



FOR REFERENCE ONLY





Handwritten text, possibly a signature or initials, located at the bottom left of the page.

FOR MEMBERS ONLY

# चिकित्सासारसंग्रहः ।

श्रीवङ्गसेनसङ्कलितः ।

प्रणितइसप्रतिना  
वि, ए लवापिधारिका

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्ये

संस्कृतः प्रकाशितम् ।



MUSIC LIBRARY	
Acc. No	96285
Class	610
Date	30.5.77
St. Card	902
Iss	001
St. Card	001
Checked	001

S (Jok)

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम

सिद्धेश्वरय्य

मुद्रित



१९८१



पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवामन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B, A

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

# FOR REFERENCE ONLY

## चिकित्सासारसंग्रहस्य सूचीपत्रम् ।

विषय	पृष्ठाङ्कः	विषय	पृष्ठाङ्कः
मुखन्याधिकारः	१	नद्यदाहाधिकारः	२८७
ज्वराधिकारः	१२	ज्वरान्दाधिकारः	३००
पतिसाराधिकारः	७५	ज्वरपचाराधिकारः	३१०
यक्ष्माधिकारः	१०६	वातघ्नाधिकारः	३१६
पित्तोधिकारः	१३०	वातरक्ताधिकारः	३७२
ज्वरान्दाधिकारः	१६६	ज्वरन्याधिकारः	३८०
विस्फिकाधिकारः	१८२	ज्वरवाताधिकारः	३८३
ज्वरसकाधिकारः	१८२	शूलाधिकारः	४०४
बिलम्बिकाधिकारः	१८४	छद्वावर्त्ताधिकारः	४२६
भेद्यकाधिकारः	१८५	ज्वरान्दाधिकारः	४३०
त्रस्यधिकारः	१८६	युक्ताधिकारः	४३२
पाण्डुरोगाधिकारः	१८०	दृष्टीमाधिकारः	४४७
कान्तारोगाधिकारः	१८६	उरोग्रहाधिकारः	४५२
हृत्सीमकाधिकारः	१८८	मूत्रकण्ठाधिकारः	४५२
रक्तपित्ताधिकारः	२०२	मूत्रघाताधिकारः	४५७
राजयन्त्राधिकारः	२२०	पञ्चरोगाधिकारः	४६३
पित्तत्रयाधिकारः	२३५	प्रमेहाधिकारः	४७२
कासाधिकारः	२४०	मिथो रोगाधिकारः	४८३
द्विजाधिकारः	२५८	उदररोगाधिकारः	४८०
श्यामाधिकारः	२६२	शोषाधिकारः	५१३
स्वप्नेदाधिकारः	२६६	ज्वरहृत्त्रयाधिकारः	४९६
शरीरज्वराधिकारः	२७३	त्रधरोमाधिकारः	४९९
हृत्पित्तोधिकारः	२७७	गलगण्डाधिकारः	५३२
दृष्ट्याधिकारः	२८४	गण्डमालाधिकारः	५३५
मूर्च्छाधिकारः	२८८	ग्रन्थि रोगाधिकारः	५३८
नदात्ययाधिकारः	२८९	श्वेतुदाधिकारः	५४१

विषय	पृष्ठाङ्कः	विषय	पृष्ठाङ्कः
श्रीपदाधिकारः	५४३	जलदीपवीर्यसभादियोगा- धिकारः	८५६
विद्रधिरोगाधिकारः	५४६	रसायनाधिकारः	८६१
ब्रणशोषाधिकारः	५५५	वाजीकरणाधिकारः	९०७
ब्रणरोगाधिकारः	५५६	खेडपानाधिकारः	९१७
आगन्तुब्रणाधिकारः	५६४	खेदाधिकारः	९२१
भग्नाधिकारः	५७३	वमनाधिकारः	९२३
नाडीब्रणाधिकारः	५७७	विरचनाधिकारः	९२६
भगन्दराधिकारः	५८१	वक्तिकर्माधिकारः	९३२
उपदंशाधिकारः	५८५	धूमपानाधिकारः	९५२
शूकदीषाधिकारः	५८६	कवलाधिकारः	९५५
कुष्ठरोगाधिकारः	५९२	नस्याधिकारः	९५७
श्वित्ररोगचिकित्साधिकारः	६१७	स्वस्थवृत्ताधिकारः	९६१
उद्दरदंशितपित्तकोठाधिकारः	६२१	द्रव्यगुणाधिकारः	९६६
अस्त्रपित्ताधिकारः	६२३	प्रतिनिधिद्रव्याधिकारः	९७४
विसर्पाधिकारः	६३१	द्रव्यगणपाठाधिकारः	९७३
विस्फोटाधिकारः	६३७	संशोधनसंश्रमनरसद्रव्यादीनां वर्गाधिकारः	९७८
स्नायुरोगाधिकारः	६४०	ऋतुषर्थाधिकारः	९८१
समूरिकाधिकारः	६४१	धान्यवर्गाधिकारः	९८५
क्षुद्ररोगाधिकारः	६५०	मांसवर्गाधिकारः	९८७
सुखरोगाधिकारः	६७३	फलवर्गाधिकारः	९८९
कर्णरोगाधिकारः	६९३	व्यञ्जनमांसव्यञ्जनयोरधिकारः	९९५
नासारोगाधिकारः	७०३	मत्स्यव्यञ्जनगुणाधिकारः	१०००
नेत्ररोगाधिकारः	७१३	द्रवद्रव्याधिकारः	१००२
शिरोरोगाधिकारः	७६३	अरिष्टाधिकारः	१०१०
स्त्रीरोगाधिकारः	७७४	दीपनपाचनद्रव्यलक्षणाधिकारः	१०२८
बालरोगाधिकारः	८११		
विषाधिकारः	८३९		

## चिकित्सासारसंग्रहः ।



ध्यात्वा गिरीशमपहाय वचः प्रपञ्चं  
वृक्षानुपास्य भिषजस्तदुदाहृतीष ।  
श्रीवङ्गसेनभिषजा खलु वैद्यवृद्ध-  
सिंहप्रयोगनिवहो बहु लिख्यतेऽस्मिन् ॥ १ ॥  
नत्वा शिवं प्रथमतः प्रणिपत्य चर्चणीं  
वाग्देवतां तदनु तातपदं गुरुं च ।  
संगृह्यते किमपि यत्सुजनैस्तदत्र  
चेतो विधातुमुचितं मदनुग्रहाय ॥ २ ॥  
हे दुर्जनाः ! परगुणेषु भवादृशानां  
द्वेषः किमेष सहजो गुणतापहारौ ।  
याञ्चापि दैन्यफलका च वृथा जगत्यां  
तादृग्विधस्य पिशुनस्य विमोचनाय ॥ ३ ॥

कान्तिकावासनिर्जात श्रीगदाधरसूनुना ।  
क्रियते वङ्गसेनेन चिकित्सासारसंग्रहः ॥ ४ ॥  
इति तिष्ठति यस्मै चिकित्सासारसंग्रहः ।  
स निदानचिकित्सायां न दरिद्रात्यसौ भिषक् ॥ ५ ॥  
धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ।  
रोगास्तस्यापहर्त्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ॥ ६ ॥  
तेषां प्रथमनोपायमतिदुर्वारं हसाम् ।  
ब्रूमहे नातिविस्तीर्णं सनिदानचिकित्सितम् ॥ ७ ॥

अथ निदानपञ्चकमाह ।

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।  
 सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥ ८ ॥  
 येनाहारविहारैण रोगाणामुद्भवो भवेत् ।  
 क्षयो वृद्धिश्च दोषाणां निदानं हि तदुच्यते ॥ ९ ॥  
 निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोल्लेखनकारणैः ।  
 निदानमाहुः पर्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ॥ १० ॥  
 उत्पित्तरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ।  
 लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद् व्याधीनां तद्वथायथम् ।  
 संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ॥ ११ ॥  
 हेतुव्याधिविपर्यस्ताविपर्यस्तार्थकारिणाम् ।  
 श्लेषधामविहारणामुपयोगं सुखावहम् ॥ १२ ॥  
 विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्रमिति स्मृतम् ।  
 विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्रमिति स्मृतम् ॥ १३ ॥  
 यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।  
 निवृत्तिरामयस्सासी सम्प्राप्तिर्यातिरागतिः ॥ १४ ॥  
 संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।  
 सा भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ॥ १५ ॥  
 दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽंशशकल्पना ।  
 स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ॥ १६ ॥  
 हेत्वादिकात् स्यावयवैर्बलाबलविशेषणम् ।  
 नक्तन्दिनर्तु भुक्तांशैर्व्याधिकालो यथा बलम् ॥ १७ ॥  
 इति प्रोक्तो निदानार्थस्तद्व्यासेनोपदिश्यते ।  
 सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मन्त्राः ॥  
 तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवणम् ॥ १८ ॥  
 निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपजायते ।

## मुख्यव्याधिकारः ।

तद्यथा ज्वरसन्तापाद्भक्तपित्तमुदीर्यते ॥  
 रक्तपित्ताज्वरस्ताभ्यां श्वासश्चाप्युपजायते ॥ १९ ॥  
 श्लेष्माभिहङ्गमा जठरं जठराच्छीफ एव च ।  
 अग्नीभ्यो जाठरं दुःखं शुल्मश्चाप्युपजायते ॥ २० ॥  
 प्रतिश्यायाद्भवेत्कासः कासात्सञ्जायते क्षयः ।  
 क्षयरोगस्य हेतुत्वे श्लेष्माप्युपजायते ॥ २१ ॥  
 ते पूर्वं केवला रोगतः पश्चाद्भेत्वर्थकारिणः ।  
 उभयार्थकरा दृष्टास्तथैव कार्यकारिणः ॥ २२ ॥  
 कश्चिच्चि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा निवर्त्तते ।  
 न प्रशाम्यति चाप्यग्नौ हेतुत्वं कुरुतेऽपि च ॥ २३ ॥  
 एवं कञ्छतमो नृणां दृश्यते व्याधिसङ्करः ।  
 तस्माद्यत्ने न सद्भैरिच्छद्भिः सिद्धिसुत्तमाम् ।  
 ज्ञातव्यो वक्ष्यते योऽयं ज्वरादीनां विनिश्चयः ॥ २४ ॥  
 रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमीषधम् ।  
 तत्तत्कर्म भिषक्पश्चात् ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ २५ ॥  
 यस्तु रोगमविज्ञाय कर्मस्थामरते भिषक् ।  
 अप्यौषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छ्या ॥ २६ ॥  
 अथौषधविधानज्ञः सर्वमौषध्यकोविदः ।  
 देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिर्न संशयः ॥ २७ ॥  
 भैषज्याह्वारक्षेष्टानां यो न वेत्ति गुणगुणम् ।  
 न स वेत्ति भिषक् सम्यक् तस्य स्वास्थ्यं हिताहितम् ॥ २८ ॥  
 आदावन्ने राज्ञो ज्ञाने प्रयतिते चिकित्सिकः ।  
 साध्यासाध्यविभागज्ञस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ २९ ॥  
 यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वमौषध्यकोविदः ।  
 देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिर्न संशयः ॥ ३० ॥  
 दर्शनस्यार्धमिन्द्रि व्यधिज्ञाने चिदा मयम् ।



आदौ दृश्यस्ततः स्पर्शाच्छीतादिप्रश्नतः परम् ॥ ३१ ॥  
 कृच्छ्रोपायः सुखोपायो द्विविधः साध्य उच्यते ।  
 असाध्यो द्विविधो ज्ञेयो याप्यो यथाप्रतिक्रियः ॥ ३२ ॥  
 याप्याः केचित् प्रकृत्यैव साध्या याप्या उपेक्षिताः ।  
 स्वभावाद्ग्राहयः साध्याः केचिद्याप्या उपेक्षिताः ॥ ३३ ॥  
 साध्या याप्यत्व मायान्ति याप्यासासाध्यतां तथा ।  
 भ्रन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणां निष्क्रियावताम् ॥ ३४ ॥  
 जातमात्रश्चिकित्स्यस्तु नोपेक्ष्योऽल्पतया गदः ।  
 वङ्गशत्रुविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥ ३५ ॥  
 स च प्रकुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।  
 स्थानान्तरगतश्चापि विकारान् कुरुते बहून् ॥ ३६ ॥  
 निवृत्तेऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनायाति हेतुना ।  
 क्षीणे मार्गे कृते दोषैः शेषः सूक्ष्म इवानलः ॥ ३७ ॥  
 कर्मजा व्याधयः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरैः ।  
 कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये कर्मजास्ते स्वहेतुकाः ॥ ३८ ॥  
 यथा शास्त्रन्तु निर्णीतो यथा व्याधिश्चिकित्सितः ।  
 न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः ॥ ३९ ॥  
 स्वल्पदोषो गरीयान् यः स ज्ञेयः कर्मदोषजः ।  
 कर्मक्षयात्कर्मकृतो दोषजः स्वस्वभेदजैः ।  
 कर्मदोषोद्भवो याति कर्मदोषक्षयात् क्षयम् ॥ ४० ॥  
 नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माच्चिकित्सिकः ।  
 शत्रुक्षमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥ ४१ ॥  
 विकाराणामकुशलो न जिज्ञीयात् कदाचन ।  
 न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति भ्रुवा स्थितिः ॥ ४२ ॥  
 यथा विषं यथा शस्त्रं यथाम्बिरशनिर्यथा ।  
 तथौषधमविज्ञातं विज्ञातमसृतं यथा ॥ ४३ ॥

यामिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।  
 सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां मतम् ॥ ४४ ॥  
 न चैकान्ते न निर्दिष्टे शास्त्रे निविशते बुधः ।  
 स्वयंमप्यत्र भिषजा तर्कणीयम् चिकित्सा ॥ ४५ ॥  
 उत्पद्यते हि सावस्था देयकालबलं प्रति ।  
 यस्यां कार्यमकार्यं स्यात्कर्मकार्यञ्च बर्जितम् ॥ ४६ ॥  
 व्याधिस्तात्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।  
 एतद्द्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥ ४७ ॥  
 वर्षा नभो नभस्यौ तु तत्र वायुः प्रकुप्यति ।  
 पित्तं प्रायेण रक्तञ्च शरदाश्विनकार्तिके ॥ ४८ ॥  
 हेमन्तो मार्गशीर्षौ तु वातलो रूक्ष एव तु ।  
 तद्वच्च शिशिरो माघः फाल्गुनश्च प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥  
 वसन्तश्चैत्रवैशाखौ तस्मिन् श्लेष्मा प्रवर्त्तते ।  
 ज्येष्ठाषाढौ च विख्यातो निदाघः पित्तवानपि ॥ ५० ॥

अथ जलप्रकरणम् ।

यथर्त्तुक्रमनिर्दिष्टजलक्लाथश्च वष्यते ।  
 वर्षासूदकमादाय पचेत्तत्सभागिकम् ।  
 षष्ठभागावशिष्टम् निर्दोषसुदकं पिबेत् ॥ ५१ ॥  
 धारापातेन विष्टम्भिर्दुर्जरं घवनाहतम् ।  
 शृतशौतं त्रिदोषघ्नं वाष्पान्तर्भावितं भुवि ॥ ५२ ॥  
 प्राष्टत् नभो नभस्यौ च ईषोर्जी तु शरद्वतौ ।  
 मार्गशीर्षौ तु हेमन्तः शिशिरो माघफाल्गुनौ ॥ ५३ ॥  
 वसन्तश्चैत्रवैशाखौ निदाघः शुचिः शुक्लभाक् ।  
 प्राष्टकाले शृतं तोयं दद्याच्चष्टगुणे जले ।  
 षष्ठभागावशिष्टम् निर्दोषसुदकं पिबेत् ॥ ५४ ॥  
 परदि प्रगुणं तोयं दद्याच्चष्टगुणे जले ।

षष्ठभागावशिष्टन्तु पिवेद्दोषहरं जलम् ॥ ५५ ॥  
 हेमन्ते च शृतं तोयं दत्त्वा पञ्चगुणे जले ।  
 पञ्चभागावशिष्टन्तु निर्दोषमुदकं पिबेत् ॥ ५६ ॥  
 शिशिरे च शृतं तोयं दत्त्वा चतुर्गुणे जले ।  
 चतुर्भागावशिष्टन्तु निर्दोषमुदकं पिबेत् ॥ ५७ ॥  
 वसन्ते त्रिगुणं तोयं दत्त्वा क्षयितमाचरेत् ।  
 तृतीयभागशिष्टन्तु पिवेद्दोषहरं जलम् ॥ ५८ ॥  
 ग्रीष्मे च द्विगुणं तोयं दत्त्वा वापि भिषग्वरः ।  
 अर्द्धोदकावशिष्टन्तु पिवेद्दोषहरं जलम् ॥ ५९ ॥  
 कोपः शरद्वसन्तेषु बहुकालेषु शान्तिः ।  
 कफपित्तानिलाः पूर्वमध्यान्तेषु व्यवस्थिताः ।  
 अथाहोरात्रिभुक्तानां सन्धिष्वपि कफानिलौ ॥ ६० ॥  
 वायोः प्रत्युषसायाङ्गे जीर्णान्ते च विसर्पणम् ।  
 पित्तस्याहो निशब्दाद्धं जीर्णमाने च लक्षयेत् ॥ ६१ ॥  
 भुक्तमात्रप्रदोषे तु पूर्वाह्ने श्लेष्मणो भवेत् ।  
 एकद्वित्रिविभागेन दुष्टान् दोषान् विशोधयेत् ॥ ६२ ॥  
 शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चैवोष्णवारणम् ।  
 कृत्वा कुर्व्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यपयेत् ॥ ६३ ॥  
 अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया ।  
 क्रियाहीनातिरिक्ता च साध्येष्वपि न सिध्यति ॥ ६४ ॥  
 यात्युदीर्णं शमयति नान्यव्याधिं करोति च ।  
 सा क्रिया ननु या व्याधिं हृत्वा चान्यमुदीरयेत् ॥ ६५ ॥  
 इति षड्भूतसंश्लेषानुसंधानाध्यायः ।

एव प्रकृतिसंश्लेषम् ।

शुक्रासृग्गर्भिणी भोज्यचेष्टा गर्भाशयान्तरैः ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तो न प्रकृतिः समधोदिता ॥ ६६ ॥

कृशो रूक्षोऽल्पकेशश्च चलचित्तो न च स्थितः ।  
 बहुवाक् व्योमगः स्वप्ने वातप्रकृतिको नरः ॥ ६७ ॥  
 भ्रुकालपलितो गौरः प्रस्नेदी कोपनो नरः ।  
 स्वप्नेऽपि दीप्तिवत्प्रेक्षी पित्तप्रकृतिको नरः ॥ ६८ ॥  
 स्थिरचित्तः सुबद्धाङ्गः सुव्रतः स्निग्धमूर्ध्वजः ।  
 स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः ॥ ६९ ॥  
 संमित्रैर्लक्षणेर्ज्ञेया द्वित्रिदोषानुगा नराः ।  
 दोषस्येद्रससङ्गावे व्याधिप्रकृतिकः स्मृतः ॥ ७० ॥  
 प्रकृतिमिह नराणां भौतिकीं केचिदाहुः  
 पवनदहनतोयैः कौर्त्तितास्तास्तु तिस्रः ।  
 स्थिरविपुलशरीरः पार्थिवश्च क्षमावान्  
 शुचिरथ चिरजीवी नाभसः खैर्महद्भिः ॥ ७१ ॥  
 विषजातो यथा कीटो न विषेण विपद्यते ।  
 बहत् प्रकृतयो मर्त्यं शक्नुवन्ति न बाधितुम् ॥ ७२ ॥  
 वायुः सामो विबन्धाग्निसादस्तम्भनकूजनैः ।  
 वेदनाशोफनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयेत् ॥ ७३ ॥  
 विचरेद्युगपच्चापि मृह्णाति कुपितो भृशम् ।  
 स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायाति मेघः सूर्योदये निशि ॥ ७४ ॥  
 निरामो विशदो रूक्षो निर्विबन्धोऽल्पवेदनः ।  
 विपरीतगुणैः शान्तिं स्निग्धैर्याति विशेषतः ॥ ७५ ॥  
 दुर्गन्धं हरितं श्यावं पित्तमन्तरसं गुरु ।  
 अन्तिकाकण्ठहृद्वाहकरं समं विनिर्दिशेत् ॥ ७६ ॥  
 आताम्बं पित्तमत्युष्णं रसे कटुकमस्थिरम् ।  
 पक्वं विगन्धि विज्ञेयं रुचि वज्रिबलप्रदम् ॥ ७७ ॥  
 फेनिलस्तन्तुलः श्यावः कण्ठदेशेऽवतिष्ठति ।  
 आम्बो बलाशो दुर्गन्धः क्षुद्गुहारविघातजात् ॥ ७८ ॥

फेनवान् पिण्डिलः पाण्डुर्निःसारो बह्व एव च ।  
पक्वः स एव विज्ञेयः खेदवान् वक्त्रशुद्धिज्ञत् ॥ ७६ ॥

अथ देशप्रकृतिमाह ।

बद्धदकनगोऽनूपः कफमारुतरोगवान् ।  
जाङ्गलोऽल्पास्वशाखी च रक्तपित्तगदीत्तरः ॥ ८० ॥  
संश्लिष्टलक्षणोपेतो देशः साधारणो मतः ।  
समाः साधारणे यस्माद्दर्पाशीतोष्णमारुताः ।  
समता तेन दोषाणां तस्मात्साधारणो वरः ॥ ८१ ॥  
स्वदेशे निचिता दोषास्वन्यस्मिन् कोपमागताः ।  
बलवन्तस्तथा न स्युः जलजा वा स्थलाह्वताः ॥ ८२ ॥  
उचिते वर्त्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयम् ।  
आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति ॥ ८३ ॥  
मिथ्यादृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव च ।  
तथा दुष्परिपृष्टाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकान् ॥ ८४ ॥

इति देशप्रकृतिः ।

वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भैषज्यं परिचारकः ।  
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥ ८५ ॥

इति चिकित्सासंग्रहम् ।

तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं कृती ।

लघुहस्तः शुचिः शूरः सर्वोपस्करभेषजः ॥ ८६ ॥

प्रत्युत्पन्नमतिधीमान् व्यवसायी प्रियंवदः ।

सत्यधर्मरतो यश्च स भिषक् पादमश्रुते ॥ ८७ ॥

इति वैद्यसंग्रहम् ।

आयुष्मान् सत्यवान् साध्यो द्रव्यवान् मित्रवानपि ।

चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यवाक्शक्तदास्तिकाः ॥ ८८ ॥

इति रोगीसंग्रहम् ।

अधीपति लक्ष्यम् ।

प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तोऽह्नि चोद्धृतम् ।  
 अल्पमात्रं महावीर्यं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥ ८८ ॥  
 दोषभ्रमग्नानिकरमधिकं न विकारि यत् । .  
 समीक्ष्य काले दत्तं च भेषजं स्यात् गुणावहम् ॥ ८९ ॥  
 स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।  
 वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरो मतः ॥ ९१ ॥  
 गुणवङ्गिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थी गुणवान् भिषक् ।  
 व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥ ९२ ॥  
 वैद्यहीना स्त्रयः पादा गुणवन्तो निरर्थकाः ।  
 उन्नाहोत्तन्नप्राणो यथाऽध्युं विनाध्वरे ॥ ९३ ॥  
 वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरं सदा ।  
 भ्रवं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाभसि ॥ ९४ ॥

अथ मानम् ।

जालान्तरगते भानी यदणु दृश्यते रजः ।  
 तैश्चतुर्भिर्भवेत्त्रिधा लिच्छाषड्भिश्च सर्षपः ॥ ९५ ॥  
 षड् सर्षपैर्यवस्वै को गुञ्जैका च यवैस्त्रिभिः ।  
 गुञ्जाभिर्दशभिः प्रोक्तो माषको ब्रह्मणा पुरा ॥ ९६ ॥  
 चत्वारो माषकाः शाणास्तद्वयं कोलसंज्ञितम् ।  
 वटकेन्द्रं क्षयं चैव कर्षस्तद् द्विगुणो भवेत् ॥ ९७ ॥  
 अक्षः पिचुः पाणितलं कर्षं तच्च सुवर्णकम् ।  
 विडालपदकं तुल्यं किञ्चिच्च कवलग्रहम् ॥ ९८ ॥  
 द्वाभ्यामर्षपलं ताभ्यां शक्तिश्चापि तदुच्यते ।  
 स्याच्चतुष्कार्षिकं चैव पलं सर्वत्र निश्चितम् ॥ ९९ ॥  
 तत्प्रकुञ्चपलं मुष्टिस्तथा विष्वं चतुर्थिका ।  
 षोडशिका समुष्टिष्ठा पलमेकं प्रमाणतः ॥ १०० ॥

रक्तिकादिषु मानेषु यावत्सु कुड्वेषु च ।  
 शुष्कद्रव्याद्र्योस्तावत् तुल्यमानं प्रकीर्तितम् ॥ १०१ ॥  
 कायद्रव्यस्य बाहुल्यादुदकं स्त्रल्पमेव च ।  
 सम्यक् पाकं न मुञ्चन्ति हीनवीर्यन्तु केषलम् ॥ १०२ ॥  
 आर्द्रद्रव्यद्रवद्रव्यपलैरष्टाभिरेव च ।  
 शुष्कद्रव्यचतुष्केण कुड्वः समुदाहृतः ॥ १०३ ॥  
 चतुष्पलास्तु कुड्वः शरावाहं उच्यते ।  
 मानिकाष्टौ पलान्येव धरणं दशभिः पलैः ॥ १०४ ॥  
 द्वाभ्यां पलाभ्यां प्रसृतं तच्च षोडशकं विदुः ।  
 खारीच षोडशद्रोणा दशभिर्धरणैस्तुला ॥ १०५ ॥  
 चत्वारः कुड्वाः प्रस्थः स शरावहयं मतम् ।  
 पलानि चैव विद्वद्भिः षोडशैव प्रकीर्त्तिताः ॥ १०६ ॥  
 प्रस्थासत्वार एव स्युरादकोऽष्टशरावकः ।  
 कंसः स एव विज्ञेयः स तु पादं च पण्डितैः ॥ १०७ ॥  
 अपि मानविदो ह्येषः चतुःषष्टिपलो मतः ।  
 चत्वारश्चादको द्रोणः स द्वात्रिंशच्छरावकः ॥ १०८ ॥  
 सूर्पाङ्गिनस्त्वर्णं चैव कलशो घट एव च ।  
 अयं च पलसंख्यातः षट्पञ्चाशच्छतहयम् ॥ १०९ ॥  
 द्रोणहयं च सूर्पः स्यात् स कुम्भ इति चोच्यते ।  
 चतुःषष्टिशरावोऽसौ व्यवहारार्थमुच्यते ॥ ११० ॥  
 स द्वादशपलानीह शतानां पञ्च चोच्यते ।  
 गोष्ठी द्रोणाश्च चत्वारः स शरावज्जतं मतम् ।  
 अष्टाविंशतिसंयुक्तं सर्वथा सूक्ष्मबुद्धिभिः ॥ १११ ॥  
 पलानां तु सहस्रैकं चतुर्विंशतिकां स्मृतम् ।  
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्रव्यादेर्द्विगुणान्वितम् ।  
 कुड्वोऽपि क्वचिद्वष्टं यथादन्ते ष्टवे स्मृते ॥ ११२ ॥

वैणवाद्यायसादीनां भाण्डं तु चतुरङ्गलम् ।  
विस्तीर्णमथ वृत्तं च कुडवं तं विनिर्दिशेत् ॥ ११३ ॥

व्यक्तरीगिषमाह ।

चण्डः सार्द्धसिक्को भीतः कृतज्ञो व्यग्र एव च ।  
यो वैद्यनृपतिं हेष्टा तद्वेष्टा शोकपीडितः ॥ ११४ ॥  
यादृच्छिको मुमूर्षुश्च विहीनः कश्चैश्च यः ।  
वैरो वैद्यविदग्धश्च श्रद्धाहीनश्च शङ्कितः ॥ ११५ ॥  
भिषजामविधेयश्च नोपक्रम्या भिषग्विधाः ।  
एतानुपाचरन् वैद्यो बह्वन् दोषानवाप्नुयात् ॥ ११६ ॥  
एभ्योऽन्ये समुपक्रम्या नराः सर्वैरुपक्रमैः ।  
नेव कुर्वीत लोभेन चिकित्सापण्यविक्रयम् ।  
ईश्वराणां वसुमतां लिप्सेतार्थन्तु वृत्तये ॥ ११७ ॥  
चिकित्सितं शरीरं यो न निष्क्रीयाति दुर्मतिः ।  
स यत्करोति सुकृतं तत्सर्वं भिषगश्रुते ॥ ११८ ॥

चिकित्सायाः फलमाह ।

क्वचिन्मैत्री क्वचिदर्थः क्वचिद्धर्म क्वचिद्यशः ।  
कर्माभ्यासः क्वचिच्चैव चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥ ११९ ॥

निषिद्धवैद्यमाह ।

कुचैलः कर्कशः स्तब्धः ग्रामीणः स्वयमागतः ।  
पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा यदि ॥ १२० ॥  
सद्वैद्यास्ते न येऽसाध्यानारभन्ते चिकित्सितुम् ।  
अवैद्यजीविकासिद्धिः स्यादघुणाक्षरवत् क्वचित् ॥ १२१ ॥  
माषाकं विड्मृष्टं मेष्टं यवमद्यं मदात्यये ।  
अबुद्धिपूर्वमप्याशु सेवितं भेषजं भवेत् ॥ १२२ ॥  
आयुर्वेदोदितां युक्तिं कुर्वन्ति स्वहित्साय ये ।  
पुण्यायुर्बुद्धिसंयुक्ता तीरोगास्तु भवन्ति ते ॥ १२३ ॥



आयुर्हिताहितं व्याधिनिदानं शमनं तथा ।

विद्यते यच्च विद्वद्भिः स चायुर्वेदे उच्यते ॥ १२५ ॥

अथ रोगगणना ।

ज्वरोऽतिसारो ग्रहणी चार्शोऽजीर्णं विस्तृचिका ।

अलसः सविलम्बी च क्लमिरक् पाण्डुकामलाः ॥ १२५ ॥

हलीमकं रक्तपित्तं राजयक्ष्म उरःक्षतम् ।

कासो हृक्का तथा श्वासः स्वरभेदस्वरोचकः ॥ १२६ ॥

छर्दिस्तृष्णा च मूर्च्छा च रोगाः पानात्ख्यादयः ।

दाहाख्यस्वपरोश्माद् अपस्मारोऽनिलाभयः ॥ १२७ ॥

वातरक्तमूरस्तम्भ भ्रामवातोऽथ शूलरक् ।

पङ्क्तिजं शूलमानाह उदावर्त्तोऽथ गुल्मरक् ॥ १२८ ॥

हृद्रोगो मूत्रकच्छ' च मूत्राघातस्तथाऽश्मरी ।

प्रमेहो मधुमेहश्च पिटिकाश्च प्रमेहजाः ॥ १२९ ॥

मेदो दोषोदरं शोथो वृद्धिश्च गलगण्डकः ।

गण्डमाला ततो ग्रन्थिरर्वुदं स्त्रीपदं ततः ॥ १३० ॥

विद्रधिर्व्रणशोफौ च ह्यौ व्रणौ भग्नाङ्गिकौ ।

भगन्दरोपदंशौ च शूकदोषस्त्वगामयः १३१ ॥

शीतपित्तमुदरंश्च कोठश्चैवाक्लपैत्तिकः ।

विसर्पश्च सविस्फोटः स्नायुरोग मसूरिका ॥ १३२ ॥

शुद्रास्यकर्णनासादृच्छिरः स्त्रीबालकामयाः ।

विषं चेत्ययमेवात्र ज्ञेयं उह्यंशसंग्रहः ॥ १३३ ॥

अथ ज्वराधिकारः ।

ज्वरः समस्तरोगाणां यतो राजति विन्मुतः ।

अतः प्रथमतस्तस्य प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ॥ १ ॥

दक्षापमानसंक्षुब्धरुद्रनिःश्वाससम्भवः ।

ज्वरोऽष्टधा पृथग् इन्द्र सङ्घातागेन्मुजः स्मृतः ॥ २ ॥

दुष्टाहारविहाराभ्यां दोषा ज्ञामाशयाश्रयाः ।  
 बहिर्निरस्य कोष्ठान्निं ज्वरदाः स्युः रसानुगाः ॥ ३ ॥  
 श्रमो रतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।  
 इच्छा ह्येषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥ ४ ॥  
 जृम्भाङ्गमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।  
 अप्रहर्षश्च शीतं च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥ ५ ॥  
 सामान्यतो विशेषान्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।  
 पित्ताश्रयनयोर्दाहः कफादन्नारुचिस्तथा ॥ ६ ॥  
 सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ।  
 रूपैरन्यतराभ्यां च संसृष्टैर्द्वन्द्वजं विदुः ॥ ७ ॥  
 ज्वरस्य पूर्वरूपेषु वर्त्तमानेषु बुद्धिमान् ।  
 पाययेत घृतं स्वच्छं ततः स लभते सुखम् ॥ ८ ॥  
 विधिर्मारुतजेष्वेष पैत्तिकेषु विरेचनम् ।  
 मृदुप्रच्छर्दनं तद्वत् कफजेषु विधीयते ॥ ९ ॥  
 सर्वं त्रिदोषजेषूक्तं यथा दोषं विकल्पयेत् ।  
 स्वेदावरोधः सन्तापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा ।  
 विकारा युगपत् यस्मिन् ज्वरः स परिकीर्तितः ॥ १० ॥  
 दोषैः सवेगैर्बहुधा समुद्भ्रान्तैर्विमार्गैः ।  
 विक्षिप्यमाणोऽन्तरग्निर्भवत्याशु बहिस्ररः ॥ ११ ॥  
 रुषद्भि चाप्यपां धातुं यस्मात्तस्माज्ज्वरातुरः ।  
 भवत्यत्युष्णगात्रश्च न च स्त्रियति सर्वशः ॥ १२ ॥  
 परिषेकान् प्रदेहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च ।  
 दिवास्वप्नं व्यवायश्च व्यायामं शिशिरं जलम् ।  
 क्रोधप्रवातभोज्यांश्च वर्जयेत्तरुणज्वरी ॥ १३ ॥  
 शोथः कृदिर्मदो मूर्च्छां कृष्णा भ्रममरोचकः ।  
 प्राग्नीत्युपद्रवानेतान् परिषेकादिसेवनात् ॥ १४ ॥

ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा भोजयेत्तद्भुभोजनम् ।  
 श्लेष्मक्षये प्रहृष्टोष्ण बलवाननलस्तदा ।  
 वेगापायेऽन्यथा तच्च च ज्वरवेगाभिवर्धनम् ॥ १५ ॥  
 ज्वरितो हितमश्रीयाद्यद्यप्यस्माच्चिर्भवेत् ।  
 अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽद्यवा ॥ १६ ॥  
 गुर्वभिष्यन्दकाले च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ।  
 न तु तस्या हितं भुक्तमायुषे वा सुखाय च ॥ १७ ॥  
 भानहः स्तिमितैर्दोषैर्याकृतं कालमातुरः ।  
 तावत्कालन्तु लघुन्नमश्रीयात् तु विरक्तवत् ॥ १८ ॥  
 सातत्यात् स्वाहभावाच्च पथ्यं द्वेषत्वमागतम् ।  
 कल्पनाविधिभिस्सौख्यैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ॥ १९ ॥  
 अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं साध्यसैन्धवम् ।  
 धात्रीद्राक्षासितानां वा कक्कमास्येन धारयेत् ॥ २० ॥

इति तरुणज्वरविधि

विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्तते ।  
 न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥ २१ ॥  
 शालयो रक्तशाखाद्याः शस्यन्ते षष्टिकादयः ।  
 यवाग्वोदनलाजार्थं ज्वरितानां ज्वरापह्नाः ॥ २२ ॥  
 मुहान् मसूरांश्चकान् कुलत्थान् सन्नकुष्ठकान् ।  
 यूषार्थं यूषसात्म्यानां ज्वरितानां प्रकल्पयेत् ॥ २३ ॥  
 पटोलपत्रं सफलं कुलकं कारवेककम् ।  
 कर्कोटकं कटिङ्गं च विद्याच्छार्कं ज्वरे हितम् ॥ २४ ॥  
 लावान् कपिशालानेषान् घृणताम् अरभाक् शम्भान् ।  
 कालपुच्छान् कुरङ्गांश्च तथैव ज्वरमात्रिकान् ॥  
 मांसार्थं मांससात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ॥ २५ ॥  
 न कषायं प्रशंसन्ति नराणां तरुणज्वरे ।

कषायिणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः ॥ २६ ॥

दोषाः बद्धा कषायिण स्तम्भितास्तरुणज्वरे ।

स्तम्भन्ते न विपद्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ॥ २७ ॥

न च्यवन्ते न पच्यन्ते कषायैस्तम्भिता मलाः ।

तिर्यग्भिर्भागर्गा स्थित्वा घोरं कुर्युर्नवज्वरम् ॥ २८ ॥

इति पथ्यविधिः ।

आमाशयस्थो हत्वान्निं सामी मार्गान् पिधापयन् ।

विदधाति ज्वरं घोरं तस्मात्सङ्घनमादिशेत् ॥ २९ ॥

सङ्घनेन क्षयं नीते दोषे सन्मुचितेऽनले ।

विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुच्चैवास्त्रोपजायते ॥ ३० ॥

शरीरलाघवकारं यद्द्रव्यं कर्म वा पुनः ।

तसङ्घनमिति क्षेयं वृहणं तु पृथग्विधम् ॥ ३१ ॥

बलाविरोधेनाद्येन सङ्घनेनोपपादयेत् ।

बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थां हि क्रियाक्रमः ॥ ३२ ॥

तं हि मासतप्तुसृष्ट्यासुखशोषभ्रमाग्विती ।

कार्यं न बाले वृद्धे वा गर्भिण्यां न च दुर्बले ।

न तथाध्वन्मक्रोधकामशोकभवे ज्वरे ॥ ३३ ॥

सद्योभुक्तस्य वा जाते ज्वरे सामि विशेषतः ।

वमनं वमनार्हस्य पथ्यमित्याह वाग्भटः ॥ ३४ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।

हृदयोद्धारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥ ३५ ॥

स्वेदे जाते रुषौ चैव क्षुत्पिपासा सहीदर्थे ।

कृतं सङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ ३६ ॥

पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो सुखश्च च ।

क्षुद्रणामो रुचिस्तृष्णा दीर्घस्य शीघ्रनिघ्नयोः ॥ ३७ ॥

मनसः सभ्रमोऽभीक्ष्णमूर्ध्वातः क्लमो हृदि ।

देहाम्निबलहानिश्च लङ्घनेऽतिष्ठते भवेत् ॥ ३८ ॥

इति सुलङ्घितादिषट्कनम् ।

तृष्यतः सलिलं चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे ।

तच्च मार्दवकृद्दोषस्रोतसां शीतमन्यथा ॥ ३९ ॥

पित्तमद्यविषोत्थेषु तिक्तकैः शृतशीतलम् ।

मुस्ता पर्पटकोशीरचन्दनीदीच्यनागरैः ।

शृतं शीतं जलं दद्यात्सृङ्गदाहज्वरशान्तये ॥ ४० ॥

इति षडङ्गपानीयम् ।

पादशेषः कषायः स्यात् प्रसाध्यः षोडशेऽन्धसि ।

क्वथितोऽन्तः षडङ्गादिर्न निषिद्धो नवज्वरे ॥ ४१ ॥

लङ्घिताय हिता पेया यथा स्वं पाचनैः कृता ।

दीपनी पाचनी लघ्नी ज्वरार्त्ताङ्गां ज्वरापहा ॥ ४२ ॥

लघुना पञ्चमूलेन पिप्यत्वा सह धान्यया ।

महत्वा पञ्चमूल्याथ व्याघ्रीदुस्पर्शगोक्षुरैः ॥ ४३ ॥

संसिद्धं भिषगाहारं प्रयुञ्जीत यथाक्रमम् ।

वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफवाते त्रिदोषजे ॥ ४४ ॥

वाते वा भकफे पित्ते सामे वा तरुणज्वरे ।

यवमण्डं प्रशंसन्ति पटोलमगधान्वितम् ॥ ४५ ॥

पेयां वा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरो रुजि ।

श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत् ॥ ४६ ॥

विबद्धवर्चाः सयवां पिप्यत्व्यामलकैः शृताम् ।

सर्पिष्यन्तीं पिबेत् पेयां ज्वरदोषानुलोमिनीम् ॥ ४७ ॥

कासे श्वासे च हिक्कायां पञ्चमूलीशृतां पिबेत् ॥ ४८ ॥

बला वृक्षान्धकोलाशकलशी धावनी शृता ।

अस्त्रेदनिद्रादृष्यार्त्तः पिबेत्पेयां सशर्कराम् ॥ ४९ ॥

रक्त्विनां यवागूं मन्दाग्निपिपासात्तीक्ष्णं पाययेत् ।  
 मदात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफोत्थिते ।  
 ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूर्नं ह्रिता ज्वरे ॥ ५० ॥  
 तत्र तर्पणमेवाप्ये देयं स्यात्साजसक्तुभिः ।  
 ज्वरहरैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करैः ॥ ५१ ॥  
 स्याद्धितः साधितो यूषस्त्वष्टादशगुणे जले ।  
 शृतं पञ्चगुणे भक्तं विलेपे च चतुर्गुणे ॥ ५२ ॥  
 काथ्यद्रव्याञ्जलिं क्षुप्तं अपयित्वा जलाढके ।  
 अर्धशृतेन तेनाथ यवाग्वाद्येव कल्पयेत् ॥ ५३ ॥  
 वृद्धवैद्याः पलं द्रव्यं ग्राहयन्त्याढके जले ।  
 भेषजस्यातिबाहुल्यात् कदाचिदरुचिर्भवेत् ॥ ५४ ॥  
 तदाप्सु शृतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते ।  
 कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रस्थिकेऽम्भसि ।  
 अर्धशृतं प्रयोक्तव्यं पानपेयादिसंविधौ ॥ ५५ ॥  
 कैर्षाहं पिप्पलीशुण्ठयोः कल्कद्रव्यस्य वा पलम् ।  
 विनीय पाचयेद्युक्त्या वारिप्रस्थेन चापरान् ॥ ५६ ॥  
 यूषांश्च रसकांश्चैव कल्केनानेन साधयेत् ।  
 विस्वप्रमाणो घृततैलशुद्धो यूषो रसो वाप्युपकल्पनीयः ॥  
 कषायपानपथ्याश्चैर्द्वादशाहेति लङ्घिते ।  
 सर्पिर्दद्यात् कफे क्षीणे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ ५७ ॥  
 पक्वेषु दोषेष्वशृतं तद्विषोपममन्यथा ।  
 दशाहात्परतो दाने ज्वरोपद्रववृद्धिस्तत् ॥ ५८ ॥  
 बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात्परं ज्वरे ।  
 लङ्घनाम्बु यवागूर्भिर्यदा दोषो न पश्यते ॥ ५९ ॥  
 तदा तं मुखवैरस्य दृष्टारोचकनाशनैः ।  
 ज्वरघ्नैः पाचनेर्द्धद्यैः कषायैः समुपाचरेत् ॥ ६० ॥

लालाप्रसेकहृत्सासहृदयाशुष्यारोचकाः ।  
 निद्रालस्या विपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ॥ ६१ ॥  
 क्षुब्धाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः ।  
 आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात् तत्र भेषजम् ॥ ६२ ॥  
 भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो वक्ष्यति ज्वरम् ।  
 शोधनं शमनीयं वा करोति विषमज्वरम् ॥ ६३ ॥  
 यापयेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ।  
 सुसुप्तं कृष्णसर्पं वा कराग्रेण परासृशेत् ॥ ६४ ॥  
 ज्वरवेगोऽधिका लक्षणा प्रलापश्चसनभ्रमाः ।  
 मलप्रवृत्ति रक्तक्लेशः पथ्यमानस्य लक्षणम् ॥ ६५ ॥  
 क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ।  
 दोषप्रकृतिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ ६६ ॥  
 सृदी ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।  
 पक्वं दोषं विजानीयाज्वरे देयं तदीषधम् ॥ ६७ ॥  
 दोषप्रकृतिवैकल्यादेतेषां पक्वलक्षणम् ।  
 पक्वोऽप्यनिर्हृतो दोषो देहे तिष्ठन्महात्ययम् ।  
 विषमं वा ज्वरं कुर्याद्द्वलव्यापदमेव वा ॥ ६८ ॥  
 वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः ।  
 श्लैष्मिको द्वादशरात्रेण ज्वरः पाकं नियच्छति ॥ ६९ ॥  
 पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते ।  
 अचिरज्वरितस्यापि भेषजं दोषपाकतः ॥ ७० ॥  
 पाययेदातुरं सामं पाचनं सप्तमेऽहनि ।  
 शमनेनाथवा दृष्ट्वा निरामं समुपाचरेत् ॥ ७१ ॥  
 पीताम्बुर्लक्षितः क्षीणोऽजीर्णोभुक्तः पिपासितः ।  
 न पिवेदोषधं जन्तुः संग्रोधनमद्येतरत् ॥ ७२ ॥  
 वैपथुर्विषमो वेगः कण्ठीष्ठपरिशोषणम् ।

निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रीष्यमेव च ॥ ७३ ॥

शिशिरो हृत्तात्रकृन्वक्लवैरस्यं गाडविट्कता ।

शुलाधाने जृम्भणञ्च भवत्यनिलजे ज्वरे ॥ ७४ ॥

नागदं देवकाष्ठञ्च धान्यकं वृहतीद्वयम् ।

दद्यात्पाचनकं पूर्वं ज्वरितानां ज्वरापहम् ॥ ७५ ॥

हिमवद्विन्ध्यशैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुन्धरा ।

सौम्या सौम्यं हिमं हैममाम्नेयं वैन्ध्यसौषधम् ॥ ७६ ॥

सर्वज्वरेषु ।

द्रव्याख्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ ।

ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यं क्षयाविडङ्गतः ॥ ७७ ॥

यत्र येन प्रधानेन द्रव्यं समनुगृह्यते ।

तत्संज्ञकः समं योगो भवतीति विनिश्चयः ॥ ७८ ॥

मात्रोत्तमा पलेन स्यात् त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमाः ।

जघन्या स्यात्पलाह्नेन क्षेहक्लाथौषधेषु च ॥ ७९ ॥

क्लाथद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते ।

चतुर्भागावशिष्टन्तु पेयं पलचतुष्टयम् ॥ ८० ॥

दीप्तानलं महाकायं दापयेदक्षलिं जलम् ।

अन्ये त्वर्द्धं परित्यज्य प्रसृतिं तु चिकित्सकाः ॥ ८१ ॥

क्लाथत्वागमनिष्कृन्तस्वष्टभागावशेषितम् ।

पारम्पर्योपदेशेन वृहवैद्याः पलद्वयम् ॥ ८२ ॥

ब्रह्मदक्षाश्विर्द्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलादयः ।

ऋययः सौषधिं ग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु वः ॥ ८३ ॥

रसायणमिवर्षीणां देवानामसृत्तं यथा ।

सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमश्रुते ॥ ८४ ॥

अथ सौषधकालः ।

तन्नीपविश्य विश्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः ।



औषधान् हेमरजतमृद्गाजनपरिस्थितान् ॥ ८५ ॥  
 पिवेत् प्रसन्नहृदयः पौत्वा पात्रमधोमुखम् ।  
 निःक्षिप्याचम्य सलिलं ताम्बूलाद्युपयोजयेत् ॥ ८६ ॥  
 वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नह्येनं  
 हन्यात्तथामयमसंशयमाशु चैव ।  
 तद्वालवृद्धयुवती मृद्भिश्च पीतं  
 ग्लानिं परां समुपयाति बलक्षयञ्च ॥ ८७ ॥  
 अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णा सुमनस्कता ।  
 लघुत्वमिन्द्रियोद्धारश्चद्विर्जीर्णौषधाकृतिः ॥ ८८ ॥  
 औषधशेषे भुक्तं पीतञ्च तथौषधं शशेषान्ने ।  
 न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च ॥ ८९ ॥  
 शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्यात्  
 अन्नाहतं न च मुहुर्वदनाच्चिरिति ।  
 प्राग्भुक्तसेवितमथौषधमेतदेव  
 दद्याच्च वृद्धशिशुभीरुवराङ्गनाभ्यः ॥ ९० ॥  
 विल्वादेः पञ्चमूलस्य क्वाथः स्याद्वातिकञ्चरि ।  
 पाचनं पिप्पलीमूल गुडूची विश्वजोऽथवा ॥ ९१ ॥  
 न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि ।  
 समीकरोति विषमांस्तत् संशमनमुच्यते ॥ ९२ ॥  
 किराताब्दामृतोदीच्य वृहतीद्वय गोक्षुरैः ।  
 स स्थिरा कलशौ विश्वैः क्वाथो वातञ्चरपहः ॥ ९३ ॥  
 पञ्चमूलीबलाराक्षा कुलत्थैः सह पौष्करैः ।  
 पर्वभेदं शिरःकम्पं निहन्ति घवनञ्चरम् ॥ ९४ ॥  
 पिप्पली शारिवा द्राक्षा बला चांशुमती तथा ।  
 एषोऽपि परमः सिद्धो वातञ्चरविनाशनः ॥ ९५ ॥  
 द्राक्षा गुडूची काश्मर्थ्यं चायमाणा शशारिवा ।

निष्काथ्य सगुडं काथं पिबेद्वातकृते ज्वरे ॥ ८६ ॥  
 दभं बलां गोक्षुरकं पिबेत्पादावशेषितम् ।  
 शर्कराघृतसंयुक्तं पिबेद्वातज्वरापहम् ॥ ८७ ॥  
 शर्करा दाडिमाभ्याश्च द्राक्षा दाडिमयोस्तथा ।  
 वैरस्ये धारयेत् कल्कं गण्डूषश्च तथा हितम् ॥ ८८ ॥  
 आमं पचेदनिलजे हितो नित्यं रसोदनः ।  
 मुद्रामलकयूषस्तु गाढविट्के विधीयते ॥ ८९ ॥

इति वातज्वरः ।

तीक्ष्णोष्णदाहदृक् मूर्च्छा मदास्य कटुता भ्रमाः ।  
 प्रलापो घ्राणकण्ठीष्ठमुखपाकोऽस्त्रिसान्द्रता ॥ १०० ॥  
 शीताभिलाषिता पीतमलनेत्रनखत्वचः ।  
 पित्तोद्गारातिसारौ च पैत्तिकज्वरलक्षणम् ॥ १०१ ॥  
 दाहवस्यर्दितं चामं निरन्नं दृष्टयान्वितम् ।  
 शर्करा मधुसंयुक्तं पाययेत्तज्जातर्पणम् ॥ १०२ ॥  
 कलिङ्गं कटुफलं मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ।  
 पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥ १०३ ॥  
 शर्करामधुरो हन्ति कषायः पैत्तिकं ज्वरम् ।  
 चन्दनोशीरश्रीपर्णी परुषकमधूकजः ॥ १०४ ॥  
 गुडुचीपद्मरोध्राणां शारिवीत्पलयोस्तथा ।  
 शर्करामधुरो काथः शीतः पित्तज्वरापहः ॥ १०५ ॥  
 दुरालभा पर्पटक पियङ्गु भूनिम्ब वासा कटुरोहिणीनाम् ।  
 जलं पिबेच्छर्करयावगाढं दृष्ट्या स्रपित ज्वरदाहयुक्तः ॥ १०६ ॥  
 द्राक्षाभया पर्पटकाब्दतित्ता काथं स सम्याकफलं विदध्यात् ।  
 प्रलापमूर्च्छाभ्रमदाहमोहदृष्टयान्विते पित्तभवेज्वरे तु ॥ १०७ ॥  
 पटोलयवधान्याकमधुकं मधुसंयुतम् ।  
 हन्ति पित्तज्वरं दाहं दृष्ट्याश्चैव प्रमाथिनीम् ॥ १०८ ॥

96285

THE RAMAKRISHNA MISHION  
 INSTITUTE OF CULTURE  
 LIBRARY

पटोलयवनिःक्वाथो मधुना मधुरीकृतः ।  
 तीव्रपित्तज्वरोन्मदीं पानदृष्टदाहनाशनः ॥ १०८ ॥  
 गुडूच्यामलकैर्युक्तः केवलो वापि पर्पटः ।  
 पित्तज्वरं हरेत्सुखं दाहश्चोषभ्रमान्वितम् ॥ ११० ॥  
 रोध्रोत्पलामृतापन्नं शारिवाणां सशर्करः ।  
 क्वाथः पित्तज्वरं हन्यादथवा पर्पटोज्ज्वः ॥ १११ ॥  
 पर्पटासृतधात्रीणां क्वाथः पित्तज्वरं जयेत् ।  
 द्राक्षारम्बधयोश्चापि काश्मर्या अथवा पुनः ॥ ११२ ॥  
 एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।  
 किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरनागरैः ॥ ११३ ॥  
 विश्वपर्पटकोशीरं घनचन्दनसाधितम् ।  
 दद्यात्सुशीतलं वारिं दृष्टद्विज्वरदाहनुत् ॥ ११४ ॥  
 गुडूची सुस्तधन्याकं मधुकं कटुरोहिणी ।  
 दृष्ट्या शूलारुचिद्विं पित्तज्वरहरो गणः ॥ ११५ ॥  
 किरातासृतधान्याकं चन्दनोशीरपर्पटैः ।  
 सपद्मकैः कृतः क्वाथो हन्ति पित्तभवं ज्वरम् ।  
 दाहं हृत्तासमरुचिं सुत्क्लेशवमधूत्कफान् ॥ ११६ ॥  
 ससितो निश्रिपर्युषितः प्रातर्धान्याकतण्डुलक्वाथः ।  
 पीतः शमयत्यचिरादन्तर्दाहं ज्वरं घोरम् ॥ ११७ ॥  
 चन्दनं मधुकं द्राक्षां कटुकां सदुरालभाम् ।  
 चन्दनादिगणः प्रोक्तो हन्याद्दाहज्वरारुचिम् ॥ ११८ ॥  
 सुहानामञ्जलीचूर्णं षष्ठीमधुकसाधितम् ।  
 पाक्वं शीतकषायं वा पिवेत्पित्तज्वरापहम् ॥ ११९ ॥  
 क्लीबेरं धान्यकं सुस्तं चन्दनं मधुर्यष्टिका ।  
 हृषोशीरयुतः क्वाथः शर्करा मधुसंयुतः ।  
 रक्तपित्तं जयत्युषं दृष्ट्यादाहज्वरापहः ॥ १२० ॥

भूनिष्वातिविषा लोभ्र सुस्तोन्द्रयवामृताः ।  
 वासकं नागरं विष्वं कषायो भाजिकान्वितः ।  
 श्वासं कासञ्च विट्भेदं रक्तपित्तञ्चरं जयेत् ॥ १२१ ॥  
 तिक्ता बालकभूनिस्वश्यामापर्पटवासकैः ।  
 मृतं जलं सितायुक्तं रक्तपित्तञ्चरं जयेत् ॥ १२२ ॥  
 पथ्यां तैलघृतक्षौद्रैर्लिङ्गिहाङ्ग्वरापहाम् ।  
 कासासृक्पित्तवीसर्पश्वासान् हन्ति वभ्रीनपि ॥ १२३ ॥  
 हर्म्यं शुभ्राभ्रसङ्काशे शशाङ्ककरशीतले ।  
 मलयोदकसिक्तो वा सुप्यात्पित्तञ्चरी नरः ॥ १२४ ॥  
 जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्ध्नि च टापयेत् ।  
 केसरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ॥ १२५ ॥  
 हरीतकी प्रियङ्गुश्च पिप्पली लोभ्रमेक च ।  
 दार्वी हरिद्रा तेजोह्वा सक्षीद्रामुखधावने ॥ १२६ ॥  
 एतेन कटुभावाच्च मुखरोगश्च शाम्यति ।  
 वक्त्रं विशदतामेति भक्तद्वन्द्वश्च जायते ॥ १२७ ॥  
 मुह्ययुषीदनो देयः सितया पैत्तिके ज्वरे ॥

इति पित्तञ्चरः ।

कासश्वासप्रतिश्लाय प्रसेकारुचिच्छर्दयः ।  
 निद्रागुरुत्वं हृत्सासः स्तैमित्यं मधुरास्वता ॥ १२८ ॥  
 शीतरोमाश्चिता शौक्ल्यमलाक्षिकारुजत्वचम् ।  
 उष्णाभिलाषिता चैति श्लैष्मिकञ्चरलक्षणम् ॥ १२९ ॥  
 मातुलुङ्गशिफा विश्वकायस्था बन्धिकोप्लवम् ।  
 कफञ्चरेषु सञ्चारं पाचनं वा कणादिकम् ॥ १३० ॥  
 त्रिफला त्रिवृता मुस्तं कटुकं सकलिङ्गकम् ।  
 पटोलारग्वधं चैव रोहिणी चित्रकं समम् ।  
 क्षाथः क्षीद्रयुतः श्लेष्मञ्चरकासगलामये ॥ १३१ ॥

निम्बविश्लामृता भीरु शठीभूनिम्बपौष्करम् ।  
 पिप्पली वृहती चेति क्वाथो हन्ति कफज्वरम् ॥ १३२ ॥  
 कुष्ठमिन्द्रयवं मूर्वा पटोलं वापि साधितम् ।  
 पिबेन्नरीचसंयुक्तं सक्षीद्रं कफजे ज्वरे ॥ १३३ ॥  
 त्रिफला पटोलवासास्त्रिभ्रुहातिक्त्तरोहिणीषड्ग्रन्था ।  
 मधुना श्लेष्मसमुत्थे दशमूलौवासकस्य वा क्वाथः ॥ १३४ ॥  
 मात्राक्षीद्रघृतादीनां क्वाथे खेहे सुचूर्णवत् ।  
 सप्तच्छदं गुडुची च निम्बस्फूर्जकमेव च ।  
 क्वाथयित्वा पिबेत्तोयं सक्षीद्रं कफजे ज्वरे ॥ १३५ ॥  
 आमलक्यभयाकृष्णाचिन्नकश्चेत्ययं गणः ।  
 सर्वज्वरकफातङ्गे भेदी दीपनपाचनः ॥ १३६ ॥  
 तिक्तानिम्बविषाव्योष शक्राङ्गाभिः शृतं जलम् ।  
 पिबेत्कफज्वरं घोरं हन्ति काससमन्वितम् ॥ १३७ ॥  
 सिन्धुवारदलक्वाथं कणाक्यं कफजे ज्वरे ।  
 जङ्घयोश्च बले क्षीणे कर्णे च पिहिते पिबेत् ॥ १३८ ॥  
 मुस्तं मधुकवौजानि त्रिफलाकटुरोहिणीम् ।  
 परुषकादिनिष्कृथः कफज्वरविनाशनः ॥ १३९ ॥  
 कट्फलं पौष्करं कृष्णा शृङ्गी च मधुना सह ।  
 श्वासकासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकत् ॥ १४० ॥

चातुर्भद्रावलेहिका ।

लिहेज्वरार्त्तस्त्रिफलां पिप्पलीं सममाक्षिकाम् ।  
 कासे श्वासे च मधुना सर्पिषा च सुखी भवेत् ॥ १४१ ॥  
 कट्फलं पौष्करं शृङ्गीं मुस्तकं कटुकं शठीम् ।  
 समस्तान्येकशो वापि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १४२ ॥  
 आर्द्रकस्त्रसक्षीद्रैर्लिङ्गात्कफविनाशनम् ।  
 शूलानिलावचिच्छर्दिकासश्वासक्षयापहम् ॥ १४३ ॥

शौद्रोपकुम्भासंयोगः श्वासकासज्वरापहः ।  
 ग्रीहानं हन्ति द्विक्वाञ्च बालानाञ्च प्रशस्यते ॥ १४४ ॥  
 कर्षसूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानाञ्च सर्वशः ।  
 द्रवः शुक्यावलेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः ॥ १४५ ॥  
 मात्राया नास्यवस्थानं दोषमग्निबलं वयः ।  
 व्याधिकोपञ्च कोष्ठञ्च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत् ॥ १४६ ॥  
 अजाज्यशर्करायुक्तो दाडिमीस्वरसेन तु ।  
 कदुष्णो मधुनायुक्तः कर्त्तव्यः कवलग्रहः ॥ १४७ ॥  
 मुह्ययुषीदनखापि पेयः कफसमुत्थिते ॥ १४८ ॥

इति श्लेष्मज्वरप्रकारणम् ।

वातापित्तज्वरे देयमौषधं पञ्चमेऽह्नि ।  
 पित्तश्लेष्मज्वरे देयमौषधं सप्तमेऽह्नि ॥ १४९ ॥  
 अत ऊर्ध्वं च सप्ताहाहातश्लेष्मज्वरे पिबेत् ॥ १५० ॥  
 दृष्ट्या मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा ।  
 कण्ठास्यशोषो बभूवू रोमहर्षोऽरुचिस्तथा ।  
 पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥ १५१ ॥  
 संसृष्टदोषेषु हितं संसृष्टमथ पाचनम् ।  
 निदिग्धिकाबलारास्त्राद्रायमाणासृतायुतैः ।  
 मसूरविदलैः क्वाथो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ १५२ ॥  
 त्रिफला शास्त्रली रास्त्रा राजहृच्छाटरूपकैः ।  
 शृतमम्बु हरत्याशु वातपित्तभवं ज्वरम् ॥ १५३ ॥  
 किराततिलमसृतां द्राक्षांमामलकीं शठीम् ।  
 निष्काथ्य पित्तानिलजे तं क्वाथं सगुडं पिबेत् ॥ १५४ ॥  
 मधुकं शारिवा द्राक्षा मधुकं चन्दनोत्पलम् ।  
 काशमरीफलकं लोभ्रं त्रिफला पञ्चकेशरम् ॥ १५५ ॥  
 परुषकं सृणालञ्च न्यसेदुत्तमवारिणि ।

मधुलाजसितायुक्तं तत्पीतमुषितं निशि ॥ १५६ ॥

वातपित्तज्वरं दाहं दृष्णामूर्च्छारुचिभ्रमान् ।

शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतमिव मारुतः ॥ १५७ ॥

इति मधुकादिकायः ।

विश्वामृताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः ।

कृतः कषायो हन्त्याशु वातपित्तोत्तरं ज्वरम् ॥ १५८ ॥

बला भार्ग्यमृतैरण्डचन्दनोशीरपर्पटैः ।

उपकुल्याब्दङ्गीवरैः कषायञ्च पिवेत्ततः ॥ १५९ ॥

पर्वभेदशिरःकम्पं वातपित्तज्वरं जयेत् ।

गुडूची पर्पटं मुस्तं किरातं विश्वमेषजम् ।

वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥ १६० ॥

नीलोत्पलमुशीराणि बलापन्नकमेव च ।

काश्मरीमधुकं द्राक्षा मधुकं सपरुषकम् ॥ १६१ ॥

पेयः शीतकषायोऽयं वातपित्तज्वरापहः ।

सप्रलापं समोहञ्च शमयेत्पैत्तिकं ज्वरम् ॥ १६२ ॥

आरगवधफलं मुस्तं यष्टीमधुकमेव च ।

उशीरमभया चैव हरिद्रा दारुसाह्वया ॥ १६३ ॥

पटोलं पित्तुमर्दश्च तथा कटुकरोहिणी ।

एभिः सिद्धः कषायः स्याद्वातपित्तभृवे ज्वरे ॥ १६४ ॥

कफपित्तहरा मुद्गाः कारवेक्लादयस्तथा ।

प्रायेण न तु ते देया वातपित्तोद्भवे ज्वरे ।

शूलोदावर्त्तविष्टम्भजनकाः ज्वरवर्धनाः ॥ १६५ ॥

टाडिमामलमुद्गानां यूषस्वनिलपैत्तिके ।

मुद्गामलकयूषस्तु वातपित्तात्मके हितः ॥ १६६ ॥

महादाहे विधातव्यो यूषः चणकसम्भवः ॥ १६७ ॥

इति वातपित्तज्वरप्रकरणम् ।

मुहुर्दाहो मुहुः शीतं खेदस्तभौ मुहुर्मुहुः ।  
 मोहः कासोऽरुचिस्तृष्णा श्लेष्मपित्तप्रवर्तनम् ।  
 लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १६८ ॥  
 गुडूचीनिम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनान्वितम् ।  
 तृष्णादाहज्वरच्छर्दिपित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ १६९ ॥  
 गुडूचीनिम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनानि च ।  
 तृष्णा दाहार्रुचिच्छर्दिसर्वज्वरहरो गणः ॥ १७० ॥  
 पटोलं पिशुमर्दश्च त्रिफला मधुकं बला ।  
 साधितोऽयं कषायश्च पित्तश्लेष्मभवे ज्वरे ॥ १७१ ॥  
 दीपनं कफविच्छेदि पित्तवातानुलोमनम् ।  
 ज्वरघ्नं पाचनं भेदि सृष्टं धान्यपटोलयोः ॥ १७२ ॥  
 पटोलं चन्दनं मूर्वा तिक्ता पाठामृता गणः ।  
 पित्तश्लेष्मारुचिच्छर्दि ज्वरकण्डूविषापहः ॥ १७३ ॥  
 सशर्करामक्षमात्रां कटुकामुष्णवारिणा ।  
 पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः कफपित्तसमुद्भवम् ॥ १७४ ॥  
 त्रिफला शायमाणा च मृद्धीका कटुरोहिणी ।  
 पित्तश्लेष्मज्वरे ह्यासां कषायो ह्यनुलोमनः ॥ १७५ ॥  
 वत्सकं पद्मकाष्ठञ्च नामरं चन्दनामृतम् ।  
 पटोलं धान्यकञ्चैव क्वाथो मधुसमायुतः ।  
 कफपित्तज्वरं शूलं दाहं हन्त्यङ्घ्रिपाण्डु ॥ १७६ ॥  
 पटोलं बालकञ्चैव मुस्तकं रक्तचन्दनम् ।  
 पाठा मूर्वामृताशुण्ठी चोशीरं कटुरोहिणी ।  
 समभागैः शृतं तोयं सर्वज्वरहरं पिबेत् ॥ १७७ ॥  
 सनागरं पर्पटकं पिबेद् वा सदुरालभम् ।  
 किराततिक्तकं मुस्तं गुडूचीं विश्वभेषजम् ।  
 पाठामुशीरं सोदीर्घं पिबेज्ज्वरस्य शान्तये ॥ १७८ ॥



ज्वरघ्नो दीपनश्चैव कषायो दीपपाचनः ।  
 लक्ष्णाश्चिप्रशमनो मुखवैरस्त्रनाशनः ॥ १७९ ॥  
 यवं पर्पटकं धान्यं पटोलं निम्बसाधितम् ।  
 पिबेत्क्षयकाराक्षौद्रं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ॥ १८० ॥  
 अमृतेन्द्रयवारिष्टं पटोलं कटुरोहिणी ।  
 नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।  
 अमृताष्टकमित्येतत्पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ॥ १८१ ॥

इत्यमृताष्टकम् ।

कफपित्तवमिकण्ठज्वरविसर्पदाहनुत् ।  
 कषायः परिपीतस्तु शृङ्गवैरपटोलयोः ॥ १८२ ॥  
 कण्टकार्यमृता भार्गी नागरेन्द्रयवासकम् ।  
 भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी ॥ १८३ ॥  
 कषायं पाययेदेतत्पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।  
 दाहलक्ष्णाश्चिच्छर्दिंकासहृद्रोगशूलनुत् ॥ १८४ ॥

कण्टकार्यादिः ।

क्षुद्रामृताभ्यां सह नागरेण  
 सपुष्करं चैव किराततित्तम् ।  
 पिबेत्कषायन्वथ पञ्चतित्तं  
 ज्वरं निहन्यष्टविधं समस्तम् ॥ १८५ ॥  
 भार्गी पुष्करमूलञ्च मुस्तकं कण्टकारिका ।  
 त्रिकण्टकवृहत्थी च कर्णिनीनागरैः शृतः ॥ १८६ ॥  
 एष भार्ग्यादिको नाम्ना पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।  
 हृत्सासारोचकच्छर्दिं लक्ष्णादाहविवन्धनुत् ॥ १८७ ॥  
 नागरेन्द्रयवं मुस्तं चन्दनं कटुरोहिणी ।  
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कषायन्तु पिबेन्नरः ।  
 श्वममूष्काश्चिच्छर्दिंपित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ १८८ ॥

द्राक्षा शम्याकधान्याक कटुकामुस्ताथन्यिकः ।

काथो हन्यादुदावर्त्तशूलं पित्तकफज्वरम् ॥ १८८ ॥

पटोलयवधान्याकमुद्गामलकचन्दनम् ।

पैत्तिके श्लेष्मपित्तोत्थे ज्वरे षट्छर्दिदाहनुत् ॥ १८९ ॥

सपत्रपुष्पवासाया रसः क्षौद्रसितायुतः ।

कफपित्तज्वरं हन्ति साष्टकपित्तं सकामलम् ॥ १९१ ॥

पटोलं पिशुमर्दश्च त्रिफला मधुकं यवाः ।

साधितोऽयं कषायः स्यात्पित्तश्लेष्मभवे ज्वरे ॥ १९२ ॥

मुस्तापर्पटकैरातनिर्यूहेण प्रसाधितः ।

कफपित्तज्वरहरो यूषो धान्यपटोलयोः ॥ १९३ ॥

निम्बकोलकयूपस्तु हितः पित्तकफात्मके ॥

इति पित्तश्लेष्मज्वरप्रकरणम् ।

स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रागौरवमेव च ।

शिरोग्रहः प्रतिश्लायः कासः कम्पोऽरुचिस्तथा ।

सन्तापो मूध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १९४ ॥

क्षुद्राश्रुतानागरपुष्कराह्वयैः

कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे ।

सश्वासकासारुचि पार्श्वरुक्करे

ज्वरे त्रिदोषप्रभवेऽपि शस्यते ॥ १९५ ॥

मुस्तापर्पटकं शण्ठी गुडूची सदुरालभा ।

कफवातारुचिच्छर्दिदाहशोषज्वरापहः ॥ १९६ ॥

मातुलुङ्गफलकेसरो धृतः सिन्धुजम्भमरिचान्वितो मुखे ।

हन्ति वातकफरोगमास्यगं शोषमाशु जडतामरोचकम् ॥ १९७ ॥

आरग्वधयन्यिकमुस्ततिक्ता-

हरीतकीभिः क्लथितः कषायः ।

सामे सशुद्धे कफवातयुक्ते

ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च ॥ १८८ ॥

आरोग्यपचकम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चञ्चच्चित्रकनागरैः ।

दीपनीयः शृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥ १८९ ॥

96285

इति पचकोषः

किराततिक्तकं सुस्ता गुडूची विश्वभेषजम् ।

चातुर्भद्रकमित्याहुः वातश्लेष्मज्वरापहम् ॥ २०० ॥

चातुर्भद्रकम् ।

पिप्पलीभिः शृतं तोयमनभिष्यन्दि दीपनम् ।

वातश्लेष्मविकारघ्नं ज्वरघ्नं म्लीहनाशनम् ॥ २०१ ॥

निम्बाशुता विश्वदारु कटफलं कटुकी वचा ।

कषायं पाययेदाद्य वातश्लेष्मज्वरापहम् ॥ २०२ ॥

पर्वभेदः शिरःशूलकासारोचकपीडितम् ॥ २०३ ॥

दारुपर्पटभार्ग्यश्चैवचाधान्यककटफलैः ।

सामया विश्वपूतीकैः क्वाथो हिङ्गुमधूत्कटः ॥ २०४ ॥

कफवातज्वरे पीतो हिक्काशोधगलघ्रहान् ।

श्वासकासप्रमेहान्श्च हन्यात्तर्मुवाशनः ॥ २०५ ॥

दशमूलैरसः पीतः कषायश्च कफानिले ।

अविपाकेऽतिनिद्रायां पार्श्वरुक् श्वासकासके ॥ २०६ ॥

पथ्यौ बृहत्सौ गोकण्ठी विष्वोऽग्निमन्यनोऽरतुः ।

काश्मरी पाटला चेति सन्निपातहरो गणः ॥ २०७ ॥

दशमूलम् ।

दृष्ट्यान्विते वातकफार्त्तिशुद्धे

सश्वासकासारुचिबद्धविट्के ।

हितं जलं दीपनपाचनञ्च

पटोलशुण्ठीयवपिप्पलीनाम् ॥ २०८ ॥

पौनसश्वासवाधिर्यं जङ्घापर्वीस्थिशूलिनि ।

कफवातज्वरे खेदं कारयेत्तं विधानवित् ॥ २०९ ॥

खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्चिकसंसिक्तबालुकाखेदः ।

शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् ॥ २१० ॥

स्रोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम् ।

हृत्वा वातकफस्तम्भं खेदो ज्वरमपोहति ।

पुष्करमूलयूषस्तु वातश्लेष्मादिके हितः ॥ २११ ॥

वातश्च ज्वरः ।

वैरोधिकैरन्नपानैरजीर्णाध्यशनेन च ।

व्यामिश्रसेवनाच्चापि सन्निपातः प्रकुप्यति ॥ २१२ ॥

क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्त्रिसन्धिः शिरोरुजा ।

सस्रावे कलुषे रक्ते निर्भुम्बे चापि लोचने ॥ २१३ ॥

सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शुकैरिवावृतः ।

तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिभ्रमः ॥ २१४ ॥

परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा सस्ताङ्गता परम् ।

ष्ठौवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥ २१५ ॥

शिरसो लोठनं दृष्ट्वा निद्रान्नाशो हृदिद्व्यथा ।

खेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ॥ २१६ ॥

कृशत्वं नातिगात्राणां सततं कण्ठकूजनम् ।

कीष्ठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥ २१७ ॥

मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वंसुदरस्य च ।

चिरात्पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ॥ २१८ ॥

दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नी सर्वसम्पूर्णलक्षणः ।

सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥ २१९ ॥

वातपित्ताधिको यस्य सन्निपातश्च कुप्यति ।  
 तस्य ज्वरो मदस्तृणा मुखशोषप्रमीलिकाः ।  
 आधानारुषितन्द्राश्च कासश्वासभ्रमक्लमाः ॥ २२० ॥  
 पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।  
 अन्तर्दाहो बहिः शीतं तस्य दृष्ट्या प्रवर्द्धते ॥ २२१ ॥  
 तुष्यते दक्षिणं पार्श्वं मुखशोषगलग्रहाः ।  
 ष्ठीवति रक्तपित्तं च कृच्छ्रात्कण्ठश्च दूयते ॥ २२२ ॥  
 विट्भेदश्वासहृक्काश्च वर्द्धन्ते सप्रमीलिकाः ।  
 विधुः फलुश्च ती नाम्ना सन्निपातावुदाहृतौ ॥ २२३ ॥  
 श्लेष्मानिलाधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।  
 तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा क्षुत्तृणापार्श्वसंग्रहः ॥ २२४ ॥  
 शूलमस्त्रियमानस्य हृक्काश्वासश्च जायते ।  
 असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रमारीति कथ्यते ॥  
 न हि जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविग्रहः ॥ २२५ ॥  
 कासः श्वासस्तमो मूर्च्छा प्रलापो मोहवेपथुः ।  
 पार्श्वयोर्वेदना जृम्भा कषायत्वं मुखस्य च ।  
 वातोत्तरस्य रूपाणि सन्निपातस्य लक्षयेत् ॥ २२६ ॥  
 एष विस्फोरको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ।  
 अतिसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च ।  
 गात्रे च विन्द्यो रक्ता दाहस्तीव्रः प्रजायते ॥ २२७ ॥  
 पित्तोत्तरस्य रूपाणि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।  
 भिषग्भिः सन्निपातोऽयमाशुकारी प्रकीर्तितः ॥ २२८ ॥  
 जङ्गता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि ।  
 प्रस्तब्धं नयने चैव मुखमाधुर्यमेव च ॥ २२९ ॥  
 कफोत्तरस्य रूपाणि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।  
 मुनिभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः ॥ २३० ॥

हीनमध्याधिकैर्यस्य वातपित्तकफैः क्रमात् ।  
 सन्निपातः प्रभवति पौड्यन् दीषदर्शनात् ॥ २३१ ॥  
 अल्पशूलं कटीतोदो मध्यदाहो रुजाभ्रमः ।  
 भृशं क्लमः शिरो वक्त्र मन्याहृदयवायुजः ॥ २३२ ॥  
 प्रमौलिकाः श्वासहिक्का कासजाद्यविसंज्ञताः ।  
 प्रथमोत्पन्नमेतन्तु साधयेत्तु चिकित्सकः ॥ २३३ ॥  
 एतस्मिन् सन्निपाते तु कर्णमूले सुदारुणा ।  
 पिटका जायते जन्तो र्यया कच्छ्रेण जीवति ॥ २३४ ॥  
 सवैदारिकसंज्ञोऽयं सन्निपातः सुदारुणः ।  
 त्रिरात्रात्परमेतस्य व्यर्थमौषधकल्पनम् ॥ २३५ ॥  
 मध्यहीनाधिकैर्यस्य सन्निपातो यदा भवेत् ।  
 तस्य रोगास्त एवोक्ता यथा दीषबलाश्रयाः ॥ २३६ ॥  
 अन्तर्दाहो विशेषोऽत्र प्रवक्तुं न च शक्यते ।  
 रक्तमालक्तकेनैव लक्ष्यते सुखमण्डलम् ॥ २३७ ॥  
 यत्रेनाकर्षितः श्लेष्मा हृदयान्न प्रसिच्यते ।  
 इषुणेवाहतं पार्श्वं तुद्यते खन्यते हृदि ॥ २३८ ॥  
 प्रमौलिका श्वासहिक्का वर्धन्ते नु दिने दिने ।  
 जिह्वा दग्धा खरस्पर्शा गलः शूकैरिवावृतः ॥ २३९ ॥  
 विसर्गं नाभिजानाति कूजते न्व कपोतवत् ।  
 प्रतीव श्लेष्मणा पूर्णः शुष्कवक्त्रौष्ठतालुकः ॥ २४० ॥  
 तन्द्रानिद्रातयोगार्त्तो हतवर्द्धिर्हतद्युतिः ।  
 न रतिं लभते नित्यं विपरीतानि चेच्छति ॥ २४१ ॥  
 आयस्यते च बहुशो रक्तं छीवति चाल्पशः ।  
 एष कर्कोटको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥ २४२ ॥  
 अहृदमध्यहीनैश्च सन्निपातो यदा भवेत् ।  
 तस्य रोगास्त एवोक्ता यथादीषबलाश्रयाः ॥ २४३ ॥

प्रलापायाससम्भोहकम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः ।  
 एकपक्षाभिघातस्तु तत्राप्येतद्विशेषतः ।  
 एष सम्भोहको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥ २४४ ॥  
 हीनप्रहृदमध्यैस्तु सन्निपातो यदा भवेत् ।  
 तस्य रोगास्त एवोक्ता यथा दोषबलाश्रयाः ॥ २४५ ॥  
 हृदयं दह्यते चास्य यकृत् प्रीहान्मफुष्फुसाः ।  
 पच्यन्तेऽत्यर्थमूर्द्धाधः पृथगोणितनिर्गमः ॥ २४६ ॥  
 प्रहृदहीनमध्येस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।  
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथा रोगबलाश्रयाः ।  
 प्रलापायाससम्भोहः कम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः ॥ २४७ ॥  
 मन्यास्तम्भेन सृत्युः स्यात् तत्राप्येतद्विशेषतः ।  
 मध्यप्रहृदहीनैश्च सन्निपातो यदा भवेत् ।  
 तस्य रोगास्त एवोक्ता यथा रोग बलाश्रयाः ॥ २४८ ॥  
 मोहप्रलापमूर्च्छाः स्युस्तमः कम्पशिरोयहाः ।  
 कासश्वासौ भ्रमस्तन्द्रा संज्ञानाशो हृदि ग्रहः ॥ २४९ ॥  
 खेभ्यो रक्तं विसृजति तत्राप्येतद्विशेषणम् ।  
 अर्वाक् त्रिरात्रान्मृत्युश्च तन्द्री वा स्तब्धलोचनः ।  
 एषां त्रयाणां नामानि याम्यक्रकचपाकलाः ॥ २५० ॥  
 सर्वेदीपैः प्रकुपितं सन्निपातं निबोध मे ।  
 त्रयाणामपि दोषाणां सर्वरूपाणि लक्षयेत् ॥ २५१ ॥  
 यानि ज्वरचिकित्सायां रूपाण्युक्तानि कृत्स्नशः ।  
 तैः सर्वैरेव सम्पूर्णेर्विज्ञेयः कूटपाकलः ॥ २५२ ॥  
 व्याधिभ्यो दारुणैश्च वक्ष्यस्मान्नि सन्निभः ।  
 केवलोच्छ्वासपरमः स्तम्बाङ्गः स्तब्धलोचनः ॥ २५३ ॥  
 त्रिरात्रात् परमेतस्य जन्तोर्हरति जीवितम् ।  
 तदवस्थन्तु तं दृष्ट्वा मूढो व्याहरति जनः ॥ २५४ ॥

धर्षितो राक्षसेर्नूनमवेलायां चरन्ति ये ।  
 अस्वया भ्रुवते केचिद् यन्निष्ठा ब्रह्मराक्षसैः ॥ २५५ ॥  
 पिशाचैर्गुह्यकैश्चैव तथान्यैर्मस्तके हतम् ।  
 कुलदेवार्चनाहीनं धर्षितं कुलदेवतैः ॥ २५६ ॥  
 मन्त्रप्रीडामपरे गरकमेति चापरे ।  
 सन्निपातमिमं प्राहुर्भिषजाः कूटपाकलम् ॥ २५७ ॥  
 कूटस्थैर्जायते दोषैर्बलिभिः कूटपाकलम् ।  
 त्रयोदशविधं प्रोक्तं सन्निपातस्य लक्षणम् ॥ २५८ ॥  
 धर्षिते वापि हीनस्य क्रीयते चोच्छ्रितस्य च ।  
 कफस्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वरक्रिया ॥ २५९ ॥  
 हीनस्य वर्धनाद्धानिर्द्वयोरिति निश्चयः ।  
 प्रायनादतिवृद्धस्य हीनयोर्द्विसम्भवः ॥ २६० ॥  
 तत्रः समत्वं दोषाणामामस्थानं कफस्य तु ।  
 तत्रस्थानां क्रियां तद्वदिति ज्वरविनिर्णयः ॥ २६१ ॥  
 तथा दोषोच्छ्रयश्चैव ज्वराच्छेषानुपाचरेत् ।  
 निर्हरेत्पित्तमैवादौ ज्वरेषु समवायिषु ।  
 निर्निवारतरं तद्धि ज्वरात्तेषु विशेषतः ॥ २६२ ॥  
 सन्निपाते क्षुधात्तं यो भोजयेत्पिशितौदनम् ।  
 कथं भिषगाख्यातिं लभेन्मूढी नराधमः ॥ २६३ ॥  
 सन्निपाते तु दाहात्तं यः सिञ्चेच्छीतवारिणा ।  
 पातुरः स कथं जीवेद् भिषक् वा स कथं भवेत् ॥ २६४ ॥  
 सन्निपातेन मनुजं विलपन्तन्तु यो घृतम् ।  
 पाययेन्नोजयेद्वापि तौ च स्यातामुभौ बधम् ॥ २६५ ॥  
 सन्निपातेन तृथ्यन्तं पार्श्वरुक्तालुशोषिणम् ।  
 पाययेज्जलं शीतं स मृत्युर्नरविग्रहः ॥ २६६ ॥  
 सुदूतरणं श्रोतुं वदन्ति भिषगीश्वराः ।



मृत्युना सह योद्धव्यं सन्निपातं चिकित्सता ॥ २६७ ॥  
 यच्च तत्र भवेत् जिता स जितामयसङ्गुले ।  
 सन्निपातार्णवे मग्नं योऽभ्युद्धरति मानवम् ।  
 कस्तेन न कृतो धर्मः काञ्च पूजां न सोऽर्हति ॥ २६८ ॥  
 श्लेष्मनिग्रहमेवादौ कुर्याद्वाधौ त्रिदोषजे ।  
 निरस्ते श्लेष्मणि ह्यस्य स्रोतःसूहाटितं तु च ।  
 लाघवं जायते ह्यस्य दृष्ट्या चैवोपशाम्यति ॥ २६९ ॥  
 लङ्घनं बालुकास्वेदो नस्यं निष्ठीवनं तथा ।  
 अवलेहोऽप्यनश्चैव प्राक्प्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥ २७० ॥  
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमपि वा ।  
 लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्यादारोग्यदर्शनात् ॥ २७१ ॥  
 दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।  
 न हि दोषक्षये कश्चित्सहते लङ्घनादिकम् ॥ २७२ ॥  
 कफपित्ते द्रवे धातू सहते लङ्घनं महत् ।  
 आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥ २७३ ॥  
 म्लान्यङ्गुलीरवोऽश्रद्धाविकृतिर्हीनलङ्घिते ।  
 प्रकाङ्खालाघवोऽग्लानिः स्वस्थता मुप्रसन्नता ॥ २७४ ॥  
 उपद्रवनिवृत्तिश्च सम्यग्लङ्घितलक्षणम् ।  
 सन्मोहः सन्निशैथिल्यं वातरुक् चातिलङ्घिते ॥ २७५ ॥  
 शस्तं सुलङ्घितस्यादौ विधाय कबलग्रहम् ॥ २७६ ॥  
 लाजसक्तुकपथं स्यात्सैन्धवेनावचूर्णितम् ।  
 तश्चेज्जीर्यत्यविघ्नेन रोगी जीवेत्तदा ध्रुवम् ॥ २७७ ॥

इति केषिन्

रक्तपित्तहरत्वेन दाहञ्जरक्तते तथा ।  
 सक्तवः शीतवीर्याः सुर्लाजपूर्वा हिता न ते ॥ २७८ ॥  
 पाचनी दौपनी लाजमण्डस्तं नोष्ण इत्यते ।

प्रतोऽयं दशमूलादि साधितोऽयं भिषग्मतः ॥ २७९ ॥

पञ्चसुष्टिकयूपेण त्रिकण्टककृतेन च ।

त्रिदोषशमनात्यर्थं त्रिकण्टेनैव साधयेत् ॥ २८० ॥

श्वकोलकुलत्यानां मुहामलकशण्डयोः ।

एकैकं सुष्टिमादाय पचेदष्टगुणे जले ॥ २८१ ॥

पञ्चसुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः ।

शस्यते गुल्मशूले च श्वासे कासे क्षये ज्वरे ॥ २८२ ॥

इति पञ्चसुष्टिकयूपः ।

श्वकोलकुलत्यैश्च मुहामलकसंयुतैः ।

शान्धाकविश्वयुक्तैश्च यूपो वातकफापहः ॥ २८३ ॥

सप्तसुष्टिक इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।

कफवातामदोषघ्नः कण्ठहृद्दन्ताशोधनः ॥ २८४ ॥

इति सप्तसुष्टिकः ।

शार्द्रकस्वरसोपेतं सैन्धवं सकटुत्रयम् ।

प्राकण्ठं धारयेदास्ये निष्ठैविञ्च पुनः पुनः ॥ २८५ ॥

तेनास्य तालुकोष्ठांशमन्यापार्श्वशिरो गलात् ।

कोनोऽप्याकृष्यते स्नेहा लाघवं चास्य जायते ॥ २८६ ॥

पर्वभेदो ज्वरो मूर्च्छा निद्राश्वासगलामयाः ।

सुखाक्षिगौरवं जाघं क्षेश्चैवोपशाम्यति ॥ २८७ ॥

सङ्काक्षिचतुःकुर्यात् दृष्ट्वा दीर्घबलाबलम् ।

पतद्भि परमं प्राहुर्भेषजं सन्निपातिनाम् ॥ २८८ ॥

इति कवलपहः ।

शूरसार्जकनिर्यासः समधुव्योषसैन्धवः ।

महास्रं शानिलोद्रेक संज्ञानाशविमोक्षणः ॥ २८९ ॥

मधुकसारसिन्धूत्य वचोषणकणाः समाः ।

शूर्पं पिष्ट्वाभ्रसा मस्यं कुर्यात्संज्ञाप्रबोधनम् ॥ २९० ॥

इति मधुकसारदिमस्यम् ।

खिन्नमामलकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह संसृजेत् ।  
 विश्वभेषजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ॥ २८१ ॥  
 तेनास्य शाम्यते मूर्च्छाकासः श्वासस्तथैव च ॥ २८२ ॥  
 अष्टाङ्गं मधुना लिङ्घ्यादाद्रकस्वरसेन वा ।  
 सम्मोहं दारुणं हन्ति तन्द्राकाससमन्वितम् ॥ २८३ ॥  
 कट्फलं पुष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी ।  
 श्लेष्णं चूर्णिकृतञ्चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥ २८४ ॥  
 एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम् ।  
 हिक्कां श्वासञ्च कासञ्च कण्ठरोगञ्च नाशयेत् ॥ २८५ ॥  
 एतद्योज्यं कफोद्रेके चूर्णमार्द्रकजैः रसैः ।  
 ऊर्ध्वजत्रुगदघ्नी या सा सायम् अवलेहिका ।  
 अधीरोगहरी या सा भोजनात् प्राक् प्रयुज्यते ॥ २८६ ॥

इति अष्टाङ्गावलेहिका ।

मरीचं पिप्पली शुण्ठी पथ्यालोध्नं सपुष्करम् ।  
 भूनिम्बकटुकुकुष्ठं यवानी कट्फलं तथा ॥ २८७ ॥  
 एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।  
 प्रस्वेदे कण्ठरोधे च सन्धी मर्दनमिष्यते ॥ २८८ ॥  
 एतदुष्णलनं प्रोक्तं सन्निपातहरं परम् ।

इति मरीचाद्युष्णलनम् ।

सर्वेषु सन्निपातेषु न क्षौद्रमवचारयेत् ।  
 शीतोपचारं क्षौद्रं स्याच्छीतं चात्र विरुध्यते ॥ २८९ ॥  
 क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिः क्रियासाङ्कर्यमिष्यते ।  
 भिन्नरूपतया तास्तु न कुर्वन्ति हि दूषणम् ॥ ३०० ॥  
 यदा स्वल्पानिलकफौ तालुक्लोमगतौ त्रितौ ।  
 कुर्यातामधिकं शोषं जिह्वायाः खरतां तथा ॥ ३०१ ॥  
 तदा तां स्फुटितां जिह्वासुच्छुष्कां मधुपिष्टया ।

द्राक्षया साण्डया चास्यं लेपयेत्सन्निपातिनः ॥ ३०२ ॥

घर्षेज्जिह्वां जडं सिन्धुद्रूपणैः सान्त्वयेत्सैः ॥ ३०३ ॥

स्वेदोद्गमे भृष्टकुलत्यचूर्ण-

निपातनं शस्तमिति ब्रुवन्ति ।

मृत्युश्च तस्मिन् बहुपिच्छिलत्वात्

शीतेन जन्तोः परितः सरत्वात् ॥ ३०४ ॥

चूर्णं यथा कट्फलकृष्णजीरकं

लोध्रं गवां काननविट् पुरातनम् ।

तिक्ता सपथ्यालवणं तथास्त्रनम्

उड्डूलनं स्वेदविकारजित्परम् ॥ ३०५ ॥

भूमिम्बःकारवी तिक्ता वचा कट्फलजं रजः ।

उड्डूलनं त्रिदोषोत्थे ह्यभिष्यन्दिनि च ज्वरे ॥ ३०६ ॥

इति भूमिन्वायुड्डूलनम् ।

विष्वोऽग्निमन्थः श्योनाकः काश्मरी पाटला स्थिरा ।

त्रिकण्टकः पृष्टिपंणी वृहती कण्टकारिका ।

दशमूलमिदं श्वाससन्निपातज्वरापहम् ॥ ३०७ ॥

अविपाकानिलस्त्रेण तन्द्रा पार्श्वार्त्तिकासनुत् ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं हृत्कण्ठग्रहनाशनम् ॥ ३०८ ॥

महान्ति यानि मूत्रानि काष्ठगर्भाणि यानि च ।

तेषाम्नु वस्त्रलं ग्राह्यं ऋस्वमूलानि क्तत्स्रशः ॥ ३०९ ॥

दशमूलस्य निर्यूहः कट्फलादि रजो युतः ।

तुल्यार्द्रकरसोपेतो मृत्युकल्पं ज्वरं जयेत् ॥ ३१० ॥

पञ्चमूलौ किरातादिगणो योज्यस्त्रिदोषजैः ।

पित्तोत्कटे च मधुना कणया वा कफोत्कटे ॥ ३११ ॥

इति चातुर्भेद्रकपञ्चमूलम् ।

चिरज्वरे वातकफोत्पणे वा

त्रिदोषजे वा दशमूलमित्रः ।

किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः

शुष्यार्थिने वा त्रिवृता विमित्रः ॥ ३१२ ॥

दशमूली शठी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम् ।

भार्गी कुटजबीजश्च पटोलं कटुरोहिणी ॥ ३१३ ॥

अष्टादशाङ्ग इत्येषः सन्निपातञ्जरापहः ।

कासहृद्ग्रहपाश्वर्त्तिश्वासहिक्ता वमीहरः ॥ ३१४ ॥

इति अष्टादशाङ्गकार्षः ।

दशमूली कषायन्तु पुष्कराङ्गकषायुतम् ।

सन्निपातञ्जरे देयं श्वासकासदृषान्विते ॥ ३१५ ॥

वृहती पुष्करं भार्गी शठी शृङ्गी दुरालभा ।

वत्सकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ३१६ ॥

वृहत्यादिगणः प्रोक्तः सन्निपातञ्जरापहः ।

श्वासादिषु च सर्वेषु हितः सोपद्रवेषु च ॥ ३१७ ॥

इति वृहत्यादिः ।

शठीपुष्करमूलं च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा ।

गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥ ३१८ ॥

एष शब्द्यादिको वर्गः सन्निपातञ्जरापहः ।

कासहृद्ग्रहपाश्वर्त्तिश्वासे तन्द्राश्च शस्यते ॥ ३१९ ॥

इति शब्द्यादिः ।

शठीपुष्करमूलन्तु गुडूची विश्वभेषजम् ।

त्रिकण्टकं चायमाणा पिप्पली सदुरालभा ॥ ३२० ॥

व्याघ्री पर्यटकं रास्नाऽभया कटुकरोहिणी ।

देवदारुवचाभार्गीसमभागानि कारयेत् ॥ ३२१ ॥

एष शब्द्यादिको वर्गः सन्निपातञ्जरापहः ।

कासं श्वासं दिवानिद्रां राक्षौ जागरणं तथा ।

मुखशोषं तृषां दाहं त्रिदोषञ्च नियच्छति ॥ ३२२ ॥

इति ब्रह्मव्यादिः ।

पित्ताधिक्ये तु शब्दादिवृहत्यादिः कफाधिके ।

वातोत्तरे सन्निपाते कट्फलादिः प्रशस्यते ॥ ३२३ ॥

कट्फलाब्दवचापाठापुष्कराजाजिपर्पटैः ।

देवदार्वभया शृङ्गीकणाभूनिम्बनागरैः ॥ ३२४ ॥

भार्गीकलिङ्गकटुकाशठिकटुधान्यकैः ।

समांशैः साधितः काथो हिङ्गुार्द्रकरसैर्युतः ॥ ३२५ ॥

कर्णमूलोद्भवं शोथं हन्ति मन्यागलाश्रयम् ।

कफवातज्वरं श्वासं कासं हिक्कां हनुग्रहम् ॥ ३२६ ॥

दशमूलयुतो ह्येष सन्निपातज्वरं जयेत् ।

अभिन्यासं समस्तञ्च कट्फलादिर्नियच्छति ॥ ३२७ ॥

इति कट्फलादिः ।

दारुनागरभूनिम्ब धान्यतिक्ता कलिङ्गजैः ।

गजाङ्गा दशमूलाब्देर्मृत्युकल्पं ज्वरं जयेत् ॥ ३२८ ॥

अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृद्यग्रहपाश्वर्त्तिं श्वासहिक्का वमीर्हरेत् ॥ ३२९ ॥

इति अष्टादशाङ्गः ।

गुडूचीचन्दनं पद्मनागरेन्द्रयबासकम् ।

अभयारग्वधोशीरपाठा धान्याब्दरोहिणी ॥ ३३० ॥

कषायं पाययेदेतत् पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।

तन्द्रा कासज्वरश्वासपिपासा दाहनाशनः ॥ ३३१ ॥

विण्मूत्रानिलविष्टञ्च त्रिदोषप्रभवस्य च ।

गुडूचादिगणो ह्येष पाचनो दीपनः परः ॥ ३३२ ॥

इति गुडूचादिः ।

अमृतादशमूलीभ्यां साधितं विधिवज्जलम् ।

सन्निपातज्वरं हन्यान्नयोदशविधं नृणाम् ॥ ३३३ ॥  
 विषशुण्ठी दशमूलौ छिन्ना पाठा च पिप्पलीन्द्रयवैः ।  
 सकिराततिक्तवासा शमयति हृत्तीजसं सद्यः ॥ ३३४ ॥  
 त्रूपणदशमूलशुण्ठी भार्गी छिन्नोद्भवोद्भवः क्षायः ।  
 पीतः शमयति सहसा ज्वरमुग्रं सन्निपाताख्यम् ॥ ३३५ ॥  
 द्विपञ्चमूलौ षड्ग्रन्थी विश्वा मृध्नन्खीद्वयम् ।  
 कफवातहरः क्षायः सन्निपातहरः परः ॥ ३३६ ॥  
 सिंहास्य पर्पटारिष्टं यष्टिधान्यकनागरम् ।  
 दारुग्रगन्धेन्द्रयवाः श्वदंष्ट्रा ग्रन्थिकं तथा ॥ ३३७ ॥  
 एषां कषायमहनि सन्निपातज्वरे पिबेत् ।  
 श्वासातिसारकासघ्नं शूलारुचिहरं परम् ॥ ३३८ ॥  
 कट्फलं त्रिफला दारु चन्दनं सपरुषकम् ।  
 कटुकं पद्मकोशीरं विपचेत्कार्षिके जले ॥ ३३९ ॥  
 तत्सन्निपातदाहघ्नं पानमात्रे प्रशंसितम् ।  
 दीर्घकालप्रयुक्तानां ज्वरीणाममृतोपमम् ॥ ३४० ॥  
 समुस्तं पञ्चमूलञ्च दद्याद्वातोत्तरे गदे ।  
 भृशोष्णं वा सुखोष्णं वा दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ॥ ३४१ ॥  
 कफोत्तरे बृहत्यादिगणञ्च दशमूलजः ।  
 परुषकाणि त्रिफला देवदारु सकट्फलम् ।  
 पित्तोत्तरे नृणामेतत् सन्निपाते चिकित्सितम् ॥ ३४२ ॥  
 मुस्ता पर्पटकोशीर देवदारु महीषधम् ।  
 त्रिफला धन्वयासञ्च नीलीकाम्पिस्तकं त्रिहृत् ॥ ३४३ ॥  
 किराततिक्तकं पाठा बला कटुकरोहिणी ।  
 मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते ॥ ३४४ ॥  
 अष्टादशाङ्गमुदकं सन्निपातज्वरापहम् ॥ ३४५ ॥  
 पित्तोत्तरे सन्निपाते हितमुक्तं मनीषिभिः ।

मन्या स्तम्भ उरोघाते हनुस्तम्भे शिरोगदे ॥ ३४६ ॥

इत्यष्टादशाङ्गः ।

श्लोषाह्न त्रिफलारिष्ट पटोली तित्तावल्कलैः ।

सभूनिम्बामृतापाठीस्त्रिदोषज्वरजिञ्जलम् ॥ ३४७ ॥

विष्णुकं चिह्नता दन्ती समूलं चतुरङ्गुलम् ।

पक्वं कषायं विस्राव्य नीलीचूर्णविमिश्रितम् ॥

ससर्पिष्कं पिबेत्तूर्णं सन्निपाते विरेचनम् ॥ ३४८ ॥

• कम्पप्रलापनं यस्य संज्ञानाशश्च दारुणः ।

रसैश्च लाववर्त्तैश्च कलिङ्गैः शशतित्तिरैः ॥ ३४९ ॥

तर्पयेत्प्राक् पुराणेन सर्पिष्ठाऽभ्यञ्जयेदपि ।

बला राम्ना गुडूच्याद्यैस्तैश्च परिषेचयेत् ॥ ३५० ॥

आचितामाशयकफे सन्निपातज्वरे दृढे ।

शान्तेऽप्यवश्यं तस्याश्च तन्द्रा समुपजायते ॥ ३५१ ॥

अभिद्रवरसञ्चीर दिवास्त्रप्रनिषेवणात् ।

दुर्बलस्याल्पवातस्य जन्तोः श्लेष्मा प्रकुप्यति ३५२ ॥

वायुमार्गं समावृत्य धमनीरनुसृत्य च ।

तन्द्रां सुघोरां जनयेत्तस्या वञ्चामि लक्षणम् ॥ ३५३ ॥

उन्मीलिते विनिर्भुग्ने परिवर्त्तिततारके ।

भवतस्तस्य नयने लुलिते चलपद्मणी ॥ ३५४ ॥

विहृत्ताननदन्तौष्ठ मुहुर्तानशायिनाम् ।

पिच्छिलोच्छिन्नतन्तुश्च कण्ठे श्लेष्मास्य गच्छति ॥ ३५५ ॥

कण्ठमार्गावरोधश्च वैकृतं चोपजायते ।

सोऽर्वाक् त्रिरात्रं साध्यः स्यादसाध्यस्तु ततः परम् ॥ ३५६ ॥

ज्योतिष्मत्यांस्तथा तैलं मूलं पिण्डाकरस्य च ।

तन्द्राविनाशनं श्रेष्ठं नस्यकर्मणि योजितम् ॥ ३५७ ॥

सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपः कुष्ठमेव च ।



मूत्रेण पिष्ट्वा वत्सस्य नस्यं तन्द्राविनाशनम् ॥ ३५८ ॥  
 असुराह्वयगन्धस्य विट्चूर्णमधुसंयुतम् ।  
 अक्षनाहोधयेन्मुग्धं तन्द्रितं सान्निपातिनम् ॥ ३५९ ॥  
 जातीपुष्पं प्रबालञ्च मरिचं रोहिणी वचा ।  
 सैन्धवं वत्समूत्रेण तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥ ३६० ॥ ०  
 अयोरजः श्वेतलोभ्रमञ्जनं मरिचं तथा ।  
 गोपित्तेन समायुक्तं तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥ ३६१ ॥  
 सन्निपातज्वरोत्पन्नां युक्त्या तन्द्रां जयेन्निषक् ।  
 उपद्रवः कष्टतमो ज्वराणां सविशेषतः ॥ ३६२ ॥  
 त्रयश्च कुपिता दोषा उरः स्रोतोऽनुगा भृशम् ।  
 आमो विवक्षा ग्रथिता बुद्धीन्द्रियमनोऽनुगाः ॥ ३६३ ॥  
 जनयन्ति महाघोरमभिन्यासं ज्वरं नृणाम् ।  
 प्रस्तब्धगात्रस्त्ववाग्मी नष्टचेष्टो न काङ्क्षते ॥ ३६४ ॥  
 न च दृष्टिर्भवेत् तस्य समर्था रूपदर्शने ।  
 न च गन्धरसस्पर्शशब्दांश्चाप्यथ बुध्यते ॥ ३६५ ॥  
 शिरो लोठयतेऽभौक्ष्य माहारन्नाभिनन्दति ।  
 कूजते तुद्यते चैवं प्रतिपत्तिश्च ह्यीयते ॥ ३६६ ॥  
 कलं प्रभाषते किञ्चिदभिन्यासः स उच्यते ।  
 प्रत्याख्येयः स भूयिष्ठं कश्चिदेवात्र सिध्यति ॥ ३६७ ॥  
 सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।  
 ते भ्रान्ति संहिताधातोः पाकान्मुञ्चति चान्यथा ॥ ३६८ ॥  
 दिवसैर्द्विगुणैः सप्त नवैकादशभिः क्रमात् ॥ ३६९ ॥  
 दुर्गोऽन्धसि यथा मग्नं भाजनं त्वरया बुधः ।  
 गृह्णीयात्तलमप्राप्तं तथाभिन्यासपौडितम् ॥ ३७० ॥  
 निद्रोपेतमभिन्यासं क्षिप्रं विद्यात्तौजसम् ॥ ३७१ ॥  
 कारवीपुष्करैरण्डत्रायन्तीनागरामृता ।

दशमूलौ शठी शृङ्गी वासा भार्गीपुनर्नवा ॥ ३७२ ॥  
 तुल्यमूत्रेण निष्काथ्य पीतः स्रोतो विशोधनः ।  
 अभिन्यासज्वरायासमाद्य घ्नन्ति समुद्धतम् ॥ ३७३ ॥  
 मातुलुङ्गाऽश्मभिद्धित्व व्याघ्री पाठा रुबूकजः ।  
 क्वाथो लवणमूत्राब्धोऽभिन्यासानाहशूलनुत् ॥ ३७४ ॥  
 व्याघ्री दुरालभा भार्गी शठी शृङ्गी सपौष्करम् ।  
 पक्वाम्बुश्लेष्महेयमभिन्यासप्रशान्तये ॥ ३७५ ॥  
 भार्गीपुष्करमूलञ्च राज्ञा विल्वं समुस्तकम् ।  
 नागरं दशमूलञ्च पिप्पली विषसाधितम् ॥ ३७६ ॥  
 हिङ्गार्द्रकरसोपेतं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।  
 सन्निपातज्वरं घोरमभिन्यासञ्च दारुणम् ।  
 हृत्पार्श्वशूलमानाहं सद्यः पीतं नियच्छति ॥ ३७७ ॥  
 वीजपूरकविष्वाश्मभेदकं वृहतीहयम् ।  
 सवासकं तथैरण्डं जले चाष्टगुणे शृतम् ॥ ३७८ ॥  
 पक्वा गीमूचसंयुक्तां विडसौवर्चलान्वितम् ।  
 हृदवस्तिशूलमानाहमभिन्यासे ज्वरे हितम् ॥ ३७९ ॥  
 दन्तीं द्रवन्तीं वृहतीमैरण्डं वीजपूरकम् ।  
 श्यामां व्याघ्रीञ्च निष्काथ्याभिन्यासे बहुवर्चसि ॥ ३८० ॥  
 सिंही व्याघ्रप्रसृता द्राक्षा अजाजी सकटुत्रिकम् ।  
 शृङ्गीविडङ्गञ्च समं पक्वा विस्नाथ्य साधयेत् ॥ ३८१ ॥  
 घृतात्तौस्तण्डुलैर्भृष्टैः पेयामुष्णां ज्वरी पिबेत् ।  
 हिक्का श्वासी च कासी च तथाभिन्यासपीडितः ॥  
 विबद्धवातविषमूत्रः पानमेतत्प्रयोजयेत् ॥ ३८२ ॥  
 वृहती पौष्करं भार्गी शठी शृङ्गी दुरालभा ।  
 पक्वा पाने प्रथमन्ति श्लेष्मा तेनोपशाम्यति ॥ ३८३ ॥  
 त्रिवृद्धिशाला कटुका त्रिफलारग्वधैः कृतः ।

सक्षारो भेदनः क्वाथः पेयः सर्वज्वरापहः ॥ ३८४ ॥  
 तिक्ताभयात्रिष्टहन्तीफलं वै राजहृत्क्षजम् ।  
 क्षाराब्जः सैन्धवोपेतः क्वाथो भेदी ज्वरापहः ॥ ३८५ ॥  
 भार्द्रकस्त्ररसोपेतं सिन्धूत्थं सकटुत्रिकम् ।  
 प्रबोधाय सुखे दद्यान्नस्यञ्च मरिचेन वै ॥ ३८६ ॥  
 मातुलुङ्गार्द्रकरसं कौष्णं त्रिलवणान्वितम् ।  
 अन्यद्वा सिद्धविहितं नस्यं तीक्ष्णं प्रयोजयेत् ॥ ३८७ ॥  
 शिरीषवीजगोमूत्रकृष्णमरिचसैन्धवैः ।  
 अञ्जनं स्यात्प्रबोधाय सरसो न शिलावचैः ॥ ३८८ ॥  
 शिरीषवीजं मरिचं वल्गमूत्रेण तत्समम् ।  
 अञ्जनं तदभिन्यासे संज्ञा बोधनमिष्यते ॥ ३८९ ॥  
 मातुलुङ्गरसं तस्य हृद्गुण्ठैर्युतं सुखे ।  
 दद्यात्प्रधमनं तीक्ष्णं कटुतिक्तोपसंहितम् ॥ ४०० ॥  
 पटोलपत्रं सुषुवी बृहती कण्टकारिका ।  
 मरिचं पिप्पली विष्वं चिरविष्वं संचिन्मकम् ॥ ४०१ ॥  
 करञ्जवीजमञ्जिष्ठा त्रायन्ती विश्वभेषजम् ।  
 गलप्रबोधनं अष्टमभिन्यासज्वरापहम् ॥ ४०२ ॥  
 करञ्जो विष्वमञ्जिष्ठे त्रायन्त्यग्निः पटोलकम् ।  
 बृहती सुषुवीव्योषं क्वाथः स्याद्गलप्रोधनः ॥ ४०३ ॥  
 चिकित्सिते कृतेऽप्येवं यस्य संज्ञा न जायते ।  
 ललाटे पादयोर्वापि तस्य दाहः प्रशस्यते ॥ ४०४ ॥  
 सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।  
 शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव विमुच्यते ॥ ४०५ ॥  
 तं जयेच्छोणितस्त्रावैः सर्पिःपानप्रलेपनैः ।  
 प्रदाहैः कफपित्तघ्नैः वमनैः कवलग्रहैः ॥ ४०६ ॥  
 जीर्णानां रक्तशालिनां ज्वरहृत्क्वाथसाधितः ।

सूतस्त्वोदनो द्विस्त्रिः कार्यो यूषादिकोऽपि वा ॥४०७॥

। चेज्जीर्यत्यविघ्नं न ज्वरी जीवेत्तदा ध्रुवम् ॥ ४०८ ॥

। रिकं पांशुकं शुण्ठी वचा कट्फलकाष्ठीकैः ।

। णशोथहरो लेपः सन्निपातज्वरे भृशम् ॥ ४०९ ॥

प्रभिघ्नाताभिचाराभ्यामभिशापाभिषङ्गतः ।

। प्रागन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वन्तं विभावयेत् ॥ ४१० ॥

। खावास्यता विषकृते दाहोऽतीसार एव च ।

। भक्त्वा रुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥ ४११ ॥

। श्रौषधिगन्धजे मूर्च्छा शिरो रुग्मथुस्तथा ॥ ४१२ ॥

। कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम् ।

। हृदये वेदना चास्यं गात्रञ्च परिशुष्यति ॥ ४१३ ॥

। भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः ।

। अभिचाराभिशापाभ्यां मोहदृष्ट्या च जायते ।

। भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यरोदनकम्पनम् ॥ ४१४ ॥

। कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्तं त्रयो मलाः ।

। भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥ ४१५ ॥

। अभिचाराभिशापोत्थौ ज्वरौ होमादिभिर्जयेत् ।

। दानस्वस्वयनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीड्यौ ॥ ४१६ ॥

। भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशनतण्डनैः ।

। जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनः स्वास्थ्यैश्च मानसैः ॥ ४१७ ॥

। श्रौषधिगन्धविषजौ विषपित्तप्रबाधनैः ।

। जयेत्कषायैर्मतिमान् सर्वगन्धकृतैर्भिषक् ॥ ४१८ ॥

। क्रोधजे पित्तजित्काम्ये नार्याः सहाक्वमेव च ।

। आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ।

। हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ॥ ४१९ ॥

। कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात्कामसमुद्भवः ।

याति ताभ्यामुभाभ्याश्च भयशोकसमुत्थितः ॥ ४२० ॥  
 विसर्पेण ज्वरो यश्च यश्च विस्फोटकज्वरः ।  
 तत्रादौ सर्पिषः पानं कफपित्तोत्तरे भवेत् ॥ ४२१ ॥  
 निम्बदारुकषायं वा हितं सौमनसं तथा ।  
 अमक्षयोत्थे भुञ्जीत घृताभ्यक्तं रसौदनम् ॥ ४२२ ॥  
 रोगोत्थानप्रकोपाभ्यां यो ज्वरो जायते नृणाम् ।  
 शमयेत् पाचयेद्वापि यथायोगैश्चिकित्सिकः ॥ ४२३ ॥  
 स्त्रीणामप्यप्रजातानां प्रजातानां तथाऽऽहितैः ।  
 स्तन्यावतरणे चैव ज्वरो दोषैः प्रकुप्यति ।  
 तस्य प्रशमनं कार्यं यथादोषविधानतः ॥ ४२४ ॥  
 अभिघातज्वरे कुर्यात् क्रियामुष्णविवर्जिताम् ।  
 कषायमधुरस्निग्धां यथा दोषमथापि वा ॥ ४२५ ॥  
 अभिघातज्वरो नश्येत्पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ।  
 मद्यैर्द्रव्यैश्च सात्त्वैश्च तथा मांसरसौदनैः ॥ ४२६ ॥  
 व्यध्वन्ध्रमात्यध्वभङ्गभ्रंशसमुद्भवान् ।  
 ज्वरानुपाचरेत् पूर्वं सुस्निग्धक्षीरभोजनैः ॥ ४२७ ॥

इत्यागन्तुकज्वरचिकित्सा ।

दोषोऽल्पो हितसम्भूतो ज्वरोऽक्षुद्रस्य वा पुनः ।  
 धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ ४२८ ॥  
 सन्ततो रसधातुस्थः सततो रक्तधातुगः ।  
 भिषजा चैव विज्ञेयः सोऽन्येद्युः पिशितान्त्रितः ॥ ४२९ ॥  
 मेदो गतस्तृतीयेऽङ्गि ह्यस्थिमज्जागतः पुनः ।  
 कुर्याच्चातुर्थिकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ॥ ४३० ॥  
 सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।  
 सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात्सन्ततः स निगद्यते ॥ ४३१ ॥  
 अहोरात्रे सततको द्वीकालावनुवर्त्तते ।

अन्येद्युष्कस्वहोराशादेककालं प्रवर्तते ॥ ४३२ ॥  
 तृतीयकस्तृतीयेऽङ्गि चतुर्थेऽङ्गि चतुर्थकः ।  
 केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं भ्रुवते विषमज्वरम् ॥ ४३३ ॥  
 यस्मादनियतात्कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च ।  
 वेगतश्चापि विषमः स ज्वरो विषमः स्मृतः ॥ ४३४ ॥  
 कफपित्तान्निकषाह्नी पृष्ठाहातकफात्मकः ।  
 वातपित्ताच्छिरोग्राह्नी त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥ ४३५ ॥  
 चातुर्थिको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।  
 जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसम्भवः ।  
 मध्यकायन्तु गृह्णाति पूर्वं यस्तु स पित्तजः ॥ ४३६ ॥  
 विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थिकविपर्ययः ।  
 अस्थिमज्जागतोदोषश्चातुर्थिकविपर्ययः ।  
 स मध्ये ज्वरयत्पङ्क्तिं ह्यादावन्ते विमुञ्चति ॥ ४३७ ॥  
 समौ वातकफौ यस्य हीनपित्तस्य देहिनः ।  
 भवेत्तौक्ष्णो मृदुर्वापि ज्वरस्तस्य तु रात्रिजः ॥ ४३८ ॥  
 ज्वरास्तु विषमाः सर्वे सन्निपातसमुद्भवाः ।  
 यथोत्खणस्य दोषस्य तेषां कार्यं चिकित्सितम् ॥ ४३९ ॥  
 विषमज्वरनाशाय चिकित्सा वक्ष्यतेऽधुना ।  
 वातप्रधानं सर्पिर्भिर्वृद्धिभिः सानुवासनैः ।  
 स्निग्धोष्णैरन्नपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ॥ ४४० ॥  
 विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्क्रतेन च ।  
 विषमं तिक्तशोतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् ॥ ४४१ ॥  
 वमनं पाचनं रुक्षमन्नपानं विलङ्घनम् ।  
 कषायोष्णान्तु विषमे ज्वरे शस्तं कफोत्तरे ॥ ४४२ ॥  
 त्रायन्ती कटुकानन्ता सारिवाभिः शृतं जलम् ।  
 सन्तताद्ये ज्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये ॥ ४४३ ॥

द्राक्षापटोलनिम्बाब्दशक्राह्वा त्रिफलाशृतम् ।  
 जलं जन्तुः पिविच्छीतमन्येद्युर्ज्वरशान्तये ॥ ४४४ ॥  
 पटोलारिष्टसृष्टीकाशम्याकं त्रिफला वृषम् ।  
 क्वाथ ऐकाहिकं हस्ति शर्करामधुयोजितः ॥ ४४५ ॥  
 षोडषाष्टचतुर्भागं वातपित्तकफार्त्तिषु ।  
 क्षौद्रं कषाये दातव्यं विपरीता तु शर्करा ॥ ४४६ ॥  
 पटोलेन्द्रयवानक्ता पथ्यारिष्टाशृताजलम् ।  
 ज्वरं सततकं पानं निहन्त्याशु प्रयोजितम् ॥ ४४७ ॥  
 उशीरं चन्दनं मुस्तं गुडूची धान्यनागरम् ।  
 अश्वसा कथितः पेयः शर्करामधुयोजितः ।  
 ज्वरे हृतीयके पुंसां लघ्नादाहममन्विते ॥ ४४८ ॥  
 स्थिरासामलकीदारुशिवावृषमहौषधैः ।  
 शृतं शीतं जलं दद्यात् सितामधुविमिश्रितम् ।  
 चातुर्थिके ज्वरे तीव्रे मन्दे चैवाथ पावके ॥ ४४९ ॥  
 शैलूपमण्डनरजः वयसानुरूपं ।  
 शुभ्राङ्गवत्सुरभौपयसा निपीतम् ।  
 आदित्यवारभवपालदिने नरेण  
 चातुर्थिकं सुचिरजं जयति क्षणेन ॥ ४५० ॥  
 कालिङ्गकः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।  
 पटोलं शारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥ ४५१ ॥  
 निम्बः पटोलं त्रिफला सृष्टीका मुस्तवत्सकी ।  
 किराततिक्तमशृता चन्दनं विश्वभेषजम् ॥ ४५२ ॥  
 गुडूच्यामलकं मुस्तमर्धश्लोकसमापनाः ।  
 कषायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधं ज्वरम् ॥ ४५३ ॥  
 कल्कः शिरोषपुष्पस्य रजनीहयसंयुतः ।  
 नस्यं सर्पिः समायोगाज्ज्वरं चातुर्थिकं जयीत् ॥ ४५४ ॥

गन्धपत्रस्वरसेन नस्यं निहन्ति चातुर्थिकमुषवीर्यम् ॥ ४५५ ॥

सहदेवाया मूलं विधिना कण्ठनिबद्धमपहरति ।

एकद्वित्रिचतुर्भिर्दिवसैर्भूतज्वरं पुंसाम् ॥ ४५६ ॥

सितवर्षाभूमूलं पयसा पीतं च पैत्तिकं जयति ।

चातुर्थिकं सुचिरजं ताम्बूलैर्नैव भक्षणादथवा ॥ ४५७ ॥

कृष्णामलकीरामठदावीवचाराजसर्षपरसोनैः ।

ह्यागलमूत्रसुपिष्टैर्नस्यं त्वेकाहिकादिन्नम् ॥ ४५८ ॥

वन्दाकं विषजातञ्च तक्रेण विषमज्वरे ।

सर्पिषाः दधिमण्डेन हृद्भुजा च प्रयोजयेत् ॥ ४५९ ॥

पिप्पली शर्करा क्षौद्रं शृतं क्षीरं घृतं नवम् ।

खजेन मथितं पेयं विषमज्वरनाशनम् ॥ ४६० ॥

क्षीराविका रजनिमर्दक सत्रयाणाम्

मूलं ज्वरापहमवश्यमिदं शिखायाम् ।

बद्धं दिवाकरदिनेऽप्यथवाष्टमीषु

रात्रिज्वरं हरति रञ्जितसूत्रबद्धम् ॥ ४६१ ॥

घृतं पयः शर्करा च पिप्पली मधुसर्पिषा ।

पञ्चसारमिदं देयं मथितं विषमज्वरे ॥

क्षतक्षीणे क्षये कासे हृद्रोगे चापि शस्यते ॥ ४६२ ॥

सुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधिकण्टकारिकाक्वाथः ।

पौतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥ ४६३ ॥

रसोनकस्त्रं तिलतैलमिश्रं

योऽश्नाति नित्यं विषमज्वरार्तः ।

प्रमुच्यते सोऽप्यचिराज्ज्वरेण

वातामयैश्चापि सुघोररूपैः ॥ ४६४ ॥

जीरकं गुडसंयुक्तं विषमज्वरनाशनम् ।

षग्निमान्द्यं जयेच्छीघ्रं वातरोगापहं मतम् ॥ ४६५ ॥



क्षीरेषु र्षश्चद्वया वा दुग्धाभाशौ कषां पिबेत् ।  
 यावत्पूर्यं शतं तस्मात्तथा चैवापकर्षयेत् ।  
 वातास्रस्त्रासपाण्डुरीं गुल्मशोफोदरापहम् ॥ ४६६ ॥  
 विषमज्वरेषु कर्त्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।  
 शान्तिं नयेत् त्रिविधापि सक्षौद्रा विषमज्वरम् ॥ ४६७ ॥  
 सुरा समच्छाः पानार्थं भक्षार्थं चरणायुधाः ।  
 तित्तिराश्च मयूराश्च प्रयोज्या विषमज्वरे ॥ ४६८ ॥  
 अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।  
 वाराणस्याश्च यद्दत्तं तत्तदेकाहिके स्मरेत् ॥ ४६९ ॥  
 योऽसौ सरस्वतीतीरे अपुत्रस्तापसो मृतः ।  
 तस्मै तिलोदकं दद्यान्मृत्युंकाहिको ज्वरः ॥ ४७० ॥  
 एतन्मन्त्रेण वाश्लथपत्रहस्तः प्रतर्पयेत् ॥ ४७१ ॥  
 आम्बोटजसहस्रेण दलेन सुकृतां पिबेत् ।  
 पेयां घृतभृतां जन्तुश्चातुर्थिकहरीं त्रयहम् ॥ ४७२ ॥  
 सैन्धवं पिप्पलीनाश्च तण्डुलाः समनःशिलाः ।  
 नेत्राञ्जनं तैलपिष्टं शस्यते विषमज्वरे ॥ ४७३ ॥  
 उर्णनाभेषु जालेन कञ्जलं ग्राहयेच्छनैः ।  
 अञ्जयेन्नेत्रयुगलं द्वाहिकान्तु ज्वरं जयेत् ॥ ४७४ ॥  
 निम्बपत्रं वचा कुष्ठं पथ्यासिंहार्थकं घृतम् ।  
 विषमज्वरनाशाय गुग्गुलुश्चेति धूपनम् ॥ ४७५ ॥  
 वैडालं वा शक्रच्छेष्टं बेपमानस्य धूपने ।  
 सहदेवी वचाभद्रानाकुलीभिः प्रधूपनम् ।  
 प्रदेहोद्वर्त्तनं कुर्यादिभिर्वा ज्वरशान्तये ॥ ४७६ ॥  
 मयूरचन्द्रकैर्धूपः सर्वज्वरघ्नापहः ॥ ४७७ ॥  
 पलङ्कषावचाकुष्ठैर्निम्बपत्रयवैर्घृतैः ।  
 पथ्यासिंहार्थकैर्धूपः शस्तः सर्वज्वरापहः ॥ ४७८ ॥

पुरधामवचासर्जनिम्बार्कागुरुदाहभिः ।

सर्वज्वरहरो धूपः श्रेष्ठोऽयमपराजितः ॥ ४७९ ॥

रुद्रजटा गोमृक्कं विडालविष्टोरगस्य निर्मोकः ।

मदनफलभूतकेश्यौ वंशत्वघुद्रनिर्माख्यम् ॥ ४८० ॥

घृतयवमयूरचन्द्रकागलकरोमाणि सर्षपाः सवचाः ।

द्विङ्गुगवास्थिमरिचाः समभागाः छागमूत्रसम्पिष्टाः ॥ ४८१ ॥

धूपनविधिना शमयन्ध्येते सर्वान् ज्वराभियतम् ।

ग्रहडाकिनीपिशाचप्रेतविकारानयं धूपः ॥ ४८२ ॥

इति माहेश्वरधूपः ।

ज्वरवेगस्य कालञ्च चिन्तयन् ज्वर्यते तु यः ।

तस्येष्टैरङ्गुतैर्वापि विषयैर्नाशयेत् स्मृतिम् ॥ ४८३ ॥

सततं विषमं वापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् ।

ज्वरं सम्भोजनैः पथ्ये ज्वरघ्नैः समुपाचरेत् ॥ ४८४ ॥

ज्वराः कषायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः ।

रूक्षस्य ये न शान्तिं सपिंस्त्रेषां भिषङ्गतम् ॥ ४८५ ॥

बलाम्निमस्यत्रिफलाकाथे दध्ना घृतं पचेत् ।

तिल्वकावापमेतच्चि विषमज्वरनाशनम् ॥ ४८६ ॥

चन्दनं चित्रकं सिंही वल्लकं मुस्तनागरं ।

कटुका त्रायमाणा च धातूश्शीरे द्विशारिबे ॥ ४८७ ॥

द्राक्षाऽर्धपलमात्राणि सौम्यवारेषु संहरेत् ।

चौराढकसमायुक्तां सर्पिषोऽर्धतुलां पचेत् ॥ ४८८ ॥

चातुर्थिकं हरेत्पीतमुन्नादं विषमज्वरम् ।

त्राहिकं श्वासकासी च सर्वापस्मारमेव च ॥ ४८९ ॥

इति चन्दनाद्यं घृतम् ।

विडङ्ग मुस्तत्रिफला मञ्जिष्ठा दाडिमोत्पलैः ।

श्यामैलवासुकैलाभिः चन्दनामरदाहभिः ॥ ४९० ॥

वर्हिष्ठकुष्ठरजनीपर्णिनीशारिवाहयैः ।

हरेणुका त्रिहृद्दन्तीवचातालीशनागरैः ॥ ४८१ ॥

बलाविशालहृत्तीमालतीष्टुश्रिपर्णीभिः ।

एतैश्च कार्ष्णिकैः कल्कैर्धृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४८२ ॥

चतुर्गुणेन पयसा द्विगुणेन जलेन च ।

एतत्कल्याणकं नाम सर्पिः पक्वं त्रिदोषनुत् ।

विषमज्वरश्वासकासगुल्मीन्मादज्वरापहम् ॥ ४८३ ॥

इति कल्याणघृतम् ।

एतदेव हविः पक्वं जीवनीयोपसंस्कृतम् ।

द्विपञ्चमूलकाथेन शतावर्य्याः रसेन च ॥ ४८४ ॥

चतुर्गुणेन पयसा महाकल्याणमुच्यते ।

अपस्मारग्रहं शोषं क्लैथ्यं कार्श्यमजीवितम् ॥ ४८५ ॥

घृतमेतद्विहन्त्याशु ये चापि विषमज्वराः ।

जीवनीयगणत्वेन काकोल्यादिगणग्रहः ।

महाकल्याणके कार्य्यो घृते तु दशकार्ष्णिकः ॥ ४८६ ॥

इति महाकल्याणकं घृतम् ।

शुण्ठीकणा चित्रकञ्च चव्यं ग्रन्थिकमेव च ।

कुर्थात् पञ्चपलान् भागानेकैकस्य तु कुट्टितान् ॥ ४८७ ॥

जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ।

एतैस्तु पलिकैः कल्कैः सैर्भवेन समन्वितैः ॥ ४८८ ॥

षट्पलं नाम विख्यातं विषमज्वरनाशनम् ।

श्वासकासाग्निदौर्बल्य प्रतिश्यायित्वमेव च ।

भ्रीहोर्द्दुवातश्चयथुपाण्डुरोगांश्च नाशयेत् ॥ ४८९ ॥

इति षट्पलं घृतम् ।

नागरञ्चविकाचारः पिप्पलीमूलचित्रकम् ।

कृष्णा च पलिकान् भागान् घृतप्रस्थे विपाचयेत् ॥ ५०० ॥

शृङ्गेररसं प्रस्थं मस्तुप्रस्थं तथैव च ।

एकाहिकं द्वाहिकञ्च त्रयाहिकञ्च चतुर्थकम् ॥ ५०१ ॥

एतान् सर्वज्वरान् हन्ति स्थूलत्वं कुरुते भृशम् ।

दुर्नामश्वासकासघ्नं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ ५०२ ॥

इति अमृतषट्पलं घृतम् ।

वर्चिकः नागरकुष्ठमूर्वा लाक्षा निशालोहितयष्टिकाभिः ।

लं ज्वरे षट्गुणतक्रसिद्धमभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत्थ्यात् ॥ ५०३ ॥

दध्नः ससारकस्यात्र तक्रं कट्टरमिष्यते ।

इति षट्कट्टरतैलम् ।

क्तारनालैर्दधिमस्तुतक्रैः फलाम्बुभागेन समं हि तैलम् ।

कृष्णादिकल्कैर्मृदुवर्द्धिसिद्धमभ्यञ्जनं वातकफज्वराणाम् ॥ ५०४ ॥

काहिकद्वित्रिचतुर्थकानां मासार्धमासद्वयमासिकानाम् ।

मवारणं तद्विषमज्वराणां तैलन्तु षट्कट्टरकं महत्थ्यात् ॥ ५०५ ॥

कल्के कृष्णादिगणो यथा ।

कृष्णा चित्रकषड्यन्या वासकं विषकाघनम् ।

ग्रन्थिकैले चातिविषा रेणुकञ्च कटुत्रयम् ॥ ५०६ ॥

यवानो गोक्षीनी व्याघ्री भूनिम्बं विष्वचन्दनम् ।

भार्गी श्यामा शिवा धात्री स्थिरा मूर्वा सजीरका ॥ ५०७ ॥

सर्षपं हिङ्गुकटुकी विडङ्गञ्च समांशकम् ।

एषः कृष्णादिको नाज्जा गणो ज्वरविनाशनः ॥ ५०८ ॥

इति मङ्गाषट्कट्टरतैलम् ।

लाचारसादृके प्रस्थं तैलस्य विपचेद्भिषक् ।

मस्वादकं समादाय पिष्ट्वा चात्र विनिक्षिपेत् ॥ ५०९ ॥

शतपुष्पा हरिद्रा च मूर्वा कुष्ठं हरेणुकम् ।

कटुकं मधुकं रास्त्रा अश्वगन्धा च दारु च ॥ ५१० ॥

समुस्तं चन्दनं चैव पृथगक्षसमानकैः ।

द्रव्यैरेतैस्तु तत्सिद्धमभ्यङ्गं मारुतापहम् ॥ ५११ ॥

विषमाख्यान् ज्वरान् सर्वानाम्नेव प्रशमं नयेत् ।  
 कासं श्वासं प्रतिश्यायं कण्ठं दौर्गन्ध्यगौरवम् ॥ ५१२ ॥  
 त्रिकण्ठग्रहं शूलं गात्राणां स्फुटनं तथा ।  
 पाप्मालक्ष्मीप्रशमनं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ५१३ ॥  
 अश्लिभ्यां निर्मितं सम्यक् तैलं लाक्षादिकं त्विदम् ॥  
 इति लाक्षादितैलम् ।

सोमं सानुचरं देवं समाढगणमौश्वरम् ।  
 पूजयन् प्रयतः शीघ्रं सुच्यते विषमज्वरात् ॥ ५१४ ॥  
 त्रिदोषजे ज्वरे ह्येतदन्तर्वेगे च धातुगे ।  
 लक्षणं मोक्षकाले स्यादन्यस्मिन् स्वेददर्शनम् ॥ ५१५ ॥  
 इति विषमज्वरः ।

नित्यं मन्दज्वरो रूढः शूनः कृच्छ्रेण सिध्यति ।  
 स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासको ॥ ५१६ ॥  
 प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च ।  
 मन्दज्वरविलेपी च सशीतः स्यात्प्रलेपकः ॥ ५१७ ॥  
 कफवातज्वरप्रोक्तां क्रियां वातबलासके ।  
 प्रयुञ्जीत भिषक् श्लेष्मज्वरघ्नोन्तु प्रलेपके ॥ ५१८ ॥  
 विदग्धेऽज्वरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।  
 तेनाहं शीतलं देहमर्हन्मुग्धं प्रजायते ॥ ५१९ ॥  
 काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः ।  
 तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं करपादयोः ॥ ५२० ॥  
 काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते व्यवस्थितम् ।  
 शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः ॥ ५२१ ॥  
 त्वक्क्षी श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरम् ।  
 तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥ ५२२ ॥  
 करोत्वादी तथा पित्तं त्वक्क्षं दाहमतीव च ।

तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुक्षतः शीतमन्ततः ॥ ५२३ ॥

हावेती दाहशीतादि ज्वरी संसर्गजौ मतौ ।

दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥ ५२४ ॥

इति दाहशीतादिनिदानम् ।

शुद्धीबराब्दोशीरैश्च पिबेत्तोयं सुसाधितम् ।

दाहशीतज्वरहरं पाचनं भिषजां मतम् ॥ ५२५ ॥

शीताभिभूते पुरुषे कुर्याच्छीतहरीं क्रियाम् ।

दाहाभिभूते तु विधिं कुर्याद्दाहविनाशनम् ॥ ५२६ ॥

मधुफासितमिश्रेण निम्बपत्राभ्रसापि वा ।

दाहज्वरात्तं मतिमान् वामयेत् क्षिप्रमेव च ॥ ५२७ ॥

त्तानसुप्तस्य गभीरतान्त्रकांस्यादिपात्रं प्रणिधाय नाभौ ।

त्रासुधारावहुलं पतन्ती निहन्ति दाहं त्वरितं सुशीता ॥ ५२८ ॥

वायुः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।

नार्यश्चन्दनदिग्धाङ्गो दाहदन्यहरा मताः ॥ ५२९ ॥

शतधीतघृताभ्यक्तं लिह्याद्दाहयवशक्तुभिः ।

कोलामलकसंयुतैः शुकधान्यान्संयुतैः ॥ ५३० ॥

अम्लपिष्टैः सुशीतैश्च फेनिलापल्लवैस्तथा ।

अम्लपिष्टैः सुशीतैश्च पलाशतरुजैर्दिहेत् ॥ ५३१ ॥

वदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकेन वा ।

लिप्तेऽङ्गे दाहद्वयमूर्च्छाः सर्वथैव प्रशाम्यति ॥ ५३२ ॥

दाडिमं वदरं लोभं कपित्थं बीजपूरकम् ।

पिष्ट्वा मूर्ध्नि प्रलेपोऽयं पिपासादाहनाशनः ॥ ५३३ ॥

कालीयवदरानन्ता यष्टिचन्दनकाञ्चिकैः ।

सघृतैः स्याच्छिरोलेपस्तृणादाहविनाशनः ॥ ५३४ ॥

खरसं मातुलुङ्गस्य संयुक्तं मधुसर्पिणां ।

वायुशोषे प्रदेहोऽयं मूर्ध्नि दाहे ससैन्धवः ॥ ५३५ ॥

करवीरस्य पत्राणि चन्दनं सारिवातिलः ।  
 तृष्णाघ्नः शिरसालेप आरणालेन पेषितः ॥ ५३६ ॥  
 वारिश्रीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वापि पायितम् ।  
 वामयेत्याययित्वा तु तेन तृष्णा प्रशान्यति ॥ ५३७ ॥  
 पद्मकोत्पलकङ्कारमृणालविसपीष्करैः ।  
 कुमुदोशीरमञ्जिष्ठा पद्मगैरिककट्फलैः ॥ ५३८ ॥  
 शारिवाहयलोघ्नाद् चीरीखर्जूरमुस्तकैः ।  
 धात्रीशतावरीयुक्तैः क्वाथे कल्कैः प्रयोजितैः ॥ ५३९ ॥  
 सलाक्षाश्वः पयः शुक्लस्वच्छकाञ्जिकमस्तुभिः ।  
 पक्वं तैलमिदन्वच्यं तृष्णादाहज्वरापहम् ॥ ५४० ॥  
 पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रव्याणि स्नेहसन्निधौ ।  
 तत स्नेहसमान्याहुरर्वाक् स्याच्च चतुर्गुणम् ॥ ५४१ ॥  
 इति पद्मकतैलम्

शीते तस्य तु वातघ्नं सुखीणाश्वोऽवगाहनम् ।  
 पट्टकौशियवासोभिः पत्रोर्णादिभिराहतः ।  
 निवाते मन्दिरे स्थाप्य कृष्णागुरुसुधूपिते ॥ ५४२ ॥  
 कायस्था नाकुली तिक्ता वयस्थापुरचोरकैः ।  
 सहदेवी वचा कुष्ठैः शीतघ्नैर्धूपलेपनैः ॥ ५४३ ॥  
 एतैरेवीषधैः पिष्टैर्लवणक्षारसंयुतैः ।  
 साम्नेर्विपाचितं तैलमभ्यङ्गाच्छीतनाशनम् ॥ ५४४ ॥  
 सुखीणैर्मस्तुगोमूत्रशुक्तैः सेकोऽतिशीतहा ।  
 सुरसार्जकशिशूणां प्रलेपो दलसम्भवः ॥ ५४५ ॥

इति दाहश्रीताद्वियुक्तज्वरविधिः ।

गुरुता हृदयोत्कृशः सदनं हृद्यरोचकौ ।  
 रसस्ये तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यञ्चास्वोपजायते ॥ ५४६ ॥  
 रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहः हृदनविभ्रमौ ।

प्रलापः पिडिकास्तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥ ५४७ ॥  
 पिण्डिकोद्दोषेष्टनं दृष्ट्यादृष्टमूत्रपुरीषता ।  
 उष्णान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥ ५४८ ॥  
 भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापः हृदिरेव च ।  
 दीर्गग्यारोचकौ ग्लानिर्भेदःस्थे चासहिष्णुता ॥ ५४९ ॥  
 भेदोऽस्यां कूजनं श्वासी विरेकश्छर्दिरेव च ।  
 विक्षेपणञ्च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥ ५५० ॥  
 तमः प्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा ।  
 अन्तर्दाहो महाश्वासी मर्मभेदश्च मज्जगे ॥ ५५१ ॥  
 मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगतं ज्वरे ।  
 शेषसस्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥ ५५२ ॥  
 रसरक्तान्त्रितः साध्यो मांसमेदोगतश्च यः ।  
 अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः शुक्रस्थोऽपि न जीवति ॥ ५५३ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

रसस्थे तु ज्वरे तस्मिन् कुर्याद्दमनलङ्घने ।  
 मेकः संशमनौ लेपो रक्तमोक्ष मसृग्गते ॥ ५५४ ॥  
 तीष्णं विरेकञ्च तथा कुर्यान्मांसगते ज्वरे ।  
 भेदःस्थे भेदसो नाशमस्थिस्थे वातनाशनम् ॥ ५५५ ॥  
 वस्तिकर्म प्रयोक्तव्यम्भ्यङ्गोदत्तनं तथा ।  
 मज्जाशुके क्रिया नोक्ता मरणं तत्र भाषितम् ॥ ५५६ ॥  
 कटुका रोहिणी मुस्ता पिप्पलीमूलमेव च ।  
 हरीतकी च तत्तोयमामाशयगते ज्वरे ॥ ५५७ ॥

इति सप्तधातुगतचिकित्सा ।

वर्षा शरदसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।  
 वैकृतीऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः ॥ ५५८ ॥  
 वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तज्ञे भ्राम्बितो ज्वरम् ।



कुर्थात्पित्तञ्च शरदि तस्य चागुबलः कफः ॥ ५५८ ॥  
 तत्रकृत्या विसर्गाञ्च तत्र नानशनाद्भयम् ।  
 कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ५६० ॥  
 काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव च ।  
 निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥ ५६१ ॥  
 अन्तर्दाहोऽधिका दृष्ट्या प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।  
 सम्यस्थिशूलमस्त्रेदो दीषवर्चोविनिग्रहः ॥ ५६२ ॥  
 अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत् ॥ ५६३ ॥  
 सन्तापो ह्यधिको वाह्य दृष्ट्यादीनाञ्च मार्दवम् ।  
 वह्निर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥ ५६४ ॥  
 बलवत् स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ ५६५ ॥  
 ज्वरे तुल्यत्वं दूष्यत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता ।  
 रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ ५६६ ॥  
 न शाम्यति ज्वरो यस्य पक्षादूर्ध्वं शरीरिणाम् ।  
 मन्दवेगानुचारी च स ज्ञेयो जौर्णतां गतः ॥ ५६७ ॥  
 आसतरात्रात्तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।  
 मध्यं चतुर्दशाहन्तु पुराणमत उत्तरम् ॥ ५६८ ॥  
 पुराणेऽपि ज्वरे दोषाः यद्यपथ्यैः पुनस्तथा ।  
 लङ्घयेत्तत्र तं पश्चाद्यथोक्तां कारयेत् क्रियाम् ॥ ५६९ ॥  
 निदिग्धकानागरिकामृतानां तोयं पिबेन्निश्चितपिप्पलीकम् ।  
 जौर्णज्वरारोचक कासशूलश्वासाग्निमान्द्यादितपीनसे तु ॥ ५७० ॥  
 हन्यूर्ध्वं जान् गदान् प्रायः सायन्तेनोपयुज्यते ॥ ५७१ ॥  
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः काथः छिन्नोद्भवोद्भवः ।  
 जौर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलकतोऽथवा ॥ ५७२ ॥  
 पिप्पलीं मधुसंमिश्रं गुडूची स्वरसं पिबेत् ।  
 जौर्णज्वरकफप्लीहकासारोचकनाशनम् ॥ ५७३ ॥

जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुड़पिप्पली ।  
 कासाजीर्णरुचिश्वास हृत्पाण्डु कृमिरोगनुत् ॥ ५७४ ॥  
 अमृतायाः कषायन्तु शृतं चैव सुशीतलम् ।  
 मधुपादयुतं पीतं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ ५७५ ॥  
 अनन्तं बालकं मुस्तं नागरं कटुरोहिणीम् ।  
 सुखाब्जना प्रागुदयात् पिबेदक्षसमं रवेः ।  
 एष सर्वज्वरं हन्ति दीपयत्याशु चानलम् ॥ ५७६ ॥  
 द्राक्षामृता शठी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनम् ।  
 नागरं कटुकं पाठा भूनिम्बं सदुरालभम् ॥ ५७७ ॥  
 उशीरं धान्यकं पद्मं बालकं कण्टकारिका ।  
 पुष्करं पिचुमन्दश्च दशाष्टाङ्गमिति स्मृतम् ॥ ५७८ ॥  
 जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्चयथुनाशनम् ॥ ५७९ ॥

इति द्राक्षादिकाथः ।

शिरोगौरवशूलघ्नमिन्द्रियप्रतिबोधनम् ।  
 जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ ५८० ॥  
 मधुना वाथ तैलेन ज्वरघ्नेन प्रयोजयेत् ॥ ५८१ ॥  
 रक्तकरवीरपुष्पं कुष्ठं धात्रीफलं सधान्याम्बु ।  
 कल्कः सुखीष्णो लेपो ज्वरेषु शिरसो रुजं जयति ॥ ५८२ ॥  
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं नस्यं स्यादनवं घृतम् ॥ ५८३ ॥  
 कणामधुकम्बुहोकाबलाचन्दनशारिवा ।  
 निःक्वाथ्य पयसा पीतो जीर्णज्वरविनाशनः ॥ ५८४ ॥  
 श्वेतजयन्तीमूलं विधिना बद्धं शिखान्तरे हन्ति ।  
 जीर्णज्वरं नराणां खल इव दुरितेन चात्मानम् ॥ ५८५ ॥  
 तित्ता पर्पटभूनिम्ब मुस्तश्चिन्नरुहां पिबेत् ।  
 अभ्यासेन जयत्येष ज्वरमामृत्युमातुरः ॥ ५८६ ॥  
 धावनं लङ्घनं चिन्ता व्यवायं शोकभीक्रुधः ।

एभिरेव च निद्राया नाशः स्नेहातिसंक्षयात् ॥ ५८७ ॥  
 गुडं पिप्पलीमूलस्य चूर्णेनालोडितं लिङ्गम् ।  
 चिरादपि च सन्नष्टां निद्रामाप्नोति मानवः ॥ ५८८ ॥  
 सायं स्निग्धमशेषं कृत्वा वार्त्ताकुमेव पूर्वाह्ने ।  
 मधुयुतमश्रन्न चिरान्नष्टामप्याप्रुयान्निद्राम् ॥ ५८९ ॥  
 वायसजङ्घामूलं मूलं वा शिरसि काकमाच्यास्य ।  
 विधृतं निद्राकरणं सूक्ष्मं वाऽशितं सगुडम् ॥ ५९० ॥  
 निद्रानाशे प्रकर्त्तव्यं पादयोर्मृदुमर्दनम् ।  
 तिलतैलारनालाभ्यां शतधीतघृतेन च ॥ ५९१ ॥  
 छागक्षीरेण विजयां पिष्ट्वा पादौ प्रलेपयेत् ।  
 तेनायाति पुनर्निद्रा चिरकालगतापि वा ॥ ५९२ ॥  
 सुस्वरं श्रावयेद्वापि सङ्गीतं मधुरस्वनम् ।  
 कर्णसम्पूरणाद्वापि निद्रामाप्नोति मानवः ॥ ५९३ ॥  
 मरिचं लालया घृष्ट्वा कस्तुर्याञ्जनमिथ्यते ।  
 त्रिरात्रादपि सन्नष्टां निद्रामाप्नोति मानवः ॥ ५९४ ॥  
 रक्तकरवीरपुष्पं कुष्ठं धात्रीफलं सधान्याम्बु ।  
 कल्कः सोष्णो लेपो ज्वरेषु शिरोरुजं हन्ति ॥ ५९५ ॥  
 क्षौणे कफे ज्वरे जीर्णे स्वल्पदोषे पिपासिते ।  
 दाहार्त्तं च पयो योज्यं तन्नवे तु विषं भवेत् ॥ ५९६ ॥  
 श्वासात्कासाच्छिरः शूलात् पार्श्वशूलात् सपीनसात् ।  
 मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ ५९७ ॥  
 द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् ।  
 क्षीरावशेषः कर्त्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥ ५९८ ॥  
 मित्ताज्यविश्वखर्जुरीशुद्धीकाभिः शृतं पयः ।  
 शीतं मधुयुतं पीतं ढङ्गदाहज्वरनाशनम् ॥ ५९९ ॥  
 त्रिकण्टकबलाव्याघ्री गुडनागरसाधितम् ।

वचीं मूत्रविबन्धघ्नं शोथज्वरहरं परम् ॥ ६०० ॥  
 पृथ्वी च विष्ववर्षाभूपयञ्चोदकमेव च ।  
 क्षीरावशिष्टं तत्पीतं तद्धि सर्वज्वरापहम् ॥ ६०१ ॥  
 चूर्णं त्रिवृत्कणा श्यामा त्रिफलांनां सिता समम् ।  
 भेदिकोष्णरुजादाहगौरवज्वरनाशनम् ॥ ६०२ ॥  
 साधितं विष्वपेशिभिर्मूलैर्लामञ्जकस्य च ।  
 सद्यो हन्ति पयः पीतं ज्वरं सम्परिवर्त्तिकम् ॥ ६०३ ॥  
 मधुकारग्वधद्राक्षा तिक्तायासफलत्रिकैः ।  
 सपटोलैर्जलं भेदि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ६०४ ॥  
 ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ।  
 कामन्तु पायसं तस्य निरुहैर्वा हरेन्नलान् ॥ ६०५ ॥  
 श्रोचके गात्रसादे वैस्वर्यं वमनादिषु ।  
 शान्तज्वरेऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयाक्षरैः ॥ ६०६ ॥  
 ज्वरोष्णञ्च ज्वरेऽजीर्णे वायुः कुप्यति रुद्धिते ।  
 घृतं संशमनं तस्य दीप्तस्येवाम्बुवेश्मनः ॥ ६०७ ॥  
 कल्याणकं कटफलकं घृतं जीर्णज्वरे पिबेत् ॥ ६०८ ॥  
 कुक्कुटं तरुणं सद्यः कृत्वा पादान्धवर्जितम् ।  
 तस्य मांसस्य कुर्वीत शृतं पलशतं भिषक् ॥ ६०९ ॥  
 बृहती कण्टकारी च शृङ्गौकर्काटकस्य च ।  
 वदराणि कुलत्यानि भार्गी च्यामलिकी तथा ॥ ६१० ॥  
 शठीपुष्करमूलञ्च पञ्चमूलं महत्तथा ॥  
 एतत्तुलाञ्च संगृह्य द्विद्रोणे त्वन्धसः पचेत् ॥ ६११ ॥  
 पादशेषं परिस्राव्य कषायं ग्राहयेद्विषक् ।  
 षड्गुणं क्षीरमाहृत्य विपचेत्तु घृताढकम् ॥ ६१२ ॥  
 तत्र कल्कीकृतं दद्यादक्षर्यं पञ्चमूलकम् ।  
 तस्माद्बु सिद्धं विज्ञाय शभे भाण्डे निधापयेत् ॥ ६१३ ॥

तस्य काले पिबेन्मात्रां बलं दोषमवेक्ष्य च ।  
 जीर्णं तस्मिंस्तु भुञ्जीत रक्तशाख्योदनं तथा ॥ ६१४ ॥  
 जीर्णज्वरोपसृष्टानां शुष्यतां श्वासकासिनाम् ।  
 प्रयोज्यं कौकटं सर्पिर्यक्षिणां विषमज्वरे ॥ ६१५ ॥  
 लेखनं घृहणीयञ्च बलवर्णाग्निवर्धनम् ।

इति कौकटं घृतम् ।

वासां गुडूर्चीं त्रिफलां त्रायमाणां दुरालभाम् ।  
 पक्वानेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च ॥ ६१६ ॥  
 पिप्पलीमुस्तसृद्धीकाचन्दनोत्पलनागरैः ।  
 कल्कीकृतैश्च विपचेद् घृतं जीर्णज्वरापहम् ॥ ६१७ ॥

इति वासादिघृतम् ।

अत्र चाष्टगुणे तोये कथिते काथदुग्धयोः ।  
 प्रत्येकं द्विगुणं भागं पृथक् सर्पिषु निक्षिपेत् ॥ ६१८ ॥  
 कल्काच्चतुर्गुणं स्नेहं स्नेहात् काथश्चतुर्गुणः ।  
 काथाच्चतुर्गुणं वारि काथ्यः काथसमो मतः ॥ ६१९ ॥  
 सृद्धौ चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं तथा ।  
 कठिनात्कठिने द्रव्ये देयं षोडशिकं जलम् ॥ ६२० ॥  
 सृद्धादि काथ्यसङ्घाते मान उक्तो चिकित्सकाः ।  
 मध्यस्थोभयभागित्वादिच्छन्त्यष्टगुणं, जलम् ॥ ६२१ ॥  
 पलैः षोडशभिः प्रस्थं शुष्काणां तद्विदो विदुः ।  
 द्विगुणं स्वरसार्द्राणां तैलचारष्टताम्भसाम् ॥ ६२२ ॥  
 न लभ्यते रसो शेषां काथं तेषान्तु निक्षिपेत् ।  
 त्रिफलाव्यतिरेकेण मतमेतत्पतञ्जलिः ॥ ६२३ ॥  
 पिप्पल्यश्चन्दनं मुस्तमुशीरं कटु, रोहिणी ।  
 कलिङ्गका त्वामलकी शारिवातिविषे स्थिरा ॥ ६२४ ॥  
 द्राक्षाभलकवीजानि त्रायमाणा निदिग्धिका ।

सिद्धमेतद् घृतं सद्यो जीर्णज्वरमपोहति ॥ ६२५ ॥  
 क्षयं कासं शिरःशूलं पार्श्वशूलमरोचकम् ।  
 अङ्गाभितापमग्निञ्च विषमं सन्नियच्छति ॥ ६२६ ॥  
 जलस्त्रेह्वीषधानाम्नु प्रमाणं यच्च नेरितम् ।  
 तत्र स्याद्वीषधात् स्त्रेहः स्त्रेहोत्तोयं चतुर्गुणम् ॥ ६२७ ॥  
 इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

पिप्पल्याद्यमिदं क्वापि तन्त्रे क्षीरेण पच्यते ।  
 यत्राधिकरणेनोक्तिर्गणे स्त्रेहस्य सम्बिधौ ।  
 तत्रैव कंस्कनिर्यूहाविष्यते स्त्रेहवेदिना ॥ ६२८ ॥  
 एतद्वाक्यवलीनैव कल्कसाध्यपरं घृतम् ॥ ६२९ ॥  
 क्षीरद्वक्षासनारिष्टजम्बूसप्तच्छदारुजैः ।  
 शिरीषखदिरास्फोतामृतबल्याटरूपकैः ॥ ६३० ॥  
 कटुकापर्पटोशौरवचातेजोवतीघनैः ।  
 साधितं तैलमभ्यङ्गादाशु जीर्णज्वरं जयेत् ॥ ६३१ ॥  
 इति क्षीरद्वक्षाद्यं तैलम् ।

चन्दनाद्यं हितं तैलं शोषाधिकारकीर्तितम् ।  
 तथा नारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ ६३२ ॥  
 जीर्णज्वरेषु सर्वेषु दोषे पक्वाशयान्त्रिते ।  
 स्त्रेहवस्तिः प्रयोक्तव्यः सनिरूहो यथा विधिः ॥ ६३३ ॥  
 इति जीर्णज्वरः ।

गुडूच्या रसकल्काभ्यां त्रिफलाया हृषस्य वा ।  
 मृष्टौकाया बलायाश्च सिद्धाः स्त्रेहा ज्वरच्छिदः ॥ ६३४ ॥  
 इति गुडूच्यादिघृतम् ।

पञ्चकोलैः ससिन्धुलैः पलिकैः पयसा समम् ।  
 सर्पिः प्रस्थं शृतं प्लौहविषमज्वरनाशनम् ॥ ६३५ ॥  
 इति क्षीरवट्पत्रं घृतम् ।

अत्र द्रवान्तरानुक्ती क्षीरमेव चतुर्गुणम् ।  
 द्रवान्तरेण योगे हि क्षीरं स्नेहसमं भवेत् ॥ ६३६ ॥  
 दशमूलोरसे सर्पिः सक्षीरे पञ्चकोलकैः ।  
 सक्षारैर्हन्ति तस्मिन् ज्वरकासाग्निमन्दताः ॥ ६३७ ॥  
 वातपित्तकफव्याधीन् ग्लौहानं चापकर्षति ।

इति दशमूलीक्षीरषट्पलं घृतम् ।

बलां श्वदंष्ट्रां वृहतीं कलशीं धावनीं स्थिराम् ।  
 निम्बं पर्पटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥ ६३८ ॥  
 कृत्वा कषायं कल्कार्यं दद्यादामलकीं शठीम् ।  
 द्राक्षापुष्करमूलञ्च मेदामामलकानि च ॥ ६३९ ॥  
 घृतं पयश्च तस्मिन् सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।  
 क्षयकासप्रशमनं शिरः पार्श्वरुजापहम् ॥ ६४० ॥

इति बलाद्यं घृतम् ।

अत्राप्यष्टगुणैस्तोयैः कथितः काथदुग्धयोः ।  
 प्रत्येकं द्विगुणो भागः कर्तव्यो भिषजा घृते ॥ ६४१ ॥  
 वासानृतारिष्टभार्गी पञ्चमूलफलत्रिकैः ।  
 मपायसमधुद्राक्षा काश्मीर्यै रक्षसन्मितैः ॥ ६४२ ॥  
 घृतप्रस्थं विपक्तव्यमेभिर्मात्रामतः पिबेत् ।  
 वृहदासाघृतं प्रोक्तमेतत्सर्वज्वरापहम् ॥ ६४३ ॥

इति वृहदासाद्यं घृतम् ।

मञ्जिष्ठातिविषा पथ्या वचा नागररोहिणी ।  
 देवदारुहरिद्रा च द्रोणेऽपाम्पालिकान् पचेत् ॥ ६४४ ॥  
 काथेऽस्मिन् साधयेत्पिष्टैर्घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ।  
 शृङ्गवेरकणाहिक्कुडिचारपटुपञ्चकैः ॥ ६४५ ॥  
 तत्कफाहतसर्वैकज्वरिणामनृतोपमम् ।  
 बर्ध्नादिभारुचिश्नास पाण्डुरोगविकारिणाम् ॥ ६४६ ॥

मलग्रहप्रमेहार्शः प्लीहापम्मारशोषिणाम् ।

उदावर्त्तपरौतानां मन्दाग्निक्लामिकुष्ठिनाम् ॥ ६४७ ॥

इति मञ्जिष्ठाद्यं घृतम् ।

कुलत्थकोलत्रिफलादशमूलयवान् पचेत् ।

द्विपलान् सलिलद्रोणे घृते पिष्ट्वाऽक्षकान् क्षिपेत् ॥ ६४८ ॥

पञ्चकोलकसप्ताह्वा वयस्या ऋद्भुतुम्बुरु ।

शठीपुष्करमूलार्कमूलं प्रतिविषा वचा ॥ ६४९ ॥

किराततिक्तकं मुस्तं कर्कटाख्या दुरालभा ।

नक्तमालमुंभे पाठे कटुका शिशुतेजनी ॥ ६५० ॥

सोमवल्कं द्विरजनी कटुकौ कण्टकारिका ।

पटोलनिम्बगोजिह्वा कम्बुका मदनी जटाः ॥ ६५१ ॥

लवणानि पलांशानि चारानर्षपलोन्मितान् ।

प्रस्थं चाज्यस्य तस्मिद्धं दीपनं कफवातजित् ॥ ६५२ ॥

हृत्प्लीहग्रहणीगुल्मश्वासकासार्षसां हितम् ।

दीर्घज्वराभिभूतानीं ज्वरिणाममृतोपमम् ॥ ६५३ ॥

इति कुलत्थाद्यं घृतम् ।

लाक्षामधुकमञ्जिष्ठा मूर्वाचन्दनसारिवा ।

तैलं षट्चरणं नाम ह्यभ्यङ्गाञ्ज्वरनाशनम् ॥ ६५४ ॥

इति षट्चरणं तैलम् ।

लाक्षानिशाकुष्ठशण्ठी मञ्जिष्ठा च सुवर्चिका ।

मूर्वाचन्दनसंसिद्धं तैलं तक्रेऽथ षड्गुणे ॥ ६५५ ॥

अभ्यङ्गेन प्रशाम्येत दाहं शीतज्वरापहम् ।

इति षट्चक्रं तैलम् ।

मूर्वालाक्षाहरिद्रे हे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी ।

वृहतीसैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी ॥ ६५६ ॥

भारनालाङ्केनात्र तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।



तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविनाशनम् ॥ ६५७ ॥

इत्यङ्गारकं ।

लाक्षाससमं तैलं तैलाभस्तु चतुर्गुणम् ।

अश्वगन्धा निशा दारु कौन्तीकुष्ठार्धचन्दनैः ॥ ६५८ ॥

समूर्वा रोहिणी राक्षा शताह्वा मधुकैः समैः ।

सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यङ्गनादिना ॥ ६५९ ॥

सर्वज्वरक्षयोन्माद सर्वापस्मारवातनुत् ।

यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनां प्रशस्यते ॥ ६६० ॥

इति लाक्षादितैः

लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा फेनिलं मधुकं बला ।

लामञ्जकं चन्दनञ्च गैरिकं नीलमुत्पलम् ॥ ६६१ ॥

एषां भागान् समान् कृत्वा पक्त्वा तोये चतुर्गुणे ।

चतुर्भागावशेषे च गर्भे चैनं समावपेत् ॥ ६६२ ॥

रेणुका पद्मकक्षैव वाजिगन्धा तथैव च ।

वेतसं चोरकं कुष्ठं देवदारुनखत्वचम् ॥ ६६३ ॥

शतपुष्पा पुण्डरीकं मांसी मधुकमेव च ।

एभिरक्षसमैः कल्कैः पाषाणेनैव पेषितैः ॥ ६६४ ॥

मस्तुशङ्कारनालानामाढकाढकमावपेत् ।

क्षीराढकसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपान्त्रयेत् ।

तदभ्यङ्गात् क्षपयति तैलं दाहं न संशयः ॥ ६६५ ॥

वातपित्तभवं क्षिप्रं ज्वरमेतन्नियच्छति ।

सप्रलापञ्च दृष्ट्याञ्च तालुशोषणमुत्क्षणम् ॥ ६६६ ॥

ग्रहोपसृष्टा ये बाला रक्षःसन्दूषिताश्च ये ।

तेषां कष्टं प्रशमयेत्तैलं लाक्षादिकं मष्टत् ॥ ६६७ ॥

इति मङ्गलाद्यादितैलम् ।

स्वर्जिकाकुष्ठमञ्जिष्ठा लाक्षा मूर्वा मञ्जीषधैः ।

सक्षीरैः साधितं तैलमभ्यङ्गाद्वाहशीतनुत् ॥ ६६८ ॥

इति स्वर्जिकाद्यं तैलम् ।

बलामधुकमस्त्रिष्ठा पद्मपद्मकचन्दनैः ।

समुद्रफेनं क्लीबैर रजनौगैरिक्तोत्पलैः ॥ ६६९ ॥

पिष्टैरेतैः पचेत्तैलं मस्तुक्षीरं चतुर्गुणम् ।

वातपित्तज्वराज्जीर्णस्तेनाभ्यक्तः प्रमुच्यते ॥ ६७० ॥

इति बलाद्यं तैलम् ।

पटोलपिचुमन्दाभ्यां गुडूच्यामलकेन च ।

मदनैश्च शृतः स्नेहो ज्वरघ्नमनुवासनम् ॥ ६७१ ॥

इति पटोलादिस्नेहः ।

पटोलमदनारिष्टं गुडूचीमधुकैः शृतम् ।

श्वदंष्ट्रा मदनं शृङ्गी मधुकारिष्टवासकैः ॥ ६७२ ॥

अश्वगन्धेति तैलस्य कार्षिकैराढकं पचेत् ।

अनुवासनकं तैलं सर्वज्वरविनाशनम् ।

क्षुत्स्नान् वातविकारांश्च नाशयेदपि चोल्यितान् ॥ ६७३ ॥

इति पटोलाद्यनुवासनम् ।

क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।

पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः ॥ ६७४ ॥

षड्भिः केचिद्दहोरात्रैः केचिदष्टाभिरेव च ।

वच्यन्ति मुनयः प्रायो रसस्य परिवर्तनम् ॥ ६७५ ॥

परिवृत्त्या रसस्यैव शान्तवेगा क्रिया भवेत् ।

गुणालाभे तु कर्त्तव्या विश्रामान्तरितक्षया ।

सैव न स्याद्यथा तस्यां पूर्ववत्सङ्कराङ्गयम् ॥ ६७६ ॥

ज्वरे पुराणे सङ्क्षीणे कफपित्तं दृढाग्नये ।

रूक्षबद्धपुरीषाय प्रदद्यादनुवासनम् ॥ ६७७ ॥

चन्दनोत्पलकाशमर्यामधुकागुरुकल्पाकैः ।

सिद्धं तैलं विधातव्यं वस्ती सर्वज्वरापहम् ॥ ६७८ ॥

इति चन्दनायतुवासनम् ।

घृततैलगुडादीस्तु चैकाहेनैव साधयेत् ।

उपितास्तु प्रकुर्वन्ति विशेषेण गुणान् बहून् ॥ ६७९ ॥

स्रग्ज्वरकल्को यदाङ्गुल्या वर्त्तितो वर्त्तिवद्भवेत् ।

वह्नी क्षिप्ते तु नो शब्दस्तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ ६८० ॥

नस्ये सृदुः खरोऽभ्यङ्गे स्रग्जे किङ्कलु मध्यमम् ।

नातिस्थिरं पचेहस्तौ खरमभ्यङ्गने पचेत् ॥ ६८१ ॥

तत्र स्रग्ज्वरविषमिव विवेकमात्रं यत्र भेषजं स सृदुः ।

मधुच्छिष्टमिव विशदमविलेपि यत्र भेषजं स मध्यमः ॥

कृष्णमवसन्नमीषद्विशदं चिकणस्य यत्र भेषजं सखरम् ॥

इति त्रिधा स्रग्ज्वरपचनम् ।

उक्तञ्च—स्रग्ज्वरपाकोऽथ कल्के स्यात्सृदुरङ्गुलिलेपिनि ।

न स्रग्ज्वरपाकोऽथ कल्के स्यात्सृदुरङ्गुलिलेपिनि ।

न स्रग्ज्वरपाकोऽथ कल्के स्यात्सृदुरङ्गुलिलेपिनि ।

परं पाको सृदुः कार्थीं द्रव्यस्य न खरो मतः ।

किञ्चित् वीर्यमादत्ते तज्जहाति खरः पुनः ॥ ६८३ ॥

शब्दस्योपरमे प्राप्ते फेनस्योपरमे तथा ।

गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत् ॥ ६८४ ॥

घृतस्यैवं विपक्वस्य जानीयात् कुशलो भिषक् ।

फेनोऽतिमात्रं तैलस्य शेषं घृतवदादिशेत् ॥ ६८५ ॥

पक्वतैलाद्भवेद्द्वीर्थं हीनमद्दार्ढ्यतः परम् ।

घृताच्चाब्दात्परं पक्वं गुडादेस्त्वद्दतः परम् ॥ ६८६ ॥

इति तैलपाकविधिः ।

आरग्वधमुशीरञ्च मदनस्य फलानि च ।

पर्यञ्चतस्रो मधुकं निरुहमुपकल्पयेत् ॥ ६८७ ॥

प्रियङ्गुमदनं सुस्तं मधुकञ्च शताङ्गया ।

कल्कः सर्पिर्गुडश्चौद्रेज्वरघ्नो वस्तिरुत्तमः ॥ ६८८ ॥

इति आरग्वधनिरुह वक्तिः ।

एकादशाष्टौ षट्कञ्च कषायस्य पलं मतम् ।

कफपित्तानिलोत्थेषु विकारेषु यथाक्रमम् ॥ ६८९ ॥

स्नेहस्य त्रिचतुःषष्टाञ्चत्वारी मधुनस्तथा ।

पलद्वयन्तु कल्कस्य कर्षः स्यात् सैन्धवस्य च ॥ ६९० ॥

रसक्षीराम्लमूत्राणामेकैकं प्रक्षिपेत् पलम् ।

निरुहकल्पना मात्रा कथितेषा महर्षिणा ॥ ६९१ ॥

इति निरुहमात्राकल्पनाविधिः ।

विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरगुरुं विभुम् ।

स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ॥ ६९२ ॥

ज्योतिषक्रं धनिष्ठादि वक्ष्यते दिननिश्चयात् ।

दशरात्रं धनिष्ठासु ज्वरो भवति देहिनाम् ॥ ६९३ ॥

वारुणेऽपि दशाहेन मृत्युमाप्नोति मानवः ।

षडहे द्वादशाहे वा मृत्युर्भाद्रपदासु च ॥ ६९४ ॥

उत्तरासु भर्वेऽसौक्षी दिवसोऽर्द्धं चतुर्दशे ।

चतुरात्राष्टरात्रं वा रेवत्यां वर्त्तते ज्वरम् ॥ ६९५ ॥

अश्विनीष्वपि षड्रात्रं सुखं भवति देहिनाम् ।

यमदेवे समुत्पन्ने मरुणं पञ्चमेऽहनि ॥ ६९६ ॥

कृतिकासु गृहीतस्य सप्तरात्रं भवेज्ज्वरः ।

न मुञ्चेद्यदि सप्ताहादेकविंशति मे सुखम् ।

अत ऊर्ध्वं विपद्येत त्रिपक्षात् संशयो भवेत् ॥ ६९७ ॥

रोहिण्यामष्टरात्रेण मुञ्चेदेकादशेऽहनि ।

शुभे च षडहं ज्ञेयं नवरात्रमथापि वा ॥ ६९८ ॥

आर्द्रायामुपसृष्टस्य पञ्चाहात् मृत्युमादिशेत् ।

ऊर्ध्वं यद्यपि वर्त्तते त्रिपक्षात् संशयो भवेत् ॥ ६९९ ॥

पुनर्वसूपसृष्टेन ज्वरेण परिपीडनात् ।  
 त्रयोदशाहान् मुच्येत सप्तविंशत्ये वाहनि ॥ ७०० ॥  
 पुष्ये चिरात् ज्वरितः सप्तरात्रान्निवर्त्तते ।  
 अश्लेषासु भवेन्मृत्युर्दीर्घकालक्रमात्तथा ॥ ७०१ ॥  
 मघासु द्वादशाहेन मृत्युर्भवति देहिनः ।  
 जङ्घं याति मघायान्तु पुनरेव सुखी भवेत् ॥ ७०२ ॥  
 पूर्वासु चोपसृष्टस्य फाल्गुनीषु भवेद्देश ।  
 उत्तरासु तथा चाष्टौ नवरात्रादथापि च ।  
 एकविंशतिरात्राद्वा ज्वरः सौख्यत्वमृच्छति ॥ ७०३ ॥  
 हस्ते च सप्तमे मोक्षश्चित्रायामष्टमेऽहनि ।  
 जङ्घं प्रपद्यमानो वा मुच्येच्चित्रागमे पुनः ॥ ७०४ ॥  
 स्वातियोगे दशाहेन मुच्येत्यत्र त्रयेण वा ।  
 विशाखासु भवेन्मृत्युरेकविंशतिमेऽहनि ॥ ७०५ ॥  
 ज्वरस्तु दिवसानष्टानुराधासु वर्त्तते ।  
 अत जङ्घं न मुक्तं स्यान्नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ ७०६ ॥  
 ज्येष्ठायां पञ्चमे मृत्युरूङ्घं वा द्वादशात् सुखम् ।  
 स्वास्थ्यं दशाहान्मूलेन त्रिसप्ताहे तथा गते ॥ ७०७ ॥  
 आषाढायान्तु पूर्वायां नवमेऽहनि मुच्यते ।  
 उत्तरासु त्वाषाढासु मासात् क्लिश्यत्यमंशयः ।  
 अष्टमान्नवमास्मासात्ततोऽस्य सुखमादिशेत् ॥ ७०८ ॥  
 श्रवणेनाष्टरात्रन्तु क्लिश्यन्ति ज्वरपीडिताः ॥ ७०९ ॥  
 एतद्भगवता प्रोक्तं नक्षत्राणां विचेष्टितम् ।  
 य एवं वेत्ति तत्त्वेन स राज्ञः कर्त्तुमर्हति ॥ ७१० ॥  
 वसुरग्निरिति धनिष्ठायां वटशङ्खमौदुम्बरं वा जुहुयात् ॥ १ ॥  
 तत्वायामीति शतभिषजि जलपुष्यं जुहुयात् ॥ २ ॥  
 उत्तराश्लेषादिति हे इति पूर्वभाद्रपदासु शाक्योदनं जुहुयात् ॥

हिरिव भोगैरिति उत्तरभाद्रपदासु घृतीदनं जुहुयात् ॥ ४ ॥  
 शो प्राश्वेति रेवत्यां फलान्यक्षतानि जुहुयात् ॥ ५ ॥  
 श्विना तेजसेत्यश्विन्यां गुडौदनं जुहुयात् ॥ ६ ॥  
 सियम इति भरण्यां तण्डुलान् जुहुयात् ॥ ७ ॥  
 गिनर्मूर्धा इति कृत्तिकासु घृतं जुहुयात् ॥ ८ ॥  
 हरण्यगर्भ इति रोहिण्यां सर्षपबीजानि जुहुयात् ॥ ९ ॥  
 भ्रसामेति मृगशिरसि पायसं जुहुयात् ॥ १० ॥  
 हः केतुना इति आर्द्रायां कशरां जुहुयात् ॥ ११ ॥  
 ह्यीमूषमातरमिति पुनर्वसौ तण्डुलं जुहुयात् ॥ १२ ॥  
 हस्यते अति यदर्थ्य इति पुष्ये घृतपायसं जुहुयात् ॥ १३ ॥  
 मोऽस्तु सर्पभ्यो इति अश्लेषासु सर्वौषधीर्जुहुयात् ॥ १४ ॥  
 कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे सुरशैलेय पञ्चकैः ।  
 वचाकर्चूरमुस्तैश्च सर्वौषधिकमुच्यते ॥

इति सर्वौषधीवर्गः ।

इं पितृभ्य इति मघासु शालितण्डुलं जुहुयात् ॥ १५ ॥  
 तर्जितं भागमुग्रैति पूर्वफाल्गुनीष्वक्षतानि जुहुयात् ॥ १६ ॥  
 सवितुर्वरेण्यमिति उत्तरफाल्गुनीषु घृतं जुहुयात् ॥ १७ ॥  
 कृष्णेनेति हस्ते रत्नपुष्यं जुहुयात् ॥ १८ ॥  
 वस्य त्वासवितुरिति चित्रायां मधुपायसं जुहुयात् ॥ १९ ॥  
 युरग्नेजा इति स्वातिषु तण्डुलान् जुहुयात् ॥ २० ॥  
 द्राग्नि आगतमिति विशाखायां यवघृतं जुहुयात् ॥ २१ ॥  
 नो मिथो वरुणेति अनुराधासु मसूरं जुहुयात् ॥ २२ ॥  
 द्रा सुवामेति ज्येष्ठासु कनकं तदभावे पीनपुष्यं जुहुयात् ॥ २३ ॥  
 लाय स्वाहेति मूले तिलव्रीह्याज्यान् जुहुयात् ॥ २४ ॥  
 पाघन्मुपकिष्किषमिति पूर्वाषाढे घृतीदनं जुहुयात् ॥ २५ ॥  
 श्वेऽय इति उत्तराषाढे मधुराशं जुहुयात् ॥ २६ ॥

इदं विष्णुरिति श्रवणे मूर्वास्तदभावे तण्डुलं जुहुयात् ॥ २७ ॥

इति धनिष्ठादिनचतुर्थोत्पन्नज्वरस्वरूपयनम् ।

उरग वरुण आर्द्रा वासवेन्द्रं त्रिपूर्वा

यमभङ्गत विशाखाः पापवारेण युक्ताः ।

तिथि नवमषष्ठी द्वादशीभिश्चतुर्थी

मरणसहितयोगो रोगिणां मृत्युरेव ॥ ७११ ॥

स ज्वरो ज्वरमुक्तो वा विदग्धानि गुरुणि वा ।

असात्मग्रान्यन्नपानानि विरुद्धाध्यग्रनानि च ॥ ७१२ ॥

व्यायाममतिचेष्टां चाऽभ्यङ्गं स्नानं विवर्जयेत् ।

तेन ज्वरः शमं याति शान्तश्च न पुनर्भवेत् ॥ ७१३ ॥

व्यायामश्च व्यवायश्च स्नानं चङ्गमणानि च ।

ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्नो बलवान् भवेत् ॥ ७१४ ॥

वार्थ्यमाणो दिवा स्वप्नं भुङ्क्त्वा यः सेवते नरः ।

तस्मात्तन्द्रा जडत्वञ्च मोहश्चाप्युपजायते ॥ ७१५ ॥

न जातु तर्पयेत् प्राङ्गः सहसा ज्वरकश्चितम् ।

तेन संशमितोऽप्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः ॥ ७१६ ॥

श्वसो मूर्च्छारुचिः कृदिस्तृणातिसारविड्ग्रहाः ।

हिक्काकासाङ्गभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ॥ ७१७ ॥

हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणैः ।

ज्वरः प्राणान्तकव्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ॥ ७१८ ॥

ज्वरक्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घ्यरात्रिकः ।

असाध्यो बलवान् यस्य केशसीमन्तकज्वरः ॥ ७१९ ॥

विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु श्येते निपतितोऽपि वा ।

शीतार्दितोऽन्तरुणाश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥ ७२० ॥

यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातशूलवान् ।

वक्त्रेण चैवोच्छसिति तं ज्वरो हृन्ति मानवम् ॥ ७२१ ॥

हिक्काश्वासदृषायुक्तं मूढं बिभ्रान्तलोचनम् ।  
 सन्ततोच्छसितं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥ ७२२ ॥  
 हृत्प्रमेन्द्रियं क्षाममरोचकनिषीदितम् ।  
 गम्भीरतीक्ष्णवेगात्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् ॥ ७२३ ॥  
 अरोचके गात्रसादे वैवर्ण्येऽङ्गमलादिषु ।  
 शान्तज्वरोऽपि साध्यः स्यादनुबन्धभयान्नवः ॥ ७२४ ॥  
 बलवान् सर्वदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ ७२५ ॥  
 ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदुष्यता ।  
 रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ ७२६ ॥  
 दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पो विड्भेदसंज्ञिता ।  
 कूजनं चातिवैगन्ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे ॥ ७२७ ॥  
 स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूपाको मुखस्य च ।  
 क्षवथुश्चान्नलिप्सा च ज्वरमुक्तास्य लक्षणम् ॥ ७२८ ॥  
 देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः  
 पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।  
 स्वेदक्षथः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा  
 कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणं स्यात् ॥ ७२९ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलिते ज्वरनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ अतिसारनिदानमाह ।

गुर्वतिन्निग्धरुक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः ।  
 विरुद्धान्धशनाजीर्णै रसात्मैश्चापि भोजनैः ॥ १ ॥  
 स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः ।  
 शोकदुष्टास्त्रुमद्यातिपानैः सात्प्रर्तुपर्ययैः ॥ २ ॥  
 जलाभिरमणैर्वेगविचातैः क्षामिदोषतः ।



नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ ३ ॥

संश्रम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धो वर्चोमिश्रो वायुनाथः प्रणुत्तः ।  
सरत्यतीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधन्तं वदन्ति ॥  
एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः ॥  
हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसन्निरोधाः ।  
विट्सङ्ग आभानमथाऽविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥

हितं लङ्घनमेवादौ पूर्वरूपेषु देहिनः ।

कार्येञ्चानशनस्यान्ते सद्रवं लघुभोजनम् ॥ ७ ॥

विश्वोदीच्योदकं पानं लङ्घनं चास्य शस्यते ।

हरिद्रादिं वचादिं वा पिवेच्चाभिषु मानवः ॥ ८ ॥

खड्गयूषयवागूभिः पिप्पल्यादि प्रयोजयेत् ।

मुद्गयूपरसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।

खड्गयूषमिति प्रोक्तं सैन्धवेन समन्वितम् ॥ ९ ॥

अग्निसन्दीपनं प्रोक्तं ग्रहणीदोषनाशनम् ।

अरोचके ज्वरे चैव अष्टमेतत्प्रवाहिके ॥ १० ॥

इति खड्गयूषः ।

विल्वं सधान्यञ्च सजीरकञ्च पाठा च शुण्ठी तिलसंयुता च ।

पिष्ट्वा षडङ्गः सुकृतो नराणां यूषो ह्यतीसारहरः प्रदिष्टः ॥ ११ ॥

दृष्ट्वापनयनी लघ्नी दीपनी वस्तिशोधनी ।

ज्वरे चैवातिसारे च यवागूः सर्वदा हिताः ॥ १२ ॥

आमपक्कक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया हिता ।

अतः सर्वातिसारेषु ज्ञेयं पक्कामलक्षणम् ॥ १३ ॥

इति यवागूः ।

संसृष्टमामैर्दोषैस्तु न्यस्तमस्यु निमज्जति ।

पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चामसंज्ञितम् ॥ १४ ॥

एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै ।

लाघवञ्च विशेषेण तस्य पत्रं विनिर्दिशेत् ॥ १५ ॥  
 न तु संग्राहकं दद्यात् पूर्वमात्तिसारिणे ।  
 दोषा ह्यादौ बध्यमाना जनयन्त्यामयान् बद्धन् ॥ १६ ॥  
 शोथपाण्ड्यामयग्रीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।  
 दण्डकालसकाधानग्रहख्यशीं गदांस्तथा ॥ १७ ॥  
 डिम्बो यः स्थविरो वापि वातपित्तात्मकश्च यः ।  
 क्षीणधातुवलस्यापि बहुदोषोऽतिविश्रुतः ॥ १८ ॥  
 आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात्पाचनान्मरणं व्रजेत् ॥ १९ ॥  
 स्तोत्रं स्तोत्रं विहृष्टं वा सशूलं योऽतिसार्यते ।  
 अभयापिप्यलीकल्कैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् ॥ २० ॥  
 दीप्ताग्निर्बहुदोषो विबन्धमतिसार्यते ।  
 विडङ्गत्रिफला कृष्णा कषायैस्तं विरेचयेत् ॥ २१ ॥  
 क्षुत्क्षामस्य विरेके तु पेयां युञ्ज्याद्विचक्षणः ।  
 भेषजैर्मारुतघ्नैश्च दीपनीयैश्च कल्पिताम् ॥ २२ ॥  
 योऽतिद्रवं प्रभूतञ्च पुरीषमतिसार्यते ।  
 तस्यादौ वमनं योज्यं पश्चात्क्षुण्णमेव च ॥ २३ ॥  
 शूलानाहप्रसेकात्तं वामयेदतिसारिणम् ।  
 पिप्यलीलवणाभ्याञ्च साधितेन जलेन वा २४ ॥  
 पथ्यादाख्वचामुस्तौर्नागरातिविषान्वितैः ।  
 आमोत्तिसारनाशाय क्वाथमेभिः पिवेन्नरः ॥ २५ ॥  
 पाठाह्निङ्गुजमोदोषा पञ्चकोलाब्दजं रजः ।  
 उष्णाम्बुपीतं सखञ्जं जयत्यामं ससैन्धवम् ॥ २६ ॥

इति आमपाचनविधिः ।

शूषणातिविषाह्निङ्गु वचा सौवर्चलाभया ।  
 सुखोष्णेनाम्भसा हृन्त्यादामोत्तिसारमुद्धतम् ॥ २७ ॥  
 वचा विस्वकाशा विष्णा कुलकं कुष्ठदीप्यकम् ।

सविडङ्गं जयेत्पौतमाममुष्णाब्धुना शृतम् ॥ २८ ॥  
 हरीतकी सातिविषा हिङ्गु सौवर्चलं वचा ।  
 सैन्धवं चेति पिष्टानि पाययेदुष्णवारिणा ।  
 आम्रातिसारे योगोऽयं पाचयित्वा चिकित्सति ॥ २९ ॥  
 आम्रातिसारो योगेन यद्येतेन न शाम्यति ।  
 न तं योगशतेनापि चिकित्सति चिकित्सकः ॥ ३० ॥  
 एरण्डरससम्पिष्टं पक्कमामञ्च नागरम् ।  
 आम्रातिसारशूलघ्नं दीपनं पाचनं तथा ॥ ३१ ॥  
 चित्तकं पिप्यलीमूलं वचा कटुकरोहिणी ।  
 पाठा वत्सकवीजानि हरितक्यो महीषधम् ॥ ३२ ॥  
 एतदामसमुत्थानमतीसारं सवेदनम् ।  
 कफात्मकं सपित्तञ्च सवातं हन्ति वै ध्रुवम् ॥ ३३ ॥  
 श्वदंष्ट्रै रण्डधान्यान् यवपुष्करसाधिता ।  
 पथ्या मधुयुता लीढा शूलग्रन्थिविनाशिनी ॥ ३४ ॥  
 नागरातिविषा मुस्तैः क्वाथः स्यादामपाचनः ॥ ३५ ॥  
 विष्वं मोचरसं पाठा गूडूची विश्वमुस्तकम् ।  
 गुडतक्रेण दुर्वारं पीतं हन्त्युदरामयम् ॥ ३६ ॥  
 धान्यनागरमुस्तञ्च बालकं विष्वमेव च ।  
 आमशूलविबन्धनं पाचनं वज्रिदीपनम् ॥ ३७ ॥  
 पित्ते धान्यचतुष्कञ्च शुण्ठीत्यागाहदन्ति हि ।

इति धान्यपचकम् ।

देवदारुवचामुस्त नागरातिविषा भया ।  
 सर्वाजीर्णप्रशमनं पेयमेतैः शृतं जलम् ॥ ३८ ॥  
 नागरातिविषामुस्तैरथवा धान्यनागरैः ।  
 दृष्णाशूलातिसारघ्नं रोचनं दीपनं लघु ॥ ३९ ॥  
 धान्यकातिविषोदीच्य यवानी मुस्तनागरैः ।

बलाद्विपर्णी विल्वश्च दद्याद्दीपनपाचने ॥ ४० ॥  
 अभया नागरं सुस्तं गुडेन सह योजितम् ।  
 चतुःसमेयं गुटिका त्रिदोषघ्नी प्रकीर्त्तिता ॥ ४१ ॥  
 आमातिसारमानाहं सविबन्धं विसूचिकाम् ।  
 क्लीनरोचकं हन्याद्दीपयत्याशु चानलम् ॥ ४२ ॥

इति चतुःसमा गुटी ।

दलोत्थः स्वरसः पेयो हिञ्जलस्य समाक्षिकः ।  
 जयत्याममतीसारं क्वाथो वा कुटजत्वचः ॥ ४३ ॥  
 पयस्युत्क्वाथ्य सुस्तानां विंशतिं त्रिगुणेऽम्भसि ।  
 क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्यामं शूलमेव च ॥ ४४ ॥

इति पितामहपाचनम् ।

एरण्डमूलैः सकणैरारनाले विमिश्रिते सयवैः ।  
 खिन्नां खादेदभयामामातीसारशूलार्त्तः ॥ ४५ ॥

इति काञ्जिकहरीतकी ।

शेराजमुनिषन्नकञ्चटं दाडिमस्य फलमर्जुनोद्भवम् ।  
 तथा एष परिशीलितो नृणां हन्ति साममथशूलमुद्धतम् ॥ ४६ ॥  
 कलिङ्गातिविषा हिङ्गु पथ्यासौवर्चलं वचा ।  
 शूलस्तम्भविबन्धनं पेयं दीपनपाचनम् ॥ ४७ ॥

इति कलिङ्गाद्यं चूर्णम् ।

खिन्नामविल्वयवगोक्षुरकोरुबूक-  
 छिन्नोद्भवा तुषजलैर्मधुनावलीढा ।  
 बद्धाल्पविट्कमतिसारमसृग्विमिश्रम्  
 आमातिसारमपि हन्ति हरीतकीयम् ॥ ४८ ॥  
 निरामरूपं शूलार्त्तं लङ्घनाद्यैश्च कर्षितम् ।  
 नरं रुक्षमवेष्ट्याग्निं सक्षारं पाययेत् घृतम् ॥ ४९ ॥  
 क्षारनागरचाङ्गै रीकोलदध्यन्मसाधितम् ।

सर्पिः पक्वं पिवेद्वापि शूलातिसारशान्तये ॥ ५० ॥

शुण्ठीक्षार सकल्काभ्यां विशिष्टं द्रव्यमिष्यते ।

इति चाङ्गीरोष्ठतम् । इति आमातिसारः ।

अरलुत्वक् प्रियङ्गुश्च मधुकं दाडिमाङ्गुरान् ।

अवाप्य पिष्ट्वा विपचेद्यवागूं दध्नि तां पिवेत् ।

एषा सर्वानतीसारान् हन्ति पक्वानसंशयः ॥ ५१ ॥

सलोध्रं धातकी विल्वं सुस्ताम्नास्थिकलिङ्गकम् ।

पिवेन्माह्विषतन्त्रेण पक्वातिसारनाशनम् ॥ ५२ ॥

अम्बुष्टा धातकी लोध्रं समङ्गा पद्मकेसरम् ।

मधुकारलुविल्वञ्च पक्वातिसारहा गणः ॥ ५३ ॥

पद्मं समङ्गा मधुकं विल्वं जम्बू सलाटुकम् ।

पिवेत्तण्डुलतोयेन सञ्जीवमगदङ्गरम् ॥ ५४ ॥

पक्वातिसारिणे देयो सुस्ताकाथः समान्तिकः ॥ ५५ ॥

समङ्गा धातकीपुष्पं मञ्जिष्ठा लोध्रमेव च ।

शाल्मलीवेष्टकं लोध्रमक्षदाडिमयोस्त्वचौ ॥ ५६ ॥

आम्नास्थिमध्यं लोध्रञ्च विल्वमध्यं प्रियङ्गुं च ।

मधुकं शृङ्गवेरञ्च दीर्घवृन्तत्वगेव च ॥ ५७ ॥

चत्वार एते योगाः स्युः पित्तातिसारनाशनाः ।

उक्ता य उपयोज्यास्तु सञ्जीव्रास्तण्डुलाम्बुना ॥ ५८ ॥

इति समङ्गादिचूर्णम् ।

दीर्घवृन्तत्वचं पिष्ट्वा मञ्जीषधसमन्वितम् ।

पीतं तण्डुलतोयेन पक्वातिसारनाशनम् ॥ ५९ ॥

पथ्याञ्जाजी दुरालम्बा घोटोफलसमन्वितः ।

स्वरसोऽप्यथवा कल्कः पक्वातिसारनाशनः ॥ ६० ॥

नवसूतस्य पर्णानि कपित्थफलमेव च ।

पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन पक्वातिसारशान्तये ॥ ६१ ॥

।टजं वङ्गिचूर्णञ्च मधुना सह लेहयेत् ।  
 चरोत्थितमतीसारं पक्कं पित्तास्रजं जयेत् ॥ ६२ ॥  
 ।क्तः शक्तदतीसारो ग्रहणी मार्दवाढ्यता ।  
 ।वर्त्तते यदा कार्यः क्षिप्रं सांग्राहिको विधिः ॥ ६३ ॥  
 ।स्रष्टजम्बूदाडिमशृङ्गाटकपत्रविल्वफ्नीवेरम् ।  
 ।त्रलधरनागरसहितं गङ्गामपि वाहिनीं रुन्ध्यात् ॥ ६४ ॥  
 ।मोचरसमुस्तानागरपाठाशालूकधातकीकुसुमैः ।  
 ।वूर्णं मथितसमेतं रुणद्धि गङ्गाप्रवाहमपि ॥ ६५ ॥  
 ।मुस्ता वत्सकवीजं मोचरसं विल्वधातकीलोध्रम् ।  
 ।गुडमथितसम्प्रयुक्तं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात् ॥ ६६ ॥  
 ।अङ्कोटमूलकल्कः सच्चौद्रस्तण्डुलाम्बुना पीतः ।  
 ।सेतुरिव सरिद्वेगं भटिति निरुध्यादतीसारम् ॥ ६७ ॥  
 ।कृत्वालवालं सुदृढं पिष्टैरामलकैर्भिषक् ।  
 ।आर्द्रकस्त्रसेनाशु पूरयेन्नाभिमण्डलम् ॥ ६८ ॥  
 ।नदीवेगोपमं घोरं प्रवृद्धं दुर्द्धरं नृणाम् ।  
 ।सद्योऽतीसारमजयं नाशयत्येष योगराट् ॥ ६९ ॥  
 ।रेरपिष्टः सहकारकल्को नाभिप्रलेपादतीसारहन्ता ॥ ७० ॥  
 ।अरुणं फेनिलं रुक्षमल्पमल्पं सुहुर्मुहुः ।  
 ।सकृदामं सरुक् शङ्खं मारुतेनातिसारार्थ्यते ॥ ७१ ॥  
 ।लङ्घनमेकं सुक्ता नान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।  
 ।समुदीर्णदोषनिचयं शमयति तत्पाचयत्येव ॥ ७२ ॥  
 ।यथादोषौषधैः सिद्धः यूषो मण्डादिकः क्रमात् ।  
 ।लाजमण्डः कृतो योगैस्तैः कृता हस्तमन्यता ॥ ७३ ॥  
 ।वस्त्रसुता यवागूर्वा प्रसृतक्षुद्रभक्तकम् ।  
 ।सर्वेषु मलभेदेषु लवणं न प्रयोजयेत् ।  
 ।तद्धि तैल्यगाक्षरत्वाच्च दोषः क्षीभाय कल्पते ॥ ७४ ॥

सुनिषन्नकवार्त्ताकं कष्टं हितमुच्यते ॥ ७५ ॥  
 कपित्थविल्वचाङ्गेरौ तक्रदाडिमसाधिता ।  
 ग्राह्णिणी पाचिनी पेया वाते वा पञ्चभूलिका ॥ ७६ ॥  
 पञ्चभूली बला विष्वधान्यकोत्पलविल्वजा ।  
 वातातीसारिणे देया शुक्लेणान्यतमेन च ॥ ७७ ॥  
 वचा चातिविषा मुस्तं बीजानि कुटजस्य च ।  
 श्रेष्ठो वातातीसारे च योगो वैद्येन योजितः ॥ ७८ ॥  
 पूतिकं मागधी शुण्ठी बलाधान्यं हरीतकी ।  
 पक्वान्मुना पिबेत्सायं वातातीसारशान्तये ॥ ७९ ॥

इति वातातीसारः ।

पीतं रक्तं सितं नीलं दुर्गन्धिहरितं द्रवम् ।  
 दाहपाकपिपासा च शक्त्यत्पित्ताश्रवत्ते ॥ ८० ॥  
 आम्रान्वयमतिसारं पैत्तिकं लङ्घनैर्जयेत् ।  
 लङ्घितस्य यथासात्म्यं यवागूमण्डतर्पणैः ॥ ८१ ॥  
 शृतां चन्दनमुस्ताभ्यां पटोलोदीच्यनागरैः ।  
 पेयामन्नामनन्नां वा पाचनीं ग्राह्णीं पिबेत् ॥ ८२ ॥  
 धान्योदीच्यशृतं तोयं तृष्णादाहातिसारवान् ।  
 ताभ्यामेव सपाठान्यां सिद्धमाहारमाचरेत् ॥ ८३ ॥  
 विष्वशक्रयवाभ्रोद बालकातिविषायुतः ।  
 कषायो हन्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवम् ॥ ८४ ॥  
 विष्वविश्वघ्नोदीच्यधान्यकैः कथितं जलम् ।  
 सामपित्तातिसारघ्नं दीपनं धान्यपञ्चकम् ॥ ८५ ॥  
 रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलत्वचम् ।  
 धातकी शृङ्गेरश्च पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ८६ ॥  
 मादिकेन युतो हन्यात्पित्तातीसारमुख्यणम् ।  
 मन्दं सन्दीपयेदग्निं शूलं चाण्ड निवर्त्तयेत् ॥ ८७ ॥

मधुकं कटफलं लोध्रं दाडिमस्य फलं त्वचम् ।  
 पित्तातीसारे मध्वाक्तं दापयेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ८८ ॥  
 समङ्गा धातकीपुष्पं विष्वं सौवर्चलं विडम् ।  
 सक्षीद्रं दाडिमस्यैककल्कं तण्डुलवारिणा ॥ ८९ ॥  
 पीतं पित्तातीसारघ्नं सपित्तं जठरामयम् ॥ ९० ॥  
 धान्यकल्केन संसिद्धं चतुर्गुणजले घृतम् ।  
 पित्तातीसारे सरुजे देयं दीपनपाचनम् ॥ ९१ ॥

इति धान्यकं घृतम् ।

मुस्तं वत्सकवीजानि भूनिम्बं सरसाञ्जनम् ।  
 दावीं दुरालभा विष्वं बालकं रक्तचन्दनम् ॥ ९२ ॥  
 बालकं चन्दनं मुस्तं भूनिम्बं सदुरालभम् ।  
 उशीरं चन्दनं लोध्रं नागरं नीलमुत्पलम् ॥ ९३ ॥  
 पाठा मुस्तं हरिद्रे द्वे पिप्पली कौटजं फलम् ।  
 फलत्वचं वत्सकस्य शृङ्गवेरं घनं वचा ॥ ९४ ॥  
 षडेते पाचिका यौगाः पित्तातीसारानाशनाः ।

इति पित्तातीसारः ।

पित्तवन्ति यदात्यर्थं द्रव्याण्यग्नाति पैत्तिके ।  
 तदोपजायतेऽभौष्णं रक्तातीसार उल्बणः ॥ ९५ ॥  
 तत्र तूर्णं क्रिया कार्थ्या रक्तापित्तनिवर्हिणी ॥ ९६ ॥  
 क्वागे चार्धोदके क्षीरे नागरोत्पलबालकैः ।  
 पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥ ९७ ॥  
 कषायो मधुना पीतस्त्रयो दाडिमवत्सकात् ।  
 सद्यो जयेदतिसारं रक्तञ्च दुर्निवारकम् ॥ ९८ ॥  
 क्षीवेरातिविषा मुस्ता विष्वधान्यकवत्सकम् ।  
 समङ्गा धातकी लोध्रं विष्वं दीपनपाचनम् ॥ ९९ ॥  
 हन्यरोचकपिच्छामं विष्वं सातिवेदनम् ।



सशोषितमतिसारं सञ्चरं वायु विञ्चरम् ॥ १०० ॥

इति श्रीवैराटिः ।

विल्वं छागी पयः सिद्धं सिता मोचरसान्वितम् ।

कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनम् ॥ १०१ ॥

गुडेन भक्षयेद्विल्वं रक्तातिसारनाशनम् ।

आमशूलविवम्बघ्नं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ १०२ ॥

धातकी वदरीपत्र कपित्थरसमाक्षिकम् ।

सर्लोभ्रमिकतो दध्ना पिबेन्निर्वाहिकादितः ॥ १०३ ॥

पयसा पिप्यली कल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः ।

त्रहाहनिर्वाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १०४ ॥

रसाञ्जनं चातिविषा कुटजस्य फलत्वचम् ।

धातुकी शृङ्गवेरञ्च पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥ १०५ ॥

क्षौद्रेण युक्तं नुदति रक्तातिसारमुख्वणम् ॥ १०६ ॥

निःकाथ्य मूलममलं गिरिमल्लिकायाः

सम्यक्पलं द्वितयमम्बु चतुःशरावे ।

तत्पादशेषसलिलं खलु शोषणीयं

क्षीरे पलद्वयमिते कुशलैरजायाः ॥ १०७ ॥

प्रक्षिप्य मासकानष्टौ मधुनस्तात्र शीतले ।

रक्तातिसारी तत्पीत्वा नैरुज्यमिह विन्दति ॥ १०८ ॥

इति गिरिमल्लिकायां घृतम् ।

वदरीमूलकल्कान्तु तिलकल्कं तथैव च ।

संगृह्य स्वरसं तेषामजाक्षीरेण योजयेत् ।

तत्पिबेन्मधुना युक्तं रक्तातिसारनाशनम् ॥ १०९ ॥

यष्टीमधुतिलाः क्षणा पञ्चकेसरमुत्पलम् ।

क्षौद्रमत्स्यण्डिका युक्तमाजेन पयसा पिबेत् ॥ ११० ॥

पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभुक् जयेत् ।

रक्तातिसारं पीत्वा वा तया सिद्धं घृतं नरः ॥ १११ ॥  
 क्षीरपिष्टं पिबेन्नोषं यच्चान्नोत्पलमिश्रितम् ।  
 रक्तातिसारशमनं शर्करामधुयोजितम् ॥ ११२ ॥  
 पीतः प्रियङ्गुनः कल्कः सक्षौद्रस्तण्डुलाम्बुना ।  
 रक्तस्रावं जयेच्छीघ्रं धन्वयासरसान्वितः ॥ ११३ ॥  
 कल्कस्त्रिलानां कृष्णानां शर्करापञ्चभागिकः ।  
 आजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ११४ ॥  
 शङ्खकी वदरी जम्बू प्रियालाम्बार्जुनत्वचः ।  
 पीताः क्षीरेण मध्वाब्द्याः पृथक् शोणितवारणाः ॥ ११५ ॥  
 सुस्त्रिन्न कञ्चटं बालविल्बं सनवनीतकम् ।  
 लिङ्घ्याद्रक्तातिसारे च सशूले ग्रहणीगदे ॥ ११६ ॥  
 वयस्था शारिवा लोभ्रं शर्करा मधुयष्टिका ।  
 पीतः शीतेन पयसा सक्षौद्रो रक्तनाशनः ॥ ११७ ॥  
 मुस्तकेन्द्रयवैः काथं सुशीतं मधुना युतम् ।  
 रक्तपित्तातिसारघ्नः ग्रहणीदोषनाशनम् ॥ ११८ ॥  
 नवनीतं मधुयुतं लिङ्घेद्वा सितया सह ।  
 नागकेशरचूर्णं वा रक्तसंग्रहणं परम् ॥ ११९ ॥  
 केशराजसमुद्भूता जलेन गुटिका कृता ।  
 क्षयेत्साममतीसारं सशूलं साम्प्रमाशु च ॥ १२० ॥  
 कृष्णमृन्मधुकं लोभ्रं कौटजं तण्डुलाम्बुना ।  
 पीतमेकत्र सक्षौद्रं रक्तसंग्रहणं परम् ॥ १२१ ॥  
 पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।  
 दाहदृष्ट्याप्रमेहेभ्यो रक्तस्रावाच्च मुच्यते ॥ १२२ ॥  
 कुटजस्य पलं घ्राह्यमष्टभागे जले शृतम् ।  
 तथैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ॥ १२३ ॥  
 यावच्च लसिकाभासं शृतं तमुपकल्पयेत् ।

तस्यार्धकषं तक्त्रेण पिबेद्रक्तातिसारवान् ।  
 अत्रशयमरणीयोऽपि सृत्वोर्याति न गीचरम् ॥ १२४ ॥  
 कुटजकाथतुल्योऽत्र दाडिमस्य रसो मतः ॥ १२५ ॥  
 यो रक्तं शक्तः पूर्वं पश्चाद्वा प्रतिसार्थ्यते ।  
 सपक्कवैर्वटादीनां ससर्पिः साधितं पयः ॥ १२६ ॥  
 पिबेत्सशर्कराक्षौद्रं मथ चैवातिमन्वितम् ।  
 नवनीतं पिबेद्युक्त्या तक्त्रं चानुपिबेन्नरः ॥ १२७ ॥  
 अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपदेक्ष्यते ।  
 यदा वायुर्विबद्धश्च पिच्छवस्तिस्तदा हितः ॥ १२८ ॥  
 शास्त्रलेरार्द्रपुष्पाणि पुटपाककृतानि च ।  
 मङ्गुल्यूलूषले सम्यग्गृह्णीयात् पयसि शृते ॥ १२९ ॥  
 गृहीत्वा च पलं तस्य त्रिपलं घृततैलयोः ।  
 युक्तं मधुककल्केन माक्षिकत्रिपलेन च ॥ १३० ॥  
 तैलाक्तवपुषं दद्याद्वस्तेः प्रत्यागते रसे ।  
 भोजयेत् पयसा वापि पित्तातिसारघीडितम् ॥ १३१ ॥

इति पिच्छवसिः ।

क्षौरद्रुमाणाश्च रसे विपक्वं तल्लैश्च कल्कैः पयसा च सर्पिः ।  
 सितापलाहं मधुपादयुक्तं रक्तातिसारं शमयत्युदीर्णम् ॥ १३२ ॥

दाहे पाके हितं चाजं पथः क्षौद्रं सशर्करम् ।  
 गुदप्रक्षालने सेके प्रशस्तं पानभोजने ॥ १३३ ॥  
 स्वेदीऽथ मूषिकामांसैस्तद्वसास्रं क्षणं तथा ।  
 गुदनिस्सरणे शस्तं चाङ्गेरीघृतमुत्तमम् ॥ १३४ ॥

इति चाङ्गेरीघृतम् ।

शम्बूकमांसं सुस्निग्धं सतैललवणान्वितम् ।  
 ईषद् घृतेन चाभ्यक्ष्य स्वेदयेत्तेन यत्नतः ॥ १३५ ॥  
 गुदभ्रंशमशेषेण नाशयेत् क्षिप्रमेव वा ॥ १३६ ॥

मेघनादस्य मूलानि मधुना सितया सह ।

निहन्ति शोषितस्त्रावं तण्डुलोदकपानतः ॥ १३७ ॥

इति रक्तातिसारः ।

श्वेतं विस्रङ्गनं स्निग्धं शीतलं मण्डवेदनम् ।

गौरवाऽरुचि हृत्नासैः पुरीषं सार्यते कफात् ॥ १३८ ॥

श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनम् ।

योष्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ॥ १३९ ॥

पूतिकव्योष विल्वान्नि पाठादाङ्गिमहिङ्गुभिः ।

योजयेत् संस्कृतैर्यूषः श्लेष्मातिसारनाशनः ॥ १४० ॥

गोकण्टकं गुहा व्याघ्री कषायं सुशृतं पिबेत् ।

शामश्लेष्मातिसारघ्नं दीपनं पाचनं परम् ॥ १४१ ॥

पथ्यासौवर्चलं हिङ्गु सैन्धवातिविषा वचा ।

शामातिसारकफजं पीतमुष्णाम्बुना जयेत् ॥ १४२ ॥

चय्यं सातिविषं कुष्ठं बालविल्वं सनागरम् ।

वत्सकत्वक्फलं पथ्या हृदिश्लेष्मातिसारनुत् ॥ १४३ ॥

पथ्याग्नि कटुका पाठा वचा ग्रन्थिकवत्सकैः ।

सनागरैर्ज्येत् क्षाथः कल्को वा श्लेष्मिकीं स्मृतिम् ॥ १४४ ॥

पाठावचाचिकटुकं कुष्ठं कटुकरोहिणी ।

उष्णाम्बुपीतान्येतपि श्लेष्मातिसार नाशनम् ॥ १४५ ॥

हिङ्गुसौवर्चलं व्योषमभयातिविषावचा ।

पीतमुष्णाम्बुना चूर्णं श्लेष्मातिसारनाशनम् ॥ १४६ ॥

कुष्ठं पाठा वचा सुस्तं चित्रकं कटुरोहिणी ।

पीतमुष्णाम्बुना चूर्णं श्लेष्मातिसारनाशनम् ॥ १४७ ॥

चय्यं सातिविषं कुष्ठं पाठा कटुकरोहिणी ।

अभयाम्बुधरा शृण्ठी विल्वकर्कटिकायुता ॥ १४८ ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पली गजपिप्पली ।

क्लमिशत्रुवचाविल्व पेशीधान्यककटफलम् ॥ १४८ ॥  
 श्लोकार्धविहितया योगाश्चत्वारः कण्टकाः स्मृताः ।  
 श्लेष्मातिसारिणे देया ह्येते वर्णबलप्रदाः ॥ १५० ॥  
 नागरातिविषामुस्तं यवानीचित्रकं वचा ।  
 शृण्ठीपुष्करमूलञ्च पाठा कटुकरोहिणी ॥ १५१ ॥  
 भल्लातकास्थीन्यभया धातकी कौटजं फलम् ।  
 हिङ्गुसौवर्चलं चारं बिडङ्गं विडसैन्धवम् ॥ १५२ ॥  
 मूत्रपिष्टान् समानेतान्वटकानक्षसम्भितान् ।  
 छायाशुष्कांस्तु तान् ज्ञात्वा दद्याच्छ्लेष्मातिसारिणे ॥ १५३ ॥  
 क्लमिश्वयथुपाण्डुर्त्तिं श्लेहगुल्मोदरापहान् ।  
 ग्रहण्यर्शो विकारघ्नानग्निसन्दीपनान् पिबेत् ॥ १५४ ॥  
 इति नागरायो वटकः । इति श्लेष्मातिसारः ।

तन्द्रायुक्तो मोहसादास्यशोषी

वर्चः कुर्यान्नैकरूपं तृप्तार्तः ।

सर्वोद्भूतः सर्वलिङ्गोपपत्तिः कृच्छ्रैः

साध्यो बालवृद्धावलानाम् ॥ १५५ ॥

शालिपर्णीं पृश्निपर्णीं वृहती कण्टकारिका ।

बलाश्वदंष्ट्राविल्वानि पाठा नागरधान्यकम् ।

एतदाहारसंयोगे हितं श्लेष्मातिसारिणाम् ॥ १५६ ॥

इति वृहच्छालिपर्णादिः ।

यवकल्केन संसिद्धा प्रसारिण्यग्निमन्त्रयोः ।

यवागूं प्राश्यमानोऽपि वातीसारौ सुखी भवेत् ॥ १५७ ॥

अजमोदा समङ्गा च बालकं पद्मकेसरम् ।

यवागूं साधयेदेतैः सर्वातीसारनाशिनीम् ॥ १५८ ॥

श्रावरकभद्रमुस्ता विश्वाधवविल्वधातकीपुष्पैः ।

सिद्धा तत्र यवागूं देया सर्वातिसारिषु च ॥ १५९ ॥

स्त्रिंशत् कुतूहलदहने चाङ्गेरीपत्रसञ्चयं युक्त्या ।  
 सिन्धुद्वेन मिश्रं हृन्त्यरुचिं जठररोगञ्च ॥ १६० ॥  
 कटुङ्गमोचाङ्गघनाम्बु विल्वैः ससारिवावत्सकनागरैश्च ।  
 जलं शृतं सर्वभवं नराणां निहन्त्यतीसारमसक्तवेगम् ॥ १६१ ॥  
 पञ्चमूलीबलाविल्व गुडूचीमुस्तनागरैः ।  
 पाठाभूनिम्बङ्गीवेर कुटजत्वक् फलैः शृतम् ॥ १६२ ॥  
 हन्ति सर्वानतिसारान् ज्वरदोषं वमिं तथा ।  
 सशूलोपद्रवं श्वासं कासं हन्यात्सुदुस्तरम् ॥ १६३ ॥  
 पञ्चमूलीति सामान्यात्पित्ते योज्या कनीयसी ।  
 महती पञ्चमूली च वातश्लेष्माधिके यथा ॥ १६४ ॥

इति पञ्चमूल्यादिः ।

समङ्गातिविषामुस्तं ऋवीरं विश्वधातुकी ।  
 कुटजत्वक्फलं विल्वं काथः सर्वातिसारनुत् ॥ १६५ ॥  
 अभयानागरं मुस्तं गुडं सह योजितम् ।  
 चतुःसमेयं गुटिका त्रिदोषघ्नी प्रकीर्त्तिता ॥ १६६ ॥  
 आम्रातिसारमानाहं विषमाञ्च विस्त्रुचिकाम् ।  
 क्लीमिनरोचकं हन्याद्दीपयत्याशु चानलम् ॥ १६७ ॥  
 विल्वाब्धधातुकीपाठा शुण्ठीमोचरसः समः ।  
 पीतो हन्यादतीसारं गुडतक्रेण दुर्जयम् ॥ १६८ ॥  
 दन्तीन्दीवरकेसरांजशिखरो क्षीराविकादीप्यकम् ।  
 सूर्यावर्त्तकजीरकद्वययुतं भ्रष्टं मनाक् खर्परं ।  
 पिष्ट्वा पर्युषिताम्बुना दिनमुखे पीतं निहन्त्यामृणाम् ।  
 नानावर्णं राजातिसारकगदं प्रोवाच धन्वन्तरिः ॥ १६९ ॥  
 पलमङ्कोटमूलस्य पाठादार्षोश्च पेषयेत् ।  
 यष्ट्याम्बुनाक्षमात्रस्य वटी सर्वातिसारहा ॥ १७० ॥  
 मङ्कोटमूलं तक्रेण अतिसारहरं परम् ।

माहिषेण तु तक्रोष पाठापत्रं तथैव च ॥ १७१ ॥  
 कुटजत्वक्फलं सुस्तं काथयित्वा जलं पिबेत् ।  
 अतिसारं जयत्याशु शर्करामधुसंयुतम् ॥ १७२ ॥  
 विभीतकफलं दग्धं हन्यान्नवणसंयुतम् ।  
 महान्तमप्यतीसारं चक्रपाणिरिवाऽसुरान् ॥ १७३ ॥  
 वटप्ररोहं संपेथ्य श्लक्ष्णं तण्डुलवारिषा ।  
 तं पिबेत्तक्रसंयुक्तमतिसारहरं परम् ॥ १७४ ॥  
 धातकीनागरं विल्बं सलोभ्रं पद्मकेसरम् ।  
 जम्बू त्वङ्नागरं धान्यं पाठामोचरसं तथा ॥ १७५ ॥  
 समङ्गा धातकी विल्बं मध्यजंब्वाम्रयोस्वचः ।  
 कपित्थानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥ १७६ ॥  
 चाङ्गेरी तत्र कोलाश्ल चत्वारस्ते कफोत्तरे ।  
 श्लोकार्धविहितान् दद्यात् सस्त्रेहलवणान् गुडान् ॥ १७७ ॥  
 इति अतीसारं च चत्वारो यथाः ।

अवेदनं सुसम्पन्नं दीप्तान्नेः सुचिरोत्थितम् ।  
 नानावर्णमतौसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ १७८ ॥  
 स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तुजग्ध-  
 मादाय तत्क्षणमतौव च पेषयित्वा ।  
 जम्बू पलाशपुटतण्डुलतौयसिक्तं  
 वह्नं कुशेन च बहिर्घनपङ्कलिप्तम् ॥ १७९ ॥  
 सुस्त्रिमेतदवपौष्य रसं गृहीत्वा  
 क्षौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात् ।  
 कृष्णात्रिपुत्रमतिपूजित एष योगः  
 सर्वातिसारहरणे स्वयमेव राजा ॥ १८० ॥

इति कुटजपुटपाकः ।

काशरी पद्मपत्रैश्च पक्त्वा कटुङ्ग बल्कलाम् ।

सपद्मकेसरो ग्राही स्याद्रसो मधुसंयुतः ॥ १८१ ॥

इति श्लोनाक्षपुटपाकः ।

न्यग्रोधादिगणा पूर्णं पुटपाकश्च तिस्रिरे ।

द्रवो मधुसितो पेयः पीतो हृन्म्युदरामयम् ॥ १८२ ॥

इति न्यग्रोधादि पुटपाकः ।

शुष्णीमल्पष्टतान्वितां परिहृतां गोधूमपिष्टैस्ततः ।

सद्यो गोमयवेष्टितान्तु विपचेन्मग्निना चातुरः ॥

श्रीतीक्ष्ण्य सितासमां प्रतिदिनं भक्षेन्नरः पथ्यभुक् ।

सर्वोपद्रवसंयुतानपि जयेद्दीर्घातिसारामयान् ॥ १८३ ॥

इति शुष्णीपुटपाकः ।

पुटपाकस्य पाकोऽयं वह्निरारक्तवर्णता ।

भेषजत्वात्पलस्यास्य पानमिष्टं चिकित्सकैः ॥ १८४ ॥

कुटजत्वकृतः क्वाथो घनीभूतः सुशोभनः ।

लोहितोऽतिविषायुक्तः सर्वातिसारनुद्भवेत् ॥ १८५ ॥

इच्छन्त्यत्राष्टमांसेन क्वाथादतिविषारजः ॥ १८६ ॥

इति कुटजावलेहः ।

मूलं त्वचः पलशतं रक्तस्य कुटजस्य च ।

जलद्रोणे विपाचैतत्पादशेषमथोद्धरेत् ॥ १८७ ॥

भूयस्तद्विपचेत्तावद्यावत्साम्प्रत्वमेति च ।

सैन्धवाच्च विडम्भार क्वाथेन्द्रियवधातकी ॥ १८८ ॥

जीरं चूर्णं समं कृत्वा मध्वक्तं विलिङ्गिस्ततः ।

ततो महिषदघ्ना च भोजयेच्च तमातुरम् ॥ १८९ ॥

दुर्निवारमतिसारं जयेदेतदसंशयः ॥ १९० ॥

शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्मणे पचेत् ।

क्वाथे पादावशेषेऽस्त्रिंशोऽहीभूते पुनः पचेत् ॥ १९१ ॥

सौवर्चल यवञ्चार विडम्भेवपिप्यली ।



धातकौन्द्रयवा जाजी चूर्णं दत्त्वा पलद्वयम् ॥ १८२ ॥  
 लिङ्गाहदरमात्रन्तु तच्छीतं मधुसंयुतम् ।  
 पक्कापक्कमतीसारं नानावर्णं सवेदनम् ॥  
 दुर्वारं ग्रहणी दोषं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ॥ १८३ ॥

इति कुटजावलेहः।

लेहे यत्रास्ति नो भागो निर्दिष्टो द्रव्यकल्कयोः ।  
 तत्रापि पादिकः कार्थो द्रवात्कल्को विजानता ॥ १८४ ॥  
 कूटजत्वक्फलशतं कषायमुपकल्पयेत् ।  
 वस्त्रपूतं पुनः क्वाथं यदा लेहत्वमागतम् ॥ १८५ ॥  
 भस्मातकं विडङ्गानि त्रिफला त्रिकटु तथा ।  
 रसास्त्रं चित्रकञ्च कुटजस्य फलानि च ॥ १८६ ॥  
 वचा सातिविषा विष्वं पाठा मोचरसस्तथा ।  
 बालकञ्च समङ्गा च प्रत्येकन्तु पलं पलम् ॥ १८७ ॥  
 त्रिंशत्पलं गुडस्याथ चूर्णीकृत्य प्रदापयेत् ।  
 मधुनः कुडवं दत्त्वा घृतस्य कुडवं तथा ॥ १८८ ॥  
 एष लेहस्तु शमयेदर्शरक्तसमुद्भवम् ।  
 वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥ १८९ ॥  
 ये च दुर्नामजा रोगा स्तास्तु सर्वान् व्यपोहति ।  
 रक्तपित्तमतीसारं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥ १९० ॥  
 ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं श्वयथुं कामलामपि ।  
 अनुपाने च तं दद्याद् दधि तक्रं घृतं पयः ॥ २०० ॥

इति कुटजावलेहः।

तुलामथाद्रां गिरिमल्लिकायाः सङ्कुर्व्य पक्का रसमाददीत ।  
 तस्मिन् सुतप्ते पलसन्मितानि सञ्चूर्ण्य दद्यात् सङ्घ शाल्मलीनाः१  
 पाठां समङ्गाऽतिविषां समुस्तां  
 विष्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनाम् ।

प्रक्षिप्य भूयो विपचेच्च तावद्  
 दर्बीप्रलेपः खरसस्तु यावत् ॥ २०२ ॥  
 पीतस्वसौ कालविदा जनेन  
 मण्डेन वाऽजापयसाथ वापि ।  
 निहन्ति सर्वं त्वतिसारमुग्रं  
 कृष्णं सितं लोहितपीतकञ्च ॥ २०३ ॥  
 दोषञ्च हन्याद्विविधं सरक्तं  
 पित्तं तथाग्नांसि सग्नाणितानि ।  
 अमृग्दरश्चैवमसाध्यरूपं  
 निहन्यवश्यं कुटजाष्टकोऽयम् ॥ २०४ ॥

इति कुटजाष्टकावलीहः ।

तुला द्रव्ये जलद्रोणो द्रोणे द्रव्य तुला मताः ।  
 जीर्णे त्वपथ्यभोजी स्यादर्शोभ्यः प्रतिमुच्यते ।  
 रोगानीकविनाशाय, कौटजो लेह ईरितः ॥ २०५ ॥

इति कुटजावलीहः ।

सदार्यङ्कोटपाठानां मूलं त्वक्कुटजस्य च ।  
 शास्त्रलीशालनिर्यासघातकीलोध्रदाडिमम् ॥ २०६ ॥  
 पिष्ट्वाक्षसम्मितान् कृत्वा वटकांस्तण्डुलाब्जुना ।  
 तेनैव मधुसंयुक्तानैकैकान् प्राणरुत्थितः ॥ २०७ ॥  
 पिवेदत्ययमापन्नो विड्विसर्गेण मानवः ।  
 अङ्कोटवटको नाम्ना सर्वातिसारनाशनः ॥ २०८ ॥

इति अङ्कोटवटकः ।

वत्सकस्याऽमृतायाश्च द्वे पले प्रस्थमौदकम् ।  
 अपयित्वा रसे तस्मिन् पादशेषेऽवतारिते ॥ २०९ ॥  
 अष्टौ पलानि शकस्य यवाश्चूर्णीकृतानि तु ।  
 गृहपाकं विदित्वा तु यथा वज्रावतारितम् ॥ २१० ॥

सद्यः सर्वातिसारांश्च सर्वांश्च ग्रहणी गदान् ।

नाशयेद्दीपयेच्चान्निं कृष्णात्रेयस्य शासनात् ॥ २११ ॥

इति वत्सकाया गुटि

पलमङ्कोटमूलस्य पाठां दार्वींश्च तत्समाम् ।

पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसन्धितान् ॥ २१२ ॥

छाया शुष्कां पिवेत् क्षिप्रं पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।

वातपित्तकफप्रायान् इन्धजान् सान्निपातिकान् ॥

हन्यात् सर्वानतिसारान् गुटिकीर्यं प्रयोजिता ॥ २१३ ॥

इति चण्डीगुटिका

पलार्द्धमरुणायाम्बु द्विपलं कुटजस्य च ।

केशराजस्य मूलं तु कर्षं तत्सर्वमेकतः ॥ २१४ ॥

सङ्कुट्य सलिलप्रस्थे पक्त्वा पादस्थिते रसे ।

पूतेऽस्मिन्नर्धतः खण्डं छागक्षीरं चतुष्पलम् ॥ २१५ ॥

विल्वातिविषयोश्चूर्णं मुस्तस्येन्द्रियवस्य च ।

प्रत्येकमक्षमावन्तु क्षिप्रा पक्त्वा च भञ्जयेत् ॥ २१६ ॥

शुद्धं तदनुभुञ्जीत काञ्चिकास्त्रुप्रसाधितम् ।

माषगोक्षुरसिद्धं वा छागक्षीरं पिवेन्नरः ॥

ग्रहण्यतिसारहरो लेहोऽयमपराजितः ॥ २१७ ॥

इति अपराजिताश्लेषः ।

वत्सकस्य च वीजानि दार्वाश्चैव त्वगुत्तमा ।

पिप्पली शृङ्गवेरश्च लाक्षा कटुकारोहिणी ॥ २१८ ॥

षड्भिरैर्धृतं सिद्धं पेयं मण्डविमिश्रितम् ।

अतिसारं जयेच्छीघ्रं चिदोषमपि दारुणम् ॥ २१९ ॥

इति षड्भ्रष्टम् ।

कुटजत्वक्फलं लोघ्नं कृष्णा दार्वीमहीषधम् ।

कटुका चेति तैः सिद्धं घृतं सर्वातिसारनुत् ॥ २२० ॥

इति कुटमायं घृतम् ।

र्षीं सलाक्षा कटुका सविष्ठा त्वक्कोटजाःशक्रयवः सक्कणाः ।

अर्विपक्वं घृतमाशुहन्ति मण्डेन पीतं सकलातिसारम् ॥ २२१ ॥

इति समाह्वृतम् ।

तुलां सङ्कुट्य विष्वस्य पथेत्पादावशेषिताम् ।

सक्षीरं साधयेत् तैलं क्षणपिष्टैरिमैः समैः ॥ २२२ ॥

धातकी विष्वकुष्ठञ्च रास्ना शुण्ठी पुनर्नवा ।

देवदारुवचासुस्तं लोभ्रं मोचरसान्वितम् ॥ २२३ ॥

सृद्मिना साधितञ्च ग्रहण्यर्शोऽतिसारनुत् ।

विष्वतैलमितिख्यातं महदात्रेय पूजितम् ॥ २२४ ॥

इति महाविल्लतैलम् ।

ग्रहण्यर्शो विकारे ये स्रग्हाद्या उपकल्पिताः ।

तेऽपि चात्र प्रयोक्तव्या यथा दोषं विजानता ॥ २२५ ॥

इति सर्वातिसारम् ।

कट्टादिभीरसैः क्रुद्धैः प्रवृद्धी पित्तमारुतौ ।

व्यासाद्य ग्रहणीं नृणामतीसारकरौ सृती ॥ २२६ ॥

सशब्दं फेनिलं रुद्धं कषायोदकसन्निभम् ।

पक्वान्तरसवर्णाभं हृष्टिद्राप्रतिमं घनम् ॥ २२७ ॥

विष्मूत्रं कृष्णं सृजति सशूलं दाहपाकवान् ।

विद्यात्तहाहृशोषान्तं वातपित्तातिसारिणाम् ॥ २२८ ॥

लघुना पञ्चमूलेन पिप्यत्सा सह धान्यया ।

आहारो भिषजा योग्यः सर्वदा हितमिच्छता ॥ २२९ ॥

कट्फलं मधुकं लोभ्रं त्वग्दाडिमफलस्य च ।

वातपित्तातिसारन्नं पिबेत्तच्छुलवारिणा ॥ २३० ॥

कलिङ्गकं वचा सुस्तं दाह सातिविषा समम् ।

कल्कं तण्डुलतोयेन पिबेत्पित्तानिलास्यौ ॥ २३१ ॥  
 फेनिलं बहुशो रक्तं सकलं वेदनान्वितम् ।  
 विविधं सार्थ्यमाणञ्च वातपित्तातिसारिणाम् ॥ २३२ ॥

इति वातपित्तातिसारः ।

कटुमूलवर्णस्निग्धगुरुमिष्टोपसेवनात् ।  
 श्लेष्मपित्ते प्रकुपिते वक्त्रं सञ्छाद्य देहिनाम् ॥ २३३ ॥  
 कषायन्तं द्रवं स्निग्धं मन्दवेगं सवेदनम् ।  
 घनं शाल्मली पिच्छाभं पद्मपत्रनिभं क्वचित् ॥ २३४ ॥  
 पिच्छिलं शङ्खवर्णाभं रक्तविन्दुभिराचितम् ।  
 क्षुत्तृष्णे चातिबहुले श्लेष्मपित्तातिसारिणाम् ॥ २३५ ॥  
 यथा दोषप्रशमनी दद्याद्वाहीपनपाचनी ।  
 यवागूर्बह्वदोषाणां श्लेष्मपित्तातिसारिणाम् ॥ २३६ ॥  
 शालिपर्णी बला विल्वैः पृथक् पर्णी च साधिता ।  
 दाडिमाम्बुयुता पेया श्लेष्मपित्तातिसारिणाम् ॥ २३७ ॥  
 कुटजातिविषा मुस्तं हरिद्रा पर्णिनीहयम् ।  
 सक्षौद्रशर्करं शस्तं श्लेष्मपित्तातिसारिणाम् ॥ २३८ ॥  
 मुस्ता सातिविषा मूर्वा वचा च कुटजैः समाः ।  
 एषां कषायः सक्षौद्रः श्लेष्मपित्तातिसारहृत् ॥ २३९ ॥  
 मुस्तं हरिद्रे मधुकं पृश्निपर्णी सहस्रकम् ।  
 मधुयुक्तं निहन्त्याशु श्लेष्मपित्तसमुद्भवम् ॥ २४० ॥  
 सवेदनं सरक्ताञ्च पुरीषं तन्दधाति च ।  
 श्लेष्मपित्तातिसारघ्नं रक्तं चाशु नियच्छति ॥ २४१ ॥  
 पाठा वत्सकवोजानि चित्रकं विश्वभेषजम् ।  
 पिबेन्निःक्वाथ्य चूर्णानि कृत्वा चोष्णेन वारिणा ॥ २४२ ॥  
 पित्तश्लेष्मातिसारघ्नं ग्रहण्यां शूलनुद्धितम् ॥ २४३ ॥  
 लोभ्रं चन्दनयष्ट्याङ्ग दावीं पाठाऽनिलोत्पलम् ।

तण्डुलोदकसम्पिष्टं दीर्घहृन्तत्वगन्धितम् ॥ २४४ ॥

पूर्ववत् क्षयितादस्माद्रसमादाय शीतलम् ।

मध्वक्त्वां पाययेच्चेतत् कफपित्तोत्तरामये ॥ २४५ ॥

इति क्षीप्रादिपुटपाकः । इति श्लेष्मपित्तातिसारः ।

रसैः स्वादुकटुप्रायैरुभौ वातकफौ नृणाम् ।

कुरुतस्त्वावतीसारं क्रुद्धौ वक्त्रं निरस्य च ॥ २४६ ॥

द्रवं सफेनं पुरीषं तत्तुल्यमामगन्धिकम् ।

सशब्दं वेदनावन्तं न चामं परिपच्यते ॥ २४७ ॥

नित्यं गुडगुडायन्तं तन्द्रामूर्च्छाभ्रमक्लमैः ।

प्रसक्तं सन्धिकक्यूरुजानुपृष्ठास्थिशूलिनः ॥ २४८ ॥

धान्यपञ्चकसंसिद्धौ धान्यविश्वक्ततोऽथवा ।

आहारो भिषजा यक्ष्म्यो वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २४९ ॥

चिरविल्वं वचा दारुपञ्चकोलं पुनर्नवा ।

विदारिगन्धा वृहती विल्वाद्यं खण्डितान् यवान् ।

क्वाथो यवागूर्यूषं वा वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २५० ॥

विल्वं वत्सकवीजानि पाठाहिङ्गुशिवान्विता ।

वातश्लेष्मातिसारेषु कषायं पाचनं पिबेत् ॥ २५१ ॥

चित्रकातिविषा मुस्तं बालविल्वं सनागरम् ।

वत्सकत्वक् फलं पथ्या वातश्लेष्मातिसारनुत् ॥ २५२ ॥

पूति दारुत्वर्चं रोध्रं कटुङ्गमथ नागरम् ।

दाडिमान्मथुतं दद्याद्वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २५३ ॥

वातातिसारे यच्चोक्तं पाचनं ग्राहि भेषजम् ।

तदत्रापि प्रयुञ्जीत सपित्तकफमारुते ॥ २५४ ॥

इति वातश्लेष्मातिसारः ।

विल्वचूतास्थिनिर्यूहः पीतः सक्षौद्रशर्करः ।

निहन्त्याच्छर्द्यतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥ २५५ ॥

पटोलयवधान्याऋक्षप्रथः प्रियः सुशीतलः ।  
 शर्करा मधुसंयुक्तः कर्द्यतीसारनाशनः ॥ २५६ ॥  
 प्रियङ्गुञ्जनमुस्ताह्वं पाययेत्तु यथा बलम् ।  
 तृष्णातीसारकर्दिघ्नं सक्षीद्रं तण्डुलाम्बुना ॥ २५७ ॥  
 कषायो भृष्टमुद्गस्य सलाजमधुशर्करः ।  
 कर्द्यतीसारतट्टदाहज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥ २५८ ॥  
 जम्बाम्बपल्लवोशीरवटशुक्लावरोहकम् ।  
 रसः क्वाथोऽथवा चूर्णं क्षौद्रेण सह योजितम् ॥ २५९ ॥  
 कर्दिज्वरमतीसारं मूर्च्छां तृष्णाञ्च दुर्जयाम् ।  
 नियच्छत्यचिराद्रक्तच्युतिं वाऽनेकहेतुकाम् ॥ २६० ॥  
 इति कर्द्यतीसारः ।

विडङ्गातिविषा मुस्तं दारुपाठा कलिङ्गकम् ।  
 मरिचेन समायुक्तं शोधातीसारनाशनम् ॥ २६१ ॥  
 किराताब्दासृतीदीथ्य मुस्तचन्दनधान्यकैः ।  
 शोधातिसारहृल्लासतट्टदाहज्वरनाशनः ॥ २६२ ॥  
 विश्वौषधस्य गर्भेण दशमूलजले शृतम् ।  
 घृतं निहन्यतीसारं ग्रहणीं पाण्डुकामलाम् ॥ २६३ ॥  
 इति शोधातीसारः ।

तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य  
 वाथोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तोः ।  
 कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत्तस्य रक्तं  
 तच्चाधस्तात् काकणन्ती प्रकाशम् ॥ २६४ ॥  
 निर्गच्छेद्द्वै विड्विमिश्रं ह्यविड् वा  
 निर्गन्धं वा गन्धवच्चानिसारः ।  
 शोकोत्पन्नो दुस्त्रिकिब्धोऽतिमात्रं  
 रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ॥ २६५ ॥

भयशोकसमुद्भूतौ श्रेयो वातातिसारवत् ।

तयोर्वातहरी कार्या हर्षणाश्वासनैः क्रिया ॥ २६६ ॥

इति भयशोकौ अतीसारी ।

विषाग्नः कृमिसम्भूते हिता चोभयशर्मदा ॥ २६७ ॥

शर्करा धातकी लोभ्रैः पाठारलुकपिप्पली ।

समङ्गाभिर्मोचरसपद्मकेसरसंयुतैः ॥ २६८ ॥

अग्निः प्रभावकृमिजं विरुद्धपानान्न दोषसम्भूतम् ।

अतिसारभयं शमयति लेहः कल्याणको नाम्ना ॥ २६९ ॥

इति कल्याणावलेहः ।

दीप्तान्निर्बहुदोषो यो विबन्धं वातिसार्यते ।

विडङ्गत्रिफला कृष्णा कषायैस्तं विरेचयेत् ॥ २७० ॥

क्षुत्क्षामस्य विरिक्तस्य युञ्ज्यात्पेयां विचक्षणः ।

भेषजैर्मातृघ्नैश्च दीपनैः सम्प्रकल्पिताम् ॥ २७१ ॥

अन्नाजीर्णात्प्रदृताः क्षोभयन्तः

कोष्ठं दोषा धातुसङ्घान्मलांश्च ।

नानावर्णं नैकशः सारयन्ति

शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति ॥ २७२ ॥

तत्रापि वमनं कार्यं लङ्घनञ्च यथाक्रमम् ।

शूलानाहप्रसेकान्तं वामयेदतिसारिणाम् ॥ २७३ ॥

पिप्पलीलवणाभ्याञ्च साधितेन जलेन वा ।

विश्वोदीच्योदकं पानं लङ्घनं वापि शस्यते ॥ २७४ ॥

पिप्पल्यादिः प्रयोक्तव्यो यूषः सङ्घ षडादिभिः ॥ २७५ ॥

नागरातिविषा मुस्तं हिङ्गुवल्ककचित्रकाः ।

घनतेजोवती पाठा पिप्पलीन्द्रयवाः समम् ॥ २७६ ॥

सैन्धवं कौटजं वीजं वचा कटुकरोहिणी ।

विडं पाठामतिविषां कुटजं विश्वभेषजम् ॥ २७७ ॥



एलाकुटजवैजानि लोभ्रं सावरकं न्यसेत् ।

वत्सकातिविषा शुण्ठी विष्वङ्घ्नियवाम्बुदाः ॥ १७८ ॥

श्लोकार्धं विहिता योगाः षड्भेदे पाचना मताः ।

उष्णाम्बुमद्यधान्याम्बैः पीताः वा श्लेष्णचूर्णिताः ॥ २७९ ॥  
इति चामपाचनविधिः ।

वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।

प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २८० ॥

प्रवाहिका वातकृता सशूला

पित्ताक्षदाहा सकफा कफाश्च ।

सशीणिता शीणितसम्भवाश्च

ताः श्लेष्मरूचप्रभवा मतास्तु ॥ २८१ ॥

तासामतीसारवदादिशेश्च लिङ्गं क्रमं चामविपक्वताश्च ॥ २८२ ॥

तैलं सर्पिर्दधिक्षीरं सिता विश्वं सफाणितम् ।

सर्वमालोष्य पातव्यं सद्यो निर्वाहिकां जयेत् ॥ २८३ ॥

कल्कः स्याद्दालविष्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ।

दध्नः सारोऽश्लेष्मेहाब्धः सद्यो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥ २८४ ॥

बलाविष्वं गुडं तैलं पिप्पली विश्वभेषजम् ।

लिङ्गाद्वातप्रतिहतं सशूले सप्रवाहिके ॥ २८५ ॥

विष्वपेशी गुडं लोभ्रं तैलं मरिचयोजितम् ।

लीढा प्रवाहिकाक्रान्तः क्षिप्रं सुखमवाप्नुयात् ॥ २८६ ॥

पयसा पिप्पलीकल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः ।

त्र्यहान्निर्वाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ २८७ ॥

घातकी बदरीपत्रं कपित्थरसमाक्षिकम् ।

सलोभ्रमेकतो दध्ना पिबेन्निर्वाहिकार्दितः ॥ २८८ ॥

त्रूपणं त्रिफला सुस्तं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

विष्वं कर्कटिका हिङ्गु विडङ्गं सनिदिग्धिकम् ॥ २८९ ॥

घृतप्रस्थं पचेदेभिर्गवां मूत्रे चतुर्गुणे ।

तत्रयोगं पिबेत्कोलं हन्यात्तेन प्रवाहिकाम् ॥ २८० ॥

इति दूषणाद्यं घृतम् । इति प्रवाहिका ।

यवाः सक्तुश्च लाजानां मूलं पुष्यश्च शाकप्लेः ।

न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थशृङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ॥ २८१ ॥

त्रिप्रस्थे सलिलस्यैतत् क्षीरप्रस्थं विपाचयेत् ।

क्षीरशेषं कषायश्च पूतं कृत्वा क्षिपेदथ ॥ २८२ ॥

कल्कः शाकप्लिनिर्य्यास समङ्गाचन्दनोत्पलम् ।

वत्सकस्य च बीजानि प्रियङ्गु पद्मकेशरम् ॥ २८३ ॥

पिच्छावस्तिरियं सिद्धा सघृतक्षौद्रशर्करा ।

प्रवाहिका गुदभ्रंश रक्तस्रव ज्वरापहा ॥ २८४ ॥

इति पिच्छावसिः ।

दौसाग्निर्निष्पु रीषो यः सार्थ्यते फेनिलं शक्यत् ।

स पिबेत् फाणितं शृण्ही दधितैलसमन्वितम् ॥ २८५ ॥

दध्ना ससारेण समाक्षिकेन

भुञ्जीत निःसारिकपीडितस्तु ।

सुतप्तकुप्यक्वथितेन वापि

क्षीरेण शीतेन सधुभुतेन ॥ २८६ ॥

बला विश्वशृतं क्षीरं गुड़तैलानुयोजितम् ।

दौसाग्निं पाययेन्नातः सुखदं वर्चसः क्षये ॥ २८७ ॥

शशमांसं सरुधिरं समङ्गा सघृतं दधिः ।

विपाच्य खादेत् सेवेच्च संहसं शक्यतः क्षये ॥ २८८ ॥

इति पुरीषचवे व्यवस्था ।

विवन्धवातविट्शूलपरीतः सप्रवाहिकाः ।

सरक्तपित्तश्च प्रथः पिबेत्तृष्णासमन्वितः ॥ २८९ ॥

जीर्णोऽमृतोपमं क्षीरमतीसारं सुयोजितम् ।

अचिरोत्थे च तत्प्रेयमपाग्नागैस्त्रिभिः शृतम् ॥ ३०० ॥

अथ असाध्यलक्षणमाह ।

पक्वजास्त्ववसङ्काशं यत्कृत् पिण्डनिभन्तनु ।

घृततैलवसा मज्जा वैशवारं पयोदधि ॥ ३०१ ॥

मांसधावन तोयाभं कृष्णं नीलारुणप्रभम् ।

कर्पूरं मेचकं स्निग्धं चन्द्रकोपगतं घनम् ॥ ३०२ ॥

कृष्णपं मस्तुलुङ्गाभं सगन्धं कथितं बहु ।

दृष्ट्यादाहभ्रमश्वासहिक्कापाश्वास्थि शूलिनम् ॥ ३०३ ॥

सम्भूर्च्छाऽरतिमोहैश्च युक्तं पक्ववलीगुदम् ।

प्रलापयुक्तञ्च भिषग्वर्जयेदतिसारिणम् ॥ ३०४ ॥

असंहतगुदं क्षीणं शूलाधानैरुपद्रुतम् ।

गुदे पक्वे गतोष्माणमतिसारिणमुत्सृजेत् ॥ ३०५ ॥

श्वासशूलपिपासार्त्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितम् ।

विशेषेण नरं हृद्यमतिसारो विनाशयेत् ॥ ३०६ ॥

लिङ्गैरसाध्यो ग्रहणीविकारो

यैस्तैरतिसारगदो न सिध्येत् ।

हृद्यस्य नूनं ग्रहणीविकारो

ऽहत्वा तनुं नैव निवर्त्तते तु ॥ ३०७ ॥

शीथं शूलं ज्वरं मूर्च्छां श्वासं कासमरोचकम् ।

कर्दिं दृष्ट्याञ्च हिक्काञ्च दृष्ट्यातिसारिणं त्यजेत् ॥ ३०८ ॥

हस्तपादाङ्गुली सन्धि प्रपाको मूत्रविट्ग्रहः ।

पुरीषस्योष्णतातीव कोष्ठभेदी न जीवति ॥ ३०९ ॥

यस्योश्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।

दीप्तान्मेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥ ३१० ॥

ज्ञानावगाहमभ्यङ्गं गुदस्निग्धञ्च भोजनम् ।

व्यायाममग्निसन्तापमतीसारे विवर्जयेत् ॥ ३११ ॥

इति अतिसारनिदानचिकित्साधिकारः ।

अथ ज्वरातिसारमाह ।

ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक् ।  
 तस्माज्ज्वरातिसारस्य तेन नाचोदितः पुनः ॥ ३१२ ॥  
 अथमानं ज्वरोऽक्षुष्ट उपेक्षित मलं सदा ।  
 अतिप्रवर्त्तमानन्तु साधयेत् तं चिकित्सकैः ॥ ३१३ ॥  
 ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक् ।  
 न तन्मिलितयोः कार्यं मन्योन्यं वर्धते यतः ॥ ३१४ ॥  
 अतस्तौ प्रतिकुर्वीत विशेषोक्तचिकित्सकैः ॥ ३१५ ॥  
 लङ्घनमुभयोर्युक्तं मिलिते कार्यं विशेषतस्तदनु ।  
 उत्पलषष्टिकसिद्धं लाजामण्डादिकं पेयम् ॥ ३१६ ॥  
 पृश्निपर्णी बलाविल्वनागरोत्पलधान्यकैः ।  
 ज्वरातिसारे पेयां वा पिबेत् सान्नां शृतां नरः ॥ ३१७ ॥  
 धातकी क्वाथसंसिद्धा विश्वभेषजसंस्कृता ।  
 दाडिमान्मथुता पेया ज्वरातिसारशूलिनाम् ॥ ३१८ ॥  
 एरण्डमूलयवगोक्षुरकारनालैः  
 स्त्रिन्नां लिङ्गन्ति विजयां मधुना युतां ये ।  
 तेषां प्रणाशमुपयान्धुदरामयास्तु  
 सर्वे सशूलविषमज्वरकासयुक्ताः ॥ ३१९ ॥  
 कणा करिकणा लाजा गणो मधुसितायुतः ।  
 पीतो ज्वरातिसारस्य दृष्ट्वावम्योश्च नाशनः ॥ ३२० ॥  
 पाठेन्द्रयवभूनिम्ब सुस्त पर्पटकाशृता ।  
 जयत्याममतीसारं ज्वरश्च समहौषधम् ॥ ३२१ ॥  
 नागरातिविषा सुस्तं भूनिम्बान्मृतवत्सकैः ।

सर्वज्वरहरः क्वाथः सर्वातिसारनाशनः ॥ ३२२ ॥

इति नागरादिः ।

ऋषीरातिविषा मुस्त विख्वाणागरधान्यकम् ।

पिबेत्पिच्छा विबन्धन्नं शूलदोषामपाचनम् ।

सरक्तं हन्त्यतीसारं सज्वरं वायु विज्वरम् ॥ ३२३ ॥

इति ऋषीरादिः ।

गुडूच्यतिविषा धान्य शुण्ठी विख्वाब्द बालकैः ।

पाठा भूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपर्पटैः ॥ ३२४ ॥

पिबेत्कषायं सचीद्रं पिपासादाहनाशनम् ।

ज्वरातिमारसन्तापं नाशयेदविकल्पतः ॥ ३२५ ॥

इति गुडूच्यादिः ।

वत्सकस्य फलं दारु रोहिणी गजपिप्पली ।

श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विख्वं पाठा यवानिका ॥ ३२६ ॥

हावेती सिद्धयोगी ती श्लोकार्द्धनाभिभाषिती ।

ज्वरातिसारशमनी विशेषाहाहनाशनी ॥ ३२७ ॥

उत्पलं दाडिमत्वचं पद्मकेसरमेव च ।

पिबेत्तण्डुलतोयेन ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ३२८ ॥

उशीरं बालकं मुस्तं धान्यकं विश्वमेव च ।

समङ्गा धातकी लोभ्रं विख्वं दीपनपाचनम् ॥ ३२९ ॥

हन्त्यरोचकपिच्छामं विविधं सातिवेदनम् ।

सशोणितमतीसारं सज्वरं वायु विज्वरम् ॥ ३३० ॥

विख्वबालकभूनिम्ब गुडूची धान्यनागरैः ।

कुटजाब्दयुतः क्वाथो ज्वरातिसारशूलनुत् ॥ ३३१ ॥

समङ्गा धातकीपुष्पं केशरं नीलमुत्पलम् ।

तण्डुलोदकसंयुक्तं ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ३३२ ॥

नागरातिविषा मुस्ता गुडूची विश्ववत्सकैः ।

कषायः पाचनः शोथञ्जरातिसारवारणः ॥ ३३३ ॥  
 मुस्तकातिविषा शण्ठी वत्सकाभयतिक्तकैः ।  
 सर्वातिसारहृत्नास सर्वशोफञ्जरापहः ॥ ३३४ ॥  
 क्वाथेन दशमूलस्य विश्वमक्षयुगं पिबेत् ।  
 ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे ग्रहणौगदे ॥ ३३५ ॥  
 मुस्तकविश्वतिविषा गोपी भूनिम्बवत्सकक्वाथः ।  
 मकरन्दगर्भयुक्तो ज्वरातिसारं जयेद्दोरम् ॥ ३३६ ॥  
 नागरामृतभूनिम्ब विश्वामलकवत्सकैः ।  
 समुस्तातिविषोशौरैर्ज्वरातिसारहृत्कालम् ॥ ३३७ ॥  
 व्योषं वत्सकवोजश्च निम्बभूनिम्बमार्कवम् ।  
 चित्रकं रोहिणीं पाठां दार्वीमतिविषां वचाम् ॥ ३३८ ॥  
 श्लष्णं चूर्णीकृतं सर्वं तत्तुल्यां वत्सकत्वचम् ।  
 सर्वमेकत्र संयोज्य प्रपिबेत्तण्डुलाब्जुना ॥ ३३९ ॥  
 सक्षीद्रं वा पिबेदेतत्पाचनं ग्राहि दीपनम् ।  
 तृणारुचिप्रशमनं ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ३४० ॥  
 कामला ग्रहणीदोषान् गुल्मं भ्रूहानमेव च ।  
 प्रमेहं पाण्डुरोगञ्च श्वयथुश्चापकर्षति ॥ ३४१ ॥

इति व्योषायं चूर्णम् ।

कटुङ्गविल्वजम्बास्थिकपित्तं सरसाञ्जनम् ।  
 लाक्षा हरिद्रे क्लीवेरं कटुफलं शुकनासिकाम् ॥ ३४२ ॥  
 लोभ्रं मोचरसः शङ्खं धातकी वटशुङ्गकम् ।  
 पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्भितान् ॥ ३४३ ॥  
 क्वायाशुष्कान् पिबेत्प्रातर्ज्वरातीसारशान्तये ।  
 रक्तपित्तञ्जरहराब्जुलातिसारनाशनान् ॥ ३४४ ॥

इति कटुङ्गायो वटकः ।

पाठासतिविषा निम्ब समङ्गा चन्दनं जलम् ।

धातकी सुस्त भूनिम्बं जटामांसी सनागरम् ॥ ३४५ ॥

दावीं च समभागानि घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

सज्वरेऽस्मिन्नतिसारे ग्रहण्यां पाण्डुरोगिणि ।

मूत्रकृच्छ्रे गुदस्त्रावे विषूच्यामलसे हितः ॥ ३४६ ॥

इति पाठायं घृतम् । इति ज्वरातिसारनिदानम् ।

इति वङ्गसेनसङ्कलिते अतिसाराधिकारः समाप्तः ।

### अथ ग्रहणीनिदानमाह ।

अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्ने रक्षिताग्निः ।

भूयः सन्दूषितो वङ्गिर्ग्रहणीमभिमूषयेत् ॥ १ ॥

तस्मात्कार्थ्यः परिहारस्त्वतिसारे विरिक्तवत् ।

यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ॥ २ ॥

मांसासृङ्गेदसां तिस्रश्चतुर्थी श्लेष्मधारिणी ।

पञ्चमी च मलं धत्ते षष्ठी चाग्निधरा मता ।

रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्तकला स्मृताः ॥ ३ ॥

षष्ठी पित्तधरा नाम या पूर्वं समुदाहृता ।

पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥

अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता ।

नाभेरुपरि सा ह्यग्निर्बलीपस्तन्मूर्च्छिता ॥ ५ ॥

अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति चाप्यधः ॥ ६ ॥

ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीं श्रितः ।

तस्मात् सन्दूषिते वङ्गी ग्रहणी दूष्यते नृणाम् ॥ ७ ॥

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थं मूर्च्छितैः ।

सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥ ८ ॥

पक्वं वा सरुजं पूति सुहृद्वच्च सुहृद्वधम् ।

ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः ॥ ८ ॥  
 पूर्वरूपन्तु तस्येदं तृणालस्यं बलक्षयः ।  
 विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥ १० ॥  
 कटुतिक्तकषायातिरूक्ष श्रीतान्त्रभोजनैः ।  
 प्रमितानशनाद्यध्व वेगनिग्रह मैथुनैः ॥ ११ ॥  
 मारुतः कुपितो वङ्गिं सञ्छाद्य कुरुते गदान् ॥ १२ ॥  
 तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खरां गता ।  
 कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥ १३ ॥  
 पार्श्वीरुवंक्ष्णश्रीवा रुग्भीक्ष्णं विषूचिका ।  
 हृत्पौडाकार्श्यदीर्घल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका ॥ १४ ॥  
 गृद्धिः सर्वरसानाञ्च मनसः सदनं तथा ।  
 जीणे जीर्यति चाध्मानं भुङ्क्ते स्वास्थ्यमुपैति च ॥ १५ ॥  
 सवातगुल्म हृद्रोग प्लीहाशङ्की च मानवः ॥  
 चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।  
 पुनः पुनः सृजेद्वर्चः कासश्वासादिर्दोऽनिलात् ॥ १६ ॥  
 ग्रहणीमाश्रितं दोष मजीर्णवदुपाचरेत् ।  
 लङ्घनैर्दीपनीयैश्च सामातीसारभेषजैः ॥ १७ ॥  
 दोषं सामं निरामञ्च विद्यादत्रातिसारवत् ।  
 अतिसारोक्त विधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥ १८ ॥  
 विशुद्धामाशयायास्मै पञ्चकोलक संस्कृतम् ।  
 दद्यात्पेयादि लघ्वन्नं योजयेत् पुनःदीपनम् ॥ १९ ॥  
 पञ्चकोलकयूपस्तु मूलकानां रसोऽथवा ।  
 सुस्निग्धो दाडिमाम्बुश्च वातनुज्जोजने हितः ॥ २० ॥  
 पेयादि पटु लघ्वन्नं पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।  
 दीपनानि च तक्रं च ग्रहण्यां योजयेत् भिषक् ॥ २१ ॥  
 कपित्थ विल्वचाङ्गेरी तक्रदाडिमसाधिता ।



यवागूः पाचयत्यामं शकृत् संवर्त्तयत्यपि ॥ २२ ॥  
 ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनं ग्राहि लाघवम् ।  
 पथ्यं मधुरपाकत्वान्न च पित्तं प्रकोपयेत् ॥ २३ ॥  
 कषायोष्णविकाशित्वा द्वीध्याश्चैव कफे हितम् ।  
 वाते स्वाह्वस्मान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहितम् ॥ २४ ॥  
 शृण्ठी समुस्तातिविषां गुडूचीं पिबेत् समांशं क्षयितां जलेः  
 मन्दानलत्वे सततामताया मामानुबन्धे ग्रहणीगदे च ॥ २५ ॥  
 पिप्पली हृहतीव्याघ्री यवच्चार कलिङ्गकाः ।  
 चित्रकं शारिवापाठाशठी लवणपञ्चकम् ॥ २६ ॥  
 तच्चूर्णं पाययेद्भ्र्ना सुरयोष्णाभ्यसापिवा ।  
 मारुतग्रहणीदोषे शमनं परमं मतम् ॥ २७ ॥

इति पिप्पल्यादि चूर्णम् ।

धान्यकाति विषोदीच्य यवानो मुस्तनागरम् ।  
 बलाद्विपर्णीविल्वं च दद्याद्दीपनपाचनम् ॥ २८ ॥  
 कलिङ्गं हिङ्गुतिविषा वचा सौवर्चलाभया ।  
 दार्वी ग्रन्थिकमूलेन पातव्योष्णेन वारिणां ॥ २९ ॥  
 नागरं कौटजं वीजं पिप्पली हृहतीद्वयम् ।  
 चित्रकं शारिवा पाठा च्चारं लवणपञ्चकम् ॥ ३० ॥  
 चूर्णयित्वा सुरामण्डं दधिकोष्णाभ्युकाञ्चिकैः ।  
 पिबेदग्निं विहृद्यर्थं कोष्ठवातहरं परम् ॥ ३१ ॥  
 यवानो व्योषसिन्धूत्य जौरकद्वयहिङ्गुजम् ।  
 आद्यग्रासाशितं साञ्च्यं चूर्णं वातनुदग्निहृत् ॥ ३२ ॥

इति हिङ्गुष्टकम् ।

कृष्णाविड विजयानां गुटिका सर्पिभतीपाने ।  
 ग्रहणीदोषे स्वरुचिमन्दान्नि शकृद्विबन्धे च ॥ ३३ ॥  
 चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वी च्चारौ लवणानि च ।

व्योषं द्विङ्गुजमोदाञ्च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥ ३४ ॥

गुटिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसिन वा ।

कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम् ॥ ३५ ॥

सौवर्चलं सैन्धवञ्च विङ्गुमौद्गिद मेव च ।

सामुद्रेण समं पञ्च लवणान्यत्र योजयेत् ॥ ३६ ॥

इति चित्रकादिग्रहटिका ।

ज्ञात्वातु परिपक्वं च वातजं ब्रह्मणौगदम् ।

दीपनैर्भेषजैः पक्कैः सर्पिर्भिः समुपाचरेत् ॥ ३७ ॥

धान्यविल्बबलाशुण्ठीतालपर्णीशृतं जलम् ।

स्याहातग्रहणौदोषे सानाह्वे सपरिग्रहे ॥ ३८ ॥

द्विपञ्चमूले सरलं देवदारु समागरम् ।

पिप्पलीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ३९ ॥

शरवीजं यवान् कोलान् कुलत्यानाकुलीकृतान् ।

पाचयेदारणालेन दध्ना सौवीरकेण च ॥ ४० ॥

चतुर्भागावशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।

स्वर्जिका यावशुकानां क्षारौ दत्त्वा च युञ्जितः ॥ ४१ ॥

सैन्धवोद्गिदसामुद्रविडानां रोमकस्य च ।

ससौवर्चलपाकानां भागान् द्विपलिकान् पृथक् ॥ ४२ ॥

विनोय चूर्णितांस्तस्मिन् पाययेत् प्रसृतं बुधः ।

करोत्यग्निबलं वर्षं वातघ्नं भुक्तापाचनम् ॥ ४३ ॥

अत्र शुष्कमानेन द्विपञ्चमूलादीनां षट्पञ्चाशत्पलाधिक-  
शतद्वयमारणालादीनामन्यतमस्य च चतुर्भिर्द्रीणैर्निःक्षाय्य  
पावशेष इत्यते स्वर्जिकाक्षार यवक्षारयोरपि द्विपलि-  
कम् ।

इति द्विपञ्चमूलाद्यं घृतम् ।

पञ्चमूल्यभयाव्योष पिप्पलीमूलसैन्धवैः ।

रास्त्राक्षारहयाजाजी विडङ्गशठीभिर्घृतम् ॥ ४४ ॥

शक्तेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनाद्रकस्य च ।

तक्रमस्तुसुरामण्डसीवीरकतुषोदकैः ।

काष्ठीकेन च तत्पक्वं पीतमग्निकरं परम् ॥ ४५ ॥

शूलगुल्मोदरानाहकासानिलगदापहम् ॥ ४६ ॥

पञ्चमूलं कनीयांसमत । इति पञ्चमूलाद्यं घृतम् ।

चथ्यचित्रकपाठानां तेजोवत्यास्तथैव च ।

कणापिप्पलीमूलानां भागान् दद्याच्चतुष्पलान् ॥ ४७ ॥

पलानि चाष्टौ सुस्तायाः सुनिशामुष्टयस्त्रिहृ ।

आस्मोतायाः प्रबालानां मालतीकरवीरयोः ।

सप्तपर्णकरञ्जार्कतापसाऽक्षोटकस्य च ॥ ४८ ॥

एतान् सङ्गुच्य विपचेत् जलद्रोणचतुष्टये ।

चतुर्भागावशेषन्तु कुर्यान्मन्देन वङ्गिना ॥ ४९ ॥

कटुकातिविषे स्यातां प्रत्येकं त्रिपलोन्मिते ।

पिप्पलीनाञ्च कुडवं विडङ्गानां घनस्य च ॥ ५० ॥

तथा वत्सकबीजानां कल्कार्थं सम्यदापयेत् ॥ ५१ ॥

क्षारस्य यावशूकस्य स्वर्जिकायास्तथैव च ।

विडसैन्धवयोश्चैव दद्याद् द्वे द्वे पले शृते ॥ ५२ ॥

ततस्तेन कषायेण कल्कैरेभिश्च पेप्त्रितैः ।

दधिमस्त्वस्त्रयुक्तैश्च पचेद्द्वयो घृतादकम् ॥ ५३ ॥

साम्बुकल्कं पिबेत् कर्षं विष्टम्भे द्विगुणं पिबेत् ।

उष्णोदकानुपानञ्च कुर्यात्कीर्णैऽथ भोजनम् ॥ ५४ ॥

अनेन ग्रहणीदोषाः सर्वे नश्यन्ति देहिनाम् ।

कफवातश्रयश्चैव गुल्मश्चैव चतुर्विधः ॥ ५५ ॥

अर्शांसि नाशयत्येव घ्नीहानं शमयत्यपि ।

महदग्निघृततन्वेतन्निषजा परिचक्षते ॥ ५६ ॥

स्निग्धं भुञ्जीत चाप्यन्नं मांसं खादेश्च मेदुरम् ।

अत्यग्निनाशनार्थाय भक्षयेन्नधुना सह ॥ ५७ ॥

इति महदग्रिष्टम् ।

घृतं नागरकल्केन सिद्धं वातानुलोलनम् ।

ग्रहणी पाण्डुरोगघ्नं ग्रीहकासञ्चरापहम् ॥ ५८ ॥

विश्लेषधस्य गर्भेण दशमूलजले शृतम् ।

घृतं निहन्याच्छयथं ग्रहणीं सामवातजाम् ॥ ५९ ॥

इति ग्रहणीष्टम् ।

नागरं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।

खट्वंशु पिप्पली धान्यं विष्वं पाठा यवानिका ॥ ६० ॥

चाङ्गेरी खरसे सर्पिः कल्कैरेतैर्विपाचयेत् ।

चतुर्गुणेन दध्ना च तद्घृतं कफवातनुत् ॥ ६१ ॥

अर्शांसि ग्रहणीदोषं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।

गुदभ्रंशार्त्तिमानाहमेतत्सर्पिर्विपोहति ॥ ६२ ॥

इति वृहत्चाङ्गेरीष्टम् ।

वस्तिकर्म भिषक् कुर्यान्नन्दान्नेः सक्तवर्चसः ॥

इति धातवहृषी ।

कटुजीर्णविदा ह्यस्त्राक्षाराद्यैः पित्तमुख्यणम् ।

संभावयेच्चानिलं वै जलं तप्तभिवानलम् ॥ ६३ ॥

सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्यते द्रवम् ।

पूत्यम्बोद्गारहृत्कण्ठदाहाश्चिच्छर्दितः ॥ ६४ ॥

वक्त्रेः प्रदूषणं पित्तं विरेकैर्वमनेन वा ।

हृत्वा भोज्यैर्लघुग्राह्यौ दीपनैरविदाहिभिः ॥ ६५ ॥

शिभिः संतं हयेहृष्टिं चूर्णस्निग्धैश्च तित्ताकैः ॥ ६६ ॥

रसास्त्रनमतिविषा वत्सकस्य फलत्वचम् ।

नागरं धातकी चैव सञ्जीव तण्डुलाब्जना ॥

पित्तग्रहणीदोषार्थं रक्तपित्तातिसारमुत् ॥ ६७ ॥

इति रसाक्षनादि चूर्णम् ।

पाठावक्षकबीजानि चित्रकं विश्वभेषजम् ।

पिबेन्निष्काथ्य चूर्णानि कृत्वा चोष्णेन वारिष्वा ॥ ६८ ॥

पित्तश्लेष्माभिभूतानां ग्रहण्यं शूलनुद्धितम् ॥ ६९ ॥

इति पाठादिक्वाथचूर्णम् ।

नागरातिविषा मुस्तं धातकी सरसाञ्जनम् ।

वत्सकत्वक्फलं विल्वं पाठा तित्तकरोहिणी ॥ ७० ॥

पिबेत् समांशं तच्चूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।

पैत्तिके ग्रहणीदोषे रक्तं यञ्चोपवेश्यते ॥ ७१ ॥

अर्शांस्यथ गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।

नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ ७२ ॥

इति नागराद्यं चूर्णम् ।

जलमष्टगुणं दद्यात् पलं कण्डिततण्डुलान् ।

भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्मणि ॥ ७३ ॥

इति तण्डुलोदकविधिः ।

भूनिम्बकटुका व्योष मुस्तकेन्द्रयवान् समान् ।

द्वौ चित्रकाह्वत्सकत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् ॥ ७४ ॥

गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोष गुल्मनुत् ।

कामला ज्वरपाण्डुत्व मेहारुच्यतिसारनुत् ॥ ७५ ॥

गुडयोगाद् गुडाम्बु स्याद् गुडवर्णं रसान्वितम् ।

इति भूनिम्बाद्यं चूर्णम् ।

पाठा विल्वानल व्योष जम्बू दाडिमधातकी ।

कटुकातिविषा मुस्ता दार्वी भूनिम्बवत्सकैः ॥ ७६ ॥

सर्वैरेतैः समं चूर्णं कौटजं तण्डुलाम्बुना ।

सक्षौद्रञ्च पिबेच्छर्दि ज्वरातिसारशूलवान् ॥ ७७ ॥

ठड्दाहग्रहणीदोषाऽरोचकानलद्विदजित् ।

इति पाठाद्यं चूर्णम् ।

चन्दनं पद्मकोशीरं पाठा मूर्वा कुटञ्जटम् ।

षड्ग्रन्था शारिवाऽऽस्फोता सप्तपर्णापरुषकान् ॥ ७८ ॥

पटोलोदुम्बराश्लथवटप्लक्षकपित्तकान् ।

कटुका रोहिणी सुस्तं निम्बश्च द्विपलांशकम् ॥ ७९ ॥

द्रोणेऽपां साधयेत्पादशेषे प्रस्थं घृतं पचेत् ।

किराततिक्तोद्ग्रयवबीरामागधिकोत्पलैः ॥ ८० ॥

कल्केरक्षंसमैः पेयं तत्पित्तग्रहणीगदे ।

इति चन्दनाद्यं घृतम् ।

किराततिक्तं षड्ग्रन्था त्रायमाणा कटुत्रिकम् ।

चन्दनं पद्मकोशीरं दावींत्वक्कटुरोहिणी ॥ ८१ ॥

कुटजत्वक्फलं सुस्तं यवानौ देवदारु च ।

पटोलनिम्बपत्रैला सौराष्ट्रतिविषा वचा ॥ ८२ ॥

मधुशिशोश्च बीजानि मूर्वा पर्यटकं तथा ।

तक्षूर्णं मधुनां लोह्यं पेयं सर्वं घृतेन वा ॥ ८३ ॥

हृत्पाण्डुग्रहणीदोषशूलगुल्मारुचिञ्चरान् ।

कामलां सन्निपातश्च मुखरोगश्च नाशयेत् ॥ ८४ ॥

इति किराताद्यं चूर्णम् ।

मसूरस्य कषायेण बिल्वगर्भं पचेद् घृतम् ।

हन्ति कुष्ठामयान् सर्वान् ग्रहणीपाण्डुकामलान् ॥ ८५ ॥

इति मसूराद्यं घृतम् ।

मसूराणां पलघृतं जलद्रोषे विपाचयेत् ।

पादशेषे रसे तस्मिन् दद्याद्दिल्वं पलाष्टकम् ॥ ८६ ॥

घृतप्रस्थं पचेद्बीमान् शास्त्रविन्मृदुनाम्निना ।

प्रवाहिकामतिसारं ग्रहणीदोषमेव च ॥ ८७ ॥

हृन्वात् क्षिप्रमसन्देहं कृष्णाग्नेयस्य शासनात् ।  
भिस्रविट्के प्रसंशन्ति मसूरघृतमुत्तमम् ॥ ८८ ॥

इति तन्मानरीक्तं मसूर घृतम् ।

त्रौहिप्राण्यङ्गयोः क्वाथ सुषितं परिवर्जयेत् ।  
नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ।  
विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढं वातकोपनम् ॥ ८९ ॥  
कलिङ्गफलकल्केन घृतप्रस्थं प्रसाधितम् ।  
कफपित्तसमुद्भूतां ग्रहणीं हन्ति वै ध्रुवम् ॥ ९० ॥

इति कलिङ्ग घृतम् । इति पित्तग्रहणीनिदानम् ।

गुर्वतिस्त्रिग्वशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।  
भुक्तमात्रस्य च स्वप्राङ्म्यग्निं कुपितः कफः ॥ ९१ ॥  
तस्यान्नं पच्यते दुःखात् हृत्तासकृद्यरोचकाः ।  
आस्योपदेहमाधुर्यकासशैवनपीनसाः ॥ ९२ ॥  
हृदयं मन्यते स्थानमुदरं स्तिमितं गुरुम् ।  
दुष्टो मधुर उद्गार सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥ ९३ ॥  
भिस्रामश्लेषसंसृष्टगुरुवर्चः प्रवर्त्तनम् ।  
अङ्गशस्यापि दौर्बल्यमालस्यञ्च कफात्मके ॥ ९४ ॥

तस्याश्चिकित्सासाह ।

ग्रहणां कफदुष्टायां तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते ।  
लवणान्नकटुक्षारैः क्रमाद्द्विज्जिं विवर्जयेत् ॥ ९५ ॥  
शुण्ठी मुखं विडङ्गञ्च सुरातक्रोष्णवारिणा ।  
श्लैषिकं ग्रहणीदोषं पीतं हृत्स्थग्निवर्द्धनम् ॥ ९६ ॥  
पालाशं चित्रकं चम्बं मातुलुङ्गहरीतकी ।  
पिप्पली पिप्पलीमूलं पाठा धान्नकनागरम् ॥ ९७ ॥  
कर्षिकानुदकप्रस्त्रं पक्वा पादावशेषिते ।

पानीयार्थं प्रयुञ्जीत यवागूं तैश्च साधिताम् ॥ ८८ ॥

इति यवागुविधिः ।

समूलां पिप्पलीं चारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।

मातुलुङ्गाभया रास्ना शठी मरिच नागरम् ॥ ८९ ॥

कृत्वा समांशं तच्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाम्बुना ।

श्लेष्मिके ग्रहणीदोषे बलमांसाग्निवर्द्धनम् ॥ १०० ॥

इति पिप्पलाद्यं चूर्णम् ।

व्योषं साम्रत्वचं वल्गं चूर्णयेत् तण्डुलाम्बुना ।

निपीतं ग्रहणीदोष कामला पाण्डुरोगजित् ॥ १०१ ॥

प्रमेहारुच्यतीसार गुल्म शोथज्वरापहः ॥ १०२ ॥

भस्मातकं त्रिकटुकं त्रिफलां लवणत्रयम् ।

अन्तर्धूमं द्विपलिकं गोपुरीषाग्निना दहेत् ॥ १०३ ॥

सञ्चारः सर्पिषा पीतो भोज्योवाप्यव चूर्णितः ।

द्वत्पाण्डुग्रहणीदोषगुल्मोदावर्त्तशूलनुत् ॥ १०४ ॥

इति भस्मातकञ्चारः ।

दुरालभाकरञ्जौ द्वौ सप्तपर्णं सवत्सकम् ।

षड्ग्रन्थां मदनं मूर्वां पाठा मारुत्वधं तथा ॥ १०५ ॥

गोमूत्रेण समांशानि कृत्वा चूर्णानि दाहयेत् ।

दग्धा तच्च पिबेत् चारं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ १०६ ॥

इति दुरालभादि चारः ।

भूनिम्बं रोहिणीं तिक्तां पटोलं निम्बपर्पटम् ।

दहेन्नाहिषमूत्रेण चार एषोऽग्निवर्द्धनः ॥ १०७ ॥

इति भूनिम्बाद्यः चारः ।

द्वे हरिद्रे वचा कुष्ठं चित्रकं कटुरोहिणी ।

सुस्तकं वसामूत्रेण सिद्धः चारोऽग्निवर्द्धनः ॥ १०८ ॥

इति हरिद्राद्यः चारः ।



यवक्षारं दशपलं सैन्धवं द्विगुणं भवेत् ।

भस्मातकानि त्रिहृता चित्रकं त्रिफलात्वचः ॥ १०८ ॥

क्षुद्रकयोश्च दुग्धश्च तैलस्य च घृतस्य च ।

प्रस्थं प्रस्थं समावाप्य चूर्णैरेतैर्विमिश्रयेत् ॥ ११० ॥

तद्वाहयेन्महाक्षारं पाययेच्च सुखाब्धुना ।

ग्रहणीदीपने श्रेष्ठो गुल्मार्शोक्तमिनाशनः ॥ १११ ॥

इति महाक्षारः ।

चतुष्पलं सुधाकाण्डास्त्रिपलं लवणत्रयात् ।

वार्त्ताकुक्कुडं चार्काद्विल्वे द्वे चित्रकात्पले ॥ ११२ ॥

दग्धानि वार्त्ताकुरसे गुलिका भोजनोत्तराः ।

भुक्तं भुक्तं पचन्त्याश्च कासश्वासार्षसां हृताः ।

विसृचिका प्रतिश्याय हृद्रोगशमनाश्च ताः ॥ ११३ ॥

इति वार्त्ताकुगुटिका ।

नवपिप्पलीमध्वाक्ते कलशेऽगुरुधूपिते ।

मध्वाढकं जलसमं चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ ११४ ॥

कुडुवार्धं विडङ्गस्य पिप्पल्याः कुडुवं तथा ।

चतुर्थकांशं त्वक्क्षीरं केसरं मरिचानि च ॥ ११५ ॥

त्वगेलापत्रकचूरं क्रमुकाऽतिविषा घनान् ।

हरिणं ले तु तेजोह्वा पिप्पलीमूल चित्रकान् ॥ ११६ ॥

कर्षिकं संस्थितं मांसमेतद्द्रव्यं नियोजयेत् ।

मन्दं सन्द्रीपयत्वग्निं करोति विषमं समम् ॥ ११७ ॥

हृत्पाण्डुग्रहणीरोग कुष्ठार्शः श्वयथुञ्चरान् ।

वातश्च आमयांशान्यानरिष्टोऽयं व्यपोहति ॥ ११८ ॥

इति मध्वादिः ।

द्रोणं मधुकपुष्याणां विडङ्गस्य ततोऽर्धतः ।

चित्रकस्य ततोऽर्धश्च तथा भस्मातकाढकम् ॥ ११९ ॥

मञ्जिष्ठाष्टपलं चैव द्रोणेऽपाञ्च विपाचयेत् ।  
 द्रोणावशेषं तच्छीतं मध्वाढकसमन्वितम् ॥ १२० ॥  
 एला ऋषालागर्भभिः चन्दनागुग्धूपिते ।  
 कुम्भे मासि स्थिते तापे मासान्ते तं वियोजयेत् ॥ १२१ ॥  
 ग्रहणीं दीपयत्येष द्वं हृषो रक्तपित्तनुत् ।  
 शोथकुष्ठकिलासानां प्रमेहाणाञ्च नाशनः ॥ १२२ ॥

इति मधुपुष्पासवः ।

द्विपञ्चमूलरजनी जीवकर्षभचित्रकान् ।  
 पृथक् पञ्चपलैर्भागैः सतुद्रीणेऽश्वसः पचेत् ॥ १२३ ॥  
 द्रोणशेषे रसे पूते गुडस्य क्लृप्तं क्षिपेत् ।  
 चूर्णितान् पलिकान् सर्वान् दद्याच्चत्र समाक्षिकान् ॥ १२४ ॥  
 प्रियङ्गुपुष्प मञ्जिष्ठा विडङ्गं मधुकं कणा ।  
 लोध्नं सावरकं चैव मासाङ्गं स्थापयेत् क्षिती ॥ १२५ ॥  
 दशमूलासवः सिद्धो दीपनो रक्तपित्तनुत् ।  
 श्रानाह कफ हृद्रोग पाण्डुरोगाङ्गसादनुत् ॥ २२६ ॥

इति दशमूलासवः ।

प्रास्थिकी पिप्पलीप्रस्थं गुडं प्रस्थं विभीतकम् ।  
 उदकप्रस्थसंयुक्तं यवप्रस्थं निधापयेत् ॥ १२७ ॥  
 तस्मात् सुजातात्तु पलं सलिलाऽञ्जलिसंयुतम् ।  
 पिबेत् पिण्डासवो ह्येष रोगानीकविनाशनः ॥ १२८ ॥  
 सस्योऽपि यः पिबेन्मासं नरः स्निग्धरसाशनः ।  
 तस्याग्निं दीपयत्येष आरोग्याय प्रकीर्तितः ॥ १२९ ॥

इति पिष्ठासवः ।

द्वहतीचित्रकक्षारः सप्तवारपरिस्तुतः ।  
 द्विगुणेन घृतं पक्वं बर्षयत्याद्य पावकम् ॥ १३० ॥

इति द्वहतीचित्रकक्षारद्वयम् ।

स्यान्मान्द्यं जठरस्थान्ने र्यस्य स्यान्न मलक्षुतिः ।  
 तस्य वञ्चिकरं पक्कं युक्तियुक्तं हितं घृतम् ॥ १३१ ॥  
 इति श्रीभयश्चर्यो निदानम् ।

पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।  
 त्रिदोषं निर्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १३२ ॥  
 त्रिदोषविधिवद्द्वैद्यः पञ्चकर्माणि कारयेत् ।  
 सर्वजायां ग्रहस्थान्तु सामान्यो विधिरीक्ष्यते ॥ १३३ ॥  
 दीपनान्यन्नपानानि चूर्णारिष्टं घृतानि च ।  
 प्रविभज्य यथाऽवस्थं सर्वजे वस्तिकर्म च ॥ १३४ ॥  
 घृतक्षाराऽऽसवाऽरिष्टान् दद्यादग्निविवर्धनान् ॥ १३५ ॥

शतावरी चन्दनपद्मकोत्पलं  
 प्रियङ्गुपाठामगधास्थिराभिः ।  
 विल्वाजमोदातिविषा समङ्गा  
 जीवन्ति वङ्गीन्द्रयवैः सुपिष्टैः ॥ १३६ ॥  
 घृतं कषाये तु कलिङ्गकानां  
 पक्कं निहन्त्याद् ग्रहणीं त्रिदोषाम् ।  
 पित्तातिसारं रुधिरप्रवाहं  
 तथार्शसो दोषसमूहबन्धम् ॥ १३७ ॥

इति शतावरीहतम् ।

आरुष्करं ह्रिङ्गुकणा सयष्टी  
 पूतिक शृण्ठी मरिचं गजाङ्गा ।  
 अजाजी चव्यारुचकं सवञ्चि-  
 मूलं विडङ्गं सह दौप्यकक्ष ॥ १३८ ॥  
 सक्षारह्रिङ्गुत्रिकटूप्रगन्धा  
 पलार्धभागैर्विपचेद्द्विधिस्रः ॥ १३९ ॥  
 अत्र धान्यकचाङ्गेरी दशमूलौ समं पृथक् ।

हविः प्रस्थं निहन्त्याशु ग्रहणीं सर्वजां नृषाम् ॥ १४० ॥

विष्टभ्रमामजान् रोगान् कृमिजान् कुक्षिजांस्तथा ।

मन्दानलभवान् सर्षान्भस्वानिव वारिदम् ॥ १४१ ॥

इत्यादृशं घृतम् । इति सर्वजाग्रहणीनिदानम् ।

अन्नकूजनमालस्यं दौर्बल्यं सदनं तथा ।

द्रवं घनं सितं स्निग्धं सकटीवेदनं सकृत् ॥ १४२ ॥

आमं बहुसपैच्छिष्यं सशब्दं मन्दवेदनम् ।

पक्षान्नासाद्ग्राहाहा नित्यं चापि विमुञ्चति ॥ १४३ ॥

दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शान्तिं ब्रजेच्च सा ।

दुर्विज्ञेया दुर्निवारा चिरकालानुबन्धिनी ।

सा भवेदामवातेन संग्रहग्रहणी मता ॥ १४४ ॥

चिकित्सामाह ।

मसूरयूषः संपीतः क्वाथो नागरविल्बजः ।

संग्रहग्रहणीं हन्ति तक्रेण वृहती तथा ॥ १४५ ॥

विश्वामाजौ बिल्बमेशी कल्कसिद्धं घृतं हरत् ।

मसूरस्य कफयेण संग्रहग्रहणीगदम् ॥ १४६ ॥

इति मसूरघृतम् । इति संग्रहग्रहणी ।

अथ गीतकस्य गुणाः ।

ग्रहणीरोगिणां तंक्रुं संग्राहिं लघुं दीपनम् ।

सेवनीयं सदा गव्यं त्रिदोषशमनं हितम् ॥ १४७ ॥

दुःसाध्यो ग्रहणीदोषो भेषजैर्नैव शाम्यति ।

सहस्रशोऽपि विहितैर्विना तंक्रस्य सेवनात् ॥ १४८ ॥

यथा ढणचयं वङ्गि स्तमांसि सविता यथा ।

निहन्ति ग्रहणीरोगं तथा तंक्रस्य सेवनम् ॥ १४९ ॥

संग्राह्या घेनवः श्रेष्ठा स्तक्रपानाय रोगिणाम् ।

तासां पयस्यथ गुणा जायन्ते वर्णभेदतः ॥ १५० ॥

पीताया मारुतं हन्ति श्वेतायाः पित्तजान् गदान् ।  
 रक्तायाः गोः कर्फं हन्ति कृष्णायाः गोस्त्रिदोषजित् ॥ १५१ ॥  
 अरण्ये चारयेद्देनूनातिदृणलताम्बिते ॥ १५२ ॥  
 पीतोदकाया विस्रम्भात् मन्दं मन्दं प्रचारयेत् ।  
 तासां दुग्धं परिग्राह्यं तक्रार्थं भिषजां वरैः ॥ १५३ ॥  
 दुग्धमक्कथितं वाते पित्ते त्वीषत्वृतं हितम् ।  
 कफे त्रिदोषजे रोगे पादोनक्कथितं शृतम् ॥ १५४ ॥  
 तदीषदन्तसंयोगात् कठिनं दधि शंस्यते ।  
 तदल्पजलसंयुक्तं मन्यनैर्मथितं भवेत् ॥ १५५ ॥  
 तक्रमुद्भृतसारन्तु शृण्ठीचूर्णयुतं पिबेत् ।  
 तक्रेण निर्बले जाते त्यक्ते चान्नादिभोजने ॥ १५६ ॥  
 शरीरे जात रूक्षत्वं शुक्लत्वं मूत्रं नेत्रयोः ।  
 किञ्चित् स्निग्धं पिबेत् तक्रं ततश्चाधिकसारवत् ॥ १५७ ॥  
 तक्रं सनवनीतश्च पिबेन्नागरसंयुतम् ।  
 शनैः शनैः हरेदन्नं तक्रन्तु परिवर्द्धयेत् ॥ १५८ ॥  
 तक्रमेव यथाहारो भवेदन्नविवर्जितः ।  
 तक्रसात्म्यं यथा कुर्यान्नैवान्नं तत्र भक्षयेत् ॥ १५९ ॥  
 बुभुक्षायां पिपासायां पिबेत् तक्रं सनागरम् ।  
 अमं न कुर्याद्बहुशो न कुर्याद्बहुभाषणम् ॥ १६० ॥  
 न कुर्यान्नैथुनं तक्रपाने क्रोधं विवर्जयेत् ।  
 एवं यः सेवते तक्रं ग्रहणी तस्य नश्यति ।  
 यौवनेनैव न सन्देहः श्रौर्यथा द्यूतकारिणः ॥ १६१ ॥  
 प्रशान्ते ग्रहणीरोगे अन्नं गृह्णाति योगतः ।  
 अन्नत्यागविधानेन गृह्णीयाच्च शनैः शनैः ॥ १६२ ॥  
 ग्रहणीरोगिणां तक्रं हितं दोषक्षयापहम् ।  
 कालकूटविषं साक्षादन्वया परिसेवितम् ॥ १६३ ॥

तस्मात् यत्नेन संसेव्यं तन्नं संवृष्टीगदे ।

शस्त्रं नातःपरं किञ्चिद् ग्रहणीरोनग्रान्तये ॥ १६४ ॥

इति सर्वग्रहण्यां तन्नसेवनविधिः ।

आम्नातकान्त्रजम्बूत्ये कषाये पादशेषिते ।

शालिसिद्धां यवागून्तु भुक्त्वा कुष्यामयं जयेत् ॥ १६५ ॥

अङ्कोटमूलं धातक्यो विल्वपेशो मञ्जीषधम् ।

क्वथितं शीतलं पेयं कुक्षिरोगहरं परम् ॥ १६६ ॥

अङ्कोटस्य त्रयोभागाः भागश्च कोऽरुणाभवः ।

तण्डुलोदकसंपीतः सर्वकुष्यामयापहः ॥ १६७ ॥

तन्ने ण वल्कलं पीतं क्षिब्धं पथ्यातरुङ्गवम् ।

ग्रहणीं नाशयेत् क्षिप्रमामरत्ताश्रितां ध्रुवम् ॥ १६८ ॥

स्त्रिन्वानि बालविल्वानि खादेत् क्षौद्रेण मानवः ।

तन्ने शाऽनलगर्भेण साह्यं तद् ग्रहणीं जयेत् ॥ १६९ ॥

बालविल्व बला शुण्ठी धातकी मुस्तधान्यकैः ।

कषायैः साधिता हन्ति यवागूर्ध्रग्रहणीगदम् ॥ १७० ॥

जम्बूदाडिमं शृङ्गाट पाठाकञ्चटपल्लवैः ॥ १७१ ॥

पल्लं पर्युषितं बालविल्वं सगुडनागरम् ।

हन्ति सर्वानतिसारान् ग्रहणीमतिदुस्तराम् ॥ १७२ ॥

चाङ्गरी खरसे दद्याद् घृतप्रस्त्रं चतुर्गुणम् ।

अजाक्षीरस्य च प्रस्त्रं पिबेत्सर्पिरिह्वीषधैः ॥ १७३ ॥

व्योषविल्वकपित्यानि समङ्गा धातकी घनम् ।

अजाञ्जतिविषा मोचा धान्यकोत्पलबालकम् ॥ १७४ ॥

बला यवानिकाम्निश्च पाठा ग्रन्थिकादाडिमम् ।

अक्षप्रमाणैरेतैस्तु सर्पिः सिद्धं महागुणम् ॥ १७५ ॥

ग्रहण्यर्शाविकारहं शूलगुल्फज्वरापहम् ।

कफवाताहचिहरं बलवर्षाम्निबर्षणम् ॥ १७६ ॥

कृमिदोषगुदभ्रंशयकृत्प्लीहामयापहम् ।

सर्वातिसारशमनं ग्रहणीदीपनं परम् ॥ १७७ ॥

इति चाङ्गेरी घृतम् ।

पिप्पली नागरं पाठा श्वदंष्ट्रा च पृथक् पृथक् ।

भागांस्त्रिपलिकान् दत्त्वा कषायसुपकल्पयेत् ॥ १७८ ॥

गण्डारौ पिप्पलीमूलं व्योषं चव्यकचित्रकम् ।

पिष्ट्वा कल्कं क्षिपेत् क्वाथे द्रवैरर्क्षपलैः पृथक् ॥ १७९ ॥

पलानि सर्पिषश्चात्र चत्वारिंशदपयेत् ।

चाङ्गेरी स्वरसं तुल्यं सर्पिषा दधि षड्गुणम् ॥ १८० ॥

सृष्टमिना साधयेत्तत् सर्पिः सिद्धं निधापयेत् ।

तदाहारे विधातव्यं पाने च योगिकैर्बुधैः ॥ १८१ ॥

ग्रहण्यशीविकारघ्नं गुल्महृदोगनाशनम् ।

शोथप्लीहोदरानर्शो मूलकच्छ्वज्वरापहम् ॥ १८२ ॥

कामहिक्कारुचिश्वास सदनं पार्श्वशूलनुत् ।

बलपुष्टिवर्णकरमग्निसन्दीपनं परम् ॥ १८३ ॥

अत्र गण्डार्यादिचित्रकान्तैस्त्रिपलिकैरेभिः षोडशगुणैः

जलैस्तथा क्वाथयेद्यथा कषायः स्नेहसमत्वं भवतीति ।

इति शङ्खाङ्गेरी घृतम् ।

मुस्तकातिविषा विष्व चूर्णितं क्रीटजं तथा ।

मधुना वापि संलीढं ग्रहणीं हन्ति सर्वजाम् ॥ १८४ ॥

पञ्चकोलक सुस्त्रिंशं बालविष्वं गुडान्वितम् ।

शेषे द्रवानुपानं स्यात् संग्रहण्यतिसारनुत् ॥ १८५ ॥

श्वेतो वा यदि वा रक्तः प्रपक्वो ग्रहणीगदः ।

गुडेनाधिकसंग्नेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥ १८६ ॥

विस्वाब्द शक्रयवबालकमोचसिद्ध

भाजं पयः पिबति यो दिवसत्रयञ्च ।

सोऽतिप्रहृष्टचिरजं ग्रहणीविकारं  
 शोभं सशोणितमसाध्यमपि क्षिण्यति ॥ १८७ ॥  
 भोजनार्थं ससुन्नानां वर्चोविगविनाशनम् ।  
 आरंनालोदकैः पिष्टं प्रातः पिष्टकभक्षणम् ॥ १८८ ॥  
 केशराजोऽर्जुनचारं प्रातः पीतञ्च मस्तुना ।  
 निहन्ति साममत्यर्थमचिराद् ग्रहणीरुजम् ॥ १८९ ॥

इति सिद्धोऽयं योगः ।

कपित्थमधिलीढ्रैव सव्योषं क्षौद्रशर्करम् ।  
 कटफलं मधुसंयुक्तं सुच्यते जठरामयात् ॥ १९० ॥  
 ब्रूषणत्रिफला कल्को विस्वमात्रे गुडात्पले ।  
 सर्पिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिबेत् ॥ १९१ ॥

इति षष्टपलकं घृतम् ।

विस्वाग्नि चव्यार्द्रकशृङ्गवेरैः  
 क्वाथेन कल्केन च सिद्धमाच्यम् ।  
 सच्छागदुग्धं ग्रहणीगदीत्ये  
 शोथान्निसादाऽरुचिनुहरिष्ठम् ॥ १९२ ॥

इति विल्वायं घृतम् ।

मसूरस्य तुला क्वाथे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।  
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ॥ १९३ ॥  
 तस्मिद्धं द्विगुणे क्षीरे ग्रहणीघ्नं त्रिदोषनुत् ।  
 दुर्नामानिलविष्टम् जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ॥ १९४ ॥  
 बलवर्णकरं हृद्यमग्निसन्दीपनं परम् ।

इति वृहन्मसूरायं घृतम् ।

यवान्नी पिप्पलीमूलं चतुर्जातकनागरैः ।  
 भरिषाम्निजलाजाजी धान्यसौवर्चलैः समैः ॥ १९५ ॥



वृक्षान्नाधातकी कृष्णाविल्व दाडिम तिन्दुकीः ।

त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः ॥ १८३ ॥

चूर्णोऽतिसारग्रहणी क्षयगुल्मगलामयान् ।

श्वासं कासाऽरुचिं हिक्कां कपित्थाष्टमिदं जयेत् ॥ १८७ ॥

इति कपित्थाष्टकम् ।

मधूकपुष्पस्वरसं-शृतमर्द्धक्षयीकृतम् ।

क्षौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत्सन्निधापयेत् ॥ १८८ ॥

तं पिवन् ग्रहणीदोषान् जयेत् सर्वान् हिताग्रजः ॥ १८९ ॥

इति मधूकपुष्पासकम् ।

प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य

शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुडस्य ।

चूर्णीकृतेर्ग्रन्थिकजीरचस्य

व्योषेम कृष्णाहनुषाजमोदैः ॥ २०० ॥

विडङ्गसिन्धुत्रिफला यवानी

पाठाम्नि धान्यैश्च पलप्रमाणैः ।

दत्त्वा त्रिवृक्षूर्णपलानि चाष्टा-

वष्टी च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥ २०१ ॥

तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं

यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम् ।

अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः

सश्वासकास स्वरभेदशोथाः ॥ २०२ ॥

शाम्यन्ति चाऽयं चिरमन्तरग्नेः

हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।

स्त्रीणाञ्च बन्ध्यामयनाशनोऽयं

कृष्णाणको नाम गुडः प्रसिद्धः ॥ २०३ ॥

तैले त्रिवृक्षनाक् भ्रष्टः त्रिसुगन्धि पक्षं पक्षम् ।

सुसिद्धे निक्षिपेदत्र गुडं कास्थाणपूर्वके ॥

इति कास्थाणगुडः ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।  
 धान्यकञ्च विडङ्गानि यवानौ मरिचानि च ॥ २०४ ॥  
 त्रिफला चाजमोदा च नीलिनी जीरकं तथा ।  
 सौवर्चलं सैन्धवञ्च सामुद्रं रुचकं विडम् ॥ २०५ ॥  
 आरग्वधञ्च त्वक्पत्रं सूक्ष्मैला चोपकुञ्चिका ।  
 नागरेन्द्रयवाञ्चैव षड्विंशत्येककार्षिकम् ॥ २०६ ॥  
 ऋहीकायाः प्रधानाया दद्यात्पलचतुष्टयम् ।  
 त्रिष्टतायाः पलान्यष्टौ गुडस्यार्द्धं तुलां तथा ॥ २०७ ॥  
 तिलतैलपलान्यष्टौ वामलक्ष्मा रसस्य तु ।  
 प्रस्थत्रयमिदं सर्वं शनैर्मृद्भग्निना पचेत् ॥ २०८ ॥  
 श्रीदुम्बरं चामलकं वादरं वा यथा फलम् ।  
 तावन्मात्रं प्रयुञ्जीत भिषक् दृष्ट्वा यथा बलम् ॥ २०९ ॥  
 सर्वांश्च ग्रहण्यीरोगान् प्रमेह्याञ्चैकविंशतिम् ।  
 उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्बल्यं वज्रिसङ्कयम् ॥ २१० ॥  
 ज्वरानपि हरेत् सर्वान् कुर्यात्कान्तिं मतिं स्वरम् ।  
 पाण्डुरोगान् जवाञ्चान्ति रक्तपित्तञ्च विड्ग्रहम् ॥ २११ ॥  
 धातुक्षीणो वयःक्षीणः क्षीणः स्त्रीभिः क्षयी तथा ।  
 तेभ्यो हितञ्च सर्वेभ्यो बन्ध्यानाञ्चैव पुचदम् ॥ २१२ ॥  
 रूपौदार्यं स्वरौदार्यं मेघामावहति स्थिराम् ।  
 महाकास्थाणकं नाम रसायणमनुत्तमम् ॥ २१३ ॥

इति महाकास्थाणगुडः ।

विडङ्ग पिप्पलीमूलं त्रिफला धान्यचित्रकान् ।  
 मरिचेन्द्रयवा चाजी पिप्पली हस्तिपिप्पलीः ॥ २१४ ॥  
 खवपान्यजमोदाञ्च चूर्षितं कार्षिकं पृथक् ।

तिलतैलत्रिवृक्षूर्णं भागी चाष्टपलोन्मितौ ॥ २१५ ॥  
 धात्रीफलरसप्रस्थान् गुडानर्हतुलांस्तथा ।  
 पक्वा मृदग्निना खादेद्ददरोदुम्बरोन्मितम् ॥ २१६ ॥  
 गुरु भुक्तं न चात्र स्यात् विहाराहारमन्त्रणे ।  
 मन्दाग्नित्वं ज्वरं मूर्च्छां मूत्रकृच्छमरोचकम् ॥ २१७ ॥  
 श्लथं गात्रशूलञ्च कासं श्वासं भ्रमक्षयम् ।  
 कुष्ठार्शःकामलामेहान् गुल्मोदरभगन्दरान् ॥ २१८ ॥  
 ग्रहणीपाण्डु रोगाञ्च हन्ति सर्वाभयांस्त्वयम् ।  
 कल्याणको गुडः ख्यातः सर्वास्वतुषु योजितः ॥ २१९ ॥  
 इति कल्याणको मुहः ।

चित्रकामृतचाङ्गे रौचव्यग्रन्यिकनागरम् ।  
 विष्वञ्च धातकी पाठा क्लीवेरं सपुनर्नवम् ॥ २२० ॥  
 कुटजत्वक्फलं लोध्रं पृथक् पञ्चपलांशकम् ।  
 जले चतुर्गुणे सिद्धं यावत्पादावशेषितम् ॥ २२१ ॥  
 आर्द्रकस्वरसं मुस्तं प्रसन्नं चास्त्रकाञ्चिकम् ।  
 तुलार्धञ्च पृथग् दद्याद् गुडस्यार्धतुलां पचेत् ॥ २२२ ॥  
 तन्मुमत्सदृशं तोये प्रक्षिप्तं न विसर्पति ।  
 त्रूपणं त्रिफला मुस्त यवानी जीरकद्वयम् ॥ २२३ ॥  
 चूर्णमष्टपलैरेतैः सिद्धश्रीते प्रदापयेत् ।  
 मात्रामग्निबलं ज्ञात्वा उपयुञ्जीत बुद्धिमान् ॥ २२४ ॥  
 मन्दाग्न्युपहताः केचिद्ये च वातकफामयैः ।  
 इतास्तोभ्यो हितं चेदं वञ्छिष्ठचिकरं परम् ॥ २२५ ॥  
 ग्रहणीदोषशूलघ्नं श्लथपाण्डामयापहम् ।  
 श्वासकासज्वरार्शोघ्नं श्लेष्मगुल्मोदरापहम् ॥ २२६ ॥  
 दीर्घकालोत्थितश्चैव हन्ति रोगगणस्त्रिदम् ।  
 दृष्टं वारसहस्रेण किं पुनश्चाचिरोत्थितम् ॥ २२७ ॥

गुडं कल्याणकं नाम हृथ्यं पीष्यं बलप्रदम् ।

इति कल्याणकं मुक्त्म् ।

मस्त्रारणाल चाङ्गेरी शृङ्गेररसं तथा ।

तुलार्धन्तु पृथक् दद्यादामलक्याः शतार्धकम् ॥ २२८ ॥

तिलतैलपलान्यष्टौ गुडस्यार्धतुलां पचेत् ॥ २२९ ॥

वत्सकातिविषा कुष्ठं घातकी च रसाञ्जनम् ।

सव्योषं पिप्पलीमूलं दारुचय्यं सचित्रकम् ॥ २३० ॥

सत्तारलवर्णं चूर्णं दद्यादर्धपलांशकम् ।

मात्रामग्निबलापेक्षी चोपयुञ्जीत बुद्धिमान् ॥ २३१ ॥

दुर्नामश्वासकासघ्नो ग्रहणीदोषमेहनुत् ।

गुल्मीदावर्तङ्गद्रोग शोफपाण्डुमयापहः ॥ २३२ ॥

कफवातामदोषघ्नः पाचनो वक्रिदीपनः ।

गुडकल्याणको नाम्ना हृथ्यः पुष्टिबलप्रदः ॥ २३३ ॥

इति गुडकल्याणकः ।

कुष्माण्डकानां पक्वानां खिन्नानां निष्कूलत्वचाम् ।

सर्पिथ्यस्थे पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥ २३४ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।

धान्यकानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥ २३५ ॥

त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजिसैन्धवम् ।

एकैकस्य पलञ्चैव त्रिवृदष्टपलं तथा ॥ २३६ ॥

तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडात् पञ्चाशदेव तु ।

प्रस्यै स्त्रिभिः समेतन्तु रसेनामलकस्य तु ॥ २३७ ॥

तावत्पाकं प्रकुर्वीत स्युदुना वक्रि नाभिषक् ।

यावद्दूर्वाप्रलेपः स्यात् तदैवमवतारयेत् ॥ २३८ ॥

श्रीदुम्बरं चामलकं वादरं वा प्रमाणतः ।

यथा बलं तु कायस्य भक्षयेत्तु गुडं नरः ॥ २३९ ॥

अनेनैव विधानेन प्रयुक्तञ्च दिने दिने ।

प्रसङ्गग्रहणीदोषान् कुष्ठानर्शाभगन्दरान् ॥ २४० ॥

ज्वरमानाहृद्भ्रद्रोग गुल्मोदरविस्त्रिचिक्काः ।

कामलापाण्डुरोगांश्च प्रमेहांश्चैकविंशतीन् ॥ २४१ ॥

वातशोणितवीसर्प राजयक्ष्माहलीमकान् ।

कफपित्तानिलान् सर्वान् प्ररुढांश्चापि नाशयेत् ॥ २४२ ॥

व्याधिस्त्रीणा वयः स्त्रीणाः स्त्रीषु स्त्रीणाश्च ये नराः ।

तेषां हितञ्च बन्धुञ्च वयःस्थापन एव च ।

गुडकल्याणको नान्ना बन्ध्यायाः पुत्रदः परः ॥ २४३ ॥

इति कुष्माण्डकल्याण गुडः ।

त्रिवृत्तिका निकुम्भा च श्वदंष्ट्रा चित्रकं शठी ।

विशाला सुस्तकं शृण्ठी क्षमिशत्रुर्हरीतकी ॥ २४४ ॥

द्विपलांशाः पलान्यष्टौ भक्तातकफलानि च ।

सूरणं द्वादश प्रोक्तं षट् पलं वृद्धदारकम् ॥ २४५ ॥

एतानि खण्डशः कृत्वा द्विदोषेऽप्यां विपाचयेत् ।

पादशेषन्तु कुर्वीत पचेद्गुडतुलां भिषक् ॥ २४६ ॥

कन्दस्तिकास्त्रिहृद्भ्रद्रिर्मुसूलामरिचत्वचम् ।

नागकेसरचूर्णञ्च ह्येकैकं द्विपलोन्मितम् ॥ २४७ ॥

एतानि सूक्ष्मचूर्णानि गुडमध्ये विनिक्षिपेत् ।

भक्षयेद् गुटिकां प्राञ्जः कर्षांशां पथ्यभुङ्क्नरः ॥ २४८ ॥

वातपित्तकफप्रायां द्विदोषां साक्षिपातिकाम् ।

ग्रहणीं नाशयत्प्राग् चक्रपाण्डुर्यथाऽसुरान् ॥ २४९ ॥

कामलाकुष्ठमेहार्थः पाण्डुरोगभगन्दरान् ।

श्वयथूदरगुल्मांश्च जयेत्सम्यक् प्रयोजितः ॥ २५० ॥

सर्वास्त्रुतुषु कर्त्तव्यो गुडोऽयं बहुशालिकः ।

इति बहुशालि गुडः ।

आलिप्य तापीकरवीरकाभ्यां  
 वैश्वानरे प्रखलिते निधाय ।  
 तप्तं सुतप्तं विनियोज्य तक्रै  
 निर्वाप्य वारान् बहुशः सुलोहम् ॥ २५१ ॥  
 एभिः प्रकारैः सुसृताश्च लोहाः  
 चूर्णीकृताश्चापि पलानि चाष्टौ ।  
 सर्पिष्यलं तैलपले पलानि  
 चत्वारि चादाय वरारसस्य ॥ २५२ ॥  
 तक्रस्य चान्नस्य चतुष्पलानि  
 कर्षश्च कर्षं पृथगौषधानाम् ।  
 व्योषाजमोदा चविकानलानां  
 मूलं प्रदद्याद्दशपिप्पलीनाम् ॥ २५३ ॥  
 सिन्धुप्रभूतं सविडङ्गचूर्णं  
 तक्रेण हन्याद्दशहर्षीं समस्ताम् ।  
 अर्शांसि शीथं परिणामसंज्ञं  
 शूलञ्च दीप्तिं प्रकरोति वक्रैः ॥ २५४ ॥

इति सारकल्पोऽयम् ।

पलाईमरुणायास्तु द्विपले कुटजत्वचः ।  
 केशराजस्य मूलानि कर्षं तत्सर्वमेकतः ॥ २५५ ॥  
 सङ्कुट्य सलिलप्रस्थे पक्त्वा पादस्थिते रसे ।  
 दत्त्वा सप्तपलं तस्मिंश्छागक्षीरं चतुष्पलम् ॥ २५६ ॥  
 शीथं पक्करसं भूयः पचेद्दार्वीप्रलेपनम् ।  
 विश्वातिविषयोश्चूर्णं मुस्तस्येन्द्रियवस्य च ॥ २५७ ॥  
 प्रत्येकमक्षमात्रन्तु क्षिप्त्वा तदक्षमात्रकम् ।  
 तदशित्वानुभुञ्जीत काञ्चिकाञ्चप्रसाधितान् ॥ २५८ ॥  
 मस्यान् गोपुच्छसंज्ञांस्तु छागक्षीरं ततः पिबेत् ।

ग्रहण्यतिसारहरो स्नेहोऽयमपराजितः ॥ २५८ ॥

रति अपराजितो श्लेष्ः ।

रति वक्रसेनसङ्घसिते यक्षणीनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ अर्शोनिदानमाह ।

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणिताक्षहजानि च ।  
 अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदबलित्वये ॥ १ ॥  
 दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि सन्दूथ विविधाकृतीन् ।  
 मांसाङ्गुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः ॥ २ ॥  
 कषायकटुतिक्तानि रुक्षशीतलघूनि च ।  
 प्रमितात्याशनं तीक्ष्णमद्यमैद्युनसेवनम् ॥ ३ ॥  
 लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च ।  
 शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसां मतः ॥ ४ ॥  
 कटुम्ललवणोष्णानि व्यायामान्यातपप्रभाः ।  
 देशकालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥ ५ ॥  
 विदाहि तीक्ष्णमुष्णञ्च सर्वं पानान्नभोजनम् ।  
 पित्तोत्पन्नानां विघ्नैः प्रकोपे हेतुरर्शसाम् ॥ ६ ॥  
 मधुरस्निग्धशीतानि लवणास्त्रगुरुणि च ।  
 अव्यायामदिवास्नप्न शय्यासनसुखे रतिः ॥ ७ ॥  
 प्राग्वातसेवाशीतौ च देशकालावचिन्तनम् ।  
 श्लेष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत्कारणमर्शसाम् ॥ ८ ॥  
 हेतुलक्षणसंसर्गाद्बिद्यात् द्वन्द्वोत्पन्नानि च ।  
 सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सङ्गैर्लक्षणैः समम् ॥ ९ ॥  
 विष्टम्भोऽन्नस्य दीर्घत्वं कुक्षेराटोप एव च ।  
 काश्यमुद्धारबाहुत्वं सकृत्सिद्धोऽस्यविट्कता ॥ १० ॥

ग्रहणी दोषपाण्डुरैराशङ्का चोदरस्य च ।  
 पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिहृद्ये ॥ ११ ॥  
 गुदाङ्कुरा बह्वनिलाः शुष्कास्त्रिमिचिमान्विताः ।  
 न्नानाः श्यावारुणाः स्तम्भा विशदाः परुषाः खराः ॥ १२ ॥  
 मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ।  
 विम्बीकर्कान्युखर्जूर कर्कोटिफलसन्निभाः ॥ १३ ॥  
 केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचिन्निहार्यकोपकाः ।  
 शिरः पार्श्वीशकत्यूखवङ्गणाभ्यधिकव्यथाः ॥ १४ ॥  
 क्षवयूह्वारविष्टशङ्खदृग्रहाऽरोचकप्रदाः ।  
 श्वासकासाग्निवैषम्य कर्णनादभ्रमावहाः ॥ १५ ॥  
 तैरात्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ।  
 रुक्फेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते ॥ १६ ॥  
 कृष्णत्वङ्गुर्विषमूत्र नेत्रवक्त्रञ्च जायते ।  
 गुल्मप्लीहोदराष्टौला सन्भवस्तत एव च ॥ १७ ॥

इति वातार्शोनिदानम् ।

अथ तस्य चिकित्सायाश्च ।

तत्र वातप्रायेषु स्नेहस्वेदवमनविरचनास्त्रापनानुवासन-  
 प्रतिसिद्धमिति । वातजे स्नेहस्वेदादीति ।

लवणान्यर्कपत्राणि विनीय तरुणानि च ।  
 तैलेनाम्बेन युक्तानि युक्त्या चारं दृष्टेऽङ्गिषक् ॥ १८ ॥  
 उष्णोदकेन मद्यैर्वा रसैरन्वैस्त्व लाभतः ।  
 पीतः प्रथमयत्येष चारोऽर्शो वातसन्भवम् ॥ १९ ॥

इति लवणादिचारः ।

अथ पित्ताऽर्शो निदानम् ।

पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीता सितप्रभाः ।  
 तन्वस्रक्साविणो विस्रा स्तनघो मृदवस्तथा ॥ २० ॥



शुकजिह्वायक्तखण्ड जलीकोवक्त्रसन्निभाः ।  
 दाहपाकज्वरस्वेद दृग्मूर्च्छाऽरतिमोहदाः ॥ २१ ॥  
 सोष्णानो द्रवनीलीणपीतरक्तामवर्धसः ।  
 यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः ॥ २२ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

पित्तजिबु विरेचनमिति ।

बालकं शृङ्गवेरञ्च यापयेत् तण्डुलाम्बुना ।  
 मधुयुक्तं प्रथमये दर्शःपित्तसमुद्भवम् ॥ २३ ॥

अथ कफाऽर्शो निदानम् ।

श्लेष्मोत्क्षणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः ।  
 उत्सन्नोपचिताः स्निग्धाः स्तम्बवृत्तगुरुस्थिराः ॥ २४ ॥  
 पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्ठ्वाद्याः स्पर्शनप्रियाः ।  
 करौरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः ॥ २५ ॥  
 वङ्कणानाहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्षिणः ।  
 सकासश्वासहृत्लास प्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २६ ॥  
 मेहकृच्छ्रशिरोजाड्य शिशिरज्वरकारिणः ।  
 क्लैव्याग्निमार्दवच्छर्दि समप्रायविकारदाः ॥ २७ ॥  
 वसाभासकफप्राय पुरीषाः सप्रवाहिकाः ।  
 न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ॥ २८ ॥

अथ चिकित्सा ।

कफजे शृङ्गवेरस्य क्वाथो नित्योपयौगिकः ।

अथ सर्वात्मकाऽर्शोनिदानम् ।

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च ॥ २९ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

यथास्त्रीषधसंयुक्तं पाययेत्सहजेषु च ।  
 सर्वास्त्र्यर्शांसि मतिमान् पूर्वमालेपनादिभिः ।

स्वेदरन्नावसेकैश्च जयेच्च हितभोजनैः ॥ ३० ॥  
 त्रयो विकाराः प्रायेण ये परस्परहेतवः ।  
 अग्नांसि चातिसारश्च ग्रहणीगुद एव च ॥ ३१ ॥  
 एषामग्निबले हीने वृद्धिं वृद्धे परिक्षयः ।  
 तस्मादग्निं सदा रक्षेदेषु त्रिषु विशेषतः ॥ ३२ ॥  
 यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।  
 अन्नपानीषधं सर्वं तत्क्षेप्यं नित्यमग्निः ॥ ३३ ॥  
 यदतो विपरीतं स्यान्निदाने यत्प्रदर्शितम् ।  
 गुदजाऽविपरीतेन न तत्कार्यं कदाचन ॥ ३४ ॥  
 शालिषष्टिकगोधूमयवान्नं संस्कृतं घृतैः ।  
 अजाचीरेण वा निम्बपटोलानां रसेन वा ॥ ३५ ॥  
 मांसैर्मांसरसैर्वापि कन्दवार्त्ताकुमूलजैः ।  
 जीवन्धुपोदकाशकै स्तण्डुलीयकवास्तुकैः ॥ ३६ ॥  
 अन्यैश्च सृष्टविण्मूत्रमरुद्भिर्विद्धिदीपनैः ॥ ३७ ॥  
 वातातिसारवद्भिन्नवर्चांस्यग्नांस्युपाचरेत् ।  
 उदावर्त्तविधानेन गाढविट्कानि वाऽसक्तत् ॥ ३८ ॥  
 प्रवृत्तबहुलाऽस्त्राणि पित्तशोणितनाशनैः ।  
 योगैरुपाचरेत्तत्तु विड्बन्धे बन्धनाशनैः ॥ ३९ ॥  
 कृष्णसर्पवराहोद्भृजम्बूक वृषदंशनाम् ।  
 वसामभ्यञ्जनं दद्याद्भूपनं वार्शसां हितम् ॥ ४० ॥

इति कृष्णसर्पादि वसाया अभ्यञ्जनं धूपनम् ।

दुर्नाम्नां साधनोपायश्चतुर्धा परिकीर्त्तितः ।  
 भेषजचारशस्त्राग्निसाध्यत्वं याप्यमुच्यते ॥ ४१ ॥  
 वृकेशं सर्पनिर्मोकं वृषदंशस्य चर्म च ।  
 अर्कमूलं शमीपत्र मर्शसां धूपनं परम् ॥ ४२ ॥

इति वृकेशादि धूपनम् ।

निशा कोशातकीचूर्णं विशुष्कं सैन्धवान्वितम् ।  
गोमूत्रेण समायुक्तं लेपो दुर्नामनाशनः ॥ ४३ ॥

इति निशादि लेपः

कृष्णानिशा शङ्खसुवर्चिका च  
कारञ्जवीजं सदलक्ष सिन्धुः ।  
गुप्ताफलं केशरमध्यवीजं  
समूलकन्तुत्यकङ्कर्मपाथम् ॥ ४४ ॥  
दक्षस्य वर्चः कनकं यवानौ  
कोशातकीवीजरसश्च तुष्यः ।  
स्रुष्ट्यर्कदुग्धेन च भावयित्वा  
पश्चात् प्रभार्यं सुरभीरसेन ॥ ४५ ॥  
क्षित्वा विष्टृष्ट्याथ विष्टृष्ट्य योज्यं  
लेपं विदध्याद् गुदजस्तयाय ।  
अन्यर्षुदं पूयवहाश्च नाडीं  
सगण्डमालामपचीं प्रहन्ति ॥ ४६ ॥  
शस्त्रादिभिर्ये च जिताः प्रलेपा-  
त्तेऽपि प्रणश्यन्त्यधिमांसदोषाः ।

इति सिद्धयोगोऽयम् ।

गुदश्वयथुशुलार्त्तं मन्दान्निं पाययेत्तु तम् ।  
द्रूपणं पिप्पलीमूलं पाठांश्चिह्नं सचित्रकम् ॥ ४७ ॥  
सौवर्चलं पुष्कराख्य मजाजी विश्वपेशिकम् ।  
विडं यवानौ ह्रस्वेषा विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥ ४८ ॥  
तिन्तिडीकश्च मण्डनं मद्येनोष्णोदकेन च ।  
तथाशीं ग्रहणीदोषाच्छूलानांश्चाश्च मुच्यते ॥ ४९ ॥

इति द्रूपणाय चूर्णम् ।

पृतीकमभया सुस्तं भूनिम्बाऽसितवस्तकाः ।

शूरणाम्निकसिन्धुत्वं देवदाक्षी च चूर्षिता ॥ ५० ॥

तक्रेण पिबतश्चात्रं तक्रेणैव समश्रतः ।

मासात्पक्वाफलानीव पतन्वर्शास्त्रऽसंश्रयम् ॥ ५१ ॥

इति अग्निः पातनम् ।

विडङ्गसारामलकञ्च पिष्टं

भस्मातकक्वाथमधुप्रगाढम् ।

अग्नींसि जन्तुञ्च जयत्यजीर्णान्

क्षयञ्च सन्धुक्षयति क्षणेन ॥ ५२ ॥

कठिनं यः पुरीषन्तु कृच्छ्रान्मुञ्चति मानवः ।

सष्टतं लवणैर्युक्तं नरोऽपानजह्वं पिबेत् ॥ ५३ ॥

सक्तुर्दधिरसोपेतो दधिसर्पिः समायुतः ।

त्वक्पत्रैला विडम्ब्योषजीरकद्वयमिश्रितः ।

विड्विबन्धामशूलघ्नो रोचनो गुदजे हितः ॥ ५४ ॥

विड्विबन्धे हितं तक्रं यवानौविडसंयुतम् ॥ ५५ ॥

सैन्धवं नागरं घाठा दाडिमस्य रसं शुडम् ।

सतक्रं लवणं दद्याद्वातवर्षोऽनुलोमनम् ॥ ५६ ॥

गुडभस्मातकं शृण्ठी विडङ्गं वृद्धदारकम् ।

त्रिगुणं दीपनं वृष्यमग्नींसो विड्विबन्धनुत् ॥ ५७ ॥

इति गुडाद्यं चूर्णम् ।

न प्ररोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहृताः ।

तक्राभ्यासोऽग्नींसां कार्थ्यो बलवर्णाग्निवृद्धये ।

स्रोतःसु तक्रशृङ्गेषु रसः सम्यगुपैति यः ॥ ५८ ॥

तेन पुष्टिर्बलं वर्णं प्रहर्षश्चोपजायते ।

वातज्ञे अविकाराणां श्रतञ्च विनिवर्त्तयेत् ॥ ५९ ॥

चिरविष्णाम्निसिन्धुत्यनागरेन्द्रयवारलून् ।

तक्रेण पिबतोऽग्नींसि निपतन्व्यसृजा सह ॥ ६० ॥

हरिद्राजालिनीचूर्णं कटुतैलसमायुतम् ।

एष प्रलेपकः प्रोक्तो ह्यर्शसामन्तकारकः ॥ ६१ ॥

इति हरिद्रादि प्रलेपः ।

स्वेदो गोमयपिण्डेन सक्तनामलकेन च ।

शतपुष्पेण वा कार्थ्यो गुदजानां निवृत्तये ॥ ६२ ॥

इति गुदस्वेदः ।

सगुडं पिप्पलीयुक्तामभयां घृतभर्जिताम् ।

त्रिवृद्धन्तीयुतां वापि भक्षयेदनुलोमिकीम् ॥ ६३ ॥

अम्बुना वाप्यपामार्गमूलं वा तण्डुलाम्बुना ।

तिलारुष्करसंयोगं भक्षयेदग्निवर्धनम् ॥ ६४ ॥

कुष्ठरोगहरं श्रेष्ठमर्शसां नाशनं परम् ॥ ६५ ॥

तिलभल्लातकं पथ्या गुडश्चेति समांशकम् ।

दुर्नाम श्वासकासघ्नं प्लीहपाण्डुज्वरापहम् ॥ ६६ ॥

मृत्तिसं शूरणं कन्दं पल्लाग्नी पुटपाकवत् ।

दद्यात्तैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ ६७ ॥

असितानां तिलानां प्राक् प्रकुञ्चं शीतवारिणा ।

खादतोऽर्शांसि शाम्यन्ति द्विजदार्याङ्गपुष्टिदम् ॥ ६८ ॥

स्त्रिंशं वार्त्ताकुफलं व्योषायाः क्षारजेन सलिलेन ।

तद्घृतभृष्टं युक्तं गुडेन तृप्तितां याति ॥ ६९ ॥

पिबति च तक्रं नूनं तस्यान्वे व सुवृद्धगुदजानि ।

नाशं प्रयान्ति पुंसां सहजान्यपि सप्तरात्रेण ॥ ७० ॥

इति वार्त्ताकुपुटपाकः ।

पित्तश्लेष्मप्रशमनी कण्डुकण्डु रजापहा ।

गुदजान्नाशयत्याशु योजिता सगुडाभया ॥ ७१ ॥

त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।

तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् ॥ ७२ ॥

दुःस्पर्शकेन विश्वेन यवान्या नागरेण वा ।  
 एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हृन्त्यर्शसां रुजम् ॥ ७३ ॥  
 प्रातः प्रातरदृष्टार्शो ब्रह्मचारी गुडाभयाम् ।  
 गोमूत्रद्रोणसंसिद्धां भक्षयेदनुलोमिकीम् ॥ ७४ ॥  
 कुशमूलं बलायुक्तं पानं तण्डुलधावनम् ।  
 कृण्वि गुदजास्रावं प्रदरं वापि सर्वजम् ॥ ७५ ॥  
 शस्त्रैर्वापि जलौकाभिः प्रोच्छूनकठिनार्शसः ।  
 शोणितं सञ्चितं दृष्ट्वा हरिःप्राज्ञः पुनः पुनः ॥ ७६ ॥

इति शोणितस्त्रावविधिः ।

रुग्गतं कफवातेन अत्यर्थं गुदकीलकम् ।  
 स्वेदयेद्वा वृषापिण्डैः रास्त्रया वाथ शिशुभिः ॥ ७७ ॥  
 नागरं ग्रन्थिकं चव्यं पिप्पली चारचित्रकम् ।  
 एतैश्च पलिकैः सर्वैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७८ ॥  
 उदकस्य त्रयो भागाः क्षीरस्यैकं तदेकतः ।  
 दुर्नामश्वासकासघ्नं ग्रीह पाण्डुमयापहम् ॥ ७९ ॥  
 विषमज्वरग्रान्थ्यर्थं दृष्ट्वा रौचकनाशनम् ।  
 एतत् षट्पलकं नाम बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ ८० ॥

इत्युदकषट्पलं घृतम् ।

व्योषगर्भं पलाशस्य त्रिगुणे भस्त्रवारिणि ।  
 साधितं पिबतः सर्पिः पतत्यर्शांस्यऽसंशयम् ॥ ८१ ॥

इति पलाशचारघृतम् ।

चव्यं त्रिकटुकं पाठा क्षारं कुस्तुंबुरूणि च ।  
 यवानी पिप्पलीमूलमुभे च विडसैन्धवे ॥ ८२ ॥  
 चित्रकं विश्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।  
 शकहातानुलोम्यार्थं जाते दग्धि चतुर्गुणे ॥ ८३ ॥  
 प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम् ।

गुदवङ्गणशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ८४ ॥

इति चथ्यायं घृतम् ।

क्रीवैरमुत्पलं लोभ्रं समङ्गा चित्रचथ्यकम् ।

पाठा सातिविषा विष्वं धातकी देवदास च ॥ ८५ ॥

दावीत्वङ् नागरं मांसी सुस्तं चारो यवाग्रजः ।

चित्रकश्चेति पेष्याणि चाङ्गुरीस्वरसे घृतम् ॥ ८६ ॥

एकत्र साधयेत्सर्वं तक्षर्पिः परमौषधम् ।

अर्शोऽतिसारग्रहणी पाण्डुरोगीऽरुची तथा ॥ ८७ ॥

मूत्रकण्ठे गुदभ्रंशे वस्त्यानाहप्रवाहके ।

पिच्छास्रावेऽर्शसां शूले योज्यमेतन्निदोषमुत् ॥ ८८ ॥

इति क्रीवैरायं घृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।

हिङ्गु चथ्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥ ८९ ॥

द्वौ चारो हबुषा चैव दद्यादर्षपलोम्भितान् ।

दधिकान्त्रिकशक्तानि स्नेहमात्रासमानि च ॥ ९० ॥

आर्द्रकस्वरसप्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥ ९१ ॥

अर्शसां नाशनं त्र्यंशं तथा गुल्मोदरापहम् ।

अन्यर्बुदापची कास कफमेदोऽनिलानपि ॥ ९२ ॥

नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्लयश्चुं सभगन्दरम् ।

ये च वस्तिगता रोगा ये च कुक्षिसमाश्रिताः ॥ ९३ ॥

सर्वांस्तान्नाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ।

इति चित्रघृतम् ।

मज्जातक सहस्रांशं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशिष्टम् कषायमवतारयेत् ॥ ९४ ॥

घृतप्रस्थं समावाप्य कल्केष्विमानि दापयेत् ।

द्रूपणं पिप्पलीमूलं चित्रकं इस्तिपिप्पली ॥ ८५ ॥  
 हिङ्गु चव्याजमोदा च पक्षैव लवणानि च ।  
 ही क्षारी हनुषा चैव दद्यादर्धपलोष्णितान् ॥ ८६ ॥  
 दधिकाम्पिकशक्तानि स्नेहमात्रासमानि च ।  
 आर्द्रकस्वरसञ्चैव शोभाञ्जनरसं तथा ॥ ८७ ॥  
 तत्सर्वमेकतः कृत्वा शनैः सृष्टग्निना पचेत् ।  
 एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥ ८८ ॥  
 अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं गूढवातानुलोमनम् ।  
 कफवातोद्भवे गुल्मे प्लीहोदरदकोदरे ॥ ८९ ॥  
 शोफं पाण्ड्यामयं कासं ग्रहणी श्लासमेव च ।  
 एतान् विनाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ॥ ९० ॥

इति षष्ठदण्डितम् ।

उदावर्त्तपरीता ये ये चात्यर्थनिरुद्धिताः ।  
 विलोमवातशूलार्त्ता स्तेष्विष्टमनुवासनम् ॥ १०१ ॥  
 पिप्पली मधुकं विस्व' शताह्वा मदनं वचा ।  
 कुष्ठं शठी पुष्कराह्वं चित्रकं देवदारु च ॥ १०२ ॥  
 पिष्ट्वा तैलं विपक्त्व्यं द्विगुणञ्चीरसंयुतम् ।  
 अर्शसां दृढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ॥ १०३ ॥  
 गुदनिसरणं शूलं मूत्रकाष्ठं प्रवाहिकाम् ।  
 कट्य रूष्टदौर्वल्यमानाहं वङ्ग्यामयम् ॥ १०४ ॥  
 पिच्छास्त्रावं गुदे शोथं वातवर्चो विनिग्रहम् ।  
 उत्थानं बहुशो यच्च जयेत्तच्चानुवासनात् ॥ १०५ ॥

इति पिप्पल्यायं घृतम् ।

काशीश दन्तीसिन्धूत्य करवीरानलैः पचेत् ।  
 तैलसर्कपयो मिश्रमभ्यङ्गात्पायुकीलनुत् ॥ १०६ ॥

इति काशीशायं घृतम् ।



काशीशं सैन्धवं कृष्णा शृण्ही कुष्ठञ्च लाङ्गली ।  
 शिलाभिदश्वमारञ्च जन्तुघ्नं दन्तीचिबकम् ॥ १०७ ॥  
 हरितालं तथा स्वर्णक्षीरी चैतैः पचेत्समैः ।  
 तैलं स्रुञ्चर्कपयसा गवां मूत्रं चतुर्गुणम् ॥ १०८ ॥  
 एतदभ्यङ्गतोऽर्शासि क्षारवत् पातयेद् ध्रुवम् ।  
 क्षारकर्मकरं ह्येतन्न च सन्दूषयेद्दालिम् ॥ १०९ ॥

वृहत्काशीमाद्यं तैलम् ।

दन्त्यश्वमारकाशीश विडङ्गैलाग्निसैन्धवैः ।  
 सार्कक्षीरैः पचेत् तैलमभ्यङ्गात्पायुकीलनुत् ॥ ११० ॥

इति दन्त्याद्यं तैलम् ।

लवणोत्तमवङ्गि कलिङ्गयवान्  
 चिरविल्वमहापित्तुमन्दयुतान् ।  
 पिव सप्तदिनं मथितांभ्रुलितान्  
 यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान् ॥ १११ ॥

इति लवणोत्तमाद्यं चूर्णम् ।

कटुत्रयं वचाहृङ्गु पाठाक्षारी विषह्वयम् ।  
 चव्यतिक्तकलिङ्गानि गजाह्वालवणानि च ॥ ११२ ॥  
 ग्रन्थिविल्वाजमोदा च शृणो ह्वाविशुको मतः ॥ ११३ ॥  
 एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।  
 एरण्डतैलसंयुक्तं सदा लिङ्घ्यात् ततो नरः ॥ ११४ ॥  
 विडालपदकं वापि पिबेदुष्णेन वारिणा ।  
 श्वासं हन्यात्तथा शोथमर्शासि च भगन्दरम् ॥ ११५ ॥  
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च सकृथिशूलमरोचकम् ।  
 म्लीहानं सप्रमेहञ्च कामलां पाण्डुरोगताम् ॥ ११६ ॥  
 आमवातमुदावर्तमन्त्रद्विगुदञ्जमीन् ।

हृन्त्याश्च ग्रहणीरोगान् ये मया परिकीर्त्तिताः ॥ ११७ ॥

इति कटुत्रयाद्यं चूर्णम् ।

भक्तातकश्च त्रिफलां दन्तीचित्रकमेव च ।

एतानि समभागानि सैन्धवं द्विगुणं भवेत् ॥ ११८ ॥

कपालपुटसम्पक्कं मृदुना गोमयाग्निना ।

एतत्कल्याणलवणं त्रैष्ठमर्शाविकारिणाम् ॥ ११९ ॥

इति कल्याणलवणम् ।

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेलं

चूर्णीकृतं क्रमविवर्द्धितमूर्द्धमन्ध्यात् ।

खादेदिदं समसितं गुदजाग्निमान्द्य-

गुल्माऽरुचिश्चसन कण्ठहृदामयेषु ॥ १२० ॥

इति समशर्कराचूर्णम् ।

व्योषाऽग्न्यऽरुष्करविडङ्गतिलाभयानां

चूर्णं गुडैः सहितं सततं प्रयोज्यम् ।

दुर्नामशोथगरकुष्ठशकृद्विबन्धान्

अग्नेर्जयत्य बलतां क्लमिपाण्डुतां च ॥ १२१ ॥

इति व्योषाद्यं चूर्णम् ।

तिक्ततुम्बुप्रङ्गवं तैलं तैलमलसि सन्धवम् ।

आलोचकरसञ्चैव रसं निगुण्डिगोमयैः ॥ १२२ ॥

प्रत्येकैकान्तु सर्वेषां घ्राष्ट्रं पलचतुष्टयम् ।

कर्षकं सैन्धवं दद्याद्दन्तीमूलं द्विमाषकम् ॥ १२३ ॥

द्विमाषं सर्जिकाक्षारमेतत्तैलं विपाचयेत् ।

तिक्ततुम्बीकृता वर्त्ती यंवेन्द्रस्वरसेन च ।

तैलेनाभ्यङ्गनेनैव दद्यात् दुर्नामशान्तये ॥ १२४ ॥

इति फलवर्त्तिर्तैलम् ।

त्रिकत्रयं वचाहृङ्ग पाठाक्षारौ निशाहयम् ।  
 चव्यतिक्ताकलिङ्गानि शताङ्गालवणानि च ॥ १२५ ॥  
 ग्रन्थिविस्वाजमोदा च गणोऽष्टाविंशतिर्मतः ।  
 एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ १२६ ॥  
 ततो विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा ।  
 एरण्डतैलसंयुक्तं सदा लिङ्घ्यात्ततो नरः ॥ १२७ ॥  
 श्वासं हन्वात्तथा शोथमर्शांसि च भगन्दरान् ।  
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वातगुल्मं तथोदरम् ॥ १२८ ॥  
 हिक्काश्वासं प्रमेहांश्च कामलापाण्डुरोगताम् ।  
 आमवातमुदावर्त्तं मन्त्रद्विगुदक्कमीन् ॥ १२९ ॥  
 अन्ये च ग्रहणीदोषा ये मया परिकीर्त्तिताः ।  
 महाज्वरोपसृष्टानां भूतोपहतचेतसाम् ॥ १३० ॥  
 अप्रजानाञ्च नारीणां प्रजावर्द्धनमेव च ।  
 विजयो नाम चूर्णोऽयं महाव्याधिहरः परः ॥ १३१ ॥

इति विजयचूर्णम् ।

त्रिफलादशमूलाम्नि निकुम्भानां पलं पलम् ।  
 वारिद्रोणे शृतं पाद शेषे गुडतुलायुतम् ॥ १३२ ॥  
 आज्यभाण्डे स्थितं मासं दन्धरिष्टो निसेवितः ।  
 गुदजक्कम्युदावर्त्तं ग्रहणीपाण्डुरोगनुत् ॥ १३३ ॥  
 अरिष्टादेस्तु सन्धानं धातकौलिप्तभाजने ।  
 पानमानमरिष्टादेः क्वाथपानसमं जगुः ॥ १३४ ॥  
 भेषजत्वात् पलञ्चैकं प्रथमं मदलक्षणम् ।

इति दन्धरिष्टः ।

सनागराऽरुष्करद्वन्द्वदारकम्

गुडेन यो मोदकमत्स्युदारकम् ।

अशेषदुर्नामकरोगदारकं

करोति वृद्धिं सहसैव दारकम् ॥ १३५ ॥

इति षतुःसमी मोदकः ।

मरिचमह्वीषधिचित्रक शूरणभागाः यथोत्तरं द्विगुणाः ।  
सर्वसमी गुडभागः सेव्योऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥ १३६ ॥  
ज्वलयति ज्वलनं जाठर मुन्मूलयति शूलगुदगुल्मगदान् ।  
निःश्रेष्यति स्त्रीपदमर्शांसि प्रणाशयत्याशु ॥ १३७ ॥

इति स्वल्पयूरणमोदकः ।

पूर्णीकृताः षोडश शूरणस्य भागास्ततोऽर्द्धेन च चित्रकस्य ।  
मह्वीषधाऽर्द्धो मरिचस्य चैको गुडेन दुर्नामजयाय पिच्छो ॥ १३८ ॥

इति यूरणपिच्छो ।

षोडश शूरणभागा वज्जेरष्टौ मह्वीषधस्याथ ।  
अर्द्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य ततोऽपि चार्द्धेन ॥ १३९ ॥  
त्रिफलाकणा समूला तालीशाऽरुष्करकमिन्नानां  
भागा मह्वीषधसमा दहनांशा तालमूली च ॥ १४० ॥  
भागः शूरणतुल्यो दातव्यो वृद्धदारकस्यापि ।  
भृङ्गैले मरिचांशे सर्वाण्येकत्र कारयेत् चूर्णम् ॥ १४१ ॥  
द्विगुणेन गुडेन युतः सेव्योऽयं मोदकः प्रकामधनैः ।  
गुरुवृषभोजनरतैरितरेषूपद्रवं कुर्यात् ॥ १४२ ॥  
भस्मकमनेन जमितं पूर्वमगस्यस्य योगराजेन ।  
भौमस्य मासुतेरपि महाशनौ तेन तौ जातौ ॥ १४३ ॥  
अग्निबलबुद्धिहेतुर्न केवलं शूरणो महावीर्यः ।  
प्रभवति शस्त्रक्षारान्निभिर्विनाप्यशंसामिषः ॥ १४४ ॥  
श्वयथुस्त्रीपदगदजित् ग्रहणीश्च तथा कफानिलजाम् ।  
नाशयति बलीपलितं मेधाङ्कुरते जराश्च हरत् ॥ १४५ ॥  
द्विकां श्वासं कामश्च सराजयश्चप्रमेहांश्च ।

भ्रीहानञ्च तथोषं हन्याशु रसायनं पुंसाम् ॥ १४६ ॥

इति षष्ठं शरण्यमोदकः

हरोतकीनां त्रिपलं त्रिपलं कटुकत्रयम् ।

त्वक्पत्रं सार्धपलकं गुडस्यार्धपलं मतम् ॥ १४७ ॥

अगस्त्यमोदकानेतान् कल्पितान् परिभक्षयेत् ।

शोथार्शोग्रहणौ दोषकासोदावर्तनाशनान् ॥ १४८ ॥

इत्यगस्त्यमोदकः ।

त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुष्कं मरिचस्य च ।

पिप्पल्याः कुडुवार्धञ्च चव्यस्य पलमेव च ॥ १४९ ॥

तालीशपत्रस्य पलं पलाहं केशरस्य च ।

द्वे पले पिप्पलीमूलादर्धकर्षञ्च पत्रकात् ॥ १५० ॥

सूक्ष्मैलाकर्षमेकन्तु कर्षञ्च त्वङ्मृणालयोः ॥ १५१ ॥

गुडात्पलानि त्रिंशच्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ।

अक्षप्रमाणा गुडिका प्राणदेति च सा स्मृता ॥ १५२ ॥

पूर्वं भक्षेच्च पश्चाच्च भोजनस्य यथा बलम् ।

मद्यं मांसरसं यूषं क्षीरं तोयं पिबेदनु ॥ १५३ ॥

हन्यादर्शांसि सर्वाणि सहजान्यस्रजानि च ।

वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च ॥ १५४ ॥

पानान्यये मूत्रकृच्छ्रे वातरोगे गलग्रहे ।

विषमज्वरे च मन्देऽग्नी पाण्डुरोगे तथैव च ॥ १५५ ॥

कृमिहृद्दोगिणाञ्चैव गुल्मशूलार्त्तिनां तथा ।

कृद्यतीसाररोगाणां कामलाहिकिनां हिता ॥ १५६ ॥

शुण्ठ्याः स्थानेऽभया देया विड्ग्रहे वातपित्तजे ।

प्राणदेयं सितां दत्त्वा चूर्णमानाच्चतुर्गुणाम् ॥ १५७ ॥

अन्तपित्तान्निमान्यादौ प्रयोज्या गुदजातुरे ।

अनुपानं प्रयोक्तव्यं व्याधौ श्लेष्मभवे पलम् ।

पलद्वयस्थनिलजे पित्तजे तु पलत्रयम् ॥ १५८ ॥

फलास्त्रधान्यान्तरसोदकश्च मद्यं मरुद्रोगिणि चानुपानम् ।

हृत्सो रसःक्षीरहिमास्त्रपित्ते उष्णास्त्रयूर्ध्वं कफजे विदध्यात् ॥ १५९ ॥

गण्डूषमात्रया देयं सृद्धौ क्रूरे च पञ्च च ।

अनुपानं प्रयोक्तव्यं देत्रकालमवेक्ष्य च ॥ १६० ॥

यथा जलगतं तैलं तत्क्षणादेव सर्पति ।

तथा भैषज्यमङ्गेषु प्रसर्पत्यनुपानतः ॥ १६१ ॥

इति प्राणदागुटिका ।

पथ्यापञ्चपलान्येकमजान्या मरिचस्य च ।

पिप्पली पिप्पलीमूल चञ्चचित्रकनागराः ॥ १६२ ॥

पलाभिद्वह्वरा क्रमशो यवक्षारपलद्वयम् ।

भक्तातकपलान्यष्टौ कन्दस्तु द्विगुणो मतः ।

द्विगुणेन गुडैर्नैषां वटकानक्षसन्धितान् ॥ १६३ ॥

कृत्वैनं भक्षयेत्प्रातस्तक्रमशोऽनु वा पिबेत् ।

मन्दाग्निं दीपयत्येष ग्रहणीपाण्डुरोगनुत् ॥ १६४ ॥

काङ्कायनेन शिथ्येभ्यः शस्त्रक्षाराग्निभिर्विना ।

भिषग्जितमिदं प्रोक्तं श्रेष्ठमर्शोविकारिणाम् ।

इति काङ्कायनी सोदकः ।

भक्तातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत् ।

पादशेषे रसे तस्मिन् पचेद् गुडतुलां भिषग् ॥ १६६ ॥

भक्तातकसहस्राहं छित्वा तत्रैव दापयेत् ।

सिद्धेऽस्त्रिंस्त्रिफलां व्योषं यवानीं मुस्तसैन्धवम् ॥ १६७ ॥

कर्षाशसन्धितं दद्यात्स्वगीलापत्रकेसरम् ।

खादेदग्निबलापेक्षी प्रातरुत्याय मानवः ॥ १६८ ॥

कुष्ठार्शःकामलामेहान् ग्रहणीं पाण्डुतामपि ।

हृन्वात् ग्रीहीदरं कालं कृमिदोषं भगन्दरम् ॥ १६८ ॥  
भस्मातकगुडो ह्येष श्रेष्ठश्चार्योविकारिणाम् ॥ १७० ॥

इति भस्मातकगुडः ।

सुपक्वभस्मातफलानि चैव द्विधा विदार्यादृकसन्धितानि ।  
विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थश्रेषे व्यपनीय तानि ॥ १७१ ॥

पुनः पचेत् क्षीरं चतुर्गुणेन

घृतांशयुक्तेन घनं यथा स्यात् ।

सितोपलाः षोडशभिः पलैश्च

विमृश्य संस्थाप्य दिनानि सप्त ॥ १७२ ॥

ततः प्रयुज्याम्बिवलेन मात्रां

अयेद्विकारानस्त्रिलान् गुदोत्थितान् ।

कचान् सुनीलान् घनकुञ्चिताग्रान्

सुपर्णदृष्टिश्च शशाङ्ककान्तिम् ॥ १७३ ॥

जवं हयानां बलमुत्तमञ्च

स्वरं मयूरस्य हुताशदीप्तिम् ।

स्त्रीवज्रभत्वं विविधां प्रभाञ्च

नीरोगतां द्वित्रिशतायुषञ्च ॥ १७४ ॥

न चाक्षपाने परिहारमस्ति

न चातपे वाऽध्वनिं मैथुने च ।

प्रयोगकाले सकलामयानां

राजा ह्ययं सर्वरसायनाणाम् ॥ १७५ ॥

इति भस्मातकावबलेष्टः ।

पटोलमूलं त्रिफलां विशालां चतुरङ्गुलाम् ।

नीलिनीं त्रिष्टतां दन्तीं कृमिघ्नं सपुनर्नवम् ॥ १७६ ॥

कटुकं सातला लोभ्रं भागान् दृश्यपलोच्चिताम् ।

दत्त्वा द्रोणचतुष्कन्तु सलिले पादशेषिते ॥ १७७ ॥

मैलस्य कुडवं दत्त्वा गुडस्य तु तुर्सा पचेत् ।  
 चिह्नचूर्णं पलान्यष्टौ लेहवत्साधु साधयेत् ॥ १७८ ॥  
 शीतीभूते न्यसेत्तत्र व्योषं पञ्चपलोन्मितम् ।  
 पलत्रयं त्रिजातस्य दत्त्वा सहृद्येत् पुनः ॥ १७९ ॥  
 ततो यथाबलं खादेत्पलाहं पिप्पुमेव च ।  
 नाहारे यन्त्रणा काचिक्र विहारे तथैव च ॥ १८० ॥  
 विबन्धाधानगुल्मार्यःपाण्डुरोगकफकृमीन् ।  
 कुष्ठमेहार्त्विं हन्ति ह्यन्धवृद्धिषु शस्यते ॥ १८१ ॥

इति पटीलायोऽवलेहः ।

मोदकं वटकं लेहं कर्षमात्रं प्रयोजयेत् ।  
 कर्षद्वयं पलं वापि देयं रोगाऽन्यपेक्षया ॥ १८२ ॥  
 बीजं भस्मातकस्यैकं पूते निःक्वाथ्य वारिणि ।  
 क्वाथयेत् षोडशगुणे शक्तिशेषं हि तं पिबेत् ॥ १८३ ॥  
 एकैकं वर्षयेद्बीजमापञ्चाशद्विचक्षणः ।  
 आसप्ततिं पञ्चवृद्ध्या वर्षयेन्मतिमांस्ततः ॥ १८४ ॥  
 शक्तिवृद्ध्या कषायश्च वर्षयेदातुरः पलान् ।  
 सकषायाणि बीजानि वर्षितानि यथाक्रमम् ॥ १८५ ॥  
 पुनः क्रमेण तेनैव आसयेदात्मवासरः ।  
 इत्युत्कर्षापकर्षाभ्यां सहस्रं यावदादरात् ॥ १८६ ॥  
 उपयुक्तं जयत्येतद् गुदजानि कृमींस्तथा ।  
 भस्मातकस्य विधानमिदं गोपुरगदितम् ॥ १८७ ॥

इति भस्मातकविधानम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरैः ।  
 पाठाविडङ्गैर्द्रयवह्निषु भागवचान्वितैः ॥ १८८ ॥  
 सर्षपाऽतिविषा आजी चिककौरणकट्टुमैः ।  
 बीजःकुष्ठाजमोदाह्ना कटुका तेजनी समैः ॥ १८९ ॥



भागैः संचूर्णितैरेषां त्रिफला त्रिगुणा भवेत् ।  
 सर्वेषामेव द्रव्याणां समो देयोऽथ गुग्गुलुः ॥ १८० ॥  
 एकौकृत्य शुभे भाण्डे मधुना सुपरिप्लुतः ।  
 योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ॥ १८१ ॥  
 एष निष्परिहारस्तु पानभोजनमैथुनैः ।  
 रेतोदोषाश्च ये पुंसां योनिदोषास्तु योषिताम् ॥ १८२ ॥  
 निहन्ति सर्वान् दुर्वारान् नात्र कार्या विचारणा ।  
 अर्शांसि वातगुल्फाश्च वातरोगमरोचकम् ॥ १८३ ॥  
 नाभिशूलमुदावर्त्तं हृद्दोगं ग्रहणीं तथा ।  
 क्षयं कुष्ठमपस्मारं प्रमेहं वातशोणितम् ॥ १८४ ॥  
 महान्तमग्निसादश्च कासं श्वांसं भगन्दरम् ।  
 सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो जीवेद्दर्शयतद्वयम् ॥ १८५ ॥  
 क्षौराज्यरसयूषाक्तं दोषधात्वलोचितम् ।  
 बुभुक्षितो मात्रयाऽन्न मद्याद् गुग्गुलुसेवकः ॥ १८६ ॥  
 वातं स्थिरादिक्वाथेन पित्तं काकोलिकादिना ।  
 आरग्वधाद्येन कफं पीतो जयति गुग्गुलुः ॥ १८७ ॥  
 दावीकाथेन मेहं जयति मधुयुतो मेदसश्चापि वृद्धिं  
 पाण्डुत्वं मूत्रयुक्तः क्षपयति बहुलं छागदुग्धेन सिद्धम् ।  
 निम्बकाथेन कुष्ठं श्वयथुमतिबलं मूलककाथपीतः  
 क्षिप्रं कुम्भीकवृक्षस्वरसपरिगतो मूषकप्रासदोषान् ॥ १८८ ॥  
 इति योगराजगुग्गुलुः ।

त्रिवृत्ते जोवती दन्ती खदंष्ट्रा चित्रकं शठी ।  
 गवाक्षी सुस्तविश्वाह्वा विडङ्गानि हरीतकी ॥ १८९ ॥  
 पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावरुष्करात् ।  
 वृषदारपलान्यष्टौ शूरणस्य च षोडश ॥ २०० ॥  
 जलद्रोणे पचेत् काथं चतुर्भागावशेषितम् ।

पूतं पूतं रसं भूयः क्षायेभ्यस्त्रिगुणं गुडम् ॥ २०१ ॥  
 मेलयित्वा पचेत् तावद्यावद्दूर्वाप्रलेपनम् ।  
 अवतार्य ततः पश्चात् चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ २०२ ॥  
 त्रिवृत्तं जीवतीकन्दचित्रकान् द्विपलांशिकान् ।  
 एलात्वक्परिचं चापि गजाङ्गश्चापि षट्पलम् ॥ २०३ ॥  
 द्वात्रिंशच्च पलञ्चैव चूर्णयित्वा निधापयेत् ।  
 ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णं क्षीररसाग्निः ॥ २०४ ॥  
 पञ्चगुल्मान् प्रमेहान्श्च पाण्डुरोगं हलीमकम् ।  
 जयेदग्निं सर्वाणि तथा सर्वोदराणि च ॥ २०५ ॥  
 दीपयेद् ग्रहणीं मन्दां यक्ष्माणं चापकर्षति ।  
 पीनसे च प्रतिश्लाय आमवाते तथैव च ॥ २०६ ॥  
 अयं सर्वगदेष्वेव कल्याणो लेह उत्तमः ।  
 दुर्नामान्तकरो ह्येष दृष्टो वारसहस्रशः ॥ २०७ ॥  
 भवन्म्यनेन पुरुषाः शतं वर्षाण्यनामयाः ।  
 आयुषो दैर्घ्यजननो बलीपलितनाशनः ॥ २०८ ॥  
 रसायनवरञ्चैष मेधाजनन उत्तमः ।  
 गुडश्रीबाहुशालोऽयं दुर्नामारिः प्रकीर्तितः ॥ २०९ ॥

इति श्रीबाहुशाली गुडः ।

साह्यं पलं पलं चाहं विदध्याङ्गुलखण्डयोः ।  
 अष्टमध्यमहीनेषु मात्रेयं मुनिना स्मृता ॥ २१० ॥  
 तोयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो न भ्रूवते गुडः ।  
 क्षिप्तस्तु निश्चलस्तिष्ठेत्पतितस्तु न शीर्यते ॥ २११ ॥  
 यावत् दूर्वाप्रलेपः स्वात् यावद्वा तन्तुमान् भवेत् ।  
 एष पाकः समस्तानां गुडानां परिकीर्तितः ॥ २१२ ॥  
 सुखमर्दः सुखस्पर्शो गन्धवर्णरसान्वितः ।  
 पौडिती भजते मुद्रां गुडः पाकमुपागतः ॥ २१३ ॥

एष षोडशेदागः ।

मुण्डं तीक्ष्णञ्च कान्तञ्च त्रिप्रकारमयः स्मृतम् ।  
 मृदु कुण्डञ्च कण्डारं त्रिविधं मुण्डमेव च ॥ २१४ ॥  
 हतद्रावमविस्फोटं मृदु कुम्भहतं च यत् ।  
 घट्टने प्रसरं दुःखात्तत्कुण्डं मध्यमं स्मृतम् ॥ २१५ ॥  
 विघृतं भज्यते भङ्गं कृष्णं स्यात्तु कण्डालकम् ॥ २१६ ॥  
 मुण्डं वरं मृदुलकं कफवातशूल-  
 मानाहमेहगुदजामय पाण्डुहारि ।  
 गुल्मामवातजठरार्तिहरं प्रदीपि  
 शोफापहं रुधिरकृत् खलु कौष्ठशोधि ॥ २१७ ॥  
 खराख्यं योगरं सारं कर्णकं द्रावकं तथा ।  
 रोमकं षड्विधं तीक्ष्णं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥ २१८ ॥  
 हुन्तालमपरं तारं वट्टं वाजरकालकम् ।  
 कान्तं सप्तविधं प्रोक्तं भ्रामकं चुम्बकं तथा ॥ २१९ ॥  
 नीलं कृष्णमतिस्निग्धं सूक्ष्मं सारमयः शुभम् ।  
 न नमैङ्गुरं यत्तत् खरलोहमुदाहृतम् ॥ २२० ॥  
 कृष्ण पाण्डुर कच्छुर वीजतुल्यन्तु योगरम् ।  
 विच्छेदनेऽतिपरुषं हुन्तालमिति कथ्यते ॥ २२१ ॥  
 योगरैर्वज्रसङ्काशैः सूक्ष्मैर्युखैश्च सान्द्रकैः ।  
 निशितं श्यामलाङ्गञ्च वाजरं तत्प्रकीर्तितम् ॥ २२२ ॥  
 नीलं कृष्णप्रभं सान्द्र मत्रणं गुरुतारकम् ।  
 अयः पारशवं तीक्ष्णशस्त्रं कालायसं खरम् ॥ २२३ ॥  
 रूक्षं स्यात् खरलोहकं समधुरं पाके च वीर्यं हिमम्  
 तिक्तोष्णं कफवातपित्तजनितं ग्रीहामपाण्डुर्त्तिनुत् ।  
 सद्यः शूलयकृत् गदक्षयजरामोहामवातापहम्  
 दीप्तं चातिरसायनं कफकारं दुर्नाममेदापहम् ॥ २२४ ॥

खरलोहात्परं सर्वभेदीकं स्याच्छतोत्तरम् ॥ २२५ ॥

गुडूची हंसपादी च रक्तमालाफलत्रयम् ।

गोपालिका गोरसना तुम्बुक्वं लोहतप्तकम्

एषां रसैः सिञ्चयेत्तद्गरोषनिहृत्तये ॥ २२६ ॥

इति तीक्ष्णधीधनम् ।

अथ लोहवर्धनम् ।

तत्तदाकरसम्भूतं तत्तद्रोगविनाशनम् ।

तेन तस्य परीक्षायां यतेमहि सहेतुकम् ॥ २२७ ॥

कान्तकं तण्डुलाङ्गं स्यादार्यवम्बलयोपरि ।

कृशताडं कृशाङ्गञ्च शूलाग्रञ्चोग्रदेशजम् ॥ २२८ ॥

पाण्डिजं द्विविधं कृष्णं शुक्लञ्च समदाङ्गिमम् ।

भद्रमेरण्डबीजाङ्गं स्रुहीपत्रनिभं शुभम् ॥ २२९ ॥

वज्रदमकंपत्राङ्गं मीषत्स्वर्णच्छवि द्विधा ।

कान्तं मृदुतरं ताडं रुक्षं कान्ति शितीकरम् ॥ २३० ॥

सुद्राङ्गं गुरुतारं स्यात् कलिङ्गजमयः स्मृतम् ।

रुक्षं रुक्मप्रतीकाशं तीक्ष्णं मृदुफलं स्मृतम् ॥ २३१ ॥

यक्तुप्लीहशिरःशूलमन्त्रपित्तानिलोद्भवम् ।

पार्श्वरोगहृतं वातं हन्याद्वातकफोद्भवम् ॥ २३२ ॥

हृद्यतीसारशूलानि परिणामोद्भवं तथा ।

वातं सर्वाङ्गिकं पित्तं निहन्याश्चोग्रदेशजम् ॥ २३३ ॥

भेदनं दीपनं वज्रं दुर्नामाख्यं त्रिदोषजम् ।

गात्रभेदं कफं वातं हन्ति वज्रोद्भवं तु यत् ॥ २३४ ॥

गुल्मञ्च पाण्डुरोगञ्च ष्वराञ्च विषमोद्भवान् ।

अर्शांसि श्वासशोथाञ्च प्रमेहाञ्च विशेषतः ॥ २३५ ॥

गलग्रहं रक्तपित्तं मरुद्रोगं भयानकम् ।

निद्रासंस्थावरोधञ्च निहन्यात् पाण्डिदेशजम् ॥ २३६ ॥

रक्तोत्थं चापि चोष्णं रक्तपित्तं सुदारुणम् ।  
 मूर्च्छाच्छर्दिहरं दाहं वक्षं शमयति ध्रुवम् ॥ २३७ ॥  
 सर्वान् रोगान्निहन्त्याश्च कुष्ठाष्टादशसन्निताम् ।  
 पावनं पुत्रजननं बन्ध्याया वीर्यवर्धनम् ।  
 बल्यं क्षयापहं धातुवृंहणं स्यात् कलिङ्गजम् ॥ २३८ ॥  
 एतानि सर्वाणि विचेष्टितानि  
 हितानि रोगोपशमाय सन्ति ।  
 वयोविशेषेषु विशेषविज्ञै-  
 विज्ञाय दत्तानि च देशकाले ॥ २३९ ॥  
 सामान्यात् द्विगुणञ्चोयं तस्मादष्टगुणं कलिः ।  
 कलेर्दशगुणं भद्रं भद्राद्वक्षं सहस्रधा ॥ २४० ॥  
 वज्रात् षष्टिगुणं पाण्डिर्निरचिर्दशभिर्गुणैः ।  
 ततः कोटिसहस्रेण त्वयः कान्तं महागुणम् ॥ २४१ ॥

इति लीहवर्णनम् ।

त्रिष्टम्बिकनिर्गुण्णी स्रुहीमुण्डितका जटा ।  
 प्रत्येकशोऽष्टपलिका जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ २४२ ॥  
 पादशेषे रसे तस्मिन् पुनस्तेन विपाचयेत् ।  
 पलद्वयं विडङ्गस्य व्योषात्कर्षद्वयं पृथक् ॥ २४३ ॥  
 त्रिफलायाः पलं पञ्च शिलाजतु पलं न्यसेत् ।  
 दिव्यौषधहतस्यापि वैकङ्कतहतस्य वा ॥ २४४ ॥  
 पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ।  
 मधुशर्करयोर्युक्तां चतुर्विंशतिभिः पलैः ॥ २४५ ॥  
 घनोभूते सुशीते च दापयेदवतारिते ।  
 एतदग्निमुखं नाम दुर्नामान्तकरं परम् ॥ २४६ ॥  
 मन्दमग्निं करोत्याश्च कालाग्निसमतेजसम् ।  
 पर्वतोऽप्यवजीर्येत प्रसादादस्य देहिनाम् ॥ २४७ ॥

गुरुवृथापानानि पयो मांसरसा हिताः ।  
 दुर्नामपाण्डुश्वयथु ग्रीहकुष्ठोदरापहम् ॥ २४८ ॥  
 न स रोगोऽस्ति यच्चापि न निहन्यादिदं क्षणात् ।  
 करोरकाञ्चिकादीनि ककारादीनि वर्जयेत् ।  
 स्रवत्यतोऽन्यथा लौहो देहात्किञ्च दुर्जयम् ॥ २४९ ॥

इत्यग्निमुखबोधः ।

पलद्वादशकं कृत्वा कृष्णलोहस्य खण्डशः ।  
 भार्गवम्बुष्टा सगरुडीरमूलैः पिण्डं प्रलेपयेत् ॥ २५० ॥  
 दत्त्वा प्रथमयेत्तावद्यावत्सर्वमृत्तं भवेत् ।  
 घृतस्य षट्पलं देयं शर्करायास्तथैव च ॥ २५१ ॥  
 सूर्यावर्त्तरसप्रस्थे त्रिफलासहिते शुभे ।  
 प्रक्षिप्य विपचेद्भूयो यावत्साम्द्रत्वमेति च ॥ २५२ ॥  
 सिद्धे रात्रुषिते वीजं सूर्यावर्त्तस्य दापयेत् ।  
 कर्षं त्रिकटुकस्यापि त्रिकर्षं चूर्णसंयुतम् ॥ २५३ ॥  
 मधुत्रिपलसंयुक्तं यथाग्निं चोपयोजयेत् ।  
 अर्शासि कामला कुष्ठपाण्डुरोग कर्मीस्तथा ॥ २५४ ॥  
 हृङ्गि गुल्मीदरं शोथं विशिषात्परिणामजम् ।  
 शूलान्निहन्ति सर्वास्तु विकारान्नात्र संशयः ॥ २५५ ॥  
 एतन्नोद्वाष्टकं नाम सर्वदोषहरं परम् ।

इति लोद्वाष्टकम् ।

चयं पलाष्टकं देयं खदिरं चार्द्धमेव च ।  
 चित्रकस्य पलं पञ्च तालमूली च तत्समा ॥ २५६ ॥  
 त्रिफलाप्रस्थसंयुक्तं जलद्रोणे विपाचयेत् ।  
 अष्टभागावशीषेण कषायमवतारयेत् ॥ २५७ ॥  
 आण्वात्पलाष्टकं देयं कृष्णलोहस्य षोडश ।  
 पचेत्साम्प्रमये पात्रे सुशीते चावतारयेत् ॥ २५८ ॥

त्रिद्वन्द्वो विडङ्गानि पथ्या चामलकानि च ।  
 शुण्ठी विभीतकं कण्ठा एषां चूर्णं पलाधिकम् ॥ १५८ ॥  
 शर्करा मधु चत्वारि स्रग्ध्रे भाण्डे निधापयेत् ।  
 गुरुद्वन्द्वाक्षपानानि पयो मांसरसो हितः ॥ २६० ॥  
 दुर्नाम कुष्ठश्वयथुपाण्डुभ्रूहीदराणि च ।  
 गुदशूले कुक्षिशूले परिणामकृते हितः ॥ २६१ ॥  
 वलवर्णकरं वृष्यमग्निसन्दीपनं परम् ।  
 करीरं काष्ठीकश्चैव काकमाचीश्च वर्जयेत् ॥ २६२ ॥  
 इति चण्डिका लोहम् ।

अथातः शङ्करलोहमाह ।

प्रणम्य शङ्करं देवं दण्डपाणिं महेश्वरम् ।  
 जीवितारोग्यमन्विच्छुद्धारदोऽपृच्छदीश्वरम् ॥ २६३ ॥  
 सुखोपायेन हे नाथ ! शस्त्रक्षाराग्निभिर्विना ।  
 चिकित्साभर्षणां नृणां कारुण्यात् वक्तुमर्हसि ॥ २६४ ॥  
 नारदस्य वचः श्रुत्वा नराणां हितकाम्यया ।  
 अर्षसां नाशनं अष्टं भैषज्यमिदमीरितम् ॥ २६५ ॥  
 पाण्डिवज्रादिलोहाना मादायान्यतमं शुभम् ।  
 क्त्वा निर्मलमादौ तु कुनद्या माक्षिकेण च ॥ २६६ ॥  
 पत्तूरमूलकल्केन सरसेन दहेत्ततः ।  
 वज्री निक्षिप्य विधिवत् साराङ्गारेण निर्धमेत् ॥ २६७ ॥  
 ज्वाला च तस्य रोह्यया त्रिफलाया रसेन तु ।  
 ततो विघ्नय गलितं शङ्कुनोर्ध्वं विनिक्षिपेत् ॥ २६८ ॥  
 त्रिफलाया रसे पूते तदाकृष्य तु निर्धमेत् ।  
 न सम्यक् गलितं यत्तु तेनैव विधिना पुनः ॥ २६९ ॥  
 धातं निर्वापयेत्तस्मिंश्चोहं तक्षिफलारसे ।  
 यत्तोहं न सृतं तत्तु पार्थ भूयोऽपि पूर्ववत् ।

मारणात् सृते यच्च तत्पक्त्वमलोहवत् ॥ २७० ॥

तदनुलोहवत् लोहपात्रे कालायसमुहरेण सञ्चूर्ण्य हत्वा  
 बहुशः सलिले प्रचाख्याङ्गारादुद्धृतन्तदयः केवलमग्नी शुष्की-  
 कृत्य घ्रातपे दद्यात् पश्चात् लोहशिलायां पिष्ट्वा ततः संशोष्य  
 विधिवच्चूर्णयेत् ।

लोहेनैव तथा यस्यात् दृषदा सूक्ष्मचूर्णितम् ॥ २७१ ॥

कृत्वा लोहमये पात्रे सृत्तिकालिसरन्मुके ।

रसेः पङ्कोपमं कृत्वा पचेद्भोमयवङ्गिना ॥ २७२ ॥

पुटानि क्रमशो दद्यात् पृथगीषां विधानतः ।

त्रिफलाद्रुकभृङ्गाणां केशराजस्य बुद्धिमान् ॥ २७३ ॥

मानकन्दकभङ्गातवङ्गीनां शूरणस्य च ।

हस्तिकर्णपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च ॥ २७४ ॥

पुटे पुटे चूर्णयित्वा लोहात् षोडशिकं पलम् ।

तस्मानं त्रिफलायाश्च पलेनाधिकमाहरेत् ॥ २७५ ॥

अष्टभागावशेषे तु रसे तस्याः पचेत् बुधः ।

अष्टौ पलानि दत्त्वा च सर्पिषो लोहभाजने ॥ २७६ ॥

ताम्बू वा लोहदर्व्यां तु चालयेद्विधिपूर्वकम् ।

ततः पाकविधानज्ञः स्वच्छे चोर्द्धं च सर्पिषि ॥ २७७ ॥

सृदुमध्यादिभेदेन गृह्णीयात्पाकमाहृतः ।

भारभेत विधानज्ञः कृतकौतुकमङ्गलः ॥ २७८ ॥

भ्रामरं घृतसंयुक्तं लिहेद्वा रत्निकाक्रमात् ।

द्वादशरत्निकापर्यन्तं यथाग्निवत्सं खादेत् ।

वर्षमानानुपानञ्च गव्यक्षीरेण संयुतम् ॥ २७९ ॥

गव्याभावे ह्यजायाश्च स्निग्धवृष्यादिभोजनम् ।

सद्यो वङ्गिकारक्षैव भक्षकञ्च नियच्छति ॥ २८० ॥

हन्ति वातं तथा पित्तं कुष्ठानि विषमञ्जरम् ।



गुल्मशूलान्निरोगांश्च निद्रालस्यमरोधकम् ॥ २८१ ॥  
 शूलञ्च परिणामञ्च प्रमेहमपवाहकम् ।  
 श्वयं बधिरस्त्रावं दुर्नामञ्च विशेषतः ॥ २८२ ॥  
 बलकृद्दृष्टञ्चैव कान्तिदं स्वरबोधनम् ।  
 शरीरलाघवकरमारोग्यं पुष्टिर्बर्द्धनम् ॥ २८३ ॥  
 आयुथं श्रीकरञ्चैव यशस्तोजस्करं शुभम् ।  
 सश्रीकं पुत्रजननं बलीपलितनाशनम् ॥ २८४ ॥  
 दुर्नामारिरयं नाम्ना दृष्टो वारसहस्रशः ।  
 निर्मूलं दह्यते शीघ्रं यथा तूलञ्च वङ्गिना ॥ २८५ ॥  
 सौकुमार्याल्पकायत्वान्मयसेवौ यदा नरः ।  
 जीर्णमद्यादियुक्तादि भोजनैः सह दापयेत् ॥ २८६ ॥  
 लावतिस्तिरिवर्त्तोरमयूरशशकादयः ।  
 चटकः कलविङ्कश्च वर्त्तकोहरिणैकः ॥ २८७ ॥  
 श्येनः काकः हृहृक्लावो वनविष्किरकादयः ।  
 पारावतमृगादीनां मांसं जाङ्गलजं शुभम् ॥ २८८ ॥  
 मङ्गुरो रोहितः श्रेष्ठः शकुलञ्च विशेषतः ।  
 मत्स्यराज इमे प्रोक्ता हितमत्स्याय देहिने ॥ २८९ ॥  
 प्रशस्तं वार्त्ताकुफलं पटोलं हृहृतीफलम् ।  
 प्रलम्बा भीरुवेचाग्रं ताडकं तण्डुलीयकम् ॥ २९० ॥  
 वास्तुकं धान्यशाकञ्च क्रमुकं चक्रवर्त्तनम् ।  
 नारिकेलञ्च खर्जूरं दाडिमं लवलीफलम् ॥ २९१ ॥  
 शृङ्गाटकञ्च पक्वान्नं द्राक्षा तालफलानि च ।  
 जातिकोशं लवङ्गञ्च पूगताम्बूलपत्रकम् ॥ २९२ ॥  
 हितान्येतानि वस्तूनि लोहमेतत्समग्रताम् ।  
 नाश्रीयाङ्गकुचं कोलं कर्कशुवदराणि च ।  
 जम्बीरं बीजपूरञ्च करमर्दकतिन्तिडीः ॥ २९३ ॥

आनूपानि च मांसानि क्रकारं पुण्ड्रकादयः ।  
 हंससारसदात्युह शङ्ख कङ्कबलाहकाः ॥ २९४ ॥  
 मानकन्दकसेरुणि कतकश्च कलिङ्गकम् ।  
 कुष्माण्डश्च कर्कोटं क्रमुकश्च विशेषतः ॥ २९५ ॥  
 कटुकं कालशाकश्च कुण्डुरुं कर्कटीं तथा ।  
 द्विदलानि च सर्वाणि ककारादींश्च वर्जयेत् ॥ २९६ ॥  
 लोहराजस्तथा चायं स्रयं रुद्रेण भाषितः ।  
 जगतामुपकाराय दुर्नामारिरयं ध्रुवम् ॥ २९७ ॥  
 खानादपैति मेरुश्च पृथ्वी पर्य्यति वायुना ।  
 पतन्ति चन्द्रताराश्च मिथ्या चेदहमद्भुवम् ॥ २९८ ॥  
 ब्रह्मघ्नाश्च कृतघ्नाश्च क्रूरा येऽसत्यवादिनः ।  
 वर्जनीया विशेषेण भिषजाः गुरुनिन्दकाः ॥ २९९ ॥  
 मुनिरसपिष्टं विडङ्गं मुनिरसलीढं चिरस्थितं घर्मे ।  
 द्रावयति लोहदोषान् वङ्गिर्नवनीतपिण्डमिव ॥ ३०० ॥  
 काले मलप्रवृत्तिर्लाघवसुन्दरे विशुद्धिरुहारे ।  
 शङ्खेषु नावसादो मनःप्रसादोऽस्य परिपाके ॥ ३०१ ॥  
 क्षामिरिपुचूर्णं लीढं सहितं स्वरसेन वङ्गसेनस्य ।  
 चपयत्यचिरान्नियतं लोहमजीर्णोद्भवं शूलम् ॥ ३०२ ॥  
 कुर्यात्कानकबीजैश्च रेचनं किट्टशान्तये ।  
 भवेत् यद्यतिसारश्च पीत्वा दुग्धन्तु तं जयेत् ॥ ३०३ ॥  
 गुञ्जाद्वादशकादूर्ध्वं वृद्धिरस्य भयप्रदा ।

इति ब्रह्मस्मथीतलोहः ।

अथ सामान्यविधिः ।

रक्तोष्णताः गुदे क्लीलाः पिप्ताकृतिसमन्विताः ।  
 वटप्ररोहसदृशा गुञ्जा विद्भुमसन्निभाः ॥ ३०४ ॥  
 तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णश्च गाढकिट्कप्रपीडिताः ।

स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥ ३०५ ॥

भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।

हीनवर्णबलोक्ताही हृत्तौजा कलुषेन्द्रियः ॥ ३०६ ॥

विट्श्यावं कठिनं रूक्षमधी वायुर्न वर्त्तते ॥ ३०७ ॥

वाताद्यनुबन्धमाह ।

तनु चारुणवर्णश्च फेनिलं चासृगर्शसाम् ।

कट्यूरुगुदशूलश्च दीर्बल्यं यदि वाधिकम् ।

तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् ॥ ३०८ ॥

शिशिलं श्वेतपीतश्च विट्स्निग्धं गुरु शीतलम् ।

यद्यर्शसां घनं चासृक् तन्तुमत्पाण्डुपिच्छिलम् ॥ ३०९ ॥

गुदं सपिच्छं स्निमितं गुरु स्निग्धश्च कारणम् ।

श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥ ३१० ॥

रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ स्रवन्निषक् ।

दुष्टास्त्रे निगृहीते स्युः शूलानाहाद्यसृग्गदाः ॥ ३११ ॥

चन्दनकिराततिक्ताक धन्वयवासाः समागराः कथिताः ।

रक्तार्शसां प्रशमना दार्वीत्वगुग्गीरनिम्बाश्च ॥ ३१२ ॥

नवनीततिलाभ्यासात् केसरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।

दधिरसमथिताभ्यासाद् गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवाहाः ॥ ३१३ ॥

सपद्मकेशरं क्षौद्रं नवनीतं नवं लिङ्गम् ।

सिताकेशरसंयुक्तं रक्तार्शसि सुखी भवेत् ॥ ३१४ ॥

लाजैः पेया पीता बुक्रिका केशरोत्पलैः सिद्धा ।

हृन्थाश्च रक्तरोगं तथा बलाष्टन्निपर्णीभ्याम् ॥ ३१५ ॥

पयसा शृतेन यूषैः सतीनमुद्रादकीमसूराणाम् ।

भोजनमद्यादन्तैः शालिश्यामाककोद्रवाणाम् ॥ ३१६ ॥

शशहरिणलावमांसैः कपिप्ललैरेषमांसैश्च ।

भोजनमद्यादन्तैः मधुरैरीषकमधुरैर्वा ॥ ३१७ ॥

ज्योत्स्निका वीजकल्केन लेपो रक्तार्घसां हितः ।  
 तद्द्वयोपरजोयुक्तं नवनीतं प्रलेपयेत् ॥ ३१८ ॥  
 समङ्गोत्पलमोचाङ्ग तिरौटतिलचन्दनैः ।  
 ह्यागक्षीरं प्रयोक्तव्यं गुदजे शोषितात्मके ॥ ३१९ ॥  
 सातिविषा कुटजत्वक् फलञ्च रसाङ्गनञ्च मधुयुतानि ।  
 रक्तापहानि दद्यात्पिपासवे तण्डुलजलेन ॥ ३२० ॥  
 यवानीन्द्रयवं पाठा विल्वं शण्ठी रसाङ्गनम् ।  
 चूर्णं शूले हितं पेयं प्रवृद्धे वातशोषिते ॥ ३२१ ॥  
 कुटजफलबल्ककेयरनीलोत्पललोध्रधातकौकल्कैः ।  
 सिद्धं घृतं विधेयं शूले रक्तार्घसां भिषजा ॥ ३२२ ॥

इति कुटजाद्यं घृतम् ।

अवाक्पुष्पी बला दावीं पृश्निपर्णीं त्रिकण्टकम् ।  
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ शुक्राञ्च त्रिपलोम्बिताः ॥ ३२३ ॥  
 कषाय एव देया च जीवन्ती कटुरोहिणी ।  
 पिप्पली पिप्पलीमूलं नागरं सुरदारु च ॥ ३२४ ॥  
 कलिङ्गं शाल्मलीपुष्पं वीरा चन्दनकुङ्कुमम् ।  
 कटफलं चित्रकं मुस्तं प्रियङ्गुतिविषे स्थिरा ॥ ३२५ ॥  
 पद्मोत्पलानां किञ्चल्कं समङ्गा सनिदग्धिका ।  
 विल्वं मोचरसं पाठा भागाः कर्षसमन्विताः ॥ ३२६ ॥  
 चतुष्प्रस्थं घृतप्रस्थे कषायमुपकल्पयेत् ।  
 त्रिंशत्पलानि प्रस्थोऽत्र विज्ञेयो द्विपलाधिकः ॥ ३२७ ॥  
 सुनिषण्णकचाङ्गेर्याः प्रस्थौ द्वौ स्वरसस्य च ।  
 सर्वैरैर्यथोद्दिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३२८ ॥  
 एतदर्शःस्वतीसारै त्रिदोषे रुधिरशुतौ ।  
 प्रवाहणे गुदभ्रंशे पिच्छासु विविधासु च ॥ ३२९ ॥  
 उद्याने चातिबहुयः शोथे शूले गुदाद्युक्तं



मूत्रग्रहे मूद्रवाते मन्दाग्नावत्तृचावपि ॥ ३३० ॥  
 प्रयोज्यं विधिवत्सर्पिर्बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।  
 विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययम् ॥ ३३१ ॥  
 द्रव्याण्यष्टाविहावाप्य जलघोडशके कथेत् ।  
 निःक्वाथ प्रस्थशेषन्तु गृह्णीयात् प्रसृतं भिषक् ॥ ३३२ ॥  
 इति अवाक्पुष्पीष्टतम् ।

न्यग्रोघोदुम्बराश्लथ्य वदरीं प्लक्षवेतसाः ।  
 एभ्यः प्रवालांस्तृणान्स्त्रिपलांश्च समाहरेत् ॥ ३३३ ॥  
 अवाक्पुष्पाः पलान्यष्टौ द्वौ च दार्वास्तथैव च ।  
 शालपर्ण्याः पले द्वे तु सर्वमेतत् समावपेत् ॥ ३३४ ॥  
 द्वे पले कालशाकस्य सर्वमेतत् समावपेत् ।  
 द्विद्रोणे सलिले साध्यमष्टभागावशेषितम् ॥ ३३५ ॥  
 घृतस्याऽर्द्धाढकञ्च स्यात् सकषायं सुखाग्निना ।  
 कुचाङ्गे र्यास्त्रिकाभ्याञ्च स्वरसः स्नेहसम्मितः ॥ ३३६ ॥  
 देवदारु च मुस्तञ्च चित्रकं विखपेशिका ।  
 कट्फलं शृङ्गवेरञ्च पिप्पली चन्दनं तथा ॥ ३३७ ॥  
 सौवेरमञ्जनं मूलं पिप्पल्याः कटुरोहिणी ।  
 गन्धप्रियङ्गुपुष्पञ्च शाल्मली जीवकाह्वया ॥ ३३८ ॥  
 वत्सकस्य च बीजानि तथा चातिविषाभया ।  
 एषामक्षसमा भागाः पृथग्दत्त्वा विपाचयेत् ॥ ३३९ ॥  
 वातगुल्ममतीसारं शूलं ज्वरमरोचकम् ।  
 स्त्रीणामसृग्दरं सर्वं रक्तपित्तप्रवाहिकाम् ॥ ३४० ॥  
 पाण्डुरोगं तथा कासं कृमिदोषांश्च नाशयेत् ।  
 कृदिं माक्षिकसंयुक्तं शमयेद्दीपनं परम् ॥ ३४१ ॥  
 गर्भाधानञ्च बन्ध्यानां करोत्यर्शोनिवारणम् ।  
 चाङ्गे रौष्टतमित्युक्तं ख्यातमर्शो निवारणम् ॥ ३४२ ॥

बलमांसकारश्चैतद्रक्तगुल्महरं तथा ।

अर्शसां पित्तजातानां हितं तद्रक्तजेष्वपि ।

सन्निपातसमुत्पेषु सर्वतो भिषजः क्रमः ॥ ३४३ ॥

इति मङ्गशास्त्रेरीष्टनम् ।

कुटजत्वचो विपाच्यं पलशतमार्द्रं महेन्द्रसलिलेन ।

यावत्सान्द्ररसं तद्भुव्यं स्वरसस्ततो ग्राह्यः ॥ ३४४ ॥

मोचरसः समङ्ग फलिनो च पलांशकैस्त्रिभिस्तैश्च ।

वत्सकबीजं तुल्यं चूर्णीकृतमत्र दातव्यम् ॥ ३४५ ॥

पूतः कथितः सान्द्रः स्वरसो दार्वीप्रलेपनो ग्राह्यः ।

सात्राकालोपहिता रसक्रियैषा जयत्यसृक् स्रावम् ॥ ३४६ ॥

छागक्षीरप्रयुक्ता पेया मण्डेन वा यथाम्निबलम् ।

जीर्णैषधस्तु शालीन् पयसा छागेन भुञ्जीत ॥ ३४७ ॥

रक्तगुदजातीसारं सासृगुजो निहन्त्याशु ।

बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा ह्युभयमार्गम् ॥ ३४८ ॥

अत्राष्टभागावशिष्टा कर्त्तव्या काथकल्पना ॥ ३४९ ॥

इति कुटजरसक्रिया ।

कुटजत्वक् पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशिष्टन्तु कषायभवतारयेत् ॥ ३५० ॥

वस्त्रपूतं ततः काथं पचेत्तेहत्वमागतम् ।

सुखं मोचरसं स्रोधं कपित्थफलधातकी ॥ ३५१ ॥

भङ्गातकं विडङ्गानि त्रिकटुं त्रिफलां तथा ।

रसाञ्जनं चित्रकञ्च कुटजस्य पलानि च ॥ ३५२ ॥

वचामतिविषां बिम्बं प्रत्येकन्तु पलं पलम् ।

त्रिंशत्पलं गुडस्याथ चूर्णीकृत्य निधापयेत् ॥ ३५३ ॥

मधुनः कुडवं दद्यात् घृतस्य कुडवं तथा ।

एष लोहः शमयति चार्शोरक्तसमुद्भवम् ॥ ३५४ ॥

वातिकं पैत्तिकञ्चैव क्लैषिकं सान्निपातिकम् ।  
 ये च दुर्नामजा रोगास्तान् सर्वान् नाशयत्यपि ॥ ३५५ ॥  
 अश्लपित्तमतिसारं पाण्डुरोगमरोचकम् ।  
 ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं श्वयथुं कामलामपि ॥ ३५६ ॥  
 अनुपानं घृतं दद्यान्मधु तक्रं जलं पयः ।  
 यथा सात्तं निषेवेत पानाहारविचक्षणः ।  
 रोगानीकबधार्थाय कौटजो लेह उच्यते ॥ ३५७ ॥

इति कुटजलेहः ।

चित्रकं त्रिफला मुस्तं ग्रन्थिकञ्चविकाशता ।  
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गं दण्डोत्पलकुठेरकाः ॥ ३५८ ॥  
 एषां चतुष्पलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।  
 भस्नातकसहस्रे हे छित्वा तत्रैव दापयेत् ॥ ३५९ ॥  
 तेन पादावशेषेण लोहपात्रे पचेद्विषक् ।  
 तुलाहं तीक्ष्णलोहस्य घृतस्य कुडवद्वयम् ॥ ३६० ॥  
 द्रूपणं त्रिफलावङ्गि सैन्धवं विड्मौद्गिदम् ।  
 मौवर्चलं विडङ्गानि पलिकांशानि कल्पयेत् ॥ ३६१ ॥  
 कुडवं हृद्ददारस्य तालमूल्यास्तथैव च ।  
 शूरणस्य पलान्यष्टौ चूर्णं कृत्वा विनिश्चिपेत् ॥ ३६२ ॥  
 सिद्धशीते प्रदातव्यं मधुनः कुडवद्वयम् ।  
 प्रातर्भोजनकाले वा ततः खादेद्यथाबलम् ॥ ३६३ ॥  
 अर्शांसि ग्रहणीरोगं पाण्डुरोगमरोचकम् ।  
 कृमिगुल्माशमरीमेहं शूलच्छाशु व्यपोहति ॥ ३६४ ॥  
 करोति शुक्रोपचयं बलीपलितनाशनम् ।  
 रसायनमिदं त्रैष्टं सर्वरोगहरं परम् ॥ ३६५ ॥

इति चित्रकादि भस्नातकापलेहः ।

असात्तप्रतायामेतेषां दाहादिप्रसन्नं द्रव्यम् ॥ ३६६ ॥

भावितं रजनौचूर्णं स्रुहीक्षीरेः पुनः पुनः ।

बन्धनात् सुदृढं सूत्रं छिन्नश्चर्माभगन्दरम् ॥ २६७ ॥

इति सूत्रबन्धनम् ।

स्रुहीकाण्डगते क्षीरे भस्मातकसमन्विते ।

ज्योतिष्मत् त्रिफलादस्तीकोशातक्यग्निसेन्धवैः ॥ २६८ ॥

चूर्णैरितैः समष्टतैः बन्धयेत् सूत्रकं दृढम् ।

सूत्रं तत्पातयेदर्शः छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ २६९ ॥

इति चारसूत्रम् ।

श्वेतपुष्पः कालपुष्पो रक्तपुष्पस्तथैव च ।

पौतपुष्पो वरस्तेषु कालपुष्पश्च कौर्त्तितः ॥ ३७० ॥

प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्वकम् ।

कालपुष्पकमाहृत्य दग्धा भस्म समाहरेत् ॥ ३७१ ॥

श्राद्धकन्तु समादाय जलद्रोणे विपाचयेत् ।

चतुर्भागावशिष्टेन वस्त्रपूतेन वारिणा ॥ ३७२ ॥

शङ्खचूर्णस्य कुडवं प्रक्षिप्य विपचेत् पुनः ।

शनैः शनैर्मृदावग्नौ यावत्सान्द्रतनुर्भवेत् ॥ ३७३ ॥

स्वर्जिकायावशूके च शुण्ठीमरिचपिप्पली ।

वचातिविषा चैव हिङ्गुचित्रकयोस्तथा ॥ ३७४ ॥

एषां चूर्णानि निक्षिप्य पृथगेवाऽष्टमाषकम् ।

दर्ष्यां सङ्घटितश्चैव श्यापयेदायसे घटे ॥ ३७५ ॥

एषः वङ्गिसमः क्षारः कौर्त्तितः कश्यपादिभिः ।

नातितीक्ष्णो न च मृदुः शिवः शीघ्रं सपिच्छलः ।

शुक्तः श्लक्ष्णोऽत्यभिष्यन्दी क्षारस्याष्टाविमे गुणाः ॥ ३७६ ॥

इति क्षारपुष्पादिक्षारः ।

करीषराशिमध्यस्थं कृत्वा कर्मसु योजयेत् ।

क्षारं क्षारोदकं क्रीष्णं न्यसेन्मन्दप्रवाह्निमीम् ॥ ३७७ ॥



तीये कालकपुष्ककस्य विपचेद्भस्माढकं षड्गुणे  
 पात्रे लोहमये दृढे विपुलधीर्द्व्यां शनैर्घटयेत् ।  
 दग्धान्नी बहुशङ्खनाभिश्चकलान् पूतावशेषे क्षिपेत्  
 यद्येरण्डजनालमेष दहति चारो वरो वाक् शतात् ॥३७८॥  
 पानीयं प्रतिसारणीयमिति च चारो द्विधा शस्यते  
 तत्राद्यो गरगुल्मकादिशमने दुर्नामकादौ परः ।  
 तुर्य्येणाष्टमकेन षोडशगुणेनांशेन संव्यूहितो  
 मध्यः श्रेष्ठ इति क्रमेण विहितः चारोदकः शङ्खकः ॥३७९॥  
 पानीयं भावयित्वा तु स्रावयेच्च चतुर्गुणे ।  
 द्विगुणे षड्गुणे वारि तद्धारानेकविंशतिम् ॥ ३८० ॥  
 प्रायस्त्रिभागशिष्टेऽस्मिन्नच्छपैच्छित्थरक्तता ।  
 सञ्जायते तदा स्राव्यं चाराभ्यो प्राञ्चमिष्यते ॥ ३८१ ॥

इति चारः ।

हरीतकौनां प्रस्थाङ्गं प्रस्थमामलकस्य च ।  
 कपित्थानां दशपलं तदर्द्धं चेन्द्रवारुणी ॥ ३८२ ॥  
 विडङ्गं पिपली लोभ्रं मरिचं सैलवालुकम् ।  
 द्विपलांशं जलस्यैतच्चतुर्द्वीणे विपाचयेत् ॥ ३८३ ॥  
 द्रोणशेषे रसे तस्मिन् पूतशेषे प्रदापयेत् ।  
 गुडस्य द्विशतं रक्षेत् मासाङ्गं घृतभाजने ॥ ३८४ ॥  
 पलादूर्द्ध्वं भवत्येवं ततो मात्रा यथा बलम् ।  
 अस्याभ्यासादरिष्टस्य गुदजा यान्ति सङ्ख्यम् ॥ ३८५ ॥  
 ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नः श्लेष्मगुल्मोदरापहः ।  
 कुष्ठशोथारुचिहरो बलवर्णाग्निवर्धनः ॥ ३८६ ॥  
 सिद्धोऽयमभयारिष्टः कामलाश्लिषनाशनः ।  
 कृमिग्रन्थर्वुद्व्यङ्गं राजयक्ष्मन्वरास्तकत् ॥ ३८७ ॥  
 पानमानमरिष्टादेः क्षाथपानसमं जगुः ।

भेषजत्वात्फलं केचित् प्रथमं मदलक्षणम् ॥ ३८८ ॥

इत्यमकारिष्ठः ।

षडङ्गुलं सकर्णिकं कुर्याद्यन्त्रस्य मण्डलम् ।

अङ्गुष्ठोदरविस्तीर्णं छिद्रं स्यादङ्गुलायतम् ॥ ३८९ ॥

पञ्चाङ्गुलं बालकानां वयस्थानां षडङ्गुलम् ।

अर्शसास्तत् प्रयोक्तव्यं लुप्ताष्टन्तु भगन्दरे ।

यन्त्रं सप्ताङ्गुलं स्त्रीणामायतं चतुरङ्गुलम् ॥ ३९० ॥

इति यन्त्रप्रमाणाद्युपदेशः ।

तत्र स्थूलान्त्रप्रतिबद्धमर्शपञ्चाङ्गुलं गुदमाहुः ।

तस्मिन् बलयस्तिस्त्रोऽध्यर्शङ्गुलान्तरसम्भूताः प्रवाहिणी  
विसर्जनी संवरणी चेति । रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्शो गुदे इष्टः  
परिकीर्तितः प्रथमा तु गुदे अष्टादशाङ्गुलमात्रा तत्राऽचिर-  
कालजातानि अल्पदोषलिङ्गोपद्रवाणि भेषजसाध्यानि । स्रु-  
प्रसृतावगाढानि उच्छ्रिताग्राणि क्षारेण कर्कशस्थिरपृथु-  
कठिनानि अग्निना । तनु मूलानि उच्छ्रिताग्राणि क्लेदवन्ति  
च शस्त्रेण ।

क्षारेण वङ्गिना वापि वातश्लेष्मसमुद्भवम् ।

क्षारेणैव दहेदर्शः पितरक्तसमुद्भवम् ॥ ३९१ ॥

तत्र बलवन्तमातुरमर्शाभिः उपद्रुतमुपस्निग्धं परिस्निग्ध-  
मनिलवेदनाहृद्गुप्रशान्त्यर्थं स्निग्धमुष्णमल्पमन्नं द्रवप्रायं भुक्त-  
वन्तमुपवेश्य शुचौ देशे साधारणे व्यन्त्रे काले समे फलके  
श्यायां वा प्रत्यादित्यगुदम् अन्यस्योत्सङ्गे निषस्पर्शपूर्वकायम्  
उत्तानं किञ्चिदुन्नतकटिकं वस्त्रकम्बलकोपविष्टं यन्त्रशाटकेन  
परिचिमयीवासकधिकं परिकर्मभिः सुपरिगृहीतमस्यन्दनशरीरं  
कृत्वा ततोऽस्मिन् घृताभ्यक्तं यन्त्रसृज्जणसुखं पायी शनैः शनैः

प्रवाहमानस्य प्रणिधाय प्रविष्टं चार्शो वीक्ष्य शलाकया उत्पीड्य  
पित्तुवस्त्रयोः अन्यतरेण प्रसृज्य क्षारं पातयेदिति ।

पद्मपत्रसमः पातः क्षारलेपः प्रशस्यते ।

हेमन्ते द्युहते सूर्ये वसन्तेऽस्तगते मतः ॥ ३८२ ॥

पातयित्वा च पाणिना यन्त्रद्वारं पिधाय वाक्शतमात्र-  
मुपेक्षेत ततः प्रसृज्य क्षारव्याधिबलं चावेक्ष्य पुनः पातयेत्  
अथार्शः पक्कजाम्बवसङ्काशम् अभिवीक्ष्यावसक्तमीषक्षतमुपावर्त्त-  
येत् क्षारं प्रक्षालयेत् धान्याम्बदधिमस्तुशुक्तानामन्यतमिन ततो  
यष्टिमधुकमिश्रितसर्पिषा निर्वाप्य यन्त्रमपनीय उत्थाप्य तुर-  
मुष्णोदककोष्ठेऽवगाह्य शीताभिरङ्गिः परिषिञ्चेत् । अशीताभि-  
रित्येके ततो निर्वातमागारं प्रवेश्य आचारिकमादिशेत् ।

उक्तञ्च—युञ्ज्यात्पाकाय लघुञ्च माषतक्रसमन्वितम् ।

अथ चेत् स्थिरमूलत्वात् क्षारदग्धं न शीर्यति ॥ ३८३ ॥

इदमालेपनं तत्र समग्रमवचारयेत् ॥ ३८४ ॥

अम्बीकाष्णिकबीजानि तिलान् मधुकमेव च ।

सर्पिषा सममात्राणि तथैवमनुलेपयेत् ॥ ३८५ ॥

तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ।

सावशेषं पुनर्दाहैश्चैकैकं समुपक्रमेत् ॥ ३८६ ॥

प्राग्दक्षिणं ततो वामं ततः घृष्टायजं पुनः ।

ज्वलनेनाथ सन्दग्धः पक्कजम्बूफलोपमः ॥ ३८७ ॥

तत्र लेपं प्रयुञ्जीत पथ्याम्बक्षारचन्दनैः ।

दाहे वस्त्रादिजि लेपः शतधीतेन सर्पिषा ॥ ३८८ ॥

विषदेवाह्न सुरसा कुष्ठ गुडपुनर्नवैः ।

कल्कैः क्षतैरधो नाभिलेपयेद्द्विस्तवङ्गणम् ॥ ३८९ ॥

छाया सुशोषिता गोविट् पिण्डैः सौवीरपाचितैः ।

स्वेदयेद् गुददेशन्तु दाहादिक्लेशशान्तये ॥ ४०० ॥

क्षारसुष्णाम्बुनाऽवाप्य विबन्धे मूत्रवर्चसे ।

पिवेत् व्रणविशुद्धार्थं वराक्षाथं सगुग्गुलुम् ॥ ४०१ ॥

आहारमुद्दिशेच्चापि स्वेदनं वेदनासु च ।

जीर्णशाख्यमृद्धादि पथ्यं तिक्ताण्यसैन्धवैः ॥ ४०२ ॥

गुदेष्वर्शसु सर्वेषु तद्देशे पूर्वजन्मनि ।

जलौकाभिर्हरेच्चासृक् पुनर्जन्मनिवृत्तये ॥ ४०३ ॥

तत्र वातानुलोम्यमन्नरुचिरग्निदीप्तिलाघवं बलवर्णोत्प-  
त्तिर्मनस्तुष्टिरिति सम्यग्दग्धलिङ्गानि । अतिदग्धे तु गुदावद-  
रणं दाहो ज्वरः पिपासा शोणितातिप्रवृत्तिस्तन्निमित्ताद्योप-  
द्रवा भवन्ति । श्यामाल्यव्रणता कण्ठुरनिलवैगुल्फमिन्द्रिया-  
णामप्रसादो विकारस्य चाशान्तिर्हीनदग्धे तु लक्षणमिति ।

स्वसे तु कपित्याम्नदाङ्गिमामलकोद्भवे ।

द्विप्रस्थे सर्पिषोः प्रस्थं पचेत् क्षारार्त्तिदाहनुत् ॥ ४०४ ॥

इति कपित्याद्यं घृतम् ।

रूढं सर्वव्रणं वैद्यः क्षारं दत्त्वानुवासयेत् ।

पिप्पल्याद्येन तैलेन सेवेद्दीपनभेषजम् ॥ ४०५ ॥

मेढ्रादिष्वपि जायन्ते यथास्वं नाभिजानि तु ।

गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ ४०६ ॥

नाभिकर्णाक्षिनासासु जातेष्वर्शःसु योजयेत् ।

लेपं तैलञ्च पूर्वोक्तं व्राणजे शस्त्रकर्म च ॥ ४०७ ॥

प्रतिसारणेन च सैन्धवनिशायुगाङ्गारधूमकासीसलवण-  
प्रलेपनानि नासामेहनगुदजानि शमयन्तीति ।

प्रतिसारणमुद्दिष्टं चूर्णं कल्कश्च तस्त्रिधा ।

कोलास्थिमात्रपिण्डेन घर्मेण नवसप्तषट् ॥ ४०८ ॥

श्रेष्ठमध्यमहीनेषु कवलोक्तं च लक्षणम् ।

इति प्रतिसारणमात्रा ।

नासाजार्शःसु कुर्वीत क्षारेण प्रतिसारणम् ।  
 नासाम्नोतःप्रमाणेन यन्त्रं सौवर्णराजतम् ॥ ४०९ ॥  
 अङ्गुलं वर्णकोपितमर्द्धाङ्गुलमथायतम् ।  
 उत्तानशायिनः क्षारं दद्यात् पित्तुशलाकया ॥ ४१० ॥  
 व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्वचो वह्निः ।  
 कौलोपमं स्थिरश्वरं चर्मकीलन्तु तद्विदुः ॥ ४११ ॥  
 वातेन तोदपाकथं पित्तादसितरक्ताता ।  
 श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रन्थित्वं समवर्णता ॥ ४१२ ॥  
 चर्मकोलं दृष्टेच्छित्वा क्षारेण दहनेन वा ।  
 पश्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलिद्वये ।  
 सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥ ४१३ ॥  
 तस्मादर्शांसि सर्वाणि बहुव्याधिकराणि च ।  
 संवेदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥ ४१४ ॥  
 बाह्यायान्तु बलौ जातान्येकदोषोत्पन्नानि च ।  
 अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ४१५ ॥  
 हन्तजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितानि च ।  
 कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ४१६ ॥  
 सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तराब्बलिम् ।  
 जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ॥ ४१७ ॥  
 शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्यादसमन्विते ।  
 याप्यन्ते दीप्तकायान्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ॥ ४१८ ॥  
 हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।  
 शोथो हृत्पार्श्वशूलश्च यस्या साध्योऽर्शसो हि सः ॥ ४१९ ॥  
 हृत्पार्श्वशूलं सस्योहः कृर्दिरङ्गस्य रुग्ण्वरः ।  
 दृष्ट्वा गुदस्य पाकश्च निहन्त्युर्गुदजातुस्म ॥ ४२० ॥  
 दृष्ट्वा रोककशूलार्त्तमतिप्रसृतशोणितम् ।

शोथातीसारसंयुक्त मर्शांसि क्षपयन्ति हि ॥ ४२१ ॥  
 वेगावरोधः स्त्री पृष्ठयान मुक्कटकासनम् ।  
 यथास्वं दोषलक्ष्णां मर्शांसां परिवर्जयेत् ॥ ४२२ ॥  
 इति वङ्गसेनसङ्कलिते अर्शांनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ अजीर्णादिनिदानमाह ।

मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।  
 कफपित्तानिलाधिक्यात् तत्साम्याज्जाठरोऽनलः ॥ १ ॥  
 विषमो वातजान् रोगां स्तीक्ष्णः पित्तानिमित्तजान् ।  
 करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥ २ ॥  
 समा समान्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।  
 स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाम्नेस्तु देहिनः ॥ ३ ॥  
 कदाचित् पच्यते सम्यक् कदाचिन्न विपच्यते ।  
 मात्रातिमात्राप्यशिता सुखं यस्य विपच्यते ॥ ४ ॥  
 तीक्ष्णान्निरिति तं विद्यात् समाग्निः अथ उच्यते ॥ ५ ॥  
 समाग्निं रक्षयेन्नित्यं मन्त्रपानेन्धनैर्हितैः ।  
 मन्दाग्निं कटुतिक्तैश्च कषायवमनैर्हितैः ॥ ६ ॥  
 तीक्ष्णाग्निं मधुरस्निग्धैः विरेकगुरुशीतलैः ।  
 स्नेहाद्भलवणाद्यैश्च विषमाम्निं मुपाचरेत् ॥ ७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अन्नं मण्डं पिबेदुष्णं हिङ्गुसौवर्चलान्वितम् ।  
 विषमोऽपि समस्तो न मन्दो दीप्येत पावकः ॥ ८ ॥  
 सुतण्डुलानां प्रसृतद्वयश्च तदर्धमुन्नः कटुकत्रयश्च ।  
 कुस्तुम्बुरुसेन्धवहिङ्गुतैलैरेभिश्च सर्वैः क्रियते च मण्डः ॥ ९ ॥  
 सुपोधनो वस्त्रविशोधनश्च प्राणप्रदः शोषितवर्धनश्च ।

ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥१०॥

हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुडेन वा ।

सैन्धवोपहिता वापि सातत्येनाग्निदीपनी ॥ ११ ॥

सिन्धूल्य हिङ्गु त्रिफला यवानी व्योषैर्गुडं शैर्गुडकान् प्रकुर्यात् ।

तेर्भक्षितैस्तृप्ति मवाप्नुवन्ना भुञ्जीत मन्दाग्निरपि प्रभूतम् ॥१२॥

गुडेन शुण्ठीमथचोपकुल्यां पथ्यां तृतीयामथ दाडिमं वा ।

आमेस्वजीर्णेषु गुदामयेषु वर्चोविबन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥१३॥

विडङ्ग भक्ष्नातक चित्रकामृता सनागरा तुल्यगुडेन सर्पिषा ।

लिहन्ति ये मन्दहृताशना नरा भवन्ति ते वाडवतुल्यवङ्गयः ॥१४॥

अभया निम्बसंयुक्ता भक्षितानलवृद्धिदत् ।

दद्रुविस्फोटकांश्चैव नाशयत्याशु देहिनाम् ॥ १५ ॥

दहनाजमोदसैन्धव नागरमरिचान्नतक्रेण ।

सप्ताहादग्निकरं पाण्डुशीविनाशनं परम् ॥ १६ ॥

हरीतकी धान्यतुषोदसिद्धा सपिप्ली सैन्धवहिङ्गु युक्ता ।

सोद्धारधूमं भृशमप्यजीर्णं विजित्य सद्यो जनयेत् क्षुधां च ॥१७॥

शुण्ठीचूर्णसमायुक्तं यवक्षारं समालिहेत् ।

सर्पिषा प्रातरुत्याय ततो वङ्गप्रदीपनम् ॥ १८ ॥

विजया पिप्ली शुण्ठी त्रिसमं परिकीर्तितम् ।

अग्निसन्दीपनं नृणां तृट्दोषमयनाशनम् ॥ १९ ॥

नागराम्बु सदा पथं जीर्णाऽजीर्णविशङ्किनाम् ॥ २० ॥

किञ्चिदामेन मन्दाग्नि रभयागुडनागरम् ।

जम्बा तक्रेण भुञ्जीत युक्तमन्नं षड्रूपैः ॥ २१ ॥

विश्वाभया गडूचीनां कषायेण षड्रूपणम् ।

पिबेच्छुक्लैश्च मन्दाग्नी त्वक्पत्रसुरभीकृतम् ॥ २२ ॥

कणामरीचशुण्ठीभिर्गन्धिकानलचव्यकैः ।

भिषग्भिराद्यै राख्यातं चतुष्पञ्च षड्रूपणम् ॥ २३ ॥

उपवासादि मन्दाग्निर्यवागूभिः पिबेत् छृतम् ।  
 तैत्रे मन्दे पिबेत् सर्पिः तैलं वा दीपनैर्युतम् ॥ २४ ॥  
 चूर्णारिष्टासवैर्मन्द मभिस्त्रेहादुपाचरेत् ।  
 भिन्ने गुदोपलेपास्तु मले तैलसुरासवाः ॥ २५ ॥  
 उदावर्त्ते तु मन्दाग्नी निरूहाः सानुवासनाः ।  
 व्याधियुक्तस्य मन्दाग्नी सर्पिरेवाग्निदीपनम् ॥ २६ ॥  
 इति अग्निमात्रम् ।

अजीर्णानाह ।

आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।  
 अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ २७ ॥  
 अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ।  
 वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ २८ ॥  
 कफे क्षीणे यदा पित्तं स्वस्थाने मारुतानुगम् ।  
 तीव्रं प्रवर्धयेदग्निं तदा तं भस्मकं वदेत् ॥ २९ ॥  
 तृडाहृश्यासमूर्च्छादीन् कृत्वैवात्यग्निसम्भवान् ।  
 पक्वा रसादिकान् धातून्नाशयेदाश्च जीवितम् ॥ ३० ॥  
 अत्यस्युपानाद्विषमाशनाच्च सन्धारणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।  
 कालेऽपि सात्त्रं लघु चापि भुक्तं मन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥ ३१ ॥  
 दृष्ट्याभयक्रोधपरिभ्रुतेन लुब्धेन रुग्दै न्यनिपीडितेन ।  
 प्रदोषयुक्तेनच सेव्यमानं मन्नं न सम्यक् परिपाकमेति ॥ ३२ ॥  
 न्नानिगौरवमाटोपं भ्रमो मारुतमूढता ।  
 विबन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणम् ॥ ३३ ॥  
 तत्रामे गुरुतीतक्लेदः शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।  
 उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धं प्रवर्त्तते ॥ ३४ ॥  
 विदग्धे भ्रमदृश्यमूर्च्छा पित्ताच्च विविधा रुजः ।  
 उद्गारश्च सधूमाश्चः स्लेदो दाहश्च जायते ॥ ३५ ॥



विष्टम्बे शूलमाधानं विविधा वातवेदनाः ।

मलवाताऽप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोक्षोऽङ्गसादनम् ॥ ३६ ॥

रसशेषेऽन्नविहेषो हृदयाशुचिगौरवैः ।

अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः ॥

रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ॥ ३७ ॥

प्रायेणाहारवैधम्यादजीर्णं जायते नृशाम् ।

तन्मूलो रोगसङ्घात स्तद्दिनाशादिनश्यति ॥ ३८ ॥

मूर्च्छां प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः ।

उपद्रवा भवन्त्येते मरणश्चाप्यजोर्णतः ॥ ३९ ॥

वचा लवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ।

धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्द्विचक्षणः ॥ ४० ॥

आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ ४१ ॥

अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति ।

तद्व्यास्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥ ४२ ॥

विष्टम्बे स्वेदनं कार्यं पियं वा लवणोदकम् ।

रसशेषे दिवास्त्रप्लं लङ्घनं वातवर्जनम् ॥ ४३ ॥

अलिप्य जठरं प्राज्ञो हिङ्गुत्तूपषणसैन्धवैः ।

दिवास्त्रप्लं प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णप्रणाशनम् ॥ ४४ ॥

व्यायामप्रमटाध्ववाहनरतान् क्लान्तानतिसारिणः

शूलखासवतस्तृषापारिगतान् हिक्कामरुत्पीडितान् ।

क्षीणान् क्षीणकफाच्छिशुम्बदहतान् ब्रह्मानुसाजीर्णिनो

रात्रौ जागरिताश्चरान्निरशनान् कामन्दिवा स्त्रापयेत् ॥ ४५ ॥

पथ्यापिप्पलीसंयुक्तं चूर्णं सौवर्चलं पिबेत् ।

मस्तुनोष्णोदकेनाथ मत्वा दोषगतिं भिषक् ॥ ४६ ॥

चतुर्विधमजीर्णञ्च मन्दानलमथारुचिम् ।

आधानं वातगुल्मञ्च शूलश्चाशु नियच्छति ॥ ४७ ॥

भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनोऽन्नकाले ।  
पूर्वं स शयणीमभयामशङ्को भुञ्जीत संप्राश्य हितं हिताशी ॥४८॥  
विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रं दह्येत हृत्कोष्ठगलञ्च यस्य ।  
द्राक्षासितामाक्षिकसंप्रयुक्तां लौढाऽभयां वै स सुखं लभेत् तु ॥४९॥

चित्रकचविकानागर मागधिकाग्रन्यकैर्यवागूः स्यात् ।

गुल्मानिलशूलहरी रुचिप्रदा वङ्गिजननी च ॥ ५० ॥

वल्गुकं सप्तपर्णञ्च करञ्जञ्च दुरालभाम् ।

पाठामारग्वधं मूर्वां षड्ग्रन्थां मदनं दहेत् ॥ ५१ ॥

गोमूत्रेषोपयुक्तस्तु क्षारोऽयं वङ्गिदीपनः ।

शूले निरन्नकोष्ठेऽङ्गिः कौष्ठाभिखूर्णितं पिबेत् ॥ ५२ ॥

हिङ्गुप्रतिविषाद्योष सौवर्चल वचाभया ।

तीव्रान्तिरपि नाऽजीर्णां पिबेच्छूलघ्नमीषधम् ।

दोषग्रस्तानलो नालं पक्तं शक्नोऽहिताशनम् ॥ ५३ ॥

प्रातराशे त्वजीर्णं तु सायमाशो न दुष्यति ।

अजीर्णं सायमाशे तु प्रातराशो विषीभवेत् ॥ ५४ ॥

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे

समधरणघृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकबलभोजी सर्पिषा चूर्णमेतत्

जनयति जठरान्निं वातरोगांश्च हन्ति ॥ ५५ ॥

इति हिङ्गुष्टकम् ।

हिङ्गुभागो भवेदेको वचा च द्विगुणा भवेत् ।

पिप्पली त्रिगुणा देया शृङ्गवेरं चतुर्गुणम् ॥ ५६ ॥

यवानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी ।

चित्रकं सप्तगुणितं कुष्ठं चाष्टगुणं भवेत् ॥ ५७ ॥

एतद्वातहरं चूर्णं पीतमात्रं प्रशस्यते ।

पिबेद्भन्ना मस्तुना वा सुरया कौष्ठावारिणा ॥ ५८ ॥

सोदावर्त्तमजीर्णञ्च प्लीहानसुदरं तथा ।

अङ्गानि यस्य शीर्यन्ति विषं वा येन भक्षितम् ॥ ५८ ॥

अर्शाहरो दीपनञ्च श्लेष्मघ्नो गुल्मनाशनः ।

चूर्णो अग्निमुखो नाम्ना न क्वचित् प्रतिवृन्थते ॥ ६० ॥

इति षष्ठिसुखचूर्णम् ।

चित्तकहपुषा अत्यिक पिप्पलीसौवर्चलाजमोदाभिः ।

धान्यशठीयवपुष्करक्षाराजाजितिन्दिङ्गिकैश्च ॥ ६१ ॥

चव्ययवानीदाङ्गिमृद्धीकैलान्मवेतसैश्च समैः ।

अग्निमुखोऽयं चूर्णः काष्ठीकेन मस्तुनापि वा ॥ ६२ ॥

पीतोऽन्यतमेन कृभिः गुल्माक्षिविह्वलसादशूलानि ।

दुर्नामप्लीहोदर कफवातगदान्विनाशयति ॥ ६२ ॥

इति द्वितीयमपिसुखचूर्णम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकं कृष्णजीरकम् ।

सैन्धवञ्च विडम्बैव पत्रं तालीशकेशरम् ॥ ६४ ॥

एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्च सौवर्चलस्य च ।

मरिचाजाजीशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलम् ॥ ६५ ॥

त्वगैले चाङ्गुभागे च सासुद्रात् कुडवह्वयम् ।

दाङ्गिमात् कुडवह्वैकं द्वे पले चान्मवेतसात् ॥ ६६ ॥

एतच्चूर्णीकृतं श्लक्ष्णं गन्धाढ्यममृतोपमम् ।

लवणं भास्करं नाम्ना भास्करेण विनिर्मितम् ॥ ६७ ॥

जगतोऽस्य द्वितार्थाय वातश्लेष्मामयापहम् ।

तक्रमस्तुसुराशुक्ल मन्त्रकाष्ठीकयोजितम् ॥ ६८ ॥

जाङ्गलानूपमांसेषु रसेषु विविधेषु च ।

मन्दाग्नीनां स्वादयतां शक्नो भवति पावकः ॥ ६९ ॥

अर्शांसि ग्रहणीदोषं शोथकुष्ठभगन्दरान् ।

शुद्धोगमामदोषांश्च विविधान् उदरे स्थितान् ॥ ७० ॥

ग्रीहानं वातरक्तञ्च श्वासकासीदरक्तमीन् ।

शूलञ्च नाशयत्येतद्दुष्टं नृप इवापदः ॥ ७१ ॥

इति भास्करलघुम् ।

सैन्धवसमूलमगधा चव्यानल नागरहरीतक्यः ।

क्रमदृष्टमग्निवर्द्धनं करोति वड़वानलं चूर्णम् ॥ ७२ ॥

इति वड़वानलचूर्णम् ।

हिङ्गुसैन्धवं कृष्णानां कृष्णामूलककोलयोः ।

यवान्याश्च हरीतक्या दाडिमाम्बिकयोस्तथा ॥ ७३ ॥

वङ्गनागरकोश्याणां भागाः सम्बर्धिताः क्रमात् ।

हिङ्गुद्वादशकं नाम चूर्णं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ ७४ ॥

अरुचिं पञ्चगुल्मांश्च हृद्दोगं सन्नियच्छति ।

अष्टीलाधानशूलानां हृन्मर्शांसि नाशयेत् ॥ ७५ ॥

इति हिङ्गुद्वादशकं चूर्णम् ।

द्वौ क्षारो चित्रकं पाठा करञ्जलवणानि च ।

सूक्ष्मैलापत्रकं भार्गी कृमिघ्नं हिङ्गु पुष्करम् ॥ ७६ ॥

शठी दावीं त्रिहस्तं वचा चेन्द्रयवास्तथा ।

धात्री जीरकहृत्क्षाम्ब श्रेयसी चोपकुञ्चिका ॥ ७७ ॥

अम्लवेतसमन्तीका दाडिमं सकटुत्रिकम् ।

भक्तातकाजमोदा च यवान्नी सुरदारु च ॥ ७८ ॥

अभयातिविषा श्यामा हृपुषारग्वधं समम् ।

तिलमुष्ककशिग्रूणां कोकिलाक्षपलाशयोः ॥ ७९ ॥

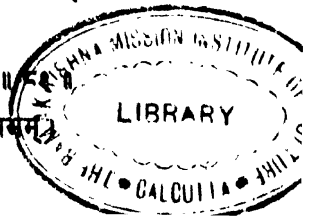
क्षाराणि लोहकिट्टञ्च तप्तं गोमूत्रसेचितम् ।

सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु समभागानि कारयेत् ॥ ८० ॥

मातुलुङ्गरसेनैव भावयेद्विवसत्रयम् ।

दिनत्रयञ्च शुक्तेन आर्द्राक्षरसेन च ॥

अत्यम्बिकारकं चूर्णं प्रदीप्ताग्निसमप्रथम् ।



उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यचिराद्भदम् ॥ ८२ ॥  
 अजीर्णकं मथो गुल्मं ग्नीहानं जठराणि तु ।  
 उदराण्यन्त्रहृदिश्च अष्टीलां वातशोणितम् ॥ ८३ ॥  
 प्रणुदत्युखणान् दोषान् नष्टमग्निश्च दीपयेत् ।  
 समस्तव्यञ्जनोपेतं भक्तं दत्त्वा च भाजने ।  
 दापयेदस्य चूर्णस्य विडालपदमात्रकम् ॥ ८४ ॥  
 गोदोहमात्रात्तत्सर्वं द्रवीभवति सोणकम् ॥ ८५ ॥

इति हृदयसुखं चूर्णम् ।

पथ्या नागरकण्ठा करञ्जविल्वादिभिः सितातुल्यैः ।  
 वडवामुख इव जरयति बहुगुर्वपि भोजनम् ॥ ८६ ॥

इति समकं वडवामुखं चूर्णम् ।

हिङ्गुाम्बवेतसकटुत्रिकचित्रकेभ्यः  
 सत्तारपौष्करफलत्रिकदाडिमैभ्यः ।  
 कार्यैः पृथग्गुडपलान्यवकुट्य चूर्णैः  
 ज्वालामुखोऽयमनलस्य करोति दीप्तिम् ॥ ८७ ॥

इति ज्वालामुखं चूर्णम् ।

पिप्पल्यतिविषा हिङ्गु नागरेन्द्रयवाः वचा ।  
 पाठाजमोदकटुका वृषसौवर्चलाभयाः ॥ ८८ ॥  
 वृषहादशकं चूर्णमजीर्णनाह गुल्मनुत् ।  
 भगन्दरश्वासकास मूत्रकञ्जार्शसां हितम् ॥ ८९ ॥

इति वृषहादशकं चूर्णम् ।

एलात्वङ् नागपुष्याणां मात्रोत्तर विबर्हिता ।  
 मरिचं पिप्पली शृण्ठी चतुष्यञ्च षडुत्तराः ॥ ९० ॥  
 द्रव्याण्ये तानि यावन्ति तावन्ती सितशर्करा ।  
 चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥ ९१ ॥

इति समशर्करं चूर्णम् ।

मरिचाम्बिकषा पथ्या दाडिमश्च महौषधम् ।

ह्रिङ्गु, सौवर्चलोपितं चूर्णमम्बिकरं परम् ॥ ८२ ॥

इति मरिचाद्यं चूर्णम् ।

नागरं कौटजं बीजं पिप्पली वृहती द्वयम् ।

चित्रकं शारिवा पाठा क्षारं लवणपञ्चकम् ॥ ८३ ॥

चूर्णं पिष्ट्वा सुरा मण्ड दधिकोष्णाम्बु, काष्णिकैः ।

पिबेदग्निबिह्वलार्थं कोष्ठवातहरं परम् ॥ ८४ ॥

इति नागराद्यं चूर्णम् ।

पलिकैः पञ्चकोलैस्तु घृतं मस्तु चतुर्गुणम् ।

सत्तारसिद्धमप्लाग्निं कफगुल्मश्च नाशयेत् ॥ ८५ ॥

इति मस्तुषट्पलं घृतम् ।

शृङ्गवेररसप्रस्थं घृतप्रस्थश्च तत्समम् ।

चुकप्रस्थेन संयोज्यं तथा काष्णिकमस्तुनोः ॥ ८६ ॥

पिप्पली मरिचं ह्रिङ्गु, साजमोदं सजीरकम् ।

हृषुषाजाजि कृष्णा च सैन्धवं विड्मौद्गिदम् ॥ ८७ ॥

सौवर्चलं यवक्षारं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

चविका पिप्पलीमूलं यवानी धान्यनागरम् ॥ ८८ ॥

एतैः कर्षसमैर्भागैर्विपचेन्मृदुनाग्निना ।

कफजान् हन्ति रोगांश्च वातजान् कृमिसन्धवान् ॥ ८९ ॥

अजीर्णं जरयत्याशु नराणां बलवर्धनम् ।

गुल्मप्लीहोदरं शूलं क्ष्वरं ह्रिङ्गां प्रमीलिकाम् ॥ ९० ॥

महाषट्पलमित्येतच्छूलनं दाववह्निवत् ।

क्षिप्रमेव तथा रोगान्नाशयत्यशनिर्यथा ॥ ९०१ ॥

इति महाषट् पलं घृतम् ।

मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं पिप्पली तथा ।

भक्तातकं यवानीश्च विड्ङ्गं हस्तिपिप्पली ॥ ९०२ ॥

द्विङ्गु, सीवर्चलक्षैव विङ्गुसैन्धवचव्यकम् ।

सामुद्रश्च यवक्षारं चित्रको वचया सह ॥ १०३ ॥

एतैरर्षपलैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दशमूलरसे सिद्धं पयसा द्विगुणेन च ॥ १०४ ॥

मन्दाग्नीनां हितं सिद्धं ग्रहणीदोषनाशनम् ।

विष्टम्भमामदौर्बल्यं प्रीहानमपकर्षति ॥ १०५ ॥

कासं श्वासं क्षयश्चापि दुर्नास सभगन्दरम् ।

कफजान् हन्ति रोगांश्च वातजान् क्षमिसम्भवान् ॥ १०६ ॥

तान् सर्वाङ्गाशयत्याशु शुष्कं दावानलो यथा ॥ १०७ ॥

इति मरिचाद्यं घृतम् ।

धान्यजीरकसंसिद्धं घृतमग्निविवर्द्धनम् ।

रोचनं दोषशमनं हृदिदाहविनाशनम् ॥ १०८ ॥

इति धान्यजीरक घृतम् ।

धान्यकं निस्तुषं कृत्वा जले चाष्टगुणे पचेत् ।

तेन पादावशेषेण तत्कल्कैर्विपचेत् घृतम् ॥ १०९ ॥

वातरोगेषु सर्वेषु पैत्तिकेषु च शस्यते ।

कफजेषु च रोगेषु सर्पिरेतद्यथामृतम् ॥ ११० ॥

इति धान्य घृतम् ।

द्वे जीरके चित्रकं च यवान्नी नागरं तथा ।

पलिकानि च तद्वर्षं पञ्चैव लवणानि च ॥ १११ ॥

भारनालादकं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

एतदग्निविवृद्धार्थमर्शसां नाशनं परम् ॥ ११२ ॥

इति जीरक घृतम् ।

धान्यकस्य तु शुद्धस्य चतुःषष्टिपलानि च ।

जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ॥ ११३ ॥

घृतप्रस्थं पचेत्तेन शनैर्मृदग्निना भिषक् ।

जीरकस्य पलान्यष्टौ कल्कीकृत्य निधापयेत् ॥ ११४ ॥  
 अग्निसन्दीपनं हृद्यं पिबेच्छ्णं सनिवर्हणम् ।  
 आमशूलं गुदे शूलं शूलं बङ्कणयोनिजम् ॥ ११५ ॥  
 आमवातसुदावत्समर्शरोगांश्च नाशयेत् ।

इति धान्यक वृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।  
 हिङ्गु, चव्याजमोदा च पक्षैव लवणानि च ॥ ११६ ॥  
 द्वौ क्षारौ हपुषा चैव दद्यादर्शपलोन्मितान् ।  
 दधिकाष्णिकशुक्तानि घृतमात्रासमानि च ॥ ११७ ॥  
 आर्द्रकस्य रसप्रस्थे घृतप्रस्थं विपाचेयत् ।  
 एतदग्निमुखं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥ ११८ ॥  
 अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं तथा गुल्मीदरापहम् ।  
 ग्रन्थर्वुदापचीकासकफमेदोऽनिलानपि ॥ ११९ ॥  
 नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्वयथुं सभगन्दरम् ।  
 ये च वस्तिगता रोगा ये च कुक्षिसमाश्रिताः ।  
 सर्वांस्तान्नाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ॥ १२० ॥

इति अपिघृतम् ।

यन्मस्वादि शुची भाण्डे सञ्चोद्र गुडकाष्णिकम् ।  
 धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्तं तदुच्यते ॥ १२१ ॥

इत्यल्पचुक्तम् ।

गुडञ्चोद्धारणालानि समस्तुनि यथोत्तरम् ।  
 शंसन्ति द्विगुणान् भागान् सम्यक् चुक्तस्य सिद्धये ॥ १२२ ॥

इति चुक्तसम्भानविधानम् ।

प्रस्थं तण्डुलतोयत स्तुषजलात् प्रस्थत्रयं चाञ्जतः  
 प्रस्थार्धं दधितोऽम्बमूलकफलान्यष्टौ गुडाभ्यानिके ।  
 मान्यौ शोधितशुक्लवेर सकलात् द्वे सिन्धुजाण्ड्योः पले



हे कृष्णोषणयोर्निशापलयुगं निक्षिप्य माच्छे दृढे ॥१२३॥  
 स्निग्धे धान्यवादि राशिनिहितं त्रीन्वासरात् स्थापयेद्  
 ग्रीष्मे तोयधरात्यये च चतुरो वर्षाषु पुष्यागमे ।  
 षट्शीतेऽष्टदिनान्यतः परिमितं विस्त्राव्य संवापयेत्  
 चातुर्जातपलेन संहितमिदं शुक्लञ्च चुक्रञ्च यत् ॥ १२४ ॥  
 हन्याद्वातकफामदोषजनितान् नानाविधानामयान् ।  
 दुर्नामानि च शूलगुल्मजठरान् हत्वाऽनलं दीपयेत् ॥१२५॥

इति वृद्धशुक्रसन्धानविधानम् ।

वज्रेर्द्विपञ्चमूलस्य काये पलशतद्वये ।  
 अमृताया रसस्यैके पूतेऽस्मिन्नभयादके ॥ १२६ ॥  
 पचेद् गुडतुलां तावद्यावदाऽऽपाकलक्षणम् ।  
 अन्येद्युस्तत्र मधुनः सुशीते कुडवद्वयम् ॥ १२७ ॥  
 प्रक्षिपेत्त्रिसुगन्धस्य त्रिकटोश्च पलं पलम् ।  
 प्रत्येकं स्याद्यवक्षाराच्छुक्तिस्तस्मिन् रसायने ॥ १२८ ॥  
 उत्तमं कथितं पुंसामश्विभ्यामग्निहृत्तये ।  
 जीर्यत्यपि हि काष्ठानि कासश्वासं क्षयं कृमीन् ॥ १२९ ॥  
 गुल्मोदरार्शः कुष्ठानि सान्द्रवृद्धिं निहन्ति च ।  
 योगशतैरप्यजितां स्युर्वाञ्जयति पीनसान् ॥ १३० ॥  
 चित्रकहरीतक्यमृतेत्यत्र चित्रकादीनां त्रयाणामम्भःप्रत्येकं  
 पञ्चाशत्पलं दत्त्वा विस्त्राव्य सार्द्धं द्वादशवासराः स्थापयितव्यम् ।

इति चित्रकगुडः ।

हे पाठे दशमूलार्कं कटफलातिविषात्रिहृत् ।  
 भागैर्दशपलान् दत्त्वा जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १३१ ॥  
 पादशेषे गुडतुलां दत्त्वा पक्वे गुडे ततः ।  
 चूर्षितां पञ्चपलिकां चव्यव्योषहरीतकौम् ॥ १३२ ॥  
 चिकित्कं सयवक्षारं द्विगुणं तत्र दापयेत् ।

दर्व्यां प्रलेपनं वापि ततस्तमवतारयेत् ॥ १३३ ॥

हिङ्गुस्त्ववेतसं चव्यं त्रिवृतस्तु पलं तथा ।

क्षिप्त्वा चैकीकृतं सर्वं स्थापयेद्भाजने शुभे ॥ १३४ ॥

ततः चारगुडं खादेदजीर्णादिचिनाशनम् ।

ग्रीहार्शः शीथपाण्डुत्वमेहकुष्ठगरापहम् ॥ १३५ ॥

इति चारगुडः ।

द्वे पञ्चमूले त्रिफलां त्रिवृश्मूलं शतावरीम् ।

दन्तीं चित्रकमास्कीतां रास्नां पाठां सुधां शठीम् ॥ १३६ ॥

पृथक् दशपलान् भागान् दग्ध्वा भस्म समाहरेत् ।

त्रिसप्तकत्वस्तद्भस्म जलद्रोणेन गालयेत् ॥ १३७ ॥

तद्द्रोणं साधयेदम्बु चतुर्भागावशेषितम् ।

ततो गुडतुलां दत्त्वा साधयेन्मृदुनाग्निना ॥ १३८ ॥

सिद्धं गुडन्तु विज्ञाय चूर्णानीमानि दापयेत् ।

द्विषिकालीं द्विकाकोल्यौ यवक्षारं समावपेत् ॥ १३९ ॥

एतत्पञ्चपलान् भागान् पृथक्पञ्च पलानि च ।

हरीतकीं त्रिकटुकं स्वर्जिकां चित्रकं वचाम् ॥ १४० ॥

हिङ्गुस्त्ववेतसाभ्याश्च द्वे पले तत्र दापयेत् ।

अक्षप्रमाणां गुटिकां कृत्वा खादेद्यथाबलम् ॥ १४१ ॥

अजीर्णं जरयत्येष जीर्णं सन्दीपयत्यपि ।

भुक्तं मुक्तञ्च जीर्यंत पाण्डुत्वमपकर्षति ॥ १४२ ॥

ग्रीहार्शःश्वयथुश्चैव श्लेष्मकासमरोचकम् ।

मन्दाग्निविषमाग्नीनां कफे कण्ठोरसि स्थिते ॥ १४३ ॥

कुष्ठानि च प्रमेहान्श्च गुल्मं चाशु व्यपोहति ।

ख्यातः चारगुडो ह्येष रोगग्रस्ते प्रयोजयेत् ॥ १४४ ॥

इति चारगुडः ।

सर्वं यदा दोषविबद्धमामं लीनं न तेजःपथमाहृणोति ।

भवत्यजीर्णंऽपि तदा बुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं विषवन्निवृत्तिः ॥१४

प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् ।

तन्मूलो रोगसङ्घातस्तद्दिनाशादिनश्यति ॥ १४६ ॥

इति अजीर्णाग्रिमाद्यग्निदानचिकित्साधिकारः ।

विस्त्र्यादि रोगानाह ।

अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धञ्च यदीरितम् ।

विस्त्र्यलसकौ तस्मान्निवेष्टापि विलम्बिका ॥ १४७ ॥

सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्निष्ठतेऽनिलः ।

यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विस्त्र्यतीति निगद्यते ॥ १४८ ॥

न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।

मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलीलुपाः ॥ १४९ ॥

विस्त्र्या लक्षणमाह ।

मूर्च्छातिसारौ वमथुः पिपासा शूलं भ्रमोद्दृष्टनजृम्भदाहाः ।

वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥१५०॥

अलसकलक्षणमाह ।

कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्यत्यथ कूजति ।

निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षेरुपरि धावति ॥ १५१ ॥

वातकम्पभ्रमानाहशूलादीन् प्रकरोति वा ।

पित्तं ज्वरातिसारौ च दाहादिस्वेदनानि च ॥ १५२ ॥

स्रग्भाङ्गगुरुताक्वर्दिवाग्भङ्गष्ठीवनानि च ॥ १५३ ॥

वातवर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदनु ।

तस्यालसकमाचष्टे ढष्णोद्गारी च यस्य तु ॥ १५४ ॥

नाधो गच्छति यो नोर्ध्वमाहारो न विषयति ।

तेन सोऽलसको नाम्ना शीघ्रं देहदिनाशङ्कत् ॥ १५५ ॥

दोषास्वलसके प्रोक्ताऽऽर्यतीसारवर्जिताः ।

कारकास्तीव्रशूलादेः स्रोतसः सन्निरोधकाः ॥ १५६ ॥

तिथ्यातास्तनुस्तब्धाः स्तम्भवत्स्तम्भयन्ति च ।

स दण्डालसकस्थान्यः शीघ्रं देहविनाशकृत् ॥ १५७ ॥

दुष्टञ्च भुक्तं कफमारुताभ्यां

प्रवर्त्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य ।

विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्स्याम्

आचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥ १५८ ॥

यत्रस्थमामं विरुजेत् तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः ।

दोषेण येनावततं शरीरं तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च ॥ १५९ ॥

यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यन्तरजातनेत्रः ।

क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायान्नरोऽसौ घुनरागमाय ॥ १६० ॥

उद्गारश्चद्विरुक्ताहो धेमोद्धर्गो यथोचितः ।

लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ १६१ ॥

निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता ।

अमी उपद्रवा घोरा विसृच्यां पञ्च दारुणाः ॥ १६२ ॥

विसृच्यां सर्वरूपाणि सन्नियम्य चिकित्सकः ।

वमनं कारयेत् क्षिप्रं मुखेन लवणाम्बुना ॥ १६३ ॥

यावत्सन्निष्ठते दुष्टो नरस्याऽन्नरसो हृदि ।

तावन्मर्माणि भिद्यन्ते विषं पीतवतो यथा ॥ १६४ ॥

विसृच्यामतिवृद्धायां पाष्णोर्दीहः प्रशस्यते ।

तद्दिने लङ्घनं कार्यं विरिक्तवदुपाचरेत् ॥ १६५ ॥

जातिफलञ्च चुक्रञ्च मिष्टतैस्त्रेण पाचयेत् ।

तेन मर्दनमात्रेण खल्लीशूलं निवारयेत् ॥ १६६ ॥

कुष्ठसैन्धवयोः कर्षणं चुक्रतैलसमन्वितम् ।

विसृच्यां मर्दनं कोष्णं खल्लीशूलनिवारणम् ॥ १६७ ॥

इति चुक्राभाविऽप चास्त्रिकं देवम् ।

अर्कपत्ररसप्रस्थं प्रस्थं धतूरकस्य च ।

श्वेतसुह्रीरसप्रस्थं प्रस्थं शौभाञ्जनाद्र्द्रकात् ॥ १६८ ॥

कुष्ठसैन्धवयोः कल्कं पले द्वे द्वे प्रमाणतः ।

एकीकृत्य समस्तं तदधिकं चान्नकाञ्चिकम् ॥ १६९ ॥

तैलप्रस्थं समावाप्य पचेद्भृङ्गिना शनैः ।

खल्लीं निवारयत्येतत् विस्सूचीरोगसन्धवाम् ॥ १७० ॥

पक्षाघातामवातांश्च गृध्रसीं खञ्जपङ्कताम् ।

इति अर्करसादितेषुम् ।

करञ्जनिम्बशिखरी गुडूच्यर्जुनवल्कैः ।

पीतः कषायो वमनाद् घोरां हन्ति विस्सूचिकाम् ॥ १७१ ॥

हन्ति दन्त्यग्निकल्कस्तु पिप्पलीकल्कसंयुतः ।

पीतः कोष्णेन तोयेन क्षिप्रं हन्याद्विस्सूचिकाम् ॥ १७२ ॥

व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रे मूलं समावाप्य च मातुलुङ्गाः ।

छाया विशुष्का वटिका तु कार्या हन्याद्विस्सूचीं नयनाञ्जनेन १७३ ॥

इति अञ्जनम् ।

गुडपुष्पसारशिखरी तण्डुलं गिरिकर्णिका हरिद्रे द्वे ।

अञ्जनगुटिका विलयति विस्सूचिकां त्रिकटुकसनाथा ॥ १७४ ॥

इति द्वितीयमञ्जनम् ।

त्वक्पञ्चरास्नाऽगुरुशिशु कुष्ठैरत्यम्नपिष्टैः सवचाशताङ्गैः ।

उद्वर्त्तनं खल्लिविस्सूचिकाङ्गं तैलं विपक्वञ्च तदर्थं कारि ॥ १७५ ॥

पिपासायामथोत्क्लेशे लवङ्गस्याम्बु शस्यते ।

जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रघनस्य च ॥ १७६ ॥

सरुग्वाऽऽनहमुदर मन्त्रपिष्टैः प्रक्षेपयेत् ।

दारुहैमवती कुष्ठशताङ्गा विश्वसैन्धवैः ॥ १७७ ॥

तन्त्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सञ्चारमार्त्तिं जठरस्य हन्यात् ।

स्वेदो घटे वा बहुवाष्पपूर्णं रुष्णैस्तथान्यैरपि पाणितापैः ॥ १७८ ॥

विलम्बिकाऽलसकयोर्वेगोत्सर्गो यथोचितः ।

लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ १७९ ॥  
 सुरसादिकरञ्जादि सहकाररसं तथा ।  
 हृद्भ्रुसौवर्चलं चुक्रं मधुमद्यानि यानि च ॥ १८० ॥  
 एतेषामूर्ध्वभागित्वात् सम्यक् जीर्णेऽपि देहिनाम् ।  
 अजीर्णतायामिवोद्गारो गन्धतो ह्युपलभ्यते ॥ १८१ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः विस्विकाऽलसकविलम्बिकानिदान-  
 चिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ भस्मकनिदानमाह ।

कफे क्षीणे यदा पित्तं स्वस्थाने मारुतानुगम् ।  
 तीव्रं प्रवर्धयेदग्निं तदा तं भस्मकं वदेत् ॥ १ ॥  
 ढड्दाह श्वास मूर्च्छादीन् कृत्वैवात्यग्निसम्भवान् ।  
 पक्वान्नमाशु धात्वादीन् सङ्ख्यन्नाशयेत्तनुम् ।  
 क्षणाद्भुक्तं भवेद्भस्म सं रोगो भस्मकः स्मृतः ॥ २ ॥  
 तं भस्मकं गुरुस्निग्ध सान्द्रमण्डहिमस्थिरैः ।  
 अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं पित्तघ्नैश्च विरेचनैः ॥ ३ ॥  
 अत्युद्धताग्निशान्त्वै माहिषदधिदुग्धतक्रसर्पिंषि ।  
 संसेवेत यवागूं समधुच्छिष्टां ससर्पिष्काम् ॥ ४ ॥  
 असक्त्यत्तत्तहरणं पायसं प्रतिभोजनम् ।  
 श्यामात्रिवृद्धिपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ॥ ५ ॥  
 यत्किञ्चिन्मधुरं सेव्यं श्लेष्मलं गुरुभोजनम् ।  
 सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्रपनं दिवा ॥ ६ ॥  
 कफे पूर्वं जिते पित्ते मारुते वानलः समः ।  
 समधातौ पचत्वक्कं पुष्ट्यायुर्बलवर्धनम् ॥ ७ ॥  
 सुडुर्मुहुर्जीर्णेऽपि भोज्यान्नान्युपहारयेत् ।

निरिन्धनो रसं लब्ध्वा यथैवाग्नेन पाचयेत् ॥ ८ ॥  
 कोलास्थि मज्जा कल्कस्तु पीतो वाप्युदकेन वै ।  
 अचिराद्दिनिहन्त्येष प्रयोगो भस्मकं नृणाम् ॥ ९ ॥  
 नारीक्षीरेण संयुक्तां पिवेदौदुम्बरीं त्वचम् ।  
 ताभ्यां वा पायसं सिद्धं पिवेदत्यग्निशान्तये ॥ १० ॥  
 सिततण्डुलसितकमलं छागक्षीरेण पायसं सिद्धम् ।  
 भुक्त्वा घृतेन पुरुषो द्वादशदिवसं बुभुक्षितो न भवेत् ॥ ११ ॥  
 विदारौ स्वरसं क्षीरे पचेदष्टगुणं घृतम् ।  
 माहिषं जीवनीयेन कल्कनात्यग्निनाशनम् ॥ १२ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः भस्मकनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ कृमिनिदानमाह ।

कृमयस्तु द्विधाः प्रोक्ता वाह्याभ्यन्तरभेदतः ।  
 वह्निमल कफाऽसृग्विट् जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥ १ ॥  
 नामतो विंशतिविधा वाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ।  
 तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥ २ ॥  
 बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूकालिख्याश्च नामतः ।  
 द्विधा ते कोठपिटिकाः कण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ॥ ३ ॥  
 अजीर्णभोजी मधुरान्नसेवो द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता ।  
 व्यायामवर्जी च दिवाशयी च विरुद्धभोजी लभते कृमींस्तु ॥ ४ ॥  
 मापपिष्टान्नलवणगुडशकैः पुरीषजाः ।  
 मांसमापगुडक्षीरदधिशुक्लैः कफोद्भवाः ॥ ५ ॥  
 विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥ ६ ॥  
 ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः छर्दनं भ्रमः ।  
 भक्तद्वेषातिसारश्च सञ्जातकृमिलक्षणम् ॥ ७ ॥

कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ।  
 पृथुवर्षनिभाः केचित् केचित् गण्डूपदोपमाः ॥ ८ ॥  
 रूढधान्याङ्कुराकारा स्तनुदीर्घास्तथाऽणवः ।  
 श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥ ९ ॥  
 अन्नादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुहाः ।  
 चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ॥ १० ॥  
 हृत्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ।  
 हृदिशूलज्वरानाह कार्श्यश्वयथुपीनसान् ॥ ११ ॥  
 रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ।  
 अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यप्रालेचिददर्शनाः ॥ १२ ॥  
 केशादा लोमविध्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बराः ।  
 षडेते कुष्ठकर्माणः सहस्रैरसमातरः ॥ १३ ॥  
 पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।  
 संवृद्धाश्च भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः ॥ १४ ॥  
 तदास्योद्गारनिःश्वासविड्गन्धानुविधायिनः ।  
 पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावाः पीताः सिताऽसिताः ॥ १५ ॥  
 ते पञ्च नामभिः ख्याताः ककेरुकमकेरुकाः ।  
 सौसुरादाः सशूलाख्या लेलिहा जनयन्ति च ॥ १६ ॥  
 विद्धेदशूलविष्टम् कार्श्यपारुष्यपाण्डुताः ।  
 रोमहर्षाग्निसदन गुदकण्डूविमार्गगाः ॥ १७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

तेषामन्यतमं वैद्यो जिघांसुः स्निग्धमातुरम् ।  
 सुरसादिविपक्वेन सर्पिषा वाऽन्नमादिशेत् ॥ १८ ॥  
 विरेचयेत्तीक्ष्णतमैः योगैराख्यापयेच्चि च ॥ १९ ॥  
 विडङ्ग तण्डुलव्योषशिशुभिर्मरिचेन च ।  
 तक्रसिद्धा यवागूः स्वात् कृमिघ्नी समुवर्चिका ॥ २० ॥



विडङ्गव्योषसंयुक्त मन्मथं पिवेन्नरः ।

दीपनं कृमिनाशाय बङ्गश्च कुरुते भृशम् ॥ २१ ॥

सञ्चौद्रः कृमिजिह्विः पीतः कृमिहरशिशुजस्य क्षाद्यः ।

पीतं मूत्रमजायाः शन्यिकचूर्णान्वितं वापि ॥ २२ ॥

पुष्कराङ्गास्त्रिनिर्यासं कृमिघ्नार्धेन संयुतम् ।

लिङ्गाङ्गमस्थितः प्रातः सर्वकृमिनिवारणम् ॥ २३ ॥

पारशीय यवान्नी पीता पर्युषिता वारिणा प्रातः ।

गुडपूर्वा कृमिजालं कोष्ठगतं पातयत्याशु ॥ २४ ॥

पारिभद्रकपत्रोत्थं रसं चोद्वयुतं पिवेत् ।

किंशुकस्य रसं वापि धत्तूरस्त्रापि वा रसम् ॥ २५ ॥

मुस्ता सुपर्णा फलदारुशिशु क्षाद्यः सकृष्णाकृमिशतु कल्कः ।

मार्गद्वयेनापि चिरप्रहृत्तान् कृमीन्निहन्ति कृमिजांस्र रोगान् ॥

आसुपर्णीदलैः पिष्टैः पिष्टकेन तु पूषिकाः ।

जग्ध्वा सौवीरकं चानु पिवेत् कृमिहरं परम् ॥ २७ ॥

पलाशबीजस्वरसं पिवेद्वा चोद्वसंयुतम् ।

पिवेत्तद्बीजकल्कं वा तन्नेषु कृमिनाशनम् ॥ २८ ॥

लिङ्गात् चोद्रेण वैडङ्गं चूर्णं कृमिविनाशनम् ।

सुरसादिगणं वापि सर्वथैवोपयोजयेत् ॥ २९ ॥

प्रत्यहं कटुकं तिक्तं भोजनञ्च हितं भवेत् ।

कृमीनां नाशनं रुच्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥ ३० ॥

पलचयं वचा दन्तौ त्रिहृत्कम्पिलकैः समैः ।

सिद्धं सर्पिर्गवां मूत्रे पीतं कृमिविनाशनम् ॥ ३१ ॥

इति त्रिफलाद्यं द्रवम् ।

त्रिफलायाः त्रयः प्रस्थाः विडङ्गं प्रस्थमेव च ।

दौष्यञ्च दशमूलञ्च क्षाभतः समुपाहरेत् ॥ ३२ ॥

पादशेषे जलद्रोणे पूते सर्पिर्विपाचयेत् ।

प्रखोन्नितं सिन्धुयुतं तत्परं कृमिनाशनम् ॥ ३३ ॥

विडङ्गुष्टमित्येतल्लेह्यं शर्करया सह ।

सर्वकृमीन् प्रणुदति वज्रं मुक्तमिवासुरान् ॥ ३४ ॥

इति विडङ्गाद्यं घृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं सैन्धवं कृष्णजीरकम् ।

चव्यचिन्नकतालीसपत्रकं नागकेशरम् ॥ ३५ ॥

एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्चसौवर्चलस्य च ।

मरिचाजाजिशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलम् ॥ ३६ ॥

दाडिमात् कुडवञ्चैव द्वे पले चान्धवेतमात् ।

सर्वमेकत्र संघृष्य योजयेत्कुशलो भिषक् ॥ ३७ ॥

पिप्पल्याद्यमिदं ख्यातं नष्टवह्नेः प्रदीपनम् ।

अर्शांसि ग्रहणीगुल्म मुदरं सभगन्दरम् ॥ ३८ ॥

कृमिकण्डू रुचिहरं सुरयोष्णोदकेन वा ।

नातःपरतरं किञ्चिदामशोथनिषूदनम् ॥ ३९ ॥

इति पिप्पल्याद्यं चूर्णम् ।

पलङ्कषापले द्वे तु कृष्णायसपलद्वयम् ।

पथ्यामृताक्षधात्रीणां पृथगेकैकशः पलम् ॥ ४० ॥

पूतीकचव्यव्योषाम्नि कारवीकृमिनाशनैः ।

चूर्णितैरर्द्धपलिकैस्तिलतैलं पलद्वयम् ॥ ४१ ॥

त्रिफलाया रसप्रस्थे खड्गं प्रस्थयुगं पचेत् ।

दार्वीप्रलेपात्पाकश्च चातुर्जातकसंयुतम् ॥ ४२ ॥

सावित्रवटका ह्येते यथाग्निबलभक्षिताः ।

कृमिकोष्ठाग्निदीर्घस्य शोथगुल्मोदरव्रणान् ॥ ४३ ॥

कामलापाण्डु रोगार्शो भगन्दरगदञ्चरान् ।

निहन्तुर्वा सन्निरुद्धाः वयःस्थैर्यबलप्रदाः ॥ ४४ ॥

वातप्रमेहशमनाः चक्षुष्याः पुष्टिवर्धनाः ।

भवन्त्यतिक्लिग्धभुजां वातातपनिषेविणाम् ॥ ४५ ॥

इति सापित्रवटकः ।

रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धतूरपत्रजः ।

ताम्बूलपत्रजो वापि लेपनं यूकनाशनम् ॥ ४६ ॥

ककुभकुसुमं विडङ्गं लाङ्गली भक्तातकं तद्योशौरम् ।

श्रीविष्टकं सर्जरसं मदनचैवाष्टमं दद्यात् ॥ ४७ ॥

एष सुगन्धो धूपो मशकानां नाशनः श्रेष्ठः ।

शय्यासु मत्कुणानां शिरसि वस्त्रे च यूकानाम् ॥ ४८ ॥

इति मशकहरी धूपः ।

भण्डीपिष्टाऽऽरनालेन गोमूत्रेणाभिपिष्टकाः ।

कुनटीकटुतैलेन योगा यूकापहास्त्रयः ॥ ४९ ॥

लाक्षाभक्तातकञ्च श्रीवासः श्लेताऽपराजिता ।

अर्जनस्य फलं पुष्पं विडङ्गं सर्जगुग्गुलुः ॥ ५० ॥

एभिः कृतेन धूपेन शान्म्यन्ति नियतं गृहे ।

भुजङ्गमूषका दंशा घृणा मशकमत्कुणा ॥ ५१ ॥

इति गृहे भुजङ्गादिनाशको धूपः ।

सविडङ्गं गन्धशिलया सुसिद्धं सुरभीजलेन कटुतैलम् ।

निखिलान् नयति विनाशं लिख्यासहितांश्च वै यूकान् ॥ ५२ ॥

इति विडङ्गतैलम् ।

क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।

समापतोयान्मधुरान् रसांश्च क्लमीन् जिघांसुः परिवर्ज्येत् ॥ ५३ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः क्लमिनिदानचिकित्साधिचारः समाप्तः ।

अथ पाण्डुरोगनिदानमाह ।

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।

चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणात् सृष्टः ॥ १ ॥

पिपासाश्चिह्नस्यैकरुदाहोऽङ्गुलीरवम् ।

रक्तलोचनता तस्य पूर्वरूपस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

प्रवायमच्छं लक्षणानि मद्यं मृदं दिवास्त्रप्रमतीवतीक्ष्णम् ।

नेपेथ्यमाणस्य समेत्य रक्तं कुर्वन्ति दोषास्त्वचि पाण्डुताश्च ॥ ३ ॥

वक्स्फोटनिष्ठौवनगात्रसादो मृद्वलक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः ।

वेणुमूत्रपीतत्व मथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ४ ॥

त्वक्षूत्र नयनादीनां रूक्षकृष्णारुणाभता ।

वातपाण्डुमये कम्पतोदानाहभ्रमादयः ॥ ५ ॥

पीतमूत्रशक्नन्नेत्रो दाहदृष्टणाज्वरान्वितः ।

भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्डुमयी नरः ॥ ६ ॥

कफप्रसेकश्चयथु तन्द्रालस्यातिगौरवैः ।

पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैः ॥ ७ ॥

सर्वान्नसेवितः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम् ।

त्रिदोषलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ॥ ८ ॥

ज्वरारोचकङ्कसास हृदिदृष्टाक्तमान्वितः ।

पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैः स्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥ ९ ॥

सृत्तिकादतशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।

कषाया मारुतं पित्त मूषरा मधुरा कफम् ॥ १० ॥

कोपयेन्मृदुसादींश्च रौक्ष्याद्रक्तश्च रुक्षयेत् ।

पूरयत्यविपक्षैव स्रोतांसि निरुणञ्चि च ॥ ११ ॥

इन्द्रियाणां बलं हृत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा ।

पाण्डुरोगं करोत्याश्च बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ १२ ॥

शूनान्तिकूटगण्डभूः शूनपान्नाभिमेहनः ।

कामिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं साष्टकृष्णान्वितम् ॥ १३ ॥

पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ।

कालप्रकर्षाच्छूनाङ्गो ये वा पीतानि पश्यन्ति ॥ १४ ॥

बहुलं विट् सुहरितं सकफं योऽतिसार्यते ।  
 दीनः स्वेदादिदिग्धाङ्गः हृदिमूर्च्छादडन्वितः ॥ १५ ॥  
 स नास्यऽसृग्क्षयाद्यस्तु पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ।  
 पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो नरः ॥  
 पाण्डुसङ्घातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ १६ ॥  
 अन्तेषु शूनं परिहीनमध्वं न्नानं तथान्तेषु च मध्यशूनम् ।  
 गुदे मुखे शीफसि मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पम् ॥१७॥  
 विवर्जयेत्पाण्डु किनं यशोऽर्थी तथातिसारज्वरपीडितश्च ।  
 साध्यश्च पाण्डुामयिनं समीक्ष्य स्निग्धं घृतेनोर्ध्वमधश्च शुद्धम् ॥१८॥

अथ चिकित्सासाह ।

सम्पादयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढैर्हरीतकीचूर्णमयैः प्रयोगैः ।  
 पिबेद्दृतं वा रजनौविपक्वं यच्चैफलं तिक्तकमेव चापि ॥ १९ ॥  
 विरेचनद्रव्यकृतं पिबेद्वा योगांश्च वैरेचनिकान् घृतेन ॥ २० ॥  
 विधिदिग्धोऽथ वातोत्थं तिक्तं श्रौतस्तु पैत्तिके ।  
 श्लैष्मिके कटुरुक्षोष्णः कार्थ्यो मिश्रस्तु मिश्रके ॥ २१ ॥  
 द्विपञ्चमूलीकथितं सविश्वं कफात्मके पाण्डुगदे पिबेत्तत् ।  
 ज्वरेऽतिसारे श्लयथी ग्रहण्यां श्वासेऽरुचौ कण्ठहृदामयेषु ॥२२॥  
 अयस्तित्रपूषणकोलभागैः सर्वैः समं मात्सिकधातुचूर्णम् ।  
 तैर्मादकः क्षौद्रयुतः सुभुक्तः पाण्डुामये दूरगतेऽपि शस्तम् ॥२३॥

इति आदिमादकम् ।

दहनाजमोदसैन्धव नागरमरिचान्धतक्रैण ।  
 समाह्लादग्निबलं पाण्डुर्शी विमर्दनं परम् ॥ २४ ॥  
 सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं चाप्यथोरजः ।  
 पाण्डुरोगप्रशान्थर्थं पयसा वा पिबेन्नरः ॥ २५ ॥  
 गोमूत्रसिद्धमण्डूरचूर्णं सगुडमभ्यसेत् ।  
 पाण्डुरोगं जयेत्सर्वं पक्लिशूलश्च दारुणम् ॥ २६ ॥

अयोमलन्तु सन्तप्तं भूयो गोमूत्रसाधितम् ।  
 मधुसर्पिर्युतं लौढा पाण्डुरोगी सुखी भवेत् ॥ २७ ॥  
 दीपनं चाग्निजननं शोथपाण्डुमयापहम् ।  
 कल्याणकाङ्क्षयं दद्याद्भक्षयेद्वा गुडं नरः ॥ २८ ॥  
 मृत्तिकां भावितां दद्यात्तुल्यां निम्बरसेन वा ।  
 वार्त्ताक्या कटुरोहिण्या गोमूत्रेण च भावयेत् ॥ २९ ॥  
 मृदुद्वेषकरणार्थन्तु भिषक् पञ्चान्नियोजयेत् ।  
 मूर्वातिक्तानिशायास कृष्णाचन्दनपर्पटैः ।  
 त्रायस्तीवत्सभूनिम्बपटोलाम्बुददारुभिः ॥ ३० ॥  
 अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं सिद्धं क्षीरचतुर्गुणे ।  
 पाण्डुताञ्ज्वरविस्फोट शोफार्शो रक्तपित्तनुत् ॥ ३१ ॥

इति मूर्वाद्यं घृतम् ।

कटुकां रोहिणीं मुस्तां हरिद्रां वत्सकत्वचम् ।  
 पटोलं चन्दनं मूर्वां त्रायमाणां दुरालभाम् ॥ ३२ ॥  
 सपिप्पलीं कर्काटिकां पूतिकां देवदारु च ।  
 पिष्ट्वाक्षमात्रं तैः सर्पिः प्रस्थं क्षीराढके पचेत् ॥ ३३ ॥  
 रक्तपित्तं ज्वरं दाहं श्वयथुं सभगन्दरम् ।  
 अर्शांस्यऽसृग्दरश्चैव हन्याद्विस्फोटकांस्तथा ॥ ३४ ॥

इति कटुकाद्यं घृतम् ।

व्योषं विष्वं हिरजन्थी त्रिफलाद्विपुनर्नवा ।  
 मुस्ता चायोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥ ३५ ॥  
 वृश्चिकाली च भार्गी च सक्षीरैस्तैः शृतं घृतम् ।  
 सर्वान् प्रथमयत्याशु विकारान् मृत्तिकोद्भवान् ॥ ३६ ॥

इति व्योषाद्यं घृतम् ।

देवदुं त्रिफलां व्योषं वृश्चिकालीं द्वयोरजः ।  
 हरिद्रे चित्रकं भार्गीं पाठे ह्ये च पुनर्नवाम् ॥ ३७ ॥

विडङ्गं पिप्पलीं लोधं पचेन्मूत्रचतुर्गुणे ।  
घृतं तत्पाण्डुरोगघ्नं ग्रहणीगुददोषनुत् ॥ ३८ ॥

इति देवदारुघ्नं घृतम् ।

रजनीक्वाथकल्काभ्यां घृतं पाण्डुामयापहम् ।  
त्रिफलाकल्कगोमूत्रसिद्धं वा माहिषं घृतम् ॥ ३९ ॥

इति रजनी त्रिफलाघ्नं घृतम् ।

दन्याश्चतुष्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशलाटुभिः ।  
तद्वत्प्रस्थो घृताद् गुल्मप्लीहहृद्दोगपाण्डुनुत् ॥ ४० ॥  
दन्ती कुडवोऽत्राष्टपलिकः षोडशभिः सलिलकुडवै  
निःक्वाथ पादावशेषः कृतः ।

इति दन्तीघृतम् ।

ताप्यरजतरुप्यायो मलाः पञ्चपलाः पृथक् ।  
चित्तकचिफलाव्योष विडङ्गैः पलिकैः सह ॥ ४१ ॥  
शर्कराष्टपलोन्मिश्रा चूर्णिता मधुनाप्लुता ।  
उदुम्बरसमां मात्रा मतः खादेद्यथाग्निमान् ॥ ४२ ॥  
दिने दिने प्रयोगेण जीर्णं भुञ्ज्याद्यथेप्सितम् ।  
वर्जयित्वा कुलत्यांश्च काकमाचीकपोतकान् ॥ ४३ ॥  
योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।  
रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥ ४४ ॥  
पाण्डुरोगं विषं कासं यद्ग्राह्यं विषमन्वरम् ।  
कुष्ठानि गरजं मेहं श्वासं हिक्कामरोचकम् ॥ ४५ ॥  
विशेषान्नन्यपश्मारं कामलां गुदजानि च ॥ ४६ ॥  
सुवर्णमथवा रूप्यं योगे यत्र न सम्भवेत् ।  
तत्र लोहेन कर्माणि भिषक्कुर्यादतन्मृतः ॥ ४७ ॥

इति योगराजः

कुटजत्रिफलानिखपटोलघननागरैः ।  
 भावितानि दशाहानि रसैर्द्विगुणितानि च ॥ ४८ ॥  
 शिलाजतुपलान्यष्टौ तावतौ सितशर्करा ।  
 त्वक्क्षीरौ पिप्पली धात्री कर्कटाख्या पलोन्मिता ॥ ४९ ॥  
 निदिग्धिफलमूलाभ्यां पलं युञ्ज्याच्चिजातकात् ।  
 मधुत्रिपलसंयुक्ता कुर्यादक्षसमा गुटी ॥ ५० ॥  
 दाडिमाम्बपयःक्षीर रसयूषसुरासवान् ।  
 तां भक्षयित्वाऽनुपिवेन्निरसो हितभक्ष्यभाक् ॥ ५१ ॥  
 पाण्डुकुष्ठगरभीष्ट कामलाशोभगन्दरान् ।  
 श्रुतिष्टककुक्कुटमूत्राम्नि दोषशोथगदोदरान् ॥ ५२ ॥  
 कासासृग्वातपित्तासृक् शूलगुल्मगलग्रहान् ।  
 नेत्रचक्रगदान् हन्ति सर्वरोगहरा शुभा ॥ ५३ ॥

इति कुटजगुटिका ।

द्रूषणं त्रिफला दारु हरिद्रे नीलिनीफलम् ।  
 द्राक्षा चेन्द्रयवं सुस्ता मञ्जिष्ठा कटुरोहिणी ॥ ५४ ॥  
 शतावरी शिशुबीजं चित्रकं गजपिप्पली ।  
 शालिपर्णी पृश्निपर्णी वृहती कण्टकारिका ॥ ५५ ॥  
 पाठा भङ्गातकं दन्ती विशाला सदुरालभा ।  
 शठी मधुरसा राज्ञा विडङ्गश्च समाक्षिकम् ॥ ५६ ॥  
 एतैश्चूर्णैः समैर्वापि लोहं द्विगुणमाहरेत् ।  
 यावशुकश्च सञ्चृत्य गवां मूत्रेण पाचयेत् ॥ ५७ ॥  
 तत्रोऽक्षमात्रां गुटिकां पाययेत्तण्डुलाम्बुना ।  
 पाण्डुरोगं जयत्वाशु ब्रह्मदण्ड इवासुरान् ॥ ५८ ॥  
 क्कमिकुष्ठप्रमेहार्शो ग्रहणीदोषशोथहा ।  
 भगन्दरखासकास भ्रीहृगुल्मोदरापहा ॥ ५९ ॥

इति द्रूषणादिगुठी ।



अथ कामलादिदानम् ।

पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।  
 तस्य पित्तमसृष्ट्वासं दग्धा रोगाय कल्पते ॥ ६० ॥  
 हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वक्खाननः ।  
 रक्तपीतशकमेवो भेकवर्णो हृतेन्द्रियः ॥ ६१ ॥  
 दाहाऽविपाकदौर्बल्य सदानाऽरुचिकर्षितः ।  
 कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ॥ ६२ ॥  
 कालान्तरात् खरीभूता कञ्चुः स्यात् कुम्भकामला ॥ ६३ ॥  
 कृष्णपीतशकम्बूतो भृशं शून्य मानवः ।  
 सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिं विरक्तो यश्च ताम्यति ॥ ६४ ॥  
 दाहारुचिद्वडानाह तन्द्रामोहसमन्वितः ।  
 नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते ॥ ६५ ॥  
 हृद्यरोचकङ्कलास ज्वरकृमनिपीडितः ।  
 नश्यति श्वासकासात्तीं विड्भेदी कुम्भकामली ॥ ६६ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

रिचनं कामलार्त्तस्य स्निग्धस्यादौ प्रयोजयेत् ।  
 ततः प्रशमनी कार्या क्रिया वैद्येन जानता ॥ ६७ ॥  
 त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्या निम्बस्य वा रसः ।  
 प्रातर्मात्तिकसंयुक्तः शीलितः कामलापहः ॥ ६८ ॥  
 अञ्जनं कामलार्त्तानां द्रोणपुष्पीरसं शुभम् ।  
 निशागैरिकधात्रीणां चूर्णं वा सम्भ्रकल्पयेत् ॥ ६९ ॥  
 नस्यं कर्कोटमूलस्य घ्नं यं वा जालिनीफलम् ॥  
 गुडूचीपत्रकल्कं वा पिवेत्तत्रेण कामली ।  
 भक्तं तत्रेण भुञ्जीत स जहात्याशु कामलाम् ॥ ७० ॥  
 लोहचूर्णं निशायुग्मं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।  
 प्रलिङ्घ्य मधुसर्पिभ्यां कामलार्त्तः सुखी भवेत् ॥ ७१ ॥

किराततिक्तं सुरदारुं दाबीं मुस्ता गुडूची कटुका पटोलम् ।  
दुरालभा पर्पटकं सनिम्बं कटुत्रिकं वापि फलत्रिकञ्च ॥ ७२ ॥  
विडङ्गसारञ्च समांशकानि सर्वैः समं चूर्णमथात्र लौहम् ।  
सर्पिर्मधुभ्यां गुटिका विधेया तक्रानुपानात् भिषजा प्रयोज्यम् ७३  
निहन्ति पाण्डुं श्वयथुं प्रमेहं हलीमकं हृद्ग्रहणीप्रदोषम् ।  
श्वासञ्च कासञ्च सरक्तपित्तमर्शास्यथो वाग्ग्रहमामवातम् ॥ ७४ ॥  
व्रणान् सगुल्मान् कफविद्रधीञ्च श्वित्राणि कुष्ठं सततप्रयोगात् ७५  
इत्यष्टादशान् गुटिका ।

धात्री लोहरजो व्योष निशाक्षीद्राज्यशर्कराः ।  
लीढा निवारयत्याशु कामलामुद्धतामपि ॥ ७६ ॥  
तुल्यां वायोरजःपथ्याहरिद्रां क्षौद्रसर्पिषा ।  
चूर्णितां कामलीं लिङ्घ्याद् गुडक्षौद्रेण चाभयाम् ॥ ७७ ॥  
हरिद्रात्रिफलानिम्ब वलामधुकसाधितम् ।  
सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥ ७८ ॥  
इति हरिद्रायं घृतम् ।

गुडूचीरसकल्काभ्यां सिद्धं क्षीरचतुर्गुणे ।  
माहिषं घृतमेवाशु कामलाहरमुत्तमम् ॥ ७९ ॥  
इति गुडूचीघृतम् ।

अयोरजो हरिद्रे हे त्रिफला कटुरोहिणी ।  
चूर्णं कामलिनां श्रेष्ठं घृतमाक्षिकसंयुतम् ॥ ८० ॥  
सकफे मारुते पित्तं कामलायां वह्निः क्षिपेत् ।  
तस्य स्युः पीतमूत्रत्वक् श्वेतविट्दशनानि च ॥ ८१ ॥  
विष्टभगौरवाटोप हिक्काश्वासज्वरादयः ॥ ८२ ॥  
तं हि कटुञ्जकैश्च शिखितित्तिरदक्षजैः ।  
रसैर्युषैश्च कौलत्यैर्मुहजैश्चापि भोजयेत् ।  
व्योषाब्धं बीजपुरान्तं पिवेद् वातप्रशान्तये ॥ ८३ ॥

कुम्भाख्यकामलायान्तु हितः कामलिको विधिः ॥ ८४ ॥  
 गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलायां शिलाजतु ।  
 मासं मासिकधातुं वा किट्टं वाथ हिरण्यजम् ॥ ८५ ॥  
 दग्धाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारम् ।  
 विचूर्ण्य लीढं मधुनाऽचिरेण कुम्भाङ्गयं पाण्डुगटं निहन्ति ॥ ८६ ॥  
 इति कुम्भकामला चिकित्सा ।

कामलार्तः रुजोद्यस्तु तैलपिष्टनिभं मलम् ।  
 कफवद्धगुदार्त्तस्य श्लेष्मणैःकामलां हरेत् ॥ ८७ ॥  
 इति कामला चिकित्सा ।

अथ हलीमकनिदानम् ।

यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्हरितः श्यावपीतकः ।  
 बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः ॥ ८८ ॥  
 स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासस्तृणाऽरुचिर्भ्रमः ।  
 हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ॥ ८९ ॥  
 सन्तापो भिन्नवर्चश्च वह्निरन्तश्च पीतता ।  
 पाण्डुता नेत्रयोर्यस्य तं हलीमकिनं वदेत् ॥ ९० ॥

अथ हलीमकचिकित्सायाः ।

पिबेत् खदिरतोयेन मद्यं लोहरजांसि च ॥ ९१ ॥  
 सिता तिक्ता वला यष्टो त्रिफला रजनीयुगैः ।  
 लेहं लिङ्घ्यात् समध्वाज्यं हलीमकप्रशान्तये ॥ ९२ ॥

इति सिताद्यो विधिः ।

मधुरैरक्षपानैस्तु वातपित्तहरैर्हरेत् ।  
 कामलापाण्डुरोगोक्तां क्रियां चात्र प्रयोजयेत् ॥ ९३ ॥  
 अमृतलतारसकल्के प्रसाधितं तुरगविद्धिवा सर्पिः ।  
 क्षीरचतुर्गुणमेतद्वितरेच्च हलीमकार्त्तैर्भ्यः ॥ ९४ ॥

इत्यस्यार्थः पठतम् ॥ इति हलीमकचिकित्सा ।

फलत्रिका नृतावासा तित्ता भूनिम्ब निम्बजः ।  
 क्वाथः क्षौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ ८५ ॥  
 दावीतिक्ताभयारिष्ट वर्षाभू षु पटोलजः ।  
 क्वाथः शोथोदरश्वास कामला पाण्डुरोगमुत् ॥ ८६ ॥  
 त्रूषणं त्रिफलामुस्तं विडङ्गश्चित्रकं समम् ।  
 लोहचूर्णं नवगुणं कृत्वा चूर्णं पिबेन्नरः ॥ ८७ ॥  
 मासं तक्रेण गोमूत्रैर्लिङ्गाद्वा मधुसर्पिषा ।  
 स जयेत् पाण्डुहृद्रोग कुष्ठशोथ भगन्दरान् ॥ ८८ ॥  
 क्लमौनर्शांसि जयति मन्दाग्नित्वमरोचकम् ।  
 युक्तितोऽभ्यसनाच्चैव जरां न लभतेऽचिरात् ॥ ८९ ॥  
 इन्द्रियाणां विशुद्धिश्च बलवर्णप्रसादनम् ।  
 मासेन लभते जन्तु रेतचूर्णात् नवायसात् ॥ १०० ॥

इति नवायसं चूर्णम् ।

पुनर्नवात्रिहृद्रोगं विडङ्गं दारुचिन्नकम् ।  
 कुष्ठं हरिद्रे त्रिफला दन्ती चव्यं कलिङ्गकम् ॥ १०१ ॥  
 कटुका पिप्पलीमूलं मुस्तश्चेति पलोश्चितम् ।  
 मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाद् गोमूत्रार्धादके पचेत् ॥ १०२ ॥  
 गुडेन वटकान् कृत्वा तक्रेणाऽलोष्य तान् पिबेत् ।  
 ते पाण्डुरोगं म्लीहानमर्शांसि विषमञ्जरम् ॥ १०३ ॥  
 खयथुं ग्रहणीदोषं हन्युः कुष्ठकमींस्तथा ।

इति मण्डूरवटकः ।

त्रूषणं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रकौ ।  
 दावीत्वक्त्राक्षिकं धातु ग्रन्थिकं देवदारु च ॥ १०४ ॥  
 एषां द्विपलिकान् भागान् कृत्वा चूर्णं पृथक् पृथक् ।  
 मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमञ्जनसन्निभम् ॥ १०५ ॥  
 सूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तु प्रक्षिपेत्ततः ।

उदुम्बरसमान् कुर्या हटकांस्तान् यथाग्निः ॥ १०६ ॥

उपयुञ्जीत तत्रेण सात्मं जीर्णं च भोजयेत् ।

मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥ १०७ ॥

कुष्ठानि गरजं शोथमूरुस्तम्भं कफामयान् ।

अर्शांसि कामलां मेहान् प्लीहानं शमयन्त्यपि ॥ १०८ ॥

इति उदुम्बरवटकाः ।

निम्बं पटोलं कुटजं त्रिफला मुस्तनागरम् ।

पचेज्जलाढके पादशेषे दद्याच्च शीतले ॥ १०९ ॥

शिलाजतुपलान्यष्टौ मासं संस्थापयेच्च तम् ।

उद्धृत्य तं शिलातुल्य मीतांश्चापि पलोन्मितान् ॥ ११० ॥

मोचधात्रीफलतुगा कर्कटादिनिदिग्धिकाः ।

त्रिवर्णपादसंयुक्तं क्षौद्रं त्रिपलसंयुतम् ॥ १११ ॥

पयोऽनुपानं गुटिकां कृत्वा खादेद्यथाबलम् ।

कामलापाण्डुरोगार्थः शोथज्वरनिपीडितः ॥ ११२ ॥

इति निम्बादिगुटिकाः ।

विडङ्गमुस्तत्रिफला देवदारु षड्रूपणैः ।

निर्वाप्य सप्तधा मूत्रे मण्डूरं ग्राह्यमिष्यते ॥ ११३ ॥

तुल्यमात्रमयश्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।

तैरक्षमात्रां गुटिकां कृत्वा खादेद्दिने दिने ॥ ११४ ॥

कामला पाण्डुरोगार्थः सुखमापद्यते क्षणात् ।

इति मण्डूरगुटिकाः ।

विभीतकाऽयोमलनागराणां चूर्णं तिलानां गुडसम्प्रयुक्तम् ।

तक्कानुपानं गुटिका निहन्ति ह्यतिप्रवृद्धानपि पाण्डुरोगान् ।

इति विभीतकाया गुटिकाः ।

पञ्चकोलं समरिचं देवदारुफलत्रिकम् ।

विडङ्गमुस्तसमायुक्ता भागास्त्रिपलसम्भिताः ॥ ११६ ॥

यावन्ध्येतानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ।  
 पक्वा चाष्टगुणे मूत्रे घनीभूतं तमुद्धरेत् ॥ ११७ ॥  
 ततोऽक्षमात्रान् वटकान् पिवेत्तत्रेण तक्रभुक् ।  
 पाण्डुरोगं जयत्येष मन्दाग्नित्वमरोचकम् ॥ ११८ ॥  
 अशांसि ग्रहणीं शोथमूरुस्तम्भं हलीमकम् ।  
 क्कमिं प्लीहानमुदरं गलरोगञ्च नाशयेत् ॥ ११९ ॥  
 मण्डूरो वज्रनामायं रोगानीकप्रणाशनः ॥ १२० ॥  
 निर्वाप्य सप्तधा मूत्रे मण्डूरं ग्राह्यमिष्यते ।  
 ग्राहयेदष्टगुणितं गोमूत्रं सर्वचूर्णतः ॥ १२१ ॥

इति मण्डूरवज्रवटकः ।

विडङ्गं त्रिफला व्योषं दार्वीं कृष्णमयोरजः ।  
 कामला पाण्डुरोगघ्नं लिङ्गात् क्षीद्रघृतप्लुतम् ॥ १२२ ॥

इति विडङ्गाद्यं लोहम् ।

रसमामलकीनान्तु संशुद्धं यन्त्रपीडितम् ।  
 द्रोणं पचेत्तु मृद्वग्नी तत्र चेमानि दापयेत् ॥ १२३ ॥  
 चूर्णितं पिप्पलीप्रस्थं मधुकं द्विपलं तथा ।  
 प्रस्थं गोस्तनिकायाश्च द्राक्षायाः कल्कपेषितम् ॥ १२४ ॥  
 शृङ्गवेरपले द्वे च तुगाक्षीर्याः पलद्वयम् ।  
 तुलाहं शर्करायाश्च घनीभूतं समुद्धरेत् ॥ १२५ ॥  
 मधुप्रस्थसमायुक्तं लेहयेत्पलसन्धितम् ।  
 हलीमकं कामलाञ्च पाण्डुत्वं चापकर्षति ॥ १२६ ॥

इति आमलक्यवलेहः ।

पचेत् खदिरनिःक्ताथे विडङ्गधान्यायोरजः ।  
 बलातिक्तासिता यष्टी त्रिफला रजनीद्वयम् ॥ १२७ ॥  
 लेहं लिङ्गात्समध्वाण्यैः पाण्डुरोगी हलीमकी ।

स लेहः कामलां हन्यात् अपि संवत्सरोत्थिताम् ॥ १२८ ॥

इति खदिरलेहः ।

कृष्णे द्वे ग्रन्थिकं वक्रिर्दीप्यकोषणसैन्धवम् ।

कमिष्ठं त्रिफला धान्य कालजामजमोदकम् ॥ १२९ ॥

पलिकानि त्रिवृत्पञ्च तैलं सर्पिः पलाष्टकम् ।

रसप्रस्थत्रयं धात्र्या गुडस्यार्द्धशतं पचेत् ॥ १३० ॥

एतत्कल्याणकं पाण्डु कामलाऽर्शोज्वरापहम् ।

मेहकुष्ठक्षयश्वास ग्रहणीहृद्रसायनम् ॥ १३१ ॥

इति कल्याणगुडः ।

पुनर्नवा निम्बपटोलशुण्ठी तिक्तान्मृता दार्व्यभया कषायः ।

सर्वाङ्गशोथोदरकासशूलं श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ १३२ ॥

यवगोधूमशाल्यन्न रसेर्जाङ्गलजैः समैः ।

मुद्गादकीमसूराद्यैरेषु भोजनमिष्यते ॥ १३३ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः पाण्डुरोगकामलाकुम्भकामलाहलीमकनिदान-

चिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ रक्तपित्तनिदानमाह ।

घर्मव्यायामशोकाध्व व्यायैरतिसेवितैः ।

तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरन्तैः कटुभिरेव च ॥ १ ॥

पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ।

ततः प्रवर्तते रक्त मूर्च्छाधो द्विधापि वा ॥ २ ॥

जङ्घा नासाक्षिकर्णास्यैर्मन्द्रयोनिगुदैरधः ।

कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्रवर्तते ॥ ३ ॥

केचिच्चैव यत्कृत्स्नीकृत्वा प्रवदन्त्यसृजो गतिम् ॥ ४ ॥

सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः ।

लोहगन्धश्च निःश्वासे भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥ ५ ॥

साम्द्रं सपाण्डु, सस्त्रेहं पिच्छिलञ्च कफान्वितम् ।  
 श्यावारुणं सफेनञ्च तनुरुक्षञ्च वातिकम् ॥ ६ ॥  
 रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसन्निभम् ।  
 मेचकागारधूमाभं मञ्जनाभञ्च पैत्तिकम् ॥ ७ ॥  
 संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ।  
 ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टं मधोगं मारुतानुगम् ।  
 द्विमार्गं कफवाताभ्यां सुभाभ्यां तत्रवर्त्तते ॥ ८ ॥  
 ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् ॥ ९ ॥  
 एकमार्गं वलवती नातिवेगं नवोत्थितम् ।  
 रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यात् निरुपद्रवम् ॥ १० ॥  
 एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ।  
 यत्त्रिदोषमसाध्यं तन्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ॥ ११ ॥  
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्रुतश्च यत् ॥ १२ ॥  
 दीर्घत्वं श्वासकास ज्वर वमथुमदाः पाण्डुता दाहमूर्च्छाः  
 भुक्ते घोरो विदाहस्त्वष्टिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा ।  
 दृष्ट्वा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूयनिष्ठौवनञ्च  
 भक्तद्वेषोऽविपाको विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गात् ॥ १३ ॥  
 मांसप्रचालनाभं क्षथितमिव च यत् कर्दमाश्रोनिभं वा  
 मेदः पूयास्रकल्पं यत्कृदिष यदि वा पक्वजम्बूफलाभम् ।  
 यत् कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकुण्ठपं यत्र चोक्ता विकाराः  
 तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिघनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥ १४ ॥  
 येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।  
 पश्येद्भृशं वियच्चैव तच्चासाध्यमसंशयम् ॥ १५ ॥  
 लोहितं हृदयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।  
 लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः ॥ १६ ॥  
 पित्तास्रं शमयेन्नादौ प्रवृत्तं बलिनो यतः ।



हृत्पाण्डु, ग्रहणीदोष ग्रीहगुल्मचयादिहत् ॥ १७ ॥  
 गलग्रहं पूतिनस्यं मूर्च्छांश्च श्वरुचिं तथा ।  
 कुष्ठाण्यर्शांसि वीसर्पं वर्णनाशं भगन्दरम् ।  
 बुद्धीन्द्रियोपरोधश्च कुर्यात् स्तम्भनमादितः ॥ १८ ॥  
 क्षीणमांसबलं बालं वृद्धं शोषानुबन्धनम् ।  
 अवाग्न्यमविरेच्यश्च श्मनीयैरुपाचरेत् ॥ १९ ॥  
 ऊर्ध्वं प्रवृत्तदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः ।  
 अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्त्तव्यमपतर्पणम् ॥ २० ॥

अथ चिकित्सासाह ।

ऊर्ध्वं गे तर्पणं पूर्वं कर्त्तव्यश्च विरेचनम् ।  
 प्राग्धोगमने पेयं वामनश्च यथा बलम् ॥ २१ ॥  
 आरग्वधेन धात्रया वा चिहृता पथ्ययाऽथवा ।  
 विरेचनं प्रयोक्तव्यं शर्करामाक्षिकोत्तरम् ॥ २२ ॥  
 मुस्तेन्द्रियवयध्याह्वं मदनाह्वं पयो मधु ।  
 शिशिरं वमनं योज्यं रक्तपित्तहरं परम् ॥ २३ ॥  
 शालिपर्ण्यादिना सिद्धा पेया पूर्वमधोगते ।  
 रक्तातिसारहन्ता च योज्यो विधिरशेषतः ॥ २४ ॥  
 शालिषष्टिकनीवार कोरदूषप्रसाधिका ।  
 श्यामाकश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥ २५ ॥  
 मसूरमुद्गचणकाः समकुष्ठादकौफलाः ।  
 प्रशस्ताः सूपयूपार्थं कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ॥ २६ ॥  
 दाडिमामलकं कोलमन्थार्थं चापि दापयेत् ।  
 पटोलनिम्बवेत्ताश्च प्लक्षवेतसपल्लवाः ।  
 शाकार्थं शाकसात्मयानां तण्डुलीयादयो हृिताः ॥ २७ ॥  
 पारावतकपोतांश्च लावरक्ताक्षवर्त्तकान् ।  
 शशान् कपिप्ललानेषान् हरिणान् कालपुष्ककान् ॥ २८ ॥

रक्तपित्तहरान् दद्याद्द्रसांश्लेषां प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥  
 ईषदम्बाननम्बांश्च घृतभृष्टान् मसैन्धवान् ।  
 कफानुगे पूषशाकं दद्याद्दातानुगे रसम् ॥ ३० ॥  
 पथं सतीनयूषेण ससितैर्लाजसक्तुभिः ।  
 जलं खर्जूरमृद्धीकामधुकैः सपरूषकैः ॥ ३१ ॥  
 क्लीवेरमुत्पलं धान्यं चन्दनं यष्टिकाशृता ।  
 वृषोशीरयुतः काथः शर्करामधुसंयुतः ॥ ३२ ॥  
 रक्तपित्तं जयत्युग्रं तृष्णां दाहं ज्वरं तथा ॥ ३३ ॥  
 पद्मोत्पलानां किञ्चल्कं घृश्चिपर्णीं प्रियङ्गुका ।  
 जले साध्यरसे तस्मिन् पेया स्याद्रक्तपित्तिनाम् ॥ ३४ ॥  
 चन्दनोशीरलोघ्राणां रसे तस्मिन् सनागरैः ।  
 किराततिक्तकोशीरमुद्गानां तद्वदेव तु ॥ ३५ ॥  
 शशः सवास्तुकः शस्तो विबन्धे रक्तपित्तजे ।  
 वातोत्तरे तित्तिरिः स्यादुदुम्बररसे शृतः ॥ ३६ ॥  
 मयूरप्लक्ष्मिर्निर्यूहः न्यग्रोधस्य च कुक्कुटः ।  
 रसो विषोत्पलादीनां वात्तीकककरो हितौ ॥ ३७ ॥  
 तथैतत्तिक्तसंसिद्धं तृष्णाघ्नं वा कफोदकम् ।  
 सिद्धं विदारोगम्बाद्यैः शृतशैतमथापि वा ॥ ३८ ॥  
 प्रियङ्गुञ्जनमृद्धोधः श्लक्ष्णचूर्णावचूर्णितः ।  
 वासाक्वाथो रसो वाऽसृक् पित्तजित्ससितामधुः ॥ ३९ ॥  
 वृषपत्राणि संपीड्य रसं समधुशर्करम् ।  
 पिबेत्तेन शमं याति रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥ ४० ॥

पत्रं ल्वगेलानतचन्दनानां श्यामाकशुण्ठीमधुकोत्पलानाम् ।  
 स्याद्वात्रीवासाद्दिगुणोत्तराणां चूर्णं सिताक्षीद्रसमन्वितानाम् ४१  
 दाहे ज्वरे लोहितपित्तयुक्ते कासे क्षये शोणितमूत्रकच्छे ।  
 रक्तेऽतिमात्रं पतिते मुखेन गुदेऽथ नासाश्रुतिमिद्वयोनी ॥ ४२ ॥

प्रोक्तं पुरा रक्ताविनिग्रहार्थं चूर्णं वशिष्ठेन महागदग्रम् ।

इति पत्रकादिचूर्णम् ।

उत्पलं कुसुमं पद्मं कङ्कारं लोहितोत्पलम् ।

मधुकञ्चेति पित्तासृक् कृष्णाच्छर्दिहरो गणः ॥ ४३ ॥

तथा वृषाकषायञ्च शर्करा मधुसंयुतम् ।

पाययेत्तेन सद्यो हि रक्तपित्तं प्रशाम्यति ॥ ४४ ॥

आटरूषकनिर्यूहं प्रियङ्गुसृक्तिकाञ्जने ।

विनीय लोभ्रं सञ्जीव्रं रक्तपित्तहरं पिवेत् ॥ ४५ ॥

वासाकषायोत्पलसृत्प्रियङ्गु लोभ्राञ्जनाभोरुहकेशराणि ।

पीत्वा सिताञ्जीव्रयुतानि हन्यात् पित्तासृजो वेगमुदीर्णमाशु ॥

वासायां विद्यमानाया भाशायां जीवितस्य च ।

रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ॥ ४७ ॥

तालीशचूर्णयुक्तः पेशः क्षीद्रेण वासकस्वरसः ।

कफपित्तश्वासतमक स्वरभेदरक्तपित्तहरः ॥ ४८ ॥

आटरूषकसृद्धीका पथ्या क्वाथः संशर्करः ।

क्षीद्राढ्यः सकलश्वासरक्तपित्तनिवर्हणः ॥ ४९ ॥

शतावरीवराराम्ना काश्मर्यं सपरूषकम् ।

पाययेद्रक्तपित्तघ्नं सद्यः शूलहरं परम् ॥ ५० ॥

चन्दनेन्द्रयवाः पाठा कटुका सदुरालभा ।

गुडूचीवासकं लोभ्रं पिप्पलीक्षीद्रसंयुतम् ॥ ५१ ॥

कफान्वितं जयेद्रक्तं कृष्णाकासञ्चरापहम् ॥ ५२ ॥

पिवेच्छीतकषायं वा जम्बूस्त्राजुं मसम्भवम् ।

उदुम्बरफलानाञ्च रसं समधु पाययेत् ॥ ५३ ॥

द्विद्विता चिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।

मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तञ्चरापहः ॥ ५४ ॥

अतसीकुसुमसमङ्गा वटप्ररोहत्वग्भसा पीता ।

प्रथमयति रक्तपित्तं यदि भुङ्क्ते सुहृयूषेण ॥ ५५ ॥  
 उशीरकालीयकलोध्रपद्मकं प्रियङ्गुकाकट्फलशङ्खगैरिकम् ।  
 पृथक् पृथक् चन्दनतुल्यभागिकं सशर्करां तच्छुलधावनमुत्तमम् ५६  
 रक्तं सपित्तं तमकं पिपासां दाहञ्च पित्तं शमयन्ति सद्यः ॥५७॥  
 वृषस्य स्वरसं कृत्वा द्रवैरेभिः प्रयोजयेत् ।  
 प्रियङ्गुमृत्तिकालोध्र मञ्जनञ्चेति चूर्णयेत् ।  
 एतच्चूर्णन्तु पातव्यं रसञ्चीद्रसमन्वितम् ॥ ५८ ॥  
 नासिकामुखपायुभ्यो योनिमेद्राञ्च वेगतः ।  
 रक्तपित्तं स्रवञ्चन्ति सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ ५९ ॥  
 यच्च शस्त्रघतेनैव रक्तं स्रवति वेगतः ।  
 तदप्यनेन चूर्णेन तिष्ठत्येवावचूर्णितम् ॥ ६० ॥  
 भ्रमया मधुसंयुक्ता पाचनी दीपनी मता ।  
 श्लेष्माणं रक्तपित्तञ्च चन्ति शूलातिसारनुत् ॥ ६१ ॥  
 इचूणां मध्यकाण्डानि सकन्दं नीलमुत्पलम् ।  
 केसरं पुण्डरीकस्य मोचामधुकपण्णकैः ॥ ६२ ॥  
 वटप्ररोहशङ्खाश्च द्राक्षाश्चर्जूर एव च ।  
 एतानि समभागानि कषायमवतारयेत् ॥ ६३ ॥  
 व्युषितं मधुसंयुक्तं पाययेच्छर्करान्वितम् ।  
 सप्रमेहं रक्तपित्तं क्षिप्रमेतन्नियच्छति ॥ ६४ ॥  
 लोहगन्धिनि निःश्वासे उद्दारे धूमगन्धिनि ।  
 पृथ्वीकां श्यामाम्बान्तु खादेद् द्विगुणशर्कराम् ॥ ६५ ॥  
 कषायैर्विबिधैर्योगैर्दीप्तैः स्वौ त्रिजिते कफे ।  
 रक्तपित्तं नचेच्छाम्ये तत्र वातीस्त्रयं पयः ॥ ६६ ॥  
 छागं पयः स्यात्परमं प्रयोगे गव्यं शृतं पञ्चगुणे जले वा ।  
 सशर्करं मासिकसंप्रयुक्तं त्रिदारिगन्धादिगणे शृतं वा ॥६७॥  
 यष्टीमधुकार्तुं नजीवनीय द्राक्षा बला गोशुरकैःशृतं वा ६८

द्राक्षया फलिनीभिर्वा प्रियाल मधुकेन वा ।  
 श्वदंष्ट्रया शतावर्ष्या रक्तजिह्वाधितं पयः ॥ ६९ ॥  
 पक्षोदुस्वरकाश्मर्यः पथ्या खर्जूरगोस्तनी ।  
 मधुना हन्ति संलीढा रक्तपित्तं पृथक् पृथक् ॥ ७० ॥  
 खदिरस्य प्रियङ्गूनां कोविदारस्य शाक्यलेः ।  
 पुष्पचूर्णन्तु मधुना लिङ्गारोग्यमश्रुते ॥ ७१ ॥  
 वासकस्य रसे पथ्या सप्तधा परिभाविता ।  
 कृष्णा वा मधुना पीता रक्तपित्तं द्रुतं जयेत् ॥ ७२ ॥  
 स्वरसः सरसः प्रोक्तः कल्को ट्षदि पेषितः ।  
 कथितस्तु शृतः शीतः शर्वरीभूषितो हिमः ॥ ७३ ॥  
 द्रव्येण यावता द्रव्य मेक्रीभूयाऽर्द्रतां व्रजेत् ।  
 तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं भिषग्भिर्भावनाविधौ ॥ ७४ ॥  
 क्षीरेण लाक्षां मधुमिश्रितेन प्रपीय जीर्णे पयसान्न मद्यात् ।  
 सद्यो निहन्याद्दुधिरं क्षतोत्थं कान्तार्जुनानामथवापि कल्कम् ।  
 कल्कं मधूकत्रिफलार्जुनानां निशिस्थितं लोहमये सुपात्रे ।  
 साज्यं विलिङ्ग्यानुपिवेत्सुशीतं सशर्करं क्वागपयः क्षुधार्तः ॥ ७५ ॥  
 अतिनिष्मृतरक्तो वा क्षीद्रयुक्तं पिबेदनु ।  
 सकृद्वा भक्षयेदाजं मांसं पित्तसमायुतम् ॥ ७६ ॥  
 पारावतस्य मांसं वा घृतसिद्धं सशर्करम् ।  
 भक्षयेन्मधुना शीतं रक्तपित्तनिवारणम् ॥ ७७ ॥  
 सकफे ग्रथिते रक्ते चारः सक्षीद्रसर्पिषा ।  
 मृणालीत्पलपद्मानां किंशुकासनयोस्तथा ॥ ७८ ॥  
 मधुकस्य प्रियङ्गूना मवलीहः पृथक् पृथक् ।  
 प्रायेणोपहृताम्बित्वात् सपित्तमतिसार्थ्यते ॥ ७९ ॥  
 प्राप्नोति चास्त्रवैरस्यं नवाक्षमभिनन्दति ।  
 नागरेन्द्रयवौ तत्र पातव्यौ तण्डुलाम्बुना ।

सिद्धा यवागूर्जीषं वा चाङ्गुरीतक्कदाङ्गिमैः ॥ ५१ ॥  
नासाप्रवृत्तकृधिरं हृतभृष्टं स्रक्ष्यपिष्टमामलकम् ।  
सेतुरिव तोयवेगं कृण्वि मूर्ध्नि प्रलेपेन ॥ ५२ ॥  
घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयं सशर्करं नासिकया पयो वा ।  
द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिवेद्वा सशर्करं चक्षुरसं पिवेद्वा ॥ ५३ ॥  
रसो दाङ्गिमपुष्पोत्थो रसो पूर्वाभवोऽथवा ।  
शाम्बास्त्रिजः पञ्चाग्लोर्वा नासिकासुतरक्तजित् ॥ ५४ ॥  
रसो दाङ्गिमपुष्पस्य दूर्वारससमन्वितः ।  
अलक्तकरसोपितः पथ्यारससमन्वितः ॥ ५५ ॥  
योजितो नसयोः क्षिप्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ।  
नासारक्तं प्रवृत्तन्तु चन्द्यादिति किमद्भुतम् ॥ ५६ ॥  
दूर्वाभयादाङ्गिमपुष्पकाषां लाघ्नामलक्याः स्वरसेन नस्यम् ।  
दिनत्रयं यः कुरुते प्रभाते नासाऽसृजं नाम रुजं निहन्ति ॥ ५७ ॥  
श्यामाऽथ मोरटानन्ता शर्कराभिः शृतं घृतम् ।  
सर्वदोषहरं हृद्यं नस्यं नाम्नागतेऽसृजि ॥ ५८ ॥  
इति श्यामाघृतम् ।

दूर्वाभव्यफलं माषकुलत्थौ वंशपत्रिका ।  
जलस्थलोद्गमौ कर्षामोचकौ खरमञ्जरी ॥ ५९ ॥  
दण्डोत्पलस्य मूलान्तु निःक्राम्याष्टगुणेऽथसि ।  
तत्पादशेषितं तैलं तुष्यं कृत्वा विपाचयेत् ।  
तसौलं प्रतिमर्षणं त्रानाद्याख्यं गदं जयेत् ॥ ६० ॥

इति दूर्वावंशं वैद्यम् ।

रक्षाविचारिकं कर्म रक्ते स्थात्याशुमाग्निनि ।  
पित्तप्रमेहिकं कर्म त्रेदुग्ने विनियोजयेत् ॥ ६१ ॥  
शृतं क्षीरं चिकित्साधि घञ्जनूषा लक्ष्मणाया ।  
गोकण्टकानां स्वरसैः परिष्कनीभिस्तथा प्रयः ॥ ६२ ॥

हृत्प्राश रक्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गगम् ।

मेदुगे विहितस्यापि वस्त्ररुत्तरसंज्ञिकः ॥ ८३ ॥

इति दृषपचमूलीशौरम् ।

चन्दनं नलदं लोभ्रं मुशीरं पद्मकेशरम् ।

नागपुष्पञ्च विखञ्च भद्रमुस्तं सशर्करम् ॥ ८४ ॥

झीवेरञ्चैव पाठा च कुटजोत्पलमेव च ।

शृङ्गवेरं सातिविषा घातकी सरसाञ्जनम् ॥ ८५ ॥

आम्नास्थि जम्बूसारास्थि तथा मोचरसोऽपि च ।

नीलोत्पलं समङ्गाञ्च सूक्ष्मैला दाडिमत्वचम् ॥ ८६ ॥

चतुर्विंशतिरेतानि समभागानि कारयेत् ।

तण्डुलोदकसंयुक्तं मधुना सह योजयेत् ॥ ८७ ॥

योगो लोहितपित्तानामग्निनां ज्वरिणां तथा ।

मूर्च्छामेदोपमृष्टानां दृष्टानां प्रदापयेत् ॥ ८८ ॥

अतीसारं तथा हृदि स्त्रीणाञ्च रजसो ग्रहम् ।

प्रच्युतानाञ्च गर्भाणां स्थापनं परमुच्यते ।

अश्विनोः सम्मतो योगो रक्तपित्तनिवर्हणः ॥ ८९ ॥

इति चन्दनाद्यं चूर्णम् ।

दूर्वा सोत्पलकिष्कल्का मञ्जिष्ठा सैलवालुका ।

सिता लोभ्रमुशीरञ्च मुस्तं चन्दनपद्मकौ ॥ १०० ॥

विपचेत्कार्षिकैरैतैः सर्पिराजं सुखाग्निना ।

तण्डुलाम्बु त्वजाक्षीरं दद्यादेवं चतुर्गुणम् ॥ १०१ ॥

द्राक्षायश्चाह्वमधुक काश्मरी चन्दनं सितम् ।

पिष्ट्वा तत्कार्षिकैर्द्रव्यैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १०२ ॥

तत्पानं वमतो रक्तं नावनं नासिकागते ।

कर्णाभ्यां यस्य गच्छेच्च तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥ १०३ ॥

चक्षुःसाविधि रक्ते च पूरयेत्तेन चक्षुषी ।

मेद्रपायुप्रहत्ते तु वस्तिकर्म प्रयोजयेत् ।

रोमकूपप्रहत्ते तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ १०४ ॥

इति दूर्वाद्यं घृतम् ।

दूर्वा सेन्द्रीवरं पद्मं मञ्जिष्ठा शैलबालुका ।

राक्षा मुस्ता तथोशीरं चन्दनं मधुकाङ्कयम् ॥ १०५ ॥

पद्मकं लोभ्रकुष्ठञ्च चन्दनं रजनीहयम् ।

काकोली शारिवे चेति कल्कैरेभिश्च कार्ष्णिकैः ॥ १०६ ॥

घृतप्रस्थमजाक्षीरं तण्डुलोदकसंयुतम् ।

दूर्वायाः खरसेनापि साधितं मृदुनाग्निना ॥ १०७ ॥

तत्पानं वमतो रक्तं नावनं नासिकागते ।

कर्णाभ्यां यस्य गच्छेच्च तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥ १०८ ॥

रक्तस्रावीणि चाशंसि लेपयेत्तेन सर्पिषा ।

मेद्रपायुप्रहत्ते तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ १०९ ॥

पित्तजेषु विकारेषु स्फोटादिषु च बुद्धिमान् ।

विषेषु कौटदोषेषु विसर्पेषु प्रयोजयेत् ॥ ११० ॥

इति महादूर्वाद्यं घृतम् ।

न्यघोघोदुम्बराश्वत्थशृङ्गानाऽऽपोथ्य वासयेत् ।

अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनाम्भसा पचेत् ॥ १११ ॥

तदङ्गं शर्करायुक्तं लेहयेत् क्षीद्रपादिकम् ।

अधो वा यदि वा चोर्ध्वं रक्तं यस्य प्रवर्त्तते ॥ ११२ ॥

सुखं तस्याश्च युज्येत अग्निवेशवचो यथा ।

इति पद्माद्यं घृतम् ।

पतावरीदाडिमतिन्निडीकं काकोलीमेदे मधुकं विदारौम् ।

पिष्टा च मूलं फलपूगकस्य घृतं प्रचेत् क्षीरचतुर्गुणञ्च ॥ ११३ ॥

तासञ्चरानाहविबन्धशूलं तद्रक्तपित्तञ्च घृतं निहन्ति ॥ ११४ ॥

इति पतावरीघृतम् ।



शतावर्यास्तु मूलानां रसं प्रकृत्ययं मतम् ।  
 तत्समञ्च भवेत् क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ११५ ॥  
 जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा तथैव च ।  
 काकोलीक्षीरकाकोली ऋक्षीका मधुकं तथा ॥ ११६ ॥  
 मुद्गपर्णी माषपर्णी विदारौ रक्तचन्दनम् ।  
 शर्करामधुसंयुक्तं सिद्धं विस्त्रावयेद् घृतम् ॥ ११७ ॥  
 रक्तपित्तविकारिषु वातरक्तगरेषु च ।  
 क्षीणशुक्रेषु दातव्यं वाक्त्रिकारणमुत्तमम् ॥ ११८ ॥  
 अङ्गदाहं शिरोदाहं ज्वरं पित्तसमुद्भवम् ।  
 योनिशूलञ्च दाहञ्च मूत्रकच्छञ्च पैत्तिकम् ॥ ११९ ॥  
 एतान् रोगानिहत्याशु क्षिप्वाभ्याणौव मासतः ।  
 शतावरीसर्पिरिदं बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ १२० ॥  
 शतावर्यादिके चाण्ये शर्करामधुपादिकम् ।

इति इन्द्रकतावरीघृतम् ।

वासां सशाखां सपलाशमूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः  
 प्रदायकण्ठं विपचेद् घृतं तत्सक्षीद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥ १२१ ॥

शाणस्य कोविदारस्य हृषस्य ककुभस्य च ।

कस्थान् कृत्वा प्रशंसन्ति पुष्पकञ्च घृतम् ॥ १२२ ॥

इति वाक्त्राण्यं घृतम्

समूलपत्रशाखन्तु हृषं धीतं मुकुटितम् ।

स्वरसं तस्य निष्कास्य कषायं वा जले शृतम् ॥ १२३ ॥

चतुर्भुजे क्लीं तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

ब्रह्ममैर्मन्त्ररीभिश्च कण्ठपेश्यैः सुव्याम्बिनः ॥ १२४ ॥

विघृष्टशैव काष्ठदर्शा यात्रे क्षीरशुभ्रे इङ्गे ।

अनेन क्षिप्तिना यत्नं मधुपादसमासुतम् ॥ १२५ ॥

क्षिपेत्कात्रे ऋषे श्वासे रक्तपित्ते हलीमके ।

शिरोपघाते तिमिरे तथा सन्ने च पावके ॥ १२६ ॥

न तुल्यमस्ति भैषज्यं विशेषाद्रक्तपित्तिनाम् ।

इति वासाष्टतम् ।

वासाकल्करसे सर्पिः पयसा सह पाचयेत् ।

कल्कैर्भूनिम्बकुटजमुस्तयध्याह्वचन्दनैः ॥ १२७ ॥

उशीरमधुकानन्ता शारिवोत्पलपद्मकैः ।

त्रायन्धुत्पलमूर्वाभिर्मदयन्त्याश्च पल्लवैः ॥ १२८ ॥

सिताक्षीद्रयुतं हन्याद्रक्तपित्तं सुदारुणम् ।

पैत्तिकं वातिकं गुल्मं स्वरभेदं हलीमकम् ॥ १२९ ॥

ये चान्ये कीर्त्तिता रोगा रक्तपित्तकफाश्रयाः ।

तान् सर्वान्नाशयत्येतत्पीयमानं हित्ताश्रिना ॥ १३० ॥

इति महावासायंष्टतम् ।

अश्वगन्धापलशतं तदर्द्धं गोक्षुरस्य च ।

शतावरीविदारौ च शालिपर्णी बला तथा ॥ १३१ ॥

अश्वत्थस्य च शृङ्गानि पद्मबीजं पुनर्नवा ।

काश्मर्याश्च फलञ्चैव माषबीजं तथैव च ॥ १३२ ॥

पृथग्दशपलान् भागांश्चतुर्द्विण्णैःश्लसः पचेत् ।

द्रोणशेषे रसे तस्मिन् पूतशीते प्रदापयेत् ॥ १३३ ॥

सृष्टीका पद्मकं कुष्ठं पिप्पलीरक्तचन्दनम् ।

पत्रकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा ॥ १३४ ॥

नीलोत्पलं शारिबे द्वे जीवनीयं विशेषतः ।

पृथक्कर्षसमा भागाः शर्करायाः पलद्वयम् ॥ १३५ ॥

रसः स्यात्पीण्डकेक्षूणा मादृकादृकमाहरेत् ।

चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १३६ ॥

रक्तपित्तं क्षतक्षीणं कामलां वातशोणितम् ।

हलीमकं पाण्डुरोगं वर्णभङ्गं स्वरक्षयम् ॥ १३७ ॥

मूत्रकच्छसुरोदाहं पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् ।  
 एतद्वाघ्रां प्रदातव्यं बह्वन्तःपुरचारिणाम् ॥ १३८ ॥  
 स्त्रीशाश्वैवानपत्यानां दुर्बलानाञ्च देहिनाम् ।  
 क्लीवानामल्पशुक्राणां जीर्णानामल्परेतसाम् ॥ १३९ ॥  
 श्रेष्ठं बलकरं धन्यं हृद्यं हृष्यं रसायनम् ।  
 श्रोजस्तोजस्करं स्वर्यं मायुष्यं प्राणवर्धनम् ॥ १४० ॥  
 संहं हयति शुष्कांश्च पुरुषान् दुर्बलेन्द्रियान् ।  
 सर्वरोगविनिर्मुक्तं स्तोयसिक्तो यथा द्रुमः ।  
 कामदेव इति ख्यातं सर्पिरुक्तं महागुणम् ॥ १४१ ॥

इति कामदेववृत्तम् ।

धनस्ता शारिवा पद्मं सलोभ्रं नीलमुत्पलम् ।  
 कल्कैरेतैः पचेत्सर्पिः सक्षीरं नावनं परम् ॥ १४२ ॥  
 रक्तपित्तं प्रशमयेन्नारीणां प्रदरं तथा ॥ १४३ ॥

इत्यनन्ताषु वृत्तम् ।

हस्तपादाङ्गुलिषु ज्वरे रक्ते तयोर्धृगी ।  
 वासाष्टतं शतावर्यां सिंहं वा परमं हितम् ॥ १४४ ॥  
 दूर्वामधूकमष्णिष्ठा द्राक्षेक्षुरसचन्दमैः ।  
 शारिवाहयनक्ताह्नै स्तैलप्रस्त्रं विपाचयेत् ॥ १४५ ॥  
 क्षीरं चतुर्गुणं दत्त्वा सिद्धमध्यक्षने हितम् ।  
 रक्तपित्तहरं ह्येत इत्थं वातघ्नमुत्तमम् ।  
 दूर्वातैलमितिख्यातं शशिवर्णकारं महत् ॥ १४६ ॥

इति दूर्वाद्यं तेषुम् ।

मधूकं मधुर्कं द्राक्षा त्वक्क्षीरो पिप्यक्षी तथा ।  
 चिजातस्य त्रयः कर्पाः शर्करायाः पलद्वयम् ॥ १४७ ॥  
 द्राक्षामधुक्कण्ठजूरं पलाशं क्लृप्त्यचूर्णितम् ।  
 मधुना गुटिका बद्धाः ज्वस्तौह पित्तघ्नोष्णितम् ॥ १४८ ॥

कासश्वासाश्चिह्निं मूर्च्छाहिकामदभ्रमान् ।  
 क्षतक्षयं स्वरभ्रंशं श्लेहानं दीर्घमाकृतान् ॥ १४८ ॥  
 रक्तनिष्ठैव ह्युत्पार्श्वं रक्तपिपासाञ्चरानपि ।

इति मधुकाया गुटिका ।

वृद्धं पुरातनं वापि कुष्माण्डं कठिनं दृढम् ।  
 त्वक्क्षिराभिर्विनिर्मक्तं मन्त्रवीजैर्विवर्जितम् ॥ १५० ॥  
 सुखिन्नं सुपिष्टं दृषदि वस्त्रेणैव तु पीडितम् ।  
 विशुष्कमातपे किञ्चिद् गृह्णीयात्तु तुलां ततः ॥ १५१ ॥  
 श्रीदुग्धरे कटाहे तु पचेत् प्रस्थं तु सर्पिषः ।  
 ज्ञत्वा क्षौद्रनिभं तस्मिन् क्षिपेत् खण्डशतं भिषक् ॥ १५२ ॥  
 कुष्माण्डपीडनात् तोयं तेनैव विपचेत्पुनः ।  
 सुक्तसर्पिर्यदा पश्येत्तदा पक्वं विनिर्दिशेत् ॥ १५३ ॥  
 सुखिन्नपाके निष्यन्ने सर्पिरर्द्धं क्षिपेन्मधु ।  
 कणापलहयं चूर्णं जीरकञ्च सनागरम् ॥ १५४ ॥  
 त्रिसुगन्धं सधन्याकं मरिचं शुक्तिपाणिकम् ।  
 खादेदग्निबलापेक्षी पथ्यभुञ्जात्रया नरः ॥ १५५ ॥  
 कासं श्वासं क्षतक्षीणं ब्रह्माणं हृदये रजम् ।  
 रक्तपित्तं ज्वरं दाहं दृढहृदिश्च विमुञ्चति ॥ १५६ ॥  
 वैस्वर्थ्यं पौनसं कार्श्यं जीमूतमिव मारुतः ।

इति खण्डकुष्माण्डकम् ।

कुष्माण्डकात्पलशतं सुखिन्नं निष्कलीकृतम् ।  
 पचेत्तप्ते घृतप्रस्थे शनैस्तान्त्रमये कटे ॥ १५७ ॥  
 यदा मधुनिभः पाक स्थादा खण्डशतं न्यसेत् ।  
 पिप्पलीमृद्भवेराभ्यां हे पले जीरकस्य च ।  
 त्वगेलापत्रमरिचधन्वकानां पलाशकम् ॥ १५८ ॥  
 न्यसेच्चूर्णकृतं तत्र दध्नां संचष्टयेन् सुहृः ।

तत्पक्व' स्थापयेद्वाण्डे दत्त्वा क्षीद्रं घृतार्षिकम् ॥ १५८ ॥

तद्यथाऽग्निबलं खादे द्रक्तपित्ती क्षतक्षयी ।

कासश्वासतमम्हृदिं दृष्ट्वाञ्जरनिपीडितः ॥ १६० ॥

वृथं पुनर्नवकरं वलवर्णप्रसादनम् ।

उरः सन्धानकरणं वृंहणं स्वरबोधनम् ॥ १६१ ॥

अश्लिभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं कुष्माण्डकरसायनम् ।

इति खण्डकुष्माण्डकः ।

पञ्चाशच्च पलं स्त्रिन्नं कुष्माण्डात् प्रस्थमाज्यतः ।

पक्वं पलशतं खण्डं वासाक्काथाढके पचेत् ॥ १६२ ॥

शुभाधात्रीघनैर्भार्गी त्रिसुगन्धैश्च कर्षिकैः ।

शैलेयविश्वधन्याकमरिचैश्च पलांशकैः ॥ १६३ ॥

पिप्पलीकुडवच्चैव मधुमानीं प्रदापयेत् ।

कासं श्वासं क्षयं हृक्कां रक्तपित्तं हलौमकम् ।

हृद्रोगमन्त्रपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति ॥ १६४ ॥

युक्तसर्पिषि कुष्माण्डे पाके बन्धेनुमुद्रया ॥ १६५ ॥

इति वासाखण्डकुष्माण्डः

कुष्माण्डकविधानेन शूरणः परिकीर्तितः ।

अर्शसां मूढवातानां मन्दाग्नीनां विशेषतः ॥ १६६ ॥

इति शूरणपाकः

क्षीरमिक्षुरसं यूषं पञ्चमूलीकषायजम् ।

अनुपानं प्रयोक्तव्यं खण्डकुष्माण्डकादिषु ॥ १६७ ॥

तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले ।

तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं भिषक् ॥ १६८ ॥

चूर्णानामभयानाञ्च खण्डाच्छुद्धाच्छतं तथा ।

द्वे पले पिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥ १६९ ॥

कुडवं पलमात्रन्तु चातुर्जातन्तु चूर्णितम् ।

क्षिप्त्वा विलोडितं खादेत् रक्तपित्ती यथानलम् ॥ १७० ॥  
कासश्वासगृहीतश्च यक्ष्मणा च प्रपीडितः ॥ १७१ ॥

इति वासाखण्डः ।

वासाकुटजकुष्माण्ड शतपत्रा सहाभृता ।  
नित्यमार्द्राः प्रयोक्तव्या मानतो द्विगुणा मताः ॥ १७२ ॥  
क्षीरं चतुर्गुणं लेहाद् घृतं द्विगुणमुत्तमम् ।  
चूर्णपादश्च वैडङ्गं दद्यान्मधुसिते समे ॥ १७३ ॥  
एकोक्तव्य पचेत्लेहं खादेदग्निबलं यथा ।  
रक्तपित्तं जयत्युग्रं खण्डखाद्यं रसं स्मृतम् ॥ १७४ ॥

इति शर्करासमं खण्डम् ।

अमृता त्रिवृता दन्ती आवण्ठी खदिरो वृषः ।  
चित्रको भृङ्गराजश्च कोकिलाक्षः सपुष्करः ॥ १७५ ॥  
पुनर्नवाबलाकाशाः शिशुमोरटदारकाः ।  
सुह्रीरविरसो दर्भः कुशास्थि सह पीबरी ॥ १७६ ॥  
गवाक्षीवरुणः कन्दश्चविका तालमूलिका ।  
नागबलाकणामूलं कुष्ठं ब्राह्मणयष्टिका ॥ १७७ ॥  
पलोन्मितानि सर्वाणि जलद्रोणे विपाचयेत् ।  
अष्टभागावशिष्टन्तु कषायमुपकल्पयेत् ॥ १७८ ॥  
त्रिफलायास्तथा प्रस्थं जलाष्टगुणपाचितम् ।  
तस्मादष्टावशेषस्तु कषायः सुपरिस्तुतः ॥ १७९ ॥  
मात्सिकेण हृतश्चापि पुटितश्च यथाविधि ।  
आयसं चूर्णितं पूतं पलं षोडशसम्मितम् ॥ १८० ॥  
पलान्यभ्रस्य चत्वारि तावन्ति गन्धकस्य च ।  
हे पले च रसस्यापि पुटितस्य यथाविधि ॥ १८१ ॥  
गुडस्य च पलान्यष्टौ सितायाश्चाथ पैत्तिके ।  
रक्तपित्तेऽथ खण्डस्य मन्थ्यण्डगा वाथ कापिके ॥ १८२ ॥

गुग्गुलोर्हिपलं दत्त्वा प्रस्थार्धं सर्पिषस्तथा ।  
 एवं पाकविधिस्तु पचेन्नोहं समाहितः ॥ १८३ ॥  
 शीतेऽवतार्य मधुनः क्षिपेदष्टपलं भिषक् ।  
 माक्षिकस्य विशुद्धस्य द्विपलं रजसः क्षिपेत् ॥ १८४ ॥  
 शिलाजतोस्तथा चूर्णं पलाहं सम्यितं भिषक् ।  
 अथैषां प्रक्षिपेच्चूर्णं पलमात्रं पृथक् पृथक् ॥ १८५ ॥  
 त्रिकटुत्रिफलादन्तौ त्रिवृता जीरकद्वयम् ।  
 गायत्रिसारं तालीशं धन्वाकं मधुयष्टिका ॥ १८६ ॥  
 शुभा रसाञ्जनं शृङ्गी चित्रकं चथ्यमुस्तकम् ।  
 चातुर्जातककङ्कोलं लवङ्गं जातिकं फलम् ॥ १८७ ॥  
 द्राक्षाखर्जूरकं चूर्णं पलाहं सम्यितं भिषक् ।  
 एषः लोहवरः श्रीमान् सर्वव्याधिप्रणाशनः ॥ १८८ ॥  
 यत्र यत्र प्रयुञ्जीत तत्तदाशु विनाशयेत् ।  
 रक्तपित्तेऽन्धपित्ते च क्षये कुष्ठे ज्वरेऽरुचौ ॥ १८९ ॥  
 दुर्नाम्नि चोटरे शूले अहण्याश्चामवातके ।  
 वातरक्ते मूत्रकृच्छ्रे प्रमेहे शर्करागदे ॥ १९० ॥  
 अस्योपयोगान्मनुजस्तादृश्यमधिगच्छति ।  
 ब्रह्मचर्येण कुर्वीत भ्रुतं माक्षिकसर्पिषा ॥ १९१ ॥  
 माषकं रक्तिकावृष्या यावदष्टौ च माषकाः ।  
 वर्षयेद् द्विदलं सूपं मांसं चानूपसम्भवम् ॥ १९२ ॥  
 ककारपूर्वकं सर्वं प्रयत्नं न विवर्जयेत् ।  
 अमृताख्यो वरो लोहः सर्वत्रैवोपयुञ्जते ॥ १९३ ॥  
 अनेन जन्तवः स्वस्था नीरुजः सन्ति नाम्थया ।

इति चस्त्याख्यं बीजप्रयोगम्

शतावरौष्टिबद्धा वृषमुष्णतिका वला ।

तालनूली च गायत्री चिकित्साबाह्यचक्षुषा १९४ ॥

मार्गीपुष्करमूलञ्च पृथक् पञ्चपलानि तु ।  
 जलद्वेषे विपक्त्वमष्टभागावशेषितम् ॥ १८५ ॥  
 दिव्यौषधिहतस्यापि माचिकेण हतस्य च ।  
 पलद्वादशं देयं रक्तालोहस्य चूर्णितम् ॥ १८६ ॥  
 खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशिकं बुधैः ।  
 पचेत्ताम्रमये पात्रे गुडादेः पाकवद्यथा ॥ १८७ ॥  
 प्रस्थातुं मधुनो देयं शुभाश्रमजतुर्कं त्वचम् ।  
 मृङ्गं विडङ्गं कृष्णा च शृण्णज्जाजी पलं पलम् ॥ १८८ ॥  
 त्रिफलाधाम्बकं पत्रं हयं मरिचकेश्वरम् ।  
 चूर्णं दत्त्वा सुमधितं स्निग्धभाण्डे निधापयेत् ॥ १८९ ॥  
 यथाकालं प्रयुञ्जीत विडालपदकं ततः ।  
 गव्यक्षीरानुपानञ्च सेव्यं मांसरसं पयः ॥ २०० ॥  
 गुरुवृथापानानि स्निग्धं मांसादि हं हणम् ।  
 रक्तपित्तं प्रदुष्टञ्च क्षयं कासं विशेषतः ॥ २०१ ॥  
 वातरक्तं प्रमेहञ्च शीतपित्तं वमिं क्लमम् ।  
 शयथं पाण्डुरोमञ्च कुष्ठं म्लीहोदरं तन्ना ॥ २०२ ॥  
 भानाहं रक्तस्त्रावञ्च अम्लपित्तं निहन्ति च ।  
 चक्षुष्यं हं हणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्धनम् ॥ २०३ ॥  
 आरोग्यं पुत्रदं श्रेष्ठं कायाऽग्निबलवर्धनम् ।  
 श्रीकरं लाघवकरं खण्डश्चाद्यं प्रकीर्तितम् ॥ २०४ ॥  
 छागं पारावतं मांसं तित्तिरिक्तकरः शशाः ।  
 कुलिङ्गाः कृष्णसारा ये तेषां मांसानि योजयेत् ॥ २०५ ॥  
 नारिकेरपयः पानं सुनिषन्नकवास्तुकम् ।  
 शूष्कमूलकजीरास्यं पटोलं वृहतीफलम् ॥ २०६ ॥  
 फलं वार्त्ताकुपक्तास्यं खर्जूरं स्वादु दाडिमम् ।  
 ककारपूर्वकं यच्च मांसं चानुपसन्धवम् ॥ २०७ ॥



वर्जनीयं विशेषेण खण्डकार्यं समग्रता ।

इति खण्डकार्यो वेदः ।

यच्च पित्तञ्चरं प्रोक्तं वह्निरन्तश्च भेषजम् ।  
 रक्तपित्ते हितं तच्च क्षीणक्षतहितं च यत् ॥ २०८ ॥  
 शीतावगाहसेकाद्याः प्रशस्ता रक्तपित्तिनाम् ।  
 दाडिमामलकं विहानम्बसात्मनाय द्वापयेत् ॥ २०९ ॥  
 शालिषष्टिकनौवार चणमुद्गमसूरकाः ।  
 श्यामाकाश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥ २१० ॥  
 पटोलनिम्बवेत्याश्च तण्डुलीयादयो हिताः ।  
 पारावतकपोताश्च लावान् रक्ताक्षवर्णकान् ॥ २११ ॥  
 शशान् कपिञ्जलानिणाम् हरिणान् कालपुष्पकान् ।  
 रक्तपित्तहरान् विद्याद्रुमांस्खेषां प्रयोजयेत् ।  
 ईषदम्बाननम्बान्श्च घृतभृष्टान् मशर्करान् ॥ २१२ ॥  
 सामान्यो हितयोगेषु द्रव्यशक्तिं समीक्ष्य हि ।  
 प्रयोज्यो रक्तपित्तादौ योगो घातादिजे गदे ॥ २१२ ॥  
 इति वङ्गसैनसङ्घसितः रक्तपित्तनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ राजयक्ष्मनिदानमाह ।

वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् ।  
 त्रिदोषो जायते यस्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥ १ ॥  
 कफप्रधानैर्दीर्घैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।  
 अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्वऽनन्तराः ।  
 क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुथति मानवः ॥ २ ॥  
 श्वासाङ्गसादकफसंभवतालुशोष-  
 वन्मग्निसादमदपीनसकांमनिद्राः ।

शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः

शुक्ले क्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥ ३ ॥

स्वप्नेषु काकशुकशङ्गाकिनीलकण्ठ-

गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।

तं वाहयन्ति सनदीर्विजलाश्च पश्ये-

च्छुष्कांस्तरुन् पवनधूमदवादितांश्च ॥ ४ ॥

अंसपाश्चाभितापश्च सन्तापः करपादयोः ।

ज्वरः सर्वाङ्गगथेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ५ ॥

कासो ज्वरः पार्श्वशूलं स्वरभेदो महारुचिः ।

अग्निमान्द्यं विजानीयात्क्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ६ ॥

स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचश्चांसपाश्वर्योः ।

ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥ ७ ॥

शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।

कासः कण्ठस्य चोद्धंसि विज्ञेयः कफकोपतः ॥ ८ ॥

भक्तहेषो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम् ।

स्वरभेदश्च जायन्ते षड् रूपे राजयक्ष्मणि ॥ ९ ॥

एकादशभिरेभिर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम् ।

कासातिसारपाश्वर्यं स्वरभेदाऽरुचिज्वरैः ॥ १० ॥

त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैः ज्वरकासाऽसृग्गामयैः ।

जङ्घाच्छोषार्दितं जन्तुं स्वमिच्छन् विपुलं यशः ॥ ११ ॥

सर्वैरर्हैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षयैः ।

युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥ १२ ॥

महाशनं क्षीयमाश्च मतिसारप्रपीडितम् ।

शूलमुष्कोदरश्चैव यक्ष्मणं परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥

शक्ताक्षमन्नेष्टार मूर्ध्नि श्वासनिपीडितम् ।

छाच्छेषं बहु मेहन्तं यक्ष्मा इन्तीह मानवम् ॥ १४ ॥

परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।  
 सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः ॥ १५ ॥  
 उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम् ॥ १६ ॥  
 व्यवायशोकवार्धक्यव्यायामाऽध्वप्रशोषितात् ।  
 व्रणोरःक्षतसंघ्नी च शोषिणी लक्षणेः शृणु ॥ १७ ॥  
 व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ।  
 पाण्डुदेहो यथा पूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥ १८ ॥  
 प्रधानशूलः सस्ताङ्गः शोकशोथपि तादृशः ।  
 विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः ॥ १९ ॥  
 जराशोषी कृशो मन्दो नष्टबुद्धिबलेन्द्रियः ।  
 कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः ॥ २० ॥  
 ष्ठीवति श्लेष्मणा ह्योनो गौरवारुचिपीडितः ।  
 संप्रसृतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छ्विः ॥ २१ ॥  
 अध्वशोषी च सस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छ्विः ।  
 प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमग्लाननः ॥ २२ ॥  
 व्यायामशोषी भूयिष्ठ मेभिरेव समन्वितः ।  
 लिङ्गैरुःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥ २३ ॥  
 रक्तक्षयाद्देनाभि स्तथैवाहारयन्मणात् ।  
 व्रणितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमः स्मृतः ॥ २४ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

व्यवायशोषिणां क्षीररसमांसाज्वभोजनैः ।  
 सकलैर्मधुरैर्द्वैः जीवनीयैरुपाचरेत् ॥ २५ ॥  
 हर्षणाश्वासनैः क्षीरैः स्निग्धैर्मधुरशीतलैः ।  
 दीपनैर्लघुभिश्चाद्वैः शोकशोषमुपाचरेत् ॥ २६ ॥  
 आस्वासुखैर्दिवास्वप्न शीतैर्मधुरहृद्द्वैः ।  
 तक्रमांसरसाहारै रध्वशोषिण्युपाचरेत् ॥ २७ ॥

अषशोषं जयेत् स्निग्धैर्दीपनैः स्वादुशीतलैः ।

ईषदस्त्रैरनस्त्रैर्वा यूषमांसरसादिभिः ॥ २८ ॥

व्यायामशोषिणं स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हिमैः ।

उपाचरेज्जीवनीयैर्विधिना श्लेष्मिकेण तु ॥ २९ ॥

बलिनो बहुदोषस्य पञ्चकर्माणि कारयेत् ।

यक्ष्मिणः क्षीणदेहस्य तत्कृतं स्याद्विषोपमम् ॥ ३० ॥

शक्रायत्तं बलं पुंसां मलायत्तञ्च जीवितम् ।

अतो विशेषात् संरक्षेद् यक्ष्मिणो मलरतसौ ॥ ३१ ॥

शालिषष्टिकगोधूम यवमुद्गादयो हिताः ।

मद्यानि जाङ्गलाः पक्षिमृगाः पथ्या विशुष्यताम् ॥ ३२ ॥

मूलकानां कुलत्यानां यूषैर्वा सूपसंस्कृतैः ।

सपिप्पलीकं मयवं सकुलत्यं सनागरम् ॥ ३३ ॥

दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ।

येन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पौनसादयः ॥ ३४ ॥

द्रव्यतो द्विगुणं मांसं सर्वतोऽष्टगुणं जलम् ।

पादस्थं संस्कृतं चाज्यं षडङ्गो यूष उच्यते ॥ ३५ ॥

इति षडङ्गयूषः ।

धन्याकं पिप्पली विश्व दशमूलीजलं पिबेत् ।

पार्श्वशूलज्वरश्वास पौनसादिनिवृत्तये ॥ ३६ ॥

अश्वगन्धामृता भार्गी दशमूलीवचावृषा ।

पुष्करातिविषा घ्नन्ति क्षयं क्षीररसाग्निनः ॥ ३७ ॥

कपिमांसं समादाय श्लेष्मचूर्णन्तु कारयेत् ।

तत्पिबेत् क्षीरसंयुक्तं क्षयरोगहरं परम् ॥ ३८ ॥

हारिणं ह्याशमांसन्तु श्लेष्मचूर्णीकृतं शुभम् ।

अजाक्षीरेण यातव्यं क्षयव्याधिविनाशनम् ॥ ३९ ॥

अमूलवपाराक्षा मुष्करसुरदाहनागरैः क्षयितम् ।

पेयं पार्श्वशिरोरुक् क्षयकासादिशान्तये सलिलम् ॥ ४० ॥

ककुभत्वङ्गागबला वानरिबीजानि चूर्णितं पयसि ।

पक्कं मधुष्टतयुक्तं ससितं यक्ष्मादिकासङ्हरम् ॥ ४१ ॥

स्थिरा पुनर्नवैरण्ड वासर्षभाः सजौरकाः ।

श्वदंष्ट्राभीरुलाङ्गुली विदारो हंसपादिका ॥ ४२ ॥

वृहत्थी वृश्चिकाली च द्वे मेदे मर्कटौ तथा ।

शोधगुल्मानिलम्बास कासपित्तहरो गणः ॥ ४३ ॥

द्विपञ्चमूलौमगधा धान्यनागरजं जलम् ।

चातुर्जातकसंयुक्तं पिबेन्नित्यं क्षयातुरः ।

कासज्वरादिशमनं बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥ ४४ ॥

समूलपत्रच्छदपल्लवाया रसः प्रयोक्त्यो मदयन्तिकायाः ।

मासोपयोगेन समस्तलिङ्गं यक्ष्माणमुग्रं हरति प्रसङ्ग ॥ ४५ ॥

ह्यागमांसं पयः ह्यागं ह्यागं सर्पिः सनागरम् ।

ह्यागीपसेवाशयनं ह्यागमध्ये तु यक्ष्मनुत् ॥ ४६ ॥

कुष्माण्डकफलोत्थेन रसेन परिपेषितम् ।

लाक्षाकर्षद्वयं पीत्वा जयेद्रक्तक्षयं नरः ॥ ४७ ॥

व्योषं श्रतावरीत्रीणं फलानि द्वे वले तथा ।

सर्षामयहरो योगः सेव्यो लोहरजोऽन्वितः ॥ ४८ ॥

एतद्वन्नःक्षतं हन्ति कण्ठजां विविधां रुजम् ।

राजयक्ष्माणमत्युग्रं बाहुस्तम्भमथार्दितम् ॥ ४९ ॥

मधुनाक्या विडङ्गाश्म जतुलोहृष्टताभयाः ।

घ्नन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमाना हृिताशिनः ॥ ५० ॥

चव्यव्योषविडङ्गानि चूर्णं कृत्वा लिङ्गिभरः ।

सर्पिर्मधुभ्यां मुञ्चेत क्षयरोगाच्च संशयः ॥ ५१ ॥

दिनकरदौघितिशोषित पारावतमांसमनुदिनं नियतम् ।

यो लेदिमधुष्टताभ्यां स जयति यक्ष्माणमत्युग्रम् ॥ ५२ ॥

कृष्णाद्राक्षासितालेहः क्षयज्ञा क्षौद्रतैलवान् ।  
 मधुसर्पिर्युतो वाश्वगन्धा कृष्णासितोद्भवः ॥ ५३ ॥  
 शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहेत् क्षयो ।  
 क्षीराशी लभते पुष्टिं मतुल्ये चाज्यमाक्षिके ॥ ५४ ॥  
 शतपुष्पा नतं कुष्ठं मधुकं देवदारु च ।  
 पिष्ट्वा लेपः ससर्पिष्कः पृष्ठपार्श्वशरुक्षु च ॥ ५५ ॥  
 चूर्णं काकुभमिष्टं वासकरसभावितं बह्वन् वारान् ।  
 मधुघृतसितोपलाभिलेह्यं क्षयकासरक्तपित्तहरम् ॥ ५६ ॥  
 जीवन्ती शतबीजा च विकसा सपुनर्नवा ।  
 अश्वगन्धाभयाभार्गी तर्कारौ मधुकं बला ॥ ५७ ॥  
 विदारौसर्षपा कुष्ठं तण्डुलीयातसीफलम् ।  
 माषास्तिलाश्च किट्टश्च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ ५८ ॥  
 यवचूर्णञ्च द्विगुणं दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ।  
 एतदुहर्त्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदम् ॥ ५९ ॥  
 पुष्टये शोषिणां कार्यमभ्यङ्गोहर्त्तनादिकम् ।

इति जीवन्त्याद्युहर्त्तनम् ।

पिवेन्नागवलामूलं सार्द्धं कर्षे विवर्द्धितम् ।  
 पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवर्त्तीरिनन्नभुक् ॥ ६० ॥  
 एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलारोग्यकरः परः ॥ ६१ ॥  
 सितोपलातुगाक्षीरी पिप्पली बहुला त्वचः ।  
 अम्यादूर्द्ध्वं द्विगुणितं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ ६२ ॥  
 चूर्णितं प्राशयेदेतच्छासकासज्वरापहम् ।  
 पार्श्वशूलञ्च मन्दाग्निं सुप्तजिह्वामरोचकम् ।  
 हस्तपादाङ्गुदाहृषु ज्वरे रक्ते तथोर्द्ध्वगे ॥ ६३ ॥

इति सितोपलादिषुः ।

तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।

यथोत्तरं भागवद्वरा त्वगौला चार्धभागिके ॥ ६४ ॥  
 पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा ।  
 कासश्नासाक्षिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम् ॥ ६५ ॥  
 हृत्प्राण्ड, यद्वणीदीपनीहृशोषज्वरापहम् ।  
 हृद्यतीसारशूलघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥ ६६ ॥  
 कल्पयेद् गुटिकाश्चैव चूर्णं पक्वा सितोत्पलम् ।  
 गुटिका ह्यग्निसंयोगाच्चूर्णाक्षुतरा स्मृता ॥ ६७ ॥

इति तालीशारिचूर्णगुटिका ।

तालीशं चित्रकं ध्योषं दाडिमं तिमिड्डीयकम् ।  
 एतेषां पलिकान् भागान् दीप्यको गजपिप्पली ॥ ६८ ॥  
 यवानी शतमेघश्च क्लमिघ्नं ग्रन्थिकं तथा ।  
 चव्यश्च केसरश्चैव हृषुषाजाज्यधान्यकम् ॥ ६९ ॥  
 जातीफलं लवङ्गश्च त्रिसुगन्धं कणा शुभा ।  
 एतेषां कर्षमेकस्तु द्विगुणा शर्करा भवेत् ॥ ७० ॥  
 पीनसं राजयस्त्राणं हृद्रोगं वातपैत्तिकम् ।  
 मूत्रकृच्छ्राश्वेतुरोगान् पाण्ड, रोगं हलीमकम् ॥ ७१ ॥  
 अश्लीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।  
 विंशतिं श्लेष्मिकांश्चैव श्लेकादशगलघ्नान् ॥ ७२ ॥  
 ज्वरांश्चूलानि चार्द्रांसि भगन्दरांश्च शोषकान् ।  
 वैस्वर्यहननश्चैव जलस्रावश्च हनुमहम् ॥ ७३ ॥  
 महातालीशमित्थेतत् सर्वान् व्याधीन् व्यपोहति ॥ ७४ ॥

इति महातालीशारिचूर्णम् ।

तालीशमरिचनागर पिप्पलीतम्बू लवणुटिकलत्वचः ।  
 जातिफलमृणालं त्वक्क्षीरीसुस्ततुल्यांशम् ॥ ७५ ॥  
 चूर्णं त्रिगुणसितोत्पलं मितद्रुच्यं प्रदीपनं हृद्यम् ।  
 ज्वररक्तपित्तवासश्वासस्यगुण्यशूलघ्नम् ॥ ७६ ॥

कृम्यतिसारग्रहणी हृद्रोगान् मूढमाहतं दाहम् ।

करचरणादिषु शमयति पाण्डुगदं कण्ठरोगञ्च ॥ ७७ ॥

इति तालीशायं चूर्णम् ।

कर्पूरचोचकं कोल जाजीफलदलैः समैः ।

लवङ्गमांसीमरिचैः कृष्णाशुण्ठीविवर्धितैः ॥ ७८ ॥

चूर्णं सिता समं हृद्यं रोचनं क्षयकासजित् ।

वैश्वर्यश्वासगुल्मार्थः छर्दिकण्ठामयापहम् ॥ ७९ ॥

प्रयुक्तं चान्नपानेषु भेषजद्वेषिणां हितम् ॥ ८० ॥

इति कर्पूरायं चूर्णम् ।

जातिफलं विडङ्गानि चिचकं तगरं तिलाः ।

तालीशं चन्दनं शुण्ठी लवङ्गं चोपकुष्ठिका ॥ ८१ ॥

कर्पूरं चाभया धात्री मरिचं पिप्पलीतुगा ।

एषामक्षसमा भागाश्चातुर्जातकसंयुताः ॥ ८२ ॥

पलानि सप्तमङ्गायाः शर्करा सम योजिताः ।

जयेत्कासं क्षयं श्वासं ग्रहणीमग्निमार्दवम् ॥ ८३ ॥

वातश्लेष्मोद्भवांश्चान्धान् प्रतिश्यायानरोचकान् ।

एतानेव रुजो हन्ति वृक्षमिन्द्राग्रनिर्यथा ॥ ८४ ॥

इति जातिफलस्य चूर्णम् ।

शृङ्गार्जुनाश्लगन्ध नागबलापुष्कराङ्गयास्त्रिकरुहाः ।

तालीसादिसमेता खेडा मधुसर्पिर्भ्यां यक्ष्महराः ॥ ८५ ॥

शशाङ्गं चूर्णम् ।

यवानीतिन्तिङ्गीकञ्च नागरश्चाक्षवेतसम् ।

दाडिमं बदरश्चाब्जं कार्षिकानुपकल्पयेत् ॥ ८६ ॥

धान्यसौवर्षलाजानी वराङ्गं चार्द्धकार्षिकम् ।

पिप्पलीनां पलचैकं द्वे पले मरिचस्य च ॥ ८७ ॥

शर्करायाम् चत्वारो पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।



जिह्वासंशोधनं हृद्यं तक्षूर्णं भक्तरोचकम् ॥ ८८ ॥

हृत्प्लीहपार्श्वशूलघ्नं विबन्धानाहनाशनम् ।

कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यर्शोविबन्धनुत् ॥ ८९ ॥

इति यथान्यायं चूर्णम् ।

सूक्ष्मैलाकेसरं त्वक् च पत्रं तालीशजं तुगा ।

पृथ्विका दाडिमं धान्यं जीरकञ्च द्विकार्धिकम् ॥ ९० ॥

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्तकनागरम् ।

मरिचं दीप्यकञ्चैवं वृक्षान्नं चाम्बवेतसम् ॥ ९१ ॥

अजमोदाजगन्धा च दधित्यञ्चेति कार्धिकम् ।

प्रदेयमिह शुद्धायाः शर्करायाश्चतुष्पलम् ॥ ९२ ॥

चूर्णमस्ति प्रदातव्यं परमं रुचिवर्धनम् ।

प्लीहकासमथार्शांसि श्वासं शूलं ज्वरं वमिम् ॥ ९३ ॥

निहन्ति दीपयत्यग्निं बलवर्णप्रदं परम् ।

वातानुलोमनं हृद्यं कण्ठजिह्वाविशोधनम् ॥ ९४ ॥

इति सूक्ष्मायं चूर्णम् ।

गुडूची शारिवा क्लृप्ता पञ्चमूलीवलाहपम् ।

समूलपत्रशाखन्तु पृथग्दशपलानि च ॥ ९५ ॥

जलद्रीणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ।

पिप्पलीचन्दनं लोभ्रं क्लीवेरोशीरपर्पटम् ॥ ९६ ॥

पाठाभूनिम्बयष्ट्याङ्ग त्रायन्ती नीलमुत्पलम् ।

सुस्तकन्द्रयवाः शुण्ठी कटुकं सदुरालभम् ॥ ९७ ॥

त्वक्पत्रं वृषमूलञ्च कर्कैरर्षपलैर्भिषक् ।

अजाचीरेण तत्तुल्यं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९८ ॥

हन्ति यश्चाणमत्युग्रं रक्तपित्तं त्रिदोषजम् ।

श्वासकासघतक्षीण दाहशोथरुजापहम् ॥ ९९ ॥

इत्यथैतां वृत्तम् ।

वासासृतादिष्टनिदिग्धिकाणां रसेऽम्बुगन्धेभवत्सार्जुनानाम् ।  
सिद्धं सपञ्चोषणपुष्कराणां कण्ठैर्घृतं ह्यागपयस्सु शोषे ॥ १०० ॥

इति वासायं घृतम् ।

बलाविदारिगन्धाभ्यां विदार्यामलकेन च ।

सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्यं पेयमनुत्तमम् ॥ १०१ ॥

इति बलायं घृतम् ।

घृतं खर्जूरसृष्टीका मधुकैः सपरुषकैः ।

सपिप्पलीकैर्वैस्वर्यकासश्वासज्वरापहम् ॥ १०२ ॥

इति खर्जूरायं घृतम् ।

एलाजमोदामलकाभयाञ्च गायत्रिनिम्बाशनसालसारान् ।

विडङ्गभङ्गातकचित्रकञ्च कटुत्रिकाश्वोदसुराद्रिकांस्तु ॥ १०३ ॥

पक्वा जले तेन पचेत्सु सर्पिस्तस्मिंस्तु सिद्धे त्ववतारिते च ।

त्रिंशत्पलान्यत्र सितोपलाया दद्यात्तुगाक्षीरिपलानि षट् च १०४

प्रखे घृतस्य द्विगुणञ्च दद्यात् क्षीद्रं ततो मन्यक्ततं विदध्यात् ।

पलं पलं प्रातरतो लिङ्घेच्च पञ्चात्पिबेत् क्षीरमतन्द्रितञ्च ॥ १०५ ॥

एतद्विधेयं परमं पवित्रं दोषघ्नमायुष्यतमं तथैव ।

यस्मात्पमाशु व्यपहन्ति नूनं पाण्ड्यामयश्चैव भगन्दरञ्च ॥ १०६ ॥

न चात्र किञ्चित्परिवर्जनीयं रसायनञ्चैतदुपास्वमानम् ।

इति एलामन्यघृतम् । अत्र चतुर्गुणहृत्पाथेन कल्कमिदं पाच्यम् ।

दशमूलौघृतात् क्षीरात् सर्पिं यंदुदियान्नवम् ।

सपिप्पलीकं सक्षीद्रं घृतं स्वरविशोधनम् ॥ १०७ ॥

शिरःपार्श्वीशशुलभ्रं कासश्वासज्वरापहम् ॥ १०८ ॥

इति दशमूलीघृतं घृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरैः ।

सयावयूकैः सक्षीरैः क्षीतसां शोधनं घृतम् ॥

कल्कोऽत्र पादिकः कार्यः क्षीरञ्चापि चतुर्गुणम् ॥ १०८ ॥  
इति षडङ्गघृतम् ।

जीवन्ती मधुकं द्राक्षा फलानि कुटजस्य च ।  
शुण्ठीपुष्करमूलञ्च व्याघ्रीगोक्षुरकं बला ॥ ११० ॥  
नीलोत्पलं चामलकी त्रायमाणा दुरालभा ।  
पिप्पली च समञ्जिष्ठा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥ १११ ॥  
एतद् व्याधिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।  
रूपमेकादशविधं सर्पिण्यं व्यपोहति ॥ ११२ ॥  
इति जीवन्त्याद्यं घृतम् ।

पिप्पलीगुडसंयुक्तं क्वागक्षीरयुतं घृतम् ।  
एतदग्निविहङ्गार्थं सर्पिण्यं क्षयकासिनाम् ॥ ११३ ॥  
इति पिप्पलीघृतम् ।

यष्टीबलागुडच्यल्प पञ्चमूलतुलां पचेत् ।  
द्रोणेऽपामष्टभागस्थे तत्र पात्रं पचेद् घृतम् ॥ ११४ ॥  
धात्रोविदारौक्षुरसे त्रिपात्रे पयसोऽर्मणे ।  
सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतम् ॥ ११५ ॥  
प्रवलं राजयक्ष्माण मुन्मूलयति शीलितम् ।  
इति पाराशरघृतम् ।

श्वदंष्ट्रां सदुरालभां चतस्रः पर्णिनीं बलाम् ।  
भागानेताश्चितान् कृत्वा पलं पर्पटकस्य च ॥ ११६ ॥  
पचेद्दष्टगुणे तोये चतुर्भागावशेषिते ।  
रसे तु पूते द्रव्याणामेषां कल्कं समाचरेत् ।  
शुण्ठीपुष्करमूलानां पिप्पलीत्रायमाणयोः ॥ ११७ ॥  
आमलक्याः किरातस्य तिक्तस्य कुटजस्य च ।  
फलानां शारिवायाञ्च सुपिष्टान्चसञ्चितान् ॥ ११८ ॥  
तैः साधयेद् घृतप्रस्यं क्षीरं द्विगुणितं भिषक् ।

स्वरं दाहं भ्रमं शोषं मंशपार्श्वशिरोरुजम् ॥ ११८ ॥

दृष्ट्याहृदिमतीसारं मेतत्सर्पिर्व्यपोहति ।

पचेदष्टगुणेनात्र घृतं ज्ञेयं चिकित्सकैः ॥ १२० ॥

इति शृङ्गायं घृतम् ।

ह्यागमांसं तुलां गृह्य साधयेदुत्खणेऽश्वसि ।

पादशेषेण तेनैव सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ॥ १२१ ॥

ऋद्धिर्हृद्धिश्च मेदे हे जीवकर्षभकौ तथा ।

काकोलीक्षीरकाकोलीकल्कैः पृथक् पलोन्मितैः ॥ १२२ ॥

सम्यक् सिद्धे चावतार्थं शीते तस्मिन् प्रदापयेत् ।

शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनः कुडवं क्षिपेत् ॥ १२३ ॥

पलं पलं लिहेष्यातयच्छमाणं हन्ति दुस्तरम् ।

क्षतक्षयञ्च कासञ्च पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ १२४ ॥

स्वरक्षयमुरोरोगं श्वासं हन्यात् सुदुस्तरम् ।

बलमांसकरं हृथ्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥ १२५ ॥

स्त्रीषु चतुष्पदे श्रेष्ठं पुंसु वै विहगे मतम् ।

इति ह्यागजायं घृतम् ।

द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कषायि प्रस्थद्वयं मांसरसस्य चैकम् ।

कल्कं बलायाः सुनियोज्य गर्भे सिद्धं पयः प्रस्थयुतं घृतञ्च ॥ १२६ ॥

सर्वाभिघातोत्थितयक्ष्मशूल क्षतक्षयोत्कासहरं प्रदिष्टम् ॥ १२७ ॥

इति कषागर्भं घृतम् ।

चन्दनाम्बुनखं वाप्यं यष्टीशैलेयपद्मकम् ।

मञ्जिष्ठा सलिलं दाह कटफलं पूतिकेशरम् ॥ १२८ ॥

पत्रैले च सुरामांसी कङ्कालं वनिताम्बुदम् ।

हरिद्रे शारिवे तिक्ता खवङ्गागुरुकुङ्कुमम् ॥ १२९ ॥

त्वग्नेषु नल्लिका चैभिस्त्रैस्तं मस्तुचतुर्गुणम् ।

शादारससर्भं सिद्धं ग्रहघ्नं बलवर्णकृत् ॥ १३० ॥

अपक्वारज्वरीन्मादं कृत्वा लक्ष्मीविनाशनम् ।

आयुः पुष्टिकरश्चैव वशीकरणमुत्तमम् ॥ १३१ ॥

इति चन्दनायं तैलम् ।

क्षीरे चतुर्गुणे तैलं प्रस्थं सिद्धं तिलोज्ज्वलम् ।

शतशः पाचितं यष्टी पलकल्केन यद्गतः ॥ १३२ ॥

पाननस्यादिभिर्यक्ष्महृद्गुदामयपाण्डुजित् ।

ऊर्ध्वं जत्रुगुदोन्मादं रक्तपित्तविससर्पमुत् ॥ १३३ ॥

इति शतपाकतैलम् ।

ज्वरसन्तापदीर्घस्थे लाक्षातैलं प्रयोजयेत् ।

बालरोगाधिकारोक्तं पारम्पर्योपदेशतः ॥ १३४ ॥

वासकस्य रसप्रस्थं मानिका सितशर्करा ।

पिप्पलीहृदपलं सर्पिर्दन्ना सृष्टग्निना पचेत् ॥ १३५ ॥

लेहीभूते ततः पश्चात् शीते क्षीद्रपलाष्टकम् ।

दस्त्वावतारयेद्द्वैद्यो मात्रया लेहमुत्तमम् ॥ १३६ ॥

निहन्ति राजयक्ष्माणं श्वासकासञ्च दारुणम् ।

पार्श्वशूलञ्च हृच्छूलं रक्तपित्तं ज्वरं तथा ॥ १३७ ॥

इति वासावलेहः ।

त्वक्क्षीरीश्रावणोद्वाक्षा मूर्ध्वर्षभकजीवकैः ।

वीरद्विषीरकाकोलो बृहतीकपिकच्छुभिः ॥

खर्जूरविषमेदाभिः क्षीरपिष्टैः पलोन्मितैः ॥ १३८ ॥

धात्रीविदारोक्षुरसप्रस्थैः प्रस्थं घृतं पचेत् ।

शर्करायास्तुलां शीते क्षीद्राहं प्रस्थमेव च ॥ १३९ ॥

दस्त्वा सर्पिर्मुडान् कुर्वात् कासद्विक्वाज्वरापहान् ।

यक्ष्माणं तमकं श्वासं रक्तपित्तं हलीमकम् ॥ १४० ॥

शक्रनिद्राक्षयं दृष्ट्वां हन्तुः कार्ष्णं सकामलम् ।

इति सर्पिर्मुहः ।

विष्ण्वग्निमन्यशोनाक काश्लर्धः पाटलाबला ।  
 पर्णसतस्रः पिप्पल्यः श्वदंष्ट्रा वृहतीद्वयम् ॥ १४१ ॥  
 शृङ्गी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करागुरु ।  
 अमृता चाभया वृद्धिर्जीवकर्षभकौ शठी ॥ १४२ ॥  
 मुस्तं पुनर्नवा मेदा सूक्ष्मैलोत्पलचन्दने ।  
 विदारौवृषमूलानि काकोली काकनासिका ॥ १४३ ॥  
 एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामलकस्य च ।  
 पञ्च दद्यात्तदैकध्वं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १४४ ॥  
 ज्ञात्वा रसगतानेतानीषधानथ तद्रसान् ।  
 तन्नामलकमुद्धृत्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः ॥ १४५ ॥  
 पलद्वादशके भृष्टा दत्त्वा चार्द्धतुलां भिषक् ।  
 मत्स्यण्डिकायाः पूताया लेहवत्साधु साधयेत् ॥ १४६ ॥  
 षट्पलं मधुनञ्चात्र सिद्धसिते प्रदापयेत् ।  
 चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः पिप्पल्या द्विपलं तथा ॥ १४७ ॥  
 पलमेकं निदध्याञ्च त्वगैलापत्रकेशरात् ।  
 इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः ॥ १४८ ॥  
 कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपदिश्यते ।  
 क्षीणक्षतामां वृद्धानां बालानां चाङ्गवर्धनम् ॥ १४९ ॥  
 स्वरक्षयसुरोरोगं हृद्रोगं वातशोणितम् ।  
 पिपासां मूत्रशकृत्स्थान् दोषांश्चैवापकर्षति ॥ १५० ॥  
 अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत योऽपरुन्धयान्नभोजनम् ।  
 अस्य प्रयोगाच्चरवनः सुहृदोऽभूत् पुनर्युवा ॥ १५१ ॥  
 मेषां स्मृतिं कान्तिमनामयत्स्व मायुः प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ।  
 स्त्रीषु प्रहर्षं परमग्निवृद्धिं वर्णप्रसादं पवनानुलोम्यम् ॥ १५२ ॥  
 रसायनस्यास्य नरः प्रयोगान्नमेत क्षीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात् ।  
 जराकृतं रूपमपास्य पूर्वं विभर्त्सि रूपं नवयौवनानाम् ॥ १५३ ॥

केचिदिच्छन्ति मत्स्यच्छायाः स्थाने तु शितशर्करा ।  
 शूद्रकल्कसमः पाको भृष्टधात्रा प्रशस्यते ॥ १५४ ॥  
 चतुर्भागजले प्रायो द्रव्यं गतरसं भवेत् ।  
 अयन्तु अवनप्राशः पित्तोद्रेके प्रशस्यते ॥ १५५ ॥  
 चत्वारः षड्यवासास्य दीयते प्रथमं किल ।

इति अवनप्राशावलीः ।

उच्चटेश्वरसः क्षौद्रं तुगाक्षीर्याश्च बुद्धिमान् ।  
 प्रस्थं प्रस्थं पृथग्माञ्च शर्करार्द्धतुलां तथा ॥ १५६ ॥  
 आत्मगुप्ताफलानाञ्च कुडवं मरिचस्य च ।  
 त्रिसुराभ्यीकृतावापं मन्यानेन विमन्ययेत् ॥ १५७ ॥  
 पलिकाश्मोदकान् कृत्वा स्थापयेद्भाजने वरे ।  
 एतदुद्दिकालमेकं वा खादेदग्निबलं प्रति ॥ १५८ ॥  
 बटकान्नियताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।  
 स हृन्त्याद्यस्त्रिणः सद्य एकादशविधं क्षयम् ॥ १५९ ॥  
 स्वरवर्णवलीदार्यं तुष्टिपुष्टिविवर्द्धनम् ।  
 आयुष्यं पौष्टिकं चाग्न्यं भूतोपहतचेतसाम् ।  
 व्याकुलीकृतदेहानां हृद्धानां क्षीणरेतसाम् ॥ १६० ॥  
 वाजीकरणमध्येवं बन्धनानां पुत्रदं परम् ।  
 धनुः स्त्रीमद्यभाराध्वस्त्रिन्नानां बलवर्द्धनम् ॥ १६१ ॥  
 हृत्प्लीहप्रहणीदोष मूलकच्छापतन्त्रकम् ।  
 अपस्मारविषोन्मादनाशनं तद्रसायनम् ॥ १६२ ॥

इत्युच्चटाद्यो मोदकः ।

ज्वराणां शमनीयो यः पूर्वसुक्तः क्रियाविधिः ।  
 यस्त्रिणां ज्वरदाहेषु ससर्पिष्कः प्रशस्यते ॥ १६३ ॥  
 नित्यं स्वदेवपूजा भक्तिर्भेषज्यदेवतागुरुषु ।  
 हागलमांसपयोऽग्निं जीवति यस्मै चिरं धृतिमान् ॥ १६४ ॥

उपद्रवान् सत्वरवैकृतादीन् जयेद्यथा क्षिप्रं मवेक्ष्य शास्त्रम् ।  
त्यजेत् कुवैद्यप्रतिपादितानि बुद्धेर्विरुद्धानि च भेषजानि ॥१६५॥

इति ब्रह्मसिंहसङ्ग्रहितः राजयज्ञनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ क्षतक्षयनिदानमाह ।

धनुराऽऽयस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम् ।  
युद्धमानस्य वलिभिः पततो विषमोक्षतः ॥ १ ॥  
वृषं हयं वा धावन्तं दस्यं चान्यं निगृह्यतः ।  
शिला काष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥ २ ॥  
अधीयानस्य वात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।  
महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥ ३ ॥  
सहसोत्पततो दूरं तूर्णं वापि प्रनृत्यतः ।  
तथान्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ॥ ४ ॥  
विक्षते वक्षसि व्याधिर्वलवान् समुदीर्यते ॥ ५ ॥  
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षस्याल्पमिताशनः ।  
उरोविरुध्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विदह्यते ॥ ६ ॥  
प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ।  
क्रमाद्दणं बलं वीर्यं रुचिरग्निश्च ह्यीयते ॥ ७ ॥  
ज्वरो दाहो मनोदैन्यं विड्भेदोऽग्निवधावपि ।  
दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहु ॥ ८ ॥  
कासमानस्य वाऽभीक्ष्णं कफः सान्द्रश्च जायते ।  
स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसः क्षयात् ॥ ९ ॥  
अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ १० ॥  
उरोरुक् शोणितच्छर्दिः काशो वैशेषिकः क्षते ।  
क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः ॥ ११ ॥



क्रियाजयकरत्वाच्च क्षय इत्यभिधीयते ।  
 संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्युच्यते बुधैः ॥ १२ ॥  
 अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः ।  
 परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गं विवर्जयेत् ॥ १३ ॥  
 भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासशोणितदर्शनम् ।  
 स्वरभेदश्च जायन्ते षड् रूपे राजयक्ष्मणि ॥ १४ ॥  
 परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।  
 सुभिषग्भिरुपक्रान्त स्तरुणः शोषपीडितः ॥ १५ ॥

अथ चिकित्साभाष्ये ।

प्राणरोधात् क्षयाद्वापि कोष्ठात्पूतियुतात्तथा ।  
 क्षतोरस्यन्नपाकेन निःश्वासो वाऽतिपूतिकः ॥ १६ ॥  
 उरो मत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।  
 सद्य एव पिवेज्जीर्णे पयोऽद्याच्च सशर्करम् ॥  
 पार्श्वं वस्तिरुजि चाल्प पित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ॥ १७ ॥  
 भिन्नविट्कः समुस्ताभिर्विषापाठा सवत्सका ।  
 बलाश्लगन्धा श्रीपर्णी बहुपत्री पुनर्नवा ॥ १८ ॥  
 पयसा नित्यमभ्यस्ताः शमयन्ति क्षतक्षयम् ॥ १९ ॥  
 शर्करायवगोधूमं जीवकर्षभकौ मधु ।  
 शृतं क्षीरानुपानञ्च लिङ्गात् क्षीणः क्षतः क्षयः ॥ २० ॥  
 इक्ष्वालिका विसग्रन्थि पद्मकेशरचन्दनैः ।  
 शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिवेत् क्षती ॥ २१ ॥  
 रक्तछीवी पिवेज्जिह्वं लाक्षारसपयो घृतैः ।  
 वर्षाभूशर्करामुस्त शालितण्डुलजं रजः ॥ २२ ॥  
 लाक्षाचूर्णन्तु सुकृतं क्षीद्राण्येन समन्वितम् ।  
 सकृन्नीदं शमयति शोषोद्भूतां वसिं तथा ॥ २३ ॥  
 एलापत्रं त्वक्षो द्राक्षा पिप्यक्वर्षं पक्वं तथा ।

सितामधुकाखर्जूरं मृद्दीकाश्च पलोन्मिताः ॥ २४ ॥

संचूर्णं मधुना युक्ता गुटिकाः संप्रकल्पयेत् ।

अक्षमात्रास्ततश्चैकां भक्षयेच्च दिने दिने ॥ २५ ॥

कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां हृदि मूर्च्छां मदं भ्रमम् ।

रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ २६ ॥

शोथप्लीहाब्जवातांश्च स्वरभेदं क्षतक्षयम् ।

गुटिकातर्पणीवृथा रक्तपित्तञ्च नाशयेत् ॥ २७ ॥

इत्येलाद्यागुटिका ।

यद्याह्वनागवलयोः क्वाथे क्षीरसमे घृतम् ।

पयसापिप्यलीमांसी कल्कैः सिद्धं क्षये हितम् ॥ २८ ॥

इति यद्याह्वं घृतम् ।

घृतं बलानागबलार्जुनाम्बु सिद्धं सयष्टीमधुकल्कपादम् ।

हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्तं कासानिलोत्थान् शमयत्युदीर्णान् ॥ २९ ॥

इति बलाद्यं घृतम् ।

खदंद्गोशौरमस्त्रिष्ठा बलाकाश्रमर्थ्यकत्तृणम् ।

दर्भमूलं पृश्निपर्णी वलासर्षपका स्थिरा ॥ ३० ॥

पलिकान् साधयेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

कल्कैः स्वगुप्तवर्षाभू मेदाजीवन्तिजीवकैः ॥ ३१ ॥

शतावर्थादिमृद्दीका शर्कराश्रावणीवृषैः ।

प्रस्थं सिद्धं घृताहात पित्तहृद्रोगगुल्मानुत् ॥ ३२ ॥

मूत्रकण्डूप्रमेहार्थः कासशोषक्षयापहम् ।

धनुःक्षीमद्यभाराध्वस्त्रिन्नानां बलमांसदम् ॥ ३३ ॥

इति खदंद्गाद्यं घृतम् ।

द्राक्षायाः सन्मितं प्रस्थं मधुकस्य पलाष्टकम् ।

पचेत्तोयादके शुद्धे पादशेषेण तेन तु ॥ ३४ ॥

पलिके मधुकद्राक्षे पिष्टे कृष्णापलक्षयम् ।

प्रदाय सर्पिषः प्रस्थं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ॥ ३५ ॥

सिद्धे शीते पलाण्ड्यष्टौ शर्करायाः प्रहापयेत् ।  
 एतद्वाक्षाघृतं सिद्धं क्षीणक्षतसुखावहम् ॥ ३६ ॥  
 वातपित्तज्वरश्वास सविस्फोटहलीमकान् ।  
 प्रदरं रक्तपित्तञ्च हृन्त्याभ्यांसवलप्रदम् ॥ ३७ ॥

इति द्वाषाण्यम् घृतम् ।

क्षीरे धात्रीविदारौक्षुक्षीरीणाञ्च तथा रसे ।  
 पचेत्क्षमे घृतप्रस्थं मधुकैरिन्दुकान्वितैः ॥ ३८ ॥  
 द्वाक्षाह्निचन्दनोशीरशर्करोत्पलपद्मकैः ।  
 मधूककुसुमानन्ता काश्मरीढणसंघकैः ॥ ३९ ॥  
 प्रस्थाङ्गं मधुनः शीते शर्करार्घतुलां तथा ।  
 पलार्घकाञ्च संचर्ष्य त्वगैलापत्रकेसरान् ॥ ४० ॥  
 विनीय तस्य मंलिच्छात् मात्रां नित्यं सुयन्त्रितः ॥ ४१ ॥  
 अमृतप्राशमित्येतदस्त्रिभ्यां परिकीर्तितम् ।  
 क्षीरमांसाशिनां हन्ति रक्तपित्तं क्षतक्षयम् ॥ ४२ ॥  
 ढणारुचिश्वासकास कृदिमूर्च्छाप्रमर्दनम् ।  
 मूत्रकृच्छ्रज्वरघ्नञ्च बलं स्त्रीरतिवर्धनम् ॥ ४३ ॥

इत्यमृतप्राशः ।

बलाविदारौक्ष्वा च पञ्चमूलीपुनर्नवा ।  
 पञ्चानां क्षीरहृक्षाणां शङ्खाः मुद्ग्यशिकाः पृथक् ॥ ४४ ॥  
 विपाच्य सलिलद्रोणे पूते पादावशेषिते ।  
 पादांशे छागगोक्षीरे विदार्याः स्वरसे पृथक् ॥ ४५ ॥  
 जीवनीयैः पचेत्कल्के रक्तमात्रं घृताढकम् ।  
 सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिंशहापयेत् ॥ ४६ ॥  
 गोधूमं पिप्पलीभार्गी चूर्णे मृङ्गाटकस्य च ।  
 समाक्षिकं कौडविकं तक्षर्वं खजमूर्च्छितम् ॥ ४७ ॥  
 स्वयानं सर्पिर्गुडान् ज्ञत्वा भूर्जपत्रेण बेष्टयेत् ।

तान् जम्घ्वा पलिकान् क्षीरं मद्यं चानुपिवेत्कफे ॥ ४८ ॥  
 शोषे कासे क्षये क्षीणे अमस्त्रीभारकर्षिते ।  
 रक्तनिष्ठीवने तापे पौनसे चोरसि क्षते ॥ ४९ ॥  
 शस्ताः पार्श्वशिरः शूले भेदे च स्वरवर्णयोः ॥ ५० ॥  
 अत्र षोडशगुणे जले निःकाथ्य चतुर्भागावशिष्टकाथे द्विगुणं  
 क्षीरं विदार्याजरसयोः प्रत्येकं द्विपञ्चाशत्पलैः पाकः ।

इति सर्पिर्गुण्डः ।

गोक्षीराद्वाढकं सर्पिः प्रस्थमिन्दुरसाढकम् ।  
 रसं विदार्याः कुडवं रसात् प्रस्थञ्च तेत्तिरात् ॥ ५१ ॥  
 दद्यात् सिध्यति तस्मिंस्तु पिष्टानिन्दुरसैरिमान् ।  
 मधूकपुष्पकुडवं पिप्पलीकुडवं तथा ॥ ५२ ॥  
 कुडवाहं तुगाक्षीर्याः खर्जूराणि च विंशतिः ।  
 पृथग्विभीतकान् पञ्च पिप्पल्यश्च चतुर्थकान् ॥ ५३ ॥  
 त्रिंशत्पलानि खण्डाद्वा मधुकात्कर्षमेव च ।  
 तथाहंपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥ ५४ ॥  
 सिद्धेऽस्मिन् कुडवं क्षीद्राच्छीते प्रक्षिप्य मोदकान् ।  
 कारयेन्मरिचाजाजी पलपूर्णावचूर्णितान् ॥ ५५ ॥  
 वातासृक् पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ।  
 शुथतां क्षीणशुक्राणां रक्ते चोरसि संस्थिते ॥ ५६ ॥  
 क्षयिदुर्बलभीरूणां पुष्टिवर्णवलाधिनाम् ।  
 योनिदोषक्षतस्त्रावदुर्बलानाञ्च योषिताम् ॥ ५७ ॥  
 गर्भाधिनीनां गर्भञ्च स्रवेद्यासां म्रियेत च ।  
 धन्या बल्या हृितास्तासां शुक्रशोणितवर्धनाः ॥ ५८ ॥

इति सर्पिर्मोदकः ।

यद्यश्च तर्पणं श्रौतमविदाहि हितं लघु ।  
 अन्नपानं निषेध्यन्तु क्षतक्षीणे सुखार्थिभिः ॥ ५९ ॥

शोकं स्त्रियः क्रोधमसूयताञ्च  
 त्वजेदुदारान् विषयान् भजेत् ।  
 तथा द्विजातींस्त्रिदशान् गुरुञ्च  
 वाचञ्च पुण्याः शृणुयात् द्विजेभ्यः ॥ ६० ॥

इति वक्रसेनसंज्ञितः चतस्र्यनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ कासनिदानमाह ।

धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाञ्च ।  
 विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवद्योस्तथैव ॥ १ ॥  
 प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः सन्निभकांस्वस्वनतुल्यघोषः ।  
 निरेति वक्त्रात् सहसा सदोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः ॥ २ ॥

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।

क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चीत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥

पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्थता ।

कण्ठे कण्ठूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ ४ ॥

हृच्छङ्खमूर्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलः स्वरौजाः ।

प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव ॥ ५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

रूक्षस्थानिलजं कासमादौ स्नेहैरूपाचरेत् ।

सर्पिर्भिर्वस्त्रिभिः पेया क्षीरयूषरसादिभिः ॥ ६ ॥

वास्तुको वायसौशाकं मूलकं सुनिषक्तम् ।

स्नेहात्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौड़िकाः ॥ ७ ॥

दध्यारनालाङ्गफलं प्रसन्नापानमेव च ।

शस्यते वातकासेषु स्वाहस्त्रलवणानि च ॥ ८ ॥

गाम्यानूपोदकैः शास्त्रियवगोधूमषष्टिकान् ।

रसैः मांसाद्यगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्वितान् ॥ ९ ॥

दशमूलीशृता कासश्वासहिकारजापहा ।  
यवागूर्दीपनी वृथा वातरोगविनाशिनौ ॥ १० ॥  
पञ्चमूलीकृतः काथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।  
रसान्नमश्रुतो नित्यं वातकासमुदस्यति ॥ ११ ॥  
रसं कर्कटकानां वा घृतभृष्टं सनागरम् ।  
वातकासप्रशमनं शृङ्गीमल्लस्य वा पुनः ॥ १२ ॥  
शठीशृङ्गीकणाभार्गी गुडवारिदघासकैः ।  
सतैलैर्वातकासघ्नैर्लेहोऽयमपराजितः ॥ १३ ॥  
भार्गीद्राक्षाशठीशृङ्गी पिप्पलीविश्वभेषजैः ।  
गुडतैलयुतो लेहो हितो मारुतकासिनाम् ॥ १४ ॥  
चूर्णिता विश्वदुःस्पर्शा शृङ्गी द्राक्षा शठी सिता ।  
लौढा तैलेन वातोत्थं कासं जयति दुस्तरम् ॥ १५ ॥  
दशमूलीकषायिण भार्गीकल्कैर्घृतं पचेत् ।  
दक्षतिक्षिरिनिर्यूहे तत्परं वातकासनुत् ॥ १६ ॥

इति दशमूलाद्यं घृतम् ।

भार्गीकल्कैर्घृतञ्चाथ पचेद्दधि चतुर्गुणे ।  
भार्गीरसं द्विगुणितं वातकासहरं परम् ॥ १७ ॥

इति भार्ग्यादिघृतम् ।

द्रोणेऽपां साधयेद्रास्त्रां दशमूलीं शतावरीम् ।  
पलिकां मानिकांशांस्त्रौन् कुलत्यान् वदरान् यवान् १८  
तुलाहं राजमाषस्य पादशेषेण तेन तु ।  
घृताढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ १९ ॥  
सिद्धं तद्दशभिः कल्कैः नस्यपानानुवासनैः ।  
समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २० ॥  
पञ्चकासाच्छिरःकर्म्यं शूलं वङ्गणयोनिजम् ।  
सर्वाङ्गीकाङ्गरोगांश्च सङ्गीहोर्ध्वानिलं जयेत् ॥ २१ ॥

जीवकर्षभकौ मेदे काकोली मधुकं सह ।  
जीवन्तीजीवनीयोऽयं मधुरो जीवनी गणः ॥ २२ ॥  
सूप्यपर्णी विना केचिदष्टवर्गमिमं विदुः ।  
ऋद्धिद्वियुतं चान्ये जीवन्ती मधुकं विना ॥ २३ ॥

इति रास्त्रायं वृत्तम् ।

चित्तकं पिप्पलीमूलं व्योषं सुस्तं दुरालभाम् ।  
शठीपुष्करमूलञ्च त्रेयसी सुरसावचा ॥ २४ ॥  
भार्गी क्षिप्ररुहा रास्त्रा कर्कटाख्या च कार्षिकान् ।  
कल्कान्निदिग्धिकाईस्य कषाये पलविंशतिः ॥ २५ ॥  
मत्स्यण्डिकाया दन्ता तु सर्पिषः कुडवं पचेत् ।  
सिद्धशीते पृथक् चोद्द्र पिप्पलीः कुड्वान्वितम् ॥ २६ ॥  
चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः चूर्णितं तत्र दापयेत् ।  
लेहयेत्कासहृद्रोग श्वासगुल्मनिवारणम् ॥ २७ ॥

इति कण्टकाय्यावलेहः । [ इति वातकासनिदानम् । ]

उरोविदाहृज्ज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः ।  
पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत्सपाण्डुः परिदह्यमानः ॥ २८ ॥  
काकोली वृहती मेदा युग्मैः सहषनागरैः ।  
पित्तकासे रसक्षीरयूषांश्चाप्युपकल्पयेत् ॥ २९ ॥  
वला द्विवृहती द्राक्षा वासाभिः कथितं जलम् ।  
पित्तकासापहं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥ ३० ॥  
शठीङ्गीवेरवृहती शर्करा विष्णुमेघजम् ।  
पक्वा रसं पिबेत्पूतं सशृतं पित्तकासनुत् ॥ ३१ ॥  
सरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोद्धवा ।  
कषायेण शृतं क्षीरं पिबेत्सामधुशर्करम् ॥ ३२ ॥  
द्राक्षामधुकाण्डजं पिप्पलीमरिषाश्वितम् ।  
पित्तकासहृदं ह्येतन्निश्चात्पित्तकासविना ॥ ३३ ॥

महिष्यजाविणोक्षीर धवत्रीफलरसैः समैः ।

सर्पिःप्रख्यं पचेद्युक्त्वा पित्तकासनिवारणम् ॥ ३४ ॥

इति षट्प्रख्यं घृतम् ।

षापौथ्य क्षीरिणां शृङ्गान् पचेत् क्षीरघृतगुणैः ।

द्राक्षाकल्के घृतं सिद्धं लिङ्घ्यात् तत्पित्तकासनम् ॥ ३५ ॥

इति क्षीरघृतम् ।

क्षीरद्वन्द्वाङ्गुरक्षाद्यं पक्वं क्षीरसमं घृतम् ।

पाययेत्पित्तकासघ्नं मधुना चावलेहयेत् ॥ ३६ ॥

इति द्वितीय क्षीरघृतम् । इति पित्तकासः ।

लघ्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुजासः कफपूर्यदेहः ।

रक्तहृगौरवसादयुक्तः कासिद्भ्रं सान्द्रकफः कफेन ॥ ३७ ॥

कफजे छर्दनं कार्यं मामे लङ्घनमेव च ।

शस्त्रं यवान्प्रविक्रतियूषांश्च कटुतिक्तकान् ॥ ३८ ॥

ममलाभ्यां यवदाडिमाभ्यां कर्कभुना मूलकशुण्ठिकेन ।

ठीकणाभ्यां सकुलत्यकेन यूषो नवाङ्गः कफरोगहर्त्ता ॥ ३९ ॥

इति नवाङ्गयूषः ।

शठी सातिविषा सुस्तं शृङ्गी कर्कटस्य च ।

अभया शृङ्गवेरञ्च समं दृषदि पेषयेत् ॥ ४० ॥

हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सुखोदकपरिप्लुतम् ।

काले पानाय दातव्यं श्लेष्मकर्मनिवर्हणम् ॥ ४१ ॥

तैलभृष्टञ्च पिप्ल्याः कल्काच्चं ससितोत्पलम् ।

पिबेद्वा कफवातघ्नं कुलत्यं सलिलप्लुतम् ॥ ४२ ॥

पार्श्वशूले ज्वरे श्वासे कासे श्लेष्मसमुद्भवे ।

पिप्लीचूर्णसंयुक्तं दशमूलौजसं पिबेत् ॥ ४३ ॥

पौष्करं कटुफलं भार्गी धिक्कपिप्लीसाधितम् ।

पिबेत् क्षाद्यं कफोद्रेके कासश्वासे च हृद्यह्ने ॥ ४४ ॥



देवदारुशठीरास्त्रा शृङ्गीधन्वयवासकम् ।  
 तैलक्षौद्रयुतं लिङ्गाच्छ्लेष्मकासे सुदारुणे ॥ ४५ ॥  
 व्योषपुष्करमृद्धीका त्रिफला-शठिचित्रकैः ।  
 मधुतैलयुतो लेहः श्लेष्मकासनिवर्हणः ॥ ४६ ॥  
 समूलपत्रशाखायाः कण्टकार्य्या रसाढकं ।  
 घृतप्रस्थं बलाव्योष विडङ्गशठिचित्रकैः ॥ ४७ ॥  
 सौवर्चलयवक्षार विल्वामलकपुष्करैः ।  
 वृषीक-वृहतीपथ्या-यवानीदाडिमादिभिः ॥ ४८ ॥  
 द्राक्षापुनर्नवा-चव्य दुरालभ्यान्मवेतसैः ।  
 शृङ्गी तामलकी भार्गी रास्त्रागोक्षुरकैः पचेत् ॥ ४९ ॥  
 कल्कैस्तु सर्वकासेषु हिक्काश्वासे च शस्यते ।  
 कण्टकारीघृतं सिद्धं कफकासनिघृदनम् ॥ ५० ॥

इति वृहत्कण्टकारीघृतम् ।

व्योषाजमोदचित्रक जीरकषड्प्रत्यिकचव्यकल्कितम् ।  
 सर्पिः कफकासहरं वासकारससाधितं समधु ॥ ५१ ॥

इति व्योषाद्यं घृतम् ।

निर्गुण्डिपत्रस्वरसेन सिद्धं

सर्पिः कफोत्थं विनिहन्ति कासम् ॥ ५२ ॥

इति निर्गुण्डीघृतम् ।

विभौतकं घृताभ्यक्तं गोशक्त्यपरिवेष्टितम् ।

स्विन्नमग्नौ हरेत्कासं भ्रुवमास्यविधारितम् ॥ ५३ ॥

इति श्लेष्मकासः

कटफलं कर्तृणं भार्गीं मुस्तं धान्यं बलाभया ।

शुगठीपर्पटकं शृङ्गी सुराक्ष जले शृतम् ॥ ५४ ॥

मधुहिङ्गुयुतं पेर्यं कासे वातकफात्मके ।

कण्ठरोगे मुखे शूले श्वासे हिक्काक्षरेषु च ॥ ५५ ॥

इति कटफलादिः कासः

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्प्यान्वसमानमीषाम् ।  
 कर्षाहमेकं मरिचस्य दद्यात्पलानि चत्वारि महीधस्य ॥५६॥  
 सितासमं चूर्णमिदं प्रसज्ज रीगानिमांस्तु प्रबलाजिहन्ति ।  
 कासस्वरारोचकमेहगुल्म श्वासाग्निमान्द्यग्रहणीगदेषु ॥ ५७ ॥

इति लघुलवङ्गादिसमश्कारं चूर्णम् ।

सिंहास्यामृतसिंहीनां क्वाथं मधुसमायुतम् ।  
 पित्तैक्षपित्ते कफजे कासे श्वासे च्वरे क्षये ॥ ५८ ॥  
 वासकः स्वरसः पेयो मधुयुक्तो हृिताशिना ।  
 पित्तश्लेष्मकृते कासे रक्तपित्ते विशेषतः ॥ ५९ ॥  
 वातश्लेष्मकृते कासे तालीसाद्यं प्रयोजयेत् ।  
 पित्तयुक्ते भवेच्छ्रेष्ठं वंशरोचनया युतम् ॥ ६० ॥  
 दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्यान्वसमैः पचेत् ।  
 पुष्कराक्षशठीविल्व सुरसाव्योषहिङ्गुभिः ॥ ६१ ॥  
 पेयानुपानं तत्पेयं कासे वातकफात्मके ।  
 श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ ६२ ॥

इति दशमूलाद्यं घृतम् ।

शुङ्गराजरसप्रस्थं शृङ्गवेररसं तथा ।  
 कटुतैलस्य च प्रस्थं गोमूत्रप्रस्थसंयुतम् ॥ ६३ ॥  
 दशमूलकुलत्यांश्च शुष्कमूलकशिग्रुकम् ।  
 भार्गीं च कुङ्कुमांशानि क्वाथयेत्सलिसाढके ॥ ६४ ॥  
 पादशेषेण तेनापि कल्कं दत्त्वा विपाचयेत् ।  
 देवदारुवचाकुष्ठं शताह्वा लवणत्रयम् ॥ ६५ ॥  
 हिङ्गुतुम्बुरुणो व्योषं यवानीजीरकाद्वयम् ।  
 चित्रकं पिप्पलीमूलं वरा शृङ्गरसस्तथा ॥ ६६ ॥  
 कटुफलं चित्रकश्चैव समभागानि कारयेत् ।  
 सम्यक् सिद्धञ्च विघ्नाय पाने नस्ये प्रयोजयेत् ॥ ६७ ॥

वातश्लेष्मात्मके कासे प्रतिश्याये च पीनसे ।

श्लासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ।

तेलं त्विदं भृङ्गराजं कफव्याधिविनाशनम् ॥ ६८ ॥

इति भृङ्गराजतैलम् । इति वातपित्तश्लेष्माधिकारः ।

अथ मिदानम् ।

अतिव्यवायभाराऽध्व युद्धाऽश्वगजनिग्रहैः ।

रुक्षस्योरःक्षतात् वायुर्गृहीत्वा कासमावहृत् ॥ ६९ ॥

स पूर्वं कासवे शुष्कं ततः छीवेत्सप्रोणितम् ।

कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विभिन्नेनैव चोरसा ॥ ७० ॥

सूचीभिरिव तीक्ष्णाभि स्तुद्यमानेन शूलिना ।

दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥ ७१ ॥

पर्वभेदस्वरश्वास टण्णा वैस्वर्थ्यपीडितः ।

पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्धवात् ॥ ७२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

कासे नु क्षतजे वल्लैर्जीवनीयैर्घृतैरपि ।

अमनैः पित्तकासघ्नैरन्यैश्च मधुरौषधैः ॥ ७३ ॥

यवागूं वा पिवेत्क्षिप्त्वा क्षतोरस्कः सुशीतलाम् ॥ ७४ ॥

द्राक्षेक्षुबालिकापद्म मृणालोत्पलचन्दनैः ।

शृतां पेयां मधुयुतां सन्धानार्थं पिवेत् क्षती ॥ ७५ ॥

इत्स्विक्षुबालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनैः ।

मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥ ७६ ॥

द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्वैश्चतुर्गणा ।

लिङ्घान्तश्चक्षुसर्पिभ्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥ ७७ ॥

इतीक्षाद्यवदेहः ।

पिप्पलीपद्मकं द्राक्षा सुपक्वं वृहतीफलम् ।

वृतचौद्रयुतो क्षेहः क्षयकासनिवर्हणः ॥ ७८ ॥

मस्त्रिष्ठमूर्वानतवस्त्रिपाठाः कृष्णां हरिद्रां विलिङ्गिद्विचूर्ण्य ।

क्षौद्रेण कासे क्षतजे क्षयोत्ये पिबेद् घृतं चैक्षुरसे विपक्षम् ॥७६॥

इक्षिप्तुवालिकापद्मं मृणालीत्पलचन्दनैः ।

शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती ॥ ८० ॥

इतीक्षादिभिर्चौरपाकः ।

पञ्चाशच्च पलं स्त्रिंशं कूष्माण्डात् प्रस्थमाज्यतः ।

पक्वं पलशतं खण्डं वासाक्काथादके पचेत् ॥ ८१ ॥

शम्भा घात्री घना भार्गी त्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः ।

पिप्पलीकुडुवक्षैव मधुमानं प्रदापयेत् ॥ ८२ ॥

कासं श्वासं क्षयं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम् ।

हृद्रोगमन्त्रपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति ॥

युक्तसर्पिषु कूष्माण्डे पाके गन्धेन मुद्रया ॥ ८३ ॥

इति वासाकूष्माण्डकः । इति क्षतकासः ।

विषमासात्मप्रभोज्याति व्यवायतिप्रजागरैः ।

घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नी क्षयो मलाः ॥ ८४ ॥

कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ॥ ८५ ॥

सगात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयं चोपलभेत कासी ।

शुष्कञ्च निष्ठीवति दुर्बलञ्च प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् ॥८६॥

तं सर्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति ॥८७॥

इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।

साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥ ८८ ॥

नवौ कदाचित् सिध्यतामपि पादगुणान्वितौ ।

स्वविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ॥ ८९ ॥

चीन् पूर्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत् ॥९०॥

अथ चिकित्सामाह ।

पिप्पलीपद्मकं लाक्षा सम्यक् वृहतीफलम् ।

हृतघ्नोद्वयुतो वीहः क्षयकासनिवर्हणः ॥ ८१ ॥

चूर्णं काकुभनिष्कं वासकरसभावितं बहुन् कारान् ।

मधुघृतसितोपलाभिलेहं क्षयकासपित्तहरम् ॥ ८२ ॥

पिप्यलीगुडसंसिद्धं छागघ्नोरयुतं हृतम् ।

एतदग्निविह्वलार्थं सर्पिश्च क्षयकासिनाम् ॥ ८३ ॥

इति पिप्यल्यायं हृतम् ।

कुलीरशुक्लीश्चटकौषलावाग्निःकाप्य वर्गैर्मधुरैस्तद्यान्यैः ।

पचेद्दृतं तत्तु निषेव्यमाणं हन्यात् क्षयोत्थं क्षतजञ्च कासम् ॥ ८४ ॥

इति कुलीरायं हृतम् ।

द्विपञ्चमूलीत्रिफला भार्गी शुण्ठी सचित्रकैः ।

कुलत्थपिप्यलीमूल पाठाकोलयवैर्जले ॥ ८५ ॥

श्रुते नागरदुस्पर्शं शठीपिप्यलीपौष्करैः ।

कल्कैः कर्कटशृङ्गा च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ॥ ८६ ॥

सिद्धेऽस्मिन् चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्चलवणानि च ।

दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ॥ ८७ ॥

इति द्विपञ्चमूलायं हृतम् ।

शुभेऽङ्गि सुदेशसम्भूतं मूलशतं सम्यग्शङ्खान्धायाः ।

पुण्येऽहनि संक्षुब्धं विपचेद् द्रोणेऽश्वसि च विह्वान् ॥ ८८ ॥

ज्ञात्वाष्टभागसिद्धं गृह्णीयात्तद्रसं सुपरिपूतम् ।

हे चैवात्र पलशते दद्याच्छागस्य मांसस्य ॥ ८९ ॥

सर्पिःप्रस्थमथैकं गव्यञ्च पयश्चतुर्गुणं दद्यात् ।

कल्कानश्चसमानानूर्ध्वमतः सम्प्रवक्ष्यामि ॥ ९० ॥

काकोलीद्वयश्चही मेदे हे जीरकं स्वयं गुप्तम् ।

वृषभकमेलां मधुर्कं शहीकां यासपिप्यल्बी ॥ ९०१ ॥

जीवन्तीसुपकुष्ठां बलां विदारीं शतावरीं चात्र ।

दत्त्वा सम्बन्धिपचेत् सर्पिर्घोषृत्य स्थित्वा च ॥ ९०२ ॥

मधुश्चर्करयोः कुडुवं दस्वा भाण्डे शुभे स्थितं मृदितम् ।  
 लीढा तत्पाणितले यद्येष्टमाहारमश्रीयात् ॥ १०३ ॥  
 क्षीणक्षतशिशुवृद्धाः क्षीणेन्द्रियहीनबलवर्णमांसाश्च ।  
 प्राश्य प्रकुर्यात् सद्यः पुष्टिबलारोग्यतेजांसि ॥ १०४ ॥  
 उपयुज्य सर्पिरेतत् सप्ततिवर्षी युवेव पुनर्भूत्वा ।  
 बहुशः स्त्रियोऽधिगच्छेत् न चात्र शुक्रक्षयं लभते ॥ १०५ ॥  
 पुत्रार्थिनीश्च नारी लभते पुत्रान् वयस्यतीतेऽपि ।  
 बन्धा लभते पुत्रं प्राश्येदक्षाश्लगन्धाद्यम् ॥ १०६ ॥  
 उपभुङ्क्ते यः पुरुषो मासत्रयं हिमासं मासं वा ।  
 नारीशतं स गच्छेन्नैव भजेद्योषितां वृषिम् ॥ १०७ ॥  
 खालित्यबलीपलितैर्नचास्य देहीऽभिभूयते क्षिप्रम् ।  
 वातव्याधिभिरार्त्तस्तथैव हृदस्तिरोगार्त्तः ॥ १०८ ॥  
 न चिरादपि रोगार्त्ता भुञ्जानाः सर्पिरोरोगा भवन्ति ।  
 अतोऽजगद्धितार्थिं सर्पिरिदं वाजिगन्धायाः ॥ १०९ ॥  
 श्रेष्ठं वाजीकरणं निदृष्ट्वाश्विभ्यां पूर्वं बहुशः ।  
 प्रोक्तं वृथं वल्यं क्षयकासहरं पुष्टिकरञ्च ॥ ११० ॥  
 इत्यश्वगन्धाद्यं वृत्तम् ।

पिप्पलीमधुकं वापि कार्षिकञ्च सितोत्पलम् ।  
 प्रस्थिकं गव्यमाज्यञ्च क्षीरमिक्षुरसं तथा ॥ १११ ॥  
 यवगोधूमसृङ्गीका चूर्णमामलकाद्रसम् ।  
 तैलञ्च प्रसृतांशानि तत्सर्वं मृदुनाग्निना ॥ ११२ ॥  
 पचेत्सहं घृतक्षौद्र युक्तः सश्वासकासनुत् ।  
 क्षयहृद्दीगकासघ्नो हितो वृद्धाऽल्पिरेतसाम् ॥ ११३ ॥  
 इति पिप्पल्याद्योऽवलीङ्गः ।  
 सन्निपातभवो ह्येष क्षयकासः सुदारुणः ।  
 सन्निपातहितं तस्मात् कार्यमत्र चिकित्सितम् ॥ ११४ ॥  
 इति क्षयकासः ।

अक्षतानामरं फल्ग्वी व्याज्यपर्षिसुसाधितः ।

क्वाथः पिप्पलीचूर्णाब्धः कासखासी जयत्यसम् ॥ ११५ ॥

भार्गी समानवा सिंही कुलत्वं भूलकं तथा ।

पिबेत् पिप्पलीचूर्णेन कासखासं व्यपोहति ॥ ११६ ॥

स्वरसं शृङ्गवेरस्य भाक्षिकेष समन्वितम् ।

पाययेत्कासखासघ्नं प्रथिश्यायकफापहम् ॥ ११७ ॥

पथ्या शृण्ठीघनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ।

सर्वेषु खासकासेषु केवलं वा विभीतकम् ॥ ११८ ॥

नागरेणाभया तद्वत् काममाशु व्यपोहति ॥ ११९ ॥

स पिप्पलीपुष्करमूलपथ्या शृण्ठीशठीसुस्तकसूक्ष्मचूर्णैः ।

गुडेन युक्ता गुटिकाः प्रयोज्याः खासेषु कासेषु च वर्द्धितेषु १२०

अष्टाङ्गचूर्णसंयुक्ता पक्ता क्षीरं प्रयोजयेत् ।

कासं खासान्वितं घोरं हन्यादेतन्नःसंग्रयः ॥ १२१ ॥

पञ्चकोलैः शृतं क्षीरं कफघ्नं लघु शस्यते ।

खासकासारुचिहरं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ १२२ ॥

इति कासवासः ।

वाय्व्यमानस्य कासेन नासास्रावे स्वरं जडे ।

क्षवथी गन्धमासे च धूमपानं प्रयोजयेत् ॥ १२३ ॥

एष कासे धूमानां पानम् ।

मनःशिलैला भरिचं मांसीसुस्तं सगुणुलम् ।

धूमन्तस्यानु च पयः सुखोष्णं सगुडं पिबेत् ॥ १२४ ॥

पञ्चकासान् क्षयहन्त्र सर्वदोषसमुत्थितान् ।

शतैरपि प्रयोगाणां साधयेद्प्रसाधितान् ॥ १२५ ॥

इति मनःशिलादिधूमपानम् ।

मनःशिलालिप्तदलं वदर्याघर्मशोषितम् ।

सक्षीरं धूमपानन्तु महाकासनिवारणम् ॥ १२६ ॥

पिष्टा त्रिपुटक्षसूर मूलध्वोषमनःशिलाः ।  
 तेन प्रलिप्य वसनं धूमवर्तिः प्रयोजयेत् ॥ १२७ ॥  
 धूमं तस्याः पिवेद्यस्तु अग्राहात् कासमुदस्यति ॥ १२८ ॥  
 अर्कचौरशिले तुल्ये तदर्धे च कटुत्रिकम् ।  
 चूर्णितं वङ्गिनिक्षिप्तं पिवेद्धूमन्तु योगवित् ॥ १२९ ॥  
 जातेरुत्तरदिङ्मूल शिलैलागुग्गुलुः समः ।  
 अजामूत्रेण पिष्टोऽयं धूमः कासहरः परः ॥ १३० ॥  
 भक्षयेदथ तच्चूर्णं पिवेद् दुग्धमथाम्बुना ।  
 कासाः पञ्चविधा यान्ति शान्तिमाशु न संशयः ॥ १३१ ॥  
 कण्टकारीकृतः काथः सकृष्णः सर्वकासहा ।  
 कण्टकार्याः कणायाम् चूर्णं मधुयुतं लिहेत् ॥ १३२ ॥  
 देवदारुबलाराम्ना त्रिफलाव्योषपद्मकैः ।  
 मविडङ्गैः शिलातुल्यं तच्चूर्णं सर्वकासनुत् ॥ १३३ ॥  
 कुनटीसैन्धवव्योष विडङ्गामलहिङ्गुभिः ।  
 लेहः साज्यमधुः कासश्वासहिक्कानिवारणः ॥ १३४ ॥

इति कुनद्यादिलेहः ।

हरीतकीकणाशुण्ठी मरिचं गुडसंयुतम् ।  
 कासघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं चाऽनलदीपनः ॥ १३५ ॥

इति हरीतक्यायो मोदकः ।

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगीलं  
 चूर्णीकृतं क्रमविवर्धितमृद्धं मन्यात् ।  
 खादेदिदं समसितं गुदजाम्निमान्ध-  
 गुल्याश्चिञ्चसमकाण्डहृदास्येषु ॥ १३६ ॥

इति अर्कराज्यचूर्णम् ।

वङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्पप्राप्तसमानमूर्ध्निषाम् ।  
 सार्धमात्रं मरिचस्य दद्यात्पलानि चत्वारिमहीषधस्य ॥ १३७ ॥



सितासमं चूर्णमिदं प्रसङ्ग रोगानिमानाश्च बलाच्चिह्न्यात् ।  
कासञ्चरारोचकमेहगुल्मश्वासान्निमान्द्यं ग्रहणीप्रदोषान् ॥१३८॥

इति वृहत्संकरा समचूर्णम् ।

कर्षः कर्षाईमयो पलं पलद्वयं तथार्धकर्षश्च ।

मरिचश्च पिप्पलीनां दाडिमगुड्यावशुकानाम् ॥ १३९ ॥

सर्वौषधैरसाध्या ये कासाः सर्ववैद्यविनिर्मुक्ताः ।

अपि पूयं कृदयतां तेषामिदमौषधं पथ्यम् ॥ १४० ॥

अत्र दाडिमं दाडिमफललक्ष् च । इति मरिचाद्यं चूर्णम् ।

प्रस्थं विभीतकानामस्थि विहाय साधयेदजाम्बूत्रे ।

लेहयेदवलेहोऽयं मधुयुक्तः श्वासकासघ्नः ॥ १४१ ॥

इति विभीतकावलेहः ।

जीवन्तीं मधुकं पाठां त्वक्क्षीरं त्रिफलां शठीम् ।

सुखीलां पिप्पलीं द्राक्षां द्वौ वृहत्थी विभीतकम् ॥ १४२ ॥

शारिवां पौष्करं मूलं कर्कटाख्यं रसास्त्रनम् ।

पुनर्नवां लोहरज्ज् स्त्रायमाणां यवानिकाम् ॥ १४३ ॥

भार्गीं तामलकीन्मृष्टिं विडङ्गं धन्वयासकम् ।

चारं चित्रकङ्किं ग्वम्भवेतसं देवदारु च ॥ १४४ ॥

चूर्णीकृत्य पलांशानि लेहयेन्मधुसर्पिषा ।

चूर्णं पाणितलं पञ्च कासान्नैतद्द्वयोहति ॥ १४५ ॥

इति जीवन्त्याद्यं चूर्णम् ।

पद्मकं त्रिफलां व्योषं विडङ्गं सुरदारु च ।

चूर्णीकृत्य पलांशानि लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ १४६ ॥

एतैश्चूर्णैः समैः सर्वैः पृथक् क्षौद्रं घृतं सिताम् ।

लिङ्गान्नेहं विपच्येतत् सर्वकासहरं परम् ॥ १४७ ॥

इति पद्मकाद्यं चूर्णम् ।

सर्पिर्गुडूचोष्ठकण्टकारीक्वाथेन कल्केन च सिद्धमितत् ।

पेयं पुराणञ्जरकासशूलश्वासान्निभास्यं शङ्खीमदेषु ॥ १४८ ॥

इति सिञ्चान्तं घृतम् ।

घृतं रास्त्राबलापथ्या श्वदंष्ट्रा कण्ठपाचितम् ।

कण्टकारीरसे सर्पिः पञ्चकासनिस्सूदनम् ॥ १४९ ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

समूलपत्रशाखायाः कण्टकार्य्यास्तुलां शुभाम् ।

क्षुष्मां पचेज्जलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ॥ १५० ॥

मिश्रिते तत्कषायेऽस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कल्कान् विख्यप्रमाणांश्च तत्रेमानि प्रदापयेत् ॥ १५१ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

सौवर्चलं यवक्षारो रास्त्रा त्रिकटुकं वचा ॥ १५२ ॥

एतत्सर्पिः प्रशंसन्ति पञ्चकासनिवारणम् ।

श्वासं कासं प्रतिश्यायं श्लेष्मकासञ्च नाशयेत् ॥ १५३ ॥

निदिग्धिकाघृतमिदं न व्याधिरतिवर्त्तते ।

जातशूलोऽपि संहृद्यो देवसेनामिवासुराः ॥ १५४ ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

कण्टकार्य्यास्तुलां क्षुष्मां कृत्वा द्रोणेऽश्वसि पचेत् ।

तेनादकेन क्वाथेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५५ ॥

रास्त्रादुःसर्गवङ्घन्या पिप्पलीद्वयचिचकैः ।

सौवर्चलयवक्षार कृष्णामूलैश्च तं जयेत् ॥ १५६ ॥

कासश्वासकफठीवह्निधारोचकपीनसान् ॥ १५७ ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

समूलपत्रशाखन्तु श्लेष्मं कृत्वाटक्षकम् ।

तप्तं कुर्वात्यस्यतं द्वौ प्रक्षी पञ्चमूलयोः ॥ १५८ ॥

शरीतकी विभीतक्योर्वरकसं कुडुवङ्घयम् ।

दद्यादामलकानाञ्च कुङ्कुमञ्च त्रिभागशः ॥ १५८ ॥  
 निःक्राम्य सलिलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ।  
 भेषजानि सुपिष्टानि तन्नेमानि प्रदापयेत् ॥ १६० ॥  
 हे मेदे हे हरिद्रे च जीवकर्षभक्काबुभौ ।  
 काकोलीक्षीरकाकोली चन्दनं मधुकं तथा ॥ १६१ ॥  
 मुद्गपर्णी माषपर्णी पयस्या चापि पिप्पली ।  
 मरिचं चाश्वगन्धा च सशुण्ठी काकनासिका ॥ १६२ ॥  
 सूक्ष्मैला शतपुष्पा च सृङ्गीका च शतावरी ।  
 एतैः सर्पिर्विपक्त्वथं गवां क्षीरे चतुर्गुणे ॥ १६३ ॥  
 सर्वकासापहं सर्पिः क्षीणक्षतसुखावहम् ।  
 द्विक्रास्त्रासहरक्षैव स्वररक्तप्रसादनम् ॥ १६४ ॥  
 इति षड्भासकाद्यं घृतम् ।

कण्टकार्यास्तुलां सम्यग् जलद्रोणे विपाचयेत् ।  
 पादावशेषिते तस्मिन् कल्कानेतान् प्रदापयेत् ॥ १६५ ॥  
 दुरालभा छिन्नरुहा भार्गी कर्कटकाह्वया ।  
 राज्ञा मुस्तं शटी चथं चित्रकं द्रूपणं तथा ॥ १६६ ॥  
 पलांशानि पलान्यत्र शर्करायास्तु विंशतिः ।  
 घृततैलपलान्यस्मिन्ष्टावष्टौ प्रदापयेत् ॥ १६७ ॥  
 कल्कीकृत्य घृते शीते मधुनोऽष्टपलं क्षिपेत् ।  
 चतुःपलं पिप्पलीनां तुगाक्षीर्याश्चतुःपलम् ॥ १६८ ॥  
 एषः लेहः शमयति पञ्चकासांश्चिरोत्थितान् ॥

• इति षड्भासकार्यः ।

समूलपुष्पकृदकण्टकार्यास्तुलां जलद्रोणपरिश्रुताञ्च ।  
 हरीतकीनाञ्च शतं निदध्यादेतन्नु पक्त्वा चरणावशेषम् ॥ १६९ ॥  
 गुडस्य दत्त्वा शतमेतदग्नी विपक्वमुत्साध्यं ततः शुभ्रैते ।  
 कटुत्रिकञ्च त्रिपलप्रमाणं पक्त्वाणि षट्पुष्परसञ्च चापि ॥ १७० ॥

क्षिपेच्चतुर्जातपलं यथाग्निप्रयुष्यभागो विधिर्भावलीङ्गः ।

वातात्मकं पित्तकफोद्भवञ्च द्विदोषकासानपि च त्रिदोषान् १७१

क्षतोद्भवं च क्षयजञ्च हन्यात् सपीनसञ्ज्ञासमुत्सृज्यते ।

यस्मात्समेकादशसुषुप्तं भृगूपदिष्टं हि रसायनं स्यात् ॥ १७२ ॥

इति व्याघ्रीहरीतकी ।

दशमूलीं स्वयङ्गुतां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् ।

हस्तिपिप्पल्यपामार्गं पिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ १७३ ॥

भार्गीपुष्करमूलञ्च द्विपलांशं यथादृकम् ।

हरीतकीशतशैकं जले पञ्चादके पचेत् ॥ १७४ ॥

यवेः स्त्रिभैः कषायन्तु पूतं तस्याभयाशतम् ।

पचेद् गुडतुलां दत्त्वा कुड्भवञ्च घृयन् घृतात् ॥ १७५ ॥

तेलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माषिकात् ।

कुड्भवं पलमानं च चातुर्जातविचूर्षितम् ॥ १७६ ॥

लिङ्गाद् द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनम् ।

तद्वलीपलितं हन्याहर्णायुर्बलवर्धनम् ॥ १७७ ॥

पञ्चकासान् क्षयं ज्ञासं हिक्काः सविषमञ्ज्वरान् ।

हन्यात् गुल्मग्रहक्षयो हृद्रोगाश्चिपीनसान् ॥ १७८ ॥

अगस्त्यविहितं धन्यमिदं त्रैष्टं रसायनम् ॥ १७९ ॥

इत्यनस्यहरीतकी ।

संख्या पलानां शतशो मताऽगस्त्यहरीतकी ॥ १८० ॥

यद्योद्दिष्टगुणं कुर्वन् पित्तञ्च कुर्वते यदि ।

तथा सायं गुडौ योज्य एष एवाख्यमात्रया ॥ १८१ ॥

भार्द्रद्रव्यद्रवद्रव्यपलैरष्टाभिरेव च ।

शुष्कद्रव्यचतुष्केण कुड्भवः समुदाहृतः ॥ १८२ ॥

यवगोधूममाषाञ्च तिलाश्चापि नवा हिताः ।

पुराणा विरसा रूक्षा न तदर्थकराः स्मृताः ॥ १८३ ॥

हरीतक्योऽपि नवा घ्राणः ।

अभयानां शतं दाहं शङ्खपुष्पीं मधूलिकाम् ।

स्वयं गुतां पञ्चमूलीं हे शटीं पुष्कराङ्गयम् ॥ १८४ ॥

पञ्चकोलबला हस्तिपिप्पली साशमभेदकान् ।

भागीं पुनर्नवाञ्चैव द्विपलांशं यवाढकम् ॥ १८५ ॥

पचेत्यञ्जाढके तोये पादशेषं तथोद्धरेत् ।

विनीय चाभयां तत्र पुनश्चान्नावधिस्येत् ॥ १८६ ॥

दत्त्वा गुडतुलां तत्र कषाये कुडवं पृथक् ।

तैलात् पिप्पलीचूर्णाच्च घृतात् क्षौद्राक्षयैव च ॥ १८७ ॥

पक्त्वा तल्लेहवत् स्वाद्यं घृतभाण्डे विधानतः ।

पथ्यभुङ् न्ययताहारः खादेद् हे हे हरीतकी ॥ १८८ ॥

हन्याच्च ग्रहणीगुल्मपाण्डुर्निविषमञ्जरान् ।

यक्ष्मांशः श्लेह वैस्वर्यं श्लासकासारुचिस्तयान् ॥ १८९ ॥

बलवर्णाग्निजननं ब्रह्मीपलितनाशनम् ।

रसायनमिदं सिद्धं भगवत्सर्वविहितं मतम् ॥ १९० ॥

इति उषधगण्यहरीतकी ।

यवाढके सप्तजलाढकानि हरीतकीनान्तु शतं गुरुणाम् ।

लीहे कटाहे समधिस्रियित्वा द्रव्याणि चैतानि समाधदौत ॥ १९१ ॥

दन्तप्रश्नगन्धाचिरविल्वमूलं भ्रूजातकं विल्वफलं नतञ्च ।

उभे हरिद्रे गजपिप्पली च पत्राणि मूलानि च चित्रकस्य ॥ १९२ ॥

पिप्पल्यपामार्गमथ्यात्मगुप्ता सर्वाणि कुर्यात्पलसन्धितानि ।

एकत्र सर्वाणि भिषग्बिदग्धाद् द्विपञ्चमूलीं च यवप्रमाणाम् ॥ १९३ ॥

मृदूनि सुस्विन्नयवान् विदित्वा शनैः प्रयत्नादवतारयेच्च ।

विस्नाय्य तेनैव जलेन सार्द्धं पचेत्पुराणस्य शतं गुडस्य ॥ १९४ ॥

भूयो गुरुणामपि तत्र दद्याद्दहीतकीनाञ्च सहस्रमन्यत् ।

प्रथं पुराणस्य घृतस्य दद्यात्तवस्य तैलस्य च तावदेव ॥ १९५ ॥

श्रीते मधु खेहसमन्तु दद्यात्  
पलानि चाष्टावथ पिप्पलीनाम् ।  
सा कल्कमित्रा त्वथ सेव्यमाना  
सर्वान् प्वरान्नाशयतीह मासात् ॥ १८६ ॥

मासद्वयेनेव च नेत्ररोगान्निहन्तप्रपूर्वाञ्च करोति दृष्टिम् ।  
कुष्ठानि मासत्रयतो निहन्ति प्रभिन्नकर्णाङ्गुलिनासिकानि १८७

भगन्दरं श्लीपदवातगुल्मं  
श्वासं तथा मासचतुष्टयेन ।  
सम्भक्षिता पञ्चभिरेव मासैः  
करोति केशान् भ्रमराञ्जनाभान् ॥ १८८ ॥  
षड्भिस्तु मासैः खलु सापि कुर्यात्  
केशान् सुनीलान् घनकुञ्चिताग्रान् ।  
सहस्रपथ्यामथ चोपयुञ्ज्य  
बलं भवेदुत्तमकुञ्जरस्य ॥ १८९ ॥

सरं मयूरस्य हयस्य वेगं शरच्छशाङ्गस्य पराञ्च कान्तिम् ।  
सीभाग्यमेधास्मृतिसत्वयुक्तो बलान्वितः पद्मदलायताक्षः ॥२००॥  
जीवेक्षमानाञ्च सहस्रमग्रं प्रयोगकालादिति सत्यवाक्यम् ।  
समीक्ष्य कल्पांस्तु चकार योगं हिताय लोकस्य मुनिर्वशिष्ठः २०१  
इति वशिष्ठहरितकौ ।

कुलत्यानां पलशतं दशमूलपलं तथा ।  
शतं ब्राह्मण्यद्याश्च चतुर्गुणजले शृतम् ॥ २०२ ॥  
पादावशेषे पूते च गुडस्यार्धतुलां पचेत् ।  
पाकं श्रात्वावतार्यैव सुश्रीते श्लेष्मचूर्णितम् ॥ २०३ ॥  
षट्पलञ्च तुगाक्षीर्याः पिप्पल्या द्विपलं तथा ।  
कुडवं मधुनो दद्यात् स्थापयेत् स्निग्धभाजने ॥ २०४ ॥  
खादेदग्निबलापेक्षी नाशयेदधिरादयम् ।

यच्छार्णं पीनसं कासं श्वासं जीर्णमजीर्णकम् ॥ २०५ ॥

जीर्णज्वरं पाणुरोगं हृद्रोगं श्लेष्ममासतम् ।

कुलत्पगुडं इत्युक्ताः सर्वोपद्रवनाशनः ॥ २०६ ॥

इति कुलत्पगुडः ।

चतुष्पलं मूलकशुण्ठिकस्य तथैव शुद्धस्य कुलत्पकस्य ।  
 तुष्यं प्रदद्याद्दशमूलतश्च द्रोणेऽश्वसः सर्वमिदं पचेत्तु ॥ २०७ ॥  
 दत्त्वा हविस्तैलपलाष्टकञ्च गुडस्य शुद्धस्य तुलां तथैव ।  
 तावत्पचेद्यावदिदं समस्तं सङ्घट्य दर्व्या गुडपाकमेति ॥ २०८ ॥  
 चूर्णीकृतैर्जीरकचथ्यमृङ्गी भागीत्रिसौगन्धिककटफलैश्च ।  
 सुस्तायवानीशटिपुष्करैश्च सन्ध्याषकैरर्द्धपलप्रमाणैः ॥ २०९ ॥  
 सार्धं क्षिपेत् माञ्जिकप्रस्थमात्रं दद्यात् सुशीतेत्वथ वज्रपेष्याम् ।  
 माषां ततो लेहवदालिङ्गैश्च पथ्याशनश्च त्वथ योगकाले ॥ २१० ॥  
 कफोन्नवा ये च विकारजाता सम्भासकासा हृदयक्षताश्च ।  
 हृत्पार्श्वशूलज्वरहृद्दृष्ट्या स्वरक्षयारोचकवह्निसादाः  
 ते नाशमायाभ्युपयोगतश्च कुलत्पसंज्ञस्य गुडस्य शीघ्रम् ॥ २११ ॥

इति विदोषः कुलत्पगुडः ।

खादिरवासकपङ्कवं छायाशुष्कञ्च संचूर्ण्य ।

त्रिभागपिप्पलीयुक्तं कटुत्रयं मधुनावलिङ्घ्यात् ॥ २१२ ॥

इति कासश्लेष्मसंपूर्णम् ।

इति वक्त्रसंसृष्टितः कासनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ हिक्कानिदानमाह ।

विदाहिं मुक्कविष्टभि रूक्षाभित्यन्दिभोजनैः ।

शीतयानासनस्नानरजोधूमातपानिलैः ॥ १ ॥

आयामकर्मभ्रमरश्चरिणाश्चक्ष्मापतप्रथैः ।

शामदीषाभिजातश्चैक्यरोगप्रपीडनैः ॥ २ ॥

विषमाशनाध्यशनेस्तथा संग्रमकैरपि ।

हिकाम्बासश्च कासश्च कृष्णं समुपजायते ॥ ३ ॥

सुहृर्मुहुर्वायुश्चदेति सखनो

यत्नत् प्रीहान्वाणि सुखादिवाचिपन् ।

सघोषवानाशु हिनस्वसृन् यत-

स्ततस्तु हिकेति भिषग्भिरुच्यते बुधैः ॥ ४ ॥

प्राबोदकान्वाष्ठीनि स्रोतांसि सकफोऽनिलः ।

हिकाम् करोति संरुध्य तासां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ ५ ॥

अन्नजां यमलां क्षुद्रां गभीरां महतीं तथा ।

वायुः कफेनानुगतः पञ्चहिककाः करोति च ॥ ६ ॥

कण्ठोरसो गुरुत्वञ्च वदनस्य कषायता ।

हिकानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥ ७ ॥

पानाचैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः ।

हिकयत्यूर्ध्वं गो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् ॥ ८ ॥

चिरेण यमलैर्वेगेर्यां हिकाम् संप्रवर्त्तते ।

कम्पयन्ती शिरोघ्नीवां यमलान्तां विनिर्दिशेत् ॥ ९ ॥

विकृष्टकालैर्यां वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते ।

क्षुद्रिका नाम सा हिकाम् जलमूलात् प्रधावति ॥ १० ॥

माभिप्रवृत्ता या हिकाम् घोरा गभीरनादिनी ।

अनेकोपद्रववती गभीरा नाम सा स्मृता ॥ ११ ॥

मर्माश्लापीडयन्तीव सततं या प्रवर्त्तते ।

महाहिकेति सा ज्ञेया सर्वगात्रप्रकम्पिनी ॥ १२ ॥

आयम्यते हिकतो यस्य देहो

दृष्टिबोर्ध्वाम्यते यस्य नित्यम् ।

पीषोऽपि चिद् च्येति यथातिसात्



ती द्वी चान्धौ वर्जयेद्विक्रमानी ॥ १३ ॥

अतिसञ्चितदोषस्य भक्तहृषकतस्य च ।

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः ॥ १४ ॥

आयासात् या समुत्पन्ना हिक्का हन्याशु जीवितम् ।

यमिका या प्रलापान्ति मोहलक्षणासमन्विता ॥ १५ ॥

अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः ।

तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्यतोऽन्यथा ।

आसां क्षुद्राक्षजाः साध्याः शेषाः प्राणहृता मताः ॥ १६ ॥

यथान्निरिच्छोः पवनानुवृद्धो वज्रं यथा वा सुरराजमुक्तम् ।

रोगास्तथैते खलु दुर्निवाराः श्वास सहिक्का च विलम्बिका च १७

प्राणावरोधतर्जनविस्मापनभयभाषकैश्च घोरैः ।

कथाप्रयोगैः शययेद्विक्कां घोरां मनोघातेः ॥ १८ ॥

हिक्कात्तस्य पयस्छागं हितं नागरसाधितम् ।

रसान् पिवेत् फलिन्याश्च लाजशक्तून् ससैन्धवान् ॥ १९ ॥

मधुकं मधुसंयुक्तं पिप्पलीशर्करान्विता ।

नागरं गुडसंयुक्तं हिक्काघ्नं नावनत्रयम् ॥ २० ॥

स्तन्येन मक्षिकाविष्टा नस्यं बालकतकाम्बुना ।

योष्यं हिक्काभिभूताय स्तन्यं वा चन्दनान्वितम् ॥ २१ ॥

मधुसौवर्चलोपेतं मातुलुङ्गरसं पिवेत् ।

अप्यसाध्या नयत्यस्तं हिक्काक्षौद्रावलेहनात् ॥ २२ ॥

सद्य एव महायोगः काशमूलभवं रजः ।

हिक्कात्तं मधुना लिङ्गाच्छुण्ठीधात्री कषान्वितम् ॥ २३ ॥

प्रबालत्रिफलाशङ्क चूर्णं मधुघृतप्रुतम् ।

पिप्पलीगैरिकं चेति क्षौद्रो हिक्कानिवारणः ॥ २४ ॥

कीलमजाक्षनं लाजा तिल्ला काश्चनगैरिकम् ।

अण्णाधात्रीसिताशुण्ठी कासीसन्धनिनाम च ॥ २५ ॥

पाटल्याः सक्कलं पुष्पं कृष्णाश्चूर्णरसुश्चकम् ।

पृष्ठेते पादिका लेहा हिक्काप्रा मधुसंयुताः ॥ २६ ॥

नेपात्वागोविषाणाभ्यां कुष्ठसर्जरसश्च च ।

धूमं कुशस्य वासाण्यं पिबेच्चिकोपशान्तये ॥ २७ ॥

निर्धूमाङ्गारनिक्षिप्तं श्लक्ष्णमापरजोद्भवः ।

हिक्का पञ्च निहन्तप्राशु धूमः पीतो न संशयः ॥ २८ ॥

सुपूतिकीटं लसुनोपगन्धाहिंग्वन्वितं चूर्णमिदं सुभावितम् ।

प्रजाविमूत्रेण च सप्तकृत्वा घ्राणानिषिक्तं विनिहन्ति हिक्काम् ३९

इति सुपूतिकीटाद्यं चूर्णम् ।

हरेणवोऽथ पिप्पल्यः काथहिक्कसमायुतः ।

हिक्काप्रशमनः श्रेष्ठो धन्वन्तरिवचो यथा ॥ ३० ॥

कुक्कूलानलसंस्त्रिन्नं इक्षुवाख्यप्रससम्भवः ।

रसः समाक्षिकः पीतो हिक्कामाशु नियच्छति ॥ ३१ ॥

नारीक्षीरेण वा सिद्धं सर्पिर्मधुरकैरपि ।

नासानिसिक्तं पीतं वा सद्यो हिक्कां नियच्छति ॥ ३२ ॥

इति नारीक्षीराद्यं हृतम् ।

यत्किञ्चित्कफवातघ्नं मुष्णं वातानुलोमनम् ।

भेषजं पानमन्नं वा हिक्काश्वासेषु तद्धितम् ॥ ३३ ॥

हिक्काश्वासे पिबेद्भार्गीं सविश्वामुष्णावारिणा ।

नागरं वा सिताभार्गीं सौवर्चलसमन्वितम् ॥ ३४ ॥

अभयानागरकल्कं पौष्करयावशुकमरिच कल्कं वा ।

तोयिनोष्णेन पिबेच्छ्वासी हिक्की च तच्छान्तैः ॥ ३५ ॥

दृषितो दशमूलस्य क्वाथं वा देवदारुजम् ।

मदिरां वा पिबेद्युक्त्या हिक्काश्वासनिपीडितः ॥ ३६ ॥

दशमूलोरसे सर्पिर्दधिमण्डेन साधयेत् ।

कृष्णासौवर्चलान्नाम वयस्याहिक्कुरोचकैः ।

कायस्थया च तत्पानाधिक्याश्वासौ नियच्छति ३७ ॥

इति दमसूत्रायं वृतम् ।

वासाष्टतं वायुं पिबेत्पिबेत् द्रुषणमेव वा ।

वातपित्तानुबन्धे तु मुडविश्वसमन्वितम् ॥ ३८ ॥

छागक्षीरं प्रयोक्तव्यं शृतं तोये चतुर्गुणे ।

श्वासघ्नं भेषजं यच्च तच्च कार्यं प्रयत्नतः ॥ ३९ ॥

इति वृद्धसैनसङ्घिततः चिकित्सादानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ श्वासनिदानम् ।

यैरेव कारणैर्हिक्का ऋषुभिः संप्रवर्त्तते ।

तैरेव कारणैः श्वासः क्षीरो भवति देहिनाम् ॥ १ ॥

महोर्ध्वच्छिन्नतमकच्छुद्रमेदैस्तु पञ्चधा ।

भियते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥ २ ॥

प्राग्रूपं तस्य हृत्पौड्या शूलमाधानमेव च ।

आनाहो वल्लवैरस्यं शङ्कनिस्तोद एव च ॥ ३ ॥

यदा सीतांसि संरुध्य मारुतः कफमूर्च्छितः ।

विश्वम्ब्रजति संक्रुद्धस्तदा श्वासान् करोति सः ॥ ४ ॥

उद्धूयमानवातो यः शब्दवहुःखितो नरः ।

उच्चैः श्वसति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥ ५ ॥

प्रनष्टसंज्ञाविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।

विहृताक्षाननो वह्नमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥ ६ ॥

दीर्घं प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ।

महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वं श्वसति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः ।

श्लेष्माहतमुखसीताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वं दृष्टिर्विपश्येच्च विभ्रान्ताच्च इतिस्ततः ।  
 प्रमुह्यन्वेदनार्त्तश्च शुष्कास्यो रतिपौडितः ॥ ९ ॥  
 ऊर्ध्वं श्वासे प्रकुपिते चाधः श्वासो निरुध्यते ।  
 मुह्यतस्त्राम्यतयोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हृत्पित्तम् ॥ १० ॥  
 यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणैर्निपौडितः ।  
 न वा श्वसिति दुःखार्त्तो मर्मछेदरुगार्दितः ॥ ११ ॥  
 श्वानाह खेदमूर्च्छार्त्तो दह्यमानेन वस्तिना ।  
 विप्रुताक्षः परिचीणः श्वसन्नक्तैकलोचनः ॥ १२ ॥  
 विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः ।  
 ह्रिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून् ॥ १३ ॥  
 प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते ।  
 श्रौवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥ १४ ॥  
 करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा ।  
 अतीव तीव्रवेगश्च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥ १५ ॥  
 प्रताम्यति सवेगेन त्रस्यते स निरुध्यते ।  
 प्रमोहं कांसमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥  
 श्लेष्मणा मुच्यमानेन भृशं भवति दुःखितः ।  
 तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखम् ॥ १७ ॥  
 तथास्योर्ध्वं सते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम् ।  
 न चापि लभते निद्रां शयानः श्वासपौडितः ॥ १८ ॥  
 पार्श्वे तस्यावगच्छति शयानस्य समीरणः ।  
 प्रासीनो लभते सौख्यमुष्णश्चैवाभिनन्दति ॥ १९ ॥  
 उच्छ्रिताक्षो ललाटेन खिद्यता भृशमार्त्तिमान् ।  
 विशुष्कास्यो बहुश्वासो मुहुर्यैवावधम्यते ॥ २० ॥  
 मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च प्रवर्धते ।  
 स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा श्वान्नवोत्थितः ॥ २१ ॥

क्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्याप्रतमकान्तु तम् ।  
 उदावर्त्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधकः ॥ २२ ॥  
 तमसा वर्द्धतेऽत्यर्थं श्रौतैश्चाशु प्रताम्यति ।  
 मज्जतस्तमसीवास्य विद्याप्रतमकान्तु तम् ॥ २३ ॥  
 रुजायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वातमुदीरयेत् ।  
 क्षुद्रश्वासेन सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रवाधकः ॥ २४ ॥  
 हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखं ययोत्तरे ।  
 न च भोजनपानानां निरुणह्यु चिताङ्गतिम् ॥ २५ ॥  
 नेन्द्रियाणां व्यथासैव काश्चिदापादयेद्वृजम् ।  
 स साध्य उक्तो बलिनः सर्वो वाऽव्यक्तलक्षणः ॥  
 क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते ॥ २६ ॥  
 त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ॥ २७ ॥  
 कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ।  
 यथा श्वासश्च कासश्च हरते प्राणमाशु हि ॥ २८ ॥  
 वाताधिको भवेत् क्षुद्रस्तमकस्तु कफोत्तरः ।  
 कफाहाताधिकत्पित्तसंसृष्टः क्षिन्नसंज्ञकः ॥  
 श्वासो मारुतसंसृष्टो महानूर्ध्वं स्तथा मतः ॥ २९ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

स्नेहवस्ति सृते केचिदूर्ध्वं श्वाधश्च शोधनम् ।  
 मृदुप्राणवतां श्रेष्ठं श्वासिनामादिशन्ति हि ॥ ३० ॥  
 दशमूली शटी राक्षा पिप्पली विम्बपीप्लरैः ।  
 मृङ्गीतामलकीभार्गी गुडूचीनागरार्धिभिः ॥ ३१ ॥  
 यवागूं विधिना सिद्धं कषायं वा पिवेन्नरः ।  
 कासश्चक्षुद्रहपाश्वीर्त्तिं हिक्काश्वासप्रशान्तये ॥ ३२ ॥  
 कुसुमयवकोलाश्च दशमूलकसाजसन् ।  
 पानार्थं कल्पयेत् कास हिक्काश्वासनिवृत्तये ॥ ३३ ॥

कुलत्यनागरम्ब्रीषासामिः क्षत्रितं कृष्णम् ।  
 पीतं पीष्करसंभुक्तं श्वासकासनिवारणम् ॥ ३४ ॥  
 दशमूलकषायस्तु पुष्करेण विचूर्णितः ।  
 श्वासकासप्रशमनः पार्श्वशूलविनाशनः ॥ ३५ ॥  
 रन्धाकुन्दशिरीषाणां कुसुमं पिप्पलीयुतम् ।  
 पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन पीत्वा श्वासं व्यपोहति ॥ ३६ ॥  
 देवदारुवचाभार्गी विश्वपीष्करकटफलैः ।  
 कृत्वा क्वाथो जयत्याशु श्वासकासानशेषतः ॥ ३७ ॥  
 शृङ्गीमहौषधिकणाघनपुष्कराणां  
 चूर्णं शटीमरिचशर्करया समेतम् ।  
 क्वाथेन पीतममृताह्वषपञ्चमूल्याः  
 श्वासं त्रश्नेण शमयेत् अतिदोषमुग्रम् ॥ ३८ ॥  
 कृष्णकसिताचूर्णं पीतं कोष्णेन वारिषा ।  
 शीघ्रं शमयति श्वासं कासश्चैव सुदारुणम् ॥ ३९ ॥  
 व्याघ्रीदुरालभाशृङ्गी विश्वमध्यत्रिकण्टकैः ।  
 षमृताग्निसूत्रैरैतैः यूषः स्याच्छ्वासनुत्परः ॥ ४० ॥  
 कुलत्यदशमूलानां क्वाथे स्युर्जाङ्गला रसाः ।  
 कासमर्दकपत्राणां यूषः शोभाञ्जनस्य च ॥ ४१ ॥  
 शष्कमूलकयूषश्च द्विक्वाश्वासनिवारणः ॥ ४२ ॥  
 द्राक्षां हरीतकीं कृष्णां कर्कटाख्यां दुरालभाम् ।  
 सर्पिर्मधुभ्यां विलिङ्गन् हन्ति श्वासान् सुदारुणान् ॥ ४३ ॥  
 गुडं कटुकतेजेन मिश्रयित्वा समं ब्रिङ्गन् ।  
 त्रिसप्ताहप्रयोगेण श्वासं निर्मूलतो जयेत् ॥ ४४ ॥  
 श्वाविधः सूचका दग्धा सचौद्रष्टतशर्करा ।  
 श्वासकासहरा बर्हिषादौ वा मधुसर्पिषा ॥ ४५ ॥  
 हरिद्रां सरिषं द्राक्षां गुडं राज्ञां कणां शटीम् ।



हिंसाविडम्बूतिका त्रिफलाद्योषचित्रकैः ।  
 द्विचीरं सर्पिषः प्रस्यं चतुर्भुजसैः सुतम् ॥ ५७ ॥  
 कर्षमाणैः पचेत्तच्च श्वासकासौ व्यपोहति ।  
 अर्शांस्सरोचकं गुल्मं शक्ताग्नेदं जयं तथा ॥ ५८ ॥  
 इति शिंशाद्यं घृतम् ।

सौवर्चल यवक्षार कटुकाव्योषचित्रकैः ।  
 घृतं वचाविडम्बूष साधितं श्वासशान्तये ॥ ५९ ॥  
 इति सौवर्चलघृतम् ।

कुलत्थरससंयुक्तं पञ्चकोलशृतं घृतम् ।  
 दीपनं श्वासकासघ्नं कफव्याधिहरं परम् ॥ ६० ॥  
 इति कुलत्थाद्यं घृतम् ।

तिक्तासौवर्चलक्षारपथ्यात्रिकटुहिङ्गुभिः ।  
 समालुरैर्घृतं सिद्धं सञ्जीरं श्वासकासनुत् ॥ ६१ ॥  
 गुल्मानाहञ्च शमयेत् प्रवृष्टान् शुद्धजानपि ।  
 इति तिक्ताद्यं घृतम् ।

कुलत्थदशमूलञ्च तथा ब्राह्मणयष्टिका ।  
 प्रस्यं प्रस्यञ्च संगृह्य वारिद्रोषेण साधयेत् ॥ ६२ ॥  
 पादशेषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्यं विपाचयेत् ।  
 चीरकं द्विगुणं दत्त्वा कल्कितैः पञ्चकोलकैः ॥ ६३ ॥  
 सञ्चारैः पलिकैः सर्वैः शनैर्हृद्भिना पचेत् ।  
 कासश्वासहरञ्चैव हिक्काञ्च विषमञ्जरम् ॥ ६४ ॥  
 हन्यात्तथाशीघ्रहृषी हृद्दोगारुचिपीनसान् ।  
 गुल्मं प्रीहामयं हन्याद्वलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ ६५ ॥  
 अग्निसन्दीपनञ्चैव कौलत्थं घट्पलं घृतम् ॥ ६६ ॥  
 इति कुलत्थाद्यं घृतम् ।

सुवहाकाशिकाभार्गी शुक्लाख्यं कौशुलं फलम् ।



काकादनीशुक्रवेरं वनार्द्रिहृत्करीशेकम्बोदकम् ॥ ३५ ॥  
 पलमादेष्टं तप्रकं पचेत्तैर्जककण्ठके ॥ ३६ ॥  
 कटुष्वं पीतमेतच्चिन्नासाभयकिनाशमम् ॥ ३७ ॥

इति श्वशुराकृतम् ।

तेलं दशगुणे सिद्धं भृङ्गराजरसे शुभे ।

पीयमानं यथा न्यायं श्वासकासी व्यधीकृति ॥ ३८ ॥

इति श्वशुराकृतम् ।

तिस्रस्त्रिस्रस्तु पूर्वाह्ने भुक्तार्थे भोजनस्य च ॥ ३९ ॥

पिप्लव्यः किंशुकचारभाविता वृत्तभाजिताः ।

प्रयोज्या मधुसंमिश्रा रसायनगुणैविद्या ॥ ४० ॥

जेतुं कासक्षयश्वासहिक्काशोषगलामयान् ।

अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुतां विषमज्वरान् ॥ ४१ ॥

वैस्वर्धं पीनसं शोषं गुल्मं वातवलासकम् ।

मासमेवाश्रतो युक्त्या माषिकां पिबतोऽनु च ॥ ४२ ॥

अवधारितवेगस्य यस्मा न भवति ध्रुवम् ।

इति चारपिप्लवी ।

शतं संगृह्य भार्यास्तु दशमूल्यास्तथा परम् ।

शतं हरीतकीनाञ्च पचेत्तोये चतुर्गुणे ॥ ४३ ॥

पादावशेषे तस्मिंस्तु रसे वस्त्रपरिस्त्रुते ।

आलोद्य च तुलां पूतं गुडस्य त्वभयां ततः ॥ ४४ ॥

पुनः पचेत्तु ऋद्धन्वौ वावज्ञे हत्वमागतम् ।

श्रीते च मधुनश्चात्र षट्पलानि प्रदापयेत् ॥ ४५ ॥

त्रिकटु त्रिसुमन्धश्च पलिकानि पृथक् पृथक् ।

कर्षद्वयं यवचारं संचूर्णं प्रक्षिपेत्ततः ॥ ४६ ॥

भक्षयेद्भयामिकां लेहस्वार्धपलं लिङ्गेत् ।

श्वासं सुदारुणं हन्ति कासं यच्चविधं तथा ॥ ४७ ॥

स्वरवर्णप्रदोद्योप अठसतिप्रदीपनः ।  
हरीतकीशतखात्र प्रस्यत्वादाहक जलम् ॥ ७८ ॥

इति भार्गवः ।

कुलत्वं दशमूलञ्च तथैव द्विमयष्टिका ।  
शतं शतञ्च संगृह्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ८० ॥  
पादावशेषे तस्मिंस्तु गुडस्वार्द्धतुलां क्षिपेत् ॥ ८१ ॥  
शीतौभूते च पक्षे च मधुनोऽष्टौ पलानि च ॥ ८२ ॥  
षट्पलानि तुगाक्षीर्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ।  
त्रिसुगन्धिकयुक्तञ्च खादेदग्निबलं प्रति ॥ ८३ ॥  
श्वासं कासं ज्वरं हिक्कां नाशयेत्तमकं तथा ।  
योगसन्दर्शनादत्र हृद्भवैद्योपदेशतः ॥ ८४ ॥  
जलं चतुर्गुणं देयं स्वल्पत्वाद्गोणवारिणा ।  
मानसान्निध्यसंवादाद्विपलं त्रिसुगन्धिनः ॥ ८५ ॥

इति कुलत्पगुहः ।

इति वङ्गसेनसङ्क्षितः श्रासनदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥

### अथ स्वरभेदनिदानमाह ।

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघात-  
सन्दूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु ।  
स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां  
हन्युः स्वरं भवति प्रापि हि षड्विधः सूः ॥ १ ॥  
वातेन कृष्णानयनाननमूत्रवर्चा  
भिक्षं शनैः वहति गर्दभवत् स्वरश्च ।  
पित्तेन पीतमयनामनमूत्रवर्चा  
श्रुवाक्सीन स च द्वाहसमन्वितेन ॥ २ ॥

कच्छात्कफिनं समस्तं कफस्य च कच्छात्

स्त्रस्य' शनैर्बदति चापि दिवा पिशेवात् ।

सर्वात्मके भवति सर्वविकारसम्पत्

तं चाप्यसाध्यमृषयः स्त्रभेदमाहुः ॥ ३ ॥

धूप्येत वाक्क्षयज्ञाते क्षयमाप्नुयाच्च

वाग्नेषु चापि हतवाक् परिवर्जनीयः ।

भक्तगंतं स्त्रमलक्ष्यपदं चिरैष

मेदोऽन्वयाद्बदति दिग्धगलस्तृषार्णः ॥ ४ ॥

क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य चापि चिरोत्थितो यः सहजोऽपि जातः ।

मेदस्त्रिनः सर्वसमुद्भवश्च स्त्ररामयो यो न स सिद्धिमेति ॥ ५ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

स्निग्धान् स्त्ररातुरनरानपक्वदोषान्

संयोजयेद्दमनरेचनवस्त्रिभिश्च ।

नस्यावपीडमुखधावनधूमलेहैः

सम्पादयेत्तु विविधैः कवलप्रहैश्च ॥ ६ ॥

यः श्वासकासविधिरादित एव चोक्तः

तच्चाप्यशेषमवचारयितुं यतेत ।

वैशेषिकाश्च विधिमूर्द्धमतो वदामि

तद्वै स्त्ररातुरहितं निश्चिन्नं निबोध ॥ ७ ॥

स्त्रोपघातेऽनिलजो भुक्तोपरिष्टतं पिबेत् ॥ ८ ॥

कासमर्दकवाक्पाकं मार्कावस्त्ररसैः पचेत् ।

पीतं घृतं कृत्स्नमिलं क्लिष्टं वार्त्ताकजी रसे ॥ ९ ॥

इति कासमर्दादिप्रथमम् ।

तथा कोष्ठां कर्षं हेर्यं भुक्ते घृतगुण्डोदने ।

पेत्तिके तु विरेकश्च पयसः कृष्टुरैः शृतम् ॥

लिहेन्नाधुदकां कर्षं कृष्टं मधुसमायुक्तम् ॥ १० ॥

अग्नीयाच्च ससर्पिष्वां वष्टीमधुकायकम् ॥ ११ ॥

शङ्खांस्वचं चीरवतां घृमाणां सङ्ख्य दुग्धे विपचितु तेन ।

कल्केन यष्टीमधुकाश्च सर्पिः सिद्धं पिबेत्सन्मधुशर्कराज्ञाम् ॥ १२ ॥

इति यज्ञाद्यं इतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।

पिबेन्मूत्रेण मतिमान् कफजे स्वरसंक्षये ॥ १३ ॥

अजमोदां निशां धात्रीं चारं वङ्गं विशूर्ण्य च ।

मधुसर्पियुतं लीढ्वा स्वरभेदं व्यपोहति ॥ १४ ॥

पलत्रिकत्रूपणयावशूकचूर्णञ्च हन्यात् स्वरभेदमाशु ।

किं वा कुलत्थं वदनान्तरस्थं स्वरामयं हन्यथ पौष्करं वा ॥ १५ ॥

वाते सल्लवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाक्षिकम् ।

कफे सक्षारकटुकं क्षौद्रं केवलमिष्यते ॥ १६ ॥

गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाश्रितः ।

तेन निष्क्रमते श्लेष्मा स्वरश्चाशु प्रसीदति १७ ॥

अगुरुसुरदारुदावीं सलिलं स्वरभेदहृत्पिबेत्कोष्णम् ।

व्याघ्रीसुरतरुनागरं ससिंहमुखकाथमथवापि ॥ १८ ॥

तैलाक्तं स्वरभेदे वा खादिरं धारयेन्मुखे ।

पथ्या पिप्पलीसंयुक्तं युक्तं वा नागरेण तु ॥ १९ ॥

वदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।

स्वरोपघाते कासे च लेहमेनं प्रयोजयेत् ॥ २० ॥

स्वरोपघाते मेदोजे कफवह्निधिरिष्यते ।

क्षयजे सर्वजे वापि प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥ २१ ॥

निदिग्धिकापलशतं तदर्धं ग्रन्थिकस्य च ।

चित्रकाश्च तदर्धञ्च दशमूलञ्च तत्समम् ॥ २२ ॥

द्रोणहृयेऽपीं निःक्ष्वाथ्य कषायाढकमाहरेत् ।

पूते विप्रेतद्वीन्तु पुराणस्य गुडस्य च ॥ २३ ॥

सर्वमेकत्र क्त्वा च लेहवस्त्राहुः साध्यते ।

अष्टौ पलानि पिप्पल्याः स्त्रीजातकपलं तथा ॥ २४ ॥

मरिचानां पलत्वेकं सर्वमेकत्र चूर्णितम् ।

मधुनः कुडवं दत्त्वा तदश्रीयाद्यथानलम् ॥ २५ ॥

स्वरभेदहरं मुख्यं प्रतिश्यायहरं परम् ।

श्वासकासाग्निमान्द्यार्शी गुल्ममेहगलामयान् ॥ २६ ॥

आनाहमूत्रकृच्छ्राणि हन्याद् अन्यर्षुदानि च ॥ २७ ॥

इति निदिग्धकालेः ।

शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।

पिबेत्पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ २८ ॥

वातादिजनितश्वासकासघ्ना ये प्रकीर्त्तिताः ।

योगास्तांश्चापि युञ्जीत यथा दोषं चिकित्सकः ॥ २९ ॥

चव्यास्त्रवेतसकटुत्रयतिन्तिङ्गीकं

तालीशजीरकतुगादहनैः समांशैः ।

चूर्णं गुडप्रसृदितं त्रिसुगन्धियुक्तं

वैस्वर्थ्यपीनसकफारुचिषु प्रशस्तम् ॥ ३० ॥

इति चव्यादिचूर्णम् ।

व्याघ्रीस्वरसविपक्वं रास्त्रावाद्यालगोक्षुरव्योषैः ।

सर्पिः स्वरोपघातं हन्यात् कासञ्च पञ्चविधम् ॥ ३१ ॥

शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे ।

वारिष्यष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥ ३२ ॥

स्वरसानां चालाभे चूर्णस्याढकमुदकस्य च ।

तद्धारिपर्युषितं सृदितं स्वरसवत् प्रयोज्यम् ॥ ३३ ॥

इति कष्टकारीष्टम् ।

ह्रिकाश्वासे चये कासे स्वर्थाश्चि पठितानि तु ।

सर्पीषि तानि योज्यानि भिषग्भिः स्वरसंक्षये ।

इति वक्रवेगसहस्रितः स्वरभेदविद्यासिद्धिश्चाग्निजातः उपायः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

वातादिभिः शोकभयार्तिलोभक्रोधैर्मनोप्रायणरूपैः ।  
 प्ररोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तः कषावक्त्राश्च नरोऽनिलेन ॥ १ ॥  
 कटुन्मृणां विरसश्च पूति पिप्पली विद्याल्लवणश्च वक्राम् ।  
 माधुर्यपेच्छिंशुगुरुत्वशीत्य विवन्धसम्बन्धवुतं कर्षेन ॥ २ ॥  
 प्ररोचके शोकभयार्तिलोभक्रोधाय हृद्याशुचिगन्धजी स्यात् ।  
 स्वाभाविकश्चास्यमथारुचिश्च त्रिदोषजनैकारसं भवेत् ॥ ३ ॥

हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पित्तात्  
 तृड्दाहशोषबहुलं सकफप्रसिकम् ।  
 श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्या-  
 है गुण्यमोहजडताभिरथापरश्च ॥ ४ ॥

प्रक्षिप्तन्तु मुखे चान्नं यत्र नास्वादते नरः ।  
 प्ररोचकः स विज्ञेयो भक्तद्वेषमतः शृणु ॥ ५ ॥  
 चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा तु भोजनम् ।  
 द्वेषं करोति यो जन्तुः स भक्तद्वेष उच्यते ॥ ६ ॥  
 यस्य चान्ने भवेच्छ्रद्धा सभक्तद्वेष उच्यते ।  
 कुपितस्य भयार्त्तस्य ज्वरितस्य विरोधकः ॥ ७ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

वस्तिः समीरणे पित्ते विरेको वमनं कफे ।  
 कुर्याद्दृद्यानुकूलानि हर्षणश्च मनोप्राय ॥ ८ ॥  
 वास्तोवचाङ्गिरनिले विधिवत् पिबेत् तु  
 श्लेष्मोष्णतोयमदिरान्यतमेन चूर्णम् ।  
 कृष्णापिडप्लवभस्माहरेणु भार्मी-  
 राक्षौलहिङ्गुसवणोत्तमनाभराषाम् ॥ ९ ॥  
 पित्ते गुडाब्जमुषुकीवैमनं प्रशस्तं

लोहः ससैववसितामवसर्पिरिष्टः ।  
 निम्बाप्युद्धर्तवतः कफजोऽनुपाग  
 राजद्रुमास्य मधुना सह दीप्यकाव्यम् ॥ १० ॥

मरिचं मधुना लोहं कफजोऽरोचके भिषक् ।  
 अरुचौ कवलास्तावहूमाः सुसुखधावनम् ॥  
 मनोज्ञमन्नपानञ्च हृषणाऽऽश्वासनानि च ॥ ११ ॥  
 कुष्ठसौवर्चलाजाजी शर्करामरिचं विडम् ।  
 धान्यैलापन्नकोशीर पिप्यस्वयन्दनोत्पलम् ॥ १२ ॥  
 लोभ्रं तेजोवती पथ्या त्रूपषणं सयवाग्रजम् ।  
 भार्द्रदाडिमनिर्यासस्वजाजीशर्करायुतः ॥ १३ ॥  
 सतैलमाक्षिकास्वेते चत्वारः कवलग्रहाः ।  
 चंत्वारोऽरोचकान् हन्युर्वाताद्येकजसर्वजान् ॥ १४ ॥  
 अम्बिकागुडतोयञ्च त्वगैलामरिचान्वितम् ।  
 अभक्तहृन्दरोगेषु शस्तं कवलधारणम् ॥ १५ ॥  
 शृङ्गवेररसञ्चैव मधुना सह योजयेत् ।  
 अरुचिश्वासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहम् ॥ १६ ॥  
 भोजनाये सदा पथ्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।  
 अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ॥ १७ ॥  
 कारव्यजाजीपत्रैला व्योषष्ठक्षान्नदाडिमम् ।  
 सञ्जीवशर्करं हृद्यं रुचि वङ्गप्रदीपनम् ॥ १८ ॥  
 इच्छाविनाशजनितेषु च बाधकेषु  
 भावान् भवाय वितरेत् खलु शक्यरूपान् ।  
 अर्थेन चाप्यपचितेषु पुनर्भवाय  
 पौराणिकैः श्रुतिपथैरनुमानयेत्तम् ॥ १९ ॥  
 दैन्यं गते मनसि बोधनमन्न शस्तं  
 दद्यात् प्रियं मनसि सेव्यमरोचकेषु ॥ २० ॥

सात्वतान् खदिरशकितान् विविधान् मध्यान्

पानानि मूलफलशुष्कवरागसीहान् ।

सेवेद्रसांश्च विविधान्विविधैः प्रकारै-

र्भुञ्जीत चापि लघुरुक्षमनः सुखानि ॥ २१ ॥

यस्य यदीषितं किञ्चित्तद्देयमरुचौ सदा ।

विडङ्गमधुसंयुक्तो रसो दाडिमसम्भवः ॥

असाध्यमपि संहन्यादरुचिं वक्त्रधारितः ॥ २२ ॥

अष्टादशशिशुफलानि दशमरिचानि विंशतिपिप्पल्यः ।

आर्द्रकपलं गुडपलं प्रस्थत्रयमारनालस्य ॥ २३ ॥

विडलवणसहितमेतत्खजाहृतं सुरभिगन्धाढ्यम् ।

व्यञ्जनसहस्रघाति ज्ञेयं कलहंसकं नाम्ना ॥ २४ ॥

इति कलहंसकासिकम् ।

हे पले दाडिमादष्टौ खण्डाद्दोषात्पलत्रयम् ।

त्रिसुगन्धिपलञ्चैकं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥ २५ ॥

दोषानं रोचनं हृद्यं पीनसञ्चरकासजित् ।

इति दाडिमाद्यं चूर्णम् ।

पिप्पलीनां शतञ्चैकं हे शते भरिचस्य च ।

सितापलचतुष्कञ्च नागरार्द्रपलं तथा ॥ २६ ॥

धान्यसौवर्धलाजाज्य स्वर्गले धार्द्रकार्षिके ।

कोलदाडिमहृत्तान् यवानौ चाञ्जवेतसम् ॥ २७ ॥

कार्षिकाञ्चूर्णयेदेतान् हृद्यमन्नप्ररोचनम् ।

घ्रीहृद्दप्रहृषीदोष पञ्चकासनिवर्हणः ॥ २८ ॥

खाण्डवो नाम गुल्मार्तिं विवन्धानाह शूलनुत् ।

इति खाण्डवचूर्णम् ।

तालीशोषणचव्यनागरवर्णैस्तु स्यांशकैर्हिस्ततः ।

अथाम्बिकसिन्धुकाङ्कितभुग्वस्त्रीरकास्थैर्युतः ॥



विश्वैलावदराच्च वेतस्रज्जेर्भाभ्यामसोदायुते  
 स्यं श्रेर्दाडिमपाद एव त्रिङ्गुलः श्लेष्मः सितार्षाहुतः ॥२८॥  
 कण्ठास्योदरहृदिकारप्रमनः कासाग्निमन्दीपनी  
 गुल्माघ्नानविसूचिका गुदरुजाभ्यासकमिच्छर्दिहा ।  
 कासारुच्यतिसारमूढमरुतां वा हृद्गुजां नाशनः  
 चूर्णोऽयं भिषजामतीव कथितः ख्यातो महाखाण्डवः ॥३०॥  
 इति महाखाण्डवः ।

क्षतोक्तान्तु यवान्याद्यं चूर्णमत्र प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥  
 यवानी तिमिङ्गीकञ्च नागरं सान्द्रवेतसम् ।  
 दाडिमं वादरश्काङ्कं कार्षिकानुपकल्पयेत् ॥ ३२ ॥  
 धान्यसौवर्चलाजाजी वराङ्कमर्षकार्षिकम् ।  
 पिप्पलीनां शतश्लोकं द्वे शते मरिचस्य च ॥ ३३ ॥  
 शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।  
 जिह्वाविशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचकम् ॥ ३४ ॥  
 हृत्पीडापार्श्वशूलघ्नः विबन्धानाहनाशनम् ।  
 कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहस्थशीं विकारनुत् ॥ ३५ ॥

इति यवानीखाण्डवचूर्णम् ।

लवङ्गकङ्कोलमुशीरचन्दनं नतं सनीलोत्पलकण्ठाजौरकम् ।  
 एला सकण्ठागुरुशुक्लकेशरं कण्ठा सविष्ठा मलदं सहाम्बुना ॥  
 कर्पूरजातीफलवंशरोचनं सिताष्टभागं समसूक्ष्मचूर्णितम् ।  
 सुरोचनं तर्पणमग्निदीपनं ब्रह्मप्रदं तृण्यतमं त्रिदोषनुत् ॥ ३० ॥  
 एरो विबन्धं तमकं गलप्रहं सग्नासयश्चार्क्षिपीनसं तथा ।  
 ग्रहस्थतीसारमयासृजः क्षयं प्रमेहरीगञ्च जिह्नन्ति सत्वरम् ॥३१॥

इति लवङ्गाद्यं चूर्णम् ।

सूक्ष्मैलापत्रकं स्वक् च पत्रं ताक्षीयन्नम्बुना ।

पृथ्वीकाशीरकं प्रमथं ह्रादिमं शार्ङ्गकार्षिकम् ॥ ३८ ॥

पिप्ली पीप्लीभूलं चय्यचिद्वेकनागरम् ।  
 मरिचं दीप्यकश्चैव वृक्षान्नं चान्नवेतसेम् ॥ ४० ॥  
 अजमोदामश्वगन्धा दधित्यं चापि कार्ष्णिकम् ।  
 प्रदेयं चातिशुद्धायाः शर्करायामसुतुःपलम् ॥ ४१ ॥  
 चूर्णमग्निप्रसादं स्यात्परमं रुधिवर्द्धनम् ।  
 म्लीहानं काममर्शांसि शूलं श्वासं वमिं ज्वरम् ॥ ४२ ॥  
 निहन्ति दीपयत्यग्निं बलवर्णप्रदं परम् ।  
 वातानुलोमनं हृद्यं कण्ठजिह्वाविशोधनम् ॥ ४३ ॥  
 इति सूक्ष्माद्यं चूर्णम् ।  
 व्याघ्रीस्वरसविपक्वं रास्त्राकटफलगोक्षुरव्योषैः ।  
 सर्पिः स्वराभिघातं हन्यात् कामं च पञ्चविधम् ॥ ४४ ॥  
 इति वज्रसेनसङ्कलितः शरीरकनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ हृदिरोगनिदानमाह ।

दृष्टेर्दोषैः पृथक् सर्वैर्बीभत्सालीकनादिभिः ।  
 हृदयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥ १ ॥  
 अतिद्रवैरतिस्निग्धैरुष्णैर्लवणैरपि ।  
 अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽसात्मैश्च भोजनैः ॥ २ ॥  
 अमाङ्गयात्तथोद्देगादजीर्णात् कृमिदोषतः ।  
 नार्थ्याश्चापन्नसत्वायां स्तथातिद्रुतमश्रुतः ॥ ३ ॥  
 बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्दृष्टमनुत्क्रेशितो बलात् ।  
 छादयन्नाग्नं वेगैरर्दयन्नङ्गमञ्जनैः ।  
 निरुच्यते हृदि रिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ॥ ४ ॥  
 हृत्सासोद्गाररोषो च प्रसेको लवणस्तनुः ।  
 हेषोऽन्नघानि च कृशं वमीनां पूर्वलक्षणम् ॥ ५ ॥

हृत्पार्श्वपीडामुखशोषशोषं नाभ्यर्त्तिकासस्त्ररमेदतोदेः ।

उद्गारशब्दप्रवलं सफेनं विच्छिन्नकृष्णं तमुकं कषायम् ॥६॥

कृच्छ्रेण चाऽल्पं महता च वेगेनार्त्तोऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम् ॥  
क्षीणस्य या हृदि रतिप्रवृत्ता सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।

सचन्द्रिकां तां प्रवदन्त्य साध्यां साध्यां चिकित्सेदनुपद्रवाच्च ॥६॥

अथ वातहृदिचिकित्सासाह ।

आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्वाः

स्युः हृदयो लङ्घनमेव तस्मात् ।

प्राक् कारयेत् मारुतजां विमुच्य

संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ ८ ॥

ससैम्बत्रं पिबेत्सर्पिर्वातहृदिनिवारणम् ।

लक्षणत्रययुक्तेन संयुक्तं द्रूपणेन च ।

हन्यात् क्षीरोदकं पीतं हृदि पवनसम्भवाम् ॥ १० ॥

सुहामलकयूषं वा ससर्पिष्कं ससैम्बवम् ।

यवागूं मधुमिश्रं च पञ्चमूलौश्टां पिबेत् ॥ ११ ॥

धान्याकविश्वदशमूलकषायसिद्धान्

यूषावसान् पवनवम्यरुचिप्रशान्थैः ।

पीत्वा सुखानि लभते मधुमिश्रितं वा

शङ्खाङ्गया स्वरसमूषणचूर्णयुक्तम् ॥ १२ ॥

इति वातहृदिः ।

अथ पित्तहृदिनिदानम् ।

मूर्च्छापिपासामुखशोषमूर्ध्निताल्वस्त्रिसन्तापनसो भ्रमात्तः ।

पित्तं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं धूम्रञ्च पित्तेन वमेत्यदाहम् ॥१३॥

अथ पित्तहृदिचिकित्सा ।

हृद्यां पित्तोद्गवायान्तु श्लेष्मकुम्भोद्भवं रजः ।

शुद्धीकेशुविदारौषां रसोरेकाय शस्वते ॥ १४ ॥

पित्तोपशमनीयानि पानानि शिशिराणि च ।

कषायाख्युपशुक्तानि भ्रान्ति पित्तयुतां वमिम् ॥ १५ ॥

लाजामसूरयवसुहृत्कृता यवागूः

हृद्यां हिता मधुयुता बर्हुपित्तजायाम् ।

यूषाः सुगन्धिमधुतिक्तरसप्रगाढा

मृद्वृष्टलोष्टभवमम्बु हितं ढषायाम् ॥ १६ ॥

ढट्दाहपित्तबहुलेषु वमीगतेषु

द्राक्षारसं पिबति माक्षिकसंयुतञ्च ॥ १७ ॥

सोदीच्यं गैरिकं पेयं सेव्यं वा तण्डुलाम्बुना ।

शीतं धात्रीरसाद्यं वा पित्तहृदिनिवृत्तये ॥ १८ ॥

चन्दनेनाक्षमात्रेण संयोज्यामलकीरसम् ।

पिबेन्माक्षिकसंयुक्तं हृदिस्तेन निवार्यते ॥ १९ ॥

चन्दनञ्च मृणालञ्च बालकं तगरं वृषम् ।

सतण्डुलोदकक्षीद्रः कल्कः पीतो वमिं जयेत् ॥ २० ॥

कषायो भृष्टसुहृत्स्य सलाजमधुशर्करः ।

हृद्यतीसारढट्दाह ज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥ २१ ॥

क्वाथः पर्पटजः पीतः सक्षीद्रः हृदिनाशनः ॥ २२ ॥

हरीतकीनां चूर्णन्तु लिङ्गान्माक्षिकसंयुतम् ।

अधोभागीकृते दोषे हृदिः शीघ्रं निवर्त्तते ॥ २३ ॥

गुडूचीत्रिफलानिम्बपटोलैः क्वथितं पिबेत् ।

क्षीद्रयुक्तं निहन्त्याशु हृदि पित्तान्मसम्भवाम् ॥ २४ ॥

सिताचन्दनमध्वक्तं लिङ्गेहा मक्षिकाशकृत् ।

सोपद्रवा पित्तभवा हृदिरेतेन शाम्यति ॥ २५ ॥

सर्पिः क्षीद्रसितोपेतान् लाजशङ्गून् पिबेत् तथा ।

पित्तच्छर्दिञ्च तेनाशु प्रशाम्यति सुदुस्तरा ॥ २६ ॥

इति पित्तच्छर्दिचिकित्सा ।

अथ कफहर्दिनिदानम् ।

तन्द्रास्यमाधुर्यकफप्रसेकासन्तोषनिद्राकृच्छिमीरवार्त्तः ।

स्निग्धं घनं स्वादुकफं विशुद्धं सलोमहर्षोऽल्परुजं बभेत् ॥ २७ ॥

अथ कफहर्दिचिकित्सा ।

छद्यां कफोद्भवायान्तु घमनं योजयेद्विषक् ।

तोयैः सर्षपसिन्धुत्यह्निङ्गुनिम्बकषायुतैः ॥ २८ ॥

शस्यन्ते शालिगोधूमयबभ्रुमकुष्ठकाः ।

तक्रकाञ्चिकयूषाश्च पटोलाद्याश्च भोजने ॥ २९ ॥

भारग्वधादिनिर्यहं दशाङ्गं योग्यमेव च ।

पाययेन्मधुसंयुक्तं कफहर्दिविनाशनम् ॥ ३० ॥

मनःशिलायाः फलपूरकस्य रसैः कपित्थस्य च पिप्पलीनाम् ।

क्षौद्रेण सूर्यं मरिचैश्च युक्तं लिङ्गात्कफच्छर्दियुते च वेगे ॥ ३१ ॥

विडङ्गत्रिफलाविश्वचूर्णं मधुयुतं जयेत् ।

विडङ्गप्लक्षशुण्ठीनामथवा श्लेष्मजां वर्जितम् ॥ ३२ ॥

सजाम्बवं वा वदरस्य चूर्णं सुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीम् ।

दुरालभां वा मधुसम्प्रयुक्तां लिङ्गात्कफच्छर्दिनिग्रहार्थम् ॥ ३३ ॥

इति कफच्छर्दिचिकित्सा ।

अथ विदोषहर्दिनिदानम् ।

शूलाविपाकाश्चिदाहृष्ट्या श्वासप्रमोहप्रवृत्तं प्रसक्तम् ।

हर्दिस्त्रिदोषाङ्गवणास्त्रनीलं साम्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥ ३४ ॥

वित्स्वेदमूत्राम्बुवह्नि वायुः स्रोतांसि संरुध्य यदोर्ध्वमेति ।

उत्पन्नदोषस्य समाचितन्तु दोषं समुहूय नरस्य कोष्ठात् ॥ ३५ ॥

विशमूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं हृष्टश्वासकासार्त्तियुतं प्रसक्तम् ।

दुष्टं नरच्छर्दयतीह बेगात् तयार्दितश्चाशु विनाशमेति ॥ ३६ ॥

अथ त्रिदोषहर्दिचिकित्सा ।

पिष्टा धात्रीफलं द्राक्षां शर्कराश्च पलोन्मिताम् ।

दत्त्वा मधुपलञ्चैव कुडवं सलिलस्य च ।  
 वाससा गालितं पीतं हन्ति हृदि त्रिदोषजाम् ॥ ३७ ॥  
 मसूरसक्तवः क्षौद्रं मर्दिता दाडिमाश्रसा ।  
 पीता निवारयत्याशु हृदि दोषत्रयोद्भवाम् ॥ ३८ ॥  
 श्रीफलस्य गुडूच्या वा कषायो मधुसंयुतः ।  
 पेयश्चर्दित्रये शीतो मुर्वा वा तण्डुलाश्रुना ॥ ३९ ॥  
 समाक्षिका मधुरसा पीता वा तण्डुलाश्रसा ।  
 तर्पणं वा मधुयुतं तिसृणामपि भेषजम् ॥ ४० ॥  
 कृतं गुडूच्या विधिवत् कषायं हिमसंज्ञितम् ।  
 तिसृष्वपि भवेत्पथ्यं माक्षिकेण समन्वितम् ॥ ४१ ॥  
 युक्ताश्ललवणः पिष्टाः कुस्तुम्बुर्योऽथवा हिताः ।  
 तण्डुलाश्रुयुतं खादेत् कपित्थं त्रूषणेन वा ॥ ४२ ॥  
 एलालवङ्गगजकेशरकोलमज्ज-  
 लाजाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् ।  
 चूर्णं सितामधुयुतं मनुजो विलिङ्घ्य  
 हृदि निहन्ति कफमारुतपित्तजां च ॥ ४३ ॥

इत्येलादि चूर्णम् । इति त्रिदोषहृदिचिकित्सा ।

कोलमज्जाकणाधात्री लाजाविश्वफलत्रिकम् ।  
 श्यामाश्लनाब्दकौलत्यं माक्षिकं विट्सितायुतम् ॥ ४४ ॥  
 कणोषणकपित्थन्तु त्वगलापत्रकं समम् ।  
 सक्षौद्राः पादिका लेहाः षडेते हृदिनाशनाः ॥ ४५ ॥  
 कोलामलकमज्जानी मक्षिकाविट् सितामधु ।  
 सकृण्णतण्डुलो लेहश्चर्दिमाशु निदृच्छति ॥ ४६ ॥  
 लाजाकपित्थमधुमागधिकोषणानां  
 क्षौद्राभयात्रिकटुधान्यकजीरकाणाम् ।  
 पथ्यासृतामरिचमाक्षिकापिप्पलीनां

लेहास्त्रयः सकलवन्धुचिप्रशान्थै ॥ ४७ ॥

मनः शिलामागधिकोषणानां चूर्णं कपित्थास्त्ररसेन युक्तम् ।

लाजैः समांशैर्मधुनावलीढं हृदि प्रसक्तामसक्ताभिहन्ति ॥ ४८ ॥

अश्वत्थबल्कलं शुष्कं दग्धं निर्वापितं जले ।

तज्जलं पानमात्रेण हृदि जयति दुर्जयाम् ॥ ४९ ॥

जात्या रसः कपित्थस्य पिप्पलीमरिचान्धतः ।

क्षौद्रेण युक्तः शमयेत्क्षौद्रोऽयं हृदिमुल्बणाम् ॥ ५० ॥

अत्र जातीशब्देन धात्राः यद्दण्डम् ।

निम्बास्त्रपल्लवगवेधकधान्यमेव

क्षीवेरवारि मधुना पिबतोऽल्पमल्पम् ।

हृदिः प्रयाति शमनं त्रिसुगन्धियुक्ता

लीढा निहन्ति मधुना सदुरालभा वा ॥ ५१ ॥

विदलानि च सुदानां पिप्पल्यश्चैव कुट्टिता ।

आशु तक्षलिलं पेयं समधु हृदिनाशनम् ॥ ५२ ॥

सौवर्चलमजाव्यश्च पिप्पलीमरिचानि च ।

युक्तोऽयं मधुना लेहः अष्टः हृदिनिवारणः ॥ ५३ ॥

मातुलुङ्करसो लाजा शर्करामधुसंयुतः ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः अष्टः हृदिनिवारणः ॥ ५४ ॥

कृष्णोषणसिताचूर्णं लाजतुल्यं समाक्षिकम् ।

कपित्थवीजपूरास्त्र कश्चित्तं हृदिनाशनम् ॥ ५५ ॥

प्रियङ्गुञ्जनमुस्तानि पाययेत्तु यथाबलम् ।

दृष्णातिसारहृदिर्न्न सक्षीद्रतण्डुलाम्बुना ॥ ५६ ॥

आम्नास्थिविल्वनिर्यूहः पीतः समधु शर्करः ।

निहन्त्याच्छर्द्यतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥ ५७ ॥

जम्बाम्फलशतं क्षौद्रं दस्वा सुशीतलं सलिलम् ।

लाजैरवचूर्णं पिबेच्छर्द्यतिसारं परं सिद्धम् ॥ ५८ ॥

पद्मकान्तनिम्बानां धान्यचन्दनयोः पचेत् ।  
कल्के क्वाथे च हृदिषः प्रस्थं हृदिनिवारणम् ।  
दृष्ट्वा रुचिप्रशमनं दाहृष्वरहरं परम् ॥ ५८ ॥

पद्मकाथं घृतम् ।

ऋत्याणकद्रूपणजीवकानि घृतानि हृद्यानि तु हृदिरोगे ॥ ६० ॥

इति साधारणविधिः ।

अथ आमन्तुजहृदिनिदानम् ।

रीभक्षजा दीर्घदजामजा च ह्यसात्मगतो वा कृमिजा च या हि ।  
सा पञ्चमी ताश्च विभावयेत्तु दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥ ६१ ॥

शूलहृल्लासबहुला कृमिजा च विशेषतः ।

कृमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥ ६२ ॥

अथ आमन्तुजहृदिचिकित्सा ।

वीभक्षजामवीभक्षैर्हेतुभिः संहरेद्द्विमम् ।

दीर्घदोत्यां वमिं हृद्यैः काङ्कितैर्वस्तुभिर्जयेत् ॥ ६३ ॥

लङ्घनैर्वमनैर्वापि सात्मैर्वा सात्मप्रसम्भवाम् ।

कृमिहृद्रोगवञ्चापि साधयेत् कृमिजां वमिम् ॥ ६४ ॥

यथादोषश्च वितरेच्छस्तं विधिमनन्तरम् ।

पवनघ्नौ चिरोत्यासु प्रयोज्या हृदिषु क्रिया ॥ ६५ ॥

अथ हृदिदृष्ट्याचिकित्साभाह ।

फलाप्रवालं छिन्नायाः मधुकं नीलमुत्पलम् ।

क्षुब्धैः शीतकषायोऽयं दृष्ट्वाहृदिनिवारणः ॥ ६६ ॥

एतैरेवौषधैः सिद्धां लाजपेयां पिबेन्नरः ।

सशर्करां समाक्षिकां दृष्ट्वाहृदिनिवारणाम् ॥ ६७ ॥

षाम्बजम्बुकषायं वा पिबेन्नाक्षिकसंयुतम् ।

हृदि सर्वां प्रणुदति दृष्ट्वाश्चैवापकर्षति ॥ ६८ ॥

वटशुक्रं सितालोभं दाडिमं मधुकं मधु ।



पित्तक्षण्डुलतोयेन हृदिदृष्ट्यानिवारणम् ॥ ६८ ॥

शोदनं रक्तशालीनां शीतं माक्षिकसंयुतम् ।

भोजयेत्तेन शाम्येत हृदिदृष्ट्ये चिरोत्थिते ॥ ७० ॥

महाकल्याणकं सर्पिः कल्याणकमथापि वा ।

शतावरीघृतं वापि दृष्ट्याहृदिनिवारणम् ॥ ७१ ॥

कासश्वासौ ज्वरस्तृष्णा हिक्का वैचित्त्यमेव च ।

हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाः हृदरूपद्रवाः ॥ ७२ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः हृदिदृष्ट्याहृदिनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ दृष्ट्यानिदानमाह ।

भयश्रमाभ्यां बलसङ्घयाद्वा उर्ध्वं चित्तं पित्तविवर्द्धनैश्च ।

पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालु प्रसन्नं जनयेत्पिपासाम् ॥१॥

स्रोतःस्वऽपांवाहिषु दूषितेषु दोषैश्च दृष्ट् सन्भवतीह जन्तोः ।

तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथा ह्यामसमुद्भवा च ॥२॥

भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु ॥ ३ ॥

क्षामास्यता मारुतसन्भवायान्तोदस्तथा शङ्कशिरस्तु चापि ।

स्रोतोनिरोधो विरसश्च वक्त्रं शीताभिरङ्गिश्च विवर्द्धमेति ॥४॥

मूर्च्छांश्चविद्वेषविलापदाह रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः ।

शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां सुखधूमनश्च ॥५॥

वाष्पावरोधात्कफसंहतेऽग्नी दृष्ट्याबलासेन भवेत्तथानु ।

निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च दृष्ट्यादितः श्लथति चातिमात्रम् ॥६॥

क्षतस्य रुक् शीणितनिर्गमाभ्यां दृष्ट्या चतुर्थीक्षतजा मता तु ॥७॥

रसक्षयाद्या क्षयसन्भवा सा तयाभिभूतस्तु निशादिनेषु ।

पेपीयतेऽश्वः स सुखं न याति बां सन्निपातादिति केचिदाहुः ।

रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषग् व्यवस्येत् ॥८॥

शिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च कृच्छ्रूलनिष्ठीवनसादयुक्ता ।

क्षम्य त थाक्त्वं लवणश्च भुक्तं गुर्वन्नमेवाशु तृषां करोति ॥ ८ ॥

वीणस्वरःप्रतान्म्यन् दीनाननः संशुष्कहृदयगलतालुः ।

भवति खलु सर्पसर्गात् दृष्ट्या सा शोषिणी कष्टा ॥ १० ॥

ध्वरमोहक्षयकास श्वासाद्यपष्टदेहानाम् ।

सर्वास्वतिप्रसक्ता रोगक्षयानां वमिप्रसक्तानाम् ॥

घोरौपद्रवयुक्ता दृष्ट्या मरणाय विज्ञेया ॥ ११ ॥

अथ दृष्ट्याधिकारानाम् ।

वातघ्नमन्नपानं सृदुलघुशीतश्च वातदृष्ट्यायाम् ।

स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरघृतं वातजे तर्षे ॥ १२ ॥

दृष्ट्यातिवृद्धावदरे च पूर्णे तं वामयेन्मागधिकोदकेन ।

विलोमनश्चात्र हितं विधेयं स्याद्दाडिमान्नातकमातुलुङ्गैः ॥ १३ ॥

सुवर्णरीप्यादिभिरग्नितामैः लोष्टैः कृतं वा सिकतोत्करैर्वा ।

जलं सुखोष्णं शमयेत्तु दृष्ट्यां सशर्करं क्षीद्रयुतं हितं वा ॥ १४ ॥

दृष्ट्यायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ।

रसाश्च वृंहणाः शीता गुडूच्या रस एव च ॥ १५ ॥

पञ्चाङ्गकाः पञ्चगणा य उक्तास्तेष्वम्बुसिद्धं प्रथमे गणे वा ।

पिबेत्सुखोष्णं मनुजोऽल्पशस्तु तृषो विमुच्येत हि वातजायाः ॥ १६ ॥

इति वातदृष्ट्या ।

पित्तोत्थितां पित्तहरैर्विपक्वं निहन्ति तीयं पय एव वापि ॥ १७ ॥

स्वादुतिक्तं द्रव्यं शीतं पित्तदृष्ट्यापहं परम् ।

काश्मर्यं शर्करायुक्तं चन्दनोशीरधान्यकम् ।

द्राक्षाभुक्तसंयुक्तं पित्ततर्षे जलं पिबेत् ॥ १८ ॥

स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरं घृतं वा पित्तजे तर्षे ।

तद्दद् द्राक्षाचन्दन खर्जूरोशीरमधुसंयुतं तीयम् ॥ १९ ॥

द्राक्षाचन्दनखर्जूरी पीतं मधुयुतं जलम् ।

दृष्ट्याहरं पिबेद्वापि मधुना तण्डुलोदकम् ॥ २० ॥

इति पित्तदृष्ट्या ।

तक्तं द्रवञ्च कटुक्लं कफदृष्ट्यानिवर्हणम् ॥ २१ ॥

विस्वाढकीघातकीपञ्चकील दर्भेषु सिद्धं कफजां निहन्ति ।

द्वितं भवेच्छर्दनमेव चात्र तप्तं न निम्बप्रसवोदकेन ॥ २२ ॥

सजीरधान्याद्रकशृङ्गवेर-

सीवर्चलाग्यर्षजलप्लुतानि ।

मद्यानि हृद्यानि च गन्धवन्ति

पीतानि सद्यः श्रमयन्ति दृष्ट्याम् ॥ २३ ॥

लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्दितम् ।

काश्मर्यशर्करायुक्तं पिबेत् दृष्ट्यादितो नरः ॥ २४ ॥

शर्कराकेसरं क्षौद्रं कृष्णाजीरकदाडिमैः ।

स्नेहो वा तट्जयी कृष्णा मधुक्षीरद्रुमाङ्गुरैः ॥ २५ ॥

अक्तं दाडिमबीजं पीतं धात्रीफलञ्च धान्याम्बैः ।

भार्द्रपटास्तरणकृतप्राहतगात्रस्तृषां जयति ॥ २६ ॥

गोस्तनेक्षुरसक्षीर यष्टीमधुमधूप्लवैः ।

नियतं नस्यतः पीतैस्तृषा शाम्यति दारुणा ॥ २७ ॥

कर्णशिरो मुखलेपः सुक्रिकयान्त्रदाडिमरसेन ।

तर्पयति शीघ्रमेव जलौघवत्सैकतराशिम् ॥ २८ ॥

कीलदाडिमहृत्क्षौद्रशुक्रिकाशुक्रिकारसः ।

पञ्चाम्बको मुखे लेपः सद्यस्तृषां नियच्छति ॥ २९ ॥

क्षीरेक्षुरसमाध्वीक क्षौद्रशीधुगुडोदकैः ।

हृत्क्षौद्रास्त्रैश्च गण्डपास्तालुशोषनिवारणाः ॥ ३० ॥

तालुशोषे पिबेत्सर्पिर्घृतमण्डमथापि वा ।

धान्याम्बमास्यवैरस्य मलदौर्गन्धनाशनम् ॥

तदेव शृतशीतं हि मुखशोषहरं परम् ॥ ३१ ॥

वैशद्यं जनयत्वास्त्रे सन्दधाति मुखव्रणान् ।  
 दाहदृष्ट्याप्रथमं मधुगण्डूषधारणम् ॥ ३२ ॥  
 जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्ध्नि दापयेत् ।  
 केशरं मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवसंयुतम् ॥ ३३ ॥  
 दाडिमं वदरं लोध्रं कपित्थं बीजपूरकम् ।  
 पिष्ट्वा मूर्ध्नि प्रलेपञ्च पिपासादाहनाशनः ॥ ३४ ॥  
 वारिश्रीतं मधुयुक्तं माकण्ठाद्वा पिपासितम् ।  
 पाययेद्दामयेच्चापि तेन दृष्ट्या प्रशाम्यति ॥ ३५ ॥  
 वटप्ररोहेर्मधुकुष्ठकोत्यलैः  
 सलाजचूर्णैर्गुटिकां प्रकल्पयेत् ।  
 सुसंहिता सा वदने विधारिता  
 दृष्ट्यां प्रहृष्टामपि हन्ति सत्वरम् ॥ ३६ ॥

इति सामान्यविधिः ।

क्षतोद्भवां रुग्निवारणेन जयेद्रसानामसृजञ्च पानैः ।  
 क्षयोत्थितां क्षीरघृतं निह्न्यात् मांसोदकं वा मधुकोदकं वा ३७  
 शामोद्भवां विष्वक्चायुतानां जयेत्कषायैरथ दीपनानाम् ।  
 उल्लेखनैर्गुर्वशनप्रजातां जयेत् क्षतोत्थां तु विनापिपासाम् ॥ ३८ ॥  
 स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या दृष्ट्या स्यात्तां गुडाम्बुना शमयेत् ।  
 अतिरूक्षदुर्वलानां दृष्ट्यां शमयेद्दणामिहाशु पयः ॥ ३९ ॥  
 क्वागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥ ४० ॥  
 मूर्च्छार्कदिदृष्टपादाह स्त्रीमद्यभृशकर्षिताः ।  
 पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्तो मदात्यये ॥ ४१ ॥  
 दृष्ट्यन्नूर्ध्वामयी क्षीणो न लभित जलं यदि ।  
 मरणं दीर्घरोगञ्च प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥ ४२ ॥  
 सात्प्राग्पानभैषज्यैस्तृषार्त्तस्य जयेत्तृषाम् ।  
 तस्मात्क्षितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ ४३ ॥

द्विषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।  
 तस्मात्सर्वास्त्रवस्थासु न क्षिप्रहारि वर्जयेत् ॥ ४४ ॥  
 अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् ।  
 तोयाभावे पिपासार्त्तः क्षणान्नाशैर्विमुञ्चते ॥ ४५ ॥  
 इति ब्रह्मसेनसङ्ग्रहितः दृष्टान्निदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ मूर्च्छानिदानमाह ।

क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।  
 वेगाघातादभौघाताङ्गीनसत्वस्य वा पुनः ॥ १ ॥  
 करणायतनेषूग्रा वाञ्छेष्वाभ्यन्तरेषु च ।  
 निविशन्ते यदा दोषा स्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ २ ॥  
 संज्ञावहासु नाडीषु पिष्टिताष्वनिलादिभिः ।  
 तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥ ३ ॥  
 सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।  
 मोहो मूर्च्छेति तामाहुः षड्विधा सा प्रकीर्त्तिता ॥ ४ ॥  
 वातादिभिः शोणितेन मर्द्ये न च विषेण च ।  
 षट्स्वप्येतासु पित्तं हि प्रभुत्वेनावतिष्ठति ॥ ५ ॥  
 हृत्पीडाजृम्भणं ज्ञानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च ।  
 सर्वासां पूर्वरूपाणि यथास्त्रन्तं विभावयेत् ॥ ६ ॥  
 नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम् ।  
 पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते ॥ ७ ॥  
 वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च ।  
 कार्यं श्यावारुणा ह्याया मूर्च्छायै वातसम्भवे ॥ ८ ॥  
 रक्तं हरितवर्णञ्च विद्येत्पीतमथापि वा ।  
 पश्यंस्तमः प्रविशति सखे हृद्ये प्रबुध्यते ॥ ९ ॥

सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताङ्गलेक्षणः ।  
 संभ्रमवर्चाः पीताभो मूर्च्छायि पित्तसम्भवे ॥ १० ॥  
 मेघसङ्काशमाकाशमाहृतं वा तमोघनैः ।  
 पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ ११ ॥  
 गुरुभिः प्राहृतैरङ्गैर्यथैवाद्रं चर्मणा ।  
 सप्रसेकः सङ्कल्लासो मूर्च्छायि कफसम्भवे ॥ १२ ॥  
 सर्वाङ्गतिः सन्निपातादपश्चार इवागतः ।  
 स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभक्षचेष्टितैः ॥ १३ ॥  
 घृथिव्यापस्तमोरूपं रक्तगन्धश्च तन्मयः ।  
 तस्माद्रक्तस्य गन्धेन भुवि मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ १४ ॥  
 द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदपि सुहृति ॥ १५ ॥  
 गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ।  
 त एव तस्मात्ताभ्यान्तु मोही स्यातां यथेरितौ ॥ १६ ॥  
 स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वसृजागूढोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः ॥ १७ ॥  
 मद्येन विलपन् शीते नष्टविभ्रान्तमानसः ।  
 गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥ १८ ॥  
 वेपथुः स्वप्नदृष्ट्याः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते ।  
 वेदितव्यं तीव्रतरैर्यथास्वं विषलक्षणैः ॥ १९ ॥  
 मूर्च्छां पित्ततमप्राया रजः पित्तानिलाङ्गमः ।  
 तमो वातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥ २० ॥  
 अनायासश्चमो देहे प्रहृष्टः श्वासवर्जितः ।  
 क्लमः स इति विज्ञेयः इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥ २१ ॥  
 इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ।  
 निद्रार्त्तस्थेव यस्यैतत्तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥ २२ ॥  
 इन्द्रियाणाम् मनसो मोही निद्रा निगद्यते ।  
 विमोहस्विन्द्रियाणाम् स तु तन्द्रा निरुच्यते ॥ २३ ॥

दोषेषु मदमूर्च्छायां भ्रतविगेषु देहिनाम् ।  
 स्वयमेवीपशोभ्यन्ति सञ्चासेनौषधैर्विना ॥ २४ ॥  
 वाग्देहमनसां वेष्टामाक्षिप्यातिबलामलाः ।  
 सद्यस्वन्व्यवलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥ २५ ॥  
 स ना सञ्चाससद्यस्तः काष्ठौभूतो मृतोपमः ।  
 प्राणैर्विसुंध्यते शीघ्रं सुक्ता सद्यःफलं क्रियाम् ॥ २६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सेकावर्गोऽहं मणयः सहाराः  
 शीताः प्रदेहा व्यजनानिलाश्च ।  
 शीतानि पानानि च गन्धवन्ति  
 सर्वासु मूर्च्छासु निवारितानि ॥ २७ ॥  
 सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि  
 सदाङ्गिमा जाङ्गलजां रसांश्च ।  
 तथा यवा लोहितशालयश्च  
 मूर्च्छासु पथ्याश्च संतीनमुक्ताः ॥ २८ ॥  
 मूर्च्छां प्रशस्ताम्बुशिरोविरेकैः  
 जयेदभीष्णं वमनेश्च तीक्ष्णैः ॥ २९ ॥  
 कोलमज्जीषणोशीरं केशरं शीतवारिणां ।  
 पीतं मूर्च्छां जयैल्लौढां कृष्णां वा मधुसंयुताम् ॥ ३० ॥  
 भ्रमः पित्तस्य संवृद्धौ जायते पवनस्य च ।  
 अतस्तयोः प्रशमनीं क्रियामत्रावचारयेत् ॥ ३१ ॥  
 महौषधानृता चीद्रे पुष्करं यन्त्रिकीङ्गवम् ।  
 पिबेत्कणायुतं काथं मूर्च्छायाश्च मदेषु च ॥ ३२ ॥  
 पिबेद्दुरालभाकाथं सघृतं भ्रमशान्तये ।  
 त्रिफलायाः प्रयोगो वा प्रयोगः पयसीऽपि वा ॥ ३३ ॥  
 कापोसर्वाजपाङ्कुर तच्छुसतन्नैः प्रकाशिता पिया ।

धान्यकङ्कणमगरु कीरकालवधैर्विनाशयेद् भ्रमणम् ॥ ३४ ॥

खिन्नमासलकं पिष्ट्वा द्वाण्डयः सह संहजेत् ।

विश्वमेवजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ।

तेनास्य शाम्यते मूर्च्छा खासः कासस्तथैव च ॥ ३५ ॥

पञ्चमूलकप्रायश्च मधुना सितया पिबेत् ।

यथास्त्रश्च च्चरुप्लानि कषायाणि प्रयोजयेत् ॥ ३६ ॥

रक्तजायान्तु मूर्च्छायां हितः शीतक्रियाविधिः ।

मद्यजायां पिबेन्मद्यं निद्रां सेवेत वा सुखम् ॥ ३७ ॥

विषजायां विषप्लानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

कृष्णा शताह्वा शस्यङ्गीनां साभयानां पलं पलम् ।

गुडस्य षट्पलान्वेषा गुटिका भ्रमणाग्निनी ॥ ३९ ॥

इति भ्रमणाग्निनीष्टौ ।

अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रधमनानि च ।

सूचीभिस्तोदनं शस्तं दाह्यपीडात्पश्चान्तरे ॥ ४० ॥

लुञ्चनं केशलोम्बाश्च दक्षौर्दग्जमेव च ।

आत्मगुप्तावघर्षश्च हितस्तस्मावबोधते ॥ ४१ ॥

उत्थितो लब्धसंश्रय लशुनस्य रसं पिबेत् ।

खादेत् सन्ध्याप्रलवणवीजपूरककेशरम् ॥ ४२ ॥

प्रथ्याक्ताथेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन च ।

सर्पिः कल्याणकं त्रापि मदमूर्च्छापिष्टं पिबेत् ॥ ४३ ॥

इति वक्रसेनसङ्घटितः मूर्च्छानिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ सहाय्यनिदानमाह ।

ये विषस्य गुणः प्रोक्तस्त्ये सुकोऽपि प्रकीर्तितः ।

तेन मिथोपयुक्तेन भवन्मुग्धो सहाय्यः ॥ १ ॥



किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवाञ्च तथा स्मृतम् ।  
 अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं तथाऽऽतम् ॥ २ ॥  
 प्राणाः प्राणभृतामञ्च तदयुक्तान्तु हन्त्यसून् ।  
 विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥ ३ ॥  
 विधिना मात्रया काले हितैरवैयथा बलम् ।  
 प्रहृष्टो यः पिबेन्नद्यं तस्य स्यादऽऽतोपमम् ॥ ४ ॥  
 स्निग्धैस्तदभ्रैर्मांसैश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितम् ।  
 भवेदायुःप्रकर्षाय बलायोपचयाय च ॥ ५ ॥  
 काम्यता मनसस्तुष्टिस्तेजो विक्रम एव च ।  
 विधिना सेव्यमाने तु मद्ये सन्निहिता गुणाः ॥ ६ ॥  
 तदेवान्नमज्ञेन सेव्यमानममात्रया ।  
 कायाग्निना ह्यग्निसमं समेत्य कुरुते मदम् ॥ ७ ॥  
 मदेन करणानान्तु भावान्यत्वे कृते सति ।  
 निगूढमपि भावं स्वं प्रकाशं कुरुतेऽवशः ॥ ८ ॥  
 श्लैष्मिकांश्चाल्पपित्तांश्च स्निग्धान्मात्रोपसेविनः ।  
 पानं न बाधतेऽत्यर्थं विपरीतांश्च बाधते ॥ ९ ॥

अथ विगुणमदसंशयमाह ।

बुद्धिस्मृतिप्रौतिकरः सुखञ्च पानान्न निद्रारतिवर्द्धनञ्च ।  
 सम्पाठगीतस्वरवर्द्धनञ्च प्रोक्तोऽतिरम्यो प्रथमो मदो हि ॥ १० ॥  
 अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग्विषष्टः सोऽन्नत्तलोलाकातिरप्रशान्तः ।  
 आलस्यनिद्राभिहतो सुहृञ्च मर्ध्यन मत्तः पुरुषो मदेन ॥ ११ ॥  
 गच्छेद्गम्यानगुरूञ्च मन्येत् खादेद्भक्ष्याणि च नष्टसंज्ञः ।  
 ब्रूयाञ्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मदे तृतीये पुरुषस्वतन्त्रः ॥ १२ ॥  
 चतुर्थे तु मदे मूढो भग्नदाविंश निष्क्रियः ।  
 कार्याकार्यविभागान्नो मृतादपि परो मृतः ॥ १३ ॥  
 को मदं तीक्ष्णं गच्छेद्दुःखादिभूय चापिरे ।

बहुदोषमिवामुहः कान्तारं कथयः क्षती ॥ १४ ॥  
निर्भुक्तमिकान्तत एव मद्यं निषेध्यमाणं पुत्रपिण मित्थम् ।  
उत्पादयेत् कष्टतमान् विकारानुत्पादयेच्चापि शरीरमेदम् ॥ १५ ॥  
क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ।  
व्यायामभाराध्वपरिहतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि ॥ १६ ॥  
अत्यन्तभ्रष्टावततोदरेण सजीर्णभक्तोऽन तथा बलेन ।  
उष्णाभितप्तेन च सेव्यमाणं करोति मद्यं विविधान् विकारान् १७

पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा ।  
पानबिभ्रमसंज्ञश्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १८ ॥  
द्विकाश्वासशिरः कम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः ।  
विद्याहृद्दुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥ १९ ॥  
दृष्टादाहज्वरस्वेद मोह्यातिसारबिभ्रमैः ।  
विद्याहरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥ २० ॥  
दृश्यरोचकङ्कणास तन्द्रास्तैमित्यमौरवैः ।  
विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥ २१ ॥  
श्रेयस्त्रिदोषजश्चापि सर्वलिङ्गैर्मदात्ययः ॥ २२ ॥

श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च  
विण्मूत्रसक्त्तिरथ तन्द्रररोचकश्च ।  
लिङ्गं परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञाः  
दृष्ट्यारुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ॥ २३ ॥  
आधानमुद्यमथवोह्निरणं विदाहः  
पाने त्वजीर्णमुपगच्छति लक्षणानि ।  
श्रेयानि तत्रे भिषजा सुविनिश्चितानि  
पित्तप्रकीपजनितानि च कारणानि ॥ २४ ॥  
दृष्ट्वात्सोदकफसंस्रवकण्ठधूम-  
मूर्च्छावमिज्वरशिरोरुजनप्रदेहाः ।

द्वेषः सुपाननिवृत्तेश्च न तेऽनेन  
 तं पाननिवृत्तेश्च न तेऽनेन धीमाः ॥ २५ ॥  
 जीर्णोत्तरीयमतिशीतमसन्दाहं  
 तैश्चप्रधास्यमतिपानघृतं त्यजेत् ।  
 जिह्वीघृतालुमसितं त्वयवापि मीलं  
 पीते च यस्मिन् नयने रुधिरप्रभे वा ॥ २६ ॥  
 द्विकान्धरी वसथुवेपथुपार्श्वशुलाः  
 कासश्चमावपि च पानघृतं त्यजेत् ॥ २७ ॥

धंसको विचयश्चैव रोगश्चास्योपजायते ।  
 श्लेष्मप्रसेकहृत्कण्ठास्यशोषश्च सञ्चिण्णता ।  
 तन्द्रानिद्रातियोगश्च ज्ञेयं धंसकलक्षणम् ॥ २८ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

मद्यं सौवर्चलं व्योषं सुतं किञ्चिज्जलान्वितम् ।  
 जीर्णमद्याय दातव्यं वातपानात्ययापहम् ॥ २९ ॥  
 योजयेन्नातुलुङ्गान्नादाङ्गिभैः पानकान्यपि ।  
 स्निग्धास्त्रलवणास्तांश्च रसान् जाङ्गलजान् शुभान् ॥ ३० ॥  
 सूतं सौवर्चलं मृङ्गीं द्रूपणाईकदीप्यकैः ।  
 मद्यं पीत्वा जस्रत्युषं पत्रमोक्षं मदात्ययम् ॥ ३१ ॥  
 पित्ताक्तके क्षुधुरचर्गं कषायसिद्धं  
 मद्यं हितं समधुशर्करमिष्टगन्धि ।  
 पीत्वा च सक्वमपि चेद्दुरसप्रगाढं  
 किञ्चित् क्षुब्धस्थितमथोद्धिष्ठितव्यमेव ॥ ३२ ॥  
 सतीनमुद्भिन्वान् वा दाङ्गिसामलकान्वितान् ।  
 द्राक्षात्मसन्नाह्वरूपरूपकरसिक्तान् वा ।  
 कल्पयेत्तर्पणान् यूषात् कृत्वांश्च विविधास्त्रकान् ॥ ३३ ॥  
 पित्तं शीघ्रसिद्धायुक्तं मद्यमसौवर्चलं मिमेक्षे

पित्तपानात्यये योष्या सर्वलक्ष क्रियाः शिवाः ॥ ३४ ॥  
 वमनद्रव्यसंयुक्तं मधुमीलसंज्ञं हितम् ।  
 पानरोगे कफोद्भूते लङ्घनञ्च यथा बलम् ।  
 दीपनीयीषधीपेतं पिबेन्नद्यं समाहितः ॥ ३५ ॥  
 त्रिफलाया रसो वापि व्योमचूर्णसमन्वितः ।  
 शुष्कमूलकजो यूषः कौलथो वा मधूत्कटः ॥ ३६ ॥  
 यवान्न विकृतिर्योष्या जाङ्गलाश्चकृतानि च ।  
 सौवर्चलमजाजीश वृक्षात्तं साश्ववेतसम् ।  
 त्वगीला मरिचार्द्धांशं शर्कराभागयोजितम् ॥ ३७ ॥  
 एतन्नवणमष्टाङ्गं मग्निसन्दीपनं परम् ।  
 मदात्यये कफप्राये दद्यात् स्रोतोविशुद्धये ॥ ३८ ॥  
 अत्रैकद्रव्यभागान्त्वं त्वगीला मरिचानामर्द्धांशकत्वम् । शर्क-  
 ायाश्च सौवर्चलादिभिश्च तुल्यो भागः ।

इति षटाङ्गलवणम् ।

सर्वजे सर्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सकैः ।  
 आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः शान्तिं याति मदात्ययः ॥ ४० ॥  
 न चेन्नद्यक्रमं हित्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत् ।  
 लङ्घनाद्यैः कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ॥ ४१ ॥  
 अोजस्तुल्यगुणं क्षीरं विपरीतञ्च मद्यतः ।  
 क्षीरप्रयोगं मद्यञ्च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ॥ ४२ ॥  
 मद्यः खर्जूरमृद्धीका वृक्षात्तान्त्रिकदाडिमैः ।  
 परूषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारमुत् ॥ ४३ ॥  
 चव्यं सौवर्चलं द्विष्टु जीरकं विश्वदीप्यकम् ।  
 चूर्णं मध्येन दातव्यं पानात्ययवृजापहम् ॥ ४४ ॥

इति चव्यादिचूर्णम् ।

मधुना हन्युपसृक्तः त्रिफला रसो मुहूर्द्धकाः प्रातः ।

सप्ताहात् पञ्चभुजी भेदमूर्च्छाकामक्षीष्मादान् ॥ ४५ ॥

इति मधुपिच्छागुणाद्रक्षणी ।

अहानि सप्त चाष्टौ च नृणां पानात्ययं स्मृतम् ।

पानं हि भजते जीर्णमत ऊर्ध्वं विमार्गगम् ॥ ४६ ॥

कुष्माण्डकरसः सगुडः शमयति मदमाशु मदनकोद्वजम् ।

धत्तूरकञ्च दुग्धं शशर्करञ्च पानयोगेन ॥ ४७ ॥

सहृदिमूर्च्छातिसारं मदं पूगफलोद्भवम् ।

सद्यः प्रशमेत्यपीतमाहृतेर्वारिश्रीतलम् ॥ ४८ ॥

वन्यकरीषघ्नाणाञ्जलपानाङ्गवणभक्षणादपि च ।

शाम्यति पूगफलमदखूर्णं रुजा शर्कराकबलात् ॥ ४९ ॥

मद्यं पीत्वा यदि ना तत्क्षणमवलेढि शर्करां सघृताम् ।

जातु न मदयति मद्यं मनागपि प्रथितवीर्यमपि ॥ ५० ॥

कट्फलमुस्तगुडूची माषैः क्रमविवर्द्धितैश्च तत्त्वैर्वम् ।

चर्वितसुखघृतमात्रं हन्याद्गन्धं सुराप्रभवम् ॥ ५१ ॥

पथ्याक्वाथेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा ।

सर्पिः कल्याणकं वापि मदमूर्च्छापहं पिबेत् ॥ ५२ ॥

शतावरी सहस्रिक यष्टीकल्केः शृतं घृतम् ।

पयः पुनर्नवाक्वाथे पानात्ययमपोहति ॥ ५३ ॥

घृतं पुष्टिकरं पानान्मद्यपानहृत्तौजसः ।

इति शतावरीपुनर्नवाद्यं घृतम् ।

ये च दृष्ट्यादयो रोगास्ते निवार्याः स्वभेषजैः ॥ ५४ ॥

मद्यप्रक्षीणदेहस्य वस्तयः सानुवासनाः ।

अभ्यङ्गीक्षादनम्लानसर्पिः क्षीरनिषेवणम् ॥ ५५ ॥

जलप्लुतखन्दनभूषिताङ्गः सन्धी सभक्तां पिशितोपदंशाम् ।

पिबेत्सुरां नैव लभेत रोगान् मनोपघाताञ्च मदं न याति ॥ ५६ ॥

यं दोषमधिकं पश्येत्समादौ प्रतिकारयेत् ।

कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदीर्घे मदात्यये ॥ ५७ ॥  
 क्रान्तिश्च हीना च विहीनकर्णौ जिह्वातिनीला दृश्यावली च ।  
 नेत्रे तु रक्ते शुकपक्षपीते कृष्णाधरी यत्र विवर्जनीयः ॥-५८ ॥

इति ब्रह्मसिंहसंज्ञितः पानात्ययेपरमदपानाजीर्णपानविभक्तनिदान-

चिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ मद्यजदाहनिदानमाह ।

त्वचं प्राप्तः सपानोष्ण पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ।  
 दाहं प्रकुर्वते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥ १ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

शतधौतघृताभ्यक्ष्णं द्विद्वान्तु यवशक्तुभिः ।  
 कोलामलकसंयुक्तौ दाह्निमास्त्रेण बुद्धिमान् ॥ २ ॥  
 हृदयेत्तस्य सर्वाङ्गमारणालार्द्रवाससा ।  
 लामञ्जकेन युक्तेन चन्दनेनानुलेपयेत् ॥ ३ ॥  
 चन्दनाम्बुकणास्यन्दि तालवृक्षोपवीजनैः ।  
 सुप्याहाहार्दितोऽभोजकदलीदलसंस्तरे ॥ ४ ॥  
 परिषेकावगाहेषु व्यजनानाञ्च सेवने ।  
 शस्यते शिशिरं तोयं दाहदृष्टोपशान्तये ॥ ५ ॥  
 क्षीरैः क्षीरकषायैश्च सुशीतैश्चन्दनान्वितैः ।  
 अन्तर्दाहं प्रशमयेदतैश्चान्यैः सुशीतलैः ॥ ६ ॥  
 फलिनीलोन्नसेव्याम्बु हेमपत्रं कुटक्वटम् ।  
 कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ॥ ७ ॥  
 अक्षयसूक्ष्मकृतो लिप्येच्चन्दनस्यापि दाहनुत् ।  
 त्वग्जातंस्त्रीक्षणै रीर्षाच्छीतकृत्वमथागुत् ॥ ८ ॥  
 श्रौवैरपञ्चकोशीरं चन्दनकोदवारिणा ।

सम्युर्णामवगाहित क्रोणीं कृत्वावित्तो रक्तः ॥ ९ ॥  
 आमलककाक कुडुवं कुलिकं निम्बु, सौंभ्रताम् ।  
 प्रस्थेन पयसः शिष्टा वषेत् प्रस्थे च कर्कषि ॥ १० ॥  
 प्रस्थं दत्त्वा सितायाश्च वासाप्रलघतुष्टयम् ।  
 जीरकं मरिचं कण्ठांश्च चातुर्जातं क्षिपेत्युनः ॥ ११ ॥  
 कर्षं दत्त्वा ततः स्निग्धे भाण्डे धृत्वोपभोजयेत् ।  
 दाहं सुदुर्जयं हन्ति मूर्च्छां हृदि चिरोत्थिताम् ॥ १२ ॥  
 इति आमलक्यादिखरः ।

मातुलुङ्गरसबीद्म प्रलीपात् दाह नाशनम् ।  
 शस्यते चात्र पानानि शीतानि विविधानि च ॥ १३ ॥  
 शीतवातजलस्थर्षः शीतान्युपवनानि च ।  
 पित्तज्वरहरं यच्च दाहे तत्कार्यमिच्छते ॥ १४ ॥  
 वाप्यः कमलहासिग्नो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।  
 नार्थ्यसन्दनदिग्धाग्नौ दाहदैव्यहरा मताः ॥ १५ ॥  
 कुशादिशालिपर्णीभिर्जीविकर्षभसाधितम् ।  
 तैलं घृतञ्च दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ॥ १६ ॥  
 इति कुशाद्यं घृतम् ।

अथ रक्तजदाहनिदानम् ।

कृत्स्नदेहानुर्गं रक्तमुद्रितं दहति ध्रुवम् ।  
 संन्धूयते चोत्थते च ताम्नाभस्तास्रलोचनः ।  
 लोहगन्धाङ्गवदनो वज्रिनेवावकीर्यते ॥ १७ ॥

अथ चिकित्साशाह ।

तं विलङ्घ्य विधानेन संश्लेषाद्वात्मानस्यैव ।  
 प्रशाम्भत्ययका दाहो रसैस्तुष्टय जाह्नवे ॥ १८ ॥  
 शाखाश्रयं यथा कृत्यं रोहिणीं अधिपतिं हराम् ॥ १९ ॥

अथ पित्तजदाहनिदानम् ।

पित्तज्वरसमः पित्तात् स चाप्यस्य विधिः स्मृतः ॥ २० ॥  
 दृष्टानुरोधादम्बाती क्षीणे तेजः समुद्भवः ।  
 सवाद्याभ्यन्तरं देहं प्रदहेन्मन्दचेतसः ।  
 संशुष्कगलतास्वोष्ठो जिह्वां निष्कृष्य वेपते ॥ २१ ॥

अथ चिकित्सा ।

पाययेत् काममन्त्रश्च शर्कराम्बुः पयोऽपि वा ।  
 क्षीरमिन्दुरसं वापि कारयेत् पित्तजं विधिम् ॥ २२ ॥

अथ रक्तपूरुषकोष्ठजदाहनिदानम् ।

असृजा पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽग्न्यः स्यात्सुदुस्तरः ।  
 विधिः सद्योब्रवीयोक्तस्तस्य लक्षणमेव च ॥ २३ ॥  
 धातुक्षयोऽथो यो दाहस्तेन मूर्च्छां तृषान्वितः ।  
 क्षामस्वरः क्रियाहीनः स सीदिङ्गुशर्षपीडितः ॥ २४ ॥  
 क्षतजोऽनश्नतश्चाम्बुः शोचतो वाप्यनेकधा ।  
 तेनान्तर्दहतिऽत्थर्थं तृष्णां मूर्च्छां प्रलापकम् ॥ २५ ॥  
 मर्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽसाध्यः सप्तमो मतः ।  
 सर्व एव च वर्ष्म्याः स्युः शीतगात्रेषु देहिनिः ॥ २६ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

तमिष्टविषयोपेतं सुहृद्भिरभिसन्मितम् ।  
 क्षीरमांसरसाहारं विधिनोक्तेन साधयेत् ॥ २७ ॥  
 सर्व एव विवर्ष्म्यास्तु शीतगात्रेषु देहिषु ।  
 प्रशान्तोपद्रवो वापि शोधनं प्राप्तमाचरेत् ॥ २८ ॥

एति बह्वेगसहस्रितः दाहनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।



## अथोन्मादनिदानमाह ।

मदयन्त्युद्धता दोषा यस्मादुन्मागमाश्रिताः ।  
मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कौत्सितः ॥ १ ॥  
एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।  
मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥ २ ॥  
विषाद्भवति षष्ठस्तु यथास्वं तेषु भेषजम् ।  
स चाप्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां विभर्त्ति च ॥ ३ ॥

विरुद्धदुष्टाश्चि भोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।  
उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः ॥ ४ ॥  
तैरल्पसत्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निदासं हृदयं प्रदूथ ।  
स्त्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः ॥ ५ ॥  
धीविभ्रमः सत्वपरिप्लवश्च पर्याकुला हृष्टिरधीरता च ।  
अवहवाक्यं हृदयश्च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम् ॥ ६ ॥  
रूक्षाल्पशीतान्नविरिक धातुक्षयोपवासेरनिलोऽतिवृद्धः ।  
चिन्तातिदुःखं हृदयं प्रदूथ बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥ ७ ॥  
अस्थानहास्यस्मितगीतनृत्यवागङ्गविक्षेपणरोदनानि ।  
पारुथ्य कार्श्यारुणवर्णता च जीर्णं बलं चानिलजस्य रूपम् ॥ ८ ॥  
अजीर्णकटृस्त्रविदाह्यशीतैर्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।  
उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदिस्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात् ॥ ९ ॥  
अमर्षसंरम्भविनम्नभावाः सन्तर्जनाभिद्रवणौष्णारोषाः ।  
प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषाः पीताचभापित्तघ्नतस्य लिङ्गम् ॥ १० ॥  
संपूरणैर्मन्दविचेष्टनैश्च सोष्णा कफो मर्मणिं संप्रवृद्धः ।  
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति चित्तं प्रमोहयन् संजनयेद्विकारम् ॥ ११ ॥  
वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारीविविक्तप्रियता च निद्रा ।  
हृदिस्थं लाला च रणश्च भङ्गो नखादिशौक्लाश्च कफात्मके स्वात् ॥ १२ ॥

यः सन्निपातप्रभवोऽपि चोरः क्विः समस्तै रपि हेतुभिः स्यात् ।  
सर्वाणि रूपाणि विभर्त्ति तादृग् विश्वभैषज्यविधिर्विवर्णः ॥ १३ ॥

चोरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यै-

र्वित्तासितस्य धनबान्धवसंज्ञयाहा ।

गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो-

र्जायेत चीत्कटतरो मनमो विकारः ॥ १४ ॥

चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसंज्ञो

गायत्यथो हसति रोदिति चातिमूढः ।

रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः

श्यावाननो विषकृतेन भवेद्विसंज्ञः ॥ १५ ॥

अवाङ्मुखस्तून्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः ।

जागरूको ह्यसन्देह मुन्मादेन विनश्यति ॥ १६ ॥

अथ चिकित्सायाह ।

वातिके स्नेहपानं प्राग्विरेकः पित्तसम्भवे ।

कफजे वसनं कार्यं परो वस्त्यादिकः क्रमः ॥ १७ ॥

यच्चोपदिश्यते किञ्चित् अपस्मारचिकित्स्विते ।

उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याद्दोषदूष्ययोः ॥ १८ ॥

द्रुमाग्निजलशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।

रत्नेदुन्मादिनं चैव सद्यः प्राणहरं हि तत् ॥ १९ ॥

ब्राह्मी कुष्माण्डीफल घड्घन्या शङ्खपुष्पिका स्वरसाः ।

उन्मादहृतो दृष्टाः पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः ॥ २० ॥

चाङ्गेरौरसकाञ्जिक गुडसमभागाः सुमथिताः क्रमशः ।

उन्मादरोगशमनाः पीता दिवसत्रयेणैव ॥ २१ ॥

मण्डूकपर्णाः स्वरसः कमकदलसंयोजितः समभागः ।

शमयत्युन्मादगदं लक्षराजवल्लीरसयुक्तः ॥ २२ ॥

सितकुसुमधलायाः साक्षीकर्षत्रयं यः

शिखरिचरणकीर्णं क्षीरपाकेन पक्वम् ।  
 पिबति तदनु शीतं प्रातरुत्थाय नित्यम्  
 जयति भ्रूति घोरं व्याधिसुम्नादमुग्रम् ॥ २३ ॥  
 सिद्धार्थको हिङ्गुवचा करञ्जो देवदारु च  
 मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रिकाम् ।  
 समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयं  
 वस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥ २४ ॥  
 नस्यमालेपनञ्चैव स्नानसुहृत्तनं तथा ।  
 अपस्मारविषोन्मादं हृत्वा लक्ष्मीज्वरापहम् ॥ २५ ॥  
 भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजहारे च शस्यते ।  
 सर्पिरेतेन सिद्धं वा गोमूत्रे च तदर्थकत् ॥ २६ ॥

इति सिद्धार्थकावह्ननम् ।

दशमूलाख्यं सघृतं युक्तं मांसरसेन वा ।  
 ससिद्धार्थकचूर्णं वा पुराणं वैककं घृतम् ॥ २७ ॥  
 उन्मादशान्तये पेयो रसो वा तिलमाषजः ।  
 प्रयोज्यं सार्षपं तैलं नस्याभ्यञ्जनयोः सदा ॥ २८ ॥  
 आश्वासयेत् सुहृद्भिश्च वाक्पैर्धर्मार्थसंहितैः ।  
 ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि च ॥ २९ ॥  
 बद्धं सार्षपतैलाक्तं मुत्तानमातपे न्यसेत् ।  
 कपिकच्छायवा तप्तैर्लोहितैर्लजलैः स्पृशेत् ॥ ३० ॥  
 कषाभिस्ताडयित्वा च सुबद्धं विजने गृहे ।  
 रुन्ध्याच्चेतो हि विद्वांस्तं यथा व्रजति तत्सुखम् ॥ ३१ ॥  
 सर्पणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तेः सिंहैर्गजेश्च तम् ।  
 दासयेच्छस्त्रहस्तैश्च शत्रुभिस्तास्करैस्तथा ॥ ३२ ॥  
 अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ।  
 दासयेद्युर्वधैरेनं तर्जयन्तो नृपाज्ञया ॥ ३३ ॥

देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं भवेत् ।  
 तेन तस्य शमं याति सर्वतो विभ्रुतं मनः ॥ ३४ ॥  
 सततं धूपयेच्चैनं श्वगोमांसेश्च पूतिभिः ॥ ३५ ॥  
 इष्टद्रव्यविनाशेन मनो यस्योपहन्यते ।  
 तस्मै तत्सदृशप्राप्त्या शान्त्याश्वासैः शमं नयेत् ॥ ३६ ॥  
 कामशोकभयक्रोधहर्षेर्थालोभसम्भवात् ।  
 परस्परप्रतिद्वन्द्वै रेभिरेव शमं नयेत् ॥ ३७ ॥  
 बुद्ध्या दोषं वयःसात्म्यं देशकालं बलाबलम् ।  
 चिकित्सितमिदं कुर्यादुन्मादे भूतदोषजे ॥ ३८ ॥  
 देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मात्तस्य तु बुद्धिमान् ।  
 वर्जयेदस्त्रनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ॥ ३९ ॥  
 अपस्मारक्रियां वापि ग्रहोद्दिष्टाञ्च कारयेत् ।  
 शान्तिं दोषविशुद्धिञ्च स्रेहवस्तिभिराचरेत् ॥ ४० ॥  
 मृदुपूर्वान्तु विषजे क्रियामूर्द्धां प्रयोजयेत् ।  
 शोकशान्तिमुपनयेदुन्मादे पञ्चमे भिषक् ॥ ४१ ॥  
 उरोबाहुललाटस्थां शिरां मुक्ता प्रयत्नतः ।  
 निवाते शमनं युञ्ज्याद्विल्वाद्यम्बुकणान्वितम् ॥ ४२ ॥  
 द्रुषणं हिङ्गु लवणं वचा कटुकरोहिणी ।  
 शिरोषनक्तमालानां बीजं श्वेताश्च सर्षपाः ॥ ४२ ॥  
 गोमूत्रपिष्टैरेतैस्तु वर्त्तिर्नवास्त्रने हिता ।  
 चातुर्थिकमपस्मार मुन्मादं वा नियच्छति ॥ ४४ ॥

इति द्रुषणाया वर्तिः ।

कुष्ठाश्वगन्धे लवण्याजमोदे हे जीरके त्रीणि कटूनि पाठा ।  
 माङ्गल्यपुष्पया च समानचूर्णं कृत्वा च चूर्णेन वचोद्भवेन ॥४५॥  
 तुल्येन युक्तं बहुशो रसेन तद्भाबितं ब्रह्मविनिर्मितायाः ।  
 सर्षिर्मधुभ्याश्च ततोऽक्षमात्रं लिङ्गाच्चरः सप्तदिनं हिताशी ॥४६॥

ऐश्वर्यमिच्छन्मनसस्य धैर्यं मेधां तथेच्छन्निगुणश्च कालम् ।  
पठेन्नरः श्लोकसहस्रमङ्गस्तादृत् प्रयोष्यं द्विगुणश्च कालम् ॥४७॥

सारस्वतमिदं चूर्णं ब्रह्मणा निर्मितं स्वयम् ।

जगद्धिताय लोकानां दुर्मेधानां विधेतसाम् ॥ ४८ ॥

इति सारस्वतं चूर्णम् ।

द्विङ्गुसौवर्चलव्योषैर्हिपलांशैर्घृतादकम् ।

चतुर्गुणे गवां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥ ५८ ॥

इति हिंम्वाद्यं घृतम् ।

जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ।

त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ॥ ५० ॥

वयस्था शूकरी कृत्वा सातिच्छत्रा पलङ्कषा ।

महापुरुषदन्ता च वयस्थानाकुलीद्वयम् ॥ ५१ ॥

कटभ्ररा वृश्चिकाली सस्थिराऽपि च तैर्घृतम् ।

सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ ५२ ॥

महापैशाचकं नाम घृतमेतदयथासृतम् ।

मेधाबुद्धिस्मृतिकरं बालानां चाग्निदीपनम् ॥ ५३ ॥

इति महापैशाचिकं घृतम् ।

त्रिफलालक्ष्मणाऽनन्ता समङ्गा शारिवासृता ।

ब्राह्मी पाठा, द्विष्टहती द्विस्थिरा द्विपुनर्नवा ॥ ५४ ॥

सहदेवी सूर्यवल्ली वयस्था गिरिकर्णिका ।

तोयकुम्भे पचेदेतत् पलांशं पादशेषिते ॥ ५५ ॥

नतं कौन्ती वचा कुष्ठं कृष्णासर्षपसैन्धवैः ।

निरुक् मवर्णवत्सायाः संसिद्धं पयसा च गोः ॥ ५६ ॥

पुथयोगे घृतप्रस्थं सुहृमकलशे स्थितम् ।

पानाभ्यञ्जनती मेधा स्मृत्यायुः पुष्टिवर्धनम् ।

रक्षोघ्नञ्च विपन्नञ्च सारस्वतमिदं घृतम् ॥ ५७ ॥

इति सारस्वतं घृतम् ।

काथ्ये विचूर्षिते क्षिप्त्वा ततः षोडशिकं जलम् ।  
 पादशेषं प्रकर्त्तव्यमेवः काथविधिः स्मृतः ॥ ५८ ॥  
 दशमूली तथा रास्ना वातारिस्त्रिहता बला ।  
 मूर्वाःशतावरी चेति काथ्यैस्तु कुडवैः पृथक् ॥ ५९ ॥  
 कृतकाथं पृथक् प्रस्थद्वयं सृष्टमिना पचेत् ।  
 विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्विलवालुकम् ।  
 स्थिरानन्ता द्वे रजन्वी शारिवे द्वे प्रियङ्गुका ॥ ६० ॥  
 नीलीत्यलैला मञ्जिष्ठा दन्तीदाडिमकेसरम् ।  
 विडङ्गं ह्यग्निपर्णी च कुष्ठचन्दनपद्मकैः ॥ ६१ ॥  
 तान्नीशपत्रं हृहती मालतीकुसमं नवम् ।  
 षष्टाविंशतिभिः कल्कैः एतैः कर्षसमन्वितैः ॥ ६२ ॥  
 चतुर्गुणं जलं दत्त्वा पिष्टेस्तद् विपचेत् घृतम् ।  
 अपस्मारे ज्वरे शोषे कासे मन्दानले कृशे ॥ ६३ ॥  
 वातरक्ते प्रतिश्याये तृतीयकचतुर्थके ।  
 मूत्रकृच्छ्रे कटीशूले विसर्पाभिहृतेषु च ॥ ६४ ॥  
 कण्डूपाण्डूभयोन्माद विषमेहगरेषु च ।  
 भूतोपहतचित्तानां गह्वदानामचेतसाम् ॥ ६५ ॥  
 शस्तं स्त्रीणाञ्च बन्ध्यानां धन्यमायुर्बलप्रदम् ।  
 फलक्ष्मीपापरक्षोन्नं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ६६ ॥  
 कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥

इति पानीयकल्याणकं घृतम् ।

द्विजलं सचतुःक्षीरं तस्यात् कल्याणकं महत् ।  
 एभ्य एव स्थिरादीनि जले पञ्चैव विंशतिम् ॥ ६७ ॥  
 रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गर्ष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ।  
 वीराहिमाष काकोली स्वयं गुप्तर्षभर्षिभिः ॥ ६८ ॥  
 मेदया च समैः कल्कैस्तस्मात् कल्याणकं महत् ।

हृंहणीयं विशिष्टेषु सखिपातहरं परम् ॥ ६६ ॥

इति महाकल्याणकं घृतम् ।

श्यामा मधुरसा राज्ञा देवदारु शतावरी ।

श्वदंष्ट्रा दशमूलञ्च तैर्युक्त्या क्वाथकल्कितैः ॥ ७० ॥

साधितञ्चेतसं नाम घृतं चेतो विकारनुत् ।

उन्मादमदमूर्च्छायां ज्वरापस्मारभेषजम् ॥ ७१ ॥

इति चैतसं घृतम् ।

पञ्चमूल्या च काश्मर्य्यां रास्त्रैरण्डत्रिवृद्धला ।

मूर्वाशतावरी चेति क्वाथैर्द्विपलिकैरिमैः ॥ ७२ ॥

कल्याणकस्य चांशेन चैतसं नाम तद्वृतम् ।

सर्वचेतो विकाराणां शमनं परमुच्यते ॥ ७३ ॥

कार्यैः कषायो द्विगुणाष्टतोर्यैः पानीयकल्याणककल्कपाथम् ।

इति त्रितीयं चैतसं घृतम् ।

निशायुक् त्रिफला श्यामा वचा सिद्धार्थद्विङ्गुभिः ।

शिरौषकटभी खेता मञ्जिष्ठा व्योषदारुभिः ॥ ७४ ॥

समैः कल्केर्घृतं मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥

इति निशायं घृतम् ।

चन्दनाम्बुनखं याव्यं यष्टीशैलेयपद्मकम् ।

मञ्जिष्ठा सरलं दारु शळ्येलापूर्तिकेशरम् ॥ ७५ ॥

पत्रं तैल्वं सुरा मांसी कङ्कोलं वनिताम्बुदम् ।

हरिद्रे शारिवे तिक्ता लवणागुरुकुङ्कुमम् ॥ ७६ ॥

त्वग्र्येणुनलिका चेति तैलाम्बुस्तु चतुर्गुणम् ।

लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहघ्नं परमं मतम् ॥ ७७ ॥

अपस्मारग्रहोन्माद क्त्यालक्ष्मीज्वरापहम् ।

आयुःपुष्टिकारश्चैव वशीकरणसुप्तमम् ॥ ७८ ॥

इति चन्दनायं तैलम् ।

त्रिवृतामिषमन्थो यो द्विताशीं प्रयतः शुचिः ।  
 निजागन्तुमिब्रह्मादैर्न कदाचित् स युज्यते ॥ ७९ ॥  
 प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।  
 धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ८० ॥

अथ भूतीन्मादनिदानमाह ।

अमर्त्येवाग्निक्रमवीर्येष्टेष्टान्नादिविज्ञानबलादिभिर्यः ।  
 उन्मादकालो नियतश्च यस्य भूतीत्यमुन्मादमुदाहरत्तम् ॥ ८१ ॥

सन्तुष्टः शुचिरथ दिव्यमाल्यगन्धो  
 निस्तन्द्रोऽप्यविततसंस्कृतप्रभाषी ।  
 तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता  
 ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः ॥ ८२ ॥  
 संखेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता  
 जिह्वाक्षो विगतभयो विमार्गट्टिष्टिः ।  
 सन्तुष्टो भवति न चान्नपानजातैः  
 दुष्टात्मा भवति च देवशत्रुजुष्टः ॥ ८३ ॥  
 हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी  
 स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः ।  
 नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं  
 गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ ८४ ॥  
 ताम्नाक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी  
 गन्धीरो द्रुतमतिरल्पवाक्सहिष्णुः ।  
 तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै  
 यो यच्चग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ ८५ ॥  
 प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान्  
 शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः ।  
 मांसेष्पुस्तिलगुडपायसाभिकाम-



स्तङ्गत्तो भवति पितृग्रहाभिजुष्टः ॥ ८६ ॥

यस्तूर्थां प्रसरति सर्पवत् कदाचित्  
सृक्षिण्यौ विलिहति जिह्वया तथैव ।

क्रोधालुर्गुडमधुदुग्धपायसेषुः

विज्ञेयो भवति भुजङ्गमेन जुष्टः ॥ ८७ ॥

मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सु-

निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।

क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविहारी

श्रीचङ्चिड् भवति स राक्षसैर्गृहीतः ॥ ८८ ॥

देवविप्रगुरुद्वेषी वेदवेदाङ्गनिन्दकः ।

षात्मपीडाकरोऽहिंस्रो ब्रह्मराक्षससेवितः ॥ ८९ ॥

उद्वस्त्रः कृशपुरुषो विरुद्धभाषी-

दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथातिलोलः ।

बह्वाशी विजनधनान्तरोपसेवी

व्याचेष्टन् व्रसति रुदन् पिशाचजुष्टः ॥ ९० ॥

स्थूलाक्षो द्रुतमटनः सफेनलेही

निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति ।

यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः सन्

सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशाब्दे ॥ ९१ ॥

देवग्रहाः पौर्णमास्या मसुराः सन्ध्योरपि ।

गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्ष्णाश्च प्रतिपद्यपि ॥ ९२ ॥

पितरः कृष्णपक्षे स्युः पञ्चम्यामपि चोरगाः ।

रक्षांसि रात्रौ पैशाचाः चतुर्दश्यां विशन्ति हि ॥ ९३ ॥

दर्पणादीन् यथा ह्याया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।

स्वमणिं भास्करार्चिश्च यथा देहश्च देहष्टकम् ।

विशन्ति न च दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणाम् ॥ ९४ ॥

अथ उन्मादाधिकारः ।

सर्पिष्यानादरामस्तीर्मन्त्रादिश्रेयते विधिः ॥ ८५ ॥  
 पूजावस्तुपहारेष्टि होममन्त्राञ्जनादिभिः ।  
 जयेदागन्तुमुन्मादं यथाविधि शुचिर्भिषक् ॥ ८६ ॥  
 रक्तमास्थानि गन्धश्च बीजानि मधुसर्पिषी ।  
 भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरुच्यते ॥ ८७ ॥  
 ऋक्षजम्बुकरोमाणि शङ्खकीलसुनं तथा ।  
 हिङ्गु मूलश्च वस्तस्य धूपमस्य प्रयोजयेत् ।  
 एतेन शास्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः ॥ ८८ ॥  
 शिरीषबीजं लशुनं शुण्ठीं सिद्धार्थकं वचाम् ।  
 मञ्जिष्ठां रजनीं कुष्ठं वस्तमूत्रेण पेपयेत् ॥ ८९ ॥  
 वार्त्तीकायाविशुष्का च सा योज्या नयनाञ्जने ॥ १०० ॥  
 कर्पासास्थिमयूरपिच्छवृहतीनिर्माल्यपिण्डीतकै-  
 स्वङ्गांसी वृषदंशविट् तुषवचाकेशाहिनिर्मोचनैः ।  
 नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं  
 स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नं परम् ॥ १०१ ॥  
 इति महाधूपवरः ।

कल्याणकं प्रयुञ्जीत महद्वा चैतसं घृतम् ।  
 तैलं नारायणं वाथ महन्नारायणं तथा ॥ १०२ ॥  
 न च रौद्रं प्रयुञ्जीत प्रयोगं देवताग्रहे ।  
 ऋते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न वा चरेत् ॥ १०३ ॥  
 वैद्यास्तु वै निहन्युस्ते ध्रुवं क्रद्धा महीजसः ।  
 हिताहितविधानञ्च नित्यमेव समाचरेत् ॥ १०४ ॥  
 ति वङ्गसेनसङ्कलितः उन्मादभूतोन्मादनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥

## अथापस्मारनिदानमाह ।

चिन्ताशोकादिभिर्दोषाः क्रुधा हृत्क्षीतसि स्थिताः ।

कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मारं प्रकुर्वते ॥ १ ॥

वातात्पित्तात्कफात्सर्वेर्दोषैः स स्याच्चतुर्विधः ।

तमसो दर्शनं ध्यानं हृत्काम्यो नेत्रवैकृतम् ।

भ्रमो हृदयशून्यत्वं भाविनस्तस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

तमः प्रवेशः संरन्धो दोषोद्रेकहतस्मृतिः ।

अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः ॥ ३ ॥

हृत्काम्यशून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ।

निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवन्त्यथ ॥ ४ ॥

कम्पते दशते दन्तान् फेनोद्दामी शसित्यपि ।

परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चाऽनिलात् ॥ ५ ॥

पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृग्प्रदर्शनः ।

सदृशोष्णानलव्याप्त लोकदर्शी च पैत्तिकः ॥ ६ ॥

शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतहृष्टाङ्गजो गुरुः ।

पश्यन् शुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ ७ ॥

सर्वैरेतैः समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः ।

अपस्मारः स चाऽसाध्यो यः क्षीणस्याऽनवशश्च यः ॥ ८ ॥

प्रस्फुरन्तं सुबहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवम् ।

नेत्राभ्याश्च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥ ९ ॥

पक्षाहा हादशाहाहा मासाहा कुपिता मलाः ।

अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिदध्यान्तरम् ॥ १० ॥

देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ वीजानि कानिचित् ।

शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रयः ॥ ११ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पूर्वं युञ्ज्यादपस्मारं छर्दनादीनि बुद्धिमान् ।

वातिकं वस्त्रिभिः प्रायः पैत्तिकान्तु विरेचनैः ।  
कफजं वमनैर्धीमानपस्मारमुपाचरेत् ॥ १२ ॥  
ततस्तीक्ष्णं प्रयुञ्जीत भिषक् सम्यग्विशोधनम् ।  
सर्वतः शुद्धदेहस्य स्यादुन्मादहरी क्रिया ॥ १३ ॥  
उपयोगे ग्रहोक्तानां योगानां चाथ श्रेषतः ।  
शिशुकटुङ्गकिण्णिही निम्बत्वग्रससाधितम् ॥  
चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ १४ ॥  
गोधानकुलनागानां वृषभर्षगवामपि ।  
पित्तेषु तैलं सिद्धञ्च नस्याभ्यङ्गेषु पूजितम् ॥ १५ ॥  
तीक्ष्णैरुभयतो भागैः शिरसापि विरेचयेत् ।  
पूजां रुद्रस्य कुर्वीत तद्गणानां विशेषतः ॥ १६ ॥  
तैलेन लशुनं सेव्यं पयसा च शतावरीम् ।  
ब्राह्मीरसञ्च मधुना सर्वापस्मारभेषजम् ॥ १७ ॥  
उद्धन्वनरग्रीवापाशं दग्ध्वा कृतामसौ ।  
शीताम्बुना समं पीत्वा हृन्म्यपस्मारमुद्धतम् ॥ १८ ॥  
विदह्य निर्द्रवां कृत्वा छागजामन्त्रनालिकाम् ।  
तामन्त्रसाधितां खादेदपस्मारमुदस्यति ॥ १९ ॥  
निर्गुण्डौ भव वन्दाक पाननस्योपयोगतः ।  
उपैति सहसा नाशमपस्मारो महागदः ॥ २० ॥  
मनोह्वा तार्क्ष्यजञ्चैव शक्त्यपारावतस्य च ।  
अञ्जनाञ्चन्म्यपस्मारमुन्मादञ्च विशेषतः ॥ २१ ॥  
श्वशृगालविडालानां कपीनाञ्च गवामपि ।  
पित्तानि नस्यतो दद्यादपस्मृतिनिवृत्तये ॥ २२ ॥  
यष्टौहिङ्गुवचादारु शिरीषलशुनामयैः ।  
साजमूत्रैरपस्मारे सोन्मादे नावनाञ्जने ॥ २३ ॥  
कपित्थाब्धारदाभुद्धान् सुस्तोशीरयवांस्तथा ।

सव्योषान् वस्तमूत्रेषु घृष्टाः कृत्तिं प्रकश्येवेते ॥ २४ ॥

अपस्मारे तथोन्मादे सर्पदंष्ट्रे गरादिते ।

विषपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमाः ॥ २५ ॥

बद्धपायुं विपर्याक्षं शीतपादकरोदरम् ।

विद्याज्जलमृतं जन्तुं शूनपान्नाभिमिह्नम् ॥ २६ ॥

इति जलमृतस्य चणमिदम् ।

पुथोद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमञ्जनम् ।

तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं स्मृतम् ॥ २७ ॥

याभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्हृदयं सम्प्रबुद्धते ।

स्रोतांसि चास्य शुद्धयन्ति स्मृतिं संज्ञाञ्च विन्दति ॥ २८ ॥

नकुलोलूकमार्जारं गृध्रकौटाहिकाकजः ।

तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्भिषक् ॥ २९ ॥

गोमूत्रसिद्धार्थकशिशुपर्णैरुद्धर्त्तनं तैरथवा प्रसेपः ।

पूतिञ्च गोमूत्रसिद्धार्थकतोऽत्र धूमो नस्यञ्च तीक्ष्णै रवबोधनार्थम् ॥ २० ॥

अपेतराक्षसीकुष्ठं पूतनाकेश रोचकैः ।

उत्पादनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवावसेचयेत् ॥ ३१ ॥

मूलं वर्हिशिखाया गवाक्ष्यालीढं नरेण मासेन ।

निःशेषयत्यपस्मृतिमिति सिद्धं नात्र सन्देहः ॥ ३२ ॥

यः खादेत् क्षीरभक्ताशी मास्त्रिकेण वचारजः ।

अपस्मारं महाघोरं सुचिरोत्थं जयेद् ध्रुवम् ॥ ३३ ॥

उत्तरदिग्गतमुस्तकमूलं बुद्ध्या समुद्धृतं पेम्बम् ।

पीतं पयसा हृन्त्यादपस्मृतिं गो सवर्णवत्सायाः ॥ ३४ ॥

कूष्माण्डकफलोत्थेन रसेन परिपेषितम् ।

अपस्मारविनाशाय यच्छ्याञ्च स पिबेन्नरहम् ॥ ३५ ॥

काकोत्तरगतं मूलं योगानीतं विधूपितम् ॥ ३६ ॥

उग्रमक्षमितं धूर्त्तं कृतञ्च मधुसर्पिषा ।

भक्षयेत् क्षीरभक्षाग्नौ त्रिदिनेऽपस्मृतिक्षयः ॥ ३७ ॥  
 ककलासस्य मत्स्य शीघ्रे च जठरे क्षिपेत् ।  
 विपाटिते च मस्त्विं शीघ्रे स्वाद्यं प्रयत्नतः ।  
 चूर्णयित्वा प्रथमयेदपस्मारनिवृत्तये ॥ ३८ ॥  
 मदनस्य च बीजानि चूर्णयित्वा तथैव च ।  
 पिण्डीतकस्य चाल्पस्य कर्षिकं पेषयेज्जले ॥  
 ततोऽस्य पानमात्रेण नश्यतेऽपस्मृतिर्मदः ॥ ३९ ॥  
 त्रिपाठिना विक्रमेण ह्ययमुक्तो न संशयः ।  
 दुश्चिकित्स्यो ह्यपस्मारश्चिरकाली महागदः ॥ ४० ॥  
 तस्माद्रसायनैरेनं प्रायशः समुपाचरेत् ॥ ४१ ॥  
 हृत्कम्पोऽक्षिरुजा यस्य स्वेदो हस्तादिशीतता ।  
 दशमूलीजलं तस्य कल्याणाज्यञ्च योजयेत् ॥ ४२ ॥  
 पञ्चकोलं समरिचं त्रिफलं विडसैन्धवम् ।  
 कृष्णाविडङ्गपूतीक यवानीधान्यजीरकम् ॥ ४३ ॥  
 पीतमुष्णाम्बुना चूर्णं वातश्लेष्मामयापहम् ।  
 अपस्मारे तथोन्मादे अर्शसां ग्रहणीगदे ॥ ४४ ॥  
 एतत्कल्याणकं चूर्णं नष्टस्याग्नेश्च दीपनम् ।

इति कल्याणकं चूर्णम् ।

पलङ्कषा वचा यष्टी वृश्चिकाली च सर्षपा ।  
 जटिला पूतनाकेशी नाकुली द्विङ्गजीरकैः ॥ ४५ ॥  
 लसुनातिविषा तित्ता कुष्ठैर्विड्भिश्च पक्षिण्याम् ।  
 मांसाग्निनां यथा लाभं वत्समूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४६ ॥  
 सिद्धमभ्यक्ष्णने तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ ४७ ॥

इति पलङ्कषातैलम् ।

त्रिफलाश्लोषकुष्ठाव्ययवक्षारफणिज्जकैः ।  
 एभिः कल्पीकृतैर्द्रव्यैर्गन्धमूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४८ ॥

साधितं नावनं तैलमपस्मारं विनाशयेत् ॥ ४९ ॥

इति त्रिफलातैलम् ।

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठं शङ्खपुष्पीभिरेव च ।

पुराणं पक्कमुन्मादग्रहापस्मारद्वष्टम् ॥ ५० ॥

इति ब्राह्मीष्टम् ।

कुष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् ।

यथ्याह्नकल्कं तत्पानमपस्मारविनाशनम् ॥ ५१ ॥

इति कुष्माण्डष्टम् ।

गोसक्तद्रसदध्यान्मक्षीरमूत्रैः समैर्घृतम् ।

सिद्धं चातुर्थिकोन्मादमपस्मारविनाशनम् ॥ ५२ ॥

इति स्वल्पपञ्चगव्यष्टम् ।

हे पञ्चमूखी त्रिफला रजन्वी कुटजत्वचम् ।

सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनी कटुरोहिणी ॥ ५३ ॥

शम्याकफलमूलञ्च पौष्करं सदुरालभम् ।

द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥ ५४ ॥

भार्गी पाठा त्रिकटुकं त्रिवृता निचुलानि च ।

श्रेयसीमाढकीं मूर्वां दन्तीं भूनिम्बचित्रकौ ॥ ५५ ॥

हे शारिवे रोहिषञ्च भूतिकं मदयन्तिकाम् ।

क्षिपेत् पिष्ट्वाक्षमात्राणि तैः प्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥ ५६ ॥

गोशक्तद्रसदध्यान्मक्षीरमूत्रैश्च तत्समैः ।

पञ्चगव्यमिदं ख्यातं महत्तदमृतोपमम् ॥ ५७ ॥

अपस्मारे तथोन्मादे श्लयथावदरेष्वपि ।

गुल्मार्शः पाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ॥ ५८ ॥

अलक्ष्मीग्रहरक्षोभं चातुर्थिकनिवारणम् ।

इति महापञ्चगव्यष्टम् ।

जङ्गमानां वयस्थानां चर्मरोमनखादिकम् ।

क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु संहरत् ॥ ५८ ॥

शणस्त्रिहस्तथैरण्ड दशमूलौ शतावरी ।

रास्ना मगधिका शिशु काथ्ये द्वे द्वे पले पृथक् ॥ ६० ॥

विदारौ मधुकं मेदे द्वे काकोल्यौ तथा सिता ।

खर्जूरी भीरुमृद्दीका युञ्जातं गीक्षुरं तथा ॥ ६१ ॥

चैतसस्य घृतस्यांशैः पक्तव्यं सर्पिरुक्तमम् ।

महाचैतसमञ्जन्तु ज्वरापस्मारनाशनम् ॥ ६२ ॥

मदोन्मादप्रतिश्याय तृतीयकचतुर्थकान् ।

पाप्मालक्ष्मणौ जयेदतत् सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ६३ ॥

श्वासकासहरश्चैव शुकार्तवविशोधनम् ॥ ६४ ॥

द्रव्य आपोत्थिते काथ्ये टत्त्वा षोडशिकं जलम् ।

पादशेषञ्च कर्त्तव्यमेष काथ्यविधिः स्मृतः ॥ ६५ ॥

१

इति मधुचैतसं घृतम् ।

मधुकद्विपले कल्के द्राणे चामलकीरसे ।

तस्मिन् सिद्धं घृतप्रस्थं पित्तापस्मारभेषजम् ॥ ६६ ॥

इति मधुकघृतम् ।

मांसक्षीरिक्षुरसयोः काश्मर्य्यष्टगुणे घृते ।

काषिकैर्जीवनौयैश्च सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ।

वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं नियच्छति ॥ ६७ ॥

इति मांसौघृतम् ।

वचा शम्याककैरण्डवयस्था हिङ्गुचोरकैः ।

सिद्धं पलङ्कषायुक्तैर्वातश्लेष्मात्मके घृतम् ॥ ६८ ॥

इति वचायं घृतम् ।

कटभी निम्बकटूङ्गमधुशिशुत्वचां रसे ।

सिद्धं मूत्रसमं तैलमभ्यङ्गार्थं प्रशस्यते ॥ ६९ ॥

इति कटभीतैलम् ।



शिशुकुष्ठशिलाज्जौ लशुनव्योषहिङ्गुभिः ।

वस्त्रमूत्रे शृतं तैलं नावनं स्यादपस्मृतौ ॥ ७० ॥

इति शिशुतेलम् ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

क्षीरद्रोणे पचेत् सिद्धमपस्मारविनाशनम् ॥ ७१ ॥

इति जीवनीययमकम् ।

इति वक्त्रसेनसङ्कलितोऽपस्मारनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ वातव्याधिनिदानमाह ।

रूक्षशीताल्पलघुन्न व्यवायातिप्रजागरैः ।

लङ्घनप्लवनात्यध्वव्यायामादिप्रचेष्टितैः ॥ १ ॥

विषमादुपचाराद्वा दुष्टासृक् स्रावणादति ।

धातूनां संचयाच्चिन्ता शोकरोगातिकर्षणात् ॥ २ ॥

वेगसन्धारणादामादभिघातादभोजनात् ।

भर्मबाधाङ्गजोष्ट्राश्च शौघ्रयानादिसेवनात् ॥ ३ ॥

देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली ।

करोति विविधान् व्याधीन् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् ॥ ४ ॥

अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ ५ ॥

आत्मरूपन्तु यदव्यक्तमपायो लघुता पुनः ।

सङ्कोचः पर्वणां स्तम्भो भङ्गोऽस्त्रां पर्वणामपि ॥ ६ ॥

लोमहर्षः प्रलापश्च पार्श्वपृष्ठकटीग्रहाः ।

स्वाङ्गप्रपाङ्गुल्यकुञ्जत्वशीघोऽङ्गानामनिद्रताम् ॥ ७ ॥

गर्भशुक्ररजोनाशः स्यन्दनं गात्रसुप्तता ।

शिरोनासाङ्घ्रजन्तूनां श्रौवायाश्चापि हुण्डनम् ॥ ८ ॥

भेदस्त्रोदार्त्तिराक्षेपो मोहश्चायास एव च ।

एवं विधानि कृपाधिं कुर्वते कुपितोऽनिलः ।  
 हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्भोगविशेषकत् ॥ ८ ॥  
 तत्र कोष्ठान्त्रिते दृष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः ।  
 ब्रह्महृद्रोगगुल्मार्यपार्श्वशूलश्च मारुते ॥ १० ॥  
 सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभङ्गनम् ।  
 वेदनाभिः परीताश्च स्फुटन्तीवास्थिसन्धयः ॥ ११ ॥  
 ग्रहो विण्मूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मशर्कराः ।  
 जङ्घोरत्रिकहृत्पृष्ठ रोगशोफा गुदे स्थिते ॥ १२ ॥  
 रुक्पाश्वोदरहृत्त्राभ्यां तृणोद्गारविस्फुचिकाः ।  
 कासः कण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चामाशयस्थिते ॥ १३ ॥  
 पक्वाशयस्थेऽन्वकूजं शूलाटोपी करोति च ।  
 कच्छमूत्रपुरीषत्व मानाहन्त्रिकवेदनाम् ॥ १४ ॥  
 श्वात्रादिष्विन्द्रियबधं कुर्यात् क्रुद्धः समीरणः ॥ १५ ॥  
 त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते ।  
 घ्रातन्यते सरागा च सर्वरुक् त्वग्गतेऽनिले ॥ १६ ॥  
 रुजस्तीव्राः ससन्तापा वैवर्ण्यं कृशताऽरुचिः ।  
 गात्रे चारु षि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले ॥ १७ ॥  
 गुर्वङ्गन्तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतं तथा ।  
 सरुक् स्तिमितमत्वर्थं मांसमेदोगतेऽनिले ॥ १८ ॥  
 भेदोऽस्थिपर्वणां सन्धि शूलं मांसबलक्षयः ।  
 अस्त्रप्रं सन्तता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ १९ ॥  
 क्षिप्रं सुक्षति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा ।  
 विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्यः कुपितोऽनिलः ॥ २० ॥  
 कुर्याच्छिरामतः शूलं शिरः कुक्षनपूरणम् ।  
 बाह्याभ्यन्तरमायामं खड्गीकुञ्जत्वमेव च ॥ २१ ॥  
 सर्वाङ्गैकाङ्गरोमांश्च कुर्वीत् क्षायुमतोऽनिलः ।

हन्ति सन्निगतः सन्धीन् शूलशोथौ करोति च ॥ २२ ॥  
 प्राणे पित्ताहते हृदिर्दाहश्चैवोपजायते ।  
 दीर्घं सदनं तन्द्रा वैरस्यञ्च कफाहते ॥ २३ ॥  
 उदाने पित्तयुक्ते तु दाहो मूर्च्छा भ्रमः क्लमः ।  
 अस्वेदहृषीं मन्दाग्निः शीतता च कफाहते ॥ २४ ॥  
 स्वेददाहोष्णमूर्च्छाः स्युः समाने पित्तसंयुते ।  
 कफेन सङ्गो विण्मूत्रे गात्रहर्षश्च जायते ॥ २५ ॥  
 अपाने पित्तयुक्ते तु दाहोष्णं रक्तमूत्रता ।  
 अधःकाये गुरुत्वञ्च शीतता च कफाहते ॥ २६ ॥  
 व्याने पित्ताहते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः ।  
 गुरुणि सर्वगात्राणि स्तम्भनं चास्थिपर्वणाम् ॥ २७ ॥  
 लिङ्गं कफाहते व्याने चेष्टास्तम्भस्तथैव च ।  
 स्तम्भनोत्क्षेपणश्वास शीफशूलानि सर्वशः ॥ २८ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

नरञ्च शुद्धवातार्त्तमादौ पानं नियोजयेत् ।  
 वसायाश्चाथ मज्जायाः तैलस्याथ घृतस्य च ॥ २९ ॥  
 अभ्यङ्गं स्वेदनं वस्तिर्नस्यं स्नेहो विरेचनम् ।  
 स्निग्धास्त्रलवणस्नादु हृथं वातामयापहम् ॥ ३० ॥  
 पटोलकफलैर्यूषो हृथो वातहरो लघुः ।  
 वाय्यालककतौ यूषः परं वातविनाशनः ॥ ३१ ॥  
 पञ्चमूलीबलासिद्धं क्षीरं वातामये हितम् ॥ ३२ ॥  
 कोलं कुलत्या सुरदारुस्रा माषा उमातैलफलानिकुष्ठम् ।  
 वचाशताह्वयवचूर्णमस्त्रमुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥ ३३ ॥  
 स्नेहैश्चतुर्भिर्दशमूलमिश्रैर्गन्धौषधैश्चानिलहृत्प्रदेहः ।  
 धानूपमत्स्यामिषवेशवारैरुष्णैः प्रदेहः पवनापहः स्यात् ॥ ३४ ॥  
 निरस्थिपिण्डितं पिष्टं स्निग्धं गुडघृताम्बितम् ।

क्षणामरिचसंयुक्तं वेशवारमिति स्मृतम् ॥ ३५ ॥

इति वेशवारः ।

वृहत् फाणिष्णकोत्येन रसेन परिलेपयेत् ।

प्रदेशं वायुना ग्रस्तं नरः सम्यक् प्रशान्तये ॥ ३६ ॥

तिन्तिडौकदलैः सिद्धं तालशिण्डिकया सह ।

पिष्ट्वा सुखोष्णमालेपं दद्याद्वातरुजापहम् ॥ ३७ ॥

वाजिगन्धाबलातिस्रो दशमूली महौषधम् ।

हे गृध्रनख्यौ रास्त्रा च गणो मारुतनाशनः ॥ ३८ ॥

इति वाजिगन्धादिगणः ।

सहचराऽमरदारु सनागरं क्षथितमम्भसि तैलविमिश्रितम् ।

पवनपीडितदेहगतः पिबन् द्रुतविलम्बितगो भवतीच्छ्रया ॥ ३९ ॥

पलमर्षपलञ्चापि रसोनस्य च कुट्टितम् ।

हिङ्गुजौरकसिन्धूत्य सौवर्चलकटुत्रिकैः ॥ ४० ॥

चूर्णैस्तेर्माषकोन्मानैरवचूर्ण्य विलोडितम् ।

यथाग्निभक्षितं प्रातरुवुक् क्षाथानुपानतः ॥ ४१ ॥

दिने दिने प्रयोक्तव्यं साममेकं निरन्तरम् ।

वातरोगान्निहन्त्याशु चार्दितं चापतन्त्रिकम् ॥ ४२ ॥

एकाङ्गरोगिणे दद्यात्तथा सर्वाङ्गरोगिणे ।

जुरुस्तम्भेषु च गृध्रस्यां क्षमिदोषे विशिषतः ॥ ४३ ॥

इति पेषं रसोनम् ।

पलमर्षपलं वापि रसोनस्य सुकुट्टितम् ।

हिङ्गुजौरकसिन्धूत्य सौवर्चलकटुत्रिकैः ॥ ४४ ॥

चूर्णितैर्माषकोन्मानैरवचूर्ण्य विलोडितम् ।

यथाग्निभक्षितं प्रातरुवुक् क्षाथानुपानतः ॥ ४५ ॥

दिने दिने प्रयोक्तव्यं मासमेकं निरन्तरम् ।

वातामयं निहन्त्याव भर्दितं चापतन्त्रिकम् ॥ ४६ ॥

एकाङ्गरोगिणां रोगं तथा सर्वाङ्गरीगिणाम् ।

जलस्तम्भगृध्रसीञ्च शूलहृन्द्वा क्लीमनपि ॥ ४७ ॥

काटिपृष्ठामयं हृन्वाज्जाठरञ्च समीरणम् ।

इति स्रक्खरसीनपिण्डः ।

पिष्टा ससूक्ष्मं लशनस्य कन्दैश्च तेन लिङ्गाद् घृतभोजनाशी ।

तस्य प्रणश्यन्ति हि वातरोगाः संस्कारहीनात् पुरुषादिवायुः ४८

दशमूलस्य निर्यूहो हिङ्गुपुष्करचूर्णितः ।

शमयेत्परिपौतस्तु वातं सिन्धिरणसंज्ञितम् ॥ ४९ ॥

वातग्रहेप्रदेशे च स्वेदः कार्थ्यो विजानता ।

सिद्धार्थकविमिश्रैस्तु पत्रैर्मदनमिश्रितैः ॥ ५० ॥

यदा तेन विधानेन सदोषत्वाच्च सिद्धयति ॥ ५१ ॥

भेषजैः स्नेहसंयुक्तैर्भोज्यैर्हि प्रचितो मलः ।

मार्गं रुद्ध्वाऽनिलं रुन्ध्यात्तस्मात्तमनुलोमयेत् ॥ ५२ ॥

क्षीणो यस्य विरेकैः स्यात्तं निरुहैरुपाचरेत् ॥ ५३ ॥

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्वातलो यो न शाम्यति ।

विकारस्तत्र विज्ञेयो दृष्टमेवात्र शोणितम् ॥ ५४ ॥

पिबेत् कुटजबीजानां चूर्णं प्रातः सुखास्बुना ।

शुण्ठीचित्रकयुक्तानां कुक्षिवातनिवारणम् ॥ ५५ ॥

प्रातरुत्थाय यत्नेन तैलमात्रासमन्वितम् ।

पिबेद्दृष्टवणवातघ्न मार्द्रकस्वरसं बुधः ॥ ५६ ॥

ऊर्ध्वं वातविनाशाय वासापत्रसमन्वितम् ।

श्यामामूलं पिबेत्पिष्टं क्षीरेण परिमिश्रितम् ॥ ५७ ॥

सुप्तवाते त्वसृष्टोच्चं कुर्याच्च कङ्कशो भिषक् ।

दिङ्माच्च खवणामार धूमैस्त्रैलसमन्वितैः ॥ ५८ ॥

हृदयानिलनाशाय गुडूचीमरिचाञ्चितम् ।

पिबेत्प्रातः प्रयत्नेन सस्यगुणैश्चाभसाः सङ्घ ॥ ५९ ॥

पिवेदुष्णाश्रसा पिष्टं साङ्गगन्धं विभीतकम् ।  
 गुडयुक्तं प्रयत्नेन हृदयानिलनाशनम् ॥ ६० ॥  
 देवदारुसमायुक्तं नागरं परिपेषितम् ।  
 हृदातवेदमार्त्तस्तु पीत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ ६१ ॥  
 हृदि प्रकुपिते सिद्धमंशुमत्या पयो हितम् ॥ ६२ ॥  
 काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वान्द्रव्यसंयुतः ।  
 सानूपमांसः सुस्विकः सर्वस्नेहसमन्वितः ॥ ६३ ॥  
 सुखीष्णः स्पष्टलवणः साल्वणः परिकीर्तितः ।  
 तेनोपनाहं कुर्वीत सदा वै वातरोगिणाम् ॥ ६४ ॥  
 काकोल्यादिगणो ग्राह्यो नाष्टवर्गिकसंज्ञिकः ।  
 वातघ्नो दशमूलादि वर्गोऽन्तो दाडिमादिकम् ॥ ६५ ॥  
 सर्वस्नेहश्चतुःस्नेहो लवणं सैन्धवादिकम् ।  
 भस्त्रादिभिश्च संस्कार्यं काकोल्यादित्रयं त्रिभिः ॥ ६६ ॥

इति साल्वणः खेदः ।

दशमूलौवल्मास्तिस्रो विदारौपृश्निपर्णिका ।  
 शतावर्थ्यश्वगन्धा च जीवनीयगणैः सह ॥ ६७ ॥  
 श्यामापुनर्नवैरण्ड पृश्नि पर्णी च मर्कटी ।  
 पुण्डरीकं तुगाक्षीरी शाल्मलीसुरदारु च ॥ ६८ ॥  
 कुष्ठशूरणमूलानि कर्कटाख्यामृता निशा ।  
 भ्राम्नातकोकिलाख्यश्च शठीपाषाणभेदकः ॥ ६९ ॥  
 अलर्को वसुधण्टा च सूर्यावर्त्तः सकाञ्चनम् ।  
 यवकोलकुलत्याश्च तिलोमासर्षपास्तथा ॥ ७० ॥  
 राम्नाप्रसारणीकुष्ठं मातुलुङ्गान्धवेतसी ।  
 चूकानूपानि मांसानि स्नेहाद्यत्वार एव च ॥ ७१ ॥  
 काञ्चिकं दधितक्रश्च जम्बीरं तिमिङ्गीफलम् ।  
 कुक्कुटीवीजपूरश्च सर्वाणि लवणानि च ॥ ७२ ॥

सुखीणैस्तैलयुक्तैस्तु सुपिष्टैर्वातरोगिषु ।

उपनाहः सदा कार्थी वातव्याधिनिवृत्तये ॥ ७३ ॥

अयं हि गुल्मश्च तथान्द्रवृद्धिं हन्यात्तथा शोफमुदग्रमाह्वम् ।

हन्यान्नरस्यार्दितवातमुग्रमाजानुशोथश्च तथार्दितं वा ॥ ७४ ॥

इति महाशालनः ।

वायौ जठरजे युञ्ज्यात् क्षारचूर्णादिपाचनम् ।

विशेषतस्तु कौष्ठस्ये वाते क्षिप्रं पिवेन्नरः ॥ ७५ ॥

पाचनीयरसैर्युक्तैरन्यैर्वा पातयेन्नलान् ।

गुदपक्वाशयस्ये तु कर्मौदावर्त्तिकं हितम् ॥ ७६ ॥

आमाशयस्ये त्वनिले प्रशस्तं प्राग्भोजनं दीपनपाचनञ्च ।

प्रहृदंनं तीक्ष्णविरिचनञ्च पुरामुक्त्वा यवशालयश्च ॥ ७७ ॥

भूतीकपथ्या शठिपुष्कराणि विष्वं गुडूचीसुरदारुशुण्ठी ।

विडङ्गवासातिविषा कणा च क्वाथास्त्रयः सामसमीरणघ्नाः ॥ ७८ ॥

आमाशयगते वायौ हृदिः श्यावो यथाक्रमम् ।

देयः षट्धरणो योगः सप्तरात्रं सुखाम्बुना ॥ ७९ ॥

चित्रकेन्द्रयवौ पाठा कटुकातिविषाभया ।

महाव्याधिप्रशमनो योगः षट्धरणस्मृतः ॥ ८० ॥

योगेऽस्मिन् भिषजा ग्राह्याः षष्ठां षट्धरणाः पृथक् ।

दिनेषु षट्सु दातव्यास्तेन षट् धरणः स्मृतः ॥ ८१ ॥

इति षट्धरणी योगः ।

वज्रैः संवृंहणं कार्थ्यं कर्मौदावर्त्तिकं तथा ।

पक्वाशयगते वापि देयं स्नेहविरिचनम् ॥ ८२ ॥

वस्तयः शोधनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः ।

कार्थी वस्तिगते चापि विधिर्वस्तिविशोधनः ॥ ८३ ॥

श्रोत्रादिषु प्रकुपिते कार्थ्यञ्चानिलहा क्रमः ।

स्नेहाभ्यङ्गोपनाहाश्च मर्दनालेपनानि च ॥ ८४ ॥

वायो त्वगान्नितेऽभ्यङ्गं स्नेहं स्नेदश्च योजयेत् ।  
 रक्तस्थे शीतलान् लेपान् विरेकं रक्तमोक्षणम् ॥ ८५ ॥  
 मांसमेदोगते वाते सविरेकं निरूहणम् ।  
 अस्थिमज्जागते स्नेहं वाद्याभ्यन्तरतो भिषक् ॥ ८६ ॥  
 केतकी नागबलातिबलानां यद्बहुलेन रसेन विपक्षम् ।  
 तैलमनल्पतुषोदकसिद्धं मारुतमस्थिगतं विनिर्हरति ॥ ८७ ॥  
 इति केतकाद्यं तैलम् ।

सन्धिस्रायुगते वाते दाहस्नेहोपनाहनम् ।  
 हर्षोऽन्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ॥ ८८ ॥  
 अथवाह कुटीकर्षुः प्रस्तराभ्यङ्गवस्तिभिः ।  
 जयेत् सर्वगतं वातं शिरामोक्षैश्च बुद्धिमान् ॥ ८९ ॥  
 एकाङ्गवातं मतिमान् शृङ्गैश्चावस्थितं जयेत् ॥ ९० ॥  
 वक्षस्त्रिकस्कन्धगतं वायुं मन्यागतं तथा ।  
 वमनं हन्ति नस्यश्च कुशलेन प्रयोजितम् ॥ ९१ ॥  
 सर्गाङ्गगतमेकाङ्गस्थितं वापि समीरणम् ।  
 रुणद्धि केबलो वस्तिस्तोयवेगमिवाचलः ॥ ९२ ॥  
 पिवेदैरण्डतैलं वा वस्तिकुच्छिगुदाश्रये ।  
 दशमूलीकषायेण मातुलुङ्गरसेन वा ॥ ९३ ॥  
 मूर्धस्थे स्नेहकृत्तस्य शिरोवस्तिश्च लेपनम् ॥ ९४ ॥  
 बला विष्वश्रुते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ।  
 तस्य शक्तिं प्रकुर्वं वा नस्यं शीर्षगतेऽनिले ॥ ९५ ॥

इति बलादिघृतमण्डः ।

तैलं सङ्कुचिते त्वङ्गे माषसैन्धवसाधितम् ।  
 बाहुशीर्षगते नस्यं पानक्षोपरिभक्तकम् ॥ ९६ ॥  
 गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां चापि शय्यताम् ।  
 सिताकाशमर्थ्यमधुकैर्हितसुत्यापने पयः ॥ ९७ ॥



अथ हनुमन्प्रश्नः ।

जिह्वा निर्लेखनाच्छुष्क चर्वणादभिघाततः ।  
कुपितो हनुमूलस्यः संशयित्वाऽमिलो हनुम् ॥ ८८ ॥  
करोति विह्वतास्यत्वमद्यवा संवृतास्यताम् ।  
हनुग्रहः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

संवृतं चिवुकं खिन्ना मुन्नाभ्यास्यञ्च बुद्धिमान् ।  
विह्वतां नामयित्वा तु कुर्यादायामवत् क्रियाम् ॥ १०० ॥  
सगुडां पक्कविम्बीन्तु प्रक्षिप्य वदनान्तरे ।  
सस्तं सङ्गमयेत् स्थानं स्निग्धस्निग्धञ्च नाशयेत् ॥ १०१ ॥  
अर्दिते नवनीतेन खादेन्नापिण्डरीं नरः ।  
अर्दिते शोथयुक्ते तु वमनं रक्तमोक्षणम् ॥ १०२ ॥  
श्लेष्मभागे क्षयं नीते हृंहणैः समुपाचरेत् ।  
रसोऽनं घृततैलाभ्यां पिवेद्वाप्यर्दितापहम् ॥ १०३ ॥

अथ जिह्वास्तम्भमाह ।

वाग्वादिनी शिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽमिलः ।  
जिह्वास्तम्भः स तेनास्रपानवाक्येष्वनीशता ॥ १०४ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

जिह्वास्तम्भे यथावस्थं वातव्याधिचिकित्सितम् ।  
सामान्योक्ता क्रिया चात्र अर्दितस्य हिता मता ॥ १०५ ॥

अथ मन्थास्तम्भमाह ।

दिवा स्वप्नासनस्थानविकृतोर्ध्वं निरीक्षणैः ।  
मन्थास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणावृतः ॥ १०६ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

पञ्चमूलीकृतः क्षायो दशमूलीकृतोऽप्यका ।  
रुचं खेटं तथा नखं मन्थास्तम्भे प्रकीर्षयेत् ॥ १०७ ॥

अथ कुजवचनमाह ।

हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरक् ।

क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्यात्तदा तं कुजमादिशेत् ॥ १०८ ॥

अथ चिकित्सा ।

वातत्रैदंशमूल्या च वातकुजमुपाचरेत् ।

क्षैर्मींसरसैर्वापि प्रहृष्टं तं विवर्जयेत् ॥ १०९ ॥

अथ शिरोग्रहमाह ।

रक्तमाश्रित्य पवनं कुर्यान्मूर्ध्वधराः शिराः ।

रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्याच्छिरोग्रहः ॥ ११० ॥

अथ चिकित्सा ।

शिरोग्रहे तु कर्त्तव्या शिरोगतमरुत्क्रिया ॥ १११ ॥

अथ निदानम् ।

अंसदेशस्थितो वायुः शोषयित्वाऽसबन्धनम् ।

असबन्धनशोषः स्याद्वाहुशोषः सवेदनः ।

शिरां संकुच्य तत्रस्थो जनयत्यपवाहुकम् ॥ ११२ ॥

स्त्रिकपायुकटिपृष्ठोरजानुजङ्घापदं क्रमात् ।

गृध्रसीस्तम्भरक् तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ॥ ११३ ॥

वाताहातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः ।

वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीव वक्रता ॥

जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भृशम् ॥ ११४ ॥

वातश्लेष्मोद्गवायान्तु गौरवं वङ्गिमाद्ववम् ।

तन्द्रामुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ॥ ११५ ॥

तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्ठरा बाहुपृष्ठतः ।

वाह्नोः कर्मक्षयकरी विश्वाचीति हि सीच्यते ॥ ११६ ॥

अथ चिकित्सा ।

बाहुशोषे पिबेत् भुक्त्वा सर्पिः कल्याणकं महत्

वातेऽपवाहुके नस्यं खेदं चोत्तरभक्तिकम् ॥ ११७ ॥  
 वलामूलग्रतं तोयं सैन्धवेन समन्वितम् ।  
 बाहुशोषगते वायी मन्थास्तम्भे च ग्रस्यते ॥ ११८ ॥  
 परमौषधमपवाहुकमन्यास्तम्भोर्ज्वलगतरोगे ।  
 शीतलजलेन नावनं सुपशमने जिङ्गिकी च पुरः ॥ ११९ ॥  
 नस्येन शीतपयसा शुकशिस्वीमूलजिङ्गिनीं पिष्ट्वा ।  
 अपवाहुककन्धरपीडा मच्चिराहिनाशयेद्योग एषः ॥ १२० ॥  
 काकोडुम्बरिदुग्धैः सरामठैर्हरेत् सर्वयोगविषम् ।  
 कपिकच्छुमूलयुक्तैर्नस्यैरपवाहुजां पीडाम् ॥ १२१ ॥  
 मूलं बलायास्त्वथ पारिभद्रं तथात्मगुप्तास्वरसं पिवेद्वा ।  
 नस्यन्तु यो माघरसेन दद्यान्मासादसौ वञ्चसमानबाहुः ॥ १२२ ॥  
 दशमूलीबलामापक्वाथं तैलाग्न्यमिश्रितम् ।  
 सायं भुङ्क्त्वा पिवेन्नस्यं विश्वाच्यामपवाहुके ॥ १२३ ॥  
 माषसिन्धुबलारास्त्रा दशमूलकद्विङ्गुभिः ।  
 वचाजटाशताख्याभिः सिद्धं तैलं सन्धागरम् ॥ १२४ ॥  
 ऊर्ध्वं भक्ताशनाइन्द्राद्बाहुशोषापवाहुकौ ।  
 पक्षाघातं तथैवाशु विश्वाचीसुद्धतामपि ॥ १२५ ॥  
 इति माघतैलम् ।

अथ निदानम् ।

वायुः कत्याश्रितः सकृद्भुङ्क्त्वा कच्छरामच्चिषेद्यदि ।  
 खञ्जस्तादा भवेज्जन्तुः पङ्क्तुः सकृद्भुङ्क्त्वायोर्विधात् ॥ १२६ ॥  
 कम्पते गमनारम्भे खञ्जदिव च गच्छति ।  
 कलायखञ्जं तं विद्यात् मुक्तसन्धिप्रकल्पनम् ॥ १२७ ॥  
 हृथ्येते चरणौ यस्य भवेत्सं च प्रसृतकौ ।  
 पादहर्षः स विज्ञेयः कक्षमास्रकौशलाः ॥ १२८ ॥

पादयोः कुरुते दाहं पित्ताद्यैकसहितोऽनिलः ।  
 विशेषतश्चङ्गुभयात् पाददाहं तमादिशित् ॥ १२६ ॥  
 वातशोणितजः शीथी जानुमध्ये महोरुजः ।  
 श्लेथः क्रोष्टृकशीर्षस्तु स्थूलक्रोष्टृकशीर्षवत् ॥ १२७ ॥  
 रुक् पादे विषमि न्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ।  
 वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वीतकण्टकम् ॥ १२८ ॥

अथ चिकित्सा ।

खञ्जपङ्गोः कलायास्थे विश्वाचीपादहर्षयोः ।  
 पाददाहे च गृध्रस्यां क्रोष्टुके वातकण्टके ॥ १२९ ॥  
 शिरां विध्वाश कुर्वीत यथाविधि चिकित्सकः ।  
 उपाचरेदभिनवं खञ्जं पङ्गुमथापि वा ।  
 विरेकाऽऽस्थापनस्वेदगुग्गुलुसैहवस्तिभिः ॥ १३० ॥  
 पादहर्षे तु कर्तव्यः कफव्याधिहरो विधिः ।  
 वातरक्तक्रमं कुर्व्यात् पाददाहे विशेषतः ॥ १३१ ॥  
 मसूरविदलैः पिष्टैः शृतशोतेन वारिणा ।  
 चरणौ लेपयेत् सम्यक् पाददाहप्रशान्तये ॥ १३२ ॥  
 नवनीतेन संलिप्तौ वङ्गिना परितापितौ ।  
 मुच्यते चरणौ क्षिप्रं परितापात् सुदारुणात् ॥ १३३ ॥  
 गुग्गुलुं क्रोष्टृशीर्षे तु गुडूचीं त्रिफलाश्रसा ।  
 चीरेणैरण्डतैलं वा पिबेद्वा वृषदारुकम् ॥ १३४ ॥  
 रसं तित्तिरिमांसस्य क्रोष्टुके मधुरं पिबेत् ।  
 वातरक्तक्रियाभिश्च जयेज्जाम्बुकमस्तकम् ॥ १३५ ॥  
 रक्तावसेचनं कुर्व्यादभीष्वां वातकण्टके ।  
 पिबेदेरण्डतैलं वा दहेत् सूचीभिरेव वा ॥ १३६ ॥  
 पुनर्नवायाः श्वेताया स्तैलं मूलेन साधयेत् ।  
 वातकण्टकमाहृन्वात् घादाभ्यङ्गेन मर्दनात् ॥ १३७ ॥

अथ निदानम् ।

नाभेरधस्तात्पश्चात् सञ्चारी यदि वाऽचलः ।  
 अष्टौलावहनो ग्रन्थिरुर्ध्वमायत उन्नतः ॥  
 वाताष्टौलां विजानीया इह्निर्मागावरोधिनीम् ॥ १४१ ॥  
 एतामेव रुजायुक्तां वातविस्मूत्ररोधिनीम् ।  
 प्रत्यष्टौलामिति वदेज्जठरे तिर्य्यगुत्थिताम् ॥ १४२ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

अष्टौलायाः क्रिया कार्या गुल्मस्यान्तरविद्रुधेः ।  
 चूर्णं हिङ्गादिकञ्चात्र पिबेदुष्णो न वारिषा ॥ १४३ ॥

अथ निदानम् ।

अधो या वेदना यातिवर्चोमूत्राशयोत्थिता ।  
 भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूनी नामतो मता ॥ १४४ ॥  
 गुदोपस्थोत्थिता या तु प्रतिलोमं विधाविता ।  
 वेगैः पक्वाशयं याति प्रतितूनीति सोच्यते ॥ १४५ ॥

अथ चिकित्सा ।

तून्याश्च प्रतितून्याश्च प्रशस्ताः स्नेहवस्तयः ।  
 पिबेद्वा स्नेहलवणं पिप्पल्यादिमथाम्बुना ॥ १४६ ॥  
 उष्णो न रामठक्षारं प्रलीढमथवा घृतम् ।

अथ निदानसाह ।

वाताहातकफात्तन्द्रा गौरवारोचकान्विता ॥ १४७ ॥  
 अयोरजः श्वेतलोभ्र मञ्जनं मरिचं तथा ।  
 गोपित्तेन समायुक्तं तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥ १४८ ॥  
 पलाण्डुहिङ्गुलशुनं वचाकटुकरोहिणी ।  
 जीवन्तीरससंयुक्तं तन्द्राविलयनं परम् ॥ १४९ ॥

निदानम् ।

साटोपमस्युग्ररुजमाधानसुदरे भ्रमम् ।

आधानमिति जानीयाद् घोरं वार्तनिरोधजम् ॥ १५० ॥

विमुक्तपार्श्वद्वयं तदेवामाशयोल्लितम् ।

प्रत्याधानं विजानीयात् कफव्याकुलिताऽनिलम् ॥ १५१ ॥

आधाने लङ्घनं पूर्वं दीपनं पाचनं ततः ।

फलवर्त्तिक्रियां कुर्याद्वस्तिकर्म च शोधनम् ॥ १५२ ॥

प्रत्याधाने समुत्पन्ने कुर्यात्लङ्घनच्छर्दने ।

दीपनानि प्रयुञ्जीत पूर्ववद्वस्तिकर्म च ॥ १५३ ॥

निदानम् ।

सर्वाङ्गकम्पः शिरसो वायुर्वेपथुसञ्चकः ।

खल्ली तु पादजङ्घोरु करमूलावमोठिनी ॥ १५४ ॥

वायुं वेपथुनामानं खेदाभ्यङ्गानुवासनैः ।

उपाचरेन्निरुहैश्च शिरोवस्तिविरेचनम् ॥ १५५ ॥

कुष्ठमैन्धवयोः कल्कश्चुक्रतैलसमन्वितः ।

सुखोष्णो मर्दने योज्यः खल्लीशूलनिवारणः ॥ १५६ ॥

भस्मातकानि सिन्धूत्य मधूच्छिष्टमहीषधम् ।

अस्नेन पयसा वाऽपि घृतमेतद्विपाचयेत् ॥ १५७ ॥

एतेनोद्धर्तनं कार्यं प्रदेहश्चैव शाम्यति ।

अतिप्रवृद्धां खल्लीं तु तत्क्षणादेव नाशयेत् ॥ १५८ ॥

इति भस्मातकाद्यं घृतम् ।

अथ निदानमाह ।

आहत्य वायुः सक्रपो धमनीः शब्दवाहिनीः ।

गरान् करोत्यवधनान् मूकमिन्धियगद्गदान् ॥ १५९ ॥

अथ चिकित्सायाह ।

प्रथं घृतस्व पलिकैः शीघ्रुवचाघातकीलोध्रलवणैः ।

आजे पयसि सपाठैः सिद्धं सारस्वतं नाका ॥ १६० ॥

विधिवदुपयुज्यमानं जङ्गलदन्तूकतां क्षणाञ्जित्वा ।

स्युतिमतिज्ञेयप्रतिभाः कुर्वाणः सव्यसिद्धवास्तवति ॥ १६१ ॥

इति चारुकायं वचनम् ।

सहरिद्रावचाङ्गुष्ठं पिप्पलीविश्वमेघमम् ।

अजाजी चाजमोदा च यष्टिमधुकसैन्धवम् ॥ १६२ ॥

एतानि समभागानि स्रक्ष्यचूर्णानि कारयेत् ।

तच्चूर्णं सर्पिषालोच्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥ १६३ ॥

एकविंशतिरात्रेण भवेच्छुतिभरो नरः ।

मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मत्तकोक्किलनिःस्वनः ॥ १६४ ॥

जङ्गलदमूकत्वं लेहः कल्याणको जयेत् ।

इति कल्याणको लेहः ।

अथ निदानम् ।

मारुते प्रसुप्ते वस्तौ मूत्रं सम्भक्त् प्रवर्त्तते ।

विकारान् विविधान् वापि प्रतिलोमे भवन्ति च ॥ १६५ ॥

स्थाननामानरूपैश्च लिङ्गैः शेषान् विनिर्दिशेत् ।

सर्वेष्वेतेषु संसर्गं पित्तादेरुपलक्षयेत् ॥ १६६ ॥

यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः ।

तदा क्षिपत्याशु सुडुर्मुहुर्देहं सुडुश्चरः ॥ १६७ ॥

सुडुर्मुहुस्तदाऽऽक्षेपादान्नेपक इति स्मृतः ॥ १६८ ॥

श्लुषः स्तैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रवर्त्तते ।

पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शङ्की च पीडयेत् ॥ १६९ ॥

धनुर्वज्राभ्रक्रेत्राभ्याश्चिपेको ह्येतत्तथा ।

पञ्चश्रादुच्छ्रित्वापि स्वाध्याघो वा निमीलिकः ॥

कफोत इव कूजेच्च निःसन्नः सोऽपतन्त्रकः ॥ १७० ॥

दृष्टिं संसृज्य संश्लिष्य हस्ता कण्ठेन कूजति ।

अदि सुक्ते नरः स्वाख्यं प्राप्ति मोहं वृते पुनः ॥ १७१ ॥

वायुना हास्यं प्राङ्मुखे तन्मयतानकम् ॥ १७२ ॥

कफान्वितो यदा वायुर्भ्रमनीश्वेव तिष्ठति ।

स दण्डवत् स्तब्धयति कण्ठो दण्डापतानकः ॥ १७३ ॥

धनुस्तुल्यो नमेवस्तु स धनुस्तम्बसंश्रितः ।

विवर्णबद्धवदनः सस्ताङ्गो नष्टचेतनः ।

प्रस्त्रियंश्च धनुस्तम्बे दशरात्रं न जीवति ॥ १७४ ॥

अङ्गुलीगुल्फजठरं ब्रह्मक्षीमक्षसंश्रितः ।

स्नायुप्रतानमनिलो यदा क्षिपति वेगवान् ॥ १७५ ॥

विष्टम्बाक्षः स्तम्बहनुर्भ्रमनपार्श्वः कफं वमन् ।

अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवः ॥ १७६ ॥

तदा सोऽभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली ॥ १७७ ॥

वाङ्मस्नायुप्रतानस्थो वाङ्मायामं करोति च ।

तमसाध्यं बुधाः प्राहुः पृष्ठकव्युत्सभञ्जनम् ॥ १७८ ॥

कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः ।

कुर्यादाक्षेपकन्वयं चतुर्थमभिघातजम् ॥ १७९ ॥

गर्भपातनिमित्तश्च श्लोषितप्रस्रवाश्च यः ।

अभिघातनिमित्तश्च न सिद्धप्रत्यपतानकः ।

गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेष्वक्षेपकादिषु ॥ १८० ॥

अथ चिकित्सासाह ।

अथापतानकेनार्त्तं मसस्ताक्षमवेपनम् ।

अस्तम्बमेद्रमस्वेदं वहिरायामवर्जितम् ॥ १८१ ॥

अखट्टापातिनश्चैव त्वरितं समुपाचरेत् ॥ १८२ ॥

तत्र प्रागेव सूखिकं क्षिग्धाङ्गे तीक्ष्णनावनम् ।

स्रोतोविशुद्धये युष्मदादशपाने ततो हृतम् ॥ १८३ ॥

विदार्यादिगणकाथे हृदिक्षीररसैः शृतम् ।

नातिमात्रं ततो बाहुर्व्याप्नोति सहसैव च ॥ १८४ ॥

वेगान्तरेऽनु सूक्ष्ममसक्तास्य रेचयेत् ।



भवपीडैः प्रथमनेस्त्रीण्यैः स्त्रैश्चनिवृद्धैः ॥ १८५ ॥  
 म्लसनासु विमुक्तासु तथा संघ्नां न विन्दति ।  
 सौवर्चलाभयाद्योषसिद्धं सर्पिषले कफे ॥ १८६ ॥  
 अपतानकिने शस्तं दशमूलीमृतं जलम् ।  
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं जीर्णं मांसरसौदनम् ॥ १८७ ॥  
 हृन्म्यभुक्तवता पीतमन्त्रं दध्यपतानकम् ।  
 मरिचेन समायुक्तं स्नेहवस्त्रिरथापि वा ॥ १८८ ॥  
 कुलत्थयवकोलानि भद्रदार्यादिकं गणम् ।  
 निष्काथ्यानूपमांसञ्च तेनास्त्रैः पयसाऽयवा ॥ १८९ ॥  
 स्वादुकन्दयुतं घेमं महास्नेहं विपाचयेत् ।  
 स्वेदाभ्यङ्गावगाहैश्च नस्यपानानुवासनैः ।  
 स हन्ति वातं तेनैव स्नेहस्वेदान् प्रयोजयेत् ॥ १९० ॥

इति महाश्लेः ।

पलाष्टकं तिल्वकतो वचायाः प्रस्थं पलं शिशु च पञ्चमूलम् ।  
 सैरण्डसिंह्रीत्रिवृतं घटेऽपां पक्त्वा पचेत्पादमृतेन तेन ॥ १९१ ॥  
 दध्नीपेतं यावशूकांशविल्लैः सर्पिष्यस्थं हन्ति तत्क्षेप्यमानम् ।  
 दुष्टान्वातानेकसर्वाङ्गसंस्थान् योनिव्यापद्मधगुल्मोदरञ्च ॥ १९२ ॥

इति तिलककृतम् ।

चिकित्सितमिदं कुर्याच्छुद्धवातेऽपतानके ।  
 संसृष्टदोषे संसृष्टं कुर्याद्येन क्रियापथम् ॥ १९३ ॥  
 दोषमाक्षेपके ज्ञात्वा शिरां विद्धा यथाक्रमम् ।  
 समीरणहरं कर्म कारयेत् कुशलो भिषक् ॥ १९४ ॥  
 वाञ्छे चाभ्यन्तरायामे योज्या चार्दितवत् क्रिया ।  
 अथापतन्मकेणार्त्तमातुरं नापतर्पयेत् ।  
 निरुहवस्त्रिं वमनं सेवयेच्च कदाचन ॥ १९५ ॥  
 म्लसनाः कफवाताभ्यां रुचास्तस्य विमोचयेत् ।

तीक्ष्णैः प्रथमनैः संज्ञां तासु सुक्तासु विन्दति ॥ १८६ ॥

मरिचं शिपुवीजानि विडङ्गञ्च फणिलकम् ।

एतानि श्लेष्मचूर्णानि दद्याच्छीर्षविरचनम् ॥ १८७ ॥

इति मरिचादिगणसम् ।

हिङ्गुस्त्वेतसं शुण्ठी ससौवर्चलदाडिमम् ।

पिवेहातकफप्लञ्च वातहृद्रोगनुद्धितम् ॥ १८८ ॥

हरीतकीवचारास्त्रा सैन्धवं चाम्बवेतसम् ।

घृतमार्द्रकसंयुक्तमपतन्त्रकनाशनम् ॥ १८९ ॥

विभीतकं सातिविषं भद्रमुस्तञ्च पिप्पलीम् ।

भार्गी च शृङ्गवेरञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २०० ॥

चूर्णाण्येतानि मद्येन पीतान्युष्णोदकेन वा ।

नाशयन्ति नृणां शीघ्रं कासश्वासापतानकम् ॥ २०१ ॥

इति विभीतकादिचूर्णम् ।

अथ निदानम् ।

गृहीत्वोर्ध्वन्तनो वायुः शिरास्त्रायुं विविश्य च ।

पक्षमन्यतमं हन्ति सन्धिवन्धान् विमोक्षयन् ॥ १८८ ॥

कृत्स्नोर्ध्वकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ।

एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षबधं विदुः ॥ २०३ ॥

सर्वाङ्गरोगं तं केचित् सर्वकायस्थितेऽनिले ॥ २०४ ॥

दाहसन्तापमूर्च्छाः स्युः वायौ पित्तसमन्विते ।

शैत्यशोफगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफावृते ॥ २०५ ॥

शुद्धवातहतं पक्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ।

साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं क्षयहेतुकम् ॥ २०६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पक्षघातिनमक्षीणं स्निग्धं स्निग्धं विरेचितम् ।

वस्तिभिः संप्रयुञ्जीत क्रमेणाक्षेपकस्य च ॥ २०७ ॥

माषात्मगुप्ताभैरण्डमृतं वाष्प्यालकं तथा ।  
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पक्षाघातं विनाशयेत् ॥ २०८ ॥  
 आत्मगुप्तावलाभाषविश्वैरण्डमृतं जलम् ।  
 ससैन्धवं पित्तसासारन्ध्रेणाशु व्यपोहति ॥  
 पक्षाघातं शिरोरोगं नेत्रसेगहरं परम् ॥ २०९ ॥  
 माषबलाशुकशिम्वी कच्छणरास्त्रोरुषूकाश्चगन्धानाम् ।  
 कायो नस्यनिपीतो रामठलवणान्वितः कोणः ॥ २१० ॥  
 अपहरति पक्षवातं मन्यास्तम्भसकर्षणादृजम् ।  
 दुर्जयमर्दितवातं पक्षाहाज्जघति चावश्यम् ॥ २११ ॥  
 माषिके हिङ्गुसिन्धुत्ये जरणाद्यास्तु शाण्डिकाः ।

इति माषादिमक्षम् ।

यन्त्रिकाऽग्निक्वाणशुण्ठी रास्त्रासैन्धवकल्कितम् ।  
 माषक्वाथाब्जना तैलं पक्षाघातं व्यपोहति ॥ २१२ ॥

इति यन्त्रिकादितैलम् ।

माषात्मगुप्तातिविषोरुषूक रास्त्राशताह्वालवणैः सुपिट्टैः ।  
 चतुर्गुणे माषबलाकषाये तैलं कृतं हन्ति हि पक्षवातम् ॥ २१३ ॥  
 इति माषतैलम् ।

घृथक् पलांशा त्रिफला पिप्यली चेति चूर्णितम् ।  
 दशमूलाब्जना भाव्यं त्वगीलाह्वपलान्वितम् ॥ २१४ ॥  
 दत्त्वा पलानि पञ्चैव गुम्फुलोर्वटकीकृतम् ।  
 एवं मांसरसाभ्यासाहातारोगानशेषतः ॥  
 हन्ति सन्ध्यस्त्रिमज्जःस्थान् वृक्षमिन्द्राशनिर्वयथा ॥ २१५ ॥  
 लेहवद् द्विगुणेनायमालोद्यालोद्य चातपि ।  
 दशमूलाब्जना शोषः सप्तवारान् सुगुग्गुलुः ॥ २१६ ॥

इति चादिमषाकगुग्गुलुवटकः ।

शुक्लैरण्डस्य मूलानि युग्मं सप्तचरकं च ।

मुस्ता दुरालभा दीप्या देवाह्नं कटुका शटी ॥ २१७ ॥  
 पञ्चकोलं बला कथ्या क्षुद्रे हे च पुनर्नवा ।  
 विषीया वाजिगन्धा च शतावर्ष्याटक्कम् ॥ २१८ ॥  
 धान्यं छिन्नरुहा चैव विडङ्गं व्याधिघातकम् ।  
 गोक्षुरं वृषदाह च दीप्यको निशयुग्मकम् ॥ २१९ ॥  
 चतुस्त्रिंशतिको भागः पीतः कौशिकसंयुतः ।  
 सर्ववातविकारघ्नः पाचनो दीपनी लघुः ॥ २२० ॥  
 आमवातस्य शोधस्य स्रोतसां कफनाशनः ।

इत्येख्वादिगुग्गुलुयुतः काथः ।

आभाषगन्धाहनुषागुडूची शतावरीगोक्षुरकश्च राज्ञा ।  
 खामाशताह्ना च शटी यवानौसनागरा चेति समैश्च चूर्णम् २२१  
 देयं भवेत्कौशिकमत्र तुल्यं देयं तथा सर्पिरतोऽर्द्धभागम् ।  
 पक्षार्धमात्रन्तु ततः प्रयोगात् कृत्वानुपानं सुरयाथ यूषैः ॥ २२२ ॥  
 मद्येन वा कोष्णजलेन वाथ क्षीरेण वा मांसरसेन वापि ।  
 कटिग्रहे गृध्रसि वाहुपृष्ठे हनुग्रहे जानुनि पादयुग्मे ॥ २२३ ॥

सन्धिस्थिते चास्थिगते च वाते  
 मज्जागते स्नायुगते च कोष्ठे ।  
 रोगान् जयेद्वातकफानुबन्धान्  
 वातेरितान् हृदयहयोनिदोषान् ॥ २२४ ॥  
 भग्नास्थिविधेषु च खञ्जवाते  
 त्रयोदशाङ्गं प्रवदन्ति सिद्धाः ॥ २२५ ॥

इति त्रयोदशानुग्रहसूक्तः ।

व्योषं सत्रन्धिकं पथ्यां चित्रकं जीरकहृद्यम् ।  
 भ्रजमोदा यवानी च वचाचव्यमवलाजम् ॥ २२६ ॥  
 लवणत्रितयं क्षारौ कस भायानि काश्यपि ।  
 यावन्व्येतानि चूर्णीनि तन्नास्तं गुणुक्तं शोभम् ॥ २२७ ॥

पादाङ्घ्रिसन्धितं चात्र योजयेदक्षवेतसम् ।

गुटिकौषा ह्यिता वाते सामे सम्यस्त्रिमज्जगे ॥ २२८ ॥

दृढीकरोति भग्मश्च जठरानलदीपनी ।

पूजिता देवदेवेन कालपाशेन शम्भुना ॥ २२९ ॥

इति स्थायभुवगुगुलुवटी ।

गन्धर्वहस्ताटरूपमुस्तकनक्तमालपूतीकारग्धचित्रकाणां  
पत्राण्यष्टाहृत्यार्द्राणि लवणेन सहोलूखले संक्षुध्य स्त्रे हृघटे  
संक्षिप्यालिप्य गोशकृद्भिर्दाहयेत् एतत्पत्रलवणमुपदिशति  
वातरोगिणामिति पत्रलवणम् । एवं स्नुहीकाण्डवार्त्ताकुशियु-  
लवणानि संक्षुध्य घटे सर्पिस्तैलवसामज्जानं प्रक्षिप्याऽवलिप्या-  
ऽवलिप्य पूर्ववद्दहेत् एतत् स्त्रेहलवणमुपदिशति हि वातरोगेषु ।

इति स्त्रेहलवणम् ।

त्रिफलाशङ्किनीदन्तीविडङ्गं त्रिवृता सुधा ।

कार्षिकाणि पचेत्तानि तिल्वकस्य पत्त्रेन च ॥ २३० ॥

दध्नि च त्रिवृताक्वाथे घृतप्रस्थं चतुर्गुणम् ।

तिल्वकास्यं घृतं तस्याहिरंके वातरोगिणाम् ॥ २३१ ॥

इति तिल्वकास्यं घृतम् ।

रास्त्रापुष्करविल्वाग्नि शिशुसैन्धवगोक्षुरैः ।

कृष्णां पिष्ट्वा पचेत्सर्पिः कृत्स्नं वातार्त्तिनाशनम् ॥ २३२ ॥

इति रास्त्रादिघृतम् ।

अश्वगन्धाकषाये च कल्कैः क्षीरं चतुर्गुणम् ।

घृतं पक्वन्तु वातघ्नं वृथं मांसविवर्धनम् ॥ २३३ ॥

इत्याश्वगन्धाद्यं घृतम् ।

द्रोणेऽश्वसः पचेन्नागान् दशमूलांश्चतुर्गुणान् ।

यवकीलकुलत्यानां भागैः प्रक्षीभितैः सह ।

क्षीरेण च घृतं पक्वं तर्पणं पचनान्तिर्जित् ॥ २३४ ॥

इति दशमस्कन्धाद्यं घृतम् ।

प्राजं चर्मविनिर्मलं स्यन्ना गृह्णाच्छुरादिकम् ।  
 पञ्चमूलीद्वयञ्चैव कलद्रोणे विपाचयेत् ॥ २३५ ॥  
 तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।  
 जीवनीयेः सयष्ट्याह्नैः क्षीरञ्चैव शतावरीम् ॥ २३६ ॥  
 ह्यागल्याद्यमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ।  
 अर्दिते कर्णशूले च बाधिर्ये मूकमिच्छिणे ॥ २३७ ॥  
 जड़गद्गदपङ्कनां खण्डे गृह्णसीकुञ्जयोः ।  
 अघतानेऽपतन्त्रे च सर्पिरितत् प्रशस्यते ॥ २३८ ॥  
 द्वाविंशच्च पलान्येव देयानि दशमूलतः ।  
 घृते तैले च योगे च यद्द्रव्यं पुनरुच्यते ।  
 तज्ज्ञातव्यमिहार्थेण भागतो द्विगुणं भवेत् ॥ २३९ ॥

इति ज्ञानव्यायं घृतम् ।

बलानिष्कायकल्काभ्यां तैलपक्वं पयोऽन्वितम् ।  
 सर्ववातविकारघ्नमेवं शैलेयपाचितम् ॥ २४० ॥

इति बलाशैलेयतैलम् ।

बलाग्निमन्यमैरण्डं बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।  
 विष्वनागबलाभीरुश्योनाकं पान्निभद्रकम् ॥ २४१ ॥  
 पाटला साश्वगन्धाः च केतकी च प्रसारणी ।  
 पृश्निपर्णी स्थिरा चैव श्वदंष्ट्रा बृहतीद्वयम् ॥ २४२ ॥  
 एषां दशपलान् भागान् वास्त्रिद्वीणद्वये पचेत् ।  
 पादशेषं परिस्नाय्य तैलं प्रस्थद्वयं पचेत् ॥ २४३ ॥  
 कल्कानि जीवयानि रास्नासैश्वदाह च ।  
 कुठं मांसीश्वचापन्थि मन्त्रिडासरत्नानि च ॥ २४४ ॥  
 त्वक्पत्रकं वराहञ्च एकांशुञ्च कम्बलाकम् ।

एतैः कल्पीः सुपिट्टैश्च पाचयेन्मदुनाग्निना ॥ २४५ ॥  
 क्षीरश्च द्विगुणं दद्याच्छतावर्षारसस्य च ।  
 एतत्तैलवरं तेषां रोगाणां वातजन्मनाम् ॥ २४६ ॥  
 नाशयेद्वातरक्तञ्च आमवातं सुदारुणम् ।  
 गृध्रसीपीठसर्पेषु चाब्धवाते सदाहितम् ॥  
 पाने वस्ती तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रयोजयेत् ॥ २४७ ॥

इति महाप्रसातेलम् ।

बलामूलीकषायस्य दशमूलीकृतस्य च ।  
 यवकोलकुलत्यानां क्वाथस्य पयसस्तथा ॥ २४८ ॥  
 अष्टावष्टी शुभा भागास्तैलादेकस्तदेकतः ।  
 पचेद्वाप्य मधुरं गणं सैन्धवसंयुतम् ॥ २४९ ॥  
 तथाऽगुरुं सर्जरसं सरलं देवदारु च ।  
 मञ्जिष्ठां पद्मकं कुष्ठं मेलनां कालानुशारिवाम् ॥ २५० ॥  
 मांसीं शैलेयकं पत्रं तगरं शारिवां वचाम् ।  
 शतावरीमश्वगन्धां शतपुष्पां पुनर्नवाम् ॥ २५१ ॥  
 तत्साधु सिद्धं सौवर्णं राजतं मृगमयेऽपि वा ।  
 प्रक्षिप्य कलसे सम्यक् सुनिगुप्तं निधापयेत् ॥ २५२ ॥  
 बलातैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ।  
 यथा बलमतो मात्रां सूतिकायै प्रदापयेत् ॥ २५३ ॥  
 या च गर्भार्थिनी नारी क्षीणशुक्रश्च यः पुमान् ।  
 क्षीणे वाते मर्माहते मथितेऽभिहते तथा ॥ २५४ ॥  
 भग्ने अमाभिपन्ने च सर्वथैवोपयुज्यते ।  
 सर्वानाक्षेपकादींश्च वातव्याधीन् व्यपोहति ॥ २५५ ॥  
 द्विक्राश्लासमधीमन्यं गुल्मं कासं सदुस्तरम् ।  
 षण्मासादुपयुज्येतदन्वहृद्भिं व्यपोहति ॥ २५६ ॥  
 प्रत्यग्रधातुः पुरुषो भवेच्च स्थिरयौवनः ।

एतच्च राज्ञाकर्षव्यं राजमान्याश्च ये नराः ।

सुखिनः सुकुमाराश्च धनिनश्चापि मानिनः ॥ २५७ ॥

इति महावलातैलम् ।

साधयित्वा जलद्रोणे तुलां सहचरस्य च ।

पादशेषे पचेत्तैलं दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ २५८ ॥

चन्दनाऽगुरुयष्ट्याह्व शटीदेवद्रुमं घनम् ।

सैन्धवञ्चाजमोदा च काकोत्थी जीरकावुभौ ॥ २५९ ॥

कुष्ठं सौवर्चलं व्योषं राज्ञा भार्गीत्रिकण्टकम् ।

एतै रक्षसमैर्भागैः शर्करायाः पलाशकम् ॥ २६० ॥

पक्व प्रयोजयेत्पानादभ्यङ्गे नावनेऽपि वा ।

ऊर्ध्ववाते ह्यधोवाते पक्षाघातेऽपबाहुके ॥ २६१ ॥

कर्णवाते शिरःकम्पे शिरोरोगे तथार्दिते ।

सर्ववातकृते दोषे कफमेदःकृतेऽनिले ॥ २६२ ॥

इति सहचराद्यं तैलम् ।

कृत्स्नां सहचरादेकां कृत्वा जर्जरितां तुलाम् ।

काश्मरीपाटलाविल्वं तुलात्रिभिरथापरम् ॥ २६३ ॥

अश्वगन्धां बलां तद्वत् मूलं शतावरं वचाम् ।

चतुर्दोषे विपक्त्व्यं चतुर्भागावशेषितम् ॥ २६४ ॥

शताह्वाहिङ्गुयष्ट्याह्व देवदारु सचित्रकम् ।

त्वगेला कृमिहन्ता च राज्ञातगरसैन्धवाः ॥ २६५ ॥

महासहचरं तैलं वातश्लेष्महरं परम् ।

पाने नखे तथाभ्यङ्गे वस्तिकर्माणि शस्यते ॥ २६६ ॥

अघ्नोति वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।

विंशतिं श्लेष्मिकांश्चैव पानादेवापकर्षति ॥ २६७ ॥

इति महासहचराद्यं तैलम् ।



शालिपर्णी वृश्निपर्णी बला च बहुपुत्रिका ।  
 एरण्डस्य च मूलानि वृहत्याः पूतिकस्य च ॥ २६८ ॥  
 गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।  
 एतेषां पलिकान् भागान् तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २६९ ॥  
 भ्राजश्चैवाथ गव्यश्च क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ।  
 अस्य पक्वस्य तैलस्य शृणु वीर्यमतःपरम् ॥ २७० ॥  
 अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां तथैव च ।  
 तैलमेतत्प्रयोक्तव्यं सर्ववातनिवारणम् ॥ २७१ ॥  
 आयुष्मांश्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् ।  
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च तथैवाह्वञ्च भेदकम् ॥  
 कामलापाण्डुरोगञ्च शर्करामश्मरीं हरेत् ॥ २७२ ॥  
 क्षीणेन्द्रिया नरा ये च जरया जर्जरीकृताः ।  
 येषां चापि क्षयो व्याधिरन्तर्हृद्विष दाहना ॥ २७३ ॥  
 अर्दितं गलगण्डञ्च वातशोणितमेव च ।  
 स्त्रियो या न प्रसूयन्ते तासाञ्चैव प्रयोजयेत् ॥ २७४ ॥  
 गर्भमश्नतरी विन्देत् किं पुनर्मानुषी तथा ।  
 एतदङ्गवरं तैलं विष्णुना परिकीर्तितम् ॥ २७५ ॥

इति विष्णुतैलम् ।

बलाश्वगन्धामरदाह्रास्त्रा स्थिरावचानागबला सलोहम् ।  
 आरुष्करं चन्दनपुष्कराख्यं नतं गुडूचीलवणोत्तमं च ॥ २७६ ॥  
 काकोलिमेदे मधुकं विदारि सच्चित्रकं गुग्गुलुज्वीरकञ्च ।  
 द्राक्षागुरुर्नागरधान्यकञ्च एतानि सर्वाणि समानि कृत्वा ॥ २७७ ॥  
 कल्कैः कषायैर्विधिना प्रयुक्तैस्तैलं पचेत्तोयचतुर्गुणञ्च ।  
 अम्बारणालं दधिदुग्धयुक्तं दत्त्वा समांसं विधिवद्विधिस्रः ॥ २७८ ॥  
 तन्नावनाभ्यङ्गमनस्यपानैर्निहन्ति क्षीरानक्षिरेण रोगान् ।  
 कल्याणकं नाम महश्च तैलं स्नाभं जयेत्कार्मुकानामधेयम् ॥ २७९ ॥

दण्डापतानादितवेपमानाः सुपिण्डिताः पिण्डितकुञ्जखञ्जाः ।  
 पुनर्युवानोऽतिमनोऽभिरामा भवन्ति ते तैलवरेण सर्वे ॥२८०॥  
 अश्वोऽपि भग्नः सक्तदेव दन्ती भग्नी भवेन्मारुतविक्रमश्च ।  
 बन्ध्यापि पुत्रं लभते वरामं दीर्घायुषं सर्वगुणैरुपेतम् ॥ २८१ ॥  
 अस्फुप्रवाताहतचञ्चलोर्मिमहोदधिलङ्घयतीह वेलाम् ।  
 सवातजा एव हि तैलराजं रोगा न वै लङ्घयितुं समर्थाः ॥२८२॥  
 इति महाकल्याणकं तैलम् ।

शतावरी चांशुमती पृश्निपर्णी शटी बला ।  
 एरण्डस्य च मूलानि वृहत्याः पूतिकस्य च ॥ २८३ ॥  
 गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।  
 एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ २८४ ॥  
 पादावशेषे पूते च गर्भं चैनं समाचरेत् ।  
 पुनर्नवा वचा दारुशताह्वाचन्दनागुरु ॥ २८५ ॥  
 शैलेयं तगरं कुष्ठमेलामांसीस्थिरावला ।  
 अश्वहा सैन्धवं रास्ना पलाह्वानि च पेपयेत् ॥ २८६ ॥  
 गव्याजपयसोः प्रस्थौ द्वौ द्वावत्र प्रदापयेत् ।  
 शतावर्ष्या रसप्रस्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २८७ ॥  
 अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणु वीर्यमतः फलम् ।  
 अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां नृणां तथा ॥ २८८ ॥  
 तैलमेतन्नयोक्तव्यं सर्ववातविकारनुत् ।  
 आयुष्मांश्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् ॥ २८९ ॥  
 गर्भमश्वतरौ विन्देत् किं पुनर्मानुषी तथा ।  
 हृच्छुलं पार्श्वशूलञ्च तथैवार्धावभेदकम् ॥ २९० ॥  
 अपचीं गण्डमालाञ्च वातरक्तं हनुग्रहम् ।  
 कामलां पाण्डुरोगञ्च अश्वरौञ्चापि नाशयेत् ॥ २९१ ॥  
 तैलमेतद्भगवता विष्णुना परिकीर्तितम् ।

नारायणमितिस्वातं कान्तान्तकारणं तथा ॥ २८२ ॥

इति कल्पनारायणं तैलम् ।

विष्णोऽग्निमन्त्रः श्लोनाकः पाटला पारिभद्रकः ।  
 प्रसारण्यश्वगन्धा च वृहती कण्ठकारिका ॥ २८३ ॥  
 बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा ।  
 एषां दशपलान् भागांश्चतुद्वीणेऽश्वसः पचेत् ॥ २८४ ॥  
 पादशेषं परिस्नाय्य तैलप्रस्थं पचेच्छुनैः ।  
 शतपृथ्वी देवदारु मांसी शैलियकं वचा ।  
 चन्दनं तगरं कुष्ठमेला पर्णी चतुष्टयम् ॥ २८५ ॥  
 रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्जवम् ।  
 एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ॥ २८६ ॥  
 शतावरौरसञ्चैव तैलतुष्यं प्रदापयेत् ।  
 आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ २८७ ॥  
 पाने वस्ती तथाभ्यङ्गे भोज्ये नस्ये प्रदापयेत् ।  
 अश्वो वा वातसम्भ्रजो गजो वा यदि वा नरः ॥ १८८ ॥  
 पङ्कलः पीठसर्पी च तैलेनानेन सिध्यति ।  
 अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ॥ २८९ ॥  
 मन्यास्तम्भे हनुस्तम्भे दन्तरोगे गलगृहे ।  
 यस्य शुष्यति चैकाङ्कं गतिर्यस्य च विह्वला ॥ ३०० ॥  
 क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा क्षरक्षीणाश्च ये नराः ।  
 वधिरा लङ्गजिह्वाश्च मन्दमेधस एव वा ॥ ३०१ ॥  
 मन्दप्रजा च या नारी या च गर्भं न विन्दति ।  
 वातार्त्तौ वृषणौ येषामन्त्रवृद्धिश्च दारुणा ।  
 एतत्तैलवरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम् ॥ ३०२ ॥

इति मन्त्रनारायणं तैलम्

विस्वाश्वमन्वा वृद्धती श्वदंष्ट्रा श्लोनाकवाद्याह्वयपरिभद्राः ।  
 सुद्राकटिक्कातिक्कान्निमन्त्रं प्रत्येकमेकं प्रदन्ति तज्ज्ञाः ॥३०३॥  
 सपादप्रस्थं विधिनोद्धृतानां क्षिप्त्वा सुयन्त्रात्सरणीयुतानाम् ।  
 मूलं विदध्यादथ पाटलीनां द्रोणैरपामष्टभिरेव पक्त्वा ॥३०४॥  
 पादावशेषेण रसेन तेन तैलादकाभ्यां सममेव दुग्धम् ।  
 आजं विदध्यादथवापि मध्वं दद्याद्द्रसं वापि श्रतावरीणाम् ॥३०५॥  
 तैलेन तुल्यं पुनरेव तत्र रास्त्राश्वमन्वामरदारुकुष्ठम् ।  
 पर्णीचतुष्कागुरुकेसराणि सिन्धुत्वमांसीरजनीद्वयञ्च ॥ ३०६ ॥  
 शैलेयकं चन्दनपुष्कराणि एला सयष्टीतगराष्टपत्रम् ।  
 भृङ्गाष्टवर्गाम्बु वचा पलाशं पृथ्वी च धौषेयक चोरकाख्यम् ३०७  
 एतेः समस्तेः द्विपलप्रमाणैः कर्पूरकाश्मीरमृगाण्डजानाम् ।  
 दद्यात् सुगन्धाय वदन्ति केचित् प्रस्नेददौर्गन्ध्यविनाशाय ॥३०८॥  
 चूर्णीकृतानां द्विपलप्रमाणैरालोच्य सर्वं विधिना विपक्वम् ।  
 नारायणं नाम महश्च तैलं सर्वैः प्रकारैर्विधिवत्प्रयोज्यम् ॥३०९॥  
 अश्वेभपुंसां पवनार्दितानां ये पङ्कवः पीठविसर्पिणश्च ।  
 एकाङ्गशुष्कार्दितवेपमाना वाधिर्यशुक्रक्षयपीडिताश्च ॥ ३१० ॥  
 मन्याहनुस्तम्भगलघहार्ताः त्यक्तामयास्ते बलवर्णयुक्ताः ।  
 संसेव्य तैलं सहसा भवन्ति बन्ध्यापि नारी लभते सुपुत्रम् ।  
 देवोपमं सर्वगुणोपपन्नं सुमेधसं त्रौविजयान्वितञ्च ॥ ३११ ॥  
 शाखाश्रिते कोष्ठगते च वाते वृद्धौ विधेयं पवनार्दितानाम् ।  
 जिह्वानिले दन्तगते च शूले वातापहं तैलवरं प्रसिद्धम् ॥३१२॥  
 उष्मादकुञ्जवृक्षार्धितानां नातःपरं तैलवरं प्रदिष्टं  
 वातामये वैद्यवरेण्योज्यं वायुः प्रकर्षं प्रमदाप्रियत्वम् ॥३१३॥  
 प्राप्नोति लक्ष्मीर्विजयञ्च नित्यं रक्षांसि दुष्टानि निहन्ति नूनम् ।  
 तिलोपजीवी जरया विमुक्तो जीवेन्नरो वर्षशतानि पञ्च ॥३१४॥  
 देवासुरे युद्धवरे समीक्ष्य कायुक्त्रिभञ्जानसुरैः सुरांसि ।

नारायणोक्तं सुरसंहारार्थं नारायणं तेन वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ३१५ ॥

इति महानारायणं तैलम् ।

माषप्रस्थं समादाय पचेत् सम्यक् जलादुके ।  
 पादशेषे रसे तस्मिन् क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ३१६ ॥  
 जीवनीयानि यान्यष्टौ शतपुस्या ससैन्धवा ॥ ३५१ ॥  
 रास्नात्मगुप्ता कटुका मधुकं कुष्ठमेव च ।  
 पक्षाघातादिते वाते कर्णशूले च दारुणे ॥ ३१८ ॥  
 मन्दशुतौ चाश्रवणे तिमिरे च त्रिदोषजे ।  
 हस्तकम्पे शिरःकम्पे विश्वाच्यामपवाहुके ॥ ३१९ ॥  
 कलायस्त्रेण शस्तं स्यात् पानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ।  
 माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ३२० ॥  
 यवमाषतिलानाञ्च प्रस्थः षोडशभिः पलैः ।

इति माषतैलम् ।

माषकाथे बलाकाथे रास्नाया दशमूलजे ।  
 यवकोलकुलत्यानां ऋगमांसरसे पृथक् ॥ ३२१ ॥  
 प्रस्थे तैलस्य च प्रस्थं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।  
 रास्नात्मगुप्ता सिन्धूत्य शताह्वैरण्डमुस्तकैः ॥ ३२२ ॥  
 जीवनीय बलाव्योषैः पचेदक्षसमैर्भिषक् ।  
 हस्तकम्पे शिरःकम्पे बाहुशोषेऽपवाहुके ॥ ३२३ ॥  
 वाधिर्यं कर्णशूले च कर्णनाटे च दारुणे ।  
 विश्वाच्या मर्दिते कुञ्जे गृध्रस्यामपताजके ॥ ३२४ ॥  
 वस्यभ्यञ्जनपानेषु नावनेषु प्रयोजयेत् ।  
 माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ३२५ ॥

इति महामाषतैलम् ।

माषस्यार्द्धादुके दत्त्वा तुलाद्विं दशमूलतः ।  
 शानमांसपलं त्रिंशज्जलद्रोषे त्रिपाचयेत् ॥ ३२६ ॥

चतुर्भागावशेषन्तु कषायमकतरयेत् ।  
 प्रस्थञ्च तिलतैलस्य पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ३२७ ॥  
 जीवनीयानि मच्छिष्टा चव्यचित्रककटफलम् ।  
 सव्योषं पिप्पलीमूलं राक्षामलकानोक्षुरम् ॥ ३२८ ॥  
 आत्मगुप्ता तथैरण्डः शताह्वा सवणत्रयम् ।  
 अश्वगन्धामृतामीरु यवानी सवचा शटी ॥ ३२९ ॥  
 एतैरक्षसमैः कल्केः साधयेन्मृदुनाग्निना ।  
 पक्षाघातादिभिः सर्वैरर्दिते च हनुप्रहे ॥ ३३० ॥  
 कर्णशूले च बाधिर्व्यं तिमिरे च त्रिदोषजे ।  
 पाणिपादशिरो ग्रीवा श्रवणे मन्द एव च ॥ ३३१ ॥  
 कलायस्त्रिंशत् पङ्क्तौ च गृध्रस्यामपवाङ्कुके  
 पाने वस्त्रौ तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ॥ ३३२ ॥  
 एतत्तैलं प्रशंसन्ति सर्ववातविकारनुत् ।

इति वृद्ध्याषादि तैलम् ।

माषद्रोणं समावाप्य चाश्वगन्धं शतावरीम् ।  
 प्रसारणीं सातिबलां तथा गन्धर्वहस्तकम् ॥ ३३३ ॥  
 सहचरस्य मूलन्तु केतकीनां तथैव च ।  
 आत्मगुप्ता च वाय्यालं दशमूलमथापि वा ॥ २३४ ॥  
 एषां दशपलान् भागान् कौक्कटं मांसमेव च ।  
 चतुःषष्टिपलं दत्त्वा जलसूपं विपाचयेत् ॥ ३३५ ॥  
 तेन पादावशेषेण शास्त्रवन्मृदुनाग्निना ।  
 क्षीरद्रोणसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३३६ ॥  
 अतः कल्कानिमान् दद्यात् पलिकान् स्रक्ष्यपेषितान् ।  
 जीवनीयानि यान्यष्टौ यष्टीचन्दनसैन्धवम् ॥ ३३७ ॥  
 देवदारुबलाकुष्ठं राक्षैलाशुकशिम्बिका ।  
 शतपुष्पा वचा मांसी विदारौ च प्रसारिणी ॥ ३३८ ॥

वृद्धदारुकमूलञ्च विडङ्गं सरलं तथा ।  
 शतावरीश्वगन्धा च शटी त्रूषणमेव च ॥ ३३९ ॥  
 अश्लवेतसदावीं च श्राणं देयं पृथक् पृथक् ॥ ३४० ॥  
 पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।  
 अर्दिते कर्णशूले च शिरोरोगे हनुग्रहे ।  
 मुखरोगेषु सर्वेषु मन्यास्तम्भेऽपवाहके ॥ ३४१ ॥  
 कर्णस्रावे च बाधिर्ये तिमिरे च त्रिदोषजे ।  
 हृद्रोगे चैव गृध्रस्यामामवाते कटिग्रहे ॥ ३४२ ॥  
 कलायखञ्जे विश्वाच्यां हितमेतद्विशेषतः ।  
 जङ्घोरुपादपृष्ठे च पार्श्वे शूलमतीव च ॥ ३४३ ॥  
 अन्तवृद्धाण्डवृद्धिञ्च वातरक्तं सुदारुणम् ।  
 पीनसं कुब्जपङ्कू वा चाशीतिं वातजान् गदान् ॥ ३४४ ॥  
 बलिपलितखादित्यान् केशानां पतनं हरेत् ।  
 बलमांसप्रदञ्चैव शुक्रवृद्धिकरं परम् ॥ ३४५ ॥  
 अपत्यजननं श्रेष्ठं गर्भिण्याः परमं हितम् ।  
 हस्त्यश्वोद्गादिव्यायामैर्भ्रष्टमन्धिप्रसादकम् ॥ ३४६ ॥  
 तैलमात्रोपयोगेन व्याधिर्निर्मूलतां नयेत् ।  
 सर्ववातविनाशाय वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ।  
 महामाषमिदं तैलं कृष्णात्रयेण पूजितम् ॥ ३४७ ॥

इति सामिषमहाभाषतैलम् ।

क्षीरादृकं शतावर्यां रसप्रस्यद्वयं पृथक् ।  
 शृङ्गवेरस्य तैलस्य प्रस्थं साध्यञ्च कार्षिकैः ॥ ३८४ ॥  
 शताह्वा दारुशैलिय मांसी चन्दनबालकैः ।  
 त्वगीलांशुमती रास्ना तगरैरण्डसेन्धवैः ॥ ३८५ ॥  
 अश्वगन्धा समङ्गीया मूर्वाभरिचनागरैः ।  
 तन्मास पीतं विधिवत्तैलं सिद्धार्थकं जयेत् ॥ ३५० ॥

कुष्ठवामनपङ्क्तुवातभग्नावकुष्ठनम् ।

सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च हनुमन्या गला मयान् ॥ ३५१ ॥

वातरक्तञ्च कुष्ठानि कण्डूपामाविचर्चिकाः ।

गण्डमालापचिवक्त्रपाकोदरभगन्दरान् ॥ ३५२ ॥

कुष्ठत्रणान् सविषमानारम्भान् विविधान् ज्वरान् ।

सन्निपातांश्च शूलानि विषमूर्ध्वभ्रमामयान् ॥ ३५३ ॥

वातगुल्मं वङ्गन् मेहानन्त्रवृद्धिञ्च शर्कराम् ।

कामलां पाण्डुरोगञ्च शूलं नेत्रगदोद्भवम् ॥ ३५४ ॥

मूढगर्भांश्च भग्नांश्च योनिर्वन्ध्यामयान् वङ्गन् ।

वृद्धानामल्पशुक्रदृक् स्मृतीनां क्षयरेतसाम् ॥ ३५५ ॥

रसायनं बलारोग्यवर्षाग्न्यायुर्विवर्द्धनम् ॥ ३५६ ॥

ओं नारायणाय स्वाहा उत्तराभिमुखः स्थित्वा खदिर-  
कीलकेन खन्यते । शतावरी श्रीषधी च सर्वासां साधनाय  
उत्पाटनाय अयं मन्त्रः ।

ओं कुमारवीजनाय स्वाहा । इत्युत्पाटनमन्त्रः । इति  
शतावरीतैलम् ।

माषस्यार्द्धाढकं देयं दशमूलं तुलाद्धतः ।

बलामूलन्तु तस्याङ्गं केतकीनां तथैव च ॥ ३५७ ॥

दक्षमांसं पलं त्रिंशच्छण्टिका पञ्चविंशतिः ।

जलद्रोणद्वये पक्त्वा पादशेषेऽवतारिते ॥ ३५८ ॥

तिलतैलस्य च प्रस्थं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

जीवनीयानि यान्यष्टौ मञ्जिष्ठा चव्यकटफलम् ॥ ३५९ ॥

व्योषं रास्ना कणामूलं मधुकं पुष्करं तथा ।

माषात्मगुप्तकैरण्ड शताङ्गा लवणत्रयम् ॥ ३६० ॥

कुष्ठाश्वगन्धा ह्यमृता यवानी सबचा शटी ।

नागरं मागधी सुस्तं वर्षामू रजनीद्वयम् ॥ ३६१ ॥



शतावरी वृद्धत्यो च एतैरक्षसमन्वितैः ।  
 मन्दश्रुतौ च श्रवणे तिमिरे च त्रिदोषजे ।  
 हस्तकम्पे शिरःकम्पे गात्रकम्पे शिरोमहे ॥ ३६३ ॥  
 शस्त कलायखञ्जे च गृभ्रस्यामपषाङ्कुके ।  
 वाधिर्ये कर्णनादे च सर्ववातविकारनुत् ॥ ३६४ ॥  
 दण्डापतानके चैव मन्थास्तम्भे विशेषतः ।  
 हनुस्तम्भे प्रशस्तं स्यात् सूतिकावातनाशनम् ॥ ३६५ ॥  
 त्वथ्यं मांसप्रदक्षैव शुक्लाग्निबलवर्धनम् ।  
 अण्डवृद्धिमन्त्रवृद्धिं वातरक्तञ्च नाशयेत् ॥ ३६६ ॥

इति सहासापतेषुम् ।

माषप्रस्थं बलाप्रस्थं दशमूल्यास्तथा परम् ।  
 प्रस्थं सहचरस्यैकमश्नाह्ना प्रस्थमेव च ॥ ३६७ ॥  
 जलद्रोणद्वये पक्त्वा चतुर्भागावशेषिते ।  
 तंलप्रस्थं पचेच्छाग क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ३६८ ॥  
 कल्कैः सिन्धूत्ययध्याह्न राज्ञा व्योषाश्वगन्धकैः ।  
 शतपुष्पा समायुक्तैस्तत्सिद्धं सर्ववातनुत् ॥ ३६९ ॥

इति सापतेषुम् ।

शतत्रयं प्रसारिण्या हे च पीतसहाचरात् ।  
 अश्वगन्धैरण्डबला वरीराज्ञा पुनर्नवा ॥ ३७० ॥  
 केतकौ दशमूलञ्च पृथक् त्वक् पारिभद्रतः ।  
 प्रत्येकमेषान्तु तुला तुलार्धं किटिभं तथा ॥ ३७१ ॥  
 तुलार्धं स्याच्छिरीषस्य लाक्षायाः पञ्चविंशतिः ।  
 पलानि लोभ्राञ्च तथा सर्वमेकत्र साधयेत् ॥ ३७२ ॥  
 द्रोणद्वयं काश्लिकञ्च अश्विगन्धत्वाढकाण्डितम् ।  
 क्षीरदध्नीः पृथक् प्रत्या दशममूल्याढकं तथा ॥ ३७३ ॥  
 इक्षीरसाढके चैव श्यागममसुम्पकं नदित् ।

जलं पञ्चचत्वारिंशत्स्थे पक्ने तु शेषयेत् ॥ ३७४ ॥  
सप्तदशरसप्रस्थान् मञ्जिष्ठाकाथ एव च ।  
कुडवानाढकोशाने द्रवैरेभिस्तु साधयेत् ॥ ३७५ ॥  
सुशुद्धतिलतैलस्य द्रोणप्रस्थेन संयुतम् ।  
आद्य एभिर्द्रवैः पाकः कस्कैर्भस्मातकं कणा ॥ ३७६ ॥  
नागरं मरिचं चैव प्रत्येकं षट्पलोन्मितम् ।  
भस्मातकासहित्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥ ३७७ ॥  
पथाक्षधात्रः सरलं शतान्ना कर्कटी वचा ।  
चोरपुष्पी शटी मुस्तं हयं पद्मञ्च सोत्पलम् ॥ ३७८ ॥  
पिप्पलीमूलमञ्जिष्ठा साश्वगन्धा पुनर्नवा ।  
दशमूलं समुद्दिष्टं चक्रमर्दी रसाञ्जनम् ॥ ३७९ ॥  
गन्धदणं हरिद्रा च जीवनीयगणस्तथा ।  
एतेषां पलिकैर्भागैराद्यः पाको विधीयते ॥ ३८० ॥  
देवपुष्पीव्योलपत्रे शल्लकीरसशैलजे ।  
प्रियङ्गुशीरमधुरी मांसौदारुवलावचा ॥ ३८१ ॥  
श्रीवासो नलिकाख्येति सूक्ष्मैला कुन्दुरुर्मरा ।  
नखीहयञ्च त्वक्पत्री सुमना पूतिचम्पकम् ॥ ३८२ ॥  
मदनं रेणुकापृक्का मातुलुङ्गं पलत्रयम् ।  
प्रत्येकं गन्धतोयेन द्वितीयः पाक इष्यते ॥ ३८३ ॥  
गन्धोदकी च त्वक्पत्री पत्रकोशीरमुस्तकम् ।  
प्रत्येकं सबलामूलं पलानि पञ्चविंशतिः ॥ ३८४ ॥  
तुष्यार्धभागोऽत्र जले प्रस्थास्तु पञ्चविंशतिः ।  
अर्धावशिष्टाः कर्त्तव्याः पाके गन्धाम्बुकर्मणि ॥ ३८५ ॥  
गन्धाम्बुचन्दनाम्बुभ्यां तृतीयः पाक इष्यते ।  
कस्कोऽत्र केशरं कुष्ठं त्वक्कालीयककुङ्कुमम् ॥ ३८६ ॥  
भद्रत्रियं त्र्यपिपर्थं लता कस्तूरिका तथा ।

लवङ्गागुरुकङ्कोल जातीकोषफलानि च ॥ ३८७ ॥  
 एलालवङ्गुक्षुभी च प्रत्येकं त्रिपलोन्मिता ।  
 कस्तूरीषट्पला चन्द्रात्पलं सार्धं च गृह्यते ॥ ३८८ ॥  
 वेधार्थं च पुनश्चन्द्रं मेदौ देयी तथोन्मिता ।  
 महाप्रसारणी सेयं राजभोग्या प्रकीर्त्तिता ॥ ३८९ ॥  
 गुणान् प्रसारणीनान्तु बह्व्येषा बलौत्तमान् ॥ ३९० ॥  
 अत्र शक्तिविधिर्मण्डः प्रस्थपञ्चादकोन्मितम् ।  
 काष्ठीकं कुडवं दध्नी गुडप्रस्थोऽम्बुमूलकात् ॥ ३९१ ॥  
 पलान्यष्टौ शोधितार्द्रात्पलषोडशकं तथा ।  
 कणाजीरकसिन्धुत्य हरिद्रामरिचं पृथक् ॥ ३९२ ॥  
 द्विपलं भाविते भाण्डे घृतञ्चाष्टदिनस्थितम् ।  
 सिद्धं भवति तच्छुक्तं यदावतार्थं गृह्यते ।  
 तदा देयं चतुर्जातं पृथक्पत्रयोन्मितम् ॥ ३९३ ॥

इति शक्तिविधिः ।

पञ्चपल्लवतोयेन गन्धानां चालनं तथा ।  
 शोधनं चात्र संस्कारो विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ३९४ ॥  
 आम्बुजम्बूकापित्यानां बीजपूरकविल्वयोः ।  
 गन्धकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥ ३९५ ॥  
 चण्डीगोमयतोयेन यदि वा तिन्त्रिङ्गीजलैः ।  
 नखं संक्वाथयेदेभिर्भाण्डेन मृगमयेन तु ॥ ३९६ ॥  
 पुनरुद्धृत्य प्रक्षाल्य भर्जयित्वा निषेचयेत् ।  
 गुडपथ्याम्बुना ह्येवं शुद्धयते नात्र संशयः ॥ ३९७ ॥

इति नखविधिः ।

गोमूत्रे चालम्बुजके पक्त्वा पञ्चदशोदके ।  
 पुनः सुरमितोयेन वाष्पस्त्रेदेन स्त्रेदयेत् ॥ ३९८ ॥

गन्धोष्ठा शुष्यते ह्येवं रजनी च विशेषतः ॥ ३८८ ॥

इति हरिद्रावचापट्टिः ।

मुस्तकन्तु मनाक् क्षुब्धं काष्णिके त्रिदिनोषितम् ।

पञ्चपल्लवपानीये स्निग्धमातपशोषितम् ॥ ४०० ॥

गुडाम्बुना सिध्यमानं भर्जयेच्चूर्णयेत्ततः ।

आजशीभास्त्रनजलैर्भावयेच्चेति शुष्यति ॥ ४०१ ॥

इति मुस्तकशङ्खिः ।

काष्णिके कथितं शैलं मृष्टा पथ्यागुडाम्बुना ।

सिञ्चेदेवं ततः पुष्यैर्विविधैरधिवासयेत् ॥ ४०२ ॥

इति शैलजशङ्खिः ।

यथालाभमपामार्गं सुश्यादिचारलेपितम् ।

वाष्पस्वेदेन संस्वेद्य पूर्तिं निर्लीमतां नयेत् ॥ ४०३ ॥

दोलापक्वं पचेत्पश्चात्पञ्चपल्लववारिणि ।

खलः साधुमिवोत्पीड्य ततो निःस्नेहतां नयेत् ॥ ४०४ ॥

आजशीभास्त्रनजलैर्भावयेच्च पुनः पुनः ।

शिशुमूले च केतक्याः पुष्पपत्रपुटे च तम् ।

पचेदेवं विशुद्धञ्च मृगनाभिसमो भवेत् ॥ ४०५ ॥

इति खाटासीशङ्खिः ।

तुरुष्कं मधुना भाव्यं काश्मीरश्चापि सर्पिषा ।

रुधिरेणायसं प्राच्यैर्गीमूत्रैर्यन्यपर्णिकम् ॥ ४०६ ॥

मधूदकेन मधुरीं पत्रकं तण्डुलाम्बुना ।

ईषत्चारानुगन्धा तु दग्धा याति न भस्मताम् ॥ ४०७ ॥

पीता केतकीगन्धा च लघुस्निग्धा मृगोत्तमा ॥ ४०८ ॥

पक्वात् कर्पूरतः प्राङ्गुरपक्वं गुणवत्तरम् ।

तत्रापि स्वाद्यदक्षुद्रं स्फटिकाभं तदुत्तमम् ॥ ४०९ ॥

पक्ष्मसदलं स्निग्धं हरितद्युति चोत्तमम् ।  
 भङ्गे मनागपि न चेन्नपतन्ति ततः कणाः ॥ ४१० ॥  
 मृगशृङ्गीपमं कुष्ठं चन्दनं रक्तपीतकम् ।  
 काकतुण्डाकृतिः स्निग्धो गुरुश्चैवोत्तमोऽगुरुः ॥ ४११ ॥  
 स्निग्धाल्पकेशरं त्वस्रं शैलजो वृत्तमांसलः ।  
 सुरा पीता वरा प्रोक्ता मांसी पिङ्गजटाकृतिः ॥ ४१२ ॥  
 रेणुका मुद्गसंस्थाना शस्तमानूपजं घनम् ।  
 जातीफलं सशब्दश्च स्निग्धं गुरु च शस्यते ॥ ४१३ ॥  
 एला सूक्ष्मफला श्रेष्ठा प्रियङ्गुः श्यामपाण्डुरा ।  
 नखमश्वत्थुरं हस्तिकर्णश्चैवात्र शस्यते ।  
 एतेषामपरेषाञ्च नवताप्रवरो गुणः ॥ ४१४ ॥

इति चतुर्विंशतिकाप्रसारणीतैषम् ।

माषद्रोणं समादाय अश्वगन्धाप्रसारणी ।  
 द्विपञ्चमूल्यात्मगुप्ता बलागन्धर्वहस्तकः ॥ ४१५ ॥  
 एषां दशपलान् भागान् वारिद्रोणे चतुष्टये ।  
 क्वाथमेभिः प्रकुर्वीत चतुर्भागावशेषितम् ॥ ४१६ ॥  
 यद्ब्याह्वदारुकुष्ठैला राज्ञा मांसी बला वचा ।  
 शताह्वा चाल्मगुप्ता च अश्वगन्धा च चन्दनम् ॥ ४१७ ॥  
 शल्युक्वुकवृक्षान्मूत्रप्रणोगुरुवृक्षिकम् ।  
 सिन्धुद्वयं विदारौ च प्रसारणी शतावरी ॥ ४१८ ॥  
 वृद्धदारुकातिबला विडङ्गसरलानि च ।  
 कल्केरतेः पलैर्भागैस्त्रीलाढकसमायुतैः ॥ ४१९ ॥  
 क्षीरतुल्यसमायुक्तां शर्मैर्मृदग्निना पचेत् ।  
 पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे नस्ये भोष्ये च पूजितम् ॥ ४२० ॥  
 अर्दिते कर्णशूले च शिरोरोमे हनुग्रहे ।  
 सुखरोगेषु सर्वेषु मन्थास्तम्भेऽपबाहुके ॥ ४२१ ॥

मन्दश्रवणवाधिर्यं कर्णरोगातिपीनसे ।  
 हृद्रोगं गृध्रसीशैव आमवातकटियहम् ॥ ४२२ ॥  
 जङ्घोरुपादपृष्ठेषु पार्श्वशूलमतीव च ।  
 अन्तर्द्वयण्डवृद्धिश्च वातरक्तं सुदारुणम् ॥ ४२३ ॥  
 विश्वाचीखल्लपङ्गुर्वा वातजान् अशीतिं हरेत् ॥ ४२४ ॥  
 बलीपलितखालित्यं केशानां पतनं परम् ।  
 बलमांसकरश्चैव शक्रवृद्धिकरं परम् ॥ ४२५ ॥  
 अपत्यजननं श्रेष्ठं गर्भिणीनां परं हितम् ।  
 हस्त्यश्वोद्गादिव्यायामैर्भग्नसन्धिप्रसाधनम् ॥ ४२६ ॥  
 तैलमात्रोपयोगेन व्याधिं निर्मूलतां नयेत् ।  
 सर्वातङ्गविनाशाय वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ।  
 महामाषमिदं तैलं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ ४२७ ॥

इति महामाषतैलम् ।

प्रसारणीशतकाथे तैलप्रस्थं पयः समम् ।  
 जीवकर्षभकी मेदे काकोत्थी कुष्ठचन्दने ॥ ४२८ ॥  
 शताह्वा दारुमञ्जिष्ठा रास्ना पिष्ट्वा विपाचयेत् ।  
 वस्तिपानादिभिर्युक्तं मेतश्चाकृतरोगनुत् ॥ ४२९ ॥

इति शतप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारण्यास्तुलामश्वगन्धाया दशमूलतः ।  
 तुलां तुलां पृथग्वारि द्रोणे पादांशशेषिते ।  
 तैलाढकं चतुःक्षीरं दधितुल्यं द्विकाञ्चिकम् ॥ ४३० ॥  
 द्विपलैर्ग्रन्थिकक्षार प्रसारिण्यक्षसैन्धवैः ।  
 समञ्जिष्ठाग्नियध्याङ्गैः पलिकैर्जीवनीयकैः ॥ ४३१ ॥  
 शृण्ठ्याः पञ्चपलान् दत्त्वा त्रिंशद्भस्मातकानि च ।  
 यषेहस्तादिना वातं हन्ति सन्धिशिरास्थिगम् ॥ ४३२ ॥

पुंस्त्वोक्साहृत्प्रतिप्रज्ञा बलवर्णाग्निद्वयै ।

प्रसारिणीयं त्रिशतीत्वक्षं सौवर्चलम्बिह ॥ ४३३ ॥

इति त्रिशतीप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारणीशतं क्षुषं पचेत्तोयाऽर्मणे शुभे ।

पादशिष्टे समं तैलं दधि दद्यात् सकाञ्चित्तम् ॥ ४३४ ॥

द्विगुणञ्च पयो दत्त्वा कल्कान् द्विपलिकांस्तथा ।

चित्तकं पिप्पलीमूलं मधुकं सैन्धवं वचाम् ॥ ४३५ ॥

शतपुष्पां देवदारुं रास्नां वारणपिप्पलीम् ।

प्रसारिण्याश्च मूलानि मांसी भस्मातकं तथा ॥ ४३६ ॥

पचेन्मृदग्निना तैलं वातश्लेष्मामयान् जयेत् ।

अशीतिं नरनारीस्थान् वातरोगान् व्यपीहति ॥ ४३७ ॥

कुञ्जस्तिमितपङ्कजं गृध्रसीखञ्जकार्दितम् ।

हनुपृष्ठशिरोग्रीवास्तम्बश्चाशु नियच्छति ॥ ४३८ ॥

इति कुञ्जप्रसारणीतैलम् ।

समूलपत्रामुत्पात्र्य शरत्काले प्रसारणीम् ।

शतं ग्राह्यं सहचराच्छतवर्ष्याः शतं तथा ॥ ४३९ ॥

बलात्मगुप्ताश्लगन्धा केतकीनां शतं शतम् ।

चतुर्गुणेन तोयेन द्रवैस्तैलाढकं पचेत् ॥ ४४० ॥

मस्तुमांसरसं चुक्रं पयश्चाढकमाढकम् ।

दध्याढकसमायुक्तं पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ ४४१ ॥

द्रव्याणान्तु प्रदातव्या मात्रा चाष्टपलात्मिका ।

तगरं चन्दनं कुष्ठं केशरं मुस्तकं त्वचम् ॥ ४४२ ॥

रास्ना सैन्धवपिप्पली मांसी मञ्जिष्ठयष्टिका ।

जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा तथा पुनः ॥ ४४३ ॥

शतपुष्पा व्याघ्रनखं शुण्ठी देवाहमेव च ।

काकोली क्षीरकाकोली वचा भस्मातकं तथा ॥ ४४४ ॥

पेषयित्वा समानेतान् साधनीया प्रसारणी ।  
 नातिपक्वं नातिह्रीनं सिद्धपूतं निधापयेत् ॥ ४४५ ॥  
 यत्र यत्र प्रदातव्यं तन्मे निगदतः शृणु ।  
 कुञ्जानामथ पङ्कनां वामनानां तथैव च ॥ ४४६ ॥  
 येषां शुष्यति चैकाङ्गं ये च भग्नास्थिसन्धयः ॥ ४४७ ॥  
 वातशोणितदुष्टानां वातोपहतचेतसाम् ।  
 श्लीपदक्षीणशुक्राणां वाजीकरणमुत्तमम् ॥ ४४८ ॥  
 वस्त्रौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रदापयेत् ।  
 प्रयुक्तं शमयत्याशु वातजान् विविधान् गदान् ॥ ४४९ ॥  
 इति सप्तशतिका मन्त्रप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारणीपलशतं गुडूचीसहचरं बला ।  
 परण्डमश्वगन्धा च दशमूलीशतावरी ॥ ४५० ॥  
 कुट्टयित्वा पलशतं साधयेत् सलिलार्मणे ।  
 चतुर्भागावशेषञ्च कषायमवतारयेत् ॥ ४५१ ॥  
 तैलं मांसरसं क्षीरं दधिशुक्तं तथैव च ।  
 एतानि समभागानि द्विगुणं चाम्बकाञ्जिकम् ॥ ४५२ ॥  
 कल्के पेष्याणि भागानि तत्रेमानि प्रदापयेत् ।  
 नागरातिविषा मुस्तं शठी चैलाम्बपत्रकम् ॥ ४५३ ॥  
 चन्दनं तगरं कुष्ठं पुष्कराह्वं ससैन्धवम् ।  
 त्र्यषणं कटुकं क्षारं मञ्जिष्ठा कटुका गुरु ॥ ४५४ ॥  
 शताह्वा पिप्पलीमूलं मांसीचन्दनमेव च ।  
 प्रसारणीमूलमपि जीवनीयानि यानि च ॥ ४५५ ॥  
 एतैस्तु पलिकैर्भागै स्त्रैलपात्रे विपाचयेत् ।  
 अश्वं वा वातसन्धग्नं गजं वा जर्जरौकतम् ॥ ४५६ ॥  
 एकाङ्गं क्षवथुं कम्पमपतानकमेव च ।  
 हन्यादेतान् गदान् सर्वान् महत्येषा प्रसारणी ॥



बलवर्णकरी ह्येषा नित्यमात्रेयपूजिता ॥ ४५७ ॥

इति महाप्रसारणीतैषम् ।

समूलपत्रशाखायाः प्रसारणाः शतत्रयम् ।  
 सहचरस्य शतं हे च शतावर्थ्यश्वगन्धयोः ॥ ४५८ ॥  
 गुडूचैरण्डमूलानां वानरीक्षुरकस्य च ।  
 पुनर्नवायाः केतक्याः पञ्चमूलद्वयस्य च ॥ ४५९ ॥  
 त्रिफलाचित्रकं विष्णुं बलातिबलयोरपि ।  
 शिरीषमूलं पञ्चाश द्राक्षादाक् तदंशिके ॥ ४६० ॥  
 सर्वमेतत् सुसंक्षुद्य कटाहे समधिक्षिपेत् ।  
 वारिद्रोणे शते क्वाथ्यं दशभागस्थितेन वै ॥ ४६१ ॥  
 व्यक्तास्त्रेनारणालेन द्रोणद्वययुतेन च ।  
 मस्तुचीरेक्षुनिर्यासं क्वागमांसरसेस्तथा ॥ ४६२ ॥  
 षाट्काटकसंयुक्ते तथा शुक्र्याटकेन च ।  
 तेन द्रोणसमायुक्तं दृढे भाण्डे निधापयेत् ॥ ४६३ ॥  
 द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्याम्यतः शृणु ।  
 भल्लातकं नतं शुगठी कृष्णा शक्यभया वचा ॥ ४६४ ॥  
 बलाप्रसारिणी चैव कणामूलन्तु चोरकम् ।  
 लवङ्गं शतपुष्पा च सूक्ष्मैलात्वक् च बालकम् ॥ ४६५ ॥  
 कुष्ठं व्याघ्रनखं मांसी सैन्धवं मदनं वचा ।  
 कस्तूर्यगुरुमञ्जिष्ठा तुरुष्कनखकुङ्कुमम् ॥ ५६६ ॥  
 तुम्बुरं चन्दनं पृति कङ्कीर्णं त्रिसुगन्धिकम् ।  
 पद्मकोत्पलकालीयं दार्व्यग्निमित्तचन्दनम् ॥ ४६७ ॥  
 शठी रेणुकशैलेयं श्रीवांसं कण्डुरं नलम् ।  
 जातीकोषं वरा भीरु सरलं पद्मकेसरम् ॥ ४६८ ॥  
 प्रियङ्गुशीरतगरं नलिकाजीवनं गणम् ।  
 लवङ्गं नागपुष्पञ्च तथा कर्पूरमञ्जनम् ॥ ४६९ ॥

कटुकापूगजातीनां फलानि ताडिकीफलम् ।  
 भागांस्त्रिपदिकान् कृत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ४७० ॥  
 इष्टवर्गरसस्यर्षं गन्धेनापि समन्वितम् ।  
 स्वभागशेषं तद्विद्धं तप्तु गुप्तं निधापयेत् ॥ ४७१ ॥  
 पानाभ्यङ्गे तथा नखे निरुद्धे चानुवासने ।  
 एतद्वि वडवाश्लानां किशोराणां यथाशृतम् ॥ ४७२ ॥  
 एतदेव कुमारार्णां कुमाराणां गंवामपि ।  
 द्वयोऽप्येतन्नरः पीत्वा पुनश्च तरुणो भवेत् ॥ ४७३ ॥  
 एतेनैव च तैलेन शुष्यमाणा महाद्रुमाः ।  
 मूले सिक्ताः प्ररोहन्ति सनालकृदपल्लवाः ॥ ४७४ ॥  
 अप्रसूता च या नारी सम्यक् पीत्वा प्रसूयते ।  
 अप्रजः पुरुषो यश्च सोऽपि पीत्वा सुतं लभेत् ॥ ४७५ ॥  
 अप्रशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।  
 विंशतिं श्लैष्मिकांश्चापि संश्लष्टान् सान्निपातिकान् ॥ ४७६ ॥  
 क्षिप्रं विनाशयत्येव तैलमेतत् प्रयोजितम् ।  
 पूर्वस्माद्विशिष्टतरं गन्धहस्तीति लक्षणम् ॥ ४७७ ॥

इति गन्धहस्तीप्रसारिणीतैलम् ।

समूलपत्रशाखायाः प्रसारण्याः शतत्रयम् ।  
 शतमेकं शतावर्यांश्च गन्धाशतं तथा ॥ ४७८ ॥  
 केतकीनां शतशैकं दशमूलाच्छतं शतम् ।  
 शतं वाज्यालकस्यापि शतं सहचरस्य च ॥ ४७९ ॥  
 जलद्रोणशतं दस्त्वा शतभागावशेषितम् ।  
 ततस्तेन कषायिण कषायद्विगुणेन च ॥ ४८० ॥  
 सुथक्तेनारणालीन दधिमस्त्वाढकेन च ।  
 शौरशुक्तेषु निर्यास छागमांसरसेन च ॥ ४८१ ॥  
 तैलं द्रोणसमायुक्तं दृढे भाण्डे निधापयेत् ।

द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्याम्यतः शृणु ॥ ४८२ ॥  
 भङ्गातकं नतं शण्ठी चित्रकं पिप्पली शटी ।  
 वचापृक्षाप्रसारिखः पिप्पलीमूलमेव च ॥ ४८३ ॥  
 देवदारुशताद्वा च सूक्ष्मैलात्वक् च बालकम् ।  
 कुष्ठं व्याघ्रनखं मांसी वीरचन्दनशारिवाः ॥ ४८४ ॥  
 कस्तूर्यगुरुमञ्जिष्ठा तुक्कनखकुङ्कुमम् ।  
 कर्पूरकन्दुनिशालवङ्गध्यामसैन्धवम् ॥ ४८५ ॥  
 कङ्कीलनलिका सुस्तं कालीयोत्पलपत्रकम् ।  
 शटीहरेणुशैलेय श्रीवासञ्च कशेरुकम् ॥ ४८६ ॥  
 त्रिफलाकच्छुराभीरु सरलापद्मकेसरम् ।  
 प्रियङ्गुश्रीरजसदं जीवकाद्यं पुनर्नवा ॥ ४८७ ॥  
 दशमूलाश्वगन्धा च नागपुष्पं रसाञ्जनम् ।  
 भागांस्त्रिपलिकान् दत्त्वा शनैर्मृद्गनिना पचेत् ।  
 आयसे वाथ ताम्ने वा सुदृढे मृत्सयेऽपि वा ॥ ४८८ ॥  
 प्रयोगः षड्विधश्चापि रोगार्त्तानां विधीयते ।  
 अभ्यङ्गात् त्वग्गतं हन्ति पानात् कोष्ठगतं तथा ॥ ४८९ ॥  
 भोजनात् सूक्ष्मनाडीस्थान्नस्यादूर्द्ध्वगतांस्तथा ।  
 आमामशयगते वस्तिर्निरूहः सर्वकायिके ॥ ४९० ॥  
 एतच्च वडवाश्वानां किशोराणां यथामृतम् ।  
 एतदेव मनुष्याणां कुञ्जराणां गवामपि ॥ ४९१ ॥  
 अनेनैव च तैलेन शुष्यमाणा महाद्रुमाः ।  
 सिक्ताः पुनः प्ररोहन्ति भवन्ति फलशालिनः ॥ ४९२ ॥  
 हृद्योऽप्यनेन पीतेन पुनश्च तरुणो भवेत् ।  
 अप्रसूता च या नारी सा पीत्वापि प्रसूयते ॥ ४९३ ॥  
 अप्रजः पुरुषो यश्च सोऽपि पीत्वा लभेत् सुतम् ।  
 अशीतिं वातजान् रोगान् पैत्तिकान् श्लैष्मिकानपि ॥ ४९४ ॥

सन्निपातसमुत्थांश्च नाशयेत् क्षिप्रमेव च ।

एतेनाम्बकवृक्षीमां कृतं पुंसवनं महत् ॥

पुष्टिवर्णबलश्चाशु तैलमेतत् प्रदापयेत् ॥ ४८६ ॥

इति अष्टादशव्रतकं प्रसारणीतैलम् ।

शरत्सुसम्पन्नसुजातसारप्रसारणीमूलशतं विशुद्धम् ।

दशैव मूलानि बलाश्वगन्धा शतावरीसाहचरं श्वर्दद्रा ॥ ४८७ ॥

राम्नात्मगुप्तामृतहृश्चिकानां

शतं शतञ्चापि सुकुट्टितञ्च ।

पृथक् पृथक् त्वाढकसम्मितानां

कुलत्यकोलांश्च यवांश्च दद्यात् ॥ ४८८ ॥

द्रोणैस्तु षड्भिर्विपचेज्जलस्य द्रोणावशेषेषु पचेद्दि तत्र ।

तैलाढकं मांसरसाढकञ्च दध्याढकं क्षीरचतुर्गुणञ्च ॥ ४८९ ॥

शक्ताढकं मूलरसाढकञ्च मसुवाढकञ्चाढककाञ्चिकञ्च ।

द्वयैः समैरर्क्षपलांशिकैश्च सुसूक्ष्मपिट्टैर्दृष्टिं प्रयत्नात् ॥ ५०० ॥

राम्नाशताह्वाऽगुरुदारुयुक्तं मञ्जिष्ठयष्टीमधुकं नताब्दम् ।

मांसीवचासैन्धवचित्रकञ्च क्षारं यवानां सरलं कृमिघ्नम् ॥ ५०१ ॥

शारङ्करं पुष्करमूलकुष्ठं सपिप्पली पिप्पलीमूलचव्यम् ।

मेदायुगञ्चार्धभका वुभौ च काकोलियुग्मं मरिचं त्वगैलम् ॥ ५०२ ॥

शृङ्गीशटी व्याघ्रनखं सचोचं पृक्कागजाह्वा मदनं सशुण्ठी ।

सकेशरं चन्दनपत्र चोरं त्रिकण्टशृङ्गाटककोलकञ्च ॥ ५०३ ॥

ऋद्धिं सवृद्धिं रजनीमृणालं

यवान्यजाजीत्वजमोदकञ्च ।

पञ्चाशतस्तानधिकांश्चतुर्भिः

क्षिप्त्वा विपाच्यं ऋदुनाग्निना च

सम्पूज्य विप्रान् भिषजोऽवताक

शान्तिं तथा स्वस्ववधार्थं कुम्भे ।



क्षिप्त्वा च सम्यक् च गृहे च गुरुते  
 तत् स्थापयेत्तैलवरं प्रयत्नात् ॥ ५०५ ॥  
 यान्यान्विकारान्विनिहन्ति युक्तं  
 नियुज्यते यत्र तथा निबोध मे ।  
 ये पङ्कवः पीठविसर्पिणश्च  
 सङ्कोचितस्त्रायुशिराश्च कुक्षाः ॥ ५०६ ॥  
 गतिप्रनष्टा विनताश्च खस्त्राः  
 सम्यस्थिसम्पीडितभग्नगात्राः ।  
 मन्यासु पृष्ठे भुजकण्ठकट्यां  
 स्तम्भं नृणां मारुतजं निहन्ति ॥ ५०७ ॥  
 एकाङ्गसर्वाङ्गजमप्यशेषं  
 वातं जयेददितशोथकण्डूः ।  
 स्तम्भं जयेत्त्रापक्तताभिधानं  
 वाह्यान्तरायामहनुग्रहञ्च ॥ ५०८ ॥  
 ये वातसंग्राह्यतिजर्जिताङ्गा-  
 विस्मिष्टजान्वस्थिकटीकपालाः ।  
 सन्ध्याच्युताः स्तम्भतमः शिराश्च  
 भवन्ति सर्वेऽपि पुनर्नवास्ते ॥ ५०९ ॥  
 स्त्रायुस्थिसन्ध्युत्सृग्वातशूलं  
 शिरोभवं गात्रभवं निहन्ति ।  
 कर्मायथार्थप्रभवञ्च शूलं  
 सर्वाङ्गमेकाङ्गगमाश्च हन्ति ॥ ५१० ॥  
 स्त्रीणाञ्च योन्युन्नववस्तिशूलं  
 क्रुद्धेन वातेन च रक्तजञ्च ।  
 पुंसञ्च शूक्रचयमागते च  
 शूलं तथा मेद्वगतं निहन्ति ॥ ५११ ॥

स्त्रीषेन्द्रिया ये विकलाश्च गहदाः  
 स्मृत्या विहीनाः पुनरुक्तवाचः ।  
 निरुक्तवाचस्त्वथ कश्मला ये  
 स्त्रियश्च याः स्युः प्रजया विहीनाः ॥ ५१२ ॥  
 दुष्टेन्द्रिया ये पुरुषाश्च तेषां  
 प्रसारणी चैव हिता क्रियासु ।  
 विशोधयेदार्त्तवशुक्रदोषान्  
 प्रजाकरी स्यात् स्मृतिदा प्रदिष्टा ॥ ५१३ ॥  
 प्रत्याधानाधानमाहार्त्तिकोष्ठं  
 जृम्भोद्गारं कर्णनादं क्षतञ्च ।  
 वातोन्मादं वातजापस्मृतिञ्च  
 शाखावातं गृध्रसीं चापि हन्ति ॥ ५१४ ॥  
 रोगान् जयेद्वातभवानशीतिं  
 मिश्रांस्तथा वातकफोद्गवांश्च ।  
 सेवन्ति ये शूलजितां प्रसारणीम्  
 अभ्यङ्गपानाशननस्यवस्तिभिः ॥ ५१५ ॥  
 भवन्ति ते चाप्यजिताः सदाभयैः  
 विष्णुर्यथाभूदुजितः सुरारिभिः ॥ ५१६ ॥  
 अजिता नामतः ख्याता वातरोगैर्न जीयते ।  
 स्त्रीणजर्जरिताङ्गानां वातसङ्कोचितात्मनाम् ॥ ५१७ ॥  
 प्रसारयति चाङ्गानि तेन प्रोक्ता प्रसारणी ।  
 अभ्यङ्गैस्त्वगतं हन्ति पाने नाङ्गीगतं तथा ॥ ५१८ ॥  
 भोजनेन तु कोष्ठस्थान्नस्येनोर्द्धगतान् गदान् ।  
 अधोगान्वस्तिदानेन सर्वान् हन्ति प्रसारणी ॥ ५१९ ॥  
 सकलभुवनरोगानुपवीर्यान्निहन्ति  
 प्रतिहतविषमाम्नीरूपसम्पत्स्वभावः ।

उपचितसमगात्रः कान्तिलावण्ययुक्ता

भवति च बलवान् वा जाठरेऽग्नी प्रदीप्ते ॥५२०॥

तुरगजवसमं स्याद् गृध्रदृष्टिर्वपुष्मान् ।

श्रुतिमयूरसमं स्याद्धारयेत् विश्रुतञ्च ॥

स्मृतिमतिधृतियुक्तः स्पष्टवाक् हृष्टचित्तः ।

स्फुटपटुगुणयुक्तः शुद्धशुक्रः प्रजावान् ॥ ५२१ ॥

विषगदविनिहन्ता यद्वदेवादरः स्यात् ।

पवनगदनिहन्ता तद्वदेवाशु दृष्टिः ॥

अमृतमिव सुराणां नागराजं सुधैव ।

भवति च पुरुषाणां तद्वदेतद्वि तैलम् ॥ ५२२ ॥

प्रसारण्यश्वगन्धा च नागराख्या बला तथा ।

नित्यमार्द्रा प्रयोक्तव्या भागतो द्विगुणा मता ॥ ५२३ ॥

इति अजितप्रसारणीतैलम् ।

रसोनकल्कस्वरसेन सिद्धं तैलं पचेद्यस्त्वनिलामयार्त्तः ।

नस्याशु नश्यन्ति च वातरोगा ग्रन्थी विशाला इव दुर्गृहीताः ॥ ५२४ ॥

इति रसोनतैलम् ।

बालमूलकमापीड्य तैलं दध्यन्त्रकाञ्चिकम् ।

क्षोरञ्चैवाढकं दद्यात्पचेत्कल्कैः पलोम्भितैः ॥ ५२५ ॥

राम्नाभस्नातकं शिशु सैन्धवं गजपिप्पली ।

बला चातिबला शुण्ठी पिप्पली चित्रकं वचा ॥ ५२६ ॥

श्वदंष्ट्रा चेति तत्पक्वं वातश्लेष्मामयापहम् ।

ब्रध्मगृध्रसिपङ्गुत्वं खञ्जं वै सापतानकम् ॥ ५२७ ॥

कक्यूहस्तम्भनं शोषं पर्वस्तम्भप्रकम्पनम् ।

हन्याद् गुल्मञ्च वातोत्थं बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥

बन्ध्यानां पुत्रदञ्चैव तैलमूलकसाङ्गयम् ॥ ५२८ ॥

इति मूलकसाङ्गं तैलम् ।

दशमूलं बला राक्षा चाश्वगन्धा पुनर्नवा ।  
 गुडूचैरण्डपूतीकभार्गीटृषकरोहिषम् ॥ ५२९ ॥  
 शतावरी सहचरा काकनासा पलोम्बिता ।  
 यवमाषातसीकोल कुलत्याः प्रसृतोम्बिताः ॥ ५३० ॥  
 चतुर्द्रीणेऽम्भसः पक्का द्रोणशेषेण तेन तु ।  
 तैलाढकं समक्षीरं जीवनीयैः पचेच्छनैः ॥ ५३१ ॥  
 अनुवासनमेतच्चि सर्ववातविकारनुत् ।

इति दशमूलाद्यं तैलम् ।

शतं पक्काऽश्वगन्धाया जलद्रोणेऽंशशेषितम् ।  
 विस्राव्य विपचेत्तैलं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ५३१ ॥  
 कल्कैर्मृणालशालूक विसकिञ्जल्कमालती ।  
 पुष्यैर्झीविरमधुक शारिवा पद्मकेसरैः ॥ ५३३ ॥  
 मेदा पुनर्नवा द्राक्षा मञ्जिष्ठावृहतीद्वयैः ।  
 एलेलवालुत्रिफला मुस्तचन्दनपद्मकैः ॥ ५३४ ॥  
 पक्कं रक्ताश्रयं वातरक्तपित्तमसृग्दरम् ।  
 हन्यात्पुष्टिवलं कुर्यात् कृशानां मांसवर्धनम् ॥ ५३५ ॥  
 रेतो योनिविकारघ्नं व्रणशोथापकर्षणम् ।  
 खण्डानपि वृषान् कुर्यात् पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ ५३६ ॥

इति अश्वगन्धाद्यं तैलम् ।

शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थसमन्वितम् ।  
 तैलप्रस्थं पचेदेभिः समस्तैर्गोमयाग्निना ॥ ५३७ ॥  
 शतावरी सांशुमती पृश्निपर्णीबिलाहयम् ।  
 अश्वगन्धा च विल्वश्च श्वदंष्ट्रा पीण्डुकं तथा ॥ ५३८ ॥  
 निष्काप्य मूलमेतेषां तस्मिंस्तैलै विनिक्षिपेत् ।  
 शतपुष्यादेवदारुमांसी शैलेयकं बला ॥ ५३९ ॥  
 चन्दनं तगरं कुष्ठ मिलाचांशुमती वचा ।



द्विज्वीवककाकीलि मेदामधुकमुत्पलम् ॥ ५४० ॥

सर्वमेतन्महाहृत्य कर्कुरक्षसमन्वितैः ।

पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रदापयेत् ॥ ५४१ ॥

अङ्गशूलं शिरःशूलं मेहदण्डापतानकम् ।

वातरक्तं सदाहृच्च वातपित्तादितं गदम् ॥ ५४२ ॥

शोथपाण्डुमयप्लीह कामलागरग्टभ्रसीः ।

योनिशूलमसृग्दोष माधानं विनिहन्ति च ॥ ५४३ ॥

क्षीणशुक्रीजसां पुंसां शस्तं बन्ध्यासुतप्रदम् ।

शतावरीतेलमिदं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ ५४४ ॥

इति शतावरीतेलम् ।

सर्पिस्तैलवसामज्जा पानाभ्यञ्जनवस्तयः ।

स्वेदोऽग्निना निवातञ्च स्थानं प्रावरणानि च ॥ ५४५ ॥

रसः पयांसि भोज्यानि स्वाहृन्मूलवणानि च ।

द्वंहृणं यच्च तत्सर्वं प्रशस्तं वातरोगिणाम् ॥ ५४६ ॥

हनुस्तम्भार्दिताक्षेप पक्षघातापतानकाः ।

कालेन महता वाता यन्नास्तिह्यन्ति वा न वा ॥ ५४७ ॥

नवान् बलवतश्चैतान् साधयेन्निरुपद्रवान् ॥ ५४८ ॥

विसर्पदाहरकसङ्ग मूर्च्छारुच्यग्निमार्दवैः ।

क्षीणमांसबलं वाता हन्युः पक्षबधादयः ॥ ५४९ ॥

क्षीणं सुप्तत्वचं भग्नं कम्पाधाननिपीडितम् ।

रुजात्तिमन्तश्च नरं वातव्याधिविनाशयेत् ॥ ५५० ॥

अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतिस्थितः ।

वायुः स्यात्सोऽधिकं जीवेद्वीनरोगः समाः शतम् ॥ ५५१ ॥

अथ अर्दितनिदानमाह ।

उच्चैर्वाहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि च ।

हसतो जृम्भतो भारा द्विषमाच्छयनासनात् ॥ ५५२ ॥  
 शिरोनासौष्ठचिवुकललाटेक्षणसन्धिगः ।  
 अर्दयत्यनिलो वक्त्रमर्दितं जनयत्यतः ॥ ५५३ ॥  
 वक्त्रं भवति वक्त्राङ्गं श्रीवा चाप्यपवर्त्तते ।  
 शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् ॥ ५५४ ॥  
 श्रीवाचिवुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे च वेदना ।  
 तमर्दितमिति प्राहुर्व्याधिं व्याधिविशारदाः ॥ ५५५ ॥  
 वातात्पित्तात्कफाच्च स्यान्न्रिविधं तत् समासतः ।  
 लालास्रावो व्यथा कम्पः स्फुरणं हनुवाग्ग्रहः ।  
 ओष्ठयोः श्वयथुः शूलमर्दिते वातजे भवेत् ॥ ५५६ ॥  
 पीतमास्यं ज्वरस्तृष्णा पित्तजे मोहधूपने ।  
 गण्डे शिरसि मन्यायां शोथः स्तम्भः कफात्मके ॥ ५५७ ॥  
 भाविनो लक्षणं तस्य वेपथुर्नेत्रमाविलम् ॥ ५५८ ॥  
 क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः ।  
 न सिध्यत्यर्दितं गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च ॥ ५५९ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

स्नेहपानानि नस्यञ्च भोज्यान्यनिलवस्ति च ।  
 उपनाहाञ्च शस्यन्ते नावनं वस्तयोऽर्दिते ॥ ५६० ॥  
 दशमूलीकषायेण मातुलुङ्गरसेन च ।  
 बलया पञ्चमूलं वा क्षीरं वातात्मके हितम् ॥ ५६१ ॥  
 मांसपिष्टकृतं जग्धा नवनीतेन सोऽर्दिते ।  
 क्षीरं मांसरसैर्भुक्त्वा दशमूलीरसं पिबेत् ॥ ५६२ ॥  
 वस्तावभ्यङ्गनस्ये च खेदयेत्तत्परः पुमान् ।  
 पिबेदुपरि भुक्त्वाज्य मर्दितं स व्यपोहति ॥ ५६३ ॥  
 अर्दिते पित्तजे शीतान् स्नेहांश्चैव विनिर्दिशेत् ।  
 घृतवस्तिप्रसेकञ्च क्षीरसेकस्तथैव च ॥ ५६४ ॥

जिह्वीभूतामणौ मूको दाहवाभ्योऽर्दितौ भवेत् ।  
 कुर्यात्प्रतिक्रियां तस्य वातपित्तविनाशिनौम् ॥ ५६५ ॥  
 शिरसो रचनं कार्यं द्रव्यैः पित्तहरैस्तथा ।  
 सतीक्ष्णनस्यपानेन पुराणस्थैव सर्पिषः ॥ ५६६ ॥  
 श्लेष्मभागे क्षयं नीते वृंहणैः समुपाचरेत् ।  
 अर्दिते शोथसंयुक्ते वमनं सम्प्रशस्यते ॥ ५६७ ॥  
 दाहेन च समायुक्ते शिरसा रक्तमोक्षणम् ॥ ५६८ ॥  
 रसोनकल्कं तिलतैलमिश्रं खादेन्नरो योऽर्दितरोगयुक्तः ।  
 तस्यार्दितं नाशमुपैति शीघ्रं वृन्दं घनानामिव वायुवेगात् ५६९ ॥  
 दशमूलोरसक्षीर जीवनीयविपाचितम् ।  
 तैलं हन्यर्दितं तस्य पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ ५७० ॥

इति दशमूलाद्यं तैलम् ।

सत्क्षणमहापञ्चमूलमाहृत्य, द्विगुणोदके क्षीरे निष्काय्य,  
 क्षीरावशिष्टमवतार्य, विस्राव्य, तैलप्रस्थेन सहोन्मिश्र्य, पुन-  
 रग्नावधिमृत्य, विपाचयेत्, ततस्तैलानुगतमवतार्य, शीतो-  
 भूतमश्रीयात्, तदेतत् क्षीरतैलम् अर्दितानां पानादिषु प्रयो-  
 ज्यम् । इति क्षीरतैलम् ।

वातव्याधिविधानं मिहकुर्थाद्विचक्षणः ।

अथ गृध्रसौमिदानम् ।

स्निग्धपायूरुकटीपृष्ठ जानुजङ्घापदं क्रमात् ।  
 गृध्रसौस्तम्बरक तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ।  
 वाताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः ॥ ५७१ ॥  
 वातजायां भवेत् तोदो देहस्यातीव वक्रता ।  
 जानुजङ्घोरसन्धीनां स्फुरणं स्तब्धता भ्रमम् ॥ ५७२ ॥  
 वातश्लेष्मोद्भवायान्तु स्तैमित्यं वक्रिमार्दवम् ।  
 तन्द्रामुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ॥ ५७३ ॥

अथ चिकित्सानाह ।

सर्वत्राकर्षणं कुर्याद् दूधदीपनपाचनम् ।  
 तप्ततैलेष्टकास्त्रेदमर्दनं चोपनाहनम् ॥ ५७४ ॥  
 गृध्रस्यानन्तरं सम्यक् रिकेष वमनेन वा ।  
 ज्ञात्वा निरामदीपान्निं वस्त्रिभिः समुपाचरेत् ॥ ५७५ ॥  
 आदौ वस्त्रिविधिं कुर्याद्यावद्दूषुं न शृङ्गति ।  
 स्नेहो निरर्थकस्तस्य भस्मान्द्येव हुतं यथा ॥ ५७६ ॥  
 दशमूलीबलारास्त्रा गुडूचीविश्वभिषजम् ।  
 पिबेदेरण्डतैलेन गृध्रसीखल्लपङ्गुषु ॥ ५७७ ॥

इति राजादशमूलम् ।

पञ्चमूलीकषायन्तु सुखीर्णं त्रिष्टतायुतम् ।  
 गृध्रसीं गुल्मशूलञ्च सद्यः पीतं नियच्छति ॥ ५७८ ॥  
 द्वित्रिस्थानेषु गृध्रस्यां शिरां प्रच्छन्नवेधिताम् ।  
 गुञ्जाकल्केन लिप्त्वा च सद्यस्यजति वेदनाम् ॥ ५७९ ॥  
 यद्येवं तथापि ग्रन्थान्तरमवलोकनीयम् ।  
 तैलमेरण्डजं वापि गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।  
 मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यूर्ध्वहापहः ॥ ५८० ॥  
 तैलं घृतं सार्द्रकमातुलुङ्गं रसं सचुक्रं सगुडं पिबेद्वा ।  
 कट्यूरुपृष्ठचिकगुल्मशूलं गृध्रस्युदावर्त्तहरः प्रयोगः ॥ ५८१ ॥  
 विशोध्देरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।  
 तत्पायसं कटीशूले गृध्रस्यां परमौषधम् ॥ ५८२ ॥  
 पञ्चमूलीकषायन्तूवृतैलत्रिष्टयुतम् ।  
 गृध्रसीगुल्मशूलञ्च पीतं सद्यो नियच्छति ॥ ५८३ ॥  
 मेघनृक्षीविडङ्गानि श्लदंष्ट्रा चाश्वगन्धजम् ।  
 एरण्डमूलत्रिस्त्रिंशद्दृष्टतीकण्टकारिका ॥ ५८४ ॥

कषायोरुकोपितः पीतो वङ्गणवस्त्रिजम् ।  
 शूलं गृध्रसीजं हन्ति चिरकालानुबन्धि वा ॥ ५८५ ॥  
 गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां कृष्णा पीता सुचूर्णिता ।  
 दीर्घकालोत्थितां हन्ति गृध्रसीं कफवातजाम् ॥ ५८६ ॥  
 सिंहास्यशुण्ठीकृतमालकानां पिवेत्कषायं रुवुतैलमिश्रम् ।  
 यो गृध्रसीनष्टगतिश्च सुप्तः स वीतरुक् स्यात्तु किमत्र चित्रम् ५८७ ॥  
 अत्राति यो नरः सिद्धामेरण्डफलमिश्रिताम् ।  
 यवागूं गृध्रसीखिन्नः शीघ्रमाप्नोत्यसौ गतिम् ॥ ५८८ ॥  
 बृहन्निम्बतरोर्मूलं वारिणा परिपेषितम् ।  
 पीतं तन्नाशयेत् क्षिप्रमसाध्यामपि गृध्रसीम् ॥ ५८९ ॥  
 शफालिकादलैः क्वाथो नृद्विनिपरिपाचितः ।  
 दुर्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रश्च संहरेत् ॥ ५९० ॥  
 तगरस्य शिफां सार्द्धं पिष्ट्वा तक्रेण यः पिवेत् ।  
 रिङ्गणानिलरोगस्तु तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ५९१ ॥  
 शुण्ठीगन्धर्वबीजाभ्यां पिष्ट्वाभ्यां पायसं पचेत् ।  
 भक्षितं तत्कटीशूलं गृध्रसीं हन्त्यसंशयम् ॥ ५९२ ॥  
 वापनादिक्रियायोगैर्यदि शान्तिं न याति सा ।  
 तदा कर्त्तव्यमेवन्तु व्यधनादि चिकित्सकैः ॥ ५९३ ॥  
 गृध्रस्यात्तस्य जङ्घायां स्नेहस्वेदे कृते भिषक् ।  
 पद्भ्यां समर्दितायाश्च सूक्ष्ममार्गेण गृध्रसीम् ॥ ५९४ ॥  
 श्रवतार्याङ्गुली सम्यक् कनिष्ठायां शनैः शनैः ।  
 ज्ञात्वा समुहतां ग्रन्थिं कण्ठरायां व्यधेच्छिराम् ॥ ५९५ ॥  
 तां शस्त्रेण विदार्यांशु सवालाङ्गुरसन्निभाम् ।  
 समुहृत्याग्निना दग्धा लिम्बोद्यध्याङ्गचन्दनैः ॥ ५९६ ॥  
 विध्याच्छिरामेव वस्त्रोरधस्ताच्चतुरङ्गुली ।  
 यदि नोपशमं गच्छेद्दृष्ट्वादकनिष्ठिकाम् ॥ ५९७ ॥

राक्षायास्तु पलश्लोकं पञ्चकर्षाणि गुग्गुलीः ।

सर्पिषा वटिकां कृत्वा खादेद्वा गृध्रसीहराम् ॥ ५८८ ॥

इति राक्षादिगुग्गुलुः ।

पथ्याविभीतामलकी फलानां शतं क्रमेण द्विगुणाभिहृत्तम् ।

प्रस्थेन युक्तञ्च पलं कषाणां द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥ ५८९ ॥

प्रह्वीवशेषं क्वथितं कषायं भाण्डे पचेत्तत्पुनरेव लोहे ।

भ्रमूनि पश्चादवतार्य दद्यात् द्रव्याणि सञ्चूर्ण्य पलार्धकानि ॥ ६०० ॥

विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूचीकृष्णात्रिहृन्नागरकोषणानि ।

यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं हिमास्त्रुपानानि च भोजनानि ॥ ६०१ ॥

निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगां-

स्तद्व्याधितान् गृध्रसिखञ्जितांश्च ।

प्लीहानमुग्रं जठराणि गुल्मं

पाण्डुत्वकण्डूमपि वातरक्तम् ॥ ६०२ ॥

पथ्याह्वयो गुग्गुलुरेष नाम्ना

ख्यातः क्षिती चाप्रमितप्रभावः ।

बलेन नागेन्द्रबलं मनुष्यं

जवेन कुर्याद्द्वयतुल्यवेगम् ॥ ६०३ ॥

आयुः प्रकर्षं विदधाति सद्यः

चक्षुर्बलं पुष्टिकरो विषघ्नः ।

क्षतस्य सन्धानकरो विशेषात्

रोगेषु शस्तः सकलेषु चैव ॥ ६०४ ॥

इति पथ्याद्यो गुग्गुलुः ।

पचेद्दृताढकं क्वाथे लशुनस्याढकीद्भवे ।

कर्षं चव्याग्निकृष्णानां पलिके विश्वहिङ्गुनी ॥ ६०५ ॥

लवणांश्च पृथक् पिष्ट्वा पलार्धं चाक्ल्वेतसम् ।

गृध्रसीवातवन्मुष्ण पक्षाघातनिवारणम् ॥ ६०६ ॥

इति षड्गन्धाद्यं घृतम् ।

वाजिनन्धावलाविल्व दशमूलाख्यसाधितम् ।

गृध्रस्यां तैलमैरण्डं परं वस्तौ प्रयोजयेत् ॥ ६०७ ॥

इति अश्वगन्धाद्यं तैलम् ।

शिशपात्वक् तुलां क्षुणां जलद्रोणद्वये पचेत् ।

अष्टभागावशिष्टञ्च पूतं लेहञ्च कारयेत् ॥ ६०८ ॥

पायसं सहविष्यान्नं तत्कर्षेण च मिश्रितम् ।

भक्षयेदेकविंशत्सं गृध्रसीमाशनं परम् ॥ ६०९ ॥

हे पले सैन्धवात्पञ्च शण्ड्या ग्रन्थिकचित्रकात् ।

हे हे भङ्गातकास्थीनि विंशतिर्हे तथाढके ॥ ६१० ॥

आरणालात्पचेत्प्रस्थं तैलस्यैरण्डजस्य च ।

गृध्रस्यूरुग्रहांश्चापि सर्ववातविकारनुत् ॥ ६११ ॥

इति सैन्धवाद्यं तैलम् ।

श्वदंष्ट्रा स्वरसं तैलं क्षीराढकसमन्वितम् ।

शृङ्गवेरपलान् पञ्च विंशद्दुडपलानि च ॥ ६१२ ॥

सिद्धमेकत्र तत्तैलं गृध्रस्यां पादकम्पने ।

कटौष्ठग्रहे शोथे शस्तं वातविकारिणाम् ॥ ६१३ ॥

बन्ध्यानां गर्भजननं रेतोदोषापकर्षणम् ।

वस्तौ पाने हितञ्चैव विशेषात् भूतकृच्छ्रिणाम् ॥ ६१४ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः वातव्याधिनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

## अथ वातरक्तनिदानमाह ।

लवणान्मधुचारस्निग्धीणाजीर्णभोजनैः ।

क्लिन्नशुष्कास्वजामूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥ १ ॥

कुलत्थमाषनिष्पावशाकादिपल्लेक्षुभिः ।

दधारणालसौवीर चुक्रतक्रसुरासवैः ॥ २ ॥

विरुद्धाध्यशनक्रोध दिवास्वप्नप्रजागरैः ।

प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ।

स्थूलानां दुःखितानाञ्च कुप्यते वातशोणितम् ॥ ३ ॥

हस्त्यश्वोद्वैर्गच्छतश्चाग्नतश्च विदाह्यन्नं सविदाहाशनस्य ।

कृत्स्नं रक्तं विदहत्याशु तच्च दुष्टं स्रस्तं पादयोश्चीयते तु ॥ ४ ॥

तत्संपृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्रावल्यादुच्यते वातरक्तम् ॥ ५ ॥

स्वेदोऽत्यर्थं नवा काश्यं स्पर्शाक्षत्वं क्षटेऽति रुक् ।

सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिङ्गकोहमः ॥ ६ ॥

जानुजङ्घीरुक्त्वयंस हस्तपादाङ्गसन्धिषु ।

निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥ ७ ॥

कण्डूः सन्धिषु रुग्दाहो भूत्वा नश्यति चासक्तत् ।

वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक् पूर्वलक्षणम् ॥ ८ ॥

वाताधिकेऽधिकं तत्र शूलं स्फुरणं तोदनम् ।

शोथस्य रूक्षकृष्णत्वं श्यावताहृद्बिहानयः ॥ ९ ॥

धमन्यङ्गुलीसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।

शीतहेषानुपशयी स्तम्भवेपथुसुप्तयः ॥ १० ॥

रक्ते शोथोऽतिरुक् तोदस्ताम्बुमिचिमायते ।

स्निग्धरुक्षैः शमं नैति कण्डूकोदसमन्वितः ॥ ११ ॥

पित्ते विदाहः सन्धोहः स्वेदो मूर्च्छा मदस्त्वृषा ।



स्पर्शाक्षमत्वं रग्दाहः शोफः पाको भ्रशोण्यता ॥ १२ ॥  
 कफे स्तैमित्यगुरुता सुप्तिः स्निग्धत्व शीतता ।  
 कण्डूर्मन्दा च रग्दन्धे सर्वलिङ्गश्च सङ्करे ॥ १३ ॥  
 उपद्रवैर्यश्च जुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः ।  
 प्राक् स्थित्वा पाणिपादेषु क्तत्स्रदेहं विसर्पति ॥ १४ ॥  
 पादयोर्मूलमास्थाय कदाचित् हस्तयोरपि ।  
 आखोर्विषमिव क्रुद्धं तद्देहमनसर्पति ॥ १५ ॥  
 आजानुस्फुटितं यश्च भिन्नं प्रसृतश्च यत् ।  
 वातरक्तमसाध्यं स्याद्याप्यं संवत्सरोत्थितम् ॥ १६ ॥  
 अस्वप्रारोचकश्वास मांसकोथशिरोग्रहाः ।  
 ममूच्छ्रा मन्दरुक् टण्णा ज्वरमोहप्रलीपकाः ॥ १७ ॥  
 हिक्कापाङ्गुल्यविसर्पपाकतोदभ्रमल्लमाः ।  
 अङ्गुलीवक्रतास्फोट दाहमर्मग्रहार्बुदाः ॥ १८ ॥  
 एतैरुपद्रवैर्युक्तो मोहेनैकेन चापि यत् ।  
 तमसाध्यमिति प्राहुर्वातरक्तं विचक्षणाः ॥ १९ ॥  
 अक्तत्स्रोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ।  
 एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ॥  
 त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥ २० ॥  
 वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् ।  
 अल्पाल्पं रक्षयेद्वायुं यथादोषं यथा बलम् ॥ २१ ॥  
 उग्राङ्गदाहतोदेषु जलौकाभिविनिर्हरेत् ।  
 तुम्बीमृङ्गैश्चिमिचिमा कण्डूरुग्वेदनान्वितम् ॥ २२ ॥  
 प्रच्छन्नेन शिराभिर्वा देशदेशान्तरं व्रजेत् ॥ २३ ॥  
 अङ्गे ग्लानि तु न स्राव्यं रूक्षं वातोत्तरश्च यत् ।  
 गभीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पग्लानि शिरामयान् ॥ २४ ॥  
 ग्लानिमन्यांश्च वातोत्थान् कुर्व्याद्वायुरस्रक् क्षयात् ।

खन्नादीन् वातरोगाश्च कृत्स्नं वात्यवश्रितम् ॥ २५ ॥  
 कुर्यात्तस्मात्प्रभाषेन क्षिग्धाद्रक्तं विनिर्हरेत् ।  
 विरेचयेच्च पित्तादौ स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ॥ २६ ॥  
 कृत्तैर्वा कृदुभिः शस्तमसकृत्स्निकर्म च ॥  
 न हि वस्तिसमं किञ्चित् वातरक्तचिकित्सितम् ॥ २७ ॥  
 बाह्यमालेपनाभ्यङ्गपरिषेकोपनाह्नयैः ।  
 विरेकाऽऽस्थापनस्नेहपानैर्गन्धौरमाचरेत् ॥ २८ ॥  
 दिवास्वप्नं अमं तापं व्यायामं मैथुनं तथा ।  
 कटूणां गुर्वभ्यन्दि लवणाक्तं विवर्जयेत् ॥ २९ ॥  
 पुराणयवगोधूमा नीवाराः शालिषष्टिकाः ।  
 भोजनार्थं रसार्थं तु विष्किराः प्रतुदा ह्यृताः ॥ ३० ॥  
 श्रादक्य क्षणका मुक्ता मसूराश्च मकुष्ठकाः ।  
 सूपार्थं बहुसर्पिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥ ३१ ॥  
 सुनिषस्यकवेचायं काकमाची शतावरी ।  
 वास्तूकोपोदकीशाकं शाकं सौवर्चलं तथा ॥ ३२ ॥  
 घृतमांसरसैर्भृष्टं शाकसाल्मयाय दापयेत् ॥ ३३ ॥  
 सर्पिस्तैलवसामज्जापानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ।  
 सुखीशौरुपनाहैश्च वातोत्तरमुपाचरेत् ॥ ३४ ॥  
 हितं गोधूमचूर्णैर्वा छागक्षौरघृतप्लुतैः ।  
 लेपाः पिष्टास्तिलास्तद्वद्घृष्टाः पयसि निर्घृताः ॥ ३५ ॥  
 क्षौरपिष्टातसौलेपाद्द्वर्द्धमानफलेन वा ॥ ३६ ॥

रभे शताह्ने मधुकं बला च प्रियालकश्चापि कथेरुकश्च ।  
 घृतं विदारी च सितोत्पलश्च युक्त्वात्प्रदेहं पवने सरक्ते ॥ ३७ ॥  
 सासागुडूचीमधुकं पले द्वे सजीरकं सार्धपकं पयस्य ।  
 घृतं सुसिद्धं मधुशेषयुक्तं रक्तानिलाक्तं प्रणुदेत् प्रदेहम् ॥ ३८ ॥  
 सासागुडूचीचतुरङ्गुलानामेरण्डतैलेन पिबेत्काषायम् ।

क्षमेण सर्वाङ्गजमप्यशेषं जयेद्दृष्ट्वातभवं विष्कारम् ॥ ३८ ॥

त्रिद्विद्विदारौक्षुरकः क्षाथो वातासनाश्रयः ॥ ४० ॥

गुडूच्याः स्वरसं कल्कं चूर्णं वा क्षाथमेव वा ।

प्रभूतकालमासेवी मुच्यते वातशोणितात् ॥ ४१ ॥

अमृतानागरधान्यक कर्षत्रितयेन पाचनं सिद्धम् ।

जयति सरक्तवातं सामं कुष्ठान्यशेषेण ॥ ४२ ॥

वत्सादन्युद्भवः क्षाथः पीतो गुग्गुलुमिश्रितः ।

समीरणसमायुक्तं शोणितं सम्प्रणाशयेत् ॥ ४३ ॥

तिस्रोऽथवा पञ्चगुडं न पथ्या जग्ध्वा पिवेच्छ्वन्नरुहाकषायम् ।

तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्णमाजानुभिन्नं च्युतमप्यवश्यम् ॥ ४४ ॥

गुग्गुल्वमृतवृक्षीभिर्द्राक्षालुङ्गरसेन वा ।

त्रिफलाया रसेर्युक्ता गुटिका कोलसम्भिता ॥ ४५ ॥

भक्षयेन्मधुनाऽलोष्य शृणु कुर्वन्ति यत् फलम् ।

पादस्फोटं महाघोरं स्फोटं सर्वाङ्गजञ्च यत् ॥

तत्सर्वं नाशयत्याशु ह्यसाध्यं वातशोणितम् ॥ ४६ ॥

इति गुग्गुलुवटिका ।

माहिषं नवनीतन्तु फलिनीपरिमिश्रितम् ।

गोमूत्रमिश्रितं कृत्वा क्षीरेण लवणेन च ॥ ४७ ॥

तदेकत्र समालोष्य वङ्गिना तापयेच्छनैः ।

गात्रमुद्धर्त्तयेत्तेन देहस्फुटनशान्तये ॥ ४८ ॥

शृतेन वातं सगुढा विबन्धं पित्तं सितान्या मधुना कफञ्च ।

वातास्रमुग्रं रुवुतैलमिश्रा शृणुग्रामवातं शमयेद् गुडूची ॥ ४९ ॥

सिंहास्य पञ्चमूल छिन्नरुहैरण्डगोक्षुरक्षाथः ।

एरण्डतैलरामठ सैन्धवचूर्णान्वितः पीतः ॥ ५० ॥

शमयति वातरक्तं तथाभवातं कटीशूलम् ।

मूत्रपुरीषविबन्धं ब्रध्नविकारं सुदुर्वारम् ॥ ५१ ॥

गन्धर्वहस्तावृषमोक्षुरकासृतानां  
 मूलं बलेक्षुरकयोश्च पचेत्तु धीमान् ।  
 वातासृगाश्च विनिहन्ति चिरप्ररुद्ध-  
 माजानुगस्फुटितमूर्ध्निगतं तु धीमान् ॥ ५२ ॥  
 पिप्पलीवर्धमानं वा सेव्या पथ्या गुडं न वा ।  
 क्रीकिलाक्षासृता क्वाथे पिबेत् कृष्णां यथाबलम् ॥ ५३ ॥  
 मधुकाङ्कगुणं तैलं तैलादाजं पयो भवेत् ।  
 तद्यथाग्निबलं पेयं वातरक्तरुजापहम् ॥ ५४ ॥  
 त्रिफला निम्बमञ्जिष्ठा वचा कटुकरोहिणी ।  
 वसादनी दारुनिशा कषायं नवकार्षिकम् ॥ ५५ ॥  
 वातरक्तं तथा कुष्ठं पामानं रक्तमण्डलम् ।  
 कुष्ठं कपालिकाकुष्ठं पानादेवापकर्षति ॥ ५६ ॥  
 पञ्चरक्तिकमाषिण कार्थ्योऽयं नवकार्षिकः ॥

इति नवकार्षिककाण्डः ।

कर्षादी तु पलं यावद्दद्याद्दृशगुणं जलम् ।  
 ततस्तु कुड्वं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत् ॥ ५७ ॥  
 विरेचनैष्टं तक्षीरपानैः सेकैः सवस्तिभिः ।  
 शीतैर्निर्वापणैश्चापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥ ५८ ॥  
 रक्तोत्तरं क्षीरघृतमधुकोशीरवारिभिः ।  
 लेपनं शास्त्रलीकल्कमाविक्षीरेण संयुतम् ॥ ५९ ॥  
 सेचनं वा प्रकर्त्तव्यमाविक्षीरैः क्षणं क्षणम् ।  
 सहस्रशतधीतेन घृतेन रुधिरोत्तरे ॥ ६० ॥  
 लेपनं शुष्कशीतेन घृतसर्जरसेन वा ।  
 सरागे सरुजे दाहे रक्तं विस्त्राय लेपयेत् ॥ ६१ ॥  
 तिलाः प्रियालं मधुकं विषं मूलञ्च वेतसाम् ।

सष्टतः पयसा पिष्टः प्रलेपो रागदाहनुत् ॥ ५२ ॥

पित्तोत्तरे तु काश्मल्यद्राक्षाह्वधचन्दनैः ।

मधुकक्षीरकाकोली मुक्तैः काथं सुश्रीतलम् ॥

शर्करामधुसंयुक्तं वातरक्ते पिबेन्नरः ॥ ६३ ॥

पटोलत्रिफलाभीरु गुडूची कटुरोहिणी ।

काथः पित्ताधिके शस्तः शर्करामधुसंयुतः ॥ ६४ ॥

वमनं मृदुनात्यर्थं स्नेहसेकैर्विलङ्घनम् ।

कोष्ठाः सेकाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥ ६५ ॥

तैलमूत्रसुरायुक्तैः परिषेकः सदा हिता ।

गौरसर्षपकल्कोन प्रदेहो वातरक्तहा ॥ ६६ ॥

शिशुरवृणस्य कल्को धान्याम्बेनानिलार्त्तिजिल्लेपात् ।

भवति नवेति च कल्को न विधेयः सिद्धियोगेऽस्मिन् ॥ ६७ ॥

कल्कः श्लेष्मोत्तरे लेप्यो वाजिगन्धातिलोद्भवः ।

लेपः सर्षपनिम्बार्कं हिंसाचारतिलैर्हितः ॥ ६८ ॥

मृदुधूमवचाकुष्ठ शताह्वा रजनीद्वयम् ।

प्रलेपः शूलनुद्धातरक्ते चाथ कफोत्तरे ॥ ६९ ॥

अमृतं कटुकायष्टी शुण्ठीकल्कं समाक्षिकम् ।

गोमूत्रपीतं जयति सकफं वातशोणितम् ॥ ७० ॥

धात्रीहरिद्रामुस्तानां कषायं वा समाक्षिकम् ।

संसर्गं सन्निपाते च क्रियामन्यविमिश्रिताम् ॥ ७१ ॥

बलामतिबलां मेदामात्मगुमां शतावरीम् ।

काकोलीं क्षीरकाकोलीं रास्त्रां मृष्टीञ्च पेषयेत् ॥ ७२ ॥

ष्टतं चतुर्गुणं क्षीरं तैः स्निग्धं वातरक्तनुत् ।

हृत्पाण्डुरोगवीसर्षकामला दाहनाशनम् ॥ ७३ ॥

इति षष्ठाह्नम् ।

शतावरीकल्कगर्भं रसे तस्याश्चतुर्गुणे ।

क्षीरतुल्यं घृतं सिद्धं वातशोथितनाशनम् ॥ ७४ ॥

इति अतापरीहतम् ।

गुडूचीकायकस्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम् ।

हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥ ७५ ॥

इति गुडूचीहतम् ।

अमृतायाः कषायेण कल्केन च महौषधम् ।

सृद्मिना घृतं सिद्धं वातरक्तहरं परम् ॥ ७६ ॥

आमवातास्रवातादीन् क्लमिकुष्ठव्रणानपि ।

अर्शांसि गुल्मांश्च तथा नाशयेदाशु योजितम् ॥ ७७ ॥

इति अमृतादिघृतम् ।

अमृतास्वरसविपक्वं सर्पिस्तक्लक्साधितं पीतम् ।

अपहरति वातरक्तमुत्तानं चावगाढञ्च ॥ ७८ ॥

इति द्वितीयममृतादिघृतम् ।

अमृतायाः पलशतं जलद्रोणेऽंशशेषितम् ।

घृतप्रस्थं विपक्त्यं कल्कानष्टौ पलानि च ॥ ७९ ॥

चतुर्गुणेन पयसा वातासृक्कुष्ठनाशनम् ।

कामलापाण्डुरोगघ्नं भ्रीहकासज्वरापहम् ॥ ८० ॥

इति गुडूचीघृतम् ।

अमृतामधुकं द्राक्षा त्रिफलानागरं बला ।

वासाख्वधहृत्क्षीरं देवदारुचिकण्टकम् ॥ ८१ ॥

कटुकासवरीकृष्णाकाशमर्यस्य फलानि च ।

रास्नाक्षुरकगन्धर्वहृद्ददारुघनोत्पलैः ॥ ८२ ॥

कल्कैरेभिः समैः कृत्वा सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ।

धात्रीरससमो देयो वारिद्विगुणसंयुतः ॥ ८३ ॥

सम्यक् सिद्धन्तु विघ्नातं भोज्ये पाने च शस्वते ।

बहुदोषोत्थितं वातं रक्तेन सह मूर्च्छितम् ॥ ८४ ॥

उत्तानं चापि मन्धीरं त्रिकण्णोरुजामुजम् ।  
 क्रोट्टुशीर्षं महाशूले आमवाते सुदारुणे ॥ ८५ ॥  
 दाहुरोगोपसृष्टस्य वेदनां चातिदुस्तराम् ।  
 मूलकञ्चमुदावर्त्तं प्रमेहं विषमज्वरम् ॥ ८६ ॥  
 एतान् सर्वात्रिहन्त्याश्च वातपित्तकफोत्थितान् ।  
 सर्वकालोपयोगिनं वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ॥ ८७ ॥  
 अग्निभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं घृतमेतदनुत्तमम् ॥

इति अमृतायं घृतम् ।

अमृतायाः शतं प्राप्य जलद्रोणे विपाचयेत् ।  
 चतुर्भागावशिष्टन्तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ८८ ॥  
 क्षीरं चतुर्गुणं तत्र दापयेन्नतिमान् भिषक् ।  
 कल्कं चात्र प्रवृणामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ८९ ॥  
 काकोलीक्षीरकाकोली जीवकर्षभकौ च यत् ।  
 शतावरीवयस्या च मधुकं नीलमुत्पलम् ॥ ९० ॥  
 अश्वगन्धा च मूलानि स्थिरा कटुकरोहिणी ।  
 ऋद्धिर्द्धिस्तथा मेदे श्वदंष्ट्रा हृहतीहयम् ॥ ९१ ॥  
 गुडूचीफलनीराम्ना वासकं चापि संहरत् ।  
 तदेकत्र समैर्भागैः पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ ९२ ॥  
 पानाभ्यञ्जनस्येषु परिषेके च दापयेत् ।  
 वातरक्तं सशोथाय्यं सदाहं क्रोट्टुशीर्षकम् ॥ ९३ ॥  
 खञ्जोरुस्तम्भवातश्च रक्तपित्तं सुदारुणम् ।  
 वातकण्ठं बहुविधं गृह्णन्तीं वातकण्ठकम् ॥  
 नाशयेद्योजितं सर्पिर्धन्वन्सरिवचो यथा ॥ ९४ ॥

इति महागुडूपीहतम् ।

शारिवासर्जमस्त्रिष्टा यष्टीसिकथैः पयोन्वितैः ।  
 तैलं पक्त्वा प्रयोक्तव्यं पिष्ट्वायं वातरक्तानुत् ॥ ९५ ॥

शारिवासर्जञ्जाङ्ग मधुच्छिष्टैः पयोन्वितैः ।  
सिद्धमैरण्डतैलं वा वातरक्तरुजापहम् ॥ ९६ ॥  
अपूतमथितस्वास्थ्य पिण्डतैलस्य योगतः ॥ ९७ ॥

इति पिण्डतैलम् ।

तुलां पचेज्जलद्रोणे गुडूच्याः पादशेषितम् ।  
क्षीरद्रोणन्तु ताभ्याञ्च पचेत्तैलाढकं शनैः ॥ ९८ ॥  
कल्कैर्मधुकमश्चिष्टा जीवनीयगणैस्तथा ।  
कुष्ठेलागुरुमृद्धीका मांसीव्याघ्रनखं नखी ।  
हरेणुश्रावणीव्योषं शताह्वा मृङ्गिशारिवा ॥ ९९ ॥  
त्वक्पत्रा गुरुविक्रान्ता स्थिरा तामलकी तथा ।  
नतं केसरङ्गीवेरं पद्मकोत्पलचन्दनम् ॥ १०० ॥  
सिद्धं कर्षसमैर्भागैः पानाभ्यङ्गानुवासनैः ।  
सेव्यं वातास्रजान् हन्ति सर्वधात्वन्तराश्रितान् ॥ १०१ ॥  
धन्यं पुंसवने स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तनुत् ।  
खेदकण्डुरुजायास शिरःकम्पामयार्दितान् ॥ १०२ ॥  
हन्याद् व्रणकृतान् दोषान् गुडूचीतैलमुत्तमम् ॥

इति गुडूचीतैलम् ।

गुडूचीमधुकं ऋस्वपञ्चमूली पुनर्नवा ।  
राम्नामैरण्डमूलञ्च जीवनीयानि लाभतः ॥ १०३ ॥  
पलानां शतकैर्भागैर्बलापञ्चशतं भवेत् ।  
कोलान्विल्वयवाभाषान् कुलुत्यांश्चाढकोन्मितान् ॥ १०४ ॥  
काश्मर्याणाञ्च शुष्काणां षोडशद्रोणवारिणि ।  
साधयेज्जर्जरं पूतं चतुर्दोणञ्च शेषयेत् ॥ १०५ ॥  
तैलद्रोणं पचेत्तेन दस्वा पञ्चगुणं पयः ।  
पिष्टा त्रिपलिकाश्चैव चन्दनीशीरकेशरम् ॥ १०६ ॥  
पत्रैलागुरुकुष्ठानि तगरं मधुयष्टिका ।



मच्छिष्टार्धपलञ्चैव तस्मिन् सर्वयीमिकम् ॥ १०७ ॥  
 वामतरक्ते क्षते क्षीणे भारात् क्षीणरितसि ।  
 वेपथी क्षिप्तभङ्गानां शस्तमेकाङ्गरोगिणाम् ॥ १०८ ॥  
 योनिदोषमपस्मारमुष्मादं विषमज्वरम् ।  
 हन्यात् पुंसवनञ्चैव तैलाग्रममृताङ्गयम् ॥ १०९ ॥

इति अमृताङ्गयं तैलम् ।

शुद्धां पचेन्नागवलां तुलान्तु जलार्धे पादकषायसिद्धम् ।  
 पाथ्यन्तु तैलादकमत्र देयमजापयस्तैलविमिश्रितन्तु ॥ ११० ॥  
 नतं सयष्टीमधुकं सक्लकं दत्त्वा पृथक् पञ्चपलं विपकम् ।  
 तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्णं वस्त्रिप्रदानेन हि सप्तरात्रात् ॥ १११ ॥  
 दशाहयोगेन करोत्यरोगं पीतञ्च तैलोत्तममश्लिजुष्टम् ॥

इति नागवलातैलम् ।

बलाकषायकल्पाभ्यां तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ।  
 दशपाकं भवेत्तेन वातामृत्वातपित्तनुत् ॥ ११२ ॥  
 धन्यं पुंसवनञ्चैव नराणां शुक्रवर्द्धनम् ।  
 रेतोयोनिविकारघ्नं मीतद्वातविकारनुत् ॥ ११३ ॥

इति दशपाकवलातैलम् ।

बलाकषायकल्पाभ्यां तैलं क्षीरं समं पचेत् ।  
 सहस्रशतपाके वा वातामृत्वातपित्तनुत् ॥ ११४ ॥  
 रसायनमिदं श्रेष्ठमिन्द्रियाणां प्रबोधनम् ।  
 जीवनं हृहणं स्वर्थं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥ ११५ ॥  
 बलातैलसहस्रेण तथा पाकसहस्रकम् ॥ ११६ ॥

पुनर्नवामूलशतं विशुद्धं रुक्ममूलञ्च तथा प्रगृह्य ।  
 दत्त्वा पलं षोडशकञ्च शुण्ठ्याः सङ्कुट्य सम्यग्विपचेद्द्वेटोऽपाम् ॥  
 पलानि चाष्टावथ कौशिकस्य तेनाष्टशेषेण पुनः पचेत् ।  
 परण्डतैलं कुडवं च दद्यात्तथा त्रिद्विधूर्णपलानि पञ्च ॥ ११८ ॥

निकुम्भचूर्णस्य पलं गुडुच्याः पलद्वयं चार्धपलं पलं वा ।  
 पलत्रयं त्रूपषण्चित्रकाणि सिन्धूल्यभङ्गातविडङ्गकानि ॥११८॥  
 कर्षं तथा माक्षिकधातुचूर्णं पुनर्मवायाः पलमेव चूर्णम् ।  
 चूर्णानि दत्त्वा ह्यवतार्ये ग्रीते खादेन्नरः कर्षसमप्रमाणम् ॥१२०॥  
 वातास्रजं वृद्धिगदश्च सर्वं जयत्यवश्यं त्वथ गृध्रसौष्ठ ।  
 जङ्घीरुपृष्ठत्रिकवस्तिजश्च तथामवातं प्रवहं जयेत् ॥ १२१ ॥

इति पुनर्मवायुगुलुः ।

चत्वारो माषका ह्रीने मध्यमेऽष्टौ च माषकाः ।  
 श्रेष्ठे द्वादशकाः प्रोक्ताः वैद्यैर्विज्ञायते त्रिधा ॥  
 संसरत्वादगुत्वाद्वा गुग्गुलोः करणक्रमः ॥ १२२ ॥  
 प्रथमेकं गुडुच्याश्च ह्यर्धप्रस्थन्तु गुग्गुलोः ।  
 प्रत्येकं त्रिफलायास्तु तत्प्रमाणं विनिर्दिशेत् ॥ १२३ ॥  
 सर्वमेकत्र सङ्कुट्य काथयेत्त्वर्मणेऽन्धसि ।  
 पादशेषं परिस्राव्य कषायं ग्राहयेद्विषक् ॥ १२४ ॥  
 पुनः पचेत्कषायन्तु यावत्तान्द्रत्वमागतम् ।  
 दन्तीव्योषविडङ्गानि गुडुचीत्रिफलात्वचः ॥ १२५ ॥  
 ततश्चार्धपलं चूर्णं गृह्णीयाद्वा प्रति प्रति ।  
 कर्षन्तु त्रिवृतायाश्च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ १२६ ॥  
 तस्मिन् सुसिद्धं विज्ञाय कवोष्णे प्रक्षिपेद्बुधः ।  
 ततश्चाग्निबलं ज्ञात्वा खादेत्कर्षप्रमाणतः ॥ १२७ ॥  
 वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् ।  
 कुष्ठव्रणं प्रमेहांश्च सामवातं भगन्दरम् ॥ १२८ ॥  
 भाव्यवातश्च श्वयद्युं सर्वानेतान् व्यपोहति ।  
 अश्विभ्यां निर्मितः पूर्वममृताख्यो हि गुग्गुलुः ॥ १२९ ॥

इति अमृतागुगुलुः ।

द्विप्रस्थममृतायाश्च प्रथमेकन्तु गुग्गुलोः ।

प्रत्येकं त्रिफलाप्रख्यं वर्षाभूप्रख्यमेव च ॥ १३० ॥  
 सर्वमेकत्र सङ्कुट्य साधयेत्सर्वमेवोऽश्वसि ।  
 पुनः पचेत्पादशेषं यावत्सान्द्रत्वमागतम् ॥ १३१ ॥  
 दन्ती चित्रकमूलानां कणा विश्वाफलत्रिकम् ।  
 गुडचीत्वग्विडङ्गानां प्रत्येकार्षणपलोन्मितम् ॥ १३२ ॥  
 त्रिवृता कर्षमेकन्तु सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।  
 सिद्धे चोष्णे क्षिपेत्तत्र त्वष्टतां गुग्गुलुं परम् ॥ १३३ ॥  
 ततो यथाबलं खादेदन्मपित्तौ विशेषतः ।  
 वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् ॥ १३४ ॥  
 कुष्ठव्रणं प्रमेहांश्च सामवातं भगन्दरम् ।  
 नाड्याव्यवातं श्वयथुं हन्यात्सर्वाभयांस्तथा ॥ १३५ ॥  
 अश्विभ्यां निर्मितौ ह्येष ह्यमृताद्यस्तु गुग्गुलुः ॥

इति अमृताद्यो गुग्गुलुः ।

चित्रकं त्रिफलानिम्ब पटोलमधुयष्टिका ।  
 वराङ्गं केसरञ्चैव जीवन्ती चाम्बवेतसम् ॥ १३६ ॥  
 रामसेनकदार्व्यला मुस्ता पर्पटकं तथा ।  
 तुल्यकं कटुका भार्गी चव्यं पद्मकदौष्यकौ ॥ १३७ ॥  
 पिप्पलीमरिचं दन्ती शटी शृण्ठी सपुष्करम् ।  
 विडङ्गं पिप्पलीमूलं जीरकं देवदारु च ॥ १३८ ॥  
 पद्मकं कटुकं रास्ना दुरालभामृता त्रिवृत् ।  
 लतातुरुष्कतालीशौ वृचाम्बलवणत्रयम् ॥ १३९ ॥  
 धान्यकं वाजमोदा च कारवी धातुमाक्षिका ।  
 जातीफलं तुगाचीरी वाजिगन्धा च दाडिमम् ॥ १४० ॥  
 कङ्कोलकमुशीरश्च द्विचारासलकं तथा ।  
 एतानि पलमात्राणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १४१ ॥  
 गिरिजस्य पलान्यष्टौ द्विपलञ्चैव गुग्गुलोः ।

प्रथमेकं सितायाश्च पृथक् कुडुवं तथा ॥ १४२ ॥  
 गिरिजेन समं लोहं प्रस्थार्धं माञ्जिकस्य च ।  
 सर्वमेकत्र सन्मिश्र्य क्लिग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥ १४३ ॥  
 वातव्याधिमूरुस्तम्भमर्दितं गृध्रसीं तथा ।  
 विद्रधिं श्लीपदं गुल्मं पाण्डुरोगं हलीकमम् ॥ १४४ ॥  
 क्षतक्षयमपस्मार मन्वत्तद्विष्व नाशयेत् ।  
 श्रोत्रिकं पार्श्वशूलमुदरञ्च भगन्दरम् ॥ १४५ ॥  
 हृद्रोगशूलनुल्कम्पविषमज्वरनाशनम् ।  
 वर्षोपयोगात् कुरुते बलीपलितनाशनम् ॥ १४६ ॥  
 उरः क्षतञ्च यात्रोगान् मुखरोगांश्च दारुणान् ।  
 नाशयेद् गुटिकाश्चापि चूर्णं पाणितलोन्मितम् ॥ १४७ ॥  
 विविधानानि भुञ्जीत यथेष्टञ्च यथासुखम् ।  
 रसेर्मांसैश्च यूषैश्च क्षीरैर्द्राक्षां शुभां पिबेत् ॥ १४८ ॥  
 मेघां सञ्जनयेद्दीप्तिं जीवेद्वर्षशतत्रयम् ।  
 बन्ध्यानां पुत्रदा श्रेष्ठा शुकृत्तद्विकरा परा ॥ १४९ ॥  
 गुटिका भास्करी नाम्ना प्रोक्ता देवेन शम्भुना ।  
 प्रमेहं रक्तपित्तञ्च सामवातमहाक्षयम् ॥ १५० ॥  
 नाडौत्रणांश्च घोरांश्च ह्यपचीञ्च प्रणाशयेत् ।  
 श्वयथुञ्च शिरोरोगं कामलाञ्च नियच्छति ॥ १५१ ॥  
 धात्विन्द्रियबलक्षीणो हतभो हतपीरुषः ।  
 भवेदनेन युक्तो ना बलधातुपराक्रमैः ॥  
 दृष्टिपुष्ट्या स युक्तश्च निर्विकारो निरामयः ॥ १५२ ॥  
 अग्निदीप्तियुतो हृष्टो दीर्घायुः पुरुषो भवेत् ।  
 ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ॥  
 कफरोगाश्च ये केचिद् हृन्धजं सन्निपातजम् ॥ १५३ ॥  
 ते सर्वे प्रशमं यान्ति भास्करेण तमो यथा ।

रोगविद्राविषी प्रोक्ता गुठी सूर्यप्रभर मता ॥ १५४ ॥

इति सूर्यप्रभागुटिका ।

वरमहिषलोचनोदर सन्निभवर्णस्य गुग्गुलोः प्रस्थम् ।  
प्रक्षिप्य तोयराशौ त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणम् ॥ १५५ ॥

द्वात्रिंशच्छिन्नरुहा पलानि देयानि यत्नेन ।

विपचेदप्रमत्तो दर्व्या सङ्घट्टयन्मुहुर्द्यावत् ॥ १५६ ॥

अर्धक्षयितं तोयं जातं ज्वलनस्य सम्पर्कात् ।

अवतार्य वस्त्रपूतं पुनरपि सम्पादयेदयःपात्रे ॥ १५७ ॥

सान्द्रीभूते तस्मिन्नवतार्यं हिमोपलप्रस्थे ।

त्रिफलाचूर्णाईपलं त्रिकटोश्चूर्णं षडक्षपरिमाणम् ॥ १५८ ॥

कमिरिपुचूर्णाईपलं कर्षं कर्षं त्रिवृहन्त्योः ।

पलमेकान्तु गुडूच्या दत्त्वा सञ्चूर्णं यत्नेन ॥ १५९ ॥

उपयुज्य चानुपानं यूषं क्षीरं सुगन्धिसलिलञ्च ।

इच्छाहारविहारी भेषज्यमुपयुज्य सर्वकालमिदम् ॥ १६० ॥

तनुरोधि वातशोणित मेकजमथ हन्धजं चिरोत्थितञ्च ।

जयति स्रतं परिशुष्कं स्फुटितञ्चाजीर्णं वा जानुजं वापि ॥ १६१ ॥

व्रणकामकुष्ठगुल्म श्लयथूदरपाण्डुमेहांश्च ।

मन्दाग्निञ्च विबद्धं प्रमेहपीडकांश्च नाशयत्याशु ॥ १६२ ॥

मततं निषेव्यमाणः कालवशाञ्चन्ति सर्वगदान् ॥

अभिभूय जरादोषं करोति कैशोरकं रूपम् ॥ १६३ ॥

प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं जलं तत्र षडादकम् ।

गुडवद् गुग्गुलोः पाकः सन्धेयस्तु विशेषतः ॥ १६४ ॥

इति कैशोरगुग्गुलः ।

अष्टौ पलान्यत्र पलङ्गुषायाः प्रस्थं पृथक् शुद्धफलत्रयस्य ।

दत्त्वा पचेत् द्रोणयुगे जलस्य पादावशेषेण पुनरेव वैद्यः ॥ १६५ ॥

हन्ती त्रिहृत् द्रुपश्च वानरीणां  
 विडङ्गमुस्ता त्रिफलासूतानाम् ।  
 कन्दोपगन्धालुकमाणकानां  
 सपारदानाञ्च सगन्धकानाम् ॥ १६६ ॥  
 पलार्धमानप्रमितं सचूर्णं  
 दद्याद्विषको पुनरेव तत्र ।  
 फलानि संचूर्ण्य च कातकानि  
 सहस्रसंख्याकलितानि पश्चात् ॥ १६७ ॥  
 खादेत्तु माषद्वितयं प्रतप्तं  
 तोयादिकं देयमतोऽनुपाने ।  
 आमानिलं सन्धिगतं सशूलं  
 शिरोगतं जानुकटिस्थितञ्च ॥ १६८ ॥

शोषातिवृत्तिं विषमज्वरान्तिं  
 प्रमेहकुष्ठानि भगन्दरञ्च ।

हन्त्यान्नराणाभिति सिंहनादो  
 मेदो मरुच्छ्लेष्मदान् पुरोऽयम् ॥ १६९ ॥

दाहोऽत्यन्तप्रवृत्तिर्वा विकारोऽल्पीऽपि चेद्बहुः ।

तत्कृतस्तु तदा तत्र तक्रभक्षं द्रितं पिबेत् ॥

उद्वर्त्तनं शीतजलस्नानञ्च शयनं तथा ।

विरेकातिशयं कुर्यात् सिंहनादे यतः सुधीः ॥ १७० ॥

ज्ञात्वा बलं शरीरे तु दद्यादेवं न वा भिषक् ।

तोयारणालगोक्षीरैः क्रमात्पक्वं विशुद्धयति ॥

फलं कातकसंघ्नन्तु कृत्वा चूर्णं ततः क्षिपेत् ॥ १७१ ॥

इति सिंहनादमुग्धः ।

पलत्रयं कषायस्य त्रिफलायाः संचूर्णितम् ।

सौगन्धिकपलक्षैकं कौशिकस्य पलत्रयम् ॥ १७२ ॥

कुडवं चित्रतैलस्य सर्वमाशय यक्षतः ।  
 पाचयेत्पाकविधेयः पात्रे लोहमये दृढे ॥ १७३ ॥  
 हन्ति वातं तथा पित्तं श्लैष्मिणं खण्डपङ्कताम् ।  
 श्वासं सुदुर्जयं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥ १७४ ॥  
 कुष्ठानि वातरक्तञ्च गुल्मशूलोदराणि च ।  
 आमवातं जयेदेतदपि वैद्यविवर्जितम् ॥ १७५ ॥  
 मासादस्योपयोगेन जरापलितनाशनम् ।  
 सर्पिस्तैलरसोपेत मञ्जीयाच्छालियष्टिकम् ॥ १७६ ॥  
 सिंहनाद इति ख्यातो रोगवारणदर्पहा ।  
 वज्रेदीप्तिकरं पुंसां भाषितं दण्डपाणिना ॥ १७७ ॥  
 अत्राहुस्त्रिफलाकाथं पृथक् त्रिपलसम्भितम् ।  
 किञ्चिन्निर्याति चैरण्डस्त्रेहपाकेऽधिके खरे ॥ १७८ ॥

इति सिंहनादशुग्गुणः ।

धान्यतुम्बुशुशुण्ठीनां मांसकूष्माण्डमाषयोः ।  
 गुडूच्या गुग्गुलोक्षैव प्रस्थं षोडशभिः पलैः ॥ १७९ ॥

अथ चन्द्रप्रभागुटिकामाह ।

क्षमिरिपुदहनव्योषत्रिफलामरदारुचव्यभूनिम्बाः ।  
 मागधिमूलं सुस्तं शटीवचाधातुमाक्षिकक्षैव ॥ १८० ॥  
 लवणक्षारनिशायुगकुस्तुम्बुशुगजकर्णातिविषाः ॥ १८१ ॥  
 कर्षाशिकान्धेव समानि कुर्यात्पलायकं चाशमजतु प्रदद्यात् ।  
 निष्यन्नशुद्धस्य पुरस्य धीमान् पलद्वयं लोहरजस्तथैव ॥ १८२ ॥  
 सिताचेतुष्कं पलमत्र वा स्यात् निकुम्भकुम्भं त्रिसुगन्धियुक्तम्  
 पृथक् पलं चूर्णमथावपेच्च चन्द्रप्रमेयं गुटिका विधेया ॥ १८३ ॥  
 ज्वरातिसारग्रहणीविकारांश्चाग्नांसि निर्नाशयते षडैव ।  
 भगन्दरान् कामसपाण्डुरोगान् नष्टस्य वज्रेः कुरुते प्रदीप्तिम् ।

इत्यामयान् पित्तकाफानिषीत्यान् नाडीगते मर्मगते व्रणे च ।  
 क्षतक्षये ऋध्नक्षियच्छणोश्च मेहे गजाख्ये प्रदरे प्रयोञ्जा ॥१८५॥  
 शुकत्रये चाश्मरिभूत्रक्षश्चे शुकप्रवाहेऽप्युदरामये च ।  
 शक्यं समभ्यर्थं क्षतप्रसादं प्राप्ता गुटी चन्द्रमसः प्रसादात् ॥१८६॥  
 न पानभोज्ये परिहारमस्ति न शीतवातातपमैथुने वा ।  
 भक्तस्य पूर्वं सततं प्रयोञ्जा तक्रानुपानाप्यथ मस्तुना वा ॥१८७॥  
 अजारसो जाङ्गलजो रसो वा पयोऽथवा शीतजलानुधानम् ॥१८८॥

शुकदोषान्निहन्त्यष्टौ प्रमेहांश्चैव विंशतिः ।

बलीपलितनिर्मुक्तो वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ १८९ ॥

इति चन्द्रप्रभाशुटिका ।

काले रवितापाय्यं चायःपात्रे शिलाजतु प्रवरम् ।  
 त्रिफलारससंयुक्तं त्र्यहं विशुद्धं पुनः शुष्कम् ॥ १९० ॥  
 दशमूलस्य गुडूच्या रसे बलायास्तथा पटोलस्य ।  
 मधुकरसे गोमूत्रे त्र्यहं भावयेत् क्रमशः ॥ १९१ ॥  
 एकाहं क्षीरेण तु ततःपरं भावयेत्पुनः शुष्कम् ।  
 सप्ताहं भाव्यं स्यात् काथेनैषां यथा लाभम् ॥ १९२ ॥  
 काकोल्यौ हे मेदे विदारियुग्मं शतावरी द्राक्षा ।  
 वृद्धियुगर्षभवीरामुण्डितकाजीवांशुमत्यश्च ॥ १९३ ॥  
 रास्नापुष्करचित्तकदन्तीभकणाकलिङ्ग चव्याञ्च ।  
 कटुकामृङ्गीपाठा चैलानि पलांशुकानि कार्याणि ॥१९४॥  
 अष्टगुणसाधितानां रसेन पादांशकेन भाव्यं स्यात् ।  
 गिरिजस्यैवं भाविनः शुद्धस्य पलानि दशषड् बन् ॥ १९५ ॥  
 हिपलञ्च विश्वधात्रीमागधिका कर्कटाख्यसरिचानाम् ।  
 तुगाक्षीरीत्वन्नागदलैलानां मन्त्रयित्वा तु ॥ १९६ ॥  
 गिरिमस्य षोडशपलैर्गुटिकाः कार्यास्ततोऽक्षतन्नाः ॥१९७॥  
 ताः शुष्का ब्रह्मक्षेत्रे क्षालीमुष्पाधिवारिष्ठी क्षयतस्याः ।



तासामेका काले पेया भक्ष्यापि वा सततम् ॥ १८८ ॥

क्षीररसदाडिमरसाः सुरासवच्च मधुकशिशिरतोयानि ।

पालोक्ष गुणं तासामनुपाने वा प्रशस्यन्ते ॥ १८९ ॥

सुजीर्णलघुन्नपयोजाङ्गलनिर्यूहयूषभोजी स्यात् ।

सप्ताहं यावदतःपरं भवेत्सर्वसामान्यः ॥ २०० ॥

भुक्त्वापि भक्षतेऽग्रं यदृच्छया नोदहेद्भयं किञ्चित् ।

निरुपद्रवा प्रयुक्ता सुकुमारैः कामिभिश्चैव ॥ २०१ ॥

संवत्सरं प्रयुक्ता हृत्पेषा वातशोणित् प्रबलम् ।

बहुवार्षिकमपि गाढं वृद्धाणं चाव्यवातञ्च ॥ २०२ ॥

स्वरयोनिशुक्रदोषप्लीहाशः पाण्डुरोगञ्च हृणी ।

ब्रध्वमिगुल्मपीनसहिक्काकासारचिश्नासान् ॥ २०३ ॥

जठरं श्वेतं कुष्ठं जाद्यं क्लैब्यं मदक्षयं शोषम् ।

उन्मादमपस्मारौ वदनाक्षिशिरोगदान् सर्वान् ॥ २०४ ॥

षानाहमतीसारं सासृन्दरकामलां प्रमेहंश्च ।

यक्तदुर्बुदानि विद्रधिं भगन्दरं रक्तपित्तञ्च २०५ ॥

अतिकाश्र्यमतिस्थूल्यं स्वेदमपि प्लीहगदञ्च निहन्ति ।

दंष्ट्राविषमपि चौग्रः गराणि चैषां बहुप्रकाराणि ॥ २०६ ॥

मन्त्रीषधप्रयोगानरिप्रयुक्तांस्तान्भिकास्तथा वाधाः ।

पाप्मा लक्ष्मीं चैयं शमयति गुटिका शिवा नाम्नी ॥ २०७ ॥

बल्या वृथा धन्या कान्तिवर्णयशः श्रीकरो चैयम् ।

दद्यात् नृपसदृशतां जयति बार्दं मुखस्था सर्वम् ॥ २०८ ॥

प्रकृतिमेधासुस्मृति बुद्धिबलयुक्तस्तथा दृढशरीरः ।

पुष्ट्योजीवर्णेन्द्रिय तेजोबलसम्पदोपेतः ॥ २०९ ॥

बलिपलितरोगरहितो जीवैहै शरदां शतं स पुरुषः ।

संवत्सरप्रयोगात् द्वाभ्यां तु शतानि चत्वारि ॥ २१० ॥

सर्वासयस्त्रिद्विद्वितं मुनिभिर्भक्त्या रसायनं रक्षस्वम् ।

शिवगुटिकेति रसायनमुक्तं गिरिशेन गक्षपतये ॥ २११ ॥

इति शिवसिद्धान्तात् षडश्विनगुटिका ।

तेषु यत्कृष्णमलञ्चुं क्षिग्धं निःशर्करञ्च यत् ।

गोमूत्रगन्धि यच्चापि तत्प्रधानं शिलाजतु ॥ २१२ ॥

शिलाजतुसमं द्रव्यं क्वाथ्यमष्टगुणे जले ।

पादावशिष्टं तत्पूतं तस्मिन् कोष्णे विनिक्षिपेत् ॥ २१३ ॥

समगिरिजमष्टगुणिते निःक्वाथ्ये तन्मानौषधं तोये ।

तन्निर्युहेऽष्टांशे भूयोष्णे प्रक्षिपेद्गिरिजम् ॥ २१४ ॥

तत्समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ।

स्त्रैः स्त्रैरेव क्वाथैर्भाव्यं वारान् भवेत्सप्त ॥ २१५ ॥

इति शिलाजतुषुद्धिप्रकारः ।

शतावरौ नागबला हृषदारकमुञ्चटा ।

पुनर्नवामृताकृष्णा वाजिगन्धात्रिकण्टकम् ॥ २१६ ॥

पृथग् दशपलान्येषां सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

तदर्धशर्करायुक्तं चूर्णं सम्मर्दयेद्बुधः ॥ २१७ ॥

स्त्रापयेत् सुदृढे भाण्डे मध्वर्द्धाढकसंयुतम् ।

घृतप्रस्थेन चालोष्य त्रिसुगन्धिपलेन च ॥ २१८ ॥

खादेद्यथेष्टचेष्टान्नो यथा वज्रिवलं नरः ।

वातरक्तं क्षयं कुष्ठं कार्श्यं पित्तास्रसंभवम् ॥ २१९ ॥

वातपित्तकफोत्थांश्च रोगानन्यांश्च तद्विधान् ।

हत्वा करोति पुरुषं बस्त्रीपलितवर्जितम् ॥ २२० ॥

योगसारासृतो नाम्ना लक्ष्मीकीर्त्तिविवर्धनः ।

इति योगसारासृतः ॥

व्यायामं मैथुनं कोपमुष्णास्त्रु लवणं रसम् ।

दिवास्त्रप्रमथिस्त्रन्दि गुरुधान्यं विवर्जयेत् ॥ २२१ ॥

इति वज्रसेनसङ्घटितः वातरक्तनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥

## अथ ऊरुस्तम्भनिदानमाह ।

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।  
 जीर्णाजीर्णं तथायाससङ्कोभस्त्रप्रजागरैः ॥ १ ॥  
 सश्लेष्ममेदः पवनः साममत्यर्थसञ्चितम् ।  
 अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत्प्रतिपद्यते ॥ २ ॥  
 सक्थस्थीनि प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन च ।  
 तदा स्तम्भाति तेनोरु स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ ३ ॥  
 परकीयाविव गुरु स्यातामतिभृशव्यथौ ।  
 ध्यानाङ्गमर्दस्त्रैर्मित्यं तन्द्राच्छर्करुचिज्वरैः ॥ ४ ॥  
 संयुक्तौ पादसदन कृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः ।  
 तमूरुस्तम्भमित्याहुराज्जवातमथाऽपरे ॥ ५ ॥  
 प्राग्रूपं तस्य निद्रातिध्यानस्तिमितता ज्वरः ।  
 लोमहर्षोऽरुचिश्छर्दिर्जङ्घीर्षोः सदनं तथा ॥ ६ ॥  
 वातशङ्किभिरज्जानात्तस्य स्यात् स्नेहनात् पुनः ।  
 पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा ॥ ७ ॥  
 जङ्घीरुग्लानिरत्यर्थं शश्वत् वा दाहवेदने ।  
 पादं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥ ८ ॥  
 संस्थाने पीडने गत्यां चालने वाप्यनीश्वरः ।  
 अन्यनेयौ हि सभ्रग्ना वूरु पादौ च मन्यते ॥ ९ ॥  
 यदा दाहार्त्तितीदार्त्ती वेपनः पुरुषो भवेत् ।  
 ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवम् ॥ १० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्नेहासृक् क्षाववमनं वस्त्रिकर्म विरेचनम् ।  
 वर्जयेदाज्जवाते तु यतस्तौ स्तस्य कोपनम् ॥ ११ ॥  
 तस्मादत्र सदा कार्यं स्नेदलङ्घनरुद्धयम् ।

आममेदः कफाधिक्यात् मासते परिरक्षता ॥ १२ ॥  
 यत्स्यात्कफप्रशमनं न च मासतकोपनम् ।  
 तत्सर्वं सर्वदा कार्यं मूरुस्तम्भस्य भिषजम् ॥ १३ ॥  
 सर्वो रुद्धः क्रमः कार्यं स्तत्रादौ कफनाशनः ।  
 पद्याहातविनाशाय विधातव्याखिलाः क्रिया ॥ १४ ॥  
 भोज्याः पुराणाः श्यामाककोद्रवोद्दालशालयः ।  
 जाङ्गलैरघृतैर्मासैः शाकैश्चालवणैर्हितैः ॥ १५ ॥  
 वायसीवास्तुकारिष्टं सुनिषण्णकमूलकैः ।  
 शाकैरलवणैर्युक्तं जीर्णशाखोदनं भिषक् ॥ १६ ॥  
 रुक्षणाहातकोपश्चेन्निद्रानाशार्त्तिस्त्रचकः ।  
 स्नेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्यो वातामयापहः ॥ १७ ॥  
 प्रतारयेत्प्रतिस्रोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।  
 सरस्य विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥ १८ ॥  
 तथा विशुष्केऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो ब्रजेत् ।  
 शरीरबलमग्निञ्च कार्य्येषा रक्षता क्रिया ॥ १९ ॥  
 सञ्चारमूत्रस्वेदांश्च रुक्षाण्युत्सादनानि च ।  
 कुर्यादिह च मूत्राण्यैः करञ्जलसर्षपैः ॥ २० ॥  
 मूलैर्वाप्यश्वगन्ध्या मूलैरर्कस्य वा भिषक् ।  
 पिचुमर्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुणः ॥ २१ ॥  
 क्षौद्रसर्षपवल्मीकमृत्तिकासंयुतैर्भिषक् ।  
 गाढमुत्सादनं कुर्यात् दूरुस्तम्भे सवेदने ॥ २२ ॥  
 दन्ती द्रवन्तीस्त्रस सर्षपैश्चापि बुद्धिमान् ।  
 तर्कारीसुरसा शिथु वचावल्कलनिम्बकैः ॥  
 पत्रमूलफलेस्तोयैस्तृणमुस्त्रेण सेचनम् ॥ २३ ॥  
 भङ्गातकामृताशुण्ठी दारुपथ्यापुनर्नवा ।  
 पञ्चमूलीद्वयोन्मिश्रा जरुस्तम्भनिवर्हणा ॥ २४ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं भक्तातकफलानि च ।

कल्कं मधुयुतं पीत्वा ऊरुस्तम्भाद्विमुच्यते ॥ २५ ॥

रास्त्राश्यामाकपथ्या मरिचमिसिशिवा वेङ्ककञ्जाश्वगन्धा ।

यासञ्चिन्नाजमोदासुमुखमतिविषा वृद्धदारीवृद्धत्यौ ।

शुण्ठीतिक्तायवानी सहचरचविकैरण्डाव्याजकर्णा

ऊरुस्तम्भमवातं जठररुजकटिपृष्ठशूलान्द्रवृद्धिम् ॥

वातामश्यासशोथान् कफपवनरुजं दण्डकांश्चाशु हन्यात् ॥ २६ ॥

ग्रन्थिकारुष्ककण्ठानां क्वाथं क्षौद्रान्वितं पिवेत् ।

चव्ययासाग्निदारुणां कल्कं वा मधुसंयुतम् ॥ २७ ॥

त्रिफलाचव्यकटुकं ग्रन्थिकं मधुना लिहन् ।

ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिवेत् ॥ २८ ॥

लिङ्गाद्वा त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण कटुकायुतम् ।

सुखाश्वना पिवेद्वापि चूर्णं कटुरणं नरः ॥ २९ ॥

पिप्पलीवृद्धेमानं वा मांक्षिकेण गुडेन वा ।

ऊरुस्तम्भे प्रशंसन्ति गण्डीरारिष्टमेव वा ॥ ३० ॥

शिलाजतुं गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम् ।

ऊरुस्तम्भे पिवेन्मूत्रैर्दशमूलैरसेन वा ॥ ३१ ॥

त्रिफलापिप्पलीमुस्तं चव्यं कटुकरोहिणी ।

लिङ्गाद्वा मधुना चूर्णमूरुस्तम्भादितो नरः ॥ ३२ ॥

घृतं सौरेश्वरं दद्यादूरुस्तम्भे कफोत्तरे ।

दद्याच्छुण्ठीघृतं वापि वैश्वानरमथापि वा ॥

सैन्धवाद्यं हितं तैलममृताख्योऽपि गुग्गुलुः ॥ ३३ ॥

कुष्ठं श्रीवेष्टकोदीथं सरलं दारुकेसरम् ।

अजगन्धाश्वगन्धे च तैलं तैः सार्धं पचेत् ।

सर्वाङ्गं मात्रया तद्दूरुस्तम्भादितः पिवेत् ॥ ३४ ॥

पलाभ्यां पिप्पलीमूला नागरादष्टकट्टरम् ।  
 तैलप्रस्थं समं दध्ना गृध्रस्यूर्यहापहम् ॥ ३५ ॥  
 सस्नेहं दधिसम्भूतं तक्रं कट्टरमुच्यते ।  
 अष्टकट्टरतैलेऽत्र तैलं सार्धपमिच्यते ॥  
 पिप्पलीमूलशुण्ठीशुष्ये प्रत्येकं द्विपलं कृतम् ॥ ३६ ॥  
 इति अष्टकट्टरं तैलम् ।

इति वङ्गसेनसङ्कलितः ऊरुसाम्निदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ आमवातनिदानमाह ।

विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च ।  
 स्निग्धं भुक्त्वावतो ह्यन्नं व्यायामश्चाथ कुर्वतः ॥ १ ॥  
 वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ।  
 तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥  
 वातपित्तकफैर्भूयो दूषितो ह्यन्नजो रसः ।  
 स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः ॥ ३ ॥  
 जनयत्यग्निदीर्घत्वं हृदयस्य च गौरवम् ।  
 व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः ॥ ४ ॥  
 अजीर्णात् यो रसोजातः सञ्चितः संक्रमेण वै ।  
 आमसंज्ञां स लभते शिरोगात्ररुजाकरः ॥ ५ ॥  
 युगपत् कुपितावेतौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ ।  
 स्तब्धश्च कुरुते गात्रमामवातः स उच्यते ॥ ६ ॥  
 अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं त्वरः ।  
 अपाकः शूनताङ्गाना मामवातस्य लक्षणम् ॥ ७ ॥  
 स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।

हस्तपादशिरोगुल्फ-त्रिकजामूरसन्धिषु ॥ ८ ॥  
 करोति सर्जनं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते ।  
 सदोषो रजतेऽत्यर्थं व्याविष्ट इव हृत्सिकैः ॥ ९ ॥  
 जनयेत् सोऽग्निदौर्बल्यं प्रसेकारुचिगौरवम् ।  
 उत्साहहानिं वैरस्यं दाहश्च बहुमूत्रताम् ॥ १० ॥  
 कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविपर्ययम् ।  
 ढट्कुर्दिभ्रममूर्च्छाश्च हृद्गुहं विड्बन्धनम् ॥ ११ ॥  
 जाड्यान्त्रकूजमानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान् ॥ १२ ॥  
 पित्ताक्षदाहरीगञ्च सशूलं पवनानुगम् ।  
 स्तिमितं गुरुकण्डूकं कफजुष्टं तमादिशेत् ॥ १३ ॥  
 एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो धाप्य उच्यते ।  
 सर्वदेहचरैः शोथैः स क्वाच्छुः सान्निपातिकः ॥ १४ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

लङ्घनं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि कटुनि च ।  
 विरेचनं स्नेहनञ्च वस्तयश्चाममाहते ॥ १५ ॥  
 रुक्षः स्वेदो विधातव्यो वालुकापुटकैस्तथा ।  
 उपनाहाश्च कर्तव्यास्तेऽपि स्नेहविवर्जिताः ॥ १६ ॥  
 आमवाताभिभूताय पीडिताय पिपासया ।  
 पञ्चकोलेन संसिद्धं पानीयं हितमुच्यते ॥ १७ ॥  
 शुष्कमूलकयूषस्तु यूषं वा पाञ्चमौलिकम् ।  
 रसकं काञ्चिकं वार्पि शृण्ठीचूर्णावचूर्णितम् ॥ १८ ॥  
 सौवौरं खिन्नवार्त्तिकं तथा तिक्तफलानि च ॥ १९ ॥  
 वास्तूकशाकं सारिष्टं शाकं पीनर्नवं हितम् ।  
 पटोलं गोक्षुरश्चैव वरुणं कारवेल्लकम् ॥ २० ॥  
 यवात्तं कौरदूषाकं पुराणं शालिषष्टिकम् ।  
 खवकानां तथा मांसं हितं तक्रोष संस्कृतम् ॥ २१ ॥

हितं च यूषं कौस्तुभं कासायस्यशकस्य च ।  
 रुच्यं दद्याद्यथा सात्म्यं माम्भवातहितं च यत् ॥ २२ ॥  
 शतपुष्पा वचा विश्वं श्वदंद्वावरुणत्वचः ।  
 पुनर्नवा सदेवाह्ण शटीसुगिहृतिकाः समाः ॥ २३ ॥  
 प्रसारणी च तर्कारी फलश्च मदनस्य च ।  
 शृङ्गकाञ्चिकपिष्टाश्च सुखोष्णा लेपने हिताः ॥ २४ ॥  
 अहिंसाकेमुकामूलं शिशुवल्मीकमृत्तिका ।  
 मूत्रपिष्टैश्च कर्त्तव्यमुपनाहप्रलेपनम् ॥ २५ ॥  
 चित्रकं कटुका पाठा कलिङ्गातिविषामृताः ।  
 देवदारुवचामुस्ता नागरातिविषाभयाः ॥  
 पिबेदुष्णाम्बुना नित्यमाम्भवातस्य भेषजम् ॥ २६ ॥  
 शटीशुण्ठभया चोग्रा देवाह्णातिविषामृता ।  
 कषायमाम्भवातस्य पाचनं रूक्षभोजनम् ॥ २७ ॥  
 राम्नां गुडूचीमैरुण्डं देवदारुमहौषधम् ।  
 पिबेत् सर्वाङ्गिके वाते सामे सन्ध्यस्थिमञ्जगे ॥ २८ ॥  
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः ।  
 कथितं वारि तत्प्रेयं माम्भवातनिवर्हणम् ॥ २९ ॥  
 शटी विश्वौषधी कल्कं वर्षाभूक्ताथसंयुतम् ।  
 ससरात्रं पिबेज्जन्तु राम्भवातविनाशनम् ॥ ३० ॥  
 राम्भवातारम्भदेवादारुं त्रिकण्टकैरुण्डपुनर्नवानाम् ।  
 काथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं जङ्गोरुपार्श्वत्रिकण्टकशुले ॥ ३१ ॥  
 आम्भवाते कषायशृङ्गं दशमूलीजलं पिबेत् ।  
 खादेद्वाप्यभया विश्वं गुडूचीं नागरेण वा ॥ ३२ ॥  
 चित्रकेन्द्रयवापाठा कटुकातिविषाभया ।  
 आमामशयोत्यवतन्नं चूर्णं पेयं सुखाम्बुना ॥ ३३ ॥  
 पुनर्नवामृताशुष्ठी अताह्णाह्वदाशकम् ।



शटीसुख्तिकाचूर्णमारवास्त्रेन पाययेत् ॥

आमवातं निहन्त्याशु गृह्णीसीमुद्यतामपि ॥ ३४ ॥

इति पुनर्नवादि चूर्णम् ।

कर्षं नागरचूर्णस्य काञ्चिकेन पिबेत् सदा ।

आमवातप्रशमनं कफवातहरं परम् ॥ ३५ ॥

पञ्चकोलकचूर्णम्तु पिबेदुष्येन वारिणा ।

मन्दाग्निशूलगुल्मञ्च कफारोचकनाशनम् ॥ ३६ ॥

आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।

एक एव निहन्त्याशु श्लेष्मण्डस्त्रेहकेसरी ॥ ३७ ॥

एरण्डतैलयुक्तां हरतकीं भक्षयेन्नरो विधिवत् ।

आमानिलार्त्तियुक्तो गृह्णीसी हृद्भेदिनो नियतम् ॥ ३८ ॥

आगग्बधस्य पक्षाणि भ्रष्टानि कटुतैलतः ।

आमघ्नानि नरः कुर्व्यात् सायं भक्तावृतानि च ॥ ३९ ॥

अथ कटिपङ्कलक्षणमाह ।

वायुः कट्याश्रितः शुद्धः सामो वा जनयेद्गुजम् ।

कटिग्रहः स एवोक्तः पङ्कुः सक्थिदयाश्रितः ॥ ४० ॥

तस्य चिकित्साश्चाह ।

शुण्ठीगोक्षुरकः काथः प्रातः प्रातर्निषेवितः ।

सामे वाते कटीशूले पाचनो रुक्प्रणाशनः ॥ ४१ ॥

यवघ्नारसमायुक्तो मूत्रकृच्छ्रविनाशनः ॥ ४२ ॥

दशमूलीकषायेण पिबेद्वा नागराश्वसा ।

कुक्षिषस्ति कटीशूले तैलमैरण्डसन्धवम् ॥ ४३ ॥

महीषधगुडूच्योस्तु काथं पिप्यलीसंयुतम् ।

पिबेदामे सरुक्कोष्ठे कटीशूले विशेषतः ॥ ४४ ॥

विशोध्यैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।

तत्पायसं कटीशूले गृह्णीत्यां परमीषधम् ॥ ४५ ॥

शुष्कतद्वयस्यसहितं गीमूत्रं क्षोपितं तु समाह्वम् ।  
 द्विद्वयचाग्रतपुष्पासैन्धवयुक्तो नैवय ॥ ४६ ॥  
 तत्पुटपक्वं हन्यात् कटीद्वजं दारुणं पुंसाम् ।  
 ग्राममेदोद्विभवान् विकारांश्चानिलोद्भवान् ॥ ४७ ॥  
 प्रसृतानागरगोचुरसुष्कतिकावहृषकैः कृतं चूर्णम् ।  
 मस्त्रारनालपीतं सामानिलनाशनं ख्यातम् ॥ ४८ ॥

इति चचतापं चूर्णम् ।

रास्त्रैरण्यशतावरीसहचरादुःसर्गवासाश्रुता-  
 देवाह्नातिविषाभयाघनशटीशुण्ठीकषायः कृतः ।  
 पीतः सोऽवृत्तैल एष विहितः सामे सशूलैऽनिले  
 कथूरुन्निकषाश्चष्टजठरे कोष्ठे च वातार्त्तिजित् ॥ ४९ ॥

इति लघुरास्त्रादिः ।

रास्त्रावातारिमुलञ्च वासकः सदुरालभः ।  
 शटी दारुवला मुस्तं नागरातिविषाभया ॥ ५० ॥  
 श्वदंष्ट्राध्याधिघातञ्च मिमिधान्धं पुनर्नवा ।  
 अश्वगन्धामृताकृष्णा वृद्धदारुशतावरी ॥ ५१ ॥  
 वचासहचरा चैव चविकावृद्धतौहयम् ।  
 समभागान्धितैरैतैः रास्त्रात्रिगुणभागिकैः ॥ ५२ ॥  
 कषायं पाययेत् सिद्धमष्टभागावशेषितम् ।  
 शण्ठीचूर्णसमायुक्तमाभास्येन युतं तथा ॥ ५३ ॥  
 अलम्बुषादिसंयुक्तमजमोदादिना तथा ।  
 यथादोषं यथाध्याधि प्रक्षेपं कारयेन्निकृत् ॥ ५४ ॥  
 सर्वेषु वातरोगेषु सन्धिमज्जगतिषु च ।  
 कुजके वामने चैव पक्षाघाते तथादिर्द्वै ॥ ५५ ॥  
 जानुजङ्घास्त्रिपीडासु मृध्रस्याश्च हनुपदै ।  
 प्रशस्तं वातरक्ते स्नादूहस्तभे तथाऽर्शसि ॥ ५६ ॥

विष्णुचौमुखाद्भोगेदिसुषीकीदुशीर्वेके ।  
 पन्ध्रहृत्तौ श्लोपदे च योनिद्विप्रामर्शे तथा ॥ ५० ॥  
 पुंसां मेद्वगते रोक्ते स्त्रीषां दन्ध्यात्मयेऽपि च ।  
 योषितां गर्भदं सुख्यं नास्ति किञ्चित् भतःपन्धम् ॥ ५१ ॥  
 सर्वेषां पचनानान्यु चोष्ठमितच्च पाचनम् ।  
 महाराजादिको नास्ति प्रजापतिविनिर्मितः ॥ ५२ ॥

इति महाराजादिः ।

राज्ञाविश्वविद्वङ्गानि रुवुकं त्रिफला तथा ।  
 दशमूलं पृथक् श्यामाकायो वातामयापहः ॥ ६० ॥  
 अर्धावभेदके चाख्ये चादिते वातखम्बके ।  
 नेत्ररोगे शिरःशूले ज्वरापञ्चारयोस्तथा ॥  
 मनोभङ्ग्ये च विविधे कथितञ्च सुखप्रदम् ॥ ६१ ॥

इति राज्ञादशमूलकायः ।

अलम्बुषा गोक्षुरकं त्रिफलानागरामृता ।  
 यथोत्तरं भागद्वयं श्यामाचूर्णञ्च तक्षमम् ॥ ६२ ॥  
 पिवेन्नस्तु सुरां तत्र काञ्चिकोष्णोदकेन वा ।  
 आमवातं जयत्याशु रक्तपित्तं सशोणितम् ॥ ६३ ॥  
 त्रिकजानूरुसम्बन्धस्त्रिज्वरारोचकनाशनम् ।  
 अलम्बुषादिकं चूर्णं रोगानीकविनाशनम् ॥ ६४ ॥  
 हरीतक्यक्षधात्रीभिः प्रसिद्धा त्रिफला क्रमात् ।  
 प्रत्येकं तेन वा युञ्ज्यात् भागद्वयं यथोत्तरम् ॥ ६५ ॥

इति अलम्बुषायां चूर्णम् ।

आभा राज्ञा गुडूची च शतावरी कहीरधम् ।  
 शतपुष्पाश्वगन्धं च हृषुषा हृत्तदाकम् ॥ ६६ ॥  
 यवानो चाजसौंदा च समभरतानि काण्डयेत् ।  
 सूक्ष्मचूर्णमिदं कृत्वा विद्वानपदकं शिबोत् ॥ ६७ ॥

कटिग्रहं गृध्रबीजं मन्दासुखं मन्दासुखम् ॥ ५१ ॥  
 ये च कायगताः शोभाः सर्वेषां च अन्वययेत् ॥ ५२ ॥  
 चूर्णमाभादिनामिदं सर्ववातविकारनुत् ।

इति चाभादिचूर्णम् ।

अलम्बुषां गोक्षुरकं गुडूची हृषदाकम् ।  
 पिप्पली विहृत्य मुस्ता वक्ष्यं सपुनर्नवम् ॥ ५२ ॥  
 त्रिफला नागरक्षैव सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।  
 मस्वारनासतक्रोणं यथोमांसरसेन वा ।  
 आमवातं निहन्त्याशु श्वयथुं सन्धिसंस्थितम् ॥ ७० ॥

इति चक्षुष्प्रायं चूर्णम् ।

माणिमन्यस्य भासौ द्वी यवाभ्यास्तावदेव तु ।  
 भागास्त्रयोऽजक्रोदाया नागराङ्गागपञ्चकम् ॥ ७१ ॥  
 दश द्वी च हरीतक्याः स्रक्चूर्णैर्दत्तं शुभम् ।  
 मस्वारनासतक्रोणं सर्पिषोश्चोदकेन वा ॥ ७२ ॥  
 पीतं जयश्यामवातं गुल्फहृद्दक्षिजान् गदहान् ।  
 ग्रीहानं हन्ति शूलादीनानाहं गुदजानि च ॥ ७३ ॥  
 विबन्धं जाठरान् रोगान् तथा वै हस्तपादजान् ।  
 वातानुलोममिदं चूर्णं वैश्वानरं स्मृतम् ॥ ७४ ॥

इति वैश्वानरं चूर्णम् ।

पुच्छार्थं पयसा साध्यं दध्ना विष्णुचसंघहे ।  
 दौपनार्थं मतिमता मस्तुमत्र चं प्रकीर्तितम् ॥ ७५ ॥  
 सर्पिर्नागरकण्ठकेन सीवीरं तच्चतुर्गुणम् ।  
 सिद्धमग्निकारं अष्टमामवातहरं परम् ॥ ७६ ॥

इति अष्टमीहृतम् ।

नागरकायकस्त्राभ्यां हृतप्रस्थं विपाचयेत् ।  
 चतुर्गुणेन तेषां चोदकेन जलेन वा ॥ ७७ ॥

वातश्लेष्मप्रमत्तमग्निदुर्दीपनं परम् ।

नागरं घृतमिक्षुकं कटौशूक्ष्णामनाग्रम् ॥ ७८ ॥

इति वितीक्षणीकृतम्

हिङ्गु त्रिकाटुकं च व्यं माण्डिमन्थं तथैव च ।

कल्कान् कृत्वा घृतम् सर्वान् घृतप्रस्नं विपाचयेत् ॥ ७९ ॥

भारनालादकं दत्त्वा तक्षर्पिर्जाठरापहम् ।

शूलं विबन्धमानाह मामवातं कटिग्रहम् ॥

नाशयेद् ग्रहणीदोषं मन्दाग्नेर्दीपनं परम् ॥ ८० ॥

इति हिङ्गाद्यं कृतम् ।

शङ्खवेरं यवक्षारं पिप्पलीमूलपिप्पलीः ।

सचव्यं चित्रकं हिङ्गु माण्डिमन्थं तथैव च ॥ ८१ ॥

कल्कं कृत्वा तु मतिमान् घृतप्रस्नं विपाचयेत् ।

भारनालादकं दत्त्वा तक्षर्पिर्जाठरापहम् ॥ ८२ ॥

शूलं विबन्धमानाहमामवातं कटिग्रहम् ।

नाशयेद् ग्रहणीरोगमग्निसन्दीपनं परम् ॥ ८३ ॥

इति शङ्खवेराद्यं कृतम् ।

पिबेद्दिन्दुघृतं वापि धान्वन्नरमथापि वा ।

महाशुण्ठीघृतं चैव सामवाते पुनः पुनः ॥ ८४ ॥

यत्किञ्चिन्नेच्छनं सर्पिर्दीपनं पाचनञ्च यत् ।

तत्सर्वमामवातेषु योज्यं वा मस्तुना घृतम् ॥ ८५ ॥

अजमोदमरिचपिप्पलीविडङ्ग सुरदारुचित्रकशताह्वा ।

सैन्धवं पिप्पलीमूलं भागां नवकस्य पल्लिकाः स्फुः ॥ ८६ ॥

शुण्ठीदशपल्लिका स्थात् पल्लानि तावन्ति वृद्धदारुस्य ।

अभयापल्लानि पञ्च तद्गूर्णं कारयेच्छुष्कम् ॥ ८७ ॥

समगुडवटकानदतद्गूर्णं वा कोष्णवारिषा पिवतः ।

नश्वन्त्वामानिसञ्जाः सर्वे रोगाः सुदारुचाः शीघ्रम् ॥ ८८ ॥

विसृचिका प्रतितुनी सूनी इद्राजाः कृत्रिणी चीर्णा ।  
 कटिवस्त्रिगुदस्फुटनं चैवास्त्रिजङ्घयोस्तीघ्रम् ॥ ८८ ॥  
 श्वयद्युस्तथाङ्गसन्धिषु ये चान्ये शामवातसम्भूताः ।  
 सर्वे प्रयान्ति नाशं तम इव सूर्यांशुविध्वंसम् ॥ ८९ ॥  
 लुहोधनमारोम्यं स्थिरतरुणं बलीपलितनाशनम् ।  
 कुरुते सतताभ्यासाद् गुणानम्यांस्तथा सुबद्धम् ॥ ९१ ॥

इति शामादिवटकः ।

चित्रकं पिप्पलीमूलं यवानौ कारवी तथा ।  
 विडङ्गमजमोदा च जीरकं सुरदारु च ॥ ९२ ॥  
 चव्येला सैन्धवं कुष्ठं राम्ना गोक्षुरधान्यकम् ।  
 त्रिफला सुस्तकं व्योषं त्वगुशीरं यवाग्रजम् ॥ ९३ ॥  
 तालीशपत्रं पत्रञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।  
 यावन्ध्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रञ्च गुग्गुलुम् ॥ ९४ ॥  
 सम्यग् सर्पिषा गाढं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।  
 ततो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि ॥ ९५ ॥  
 योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।  
 शामवाताब्जवातादीन् कृमिदुष्टव्रणानि च ॥ ९६ ॥  
 श्लेहगुल्मोदरानाहदुर्नामानि विनाशयेत् ।  
 अग्निञ्च कुरुते दीप्तं तंजोहृष्टिं बलं तथा ॥  
 वातरोगान् जयत्येष सन्धिमज्जागतानपि ॥ ९७ ॥

इति योगरागगुग्गुलुः ।

नागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य पलविंशतिः ।  
 चौरादकसमाहुतं खण्डस्वार्क्षतं पलम् ॥ ९८ ॥  
 व्योषद्विजातकद्रव्यात् प्रत्येकञ्च पलं पलम् ।  
 निदध्याञ्चूर्णितं तन्न स्वादेदग्निबलं प्रति ॥ ९९ ॥  
 शामवातप्रघ्नमनं बलपुष्टिविवर्धनम् ।

वस्त्रमायुष्यमोजस्यं बलीपक्षितनाशनम् ॥ १०० ॥

इति यक्षीकृतः ।

पलं शतं रसीनस्य तिलस्य कुडवं तथा ।

हिङ्गु चिकटुकं क्षारौ द्वौ पञ्चलवणानि च ॥ १०१ ॥

शतपुष्पा तथा कुष्ठं पिप्पलीमूलचित्रकी ।

अजमोदा यवानौ च धान्यकञ्चापि बुद्धिमान् ॥ १०२ ॥

प्रत्येकञ्च पलद्वैषां श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।

घृतं भाण्डे दृढे चैव स्थापयेद्दिनघोडशम् ॥ १०३ ॥

प्रक्षिपेत्तैलमानीय प्रस्थार्धं काञ्चिकस्य च ।

खादेत्कर्षप्रमाणन्तु तोयं मद्यं पिबेदनु ॥ १०४ ॥

आमवाते तथा वाते सर्वाङ्गैकाङ्गसंस्थिते ।

अपस्मारोऽनली मन्दे श्वासे कासे गर्शु च ॥ १०५ ॥

सोन्मादे वातभग्ने च शूले जन्तुषु शस्यते ।

इति रसीनपिष्टः ।

प्रसारिण्या रसे सिद्धं तैलमैरण्डजं पिबेत् ।

सर्वदोषहरश्चैव कफरोगहरं परम् ॥ १०६ ॥

इति प्रसारिणीतैलम् ।

द्विपञ्चमूलीनिर्यास फलदध्याम्बकाञ्चिकैः ।

तैलं कव्यूरुपाश्चार्त्तिकफवातामयान् गदान् ॥ १०७ ॥

हन्ति वस्तिप्रदानेन करोत्यग्निबलं महत् ॥ १०८ ॥

इति द्विपञ्चमूलाद्यं तैलम् ।

सैन्धवं अयसी रास्ना शतपुष्पा यवानिका ।

स्वर्जिका मरिचं कुष्ठं शण्ठी सौवर्चलं विडम् ॥ १०९ ॥

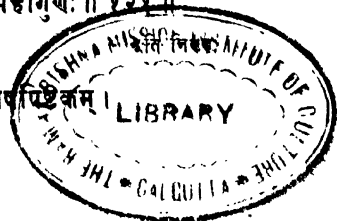
वचाजमोदा सरणी पौष्करं मधुकं कणा ।

एतान्यर्धपलांशानि सूक्ष्मपिष्टानि कारयेत् ॥ ११० ॥

प्रखनेरुण्डतेजसः प्रखः तु शतयुग्मजम् ।  
 काष्ठीकं द्विगुणं दत्त्वा मस्तु च द्विगुणं तथा ॥ १११ ॥  
 एतत्सम्भृत्य सभारं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।  
 सिद्धमेतत्पर्याप्तव्य मामवातहरं परम् ॥ ११२ ॥  
 पानाभ्यञ्जनवस्त्रौ च कुरुतेऽग्निबलं भृशम् ।  
 वातार्त्तिवङ्कणे शस्तं कटीजानूकसन्धिजे ॥ १२३ ॥  
 शूले हृत्पार्श्वजे चैव वातश्लेष्मिणीपीडिते ।  
 वाङ्मायामार्दितानाह्वेष्वऽन्वहृदिनिपीडिते ॥  
 अन्यांश्चानिलजान् रोगान्नाशयत्याशु देहजान् ॥ ११४ ॥  
 इति उच्यतेऽथैववादिनेः ।

स्वल्पप्रसारणीतैलं तैलं वा सैन्धवादिकम् ।  
 दशमूलाद्यतैलेन वस्तिदानं प्रशस्यते ॥ ११५ ॥  
 तैलस्य द्विपलं दद्यात् काष्ठीकस्य चतुष्पलम् ।  
 दशमूलरसं मूत्रं पृथक् पञ्चपलानि च ॥ ११६ ॥  
 वचा मदनयश्चाह्वा शताह्वा कुष्ठसैन्धवैः ।  
 पिप्पल्यतिविषा मुस्ता रास्नाकटफलपौष्करैः ॥ ११७ ॥  
 अक्षांशिकैश्च तत्सर्वं मन्ययीत विचक्षणः ।  
 प्रस्थाद्धं प्रथमं देयो वस्तिभिरविशङ्कितः ॥ ११८ ॥  
 द्वितीये च तृतीये च वर्जयेत्प्रसृतहयम् ।  
 सर्ववातविकारेषु मोहेषु वृषणामये ॥ ११९ ॥  
 कुक्षौ हृत्पार्श्वपृष्ठेषु जानुजङ्घाकटीग्रहे ।  
 विषन्धानाह रोगेषु शर्कराश्लरीपीडिते ॥ १२० ॥  
 भन्नास्त्रिपृष्ठगात्रेषु पिच्छितेषु क्षतेषु च ।  
 एतन्निरुहव्याघ्नो निरायासो महागुणः ॥ १२१ ॥

दधि मत्स्यं गुडचीरं पीतकोमापिष्टिकम् ।





वर्जयेदामवातार्त्तो मसाम्नामूपशान्तः ॥ १२२ ॥  
 अभिषन्दिपारा शेषे च शब्दे गुरुपिच्छिकाः ॥  
 वर्जनीयाः प्रयत्नेन आमपीडादितैर्नरेः ॥ १२३ ॥  
 शोकाक्षेपकसङ्घोच स्तम्भश्चयथुकम्पनम् ।  
 हनुग्रहार्दितं सञ्ज्ञं पाङ्क्त्यं सुसवातता ॥ १२४ ॥  
 सन्धिच्च्युतिः पर्वभेदो भेदो मज्जास्थिजा गदाः ।  
 एते स्थानस्य गाभ्रीर्यात् सिञ्छेयुर्यत्नतो नवाः ।  
 तस्माज्जयेन्नवान्येव सुभिषक् निरुपद्रवान् ॥ १२५ ॥

इति वज्रसेनसङ्घलितः आमवातनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ शूलनिदानमाह ।

दोषैः पृथक् समस्तामहन्धैः शूलोऽष्टधा भवेत् ।  
 सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥ १ ॥  
 व्यायामयानादतिमैथुनाञ्च प्रजागराञ्छीतजलातिपानात् ।  
 कलायमुद्गाढकिकोरदूषादत्यर्थंरूक्षाध्यशनाभिघातात् ॥ २ ॥  
 कषायतिक्तातिविरुद्धजान् विरुद्धवङ्गुरकशष्कशाकात् ।  
 विट्शक्रमूत्रानिलवेगरोधाञ्छोकोपवासादतिभाष्यहास्यात् ॥ ३ ॥  
 वायुः प्रवृद्धो जनयेद्वि शूलं हृत्पार्श्वपृष्ठत्रिकवस्तिदेशे ।  
 जीर्णं प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम् ॥ ४ ॥  
 सुहृर्महुश्चोपशमप्रकोपौ विड्वातसंस्तम्भनतोदभेदैः ।  
 संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्दनाद्यैः सिग्धान्नभोञ्छैश्च समं प्रयाति ॥ ५ ॥

अथ चिकित्साभाह ।

वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्त्तयः ।  
 चारचूर्णानि गुटिकाः शस्त्रन्तो शूलशान्तये ॥ ६ ॥

विज्ञाय वातशूलानु श्लेष्मोदेषपाचरेत् ।

पायसैः कृशरापिण्डैः क्षिप्त्वा पिप्पितीकटैः ॥ ७ ॥

आशुकारी हि पवनस्तस्मात् त्वरया जयेत् ।

तत्र शूलाभिपक्षस्य खेद एव सुखावहः ॥ ८ ॥

विस्त्रैरण्डतिलैः कृत्वा गुडिकामन्त्रपेचिताम् ।

वातशूलोपशान्त्यर्थं प्रसृज्यादुष्ण्या तथा ॥ ९ ॥

तिलैश्च गुटिकां कृत्वा भ्रामयेज्जठरोपरि ।

गुटिका शमयत्याशु शूलश्चैव सुदुस्तरम् ॥ १० ॥

नाभिलोपाज्येष्कूलं मदनः काञ्चिकान्वितः ।

जीवन्तीमूलकस्को वा सतैलः पार्श्वशूलहा ॥ ११ ॥

वातात्मकं हन्त्यचिरेण शूलं खेडेन युक्तस्तु कुलत्ययूषः ।

ससैन्धवो व्योषयुतः सलामः सहिङ्गुसौवर्चलदाडिमाव्यः ॥ १२ ॥

बलापुनर्नवैरण्डं बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।

सहिङ्गु लवणोपेतं सद्यो वातरुजापहम् ॥ १३ ॥

इति मन्त्रादिचूर्णम् ।

तुम्बुरुखभयाहिङ्गु पीष्करं लवचत्रयम् ।

पिवेद्यवाङ्मुना वातशूलगुल्मापतन्मकी ॥ १४ ॥

इति तुम्बुरादिचूर्णम् ।

हिङ्गुन्तकण्ठामलकं यवानी क्षीराभयासैन्धवतुल्यभागम् ।

चूर्णं पिवेद्दारुणिमण्डमित्रं शूले प्रवृष्टेऽनिलजे शिवाय ॥ १५ ॥

विश्वभैरण्डजं मूलं ज्ञाथयित्वा जलं पिवेत् ।

हिङ्गुसौवर्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ १६ ॥

विश्वैरण्डयवैः ज्ञाथः सद्यः शूलनिवारणः ।

तद्वदिन्द्रयवज्ञाथो हिङ्गुसौवर्चलान्वितः ॥ १७ ॥

यवानीहिङ्गुसिन्धुत्वा चारसौवर्चलाभयाः ।

सुरामण्डेन पातव्या वातशूलनिषूदनाः ॥ १८ ॥

शूले निरसकोष्ठे हि श्लेष्मण्डिभूर्जितः पिवेत् ।  
हिङ्गुप्रतिविज्ञाथोमे पचाशौमर्षं सांभ्रमः ॥ १८ ॥

शति पातशूचम् ।

अथ पित्तशूलमाह ।

क्षारातितीक्ष्णान्निदाहितैस्त निष्पावपिण्याककुलात्ययूषैः ।  
कटुक्षसौवीरसुराविकारैः क्रोधाजलायास्ररविप्रतापैः ॥ २० ॥  
ग्राम्यातियोगादग्नेर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याश करोति शूलम् ।  
दृग्गोहदाहार्त्तिकरं हि नाभ्यां संस्नेदसूर्च्छाभ्रमदोषयुक्तम् ॥ २१ ॥  
मध्यन्दिने कुप्यति चार्द्धरात्रे विदाहकाले जलदात्यथ च ।  
शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुखादुशीतैरपि भोजनैश्च ॥ २२ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

गुडशालियवाः क्षीरं सर्पिष्यानं विरेचनम् ।  
जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिजः ॥ २३ ॥  
वामयेत्पित्तशूलार्त्तं पटोलेक्षुरसादिभिः ।  
पश्चाद्द्विरेषयेत् सम्यक् पित्तगुल्मविरेचने ॥ २४ ॥  
शीतावगाहाः पुलिनाः सवाता भाष्णानि कांस्थानि जलभूतानि ।  
अन्यानि शस्तानि च शीतलानि सचन्दनार्द्रैश्च करः सुशीतः ॥ २५ ॥  
मणिराजतताम्राणि भाजनानि च सर्वशः ।  
परिपूर्णानि तोयेन शूलस्त्रोपरि निक्षिपेत् ॥ २६ ॥  
विरेचनं पित्तहरं च शस्तं रसश्च शस्तः शशलावकानाम् ।  
सतर्पणं लाजमधूपपन्नं योगाः सुशीता मधुसम्प्रबुक्ताः ॥ २७ ॥  
शतावरी सयञ्जान्ना वाय्वालकुग्रगोक्षुरैः ।  
शृतशीतं पिबेत् तोयं सञ्जीवगुडशर्करम् ।  
पितासृग्दाहशूलान्नं सथो दाहस्वरापहम् ॥ २८ ॥  
धात्र्या रसं विदार्या वा त्रायन्ती ब्रोह्मनाम्बु वा ।  
पिबेत् सशर्करं सद्यः पित्तशूलनिषूदनम् ॥ २९ ॥

त्रिफलारज्यधनार्थं शशीद्रु शकं शान्वितम् ।

पाययेद्भक्तपित्तात्तं दाहशूलनिवारणम् ॥ ३० ॥

हृद्यां ज्वरे पित्तभवे च शूले घोरि चिदाहे तृपितेऽतिमात्रम् ।

यवस्य पेयां मधुना विभिन्नां पिषित् कुशीतां मनुजः सुखार्थी ३१

शतावरीरसं क्षीद्रयुक्तं प्रतः पिवेन्नरः ।

दाहशूलोपशान्त्यर्थं सर्वपित्तामयापहम् ॥ ३२ ॥

हृत्पत्नी गीर्धुरैरण्डकुशकाशीक्षुबालिकाः ।

पौताः पित्तभवं शूलं सद्यो हृन्त्युः सुदारुणम् ॥ ३३ ॥

प्रलिङ्गात्पित्तशूलघ्नं धात्रीधूर्धं समाक्षिकम् ।

सगुडा घृतमिश्रा वा शूलं हन्याद्वरीतकी ॥ ३४ ॥

कुशादिमूलयष्ट्याङ्गैः क्षीरमर्द्धोदके शृतम् ।

रक्तपित्तोपशमनं वेदना चोपशान्त्यति ॥ ३५ ॥

कुशादिमूलारुणपञ्चवल्कलं शतावरीकोमलकाञ्जुसाधितम् ।

घृतं पयस्यूर्ध्वणपित्तशूलजित् सितामधूकारुणकल्कसाधितम् ३६

कुशाद्यं घृतम् । इति पित्तशूलम् ।

अथ श्लेष्मण्यनाह ।

आनूपवारिजकिलाटपयोविकारैः

मांसेक्षुपिष्टलाशरातिलशष्कुलीभिः ।

अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च

श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् ॥ ३७ ॥

ब्रह्मासक्तासदनाहचिसम्प्रसैकैः

आमाशये स्थितमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः ।

भुक्तो सदैव हि बर्जं कुर्वतेऽतिमात्रम्

सूर्योदये च शिथिले कुसुमागमे च ॥ ३८ ॥

अथ चिकित्सनाह ।

संश्लेष कोष्ठासञ्चारः सङ्गतश्लेष्मत्यापरेः ।

प्रवाप्य कफशूलान्तमवशस्तुपवासयेत् ॥ ४८ ॥  
 शाल्यत्रं जाङ्गलं मांसं साण्डिं कटुकरसम् ।  
 मद्यानि जीर्णगोधूमं कफशूले प्रयोजयेत् ॥ ४० ॥  
 खवणत्रयसंयुक्तं पञ्चकोलकरामठम् ।  
 सुखोष्णोनाम्बुना पानं कफशूले प्रदापयेत् ॥ ४१ ॥  
 श्लेष्मशूलहरा पेया पञ्चकोलेन साधिता ॥ ४२ ॥  
 व्याघ्रौ ससिंहीफलविल्वमूलं शिलोद्भवं गोक्षुरकञ्च तुष्यम् ।  
 एरण्डमूलं द्विगुणं च पक्वा पिबेद्यवचारयुतं कषायम् ॥ ४३ ॥  
 हृत्कुक्षिपाश्नानुगतं निहन्त्याच्छूलं नराणां कफजं प्रवृद्धम् ।  
 इति श्लेष्मशूलम् ।

अथ वृषजं त्रिदोषजञ्च शूलमाह ।

द्विदोषलक्षणेरेतैर्विद्याच्छूलं द्विदोषजम् ॥ ४४ ॥  
 सर्वेषु दोषेषु च सर्वलिङ्गं विद्यान्निषक् सर्वभवञ्च शूलम् ।  
 सुकष्टमेन विषवञ्चकल्पं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ४५ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

शङ्खचूर्णं सलवणं सहिङ्गुव्योषसंयुतम् ।  
 उष्णोदकेन तत्पीतं शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ४६ ॥  
 गोमूत्रसिद्धं मण्डूरं त्रिफलाचूर्णसंयुतम् ।  
 विलिहन्मधुसर्पिर्भ्यां शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ४७ ॥  
 विदारोदाङ्गिमरसः सव्योषलवणान्वितः ।  
 चौद्रयुक्तो जयत्याशु त्रिदोषप्रभवां रुजम् ॥ ४८ ॥  
 एरण्डफलमूलानि हृद्यतौहयगोक्षुरम् ।  
 परिण्यः सहदेवी च सिंहपुष्पीक्षुवालिक्का ॥ ४९ ॥  
 तुष्यैरेतैः शृतं तोयं यवचारयुतं पिबेत् ।  
 घृद्यदोषभवं शूलं हन्त्यात्सर्वभवं तथा ॥ ५० ॥

इति एरण्डशाहकः काण्डः । इति त्रिदोषशूलम् ।

अथ कफसन्निवारः ।

पाटोपहृत्तासवमीगुरुत्वं स्त्रीमित्यमानाहकफप्रसेवीः ।

कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोङ्गवं शूलमुदाहरन्ति ॥ ५१ ॥

अथ चिकित्सानाह ।

धामशूले क्रिया कार्या कफशूलविनाशिनौ ।

सेव्यमामहरं सर्वं यद्यदग्निविवर्द्धनम् ॥ ५२ ॥

चित्रकप्रत्यिकैरण्ड शण्ठीधाम्यजलैः शृतम् ।

शूलानाहविवन्धेषु सहिङ्गुविडसैन्धवम् ॥ ५३ ॥

एरण्डविल्ववृहतीद्वयमातुलुङ्ग-

पाषाणभित्तिकटूमूलकतः कषायः ।

सत्तारहिङ्गुलवणोरुवृत्तैलमिश्रः

श्रीर्ष्यसमेद्रहृदयस्तनरुद्भु पेयः ॥ ५४ ॥

इति एरण्डसप्तकः कषायः ।

अथ शूलस्थाननाह ।

मातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकं चापि वदन्ति नाभ्याम् ।

हृत्ताभिकुक्षी कफसन्निक्तं सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात् ॥ ५५ ॥

वस्ती हृत्कण्ठपार्श्वेषु सशूलः कफवातिकः ।

कुक्षी हृत्ताभिमध्येषु सशूलः कफपैत्तिकः ॥

दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः ॥ ५६ ॥

एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ।

सर्वदोषोत्थितो घोरस्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥ ५७ ॥

निगृह्य मातृतं श्लेष्मा कुक्षिपार्श्वव्यवस्थितः ।

साध्यानाटोपसंरुद्धः सूचीभिरिव निस्तुदन् ॥ ५८ ॥

उच्छसित्येव वक्त्रेण नवान्नमभिनन्दति ।

न च निद्रामुपैत्येष पार्श्वशूलः प्रकीर्तितः ॥ ५९ ॥

प्रकुप्यति यदा कुक्षी वङ्गिमात्तस्य मातृतः ।

तदास्य भोजनं शुद्धं ज्ञानं च पश्यते ॥ ६० ॥  
 उच्छ्वसश्चित्सात्रेण शूलोन्मत्तमते मुहुः ।  
 शयनेनासनेनैव तिष्ठन्तो लभते सुखम् ॥  
 कुक्षिशूल इति ख्यातो वातादामसमुद्भवात् ॥ ६१ ॥  
 कफपित्तावृद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः ।  
 हृदिस्थं कुरुते शूलं सुच्छासारोधनं परम् ॥ ६२ ॥  
 हृच्छूल इति स ख्यातो रसमारुतकोपतः ॥ ६३ ॥  
 संरोधात् कुपितो वायुर्वस्तिं संवृत्य तिष्ठति ।  
 वस्तिवङ्गणनाडीषु ततः शूलोऽस्य जायते ॥  
 विरमूत्रवातसंरोधो वस्तिशूलः स संज्ञितः ॥ ६४ ॥  
 नाभ्यां वङ्गणपार्श्वेषु कुक्षौ मेढ्रानुबन्धकः ।  
 मूत्रमावृत्य गृह्णाति मूत्रशूलः स मारुतात् ॥ ६५ ॥  
 वायुः प्रकुपितो यस्य रुद्धाहारस्य देहिनः ।  
 वातान् रुणद्धि कोष्ठस्यः मन्दीकृत्य तु पावकम् ॥ ६६ ॥  
 शूलं सञ्जनयन् शीघ्रं स्रोत आवृत्य मारुतः ।  
 दक्षिणं यदि वा वामं कुक्षिमादाय जीर्यते ॥ ६७ ॥  
 सर्वत्र वर्धते क्षिप्रं भ्रमन्निःश्वासघोषवत् ।  
 पिपासा वर्धतेऽतीव भ्रमो मूर्च्छा च जायते ॥ ६८ ॥  
 उच्चारितो मूत्रितश्च न शान्तिमधिगच्छति ।  
 विट्शूलमेतज्जानीयाद्भिषक् परमदारुणम् ॥ ६९ ॥

अथ चिकित्साप्राह ।

रसोनं मद्यसन्निभं पिबेत्प्रातः प्रकाङ्कितः ।  
 वातश्लेष्माहतं शूलं निःश्लेष्माद्भिदीपनम् ॥ ७० ॥  
 क्षीरोदकं पिबेत्तत्र पिप्पल्याः सगुडान्वितम् ।  
 कुक्षिशूलं जयत्युग्रं यच्च वातकफोद्भवम् ॥ ७१ ॥  
 पटोलत्रिफलादिभिः शूलं क्षीरयुतं पिबेत् ।

पित्तश्लेष्मज्वरद्विहाहशूलविशक्तये ॥ ७२ ॥  
 पित्तजे कफजे कौपि धा क्रिया कथिता पृथक् च  
 एकीकृत्य प्रयुञ्जीत ता क्रिया कफपित्तजे ॥ ७३ ॥  
 निदग्धिकाहृत्प्री च कुशकाशिकुबालिका ।  
 खट्वैरण्डमूलानि क्षारिणा सह पाचयेत् ॥  
 पिबेत्सशर्कराचौद्रं शूले पित्तानिलात्मके ॥ ७४ ॥

इति दन्तजं शूलम् ।

हिंसुसीवर्चलं पथ्या विडसैन्धवतुम्बुक् ।  
 पीष्करञ्च पिबेच्चूर्णं देशमूलीयवाग्भसा ॥ ७५ ॥  
 पार्श्वहृत्कटिपृष्ठानां शूले तन्द्रापतानके ।  
 श्लेष्मणोत्थे प्रसेके च गलरोमे च शस्यते ॥ ७६ ॥

इति हिङ्गादिचूर्णम् ।

तुम्बुरुण्यभयाहिङ्गुं पीष्करं लवणत्रयम् ।  
 यवानी च यवक्षारं विडङ्गं नागरं वचा ॥ ७७ ॥  
 त्रिहृत्त्रिगुणितं चूर्णं रुतुतैलसमन्वितम् ।  
 उष्णास्बुना च तत्पेयं गुल्मं वातकफात्मके ॥ ७८ ॥  
 चदरेषु विबन्धे च वातविस्मूत्ररेतसाम् ॥ ७९ ॥

इति हृत्पुम्बुर्थादिचूर्णम् ।

तुम्बुरुण्यभयाहिङ्गुं पीष्करं लवणत्रयम् ।  
 पिबेद्यवास्बुना वातगुल्मशूलापतन्मकी ॥ ८० ॥  
 विश्वोत्तवृक्षदशमूलयवाग्भसा च  
 द्विक्षारहिङ्गुं लवणत्रयपुष्कराणाम् ।  
 चूर्णं पिबेच्चृदयं पृष्ठकटिग्रहाम्-  
 पक्षाशयातिष्ठिभ्रमं गच्छेत्सुगुल्मशूली ॥ ८१ ॥

इति विंशतिचूर्णम् ।

चूर्णं समं रुचकहिङ्गुं महीशेधानां



शुष्कान्नां कफसमीरचक्षुःशोथो

हृत्कार्ष्ण्येष्ठजठरार्तिविषुचिकासु

पेयं तथा यक्वरीस च विड्विबन्धे ॥ ८२ ॥

क्वाथेन चूर्णपानञ्च यत्र क्वाथप्रधानता ।

प्रवर्तते न तेनायं चूर्णापेक्षाश्चतुर्गुणः ॥ ८३ ॥

हिङ्गुलः स्वल्पमागोक्षे समशब्दे सहार्थता ॥ ८४ ॥

इति दन्तकादिचूर्णे ।

त्रिफलाक्वाथगोमूत्र क्षौद्रक्षीररसेः पृथक् ।

एरण्डतेलैर्हिङ्गुणे हितं ग्राम्यै विरेचनम् ॥ ८५ ॥

हिङ्गु, तैलं सल्लवणं गोमूत्रेण विपाचितम् ।

नाभिस्थाने प्रदातव्यं यस्य शूलं सवेदनम् ॥ ८६ ॥

दादहैमवतीकुष्ठं यथाह्ना हिङ्गु, सैन्धवैः ।

अन्नापिष्टैः सुखीणैश्च शूलार्त्तमुदरं दिहेत् ॥ ८७ ॥

इति दादहट्वरीषः ।

पुनर्नवैरञ्जयवातसीभिः

कार्पासजैरस्थिभिरारनालैः ।

स्त्रिभैरमौभिर्भिषजा च कार्य्यः

खेदः समीरार्त्तिहरो नराणाम् ॥ ८८ ॥

इति पुनर्नवादिखेदः ।

तैलमैरञ्जं वापि दशमूलस्य कारिणा ।

पीतं निहन्ति सष्टोपं हिङ्गु, सौकर्वलान्वितम् ॥ ८९ ॥

पथ्यां सशक्तयकपुष्करमूलमुक्तां

निष्काथ्य हिङ्गुजटिलातिविषासुयुक्ताम् ।

पीत्वा सुखीणमथ वातकृतञ्च शूल-

सामोद्धवं कफकृतञ्च निहन्ति तूर्णम् ॥ ९० ॥

मातुसुङ्गरसो वापि शिशुक्वाथस्तथापरः ।

सन्नारो मधुना पीतः शर्करासहितः शूलशूलम् ॥ ८१ ॥  
 मातुलुङ्गरसः सन्निः सन्निः सन्निः सन्निः सन्निः ॥ ८२ ॥  
 सुखोष्णं पाययेद्वैतसिद्धिबन्धानुलोमनम् ॥ ८३ ॥  
 कुक्षिहृत्पार्श्वशूलेषु वेदना चोपशान्ति ॥ ८४ ॥  
 पिप्पली पिप्पलीमूल चञ्चलकनागरैः ।  
 यवागूर्दीपनीया स्वाच्छूलनी चोपसाधिता ॥ ८५ ॥  
 सन्निः सुखोष्णं यवानौचित्रकाभयाः ।  
 सन्नारलवणैश्चूर्णं पिबेद्यातः सुखास्वना ।  
 विण्मूत्रानिलशूलान्नं पाचनं वक्रिदीपनम् ॥ ८६ ॥  
 विण्मूलमथैरण्डं चित्रकं विश्वभेषजम् ।  
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यःशूलनिवारणम् ॥ ८७ ॥  
 मूत्रान्नः पाचितां शुष्कां लोहचूर्णसमन्विताम् ।  
 सगुडामभयामद्यात् सर्वशूलप्रशान्तये ॥ ८८ ॥  
 त्रिफलायास्तथा चूर्णं चूर्णं वा काललोहजम् ।  
 शर्कराचूर्णसंयुक्तं सर्वशूलनिवारणम् ॥ ८९ ॥  
 कम्बलाहतदेहस्य प्राणायामं प्रकुर्वतः ।  
 कटुतेलाक्तशक्तूनां धूपं शूलनिवारणम् ॥ ९० ॥  
 हिङ्गु त्रिकटुकं कुष्ठं यवचारोऽथ सैन्धवम् ।  
 मातुलुङ्गरसोपेतं श्लेष्मशूलापहं रजः ॥ ९० ॥  
 शते निरुहाः सविरेचनाश्च क्षीरप्रयोगा मधुराश्च पित्ते ।  
 तिक्तः कषायः कटुकस्तथैव कफेन शूले खलु सन्निविष्टे ॥ ९० ॥  
 हिङ्गुसैवर्चलं पाठा ही चारौ लवणत्रयम् ।  
 सुर्णीकृत्य विधातव्यं भिषजा लघुने रसे ॥ ९० ॥  
 हृच्छूले पार्श्वशूले च मन्धास्तम्भे सुदारुणे ।  
 प्रयोज्यं कुक्षिशूले च भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ ९० ॥

इति हिङ्गादी वटकः ।

एरण्डमूलं कृष्णमूलात्कृष्णमूलं कृष्णमूलं कृष्णमूलं ।  
 शतावरी हंसपद्मे कर्मात्कृष्णमूलं कृष्णमूलं विदावी ॥ १०४ ॥  
 विल्वस्य मूलं सद्यःकालचिन्तं निर्दिष्टिकाजीविकसर्षपी च ।  
 कुशे कुशाख्याः सद्यः देवदेवे पचेत्कषायं कलपादशेषम् ॥  
 काथेन कल्केन पचेत्तु धीमात्रसेन तुल्यं फलपूरकम् ॥ १०५ ॥  
 उत्कृष्टदोषो यस्य स्याद्यस्या शूलो न शाम्यति ।  
 तत्र सर्पिरिदं दद्यात् प्रसङ्गविनिवारणम् ॥ १०६ ॥  
 सर्वस्थानगतं शूलमेतद्वन्ति चतुर्विधम् ।  
 एरण्डाद्यमिदं सर्पिः क्षयात्रेयेश पूजितम् ॥ १०७ ॥  
 इति एरण्डाद्यं वृत्तम् ।

वीजपूरकभैरण्ड राक्षसागोक्षुरकं बला ।

पृथक् पञ्चपलान् भागान् यवप्रस्थसमायुतान् ॥ १०८ ॥

वारिद्रोणेन साध्यं स्यात् यावत्पादावशेषितम् ।

घृतप्रस्थं पचेत्तेन कल्कं दत्त्वाक्षसन्धितम् ॥ १०९ ॥

तुम्बुरुण्यभयाच्छिङ्गुव्योषं सौधर्षलं विडम् ।

सैन्धवं यावशूकञ्च स्वर्जिका साक्लवेतसम् ॥ ११० ॥

मस्तुप्रस्थद्वयं दद्यात् सिद्धं मृद्वग्निना भिषक् ।

पानमेतत् प्रशंसन्ति शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ १११ ॥

वातशूलं यक्ष्णशूलं गुल्मघ्नीहापहं परम् ।

हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च धम्बशूलञ्च यज्ञवेत् ॥ ११२ ॥

वल्गुवर्णकरं हृद्य मणिसन्दीपनं परम् ।

यात्रवल्केन मुनिना भाषितं तत्त्वदर्शिना ॥ ११३ ॥

इति वीजपूरकाद्यं वृत्तम् ।

घृताच्चतुर्गुणी देयो मातुलुङ्गरसस्तथा ।

शष्पमूलककोलात्क कषायो दाडिमाह्वसः ॥ ११४ ॥

विडङ्गलवणक्षारं पञ्चकोलयवानीभिः ।

पाठान्मूलव्यवहारीकानि शूलानि ननु घृतमधु ॥ १२५ ॥

हृत्पार्श्वशूलं वाः शूलं क्रोधात् क्रिडात् तत्रैव च ।

ब्रधगुल्मप्रमेहाभ्यां शूलज्वरव्याधिं किनाशयेत् ॥ १२६ ॥

इति शूलप्रवचनम् ।

यस्य नैवं प्रशास्येत तस्य वस्तिविधिर्मतः ।

नारायणेन तैलेन प्रसारय्या तथैव च ॥ १२७ ॥

वेदना च तृषा मूर्च्छां ग्रामाहो गौस्वारुचीः ।

कासखासी च हिक्का च शूलस्योपद्रवाः स्मृताः ॥ १२८ ॥

व्यायामं मैथुनं मद्यं लवणं कटुकानि च ।

वेगरोधं शूलं क्रोधं विदलं शूलवान् त्यजेत् ॥ १२९ ॥

इति वङ्गसेनसहस्रितः शूलनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ परिणामशूलनिदानमाह ।

स्निग्दानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहितो यदा ।

कफपित्तं समावृत्य शूलकारी भवेद्बली ॥ १ ॥

भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ।

तस्य लक्षणमप्येतत्समासेनाभिधीयते ॥ २ ॥

आधानाटोपविशन् त्र विबन्धारतिवेपनैः ।

स्निग्धोष्णैः प्रशमं याति वातिकं तद्वदेद्विषक् ॥ ३ ॥

तृषादाहारतिस्नेदं कटुप्लवणोत्तरम् ।

शूलं शीतशमप्रार्थं पैत्तिकं तद्वदेद्विषक् ॥ ४ ॥

छर्दिहृत्साससन्धोश्च स्वल्परुग्दीर्घसन्ततिः ।

कटुतिक्तोपशान्ती च तद्विज्ञेयं कफात्मकम् ॥ ५ ॥

संसृष्टलक्षणं बुध्वा हिदोषं परिकल्पयेत् ।

विदोषजमसाध्यं स्यात् क्षीणमांसवर्तमानलम् ॥ ६ ॥

। १०० ॥

लङ्गनं प्रथमं कुष्यादिमनं सविरचनम् ।  
 वस्त्रिकर्मपरं चाप पंक्तिशूलोपशान्तये ॥ ७ ॥  
 निरुद्धो वाजिगन्धा च मधुतैलिकवस्तयः ।  
 निम्बकाथेन वमनं कटुतुम्बीरसेन वा ॥ ८ ॥  
 पटोलपत्रकाथेन कारवेक्षोदकेन वा ।  
 प्रियङ्गुपत्रकाथेन हितं मोचरसेन वा ॥ ९ ॥  
 यद्घ्राह्णादिकयोगेन वमनं परिशस्यते ।  
 पीत्वा च क्षीरमाकण्ठं मदनकाथसंयुतम् ॥ १० ॥  
 कात्मारकस्य पौण्ड्रस्य कोशकारस्य वा रसम् ।  
 परिणामशूलशान्त्यर्थं वमनाय प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥  
 दन्तौ च त्रिवृता श्यामा कर्णिका कटुकाह्वया ।  
 नौलिकानागरं चूर्णं तैलेनैरण्डजेन वा ॥  
 युक्तं विरेचनं सद्यः पंक्तिशूलनिवारणम् ॥ १२ ॥  
 विडङ्गं तण्डुलं ध्योषं वृहहन्ती सचित्रकम् ।  
 सर्वाख्येतानि चाह्वत्स श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ १३ ॥  
 गुडेन मोदकं कृत्वा भक्षयेत्प्रातरुत्थितः ।  
 छष्णीदकानुपानं च दद्यादग्निविवर्धनम् ॥ १४ ॥  
 जयेन्निदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम् ॥ १५ ॥

इति विश्वामित्रो मोदकः ।

नागरगुडतिलकल्कं पयसा संसाध्य यः पुमानप्यात् ।  
 उग्रं परिणतिशूलं तस्य नश्यति त्रिरात्रेण ॥ १५ ॥  
 एरण्डवह्निशम्बूक वर्षाभूगोक्षुरं समम् ।  
 अन्तर्दग्धा पिबेदङ्गि रूपाभिः शूलशान्तये ॥ १६ ॥  
 पीतं शम्बूकजं भस्म जलेनोष्णेन तत्क्षणात् ।  
 पंक्तिजं विनिहन्त्येतच्छूलं विष्णुरिवासुरान् ॥ १७ ॥

शम्बुकं त्रुणपत्रैव पत्रैश्चैव स्रवणानि च ।  
समांशैर्गुटिकां कृत्वा कलस्युकरसेन सा ॥ १८ ॥  
प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेच्च यथा बलम् ।  
शूलाहिमुच्यते जन्तुः सहसा परिणामजात् ॥ १९ ॥  
विष्णुकान्तामूलकल्कः पीतः सघृतशर्करः ।  
पयसा शमयत्याशु शूलं पक्तिसमुद्भवम् ॥ २० ॥  
यं पिबति सप्तरात्रं शक्तूनेकान् कलाययूषेण ।  
जयति परिणामशूलं शमयेत्तज्जलं वा प्रयोजितम् ॥ २१ ॥  
पलानि त्रीणि शम्बूकाक्षोहचूर्णात्पलद्वयम् ।  
रसाक्षनात्पलद्वैकं लोहसिङ्घातकात्पलम् ॥ २२ ॥  
सर्वैः समं शर्करा च मधुना च परिप्लुतम् ।  
सर्वमेतत्समाहृत्य मोदकान् कारयेद्विषक् ॥ २३ ॥  
तान् भक्षयेच्च यत्रेण शूले गुल्मे हृदामये ।  
विशेषतः पक्तिशूले शोथे पाण्डुगदे भ्रमे ॥ २४ ॥  
दुर्नाम्नि कासे कृच्छ्रे च प्रमेहाश्मरिहृदिषु ।  
अग्निमान्द्ये स्मृतिभ्रंशे पीनसेऽर्धावमेदके ॥ २५ ॥

इति शम्बूकाधी मोदकः ।

कृष्णाभया लोहचूर्णं विलिहन्मधुसर्पिषा ।  
परिणामोद्भवं शूलं सद्यो हन्ति सुदुस्तरम् ॥ २६ ॥

इति कृष्णाद्यं बीहम् ।

पथ्या लोहरजः शगठी तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ।  
परिणामभवं हन्ति वातपित्तकफात्मकम् ॥ २७ ॥

इति पथ्यालोहम् ।

त्रिफलां लोहचूर्णन्तु यष्टीमधुकमेव च ।  
मधुसर्पियुतं लिङ्गाच्छूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ २८ ॥

इति त्रिफलाद्यं बीहम् ।

अभ्रन्तान्नं रसं शीघ्रं प्रसिद्धं संज्ञितं पत्रम् ।  
 सर्वमेतत्समाहृत्य दृष्टीयात्कथंशुभं निषण्णम् ॥ २८ ॥  
 प्राञ्च्ये पलद्वादशके दुग्धे वत्सरसंख्यके ।  
 क्षिप्त्वा तत्र पंचैश्वर्यं सुपूतं घनतन्तुना ॥ २९ ॥  
 विडङ्गं त्रिफलावङ्गोन् त्रिकटून्वा तथैव च ।  
 पिष्ट्वा पलोन्मितानेताम्यथा समिश्रिताकथयेत् ॥ ३१ ॥  
 ततः पिष्ट्वा शुभे भाण्डे स्थापयेत्तु विचक्षणः ।  
 आत्मनः शोभने वङ्गिं पूजयित्वा रविं गुरुम् ॥ ३२ ॥  
 घृतेन मधुना मांसं भक्षयेन्नाषकादिकम् ।  
 अष्टौ मासान् क्रमेणैव बर्हयेत्तु समाहितः ॥ ३३ ॥  
 अनुपानञ्च दुग्धं न नारिकेलोदकेन च ।  
 जीर्णशर्कराशाल्यञ्च सुहुमींसरसादयः ॥ ३४ ॥  
 रसायनान्यविरुद्धान्यन्यान्यपि कारयेत् ॥ ३५ ॥  
 ङ्क्लूलं पार्श्वशूलञ्च आमवातं कटिग्रहम् ।  
 गुल्मशूलं ह्रौहशूलं यत्तच्छूलं विशिषतः ॥ ३६ ॥  
 अग्निमान्द्यं क्षयं कुष्ठं कासं श्वासं विचर्चिकाम् ।  
 अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च योगेनानेन नश्यति ॥ ३७ ॥

इति चतुःसमी शीघ्रः ।

त्रिवृता चित्रकं सुस्तं त्रिफला द्रुपणं तथा ।  
 एकैकस्य समोभागस्तदर्धौ रसगन्धयोः ॥ ३८ ॥  
 लोहान्निकं विभगानां भङ्गस्तद्विगुणो भवेत् ।  
 एतत्सकलचूर्णन्तु चूर्णयित्वा विचक्षणः ॥ ३९ ॥  
 त्रिफलायाः कषायेण गुटिकां कारयेन्नृषिकम् ।  
 तत्रैकं भक्षयेत्प्रातर्भक्तवारि पिबेद्गु ॥ ४० ॥  
 पक्तिशूलं त्रिदोषोत्थमन्नापिसं वमिं क्ष्वरम् ।  
 ङ्क्लूलं पार्श्वशूलञ्च वस्तिकुच्चिगुदे रजम् ॥ ४१ ॥

कासं श्वासं तथा कुष्ठं पित्तपीदोषनाशकम् ।

यक्तुग्नीहोदरश्चैव राजवंशमन्त्ररापहम् ॥ ४२ ॥

इति भक्तवास्त्रियुक्तिका ।

अक्षामलकशिवानां स्वरसैः पक्षां सुलोहजश्च रजः ।

सगुडं यद्युपभुंक्ते सुच्यति त्रिदोषजं शूलम् ॥ ४३ ॥

इति त्रिफलाद्यं बीजम् ।

सामुद्रं सैन्धवं क्षारोरुवूकं रौमकं विडम् ।

दन्ती लोह्ररजः किट्टं त्रिद्विच्छूरणकं समम् ॥ ४४ ॥

दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।

तद्यथाग्निबलं चूर्णं पिवेदुष्णेन वारिणा ॥ ४५ ॥

जीर्णं जीर्णं तु भुञ्जीत मांसादिघृतसाधितम् ।

नाभिशूलं यक्तुच्छूलं गुल्मग्रीहकतश्च यत् ॥ ४६ ॥

विद्रध्यष्ठीलजं हन्ति कफवातोद्भवं तथा ।

अन्नद्रवं जरयितुमजीर्णं ग्रहणीगदम् ॥ ४७ ॥

शूलानामपि सर्वेषामौषधं नास्त्यतः परम् ।

परिणामसमुत्पत्त्यस्य विशेषेणान्तकं स्मृतम् ॥ ४८ ॥

इति सामुद्राद्यं चूर्णम् ।

सपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत् क्षीरचतुर्गुणे ।

विनिहन्त्यन्नापित्तश्च शूलश्च परिणामजम् ॥ ४९ ॥

इति गुडपिप्पलीघृतम् ।

क्षायेन कल्केन च पिप्पलीनां

सिद्धं घृतं मासिकसम्प्रयुक्तम् ।

क्षीरानुपानं विनिहन्त्यवश्यं

शूलं प्रवृद्धं परिणामसंश्रमम् ॥ ५० ॥

इति पिप्पलीघृतम् ।

लोहस्य रजसो भ्रामक्षिफलायास्त्यक्तया ।



गुडस्याष्टौ तथा भागा गुडाम्बू चतुर्गुणम् ॥ ५२ ॥

एतत्सर्वम् विपचेद् गुडपाकविधानवत् ।

लिहैश्चैतद्यथाशक्ति क्षये शूले च पाकजे ॥ ५२ ॥

इति बीजादिषुः ।

कोलग्रन्थिकमृक्कवेरचपलाक्षारैः समं चूर्णितम् ।

मण्डूरं सुरभीजलीऽष्टगुणिते पक्त्वाथ सान्द्रौकृतम् ।

तत् खादेदशनादिमध्यविरतौ प्रायेण दुग्धान्मृक् ।

क्षेतुं वातकफामयान् परिणतौशूलं हि शूलानि च ॥ ५३ ॥

इति कीषादिमण्डूरम् ।

यवक्षारं कणा शुण्ठी कोलं ग्रन्थिकचिके ।

पलप्रमाणमादाय प्रस्थं लोहस्य किट्टकम् ॥ ५४ ॥

शनेः पचेद्दार्दिलेपं गोमूत्राष्टगुणेन च ।

ततोऽक्षमात्रान्वटकान्थोजयेत्सप्तरात्रकम् ॥ ५५ ॥

भक्षयेद्भोजनस्याघे मध्ये भुक्तवतस्तथा ।

सर्पिः क्षीररसोपेतैरसैर्जाङ्गलजैः शुभैः ॥ ५६ ॥

विनिहन्त्यन्धपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम् ।

सर्वशूलगदाक्षांशु नाशयत्येष वीर्यवान् ॥

सभीमवटको ह्येष योगराजः प्रकीर्तितः ॥ ५७ ॥

इति भीमवटकमण्डूरम् ।

लोहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्रस्याढके पचेत् ।

क्षीरप्रस्थेन तस्मिन् पक्तिशूलहरं नृणाम् ॥ ५८ ॥

इति क्षीरमण्डूरम् ।

संशोध्य चूर्णितं कृत्वा मण्डूरस्य पलाष्टकम् ।

शतावरीरसस्त्राष्टौ दध्नश्च पयसस्तथा ॥ ५९ ॥

पलान्यादाय चत्वारि तथा गध्यस्य सर्पिषः ।

विपचेत् सर्वमेकाग्रं यावत्विण्णत्वमागतम् ॥ ६० ॥

सिद्धन्तु भक्षयिष्यन्थे भोजनस्याप्रतोऽपि वा ।

वातात्मकं पित्तभवं शूलञ्च परिणामजम् ॥

विनिहन्त्येष योमोऽयं मण्डूरस्व न संशयः ॥ ६१ ॥

इति शतावरीमण्डूरम् ।

विडङ्गं चित्रकं चव्यं त्रिफलाद्रूपणानि च ।

नवभागानि सर्वाणि लोहकिट्टसमानि च ॥ ६२ ॥

गोमूत्रं द्विगुणं दत्त्वा मूत्रात् द्विगुणितं गुडम् ।

शनैर्मृदग्निना पक्त्वा सुसिद्धं पिण्डतां गतम् ॥ ६३ ॥

स्निग्धे भाण्डे विनिक्षिप्य भक्षयेत् कोलमात्रया ।

प्राङ्घ्र्यान्तक्रमेणैव भोजनस्व प्रयोजितः ॥ ६४ ॥

योगोऽयं शमयत्याशु पक्षिशूलं सुदारुणम् ।

कामलापाण्डुरोगञ्च शोथं मन्दाग्निनामपि ॥ ६५ ॥

अर्थांसि ग्रहणीरोगं कृमिगुल्मोदराणि च ।

नाशयेदस्त्रपित्तं च स्थौल्यं चाप्यपकर्षति ॥ ६६ ॥

वर्जयेच्छुष्कशाकानि विदाह्यस्त्रकटूनि च ।

पक्षिशूलान्तको ह्येष गुडो मण्डूरसंज्ञकः ।

शूलार्त्तानां कृपाहेतो स्तारया परिकीर्तितः ॥ ६७ ॥

इति तारामण्डूरगुडः ।

वर्षाभूर्वरुणोमान लोहकिट्टन्तु पूतकम् ।

भार्गी च समभागानि मूत्रे दशगुणे पचेत् ॥ ६८ ॥

अन्तर्धूमविपक्वेन मधुसर्पिर्युतं लिहन् ।

वाताधिकं तथा पित्तं हन्त्यजं श्लेष्मजं तथा ।

एतत् त्रिदोषजं हन्ति शूलं हि परिणामजम् ॥ ६९ ॥

इति पुनर्नवादिमण्डूरम् ।

द्रुषणं त्रिफला चव्यं विडङ्गानलजीरकम् ।

शङ्खी सुस्तं देवकाष्ठं कारवीधान्यतुम्बुक् ॥ ७० ॥

दन्ती त्रिवृत्तयोर्दूतं चन्द्रिकं गजप्रियाङ्गुली ।  
 त्वगीलापत्रकं चूर्णं सर्वमर्षफलं पृथक् ॥ ७१ ॥  
 मृत्नीयाद्भस्मपायायं केशरं चाक्षसन्धितम् ।  
 मण्डूरस्य विशुद्धस्य पलानां पञ्चविंशतिम् ॥ ७२ ॥  
 छात्वा चूर्णं ततः सूक्ष्मं स्वरसैर्भावयेत्तु तम् ।  
 कर्कोटककेशराजं बन्ध्याताक्षसमुद्भवैः ॥ ७३ ॥  
 धात्रीफलरसप्रस्रवं मूत्रमष्टगुणं तथा ।  
 दृष्ट्वा विपाचयेत्तावद्यावत्पाकश्च मञ्चति ॥ ७४ ॥  
 खादेदग्निदत्तं मत्वा परिहारविवर्जितः ।  
 वातश्लेष्मोद्भवं शूलमन्धपित्तं सुदारुणम् ॥ ७५ ॥  
 म्लीहानमुदरं सुख्यं ग्रहणीपाण्डुकामलाम् ।  
 छमीनर्शांसि कुष्ठानि शोषस्थौल्यमरोचकम् ॥ ७६ ॥  
 ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तकफोद्भवाः ।  
 तान् सर्वान्नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥ ७७ ॥  
 द्रूपणं नाम विख्यातं वज्जेर्दीप्तिकरं परम् ॥ ७८ ॥

इति द्रुपद्रूपणार्थं मण्डूरम् ।

नारिकेलस्य तोयञ्च लवणेन प्रपूरितम् ।  
 विपक्वमग्निना सम्यक् परिणामजशूलनुत् ॥ ७९ ॥  
 वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैथिकं सान्निपातिकम् ॥ ८० ॥

इति नारिकेलवपणम् ।

त्रिफला सुस्तकं व्योषं विडङ्गं पुष्करं वचा ।  
 चित्रकं मधुकं चैव पलाशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ८१ ॥  
 भयसूर्णं पलान्घण्टी गुग्गुलोस्तावदेव तु ।  
 प्रातर्विलिङ्ग्य भुञ्जानोऽजीर्णोऽस्तिःस्तु जघेद्वजम् ॥ ८२ ॥  
 जीर्णाक्षसम्भवं शूलं पाण्डुरोगं हृषीभकम् ।

शामवातं तथा सुखं शयनं विषमज्वरम् ॥ ८२ ॥

रति चकीर्णम् ।

स्त्रिषोडशकूपाणां तुलांश्च मृष्टमाच्यतः ।  
 प्रस्थाप्य तुल्यखण्डं पचेदामलकीरसात् ॥ ८३ ॥  
 प्रस्ये मुखिककूपाण्डिरसप्रस्ये विचष्टयन् ।  
 दूर्वा पकं गते तच्छिसूणीकृत्य मिधापयेत् ॥ ८४ ॥  
 हे हे पले कणाजोजी शृण्ठीनां भरिचस्य च ।  
 पलं तालीशधन्याकं चातुर्जातकमुस्तकम् ॥ ८५ ॥  
 कर्षप्रमाणं प्रत्येकं प्रस्थाप्य मासिकस्य च ।  
 पत्रिशूलं निहन्येव दोषत्रयकृतञ्च यत् ॥ ८६ ॥  
 हृद्यं पित्तमूर्च्छाञ्च कामखासावरोचकम् ।  
 हृच्छूलं रक्तपित्तञ्च घृष्टशूलञ्च नाशयेत् ॥ ८७ ॥  
 रसायनमिदं श्रेष्ठं खण्डामलकसंज्ञकम् ॥

रति चामलकस्यः ।

प्रशीविकारनिर्दिष्टी लीही लीहामृताश्रयः ।  
 परिणामशूलशाम्बेयं कर्त्तव्यः सम्प्रजानता ॥ ८८ ॥

अथ अमृतमशुलाधिकारनामः ।

जीर्णेऽजीर्यति चाप्यत्र यच्छूलमुपजायते ।  
 पथाऽपथप्रयोगेण भीजनाभीजनेन वा ॥  
 न शमं याति नियमात् सोऽमृत उदाहृतः ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सांश्च ।

अमृतवास्त्रे शूले तु न तावत् स्वास्थ्यमश्नुते ।  
 यावत्कटुकपित्ताक्षमकं न हृदयेऽवमम् ॥ ९० ॥  
 वान्तमात्रे जरत्पित्ते शूलमाशु प्रशाम्बेति ।  
 पित्तार्ते वमनं कार्त्थं कफार्ते च विरचनम् ॥ ९१ ॥  
 अमृते च तत्कार्यं जरत्पित्ते बन्दीरितम् ।

धामपक्काशये श्वेते गन्धे दध्नद्रवः श्लेष्मम् ॥ ८३ ॥  
 मावेच्छरीं समधुकां सुखिकां तैलपाचिताम् ।  
 तादृशीं सर्पिषा खादेदन्नद्रवनिपीडितः ॥ ८४ ॥  
 धात्रीफलभवं चूर्णमयचूर्णसमायुतम् ।  
 यष्टीचूर्णेन वा युक्तं लिङ्घ्यात् क्षीद्रेण तत्रदे ॥ ८५ ॥  
 श्यामाकतण्डुलैः सिद्धं सिद्धं कोद्रवतण्डुलैः ।  
 प्रियङ्गुतण्डुलैः सिद्धं पायसं शाक्यं हितम् ॥ ८६ ॥  
 गौड़िकं सौरषं कन्दं कूष्माण्डं वापि भक्षयेत् ।  
 कलाययवशक्नुवा शक्नुवा लाजसम्भवान् ॥ ८७ ॥  
 कुलत्याशक्नुनयवा दध्नाऽव्याह्विस्त्रेण तु ।  
 चणकानामथवा शक्नुन् कोद्रवस्योदनं तथा ॥ ८८ ॥  
 गोधूममण्डकं तत्र सर्पिषा गुडसंयुतम् ।  
 ससितं शीतदुग्धेन च्छदितं वा हितं मतम् ॥ ८९ ॥  
 पटोलपत्रयूषेण खादेश्चणकशक्नुकान् ।  
 भृष्टा वा चणकान् खादेद्दुजावानथ निस्तुषान् ॥ ९० ॥  
 कलायान्वा निराहार स्तृषितः क्षीरपो भवेत् ॥ ९१ ॥  
 अन्नद्रवो दुश्चिकित्स्यो दुर्विज्ञेयो महागदः ।  
 तस्मान्नस्य प्रश्नमने परं यत्नं समाचरेत् ॥ ९२ ॥  
 अन्नद्रवे जरपित्ते वज्रिर्मन्दो भवेद्यतः ।  
 तस्मादन्नानि पानानि दीपनीयानि कारयेत् ॥ ९३ ॥  
 कलाययवगोधूम श्यामाकाः कोरद्रूपकाः ।  
 राजमाषाः स्थूलमाषाः कुलत्याः कङ्गुणी यवाः ॥ ९४ ॥  
 भोजनार्थं प्रशस्ताश्च पुराणाः सप्रियङ्गवः ।  
 दधि लुप्तसं क्षीरं गन्धमार्जं समाह्विषम् ।  
 घृतं पुराणं शक्यार्थं वास्तुको निम्बपक्षवाः ॥ ९५ ॥  
 कर्कोटकारवेत्तानां पत्राणि स्मरसस्य वा ।

यानि कानि चोक्तानि तानामर्दयानि च ॥ १०६ ॥

वर्हिणो हरिणा मक्ष्मा रोहिताः सकपिञ्जलाः ।

एतस्मिन्नामये शब्दाः श्रुता मुनिचिकित्सकैः ॥ १०७ ॥

गुडामलकपथ्यानां चूर्णं प्रत्येकशः पल्लम् ।

त्रिपलं लोहकिट्टस्य तत्सर्वं मधुसर्पिषा ॥ १०८ ॥

समालोच्य ततः स्वादे दक्षमात्रं प्रमाणतः ।

पादिमध्यावसानेषु भोजनस्य निवृत्तिं तत् ॥ १०९ ॥

पद्मद्रवं जरत्पित्तं मक्ष्मपित्तं सुदारुणम् ।

परिणा मसमुत्पन्नं शूलं संवत्सरोत्थितम् ॥ ११० ॥

इति गुडमखूरः ।

कलायचूर्णौ भागौ द्वौ लोहकिट्टस्य चापरः ।

कारवेक्ष्मपलाशानां रसेनैव विमर्दयेत् ॥ १११ ॥

कर्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेद्गुटिकां नरः ।

मण्डानुपानात्सा हन्ति जरत्पित्तं सुदुर्जयम् ॥ ११२ ॥

इति कलायचूर्णगुटिका ।

एरण्डसप्तकं पेयं हृषुषाद्यं सदा हितम् ।

धान्वन्तरं सकौमारं घृतं रसायनञ्च यत् ।

इति संचेपतः प्रोक्तं पद्मद्रवचिकित्सितम् ।

पद्मद्रवेऽपि यत्प्रीतं जरत्पित्तेऽपि तद्धितम् ।

इति बह्वर्सेनसङ्घितः परिशामशूलान्नद्रवजरत्पित्तनिदानचिकित्साधि-

कारः समाप्तः ॥

## अथ उदावर्तनिदानमाह ।

वातविस्फूर्जजृम्भाश्च क्षवोद्धारवमीन्द्रियैः ।

क्षुत्तृष्णाश्वासनिद्राणां हृत्योदावर्त्तसम्भवः ॥ १ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गो ध्वाञ्च क्लमो रजः ।

जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ २ ॥

आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्ध्ववातः ।

पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहिते नरस्य ॥ ३ ॥

वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजः ।

विनामो वङ्गणानाहः स्यात्सिक्कं मूत्रनिग्रहे ॥ ४ ॥

मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात्पवनात्मका स्युः ।

तथाक्षिनासावदनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह कर्णरोगैः ॥ ५ ॥

आनन्दजं वाप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुच्चतो हि ।

शिरो गुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ ६ ॥

मन्यास्तम्भः शिरः शूलं मर्दितार्द्धावभेदकौ ।

इन्द्रियाणाञ्च दीर्घत्वं क्षवयोः स्याद्दिधारणात् ॥ ७ ॥

कण्ठास्य पूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्तिः ।

उद्धारवेगेऽभिहिते भवन्ति जन्तोर्विकाराः पवनप्रसृताः ॥ ८ ॥

कण्ठूकोठारुचिव्यङ्ग शोफपाण्डूामयज्वराः ।

कुष्ठविसर्पङ्गलासाः कृदिनिग्रहजा गदाः ॥ ९ ॥

मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च शोथो रजा मूत्रविनिग्रहश्च ।

शुक्राश्मरीतत्स्रवणं भवेच्च ते ते विकारा विहिते तु शुक्रे ॥ १० ॥

तन्द्राङ्गमर्दारुचिविभ्रमाश्च क्षुधाभिघातात् कृशता च दृष्टेः ।

कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधस्तृष्णाभिघाताद्बृदये व्यथा च ॥ ११ ॥

आन्तस्य निःश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावद्यथापि गुल्मः ।

जृम्भाङ्गमर्दाक्षि शिरोऽतिजाष्णं निद्राविघातादथवापि तन्द्रा

दृष्ट्यादितं परिक्लिप्तं क्षीणं शूलैरुपद्रुतम् ।

शकृद्दमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृजेत् ॥ १३ ॥

अथ चिकित्साभाष ।

सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृत्स्नशः ।

वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥ १४ ॥

पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिकश्च यः ।

क्षारवैतरणौ वस्ती युष्मदादत्र चिकित्सकः ॥ १५ ॥

सौवर्चलाढ्यां मदिरां मूत्रेत्वभिहृते पिबेत् ।

एलां वाप्यथ मद्येन क्षीरं वारि तथा पिबेत् ॥ १६ ॥

दुस्यर्शा स्वरसं वापि कषायककुभस्य च ।

एवार्कवीजं तोयेन पिबेद्वा लवणीकृतम् ॥ १७ ॥

शर्करेक्षरसं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ।

सर्वत्रैव प्रयुञ्जीत मूत्रकृच्छ्राश्मरीविधिम् ॥ १८ ॥

स्रग्द्वेदेरुदावर्त्तं जृम्भजं समुपाचरेत् ।

अशुमोक्षोऽशुजे कार्यः स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः ॥ १९ ॥

क्षवजे क्षवपत्रेण घ्राणस्थेनानयेत् क्षवम् ।

तथोर्ध्वजत्रकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः समाहृतः ॥ २० ॥

उद्गारजे क्रमोपेतं स्रैहिकं धूममाचरेत् ।

वम्याघातं यथादोषं सम्यक् स्रैहादिभिर्जयेत् ॥ २१ ॥

सक्षारलवणोपेतं मभ्यङ्गं वात्र दापयेत् ।

वस्तिशुद्धिकरं सिद्धं चतुर्गुणजलं पयः ॥ २२ ॥

भावारिनाशात् क्षथितं पीतवन्तं प्रकामतः ।

रमयेयुः प्रिया नार्थः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ॥ २३ ॥

षत्राभ्यङ्गावगाहाश्च मदिराक्षरणायुधाः ।

शालिःपयो निरुहाश्च हितं मैथुनमेव च ॥ २४ ॥

दुद्धिघाते हितं स्निग्धं मुष्णमस्याम्बुभोजनम् ।



दृष्ट्याघाते पिबेत्सन्ध्यां च कृत्वा कृतम् ॥ २५ ॥  
 रसेनाद्यात् सुविश्रान्तः श्रमश्लासतुसे नरः ।  
 निद्राघाते पिबेत् शीरं सुप्याच्चैष्टकधारतः ॥ २६ ॥

अथ कुपित वातजनदानमाह ।

वायुः कोष्ठानुगो रुचैः कषायकटुतिक्तकैः ।  
 भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति च ॥ २७ ॥  
 वातमूत्रपुरीषाणि कफमेदोबह्वानि च ।  
 स्रोतमूत्रपुरीषाणि कफमेदोबह्वानि च ।  
 स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषं च प्रवर्त्तयेत् ॥ २८ ॥  
 ततो हृद्वस्तिशूलार्त्तं हृत्तासाऽरतिपीडितः ।  
 वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः ॥ २९ ॥  
 श्वासकासप्रतिश्याय दाहमोहदृषण्ज्वरान् ।  
 वमिहृक्काशिशिरोरोग मनः श्रवणविभ्रमान् ॥  
 वह्ननन्यांश्च लभते विकारान् वातकोपजान् ॥ ३० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

उदावर्त्तिनमभ्यक्तं स्निग्धगात्रमुपाचरेत् ।  
 वर्त्तिकास्थापनस्त्रेदवस्तिरेचनकर्मभिः ॥ ३१ ॥  
 त्रिवृक्षुधापत्रतिलादिशाक शाम्बीदकानूपरसैर्यवाक्षम् ।  
 अन्यैश्च सृष्टानिलमूत्रविड्भिरद्यामसन्नागुडसीधुपायी ॥ ३२ ॥  
 क्षारचित्रकहिंवाक्ल वेतसैर्भेदमैर्मता ।  
 यवागूः साधिता वापि तत्क्षारग्वधकैः पलैः ॥ ३३ ॥  
 श्यामा दन्ती द्रुवन्ती त्वक् महाश्यामाऽऽमृतात्रिहृत् ।  
 समस्ता शङ्खिनी खेता राजहृत्सः सतिस्वकः ॥  
 काम्पिल्लकं करञ्जश्च हेमक्षौरीत्ययं गणः ॥ ३४ ॥  
 सर्पिस्तैः क्षरजः क्षाय क्क्रेष्वन्यतमेषु च ।  
 उदावर्त्तीदरानाह विषगुक्त्वविनाशनः ॥ ३५ ॥

बलीकवृत्तिकामूलं करञ्जश्च फलत्रयम् ।  
 पिष्ट्वा मूत्रेण सिद्धार्थं सुदावर्त्तप्रलेपनम् ॥ ३६ ॥  
 हरीतकीयवच्चार पौलूनि त्रिवृता तथा ।  
 घृतैश्चूर्णमिदं पेय सुदावर्त्तविनाशनम् ॥ ३७ ॥  
 ह्रिङ्गुकुष्ठवचास्वर्जि विडम्बेति द्विरुत्तरम् ।  
 मद्येन चाथ पिप्पल्या मूलकानां रसेन वा ।  
 भुक्त्वा त्रिगुणसुदावर्त्तां द्वातगुल्माद्दिसुच्यते ॥ ३८ ॥  
 ह्रिङ्गुमाञ्चिकसिन्धूतैः पक्त्वा वर्त्तिं सुनिर्मिताम् ।  
 घृताभ्यक्त्वां गुदे दद्याद्दुदावर्त्तविनाशिनीम् ॥ ३९ ॥

इति ह्रिङ्गाद्या वर्त्तिः ।

मदनं पिप्पली कुष्ठं वचागौराश्च सर्षपाः ।  
 गुडजीर समायुक्त्वा फलवर्त्तिः प्रशस्यते ॥ ४० ॥

इति फलवर्त्तिः ।

आगारधूमसिन्धूत्य तैलयुक्त्वाक्लमूलकम् ।  
 क्षुषं निर्गुण्डिपत्रं वा स्निग्धे पायौ क्षिपेद्दधः ॥ ४१ ॥  
 खण्डं पलं त्रिवृतासममुपकुल्या कर्षचूर्णितं सूक्ष्मम् ।  
 प्राग्भोजने समधु विडालपदकं लिङ्गित्वाङ्गः ॥ ४२ ॥  
 एतद्भाटपुरीषे पित्तकफार्त्तं च विनियोज्यम् ।  
 स्वादुर्नृपयोग्योऽयं चूर्णो नाराचको नाम्ना ॥ ४३ ॥

इति नाराचचूर्णम् ।

सव्योषं पिप्पलीमूलं त्रिवृहन्ती सचित्रकम् ।  
 तश्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥ ४४ ॥  
 एतद् गुडाष्टकं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।  
 शोथोदावर्त्तगुल्माङ्गं ध्रौवपाण्ड्यामयापहम् ॥ ४५ ॥

इति गुडाष्टकम् ।

मूलकं शष्पमर्द्धकं कर्माभू बन्धमूलकम् ॥ ४१ ॥

आरेवतकलशाशु पक्षा तिन शुभं प्रकृतम् ॥ ४२ ॥

तत्प्रीयमानं शम्भेदुदावर्त्तमसंशयम् ॥ ४३ ॥

इति सूत्रकार्यं वृतम् ।

स्थिरादिवर्गस्य पुनर्भवाथाः सम्याकपृतीककरञ्जयोश्च ।

सिद्धः कषाये द्विपलाशिकानां प्रक्षी घृतात् स्यात्प्रतिबंधवाते ॥ ४७ ॥

इति स्थिरार्थं वृतम् ।

यन्महावज्रकं सर्पिर्गुल्मिनां विहितं च यत् ।

उदरिणामशेषेण तदुदावर्त्तिने हितम् ॥ ४८ ॥

उदावर्त्तोदरगदे पक्वं सर्पिर्यदीरितम् ।

एतद् द्वित्रिचतुर्भासान् दद्यादुष्णाश्विना भिषक् ॥ ४९ ॥

वाय्वक्षीररसैः सेव्यं यच्च वातानुलोमनम् ।

वातघ्नैर्लंबणायैश्च रसाढ्यै रन्नमाचरेत् ॥ ५० ॥

इति वक्रसेनसङ्घितः उदावर्त्तनिदानचिकित्साधिचारः समाप्तः ।

### अथ आनाहनिदानमाह ।

आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयो विबद्धं विगुणानिलेन ।

प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति ॥ १ ॥

तस्मिन् भवत्यामसमुद्भवे च तृष्णाप्रतिश्यायं शिरोविदाहाः ।

आमाशये शुलमथो गुरुत्वं हृत्स्तम्भसुहृारविघातमच्च ॥ २ ॥

स्तम्भः कटीपृष्ठपुरीषमूर्धे शूलोऽथ मूर्च्छां शकृतश्च कर्षिः ।

श्वासश्च पक्षाशयजे भवन्ति तथालसोक्तानि च लक्षणाणि ॥ ३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

आमोद्भवे वातसृपक्रमेत संसर्गभक्ताक्रमदीपनीयैः ।

विषुषिकायाश्चिक्वीर्त्तिः कर्षणिः कुम्भानिः वेरेचनिकाणि चापि ॥५॥

विषुष्वरीताम्योः मन्मताः कुह्वीषीरेणः पेक्षयेत् ।

वटिका मूलपीतास्ता श्रेष्ठाद्यानाहभेदिकाः ॥ ६ ॥

इति विषुषाद्या वटिकाः ।

मदनं पिप्पलीकुष्ठं वक्षामौराश्च सर्षपाः ।

गुडञ्जीरसमायुक्ताः फलवर्त्तिः प्रशस्यते ॥ ७ ॥

घानाहं च गुदे शूलं कुक्षिशूलकमेव च ।

तस्य वातमुदावर्त्तं योगीनानेन शाम्यति ॥ ८ ॥

इति फलवर्त्तिः ।

रामठधूमविडम्बोषः गुडमूत्रविपाचिता ।

गुदेऽङ्गुष्ठ वर्त्तिर्विधेयानाहशूलनुत् ॥ ९ ॥

इति रामठाद्या वर्त्तिः ।

त्रिवृत् क्षण्णाहरीतक्यो द्विचतुष्पञ्चभागिकाः ।

गुटिका गुडतुल्यास्तु विड्विदम्बगदापञ्चाः ॥ १० ॥

इति त्रिवृदाद्या गुटी ।

वर्त्तिं स्त्रिकटुकसैन्धव सर्षपग्रहधूममदनकुष्ठफलैः ।

मधुनि गुडे वा पक्वो विदधीताङ्गुष्ठपरिमाणे ॥ ११ ॥

वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः प्रणिहिता गुदे घृताभ्यन्तरे ।

घानाहोदावर्त्तं शमनी जठरगुल्मानिवारणी ॥ १२ ॥

इति त्रिकटुकाद्या वर्त्तिः ।

द्विहत्तराह्निङ्गु वचा सङ्गुष्ठं सुवर्चिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।

सुखाभ्युनानाहविषूषिकावर्त्तिं हृद्रोगगुल्मोर्ध्वं समीरणेषु ॥ १३ ॥

इति द्विहत्तराह्निङ्गुवर्त्तिः ।

हिङ्गुयगम्भाविडङ्गुगुण्डाजाजी हरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।

ययोत्तरं भागविष्टमेतत् श्लीहोदरानाहविषूषिकासु ॥ १४ ॥

इति श्लिषाद्यवर्त्तिः ।

वचामयाचित्रकयावशूकान् सपिप्पलीकातिविषान् सक्तुष्ठान् ।  
उष्णाम्बु नानाहविमूढवातान् पीत्वा जयेदाद्य रसीदनाशी ॥१५॥  
इति वचामं पृथम् ॥

धानाहेऽपि प्रयुञ्जीत उदावत्त'हरीं क्रियाम् ॥

इति वक्रसेनसङ्कलित धानाहनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥

### अथ गुल्मनिदानमाह ।

दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः ।

कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कौष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥ १ ॥

तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वहृदस्तिनाभयः ॥ २ ॥

हृदस्थोरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारो यदि वाऽचलः ।

हृत्तस्योपचयवान् सगुल्म इति कीर्त्तितः ॥ ३ ॥

स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ।

पुरुषाणां तथा स्त्रीणां च यो रक्तेन चापरः ॥ ४ ॥

उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्धस्तृप्ताक्षमत्वान्धविकूजनानि !

घाटोपमाधानमपाकशक्तिरासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥ ५ ॥

अरुचिः कृच्छ्रविषमूत्रं वातश्चान्धविकूजनम् ।

धानाहृद्योर्ध्वातत्वं सर्वगुल्मेषु लक्षणम् ॥

रूक्षाक्षपानं विषमातिमात्रं विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ॥६॥

श्लोकाभिघातोऽतिमलक्षयश्च निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ।

यत् स्थानसंस्थानरुजाविकल्पं विद्धातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ॥७॥

श्लावारुणत्वं शिशिरम्बरश्च हृत्कुक्षिपार्श्वसंशिरोरुजश्च ।

करोति जीर्णैऽत्यधिकं प्रकोपं भुङ्क्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ॥८॥

वाताक्षगुल्मो नच तत्र रूक्षं कषायतिक्तं कटु चोपसेवेत् ॥ ९ ॥

प्रागिव वातिके गुल्मे सुस्निग्धं स्वेदितं नरम् ।  
 रेचितं स्नेहरेकैश्च निरुहैः सानुवासनैः ॥  
 उपाचरेद्विषक् प्राज्ञो मात्साकालविवेकतः ॥ १० ॥  
 मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाडिमं विडसैन्धवम् ।  
 सुरामण्डने दातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ११ ॥  
 नागरार्द्धपलं पिष्टं द्वे पले चिचकास्य च ।  
 तिलस्यैकं गुडपलं क्षीरेणोष्णेन पाययेत् ॥  
 वातगुल्ममुदावर्त्तं योनिशूलञ्च नाशयेत् ॥ १२ ॥  
 हिङ्गुसौवर्चलं शुण्ठी दाडिमं साम्बवेतसम् ।  
 श्वासङ्घट्टोगशमनमिदं स्याच्छिङ्गुपञ्चकम् ॥ १३ ॥

इति हिङ्गुपञ्चकम् ।

स्वर्जिका कुष्ठसहिता चारः केतकिजोऽपि वा ।  
 पीतस्तैलेन शमयेद् गुल्मं पवनसम्भवम् ॥ १४ ॥  
 पिबेदैरण्डतैलं वा वारुणीमण्डमिश्रितम् ।  
 तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिबेन्नरः ॥ १५ ॥  
 पञ्चमूलकषायेण सञ्चारेण शिलाजतु ।  
 पिबेत्तस्य प्रयोगेण वातगुल्मादिसुच्यते ॥ १६ ॥  
 वातगुल्मप्रतिकारे प्रकुप्यति यदा कफः ।  
 शस्तमुल्लेखनं तत्र चूर्णाद्याश्च कफापहाः ॥ १७ ॥  
 यदि कुप्यति वा पित्तं विरेकस्तत्र भेषजम् ।  
 दोषत्रैरप्यशान्ती च गुल्मे शोणितमोक्षणम् ॥ १८ ॥  
 भ्रूपषणं चिफला धात्री विडङ्गचव्यचित्रकीः ।  
 कर्कुरैतैर्घृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ॥ १९ ॥

इति भ्रूपषणं घृतम् ।

इयुषा च्योषष्टधीका चव्यचित्रकसैन्धवैः ।

साजाजी पिप्पलीमूल दीप्यकैविपचेद् घृतम् ॥ २० ॥

सकोलमूलकरसं सचारं दधिदाडिमम् ।

तत्परं वातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥ २१ ॥

योन्यशीं ग्रहणीदोषश्वासकासारुचिञ्चरान् ।

पार्श्वहृद्द्विस्तिशूलश्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ २२ ॥

पञ्चादीनि च यत्र स्युर्द्रव्याणि स्नेहसंविधौ ।

तत्र स्नेह समान्याहुरर्वाक् स्याच्च चतुर्गुणम् ॥ २३ ॥

इति ह्रपुषाद्यं घृतम् ।

चित्रकव्योषसिन्धूत्य पृञ्जीका चव्यदाडिमैः ।

दीप्यकप्रत्यिकाजाजी ह्रपुषा धान्यकैः समैः ॥ २४ ॥

दध्यानलवदरमूलकस्त्रसैर्घृतम् ।

तत्पिबेद्वातगुल्मान्निदोर्बन्धाटोपशूलनुत् ॥ २५ ॥

इति चित्रकाद्यं घृतम् ।

हिङ्गुसौवर्चलव्योष विड्दाडिममाषकैः ।

पुष्कराजाजीधान्यास्त्रवेतसचारचित्रकैः ॥ २६ ॥

शटीवचाजगन्धैला स्त्रसैश्च विपाचितम् ।

शूलानाहहरं सर्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥ २७ ॥

इति हिंन्वाद्यं घृतम् ।

तित्तिरांश्च मयूरांश्च कुक्कुटांश्चैव वर्तिकान् ।

सर्पिः शालिप्रसन्नांश्च वातगुल्मे प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥

इति वातगुल्मचिकित्सा

अथ पित्तगुल्मनिदानमाह ।

कटुस्त्रतीक्ष्णोष्णविदाहिरुक्षक्लोधातिमद्यार्कहुताग्निसेवा ।

शामाभिघातो रुधिरं प्रदुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निदानमुक्तम् ।

ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूलं महज्जीर्यति भोजने च

स्वेदो विदाहो प्रणवश्च गुल्मः अर्शासह पैत्तिकगुल्मरूपम् ।

अथ पिबित्कामाह ।

काकोल्यादि महातिक्तवासाद्यैः पित्तगुल्मिनम् ।  
 स्नेहितं संसयेत् पश्चात् योजयेद्दक्षिकर्मणा ॥ ३१ ॥  
 विरेकाय सिताक्तं वा कम्पिक्तं वा समाक्षिकम् ।  
 द्राक्षाभयारसं गुल्मे पैत्तिके सगुडं पिबेत् ॥ ३२ ॥  
 मधुकं चन्दनं द्राक्षा पयसा मधुकं मधु ।  
 पिबेत्तण्डुलतोयेन पित्तगुल्मोपशान्तये ॥ ३३ ॥

अथ पक्वगुल्लक्षणमाह ।

गुरुः कठिनसंस्थानो गूढमांसोत्तराश्रयः ।  
 अविवर्णः स्थिरश्चैव स पक्वो गुल्म इष्यते ॥ ३४ ॥  
 दाहशूलादिसंचोभ स्वप्ननाशरुचिञ्चरैः ।  
 विदह्यमानं जानीयाद् गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥ ३५ ॥  
 पक्वे तु व्रणवत्कार्यं व्यधशोधनरोपणम् ।  
 स्वयमूर्ध्वमधो वापि स चेद्दोषः प्रपद्यते ॥ ३६ ॥  
 द्वादशाहमुपेक्षेत रक्तन् वैद्यैरुपद्रवान् ।  
 परश्च शोधनं सर्पिः शुद्धे समधुतिक्तकम् ॥ ३७ ॥  
 जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणा चतुष्पलम् ।  
 पञ्चभागस्थितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्ष्णिकैः ॥ ३८ ॥  
 रोहिणी कटुकामुस्त त्रायमाणा दुरालभा ।  
 द्राक्षा तामलकी वीरा जीवन्ती चन्दनोत्पलैः ॥ ३९ ॥  
 रसस्यामलकानाञ्च क्षीरस्य च घृतस्य च ।  
 एतानि पृथगष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् ॥ ४० ॥  
 पित्तगुल्मं रक्तगुल्मं वीसर्पं पैत्तिकं ज्वरम् ।  
 हृद्दोषं कामलां कुष्ठं हन्यादेतत् घृतोत्तमम् ॥ ४१ ॥

इति त्रायमाणाषु घृतम् ।

द्राक्षां मधुकञ्चर्जूरं विदारिं सशतावरीम् ।



परुषकाणि त्रिफलां साधयेत्पुत्रसिताम् ॥ ४२ ॥

जलादुके पादशेषे रससामककस्य च ॥

ष्टतमिन्दुरसं क्षीरमभया कषकादिकम् ॥ ४३ ॥

साधयेत्तु ष्टतं सिद्धं शर्करा चौद्रपादिकम् ।

प्रयोगाद्वातगुल्मघ्नं सर्वपित्तविकारनुत् ॥ ४४ ॥

इति द्राक्षाद्यं ष्टतम् ।

शालिगोष्ठागदुग्धञ्च पटोलं मिश्रितं ष्टतम् ।

द्राक्षापरुषकं धात्री खर्जूरं दाडिमं सिता ॥

पथार्थं पैत्तिके गुल्मे बलातैलञ्च योजयेत् ॥ ४५ ॥

इति पित्तगुणचिकित्सा ।

अथ कफगुणनिदानमाह ।

शीतं गुरुस्निग्धमचेष्टनञ्च संपूरणं प्रस्रपनं दिवा च ।

गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्वस्तु दृष्टो निश्चयात्मकस्य ॥ ४६ ॥

स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादङ्गलासकासारुचिगौरवाणि ।

शैत्यं रुग्णत्वा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥ ४७ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

स्नेहोपनाहनस्वेद तीक्ष्णसंसनवस्तिभिः ।

योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् ॥ ४८ ॥

तिलैरण्णातसीबीजसर्षपैः परिलिप्य च ।

श्लेष्मगुल्ममयःपात्रैः सुखीणैः स्वेदयेद्भिषक् ॥ ४९ ॥

पञ्चमूलीशृतं तोयं पुराणं वारुणोरसम् ।

कफगुल्मे पिबेत्काले जीर्णं मांघ्रीकमेव च ॥ ५० ॥

यवानौचूर्णितं तक्रं विडेन लवणीकृतम् ।

पिबेत्सन्दीपनं वातमूत्रवर्चोऽनुलोमनम् ॥ ५१ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचिचकनागरैः ।

पलिकैः सयवच्चारैर्घृतप्रस्थं त्रिपाचयेत् ॥ ५२ ॥

क्षीरप्रस्थेन तक्षपिर्हन्ति गुल्मं कफात्मकम् ।

ग्रहणी पाण्डुरोगघ्नं श्लैष्मकासञ्जरापहम् ॥ ५३ ॥

इति क्षीरषट्पलं घृतम् ।

सव्योषक्षारलवणं दशमूलशृतं घृतम् ।

कफगुल्मं जयत्याशु सहिङ्गुविडदाडिमम् ॥ ५४ ॥

इति व्योषाद्यं घृतम् ।

भङ्गातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ।

साध्यं विदारिगन्धाभ्यमापोष्य सलिलाढके ॥ ५५ ॥

पादावशेषे पूते च पिप्पली नागरं वचा ।

विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गु यावशूकं विडं शटी ॥ ५६ ॥

चित्रकं मधुकं रास्ना पिष्ट्वा कर्षसमान् भिषक् ।

प्रस्थञ्च पयसो दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५७ ॥

एतद्भङ्गातकं सर्पिः कफगुल्महरं परम् ।

श्लैष्मपाण्डुामयश्वास ग्रहणी कासरोगनुत् ॥ ५८ ॥

इति भङ्गातकघृतम् ।

त्रिवृता त्रिफला दन्ती दशमूलं पलोन्मितम् ।

जले चतुर्गुणे पक्त्वा चतुर्भागे स्थिते रसे ॥ ५९ ॥

सर्पिरैरण्डजं तैलं क्षीरं तत्र प्रयोजयेत् ।

सन्निग्धो मिश्रकः स्नेहः सक्षौद्रः कफगुल्मनुत् ॥ ६० ॥

कफवातविकारेषु क्लृष्टश्लेष्मोदरेषु च ।

प्रयोक्तव्यो मिश्रकः स्नेहो योनिशूले तथाधिके ॥ ६१ ॥

इति मिश्रकः स्नेहः ।

जलद्रोणे विपक्त्वा विंशतिः पञ्च चाभयाः ।

दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥ ६२ ॥

षष्ठभागावशेषं तं रसं पूतमभिश्चयेत् ।

दन्ती समं गुडं पूतं दद्यात् तत्राभयाच्च ताः ॥ ६३ ॥  
 तैलार्द्धकुडवं चैव त्रिहृतायाश्चतुष्पलम् ।  
 चूर्णितं चार्द्धपलिकं पिप्पली विश्वमेघजम् ॥ ६४ ॥  
 तत्साध्यं लेहवच्छीते तस्मिंस्तैलसमं मधु ।  
 क्षिपेच्चूर्णं पलञ्चैकं त्वगीला पत्रकेसरात् ॥ ६५ ॥  
 ततो लेहपलं लीढा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ।  
 सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयः ॥ ६६ ॥  
 गुल्मं श्वयथुमर्शांसि पाण्डुरोगमरोचकम् ।  
 हृद्रोगं ग्रहणीदोषान् कामलां विषमज्वरान् ॥ ६७ ॥  
 गुल्मं भ्रूहानमानाहमेतान् हन्त्युपसेविता ॥

इति दन्तीहरीतक्यावलेपः ।

कुलत्यान् जीर्णशालींश्च षष्टिकान्नवजाङ्गलान् ।  
 मध्यतैलघृतं तक्रं कफगुल्मे प्रयोजयेत् ॥ ६८ ॥

इति कफगुल्मचिकित्सा ।

अथ संसर्गजानाह ।

निमित्तलिङ्गानुपलभ्य गुल्मे संसर्गजे दोषबलाबलञ्च ।  
 व्यामिश्रलिङ्गानुपलभ्य गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥६९॥  
 हिङ्गु त्रिकटुकं पाठां हृषुषामभयां शटीम् ।  
 अजमोदाजगन्धे च तिमिन्दिनी चाम्बुवेतसम् ॥ ७० ॥  
 दाडिमं पौष्करं धान्यमजाजौचिकं वचाम् ।  
 ह्री क्षारी पद्मलवणं चव्यं चैकत्र योजयेत् ॥ ७१ ॥  
 चूर्णमेतन्नयोक्तव्यमन्नपानेष्वनव्ययम् ।  
 प्राग्भुक्तमथवा पेयं मद्येनोष्णोदकेन च ॥ ७२ ॥  
 पार्श्वहृद्दक्षिणशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके ।  
 आनाहे मूत्रकृच्छ्रे च शूले च गुदयोनिजे ॥ ७३ ॥  
 अहृष्यर्शां विकारेषु भ्रूहपाण्ड्वाभयेऽरुचौ ।

उरोविबन्धे हिक्कायां कासे श्वासे गलग्रहे ॥ ७४ ॥

भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा ।

बहुशो गुटिका कार्याः कार्षिकाः स्युस्ततोऽधिकम् ॥ ७५ ॥

इति हिक्कादिचूर्णम् ।

हिङ्गुग्रन्थिकधान्यजीरकवचा चव्याग्निपाठा शटी ।

वृक्षाम्लं लवणत्रयं त्रिकटुकं क्षारद्वयं दाडिमम् ॥

पथ्या पौष्करवेतसाम्लहृषुषाजाज्यस्तदेभिः कृतम् ।

चूर्णं भावितमेतदारद्रकरसैः स्याद्बीजपूरद्रवैः ॥ ७६ ॥

गुल्माधानगुदाङ्गुरग्रहणिकोदावर्त्तसंज्ञान् गदान्

प्रत्याधानगदोदराश्मरियुतांस्तृनीद्वयारोचकान् ।

ऊरुस्तम्भमतिभ्रमञ्च मनसो वाधिर्यमष्ठीलिकां

प्रत्यष्ठीलिकया सहापहरते प्राक् पीतसुष्णाम्बुना ॥ ७७ ॥

हृत्कुक्षिवङ्गणकटीजठरान्तरेषु

वस्तिस्तनांसफलकेषु च पार्श्वयोश्च ।

शूलानि नाशयति वातबलासजानि

हिङ्गाद्यमाद्यमिदमाश्विनसंहितोक्तम् ॥ ७८ ॥

इति द्वितीयहिङ्गाद्यं चूर्णम् ।

गुल्मवान्मदिरामण्डै स्तैलमैरण्डजं पिबेत् ।

बलासे प्रबले वाते पित्ते तु क्षीरसंयुतम् ॥ ७९ ॥

इति संसृष्टगुब्बचिकित्सा ।

अथ त्रिदोषगुब्बनिदानम् ।

महारुजं दाहपरीतमश्मवत्

घनोन्नतं शीघ्रविदाह्निं दारुणम् ।

मनः शरीराग्निबलापहारिणं

त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥ ८० ॥

अथ चिकित्सासंग्रहः ।

धीमानुपाचरेद्गुल्मं प्रत्याख्याय त्रिदोषजम् ।  
सन्निपातोत्थितं गुल्मं त्रिदोषजो विधिर्हितः ॥ ८१ ॥  
धात्रीफलामां खरसे षडङ्गं विपचेद्दृढम् ।  
शर्करासैन्धवोपेतं तद्धितं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ८२ ॥

इति धात्रीफलकं दृढम् । इति त्रिदोषगुणचिकित्सा ।

लङ्घनं दीपनं स्निग्धमुष्णं वातानुलोमनम् ।  
हृहणञ्च भवेदन्नं तद्धितं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ८३ ॥  
गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैः सर्वशो विधिवदाचरितव्या ।  
मारुते तु विजिते समुदौर्णं दोषमल्पमपि कर्म निहन्त्यात् ॥ ८४ ॥

सुखोष्णजाङ्गलरसाः सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवाः ।  
कटुत्रिकसमायुक्ताः हिताः पानेषु गुल्मिनाम् ॥ ८५ ॥  
कुम्भीपक्वोष्णका खेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ।  
उपनाहाश्च कर्त्तव्याः सुखोष्णाः साल्मणादयः ॥ ८६ ॥  
स्थानावसेको रक्तस्य बाहुमध्ये शिराव्यधः ।  
खेदानुलोमनञ्चैव प्रशस्तं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ८७ ॥  
स्रोतसा मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुख्यणम् ।  
भित्वा विम्रन्धं गुल्मस्य खेदो गुल्ममपोहति ॥ ८८ ॥  
बल्लूरं मूलकं मल्ल्यान् शुष्कशाकांश्च वेदलम् ।  
न खादेदालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥ ८९ ॥  
ऊर्ध्ववातश्च मनुजं गुल्मिनश्च निरुहयेत् ॥ ९० ॥  
वचाविड़ाभया शुण्ठी हिङ्गुक्लृष्णाग्निदीप्यकाः ।  
द्वित्रिषट् चतुरेकाष्ट सप्तपञ्चाशिकाः क्रमात् ॥ ९१ ॥  
चूर्णं मद्यादिभिः पीतं गुल्मानाङ्घ्रिद्वारापहम् ।  
शूलार्थः श्वासकासघ्नं प्रहृष्यौदौपनं परम् ॥ ९२ ॥

इति वषायं पूर्णम्

पाठा निज्ज्वलादानीं क्लिक्कटुत्रिकलाग्निवाम् ।  
 लक्षणं हृत्प्रीतमः श्लेष्मं गोमूत्रसाधितम् ॥ ८३ ॥  
 घनीभूते तु कटिकां कृत्वा खादेत्तु गुल्मवान् ।  
 गुल्मप्लीहाग्निह्लादाच्च नाशयेयुरग्रिपतः ॥ ८४ ॥  
 हिङ्गुपुष्करमूलानि तुम्बुरुषि हरीतकीम् ।  
 श्यामां विडं सैन्धवश्च यवक्षारं महीषधम् ॥ ८५ ॥  
 यवक्वाथोदकेनैव घृतभृष्टन्तुः पाययेत् ।  
 तेनास्य भिद्यते गुल्मः समूलः सपरिग्रहः ॥ ८६ ॥  
 वचा हरीतकी हिङ्गु सैन्धवं सात्त्विकेतसम् ।  
 यवक्षारं यवानीश्च पिबेदुष्णेन वारिणा ॥ ८७ ॥  
 एतच्च गुल्मनिचयं समूलं सपरिग्रहम् ।  
 भिद्यते सप्तरात्रेण वज्जेर्वृषिं करोति च ॥ ८८ ॥  
 वातवर्चोनिरोधे वा सासुद्राद्रार्कसर्षपैः ।  
 कृत्वा पायी विधातव्या वर्त्तयो मरिचोत्तरैः ॥ ८९ ॥  
 खादेद्वाप्यङ्कुरान् भृष्टा पूतीकनृपहृत्तयोः ।  
 पिबेत्सिंहनागरं वा सगुडां वा हरीतकीम् ॥ ९० ॥  
 गुग्गुलुं चिहृतां दन्तो द्रवन्तीं सैन्धवं वचाम् ।  
 मूत्रमद्यपयो द्राक्षा रसेर्वीक्ष्य यथा बलम् ॥ ९०१ ॥  
 चारहयानलव्योष नीलीलवणपञ्चकम् ।  
 चूर्णितं सर्पिषा पेयं सर्वगुल्मोदरापहम् ॥ ९०२ ॥

षड्भिः पलैर्मगधजाफलमूलचव्य-

विश्वीषधज्वलनयावककल्कपक्कम् ।

प्रस्थं घृतस्य दशमूलकवृकभार्गी-

क्षायेन वा पयसि दधि च षट्पलास्थम् ॥ ९०३ ॥

गुल्मोदरासिभगन्दरवज्जिसाद-

कासज्वरक्षयशिरोघ्नशीविकारान् ।

सद्यः शर्म नयति ये च कफोन्मिलितोत्थाः ।

स्तानाद्य नाशयति दुर्जयमग्निमान्द्यम् ॥ १०४ ॥

इति कार्वाणद्वयस्य वृतम् ।

दन्त्याः चतुष्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशक्तादुग्भिः ।

पचैत्यस्यं घृताहुस्त्र्यह्वीहपाण्डू र्त्सिंशूलानुत् ॥ १०५ ॥

त्रिवृदकञ्जुहीक्षीरकम्पिल्लैश्च प्रलांशकैः ।

सैन्धवद्विपलोपेतैः हविः कुडवमन्धसि ॥ १०६ ॥

पक्कमस्मात् पिबेत्कषमुष्णावार्थमुपानकम् ।

सर्वगुल्मोदरध्वंसि स्रंसनं विन्दुसंज्ञकम् ॥ १०७ ॥

इति विन्दुवृतम् ।

विड्दाडिमसिन्धुत्य हुतभुग् व्योषजीरकैः ।

द्विङ्ग, सौवर्चलक्षार चुक्रहृत्क्षान्धेतसैः ॥ १०८ ॥

बीजपूररसोपेतैः सर्पिर्दधि चतुर्गुणम् ।

साधितं दधिकं नाम्ना गुल्महृत्पार्श्वशूलानुत् ॥ १०९ ॥

इति दधिकवृतम् ।

बीलिनीं त्रिफलां राक्षां बलां कटुकरोहिणीम् ।

पचेद्विडङ्गं व्याघ्रीञ्च पलिकानि जलादके ॥ ११० ॥

तेन प्रादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ॥ १११ ॥

ततो घृतपलं दद्याद् यवागूमण्डमिश्रितम् ।

जीर्णं सम्यग्विरिक्तञ्च भोजयेद्द्रसभोजनम् ॥ ११२ ॥

गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्ग शोफपाण्डू मयज्वरान् ।

श्वित्रं श्लैहानमानाहं घृतमेतद्वप्रोहति ॥ ११३ ॥

इति बीलिनीवृतम् ।

पचापुष्करकुष्ठेला मदनामरसिन्धुजैः ।

काकोलीहययक्ष्यान् मेदायुग्मकुटबटैः ॥ ११४ ॥

पाठाजीरकजीवन्ती भार्गी चन्दनकटुकसैः ।  
 सरसायुषविस्वाका वाजिकन्याग्निहृदिभिः ॥ ११५ ॥  
 विडङ्गारम्बधश्यामा द्विद्वन्मागधिकादिभिः ।  
 पिष्टैस्त्रैलं पचेत् क्षीरे पञ्चमूसौरसान्विते ॥ ११६ ॥  
 गुल्मानाह्वाग्निमान्द्यार्शो ग्रहणीमूत्रसङ्गिणाम् ।  
 अन्वासनविधौ युक्तं शस्यतेऽनिलरोगिषु ॥ ११७ ॥

इति वचाद्यं तैलम् ।

शटीपुष्करमूलञ्च दन्तीचित्रकमादकी ।  
 शृङ्गवेरं वचाञ्चैव पलिकानि समाहरेत् ॥ ११८ ॥  
 त्रिद्वतायाः पलं कुर्यात् त्रीन् कर्षाञ्चैव हिङ्गुनः ।  
 पलं हि लवणानाञ्च यवक्षारपलं तथा ॥ ११९ ॥  
 सद्यः पुष्करमूलस्य दन्तीचित्रकयोरपि ।  
 द्वे द्वे पले तथा शृण्ठ्या द्वे पले चान्धवेतसात् ॥ १२० ॥  
 यवान्यजाजीमरिचं धान्यकं गिरिकर्णिका ।  
 उपकुञ्चिकाजमोदा च कुर्यादर्धपलोञ्चितान् ॥ १२१ ॥  
 हरीतकीपले द्वे च विडङ्गं दाडिमं तथा ।  
 मातुलुङ्गरसेनैव गुडिकाः कारयेद्भिषक् ॥ १२२ ॥  
 एकान्तासाञ्च द्वे तिस्रो गुटिकास्ताः सुखाब्जुना ।  
 अन्धैर्मद्यैश्च पातव्या घृतेन पयसाथवा ॥ १२३ ॥  
 एताः काङ्गायनेनोक्ताः गुटिका गुल्मभेदिकाः ।  
 अर्शो हृद्ग्रहणीरोग क्षमिणाञ्च विनाशिकाः ॥ १२४ ॥  
 गोमूत्रेण निहन्त्युच्च श्लेष्मगुल्मं चिरोत्थितम् ।  
 क्षीरेण पित्तगुल्मन्तु मद्येन श्लेष्मवातिकम् ॥ १२५ ॥  
 त्रिफलारसमूत्राभ्यां निचयं सान्निपातिकम् ।  
 रक्तगुल्मञ्च नारीणां पयसा कारभेण तु ॥ १२६ ॥

इति काङ्गायनगुटिका ।



हिङ्गुविकटुककण्ठजम्बोदा शान्धाजम्बोदा हिमतिन्दि-  
 डीका पाठाचित्रकचष्यसेन्धवविडसौवर्षलवणकारसर्जिका  
 पिप्पलीमूलाश्लवेतसशटीपुष्करहपुषाज्जीपय्याः । संचूर्ण  
 मातुलुङ्गान्धेन बहुशः परिभाष्य गुटिकाः कारयेत् । ततः  
 प्रातरकैकां वातरोगी च भक्षयेत् । एवं खलु योगो गुल्मप्रास-  
 कासारोचकहृद्रोगान् हरति अयं जन्तून् प्रति प्रयोगश्चा-  
 त्यर्थमुपयुज्यत इति । इति हिङ्वादिवटिकाप्रकारः संस्कृते-  
 नोक्तः ।

अपामार्गपलांशानां तथैवेक्षुरसस्य च ।

सुहृत्कर्कयोर्मातुलुङ्ग कुटजस्याग्निकस्य च ॥ १२७ ॥

तिलसर्षपमूलानि दग्धा भस्मानि कारयेत् ।

गोजाविष्णूत्रसहितं सर्पिस्तैलसमन्वितम् ॥ १२८ ॥

द्रूपणं पिप्पलीमूलं चित्रकं शुष्कमूलकम् ।

मूर्वामतिविषां पाठां कुष्ठं भस्मातकानि च ॥ १२९ ॥

चष्यं पूतिकरप्लव्णं विष्वं कटुकरोहिणीम् ।

द्वौ क्षारौ पञ्चलवणं समभागानि कारयेत् ॥ १३० ॥

सक्तीय चूर्णलवणैः शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।

तदग्निचूर्णं निर्धूमं कृत्वा चूर्णं सुशीतलम् ॥ १३१ ॥

अङ्गुलीयहमालोष्य सुरामण्डेन पाययेत् ।

मस्वारणालसूत्रैस्तु युक्तः स्नाहातगुल्मनुत् ॥ १३२ ॥

शूलवातोदरहृष्टपाण्ड्यामय किलासकम् ।

हृन्त्यादारोग्यलवणं प्रशस्तं कफवातनुत् ॥ १३३ ॥

इति चारोग्यलवणम् ।

मादेयोः कुटजार्कशिशु वृहती सुखिस्वभस्मातक-

व्याघ्री किंशुकपारिभद्रकजटापामार्गनीपाम्बिकान् ।

वासासुष्ककपाटलां सप्तवषां दग्धा जले पाचितम्

हृङ्गादिप्रतिवापमितदुदितं गुल्मोदराष्ठीलिषु ॥ १३४ ॥

इति नासैयीचारः ।

कोऽसौ हृङ्गादिर्यस्य प्रतिवापः क्रियते ?

हृङ्गप्रगन्धाविडग्णज्जाजी हरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।

भागोत्तरं चूर्णितमेतदिष्टं गुल्मोदराजीर्णविषूचिकासु ॥ १३५ ॥

इति सामान्यविधिः ।

अथ रक्तगुल्मनिदानमाह ।

नवप्रसूता हितभोजना या या चामगर्भं विसृजेदृती वा ।

वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ॥ १३६ ॥

पित्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणञ्चाप्यपरं निबोध ।

यः सन्दते पिण्डित एव नाङ्गैश्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ॥

सरोधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः १३७

अथ चिकित्सामाह ।

रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालक्रमेण च ।

सुस्निग्धस्निग्धकायायै योज्यं स्नेहविरचनम् ॥ १३८ ॥

शताह्वा चिरविष्वत्वज् दाहुभार्गी कणाभवः ।

कल्कः पीतो जयेद्गुल्मं तिलक्वाथेन रक्तजम् ॥ १३९ ॥

तिलक्वाथो गुडव्योष घृतभार्गीयुतो भवेत् ।

पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्ये च योषिताम् ॥ १४० ॥

पौतः सुरारसो युक्त्या मदिरा वाश्च गुल्मनुत् ॥ १४१ ॥

सुण्डिरेचनिकाचूर्णं शर्करामाक्षिकान्वितम् ।

विदधीतास्रगुल्मिन्यां मलसंरेचनाय च ॥ १४२ ॥

विशेषमपरञ्चास्याः शृणु रक्तप्रभेदनम् ।

पलाशक्षारतोयेन सर्पिः सिद्धं पिबेच्च सा ॥ १४३ ॥

यस्मिन्नवसरे क्षारतीयसाध्यघृतादिषु ।

फेनोद्गमस्य निष्पत्तिर्नष्टदुग्धसमाकृतिः ॥ १४४ ॥

स एव तस्य पाकस्य कालो नीतरत्नस्य च ॥

इति पक्वाम्बुधारहतम् ।

कङ्कारमुत्पलं पद्मं कुमुदं मधुयष्टिका ।

पक्वाम्बुनाथ तत् काथं जीवनीयोपकल्पितम् ॥ १४५ ॥

ष्टुतं पक्वा नवं पीतं रक्तपित्तस्रगुल्मनुत् ।

दाहलक्षणाञ्जरच्छर्दि योनिदोषहरं परम् ॥ १४६ ॥

इति कङ्कारकं हृतम् ।

उष्णैर्वा भिद्येद्भिन्ने विधिरासृग्दरो हितः ।

अतिप्रवृत्तमस्रन्तु भिन्ने गुल्मे निवारयेत् ॥ १४७ ॥

रक्तपित्तहरैर्योगे र्वातघ्नैश्च मरुद्दान् ।

गुर्वभिद्यन्दि कुर्याद्द्वै रक्तमग्निबलं सदा ॥ १४८ ॥

गुल्मवदन्नपानानि यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ १४९ ॥

इति रक्तगुल्मचिकित्सा ।

असाध्यलक्षणाद्याह ।

सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।

कृतशूलः शिरानद्धो यदा कूर्म इवोन्नतः ॥ १५० ॥

दीर्घव्यारुचिहृत्प्रास कासच्छर्द्यरुचिञ्जरैः ।

दृष्ट्यातन्द्रा प्रतिश्यायै र्युञ्जते न स सिध्यति ॥ १५१ ॥

गृहीत्वा सरुजं श्वासं छर्द्यतीसारपीडितम् ।

हृत्प्राभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् ॥ १५२ ॥

श्वासः शूलं पिपासान्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढता ।

जायते दुर्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥ १५३ ॥

इति वरुसेनसङ्कलितः गुल्मनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

## अथ हृद्रोगनिदानमाह ।

पित्तगुर्वक्त्रकषायतिक्तश्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः ।

सञ्चित्तनेर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ॥ १ ॥

जठरानलदीर्घव्यादविपक्वास्तु यो रसः ।

स आमसंज्ञको देहे सर्वदोषप्रकोपजः ॥ २ ॥

अन्यदोषेभ्य एवादौ विवृहेभ्योऽन्यमूर्च्छनात् ।

कीद्रेभ्यो विषस्येव वदन्यामस्य सम्भवम् ॥ ३ ॥

दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः ।

हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥ ४ ॥

प्रायस्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा ।

निर्मथ्यते दीर्यते च स्फोट्यते पाच्यतेऽपि च ॥ ५ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

वातोपसृष्टे हृदये वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।

द्विपञ्चमूलीकाथेन सस्नेहलवणेन च ॥ ६ ॥

पिप्पल्येलावचाहिङ्गु यवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।

सौवर्चलमथो शुण्ठी ह्यजमोदा च चूर्णितम् ॥ ७ ॥

फलधान्यास्त्रकौलत्थदधिमद्यवसादिभिः ।

पाययेच्छुद्धदेहश्च स्नेहेनान्यतमेन च ॥ ८ ॥

पुष्कराह्वं फलपुगमूलं महौषधं शय्यभया च कल्कः ।

शारास्त्रसर्पिलवणैर्विमिश्रः स्युर्वातहृद्रोगविकर्त्तिकाघ्नः ॥ ९ ॥

पथः कृतः पौष्करमातुलुङ्गपलाशपूतीकशटीसुराह्वैः ।

नागराजाजिवचायवानी सक्षार उष्णो लवणेन पेयः ॥ १० ॥

रीतकीपुष्करनागराह्वयेर्यवैर्वर्यस्थालवणैश्च कल्कैः ।

हिङ्गुभिः साधितमेभिः सर्पिः हितश्च हृत्पार्श्वगदेऽनिलोत्थे ॥ ११ ॥

इति हरीतक्याद्यं चतस्रम् ।

पुनर्नवां दाह सघ्नमूलं राक्षां बबान् कीलकपित्तवित्तम् ।  
पक्षा जले तेन पचेत् तैलमन्वङ्गपानेऽनिलहृत्तदधुम् ॥ १२ ॥  
इति पुनर्नवायां तैलम् ।

बल्यमांसरसक्षीर घृतशालिञ्च भोजयेत् ।  
वातघ्नसिद्धं तैलञ्च वस्तिं दद्याद्द्विचक्षयः ॥ १३ ॥  
इति वातहृद्दीगचिकित्सा ।

अथ वैतिकहृद्दीगनिदानम् ।

हृत्षोषदाहचोषाः स्युः पैत्तिके हृदयक्षमः ।  
धूमायनञ्च मूर्च्छा च खेदः शोषो मुखस्य च ॥ १४ ॥  
अथ चिकित्सासाह ।

श्रीपर्णीमधुकक्षीद्र सितागुडजलैर्वमेत् ।  
पित्तोपसृष्टे हृदये सेवेत मधुरैः शृतम् ।

घृतं कषायांशोद्दिष्टान् पित्तज्वरविनाशनान् ॥ १५ ॥  
शीताः प्रदेहाः परिशोधनञ्च तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे ।  
द्राक्षासिताक्षीद्रपरुषकैः स्याच्छुद्धे च पित्तापहमन्नपानम् ॥ १६ ॥  
पिष्ट्वा पिबेद्वापि सिताजलेन यद्याह्वयं तिक्तकरोद्दिष्टीं च ॥ १७ ॥  
अर्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं योज्यं हृदामये ।  
सितया पञ्चमूल्या वा बलया मधुकेन वा ॥ १८ ॥

इति अर्जुनादिक्षीरपाकम् ।

घृतेन दुग्धेन गुडान्धसा वा पिबन्ति चूर्णं ककुभस्वचो ये ।  
हृद्दीगजीर्णज्वररक्तपित्तं हृत्वा भवेयुस्त्रिरजीविनस्ते ॥ १९ ॥  
इति ककुभादिचूर्णम् ।

कशेरुकाशैवलशृङ्गवेरप्रपौण्डरीकं मधुकं विसञ्च ।  
ग्रन्थिञ्च सर्पिः पयसा पचेत्तैः क्षौद्रान्वितं पित्तगदामयघ्नम् ॥ २० ॥  
इति कशेरुकायां घृतम् ।

अयसौ शर्करा द्राक्षा जीवकर्षभकीत्यलैः ।

बलाः प्रज्वलन्ती वाकोष्ठी शिरसाङ्गुलीः कान्तिवर्णाः ॥ २१ ॥

सञ्जीवः संक्षिप्तः सर्पिः पित्तहृद्रोगान्नाशनम् ॥

इति श्रेयसायं वृतम् ।

स्थिरादिकल्पवत्सर्पिः क्षीरेणैश्वरसेन वा ।

द्राक्षारसेन पक्कं वा पित्तरोगविनाशनम् ॥ २२ ॥

इति स्थिरायं वृतम् ।

सञ्जीवः वितरेहस्ति तैलं मधुकसंयुतम् ॥ २३ ॥

इति पित्तहृद्रोगचिकित्सा ।

अथ कफहृद्रोगनिदानमाह ।

गौरवं कफसंसावोऽरुचिस्तम्भोऽग्निमार्दवम् ।

माधुर्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि ॥ २४ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

हृद्रोगे कफजे स्थिन्नं वमितं लङ्घितं नरम् ।

कफघ्नैर्भेषजैर्युञ्ज्यात् ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ॥ २५ ॥

वचानिम्बकषायाभ्यां वास्यं हृदि कफोत्थिते ।

वातहृद्रोगहृच्चूर्णं पिप्पल्यादि च योजयेत् ॥ २६ ॥

कुम्भी शटी बला राम्ना शशठी पथ्या सपौष्कराः ।

चूर्णिता वा सृता मूत्रे पात्रव्याः कफहृद्ग्रहे ॥ २७ ॥

सूक्ष्मैला मागधीमूलं प्रलीढं सर्पिषा सह ।

नाशयत्याशु हृद्रोगं गुल्मानपि विशिघ्रतः ॥ २८ ॥

मुस्तैलाचन्दनोशीर जीवनी व्योषचित्रकाः ।

विल्वत्वक् कटुकादारु दार्वीत्वक् पर्पटत्वचः ॥ २९ ॥

पटोलं निम्बषडग्रन्या ऋद्धिभूनिम्बशिग्रुकाः ।

चूर्णं त्रायन्ती सौराष्ट्री केशरातिविषाः समाः ॥ ३० ॥

तिक्ताख्यं हन्ति हृद्रोगं शूलहृत् सन्निपातजित् ।

इति तिक्तकं चूर्णम् ।

फलतेलं विदध्याश्च वक्षोः वक्षिभिश्चाहः ॥ ३२ ॥

कीलत्यधान्येष रसैर्यथाकृपानानि तीक्ष्णानि सशर्कराणि ॥ ३३ ॥

इति कफघ्नोपनिषत्पत्रम् ।

अथ निदानमाह ।

विद्यास्त्रिदोषस्त्वपि सर्वलिङ्गं तीव्रास्तितोदं कृमिजं सकण्डूम् ॥ ३४ ॥

उत्क्लेदः ष्ठीवनं तोदः शूलं हृत्सासकस्तमः ।

अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोथश्च कृमिजे भवेत् ॥ ३४ ॥

क्लोमः सादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः ।

कृमिजे कृमिजातीनां श्लैष्मिकाणाञ्च ये मताः ॥ ३५ ॥

त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्यादन्नञ्च सर्वेषु हितं विधेयम् ।

हीनाधिकं मध्यमवेद्यं चैव कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥ ३६ ॥

हृद्रोगे कृमिजे पूर्वं कुर्यात्तङ्घनपाचनम् ।

पश्चात् कृमिहरं कर्म कृमिरोगोक्तमाचरेत् ॥ ३७ ॥

कृमिजे च पिबेन्मूत्रं विडं गोमयसंयुतम् ।

हृदि स्थिताः पतन्त्येव ह्यधस्तात् कृमयो नृणाम् ॥ ३८ ॥

कृमिहृद्रोगिणां स्निग्धं भोजयेत् पिशितौदनम् ।

दध्ना च पललोपेतं त्रयहं पश्चाद्द्विरेचयेत् ॥ ३९ ॥

सुगन्धिभिः सलवणैः योगैः साजाजिशर्करैः ।

विडङ्गगाढैर्धान्याम्नं पाययेत् सिद्धमुत्तमम् ॥ ४० ॥

यवाक्षं वितरेच्चाक्षौ सविडङ्गमतः परम् ॥ ४१ ॥

इति त्रिदोषकृमिहृद्रोगी ।

चूर्णं पुष्करजं लिङ्घ्यात् मान्दिकेण समायुतम् ।

हृच्छूलश्लामकासघ्नं क्षयहृक्कानिवारणम् ॥ ४२ ॥

हृङ्गु सौवर्चलं विश्वं दाडिमं सान्त्वयेतसम् ।

चूर्णमुष्णाम्बुना पेयं श्लासहृद्रोगशान्तये ॥ ४३ ॥

इति हृङ्गुपत्रकम् ।

द्विदूषगन्धाविद्धविश्वकाशुक्राभयमचिन्नकायकशूलम्  
पिबेत् ससौकर्चकपुष्कराख्यं यवाशसा शूलहृदामयघ्नम् ॥४४॥

दशमूलकपायन्तु लवणक्षारयोजितम् ।

कासं श्लासञ्च हृद्रोगं गुल्मशूलञ्च नाशयेत् ॥ ४५ ॥

घृतेन दुग्धेन गुडाशसा वा पिबन्ति चूर्णं ककुभस्वचोत्यम् ।

हृद्रोगजीर्णञ्चररक्तपित्तं हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ ४६ ॥

हरीतकी वचा रास्ना पिप्पल्यो विश्वभेषजम् ।

शटीपुष्करमूलञ्च चूर्णं हृद्रोगनाशनम् ॥ ४७ ॥

पुटदग्धं हरिणमृष्टं पिष्टं गव्येन सर्पिषा पिबतः ।

हृत्पृष्ठशूलमचिरादुपैति शान्तिं सुकष्टमपि ॥ ४८ ॥

तैलाद्यगुडविपक्वं चूर्णं गोधूमपार्थजं वापि ।

पिबति पयसा यः स भवेज्जितसकलहृदामयः पुरुषः ॥४९॥

गोधूमककुभश्चूर्णं छागपयो गव्यसर्पिषा पक्कम् ।

मधुशर्करासमेतं शमयति हृद्रोगमुद्धतं पुंसाम् ॥ ५० ॥

मुख्यं शतार्धन्तु हरीतकीनां सौवर्चलस्यापि पलद्वयञ्च ।

सिद्धं घृतं वल्लभकं हि नाम्ना हृत्कासगुल्मोदरमारुतघ्नम् ॥५१॥

इति वल्लभघृतम् ।

शतार्धमभयानान्तु सौवर्चलपलद्वयम् ।

पचेत्कल्कैर्घृतप्रस्थं दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ५२ ॥

घृतं वल्लभकं नाम्ना त्रैष्टं स्यादपतन्वकी ॥

इति क्षीरवल्लभघृतम् ।

पार्थस्य कल्कं स्वरसेन सिद्धं शस्तं घृतं सर्वहृदामयघ्नम् ॥५३॥

इति भर्जुनघृतम् ।

घृतं बला नागबलार्जुनाम्बुसिद्धं सयष्टीमधुकल्कपादम् ।

हृद्रोगशूलं क्षतरक्तपित्तकासानिलासृक् शमयत्युदीर्णम् ॥ ५४ ॥

इति बलाद्यं घृतम् ।

इति वल्लभसङ्घणितः हृद्रोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।



## अथ उरोग्रहनिदानमाह ।

अत्यभिष्यन्दिं गुर्वक्षयं शष्कपूत्यामिषाशनात् ।  
 सामं सामं यकत्प्रीहं सद्यो वृद्धिं यथा गतम् ॥ १ ॥  
 उरोग्रहं तदा कुक्षीं कुरुतः कफमारुतौ ।  
 सस्तम्भं सरुजं घोरं रुद्धं स्यर्शासहं गुरुम् ॥ २ ॥  
 आधानकुक्षिहृच्छोथं वातविण्मूत्ररीधता ।  
 तन्द्रारोचकशूलानि तत्र लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ३ ॥

अथ चिकित्सायाह ।

अत्राशु स्वेदनं युक्त्या दहनं रक्तमोक्षणम् ।  
 तीक्ष्णैर्निरूहणं चैकं क्रमात्तत्क्षणमादरात् ॥ ४ ॥  
 पुत्रजीवकशिशूत्याः सूर्यावर्त्तबलोद्भवाः ।  
 रसा एकैकशः कोष्णादिशो वा रामठान्विताः ॥ ५ ॥  
 सपञ्चलवणाः पेयाः त्रिहृद्गुडसुकल्पिताः ।  
 तं प्रहृत्तं यथालाभं मूत्रतैलसुरासवैः ॥ ६ ॥  
 दध्यन्ध्रवेतसचारान् सरामठान् सचित्रकान् ।  
 पिबेत्तैलारनालाभ्यामुरोग्रहनिहतये ॥ ७ ॥  
 यथातुरेणात्र कृतस्य कर्मणो विधेर्विरोधो न भवेत्सनागपि ।  
 यथा बलं वीक्ष्य च शुद्धविग्रहं तथाविधं पथ्यमिति प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥  
 इति वङ्गसेनसङ्घितः उरोग्रहनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

## अथ मूत्ररुक्छनिदानमाह ।

व्यायामं तीक्ष्णोषधरुद्धमद्यप्रसङ्गनित्यदुतपृष्ठयानात् ।  
 आनूपमव्याध्यशनादजीर्णात् स्युर्मूत्ररुक्छाणि नृणां तथाष्टी ॥  
 पृथग्मलाः स्रैः कुपिता निदानैः सर्वेष्वध्वा कोपमुपेत्य वस्ती ।

मूत्रस्य माग परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कण्ठात् ॥२॥  
 तीव्रा हि हृग्वह्वणवस्तिमेद्रे स्वल्पं सुदुर्मूत्रयतीह वातात् ।  
 पीतं सरत्तं सरत्तं सदाहं कण्ठं सुदुर्मूत्रयतीह पित्तात् ॥ ३ ॥  
 वस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोथौ मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकण्ठे ।  
 सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाताद्भवन्ति तत् कण्ठतमञ्च कण्ठम् ॥४

मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु च ।

मूत्रकण्ठं तदाघाताज्जायते भृशदारुणम् ।

वातकण्ठेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ५ ॥

शकतस्तु प्रतिघाताद्वायुर्विगुणतां गतः ।

आधानं वातशूलञ्च मूत्रसङ्गं करोति च ॥ ६ ॥

अश्मरीहेतुतत्पूर्वं मूत्रकण्ठमुदाहरेत् ॥ ७ ॥

शुके दोषैरुपहते मूत्रमार्गं विधारिते ।

सशकं मूत्रयेत् कण्ठ्राहस्तिमेहनशूलवान् ॥ ८ ॥

अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसम्भवलक्षणे ।

विशेषणं शर्करायाः शृणु कीर्तयतो मम ॥ ९ ॥

पञ्चमानाश्मरीपित्ताच्छोथमाणा च वायुना ।

विमुक्तकफसन्धाना क्षरन्ती शर्करा मता ॥ १० ॥

हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षावग्निस्तु दुर्बलः ।

तथा भवति मूर्च्छा च मूत्रकण्ठश्च दारुणम् ॥ ११ ॥

अथ चिकित्सायाह ।

अभ्यञ्जनञ्चे हनिरुहवस्तिस्वेदोपनाहोत्तरवस्तिसेकान् ।

स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धान् दद्याद्रसाञ्चानिलमूत्रकण्ठे ॥१२॥

अमृता नागरा धात्री वाजिगन्धा त्रिकण्टकम् ।

प्रपिवेहातरोगार्तः शूलवान् मूत्रकण्ठवान् ॥ १३ ॥

पुनर्नवैरण्डशतावरीभिः पत्तूरहृत्पीववलाश्मभिन्निः ।

द्विपञ्चमूलेन कुलत्यकेन यवैश्च तोयोत्कथिते कषाये ॥१४॥

तैलं वराहर्षवसाष्टतश्च तैरेव कश्चैर्कैर्कैश्च सिद्धम् ।

तन्मात्रयाच प्रतिहन्ति पीतं शूलान्वितं श्लाघतमूत्रकृच्छ्रम् ॥११॥

पुनर्नवाषी नियमः । इति रातकृच्छ्रम् ।

सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा येसो विधिर्वस्त्रिपयोविकाराः ।

द्राक्षा विदारौक्षुरसैर्घृतैश्च कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्याः ॥१२॥

कुशः काशः शरो दर्भः क्षुद्रश्चेति ऋणोद्भवम् ।

पित्तकृच्छ्रद्वरं पञ्च शूलं वस्त्रि विशोधनम् ॥ १७ ॥

एतस्त्रिहं पयः पीतं मेद्वगं हन्ति शोणितम् ॥ १८ ॥

शतावरीकासकुशाश्वदंष्ट्रा विदारि शालीक्षुशकेशकषाम् ।

क्वाथं सुशीतं मधुशर्कराभ्यां युक्तं पिबेत्पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रे ॥१९॥

एर्वारुबीजं मधुकं सदावीं पैत्ते पिबेत्तण्डुलधावनेन ।

दावीं तुषैलामलकोरसेन समाक्षिकं पित्तकृते च कृच्छ्रे ॥२०॥

हरीतकीगोक्षुरराजवृक्षपाषाणभिह्वन्वयवासकानाम् ।

क्वाथं पिबेन्माक्षिकसंप्रयुक्तं कृच्छ्रे सदाहे सरुजे विषन्धे ॥ २१ ॥

शतावरीकासकुशाश्वदंष्ट्रा विदारिकेक्ष्वामलकैश्च सिद्धम् ।

सर्पिः पयो वा सितया विमिश्रं कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु योज्यम् ॥२२॥

इति शतावरीष्टम् ।

त्रिकण्टकैरण्डकुशाद्यभीरु कर्कारुकेक्षुस्वरसेन सिद्धम् ।

सर्पिर्गुडार्धांशयुतं प्रयोज्य कृच्छ्राश्मरौ मूत्रविघातदोषे ॥२३॥

अयं विशेषेण पुरा विधेयः सर्वाश्मरीणां प्रवरः प्रयोगः ।

इति त्रिकण्टकाद्यं घृतम् । इति पित्तकृच्छ्रम् ।

क्षारोष्णतीक्ष्णौषधमन्त्रपानं स्वेदो यवान्नं वमनं निरूहाः ।

तक्रश्च तिलोषणसिद्धतैलान्यभ्यङ्गपानं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ २४ ॥

मूत्रेण सुरया वापि कदलीस्वरसेन वा ।

कफकृच्छ्रविनाशाय सूक्ष्मं पिष्ट्वा त्रुटिं पिबेत् ॥ २५ ॥

तक्रेण युक्तं शितिवारकस्य बीजं पिबेन्मूत्रविघातहेतोः ।

पिवेत्तथा तण्डुलबाबनिन प्रबालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ २६ ॥  
 सर्वं त्रिदोषप्रमथे च कृच्छ्रे स्थानानुपूर्व्या प्रसमीक्ष्य कार्यम् ।  
 त्रिभ्योऽधिके प्राग्बमनं कफे स्थात्पित्ते विरेकः पवने च वस्ति ॥ २७ ॥

बृहती धावनी पाठा यष्टीमधुकलिङ्गकाः ।  
 पाचनीयो बृहत्यादिः कृच्छ्रेदोषत्रयापहः ॥ २८ ॥  
 गुडेन मिश्रितं क्षीरं कटूणां कामतः पिवेत् ।  
 मूत्रकृच्छ्रेषु सर्वेषु शर्करा वातरोगनुत् ॥ २९ ॥

इति त्रिदोषकृच्छ्रम् ।

मूत्रकृच्छ्रेऽभिघातोत्थे वातकृच्छ्रं क्रिया मता ।  
 पञ्चवल्कलकलेपः कवोष्णोऽत्र प्रशस्यते ॥ ३० ॥  
 मद्यं पिबेद्वा ससितं ससर्पिः शृतं पयश्चापि सिताज्ययुक्तम् ।  
 धात्रीरसं चेक्षुरसं पिबेद्वा कृच्छ्रे सरक्ते मधुना विमिश्रम् ॥ ३१ ॥

इति अभिघातकृच्छ्रम् ।

लेष्टं शुक्रविबन्धोत्थे शिलाजतु समाक्षिकम् ।  
 वृथैर्बृंहितधातोश्च विधेयाः प्रमदोत्तमाः ॥ ३२ ॥

इति शुक्रजं मूत्रकृच्छ्रम् ।

एलाहिङ्गयुतं क्षीरं सर्पिर्मिश्रं पिबेन्नरः ।  
 मूत्रहृद्रोगशुद्धयर्थं शुक्रदोषहरं परम् ॥ ३३ ॥  
 खेदचूर्णक्रियाभ्यङ्गवस्तयः स्युः पुरीषजे ।  
 कृच्छ्रे तत्र विधिः कार्यो सर्वशुक्रविबन्धजित् ॥ ३४ ॥  
 काथो गोक्षुरबीजस्य यवक्षारयुतः सदा ।  
 मूत्रकृच्छ्रं शकृज्जन्म पीतः शीघ्रं नियच्छति ॥ ३५ ॥

इति शकृज्जं कृच्छ्रम् ।

सप्तच्छदारग्वधकेतकैलाः निम्बः करञ्जः कुटजो गडूची ।  
 साध्या जले तेन पचेद्यवागूँ सिद्धं कषायं मधुसंयुतं वा ॥ ३६ ॥  
 एर्षारबीजकल्कश्च शकृज्जं पिष्ट्वाक्षसंमितः ।

धान्यान्मूलवणेः पीयो मूत्रकृच्छ्रविनाशनः ॥ ३७ ॥

त्रिकण्टकारम्बुधदर्भकाशहुरालभा पर्वतभेदपण्याः ।

निघ्नन्ति पीता मधुनाश्मरीन्तु सम्प्राप्तमृत्योरपि मूत्रकृच्छ्रम् ॥

निदग्धिकायाः स्वरसं कुडुवं मधुसंयुतम् ।

मूत्रदोषहरं पीत्वा नरः सम्पद्यते सुखम् ॥ ३८ ॥

कषायोऽतिबलामूल साधितोऽशेषकृच्छ्रजित् ।

पीतञ्च त्रपुसौबीजं सतिलाज्यं पयोन्वितम् ॥ ४० ॥

त्रिफलायाः सुपिष्टायाः कल्कं कोलसमन्वितम् ।

वारिणा लवणीकृत्य पिबेन्मूत्ररुजापहम् ॥ ४१ ॥

यवोरुवुकैस्तृणपञ्चमूलपाषाणभेदैः सशतावरीभिः ।

कृच्छ्रेषु गुग्गुल्वभयाविमिश्रैः कृतः कषायो गुडसम्पयुक्तः ॥ ४२ ॥

मूलानि कुशकाशेक्षु शराणां चेक्षुबालिकाः ।

मूत्राघातेऽश्मरीकृच्छ्रे पञ्चमूली तृणात्मिका ॥ ४३ ॥

गुडमामलकं पिष्टं श्रमघ्नं तर्पणं प्रियम् ।

पित्तासृग्दाहशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ॥ ४४ ॥

सितातुल्यो यवक्षारः सर्वकृच्छ्रप्रणाशनः ।

द्राक्षासितो पलाकल्कं कृच्छ्रघ्नं मस्तुना युतम् ॥ ४५ ॥

विदारो शारिवा छागशृङ्गी वत्सादिनी निशा ।

कृच्छ्रं पित्तानिलं हन्ति वक्षिजं पञ्चमूलकम् ॥ ४६ ॥

एलाश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीनाम्

एवोरुवीजलवणोत्तमकुङ्कुमानाम् ।

घूर्णानि तण्डुलजले लुलितानि पीत्वा

प्रत्यग्रमृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥ ४७ ॥

शयोरजः श्लेष्मपिष्टं मधुना सह योजितम् ।

मूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याशु त्रिभिल्लैर्हैर्न संग्रयः ॥ ४८ ॥

पुनर्नवामूलतुला दर्भमूलं शतावरी ।

बलातुरङ्गगन्धाः कृष्णमूलं त्रिकण्टकम् ॥ ४८ ॥  
 विदारीगन्धानामाह्व मुडूच्यतिबला तथा ।  
 पृथग्दशपलान् भागानपां द्रोणे विपाचयेत् ॥ ५० ॥  
 तेन पादावशेषेण घृतस्यार्द्धाढकं पचेत् ।  
 मधुकं शृङ्गवेरञ्च द्राक्षासैन्धवपिप्पलीः ॥ ५१ ॥  
 द्विपलानि पृथग्दत्त्वा यवान्याः कुडवं तथा ।  
 त्रिंशद्गुडपलान्यत्र तैलस्त्रैरण्डजस्य च ॥ ५२ ॥  
 एतदीश्वरपुत्राणां प्राग्भोजनमनिन्दितम् ।  
 राज्ञां राजसमानानां बहुस्त्रीपतयश्च ये ॥ ५३ ॥  
 मूत्रकृच्छ्रे कटीशूले तथा गाढपुरीषिणाम् ।  
 मेद्ववङ्कणशूले च योनिशूले च शस्यते ॥ ५४ ॥  
 यथोक्तानाञ्च गुल्मानां वातशोणितजाश्च ये ।  
 बन्धं रसायनं श्रौतं सुकुमारकुमारकम् ॥ ५५ ॥  
 पुनर्नवाशते द्रोणे देयोऽन्येष्वपि चापरः ।

इति सुकुमारकुमारकः पुनर्नवादिषेष्टः ।

मूत्राघातविधानमप्यत्रकार्यम् ।

इति ब्रह्मसिंहसङ्ग्रहितः मूत्रकृच्छ्रनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ मूत्राघातनिदानमाह ।

जायन्ते कुपितैर्दीर्घै मूत्रघातास्त्रयोदश ।  
 प्रायो मूत्रविघातादीर्वातकुण्डलिकादयः ॥ १ ॥  
 रौक्माद्देगाभिघाताद्वा वायुर्वस्ती सवेदनः ।  
 मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकुतः ॥ २ ॥  
 मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं संप्रवर्त्तते ।  
 वातकुण्डलिकान्तान्तु व्याधिं विद्यात् सुदारुणम् ॥ ३ ॥

आध्याययन् वस्तिगुदं रुध्वा वायुचक्षुःश्रिताम् ।  
 कुर्यातीवार्त्तिमष्टौकां मूत्रविण्णार्भरोचिनीम् ॥ ४ ॥  
 वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ।  
 निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तेर्वस्तिगतोऽनिलः ॥ ५ ॥  
 मूत्रसङ्गो भवेत् तेन वस्तिक्लृप्तिनिपीडितः ।  
 वातवस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः क्लृष्टप्रसाधनः ॥ ६ ॥  
 चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्त्तते ।  
 मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ ७ ॥  
 मूत्रस्य वेगेऽभिहिते तदुदावर्त्तहेतुकः ।  
 अपानः कुपितो वायु रुदरं पूरयेद् भृशम् ॥ ८ ॥  
 नाभेरधस्तादाधानं जनयेत्तीव्रवेदनम् ।  
 तन्मूत्रजठरं विद्या दधोवस्तिनिरोधनम् ॥ ९ ॥  
 वस्ती वाप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः ।  
 मूत्रं प्रवृत्तं सज्येत सरक्तं वा प्रवाहतः ॥ १० ॥  
 स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाप्यनीरुजम् ।  
 विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसंश्रितः ॥ ११ ॥  
 रुक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।  
 मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥ १२ ॥  
 अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।  
 अश्मरीतुष्यरुग् ग्रन्थिः मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥ १३ ॥  
 मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शकसुवृतम् ।  
 स्थानात् च्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तते ।  
 भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशकं तदुच्यते ॥ १४ ॥  
 व्यायामाध्वातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्यानिक्लाहृतम् ।  
 वस्तिं मेद्रं गुदश्चैव प्रदहन् स्रावयेदधः ॥ १५ ॥  
 मूत्रं चारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव च ।

कृच्छ्रात्पुनः पुनर्जन्तो कृच्छ्रावात् वदन्ति तम् ॥ १६ ॥

पित्तं कफो वा ह्यौ बाष्पि संहृद्येतेऽनिलेन चेत् ।

कृच्छ्रान् मूत्रं तथा पीतं रक्तं श्वेतं घनं सवेत् ॥ १७ ॥

सदाहं रोचनाशङ्कचूर्णवर्षणं तन्नवेत् ।

शुष्कं समस्तवर्षं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥ १८ ॥

रुद्धदुर्बलघो वर्ततेनोदावर्त्तं शक्यथा ।

मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः ॥ १९ ॥

विड्गन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्रात् विड्घातं विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

द्रुताध्वलङ्गनायासै रभिघातात्प्रपीडनात् ।

सस्यानादस्तिरुद्धतः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥ २१ ॥

शूलस्यन्दनदाहार्त्तो विन्दुं विन्दुं सवत्यपि ।

पीडितस्तु स्रजेहारां संस्रज्योद्देष्टनार्त्तिमान् ॥ २२ ॥

वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम् ।

पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवार मबुद्धिभिः ॥ २३ ॥

तस्मिन् पित्तान्धिते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता ।

श्लेष्मणा गौरवं शोथः श्लिग्धं मूत्रं घनं सितम् ॥ २४ ॥

श्लेष्मरुद्धविलो वस्तिः पित्तोदीर्णा न सिध्यति ।

प्रविभ्रान्तविलः साध्यो न च यः कुण्डलीकृतः ।

स्यादस्ती कुण्डलीभूते ढग्लोहः श्वास एव च ॥ २५ ॥

अथ चिकित्साभाह ।

श्लेहश्लेदोपपन्नस्य हितं स्त्री हविरचनम् ।

दद्यादुत्तरवस्तिश्च मूत्राघाते सवेदने ॥ २६ ॥

नलकुशकाशेक्षुशिफां कथितां प्रातः सुश्रीतलां ससिताम् ।

पिबतो नश्नति नियतं मूत्रग्रह इत्युवाच कविः ॥ २७ ॥

गोधापद्या मूलं कथितं घृततैलगोरसोन्मिश्रम् ।

पीतं निरुद्धमचिरात् भिगति मूत्रसङ्घातम् ॥ २८ ॥



पिबेच्छिलजतुक्ताद्ये युक्ते वीरतरादिके ।

रसं दुरालभाया वा कषायं वासकस्य वा ॥ २८ ॥

क्वाथं सपत्रमूलस्य गोक्षुरोः सफलस्य च ।

पिबेन्मधुसितायुक्तं मूत्रकृच्छ्रजापहम् ॥ ३० ॥

घनसारस्य चूर्णेन वस्त्रवर्तिः कृताम्बुना ।

गुण्डयित्वा ध्वजे क्षिप्त्वा मूत्ररोधं जहति तम् ॥ ३१ ॥

सदा भद्राश्मभिन्मूलं शतावर्याश्च चित्रकम् ।

रोहिणीकीकिलाक्षी च क्रीश्च स्थूलत्रिखण्डकम् ॥

स्रक्णपिष्टः सुरापीतोमूत्राघातप्रवाधनः ॥ ३२ ॥

पिबेद्द्विद्विषिष्यामूलं दुग्धमुक्त् तण्डुलाम्बुना ।

वस्तिमुत्तरवस्तिं वा सर्वेषामिव दापयेत् ॥ ३३ ॥

निदिग्धिकायाः स्वरसं पिबेद्वा तक्रसंयुतम् ।

जले कुङ्कुमकल्कं वा सक्षौद्रमुषितं निशि ॥ ३४ ॥

सतैलं पाटलाभस्य चारवहा परिश्रुतम् ।

सुरां सौवर्चलवतीं मूत्राघाती पिबेन्नरः ॥ ३५ ॥

त्रिकण्टकैरण्डशतावरौभिः सिद्धं पयो वा त्रणपञ्चमूलैः ।

गुडप्रगाढं सघृतं पयो वा रोगेषु कृच्छ्रादिषु शस्तमेतत् ॥ ३६ ॥

शृतशीतपयोऽन्नाशी चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।

पिबेत् सशर्करं श्रेष्ठं मुष्णवाते सशोणिते ॥ ३७ ॥

शिलोद्भवैरण्डकुशास्थिरादिपुनर्नवाभीररसेषु सिद्धम् ।

तैलं शृतं क्षीरमथानुपानं कालेषु कृच्छ्रादिषु संप्रयोज्यम् ॥ ३८ ॥

इति शिखीत्रिदादि तैलम् ।

धान्यगोक्षुरकक्वाथ कल्कसिद्धं घृतं हितम् ।

मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे शुक्रदोषे च दारुणे ॥ ३९ ॥

इति धान्यगोक्षुरकं घृतम् ।

अम्बुष्ठा पाटला चैव वर्षाभूद्वयमेव च ।

विदारौकन्दकाशश्च कुशमीरटगोक्षुराः ॥ ४० ॥  
 पाषाणभेदो वाराही शालिमूलं शरस्तथा ।  
 भङ्गातकं शिरोषस्य मूलमेषामथाहरेत् ॥ ४१ ॥  
 समभागानि सर्वाणि क्वाथयित्वा विचक्षणः ।  
 पादशेषे कषाये तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४२ ॥  
 कल्कं दत्त्वा च मतिमान् गिरिजं मधुकं तथा ।  
 नीलोत्पलन्तु काकोली वीजं त्रापुसमेव च ॥ ४३ ॥  
 कूष्माण्डजं तथैर्वारुसम्भवञ्च समं भवेत् ।  
 उष्णवातं निहन्येतद् घृतं भद्रावहं स्मृतम् ॥ ४४ ॥

इति भद्रावहं घृतम् ।

विदारौ वृषको यूथी मातुलुङ्गी च भूस्तृणम् ।  
 पाषाणभेदः कस्तूरी वसुको वशिरोऽनलः ॥ ४५ ॥  
 पुनर्नवा वचा रास्ना बला चातिबला तथा ।  
 कशेरुविसमृङ्गाट तामलकश्च स्थिरादयः ॥ ४६ ॥  
 शरेक्षुदर्भमूलञ्च कुशः काशस्तथैव च ।  
 पलद्दयन्तु संगृह्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ४७ ॥  
 पादशेषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।  
 शतावर्यास्तथा धात्र्याः स्वरसो घृतसन्मितः ॥ ४८ ॥  
 षट्पलं शर्करायाश्च कार्ष्णिकाण्यपराणि च ।  
 यद्याह्नं पिप्पली द्राक्षा काश्मर्यं सपरुषकम् ॥ ४९ ॥  
 एला दुरालभा कौन्ती कुङ्कुमं नागकेशरम् ।  
 जीवनीयानि चाष्टौ च दत्त्वा च द्विगुणं पयः ॥ ५० ॥  
 एतस्मिन्निर्विपक्त्वथं शनैर्मृद्वग्निना भिषक् ।  
 सूत्राघातेषु सर्वेषु विशोषात् पित्तजेषु च ॥ ५१ ॥  
 सर्कर्यश्मरिशूलेषु शोणितप्रभवेषु च ।  
 हृद्रोगे पित्तगुल्मे च वातासृक् पित्तजेषु च ॥ ५२ ॥

कासश्वासक्षतोरस्क धनुस्त्रीभारकर्षिते ।  
 वृष्णाच्छर्दिमनःकम्य शोणितच्छर्दिते तथा ।  
 रक्ते यक्ष्मस्यपश्मारे तथोन्मादशिरोग्रहे ॥ ५३ ॥  
 योनिदोषे रजोदोषे शुक्रदोषे स्वरामये ।  
 एतत् स्मृतिकरं वृथं वाजीकरणमुत्तमम् ।  
 पुत्रदं बलवर्णाक्यं विशेषाद्वातनाशनम् ॥ ५४ ॥  
 पानभोजननस्येषु न क्वचिप्रतिहन्यते ।  
 विदारोष्ठतमित्युक्तं रसायनमनुत्तमम् ॥ ५५ ॥

इति विदारोष्ठतम् ।

पिष्ट्वाखुमलमुष्णेन चारनालेन पेषयेत् ।  
 वह्नमूत्रं निहन्त्याशु तथैव करभीभवम् ॥ ५६ ॥  
 स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोणितं यस्य रिच्यते ।  
 मैथुनोपरमश्वास्य वृंहणीयो विधिर्हितः ॥ ५७ ॥  
 ताम्रचूडवसातैलं हितञ्चोत्तरवस्तिषु ।  
 स्वगुप्ताफलशुद्धीका कृष्णक्षुरसितारजः ॥ ५८ ॥  
 समंशमर्द्धभागानि क्षीरक्षौद्रघृतानि च ।  
 सर्वं सम्यग्विमथ्याक्षमात्रं लीढ्वा पयः पिवेत् ॥ ५९ ॥  
 हन्ति शुक्रक्षयोत्यांश्च दोषान् बन्ध्यासुतप्रदम् ॥ ६० ॥

इति स्वगुप्तादि मयः ।

क्षौद्रार्द्धभागः कर्तव्यो भागः स्यात् क्षीरसर्पिषोः ।  
 शर्करायाश्च चूर्णञ्च द्राक्षाचूर्णञ्च तक्षमम् ॥ ६१ ॥  
 स्वयंगुप्ताफलञ्चैव तथा चेक्षुरसस्य च ।  
 पिप्पलीनां तथा चूर्णं समभागं प्रदापयेत् ॥ ६२ ॥  
 तदैकध्वं समानीय खजेनाथ विमथ्य च ।  
 तस्य पाणितलं चूर्णं लिहन् क्षीरं ततः पिवेत् ॥ ६३ ॥  
 एतद्वर्षिः प्रयुञ्जानः शुद्धदेहो नरः सदा ।

शुक्रदोषान् जयेत्सर्वान् ये चापि भृशदुर्जयाः ॥ ६४ ॥

जयेच्छीघ्रतरोगांश्च बन्ध्या गर्भं लभेत च ।

सर्पिरेतप्रयुञ्जानात् योनिदोषात् प्रसुच्यते ॥ ६५ ॥

इति चौद्राईभागं घृतम् ।

अश्वरीमूत्रकृच्छ्रेषु भोजनं यत् प्रकीर्तितम् ।

मूत्राघातेषु तत्कुर्व्याद्देशकालविधानवित् ॥ ६६ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः सूत्राघातनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥

### अथाश्वरीनिदानमाह ।

वातपित्तकफैस्त्रिस्रश्चतुर्थी शुक्रजा मता ।

प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वा अश्वर्यः स्युर्यमोपमाः ॥ १ ॥

विशोषयेदस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।

यदा तदाश्वर्यपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥ २ ॥

नैकदोषाश्रयाः सर्वा अथासां पूर्वलक्षणम् ।

वस्त्राधानं तदासन्न देशेषु परितोऽतिरुक् ॥

मूत्रे वस्तसगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ॥ ३ ॥

सामान्यलिङ्गं रुग्णाभिसेवनीवस्त्रिमूर्द्धसु ।

विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तथा मार्गनिरोधनम् ॥ ४ ॥

तद्व्यपायात् सुखं मेहे दृच्छे गोमेदकोपमम् ।

तत्सङ्घोभात् क्षते सास्र मायासाञ्चातिरुग्भवेत् ॥ ५ ॥

तत्र वाताद् भृशं चार्त्तो दन्तान् खादति वेपते ।

गृह्णाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं कण्ठम् ॥ ६ ॥

सानिलं सुञ्चति शकत् सुद्धर्मेहति विन्दुशः ।

श्यावा रुन्नाश्वरी चास्य स्याच्चिता कण्ठकैरिव ॥ ७ ॥

अथ चिकित्सानाम् ।

तस्याः पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते ॥ ८ ॥  
 शुण्ठाग्निमन्यपाषाण शिशुवरुणगोक्षुरैः ।  
 अभयारग्वधकल्कैः क्वाथं कृत्वा विचक्षणः ॥ ९ ॥  
 रामठच्चारलवण चूर्णं दत्त्वा पिबेन्नरः ।  
 अश्मरीमूत्रकृच्छ्रं दीपनं पाचनं परम् ॥  
 हन्यात्कोष्ठाश्रितं वातं कट्यूरुगुदमेद्रजम् ॥ १० ॥

इति शष्पादिः ।

एलोपकुल्यामधुकाश्मभेदकौन्तीश्वदंष्ट्रावृषकोरुवूकैः ।  
 शृतं पिबेदश्मजतुप्रगाढं सशर्करं चाश्मरीमूत्रकृच्छ्रे ॥ ११ ॥

इति एलादिकाथः ।

वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां शुण्ठीगोक्षुरसंयुताम् ।  
 यवच्चारगुडं दत्त्वा क्वाथयित्वा पिबेद्धितम् ॥ १२ ॥  
 अश्मरीं वातजां हन्याच्चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १३ ॥  
 पाषाणभेदोवसुकोवशिरोऽश्मन्तकस्तथा ।  
 शतावरीश्वदंष्ट्रा च वृहती कण्टकारिका ॥ १४ ॥  
 कपोतवङ्गामलकी काञ्चनोशीरगुण्डकाः ।  
 वृक्षादनौ भङ्गुकश्च वरुणः शाकजं फलम् ॥ १५ ॥  
 यवाः कुलत्थकोलानि कतकस्य फलानि च ।  
 उषकादिप्रतिवापमेघां क्वाथैः शृतं घृतम् ॥  
 भिनत्ति वातसम्भूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ॥ १६ ॥

इति पाषाणभेदाद्यं घृतम् ।

क्षारान् यवागूः पेट्यांश्च कषायांश्च पयांसि च ।  
 भोजनानि प्रकुर्वीत वर्गेरश्मरिनाशनैः ॥ १७ ॥  
 वीरहृत्तोऽग्निमन्यश्च काशहृत्क्षादनीकुशाः ।  
 मोरटेन्द्रीवरो सूर्यभक्ता गोक्षुरटुण्डुकाः ॥ १८ ॥

वसुकोवशिरो दर्भं शैरीयावश्मभेदकः ।

गुन्द्रोऽनल कुरण्टश्च गणो वीरतरादिकाः ॥ १९ ॥

अश्वरीशर्कराश्च माकृतार्तिहरो गणः ।

वृहहाते वीरतर स्तदभावे मतः शरः ॥ २० ॥

इति वीरतरादिगणः । इति वाताश्वरी ।

अथ पिताश्वरीनिदानमाह ।

पित्तेन दह्यते वस्तिः पथ्यमान इवोक्षणा ।

भक्तातकास्त्रिसंस्थाना रक्ता पीता सिताश्वरी ॥ २१ ॥

अथ चिकित्सानाह ।

कुशः काशः शरो गुन्द्रः उल्कटो मोरटाश्मभित् ।

दर्भो विदारो वाराहो शालिमूलं त्रिकण्टकम् ॥ २२ ॥

भङ्गुक पाटला पाठा पत्तुरोऽथ कुरण्टिका ॥ २३ ॥

पुनर्नवा शिरीषश्च कथितास्तेषु साधितम् ।

घृतं शिलाह्वमधुकैर्वीजैरिन्दीवरस्य च ॥ २४ ॥

त्रपुषेर्वारुकादीनां वीजैश्चावापितं शुभम् ।

भिनत्ति पित्तसंभूता मश्वरीं क्षिप्रमेव तु ॥ २५ ॥

इति कुशाद्यं घृतम् ।

क्षारान् यवागूः पेयांश्च कषायाणि पयांसि च ।

मोजनादि प्रकुर्वीत वर्गेऽस्मिन् पित्तनाशने ॥ २६ ॥

शिलाजतु शिलाह्वं स्यात्पटीरोगुत्यगुन्द्रकौ ।

मधुकः कृत ऋस्रत्वाद् वीजैर्वीजकमुच्यते ॥ २७ ॥

कुर्यात् क्षारादिकं क्वाथे तस्मिन् क्षयमवापकैः ।

वर्गत्वेन यथालाभं परिभाषा प्रवर्त्तते ॥ २८ ॥

इति पिताश्वरी ।

अथ कफाश्वरीनिदानमाह ।

वस्तिर्निस्तुघ्नत इव क्षेक्षणा शीतलो गुदः ।

अशरी महती श्लेष्माः श्लेष्मवर्णाः सिलायकाः ॥ २८ ॥  
 एता भवन्ति बाह्यानां तेषामेषाः श्लेष्मः ॥  
 आन्वयोपचयात्पश्चाद् श्लेष्मवर्णयोः सुष्माः ॥ २९ ॥  
 अथ चिकित्सासंग्रहः ।

अथे वक्ष्यकादौ तु गुग्गुल्वेलाहरेणुभिः ।  
 कुष्ठभद्राङ्गमरिचचित्रकैः ससुराङ्गयैः ॥ ३१ ॥  
 एतैः सिद्धमजासर्पिरूपकादिगणेन वा ।  
 भिनत्ति कफसंभूता अशरीं क्षिप्रमेव च ॥ ३२ ॥  
 भद्रादिस्त्रेण चात्रेष्टो गणः श्यामादिको बुधैः ॥ ३३ ॥

इति वक्ष्यादि इत्यम् ।

क्षारान् यवागूः पेयांश्च कषायाणि पयांसि च ।  
 भोजनानि प्रकुर्वीत वर्गेऽस्मिन् कफनाशने ॥ ३४ ॥  
 इति कफाशरी ।

अथ शुक्राशरीनिदानमाह ।

शुक्राशरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् ।  
 स्थानात् श्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥  
 शोषयत्युपसंहृत्य शुक्रं तच्छुक्रजाशरी ॥ ३५ ॥  
 वस्तिरुक्ष्णं वृक्षच्छ्रुत्वं मुष्कश्चयथुकारिणी ।  
 तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ॥ ३६ ॥  
 पीडिते त्वक्काशेऽस्मिन्नश्मर्येव च शर्करा ।  
 अणुशो वायुना भिन्ना स्यात्तस्मिन्ननुलोमगे ॥ ३७ ॥  
 निरेति सह सूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते ।  
 सूत्रस्रोतः प्रविश्यैताः सिक्ताः कुर्युरुपद्रवान् ॥ ३८ ॥

अथ उपद्रवानाह ।

दौर्बल्यं सदनं कार्म्यं कुचिरोममथादधिम् ।

पाण्डुत्वमुष्णवातश्च तृणानि हृत्पीडनं वमिम् ॥ ३९ ॥

प्रसूननाभिद्विषणं वदन्मूत्रं रजातुरम् ।

अश्वत्थोऽप्ययत्नाद्यु सिकता शर्करान्विताः ॥ ४० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

शुक्राश्वत्थान्तु सामान्यो विधिरश्वरिनाशनः ।

यवक्षारगुडोन्मिश्रं रसं पुष्पफलोद्भवम् ॥

पिवेन्मूत्रविवन्धनं शर्कराश्वरीनाशनम् ॥ ४१ ॥

तिलापामार्गकदली पलाशयवविल्वजः ।

क्वाथः पेयोऽविमूत्रेण शर्कराश्वरिनाशनः ॥ ४२ ॥

केम्बुकाङ्गोलकनक शाकेन्द्रीवरजैः फलैः ।

पीतमुष्णांस्तु सगुडं शर्करां पातयत्यधः ॥ ४३ ॥

शणभिद्वोक्षुरकोरुवृकौ द्वे कण्टकार्यौ क्षुरकाहमूलम् ।

॥ पिवेत्क्षीरसुपिष्टमेतत् स्याद्भेदनार्थं सिकताश्वरीणाम् ॥ ४४ ॥

यः पिवेद्रजनीं सम्यक् सगुडं तुषवारिणा ।

तस्याश्च चिररूढापि यात्यस्तं मेदृशर्करा ॥ ४५ ॥

पिबतः कुटजं दध्ना पथ्यमन्नं च खादतः ।

निपतत्यचिरान्तस्य नियतं मेदृशर्करा ॥ ४६ ॥

व्राणुसवीजं दध्ना पीतं वा नारिकेलजं कुसुमम् ।

विण्मूत्रशर्कराया भवति सुखी कतिपयैर्दिवसैः ॥ ४७ ॥

श्वदंष्ट्रा वारुणीशुण्ठी, क्वाथं क्षौद्रयुतं पिवेत् ।

शर्कराश्वरिशूलघ्नं मूत्रकञ्चु हरं परम् ॥ ४८ ॥

शूष्माण्डकरसो द्विङ्गुयवक्षारसमायुतः ।

वस्ती मेद्रे सशूले च शर्कराश्वरिनाशनः ॥ ४९ ॥

नर्नवायो रजनीश्वदंष्ट्रा फल्गुप्रवालाश्च सदभ्रमुष्थाः ।

पौराण्यमव्येक्षुरसप्रपिष्टः पेयोऽभवेदश्वरिशर्करासु ॥ ५० ॥

वरुणत्वक्च्छिलाभेद, शुण्ठीगोक्षुरकैः क्षतः ।



कषायः क्षारसंयुक्तः शर्कराश्च भिन्नश्चपि ॥ ५१ ॥  
 पञ्चमूल्यास्तृणाख्याया स्तथा गोक्षुरकस्य च ।  
 पृथग्दशपलान् भागान् जलद्रीणे विपाचयेत् ॥ ५२ ॥  
 चतुर्भागावशिष्टेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।  
 गुडगोक्षुरवीजश्च कल्कं तत्र प्रदापयेत् ॥ ५३ ॥  
 तत्सिद्धं मूत्रदोषेषु शर्करास्वप्नरोगेषु च ।  
 स्नेहेन भोजने चैव प्रयोज्यं सर्पिरुत्तमम् ॥ ५४ ॥

इति दृष्यपञ्चमूल्याद्यं घृतम् ।

त्वक् पत्रफलमूलस्य वरुणात् सत्रिकण्टकात् ।  
 कषायेण पचेत्तैलं वस्तिना स्थापनेन च ॥ ५५ ॥  
 शर्कराश्मरौशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ।

इति वरुणतैलम् ।

कुशाग्निमन्थशैरेय नलदर्भेक्षुगोक्षुराः ।  
 कपोतवङ्कावसुकवशिरिन्दीवरीशराः ॥ ५६ ॥  
 धातक्यरलुबन्दाक कर्णिकाराश्मभेदकाः ।  
 एषां कल्ककषायाभ्यां सिद्धं तैलं प्रयोजयेत् ॥ ५७ ॥  
 पानाभ्यञ्जनयोगेन वस्तिनोत्तरवस्तिना ।  
 शर्कराश्मरिरोगेषु मूत्रकृच्छ्रे च दारुणे ॥ ५८ ॥  
 प्रदरे योनिशूले च शुक्रदोषे तथैव च ।  
 बन्ध्यागर्भप्रदं प्रोक्तं तैलमेतत् कुशादिकम् ॥ ५९ ॥

इति कुशाद्यं तैलम् । इति प्रकाशरौ ।

नागरवरुणगोक्षुरपाषाणभित् कपोतवङ्कजः क्षायः ।  
 गुड्यावशूकविमिश्रः पीतो हृन्त्यश्मरौसुग्राम् ॥ ६० ॥  
 त्रिकण्टकस्य वीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।  
 अविक्षीरेण सप्ताहं पेयमश्मरिनाशनम् ॥ ६१ ॥  
 पिवेद्दृष्यजं मूलं क्षायं तत्काष्कसंयुतम् ।

क्वाथश्च शिपुमूलोत्थः कटूष्णीऽश्मरिनाशनः ॥ ६२ ॥

शुक्रवैरयवक्षारं पथ्याकालीयकान्वितः ।

दधिमण्डो भिन्नखग्रामश्मरीमाशु पानतः ॥ ६३ ॥

पाषाणभेदवरुणगोक्षुरकपोतवङ्गजः क्वाथः ।

मिरिजतु गुडप्रगाढः कर्काटिका त्रपुसबीजयुतः ॥ ६४ ॥

पेयोऽश्मरीमवश्यं दुर्भेदामपि भिनत्ति योगवरः ।

शिशुरिणमिव शतकोटिः शतमन्योर्हस्तनिर्मुक्तः ॥ ६५ ॥

श्रीपर्णीफलबीजं मथितेन यः पुमानद्यात् ।

शाकमशित्वावश्यं तद्धन्ति रोगाश्मरीपीडाम् ॥ ६६ ॥

खट्वैरण्डवीजानि नागरं वरुणत्वचः ।

एतत् क्वाथवरं प्रातः पिबेदश्मरिनाशनम् ॥ ६७ ॥

कोद्वे तूत्पलनालतालकाशेक्ष्वालीक्षुकुशोदकानि ।

पिबेक्षिताक्षौद्रयुतानि खादेद्विदारिमिक्षुतपुसानि चैव ॥ ६८ ॥

पलान्यष्टौ तु कुर्वीत क्षाराणां वरुणत्वचः ।

तद्वर्षं यावशूकात्तु ततोऽप्यर्धं गुडात् स्मृतम् ॥ ६९ ॥

एकीकृत्य विमृद्यैतत् खादेत् कर्षप्रमाणतः ।

घर्माश्विना सहावश्यं कच्छाश्मरिविनाशनम् ॥ ७० ॥

इति वरुणादिषूर्णम् ।

वरुणकभस्मपरिस्रुतसलिलं तश्चूर्णं यावशूकयुतम् ।

कथनीयं तत्तावद्यावश्चूर्णत्वमायाति ॥ ७१ ॥

तद्गुडयुक्तं हन्यात्तदुदारामश्मरीं घोराम् ।

वह्निमदनं सुकष्टमश्ममयौमश्मरीं चाशु ॥ ७२ ॥

इति वरुणादिषूर्णसौवायमन्वः प्रचारः ।

नो जग्धं कृमिभिर्घनं सुतरुणं क्षिग्धं शुचिस्थानजम्

घस्ने पुच्छनिरीक्षिते वरुणकं छित्वा तुलां ग्राहयेत् ।

संगृह्यासु चतुर्गुणासु विपक्षेत्पादावशेषं जसम्

तत्तुल्येन गुडेन वै दृढतरं भाण्डे पचैत् पुनः ॥ ७३ ॥  
 ज्ञात्वेवं घनतां गुडे परिणते प्रत्येकमेधां पलम्  
 शुण्ठेर्वाकवोजगोक्षुरकणा पाषाणभिच्छीतलाः ।  
 कूषाण्डत्रपुसाक्षवीजकुनटी वासूकशीभाञ्जनैः  
 द्राक्षैलागिरिजाभया क्कमिद्धतां चूर्णीकृतानां क्षिपेत् ॥ ७४ ॥  
 पथ्याशी प्रतिवासरं गुडममुं योग्यप्रमाणं नरः ।  
 खादेत्तस्य समस्तदोषजनिताश्मथ्यः पतन्ति द्रुतम् ॥ ७५ ॥

इति वरुणकगुडः ।

कुलत्थसिन्धुत्यविडङ्गसारं सशर्करं शीतलियावशूकम् ।  
 बीजानि कूषाण्डकगोक्षुराभ्यां घृतं पचेत्तद्वरुणस्य तोये ॥ ७६ ॥  
 दुःसाध्य सर्वाश्मरिमूत्रकच्छं मूत्राभिघातञ्च समूत्रबन्धम् ।  
 एतानि सर्वाणि निहन्ति शीघ्रं प्ररूढहृत्क्षानिव वज्रपातः ॥ ७७ ॥

इति कुलत्थाद्यं घृतम् ।

शरादिपञ्चमूल्या वा कषायिण पचेद् घृतम् ।  
 प्रस्थं गोक्षुरकल्केन सिद्धमद्यात् सशर्करम् ।  
 अशमरीमूत्रकच्छन्नं रेतोमार्गरुजापहम् ॥ ७८ ॥

इति शरादिपञ्चमूलघृतम् ।

वरुणस्य तुलां क्षुष्मां जलद्रोणे विपाचयेत् ।  
 पादशेषं परिस्नाय्य घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७९ ॥  
 वरुणं कदलीविल्वं हणजं पञ्चमूलकम् ।  
 अमृता चाशमभेदञ्च बीजञ्च त्रपुसस्य च ॥ ८० ॥  
 शतपर्वा तिलक्षानं पलाशक्षारं एव च ।  
 यूथिकायाञ्च मूलानि कार्षिकाणि समावपेत् ॥ ८१ ॥  
 अस्य मात्रां पिबेज्वन्तुर्देशकालाद्यपेक्षया ।  
 जीर्णं चास्मिन् पिबेत्पूर्वं गुडं जीर्णन्तु मस्तुना ॥ ८२ ॥

शर्कराशमेव मूत्रकृच्छ्रं नाशयेत् ॥ ८३ ॥

इति वरुणसूक्तम् ।

सैन्धवाद्यन्तु यत्तैलमृषिभिः परिकीर्तितम् ।

तत्तैलं द्विगुणं क्षीरं पंचेहीरतरादिना ॥ ८४ ॥

क्वाथेन पूर्वकल्केन साधितन्तु भिषग्वरैः ।

एतत्तैलवरं श्रेष्ठमशमरीणां विनाशनम् ॥ ८५ ॥

मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे पिच्छिते मथिते तथा ।

भग्ने अभाभिपक्वे च सर्वथैव प्रशस्यते ॥ ८६ ॥

इति वीरतरायं तैलम् ।

वीरवृक्षाशमभेदाग्निमन्यशोणाकपाटलाः ।

वृक्षादनी सहैरण्डं भङ्गूकोशीरपद्मकम् ॥ ८७ ॥

कुशकाशशरैरङ्गुणामास्फोता कोकिलाक्षयोः ।

शतावरी श्वदंष्ट्रा च सोल्कटा हयवज्जुलाः ॥ ८८ ॥

कपोतवङ्गा श्रीपर्णी काशमरीमूलसंयुता ।

एतैः कषायैः कल्के च तैलं धीरो विपाचयेत् ॥ ८९ ॥

वातपित्तविकारेषु वस्तिं दद्याद्विचक्षणः ।

शर्कराशमरिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥ ९० ॥

इति द्वितीयं वीरतरायं तैलम् ।

पुनर्नवा मृताभीरु सक्षारलवणचयैः ।

शटी कुष्ठवचा मुस्तरास्त्रा कट्फलपौष्करैः ॥ ९१ ॥

यवानी हृषुषा हिङ्गु शताह्वा साजमोदकैः ।

विडङ्गातिविषा यष्टी पञ्चकोलकसंयुतैः ॥ ९२ ॥

एतैरक्षसमैः कल्के स्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

गोमूत्रं द्विगुणं देयं काष्ठीकं तद्वदेव तु ॥ ९३ ॥

पुनर्नवाद्यमित्येतत्तैलं पानेन वस्तिना ।

शर्कराशमरिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रप्रमोचनम् ॥ ९४ ॥

कट्यू रुवस्त्रिमेद्रस्यं कुचिशूलविनाशनम् ।

कफवातामशूलघ्न मग्नहृद्ये च नाशनम् ॥ ८५ ॥

इति पुनर्नवाद्यं तेषाम् ।

ब्रह्माधिकारनिर्दिष्टं सैम्बवाद्यमिहैष्यते ।

सर्वधैवोपयोज्यस्तु गणो वीरतरादिकः ॥ ८६ ॥

घृतैः क्षौरैः कषायैश्च क्षारैश्चोत्तरवस्त्रिभिः ।

शक्यवतीमशाम्यन्तीं प्रत्याख्याय समुद्धरेत् ॥ ८७ ॥

इति ब्रह्मसिंहसङ्कलितः अश्वरौनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ प्रमेहनिदानमाह ।

आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पर्यासि ।

नवान्नपानं गुडवैकृतञ्च प्रमेहहेतुः कफकञ्च सर्वम् ॥ १ ॥

मेदश्च मांसञ्च शरीरजं च क्लेदं कफो वस्त्रिगतं प्रदूष्य ।

करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ।

क्षीणेषु दोषेष्ववकल्पधातून् सन्दूष्यमेहान् कुरुतेऽनिलञ्च ॥ २ ॥

साध्याः कफोत्था दशपित्तजाः षड्-

याध्या न साध्याः पवनाश्चतुष्काः ।

समक्रियत्वाद्द्विषमक्रियत्वात्

महात्पयत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ ३ ॥

कफः सपित्तः पवनश्च दोषा मेदोस्य शुक्राश्चुवसालसीकाः ।

मज्जारसौजः पिशितश्च दूष्याः प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥ ४ ॥

दन्तादीनां मलाब्धत्वं प्राघृपं पाणिपादयोः ।

दाहश्चिकण्वता देहे तट्स्वाहास्यश्च जायते ॥ ५ ॥

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता ।

दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्त्वयोगविशेषतः ॥ ६ ॥

मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ॥ ७ ॥

अथ कफमेहानाह ।

अच्छं बहुसितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।  
 मेहत्युदकमेहेन किञ्चिच्चाविलपिच्छिलम् ॥ ८ ॥  
 इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेतुमेहतः ।  
 सान्द्री भवेत्पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति ॥ ९ ॥  
 सुरामेहो सुरातुल्यमुपर्यच्छमधो घनम् ।  
 संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् ॥ १० ॥  
 शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेहो प्रमेहति ।  
 मूत्राणून् सिकतामेहो सिकतारूपिणो मलान् ॥ ११ ॥  
 शीतमेहो सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ।  
 शनैः शनैः शनैर्मेहो मन्दं मन्दं प्रमेहति ॥ १२ ॥  
 लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ।

अथ पित्तमेहानाह ।

गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ॥ १३ ॥  
 नीलमेहेन नीलाभं कालमेहो मषीनिभम् ।  
 हारिद्रमेहो कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ॥ १४ ॥  
 विषं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठा सलिलोपमम् ।  
 विषमूष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहिनः ॥ १५ ॥

अथ वातमेहानाह ।

वसामेहो वसामिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः ।  
 मज्जाभं मज्जामिश्रं वा मज्जमेहो मुहुर्मुहुः ॥  
 कषायं मधुरं रुक्षं क्षौद्रमेहं वदेहुधः ॥ १६ ॥  
 हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ।  
 सालसीकं विषञ्च हस्तीमेहो प्रमेहति ॥ १७ ॥

अथ उपद्रवानाह ।

अविपाकोऽहचिच्छर्दिस्तन्द्राकासः सपीनसः ।  
 उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजम्भनाम् ॥ १८ ॥  
 वस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।  
 दाहदृष्णास्त्रिका मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजम्भनाम् ॥ १९ ॥  
 वातजानामुदावर्त्तं कम्पहृदयहलोलताः ।  
 शूलमुन्निद्रता शोषः श्वासः कासश्च जायते ॥ २० ॥  
 यथोक्तोपद्रवारिष्टमतिप्रसृतमेव च ।  
 पिडिकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ २१ ॥  
 मूर्च्छाच्छर्दिज्वरश्शासकासवीसर्पयौरवैः ।  
 उपद्रवैरूपेतो यः प्रमेहो दुष्प्रतिक्रियः ॥ २२ ॥

अथ स्त्रीणां प्रमेहाभावे कारणमाह ।

रजः प्रसेकान्मारीणां मासि मासि विशुद्धयति ।  
 कृत्स्नं शरीरं दोषांश्च न प्रमेहन्यतः स्त्रियः ॥ २३ ॥  
 जातः प्रमेहो मधुमेहिनो वा न साध्यरोगः स हि वीजदोषात् ।  
 ये चापि केचिच्छूलजा विकारा भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥  
 सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।  
 मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि ॥ २५ ॥  
 मधुमेहो मधुसमो जायते स किल द्विधा ।  
 क्रुद्धे धातुक्षयाहायो दोषाहतपथेऽथवा ॥ २६ ॥  
 आहतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् ।  
 क्षणात् क्षीणः क्षणात् पूर्णो भजते कञ्छ्रुसाध्यताम् ॥ २७ ॥  
 मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति ।  
 सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनो रतः ॥ २८ ॥  
 शराविका कञ्छ्रुपिका जालिनी विनतालजी ।  
 मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ २९ ॥

विद्रधिश्चापि पिडका प्रमेहोपेक्षया दृश ।  
 सन्निभर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ॥ ३० ॥  
 अन्तीकता च तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ।  
 गौरसर्षपसंस्थाना तत्रमाणा च सर्षपी ॥ ३१ ॥  
 सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ।  
 जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमाहता ॥ ३२ ॥  
 अथगाढरुजा क्लेदा पृष्ठे वाप्यदरेऽपि वा ।  
 महती पिडका नीला सा बुधैर्विनता स्मृता ॥ ३३ ॥  
 महत्यल्पचिता ज्ञेया पिडका चापि पुत्रिणी ।  
 मसूरसंस्थानसमा विज्ञेया तु मसूरिका ॥ ३४ ॥  
 रक्ता सिता स्फोटचिता विज्ञेया त्वलजी भवेत् ।  
 विदारो कन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका ॥ ३५ ॥  
 विद्रधैर्लक्ष्णैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका च सा ॥ ३६ ॥  
 ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तोषामेतास्तु तन्मयाः ।  
 विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ॥  
 तावञ्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥ ३७ ॥  
 गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्मसु चोत्थिता ।  
 सोपद्रवा दुर्बलाग्नेः पिडकाः परिवर्जयेत् ॥ ३८ ॥  
 वटश्वासमांससङ्कीच मोहहिक्तामदज्वराः ।  
 विसर्पमर्मसंरोधा पिडकानामुपद्रवाः ॥ ३९ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

श्यामाककोद्रवोहालगोधूमचणकाढकौ ।  
 कुलत्याश्च हिता भोज्ये पुराणा मेहिनां सदा ॥ ४० ॥  
 मेहिनां तिक्तशाकानि जाङ्गला हरिणाण्डजाः ।  
 यवान्विकृतिर्मुद्गाः शस्यन्ते शालिषष्टिकाः ॥ ४१ ॥  
 सौवीरश्च सुरा तक्रं तैलं क्षीरं घृतं गुडम् ।



अन्ने क्षुरसपिष्टाक्वामूपमांसानि वर्जयेत् ॥ ४२ ॥

तत्रादित एव प्रमेहिनसुपस्त्रिन्धमन्यतमेन प्रियङ्गुादि-  
सिद्धेन तैलेन वामयेत्प्रगाढं विरेचयेच्च विरेचनादनन्तरं सुर-  
सादिकाषायेणास्थापयेत् । महीषधमद्रदारुमुस्तावापेन मधु-  
सैन्धवयुक्तेन दद्यामानं वा न्यग्रोधादिकाषायेण निस्तैलेनेति ।

वातोत्कटेषु मेहेषु स्नेहपानं विशेषतः ।

पारिजातजयानिम्ब वङ्गिगायत्रिणा पृथक् ।

पाठायाः सागुरोः पीता ह्यस्य शारदस्य च ॥ ४३ ॥

जलेक्षुमद्यसिकताः शनैर्लवणपिष्टकान् ।

सान्द्रमेहान् कफान् घ्नन्ति क्वाथाश्चाष्टौ समाक्षिकाः ॥४४॥

हरीतकीकट्फलमुस्तलोभाः पाठा विडङ्गार्जुनधन्वयासाः ।

उभे हरिद्रे तगरं विडङ्गं कदम्बशालार्जुनदीप्यकाश्च ॥ ४५ ॥

दावींविडङ्गं खदिरो धवस्य सुराह्न कुष्ठागुरुचन्दनानि ।

हार्द्यग्निमन्थौ त्रिफला च पाठा मूर्वाभया चैव तथा खदंष्ट्रा ॥४६॥

यवान्युशीराण्यभया गुडूची जम्बूशिवीचित्रकसप्तपर्णाः ।

पादैः कषायाः कफमेहविघ्नैर्दशोपदिष्टा मधुसम्प्रयुक्ताः ॥ ४७ ॥

उशीरलोभार्जुनचन्दनानामुशीरमुस्ता मधुकाभयानाम् ।

पटोलनिम्बामलकामृतानां मुस्ताभया मुष्ककहृच्छकाणाम् ॥४८॥

लोभाम्रकालीयकधातकीनां विश्वार्जुनानां मिश्रिसीत्यलानाम् ।

शिरीषधान्यार्जुनकेशराणां प्रियङ्गुपद्मोत्पलकिंशुकानाम् ॥४९॥

अश्वत्थपाठासनवेतसानां कटुक्कटैर्युत्पलमुस्तकानाम् ।

पैत्तेषु मेहेषु सदोपदिष्टाः कषाययोगा मधुसम्प्रयुक्ताः ॥ ५० ॥

कफमेहहरक्वाथसिद्धं सर्पिः कफे हितम् ।

पित्तमेहघ्ननिर्युहं सिद्धं पित्तहरं घृतम् ॥ ५१ ॥

कम्पिलसप्तच्छदशालजानि वैभीतरौह्रीतककौटजानि ।

पटोलकालीयगदागुरुणि क्षौद्रेण लिङ्गात्कफपित्तमेहौ ॥५२॥

दूर्वा कसेरूपतीक्ष्ण-कुशीकम्वधौवसम् ।

जलेन क्षयितं पीतं शकामिहहरं परम् ॥ ५२ ॥

त्रिफलारम्बधद्राक्षा कषायो मधुसंयुतः ।

पीतो निहन्ति फेनाह्नं प्रमेहं नियतं नृणाम् ॥ ५४ ॥

ह्रिवा वङ्गकषायं वा पाठा कुटजरामठम् ।

तिक्ता कुष्ठञ्च संचूर्ण्य मर्पिमंही पिवेकरः ॥ ५५ ॥

पाठा शिरीषदुस्पर्शमूर्वातिन्दुककिंशुकम् ।

कपित्थानां भिषक् क्षाथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥

त्रिफला दारुदार्यब्दक्षाथः क्षौद्रेण मेहहा ।

कुटजासनदार्यब्दफलत्रयभवोऽथवा ॥ ५७ ॥

गुडूच्या खरसः पेयो मधुना सह मेहजित् ।

निशाकल्कयुतो धात्रीरसो वा माक्षिकान्वितः ॥ ५८ ॥

मधुना त्रिफलाचूर्णमथवाश्मजतूङ्गवम् ।

लोहजं वाभयोत्थं वा लिह्नेन्मं हनिहृत्तये ॥ ५९ ॥

कटकटेरी मधुकात्रिफलाचित्रकैः समैः ।

मिहः कषायः पातव्यः प्रमेहाणां विनाशनः ॥ ६० ॥

फलत्रिकां दारुनिशां विशालां मुस्ताञ्च निःक्षाथ्य निशांशकल्कम् ।

पिवेत्कषायं मधुसंप्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥ ६१ ॥

इति फलत्रिकादिः काथः ।

गोभक्षितान्यवाभ्रभूत्रभावितान् केवलानपि ।

विषकोदश्लिता स्नादेन्निम्बमुद्गरसेन वा ।

भक्षयेन्मधुना मासं प्रमेही यवपिष्टकम् ॥ ६२ ॥

मेदोघ्ना वह्नमूत्राश्च समाः सर्वेषु धातुषु ।

यवास्तन्माहिशिष्यन्ते प्रमेहेषु विशेषतः ॥ ६३ ॥

न्यप्रोधोदुम्बराश्लथ्य श्लोष्णाकारम्बधासनम् ।

षास्त्रं कपित्थं जम्बूञ्च प्रियासं ककुभं धवम् ॥ ६४ ॥

मधुकं मधुकं लोभं ब्रह्मं पारिमहकम् ।  
 पटोलं त्रिफली च दन्तीचित्रकामाङ्गकम् ॥ ६५ ॥  
 करञ्जत्रिफलाशक भक्षातकफलात्रि च ।  
 एतानि सप्तभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ६६ ॥  
 न्यग्रोधायमिदं चूर्णं मधुना सह योजयेत् ।  
 फलत्रयञ्चानुपिबेत्तेन मूत्रं त्रिशुद्धति ॥ ६७ ॥  
 एतेन विंशतिर्मेहा मूत्रकाष्ठानि यानि च ।  
 प्रशमं यान्ति योगेन पिडका न च जायते ॥ ६८ ॥

इति न्यग्रोधाद्यं चूर्णम् ।

त्रिकटु त्रिफलातुल्यं गुग्गुलुञ्च समांशिकम् ।  
 गोल्लुरक्वाथसंयुक्तां गुटिकां कारयेद्बुधः ॥ ६९ ॥  
 देशकालबलापेक्षी भक्षयेच्चानुलोमिकाम् ।  
 न चात्र परिहारोऽस्ति कर्म कुर्याद् यथेष्टितम् ॥ ७० ॥  
 प्रमेहान् वातरोगांश्च वातशोणितमेव वा ।  
 मूत्राघातं मूत्रदोषं प्रदरञ्चाशु नाशयेत् ॥ ७१ ॥

इति त्रिकटुाद्या गुटिका ।

टाडिमस्य च वीजानि क्लमिघ्नस्य च तण्डुलाः ।  
 रजनी चविकाजाजी नागरं त्रिफला कणा ॥ ७२ ॥  
 त्रिकण्टकस्य च फलं यवानी धाम्बकं तथा ।  
 वृक्षान्न चविकाकोल सिन्धुञ्जव समाहितैः ॥ ७३ ॥  
 कल्कैरक्षसमैरेभिर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।  
 भोज्ये पाने प्रदातव्यं सर्वसुषु च माचया ॥ ७४ ॥  
 प्रमेहान् विंशतिं चैव मूत्राघातं तथाश्मरीम् ।  
 काष्ठं सुदारुणश्चैव हन्यादेव न संशयः ॥ ७५ ॥  
 विषन्धानाहशूलघ्नं कामला ज्वरनाशनम् ।

दाडिमाद्यं घृतचैतद्विधिभ्यां परिकीर्तितम् ॥ ७३ ॥

इति दाडिमाद्यं घृतम् ।

खदंष्ट्रा सकणा मुस्ता गुडूची फलाप्लवाः ।

दर्भाङ्गुराश्च गण्डीरौ रोहिषस्य च प्लवाः ॥ ७७ ॥

काला पुनर्नवा श्यामा शारिषा देवदारु च ।

पिप्पली शृङ्गवेरञ्च विडङ्गं मरिचानि च ॥ ७८ ॥

पाठा कम्प्लकं भार्गी द्वे हरिद्रे निदिग्धिका ।

एरण्डमूलं दन्ती च चित्रकं कटुरोहिणी ॥ ७९ ॥

एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

यावन्त्येतानि चूर्णानि द्विस्तावत् स्यादयोरजः ॥ ८० ॥

ततो विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा ।

अलाभे चापि मद्यानां मेहान् जयति विंशतिम् ॥ ८१ ॥

खयथुश्च तथाशांसि पाण्डुरोगं हलीमकम् ।

उदराण्यथ शूलानि प्लीहानश्चापि कर्षति ॥ ८२ ॥

एभिर्गोमूत्रपिष्टैस्तु गुटिकां कारयेद्भिषक् ।

रोगेष्वेतेषु मुख्याः स्युर्बलमांसविवर्धनाः ॥ ८३ ॥

इति गोक्षुरादिचूर्णगुटिकाः ।

कण्टकार्या गुडूच्याश्च संहरेश्च शतं शतम् ।

सङ्गुयोलूखले विद्वांसतुर्दोषोऽश्वसः पषेत् ॥ ८४ ॥

तेन पादापशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

त्रिकटु त्रिफला रास्ना विडङ्गान्यथ चित्रकम् ॥ ८५ ॥

काश्मर्यः पञ्चमूलानि पूतिकस्य त्वगिव च ।

कलिङ्ग इति सर्षाणि सूक्ष्मपिष्टानि कारयेत् ॥ ८६ ॥

अक्षमात्रं पिबेत् प्रातः शालिभिः पयसा हितैः ।

प्रमेहं मधुमेहश्च मूत्रकण्ठं भगन्दरम् ॥ ८७ ॥

शालस्यश्चान्धहृदिश्च कुष्ठरोगं विशेषतः ।

अयं चैव निहन्तीतस्वात्मा सिंहाद्यतं घृतम् ॥ ८८ ॥

इति सिंहाद्यतं घृतम् ।

दशमूलं करञ्जी ही देवदाह हरीतकी ।

वर्षाभूर्वरुणो दन्ती चित्रकं सपुनर्नवम् ॥ ८९ ॥

सुधानीपकदम्बाश्च विष्वभस्नातकानि च ।

शटी पुष्करमूलश्च पिप्पलीमूलमेव च ॥ ९० ॥

पृथग्दशपलान् भागानेतांस्तोयार्मणे पचेत् ।

यवकोलकुलत्यानां प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९१ ॥

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं पचेद्भिषक् ।

निचुलं त्रिफला भार्गी रोहिषं गजपिप्पली ॥ ९२ ॥

शृङ्गवेरं विडङ्गानि वचा कम्प्लकं तथा ।

वर्गेषानेन तस्मिन् पाययेत्तु यथा बलम् ॥ ९३ ॥

एतद्धान्वन्तरं नाम विख्यातं सर्पिरुत्तमम् ।

कुष्ठप्रमेहगुल्मांश्च श्वयथं वातशोणितम् ॥ ९४ ॥

भ्रीहोदराणि चार्शांसि विद्रधिं पिङ्काश्च याः ।

अपस्मारं तथोन्मादं सर्पिरेतन्नियच्छति ॥ ९५ ॥

पृथक्तोयार्मणे तत्र पचेद्भ्रव्याच्छतं शतम् ।

शतत्रयाधिके तोय सुत्सर्गक्रमतो भवेत् ॥ ९६ ॥

इति धान्वन्तरं घृतम् ।

अर्जुनपटोलनिम्बैः सवचा दीप्यकरसा समञ्जिष्ठैः ।

भस्नातकागुरुघनैः सगदानलचन्दनोशीरैः ॥ ९७ ॥

गोक्षुरकसोमवल्कैर्निम्बपटोलैर्हरिद्रया वरया ।

अश्लन्तकार्जुनाभ्यां दीप्यकयुक्तो न चैव लोभ्रेण ॥ ९८ ॥

मञ्जिष्ठातिविषाभ्यां कष्कैर्वा कषायैः पचेत्सैलम् ।

कफवातोत्थे मेहे पित्तज्ञाने साधयेत्सर्पिः ॥ ९९ ॥

इति अर्जुनाद्यं घृतं तैलं वा ।

शोकण्डवं सदलमूलफलं षट्हीत्वा  
सङ्घटितं पलशतं क्षयितम् तु तोये ।  
पादस्थितेन च जलेन पलानि दत्त्वा  
पञ्चाशतञ्च विपचेदथ शर्करायाः ॥ १०० ॥  
तस्मिन् घनत्वमुपमच्छति चूर्णितानि  
दद्यात्पलद्वयमितानि सुभेषजानि ।  
शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगैला-  
जातीयकोशककुभत्रपुसीफलानि ॥ १०१ ॥  
वांसीपलाष्टकमिह प्रषिधाय नित्यं  
लेह्यं सुसिद्धममृतं पलसंमितम् ।  
हन्त्याशु मूत्रपरिदाहविवन्धशुक्रान्  
कृच्छ्राश्मरीचधिरमेहमधुप्रमेहान् ॥ १०२ ॥

इति गोचुराद्यलेहः ।

सारवर्गकषायं चतुर्थांशावशिष्टमवतार्य परिप्लाव्य पुन-  
रपनीय साधयेत् । सिध्यति चामलकलोम्रप्रियङ्गुदन्तीकृष्णा-  
ग्रसताम्रचूर्णानि भावयेत् । तदेतदनुपदग्धं लेहीभूतमवतार्या-  
नुगुप्तं निदध्यात् ततो यथा योगमुपयुञ्जीत एषः लेहः सर्व-  
मधुमेहानपहन्ति ।

इति सारवेहः ।

असनञ्च प्रियालञ्च सालञ्च खादिरं तथा ।  
शालवर्गं तथा आह्वं भवेच्चैतद्विचक्षणैः ॥ १०३ ॥  
मधुमेहत्वमापन्नं भिषग्भिः परिवर्जितम् ।  
योगेनानेन मतिमान् प्रमेहिणमुपाचरेत् ॥ १०४ ॥  
मासि शुक्रे शुषी वापि शैलाः सूर्यांशु तापिताः ।  
जतुप्रकाशं स्वरसं शिलाभ्यः प्रस्रवन्ति हि ॥ १०५ ॥  
शिलाजत्विति विख्यातं महाव्याधिनिवारणम् ।

ऋष्यादीनाञ्च लोहादीनाञ्च प्रथमान्वयतमेष यत् ॥ १०६ ॥  
 ज्ञेयं तद्वन्वतश्चापि ऋष्यानि प्रथितं चित्सी ।  
 लोहाद्भवति यद्यत्त्वा ष्चिल्लोजतु जतुप्रथमम् ॥ १०७ ॥  
 अस्य लोहस्य तद्दीर्घं रसं वापि विभक्तिं तत् ।  
 त्रपुसीसायसादीनि प्रधानान्युत्तरोत्तरम् ॥ १०८ ॥  
 यथा तथा प्रयोगोऽपि श्रेष्ठः श्रेष्ठगुणः स्मृतः ।  
 तत्सर्वं तित्ताकटुकं क्षणायामुरसं सरम् ॥ १०९ ॥  
 कटुपाकृष्णवीर्यञ्च शोषणं हृदनं तथा ।  
 तत्र यत्तद्बु क्षणाभं क्षिण्णं निःशर्करञ्च यत् ॥ ११० ॥  
 गोमूत्रगन्धि नीलं वा तत्रधानं प्रचक्षते ।  
 तद्भावितं सारगणै हृतदोषं दिनादितः ॥ १११ ॥  
 पिबेत्सारीदकेनैव श्लेष्मापिष्टं यथा बलम् ।  
 जाङ्गलेन रसेनाद्यात्तस्मिन् जीर्णं तु भोजनम् ॥ ११२ ॥  
 उपयुज्य तुलामेकाममृतस्वीवाश्मजम्बनः ।  
 विजित्य मधुमेहास्य मातङ्गं रोगशङ्करम् ॥ ११३ ॥  
 धर्षुर्वर्णबलोपेतः शतं जीवत्यनामयः ।  
 शतं शतं तुलायान्तु सहस्रं दशतीलिकम् ॥ ११४ ॥  
 भस्मातकविधानेन परिहारविधिः स्मृतः ।  
 मिहं कुष्ठमपस्मार मुग्धादं श्लोपदं तथा ॥ ११५ ॥  
 शोषं शोफार्शसी गुल्मं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।  
 व्यपोहत्यचिरात्काला ष्चिल्लोजतु निषेवितम् ॥ ११६ ॥  
 न सोऽस्ति रोगो यं वापि न हन्व्योत्तं ष्चिल्लोजतु ।  
 शर्करां चिरसंभूतां भिनत्ति च तथाश्मेरीम् ॥ ११७ ॥  
 भावनालोडने चास्य कर्षण्ये मेषजैर्हितैः ।  
 एवं च माक्षिकं धातुं तापीजमद्यतोपमम् ॥ ११८ ॥  
 मधुरं काश्चनाभासं मन्त्रं वा राजतप्रथमम् ।

व्यपीहतिः कृत्वा न कुर्वन् च पाण्डुसंज्ञकम् ॥ ११८ ॥

तद्भावितां कुर्वन् कपोलांश्च निवर्त्तयेत् ॥ १२० ॥

इति विज्ञानसाम्प्रदायः ।

प्रमेहपिडकानां प्राकार्यै रक्तावसेचनम् ।

पाठनञ्च विप्रकातां तासां पाकं प्रयस्यते ॥ १२१ ॥

क्वाथो वनस्पतेर्वस्त्रभूषं तीक्ष्णञ्च शोधनम् ।

एलादिकेन क्लृप्तेन तैलं द्रवणशोधनम् ॥ १२२ ॥

क्वाथमारगन्धदीपां कुर्व्यादुहर्त्तनानि च ।

सालस्रादिना सेकं भोक्त्वा दीर्घकालादिना ॥

प्रमेहिणो यदाशुत्सु मनात्रिलसप्रिच्छिलम् ।

विशदं तिक्तकटुकं तदारोग्यं प्रचक्षते ॥ १२३ ॥

इति कर्कशेनस्यचितः प्रमेहविदानपितृत्वाधिकारः समाप्तः ।

### अथ मेदोनिदानमाह ।

षव्यायामदिवास्वप्नं श्लेष्मलाहारसेविनः ।

मधुरास्त्ररसप्रायः श्लेष्माग्नेदो विवर्षते ॥ १ ॥

मेदसाहतमार्गत्वात् पुष्पस्थान्ये न धातवः ।

मेदस्तु चीयते तस्मा दशक्तः सर्वकर्मसु ॥ २ ॥

दुद्रश्वासदृषामोहः स्त्रप्रकचनसादनैः ।

युक्तः क्षुत्स्वेददौर्गन्ध्यैरक्षाप्रणोऽल्पमैद्युनः ॥ ३ ॥

मेदस्तु सर्वभूतानां सुदरे क्खिस्तु स्थितम् ।

षतएवोदरे हृदिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥ ४ ॥

मेदसाहतमार्गत्वाद्वायुः क्लोष्ठे विशेषतः ।

चरन् सन्मुक्त्वस्त्रग्निः साह्वारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥

तस्मात्स शीघ्रं जरयन्त्याहारश्चापि काङ्क्षते ।



विकारांश्चान्नुते चौरान् काञ्चित्कालविपर्ययात् ॥ ६ ॥  
 एतावुपद्रवकरी विशेषादग्निमारुती ।  
 एती हि दहंतः स्थूलं वनं दावानलो यथा ॥ ७ ॥  
 मेदस्मतीव संवृष्टे सङ्घसैवानिलादयः ।  
 विकारान्दारुणान् कृत्वा नाशयत्याशु जीवितम् ॥ ८ ॥  
 मेदोमांसातिष्ठत्वाच्चलस्त्रिगुदरस्तनः ।  
 अययोपचयोक्ताही मरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ९ ॥  
 स्थूले स्वर्दुस्तराः कुष्ठाः विसर्पाः सभगन्दराः ।  
 ज्वरातीसारमेहार्शः स्त्रीपदापचिकामलाः ॥ १० ॥  
 मेदसः खेददौर्गन्ध्या ज्ञायते जन्तवोऽणवः ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पुराणाः शालयो मुक्ताः कुलत्योहालकोदृवाः ।  
 लवणा वस्तयश्चैव सेव्या मेदस्त्रिना सदा ॥ ११ ॥  
 अस्वप्नश्च व्यवायश्च व्यायामश्चिन्तनानि च ।  
 स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तं क्रमेणाति विवर्धयेत् ॥ १२ ॥  
 अमचिन्ता व्यवायाध्व स्त्रीद्रजागरणप्रियः ।  
 हृन्थवश्यमतिस्थौल्यं यवश्शामाकभोजनम् ॥ १३ ॥  
 सचव्यजीरकव्योष हिङ्गुसौवर्चलामलाः ।  
 मस्तुना शक्तवः पीता मेदोघ्ना वङ्गिदीपनाः ॥ १४ ॥  
 फलत्रयं त्रिकटुकं सतैलं लवणान्वितम् ।  
 षण्मासादुपयोगेन कफमेदोऽनिलापहम् ॥ १५ ॥  
 विडङ्गं नागरं क्षारं काललोहरजो मधु ।  
 यवामलकचूर्णन्तु प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥ १६ ॥  
 मूत्रं वा त्रिफलाचूर्णं मधुयुक्तं मधूदकम् ।  
 विष्वादि पञ्चमूलस्व प्रयोगः स्त्रीद्रसंयुतः ॥  
 अतिस्थौल्यहरः प्रोक्तो सण्डश्च सेवितो ध्रुवम् ॥ १७ ॥

कर्कशदलाङ्घ्रिसखिलं शतपुष्पाङ्घ्रिसंयुक्तम् ।  
 पुटकेन हन्ति नियतं सर्वभवां मेदसां वृद्धिम् ॥ १८ ॥  
 क्षारं वातारिपत्रस्य हिङ्गुयुक्तं पिवेन्नरः ।  
 मेदोवृद्धिविनाशाय भक्तमण्डसमन्वितम् ॥ १९ ॥  
 गवेधुकानां पिष्टानां यवानाञ्चाथ शक्तवः ।  
 सक्षौद्रत्रिफलाकाथः पीतो मेदोहरो मतः ॥ २० ॥  
 गुडूचीत्रिफलाकाथस्तथा लोहरजो युतः ।  
 अशमजं मद्दिषाक्षं वा तेनैव विधिना पचेत् ॥ २१ ॥  
 अतिमुक्ताहीजमध्यं मधुलीढं हन्युदरवृद्धिम् ।  
 मधुना चित्रकमूलं तथैव हितभोजनो भुङ्क्ते ॥ २२ ॥  
 यद्दोषबूकमूलं मधुदिग्धं स्थाप्यते निशां सकलाम् ।  
 तस्य सलिलस्य पानाञ्जठरवृद्धिं शमं नयति ॥ २३ ॥  
 प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्थौल्यनाशनम् ।  
 उष्णमन्नस्य मण्डं वा पिबन् क्लेशतनुर्भवेत् ॥ २४ ॥  
 वदरीपत्रकल्केन पेया काञ्चिकसाधिता ।  
 स्थौल्यं नश्येदग्निमन्य रसं वापि शिलाजतु ॥ २५ ॥  
 शैलेय कुष्ठागुरुदेवदारु कौन्ती समुस्तान्यथ पञ्चपत्रैः ।  
 श्रीवासपृक्ताखरपुष्पदेव पुष्पं तथा सर्वमिदं प्रपिथ्य ॥ २६ ॥  
 धतूरपत्रस्य रसेन गाढं मुद्गर्तनं स्थौल्यहरं प्रदिष्टम् ॥ २७ ॥  
 मधुतादुटिविल्ववत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।  
 क्लमवृद्धमिदं मधुप्लुतं पिडकास्थौल्यभगन्दरान् जयेत् ॥ २८ ॥

इति अक्षतादिगुग्गुलुः ।

श्लोषाग्नित्रिफलामुस्त विडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।

षादनं सर्वान् जयेद्द्विधाधीश्वरः श्लेष्मामवातजान् ॥ २९ ॥

इति दशाक्षी गुग्गुलुः ।

गुग्गुलुस्तालमूली च त्रिफलाश्चद्विरं वृषम् ।  
 त्रिवृतालम्बुषा शृण्ठी निर्गुण्ठीचित्रकस्तथा ॥ १० ॥  
 एषां दशपलान् भागां स्तोत्रे पञ्चाढके पचेत् ।  
 पादशेषं ततः कृत्वा कषायमवतारयेत् ॥ ११ ॥  
 पलद्वादशकं देयं कृत्वा लोहं सूचूर्णितम् ।  
 पुराणसर्पिषः प्रस्थं शर्कराष्टपलान्वितम् ॥ १२ ॥  
 पचेत्तान्त्रमये पात्रे सुश्रीते चावतारिते ।  
 प्रस्थाञ्च मात्तिकं देयं शिलाजतु पलद्वयम् ॥ १३ ॥  
 एलात्वचः पलाईश्च विडङ्गानि पलद्वयम् ।  
 मरिचाश्चनक्षणे द्वे द्विपलं त्रिफलान्वितम् ॥ १४ ॥  
 पलद्वयन्तु कासीसं सूक्ष्मचूर्णीकृतं बुधैः ।  
 चूर्णं दत्त्वा सुमथितं क्षिप्ते भाण्डे निधापयेत् ॥ १५ ॥  
 ततः संशुद्धदेहस्तु भक्षयेदक्षमात्रकम् ।  
 अनुपानं क्षिपेत् क्षीरं जाङ्गलानां रसं तथा ॥ १६ ॥  
 वातश्लेष्महरं श्रेष्ठं कुष्ठमेदोहरं परम् ।  
 कामलापाण्डुरोगघ्नं श्वयथुं सभगन्दरम् ॥ १७ ॥  
 मूर्च्छामोहविषोन्मादं गराणि विषभाणि च ।  
 स्थूलानां कर्षणं श्रेष्ठं मेदुरे परमौषधम् ॥ १८ ॥  
 कर्षयेच्चातिमात्रेण कुक्षिं पातालसन्निभम् ।  
 बल्यं रसायनं मेध्यं वाजीकरणसुत्तमम् ॥ १९ ॥  
 श्रौकरं पुत्रजननं बलीपलितनाशनम् ।  
 नाश्रीयात्कदलीकन्दं काष्ठीकं करमर्दकम् ।  
 करौरं कारवेक्ष्णञ्च षट्ककाराणि वर्जयेत् ॥ ४० ॥

इति लोहरसायनम्

सालसारादिनिर्युहं चतुर्थांशवशेषितम् ।  
 परिशुतं ततः श्रौतं मधुना मधुरौकृतम् ॥ ४१ ॥

प्राणित्तीभाव मापन्नं गुडं शोधितमेव वा ।  
 क्लृप्तपिष्टानि चूर्णानि पिप्यत्वादेर्गणस्य च ॥ ४२ ॥  
 एकघ्नमावपेत् कुम्भे संस्कृते घृतभाविते ।  
 पिप्यलीचूर्णमधुभिः प्रक्षिप्ते चान्तरे शुचौ ॥ ४३ ॥  
 सूक्ष्माणि तीक्ष्णलोहस्य तनुपत्राणि बुद्धिमान् ।  
 खादिराङ्गारतप्तानि बहुशः प्रक्षिपेद्बुधः ॥ ४४ ॥  
 सुपिधानं ततः कृत्वा यवपल्लवे निधापयेत् ।  
 मासांस्त्रींश्चतुरो वापि यावदालोहसंक्षयात् ॥ ४५ ॥  
 ततो जातरसं जन्तुः प्रातः प्रातर्यथा बलम् ।  
 उपयुञ्ज्याद्यथा योगमाहारं चास्य कल्पयेत् ॥ ४६ ॥  
 एष स्थूलं कृशेन्नूनं नष्टस्याग्नेः प्रसाधनम् ।  
 शोथघ्नः कुष्ठमेहघ्नो गुल्मपाण्डामयापहः ॥ ४७ ॥  
 ग्रीहोदरहरः शीघ्रं विषमज्वरनाशनम् ।  
 पभिथन्दापहरणो लीहारिष्टो महागुणः ॥ ४८ ॥

इति लीहारिष्टः ।

व्योषचित्तकशिग्रूणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।  
 वृहत्थी हे हरिद्रे हे पाठामतिविषां स्थिराम् ॥ ४९ ॥  
 हिङ्गुकेवकमूलानि यवानी धान्यचित्तकम् ।  
 सौवर्चलमजाजी च हृषुषा चेति चूर्णयेत् ॥ ५० ॥  
 चूर्णं तैलघृतक्षौद्र भागा स्थुर्मानतः समाः ।  
 शक्नूनां षोडशगुणो भागः सन्तर्पणं पिवेत् ॥ ५१ ॥  
 प्रयोगात् त्वस्य शाम्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः ।  
 प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ॥ ५२ ॥  
 पाण्डुः ग्रीहामयः शोथो मूत्रकृच्छ्रमरोचकम् ।  
 हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासश्वासी गलग्रहः ॥ ५३ ॥

कमयो ग्रहणीदोषः श्वेतं स्त्रीस्यमतीव च ।  
नराणां दीप्यते वक्रिः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्धते ॥ ५४ ॥

इति स्त्रीवाचः प्रकृतप्रयोगः ।

त्रिफलातिविषामूर्वा त्रिवृच्चित्रकवासकैः ।  
निम्बारग्वधषड्ग्रन्था सप्तपर्णानिशाह्वयैः ॥ ५५ ॥  
गुडूचीन्द्रासुरी कृष्णा कुष्ठसर्षपनागरैः ।  
तैलमेभिः समैः पक्वं सुरसादिरसप्लुतम् ॥ ५६ ॥  
पानाभ्यञ्जनगण्डूप नस्यवस्तिषु योजितम् ।  
स्थूलतालस्य पाण्ड्वादीन् क्षयेत् कफकृतान् गदान् ॥ ५७ ॥

इति त्रिफलाद्यं तैलम् ।

चन्दमं कुङ्कुमोशीरं प्रियङ्गुत्तुटिरोचनाः ।  
तुरुष्कागुरुकस्तूरी कर्पूरो जातिपत्रिका ॥ ५८ ॥  
जातीकङ्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ।  
नलिका नलदं कुष्ठं हरेणु तगरं प्लवम् ॥ ५९ ॥  
नखं व्याघ्रनखं सृक्का वीलोदमनकं तथा ।  
स्थौण्यकं चौरकञ्च शैलेयं शैलवालुकम् ॥ ६० ॥  
सरलं सप्तपर्णञ्च लाक्षा तामलकी तथा ।  
लामञ्जकं पद्मकञ्च धातक्याः कुसुमानि च ॥ ६१ ॥  
प्रपीण्डरीकं कर्चूरं समांशैः शाणमात्रकैः ।  
महासुगन्धिमित्येतत्तैलप्रस्थेन साधयेत् ॥ ६२ ॥  
प्रस्वेदमलदीर्गन्ध कण्डू कुष्ठहरं परम् ।  
अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु हृष्टः सप्ततिकोऽपि वा ॥ ६३ ॥  
युवा भवति शुक्राढ्यः स्त्रीणामत्यन्तवृक्षभः ।  
सुभगो दर्शनीयश्च गच्छेच्च प्रसदा शतम् ॥ ६४ ॥  
बन्ध्यापि लभते गर्भं षण्डोऽपि पुरुषायते ।

प्रपुत्रः पुत्रमाप्नोति जीवेच्च शरदां धतम् ॥ ६१ ॥

वृत्तिः कृत्वा सुप्रस्थितम् ।

वासादखरसो लोपाच्छूर्णेन संयुतः ।

विल्वपत्ररसो वापि गात्रदौर्गन्ध्यनाशनः ॥ ६६ ॥

फलम्बुषाभवं चूर्णं पीतं काष्ठीकसंयुतम् ।

दौर्गन्ध्यं नाशयत्याशु दृष्टं मैदो भवं नृणाम् ॥ ६७ ॥

विल्वशिवा समभागा ज्ञेयाङ्गुलमूलगन्धमपहरति ।

परिणत तिन्त्रिङ्गिकाञ्चित्पूतिकरफ्णोत्थवीजं वा ॥ ६८ ॥

विष्ठापत्रस्वरसं म्रक्षितं कक्षादि योजितं जयति ।

दग्धहरिद्रोद्वर्त्तनमचिराच्चिरदेहदौर्गन्ध्यम् ॥ ६९ ॥

शरीरपलायककहेमलोध्रै स्वग्दोषसंस्त्रेदहरः प्रघर्षः ।

पद्मास्त्रलोध्राभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ ७० ॥

हिल्लमोचिरसो युक्तं चूर्णं तदधिफेनजैः ।

प्रलेपेन हरत्याशु देहदौर्गन्ध्यमुत्काटम् ॥ ७१ ॥

हरीतकीन्तु संपिच्य गात्रमुद्वर्त्तयेन्नरः ।

पश्चात् स्नानं प्रकुर्वीत देहप्रस्त्रे दशान्तये ॥ ७२ ॥

वम्बूलस्य दलैः सम्यग्वारिणा परिपेषितैः ।

गात्रमुद्वर्त्तयेत् पश्चाद्हरितक्या सुपिष्टया ॥ ७३ ॥

भूय उद्वर्त्तनं कृत्वा पश्चात् स्नानं समाचरेत् ।

प्रस्त्रेदान्मुच्यते शीघ्रं ततस्त्वेवं समाचरेत् ॥ ७४ ॥

चन्द्रांशु सलिलं लोध्रं शिरीषोशीरकेशरैः ।

उद्वर्त्तनं भवेदुष्णैस्त्रेदकर्मनिवारणम् ॥ ७५ ॥

सुरया सममभयाफलं चूर्णं मधुना विलिङ्ग्य प्रत्यूषे ।

स्त्रेदान् हत्वा लभते पुरुषोऽप्यत्यन्तसौरभ्यम् ॥ ७६ ॥

मल्लिकुसुमाभयकरिलोपो घर्मं विनिहन्ति सदाहम् ।

विचकिलपत्रहरिद्रे कर्कटपत्रं सद्दूर्वया सहितम् ।

सम्यक् गात्रसंयत्तं चर्षं चिद्विषं शनं याति ॥ ७७ ॥

इक्ष्वापादक्षुती योष्यं गुग्गु सुपश्चतित्ताकम् ।

पशती पश्चतित्तां च प्रह्ला च्छादेदसुद्धितः ॥ ७८ ॥

इति कश्चिन्नसुद्धितः शिष्टोनिवाचनिश्चिन्नादिचारः समाप्तः ।

### अथ उदररोगनिदानमाह ।

रोगाः सर्षेऽपि मन्वेऽप्यौ सुतस्तसुदराणि च ।

अजीर्णान्निशिनैश्चाग्नेर्जायन्ते मसन्नचयाम् ॥ १ ॥

रुद्धा स्त्रोदास्तुवाहीनि दोषाः स्त्रोतांसि सञ्चिताः ।

प्राणानपानान् सन्दूष्य जनयन्तु दरं कृत्वाम् ॥ २ ॥

तात्पूर्वरूपं बलवर्षकाङ्गा बलीविनाशो जठरे निरोधः ।

जीर्णपरिज्ञानविदाहयुक्तो मस्यौ रुक्मः पादगतश्च शोथः ॥३॥

आधानं मसनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाश्रिता ।

शोथः सदनमङ्गानां सङ्गने वातपुरीषयोः ।

दाहस्तन्द्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥ ४ ॥

पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्रीहवत्प्रतोटकैः ।

सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ ५ ॥

तत्र वातोदरे शोथः पाणिपादाभिकुक्षिषु ।

कुक्षिपाष्णोदरकटी मुँठरुक् पर्वभेदनम् ॥ ६ ॥

शुष्ककासाङ्गमर्दश्च गुदता मससंघट्टः ।

श्यावाहृष्यवादिस्त्रिमकस्माद्दृष्टिञ्चासत्रत् ॥ ७ ॥

सतोद्भेदसुदरं तनु श्वाश्वगिराततम् ।

आज्ञातदृष्टिबन्धकमाहृतं प्रकरोति च ॥ ८ ॥

वायुश्चात्र साहक् शक्नो विचरेत् सर्वतो गतिः ।

जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः श्वाश्वतसं मतम् ।

बलिनस्त्रिदजीताम्बुयज्ञकाथं नवोत्थितम् ॥ ८ ॥

अजातशब्दमंरुजं सशब्दं नातिभारिकम् ।

सदा गुडगुडावन्तं शिलाजालगवाक्षितम् ॥ १० ॥

नाभिं विष्टभ्य पायी तु वीगं कृत्वा प्रशास्यति ।

हृदङ्गणकटिनाभिगुदं ग्रन्थेकशूलिनः ॥ ११ ॥

कर्कशं सृजतेऽपानं नातिभन्दे च घावके ।

लोलस्याचिरमेवास्थे मूत्रेऽल्पे संहते बहिः ।

अजातोदकमित्येतेर्युक्तं विघ्नान् लक्षणेः ॥ १२ ॥

अथ चिकित्सानाह ।

उपक्रमेद्विषग्दोष बलकालविशेषवित् ।

स्थिरादिसर्पिषः पानं स्नेहस्त्रेदविरचनम् ॥ १३ ॥

वेष्टनं वाससा नाभौ सांख्यनक्षोपनाहनेनम् ।

चित्रतैलं स्थिराद्यन्तु निरुहः सानुवासनः ।

पयोधरसाम्बच्च योज्यं वातोदरे क्रमात् ॥ १४ ॥

एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ।

निहन्ति वातोदरशोथशूलं क्वाथः समूत्रो दशमूलजश्च ॥ १५ ॥

कुष्ठं दन्ती यवचारं ध्योषं त्रिलवणं वचा ।

अजाजी दीप्यकं हिङ्गु स्वर्जिका चष्यधिषकम् ॥ १६ ॥

शण्ठी चोष्णास्त्रुना पीता वातोदररुजापहा ॥ १७ ॥

दशमूलीकषायिण क्षीरवृत्ति शिलाजतु ।

सद्यो वातोदरी क्षीर मीङ्गं वाग्नातु केवलम् ॥ १८ ॥

सामुद्रसौवर्चलसैन्धवानां क्षारो यवानामजमोदकश्च ।

सपिप्यलीचिल्लकमृङ्गवेरं हिङ्गुविडम्बेति समानिहृष्यात् ॥ १९ ॥

एतानि चूर्णानि घृतम्बुतानि युञ्जीत पूर्वं अथले प्रशस्यम् ।

वातोदरं गुल्ममजीर्णमुक्तं वायुप्रकोपं ग्रहणीश्च कुष्ठम् ॥ २० ॥



अर्शांसि दुष्टानि च पाण्डुरीगं भगन्दरुषेति निहन्ति सद्यः ॥२१॥

इति सासुद्राद्यं सूत्रम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः ।

सञ्जीवैरक्षपलिकैर्हिप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥ २२ ॥

कल्कैर्हिपञ्चमूलस्य तुलाईस्य रसेन तु ।

दधिमण्डाढकं दत्त्वा तत्सर्पिजठरापहम् ॥ २३ ॥

श्लयथुं वातविष्टम् गुल्मार्शांसि च नाशयेत् ।

अनया मात्रया वारहयं पाच्यमिदं हविः ॥ २४ ॥

इति दशमूलषट्पलं घृतम् ।

दशमूलीकषायेण रास्त्रानागरदारुभिः ।

पुनर्नवाभ्याश्च घृतं सिद्धं वातोदरापहम् ॥ २५ ॥

इति दशमूलाद्यं घृतम् ।

लग्नस्य तुलामिकां जलद्रोणे विपाचयेत् ।

चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥ २६ ॥

तत्क्वाथश्च परिस्नाय्य विशाले ताम्रभाजने ।

चित्रतैलाढकं दद्यात् भेषजानि प्रदापयेत् ॥ २७ ॥

त्रिकटुत्रिफलादन्ती हिङ्गुसैन्धवचित्रकम् ।

देवदारुवचाकुष्ठं मधुशिषुपुनर्नवम् ॥ २८ ॥

सौवर्चलविडङ्गानि दीप्यकं हस्तिपिप्पली ।

एतेषां पलिकान् भागां स्त्रिवृताईपलानि च ॥ २९ ॥

पिष्टा कषायेषानेन शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।

तत्पिबेष्वातकृत्याय यथाग्निबलमात्रया ॥ ३० ॥

निहन्ति सर्वरोगाणि जठराणि विशिषतः ।

मूत्रक्लृप्सुदावर्त्तं मन्त्रहृत्सिं गुदक्लमौन् ॥ ३१ ॥

पार्श्वकुक्षिभवं शूलं मामशूलमरोचकम् ।

यज्ञदहीक्षिकानाहान् म्लीहानश्चाङ्गवेदनाम् ॥ ३२ ॥

मासमात्रेण मूत्राणि चाशीतिर्वातजा गदाः ।

इति उदररोगनिवारम् । इति वायोदरम् ।

अथ पित्तोदरनिदानमाह ।

पित्तोदरे खरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकाश्चता ।

भ्रमोऽतीसारः पीतत्वं त्वगादानुदहं हरित् ॥ ३३ ॥

पीततान्मशिरानहं सखेदं सोम दह्यते ।

धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ ३४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।

दुर्बलन्वनुवासादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिना ॥ ३५ ॥

सञ्जातबलकायाग्निं जातस्निग्धं विरेचयेत् ।

त्रिवृत्कल्केन पयसा रुक्कस्य शृतेन वा ।

शातलात्रायमाणाम्भ्यां कृतेनारग्वधेन च ॥ ३६ ॥

घृतं पित्तोदरे देयं मधुरौषधसाधितम् ।

स्यान्नित्तृप्तफलासिद्धं पश्चात्सर्पिर्विशोधनम् ॥ ३७ ॥

व्यधोधादिकाषायेण सर्पिः क्षौद्रसितायुतम् ।

शाखापनं प्रयोक्तव्यं स्नेहवस्तिसमन्वितम् ॥ ३८ ॥

सान्द्रपायससिद्धेन कर्त्तव्यमुपनाशनम् ।

स्थिरादिसाधितं तैलं क्षीरञ्च प्राशने हितम् ।

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं पित्तोदरविनाशनम् ॥ ३९ ॥

पृथ्निपर्णी बला व्याघ्री लाञ्छानागरसाधितम् ।

क्षीरं पित्तोदरं हृत्वि इति पित्तोदरे क्रिया ॥ ४० ॥

इति पित्तोदरम् ।

अथ त्रिपीदरनिदानम् ।

त्रेपीदरेऽङ्गसदृशं श्लयद्युर्गौरवं तथा ।

निद्रालेशोऽश्चिः श्वासः कासः श्रौक्ष्णं त्वगादिषु ॥ ४१ ॥

उदरं स्तिमितं चिन्धं शुक्लराजीततं मद्यत् ।

धिराभिवृद्धिकठिनं शीतस्पर्शं गुह्यं स्थिरम् ॥ ४२ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

श्लेष्मोदरिणन्तु पिप्पल्यादिसिद्धेन सर्पिषाः स्नेहयित्वा, सुहृत्क्षीरविपक्षेनानुलोम्य च, त्रिकटुकमूत्रतैलप्रगाढेन मुस्तकादिक्वाथेनाख्यापयेदनुवासयेच्च । किट्टसर्षपामलकवीजैश्चोपनाहयेत् उदरिणं भोजयेच्चैनं त्रिकटुप्रगाढेन कुलत्पयूपेण पयसा स्नेदयेच्चाभीक्ष्णम् ।

व्योषयुक्तं कुलत्याम्बु पयो वा भोजने हितम् ।

गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णायस्थितिभिस्तथा ।

सक्षीरतैलपानैश्च शमयेत्तु कफोदरम् ॥ ४३ ॥

इति कफोदरम् ।

अथ सन्निपातोदरनिदानसाह ।

स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविडार्षवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।

यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टास्त्रुदूषीविषसेवनाद्वा ॥ ४४ ॥

तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्युः सुघोरं जठरं त्रिलिङ्गम् ॥ ४५ ॥

तच्छीतवाते भृशदुर्दिने च विशेषतः कुप्यति दह्यते च ।

सचातुरो मूर्च्छति हि प्रसक्तं पाण्डुः क्लेशः शयति लण्णया च

दूष्योदरं कौर्त्तितमेतदेव श्लेष्मोदरं कौर्त्तयती निबोध ॥ ४६ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

सन्निपातोदरे कार्यं एष एव क्रियाक्रमः ।

रौह्रीतकाभयाकल्कं गोमूत्रेण विभावितम् ।

पौतं सर्वोदरश्लेष्मेहार्यः क्लमिगुल्मनुत् ॥ ४७ ॥

ससलाशङ्किनीसिद्धं घृतं चात्र विशेषणम् ।

दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं दूष्योदरे पिबेत् ॥ ४८ ॥

नागरं त्रिफलाप्रसंघं घृततैलं तथाऽकम् ।

मस्तुना साधयित्वा तु पिबेत्तर्बोदरापहम् ॥ ४८ ॥

कफमाहतसम्भूते गुल्मे चैव प्रशस्यते ॥ ५० ॥

इति नामरार्थं वनकम् । इति त्रिदीपहरम् ।

अत ऊर्ध्वं निगद्यन्ते सामान्या योगसम्प्रताः ।

दोषैः कुक्षौ हि सम्पूर्णं वङ्गिर्मन्दत्व मिच्छति ॥ ५१ ॥

तस्माद्योज्यानि पेयानि दीपनानि लघूनि च ।

शालिषष्टिकगोधूम यवनीवारभोजनम् ॥ ५२ ॥

विरिकास्थापनं श्रेष्ठं सर्वेषु जठरेषु च ।

उदकानूपजं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलान् ॥ ५३ ॥

व्यायामाघ्न दिवास्त्रप्रस्त्रं हृषानानि वर्जयेत् ।

तथोष्णलवणास्त्रानि विदाहीनि गुरूणि च ॥ ५४ ॥

नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानं विवर्जयेत् ।

उदरिणां मलाव्यत्वाद्बहुशः शोधनं हितम् ॥ ५५ ॥

क्षीरेणैरण्णजं तैलं पिबेन्मूत्रेण वा शक्यत् ।

ज्योतिष्मत्या पिबेत्तैलं पयसा वा दिनाष्टकम् ॥ ५६ ॥

कङ्कुष्ठचूर्णं मुस्ताम्बुपीतं संसेव्य मानवः ।

अष्टाभ्योऽप्युदरेभ्यश्च द्रुतं कुर्यान्निवृत्तिकाम् ॥ ५७ ॥

सुहीपयोभाषितानां पिप्पलीनां पयोऽशनः ।

सहस्रमुपयुञ्जीत शक्तितो जठरामयी ॥ ५८ ॥

वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ॥

शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥ ५९ ॥

यवानीहपुषाजाजी व्योषयुक्तं कफोदरी ।

सन्निपातोदरी क्षिप्रं त्रिकटुच्चारसैन्धवैः ॥ ६० ॥

बद्धोदरी च हृषुषा दीप्यकाजाजीसैन्धवैः ।

पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षीद्रसंयुतम् ॥

भ्रूषणच्चारलवणैर्युक्तान्ति निक्षयोदरी ॥ ६१ ॥

शिलाजतूनां मूत्राणां मुखुःशोफिकफलाश्च ।  
 कुह्वीचौरपयोगश्च शमयत्युदरामयम् ॥ ६२ ॥  
 पूतीकारणवीजं मूत्रकवीजं नकादनीमूलम् ।  
 शङ्खभस्म च काष्ठीकपीतं शमयेज्जलोदरमपि ॥ ६३ ॥  
 कलिङ्गवीजश्राणश्च श्राणः टङ्गणहिङ्गुनोः ।  
 शङ्खश्राणसमायुक्तं षड्वा पिप्पलीमाषकाः ॥ ६४ ॥  
 गोमूत्रेण तु सपिथ्य पीतं शमयति द्रुतम् ।  
 उदराणि च सर्वाणि चिरजातोदकान्यपि ॥ ६५ ॥  
 सप्ताहं माहिषं मूत्रं पयसाऽन्नाम्बुवर्जितम् ।  
 पीतमौष्ट्रमजामूचं श्लथधूदरनाशनम् ॥ ६६ ॥  
 यः पिबेत्प्रातरुत्थाय चञ्चच्चित्रकमिश्रितम् ।  
 क्षिप्रं तस्य जयेदौष्ट्रमसाध्यमपि चोदरम् ॥ ६७ ॥  
 विशाला शङ्खिनीदन्ती त्रिदशबीलीफलत्रयम् ।  
 निशाविडङ्गकम्पिञ्जं मूत्रे शोदरवान् पिबेत् ॥ ६८ ॥  
 पेयं वा चञ्चदन्धग्निविडङ्गं व्योषकस्त्रितम् ।  
 पेयो वा शृङ्गवेराम्बु, कषायो दारुवङ्गिजः ॥  
 चञ्चविश्वसमुत्थो वा पेयो जठरशान्तये ॥ ६९ ॥  
 क्षारद्वयानलव्योष नीलीलवणपञ्चकम् ।  
 चूर्णितं सर्पिषा पेयं सर्वगुल्मोदरापहम् ॥ ७० ॥  
 विडङ्गं चित्रकं दन्ती चञ्चं व्योषश्च तत् पयः ।  
 कल्कैः कोलसमैः पीत्वा ब्रह्मसुदरं जयेत् ॥ ७१ ॥  
 गवाक्षीशङ्खिनीदन्ती नीलिनीकल्कसंयुतम् ।  
 सर्वोदरविनाशाय गोमूत्रपानमाचरेत् ॥ ७२ ॥  
 देवद्वमं शिशुं च पूरकश्च गोमूत्रपिष्टामथवाश्वगन्धाम् ।  
 पीत्वाशु हन्यान्जठरं ब्रह्महं क्षामौन् सश्रोधानुदरश्च दूष्यम् ॥  
 पिप्पलीवर्द्धमानं वा कल्पोद्दिष्टं प्रयोजयेत् ।

जठराणां विनाशाय नास्ति तेन समं भुवि ॥ ७४ ॥  
सुकपयसा परिभावित तण्डुलचूर्णेर्निर्मितः पूपः ।  
उदरमुदारं हन्या योगोऽयं समरात्रेण ॥ ७५ ॥  
वव्वूलस्य त्वचं अष्टां काथयेत्सलिलेन तु ।  
पुनः पचेत्कषायन्तु यावत्सान्द्रत्वमागतम् ॥ ७६ ॥  
तत्पिबेत्तक्रसंयुक्तं तक्रभोजी मिताशनः ।  
निहन्यादाशु योगोऽयं जलोदरमपि ध्रुवम् ॥ ७७ ॥  
मूत्राण्यष्टावुदरिणां सेके पाने च योजयेत् ।  
पिप्पलीवर्द्धमानं वा पयसैव प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥  
देवदारुपलाशार्कं हस्तिपिप्पलिशिग्रुभिः ।  
साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं शनैः ॥ ७९ ॥  
पटोलपत्रं रजनी विडङ्गं त्रिफलात्वचम् ।  
कम्पिल्लकं नीलिनी च त्रिवृतं चेति चूर्णयेत् ॥ ८० ॥  
षडाद्यान् कार्षिकानन्ध्यां स्त्रीश्च द्वित्रिचतुर्गुणान् ।  
कृत्वा चूर्णं ततो मुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिबेत् ॥ ८१ ॥  
विरिक्तो जाङ्गलरसै रोदनं मृदु भोजयेत् ।  
मण्डं पेयाञ्च पीत्वा वा सव्योषं षडहं पयः ॥ ८२ ॥  
शृतं पिबेत्ततश्चूर्णं पिबेदेवं ततः पुनः ।  
हन्ति सर्वोदराण्येतश्चूर्णं जातोदकानि च ॥ ८३ ॥  
कामलां पाण्डुरोगञ्च श्वयथुं वापि कर्षति ॥ ८४ ॥  
अत्र पटोलादीनां भागाः कार्षिका अन्येषां द्वित्रिचतु-  
र्णाः भागा ग्रहणीयाः । इति पटोलाद्यं चूर्णम् ।  
यवनी हपुषा धान्यं त्रिफला सोपकुक्षिका ।  
कारवी पिप्पलीमूल मजगन्धा शटी वचा ॥ ८५ ॥  
शताह्वा जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रकम् ।  
द्वौ क्षारी पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥ ८६ ॥

विडङ्गञ्च समांशानि दन्तिभामत्रयं भवेत् ।  
 त्रिवृद्धिश्चाले द्विगुणे शतला स्यात्तुर्गुणा ॥ ८७ ॥  
 एष नारायणो नाका चूर्णो रोगमण्यप्रहः ।  
 एनं प्राप्य निवर्त्तन्ते रोगा विश्णुमिवासुराः ॥ ८८ ॥  
 तक्रोणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्वदराम्बुना ।  
 आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ ८९ ॥  
 दधिमण्डेन विड्भेदे दाडिंमाम्बुभिरर्शसि ।  
 परिकर्त्तिषु वृक्षाञ्चैरुष्णाम्बुभिरजौर्णके ॥ ९० ॥  
 भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलघ्नहे ।  
 हृद्रोगे ग्रहणीरोगे कुष्ठे मन्दानले ज्वरे ॥ ९१ ॥  
 दंष्ट्राविषे मूलविषे सङ्गरे कृत्रिमे विषे ।  
 यथाहं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ ९२ ॥

इति नारायणचूर्णम् ।

तिलसर्पपनालानि यवनालं सुधामपि ।  
 दशमूलमपामार्गं दन्तीं चित्रकमाढकीम् ॥ ९३ ॥  
 मधुकमैन्त्रीं त्रिफलां त्रिवृतां करवीरकम् ।  
 पुनर्नवां वृश्चिकालीमर्ककम्पिस्तनिम्बकम् ॥ ९४ ॥  
 एतान् दशपलान् भागान् युक्त्या दग्ध्वा समावपेत् ।  
 गोमूत्रे द्रोणसंयुक्ते सप्तकत्वस्तु पाचयेत् ॥ ९५ ॥  
 वचामतिविषां पाठां हे हरिद्रे मञ्जीषधम् ।  
 त्रिवृत्कम्पिस्तकं चारं तथैव लक्षणानि च ॥ ९६ ॥  
 मञ्जीषधं शिशुफलं कुष्ठं भल्लातकानि च ।  
 पिप्पलीं च विडङ्गानि त्रिफलां देददारु च ॥ ९७ ॥  
 कटुकां रोहिणीं सुस्तं दन्तीं हिङ्गुञ्जवेतसम् ।  
 दधिश्कारनालाणां माढकाढकमाचरेत् ॥ ९८ ॥  
 समांशकेन भागेन सर्पिस्तैलं विपाचयेत् ।

विगताचिर्यथाशान्तमथैतद्वतारयेत् ॥ ९९ ॥

ततो विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा ।

रुचैरन्लैश्च पानैश्च क्षीरैर्मूत्रेण वा पुनः ॥ १०० ॥

महाक्षार इति ख्यातो जठराणां विनाशनः ।

भ्रीहान्यर्शांसि गुल्मानि सशूलं हृदयग्रहम् ॥ १०१ ॥

यक्ष्माणश्च प्रमेहश्च पाण्डुरोगं भगन्दरम् ।

सक्कमिग्रहणीदोषान् व्रणोदावर्त्तकुण्डलम् ॥

मूत्रकच्छमपम्भारं क्षारोऽयं विनिवर्त्तते ॥ १०२ ॥

इति महाक्षारः ।

सुकक्षीरदन्ती त्रिफला विडङ्गसिंही त्रिवृश्चित्रककर्षकक्कम् ।

घृतं विपक्वं कुडवप्रमाणं तोयेन तस्याक्षसमानकर्षम् ॥ १०३ ॥

पौलोष्णमम्भोऽनुपिबेद्विरिक्तं पेयां रसं वा प्रचरेद्विधिघ्नः ।

नाराचमेतज्जठरामयाणां युक्तयोपजुष्टं समनुप्रदिष्टम् ॥ १०४ ॥

इति नाराचघृतम् ।

त्रिफलाचित्रको दन्ती वृहती कण्टकारिका ।

सुहीसार्कविडङ्गानि घृतस्य कुडवं पचेत् ॥ १०५ ॥

तस्य सृह्णिसिद्धस्य कर्षार्द्धं पाययेन्नरः ।

शोधगुल्मोदरानाह भ्रीहोदरकफोदरान् ॥ १०६ ॥

नाशयत्युल्बणानेतान् सर्पिर्नाराचसंघ्नितम् ॥ १०७ ॥

इति नाराचघृतम् ।

पयस्यष्टगुणे सर्पिः प्रस्थं सुक् पयसः फलम् ।

त्रिवृता पलषट्केन सिद्धं जठरगुल्मनुत् ॥ १०८ ॥

इति त्रिवृताद्यं घृतम् ।

शर्कक्षीरपले द्वे तु सुक्षीक्षीरपलानि घट् ।

पथा कम्पिक्तकं श्यामा शम्याकं गिरिकर्णिका ॥ १०९ ॥

नीलिनी त्रिवृता दन्ती शङ्खिनी चिचकं तथा ।



एतेषां पलिकैर्भागीर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ११० ॥  
 अथास्य कौष्ठे मलिनि विन्दुमात्रं प्रदापयेत् ।  
 यावत्तस्य विशेद्विन्दु स्तावद्देगाद्विरिच्यते ॥ १११ ॥  
 कुष्ठं गुल्मसुदावत्तं श्वयथुं सभगन्दरम् ।  
 शमयत्युदराख्यष्टौ वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ ११२ ॥  
 एतद्विन्दुघृतं नाम येनाभ्यक्तो विरिच्यते ।

इति विन्दुघृतम् ।

शालिपर्णी विदारी च सहदेवा सगोक्षुरा ।  
 उभे स्थिरे शारिवे च जीवकर्षभकातुभौ ॥ ११३ ॥  
 पर्णिन्यौ च विशाला च रुवूको वृद्धिरेव च ।  
 कण्डूरा त्वक् पत्नी च फलत्रयमथापि वा ॥ ११४ ॥  
 एषां चतुर्दशपलं मानतः सर्वसंयुताम् ।  
 पुनर्नवैरण्डयोश्च पलमेकं पृथक् पृथक् ॥ ११५ ॥  
 षोडशंशसमाख्यातं दशमूल्याश्च विंशतिम् ।  
 सङ्कुट्य कथिते द्रोणे जले पादावशेषिते ॥ ११६ ॥  
 दधिकाञ्जिकमूत्राणां प्रस्थं प्रस्थं चतुश्चतुः ।  
 तैलमैरण्डजं चैव प्रस्थमेकं समाचरेत् ॥ ११७ ॥  
 सार्धैर्कर्षप्रमाणां तां मात्रां वैद्यस्तु दापयेत् ॥ ११८ ॥

पलाशपुष्पीधवचित्रकाणां स्रुहीदुमत्वङ्गदनाह्वकानाम् ।  
 फलत्रिकस्यापि तथैव दद्यात् चारस्य लोभ्रस्य पलं तथैव ॥११९॥  
 पयः स्रुहायाश्च पलश्चतुष्कं येषां च कल्केन पचेद्विधन्नः ।  
 क्षीरेण तद्वै पिवतश्च जन्तोः सर्वोदरं तैलवरं निहन्ति ॥१२०॥

इति शालीपर्णीतैलम् । सामान्यविक्रिः ।

अथ श्लेष्मिनिदानमाह ।

विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्च ।  
 श्लेष्माभिष्यन्दिं कुरुतः प्रदुष्टौ श्लेष्मोत्थमेतज्जठरं वदन्ति ॥१२१॥

तहामपाशं परिदृष्टिमेति विशेषतः सौदति चातुरोऽथ ॥१२२॥

प्लीहानिर्वेदनः श्वेतः कठिनः स्थूल एव च ।

महापरिग्रहः शान्तः श्लेष्मसम्भव उच्यते ॥ १२३ ॥

मज्जरः सपिपासश्च स्वेदनस्तीव्रवेदनः ।

पीतगात्रो विशेषेण प्लीहा पैत्तिक उच्यते ॥ १२४ ॥

नित्यमावहकोष्ठश्च नित्योदावर्त्तपौडितः ।

वेदनाभिः परीतश्च प्लीहा वातिक उच्यते ॥ १२५ ॥

क्लमो विदाहः सम्मोहो वैवर्ण्यं गात्रगौरवम् ।

उत्क्लेदभ्रममूर्च्छाभिर्ज्ञेयं रक्तस्य लक्षणम् ॥ १२६ ॥

त्रयाणामपि रूपाणि प्लीहासाध्ये भवन्ति हि ॥ १२७ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

श्लेहस्वेदविरेकादि विधेयं प्लीहोरोगिणे ॥ १२८ ॥

दध्ना भुक्तवतो वाम बाहुमध्ये शिरां भिषक् ।

विधेत् प्लीहविनाशाय यक्त्राशाय दक्षिणे ॥

प्लीहानं मर्दयेद्वाटं दुष्टरक्तप्रशान्तये ॥ १२९ ॥

मखिवन्धे समुत्पन्नं वाममङ्गुष्ठमीरितम् ।

दहेच्छिरां शरेष्वाशु वैद्यः प्लीहप्रशान्तये ॥ १३० ॥

विडङ्गाव्यान् ससिन्धूत्यान् शक्तून् कृत्वा वचान्वितान् ।

पिबेत् क्षीरेण सञ्चूर्ण्यं प्लीहगुल्मीदरापहम् ॥ १३१ ॥

सिन्धुमगधाम्निचूर्णं शिशुशिवामलकीरसनिपीतञ्च ।

प्रवलमपि योबनराजः प्लीहानं नाशयत्याह ॥ १३२ ॥

तिलैरण्डद्रवस्तस्य क्षारो भक्ष्यातकं कणा ।

एषां भागं समं कृत्वा तत्तुल्यन्तु गुडं मतम् ॥ १३३ ॥

खादेदग्निबलं मत्वा पावकस्य विद्विषये ।

जवेत् प्लीहानमत्सुं यक्त्राह्णं तथैव च ॥ १३४ ॥

अन्धवेतससंयुक्तः शिशुक्वाथः ससैन्धवः ।

पीतः प्लीहोदरं हन्ति पिप्पलीमरिचान्वितः ॥ १३५ ॥

कुष्ठं वषाणृक्वेरं चित्रकं कौटजं फलम् ।

पाठा चैवाजमोदा च पिप्पल्यः समचूर्णिताः ॥ १३६ ॥

ततो विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा ।

प्लीहोदरमुदावर्त्तं सर्वमेतेन शाम्यति ॥ १३७ ॥

पातव्यो युक्तितः क्षारः क्षीरेणोदधिमुक्त्विजः ।

पयसा च प्रयोक्तव्याः पिप्पल्यः प्लीहशान्तये ॥ १३८ ॥

अर्कपत्रं सलवणं पुटदग्धं सुचूर्णितम् ।

निहन्ति मस्तुना पीतं प्लीहानमतिदारुणम् ॥ १३९ ॥

वायुः प्लीहानमुद्धम्य कुपितो यस्य तिष्ठति ।

शूलैः परितुदन् पार्श्वं प्लीहा तस्य विवर्द्धते ॥ १४० ॥

हिङ्गु त्रिकटुकं कुष्ठं यवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।

मातुलुङ्गरसोपेतं प्लीहशूलहरो रजः ॥ १४१ ॥

पलाशक्षारतोयेन पिप्पलीपरिभाविता ।

गुल्मप्लीहार्त्तिशमनी वङ्गिदीप्तिकरी मता ॥ १४२ ॥

रसेन जम्बीरफलस्य शङ्ख नाभीरजः पीतमवश्यमेव ।

कर्षप्रमाणं शमयेदशेषं प्लीहामयं कूर्मसमानमाशु ॥ १४३ ॥

शरपुङ्गुमूलकल्कः पीतस्तक्रेण नाशयत्यचिरात् ।

चिरतरकालसमुत्थं प्लीहानं रुद्धमवगाढम् ॥ १४४ ॥

क्षारं वा विडङ्गणाभ्यां पूतीकस्याम्बु निःशृतम् ।

यज्ञत्प्लीहप्रशान्दर्थं पिबेद्यातयथाबलम् ॥ १४५ ॥

इति क्षारयोगः

सुस्त्रिकं शास्त्रलीपुष्यं निशापर्युषितं नरः ।

राजिकाचूर्णसंयुक्तं मध्यात् प्लीहोपशान्तये ॥ १४६ ॥

यवानिकाचित्रकयावशुक षड्प्रन्यदन्तीमगधोद्भवानाम् ।

प्लीहानमेतद्विनिहन्ति चूर्णमुष्णाशुना मस्तुसुराशुवैर्वा ॥ १४७ ॥

इति यथाग्यादिचूर्णम् ।

विडङ्गानि यवानौ च चित्रकं चेति तक्षमम् ।

द्विगुणं देवदारु च नागरं सपुनर्नवम् ॥ १४८ ॥

अथ चैतानि चूर्णंनि गवां सूत्रेण पाययेत् ।

उदरीभूतमप्येवं प्लीहानं सम्प्रणाशयेत् ॥ १४९ ॥

इति विडङ्गादिचूर्णम् ।

भस्मातकाभयाजाजी गुडेन सह मोदकः ।

सप्तरात्रान्निहन्त्याश्च प्लीहानमतिदारुणम् ॥ १५० ॥

इति भस्मातक मोदकः ।

अभयाफलत्रयाणां पलत्रयं त्रिकटुकात्पलमेकञ्च ।

दोष्यकचव्यकचित्रक विडङ्गवृक्षान्मसिन्धुवर्षाण्डपलैः ॥ १५१ ॥

लक्ष्मणैलाकषैस्त्रिभिर्युक्तं सूचूर्णितं सूक्ष्मम् ।

त्रिंशद्दुडुपलसहिताः कर्तव्यास्तदक्षसम्प्रिता वटकाः ॥ १५२ ॥

अभयावटकानाम्ना प्लीहार्शो गुल्मजठरापहराः ।

पाण्डामयकामलिनां मन्दाग्नीनां सर्वदा शस्ताः ॥ १५३ ॥

इति अभयावटकाः ।

चित्रकं त्रिवृता दन्ती त्रिफलापुष्करैः समैः ।

यावन्त्ये तानि चूर्णानि तावन्मात्रन्तु सैन्धवम् ॥ १५४ ॥

भावयेत्तु क्लृहीक्षीरे तत्काण्डे प्रक्षिपेद्बुधः ।

सृत्तिकेनानुलिप्तस्य प्रक्षिपेज्जातवेदसि ॥ १५५ ॥

सुदग्धन्तु ततो ज्ञात्वा उदरेत्तु शनैर्भिषक् ।

यत्तत्प्लीहोदरानाह गुल्मपाण्डुामयादिहृत् ॥ १५६ ॥

सेविनोऽग्निबलं मत्वा अर्शोभ्यः प्रतिमोक्षयेत् ।

लवणोऽग्निमुखो नास्त्रा वक्त्रे दीप्तिकरः परः ॥ १५७ ॥

इति अपिस्तुखलपत्रम् ।

पिप्लिपिपलीमूला चित्रकसुजागराणां ।

ससैश्वानाम्यलिका भागा घृतप्रस्थं तदेकध्वम् ॥ १५८

तुष्यन्तीरं विपचेत्तपिः स्यात् खलु षट्पलकं मात्रा ।

प्लीहाग्निसादगुल्फोदावर्त्तश्चयद्युपाण्डुगदान् ॥ १५९ ॥

श्वासं कासं सपीनसमर्द्धाङ्गवातविषमज्वरानपहुरति ॥ १६०

इति षट्पलकं घृतम्

चिरविस्वत्वचः काथ मार्द्रकस्वरसं घृतम् ।

मस्तुभल्लातककाथं शुकुचैवात्तकाञ्चिकम् ॥ १६१ ॥

एतैस्तुष्येघृतं धृत्वा कल्केरेतैस्तु पादिकैः ।

अन्यिकव्योषहपुषा ह्निङ्गुजाजीह्वयं तथा ॥ १६२ ॥

चव्याजमोदे सन्धारे तथा लवणपञ्चकम् ।

श्रेयसी चेति मृदुना तत्साध्यमनलेन वा ॥ १६३ ॥

वङ्गिषट्प्रस्थमेतत् अठरानलदीपनम् ।

प्लीहोदराक्षानहरं वातोदरदकोदरम् ॥ १६४ ॥

कफवातकृते चैव शूलेऽतीव प्रशस्यते ।

अर्शांसि नाशयत्याश कृमीश्चैव विशेषतः ॥ १६५ ॥

सपाण्डुराणि कुष्ठानि दद्रुकुष्ठानि यानि च ।

अन्यान्यपि च कुष्ठानि तानि हन्यादिदं घृतम् ॥ १६६ ॥

इति वङ्गिषट्प्रस्थं घृतम् ।

चित्रकस्य तुलाकाथे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

भारनालम्बु द्विगुणं दधिमण्डं चतुर्गुणम् ॥ १६७ ॥

पञ्चकोलकतालीक चारैर्लवणसंयुतैः ।

द्विज्वीरकनिशयुग्मैर्मरिचस्त्रय द्वापयेत् ॥ १६८ ॥

प्लीहगुल्फोदरोन्मादपाण्डुरोमारुचिष्वरान् ।

वस्त्रिहृत्पार्श्वकव्यू रू शूलोदावर्त्तपीनसान् ॥ १६९ ॥

हन्यात्पीलं तदर्धोन्नं शोथन्नं दीपनं परम् ।

बलवर्षकारणापि भक्षकश्च नियच्छति ॥ १७० ॥

इति चित्रकायः इत्यम् । इति पित्तकृष्टम् ।

शिलाप्लव्यं नागरकालशाला काकाक्षणीमूलनिदग्धिका च ।  
 पक्षैव दद्यात्कृष्णानि हिरण्यकृष्णा च तैरक्षसमैः प्रयक् पृथक् ॥ १७१ ॥  
 प्लव्यं घृतं स्वाद्य पचेच्छनैः शनैः चतुर्मुखं मूत्रमतः प्रदीयते ।  
 पयश्च दद्यात् द्विसुणं विपक्वं तद्ब्रह्मणुष्टं प्रवदन्ति सर्पिः ।  
 शीशोदरं दूष्यमथोदरश्च पाप्मास्वभानं जठरं निहन्ति ॥ १७२ ॥  
 इति ब्रह्मणुष्टम् ।

सर्जिका च यवत्कारः कासीसं टङ्कणं तथा ।  
 सौराह्वं सैन्धवश्चैव लघणं स्फटिकानि च ॥ १७३ ॥  
 सर्वमेकत्र कर्त्तव्यं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ।  
 कूपमध्ये क्षिपेत्तन्तु द्रावयेद् द्रावयन्त्रके ॥ १७४ ॥  
 गुल्लं ध्रुवात्मथानाहं सर्वोदरांस्तथैव च ।  
 शर्शासि ग्रहणीदोषं भगन्दरत्रयानि च । १७५ ॥  
 नाशयेन्नात्र सन्देशो नान्यथा शङ्करोऽब्रवीत् ।

इति शङ्करावः ।

रोहितकत्वचः श्लेष्ठाः पत्तानां पञ्चविंशतिः ।  
 कोलहिप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ॥ १७६ ॥  
 पलिकैः पञ्चकोलैश्च तत्तुल्यैश्चापि मात्रया ।  
 रोहितकत्वचा पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १७७ ॥  
 श्लेष्ठाभिहृष्टिं शमये दितदाशु प्रयोजितम् ।  
 तथा गुल्फाञ्ज्वरश्लासः क्षमिपाण्डुत्वकामलाः ॥ १७८ ॥  
 पत्राष्टगुणैः जस्त्रे निष्कृष्यः चतुर्भागावशेषः कर्त्तव्यः ।

इति रोहितकहृष्टम् ।

रोहितकात्प्लव्यशक्तं संक्षाय्यं चन्दसदकम् ।  
 साधयित्वा जलहरेषु चतुर्भागावशेषिते ॥ १७९ ॥

घृतप्रस्थं समावाप्य छागचीरं चतुर्गुणम् ।  
 तस्मिन्प्रथ्याणि सर्वाणि प्रदद्यात्कार्षिकाणि च ॥ १८० ॥  
 व्योषं फलत्रिकं हिङ्गुं यवानौ तुम्बुक् विडम् ।  
 अजाजीकण्ठालवणं दाडिमं देवदारु च ॥ १८१ ॥  
 पुनर्नवा विशाला च यवचारं सपौष्करम् ।  
 विडङ्गं चित्रकश्चैव हृपुषा कारवी तथा ॥ १८२ ॥  
 एतैर्घृतं विपक्वन्तु विदध्याद्भाजने नवे ।  
 पाययेन्निपलां मांसां व्याधिर्बलमवेक्ष्य च ॥ १८३ ॥  
 रसकेनाथ यूषेण पयसा वा घृतं पिबेत् ।  
 प्रयुक्तन्तु घृतं तेषां व्याधीन् हन्यादिमान् बह्वन् ॥ १८४ ॥  
 यक्तत्प्लीहोदरश्चैव प्लीहशूलं तथैव च ।  
 च्छूलं कुक्षिशूलञ्च पार्श्वभूत्रमरोचकम् ॥ १८५ ॥  
 विबन्धशूलं शमयेत् पाण्डुरोगं सकामलम् ।  
 कुर्यातीसारशूलघ्नं तन्द्राज्वरनिवारणम् ।  
 रोहितकघृतं ह्येतत् प्लीहानां दृष्टमौषधम् ॥ १८६ ॥

इति महारोहितकं इत

कदलीतिलनालानां क्षारेण क्षुरकस्य च ।  
 पीतं तैलं जयेद्गुणां प्लीहानां कफवातजम् ॥ १८७ ॥

इति कदलीचारतैषम्

माणमार्गान्मृता वासा स्थिरा चित्रकसैन्धवम् ।  
 नागरं तालमूलञ्च प्रत्येकन्तु त्रिकार्षिकम् ॥ १८८ ॥  
 विडं सौवर्चलं क्षारौ पिप्पल्यश्चापि कार्षिकाः ।  
 एतच्चूर्णकृतं सर्वं गोमूत्रस्याढके पचेत् ॥ १८९ ॥  
 सान्द्रीभूते गुटीं कुर्याद्दृष्ट्वा त्रिपलमाक्षिकम् ।  
 यक्तत्प्लीहोदरहरो गुल्मार्थो ग्रहणीहरः ॥ १९० ॥

योगः परिकरो नाम्ना वज्रिसन्दीपनः परः ।

इति नासाधिष्ठिका ।

चित्रकस्य शतं दद्यात् तत्तुल्यं ग्रन्थिकस्य च ।

पञ्चाशद्विंशत्यमूलस्य शेषान् पञ्च पलान् पृथक् ॥ १८१ ॥

बलाभार्गीशटी पाठा पौष्करं मूलमेव च ।

वृत्तद्रीणोऽश्वसः पञ्चा पादशेषावतारिते ॥ १८२ ॥

पथेद्गुडशतं दत्त्वा तैलवत् साधु साधयेत् ।

चतुष्पलम् पिप्पल्यास्तुगाक्षीर्याश्चतुष्पलम् ॥ १८३ ॥

त्रिजातकपलञ्चैकं मरिचस्य पलं तथा ।

सूक्ष्मचूर्णं ततः कृत्वा दत्त्वा सम्यग्विघट्टयेत् ॥ १८४ ॥

पलमात्रं ततः खादेत् पूनेहगुल्मीदराणि च ।

हन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं पित्तार्तिं चान्नपित्तिनाम् ॥ १८५ ॥

भारहाजेन कथितो स्नेहचित्रकसंज्ञकः ॥ १८६ ॥

इति चित्रकस्यः ।

चपलायाः पलं पञ्च यवाग्रं तावदेव तु ।

सामुद्रलवणानाञ्च तावन्मात्रं प्रदापयेत् ॥ १८७ ॥

वेणुशास्त्रोटकञ्चैव शिखर्यङ्गांस्तथैव च ।

शिरौषो लोभ्रवृषञ्च विशाखा माणकन्दकम् ॥ १८८ ॥

सुधा च सुरपुष्पञ्च शम्याकदलसञ्चयम् ।

वरुणं शिशुमूलञ्च वाय्वार्लं चित्रकं तथा ॥ १८९ ॥

एषां पञ्चपलान् भागान् पलांशान् पञ्चविंशतिम् ।

चारं दत्त्वा तु सर्वेषां पथेत्तत्र जलादके ॥ २०० ॥

गोमूत्रं तावदेवात्र साधयेच्च यथाविधि ।

भक्षयेद् दृढसंयुक्तां यक्तत् प्रीहहृरां पराम् ॥ २०१ ॥

बातमशीलकाञ्चैव गुल्लं हन्ति त्रिदोषजम् ॥

इति चारविषयी ।



प्रशस्तोऽहनि भक्तो हृत्कर्मोऽभिप्रियत्नम् ॥

बन्धुं शिष्यभूलाश्च वाद्यालं चाथ पुष्करम् ॥ २०२ ॥

कन्दो विद्याच्छात्रुष्वी च तत्र न भक्त्ययच्छिन्ना ।

पुत्रक पञ्च कृष्णान्धेवं पञ्चाग्राम् पञ्चविंशतिः ॥ २०३ ॥

चारं कृत्वा पचेद्भारि ओम्भूमादकयोस्तथा ।

सर्वं विपश्य सञ्चारा समुत्तानलपिप्ली ॥ २०४ ॥

पृथक् पञ्चपलैर्भागैः पिप्ली कृतमर्दिता ।

यत्कत् प्रीहहरा अष्टा वाताष्टीलाममुत्तनुत् ॥ २०५ ॥

रवि इक्षु चारपिप्ली ।

पारिभद्र पलाशार्कं सुक्ष्मपामार्गचिन्तकाः ।

वरुणोऽम्बिमथ्यं बभूवुर्भद्रं दृष्टतीक्ष्णम् ॥ २०६ ॥

पृथीकास्फोतकुटजं कोशातभ्रः पुनर्नवा ।

समूलपत्रशाखावाः शोदयित्वा उदूषले ॥ २०७ ॥

तिलनालप्रदीपान्नि सुदग्धं भक्ष शीतलम् ।

चारप्रस्थं गृहीत्वा तु न्यसेत् पात्रे दृढे नवे ॥ २०८ ॥

जलद्रोणे विपक्ष्यं यावत्पादावशेषितम् ।

पूर्ववत् चारकत्केन साधयेच्च विचक्षणः ॥ २०९ ॥

प्रस्थमेकञ्च लवणं तदर्धाञ्च हरीतकीम् ।

तुल्याम्बुभागोमूर्धं साधयेच्चृदुनाम्बिना ॥ २१० ॥

किञ्चित् सवाप्यं चार्धं च सम्यक् सिद्धोऽवसारिते ।

अजाजी त्रूपक्षं हिङ्गु यवान्नी पुष्करं शटी ॥ २११ ॥

एतैश्चार्धपलैश्चूर्णं कृत्वा तत्र प्रदापयेत् ।

लवणश्चाभया नाम भक्षयेच्च यथा बलम् ॥ २१२ ॥

व्याधिश्चावेक्ष्य मतिमाननुपानं यथा हितम् ।

ये च कोष्ठगता रोमाश्चाग्निहन्ति न संशयः ॥ २१३ ॥

यत्कत् प्रीहोदरानाह गुल्माष्टीलामिसादनुत् ।



पिवेज्जलं शीतलमाद्य तस्य स्त्रीतांसि दुष्कान्तिं हि तद्वहानि ।  
 स्नेहोपलितेष्वथवापि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।  
 स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनाभि समाततं पूर्णमिवाम्बुना वा ॥३॥  
 यथादृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ॥

अथ चिकित्सासाह ।

स्निग्धे बहोदरे योष्यो मूत्रैस्तीक्ष्णैर्यथान्वितैः ।  
 सतैललवणञ्चात्र निरूहञ्चानुवासनम् ॥ २२७ ॥  
 क्षारं वनकरौषाणां स्निग्धं वस्त्रेण गालयेत् ।  
 कार्षिकं पिप्पलीमूलं पञ्चैव लवणानि च ॥ २२८ ॥  
 पिप्पलीचित्रकं शण्ठी त्रिवृता त्रिफलावचा ।  
 द्वौ क्षारौ सातला दन्ती स्वर्णक्षीरौ विषाणिका ॥ २२९ ॥  
 कोलप्रमाणां वटिकां पिवेक्षीवीरसंयुताम् ।  
 श्लयथावथ वक्त्रस्य प्रवृत्ते च दकोदरे ॥ २३० ॥

इति क्षारगुटिका

छिद्रान्त्रबद्धसंज्ञेषु जठरेषु प्रयोगवित् ।  
 लब्धानुज्ञो भिषक्कुर्यात् पाटनं व्यधनक्रियाम् ॥ २३१ ॥  
 तथा जातोदकं सर्वमुदरं व्यधयेद्भिषक् ।  
 ज्ञातींश्च सुहृदो दारान् ब्राह्मणान् नृपतिं गुरुम् ॥ २३२ ॥  
 अनुज्ञाप्य भिषक्कर्म विदध्यात् संशयावहम् ।  
 सुवेष्टितमधो नाभेर्वामतस्तुरङ्गुलात् ॥ २३३ ॥  
 अङ्गुल्योदरमात्रन्तु व्रीहिवक्त्रेण भेदयेत् ।  
 नाडौमुभयतो द्वारां संयोज्यापहरेज्जलम् ॥ २३४ ॥  
 न चेकस्मिन् दिने सर्वे दोषन्त्रपहरेत्तथा ।  
 कासश्वासञ्चरास्तृष्णा गात्रभङ्गश्च वेपथुः ॥ २३५ ॥  
 षतिसारश्च सुतरां पूर्यते जठरं तथा ।  
 ढतीयपञ्चमाद्येषु दिवसेष्वल्पशः पुनः ॥ २३६ ॥

श्रावयेद्दुदकं तैललवणाभ्यां दृढं व्रणम् ।  
 बभ्रौयाद्विसृते दोषे जठरं परिगृह्य वा ॥ २३७ ॥  
 संवेष्टयेद्भाढतरं कौशेयाविकचर्मभिः ।  
 निःसृते लङ्घितः पेयामन्नेहलवणां पिवेत् ॥ २३८ ॥  
 अतःपरन्तु घण्टासान् क्षीरवृत्तिर्भवेन्नरः ।  
 ब्रीह्यासान् पयसा पेयां पिवेत्क्षींश्चापि भोजयेत् ॥ २३९ ॥  
 सकोरदूर्षं श्यामाकं पयसा लवणं लघु ।  
 नरः संवत्सरेणैव जयेत्प्राप्तजलोदरम् ॥ २४० ॥

इति षड्चतस्रकोदरचिकित्सा ।

स्रुह्यर्कदन्ती धववङ्गिफल्गु शोफारिपांशी सलकञ्च कन्दः ।  
 माणत्रियामाग्निकवाणरण्डा तालं तथा मञ्जरिपारभद्रौ ॥ २४१ ॥  
 अत्येकशः क्षारचतुःपलाशं तथा पलाशस्य समैः समः स्यात् ।  
 अतुर्गुणे क्वाथजलावशेषे पचेद्विधिज्ञो विधिश्शुद्धलोहम् ॥ २४२ ॥  
 पूर्णोक्तं तत् पुटितं पुटेन तन्तुच्युतं षोडशिकं पलानाम् ।  
 पांभुभस्नातकवङ्गिदन्ती चिह्नद्रवन्ती रविहृद्मूलम् ॥ २४३ ॥  
 कञ्चुकी तालमूली च पीवरी गिरिकर्णिका ।  
 नीलिनी बृहती पत्रं शम्याकं विजया समम् ॥ २४४ ॥  
 तुषलाशं क्वाथिताष्टशेषं स्रुह्यर्कदुग्धेन पलाशकेन ।  
 ला पचेत्ताम्रमये सुपात्रे पलैर्द्विरष्टैर्हविषस्तथैव ॥ २४५ ॥  
 मूनि चूर्णानि च सिद्धशीते क्षिप्तेतथा लोहरजः समानि ॥ २४६ ॥  
 मिलितानीति सम्बन्धः ।  
 लवणानि च सर्वाणि क्षारः पञ्चोषणस्तथा ।  
 मरिचं चाजमोदा च हिङ्गुभस्नातकानि च ॥ २४७ ॥  
 चित्रकं तालमूलञ्च गवाक्षी त्रिहतामृता ।  
 वर्षाभूः सूरयो मातो विडङ्ग' दन्तीग्रन्थिकम् ॥ २४८ ॥  
 पलं माक्षिकचूर्णस्य काङ्गुष्ठकशिलाजतोः ।

गुग्गुलीर्गन्धकस्वामि-घ्रातद्वयं पक्वं दृढम् ॥ २४८ ॥  
 शीते प्रलाष्टकं चोदं दत्त्वा मधुघृताम्बितम् ।  
 लोहदण्डेन संघृष्य क्षीहपाने पित्तं भिषक् ॥ २४९ ॥  
 विधिन्नोक्तेन विधिता चिताहारविहारवान् ।  
 अन्नपानं यथासक्तां कुर्वन्नित्यं किरामयः ॥ २५० ॥  
 उदरेषु च सर्वेषु शीघ्रेषु विविधेषु च ।  
 अर्शःसु च विशेषेण पाण्डुरोगे सक्तामले ॥ २५१ ॥  
 विधिनोक्तेन कुर्वाणो नरो रोगान् विन्दति ।

इत्युदरारिबीजम्

अथ साध्यासाध्यनिदानम् ।

जन्मनैबीदरं सर्वं प्रायः कष्टतमं घृतम् ।  
 बस्तिनस्तदजानाम्बु यक्षात्साध्यं नवोत्थितम् ॥ २५२ ॥  
 पद्माहङ्गुदं तूष्णं सर्वजातोदकं तथा ।  
 प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान् चोदरं तृणाम् ॥ २५३ ॥  
 शूनाच्च कुटिलोपस्थसुपक्लिन्नं तत्तत्त्वचम् ।  
 बलशोणितमांसाग्निं परिचौषन्तु वर्जयेत् ॥ २५४ ॥  
 पार्श्वभङ्गान्न विद्वेषशोफातिसारपीडितम् ।  
 विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं विवर्जयेत् ॥ २५५ ॥

अथ चिकित्सासाधः ।

हरीतकौलागरदेवदाह पुनर्नवा छिन्नदृष्टा कान्नायः ।  
 सगुग्गुलुर्मूत्रयुतश्च पेयः शोफोदराणां प्रहरः प्रयोगः ॥ २५६ ॥  
 पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठी तिक्तासृतादार्यभया कषायः ।  
 सर्वाङ्गशोथोदरक्वासशूलम्बासान्वितं पाण्डु गदं तिहन्ति ॥ २५७ ॥  
 पुनर्नवां दार्यभयां गुडूचीं पिवेत्सूत्रां मञ्जिबास्ययुक्ताम् ।  
 त्वग्दोषशोफोदरपाण्डुरोगस्त्रीष्वप्रसेवीर्षीकृपामयेषु ॥ २५८ ॥  
 पुराणवारणौ वक्त्रि मूत्रबाधं हवन्तानि च ।

चयिष्मन्निरविष्मच्च भ्रष्टा चैवां सुसंस्कृतम् ॥ २६० ॥  
 मन्वेन असुग्रां चार्थां भीजयेत भिन्नस्वरः ॥  
 श्वयधूदरगुल्फेषु बक्षिषादे च कुक्षारे ॥ २६१ ॥  
 पुराणं मानकं पिङ्गु द्विगुणीकृततण्डुलम् ।  
 साधितं तोयक्षीराभ्यामभ्यासे पायसन्तु तम् ॥ २६२ ॥  
 हन्ति वातोदरं शोथं ब्रह्मणीपाण्डुतामपि ॥ २६३ ॥  
 नवघृतमार्द्रककल्क स्वरसाभ्यां परिसाधितं च विधिना ।  
 श्वयधूदराग्निसादैरभिभूतः पिबेद्भवत्सरोमः ॥ २६४ ॥  
 इति चार्द्रकघृतम् ।

विस्वान्नचव्यार्द्रक मृङ्गवेरजायेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् ।  
 षष्ठादुग्धं ब्रह्मयोगदोत्ये शोथान्निसादारुचिषु प्रदिष्टम् ॥ २६५ ॥  
 इति विस्वान्नघृतम् ।

इति वङ्गसेकसहस्रितः चरुनिदायचिकित्साविचारः समाप्तः ।

### अथ शोथनिदानमाह ।

रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टा बहिःशिराः ।  
 नीत्वा रुद्धगतिस्त्रौर्हि कुर्वात्वस्त्रांससंचयम् ॥  
 उत्स्रधं संहृतं शोथं तमाहुर्निचयात्मकम् ॥ १ ॥  
 सर्वैर्हंतुविशेषैस्तु रूपभेदाच्चवात्मकम् ।  
 दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ॥ २ ॥  
 तत्पूर्वरूपं द्रव्युः शिरायामोऽङ्गुलीरवम् ॥ ३ ॥  
 श्यामयाभक्ताश्चाबलागां चाराक्तातीक्ष्णोऽक्षगुरुरपसेवा ।  
 ध्यामसृष्टाश्चबिरोधिपिष्टगरोपष्टशान्निषेवणश्च ॥ ४ ॥  
 शोथं चेष्टा न च हेह्यद्विर्मर्मीपघातो विषमा प्रकृतिः ।  
 मथोपचारः प्रतिवर्त्मणश्च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥ ५ ॥

सगौरवं स्वादनवास्थितत्वं सोक्तेधमूष्पाथ गिरातनुत्वम् ।  
सलोमहर्षश्च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्लयथोः प्रदिष्टम् ॥१॥

चलस्तनुत्वक् परधोऽवधोऽसितः

धुमुसिहर्षार्त्तियुतौ निमित्ततः ।

प्रशाम्यति प्रोक्षमति प्रपीडितो

दिवाबली च श्लयथुः समीरणात् ॥ ७ ॥

मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान्

भ्रमज्वरस्वेदहृषामदान्वितः ।

य उच्यते स्पर्शसहोऽक्षिरागवान्

स पित्तशोथो मृशदाहपाकवान् ॥ ८ ॥

गुहस्त्रिः पाण्डुररोषकान्वितप्रसेकनिद्रावमिवङ्गिमान्यक्त  
स कञ्जजम्प्रशमो निपीडितो नचोन्नमेद्रात्रिवली कफाक्तः॥

निदानकृतिसंसर्गाच्छयथुः स्यात् द्विदोषजः ।

सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रलक्षणः ॥ १० ॥

अभिघातेन शस्त्रादि छेदभेदक्षतादिभिः ।

द्विमानिलो दध्यनिलैर्भक्तातकपिकञ्जुजैः ॥ ११ ॥

रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छयथुः स्याद्विसर्पवान् ।

मृशोष्णालोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ १२ ॥

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।

दंष्ट्रादन्तनखाघाता दविषप्राणिनामपि ॥ १३ ॥

विस्मृत्तंशक्रोपहतमलवहस्रसङ्हरात् ।

विषवृक्षानिलस्पर्शान्नरयोगावचूर्णनात् ॥ १४ ॥

मृदुबलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहहृषाकारः ॥ १५ ॥

दोषाः श्लयथुसूर्ध्वं हि कुर्वन्त्यामाशये स्थिताः ।

पक्वाशयस्या मध्ये तु वर्चस्थानगतास्त्वधः ।

कृत्स्नं देहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्वसरं तथा ॥ १६ ॥

शो मध्यदेशे श्वयथुः कष्टः सर्वाङ्गगन्ध यः ।  
 अर्धाङ्गोऽरिष्टभूतः स्वाद्यशोर्धं परिसर्पति ॥ १७ ॥  
 श्वासः पिपासा छर्दिश्च दीर्घस्य च्वर एव च ।  
 यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति श्वयथुं तं विवर्जयेत् ॥ १८ ॥  
 अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।  
 पुरुषं हन्ति नारीश्च मुखजो गुदजो हयम् ॥ १९ ॥  
 ऊर्ध्वगामी नरं पद्भ्या मधोगामी तथा स्त्रियम् ।  
 उभयं वस्ति सञ्जातः शोथो हन्ति न संशयः ॥ २० ॥  
 नवोऽनुपद्रवः शोथः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ २१ ॥  
 तुलाशो हृदयाऽशुद्धिस्तन्द्राजठरगीरवैः ।  
 दोषप्रवृत्तिर्नो यत्र व्याधिमामान्वितं वदेत् ॥ २२ ॥  
 उक्तञ्च तन्व्यान्तरे ।—

अथ चिकित्सायाः ।

पुराणयवशाल्यसं दशमूलाम्बुसाधितम् ।  
 अल्पमल्पं पटुञ्चे हं भोजनं श्वयथौ हितम् ॥ २३ ॥  
 सप्ताहं माहिषं मूत्रं पयसाऽम्बुवर्जितम् ।  
 पीत्वा चौष्टमजामूत्रं श्वयथुदरनाशनम् ॥ २४ ॥  
 शिपुत्वङ्गुत्तमालार्कं दार्व्यारग्वधमूलकैः ।  
 गोमूत्रपिष्टैः श्वयथुः प्रलेप्तव्यः कफात्मकः ॥ २५ ॥

स्त्रोक्तिश्चाह ।

निदानदोषैस्तु विपर्ययक्रमैरुपाचरेत् वै बलकालदोषवित् ।  
 यथामजं लङ्घनपाचनक्रमैर्विशोधनैरुत्खण्डदोषमादितः ॥ २६ ॥

शिरोगतं शीर्षविरेचनैश्च  
 संशोधनैः शोध्यमधस्तथोर्ध्वम् ।  
 उपाचरेत् स्त्रे हभवं हि रुच्यैः  
 प्रकल्पयेत् स्त्रे हगणैश्च रुच्यजम् ॥ २७ ॥





विबद्धविट्केऽनिलजे त्रिरूह्यं घृतं तु पित्तान्निलजे सतिक्तम् ।  
पयस मूर्च्छापरिदाहतरिषिं विप्रोभनीये तु समूत्रमिष्यते ।  
कफोत्थितं क्षारकटूषसंयुतैः समूत्रदुग्धासवद्युक्तिभिर्हरेत् ॥२८॥

शोथे वातोत्थिते पूर्वं मासाध्वं त्रिवृतं पिबेत् ।

तैलमैरण्डजं वापि मलबन्धे तदेव तु ॥ २८ ॥

शाक्यन्नं पयसा युक्तं रसेर्वापि प्रयोजयेत् ।

खेदाभ्यङ्गांश्च वातघ्नान् सेकलेपांश्च कल्पितान् ॥ ३० ॥

शुण्ठीपुनर्नवैरण्ड पञ्चमूलगृतं जलम् ।

वातके शयथौ शस्तं पानाहारपरिग्रहे ॥ ३१ ॥

न्यग्रोधादिगणे सिद्धं सर्पिः स्वात्पित्तशोधने ।

दण्डोद्दाहपादस्थे द्विमलेपादिवाचरेत् ॥ ३२ ॥

क्षीराशनः पित्तकृतेः तु शोथे पिबेद्दुडूचीत्रिफलाकाषायम् ।

पिबेद्द्वान् मूत्रविमिश्रितं वा फलत्रिकाचूर्णमथाक्षमात्रम् ॥३३॥

पटोलत्रिफलारिष्ट दार्वीकाथः सगुग्गुलुः ।

हन्ति पित्तकृतं शोथं दृष्ट्याञ्जरसमन्वितम् ॥ ३४ ॥

कफोद्भवे पिबेत्तैलं सिद्धमारग्वधादिना ।

मन्दाम्नौ स्तिमिते कोष्ठे स्रोतोरोधे रुजावति ॥ ३५ ॥

क्षारमूत्रासवारिष्ट चूर्णतन्नाथि योजयेत् ॥ ३६ ॥

कफे तु कृष्णासिक्ततापुराण पिष्ट्याकशिथुत्वगुमाप्रलेपः ।

कुलत्थशुण्ठीजलमूत्रसेकश्छण्डागुरुभ्रामनुलेपनश्च ॥ ३७ ॥

वर्धामुरूपः स्रग्सः सर्षपतैलेन मिश्रितः पीतः ।

पञ्चजप्रससुत्थः शोथानां नाशनः परमः ॥ ३८ ॥

पुनर्नवाविभ्रत्रिदग्दुडूची शम्बाकपथ्यासुरदाहकल्कम् ।

शोथे कफोत्थेऽक्षसमं समूत्रं काथं पिबेद्द्विष्यथ चैव तेषाम् ॥३९॥

व्योषं त्रिदत्तिकाकरोहिणी च सायोदजः सत्रिफलारसेन ।

पीताः कफोत्थं शमयन्ति श्रेष्ठं व्यथेन मूत्रेषु हरीतकी वा ॥४०॥

विडङ्गातिविषादात् नागरेन्द्रयवावचा ।  
 लण्णाब्जना पिबेच्छोथी ह्यक्षमात्रं सहोषणम् ॥ ४१ ॥  
 सूक्चारभाविताः कृष्णाः पथ्यामूत्रेण वा युताः ।  
 योजिताः शमयन्त्याश्च शोथं श्लेष्मभवं नृणाम् ॥ ४२ ॥  
 पुनर्नवाऽऽमृतादारु दशमूलरसादके ।  
 पार्द्रकस्त्रसे प्रस्थे गुडस्य च तुलां पचेत् ॥ ४३ ॥  
 तस्मिन् व्योषचव्यैला त्वक्पत्रैः कार्षिकैः पृथक् ।  
 चूर्णीकृतैर्लिह्येच्छीते मधुनः कुडवं क्षिपेत् ॥ ४४ ॥  
 लेहः पीनर्नवो नाम्ना श्लेष्मशोथनिसूदनः ।  
 खासकासारुचिहरो बलपुष्ट्यग्निवर्द्धनः ॥ ४५ ॥

इति पुनर्नवादिलेखः ।

मिश्रे मिश्रक्रमं कुर्यात् सर्वजे सर्वमेव तु ॥ ४६ ॥  
 पिप्पल्यजाजीगजपिप्पली च  
 निदिग्धिका नागरचित्तके च ।  
 रजन्यथो पिप्पलीमूलपाठा  
 सुस्तञ्च चूर्णं सुखतीयपीतम् ॥ ४७ ॥  
 हन्यात्त्रिदोषं चिरजञ्च शोथं  
 कल्कोऽथ भूनिम्बमञ्जीषधाभ्याम् ।  
 रसस्तथैवाऽऽर्द्रकनागरस्य  
 पयोऽथ जीर्णे पयसान्नमद्यात् ॥ ४८ ॥

लाहयञ्च त्रिफलारसेन हन्यात् त्रिदोषं श्वयथुं प्रसञ्च ।  
 पिबेद्वा गुरुभिन्नवर्चाः सव्योषसौवर्चलमाक्षिकञ्च ।  
 इतिसङ्गे पयसा रसैर्वा प्रागुष्णमद्यादुरुचूक्रतैलम् ॥ ४९ ॥  
 विस्वपत्ररसं पूतं शोषणं श्वयथौ त्रिजे ।  
 विड्भङ्गे चैव दुर्नाम्नि विदध्यात् कामलासु च ॥ ५० ॥  
 शोथे वागन्तुजे कुर्यात् सेकलेपादिशीतलम् ॥ ५१ ॥

भस्मातक्या जयेच्छोथं सतिला कृष्णमृत्तिका ।

माहिषं नवनीतं वा लेपाद्दुग्धं तिलाम्बितम् ॥ ५२ ॥

यष्टीदुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन संयुतः ।

शोथमारुष्करं हन्ति चूर्णं सालदलस्य च ॥ ५३ ॥

महिषीक्षीरसंपिष्टैर्नवनीतसमन्वितैः ।

भस्मातककृतः शोथस्तिललिसस्य शाम्यति ॥ ५४ ॥

सरुचकप्रलेपस्तु तिलवृक्षोद्भवोऽमृदा ।

भस्मातलोत्थं श्वयथुं हन्ति सर्वरुजां ध्रुवम् ॥ ५५ ॥

विषनिमित्तोत्पेषु शोथेषु विषोक्तः प्रतीकारः कर्त्तव्यः ।

पथ्यामृताभार्गिपुनर्नवाग्नि दार्वीनिशादारुमहौषधानाम् ।

क्वाथः प्रसङ्घोदरपाणिपादवक्त्रस्थितं हृन्त्वचिरेण शोथम् ॥ ५६ ॥

पुनर्नवामूलकविश्वदारु छिन्नोद्भवा चित्रकमूलसिद्धाः ।

रसा यवाग्वस्य पयांसि यूषाः शोथे प्रदेया दशमूलगर्भाः ॥ ५७ ॥

वृक्षीव देवद्रुमनागरैर्वा दन्तोत्रिवृत्तूपणचित्रकैश्च ।

पयः सुसिद्धं विधिना निपीतं गौतं परं शोथहरं भिषग्भिः ॥

क्षीरं शोथहरं दारु वर्षाभूनागरैः शृतम् ।

पेयं वा चित्रकव्योष त्रिवृत्तारुप्रसाधितम् ॥ ५८ ॥

विष्वमूलं त्रिकटुकं श्यामाचित्रकमेव च ।

क्षीरमेतैः शृतं पेयं श्वयथोर्विनिवारणम् ॥ ६० ॥

यूषो मूलकशृण्ठीनां शाकं वज्रिपुनर्नवा ।

माणकन्दकता हन्ति यवागूः शोथमुद्धतम् ॥ ६१ ॥

सेकस्तथार्कवर्षाभू निम्बक्वाथेन शोफजित् ।

गोसूत्रेणापि कुर्वीत सुखोष्णोनावसेचनम् ॥ ६२ ॥

उरुवूककरुष्कार्क वर्षाभूनिम्बकैः शृतम् ।

कोष्णं सेकं प्रशंसन्ति शोफे सर्वाङ्गुगे नृणाम् ॥ ६३ ॥

पुनर्नवादारुशृण्ठी सिद्धार्थः शिशुमेव च ।

पिष्टा चैवारनालेन प्रलेपः सर्वशोथनुत् ॥ ६४ ॥  
 विभीतकानां फलमध्यलेपः सर्वेषु दाहार्त्तिहरः प्रदिष्टः ।  
 यथाहमुस्तेः सकपित्थपत्रैः सचन्दनेस्तत्पिडिकासुलेपः ॥ ६५ ॥  
 रास्त्रावृषार्कं त्रिफलाविडङ्गं शिथुत्वचो मूषिककर्णिका च ।  
 निम्बार्कजो व्याघ्रनखः समूर्वा सुवर्चिका तिक्तकरोहिणी च ॥ ६६ ॥  
 एकाकमाची वृहती सक्कणा पुनर्नवानागरचित्तकैश्च ।  
 उद्वर्तनं शोधिषु मूत्रपिष्टं शस्तं तथा गोसलिलेन सेकः ॥ ६७ ॥

वृषणायो रजः चारः शोथनुत्त्रिफलारजः ।  
 कटुकायो रजो व्योष त्रिवृद्धिर्वा समन्वितम् ॥ ६८ ॥  
 पुरो मूत्रेण सेव्यश्च पिप्पली वा पयोन्विता ।  
 गुडेन वाऽभयातुल्या विश्वा वा शोथरोगिभिः ॥ ६९ ॥  
 दारुगुग्गुलुशुण्ठीनां कल्को मूत्रेण शोथजित् ।  
 वर्षाभृशृङ्गवेराभ्यां कल्को वा सर्वशोथजित् ॥ ७० ॥  
 गोमूत्रस्य प्रयोगो वा शीघ्रं श्वयथुनाशनः ।  
 कल्को वा गिरिकर्ष्याश्च पीतः शोथविनाशनः ॥ ७१ ॥  
 पिवेदुष्णाम्बुना दारु पथ्याशुण्ठीपुनर्नवाः ।  
 विडङ्गातिविषावासा विश्वदारुकणान्विताः ॥ ७२ ॥

इति दार्वादिचूर्णम् ।

विडङ्गदन्तीकटुका त्रिवृच्चित्रकदारुणाः ।  
 व्योषेभक्कणात्रिफलाः समादेया ह्ययोरजः ।  
 द्विगुणन्तु पिवेच्चूर्णं पयसा शोथशान्तये ॥ ७३ ॥

इति विडङ्गादिषोडशम् ।

सितपुनर्नवामूलं पीतञ्च गोसलिलेन निहन्ति ।  
 शोथं सर्वसमुत्थमुदराणि च दुस्तराण्यचिरात् ॥ ७४ ॥  
 पुराणं मानकं पिष्ट्वा द्विगुणीकृततण्डुलम् ।  
 साधितं क्षीरतोयाभ्यामभ्यसेत्पायसन्तु तत् ॥ ७५ ॥

इति वातोदरं शोथं ग्रहणीं पाण्डुतामपि ।

सिद्धो भिषम्भिराख्यातः प्रयोगोऽयं निरन्तरयः ॥ ७६ ॥

इति मानसः।

सुसार्धं वज्रकन्देन पायसं योतिमानतः ।

युक्तं कोशास्त्रतैलेन तेनाभ्यङ्गं प्रकुर्वतः ।

शोथः प्रशान्तिमायाति बहुदुष्टं निरन्तरम् ॥ ७७ ॥

आर्द्रकं सगुडं खादेत् प्रकुञ्चार्धैर्विर्वर्द्धितम् ।

यावत्पञ्चपलं मुह्येषुषुक्षीररसाग्निः ॥ ७८ ॥

श्वयथुं गुल्ममुदरं कासं श्वासमरोचकम् ।

पीनसं पाण्डुदुर्नाम हृद्रोगञ्च विनाशयेत् ॥ ७९ ॥

गुडाद्रकं वा गुडनागरं वा गुडाभयां वा गुडपिप्पलीं वा ।

कर्षाभिद्वह्या त्रिपलप्रमाणं खादेन्नरः पक्ष्मथापि मासम् ॥८०

शोथप्रतिश्यायगलास्यरोगान्

सश्वासकासारुचिपीनसादीन् ।

जीर्णज्वराशीं ग्रहणीविकारान्

हृन्त्यात्तथान्यान् कफवातरोगान् ॥ ८१ ॥

आर्द्रकस्य रसः पीतः पुराणगुडमिश्रितः ।

अजाक्षीराग्निनां शीघ्रं सर्वशोथहरो भवेत् ॥ ८२ ॥

भूनिम्बविश्वकल्कं भुक्त्वा पेयः पुनर्नवाक्त्वाथः ।

अपहरति नियतमाशु श्वयथुं सर्वाङ्गं नृणाम् ॥ ८३ ॥

विश्वं गुडेन तुल्यं हृत्सौव रसानुपानमभ्यस्तम् ।

विनिहन्ति सर्वशोथं घनहृन्दं चण्डवायुरिव ॥ ८४ ॥

गुडपिप्पलीशुण्ठीनां चूर्णं श्वयथुनाशनम् ।

आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ ८५ ॥

इति गुडचूर्णं।

गुडात्पलत्रयं ग्राह्यं शुक्लवेरपलत्रयम् ।

शुद्धवेरसमा कृष्णा लोहविट् भस्मनः पलम् ॥

एतच्चूर्णं समुद्दिष्टं सर्वश्वयथुनाशनम् ॥ ८६ ॥

इति द्वितीयगुडाद्यं चूर्णम् ।

पुनर्नवा दार्ध्यं मृता पाठा विश्वं श्वदंष्ट्रिका ।

रजन्यो द्वौ बृहत्पौ च पिप्पल्यश्चित्रकं विषम् ॥ ८७ ॥

समभागानि संचूर्ण्य गवां मूत्रेण वा पिवेत् ।

बहुप्रकारं श्वयथुं सर्वगात्रप्रसारणम् ।

हन्ति चैवोदराण्यष्टौ त्रयांश्चैवोद्धतानपि ॥ ८८ ॥

इति पुनर्नवाद्यं चूर्णम् ।

सिंहास्यामृतभाण्डाकी काथं कृत्वा समाक्षिकम् ।

पौत्वा शोथं जयेज्जन्तुः श्वासं कासं ज्वरं वमिम् ॥ ८९ ॥

गोमूत्रसिद्धं मण्डूरं सुरभीरसभावितम् ।

माणकार्द्रककन्दानां रसेष्वपि च भावयेत् ॥ ९० ॥

त्रिफलाव्योषचव्यानां चूर्णं पाणितलद्वयम् ॥

क्षिपेत् सुसिद्धे पाके च मधुनश्च पलद्वयम् ॥ ९१ ॥

निहन्ति सर्वजं शोथं सर्वाङ्गञ्च विशेषतः ॥ ९२ ॥

अत्र गोमूत्रसिद्धं लोहमलं चूर्णं माणकार्द्रकरसैः आतपे  
परिभाष्य, त्रिफलादिचूर्णं द्विगुणमूत्रे पक्तव्यम् ।

इति गोमूत्रमण्डूरम् ।

पुनर्नवापत्ररसालमूलं संचुद्य तोयार्मणशेषसिद्धम् ।

अतुर्थभागेन घृतं विपकं प्रस्थं तु तत्कल्कपलाष्टकेन ॥ ९३ ॥

संसेवितं वातबलासरोगान् सर्वांश्च शोथानपि दुस्तरांश्च ।

गुल्मोदरप्लीहगुदोद्भवांश्च निहन्ति वस्त्रं कुरुते हि पंसाम् ॥ ९४ ॥

इति पुनर्नवाद्यं घृतम् ।

पुनर्नवाचित्रकदेवदारु वचोषणक्षारहरीतकीनाम् ।

कल्केन पक्वं दशमूलतोये घृतोत्तमं शोथनिषूदनं स्यात् ॥६५

इति द्वितीयपुनर्नवाद्यं घृतम्

सचिचकाधान्यवानिपाठा सदीप्यकास्त्रूषणवेतसान्नाः ।  
विश्वोत्पलं दाडिमयावशूकं सपिप्पलीमूलमथापि चव्यम् ॥६६

पिष्टान्नमात्राणि जलादकेन

पक्त्वा घृतप्रस्थमथोपयुञ्ज्यात् ।

अशीसि गुल्मं श्वयथुश्च कृत्स्नं

निहन्ति वङ्गं कुरुते च दीप्तम् ॥ ६७ ॥

इति चित्रकाद्यं घृतम्

क्षीरं घटे चित्रककल्कलिप्ते दध्यागतं साधु विमथ्य तेन ।  
तज्जं घृतं चित्रकमूलगर्भं तक्रेण सिद्धं श्वयथुघ्नमग्रम् ।  
अशीऽतिसारानिलगुल्ममेहांस्तद्बन्धि सम्बर्हयते च वङ्गम् ॥६८

इति द्वितीयचित्रकाद्यं घृतम्

माणककायकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

एकजं हन्धजं शोथं त्रिदोषश्च व्यपोहति ॥ ६९ ॥

इति माणकं घृतम्

स्थलपद्मपलान्यष्टौ ऋषणस्य चतुष्पलम् ।

घृतप्रस्थं पचेदेतैर्दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥

पञ्च कासान् हरेच्छीघ्रं शोथश्चैव सुदुस्तरम् ॥ १०० ॥

इति स्थलपद्मकाद्यं घृतम्

रसेन विपचेत्सर्पिः पञ्चकोलकुलत्ययोः ।

पुनर्नवायाः कल्केन तत्परं शोथनाशनम् ॥ १०१ ॥

इति पञ्चकोलकघृतम्

शुष्कमूलकवर्षाभू दारुरान्नामहौषधैः ।

पक्वमभ्यञ्जनात् तैलं समूलं शोथनाशनम् ॥ १०२ ॥

इति शुष्कमूलकाद्यं तैलम्

सवेतसाः क्षीरवतां द्रुमाणां त्वचः समञ्जिष्ठलता मृणालाः ।  
सचन्दनं पद्मकमालकी च पैत्ते प्रदेहस्तु सतैलपाकः ॥ १०३ ॥  
इति वेतसाद्यः प्रदेहः ।

यवान् कुलत्यान् कोलांश्च दशमूलञ्च साधयेत् ।  
एतत्कषाये विपचेत्तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ॥ १०४ ॥  
शतावरीजीवनीयैः पिष्टैः समधुशिशुभिः ।  
पानाभ्यङ्गाज्जयत्याशु श्वयथुं मारुतोल्बणम् ॥ १०५ ॥  
इति यवाद्यं तैलम् ।

शैलेयकुष्ठागरुदारुकीन्ती त्वक् पद्मकोलाम्बुशटी समुस्तैः ।  
प्रियङ्गुस्थौण्यकहेममांसी तालीशपत्रप्लवपत्रधान्यैः ॥ १०६ ॥  
श्रीविष्टकं ध्यामकपिप्पलीभिः पृक्कानखैश्चैव यथोपलाभम् ।  
शातोत्थितेऽभ्यङ्गमुशन्ति तैलं सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥ १०७ ॥  
इति शैलाद्यं तैलम् ।

पञ्चमूलं सलवणं सरलं देवदारु च ।  
हस्तिकर्णपलाशस्य फलानि निचुलस्य च ॥ १०८ ॥  
पलाशं काकनासा च गुडूची देवपुष्पकम् ।  
प्रहिंसा श्रीयसी हिंसा वत्सगन्धा पुनर्नवा ॥ १०९ ॥  
कायस्था च वयस्था च दारुकी जटिला जटा ।  
फलम्बुषोरुवूकञ्च प्रपुन्नाटं सनागरम् ॥ ११० ॥  
शिशुगोधावतीभार्गी तर्कारी पौष्करी जटा ।  
एतैः सिद्धं यथा लाभं तैलमभ्यञ्जनैस्त्रिभिः ॥ १११ ॥  
निहन्युदीर्णं श्वयथुं जन्तोर्वातकफात्मकम् ॥ ११२ ॥  
इति पञ्चमूलाद्यं तैलम् ।

पञ्चमूलस्य पचेत्कषाये कंसेऽभयानाञ्च शतं गुडाञ्च ।  
वहेत्सुसिद्धे च विनीय चूर्णं व्योषं त्रिसौगन्ध्यमुपस्थिते च ॥ ११३ ॥  
स्वाहमात्रं मधुनः सुश्रीते किञ्चिच्च चूर्णादपि यावश्शुक्लात् ।



एकाभयां प्राश्य ततश्च लेहाच्छुक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रहृष्टम् ॥११४॥  
 श्वासज्वरारोचकमेहगुल्मप्लीहांस्त्रिदोषोदरपाण्डुरोगान् ।  
 कार्श्यामवातावसृगन्धपित्तं वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान् ॥११५॥

किञ्चिच्च कर्षपर्यायः शुक्तिरर्षपलं मतम् ।

निदध्यात् मधुनो मानं व्योषाद्यैर्मिश्रितस्य च ॥ ११६ ॥

दशमूल्या हरीतक्या तुल्यं कंसहरीतकी ।

मानं तेनात्र तत्रत्यं चरके प्राह जैज्जटः ॥ ११७ ॥

इति कंसहरीतकी ।

दशमूलीकषायस्य कंसे पथ्याशतं गुडात् ।

तुलां पचेद् घने दद्यात् व्योषच्चारचतुष्पलम् ॥ ११८ ॥

त्रिजातकं सुचूर्णाशं प्रस्थार्धं मधुना लिहेत् ।

दशमूलीहरीतक्यः शोथं घ्नन्ति सुदुस्तरम् ॥ ११९ ॥

ज्वरारोचकगुल्माशीं मेहपाण्डूदरामयान् ।

श्वासकार्श्यामवाताम्ब पित्तं वङ्गेषु मन्दताम् ॥ १२० ॥

इति दशमूलहरीतकी ।

यथा दोषश्च तीक्ष्णानि वमनानि विरेचनानुवासनानि  
 अजस्रमुपसेवेत शिराभिश्चाभौक्ष्यं शोणितमवसेचयेदन्या  
 पाण्डुशोथादिभिरिति ।

पुराणयवशाख्यन्नं दशमूलोपसाधितम् ।

अल्पमल्पं कटुस्त्रेह भोजनं शोथिने हितम् ॥ १२१ ॥

पिष्टान्नमन्त्रं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्त्रप्रमजाङ्गलञ्च ।

पयो गुडं तैलमथो गुरुणि शोथं जिघांसुः परिवर्जयेत् ॥१२२॥

त्रिकटुत्रूषणं दन्ती विडङ्गं त्रिफला तथा ।

चित्तको देवदारुश्च त्रिहृच्च गजपिप्पली ॥ १२३ ॥

चूर्णान्येतानि तुल्यानि द्विगुणं स्यादयो रजः ।

क्षीरेण पीतमेतत्तु अष्टं क्षययुनाशनम् ॥ १२४ ॥

इति त्रिकटुकार्यं लोहम् ।

पुनर्नवामृतावलि गवाक्षीमाणशिशुकाः ।

सूर्यावर्त्तकमूलञ्च पृथगष्टपलं जले ॥ १२५ ॥

पादशेषे शृते द्रोणे सुपूते वस्त्रगालिते ।

विधिवत्पाचितं पूतं योज्यञ्च पुटनक्रमैः ॥ १२६ ॥

लोहचूर्णाष्टपलकं पचेत्ताम्रादिपात्रके ।

अर्कस्य द्विपलं क्षीरं सुहीक्षीरं चतुष्पलम् ॥ १२७ ॥

पलद्वयं कौशिकस्य गन्धकस्य पलं तथा ।

पलाधं पारदं तत्र विधिवच्छोधितं क्षिपेत् ॥ १२८ ॥

सिद्धेऽवतारिते चूर्णं वक्ष्यमाणं निधापयेत् ।

कङ्कुष्ठवल्गिकं दन्तौ गवाक्ष्याखण्डकर्णजम् ॥ १२९ ॥

पलाशस्य च बीजानि कञ्चुकीतालमूलिका ।

त्रिफला वा क्लमिरिपु त्रिवृहन्तीभवं तथा ॥ १३० ॥

सूर्यावर्त्तगवाक्षञ्च वर्षाभूवज्ज्वल्लिजम् ।

एषां लोहसमा मात्रा भाण्डे स्निग्धे सुगोपिते ॥ १३१ ॥

संख्यापिते ततः शुद्धौ सुयोगादस्य सर्वशः ।

उदराणि पाण्डुरोगाञ्च कामला सहलीमका ॥ १३२ ॥

अर्शाभगन्दरं कुष्ठं क्लमिः शूलं तथैव च ।

ये चान्ये विविधा रोगाश्चिरकालानुबन्धिनः ॥ १३३ ॥

ते सर्वे नाशमायान्ति प्रयोगादस्य सर्वशः ।

नातःपरतरं किञ्चित् शोथोदरविनाशनम् ॥ १३४ ॥

इति श्रीघोदरद्वरं लोहम् ।

इति वङ्गसेनसङ्घक्षितः श्रीघोदरनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

## अथ अश्वत्थिनिदानमाह ।

क्रुद्धोऽनुर्ध्वं गतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन् ।  
 कुक्षौ वङ्कणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनौ ।  
 प्रपीष्य चमनीः वृद्धिं करोति फलकोषयोः ॥ १ ॥  
 दोषास्रमेदो मूत्रान्त्रैः सहृद्धिः सप्तधा गदः ।  
 मूत्रान्त्रजावप्यनिला जेतुभिदस्तु केवलम् ॥ २ ॥  
 वातपूर्णं इति स्पर्शां रुद्धो वातादहेतुरुक् ।  
 पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्ताद्वाहोष्णपाकवान् ॥ ३ ॥  
 कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परक् ॥ ४ ॥  
 कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गस्तु रक्तजः ।  
 कफवान् मेदमा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥ ५ ॥  
 मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।  
 अशोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरङ्मृदुः ।  
 मूत्रकृच्छ्रमधस्ताच्च चलयन् कफकोषयोः ॥ ६ ॥  
 वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।  
 धारणे रणभाराध्व विषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ॥ ७ ॥  
 क्षोभनैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा ।  
 पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ॥ ८ ॥  
 कुर्यादङ्गणसन्धिस्थो अन्यगामं श्वयथुं तदा ॥ ९ ॥  
 उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाधानरुक् स्तम्भमतीव कुर्यात्  
 प्रपीडितोऽन्तःस्वनवान् प्रयाति प्रध्वापयन्नेति पुनश्च मुष्कम्  
 क्षुद्रान्त्रावयवाश्लेषो मुष्कयोर्वातसञ्चयात् ।  
 अश्वत्थिरसाध्येयं वातवृद्धिसमाकृतिः ॥ ११ ॥  
 वेगाघातं पृष्ठयानं व्यायामं मैथुनं तथा ।  
 अत्यशनमथाधानमुपवासं परित्यजेत् ॥ १२ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

वातवृद्धौ पिबेत् क्लिग्धैः यथान्यायं विरेचनम् ।  
 सस्त्रीरञ्च पिबेत्तैलं मासमैरण्डसम्भवम् ॥ १३ ॥  
 गुग्गुल्वैरण्डजं तैलं गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।  
 वातवृद्धिं जयत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १४ ॥  
 अन्वहृष्टिमदीसाग्नेर्वस्तिभिः समुपाचरेत् ।  
 तैलं नारायणं योज्यं पानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ॥ १५ ॥  
 जलीकाभिर्हरेद्रक्तं वृद्धौ पित्तभवे तथा ।  
 पित्तग्रन्थिक्रमेणैव पित्तवृद्धिमुपाचरेत् ॥ १६ ॥  
 चन्दनं मधुकं पद्मं चोशीरं नीलमुत्पलम् ।  
 क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याद्वाहशोथरुजापहः ॥ १७ ॥  
 पञ्चवल्कलकल्केन सघृतेन प्रलेपनम् ।  
 एषामेव कषायेण शीतेन परिषेचनम् ॥ १८ ॥  
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्याः सपिप्पलकपीतनाः ।  
 क्षीरवृक्षास्तु पञ्चैषां वल्कलं पञ्चवल्कलम् ॥ १९ ॥  
 क्वचित्कपीतनस्थाने शिरीषो वेतसः क्वचित् ॥ २० ॥

इति पञ्चवल्कलम् ।

कफवृद्धौ मूत्रसम्पिष्टैरुष्णवीर्यैः प्रलेपनम् ।  
 पातव्यो मूत्रसंयुक्तः कषायः पीतदारुणः ॥ २१ ॥  
 त्रिकटु त्रिफलाक्वाथं सक्षारलवणं पिबेत् ।  
 कफवातप्रकोपेऽपि विरेकः कफवृद्धिनुत् ॥ २२ ॥  
 त्रिफलाक्वाथगोमूत्रं पिबेत्प्रातरतन्द्रितः ।  
 कफवातोद्भवं हन्ति श्वयथुं वृषणोद्भवम् ॥ २३ ॥  
 लेपनः कटुतीक्ष्णोष्णः स्वेदनं रूक्षमेव च ।  
 परिषेकोपनाहौ च सर्वमुष्णमिहेष्यते ॥ २४ ॥  
 वचासर्षपकल्केन प्रलेपः शोथनाशनः ।

शिशुत्वक् सर्पिषैः पिष्टैः शोथः श्लेष्मानिलापहः ॥ २५ ॥  
 सरलागरकुष्ठानि देवदारुमहौषधम् ।  
 मूत्रारनालसम्पिष्टं शोथघ्नं कफवातजित् ॥ २६ ॥  
 हरौतकीं मूत्रसिद्धां सतैललवणान्विताम् ।  
 प्रातः प्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥ २७ ॥  
 अविदाहि च कर्तव्यं भेषजं रक्तपैत्तिके ।  
 सर्वं पित्तहृगं कार्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ॥ २८ ॥  
 शीतमालेपनं कार्यं पाको रक्ष्यः प्रयत्नतः ।  
 मुहुर्मुहुर्जलीकाभिः शोणितं रक्तजे हरेत् ॥ २९ ॥  
 पिबेद्विरेचनं वापि शर्करा चौद्रसंयुतम् ।  
 पित्तहृत्तिक्रमं कुर्यां दामे पक्वे च रक्तजे ॥ ३० ॥  
 खिलं मेदः समुत्थन्तु लेपयेत् सुरसादिना ।  
 शिरोविरेचनद्रव्यैः सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥ ३१ ॥  
 संखेद्य मूत्रप्रभवं वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।  
 सौवण्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येत् व्रीहिसुखेन वै ॥ ३२ ॥  
 मुष्ककोशमगच्छन्त्यामन्त्रहृत्तौ विचक्षणः ।  
 वातहृत्तिक्रमं कुर्याद्वाहस्तत्राग्निना हितः ॥ ३३ ॥  
 शङ्खस्योपरिकर्णान्ते त्यक्त्वा सेवनीमादरात् ।  
 व्यत्यासाद्वा शिरां विध्येदन्त्रहृत्तिनिवृत्तये ॥ ३४ ॥  
 तैलमैरण्डजं पीत्वा बलासिद्धं पयोन्मितम् ।  
 आधानशूलोपचितामन्त्रहृत्तिं जयेन्नरः ॥ ३५ ॥  
 रास्त्रा यद्यसृतेरण्ड बलागोक्षुरसाधितः ।  
 कायोऽन्त्रहृत्तिं हन्त्याशु रुवुतैलेन मिश्रितः ॥ ३६ ॥  
 विदग्धासु च सर्वासु योज्यं कर्म व्रणापहम् ।  
 अङ्गुष्ठमध्ये त्वक् छित्वा दहेद्वायुं विवर्जयेत् ॥  
 अनेनैव विधानेन कुर्याद्वातकफात्मजे ॥ ३७ ॥

तूपषणं पिप्पलीमूलं देवदारुफलत्रिकम् ।  
 कषायं पाचयेत् तेषां सत्तारलवणत्रयम् ॥ ३७ ॥  
 त्रिभिर्भासैः प्रशाम्येत वृद्धिर्वातकफात्मजा ॥ ३८ ॥  
 राज्ञायश्चमृतैरण्ड पटोलारिणुका बला ।  
 वृषश्च कथितो वृद्धिं निहन्याच्चित्रतैलवान् ॥ ३९ ॥  
 गन्धर्वतैलसंमिश्रं विशालामूलजं रजः ।  
 क्षीरेण पीतं सप्ताहात् वृद्धिं हन्ति न संशयः ॥ ४० ॥

अथ कुरण्डलक्षणमाह ।

अत्यभिष्यन्दि गुर्वस्त्रसेवनान्निचयं गतः ।  
 करोति ग्रन्थिवच्छोषं दोषो बङ्गणसन्धिषु ॥ ४१ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

यवाम्बुना तु संपिष्टं मूलं भार्ग्याः प्रलेपनात् ।  
 कुरण्डं गण्डमालाञ्च हन्यवश्यं न संशयः ॥ ४२ ॥  
 शम्बूकोदरनिहितं गव्यं सप्ताहमातपे सर्पिः ।  
 स्थितमपहरति कुरण्डं सैन्धवचूर्णान्वितं लेपात् ॥ ४३ ॥  
 ससैन्धवं घृताभ्यक्तं ताम्रभाजनमातपे ।  
 प्रतप्तं चूर्णनिर्घृष्टं तन्मूलं समुपाहरत् ॥ ४४ ॥  
 स्रक्षयेत्तेन कौरण्डमनुद्विग्नो दिवानिशम् ।  
 प्रवृद्धं तेन कौरण्डं नश्यत्याह पुनर्वसुः ॥ ४५ ॥  
 लज्जालुमूलगृध्रस्य विट्प्रलेपः प्रयोजितः ।  
 कुरण्डं योनिरोगञ्च नाशयेदविकल्पतः ॥ ४६ ॥  
 सतैललवणं भस्म पारदं लेपमात्रतः ।  
 अपि तालफलाकारां वृद्धिं जयति वेगतः ॥ ४७ ॥  
 शतपुष्पासृतादारुचन्दनं रजनौद्वयम् ।  
 जौरके द्वे वचानागं त्रिफला गुग्गुलुत्वचम् ॥ ४८ ॥

मांसी कुष्ठं पत्रकौला राम्ना शृङ्गी च चित्रकम् ।  
 क्कामिन्नमश्वगन्धा च शैलेयं कटुरोहिणी ॥ ४८ ॥  
 सैन्धवं तगरञ्चैव कुष्ठजातिविषैः समैः ।  
 एतैश्च कार्ष्णिक्कैः कल्कैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५० ॥  
 घृषमुष्णितिकैरण्डनिम्बपत्रभवो रसः ।  
 कण्टकार्यास्तथा क्षीरं प्रस्थं प्रस्थं विनिक्षिपेत् ॥ ५१ ॥  
 सिद्धमेतद्घृतं पीतमन्त्रहृद्भिं व्यपोहति ।  
 वातहृद्भिं पित्तहृद्भिं मेदोहृद्भिर्मथापि वा ॥ ५२ ॥  
 मूत्रहृद्भिं श्लेष्मदश्च यकृतप्लीहानमेव च ।  
 शतपुष्पाघृतं चैतद् हन्यादेतन्न संशयः ॥ ५३ ॥

शतपुष्पाद्यं घृतम् ।

शतमैरण्डमूलस्य पलं शृण्ठ्या यवाढकम् ।  
 जलद्रोणे विपक्त्वयं यावत्पादावशेषितम् ॥ ५४ ॥  
 तेन पादावशेषेण पयसा तत्समेन च ।  
 प्रस्थमैरण्डतैलस्य तन्मूलाच्च चतुष्पलम् ॥ ५५ ॥  
 त्रिपलं शृङ्गवेरस्य गर्भं दत्त्वा विपाचयेत् ।  
 तत्पिबेन्नियतः शुद्धो नरः क्षीरान्नभुक् सदा ॥ ५६ ॥  
 अन्त्रहृद्भिं जयत्याशु तैलं गन्धर्वहस्तकम् ॥ ५७ ॥

इति गन्धर्वहस्तकम्

तैलं नारायणं योज्यं पानाभ्यञ्जनवस्त्रिषु ।  
 घृतं सौरेश्वरञ्चैव अन्त्रहृद्भिनिघृतये ॥  
 आर्द्रकं घट्पलं वापि चव्याद्यं च प्रयोजयेत् ॥ ५८ ॥

इति वरुणेनसङ्घखितः अन्त्रहृद्भिनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

## अथ ब्रध्ननिदानमाह ।

पत्यभिष्यन्दिगुर्वन्न शुष्कपूत्यामिषाशनात् ।  
 करोति ग्रन्थिवत् शीथं दोषो बङ्गणसन्धिषु ॥  
 ज्वरभ्रूलाङ्गसादाक्यं तं ब्रध्नमिति निर्दिशेत् ॥ १ ॥  
 निर्व्यथश्च कुरण्डः स्वात् ब्रध्नो भवति सव्यथः ।  
 अयमेवानयोर्भेदः अन्यत्सर्वं समं तथा ॥ २ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

भृष्टश्चैरण्डतैलेन कल्कः पथ्यासमुद्भवः ।  
 कृष्णासैन्धवसंयुक्तो ब्रध्नरोगहरः परः ॥ ३ ॥  
 भाविञ्चीरेण गोधूमचूर्णं कुन्दुरकस्य च ।  
 प्रलेपनं सुखीष्णं स्याद् ब्रध्नरोगहरं परम् ॥ ४ ॥  
 सृतमात्रे च वै काके विशाले तु प्रवेशयेत् ।  
 ब्रध्ने सुहृत्तं मेधावी तत्क्षणादरुजो भवेत् ॥ ५ ॥  
 अजाजीहृपुषाकुष्ठं गोधूमं वदरान्वितम् ।  
 काञ्चिकेन तु संपिष्टं कुर्याद् ब्रध्नप्रलेपनम् ॥ ६ ॥  
 खट्वेद्रासिन्धुविश्वाब्ददारुक्कमिहराश्मभित् ।  
 लोध्रचूर्णं घृतेनाद्याद्वातब्रध्नहरं परम् ॥ ७ ॥  
 पुष्पोद्धृतं हरेदाशु विप्लुतं तुषवारिणा ।  
 मार्गमूलमखण्डन्तु पानाद्बङ्गणवातजित् ॥ ८ ॥  
 मूलं विखकपित्तयोररलुकस्याग्नेर्हृत्पयोर्हयोः  
 श्यामापूतिकरश्चशिशुकतरोर्विश्वीषधारुष्करम् ।  
 कृष्णाग्रन्थिकचव्यपञ्चलवणं क्षाराजमोदान्वितम्  
 पीतं काञ्चिककोष्णतोयमथितैश्चूर्णीकृतं ब्रध्नजित् ॥ ९ ॥  
 इति विस्वाधं चूर्णम् ।



सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वा निचुलं वचा ।  
 क्लीवेरं मधुकं भार्गी देवदारु सनागरम् ॥ १० ॥  
 कटफलं पीष्करं मेदे चविका चित्रकं शटी ।  
 विडङ्गातिविषा श्यामा हरेणु नलिनी स्थिरा ॥ ११ ॥  
 विश्वाजमोदे कृष्णा च दन्ती रास्ना च तैः समैः ।  
 साध्यमैरण्डं तैलमभ्यङ्गात्कफवातजित् ॥ १२ ॥  
 ब्रधोदावर्त्तगुल्मार्शः प्लीहमेह्याद्यमारुतान् ।  
 आनाहमश्मरीञ्चैव हन्यात्तदनुवासनात् ॥ १३ ॥

इति वृद्धसैन्धवाद्यं तैलम् ।

इति वृद्धसेनसङ्कलितः ब्रह्मनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ गलगण्डनिदानमाह ।

निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्ग्वन्वते गले ।

महान् वा यदि क्लृप्तो गलगण्डं तमादिशेत् ॥ १ ॥  
 वातः कफश्चापि गले प्रदृष्टौ मध्ये समाश्रित्य तथैव मेदः ।  
 कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः खलिक्रैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ।  
 तोदान्वितः कृष्णशिरावनद्धः श्यावारुणो वा पवनात्मकस्तु ।  
 पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्धिपाको यदृच्छ्या पाकमियात् कदाचित्  
 वैरस्य मास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत् तथा तालुगलप्रशोषः ।  
 स्थिरः सवर्णो गुरुगुणकण्डूः शौतो महंश्चापि कफात्मकस्तु  
 चिराच्च वृद्धिं भजते चिराहा प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित्  
 माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत् तथा तालुगलप्रलेपः ॥  
 स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो मेदोयुतः कण्डूयुतो रुजश्च ।  
 प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ॥ ६ ॥  
 स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यं

कृच्छ्राच्छसन्तं सृदुसर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्तम् ।  
द्वौणञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिन्नस्वरञ्चापि विवर्जयेत् तम् ॥८॥

अथ चिकित्सायाः ।

स्वेदोऽनिलोत्थे गलगण्डकादौ नाड्यानिलघ्नौषधपत्रभङ्गैः ।  
स्वेदोपनाहैः कफसम्भवे तु संस्वेद्य विस्त्रावणमेव कुर्यात् ॥९॥  
मेदः समुत्थे तु यथोपदिष्टं बिध्येच्छिरां स्निग्धतनोर्नरस्य ।  
श्यामासुधालोहपुरीषदन्ती रसाञ्जनैश्चापि हितः प्रलेपः ।  
मूत्रेण वा लोष्य हितायः कल्कं प्रातः पिवेत्सारमहीरुहाणाम् ॥१०॥

निचुलं शिशुवीजानि दशमूलमथापि वा ।

आलेपनं वातगण्डे सुखीणं संप्रशस्यते ॥ ११ ॥

देवदारुविशाला च कफगण्डे प्रलेपनम् ।

कूर्दनं शीर्षरेकश्च सर्वो रेचनिको हितः ॥ १२ ॥

सर्षपान् शिशुवीजानि शणवीजातसीयवान् ।

मूलकस्य च वीजानि तक्रेणान्नेन पेषयेत् ॥ १३ ॥

गण्डानि ग्रन्थयश्चैव गण्डमालाः सुदारुणाः ।

आलेपादेव नश्यन्ति विलयं यान्ति चाचिरात् ॥ १४ ॥

रक्षोघ्नतैलयुक्तेन जलकुम्भौकभस्मना ।

लेपनं गलगण्डस्य चिरोत्थस्यापि शस्यते ॥ १५ ॥

दग्धं वराहपुच्छाग्रं कटुतैलसमन्वितम् ।

नस्येन हन्ति तरुणं गलगण्डमसंशयम् ॥ १६ ॥

तण्डुलोदकपिष्टेन मूलेन परिलेपतः ।

हस्तिकर्णपलाशस्य गलगण्डः प्रशाम्यति ॥ १७ ॥

खेतापराजितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिवेन्नरः ।

सर्पिषा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥ १८ ॥

तिक्तालवुफले पक्के सप्ताहमुषितं जलम् ।

मद्यं वा गलगण्डघ्नं पानात्पथ्यान्नसेविनः ॥ १८ ॥

कर्णयुग्मवह्निः सन्धिमध्याभ्यासे स्थितश्च यत् ।

उपर्युपरि तच्छिन्त्याद्गलगण्डे शिरात्रयम् ॥ २० ॥

हिंसा वचा गुडूची त्रिफलानलदारुपिप्पलीकल्कैः ।

भृङ्गस्वरसैः सिद्धं तैलं गलगण्डजित् मधुना ॥ २१ ॥

इति हिंसाद्यं तैलम्

तैलं पिवेच्चाभृतवस्त्रिनिम्ब हिंसाह्वया वृक्षकपिप्पलीभिः ।

सिद्धं बलाभ्याश्च सदेवदारु ह्रिताय नित्यं गलगण्डरोगी ॥ २२ ॥

इति अभृताद्यं तैलम्

प्रियङ्गुयष्टीमधुकं सकुष्ठं सपिप्पलीचन्दनमुस्तनिम्बम् ।

कल्कं विनिक्षिप्य विपाच्य तैलं चतुर्गणे नस्यविधिप्रयुक्तम् ।

शाखोटवल्कस्वरसे च सिद्धं हन्यात् प्रवृद्धं गलगण्डरोगम् ॥ २३ ॥

इति शाखोटायं तैलम्

त्रिफलायाः त्रयो भागा व्योषस्तद्विगुणो मतः ।

तस्माच्च द्विगुणं देयं काञ्चनारस्य वल्कलम् ॥ २४ ॥

एकोक्तते तु चूर्णेऽस्मिन् समो देयोऽथ गुग्गुलुः ।

क्षौद्रस्य तु ततो दद्यात् दशभागान् विचक्षणः ॥ २५ ॥

नाडीत्रणेषु सर्वेषु गलगण्डे तथैव च ।

सर्वासु गण्डमालासु गुटिकेयं प्रशस्यते ॥ २६ ॥

इति काञ्चनारगुग्गुलुगुटिका

यवमुद्गपटोलादि कटुरूक्षश्च भोजनम् ।

हृदिश्च रक्तमुक्तिश्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ २७ ॥

इति वङ्गमेनसङ्कलितः गलगण्डनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

## अथ गण्डमालानिदानमाह ।

कर्कशुकोलामलकप्रमाणैः कक्षासमन्यागलवङ्कणेषु ।  
 मेदः कफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद्गण्डमालाबहुभिस्तु गण्डैः ॥ १  
 ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाका स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।  
 कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् ॥ २ ॥  
 साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूलकासञ्जरश्छर्दियुतास्त्वऽसाध्याः ॥ ३ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

सर्षपारिष्टपत्राणि दग्ध्वा भस्मातकैः सह ।  
 छागमूत्रेण सम्पिष्टमपचीघ्नं प्रलेपनम् ॥ ४ ॥  
 अश्वत्थकाष्ठं निचुलं गवां दन्तञ्च दाहयेत् ।  
 वाराहमज्जसंयुक्तं भस्म हन्त्यपचीत्रणान् ॥ ५ ॥  
 वनकर्पासजं मूलं तण्डुलैः सह योजितम् ।  
 पक्वाज्ये पोलिकां खादे दपचीनाशनाय च ॥ ६ ॥  
 अलम्बुषादलोद्भूतं स्वरसं द्विपलं पिबेत् ।  
 अपत्या गण्डमालायाः कामलायाश्च नाशनम् ॥ ७ ॥  
 मणिवन्धोपरिष्ठाद्वा कुर्घ्याद्रेखात्रयं भिषक् ।  
 अङ्गुल्यन्तरितं सम्यगपचीनां निवृत्तये ॥ ८ ॥  
 चन्दनं साभया लाक्षा वचा कटुकरोहिणी ।  
 एतैस्तैलं शृतं पीतं समूलामपचीं जयेत् ॥ ९ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

व्योषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च ।  
 एभिस्तैलं शृतं नस्यात् कच्छामप्यपचीं जयेत् ॥ १० ॥

इति व्योषाद्यं तैलम् ।

काकादनी शिफाकल्कैर्निर्गुण्डाः स्वरसैः शृतम् ।

आरनालैश्च कटुकं तैलं स्यादपचीहरम् ॥ ११ ॥

इति काकादव्यादि तैलम् ।

अजमोदा ससिन्दूरं श्रीवासं रजनीद्वयम् ।

क्षारद्वयमपामार्गं हरितालं मनःशिलाः ॥ १२ ॥

भार्द्रकागुरु वा शुण्ठी जालिनी सेन्द्रवारुणी ।

सर्वे दव्याः समानाः स्युर्भागास्त्रैर्द्विलोम्बिताः ॥ १३ ॥

छागेनाष्टगुणेनैव मूत्रेण मृदुवर्द्धना ।

कटुतैलं पचेदेभिः स्रुष्ट्वर्कपयसा सह ॥ १४ ॥

उत्पाद्यमानामपचीं नस्याद्विपर्यये नृणाम् ।

उत्पन्नमामपक्वाश्च नस्याभ्यङ्गेन नाशयेत् ॥ १५ ॥

विशीर्णकथितात्यर्थं निर्गन्धा पूयवाहिनौ ।

चिरजासाध्यकल्पापि तैलेनानेन साध्यते ॥ १६ ॥

युक्ताहारविहारेण नस्यदानेन चैव हि ।

रोहिताक्षिप्रमेवं हि सप्तरात्रात् न संशयः ॥ १७ ॥

इति सहाजमोदाद्यं तैलम् । इति अपची चिकित्सा ।

माक्षिकाद्यः सकृत् पीतः काथो वरुणमूलजः ।

गण्डमालां हरत्याशु चिरकालानुबन्धिनौम् ॥ १८ ॥

पिष्ट्वा ज्येष्ठांस्वना पेयाः काश्चनारत्वचः शुभाः ।

विश्वभेषजसंयुक्ता गण्डमालाहराः पराः ॥ १९ ॥

पलमर्द्धपलं वापि पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।

काश्चनारत्वचः पीत्वा मुच्यते गण्डमालया ॥ २० ॥

जिह्वाधःपार्श्वयोः मूलाच्छिरा द्वादश कीर्तिताः ।

तासां स्थूलशिरे द्वे तु छिद्यते च शनैः शनैः ॥ २१ ॥

वडिशेनैव संगृह्य कुशपत्रेण बुद्धिमान् ।

स्रुते रक्ते व्रणे तस्मिन् दद्यात् सगुडमार्द्रकम् ॥ २२ ॥

भोजनं चानभिष्यन्दि यूषः कौलत्यमिष्यते ।

नस्य वैरेचनं योज्यं वमनञ्च प्रयोजयेत् ।

गण्डमालाप्रशान्थर्थं यवमुक्तादिभोजनम् ॥ २३ ॥

वचाशटीहरिद्रे हे देवदारुमहौषधम् ।

हरोतकी चातिविषा मुस्तकेन्द्रयवाः सप्ताः ॥ २४ ॥

एतान् दशपलान् भागांश्चतुर्द्विगुण्यश्वसः पचेत् ।

पादशेषे जले तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २५ ॥

कल्कं दत्त्वा पलोन्मानैः क्वाथद्रव्यैः सुपेषितैः ।

प्रक्षिप्य त्रिगुणं क्षौद्रं व्योषचूर्णात् पलानि षट् ॥ २६ ॥

यथाकालं पिवेन्मात्रां यथेष्टाहारमेव च ।

गण्डमालां निहन्त्याशु बहुवर्षममुद्भवाम् ॥ २७ ॥

कासं श्वासं प्रतिश्यायं गलगण्डं मुखामयम् ।

इति वचाद्यं घृतम् ।

चक्रमर्दकमूलस्य कल्कं कृत्वा विपाचयेत् ।

केशराजरसे तैलं कटुकं मृदुनाग्निना ॥ २८ ॥

पक्त्वा शेषे विनिक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत् ।

एतत् तैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ २९ ॥

चक्रमर्दादिसिन्दूरतैलम् ।

निर्गुण्डीस्वरसे तैलं लाङ्गलीमूलकल्कितम् ।

तैलं नस्यान्निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ ३० ॥

इति निर्गुण्डीतैलम् ।

गुञ्जामूलफलैस्तैलं तोये द्विगुणिते पचेत् ।

नस्याभ्यङ्गेन शमयेद्गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ ३१ ॥

इति गुञ्जातैलम् ।

विडङ्गानलशिम्भूत्य् रास्त्रोग्राक्षारदारुभिः ।

तैलं चतुर्गुणं सिद्धं कटुतुम्बीजलेन वा ॥

गण्डमालापहं त्रैलोक्यं गलगण्डहरं परम् ॥ ३३ ॥

इति तुलसीतैलम् ।

गण्डमालापहं तैलं सिद्धं शाखोटकत्वचा ।

विस्वाश्वमारनिर्गुण्ठी साधितं चापि नावनम् ॥ ३३ ॥

इति शाखोटकविस्वाश्व तैलम् ।

कुकुन्दर्या विपक्वान्तु क्षणात्तैलवरं ध्रुवम् ।

अभ्यङ्गाशयेन्मृणां गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ ३४ ॥

इति कुकुन्दरीतैलम् ।

त्रिफला त्रिवृता दन्ती नीलिनी चतुरङ्गुलैः ।

पञ्चविंशतिसङ्काकैः प्रत्येकं पलमात्रया ॥ ३५ ॥

क्वथितैः कुट्टितैरेभिश्चतुर्द्रोणे प्रमाणातः ।

पचेत्तु सलिले तावद्यावद्द्रोणञ्च शेषितम् ॥ ३६ ॥

पञ्चाशत्तत्र निक्षिप्य गुग्गुलोस्तु पलान्यपि ।

क्वाथयेत् सघनं यावत् पुनस्तत्पूर्ववत् पचेत् ॥ ३७ ॥

ततस्तस्मिन् घनीभूते त्वगैलानागकेसरम् ।

त्रिकटुत्रिफलापर्णी यवानी जीरकाणि च ॥ ३८ ॥

पिप्पलीमूलदहन हृषुषाक्षणाजीरकम् ।

वायिका चाजमोदा च तिस्तिडीषाम्भवेतसम् ॥ ३९ ॥

सौवर्चलयुतं कृत्वा श्लक्ष्णचूर्णं विनिक्षिपेत् ।

प्रत्येकमर्द्धपलिकैर्भागैः सम्यग्विचक्षणः ॥ ४० ॥

ततोऽधमात्रां गुटिकां भक्षयेच्च दिने दिने ।

गण्डमालार्बुदग्रन्थि जङ्घास्तम्भोदरार्दितः ॥ ४१ ॥

अनेनैव विधानेन गिरिजं वा प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

इति चिकित्साथी गुग्गुलुः

इति वक्रसेनसङ्घठितः गण्डमालाधिकारः समाप्तः ॥

## अथ ग्रन्थिनिदानमाह ।

वातादयो मांसमसृग्प्रदुष्टाः संदूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।  
 स्रोतोन्नतं विग्रथितं तु शोथं कुर्वन्मथतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥१॥  
 प्रायम्यते वृश्चप्रति तुयते च प्रभ्रंश्यते मथ्यति भिद्यते च ।  
 कृणो मृदुर्वस्तिरिवाततश्च भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् ॥२॥  
 ददद्घ्नते धूप्यति चूष्यते च पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ।  
 रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्ताङ्गिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम् ॥३॥  
 नीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डूः पाषाणवत्संहननोपपन्नः ।  
 श्राभिद्विद्विश्च कफप्रकोपाङ्गिन्नः स्रवेच्छुक्लधनं च पूयम् ॥४॥  
 रौरद्विद्विश्चयद्विद्विहानिः स्निग्धो महान् कण्डूयुतोऽरुजश्च ।  
 दः कृतो गच्छति चात्र भिन्ने पिण्याकसर्पिः प्रतिमन्तु मेदः ॥५॥  
 आयामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिप्य वायुश्च शिराप्रतानम् ।  
 होच सम्पीड्य विशोथ्य चापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् ॥६॥  
 त्रिः शिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात् सरुजश्चलश्च ।  
 त्रिः क्व एवाप्यचलो महंश्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीयः ॥७॥

अथ चिकित्साणाह ।

ग्रन्थिग्रथामेषु भिषग्विदध्याच्छोधक्रियां विस्तरतो विधिन्नः ।  
 वेदलं चास्य नरस्य नित्यं तद्रक्षितं व्याधिबलं निहन्ति ॥८॥  
 हंसा सरोहिण्यमृताथ भार्गी श्लोनाकविल्वागुरुकृष्णगन्धाः ।  
 पिप्पित्पिष्टाः सह तालपत्रया ग्रन्थिर्विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥९॥  
 कुर्यात् स्वेदोपनाहंश्च तथान्यान् सिद्धलेपनान् ॥ १० ॥  
 दारुणं वा पक्वमपोद्भूतं पूयं प्रक्षाल्य विल्वाकर्मनरेन्द्रतोयैः ।  
 तलेषु पक्षाङ्गुलपत्रमिश्रैः संस्वेदयेत् सैन्धवसंप्रयुक्तैः ॥ ११ ॥  
 त्र्यङ्गुलाप्युपरोहयेत्तु तैलेन रास्त्रासरलान्वितेन ।



विद्वान्तारग्वधः सिद्धेन वा क्षीरसमन्वितेन ॥ १२ ॥  
 जलायुक्तं पित्तकृतं क्षित्यास्तु क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनञ्च ।  
 काकोशविघ्नस्य तु शीतलानि पित्ते कषायाणि सशर्कराणि ॥  
 द्राक्षारसेन चुरसेन चापि चूर्णं पिबेद्वापि हरीतकीनाम् ॥ १४ ॥  
 मधुकजम्बार्जुनवेतसानां त्वग्निः प्रदेहानवधारयेच्च ।  
 सशर्करैर्वा लघुमूलकैर्दिग्घ्नादभीष्टं सुचुकुन्दजैर्वा ॥ १५ ॥  
 विदार्य चापकमपोह्य पूयं धीतं कषायेण वनस्पतीनाम् ॥  
 तैलेः सयष्टीमधुकैर्विशोध्य सर्पिः प्रयोज्यं मधुकैर्विपकम् ॥ १६ ॥  
 हृत्तेषु दोषेषु यथानुपूर्व्या ग्रन्थी भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते च ।  
 स्विस्रस्य विप्लावनमेव कुर्यादङ्गुष्ठलोहोपलवेषुदण्डैः ॥ १७ ॥  
 विकङ्कतारग्वध काकणन्ती काकादतीहापमृत्तचमूलेः ।  
 पालीपथेदेनमलायुभागीं करञ्जकालामदनीच विद्वान् ॥ १८ ॥  
 मेदः समुत्थितं ग्रन्थिं तिलकैर्वाः प्रदिग्घ्न च ।  
 संक्षाय वस्त्रपट्टेन स्नेदयेत्तप्तलोहकैः ॥  
 पाटयित्वा तु शस्त्रेण हृत्वा मेदोऽग्निना दहेत् ॥ १९ ॥  
 ग्रन्थीनसर्मप्रभवामपक्वानुषुत्य चान्निं विदधीत वैद्यः ।  
 क्षारिण्य चैतान् प्रतिसारयेच्च संलिख्य संश्लिख्य यथोपदेशम् ॥  
 लेपनं शङ्खचूर्णेन सह सुतप्तं भक्षणम् ।  
 कर्कतुंदापत्रं हृष्याद् कर्कतुंदापत्रं विशेषतः ॥ २१ ॥  
 अजौषुषुषुषु वा पात्रं कर्कतुंदापत्रं प्रयोजयेत् ।  
 वक्रात् क्षारिण्य शोथेन शयवत् कर्कतुंदापत्रेत् ॥ २२ ॥  
 क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः ॥ २३ ॥  
 क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः ॥ २४ ॥  
 क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः ॥ २५ ॥  
 क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः ॥ २६ ॥  
 क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः ॥ २७ ॥  
 क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः ॥ २८ ॥  
 क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः ॥ २९ ॥  
 क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः क्षारिण्यनिः ॥ ३० ॥

प्रति प्रतिद्वादश चाङ्गुलानि मेदुश्च वस्तिं परिवर्त्य सम्यक् ।  
विदार्य मत्स्याण्डनिभानि वैद्यो विकृत्थ जालं पललं विदध्यात् २६

इति वङ्गसेनसङ्क्षितः यत्थिनिदानाधिकारः समाप्तः ।

### अथ अर्बुदनिदानमाह ।

गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः समूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य ।  
वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तं मनल्पमूलं चिरवृद्धपाकम् ॥  
कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तद्वर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ॥१॥  
शतैर्न पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसापि ।  
प्रज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थैः समानानि सदा भवन्ति ॥२॥  
शेषः प्रदुष्टो रुधिरं शिरासु सङ्कोच्य सम्पीड्य ततस्त्वपाकम् ।  
शास्त्रावमुन्नहति मांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धिम् ॥३॥  
प्रवत्यजस्रं रुधिरं सदुष्टममाध्यमेकं रुधिरात्मकन्तु ।  
क्तचयोपद्रवपीडितत्वात् पाण्डुर्भवेद्वर्बुदपीडितस्तु ॥ ४ ॥  
दुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टञ्जनयेच्च शोथम् ।  
भवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमशोपममप्रचाल्यम् ॥ ५ ॥  
दुष्टमांसस्य नरस्य गाढमेतद्भवेन्मांसपरायणस्य ।  
मांसार्बुदन्त्वे तदसाध्यमुक्तं साध्येष्वपीमानि विवर्जयेत्तु ॥ ६ ॥  
असृतं मर्मणि यच्च जातं स्रोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यम् ।  
ज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते ज्ञेयं तदप्यर्बुदमर्बुदज्ञैः ॥ ७ ॥  
दृढन्वजातं युगपत् क्रमाद्वा हिरवर्बुदं तच्च भवेदसाध्यम् ॥ ८ ॥  
पाकमायान्ति कफाधिकत्वान् मेदो बहुत्वाच्च विशेषतस्तु ।  
प्रस्थिरत्वादयथनाच्च तेषां सर्वार्बुदान्येव निसर्गतस्तु ॥ ९ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

जयेद्दिद्रधिवत् पूर्वमर्बुदं प्रोच्छनादिभिः ।

क्षाराग्निभ्यां दृष्टेष्वापि प्रदेहैर्विभिर्जयेत् ॥ १० ॥  
 कर्कार्ककैर्वाक्कनारिकेलः प्रियालपञ्चाङ्गुलबीजपूरैः ।  
 वातार्बुदं क्षीरघृताम्बुसिद्धेरुणैः सतैलेरुपनाहयेत् ॥ ११ ॥  
 स्वेदं विदध्यात् कुशलस्तु नाद्या शृङ्गेण रक्तं बहुशो हरेत् ।  
 वातघ्ननिर्यूहपयोऽम्बुभागैः सिद्धां शताह्वां त्रिघृतां पिवेद्वा ॥ १२ ॥  
 स्वेदोपनाहा सृदवस्तु पथ्याः पित्तार्बुदे कायविरचनञ्च ।  
 विघृष्ट चोदुम्बरशाकगोजीपत्रैर्भृशं क्षौद्रयुतैः प्रलिम्पेत् ॥ १३ ॥  
 सूक्ष्मीकृतः सर्जरसप्रियङ्गु पतङ्गुलोध्रार्जुनयष्टिकाह्वैः ॥ १४ ॥  
 शङ्खस्य जन्तोः कफजेऽर्बुदे तु रक्ते च सिक्ते च ततोऽर्बुदे तत् ।  
 कपोतपारावतविड्ढिमिश्रैः सकांस्यनीली शकलाङ्गुलाख्यैः ॥ १५ ॥  
 सूक्ष्मैस्तु काकादनमूलमिश्रैः क्षारप्रदिग्धैरथवा प्रदिशेत् ॥ १६ ॥  
 निष्पावपिण्याककुलत्यकस्केर्भासप्रगाढैर्दधिमर्दितैश्च ।  
 लेपं विदध्यात् क्लमयो यथात्र मुञ्चन्त्यपत्यान्यथमक्षिका वा ।  
 अस्यावशिष्टं क्लमिभिः प्रदग्धं लिखेत्ततोऽग्निं विदधौत पश्चात् ।  
 अशेषदोषाणि हि नार्बुदानि करोति तस्याश्च पुनर्भवन्ति ।  
 नरो न शेषाणि समुद्धरेत्तु हन्युः शेषाणि यथा विषाम्नी ॥ १७ ॥  
 हरिद्रा लोभ्रपतङ्गुहृद्भूममनःशिला ।  
 मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽर्बुदहरः परः ॥  
 एतामेव क्रियां कुर्यादशेषां शर्करार्बुदे ॥ १८ ॥  
 यदल्पमूलं अपुसैः सताम्बैस्तद्वेद्य पत्रैरथवायसैर्वा ।  
 क्षाराग्निशस्त्राख्यवचारयेच्च मुहुर्मुहुः प्राणमवेक्ष्यमाणः ॥  
 यदृच्छ्या चोपगतानि पाकं पाकक्रमेणोपचरेद्दिधिघ्नः ॥ २० ॥  
 आस्फोतगोजीकरवीरपत्रैः कषायमिश्रं व्रणशोधनार्थम् ।  
 शङ्खश्च तैलं विदधौत भार्गी विडङ्गपाठा त्रिफला सुसिद्धम् ॥  
 क्षुही गण्डीरिकास्वेदो नाशयेदर्बुदानि च ।  
 लवणेनाथवा स्वेदः सौसकेन तथैव च ॥ २२ ॥

निकृत्य जिह्वां दशनैर्विदंश्य त्रिधा शिराशब्दमपि प्रकृत्य ।  
 निशावसाने त्रिदिनान्यवश्यं पीडां हरेद्वुदजां सुघोराम् ॥२३॥  
 मूलकस्य कृतः क्षारो हरिद्रायास्तथैव च ।  
 शङ्खचूर्णेन संयुक्तो लेपः सिद्धोऽर्बुदापहः ॥ २४ ॥  
 उपोदिकरसाभ्यक्तास्तत्पत्रपरिवेष्टिताः ।  
 प्रणश्यन्त्यचिरात्कृणां पिडका ह्यर्बुदादयः ॥ २५ ॥  
 उपोदिका काञ्चिकतक्रपिष्टा तथोपनाहं लवणेन सार्धम् ।  
 दृष्टोऽर्बुदानां प्रथमाय कैश्चिद्दिने दिने वा त्रिषु मर्मजानाम् ॥२६॥  
 वटदुग्धकुष्ठरोमकलिसं बद्धं वटस्य कल्केन ।  
 अथस्थि सप्तरात्रान् महदपि शमयेत् सिद्धमिदम् ॥२७॥  
 गन्धशिलाविश्वीषधविडङ्गयवभक्षजं समं चूर्णम् ।  
 ककलासरत्नयुक्तं लेपात् सर्वावुदध्वंसि ॥ २८ ॥  
 सितमारशियुसर्षपयवमूलकवीजसरसेन ।  
 लेपस्तत्र कृतोऽयं ग्रन्थार्बुदगण्डमालान्नः ॥ २९ ॥  
 शियुमूलकयोर्वीजं रक्षोघ्नं सरसं यवम् ।  
 अथमारश्च सम्पिष्य तक्रलेपोऽर्बुदादिजित् ॥ ३० ॥  
 इति वक्रसेनसङ्घितः अर्बुदनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ श्लोपदनिदानमाह ।

यः सक्वरो वह्णजो भृशार्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण ।  
 तत् श्लोपदं स्यात् करकर्णनेत्रशिञ्जीष्ठनासाश्वपि केचिदाहुः ॥१॥  
 वातजं कृष्णरुद्धञ्च स्फुटितं तीव्रवेदनम् ।  
 अनिमित्तरुजं तस्य बहुशो ज्वर एव च ॥ २ ॥  
 पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं मृदु ।  
 शैथिलिकं स्निग्धवर्णञ्च श्लेतं पाण्डु गुरु स्थिरम् ॥ ३ ॥

वल्मीकमिव सञ्जातं कण्ठकैरुपचीयते ।  
 अर्द्धात्मकं महत्तच्च वर्जनीयं विशेषतः ॥ ४ ॥  
 त्रींशद्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफोच्छ्रयात् ।  
 गुरुत्वञ्च महत्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥ ५ ॥  
 यत् श्लेष्मलाहारविहारजातं पंसः प्रकृत्यापि कफात्मकस्य ।  
 सास्त्रावमत्युन्नतसर्वलिङ्गं सकण्डुरं श्लेष्मयुतं विवर्ज्यम् ॥ ६ ॥  
 पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्तुषु च श्रौतलाः ।  
 ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥ ७ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

शाम्यति पिच्छिलगुटिका सर्षपकल्कोपनाहतः सपदि ।  
 शैलबलाभ्यां लेपः करचरणशोथतामपि च ॥ ८ ॥  
 लङ्घनालेपनस्वेदरेचनैः रक्तमोक्षणैः ।  
 प्रायः श्लेष्महरैरुष्णैः श्लीपदं समुपाचरेत् ॥ ९ ॥  
 मासमैरण्डजं तैलं पिवेन्मृचेण मानवः ।  
 कासमर्दशिफाकल्कं गव्येनाज्येन यः पिवेत् ।  
 श्लीपदं वातजं तस्य नाशमायाति सत्वरम् ॥ १० ॥  
 महीषधविपक्वेन पयसा चान्नमादिशेत् ॥ ११ ॥  
 गुल्फस्याधःशिरां विध्येत् श्लीपदे पित्तमश्ववे ।  
 पित्तघ्नीञ्च क्रियां कुर्यात् पित्तार्वुदविसर्पवान् ॥ १२ ॥  
 मञ्जिष्ठा मधुकं रास्त्रा सहिस्रा मपुनर्नवा ।  
 पिष्ट्वारणालैलेपोऽयं पित्तश्लीपदशान्तये ॥ १३ ॥  
 शिरां सुविदितां विध्येदङ्गुष्ठे श्लेष्मश्लीपदे ।  
 पिवेद्वाप्यभयाकल्कं सूत्रेणान्यतमेन वै ॥ १४ ॥  
 पिवेदेव गुडूर्ची वा नागरं भद्रदारु च ।  
 पिवेत्सर्षपतैलेन श्लीपदानां निवृत्तये ॥ १५ ॥  
 हितं वा लेपने नित्यं चित्रकं देवदारु च ।

सिद्धार्थशिशुकल्को वा सुखोष्णो मूत्रपेषितः ॥ १६ ॥  
 सिद्धार्थशोभाञ्जनदेवदारु विश्वौषधैर्मूत्रयुतैः प्रलेपः ।  
 पुनर्नवानागरसर्षपाणां कल्केन वा काष्ठीकमिश्रितेन ॥ १७ ॥  
 धत्तूरैरण्डनिर्गुण्डी वर्षाभूशिशुसर्षपैः ।  
 प्रलेपः श्लोपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥ १८ ॥  
 अस्राध्यमपि यात्यस्तं श्लोपदं चिरकालजम् ।  
 मूलेन सहदेवायास्तालमिश्रं न लेपितम् ॥ १९ ॥  
 निष्पिष्टमारणालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।  
 प्रलेपात् श्लोपदं हन्ति बद्धमूलमपि स्थिरम् ॥ २० ॥  
 शाखोटवल्कलमिश्रं तोयं गोमूत्रसंयुतं पीत्वा ।  
 हन्याच्छ्लोपदमुग्रं श्लेषभवं श्लोपदं पुंसाम् ॥ २१ ॥  
 पिण्डारकतरुसन्धववन्द्याकशिफा जयति सर्पिषा पीता ।  
 श्लोपदमुग्रं नियतं बद्धा सूत्रेण जङ्घायाम् ॥ २२ ॥  
 धत्तूरकस्य वीजानि पिप्पलीवर्द्धमानवत् ।  
 शीतोदकेन पीतानि श्लोपदं घ्नन्ति दारुणम् ॥ २३ ॥  
 पिवेत्सर्षपतैलेन श्लोपदानां निवृत्तये ।  
 पूतीकरञ्जद्वजं रसं वापि यथा बलम् ॥ २४ ॥  
 अनेनेव विधानेन पुत्रजीवकजं रसम् ।  
 प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः कालसाम्यविभागवित् ॥ २५ ॥  
 सप्तताम्बूलपत्राणां कल्कं तप्तेन वारिणा ।  
 संसृष्टलवणोपेतं श्लोपदं हन्ति सेवितम् ॥ २६ ॥  
 रजनौगुडसंयुक्तं गोमूत्रेण पिवेन्नरः ।  
 वर्षोत्थं श्लोपदं हन्ति कण्डू' कुष्ठं विशेषतः ॥ २७ ॥  
 वर्षाभूत्रिफलाचूर्णं पिप्पल्या सह योजितम् ।  
 सक्षौद्रं विलिह्लेहं चिरोत्थं श्लोपदं जयेत् ॥ २८ ॥  
 वृषदारुकचूर्णन्तु मूत्रसौवीरकादिभिः ।

श्लितं श्लोपदं हन्ति कृच्छ्रं संवत्सरोत्थितम् ॥ २८ ॥  
 क्षीरेण प्रातरुत्थाय पिवेद्यस्तु बलाहयम् ।  
 सक्षीरं श्लोपदाज्जन्तु रसाध्यादपि मुच्यते ॥ ३० ॥  
 धान्यान्नां तैलसंयुक्तं कफघातविनाशनम् ।  
 दीपनं चामदोषघ्नमेतत् श्लोपदनाशनम् ॥ ३१ ॥  
 उपोथ्य पिष्ट्वा क्षीरेण पिवेदक्षसमं शुचिः ।  
 कीचकस्य च बीजस्य सप्तपर्णत्वचस्तथा ॥ ३२ ॥  
 नाडी च बीजकस्यापि वातज्वरप्रशान्तये ।  
 पीत्वा च मासमेकं हि श्लोपदं नाशयेत् भ्रुवम् ॥ ३३ ॥  
 जिङ्गिष्यास्तु दलैः सम्यक् तुषाम्बुपरिपेषितैः ।  
 स्वेदः श्लोपदनाशाय कर्तव्यः सम्यजानता ॥ ३४ ॥  
 गन्धर्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोजलेन यः पिबति ।  
 श्लोपदबन्धनमुक्तो भवत्वसौ सप्तरात्रेण ॥ ३५ ॥

इति गीमूत्रहरीतकी ।

कृष्णाचिन्नकदन्तीनां कर्षमर्द्धपलं पलम् ।  
 विंशतिस्तु हरीतकी गुडस्य तु पलहयम् ॥ ३६ ॥  
 मधुना सह संयुक्तं श्लोपदं हन्ति दारुणम् ।

इति कृष्णाथी मोदकः ।

पिप्पली त्रिफला दारु नागरं सपुनर्भवम् ।  
 भागैर्हिंपलिकैरेषां तत्समं वृद्धदारकम् ॥ ३७ ॥  
 काञ्चिकेन हि तच्चूर्णे पिवेत्कर्षप्रमाणतः ।  
 जीर्णे वा परिहारं स्याज्जोजनं सार्वकामिकम् ॥ ३८ ॥  
 श्लोपदं वातरोगांश्च हन्यात् श्लोहानमेव च ।  
 अग्निञ्च कुरुते घोरं भस्मकञ्च प्रयच्छति ॥ ३९ ॥

इति पिप्पल्याथं चूर्णम् ।

त्रिकटु त्रिफला चव्यं दार्वीवरुणगोक्षुरम् ।

प्रलम्बुषा गुडूची च समभागानि चूर्णयेत् ॥ ४० ॥  
 सर्वेषां चूर्णमाहृत्य हृद्ददारुकवत्समम् ।  
 काञ्चिकेन च तत्पेय मक्षमात्रं प्रमाणतः ॥ १४ ॥  
 जीर्णं चापरिहारं स्याद्भोजनं सार्वकामिकम् ।  
 नाशयेत् श्लोपदं स्थूल्यमामवातञ्च दारुणम् ॥ ४२ ॥  
 गुल्मकुष्ठारुचिहरं वातश्लेष्मरुजापहम् ।

इति हृद्ददारुकचूर्णम् ।

निर्गुण्डीतिन्तिडिका शिखिमन्यदलं पुनर्नवामूलम् ।  
 भेत्ता पाषाणानां गोक्षुरकः पारिभद्रकत्वक् ॥ ४३ ॥  
 एतैः पलाशैर्यो राशिस्ततः स्याद्द्विगुणः खलिः ।  
 तैलेन सर्षपाणान्तु तदेकौकृत्य बुद्धिमान् ॥ ४४ ॥  
 शालेर्मण्डेन सन्दध्यात् सप्तरात्रं नवे घटे ।  
 ततः सर्षपतैलेन पिबेत्कर्षप्रमाणतः ॥ ४५ ॥  
 जीर्णं भुञ्जीत शाल्यन्नं मुद्गानां पक्षिणां रसैः ।  
 पञ्चाशद्वर्षजातञ्च जाताङ्गुरमपि भ्रुवम् ।  
 त्रिसप्ताहाज्जयत्येष श्लोपदं नात्र संशयः ॥ ४६ ॥

इति निर्गुण्डीतिन्तिडिकादिमण्डः ।

पिप्पली त्रिफला दारु भागरं सपुनर्नवम् ।  
 प्रत्येकं षोडशफलं गृहीत्वा चात्र चूर्णयेत् ॥ ४७ ॥  
 हृद्ददारुकचूर्णेन समभागेन मिश्रयेत् ।  
 ततश्चूर्णं पिबेत्कर्षं मानवः काञ्चिकादिभिः ॥ ४८ ॥  
 जीर्णं त्वपरिहारं स्याद्भोजनं सार्वकामिकम् ।  
 नाशयेच्छ्लोपदं गुल्मं शूलं श्लोहानमेव च ॥ ४९ ॥  
 अग्निञ्च कुरुते दीप्तं सेव्यमानन्तु भस्मकम् ।  
 उदावर्त्तमजीर्णञ्च हन्त्यामानिलपाण्डुताम् ।



पिप्पल्यादिरयं ख्यातो विशेषाच्छोपदे हितः ॥ ५० ॥

इति पाठान्तरभेदेन पिप्पल्यायं चूर्णम् ।

काकादनी काकजङ्घा बृहती कण्टकारिका ।

कदम्बपुष्पी मन्दारी लवा शुकनसी तथा ॥ ५१ ॥

दग्धा मूत्रेण तद्गन्धं स्रावयेत् चारकल्पवत् ।

तत्र दद्यात् प्रतीवापं काकोदुम्बरिकारसम् ॥ ५२ ॥

मदनानां पलकाथं शुकाख्याया रसस्तथा ।

एषः चारस्तु पानोयः स्त्रीपदं हन्ति सेवितः ॥ ५३ ॥

अपचीं गण्डमालाञ्च ग्रहणीदोषमेव च ।

अभक्तो रोचनञ्चैव हन्यात् सर्वविषाणि च ॥ ५४ ॥

एष्वेव तैलं संसिद्धं यस्याभ्यङ्गेषु योजितम् ।

एतत्तानामयान् हन्ति ये च दुष्टत्रणा नृणाम् ॥ ५५ ॥

इति काकादन्यादिचारम् ।

सुरसा देवकाष्ठञ्च त्रिकटु त्रिफला तथा ।

लवणानि च सर्वाणि विडङ्गान्यथ चित्रकम् ॥ ५६ ॥

चविका पिप्पलीमूलं गुग्गुलुर्हृषुषा वचा ।

यवाग्रजञ्च पाठा च शक्ये ले बृहदारुकम् ॥ ५७ ॥

कल्कैश्च कार्षिकैरेतैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दशमूलीकषायेण धान्ययूषद्वयेण च ॥ ५८ ॥

दधिमण्डसमायुक्तं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक् ।

पक्वं तदुद्धृतं कल्कात् पिबेत् कर्षत्रयं हविः ॥ ५९ ॥

स्त्रीपदं कफवातोद्यं मांसरक्ताश्रितञ्च यत् ।

मेदः श्रितञ्च पित्तोद्यं हन्यादेव न संशयः ॥ ६० ॥

अपचीं गण्डमालाञ्च अन्धबृह्निं तथार्बुदम् ।

नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्रयथुं गुदजान्यपि ॥ ६१ ॥

परमग्निकरं हृद्यं कोष्ठकृमिविनाशनम् ॥ ६२ ॥

घृतं सीरेश्वरं नाम श्लीपदं हन्ति दारुणम् ।

जीवकेन कृतं ह्येतद्रोगानीकविनाशनम् ॥ ६३ ॥

इति सीरेश्वरं घृतम्

दन्तीमूलपलं दद्यात्त्रिवृन्मूलपलं तथा ।

त्रिफलातिविषाचित्रविडङ्गार्धपलोन्मितम् ॥ ६४ ॥

सुहृत्तारममायुक्तं घृतस्य कुडवं पचेत् ।

विन्दुमात्रोपयोगेन वेगः समुपजायते ॥ ६५ ॥

दुर्वारं श्लीपदं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

इति दन्तीघृतम् ।

घृतप्रस्थं विपक्तव्यं सव्योषैर्हृद्ददारकैः ।

कल्कैः सीवीरसिद्धं स्याच्छ्लीपदानां निवृत्तये ॥ ६६ ॥

अग्निञ्च कुरुते नृणामामवाते च शस्यते ।

एभिः कटु पचेत्तैलं पानाच्छ्लीपदनाशनम् ॥ ६७ ॥

इति वृद्धदारुकं घृतनैलञ्च ।

विडङ्गमरिचार्केषु नागरं चित्रकं तथा ।

भद्रदार्बेलकाख्ये च सर्वेषु लवणेषु च ॥ ६८ ॥

तैलं पक्वं पिवेद्वापि श्लीपदानां निवृत्तये ॥

इति विडङ्गाद्यं तैलम् ।

यवान्नं कटुतैलेन कूर्ममांसञ्च योजयेत् ।

श्लीपदानां प्रशान्त्यर्थमशान्तौ दाहमग्निना ॥ ६९ ॥

इति श्रीवङ्गसेनसङ्कलितः श्लीपदनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ विद्रधिनिदानमाह ।

लघुमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिममाश्रिताः ।

दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्यच्छ्रिता भृशम् ॥ १ ॥

महामूलं रुजावन्तं वृत्तं वाप्यथवाऽऽयतम् ।

स विद्रधिरिति ख्यातो विक्षेपः षड्विधश्च सः ॥ २ ॥  
 पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा ।  
 षष्णामपि हि तेषां तु लक्षणं सम्यचक्षते ॥ ३ ॥  
 कृष्णोऽरुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेदनः ।  
 चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसम्भवः ॥ ४ ॥  
 पक्वोऽम्बरसङ्काशः श्वायो वा ज्वरदाहवान् ।  
 क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः ॥ ५ ॥  
 शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।  
 चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः कफसम्भवः ॥ ६ ॥  
 तनुपीतसिताश्चैषा सास्त्रावाः क्रमशः स्मृताः ॥ ७ ॥  
 नानावर्णरुजास्त्रावो घण्टालो विषमो महान् ।  
 विषमं पच्यते वापि विद्रधिः सान्निपातिकः ॥ ८ ॥  
 तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वा पथ्यकारिणः ।  
 क्षतोष्णावायुविमृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् ॥ ९ ॥  
 ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ।  
 आगन्तुर्विद्रधिर्ज्ञेयः पित्तविद्रधिलक्षणः ॥ १० ॥  
 कृष्णस्फोटोद्भूतः श्याव स्तीव्रदाहरुजाकरः ।  
 पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥ ११ ॥  
 उक्ता विद्रधयो ह्येते तेष्वसाध्यस्त्रिदोषजः ।  
 आभ्यन्तरानतश्चोर्ध्वं विद्रधीन् परिचक्ष्महे ॥ १२ ॥  
 पृथक् संभूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् ।  
 वल्मीकवत्समुद्भव मन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ॥ १३ ॥  
 गुदे वस्ति मुखे नाभ्यां कुक्षौ बङ्गणयोस्तथा ।  
 हृजयोः श्लेष्मि यक्षति हृदये क्लोन्नि चाप्यथ ॥ १४ ॥  
 तेषामुक्तानि लिङ्गानि वाङ्मविद्रधिलक्षणैः ।  
 अधिष्ठानविशेषैश्च लक्षणैश्च निबोध मे ॥ १५ ॥

गुदे वातनिरोधस्तु वस्तौ क्षात्राल्पमूत्रता ।  
 नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षौ मारुतवेदना ॥ १६ ॥  
 कटौष्टग्रहस्तीव्रो लङ्घनोत्ये तु विद्रधौ ।  
 वृक्कयोः पार्श्वसङ्कोचः श्लेष्मण्युच्छ्वासाधरोधनम् ॥ १७ ॥  
 सर्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि कासश्च जायते ।  
 श्वासो यकृति हिक्का च पिपासा क्लोमजेऽधिका ॥ १८ ॥  
 नाभेरुपरिजा पक्वा यान्मूर्ध्निमितरेत्वधः ।  
 अधःस्रुतेषु जीवेत्तु स्रुतेषूर्ध्वं न जीवति ॥ १९ ॥  
 हृन्नाभिवस्तिवर्ज्या ये तेषु भिक्षेषु वाञ्छतः ।  
 जीवेत् कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कथञ्चन ॥ २० ॥  
 साध्या विद्रधयः पञ्च विवर्ज्यः सान्निपातिकः ।  
 ग्रामपक्कविदग्धत्वं तेषां शोथवदादिशेत् ॥ २१ ॥  
 प्राधानं बह्वनिःस्पन्दं हृदिहिक्काटुषान्वितम् ।  
 रजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥ २२ ॥  
 ग्रामो वा यदि वा पक्वो महान्वा यदि चेतरेः ।  
 सर्वो मर्मोत्थितश्चात्र विद्रधिः कष्ट उच्यते ॥ २३ ॥  
 हृन्नाभिवस्तिजः पक्वो वर्ज्यो यस्य त्रिदोषजः ।  
 सुष्टिप्रमाणो रक्तस्तु विद्रधिस्तु ततः परः ॥ २४ ॥  
 गुल्मस्तिष्ठति दोषेषु विद्रधिर्मांसशोणिते ।  
 विद्रधिः पच्यते तस्मात् गुल्मश्चापि न पच्यते ॥ २५ ॥  
 पवनेन स्तनशिराः विकृताः प्राप्य योषिताम् ।  
 सूतानां गर्भिणीनाञ्च सम्भवे श्लययुर्ध्वनः ॥ २६ ॥  
 स्तने सदुग्धे वा वाङ्मो विद्रधैर्लक्षणांश्चितः ।  
 नाडीनां सूक्ष्मवक्रत्वात् कन्द्यानां न तु जायते ॥ २७ ॥

अथ चिकित्सायाश्च ।

प्रलौकापातनं शस्त्रं सर्वस्मिन्नेव विद्रधौ ।

मृदुर्विरेको लघ्वन्नं खेदः पित्तोत्तरं विना ॥ २८ ॥  
 अपके विद्रधौ युञ्ज्याद्दणशोथवदीषधम् ।  
 वातघ्नमूलकल्कैस्तु वसातैलघृतप्लुतैः ॥ २९ ॥  
 सुखोष्णो बहुशो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ।  
 खेदोपनाहः कर्त्तव्यः शिशुमूलसमन्वितः ॥ ३० ॥  
 यवागोधूमसुह्रैश्च सर्पिः पिष्टैः प्रलीपयेत् ।  
 विलीयते क्षणेनैव स विदग्धस्तु विद्रधिः ॥ ३१ ॥  
 पुनर्नवादारुविल्व दशमूलभवाश्रसा ।  
 गुग्गुल्वेरण्डतैलं वा पिबेन्मारुतविद्रधौ ॥ ३२ ॥  
 दशमूलीच्छिन्नरुहा पथ्यादारुपुनर्नवाः ।  
 ज्वरविद्रधिशोफेषु शिशुविश्वयुता हिताः ॥ ३३ ॥  
 पैत्तिकं सारिवा लाजा मधुकैः शर्करायुतैः ।  
 प्रदिह्यात् क्षारपिष्टैर्वा पयस्योशीरचन्दनैः ॥ ३४ ॥  
 त्रिवृद्धरोतकोनाञ्च चूर्णं मधुयुतं पिबेत् ।  
 पिबेद्वा त्रिफलाक्वाथं त्रिवृत्कल्काक्षसंयुतम् ॥ ३५ ॥  
 पञ्चवल्कलकल्केन घृतमिश्रेण लेपनम् ।  
 सर्पिषा शतधीतेन नवनीतेन वा गवाम् ॥ ३६ ॥  
 इष्टकासिकतालोह गोशक्तुषपांशुभिः ।  
 मूत्रैरुष्णैश्च सततं खेदयेत् श्लेष्मविद्रधिम् ॥ ३७ ॥  
 दशमूलीकषायेण सस्नेहेन रसेन वा ।  
 शोथं व्रणं वा कोष्णेन समूलं परिषेचयेत् ॥ ३८ ॥  
 त्रिफलाशिशुवरुणं दशमूलाश्रसा पिबेत् ।  
 गुग्गुलुं मूत्रयुक्तं वा विद्रधौ कफसम्भवे ॥ ३९ ॥  
 शिरां यथोक्तां बिध्येच्च कफजे विद्रधौ भिषक् ।  
 रक्तपित्तानिलोत्थेषु केचिद्वाहा भवन्ति हि ॥ ४० ॥  
 पित्तविद्रधिवल्कवा क्रियानिरवशेषतः ।

विद्रध्योः कुशलः कुर्यां द्रक्ताङ्गन्तु निमित्तयोः ॥ ४१ ॥  
 पिवेद्वाभ्यन्तरे पथ्यां स च शीभाञ्जनाद्रसम् ।  
 नाराचमथवा सर्पिस्तूलं वाद्याद्बूकजम् ॥ ४२ ॥  
 कृष्णाजाजीविशाला च ह्यपामार्गफलं तथा ।  
 पीतं ह्येतन्नित्प्रशु विद्रधिं कोष्ठसम्भवम् ॥ ४३ ॥  
 शिशुमूलं जले धीतं दरपिष्टं प्रगालयेत् ।  
 तद्रसं मधुना पीत्वा हन्तप्रन्तर्विद्रधिं नरः ॥ ४४ ॥  
 श्वेतवर्षाभुवो मूलं मूलं वरुणकस्य च ।  
 जलेन कथितं पीत मपक्वं विद्रधिं जयेत् ॥ ४५ ॥  
 शीभाञ्जनकनिर्यूहो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ।  
 अचिराद्दिद्रधिं हन्ति प्रातः प्रातर्निषेवितः ॥ ४६ ॥  
 शमयति पाठामूलं चौद्रयुतं तण्डुलाम्बुना पीतम् ।  
 अन्तर्भूतं विद्रधिसुद्वतमाश्वेव मनुजस्य ॥ ४७ ॥  
 काशीससैन्धवशिलाजतु हिङ्गुचूर्ण-  
 मिश्रीकृतो वरुणवल्कलजः कषायः ।  
 अभ्यन्तरोत्थितमपक्वमतिप्रमाणं  
 नृणामयं जयति विद्रधिसुग्रवीर्यम् ॥ ४८ ॥  
 दन्तीचित्रकगोदन्त चिरविल्वाश्वमारकान् ।  
 आन्तरे वितरेद्दिहानऽपक्वे शोथविद्रधौ ॥ ४९ ॥  
 वरुणादिगणकाथ मपक्वेऽभ्यन्तरोत्थिते ।  
 उपकादिप्रतीवापं पिवेत्संशमनाय वै ॥ ५० ॥  
 अपक्वे त्वेतदुद्दिष्टं पक्वे तु व्रणवत् क्रिया ॥ ५१ ॥  
 स्रुतेऽप्यूर्ध्वमधश्चापि मैरेयान्मसुरासवैः ।  
 पेयो वरुणकादिस्तु मधुशिशुरसोऽथवा ॥ ५२ ॥  
 मधुशिशुस्तु मूलेन यवागूं साधुसाधिताम् ।  
 यवकोलकुलत्यानां रसैर्भुञ्जीत मानवः ॥ ५३ ॥

भूनिम्बार्द्धपलं निशापलयुतं दाव्यां पले द्वे तथाः  
 मूर्बाह्वेन पुनर्नवां कुरुसमां दाव्याः समः प्रग्रहः ।  
 वासादर्द्धयुतं पलन्तु कटुका योज्या तदर्द्धेन वै  
 अश्वान्नं निशया समानममृता कर्षास्तु पञ्चैव तु ॥ ५४  
 सर्वं वत्सक सप्तकर्षसहितं सुश्लक्ष्णचूर्णीकृतम् ।  
 वासायाः स्वरसेन भावितमिदं त्रीन् पञ्च वै वासरान् ।  
 भूयस्तद्गुडवारिणा प्रतिदिनं पीतं पुरस्ये रवौ ।  
 पुंसां विद्रधिनाशनञ्च कथितं तथ्यं स्वयं ब्रह्मणा ॥ ५६  
 इति भूनिम्बायां चूर्णं

सिद्धं वरुणादिगणे विधिना तत्क्वाथकल्पितं सर्पिः ।  
 शुद्धतनोस्तत्पीतं भिषजा सद्योऽग्निजं प्रथितम् ॥ ५७  
 शिरसां शूलमशेष विद्रधिमन्तःस्थमुग्रमपहरति ।  
 पञ्चविधं गुल्मगदं शमयति वारि बहुभुक्त्वान्नम् ॥ ५८  
 इति वरुणकायं घृतं

नक्तमालस्य पत्राणि वरुणादिफलानि च ।  
 सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥ ५९ ॥  
 द्वे हरिद्रे मधूच्छिष्टं मधुकं तिक्तरोहिणी ।  
 प्रियङ्गुकुशमूलञ्च निचुलस्य त्वगेव च ॥ ६० ॥  
 एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।  
 दुष्टव्रणप्रशमनं तथा नाडीविशोधनम् ॥ ६१ ॥  
 सद्यः क्लिन्नं व्रणानाञ्च करञ्जाद्यमिदं शुभम् ॥ ६२ ॥  
 इति करञ्जं

तिक्तकटफलकं सर्पिं मृहातिक्तमथापि वा ।  
 धान्वन्तरं वा नैम्बं वा विद्रधी योजयेत्सदा ॥ ६३ ॥  
 प्रियङ्गुधातकीलोभ्रं कटफलं द्विनिशान्वितम् ।

एतत्तैलं विपक्त्वा विद्रधौ ब्रणरोपणम् ॥ ६४ ॥

इति प्रियङ्गुार्थं तैलम् ।

द्विपञ्चमूलीत्रिफला कुलत्पत्रित्वच्छनैः मूलकशिग्रुयुतैः ।

लं तिलैरण्जमेतदेभिः सिद्धं हितं विद्रधिगुल्मशूले ॥ ६५ ॥

इति वङ्गसेनसङ्क्षितः विद्रधिनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ ब्रणशोथनिदानमाह ।

एकदेशोत्थिते शोथे ब्रणानां पूर्वलक्षणम् ।

षड्विधः स्यात् पृथक् सर्वरक्तागन्तुसमुद्भवः ॥ १ ॥

शोथाः षडेते विज्ञेयाः प्रागुक्तैः शोथलक्षणैः ।

विशेषः कथ्यते तेषां पक्वापक्वादिनिश्चये ॥ २ ॥

विषमं पच्यते वातात् पित्तोत्पन्नाच्चिरं चिरम् ।

कफजः पित्तवच्छीथो रक्तागन्तुसमुद्भवः ॥ ३ ॥

मन्दोष्णताल्पशोथत्वं काठिन्यं त्वक् सवर्णता ।

मन्दवेदनता चैव शोथानामामलक्षणम् ॥ ४ ॥

दह्यते दहनेनेव चारणैव प्रपच्यते ।

पिपीलिकागणेनैव दश्यते छिद्यते तथा ॥ ५ ॥

भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनैव च ताड्यते ।

पीड्यते पाणिनैवान्तःसूचीभिरिव तुद्यते ॥ ६ ॥

सोषचोषौ विवर्णः स्यादङ्गुल्येवावघट्यते ।

आसने शयने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविह्ववत् ॥ ७ ॥

न गच्छेदायतः शोथो भवेदाश्मानवस्तिवत् ।

ज्वरस्तृष्णारुचिस्त्वेतत् पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ८ ॥

वेदनोपशमः शोथो लोहितोऽल्पो न चोन्नतः ।

प्रादुर्भावो बलीनाश्च तोदः कण्डूर्मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥



उपद्रवाणां प्रथमो निष्कृता स्फुटनं त्वचः ।  
 वस्त्राविवाम्बुसञ्चारः शोथेऽङ्गुलिनिपीडिते ॥ १० ॥  
 पूयस्य पीडयत्येकमन्तमन्ते च पीडिते ।  
 भक्तकाङ्क्षा भवेच्चैव शोथानां पक्कलक्षणम् ॥ ११ ॥  
 कफजेषु तु शोथेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक् ।  
 पक्कं लिङ्गञ्च तत् स्पष्टं यत्र स्याच्छान्तशोफता ॥ १२ ॥  
 त्वक् स्रावाञ्च रुजोऽल्पत्वं यत्र स्पर्शत्वमश्मवत् ।  
 रक्तपाकमिति ब्रूयात् तत् प्राज्ञो मुक्तसंशयः ॥ १३ ॥  
 ऋतेऽनिलाद्गुणं विना च पित्तं पाकः कफाच्चापि विना न पूयः  
 तस्माद्धि सर्वे परिपाककाले पचन्ति शोथास्त्रिभिरेव दोषैः ॥  
 कालान्तरेणाभ्युदितं तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसङ्गः ।  
 पचत्यतः शोणितमेषपाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयः ॥१॥  
 कलं समासाद्य यथैव वक्त्रिर्वातेरितः सन्दहति प्रसङ्गः ।  
 तथैव पूयो ह्यविनिःसृती हि मांसं शिराः स्नायु च खादतीह ॥  
 आमं विदह्यमानं हि सम्यक् पक्कञ्च यो भिषक् ।  
 जानीयात्स भवेद्द्वैद्यः शेषास्तस्करहत्तयः ॥ १७ ॥

इति त्रणश्रीधनिदानम्

इति वङ्गवेनसङ्क्षितः त्रणश्रीधनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ त्रणरोगनिदानमाह ।

द्विधा त्रणः स विज्ञेयः शरीरागन्तुभेदतः ।  
 दोषैराद्यस्तथोरन्य शस्त्रादिक्षतसम्भवः ॥ १८ ॥  
 स्तब्धः कठिनसंस्पर्शी मन्दस्त्रावो महारुजः ।  
 तुद्यते स्फुरति श्यावो त्रणो मारुतसम्भवः ॥ १९ ॥  
 तृणामोहज्वरक्लेद दाहपाकावदारणैः ।  
 त्रणं पित्तक्षतं विद्याङ्गन्धैः स्त्रावैश्च पूतिकैः ॥ २० ॥

बहुपिच्छो गुरुस्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः ।  
 पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाको कफव्रणः ॥ २१ ॥  
 रक्तो रक्तसूतीरक्ताद्वित्रिजः स्यात्तदन्वयेः ॥ २२ ॥  
 त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्याऽनुपद्रवः ।  
 धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रणः ॥ २३ ॥  
 गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ।  
 सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥ २४ ॥  
 पूतिपूयातिदुष्टासृक् स्राव्युत्सङ्गी चिरस्थितिः ।  
 दुष्टव्रणोऽतिगन्धाढ्यः शुद्धलिङ्गविपर्ययः ॥ २५ ॥  
 जिह्वातलाभोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।  
 सुव्यवस्थो निरास्रावः शुद्धो व्रण इति स्मृतः ॥ २६ ॥  
 व्रणः शुध्यति गन्धेन मृदुत्वञ्चोपगच्छति ।  
 रोह्यपरिनिःसङ्गस्तस्माद्गन्धः प्रशस्यते ॥ २७ ॥  
 कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्तः क्लेदवर्जिताः ।  
 स्थिराश्च पिठिकावर्त्तो रोहतीति तमादिशेत् ॥ २८ ॥  
 दोषप्रकोपाद्दशायामा दभिघातादजीर्णतः ।  
 हर्षात् क्रोधाद्गयाञ्चैव व्रणो रूढोऽपि दीर्यते ॥ २९ ॥  
 कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।  
 व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः ॥ ३० ॥  
 वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गश्च यः सवेत् ।  
 भागन्तुजो व्रणः सिध्येन्नसिध्येद्दोषसम्भवः ॥ ३१ ॥  
 मद्यागुर्वाज्य सुमनः पद्मचन्दनचम्पकैः ।  
 सुगन्धा दिव्यगन्धाश्च सुमुष्पूणां व्रणाः स्मृताः ॥ ३२ ॥  
 ये च मर्मसु सम्भूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ।  
 दहन्ते चान्तरत्यर्थं वह्निः शीताश्च ये व्रणाः ॥ ३३ ॥  
 दहन्ते वह्निरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ।

प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः ॥ ३४ ॥

प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा येषाञ्च मर्मसु ।

क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः ॥ ३५ ॥

वर्जयेदपि तान् वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः ।

अथ चिकित्सासाह ।

आदौ विप्लापनं कुर्याद्द्वितीयमवसेचनम् ।

तृतीयमुपनाहन्तु चतुर्थीं पाटनक्रियाम् ॥ ३६ ॥

पञ्चमं शोधनं कुर्यात् षष्ठं रोपणमिथ्यते ।

एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमं च कृतापहम् ॥ ३७ ॥

मातुलुङ्गाग्निमन्थौ च सुरदारु महीषधम् ।

अहिंसा चैव रास्त्रा च प्रलेपो वातशोथनुत् ॥ ३८ ॥

कल्कः काञ्जिकसंपिष्टः स्निग्धः शाखोटकत्वचः ।

सुपर्ण इव नागानां वातशोथविनाशनः ॥ ३९ ॥

शिरीषोन्मत्तवीजानि हिंसाकाला सुदर्शनः ।

तण्डुलीयकमूलञ्च प्रलेपः शोथनाशनः ॥ ४० ॥

दूर्वा च नलमूलञ्च मधुकं चन्दनं तथा ।

शैतलाश्च गणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोथहा ॥ ४१ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ प्लक्षवेतसशैलुभिः ।

चन्दनद्वयमस्त्रिष्टा यष्टीशूरणगैरिकैः ॥ ४२ ॥

शतधीतष्टतोन्मिश्रैर्लेपो रक्तप्रसादनः ।

दाहपाकरुजास्त्राव शोफनिर्वापणः परः ॥ ४३ ॥

इति वृद्धशोधादिलेप

विधिविषण्णो विषजे पित्तघ्नो विहितो विधिः ॥ ४४ ॥

अजगन्धाजगृहीञ्च काला सरलमेव च ।

एकांशिकाश्वगन्धा च प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ ४५ ॥

पुनर्नवादारुशिशु दशमूलमहीषधैः ।

कफवातकृते शोथे लेपः कोष्णो विधीयते ॥ ४६ ॥  
 पिण्डीतकात्रयं लोभ्रं पूर्वजैश्च प्रकीर्त्तिताः ।  
 वर्गस्त्रयः प्रलेपेन शोथे सर्वकृते हितः ॥ ४७ ॥  
 स्निग्धान्मूलवणैर्वीते स्निग्धः शीतः पयोन्वितः ।  
 पित्ते कोष्णः कफे क्षार मूत्राव्यस्तत् प्रशान्तये ॥ ४८ ॥  
 न रात्रौ लेपनं कुर्याद्दत्तञ्च पतितं तथा ।  
 न च पर्युषितं चैव शुष्यमाणं न धारयेत् ॥ ४९ ॥  
 न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपादिविधानतः ।  
 द्रव्याणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥ ५० ॥  
 शोथयो रूपनाहन्तु कुर्यादामविदग्धयोः ।  
 प्रशाम्यत्य विदग्धस्तु विदग्धः पाकमेति च ॥ ५१ ॥  
 कटुतैलान्वितैर्लेपात् सर्पनिर्मिकभस्त्रभिः ।  
 चयः शाम्यति गरुडस्य प्रकोपः स्फुटति ध्रुवम् ॥ ५२ ॥  
 दण्डोत्पलकमूलेन पिटिका सम्प्रलेपिता ।  
 तण्डुलोदकपिष्टेन नाशमायात्यसंशयम् ॥ ५३ ॥  
 सतिला सातसी बीजा दध्यन्क्ता सक्तुपिण्डिका ।  
 सकिण्वकुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥ ५४ ॥  
 शणमूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपाः ।  
 सक्तवः किण्वमतसी प्रदेहः पाचनः स्मृतः ॥ ५५ ॥  
 संपूरणैः स्नेहपानैः सन्दिग्धेष्वोपनाहनैः ।  
 प्रदेहपरिषेकैश्च वातत्रणमुपाचरेत् ॥ ५६ ॥  
 शीतलैर्मधुरस्निग्धैः प्रदेहपरिषेचनैः ।  
 भद्रपानाशनैः सर्वैः पित्तत्रणमुपाचरेत् ॥ ५७ ॥  
 रुक्षैः कटुभिरुष्णैश्च प्रदेहपरिषेचनैः ।  
 कफत्रणं प्रशमयेत्तथा लङ्घनपाचनैः ॥ ५८ ॥  
 रजावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च ।

शोथानां स्वेदनं कार्यं ये चाप्येवंविधा व्रणाः ॥ ५८ ॥  
 वेदनोपशमाद्वापि तथा पाकभयादपि ।  
 सुचिरोत्पतिते शोथे कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥ ६० ॥  
 सशोथे कठिने श्यामे सरक्ते वेदनावति ।  
 संरब्धे विषमे वापि व्रणे विस्त्रावणं हितम् ॥ ६१ ॥  
 वातपित्तप्रदुष्टेषु दीर्घकालानुबन्धिषु ।  
 विरेचनं प्रसंशन्ति व्रणेषु व्रणकोविदैः ॥ ६२ ॥  
 अन्तः पूयिष्ठ वक्त्रेषु सदैवोत्सर्गवत्स्वपि ।  
 गतिमत्सु च रोगेषु भेदनं प्राप्तमुच्यते ॥ ६३ ॥  
 बालवृद्धासहस्रीण भौरूणां योषितामपि ।  
 मर्मापरि च जातेषु पक्वदोषेषु दारणम् ॥ ६४ ॥  
 चिरविल्वाम्गिको दन्ती चित्रको हयमारकः ।  
 कपोतकाकगृध्राणां पुरीषाणि च दारणम् ॥ ६५ ॥  
 अत्यर्धकठिना यान्ति शोथाः पाचनभेदनम् ।  
 द्रव्याणां पिच्छिलानां त्वक्मूलेन परिपीडिताः ॥ ६६ ॥  
 यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ।  
 शुथमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीडनं प्रति ॥  
 न चापि सुखमालिम्पेतथा दोषः प्रसिच्यति ॥ ६७ ॥  
 ततः प्रक्षालने काथः पटोलनिम्बपत्रजः ।  
 अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुह्वरः ॥ ६८ ॥  
 पञ्चमूलीहयं वाते न्यग्रोधादिषु पैत्तिके ।  
 आरग्वधादिको योज्यः कफजे सर्वकर्मसु ॥ ६९ ॥  
 त्रिफला खदिरो दावी न्यग्रोधादि बलाकुशाः ।  
 निम्बकोलकपत्राणि कषायाः शोधने हिताः ॥ ७० ॥  
 गृहधूमः सलवणः सकिखतिलचित्रकः ।  
 मेदो दुष्टव्रणान्याशु शोषयेन्मधुमिश्रितः ॥ ७१ ॥

तिलसैन्धवयश्वाङ्ग निम्बपत्रनिशायुगैः ।  
 त्रिवृदृष्टतयुतैः पिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ ७२ ॥  
 एकं वा शारिवामूलं सर्वव्रणविशोधनम् ।  
 निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुना क्षतशोधनः ।  
 रोपणः सर्पिषा युक्तो यवकल्कोऽप्ययं विधिः ॥ ७३ ॥  
 व्रणान् विशोधयेद्वर्ष्या सूक्ष्मांश्च सन्धिवर्त्मजान् ।  
 अभया त्रिवृता दन्ती लाङ्गली मधुसैन्धवैः ॥ ७४ ॥  
 अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानमरोहताम् ।  
 कल्पस्तु रोपणो देय स्तिलजो मधुसंयुतः ॥ ७५ ॥  
 निम्बपत्रमधुभ्यान्तु युक्तः संशोधनः परः ।  
 पूर्वाभ्यां सर्पिषा वापि युक्तः संरोपणः परः ॥ ७६ ॥  
 निम्बपत्रशृतक्षौद्र दार्वीमधु कसंयुता ।  
 वर्त्तिस्तिलानां कल्को वा शोधयेद्द्रोपयेद् व्रणान् ॥ ७७ ॥  
 अश्वगन्धारुहालोध्र कट्फलं मधुयष्टिका ।  
 समङ्गाधातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ॥ ७८ ॥  
 प्रपीण्डरीकं जीवन्ती गोजिह्वा धातकी बला ।  
 रोपणं सतिलं दद्यात् प्रलेपं सष्टतं व्रणे ॥ ७९ ॥  
 यष्टी तिलाः सुपिष्टा वा सष्टता व्रणरोपणे ।  
 धातकीचन्दनबला समङ्गामधुकोत्पलैः ।  
 दार्वीमेदातिलैर्लेपः ससर्पिर्व्रणरोपणः ॥ ८० ॥  
 निम्बपत्रतिलादन्ती त्रिवृत्सैन्धवमाक्षिकम् ।  
 दुष्टव्रणप्रथमनो लेपः शोधनकेशरी ॥ ८१ ॥  
 वसुकार्जुनविज्जान्ता मांसीलोध्रनिशायुगैः ।  
 तिलवर्हिंशिखारिष्टैर्लेपो दुष्टव्रणापहः ॥ ८२ ॥  
 कट्फलदाडिमरजनौ प्रियङ्गुफलताम्रपुष्पैः ।  
 धात्रीरससम्पिष्टैर्दुष्टव्रणरोपणः कल्कः ॥ ८३ ॥

सर्षपतैलविमिश्रो रविकरसंशोधितस्तु सप्ताहम् ।  
 विषनिशयोः समभागो दुष्टव्रणनाशनः कथितः ॥ ८४ ॥  
 गम्भीरे शुष्कमांसे च व्रणे चोच्छादनं मतम् ।  
 अपामार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्री तथैव च ।  
 उच्छादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्वयो गणः ॥ ८५ ॥  
 सुषवीपत्रधत्तूर कर्णमोटकुठेरकाः ।  
 पृथगेते प्रलेपेन गम्भीरव्रणरोपणाः ॥ ८६ ॥  
 ककुभोदुम्बराश्वत्थ जम्बूकफललोध्रजैः ।  
 त्वक्चूर्णैश्चूर्णिताः क्षिप्रं संरोहन्ति व्रणा ध्रुवम् ॥ ८७ ॥  
 सदाहा वेदनावन्तो ये व्रणा मारुतोत्तराः ।  
 तेषां तिलानुमांश्चैव भृष्टान् पयमि निर्वृतान् ।  
 तेनैव पयसा पिष्ट्वा दद्यादालेपनं भिषक् ॥ ८८ ॥  
 द्विपञ्चमूलकल्केन क्षथितेनाश्रसापि वा ।  
 सर्पिषा सहतैलेन कोष्णेन परिषेचयेत् ॥ ८९ ॥  
 यवचूर्णं समधुकं सह तैलेन सर्पिषा ।  
 दद्यादलेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ॥ ९० ॥  
 उच्छूनमधुमांसानां व्रणानामवसादनम् ।  
 जातीपुष्पं मनीह्वा च स्रुहीकालसचित्रकैः ॥ ९१ ॥  
 मासोत्थितांश्चिरोत्थांश्च दुःशोथकठिनान् व्रणान् ।  
 दण्डोद्भूतसमायुक्ताञ्छोधयेत् क्षारकर्मणा ॥ ९२ ॥  
 वातादिभूतान् सस्त्रावाभ्युपयेदुग्रवेदनान् ।  
 यवाज्यभूर्जमदन श्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ९३ ॥  
 श्रीवासगुग्गुल्लगुरु सालनिर्यासधूपिताः ।  
 कठिनत्वं व्रणा यान्ति नश्यन्त्यास्त्राववेदनाः ॥ ९४ ॥  
 रक्तपित्तविषागन्तुगम्भीरान् सोष्णान् व्रणान् ।  
 क्षीररोपणभैषज्य शृतेनाज्येन रोपयेत् ॥ ९५ ॥

निर्वापनघृतं क्षौद्रं तैलं मधुकचन्दनम् ।  
 लेपनं शोथरुग्दाह रक्तं निर्वापयेद्व्रणात् ॥ ८६ ॥  
 करञ्जारिष्टनिर्गुण्डी रसो हन्याद् व्रणकृमीन् ।  
 कलायविदलीपत्रं कोशाम्नास्थि च पूरणात् ।  
 सुरसादिरसैः सेको लेपनं लशुनेन वा ॥ ८७ ॥  
 निम्बपत्रवचाहिङ्गु सर्पिलवणसर्षपैः ।  
 धूपनं स्याद्गणे देयं कृमिकण्डूरुजापहम् ॥ ८८ ॥  
 रोमाकीर्णो व्रणो यस्तु न सम्यगुपरोहति ।  
 क्षुरकर्त्तरिसन्दंशै स्तस्य रोमाणि निर्हरेत् ॥ ८९ ॥  
 रोमस्थाने यदा रोम व्रणशान्ते च नो भवेत् ।  
 तत्र वैद्येन कर्त्तव्यो रोमसञ्चयनो विधिः ॥ ९० ॥

कपोतवङ्गालशुनं सशीर्षं ससैन्धवं चित्रकमूलमिश्रम् ।  
 तदश्वलेण्डस्य रसेन पिष्टं व्रणे प्रलेपो भवते हि रोम्णाम् ॥ १०१ ॥  
 ये क्लेदपाकस्त्रुतिगन्धवन्तो व्रणाश्चिरोत्थाः सक्तजः सशोथाः ।  
 प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन पीतेन शान्तिं त्रिफलारसेन ॥ १०२ ॥  
 पटोलनिम्बासनसारधात्री पथ्याक्षनिर्यूहमहर्मुखेषु ।  
 नरः पिवेद्गुग्गुलुना विमर्षविस्फोटदुष्टव्रणशान्तिमिच्छन् ॥ १०३ ॥  
 मनःशिला समञ्जिष्ठा सलाक्षा रजनीद्वयम् ।  
 प्रलेपात्सघृतः क्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परः ॥ १०४ ॥  
 पूतिगन्धिविवर्णांश्च महास्रावान् महारुजः ।  
 व्रणानशुद्धान् विज्ञाय शोधनैः समुपाचरेत् ॥ १०५ ॥  
 जीर्णशाल्योदनं स्निग्ध मल्पमुष्णं द्रवोत्तरम् ।  
 भुञ्जानो जाङ्गलैर्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ॥ १०६ ॥  
 तण्डुलीयकजीवन्ती सुनिषण्णकवास्तुकैः ।  
 कालमूलकवार्त्ताकु पटोलैः कारवेल्लकैः ॥ १०७ ॥  
 सदाडिमैः सामलकैर्घृतभृष्टैः ससैन्धवैः ।



अन्यैरेवं गुणैर्वापि मुद्गादीनां रसेन वा ॥ १०८ ॥  
 अन्नं दधि च शाकञ्च मांसमानूपमोदकम् ।  
 क्षीरं गुरुणि चान्नानि व्रणे च परिवर्जयेत् ॥ १०९ ॥  
 दिवानिद्राविहीनञ्च निर्वातगृहसेवकः ।  
 व्रणो वैद्यवशे तिष्ठन् शीघ्रं व्रणमपोहति ॥ ११० ॥  
 व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागञ्च जागरात् ।  
 तौ च रुक् च दिवास्त्रापात् तेच मृत्युञ्च मैथुनात् ॥ १११ ॥  
 यम्बुछिन्त्याममञ्जानात् यश्च पक्कमुपेक्षते ।  
 श्वपचाविव मन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ ११२ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः व्रणशोधशारीरव्रणोपक्रमनिदान-

चिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ आगन्तुव्रणनिदानमाह ।

नानाधारामुखैः शस्त्रैः नानास्थाननिपातितैः ।  
 भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तांस्तां निबोध मे ॥ १ ॥  
 छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्छितमेव च ।  
 घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २ ॥  
 तिर्यक् छिन्नं ऋजुर्वापि व्रणो यस्त्रवायतो भवेत् ।  
 गात्रस्य पाटनं तद्धि छिन्नमित्यभिधीयते ॥ ३ ॥  
 शक्तिकुन्तेषुखङ्गाय विषाणैराशयो हतः ।  
 यत्किञ्चित् प्रसवेत्तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ॥ ४ ॥  
 स्थानान्यामग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।  
 ह्रदुन्दुकः फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥ ५ ॥  
 तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णं ज्वरो दाहश्च जायते ।  
 मूत्रमार्गगुदास्थेभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ॥ ६ ॥

मूर्च्छाश्वासदृषाधान मभक्तच्छन्द एव च ।

विषमूत्रवातसङ्घस्य खेदासावोऽक्षिरक्तता ॥ ७ ॥

लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च ।

दृच्छूलं पार्श्वयोश्चापि विश्लेषं चात्र मे शृणु ॥ ८ ॥

आमाशयस्ये रुधिरं रुधिरं हृदयत्वपि ।

आधानमतिमात्रं च शूलञ्च भृशदाहणम् ॥ ९ ॥

पक्वाशयगते चापि रुजा गौरवमेव च ।

अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह ॥ १० ॥

सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गन्तु शरैः मृतम् ।

उत्तुष्टितं निर्गतं वा तद्विहमिति निर्दिशेत् ॥ ११ ॥

नातिच्छिन्नं नातिभिन्नं सुभयोर्लक्षणान्वितम् ।

विषमं व्रणमङ्गेषु तत्क्षतन्तु विनिर्दिशेत् ॥ १२ ॥

प्रहारपीडनाभ्याञ्च यदङ्गं पृथुतां गतम् ।

सास्यं तत्पिच्छितं विद्यान्मज्जारक्तपरिप्लुतम् ॥ १३ ॥

घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचः ।

ऊषासावान्वितन्तु पृष्टमिति विनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥

शवं सशोफं पिटिकाचितं च मुहुर्मुहुः शोणितवाहिनञ्च ।

दूषतं बुद्बुदतुल्यमांसं व्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति ॥ १५ ॥

त्वचोऽतौल्यं शिरादीनि भित्वा वा परिहृत्य वा ।

कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्याद्रक्तानुपट्टवान् ॥ १६ ॥

तत्रान्तर्लोहितं पाण्डु शीतपादकराननम् ।

शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रं मानदञ्च विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

सः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च ।

स्ताङ्गता मूर्च्छाममूर्द्ध्वा वात स्त्रीत्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः ॥ १८ ॥

सोदकाभं रुधिरञ्च गच्छेत्सर्वेन्द्रियार्थो परमस्तथैव ।

गार्हसंख्येष्वथवा क्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥ १९ ॥

सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभृतं रक्तं सवेत् तत्क्षतजश्च वायुः  
 करोति रोगान् विविधान् यथोक्ताञ्छिरासु विद्वास्वयवा क्षतासु  
 कौञ्जं शरीरावयवावसादः क्रियास्त्रशक्तिस्तुमुला रुजश्च ।  
 चिराद्गणो रोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्धं पुरुषं व्यवस्येत् ॥  
 शोधाभिष्टुद्धिस्तुमुला रुजश्च बलक्षयः सर्वत एव शोथः ।  
 क्षतेषु सन्धिव्चलाचलेषु स्यात्सर्वकर्मोपरमश्च लिङ्गम् ॥ २२  
 घोरारुजो यस्य निशादिनेषु सर्वास्वस्थासु च नैति शान्तिम्  
 भिषग्विपश्चिद्धिदितार्थसूत्रः तमस्थिविद्धं पुरुषं व्यवस्येत् ॥ २३  
 यथास्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्मस्वभिताङ्गितेषु ।  
 पाण्डुर्विवर्णः सृश्रितं नवेत्ति यो मांसमर्माण्यभिताङ्गितः स्यात्  
 मर्माश्रितं व्रणं प्राप्य वायुर्हि सर्वदेहगः ।

वेगैरायामयेद्देहं व्रणायामन्तु तत्त्यजेत् ॥ २५ ॥

विसर्पः पक्षघातश्च शिरःस्तम्भोऽपतानकः ।

मोहोन्मादव्रणरुजो ज्वरस्तृष्णाहनुग्रहः ॥ २६ ॥

कासः छर्दिरतीसारो हिक्काश्वासः सवेपथुः ।

षोडशोपद्रवाः प्रोक्ताः व्रणानां व्रणचिन्तकैः ॥ २७ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

बुद्धागन्तुव्रणं वैद्यो घृतक्षौद्रसमन्विता ।

शीतक्रिया प्रयोक्तव्या रक्तपित्तोष्मनाशिनौ ॥ २८ ॥

क्रुद्धे सद्योव्रणे युञ्ज्या दूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।

लङ्घनश्च बलं ज्ञात्वा भोजनं चास्रमोक्षणम् ॥ २९ ॥

घृष्टे विदालिते चैव सुतरामिथ्यते विधिः ।

यतोद्दाल्यं सवत्यस्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥ ३० ॥

छिन्ने भिन्ने तथा बिद्धे क्षते वासृगतिसवेत् ।

रक्तक्षयात्तत्र रुजः करोति पवनो भृशम् ॥ ३१ ॥

स्नेहपानपरीषेक लेपस्त्रेदोपनाहनम् ।

कुर्वीत स्नेहवस्तिश्च मारुतघ्नौषधैः शृतैः ॥ ३२ ॥  
 द्विस्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते सद्यो भिषग्वरः ।  
 पटसूत्रेण संवेष्ट्य व्रणं व्रणविशारदः ॥ ३३ ॥  
 मुहुर्मुहु तथा दुःखं न प्राप्नोति भिषग्वरः ।  
 तथा कर्म प्रकुर्वीत सर्वतश्च सुखप्रदम् ॥ ३४ ॥  
 अथवा दीप्यलवण पोटाख्या स्वेदयेन्मुहुः ।  
 सन्तप्तया तप्तलोहपात्रसंयोगतः क्रमात् ।  
 दृष्टं रक्तं स्थितं चापि शृङ्गलाव्वादिभिर्हरेत् ॥ ३५ ॥  
 सद्यःक्षते व्रणे वैद्यः सशूले परिषेचयेत् ।  
 यष्टीमधुकमिश्रेण नातिशीतेन सर्पिषा ॥ ३६ ॥  
 कषायमधुराः शीताः क्रियाः सर्वास्तु योजयेत् ॥ ३७ ॥  
 प्रामाशयस्थे सैधिरे विदध्याद्दमनं नरः ।  
 तस्मिन् पक्काशयस्थे तु प्रकुर्वीत विरेचनम् ॥ ३८ ॥  
 क्वाथो वंशत्वगेरण्ड श्वदंद्वाश्मभिदा कृतः ।  
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तः कोष्ठस्थं स्नावयेदसृक् ॥ ३९ ॥  
 खड्गादिद्विन्नगात्रस्य तत्काले पूरितो व्रणः ।  
 गाङ्गेरुकीमूलरसैः सद्यः स्याद्गतवेदनः ॥ ४० ॥  
 यवकोलकुलत्यानां निःस्नेहेन रसेन च ।  
 भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैन्धवसंयुताम् ॥ ४१ ॥  
 अपामार्गस्य संसिक्तं पत्रोत्थेन रसेन वा ।  
 सद्यो व्रणेषु रक्तान्तु प्रवृत्तं परितिष्ठति ॥ ४२ ॥  
 कर्पूरपूरितं बद्धं सष्टृतं सम्प्ररोहति ।  
 सद्यः शस्त्रक्षतं तन्तु व्यथापाकविवर्जितः ॥ ४३ ॥  
 शूनोजिह्वाकृतसूर्णः सद्यःक्षतविरोहणः ।  
 बुक्रतैलं क्षते बिद्धे रोपणं परमं मतम् ॥ ४४ ॥  
 मानुषशिरःकपालं तदस्थि लेपनं भूत्रेण ।

रोपणमिदं क्षतानां योग्यतैरव्यसाध्यानाम् ॥ ४५ ॥

स्नेहपानं परीषेकं स्नेहलेपोपनाहनम् ।

स्नेहवस्त्रिं च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधिताम् ॥ ४६ ॥

इति समाह्निकः प्रोक्तः मद्यो व्रणहितो विधिः ।

समाहात्यरतो कुर्याच्छारीरव्रणवत् क्रियाम् ॥ ४७ ॥

त्रिफलाचूर्णसंयुक्तो गुग्गुलुर्वटकीकृतः ।

निर्यन्त्रणो विबन्धघ्नो व्रणशोधनरोपणः ॥ ४८ ॥

इति गुग्गुलुवटिका

अमृतापटोलमूल त्रिफलाषिकटुक्कमिघ्नानाम् ।

समभागानां चूर्णं सर्वसमो गुग्गुलोर्भागः ॥ ४९ ॥

प्रतिवासरभिकैकां खादेदक्षप्रमाणां गुटिकाम् ।

जेतुं व्रणान्वातासृग्मूत्रोदरश्चयथुरोगादीन् ॥ ५० ॥

इति अमृतानुगुलुः

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुका दार्वीनिशासारिवा ।

मञ्जिष्ठाभयसिक्थतुत्यमधुकैर्नक्ताह्वबीजैः समैः ॥

सर्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः स्नाविण्यो ।

गन्धोराः सरुजो व्रणाः सगतिकाः शुद्धप्रन्ति रोहन्ति च ॥५१॥

बृहवैद्योपदेशेन पारम्यर्योपदेशतः ।

जातीघृते तु संसिद्धे क्षैमव्यं सिक्थकं बुधैः ॥ ५२ ॥

इति जालादिघृतम्

तिक्तासिक्थनिशायष्टी नक्ताह्वाफलपद्मवैः ।

पटोलमालतौनिम्बपत्रैर्ब्रह्मं शृतं घृतम् ॥ ५३ ॥

इति तिक्ताघृतम्

जातिनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पद्मवाः ।

सिक्थं समधुकं कुष्ठं हे निशि कटुरोहिणी ॥ ५४ ॥

मञ्जिष्ठा पद्मकं लोभ्रमभयानीलसुत्पलम् ।

तुल्यकं शारिवाबीजं नक्तमालस्य दापयेत् ॥ ५५ ॥  
 एतानि समभागानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।  
 विषव्रणे समुत्पन्ने स्फोटिके कङ्कुरोगके ॥ ५६ ॥  
 दद्रुविसर्परोगेषु क्रीटदुष्टेषु सर्वथा ।  
 सद्यः शस्त्रप्रहारेषु दग्धविद्धेषु चैव हि ॥ ५७ ॥  
 नखदन्तक्षते देहे दुष्टमांसापकर्षणे ।  
 प्रोक्षणाद्यभिदं तैलं हितं शोधनरोपणम् ॥ ५८ ॥

इति नातिकाद्यं तैलम् ।

शरपुङ्खलाङ्गुली चित्रकरामठरसोनसिन्धुरैः ।  
 सविषामयैः समांशैः कटुतैलसाधितं विधिना ॥ ५९ ॥  
 विपरीतमल्लसंघं तैलं दुष्टव्रणं तथा नाडीम् ।  
 बहुभेषजैरसाध्या मपथ्यभोक्तुश्च निस्तुदति ॥ ६० ॥

इति विपरीतमल्लतैलम् ।

कुठारकात्पलशतं काथयेदुल्बणेऽम्भसि ।  
 तेन पादावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६१ ॥  
 कल्कैः कुठारापामार्गप्रोष्ठिकामक्षिकासु च ।  
 एतत्तैलं कुठारस्य शोधनं व्रणरोपणम् ॥ ६२ ॥  
 नाडीषु परमाभ्यङ्गो निजास्वागन्तुकेषु च ॥

इति कुठारतैलम् ।

दूर्वास्वरससंसिद्धं तैलं कम्पिल्लकेन वा ।  
 दार्वात्वचश्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥ ६३ ॥

इति दूर्वाद्यं तैलम् ।

बलाशिखरिकामूलं पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।  
 मूलतैलमिति ख्यातं मभ्यङ्गामूलकान्वितः ॥ ६४ ॥  
 ये व्रणास्त्रिहृत्ताः केचिच्छरीरागन्तवः सदा ।

रोपणार्थं भिषक् तेषां मिदं तैलं प्रयोजयेत् ॥ ६५ ॥

इति नूतनेषु ।

अमृतागुग्गुलुः श्रेष्ठो हितं तैलञ्च वक्ष्यकम् ॥ ६६ ॥

विडङ्गात्रिफलाव्योष चूर्णं गुग्गुलुना समम् ।

सर्पिषा वटकी कृत्य खादेद्वा हितभोजनम् ॥ ६७ ॥

दुष्टव्रणापचीमेह कुष्ठनाडीविशोधनः ।

इति व्रक्षेषु वटिकागुग्गुलुरेषः ।

त्रिकटुत्रिफलामुस्त विडङ्गामृतचित्रकम् ।

पटोलपिप्पलीमूलं हृषुषा सुरदारु च ॥ ६८ ॥

तुम्बुरु पुष्करं चयं विशाला रजनौहयम् ।

विडं सौवर्चलं क्षारं सैन्धवं गजपिप्पली ॥ ६९ ॥

यावन्त्येतानि सर्वाणि तावद्द्विगुणगुग्गुलुः ।

कोलप्रमाणां गुटिकां भक्षयेन्मधुना सह ॥ ७० ॥

कासं श्वासं तथा शोथं मर्शांसि च भगन्दरम् ।

हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च कुक्षिवस्तिगुदे रुजम् ॥ ७१ ॥

अशमरीमूत्रकच्छञ्च ह्यन्ववृद्धिं तथा कमीन् ॥ ७२ ॥

चिरज्वरोपसृष्टानां क्षयोपहतचेतसाम् ।

आनाहञ्च तथोन्मादं कुष्ठान्वष्टोदराणि च ॥ ७३ ॥

नाडीदुष्टव्रणान् सर्वान् प्रमेहान् स्त्रीपदं तथा ।

सप्तविंशतिको नाम्ना गुग्गुलुः प्रथितो महान् ।

धन्वन्तरिकृतो ह्येषः सर्वरोगनिषूदनः ॥ ७४ ॥

इति सप्तविंशतिकी गुग्गुलुः । इति सद्योत्रणचिकित्सा ।

तत्र स्निग्धं रुचं वाञ्छित्य द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निसन्तप्तो

हि स्नेहः सूक्ष्ममार्गानुसारित्वात् त्वगादींस्तु प्रविश्यात्

दहति । तस्मात् स्नेहदग्धेऽधिका रुजो भवन्ति । तद्

पुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धमिति चतुर्विधं भवत्यग्नि

धम् । तत्र विवर्णमात्रं पुष्यते तत्पुष्टं यत्रोत्तिष्ठन्ति स्कीटा-  
 तीत्रदाहवेदनाच्चिरादेवोपशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धम् । सम्य-  
 षधमवगाढं तालवर्णं सुस्थितं पूर्वलक्षणसंयुक्तं च । अतिदग्धे  
 मांसावलम्बनं गात्रविश्लेषणं शिरास्त्रायुसम्यस्थि व्यापादन-  
 तिमात्रवेदना ज्वरदाहपिपासा मूर्च्छाश्वासोपद्रवा भवन्ति ।  
 पाशास्य चिरेणोपरोहन्ति उपरूढा विवर्णा भवन्ति । इति  
 णः पुष्टादिभेदेन वङ्गिदग्धश्चतुर्विधो भवति ।

अथ तस्य चिकित्सासाह ।

पुष्टस्याग्निप्रतपनं कुर्यादुष्णं तथौषधम् ।  
 शीतामुष्णाञ्च दुर्दग्धे क्रियां कुर्यात्ततः पुनः ॥ ७५ ॥  
 घृतलेपनसेकांस्तु शीतानेवास्य कारयेत् ॥ ७६ ॥  
 अतिदग्धे तु शीर्णानि मांसानुद्धृत्य शीतलाम् ।  
 क्रियां कुर्याच्च तां काले शालितण्डुलचन्दनैः ।  
 तिन्दुक्या त्वक् कपायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ॥ ७७ ॥  
 सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरीप्लवचन्दनगैरिकैः ।  
 सामृतैः सर्पिषा युक्तैरालेपं कारयेद्विषक् ॥ ७८ ॥  
 पथ्या कर्दमजीरक मधुसिक्थकसर्जमिश्रितं लेपात् ।  
 गन्धं घृतमपहरति पावकजनितं व्रणं सद्यः ॥ ७९ ॥  
 अन्तरधूमकुठारको दहनजं लेपान्निहन्ति व्रणम् ।  
 अश्वत्थस्य च शुष्कवल्कलकृतं चूर्णं तथा गुण्डनात् ॥  
 अभ्यङ्गाद्दिनिहन्ति तैलमखिलं गण्डूपदैः साधितम् ।  
 पिष्ट्वा शाल्मलितूलकैर्जलगता लेपात्तथा बालुका ॥ ८० ॥

अस्त्रिंशत्वारो योगाः कथिताः ।

दग्धयवभस्मचूर्णं तिलतैलाक्तं प्रलेपनादचिरात् ।  
 हरति शिखिदाहदग्धं भूयोऽभ्यङ्गाङ्गणश्चाशु ॥ ८१ ॥  
 पित्तविद्रधिबीसर्पशमनं लेपनादिकम् ।



अग्निदग्धे व्रणे सम्यक् प्रयुञ्जीत विचक्षणः ॥ ८२ ॥  
 शुभ्रा पुरातनी दध्ना वारिणा परिपेषिता ।  
 लेपनं तैलदग्धस्य विस्फोटव्याधिनाशनम् ॥ ८३ ॥  
 अक्षिजेषु तु कर्त्तव्यमिदमाश्रितनं हितम् ।  
 शैलुत्वक् त्रिफला दार्वी काथो रोचनया युतः ॥  
 क्षुण्णकं चौरसिक्तोऽस्थि गव्यं सर्पिर्निषेचयेत् ॥ ८४ ॥  
 मधु छिष्टं समधुकं लोभ्रं सर्जरसं तथा ।  
 मञ्जिष्ठां चन्दनं मूर्वां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ॥ ८५ ॥  
 सर्वेषामग्निदग्धानां व्रणरोपणमुत्तमम् ।

इति मधुच्छिष्टायं वृत्

उभे हरिद्रे मञ्जिष्ठा मधुकं लोभ्रकटफलम् ।  
 कम्पिलकमुभे मेदे लाङ्गलीमूलमेव च ॥ ८६ ॥  
 पिप्पली त्रिफला चैव निम्बपत्रञ्च कार्षिकम् ।  
 कपिलाया घृतप्रस्थं पचेत्तद्दिगुणं पयः ॥ ८७ ॥  
 पलद्वयञ्च सिक्थस्य सिद्धपूते च दापयेत् ।  
 लाङ्गलीकं घृतं नाम व्रणानां रोपणं परम् ॥ ८८ ॥  
 अग्निदग्धे विसर्पे च कीटलूता व्रणेषु च ।  
 चिरोत्थेषु च दुष्टेषु नाडीमर्माश्रितेषु च ॥ ८९ ॥

इति लाङ्गलीघृतं

सिद्धं कषायकल्काभ्यां पटोल्याः कटुतैलकम् ।  
 दग्धव्रणरुजास्राव दाहविस्फोटनाशनम् ॥ ९० ॥

इति पटोलीतैलं

चन्दनं वटशुङ्गाश्च मञ्जिष्ठा मधुकं तथा ।  
 प्रपौण्डरीकं मूर्वा च पतङ्गं धातकी तथा ॥ ९१ ॥  
 एतैस्त्रैलं विपक्तव्यं सर्पिः क्षीरसमायुतम् ।

अग्निदग्धे ब्रह्मे अहं तत्क्षणाद्रोषणं परम् ॥ ८२ ॥

इति चन्दनाद्यं तैत्तिम् ।

अस्त्रं दक्षिणं शाकञ्च मांसमानूपवारिजम् ।

क्षीरं गुरुणि चास्त्रानि व्रणिनः परिवर्जयेत् ॥ ८३ ॥

वातास्रमसृतं दुष्टं सशीघ्रं ग्रथितं व्रणम् ।

कुर्यात्सदाहं कण्डूव्याघ्रं व्रणग्रन्थिरिति स्मृतः ॥ ८४ ॥

क्षारसूत्रं प्रयुञ्जीत दुष्टव्रणहरं विधिम् ।

कम्पिल्लकं विडङ्गानि त्वचं दार्यास्तथैव च ॥

पिप्प्ला तैलं विपत्तव्यं व्रणग्रन्थिहरं परम् ॥ ८५ ॥

इति कम्पिल्लकतैत्तिम् ।

इति वक्रसेनसङ्घटितः आगन्तुव्रणाग्निदग्धव्रणनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ भग्ननिदानमाह ।

पतनपीडनव्यालविषदग्धप्रभृतिभिः अभिघातविशेषैः अनेक-  
विधिभिः सन्ध्यस्थां भङ्गमुपदिशन्तीत्यत आह ।

भग्नं समासाद्द्विविधं द्युताशकाण्डे च सन्धाविह तत्र सन्धौ ।

उत्पिष्टविस्त्रिष्टविवर्त्तितञ्च तिर्य्यग्गतं क्षिप्तमधश्च षट्कम् ॥ १ ॥

प्रसारणाकुञ्चनवर्त्तनोग्रा रुक् स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम् ।

सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्गमुत्पिष्टसन्धेः श्लयथुः समन्तात् ।

विशेषतो रात्रिभवाराजा च विस्त्रिष्टकेतौ च रुजा च नित्यम् ॥२॥

विवर्त्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रास्तिर्य्यग्गते तीव्ररुजो भवन्ति ।

क्षिप्तेऽति शूलं विषमा रुगस्थोः क्षिप्ते त्वधो रुग्विघटश्च सन्धेः ॥३॥

काण्डे त्वतः कर्कटकाश्च कर्णविचूर्णितं पिच्छितमस्थि खल्लितम् ।

काण्डे च भग्नं ह्यतिपातितं च मज्जागतञ्च स्फुटितञ्च वक्रम् ॥४॥

द्विधं द्विधा द्वादशधा च काण्डे सस्ताङ्गता शोफरुजातिवृद्धिः ।

सम्पीड्यमानो भवतीह शब्दः स्पर्शासहः स्पन्दनतोदशूलाः ॥५॥  
सर्वास्त्रवस्थासु न शर्मलाभो भग्नस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत् ।  
भग्नन्तु काण्डे बहुधा प्रयाति समासतो नामभिरेव तुल्यम् ॥

अल्पाग्निोऽनात्मवतो जन्तीर्वातात्मकस्य च ।  
उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ७ ॥  
भिन्नं कपालं कथ्यान्तु सन्धिसुक्तं तथाच्युतम् ।  
जघनं प्रतिपिष्टञ्च वर्जयेत्तु विचक्षणः ॥ ८ ॥  
असंश्लिष्ट कपालञ्च ललाटे चूर्णितञ्च यत् ।  
भग्नं स्तनान्तरे शङ्के पृष्ठे मूर्ध्नि तु वर्जयेत् ॥ ९ ॥  
सम्यक् संहितमप्यस्थि दुर्निक्षेपनिबन्धनात् ।  
संचोभाद्वापि यद्गच्छे द्विक्रियां तच्च वर्जयेत् ॥ १० ॥  
तरुणास्थीनि नम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि च ।  
कपालानि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥ ११ ॥

अथ भग्नचिकित्सासाह ।

आदौ भग्नं विदित्वा तु सेचयेच्छीतलाम्बुना ।  
पङ्केनालेपनं कार्यं बन्धनं च कुशान्वितम् ॥ १२ ॥  
अवनामितमुन्नम्येदुन्नतं चावपीडयेत् ।  
आच्छेदतिक्ष्णमधोगतञ्चोपरिवर्त्तयेत् ॥ १३ ॥  
पलाशोदुम्बराश्वत्थ कदम्बनितुलत्वचः ।  
वंशसर्जार्जुनानाञ्च कुशार्थमुपसंहरेत् ॥  
पटस्योपरि बध्नीयाच्च गाढं शिथिलं न वा ॥ १४ ॥  
सप्तसप्तदिनाच्छीते घर्मे सुषेत्प्रहात् त्र्यहात् ।  
समाने पञ्चपञ्चाहाद्भग्नं दोषवशेन च ॥ १५ ॥  
आलेपनार्थं मञ्जिष्ठा मधुकं चाम्बुपेषितम् ।  
शतधीतष्टतीन्मिश्रं शालिपिष्टञ्च लेपनम् ॥ १६ ॥  
सद्योऽभिघातजनिता रागन्तुजाः श्वयथवः प्रशाम्यन्ति

पिष्टकलवणालेपादन्त्रीकाफलरसाभ्यां वा ॥ १७ ॥  
 न्यग्रोधादिकषायन्तु सुशीतं परिषेचने ।  
 पञ्चमूलीविपक्वन्तु क्षीरं दद्यात्सवेदने ॥ १८ ॥  
 सुखोष्णमवचार्यं वा चुक्रतैलं विजानता ।  
 अविदाहिभिरन्नैश्च पौष्टिकैः समुपाचरेत् ॥ १९ ॥  
 ग्लानिर्हि न हिता तस्य सन्धिविक्षेपकारिका ॥ २० ॥  
 मांसं मांसरसः क्षीरं सर्पिर्यूषः सतीनजः ।  
 हुंहणं चान्नपानञ्च देयं भग्नाय जानता ॥ २१ ॥  
 गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।  
 शीतलं लाक्षया युक्तं प्रातर्भग्नः पिबेन्नरः ॥ २२ ॥  
 सष्टतेनास्थिसंहारं लाक्षागोधूममर्जुनम् ।  
 सन्धिमुक्तेऽस्थिसंभग्ने पिबेत् क्षीरेण वा पुनः ॥ २३ ॥  
 चूर्णं पुटेन संयोज्य घृतेनार्जुनलाक्षयोः ।  
 भग्नः सन्धानमायाति लीढ्वा क्षीरघृताशनः ॥ २४ ॥  
 मूलं शृगालविन्नायाः पीत्वा मांसरसेन तु ।  
 चूर्णीकृत्य त्रिसप्ताहा दस्थिभग्नमपोहति ॥ २५ ॥  
 आभाचूर्णं मधुयुतमस्थिभग्ने त्रग्रहं पिबेत् ।  
 पीत्वाप्यस्थि भवेत् सम्यग् वज्रसारनिभं दृढम् ॥ २६ ॥  
 अन्त्रीकाफलकल्कः सौवीरस्तैलविमिश्रितः स्वेदाद् ।  
 भग्नाभिहतरुजाप्लौ रथवौषधसाधितं श्वयथौ ॥ २७ ॥  
 आभाफलत्रिकव्योषैः सर्वैरतैः समांशकैः ।  
 तुल्यं गुग्गुलुना योज्यं भग्नसन्धिप्रसाधनम् ॥ २८ ॥

इत्याभागुग्गुलु ।

॥ अस्थिसंहत् ककुभोऽश्वगन्धाचूर्णीकृतो नागवला पुरश्च ।  
 ॥ भग्नमुक्तास्थिरुजं निहन्त्यादङ्गानि कुर्यात् कुलिशोपमानि ॥ २९ ॥  
 इति लाक्षादिगुग्गुलुः ।

रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वासयेदस्थिरे जले ।  
 दिवा दिवा शोषयित्वा गवां क्षीरेण भावयेत् ॥ ३० ॥  
 दृतीयं सप्तरात्रन्तु भावयेन्मधु राब्धुना ।  
 ततः क्षीरं पुनः पीतान् शुष्कान् सूक्ष्मान्विचूर्णयेत् ॥ ३१ ॥  
 काकोल्यादिं श्वदंष्ट्राङ्गं मञ्जिष्ठां शारिवां तथा ।  
 कुष्ठं सर्जरसं मांसीं सुरदारु सचन्दनम् ॥ ३२ ॥  
 शतपुष्पाञ्च संचूर्ण्य तिलचूर्णेन योजयेत् ।  
 पीडनार्थं तु कर्तव्यं सर्वगन्धैः शृतं पयः ॥ ३३ ॥  
 चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं पाचयेत् पुनः ।  
 एलामंशुमतीपत्रं जीवन्ती तगरं तथा ॥ ३४ ॥  
 लोभ्रं प्रपीण्डरीकञ्च तथा कालानुशारिवाम् ।  
 शैलेयकं क्षीरशुक्लामनन्तां समधूलिकाम् ॥ ३५ ॥  
 पिष्ट्वा शृङ्गाटकं चैव प्रागुक्तान्यौषधानि च ।  
 एभिर्वा विपक्षेत्तैलं शास्त्रविन्दुनाग्निना ॥ ३६ ॥  
 एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्वकर्मसु ।  
 आक्षेपके पक्षघाते तालुशोषे तथार्दिते ॥ ३७ ॥  
 मन्यास्तम्भे शिरीरोगे कर्णरोगे हनुग्रहे ।  
 वाधिर्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ॥ ३८ ॥  
 पथ्यं पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये वस्तिषु भोजने ।  
 शीवास्कन्धोरसां हृद्विरतेनैव प्रजायते ॥ ३९ ॥  
 मुखञ्च पद्मप्रतिमं ससुगन्धिं समीरणम् ।  
 गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारमुत् ॥ ४० ॥  
 राजार्हमेतत्कर्तव्यं राज्ञामेव चिकित्सकैः ।  
 तिलचूर्णसमं तत्र मिलितं चूर्णमिष्यते ॥ ४१ ॥

इति गन्धतैलम्

पूर्वं वयसि जातं हि भग्नं सुकरमादिशेत् ।

ऋत्यदोषस्य जन्तोश्च काले तु समशीतले ॥ ४२ ॥  
 प्रथमे वयसि त्वेवं मासात्सन्धिस्थिरो भवेत् ।  
 मध्यमे द्विगुणात् कालादन्तमे त्रिगुणात्तथा ॥ ४३ ॥  
 नेति पाकं यथा भग्नं तथा यत्नेन रक्षयेत् ।  
 पक्वा हि स्याच्छिरास्त्राय स्तद्धि कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ४४ ॥  
 पतनादभिघाताद्वा शूनमङ्गं यदक्षतम् ।  
 शीतान् सेकान् प्रदेह्यांश्च भिषक् तस्यावचारयेत् ॥ ४५ ॥  
 सत्रणस्य तु भग्नस्य व्रणं सर्पिर्मधूत्तरैः ।  
 प्रतिसार्थं कषायैश्च शेषं भग्नवदाचरेत् ॥ ४६ ॥  
 वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेह्यांस्तत्रापि योजयेत् ।  
 लवणं कटुकं क्षार मन्त्रमातपमैथुनम् ।  
 व्यायामं न च सेवेत भग्नो रूक्षाद्रमेव च ॥ ४७ ॥  
 भग्नसन्धिमनाविद्ध महीनाङ्गमनुष्यणम् ।  
 सुखचेष्टाप्रचारश्च सम्यक् सन्धितमादिशेत् ॥ ४८ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः भग्ननिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ नाडीव्रणनिदानमाह ।

यः शोफमाममिति पक्वमुपेक्षतेऽज्ञो  
 यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।  
 अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य  
 स्थानानि पूर्वविहितानि ततः सपूयः ॥ १ ॥  
 तस्मात्तिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु  
 नाडीव यद्बहति तेन मता च नाडी ॥ २ ॥  
 दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च  
 संमूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ॥ ३ ॥

तत्रानिलात्परुषसूक्ष्ममुखी सशूला  
 फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु ।  
 पित्ताच्च ढट्ज्वरकरी परिदाहयुक्ता  
 पोतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि ॥ ४ ॥  
 ज्ञेया कफाद्बहुघना सितपिच्छिलास्रा  
 स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनौप्रवृद्धा ।  
 दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेन  
 तिस्रो गतिव्यतिकरप्रभवांस्तु विद्यात् ॥ ५ ॥  
 दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा  
 यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि ।  
 तामादिशेष्वनपित्तकफप्रकोपाद्  
 घोरामसुक्षयकरीमिव कालरात्रिम् ॥ ६ ॥  
 नष्टं कथञ्चिदनुमार्गमुदीरितेषु  
 स्थानेषु शल्यमरिचेण गतिं करोति ।  
 सा फेनिलं मथितमुष्णमसृग्विमिश्रं  
 स्रावं करोति सहसा सरुजञ्च नित्यम् ॥ ७ ॥  
 नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्ये-  
 च्छेषाश्चतस्रः खलु यन्नसाध्याः ॥ ८ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

तत्रानिलोत्यामुपनाञ्च पूर्वमशेषतः पूयगतिं विदार्थ्य ।  
 फलैरपामार्गभवैः सुपिष्टैः ससैन्धवैः संपरिपूर्य्य बन्धेत् ।  
 प्रक्षालने वापि सदा व्रणस्य योज्यं महद्यत् खलु पञ्चमूलं  
 हिंस्रं हरिद्रां कटुकीं वचाञ्च गोजिह्मिकाञ्चापि सविल्वमू-  
 लं संहृत्य तैलं विपचेद्ब्रणस्य संशोधनं पूरणरोपणञ्च ॥ १० ॥

इति हिंसायं तै

पित्तात्मिकां प्रागुपनाञ्च धीमा नुत्कारिकाभिः सपयोष्टता

निपात्य शस्तं तिलनागदन्तीमञ्जिष्ठकल्कैः परिपूरयेच्च ॥  
 ज्वालने चापि हरिद्रसोमनिम्बाः प्रयोज्याः कुशलेन नित्यम् ॥११॥  
 शामात्रिभङ्गीत्रिफलासु सिद्धं हरिद्रया तिल्वकवृक्षकेण ।  
 तं सदुग्धं व्रणतर्पणेन हन्याद्भतिं कोष्ठगतापि या स्यात् ॥१२॥

इति श्यामाघृतम् ।

नाडीं कफोत्थामुपनाह्य पूर्वं कुलत्थसिद्धार्थकशक्तुविल्वैः ।  
 दूकृतामेकगतिं विदित्वा निपातयेच्छस्त्रमशेषकारि ॥ १३ ॥  
 यात् व्रणे निम्बतिलाग्निदन्तीसुराद्रजाः सैन्धवसंप्रयुक्ताः ।  
 ज्वालने चापि करञ्जनिम्बजात्यर्कपीलुस्वरसाः प्रयोज्याः ॥१४॥  
 खर्जिकासिन्धुदन्यग्नि यूथिका जलनीलिका ।  
 खरमञ्जरिवीजेषु तैलं गोमूत्रसाधितम् ॥  
 दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाडीव्रणापहम् ॥ १५ ॥

इति खर्जिकाद्यं तैलम् ।

धवाक्षमरिचज्वलनाख्यैः कारवेल्लरजनीहयसिद्धम् ।  
 मीतदचिरेण निहन्याद् दूरगामपि कफानिलनाडीम् ॥१६॥  
 इति सैन्धवाद्यं तैलम् ।  
 डीन्तु शल्यप्रभवां विदार्य निष्कास्य शल्यं प्रविशोध्य मार्गम् ।  
 शङ्खं चौद्रघृतप्रगाढं निम्बां स्तिलान् शोधय च रोपयेच्च ॥१७॥  
 पीकखर्जूरकपित्थविल्ववनस्पतीनाञ्च शलाटुवर्गं ।  
 सा कषायं विपचेत्तु तैलमवाप्य मुस्तं सरलं प्रियङ्गुम् ॥ १८ ॥  
 श्लिषिकं मोचरसाह्निपुष्पं लोघ्राणि दत्त्वा खलु धातकीं च ।  
 शल्यप्रभवा हि नाडी रोहिद्वर्णो वा सुखमाशु चैव ॥१९॥

इति कुम्भिकाद्यं तैलम् ।

मुह्यकदुग्धदावीणां वर्तिं कृत्वा प्रपूरयेत् ।  
 एष सर्वशरीरस्थां नाडीं हन्यात्प्रयोगराट् ॥ २० ॥  
 शारवधनिशाकालं चूर्णयेत् चौद्रसंयुतम् ।



सूक्ष्मवर्त्तिव्रणे योज्या शोधिनी गतिनाशिनी ॥ २१ ॥  
 वर्त्तीकृतं नाक्षिकसंप्रयुक्तं नाडीघ्नमुक्तं लवणोत्तमं वा ।  
 दुष्टव्रणे यद्विहितं तु तैलं तत्क्षेप्यमानं गतिमाशु हन्ति ॥ २२ ॥  
 जात्यर्कं शम्पाककरञ्जदन्ती सिन्धूय सौवर्चलयावसूक्तैः ।  
 वर्त्तिः कृता हृत्स्वचिरेण नाडीं स्रक्क्षीरपिष्टा सह चित्रको  
 विभीतकाम्नास्थि वटप्रबालहरेणुका शङ्खिनी वीजमिश्रा ॥  
 वराहविट् सूक्ष्ममसी प्रदेया नाडीषु तैलेन विमिश्रयित्वा  
 मेघरोममसीतुम्बीकटुतैलं विपाचितम् ।  
 नाडीव्रणं चिरोद्भूतं जयेत्तूलकसङ्गमात् ॥ २४ ॥

इति मेघरोमसः

कर्पूरस्य रसेनैव कटुतैलं विपाचयेत् ।  
 सिन्दूरकल्कितं नाडिं दुष्टव्रणविसर्पनुत् ॥ २५ ॥

इति कर्पूराद्यं तै

स्वर्जिकासैन्धवं दन्ती नीलीमूलं फलं तथा ।  
 मूत्रे चतुर्गुणे सिद्धं तैलं नाडीव्रणापहम् ॥ २६ ॥

इति स्वर्जिकाद्यं तै

सर्वो व्रणक्रमः कार्द्यो शोधनारोपणादिकः ।  
 गुग्गुलुत्रिफलाव्योषैः समांशैराज्ययोजितैः ॥  
 अक्षप्रमाणां गुटिकां खादेदेकामतन्द्रितः ॥ २७ ॥  
 नाडीं दुष्टव्रणं शूल मुदावर्त्तं भगन्दरम् ।  
 गुल्मञ्च गुदजान् हन्यात् पक्षिराट् पद्मगान्धिव ॥ २८ ॥

इति समाङ्ग

या द्विव्रणीये विहितस्तु वर्त्थं स्ताः सर्वनाडीषु भिषग्विद  
 क्लेशदुर्बलभीरूणां नाडीं मर्माश्रितामपि ।  
 चारसूत्रेण तां छिन्द्या न शस्त्रेण कदाचन ॥ ३० ॥  
 एषस्या गतिमन्त्रिथ चारसूत्रानुसारिणीम् ।

सूचीं विदध्या द्वाद्यन्ते प्रोन्नाम्याशु विनिर्हरेत् ॥ ३१ ॥  
 सूत्रस्यान्तं समानीय गाढं बन्धं समाचरेत् ।  
 ततः चारबलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत्प्रवेशयेत् ॥ ३२ ॥  
 क्षाराक्तं मतिमान् वैद्यो यावन्न ह्रियते गतिः ।  
 भगन्दरे प्येष विधिः कार्यो वैद्येन जानता ॥ ३३ ॥  
 अर्बुदादिषु चोत्क्षिप्य मूले मूत्रं निधापयेत् ।  
 सूचिभिर्यवक्लाभि राचितं वा समन्ततः ॥  
 मूले सूत्रेण बध्नीयाच्छिन्ने चोपचरेद्द्वणम् ॥ ३४ ॥  
 इति श्रीवङ्गसेनसङ्कलितः नाडीव्रणनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ भगन्दरनिदानमाह ।

गुदस्य द्व्यङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पिङ्कार्त्तिकत् ।  
 भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मतः ॥ १ ॥  
 कटीकपालनिस्तोद दाहकण्डूरुजादयः ।  
 भवन्ति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगन्दरे ॥ २ ॥  
 कषायरूक्षैरतिकोपितोऽनिलस्त्वपानदेशे पिङ्कां करोति याम् ।  
 उपेक्षणात्पाकमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नारुणफेनवाहिनी ॥ ३ ॥  
 तत्रागमो मूत्रपुरीषरेतसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत् ॥ ४ ॥  
 प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिङ्कां गुदश्रिताम् ।  
 तदाशु पाकां हिमपूयवाहिनीं भगन्दरं चोद्गृशरोधरं वदेत् ॥ ५ ॥  
 कण्डूयनो घनस्रावी कठिनो मन्दवेदनः ।  
 श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः ॥ ६ ॥  
 बहुवर्णरुजाम्रावः पिङ्का गोस्तनोपमाः ।  
 शम्बूकावर्त्तगतिकः शम्बूकावर्त्तको मतः ॥ ७ ॥  
 तादृतिः पायुगता विवर्द्धते ह्युपेक्षणात्सा कृमिभिर्विदार्यते ।

प्रकुर्वते मार्गमनेकधा मुखैर्ब्रणैस्तमुन्मार्गिभगन्दरं वदेत् ॥ ८ ॥

घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व एव भगन्दराः ।

तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ॥ ९ ॥

वातमूत्रपुरीषाणि क्षमयः शुक्रमेव च ।

भगन्दरात् स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥ १० ॥

अथ चिकित्साभाह ।

अथास्य पिङ्गकामिव तथा यत्नादुपाचरेत् ।

शुद्धस्रस्रुतिसेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ॥ ११ ॥

वटपत्रेऽष्टकाशुण्ठी गुडूची सपुनर्नवाः ।

सुपिष्टः पिङ्गकावस्थे लेपः शस्तो भगन्दरे ॥ १२ ॥

पिङ्गकानामपाकानामपतर्पणपूर्वकम् ।

कर्म कुर्याद्विरेकान्तं भिन्नानां वक्ष्यते क्रिया ॥ १३ ॥

एषणीपाटनच्चार वज्जिदाहादिकं क्रमम् ।

विधाय व्रणवत्कार्यं यथा दोषं यथा क्रमम् ॥ १४ ॥

पयः पिष्टैस्त्रिलैराज्य मधुकैश्च सुशीतलैः ।

भगन्दरे प्रशस्तोऽयं सरक्ते वेदनावति ॥ १५ ॥

सुमना वटपत्राणि गुडूचीविश्वभेषजम् ।

सैन्धवं तक्रपिष्टञ्च लेपाङ्गन्ति भगन्दरम् ॥ १६ ॥

त्रिवृत्तिला नागदन्ती मञ्जिष्ठा सह सर्पिषा ।

उत्सादनं भवेदेतस्सैन्धवचौद्रसंयुतम् ॥ १७ ॥

खदिराम्बुरतो भूत्वा कषायं त्रैफलं पिबेत् ।

महिषाक्षविडङ्गानां भगन्दरविनाशनम् ॥ १८ ॥

शम्बूकमांसमश्रीयात् प्रकारैर्व्यञ्जनादिभिः ।

अजौर्णवर्जी मासेन मुच्यते तु भगन्दरात् ॥ १९ ॥

न्यग्रोधादिर्गणो यश्च हितः शोधनरोपणः ।

तैलं घृतं वा तत्पक्वं भगन्दरविनाशनम् ॥ २० ॥

तिला ज्योतिष्मती कुष्ठं लाङ्गली गिरिकर्णिका ।

शताह्वा त्रिवृता दन्त्यः शोधनाश्च भगन्दरे ॥ २१ ॥

तिलाभयाकुष्ठमरिष्टपत्रं निशे बला लोभ्रमगारधूमम् ।

भगन्दरे चाप्युपदंशजे च दुष्टत्रणे शोधनरोपणाय ॥ २२ ॥

सुहृत्कर्कदुग्धदावीभिर्वर्त्तिं कृत्वा विचक्षणः ।

भगन्दरगतिं ज्ञात्वा पूरयेत्तां प्रयत्नतः ॥

एषा सर्वशरीरस्थां नाडीं हन्ति न संशयः ॥ २३ ॥

त्रिफलारससंयुक्तं विड़ालास्थिप्रलेपनम् ।

भगन्दरं निहन्याश्च दुष्टत्रणहरं परम् ॥ २४ ॥

कुष्ठं त्रिवृत्तिला दन्ती मागध्यः सैन्धवं मधु ।

रजनीत्रिफलातुल्यं हितं स्याद्गणशोधनम् ॥ २५ ॥

रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा निम्बपल्लवाः ।

त्रिवृत्तेजोवती दन्ती वल्को नाडीत्रणापहः ॥ २६ ॥

ज्योतिष्मती लाङ्गली च श्यामा दन्ती त्रिवृत्तिला ।

कुष्ठं शताह्वा गोलोमी वर्गः शोधन इष्यते ॥ २७ ॥

मधुतैलयुता विड़ङ्गसार त्रिफलामागधिकाकणाश्च लीढाः ।

कुष्ठभगन्दरप्रमेहान् क्षयनाडीत्रणरोपणा भवन्ति ॥ २८ ॥

चित्रकाकौ त्रिवृत्पाठे मलपूहयमारकौ ।

सुधां वचां लाङ्गलिकीं हरितालं सुवर्चिकाम् ॥ २९ ॥

ज्योतिष्मतीञ्च संहृत्य तैलं धीरो विपाचयेत् ।

एतद्विष्यन्दनं नाम तैलं दद्याद्भगन्दरे ।

शोधनं रोपणञ्चैव सवर्णकरणं तथा ॥ ३० ॥

इति विष्यन्दनतैलम्

निशार्कक्षीरसिन्धुय पुराश्वहरवत्सकैः ।

सिद्धमभ्यञ्जनं तैलं भगन्दरहरं परम् ॥ ३१ ॥

इति निम्बायं तैलम् ।

करवीरनिशादन्ती लाङ्गलीलवणाग्निभिः ।

मातुलुङ्गकवत्साङ्गेः पचेत्तैलं भगन्दरे ॥ ३२ ॥

इति करवीरायं ।

त्रिफलापुरकृष्णानां त्रिपञ्चैकांशयोजिता ।

गुटिका शोथगुल्मार्शोभगन्दरवतां हिता ॥ ३३ ॥

इति नवकार्षिकी गुग्

नाद्यन्तरे व्रणान् कुर्याद्भिषक् तु शतपोनके ।

ततस्तेष्ववरूढेषु शेषा नाडीरूपाचरेत् ॥ ३४ ॥

व्याधौ तत्र बहुच्छिद्रे भिषजा तु विजानता ।

अर्धलाङ्गलिकः छेदः कार्यो लाङ्गलिकोऽपि च ॥ ३५ ॥

सर्वतो भद्रको वापि कार्यो गोतीर्थकोऽपि वा ।

द्वाभ्यां समाभ्यां पार्श्व्याभ्यां छेदो लाङ्गलिको मतः ॥

ऋस्वमेकतरं यत्तु सोऽर्धलाङ्गलिकः स्मृतः ।

सेवनीं वर्जयित्वा तु चतुर्धा दारिते गुदे ॥ ३७ ॥

सर्वतोभद्रकं छेद माहुः छेदविदो जनाः ।

पार्श्वदागतशस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ॥ ३८ ॥

सर्वानास्रावमार्गांस्तु दहेद्द्वैद्यस्तथाग्निना ।

अथोद्ग्रहीवमेषिण्या क्लिप्त्वा चारं निपातयेत् ॥

पूतिमांसव्यपोहार्यमग्निरत्र तु पूजितः ॥ ३९ ॥

उत्कृत्याऽऽस्रावमार्गान्तु परिस्राविणि बुद्धिमान् ।

क्षारेणाऽऽस्रावितगतिं दहेद्भुतवहेन वा ॥ ४० ॥

गतिमन्विथ्य शस्त्रेण छिन्द्यात् खर्जूरपत्रकम् ।

चन्द्रार्घं चन्द्रवक्त्रञ्च सूचीमुखमवाञ्छुखम् ॥

क्लिप्त्वाग्निना दहेत्सम्यगेवं क्षारेण वा पुनः ॥ ४१ ॥

येषान्तु शस्त्रपतनात् वेदना ह्यतिजायते ।

तत्राशु तैलेनोष्णेन परिषेकः प्रशस्यते ॥ ४२ ॥

आगन्तुजे भिषङ्गाङ्गीं शस्त्रेषोक्तृत्य यन्नतः ।  
 जम्बोष्ठेनाग्निवर्णेन तप्तया वा शलाकया ॥ ४३ ॥  
 दहेद्यथोक्तं मतिमां स्तं व्रणं सुसमाहितः ॥ ४४ ॥  
 व्यायामं मैथुनं युद्धं घृष्टयानं गुरुणि च ।  
 संवत्सरं परिहरेत् उपरुद्धव्रणो नरः ॥ ४५ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः भगन्दरनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ उपदंशनिदानमाह ।

हस्ताभिघातान्नखदन्तघातादधावनाद्रत्युपसेवनात् वा ।  
 योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विविधोपचारैः ॥ १ ॥  
 सतोदभेदस्फुरणैः सक्लणैः स्फोटैर्व्यवस्येत्यवनोपदंशम् ।  
 पीतैर्बहुक्लोदयुतैः सदाहैः पित्तेन रक्तात्पिशितावभासैः ॥ २ ॥  
 सकण्डूरैः शोथयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्धनैः स्रावयुतैः कफेन ।  
 नानाविधस्रावरुजोपपन्न मसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम् ॥ ३ ॥  
 प्रशीर्णमासं क्लमिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्जयेच्च ॥ ४ ॥  
 सञ्जातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः ।  
 कालेन शोथः क्लमिदाहपाकैः प्रशीर्णशिश्नो म्रियते स तेन ॥ ५ ॥

अथ लिङ्गाशंसाह ।

अङ्गुरैरिव सङ्घातैरुपर्युपरि संस्थितैः ।  
 क्रमेण जायते वर्त्ति स्ताम्रचूडशिखीपमा ॥ ६ ॥  
 कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ पर्वसन्धिगतापि वा ।  
 लिङ्गवर्त्तिरिति ख्याता लिङ्गाशं इति चापरे ।  
 सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा ॥ ७ ॥

अथ चिकित्साः ।

उपदंशेषु साध्येषु स्निग्धस्त्रिभस्य देहिनः ।

मेदुमध्ये शिरां विध्येत्पातयेद्वा जलौकसः ॥ ८ ॥  
 हरेदुभयतश्चापि दोषानत्यर्थमूर्च्छितान् ।  
 सद्योनिर्हृतदोषस्य रुक्शोधावुपशाम्यतः ॥ ९ ॥  
 यदि वा दुर्बलो जन्तुर्न च प्राप्तविरेचनः ।  
 निरूहेण हरेत्तस्य दोषानत्यर्थमूर्च्छितान् ।  
 पाको रक्ष्यः प्रयत्नेन शिश्रुचयकरो हि सः ॥ १० ॥  
 प्रपीण्डरीकयष्ट्याह्व सरलागुरुदारुभिः ।  
 सरास्नाकुष्ठपृथ्वीकैर्वीतिकैर्लेपसेचने ॥ ११ ॥  
 निचुलेरण्डवीजानि यवगोधूमशक्तवः ।  
 एतैश्च वातजैः स्निग्धैः सुस्त्रोष्णं संप्रलेपयेत् ॥ १२ ॥  
 पद्मोत्पलमृणालैश्च समर्जाज्जनवेतसैः ।  
 सर्पिः स्निग्धैः समधुकैः पैत्तिकं संप्रलेपयेत् ॥ १३ ॥  
 सेचयेच्च घृतक्षीरशर्करैश्च मधुकैः ।  
 अथवापि सुशौतेन कषायेण वटादिना ॥ १४ ॥  
 शालाजकर्णाश्वकर्णधवत्वग्भिः कफोत्थितम् ।  
 सुरापिष्टाभिरूष्णाभिः सतैलाभिः प्रलेपयेत् ॥ १५ ॥  
 आरग्वधादिकाथेन परिषेकञ्च दापयेत् ॥ १६ ॥  
 निम्बार्जुनाश्वत्थकदम्बशालाजम्बूवटोदुम्बरवेतसैश्च ।  
 प्रक्षालनानालेपकृतानि कुर्व्याञ्चूर्णं च पित्तास्रभवोपदंशे ॥ १७ ॥  
 त्वचोदारुहरिद्रायाः शङ्खनाभिरसाञ्जनम् ।  
 लान्नागोमयनिर्यासस्तैलं क्षीद्रं घृतं पयः ॥ १८ ॥  
 एभिस्तु पिष्टैस्तुल्यांशैरुपदंशं प्रलेपयेत् ।  
 ब्रणाश्च तेन शाम्यन्ति श्वयथुर्दाह एव च ॥ १९ ॥  
 उपदंशहयेऽप्येतां प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ।  
 तयोरेव च या योग्या वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥ २० ॥  
 शस्त्रेणोक्तेष्वपि पाकमागतमाशु च ।

तमपोह्य तिलैः सर्पिः क्षौद्रयुक्तैः प्रलेपयेत् ॥ २१ ॥  
 वटप्ररोहार्जुनजम्बु पथ्यालोभ्रं हरिद्रा च हितः प्रलेपः ।  
 सर्वीपदंशेष्ववरोहणार्थं चूर्णञ्च कार्य्यं विमलाञ्जनेन ॥ २२ ॥  
 त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन च ।  
 ब्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदंशप्रशान्तये ॥ २३ ॥  
 पटोलनिम्बत्रिफलाकिरातकाथं पिवेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।  
 सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा सर्वीपदंशापहरः प्रयोगः ॥ २४ ॥  
 नीलोत्पलानि कुमुदं पद्मसौगन्धिकानि च ।  
 उपदंशेषु चूर्णानि प्रदेहोऽयं प्रशस्यते ॥ २५ ॥  
 बन्धुकदलचूर्णेन दाडिमत्वग्रजोऽथवा ।  
 गुण्डनं वृषणे शस्तं लेपः पूगफलेन वा ॥ २६ ॥  
 सीराष्ट्री गौरिकं तुल्य युष्मं काशीश सैन्धवम् ।  
 लोभ्रं रसाञ्जनं वापि हरितालं मनःशिला ॥ २७ ॥  
 हरेणुकैली च तथा समं संहृत्य चूर्णयेत् ।  
 तच्चूर्णं क्षौद्रसंयुक्तं सुपदंशेषु योजितम् ॥ २८ ॥  
 पुटदग्धक्तं भस्म हरितालं मनःशिला ।  
 उपदंशविसर्पाणां मेतद्धानिकरं परम् ॥ २९ ॥  
 दहेत्कटाहे त्रिफलां तां मसौं मधुसैन्धवम् ।  
 उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयति ब्रणम् ॥ ३० ॥  
 तिरौटाञ्जनवज्राक्षतं कौविदारिभकेशरैः ।  
 लेपनं पुरुषव्याधौ जलपिष्टैः प्रशस्यते ॥ ३१ ॥  
 रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया वा समन्वितम् ।  
 सक्षौद्रं लेपनं योज्यं सर्वानङ्गदापहम् ॥ ३२ ॥  
 भार्गीसन्धवशिखरिजमूलं भद्रश्रियं च सम्पिष्टम् ।  
 मनःशिलाञ्च मधुना शमयत्युपदंशमचिरेण ॥ ३३ ॥  
 शतधीतं प्रयत्नेन लिङ्गोत्थमवचूर्णयेत् ।



रोगं कासीसचूर्णेन पुरुषः सुखवाञ्छया ॥ ३४ ॥

करवीरस्य मूलेन परिपिष्टेन वारिणा ।

असाध्यापि ब्रजत्वस्तं लिङ्गोत्था रुक् प्रलेपनात् ॥ ३५ ॥

करञ्जनिम्बासनशालजम्बूवटादिभिः कल्ककषायसिद्धम् ।

सर्पिर्निहन्वाटुपदंशदोषं सदाहपाकस्रुतिपाकयुक्तम् ॥ ३६ ॥

इति करञ्जायं घृतम् ।

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोलकरञ्जधात्रीखदिरासनानाम् ।

सतोयकल्कैर्घृतमाशु पक्वं सर्वोपदंशापहरं प्रदिष्टम् ॥ ३७ ॥

इति भूनिम्बायं घृतम् ।

घृतानि यानि वक्ष्यामि कुष्ठे नाडीब्रणे ब्रणे ।

उपदंशे प्रयोज्यानि सेकाभ्यञ्जनभोजनैः ॥ ३८ ॥

आगारधूमो रजनी सुराकिट्टश्च तैस्त्रिभिः ।

यथोत्तरैः पचेत्तैलं कण्डूशोथरुजापहम् ॥ ३९ ॥

शोधनं रोपणञ्चैव उपदंशहरं परम् ॥ ४० ॥

इत्यागारधूमायं तैलम् ।

गोजीविडङ्गयष्टीभिः सर्वगन्धैश्च संयुतम् ।

एतत्सर्वोपदंशेषु अष्टं रोपणमिष्यते ॥ ४१ ॥

इति गोजीतैलम् ।

जम्बूवेतसपत्राणि धात्रीपत्रं तथैव च ।

नक्तमालस्य पत्राणि तद्वत्पद्मोत्पलानि च ॥ ४२ ॥

बला चातिबलाम्नास्थि मधुकञ्च प्रियङ्गवः ।

लाक्षा कालीयकं लोध्रं चन्दनं त्रिवृताङ्गया ॥ ४३ ॥

एतान्येकीकृतान्येव वस्तुमूत्रेण पेषयेत् ।

अक्षमात्रयुतैर्द्रव्यै स्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४४ ॥

सर्वब्रणहरं तैल मितक्लिष्टं प्रयोजितम् ।

उपदंशहरं अं ङं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥ ४५ ॥

इति जम्बायं तैलम् ।

यस्य लिङ्गस्य मांसन्तु शीर्यते मुष्कशेषतः ।

तिक्तकोशातकीलम्बा वीजनागरसाधितम् ॥ ४६ ॥

तैलं हन्त्वचिराद् घोरं व्रणदुष्टमनेकधा ।

इति कोशातकीतैलम् ।

सेवेन्नित्यं यवान्नञ्च पानीयं कौपमेव च ।

अर्शसां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्थ्योपदंशवत् ॥ ४७ ॥

अथ लिङ्गाशंशिक्रियामाह ।

स्वर्जिकातुल्यशैलेयं सरलं सरसाञ्जनम् ।

मनःशिलाले च समे चूर्णी मांसाङ्गरापहः ॥ ४८ ॥

इति वङ्गवेनसङ्गलितः उपदंशनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ शूकदोषनिदानमाह ।

अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः ।

व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः ॥ १ ॥

गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भुग्नेतुका ।

पिङ्काश्लेषवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका बुधैः ॥ २ ॥

कठिना विषमैर्भुग्ने वायुनाष्ठौलिका भवेत् ।

शूकैर्यत्पूरितं शश्वद् ग्रथितं नाम तत्कफात् ॥ ३ ॥

कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभा शुभा ।

अलज्जिलक्ष्णैर्युक्ता मलजीं प्रवितर्कयेत् ॥ ४ ॥

सृद्धितं पीडितं यत्तु संरब्धं वायुकोपतः ।

पाणिभ्यां भ्रशंसमूढे समूढपिङ्का भवेत् ॥ ५ ॥

दीर्घा बह्वश पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः ।  
 सोऽवमन्यः कफासृग्भ्रां वेदनारोमहर्षकत् ॥ ६ ॥  
 पिडकाभिस्त्रिता या तु पित्तशोणितसन्धवा ।  
 पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिका तु सा ॥ ७ ॥  
 स्पर्शहानिन्तु जनयेच्छोणितं शूकदूषितम् ॥ ८ ॥  
 मुहमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा तु या ।  
 व्याधिरेषोत्तमा नाम शूकाजीर्णनिमित्तजा ॥ ९ ॥  
 छिद्रैरण्मुखैर्लिङ्गं चितं यस्य समन्ततः ।  
 वातशोणितजो व्याधिः स ज्ञेयः शतपोनकः ॥ १० ॥  
 वातपित्तकतो ज्ञेय स्वक्पाकी ज्वरदाहकत् ॥ ११ ॥  
 कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिडकाभिर्निर्णीडितम् ।  
 यस्य वस्तिरुजस्योग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम् ॥ १२ ॥  
 मांसदोषेण जानीया दर्बुदं मांससम्भवम् ।  
 शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः ।  
 विद्यात्तं मांसपाकन्तु सर्वदोषकृतं भिषक् ॥ १३ ॥  
 विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥  
 कृष्णानि चित्वास्थयवा शुकानि सविषाणि वा ।  
 पाचितानि पचन्त्याशु मेद्रे निरवशेषतः ॥ १५ ॥  
 कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः ।  
 सन्निपातसमुत्थास्तु तान्विद्यात्तिलकालकान् ॥ १६ ॥  
 तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः ।  
 विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्सिलकालकाः ॥ १७ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

शूकदोषेषु सर्वेषु विषघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।  
 विरेचनं प्रयुञ्जीत शोणितस्य च मोक्षणम् ॥ १८ ॥  
 जलौकाभिर्हरद्वृत्तं मेद्रे वा व्यधयेच्छिराम् ।

गुग्गुलुं पाययेच्चापि त्रिफलाक्वाथसंयुतम् ।  
 क्षीरेण लेपसेकांश्च शीतानेव च कारयेत् ॥ १८ ॥  
 सर्षपीं लिखितां सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ।  
 तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् ॥ २० ॥  
 क्रियेयमवमन्ये ऽपि रक्तं स्राव्यं तथोभयोः ।  
 अष्टीलायां स्मृते रक्ते श्लेष्मयन्निवदाचरेत् ॥ २१ ॥  
 कुम्भिकायां हरेद्रक्तं पक्वायां शोधिते व्रणे ।  
 तिन्दुकत्रिफलालोभ्र लेपस्तैलञ्च रोपणम् ॥ २२ ॥  
 अलज्यां हृतरक्ताया मयमेव क्रियाक्रमः ॥ २३ ॥  
 स्वेदयेद् अन्यितं शश्वन्नाडीस्वेदेन बुद्धिमग्नम् ।  
 सुखोष्णैरुपनाहैश्च सुस्निग्धैरुपनाहयेत् ॥ २४ ॥  
 उत्तमाख्यान्तु पिडकां संखिद्य वडिशोद्धृताम् ।  
 कल्कैश्चूर्णं कषायाणां क्षीद्रयुक्तैरुपाचरेत् ॥ २५ ॥  
 क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करौमृदयोर्हतः ॥ २६ ॥  
 त्वक्पाके स्पर्शहान्याञ्च सेचयेन्मृदितं पुनः ।  
 बलातैलेन कोष्णेन मधुरैस्त्रोपनाहयेत् ॥ २७ ॥  
 रसक्रिया विधातव्या लिखिता शतपोनके ।  
 पृथक्पृथ्यादिसिद्धञ्च तैलं देयमनन्तरम् ॥ २८ ॥  
 रक्तविद्रधिवच्चापि क्रिया शोणितजेऽर्बुदे ।  
 कषायकल्कसर्षींषि तैलं चूर्णं रसक्रियाम् ।  
 शोधने रोपणे चैव वीक्ष्ववीक्ष्वावचारयेत् ॥ २९ ॥  
 क्षीरेण लेपसेकांश्च शीतेनैव च कारयेत् ।  
 पूयते च यथा चाशु नैति पाकं यथा ध्वजम् ॥ ३० ॥  
 अर्बुदे मांसपाके च विद्रधी तिलकालके ।  
 प्रत्याख्याय प्रकुर्वीत भिषक्तेषां प्रतिक्रियाम् ॥ ३१ ॥  
 दार्वीसुरसयष्ट्याङ्गैर्गृह्णधूमनिशायुतैः ।

तैलमभ्यञ्जने पाने मेद्रे रोगं विनाशयेत् ॥ ३२ ॥

इति दार्वीतैलम्

गुक्काभस्ममषीवाथ हरितालं मनःशिला ।

दार्वीहरिद्रामधुकं घृतक्षीद्रसमायुतम् ।

प्रलेपार्थं प्रयुञ्जीत विशुद्धव्रणरोपणम् ॥ ३३ ॥

रसाञ्जनं साह्वयमेतदेव प्रलेपमात्रेण नयेत्प्रशान्तिम् ।

सपूतिपूयव्रणशोथकण्डूशूलान्वितं सर्वमनङ्गरोगम् ॥ ३४ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः शूकदोषनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ कुष्ठनिदानमाह ।

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।

भजतामागतां हृदि वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥ १ ॥

व्यायाममग्निसन्तापमतिभुक्त्वा निषेविणाम् ।

शीतोष्णलङ्घनाहारान् भजतामक्रमेण तु ॥ २ ॥

घर्मश्रमभयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् ।

अजीर्णाध्यशनानाञ्च पञ्चकर्मापचारिणाम् ॥ ३ ॥

नवान्नदधिमत्स्यादि लवणास्त्रनिषेविणाम् ।

माषमूलकपिष्टान्न तिलक्षीरगुडाशिनाम् ॥ ४ ॥

व्यवायं चाप्यजीर्णोन्ने निद्रां वा भजतां दिवा ।

विप्रान् गुरुस्वर्षयतां पापकर्म च कुर्वताम् ॥ ५ ॥

वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रत्तं मांसमम्बु च ।

द्रूषयन्ति सकुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥ ६ ॥

अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चेकादशैव तु ॥ ७ ॥

तिलतैलकुलत्यांश्च वस्त्रीकलिङ्गमेव च ।

माहिषं दधि हृन्ताकं सप्तैते कुष्ठहेतवः ॥ ८ ॥

कुष्ठानि समधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः ।  
 सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदोषोऽधिकस्ततः ॥ ८ ॥  
 अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शं खेदास्त्रेदविवर्णता ।  
 दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः अमः ॥ १० ॥  
 व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।  
 रुढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् ।  
 रोमहर्षोऽसृजः कार्णिकं कुष्ठलक्षणमघजम् ॥ ११ ॥  
 कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु ।  
 कपालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १२ ॥  
 रुग्दाहारागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम् ।  
 उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत् ॥ १३ ॥  
 खेतं रक्तं स्थिरं स्थानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।  
 कृच्छ्रमन्योऽन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ १४ ॥  
 कर्कशं रक्तपर्यन्तं मन्तःश्यावं सवेदनम् ।  
 यदृक्षजिह्वासङ्काशं सृक्षजिह्वं तदुच्यते ॥ १५ ॥  
 सश्वेतरक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।  
 सोक्षेधञ्च सरागञ्च पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥ १६ ॥  
 खेतं ताम्रञ्च तनु यद्रजोवृष्टं विमुञ्चति ।  
 प्रायश्चौरसि तत्क्षिध मलावुकुसुमोपमम् ॥ १७ ॥  
 यत्काकणन्तिकावर्णं सपाकं तीव्रवेदनम् ।  
 त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ॥ १८ ॥  
 अस्त्रेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।  
 तदेव कुष्ठं चर्माख्यं बहुलं ह्यस्तचर्मवत् ॥ १९ ॥  
 श्यावङ्किणं खरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम् ।  
 वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ॥ २० ॥  
 कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकञ्चितम् ।

सकण्डूरागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ॥ २१ ॥

रक्तं सशूलं कण्डू मत् सस्फोटं दलयत्यपि ।

तच्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शाऽसह्य मुच्यते ॥ २२ ॥

सूक्ष्मा वह्नयः पिडकाः स्राववत्यः

पामित्युक्ताः कण्डू मत्यः सदाहाः ।

सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता

ज्ञेया पाण्योः कच्छुरयास्फिजोश्च ॥ २३ ॥

स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्यस्तनुत्वचः ।

रक्तं श्यावं सदाहार्तिः शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ॥ २४ ॥

सकण्डू पिडकाश्यावा बहुस्रावा विचर्चिका ॥ २५ ॥

खरं श्यावारुणं रूक्षं वातकुष्ठं सवेदनम् ।

पित्तात् प्रकुपितं दाह्यरागस्रावान्वितं मतम् ॥ २६ ॥

कफात् क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डू शैत्यगौरवम् ।

द्विलिङ्गं इन्दुजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ २७ ॥

अथ घातुगतकुष्ठलक्षणान्याह ।

त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौच्यञ्च जायते ।

त्वक्स्वाकी रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम् ॥ २८ ॥

कण्डू विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसम्भवे ॥ २९ ॥

दौर्गन्ध्यं सर्वदेहेऽस्मिन् पूयोऽतिक्रमयस्तथा ।

गात्राणां भेदनं वापि कुष्ठे मांससमाश्रिते ॥ ३० ॥

कौण्ठ्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम् ।

भेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च ॥ ३१ ॥

नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु क्लमिसम्भवः ।

स्वरोपघातश्च भवेदस्थिमज्जासमाश्रिते ॥ ३२ ॥

दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद् दुष्टशोणितशुक्रयोः ।

यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तच्चापि कुष्ठितम् ॥ ३३ ॥

साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत् ।  
 मेदसि हृन्धजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम् ॥ ३४ ॥  
 कृमिद्वट्दाहमन्दाग्निं संयुक्तं यत्त्रिदोषजम् ।  
 प्रभिन्नं प्रसृताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम् ॥  
 पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम् ॥ ३५ ॥  
 वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनोदुम्बरं कफात् ।  
 मण्डलाख्यं विचर्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्ततः ॥ ३६ ॥  
 चर्मककुष्ठं किटिभं सिध्नालसविपादिकाः ।  
 वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्दृशतारुषी ॥ ३७ ॥  
 पुण्डरीकं सविस्फोटं पामाचर्मदलं तथा ।  
 सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वं त्रिकं ददृमकाकणम् ॥  
 पुण्डरीकर्क्षजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ ३८ ॥

अथ शिबलक्षणमाह ।

कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणं भवेत् ।  
 निर्दिष्टमपरिस्रावं त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥ ३९ ॥  
 वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।  
 सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छेतं घनं गुरु ॥ ४० ॥  
 सकण्डूरं क्रमाद्रक्तमांसमेदसु चादिशेत् ।  
 वर्णैवेष्टगुभयं कृच्छं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ४१ ॥  
 अशुक्लरोमा बहुलमसंश्लिष्टमथो नवम् ।  
 अग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ ४२ ॥  
 गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।  
 वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता ॥ ४३ ॥  
 प्रसङ्गाद्वातसंस्पर्शान्निःश्वासात्सहभोजनात् ।  
 एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥ ४४ ॥  
 कुष्ठं ज्वरश्च श्लेष्मश्च नेत्राभिष्यन्द एव ।



श्रीपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नराक्षरम् ॥ ४५ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।

पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाग्रम् ॥ ४६ ॥

घृतं महानीलमुशन्ति वाते पित्ते महानिक्तकमेव तज्ज्ञाः ।

तैलन्तु शैरोषमुशन्ति कुष्ठे श्लेष्मात्मकेऽभ्यञ्जनपानयोगे ॥ ४७ ॥

प्रच्छन्नैर्वा जलीकाभिः शृङ्खलावुशिराव्यधैः ।

स्निग्धस्य मोक्षयेत् कुष्ठे दुष्टरक्तं पुनः पुनः ॥ ४८ ॥

सुतरक्ते हृते द्रोषे स्नेहैः संशमितेऽनिले ।

रसायनानि प्राश्याश्च प्रशस्ताः कुष्ठिनामतः ॥ ४९ ॥

वचावासापटोलानि निम्बस्य फलिनीत्वचः ।

कषायो मधुना पीतः वान्तकृन्मदनान्वितः ॥ ५० ॥

इति पञ्चकषायः

विरेचनं प्रयोक्तव्यं त्रिष्वङ्गुलीफलत्रिकैः ॥ ५१ ॥

ये श्लेपाः कुष्ठानां प्रयुञ्जन्ते निर्गतास्रदीषाणाम् ।

संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ ५२ ॥

पथ्या करञ्जसिद्धार्थं निशावस्तु ससैन्धवैः ।

विडङ्गसहितैः पिष्टैः श्लेपो मूत्रेण कुष्ठजित् ॥ ५३ ॥

एलाकुष्ठविडङ्गानि शताङ्गा चित्रको वचा ।

दन्तीरसाञ्जनञ्चैर्भिल्लैः कुष्ठविनाशनः ॥ ५४ ॥

मनःशिलैले मरिचानि तैल मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।

करञ्जवोजैडगजः सकुष्ठो गोमूत्रपिष्टश्च वरः प्रदेहः ॥ ५५ ॥

धात्रोस्त्रुहीसर्जरसचक्रमर्दतुषोदकैः ।

कच्छुदद्दुहरो श्लेपः कण्डूत्वग्दोषनाशनः ॥ ५६ ॥

शृङ्गाटककटोमूलं हविषा ब्रह्मचारिणा ।

निपीतं शमयत्याश्च दहुरोगमसंशयम् ॥ ५७ ॥

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।  
 तैलिप्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युद्धर्त्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ ५८ ॥  
 एङ्गजकुष्ठसैन्धव सौवीरसर्षपैः क्षमिन्नैश्च ।  
 क्षमिसिध्ददद्रुमण्डल कुष्ठानां नाशनो लेपः ॥ ५९ ॥  
 त्रिफला सुस्तकं पिण्डी दावीशम्याकवत्सकाः ।  
 सिद्धार्थं कुष्ठनुचैभिः स्नानपानप्रलेपनम् ॥ ६० ॥  
 कासमर्दकमूलानि सौवीरेण तु पेषयेत् ।  
 किटिभसिध्ददद्रूणि जयेदेतत्प्रलेपनात् ॥ ६१ ॥  
 वीजानि वा मूलकसर्षपाणां लाक्षारजन्यौ प्रपुनाटवीजम् ।  
 श्रीविष्टकव्योषविडङ्गकुष्ठं पिष्ट्वा च मूत्रेण सुलेपनं स्यात् ॥  
 दद्रूणि सिध्दान् किटिभानि पामां कपालकुष्ठं विषमञ्च हन्यात् ६२  
 श्वारग्वधस्य पत्राणि चारणालेन लेपयेत् ।  
 दद्रुकिटिभकुष्ठानि हन्ति सिध्दानमेव च ॥ ६३ ॥  
 प्रपुन्नाटस्य वीजानि धात्री सर्जरसस्रुही ।  
 सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्धर्त्तनं परम् ॥ ६४ ॥  
 स्रुहारसः सालतरोस्तुषेण सचक्रमर्दोऽप्यभयाविमिश्रः ।  
 पानीयभक्तेन तदम्बुपिष्टो लेपः कृतो दद्रुमृगेन्द्रसिंहः ॥ ६५ ॥  
 चक्रमर्दकवीजञ्च मूलकाम्बुप्रपेषितम् ।  
 दद्रूघ्नं लेपनं कुर्याच्छिग्रमूलत्वचोऽथ वा ॥ ६६ ॥  
 चक्रमर्दकवीजानि जीरकञ्च समांशकम् ।  
 स्तोकं सुदर्शनामूलं दद्रुकुष्ठविनाशनम् ॥ ६७ ॥  
 दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्दकुठेरकाः काञ्चित्तक्रपिष्टाः ।  
 विभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलं दद्रुञ्च कण्डूञ्च विनाशयन्ति ॥ ६८ ॥  
 तणकपत्रमपि दारुणं दद्रुरोगञ्च प्रघर्षयोगेन ।  
 प्रशमयति तनु श्वित्रं प्रागैन्द्रीभवं यदि गृह्णीतम् ॥ ६९ ॥  
 समूलपत्रस्तम्बस्य तणकस्य तु घर्षणात् ।

भक्षणाहापि शाम्यन्ति दद्रुसिध्वविचर्चिकाः ॥ ७० ॥  
 शिखिरिरसेन तु पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्वा ।  
 क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥ ७१ ॥  
 कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपाः सदुरालभाः ।  
 एतत् केशरपट्टकं निहन्ति चिरकालजं सिध्वा ॥ ७२ ॥

इति केशरपट्टकम् ।

गन्धपाषाणमिश्रेण यवक्षारेण लेपितम् ।  
 सिध्वनाशमुपैत्याश कटुतैलयुतेन च ॥ ७३ ॥  
 कासमर्दकबीजानि मूलकानां तथैव च ।  
 गन्धपाषाणमिश्राणि सिध्वानां परमौषधम् ॥ ७४ ॥  
 बीजं मूलकजं निम्बपत्राणि सितसर्षपाः ।  
 गृहधूमश्च सम्प्लेष्य जलेनाङ्गं प्रलेपयेत् ॥ ७५ ॥  
 उद्वर्त्य नवनीतेन क्षालयेदुष्णवारिणा ।  
 त्र्यहादनेन सिध्वानि शाम्यन्त्याश्च शरीरिणाम् ॥ ७६ ॥  
 लाक्षा श्रीवेष्टकं कुष्ठं हरिद्रे गौरसर्षपाः ।  
 व्योषं मूलकबीजानि प्रपुष्पाटफलानि ॥ ७७ ॥  
 एतान्यन्तप्रपिष्टानि कुष्ठेषूदत्तं परम् ।  
 सिध्वानां किटिभानाञ्च दद्रूणाञ्च विशेषतः ॥ ७८ ॥  
 मयूरकक्षारजले सप्तकत्वः परिस्रुते ।  
 सिध्वं व्योतिषतीतैल मभ्यङ्गात्सिध्वनाशनम् ॥ ७९ ॥  
 प्रपुष्पाटार्कदुग्धाम्नि दन्तीजन्तुघ्नसैन्धवैः ।  
 गृहधूमनिशायुग्म सिन्हीफलयुतैः समैः ॥  
 लेपः समस्तकुष्ठघ्नः सुप्तिवैवर्धनाशनः ॥ ८० ॥  
 प्रलेपोदत्तं नखान पानभोजनकर्मसु ।  
 शीलितं खादिरं वारि सर्वत्वग्दोषनाशनम् ॥ ८१ ॥  
 दध्यमानाश्चुतं कुम्भे समूलश्चदिराद्रसम् ।

साज्यधात्रीरसचौद्रं हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ॥ ८२ ॥

निम्बपत्रशतं पिष्ट्वा निम्बामलकमेव च ॥ ८३ ॥

श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्जी त्वघो दाव्याः ।

सुमनः प्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ८४ ॥

गुडूचीत्रिफलादार्वी काथो मूत्रोष्णवारिभिः ।

त्वग्दोषत्रणशोथघ्नः पीतो मासञ्च गुग्गुलुः ॥ ८५ ॥

खदिरत्रिफलानिम्ब पटोलामृतवासकैः ।

अष्टकोऽयं जयेत् कुष्ठं कण्ठविस्फोटकानि च ॥ ८६ ॥

विसर्पपामाकिटिभ शीतपित्तमसूरिकाः ॥

इति खदिराष्टकम् ।

त्रिफलानिम्बपटोलं मञ्जिष्ठारोहिणीवचारजनी ।

एष कषायोऽभ्यस्तो मिहन्ति कफपित्तजं कुष्ठम् ॥ ८७ ॥

इति नवकषायः ।

निम्बैरण्डदुरालमार्षकवचामूर्वाहरिद्राहय-

त्रायन्तीत्रिफला पटोलदहनद्रेकामृता भार्गभिः ।

काकोदुम्बरिकाकरञ्जखदिरैः शाखोटसप्तच्छदैः

व्याघ्रीसिंहिशिरीष वेतसकणाभूमिम्बशक्राह्वयैः ॥ ८८ ॥

प्रापुन्नाटकवाकुची कुशजटाभातङ्गकृष्णानलैः

पाठापर्पटकेन्द्रवारुणी वृषादन्ती चिह्नचन्दमैः ।

मञ्जिष्ठाऽऽमययासवासकटुकाराजद्रुमग्रन्यिकैः

तुल्यांशैः सुरभीजलेन पिबतां सिद्धं कषायं नृणाम् ॥ ८९ ॥

कण्ठदुम्बरपुण्डरीकलसकाः कुष्ठामयाः पापजाः

नश्यन्ति द्रुतमेव दारुणतराः प्रोक्ष्यमानानमलाः ।

ज्वालादग्धप्रतप्तकाञ्चनसमान्वङ्गानि राजन्ति च

काथोऽयं सुनिभिर्दयान्नुनिपुणैरुक्तो नृणां हेतवे ॥ ९० ॥

इति निम्बादि महाकषायः ।

सस्त्रिष्टारिष्टवासात्रिफलदहनकं हे हरिद्रे गुडूची  
 भूनिम्बो रक्तसारं सखदिरका वाकुची व्याधिघातः ।  
 मूर्वादन्तीविशालाकूमिरिपुजटिलात्रायमाणाः सपाठाः  
 श्यामानन्ता पटोलाः समरिचमगधाः साधितोऽयं कषायः ॥६  
 पीतो हन्यात्ममस्तान् सकलतनुगतान् रक्तजान् वै विकारान् ।  
 कण्डू विस्फोटकादीनलसकिटिभकश्चित्रपामादिदोषान् ॥६॥

इति मन्त्रिष्ठादि मङ्गाकषायः

श्यामासृता खदिरसारशिरीषशिग्रु-  
 शैलेय सर्जसुरसासुरसिन्धुवारैः ।  
 श्योनाकरञ्जकरिकर्णं वचाविशाला  
 भस्मातवेतसवराहृषसप्तपर्णैः ॥ ६३ ॥  
 काकादनीफलककेरुककण्टकारी  
 कण्डू करीकुटजकेशरकर्णिकारैः ।  
 कर्कोटकार्ककरमदकदम्बनिम्ब-  
 जम्बूनिशातिनिसकेशरशारिवाभिः ॥ ६४ ॥  
 गोधोपलानलशिलाजतुकुन्दराजी  
 राजीवकेशरशठीप्रपुनाटचूर्णम् ।  
 अष्टावशेषितजलं सुरभीजलेन  
 क्वाथं विधाय पिबतः व्यथितेन्द्रियस्य ॥ ६५ ॥  
 सर्वाङ्गसादपरिपोटनतोदभेद-  
 दाहव्रणस्फुटनसृप्ति विदीर्णभावैः ।  
 वैपादिकावुदविवर्णविशीर्णकर्ण-  
 ग्राणाङ्घ्रिपाणिघनघर्घरघोरनादैः ॥ ६६ ॥  
 गम्भीरपाकक्वथितं कृमिजातपूति-  
 पूयास्रविस्ततनुगन्धिविसन्धिदग्धम् ।  
 दुर्वारदारुणमुदुम्बरकुष्ठशोधम्

अश्वेर्दिनेः प्रथममेति महान्तमुयम् ॥ ८७ ॥

इति उदयनार्षे महान्तमुयः ।

पटोलखदिरारिष्ट त्रिफलाज्जणवेत्रकम् ।  
 तित्ताशनः पिवन् क्षाथं कुष्ठी कुष्ठात् व्यपोहति ॥ ८८ ॥  
 काकोदुम्बरकारिष्ट विडङ्गव्योषधासकम् ।  
 कल्कं पीत्वा जयेत् कुष्ठं कुष्ठजत्वक् सिताम्बुना ॥ ८९ ॥  
 विडङ्गं वाकुचीं कृष्णां पथ्या वाराह लाङ्गली ।  
 त्रिफला सगुडा चैषां मोदकाः कुष्ठनाशकाः ॥ ९० ॥  
 अम्लजाहीजकर्षं पिबेदुष्णेन वारिणा ।  
 भोजनं क्षीरसर्पिभ्यां सर्वकुष्ठहरं परम् ॥ ९१ ॥  
 तिलाज्यत्रिफलाचौद्र व्योषभङ्गातशर्कराः ।  
 वृथाः सम समा मेध्याः कुष्ठहाः कामचारिणः ॥ ९२ ॥  
 निम्बस्य स्वरसं वापि सेव्यमानो यथाबलम् ।  
 जीर्णं घृतान्नं भुञ्जीत स्वल्पयूषोदकेन च ॥  
 अपि क्षीणशरीरोऽपि दिव्यरूपो भवेन्नरः ॥ ९३ ॥  
 इन्द्राशनस्य पत्रं मधुना सितया च सर्पिषा युक्तम् ।  
 खादेदशेषकुष्ठनाशकरमस्मात्परं नास्ति ॥ ९४ ॥  
 असृता वाभयाव्योष वङ्गरुष्करवाकुची ।  
 केशराजाः क्रमाहवाः कुष्ठप्लास्त्रैलपिण्डिकाः ॥ ९५ ॥  
 पञ्चाङ्गयां समाक्षीकां सस्त्रेर्हा वापि चूर्णिताम् ।  
 तैलयुक्तां लिङ्हेत् कुष्ठीं क्षारोप्यमचिरात् क्षमेत् ॥ ९६ ॥

अथ कुष्ठलीपानाह ।

विषवहणहरिद्रा चित्रकागारधूम-  
 मदनमरिचमूर्वाक्षीरमर्कसुहीभ्याम् ।  
 दहति पतितभात्रात् कुष्ठजातीरशेषाः  
 कुलिशनिष सरोषांश्चक्रहस्तादिमुक्तम् ॥ ९७ ॥

चक्राह्वीजं स्रक्क्षीरभावितां मूत्रसंयुतम् ।  
 रवितप्तं हि किञ्चित्तु लेपनं किटिभापहम् ॥ १०८ ॥  
 पिप्पलीपूतिकायस्याकुष्ठगोपित्तचिन्तकैः ।  
 लेपं सम्यक् प्रशंसन्ति किटिभङ्गं चिकित्साकाः ॥ १०९ ॥  
 गोमूत्रवारिसंपिष्टैः शिलाकाशीश तुत्यकैः ।  
 लेपः किटिभवीसर्प कुष्ठनाशाय पूजितः ॥ ११० ॥  
 राजिकागुडयुक्तेन सैन्धवेन प्रयोजितम् ।  
 विडालचर्मणा बद्धं नाशं चर्मदलं व्रजेत् ॥ १११ ॥  
 वचया श्वेतया नाशं याति चर्मदलं द्रुतम् ।  
 लेपादिन्द्रियवैर्वापि गोमूत्रपरिपेषितैः ॥ ११२ ॥  
 सलिले चाम्रपेशी तु किञ्चित्स्निग्धसमन्विता ।  
 ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपश्चर्मदलापहा ॥ ११३ ॥  
 शैलेयकम्प्लकयष्टिकाह्वा  
 सौराष्ट्रिकासर्जरसोत्पलानि ।  
 शिला च चूर्णो नवनीतयुक्तः  
 कुष्ठे स्रवत्यऽभ्यधिकः प्रदिष्टः ॥ ११४ ॥  
 स्रक्काण्डे सर्षपात् कल्कः कुकूलानलपाचितः ।  
 लेपाद्भिर्चर्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रपाम् ॥ ११५ ॥  
 स्रक्काण्डे शुषिरे दग्ध्वा गृह्णधूमं ससैन्धवम् ।  
 अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाद्भिर्निहन्ति विचर्चिकाम् ॥ ११६ ॥  
 मधुसिक्थकसैन्धव घृतगुडमहिषाक्षसालनिर्यासम् ।  
 गैरिकमेतत्पक्वं पादस्फुटनापहं सिद्धम् ॥ ११७ ॥  
 पिष्ट्वा जातीफलं लेपाद्भिर्निहन्ति विपादिकाम् ।  
 तद्वत्सर्जरसं क्षौद्र तिलतैलसमन्वितः ॥ ११८ ॥  
 मारिकेलोदके न्यस्ता स्तण्डुलाः पूतितां गताः ।  
 लेपाद्भिर्पादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ ११९ ॥

धत्तूरवीजकल्केन माणकचारवारिणा ।

कटुतैलं विपक्वान्तु द्रुतं हन्याद्विपादिकाम् ॥ १२० ॥

इति धत्तूरक तैलम् ।

अवलाजं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम् ।

मणिमन्येन तुल्यांशं मस्तु काञ्चिकपेषितम् ॥ १२१ ॥

कच्छूं कण्डूं जयत्युग्रां सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ १२२ ॥

क्रोमलं सिंहास्यदलं सनिशं सुरभीजलेन संपिष्टम् ।

दिवसत्रयेण नियतं शमयति कच्छुं विलेपनतः ॥ १२३ ॥

हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पलहयम् ।

पिवेन्नरः कामक्षारी कच्छूपामाविनाशनम् ॥ १२४ ॥

श्रीवाहरिद्रागुडछर्दनानां तुल्यं विभागं मसृणं प्रपिष्व ।

गन्धाश्च तोयं तदनु प्रपीय जयेद् ब्रणानां प्रभवं सनातनम् ॥ १२५ ॥

श्रीवासकं सर्जरसं लोभ्रं कम्पिङ्गकं तथा ।

मनःशिला यवानी च गन्धपाषाणमेव च ॥ १२६ ॥

पलिकैश्चूर्णितैरैतैर्घृतप्रस्त्रं प्रयोजयेत् ।

सूर्यांशुपक्वमभ्यङ्गा घोरां कच्छूं व्यपोहति ॥ १२७ ॥

इति श्रीवासपट्टम् ।

सिन्दूरगुग्गुलुरसाञ्जनसिक्थतुल्यैः

कल्कीकृतैश्च कटुतैलमिदं विपक्वम् ।

कच्छूस्रवत्पिङ्गिकाकामथवा विशुष्का-

मभ्यञ्जनेन सक्तदुहरति प्रसङ्ग ॥ १२८ ॥

इति सिन्दूरायं तैलम् ।

सिन्दूरं चन्दनं मांसी विडङ्गं रजनीहयम् ।

प्रियङ्गु पद्मकं कुष्ठं मञ्जिष्ठा खदिरं वचा ॥ १२९ ॥

जात्यर्कं त्रिवृता निम्बं करञ्जं विषमेव च ।

कृष्णा चित्रकलोभ्रश्च प्रपुन्नाटं च संहरत् ॥ १३० ॥



अक्षयपिष्टानि सर्वाणि योजयेत्तैलमात्रया ।

अभ्यङ्गेन प्रयोज्यं तत् वर्षणत् कुष्ठनाशनम् ॥ १३१ ॥

पामां विचर्चिकां कच्छूं विषपं विषमेव च ।

रक्तपित्तोत्थितान् हन्ति रोगानेवविधान् बह्वन् ।

सिन्दूराद्यमिदं तैलमग्निभ्यां निर्मितं पुरा ॥ १३२ ॥

इति उष्णसिन्दूराद्यं तैलम्

निशासुधारग्वधकाकमाचीपत्रैः सदावीं प्रपुनाटवीजैः ।

तक्रेण पिष्टैः कटुतैलमिश्रैः पामादिषूक्ष्मसर्जनमेतदिष्टम् ॥ १३३ ॥

गोशक्तत् सिन्धुसंयुक्तं रजनीमाक्षिकेण तु ।

घृष्टा म्रलेपने योज्यं पामाकच्छूविनाशनम् ॥ १३४ ॥

सैन्धवं चक्रमर्दन्तु सर्षपं पिप्पलीं तथा ।

पेषयेदारनालेन पामाकच्छू विनाशनम् ॥ १३५ ॥

मांसीचन्दनशय्याक करञ्जात्रिष्टसर्षपम् ।

यष्टीकुटजदार्ष्यर्ष्यं हन्ति कच्छू मयं गणः ॥ १३६ ॥

जीरकस्य पलं पिष्ट्वा सिन्दूरार्धपलं तथा ।

कटुतैलं पचेदाभ्रां सद्यः पामाहरं परम् ।

हृद्वैद्योपदेशेन पाञ्चं तैलं पलाष्टकम् ॥ १३७ ॥

अर्कपत्ररसैः पञ्चं रजनीकल्कसंयुतम् ।

कटुतैलं हरित्तूर्णं पामाकच्छूविचर्चिकाम् ॥ १३८ ॥

इति अर्कं तैलम्

त्रिफलाहृष्यरलोहैः सवल्लुजामृङ्गलाङ्गुलीश्रीषोषैः ।

सगुडैर्बाराहकन्दैः पलिकैरेकत्र संमिश्रैः ॥ १३९ ॥

गुटिकां प्रकल्प्य श्लादे देकैकामक्षसंमितां प्रातः ।

कुष्ठं दद्रुक्लितासं जित्वा वर्षेण निर्वलीपलितः ॥ १४० ॥

जीवति वर्षयत्तं वै दीप्तहुताग्नी युषेव सोष्माहः ।

इति त्रिफलाद्या गुटिका

शशाङ्गलेखा सविडङ्गसारा सपिप्पलीका सहुताशमूला ।  
सायोमला सामलका सतेला सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लीङ्गा १४१  
इति शशाङ्गलेखादिवेहः ।

त्रैफलस्य तु चूर्णस्य पलानि दशपञ्चकम् ।  
सप्तचैव विडङ्गानां लोहचूर्णं पलद्वयम् ॥ १४२ ॥  
शतं भङ्गातकानाञ्च पलानि दश चाकुची ।  
शिलाजतुपलार्धन्तु द्वे पले गुग्गुलोस्तथा ॥ १४३ ॥  
पलं पुष्करमूलस्य पलार्धपलसैन्धवम् ।  
सचित्रकं समरिचं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ १४४ ॥  
त्वक् पत्रं कुङ्कुमं मुस्तं कार्षिकानुपकल्पयेत् ।  
यावन्धेतानि चूर्णानि तावत् खण्डं प्रदापयेत् ॥ १४५ ॥  
पलिकान् मोदकान् कृत्वा प्रातरुत्थाय नित्यशः ।  
एकैकं भक्षयेत् प्राज्ञो यथेष्टं चात्र भोजनम् ॥ १४६ ॥  
कुष्ठान्यष्टादशानीह द्वीहगुल्मभगन्दरान् ।  
प्रशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥ १४७ ॥  
विंशतिं श्लैष्मिकांश्चैव संश्लष्टान् सान्निपातिकान् ।  
शालाक्यगत रोगांश्च शिरोऽक्षिभ्रूगतांस्तथा ॥ १४८ ॥  
कण्ठतालुगतांश्चैव जिह्वायामुपजिह्विकाम् ।  
जङ्घजत्रूगते रोगे भुक्तस्योपरि दापयेत् ॥ १४९ ॥  
शरीरे दापयेत् पूर्वं मौदरे मध्वभोजने ।  
निर्दिष्टरोगांश्च मयेव क्रियमाणं रसायनम् ॥ १५० ॥

इति त्रिफलाद्यो मोदकः ।

निम्बगोपारूपा कट्टी त्रायन्ती चिफला घनम् ।  
पटोलावला जानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥ १५१ ॥  
पाठा शृण्ठीशटी भार्गी वासाभूनिम्बवत्सकम् ।  
श्यामेन्द्रवारूणी मूर्वा विडङ्गातिविषानलम् ॥ १५२ ॥

हस्तिकर्णाभृताद्रेका पटोलं रजनीहयम् ।  
 कृष्णारग्वधसप्ताहं शिरीषं चोच्चटाफलम् ॥ १५३ ॥  
 मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्ना नक्तमालं पुनर्नवा ।  
 दन्तीबीजकसारञ्च भृङ्गराजं कुटञ्जटम् ॥ १५४ ॥  
 अक्षोटकञ्च शाखोटं द्विपलांशं पृथक् पृथक् ।  
 गृह्णीयात्तानि सर्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥ १५५ ॥  
 अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।  
 विधाय वाससा पूतं स्थापयेद्भाजने दृढे ॥ १५६ ॥  
 भल्लातकसहस्राणि छित्वा त्रीण्यर्मणेऽम्भसि ।  
 पचेदष्टावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥ १५७ ॥  
 तच्च वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।  
 गुडस्य तु तुलां दत्त्वा लेहवत्तत्पचेच्छनैः ॥ १५८ ॥  
 भल्लातकसहस्रस्य मज्जानं तत्र निक्षिपेत् ।  
 त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रकं तथा ॥ १५९ ॥  
 सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकञ्च पृथक् पलम् ।  
 सौगन्ध्यार्थं क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पलम् ॥ १६० ॥  
 महाभल्लातको ह्येष महादेवेन निर्मितः ।  
 प्राणिनान्तु हितार्थाय नाशयेच्छीघ्रमेव तु ॥ १६१ ॥  
 श्वित्रमीदुस्वरं दद्दु मृच्चजिह्वञ्च काकणम् ।  
 पुण्डरीकं सचर्माख्यं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥ १६२ ॥  
 कण्डूं कापालकुष्ठञ्च पामानञ्च विपादिकाम् ।  
 वातरक्तमुदावर्त्तं पाण्डुरोगं व्रणान् कृमीन् ॥ १६३ ॥  
 अर्शांसि षट्प्रकाराणि कासश्वासौ भगन्दरम् ।  
 सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुर्जयम् ॥ १६४ ॥  
 नियन्त्रणस्तु कथितः सर्वर्तुषु च शक्यते ।  
 कुर्वते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानलम् ॥ १६५ ॥

अनुपानं प्रयोक्तव्यं छिन्नात्तोयं पयोऽथवा ।

भोजनञ्च तथा त्याज्यं सुष्णं चान्नं विशेषतः ॥ १६६ ॥

इति महाभक्तातकम् ।

पिचुमर्दफलं पुष्पं त्वक् पत्रं मूलमेव च ।

पञ्चैतानि सुसूक्ष्माणि समचूर्णानि कारयेत् ॥ १६७ ॥

अष्टभागावशेषेण खदिरासनवारिणा ।

भावयित्वा तु संयोज्य द्रव्याण्येतानि दापयेत् ॥ १६८ ॥

चित्रकोऽथ विडङ्गानि व्याधिघातकशर्कराः ।

भक्तातकहरीतकौ शुण्ठ्यामलकगोक्षुराः ॥ १६९ ॥

चक्रमर्दकवाकूची पिप्पली मरिचं निशा ।

लोहचूर्णसमायुक्तं समभागं प्रमाणतः ॥ १७० ॥

भावयेद् भृङ्गराजेन पुनः शुष्काणि कारयेत् ।

निम्बाङ्गं सर्वमेतेषा मेकीकृत्य निधापयेत् ॥ १७१ ॥

विडालपदमात्रन्तु सर्पिषा पयसापि वा ।

प्रातः प्रातर्निषेवेत खदिरासनवारिणा ॥ १७२ ॥

परिहारो नचात्रास्ति पञ्चनिम्बेऽवतिष्ठति ।

मासमात्रप्रयोगेण कुष्ठं हन्ति रसायनम् ॥ १७३ ॥

त्वग्दोषं नीलिकाव्यङ्गं तथैव तिलकालकान् ।

अष्टादशविधं कुष्ठं सप्त चैव महाक्षयान् ॥

सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो जीवेद्दर्शयतं सुखी ॥ १७४ ॥

इति पञ्चनिम्बादिचूर्णम् ।

त्रिफलातिविषाकटुका निम्बकलिङ्गवचापटोलमागधिकाः ।

जनीहयपद्ममूर्वा विशालाभूनिम्बानि पलांशानि ॥ १७५ ॥

यास्त्रिहतं त्रिगुणं चूर्णमिदं कुष्ठसुप्तिहरम् ॥

इति त्रिफलाद्यं चूर्णम् ।

पथां सेन्द्र्यवांसकिंशुकफलां सार्कां तथाऽऽवर्त्तिनीम्

व्याधिन्नेन च योजितां हृतभुजा सारुष्करां वाकुचीम् ।  
 तद्वच्च कृमिशतृणा व्युपगतामेकैकहृत्कामिमां  
 गोमूत्रेण विच्येद्य तां च सकलां कृत्वा वटीं भक्षयेत् १ ।  
 निहन्ति हतनाशिका करजकर्णपादाङ्गुलीः  
 क्षरद्रुधिरपूतिपूय परिजन्तु जग्धव्रणान् ।  
 प्रभिन्नचिरलक्षितस्वरकमाथ कुष्ठं महत्  
 निहन्ति कुरुते वपुस्तरुणभास्करार्चिः समम् ॥ १७७ ॥

इति पथ्याद्यो वटकः

निम्बं पटोलं दावीं दुरालभां तिक्तकरोहिणीं त्रिफलाम् ।  
 कुर्यादद्वयपलांशान् पर्यटकं त्रायमाणां च ॥ १७८ ॥

सलिलाढकसिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपेत् पूते ।  
 चन्दनकिराततिक्तक मागधिकास्त्रायमाणा वा ॥ १७९ ॥  
 सुस्त्रं वत्सकवीजं कल्कीकृत्यार्द्धकार्षिकान् भागान् ।  
 नव सर्पिषश्च घट्पलमेतस्त्रिद्वं घृतं पेयम् ॥ १८० ॥  
 कुष्ठं ज्वरमेहार्थं ग्रहणीपाण्ड्यामयश्चययून् हन्ति ।  
 पामाविसर्पिपिडका कण्डूगण्डव्रणान् सद्यः ॥ १८१ ॥

इति तिक्तषट्कं षटम

निम्बं पटोलं व्याघ्रौ च गुडूची घासकं तथा ।  
 कुर्याद्दशपलान् भागानेकैकस्य तु कुट्टितान् ॥ १८२ ॥  
 जलद्रोषे विपक्वब्धं यावत्पादावशेषितम् ।  
 घृतप्रस्थं पचेत्तेन त्रिफलागर्भसंयुतम् ॥ १८३ ॥  
 पञ्चतिक्तमिति ख्यातं सर्वकुष्ठविनाशिनम् ।  
 अशीतिं वातजान् रोगां सत्वार्निशश्च पैत्तिकान् ॥ १८४ ॥  
 विंशतिं श्लैष्मिकांश्चापि पानादेवापकर्षति ।  
 दुष्टव्रणकृमिनर्शः पञ्चकासांश्च नाशयेत् ॥ १८५ ॥

इति पञ्चतिक्तकं षटम

निम्बासृताहृषप्रटीलनिदिग्धिक्तामां  
 प्रक्षं हृतं क्षयिलकक्कयुतं यथावत् ।  
 ख्यातं यथोक्तममृतं भुवि पञ्चतिक्तं  
 हृद्यादिसर्पविषमञ्जरपाण्डुकुष्ठान् ॥ १८६ ॥

इति द्वितीयं पञ्चतिक्तकं हृतम् ।

पटोलवल्गुकातिक्त नक्तमालसहामृताः ।  
 निःक्वाथ सलिलद्रोणे पलैर्विंशतिभागिकैः ॥ १८७ ॥  
 पादशेषे रसे तस्मिन् हृतप्रस्थं विपाचयेत् ।  
 कर्कैरक्षसमैर्दाशत्रिफलाद्रूपणाग्निभिः ॥ १८८ ॥  
 पृथ्वी प्रतिविषा पाठा चव्येन्द्रयवदौप्यकैः ।  
 मूर्वाक्षारहयाजाजौ वचाक्कमिहरैर्युतैः ॥ १८९ ॥  
 कटुकाससपर्णाभ्यां पुरस्याष्टपलीन च ।  
 कुष्ठानि रक्तपित्तञ्च वीसर्पपूतिकुष्ठताम् ॥ १९० ॥  
 पानाश्रमयेदेतद् गुग्गुलुः पञ्चतिक्तकः ।  
 सिद्धमेतेन विधिना सर्पिः प्रस्थं सगुग्गुलुम् ॥ १९१ ॥  
 पानाभ्यञ्जनस्थेषु तच्चोक्तानामुपयान् ॥

इति गुग्गुलुपञ्चतिक्तकं हृतम् ।

निम्बासृतापटीलानां कण्टकार्या हृषस्य च ।  
 पृथग्दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १९२ ॥  
 द्रूपणं स्वर्जिकाक्षारं शतपुष्या च क्षार्षिका ।  
 गभं समावाप्य पचेद्गुग्गुलोः पञ्चविंशतिः ॥ १९३ ॥  
 पलञ्च खादयेदेतद्गुग्गुलुः पञ्चतिक्तकम् ।  
 विधिना हन्ति न चिरात्स्वग्दोषानतिविस्तरान् ॥ १९४ ॥  
 विवर्णस्नाप्रसङ्गोचं क्लेदवतीः शिरास्तथा ।  
 गण्डमालार्कुदक्ष्णनाडीकृच्छ्रभगन्दरान् ॥ १९५ ॥  
 विषमञ्जरहृद्योग गरुडोप्रविषक्तमीन् ।

प्रमेहासृग्दरोन्माद शोथगुल्मीदराणि च ॥

कामलापाण्डुरोगांश्च क्षिप्रमेव व्यपोहति ॥ १८६ ॥

इति गुग्गुलुपञ्चतन्त्रम्

सप्तच्छदं प्रतिविषां शम्याकं तिलारोहिणीं पाठाम् ।

मुस्तमुशीरं त्रिफलां पटोलपिचुमर्दपर्पटकान् ॥ १८७ ॥

धन्वयवासं चन्दन मुपकुल्यां पद्मकं रजन्यौ च ।

षड्प्रत्यां सविशालां शतावरीं शारिवे चोमे ॥ १८८ ॥

वल्गकवीजं वासां मूर्वामन्तां किराततिलञ्च ।

कल्कान् कुर्यान्मतिमान्यध्याञ्चं द्रायमाणाञ्च ॥ १८९ ॥

कल्कस्य चतुर्भागं जलमष्टगुणं रसेऽमृतफलानाम् ।

द्विगुणं घृतं प्रदेयं तक्षपिः पाययेत्क्षिप्तम् ॥ २०० ॥

कुष्ठानि रक्तपिप्तं प्रवल्गान्यर्शांसि रक्तवाहीनि ।

विसर्पमन्त्रपिप्तं वातासृक् पाण्डुरोगञ्च ॥ २०१ ॥

विस्फोटकान् सपामानुन्मादान् कामलां ज्वरान् पाण्डून् ।

हृद्रोगगुल्मपिडकामसृग्दरं गण्डमालां च ॥ २०२ ॥

हन्यादेतत्क्षयः पीतं काले यथाबलं सर्पिः ।

योगशतैरप्यजितान्महाविकारान् जयेन्महातिलञ्च ॥ २०३ ॥

इति महातिलकं घृतम्

वासागुडूचीत्रिफलापटोल करञ्जनिम्बासनकुष्ठवेत्रम् ।

तक्लायकल्केन घृतं विपक्वं तद्वज्रकं कुष्ठहरं प्रदिष्टम् ॥ २०४ ॥

विशीर्णकर्णाङ्गुलिहस्तपादः कम्पादितो भिन्नगलोऽपि मरु

पौराणिकीं कान्तिमवाप्य जीवेद्व्याधिको वर्षशतं च कुष्ठौ ।

इति वज्रकं घृतम्

वासागुडूचीत्रिफलापटोलनिदिग्भिकानिम्बकरञ्जतीयै ।

वासादिकल्केन तु सिद्धमेतद् घृतं महावज्रकमादिशन्ति ॥

तन्मासमात्रञ्च निषेव्यमाणो ह्यिताशनो नातिचिरेण कुष्ठौ

प्रशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि भवेत्स सम्पूर्णतनुः शरीरी ॥ २०७ ॥

दीर्घवेगानपि च प्रमेहांश्चिरप्रवृत्तान्विषमज्वरांश्च ।

देव सर्पिः सुजनैः प्रयुक्तं विजित्य कुष्ठं बलमादधाति ॥ २०८ ॥

इति महावचकं छतम् ।

खदिरारग्वधव्योष त्रिवृद्धन्ती सचित्तकम् ।

पटोलत्रिफलारिष्ट हरिद्रावाकुचीफलम् ॥ २०९ ॥

कटुकातिविषा पाठा त्रायन्ती धन्वयासकम् ।

कुष्ठं करञ्जवीजानि शारिवे द्वे सवत्सके ॥ २१० ॥

भस्मातकविडङ्गानि गुग्गुलोः कल्कसंयुतम् ।

पञ्चतिक्तकषायेण सर्पिः सिद्धं पिबेन्नरः ॥ २११ ॥

विषविसर्पविस्फोट कण्डू कुष्ठघ्नानि च ।

दद्रुकिटिभकुष्ठानि गलगण्डविचर्चिकाः ॥ २१२ ॥

पानतः शमयत्याशु वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

इति खदिराद्यं छतम् ।

खदिरस्य तु तुलाः पञ्च शिंशिपासनयोस्तुले ।

तुलाञ्चं सर्व एवैते करञ्जारिष्टवेतसाः ॥ २१३ ॥

पर्यटं कुटजं चैव वृषः कृमिहरस्तथा ।

हरिद्रे कृतमालञ्च गुडूचीत्रिफलात्रिवृत् ॥ २१४ ॥

सप्तपर्णे च सङ्कुट्य चतुर्द्रोणेन वारिणा ।

पक्वा कषायं संगृह्य चतुर्भागावशेषितम् ॥ २१५ ॥

तेन क्वाथेन कुशलो घृतस्यार्द्धाढकं पचेत् ।

कल्कैः क्तैर्महातिक्तैर्द्रव्यैरर्द्धपलोन्मितैः ॥ २१६ ॥

महाखदिरमेतच्च कुष्ठिनामुत्तमं छतम् ।

अष्टादशविधं कुष्ठं पानादेव व्यपोहति ॥ २१७ ॥

इति महाखदिर छतम् ।

मेषशृङ्गीखदंद्वा शार्ङ्गष्टागुडूचीसिद्धं कृतम् ।



तैलमिदं कुष्ठिनां पाजाभ्यङ्गयोर्विदधीत ॥ २१८ ॥

इति मेषमन्त्राय तैलम्

सप्तपर्णकरञ्जार्कं मालतीकरवीरजम् ।

मूलं क्वहीशिरौषाभ्यां चित्रकास्त्रोतयोरपि ॥ २१९ ॥

करञ्जबीजं त्रिफला त्रिकटुरजनौहयम् ।

सिद्धार्थकं विडङ्गानि प्रपुञ्जाटञ्च संहरेत् ॥ २२० ॥

मूत्रपिष्टैः पचेत्तैल मेभिः कुष्ठविनाशनम् ।

अभ्यङ्गाञ्जकं नाम नाडीदुष्टत्रयापहम् ॥ २२१ ॥

इति वज्रकं तैलम्

एरण्डतार्क्ष्यघननीपकदम्बभार्गी

कम्पिल्लवेल्लफलिनी सुरवारुणीभिः ।

निर्गुण्डीपुष्करसुराञ्जयस्वर्णदुग्धी

त्रौवेष्टगुग्गुलुशिलाहरितालमिश्रैः ॥ २२२ ॥

तुल्यैस्त्वर्गर्कदुग्धैः सिद्धं तैलं महावज्रम् ।

अतिशयितवज्रकगुणं शिवाशौं ग्रन्थिमालाञ्जम् ॥ २२३ ॥

इति महावज्रकं तैलम्

चतुर्गुणे हृणारसे कटुतैलं विपाचयेत् ।

मस्त्रिष्टा रुद्धिशा चक्रमर्दारग्वधपञ्जवैः ॥ २२४ ॥

एतस्त्रिष्टाम्निना साध्यं वर्णदं कान्तिदायकम् ।

अष्टादशसु कुष्ठेषु शस्वते गात्रञ्चक्षणात् ॥

दद्रुं विचर्चिकां पामां हन्ति सिद्धं विशेषतः ॥ २२५ ॥

इति वज्रतैलम्

दावींविडङ्गं हयमारमूलं श्यामा च मूलं कृतमालकस्य ।

कुसुम्भहेमोत्पलकासमर्दशिरौषयस्त्रीहयगन्धसिद्धाः ॥ २२६ ॥

निम्बं वचाचन्दनपञ्जकं च कुष्ठं निशासैन्धवचक्रमर्दाः ।

मस्त्रिष्टामांसी सुरदाहलाक्षासिद्धार्थकं वाक्पिबिजमूर्ध्वे ॥ २२७ ॥

भायत्रिसारं सुरसापटोलं यवानिकाबीजकरञ्जवीजम् ।  
 द्रव्यैः समस्तैर्विधिना विपक्वं कर्षप्रमाणैः परिकीर्तितैश्च ॥ २२८  
 प्रस्थं च तैलं सितसर्षपाणां दत्त्वा रसं षड्गुणकं तृणस्य ।  
 शनैः पचेत्ताम्रमये कटाहे उद्धृत्य तैलं परिपाच्यमानम् ॥ २२८  
 पीत्वाथवा नस्यविधौ प्रयोज्यं सिद्धं महादद्रुकिलासकुष्ठम् ।  
 विचर्चिकाव्यङ्गविसर्षपाभाः निहन्ति नूनं कथितं समस्तम् २३०  
 विभक्तिं रूपं कमनीयमन्यै वर्षे तथा कान्तिकरं मनुष्यम् ।

इति षड्गुणतैलम् ।

मरिचालशिलाह्वार्कं पयोऽश्वारिजटा चिह्नत् ।

शकद्रसविशालारुड्निशायुग्दारुचन्दनैः ॥ २३१ ॥

कटुतैलं पचेत्प्रस्थं द्वयस्त्रैर्विषपलान्वितैः ।

सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गाद्द्रु कुष्ठविनाशनम् ।

सर्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत्प्रशस्यते ॥ २३२ ॥

इति मरिचाद्यं तैलम् ।

मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकद्रसः ।

देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥ २३३ ॥

विशाला करवौरश्च हरितालं मनःशिला ।

चित्रको लाङ्गुली लाक्षा विडङ्गं चक्रमर्दकम् ॥ २३४ ॥

शिरोषं कुटजो निम्बं सप्तपर्णस्रुहासृताः ।

शय्याको नक्तमालोऽब्दः खदिरो वाकुची वचा ॥ २३५ ॥

ज्योतिष्मती च पल्लिका विषस्य द्विपलं भवेत् ।

षाढकं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥ २३६ ॥

सृत्यात्रे लोहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।

इत्यात्तैलवरं श्लेताश्लेपात् कौष्ठिकान् व्रणान् ॥ २३७ ॥

पामाविचर्चिकाकण्डू दद्रुविस्फोटकानि च ।

बल्लयः पलितं छाया नीलौष्यङ्गं तथैव च ॥ २३८ ॥

अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यञ्च जायते ।  
 प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यं प्रदीयते ।  
 जरामप्यजरां प्राप्य यातः स्तनी न नम्रताम् ॥ २३९ ॥

इति षड्व्यरिषाद्यं तैलम्

मरिचं पिप्पलीकुष्ठं मर्कच्चौरं शङ्खद्रसः ।  
 देवदारु हरिद्रं द्वे मांसीलोहितचन्दनम् ॥ २४० ॥  
 विशाला करवीरञ्च हरितालं मनःशिला ।  
 एतैरर्द्धपलैर्भागैः गृहीतैः श्लक्ष्णपिष्टितैः ॥ २४१ ॥  
 कटुतैलस्य च प्रस्थं गोमूत्रं स्याच्चतुर्गुणम् ।  
 सृङ्गाण्डे लोहभाण्डे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ २४२ ॥  
 तत्तैलं मधुपर्णाभ्यां निषक्षमवतारयेत् ।  
 एतेनैवोपशाम्यन्ति कोमला त्वक् प्रजायते ॥ २४३ ॥  
 प्रस्थितानि च श्वित्राणि तैलेनानेन स्रक्षयेत् ।  
 अपि त्रिवाषिकं श्वित्रं शमं नयति तत्क्षणात् ॥ २४४ ॥  
 बलीवर्दस्तुरङ्गो वा गजो वा व्याधिपीडितः ।  
 त्रिभिर्वस्तिभिरत्यर्थं भवेन्मार्कतविक्रमः ॥ २४५ ॥  
 यासाञ्च दीयते नस्यं स्त्रीणां प्रथमयौवने ।  
 जरामयमासाद्य स्तना नो यान्ति विक्रमम् ॥ २४६ ॥  
 पुरुषस्यापि यस्येदं दीयते नस्यकर्मणि ।  
 योजनानि ब्रजत्वष्टी श्रमं नाप्नोत्यसौ पथि ॥ २४७ ॥  
 अष्टादशानां कुष्ठानां तैलमेतद्दिनाशनम् ।

इति मरिषाद्यं तैलम्

गुडूची दारु कुष्ठञ्च शृङ्गवेरं पुनर्नवा ।  
 राम्ना बला मातुलुङ्गं त्रिपलांशं पृथक् पृथक् ॥ २४८ ॥  
 जलद्रोणे समावाप्य पादशेषं समुद्धरेत् ।  
 विपाच्य तद्रसं गृह्य कल्कानेतान् प्रदापयेत् ॥ २४९ ॥

मरिचं त्रिफला दन्ती चार्कं चीरं शक्रद्रंसः ।  
 दारुकुष्ठं हरिद्रे द्वे लोमसी रक्तचन्दनम् ॥ २५० ॥  
 एतेषां पलिकान् भागान् विषस्यार्धपलं भवेत् ।  
 गोमूत्रे पेषितं सर्वं सुसूक्ष्मन्तु समाचरेत् ॥ २५१ ॥  
 कटुतैलपलं त्रिंशच्छनैर्मृदग्निना पचेत् ।  
 एतन्नस्यं प्रदातव्यं सर्वरोगापहं शुभम् ॥ २५२ ॥  
 दन्तरोगेषु सर्वेषु शिरोरोगे मलयहे ।  
 पूतिनासे पूतिमुखे तथैवार्धावभेदके ॥  
 गलगण्डे मुखव्यङ्गे तथैव कर्कशत्वचि ॥ २५३ ॥  
 प्रथमे वयसि स्त्रीणां नस्यं देयं यथाविधि ।  
 न पतन्ति स्तमास्तासां सौकुमार्यञ्च जायते ॥ २५४ ॥  
 पुरुषस्याथवा नस्यं दीयते यस्य कस्यचित् ।  
 स याति योजनान्यष्टौ न अमं मन्यते क्वचित् ॥ २५५ ॥  
 दद्रुकिटिभकुष्ठानि मण्डलानि विचर्चिकाः ।  
 स्रज्जणादेव श्याम्बन्ति ये च श्याखाश्रय मदाः ॥ २५६ ॥  
 वातभग्नस्तुरङ्गो वा हृषो वा वायुपौडितः ।  
 वातामयाभिभूतो यः पुरुषो मन्दगोऽपि वा ॥  
 बलवेगो भवेत्तेषां वस्त्रिभिश्च त्रिभिस्त्रिभिः ॥ २५७ ॥  
 शौर्णकर्णाङ्गुलीन्नाणः पिबेदग्निबलेन च ।  
 न विकारं तथा तस्य भवेद्देहः पुनर्नवः ॥ २५८ ॥  
 इति मङ्गामरिचाद्यं तैलम् ।

रक्तमालं हरिद्रे द्वे चार्कं तगरमेव च  
 करवीरं वचा कुष्ठ मास्कोतं रक्तचन्दनम् ॥ २५९ ॥  
 मालती सप्तपर्णञ्च मञ्जिष्ठा सिन्दुवारकम् ।  
 एषामर्धपलान् भागान् विषस्यापि पलं भवेत् ॥ २६० ॥  
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २६१ ॥

श्वित्रविस्फोटकिटिभ कीटलूताविचर्चिकाः ।

कण्डूकच्छूविकाराद्य ये व्रणा विषदूषिताः ॥ २६२ ॥

विषतैलमिदं नाम सर्वव्रणविशोधनम् ॥

इति विषतैलम्

सोमराजिहरिद्रे हे सर्षपारग्वधं गदम् ।

करञ्जैडगजाबीजगर्भं दत्त्वा विपाचयेत् ॥ २६३ ॥

तैलं सर्षपसम्भृतं नाडीदुष्टव्रणापहम् ।

अनेनाशु प्रशाम्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ॥ २६४ ॥

नीलिकापिङ्गाव्यङ्गं गन्धीरं वातशोणितम् ।

कण्डूकच्छूप्रशमनं कच्छूपामाविनाशनम् ॥ २६५ ॥

इति सोमराजीतैलम्

श्वेतकरवीरमूलं विषांशमाधितं गवां मूत्रे ।

चर्मदलसिम्भपामाविस्फोट किटिभजितैलम् ॥ २६६ ॥

इति श्वेतकरवीराद्यं तैलम्

गण्डौरिकाचित्तकमार्कवाकं कुष्ठद्रुमत्वक् लवणैः समूत्रैः ।

तैलं पचेन्मण्डलदद्रुकुष्ठदुष्टव्रणादिकिटिभापहारि ॥ २६७ ॥

इति गण्डीराद्यं तैलम्

सुहीचीरं विडङ्गानि चार्कं क्षीरं च लाङ्गली ।

बलापलाशवीजानि कीशातक्योऽथ पिप्पली ॥ २६८ ॥

सिद्धं तैलन्तु गोमूत्रे कुष्ठानां नाशनं परम् ।

पामापहरणं प्रोक्तं पूयन्नं व्रणरोपणम् ॥ २६९ ॥

इति सुहाद्यं तैलम्

खदिरकषायद्रोणं कुम्भे घृतभाविते समावाप्य ।

प्रक्षेप्याः पृथक् पलिकाः सर्वास्तु चूर्णितास्तस्मिन् ॥ २७० ॥

त्रिफलात्रिकटुकरजनी मुस्तारुष्करविडङ्गवाकुचिकाः ।

सुवर्णत्वक् क्षिन्नरुहा धातकी मधुशतपलं मासम् ॥ २७१ ॥

विदधीत धान्यमध्ये प्रातः प्रातः पिवेत्ततो युक्त्या ।

मासेन महाकुष्ठं हृन्म्यनल्पञ्च पक्षेणार्थः ॥ २७२ ॥

श्वासभगन्दरकासकिलासप्रमेहशोफांश्च ।

स भवति कनकवर्णः पौत्वारिष्टं कनकविन्दुञ्च ॥ २७३ ॥

इति कनकविन्दुनामारिष्टः ।

पक्षात्पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेया आसाआसाच्छोधनं चाप्यधस्तात् ।

ब्रह्माक्षहास्यनिष्ठीवनञ्च मासेष्वसृष्टोक्षयेत् षट्सु षट्सु २७४

शालिषष्टिकगोधूम यवमुद्गादयो हिताः ।

पुराणाः कुष्ठिनां तिक्तं शाकं जाङ्गलसंयुतम् ॥ २७५ ॥

नीचरोमनखो यस्तु नित्यमौषधतत्परः ।

योषिन्नांससुरावर्जी कुष्ठी कुष्ठादपोहति ॥ २७६ ॥

इति कुष्ठनिदानचिकित्सा ।

अथ शिवचिकित्सायाः ।

श्वित्रिणी हृतदोषस्य हृतरक्तस्य वाऽसक्तत् ।

खदिराम्बुयवान्नानां तप्तस्य मलयूरसः ।

सगुडः शस्यते पाने यवागूमण्डभोजिनः ॥ २७७ ॥

अशुद्धे तत्र ये स्फोटा जायन्ते तांश्च कण्टकैः ।

भित्वा लेपैः प्रदेहैस्तान् चाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ॥ २७८ ॥

खदिरामलककषायं वाकुचीवीजान्वितं पिवेन्नित्यम् ।

शङ्खेन्दुकुन्दधवलं श्वित्रं हन्तीह तच्छीघ्रम् ॥ २७९ ॥

कुडवमवला जवीजं हरितालचतुर्थभागसंमिश्रम् ।

मनःशिलातोलकाङ्गं गुञ्जाफलमग्निमूलञ्च ॥

गोमूत्रेण च पिष्टं सवर्णकरणं परं श्वित्रे ॥ २८० ॥

दग्ध्वा च गोः शक्तत् चारं तन्मूत्रेणैव गालितम् ।

प्रक्षिप्तं बर्हिपित्ताक्तं सद्यः सावर्ण्यमाप्नुयात् ॥ २८१ ॥

श्वेतकुष्ठं ब्रजत्यस्तं पक्षाङ्गनाधिकेन वा ।

गिरिकर्णास्तु कृष्णायाः मूलेन परिलेपितम् ॥ २८२ ॥

कुनटीशिखिपित्तेन भस्मवातालकोद्भवम् ।

गजदर्पेण मालत्याः चारो वा श्वित्रनाशनः ॥ २८३ ॥

स्रुगर्कजातीपूतीकसुवर्णहरिपल्लवाः ।

मूत्रपिष्टाः प्रलेपेन श्वित्रदद्रुव्रणक्लिदः ॥ २८४ ॥

शुनोऽस्थिकदलीभस्म काकस्य विट् प्रलेपतः ।

श्वित्रमुग्रं निहन्त्येतत् चत्वारिंशद्भिः किल ॥ २८५ ॥

समनःशिलाविडङ्गं कासीसरोचना कनकपुष्पी च ।

श्वित्राणां प्रथमनार्थं ससैन्धवं लेपनं दद्यात् ॥ २८६ ॥

अयोरजः कृष्णतिलाञ्जनानि सवल्गुजान्यामलकानि दग्भूम् ।

पिष्टानि भृङ्गस्य सक्तद्रसेन हन्यात्किलासं परिष्टुथ्य लेपात् ॥२१

दासीकुरण्टस्य सितस्य पुष्पमादित्यवल्गुप्रञ्जनवङ्गिनीली ।

पुष्पाणि तेषां स्वरसं प्रपीड्य तल्लोहचूर्णाञ्जनसंप्रयुक्तम् ॥२८८

विष्टुथ्य पूर्वं सकलान् व्रणांस्तु

ततः प्रयोगेण पुनः प्रलिम्पेत् ।

सितानि रोमाणि निहन्ति शीघ्रं

कृष्णानि कुर्यादपि योगकोऽयम् ॥ २८९ ॥

कपोतवङ्गालशुनस्य शीघ्रं ससैन्धवं चित्रकमूलमिश्रम् ।

ततश्च तेषां स्वरसेन मिश्रं व्रणप्रलेपाञ्जननं हि रोम्णाम् ॥२

कटुकालाबुसव्योष हिंस्रार्कहयमारकाः ।

कुष्ठं वल्गुजभस्मात् स्रुहीमूलानि सर्षपाः ॥ २९१ ॥

वित्खकारिष्टपीलूनां पत्राख्यारग्वधस्य च ।

त्रिफलामुस्तज्जीमूत विशालामूत्रपेषितः ॥ २९२ ॥

गोगजाश्वजमूत्राणां माढकं त्वाढकं पचेत् ।

स्रुद्धर्कक्षारकुडवं तैलं युक्त्या प्रदापयेत् ॥ २९३ ॥

पचेद्दार्वाप्रलेपन्तु घृष्टा कुष्ठानि लेपयेत् ।

श्वित्राणि द्विप्रलिप्तानि यान्ति नाशमशेषतः ॥ २८४ ॥

इति कटुकादि प्रलेपः ।

खदिरस्य पलान्यष्टौ सोमराज्याः पलद्वयम् ।

जलादृकद्वये साध्यं यावत्पादावशेषितम् ॥ २८५ ॥

क्वाथमानञ्च सृङ्गौ घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

चतुष्पलं सोमराज्याः खदिरस्य पलं भिषक् ॥ २८६ ॥

पटोलमूलं त्रिफलां त्रायमाणां दुरालभाम् ।

कल्कार्थं योजयेदेतान् कार्षिकान् स्रक्ष्यपेषितान् ॥ २८७ ॥

पलद्वयं कौशिकस्य शुद्धस्याञ्च प्रदापयेत् ।

सिद्धं सर्पिरिदं नश्येत् श्वित्रमन्ध इवानलम् ॥ २८८ ॥

षष्टादशानां कुष्ठानां परमं भेषजं मतम् ।

श्रामवातापतन्त्राणां पाण्डुप्रदरशोषिणाम् ॥ २८९ ॥

किलासघ्नं च कण्डूघ्नं दीपनं पाचनं तथा ।

सोमराजौघृतं नाम निर्मितं ब्रह्मणा पुरा ॥ ३०० ॥

इति सोमराजौघृतम् ।

त्रिफलादृकं तथा प्रस्थावऽयसो रजसो मतौ ।

वायसौकाकमाचीभ्यां द्वे तुले शङ्खिनी तुला ॥ ३०१ ॥

द्विद्रोणेऽपां पचेदेतत् पादभागावशेषितम् ।

घृतप्रस्थं तु विपचेद् गर्भे चैतस्त्रमाचरेत् ॥ ३०२ ॥

वरुणं वक्षकफलं चूषणं देवदारु च ।

निदिग्धिकां भृङ्गराजं पारावतपदीमपि ॥ ३०३ ॥

नीलकं नाम विख्यातं घृतं कुष्ठविनाशनम् ।

श्वित्राणि रञ्जयेच्चैतत् पानाभ्यञ्जनयोजितम् ॥ ३०४ ॥

पामाविचर्चिकासिध्वा किटभानि च नाशयेत् ॥

इति नीलीघृतम् ।

भारग्वधं वायसी च सुरसा मदयन्तिका ।



एकैकस्य तुला देया त्रैफलं चाढकहृद्यम् ॥ ३०५ ॥

दन्ती दारु हरिद्रा च कुडवं वरुणत्वचम् ।

चित्रकं चार्कमूलञ्च काकमाची निदिग्धिका ॥ ३०६ ॥

एषां दशफलान् भागांश्चतुर्दशैः पचेत् ।

अष्टभागावशिष्टान्तु पूतं पुनरधिशयेत् ॥ ३०७ ॥

दधिसर्पिञ्च दुग्धं च गोमूत्रं च शकटसम् ।

आढकाढकमेतेषां गर्भं चैनं समावपेत् ॥ ३०८ ॥

अवलाजं सकटुकं नक्तमालफलानि च ।

त्रिफला चित्रको दन्ती मुस्तं कटुकरोहिणी ॥ ३०९ ॥

पिचुमर्दस्य शिशोश्च सेङ्गुदस्य फलानि च ।

किराततिक्तकं श्यामा नीलिनी नीलमुत्पलम् ॥ ३१० ॥

एतैः सिद्धं घृतं स्राव्यं पाययेत् श्लेष्मरोगिणाम् ।

महानीलमिति ख्यातं मेतत् श्लेष्महरं परम् ॥ ३११ ॥

भगन्दरं तथार्शांसि क्लमीनपि विनाशयेत् ।

अष्टादशानां कुष्ठानां सर्पिरेतच्चिकित्सितम् ॥ ३१२ ॥

अथर्वविहिते दौष्टे ब्रह्मदण्ड इवाशनिः ।

विशेषतश्च श्लेष्माणि रञ्जयेच्च भिनत्ति च ।

प्रयोगतः सेव्यमानं पानेनाभ्यञ्जनेन च ॥ ३१३ ॥

इति महानीलीघृत

मयूरकक्षारजले सप्तकत्वः परिस्रुते ।

सिद्धं ज्योतिष्मतीतैलमभ्यङ्गाच्छ्लेष्मनाशनम् ॥ ३१४ ॥

इति ज्योतिष्मतीतैष

कुष्ठाधिकारनिर्दिष्टं विषतैलमिहोच्यते ॥

इति ब्रह्मसिद्धलितः कुष्ठश्चित्रनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

## अथ उदरदशीतपित्तकोठनिदानमाह ।

शीतमारुतसंस्पर्शात् प्रदुष्टौ कफमारुतौ ।  
 पित्तेन सह सम्भूय वह्निरक्तविसर्पतः ॥ १ ॥  
 पिपासारुचिहृत्सास देहसादाङ्गगौरवम् ।  
 रक्तलोचनता तेषां पूर्वरूपस्य लक्षणम् ॥ २ ॥  
 वरटीदष्टसंस्थानः शोफः सञ्जायते वह्निः ।  
 मकण्डूतोदबहुलं कृदिज्वरविदाहवान् ॥ ३ ॥  
 उदरदमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ।  
 वाताधिकं शीतपित्तमुदरदस्तु कफाधिकः ॥ ४ ॥  
 सोत्सङ्गैश्च सरीगैश्च कण्डू मङ्गिश्च मण्डलैः ।  
 शैशिरः कफजो व्याधिरुदरदः परिकीर्तितः ॥ ५ ॥  
 असम्यग्बमनोदीर्णं पित्तश्लेष्मान्नविग्रहैः ।  
 मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बह्वनि च ॥  
 उल्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते ॥ ६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अत्राशु बमनं कार्यं पटोलारिष्टवासकैः ।  
 त्रिफलापुरकृष्णाभिर्विरेकश्चात्र शस्यते ॥ ७ ॥  
 त्रिफलाक्षौद्रसंयुक्तं पिवेद्वा नव कार्षिकम् ।  
 विसर्पिक्तममृतादि भिषगन्नापि योजयेत् ॥ ८ ॥  
 सितां त्रिकटुसंयुक्तां गुडमामलकैः सह ।  
 यवानीं पाययेच्चापि सव्योषध्दारसंयुताम् ॥ ९ ॥  
 राम्नादेवाह्वत्रिफलां साश्वमन्धां शवावरीम् ।  
 यवानीं हिङ्गुसंयुक्तां मुदरदविनिवृत्तये ॥ १० ॥  
 प्रियालं तिखकं खदिरः खदिरासनः ।  
 सप्तपर्णरिमेदा च गणोऽयं स्यादुदरदहा ॥ ११ ॥

सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत्यथ्यान्नभुङ्करः ।  
 तस्य नश्यति समाहा दुदर्दः सर्वदेहजः ॥ १२ ॥  
 सिद्धार्थरजनीकल्कैः प्रपुत्राटतिलैः सदा ।  
 कटुतैलेन संमिश्र मेतदुद्धर्त्तनं परम् ॥ १३ ॥

इति सिद्धार्थकायुर्वर्तनम्

आर्द्रकस्वरसः पेयः पुराणगुडसंयुतः ।  
 शीतपित्तापहः श्रेष्ठो वह्निमान्धविनाशनः ॥ १४ ॥  
 क्षीरस्त्रिन्नानि काश्मर्याः फलान्यग्नन् हृिताशनः ।  
 क्षामिदद्रहराण्येव शीतपित्ते प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥  
 घृतं पीत्वा महातिक्तं शोणितं मोक्षयेत् तथा ।  
 मिग्धस्त्रिन्नस्य संशुद्धि मादौ कोठे समाचरेत् ॥ १६ ॥  
 सर्वतः शुद्धदेहस्य कुष्ठघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।  
 कुष्ठोक्ताश्च क्रियां कुर्या दक्लपित्तघ्नमेव च ॥  
 उददीप्तां क्रियां वापि कोठरोगे समामतः ॥ १७ ॥

निम्बस्य पत्राणि सदा घृतेन धात्रीविमिश्राण्यथवोपयुञ्ज्यात्  
 विस्फोटकण्डू क्षामिश्रीतपित्तमुदर्दकोठौ च कफश्च हन्यात् ॥  
 कुष्ठं हरिद्रासुरसापटोलं निम्बाश्वगन्धासुरदारुशिशु ।  
 ससर्षपं तुम्बुरुधान्यचव्यमिमानी चूर्णानि समानि कुर्यात्  
 तत्तक्रपिष्टं प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्धर्त्तयुतं यतेत ।  
 ततोऽस्य कण्डू पिडका सशोषकुष्ठानि शोथाश्च शमं व्रजन्ति  
 तैलस्योद्धर्त्तने योगे योज्योराज्यादिको गणः ॥ २१ ॥

इति श्रीवह्निसेनसङ्घचित उदर्दशीतपित्तकोठनिदानचिकित्सा-

धिकारः समाप्तः ।

## अथ अम्लपित्तनिदानमाह ।

विरुद्धदुष्टास्त्वविदाह्निपित्तप्रकोपिपानास्रभुजो विदग्धम् ।

पित्तं स्वहेतूपचितं पुरा यत्तदस्त्वपित्तं प्रदन्ति सन्तः ॥ १ ॥

अविपाककृमो क्लेश तित्तास्त्रोद्गारगौरवैः ।

हृत्कण्ठदाहार्चिभिश्चास्त्वपित्तं वदेद्बुधः ॥ २ ॥

दृग्दाहमूर्च्छा भ्रममोहकारि प्रयात्यधो वा विविधप्रकारम् ।

हृत्तामकोठानलसादहर्षस्वेदाङ्गपीतत्वकरं कदाचित् ॥ ३ ॥

वान्तं हरित्पीतकनीलक्षणमारुत्तरक्ताभमतीव चास्त्वम् ।

मांसोदकाभं त्वतिपिच्छिलाभं श्लेष्मानुजातं विविधं रसेन ॥ ४ ॥

भुक्ते विदग्धेऽप्यथवाप्य भुक्ते करोति तित्तास्त्ववमिं कदाचित् ।

उद्गारमेवविधमेव कण्ठहृत्कुक्षिदाहं शिरसो रुजश्च ॥ ५ ॥

करचरणदाहमौष्ण्यं महतीमरुचीं ज्वरश्च कफपित्तम् ।

जनयति कण्ठमण्डलपिडकाशतनिचितगात्ररोगचयम् ॥ ६ ॥

रोगोऽयमस्त्वपित्ताख्यो यत्रात् संसाध्यते नवः ।

चिरोत्थितो भवेद्याप्यः कृच्छ्रसाध्यः स कस्यचित् ॥ ७ ॥

सानिलं सानिलकफं सकफं तच्च लक्षयेत् ।

दोषलिङ्गेन मतिमान् भिषज्ञोऽहकरं हि तत् ॥ ८ ॥

कम्पप्रलापमूर्च्छा चिभिचिमिगात्रावसादशूलानि ।

तमसो दर्शनविभ्रम हर्षणमोहाश्च वातयुते ॥ ९ ॥

कफनिष्ठौवनगौरवजड़तारुचिशीतसादवमिलेपाः ।

दहनबलसादकण्ठनिद्राचिह्नं कफानुगते ॥ १० ॥

उभयमिदमेव चिह्नं मारुतकफसम्भवे भवत्यन्त्रे ॥ ११ ॥

तित्तास्त्रकटुकोद्गारवमिहृत्कण्ठदाहकृत् ।

तमो मूर्च्छार्चिर्दिरालस्यश्च शिरोरुजा ॥

प्रसेको मुखमाधुर्यं श्लेष्मपित्तस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

अथ चिकित्साः ।

अम्लपित्ते तु वमनं पटोलारिष्टवासकैः ।  
 कारयेन्मदनक्षीद्रं सिन्धुयुक्तं ततो भिषक् ॥ १३ ॥  
 विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं मधुधात्रीफलद्रवैः ॥ १४ ॥  
 सम्यग्वान्तविरिक्तस्य सुस्निग्धस्यानुवासनम् ।  
 आस्थापनं चिरोद्भूते देयं दोषान्धपेक्षया ॥ १५ ॥  
 तिक्तभूयिष्ठमाहारं पानं वापि प्रयोजयेत् ।  
 यवगोधूमविक्रती स्तीक्ष्णसंस्कारवर्जिताः ।  
 यथास्वं लाजशक्तून्वा सितामधुयुतान् पिबेत् ॥ १६ ॥  
 पूतीकरञ्जशङ्खानि घृतभृष्टानि रोगिणे ।  
 निवेद्य भोजने कार्यं वमनं कोष्णवारिणा ॥ १७ ॥  
 अलसं मूर्च्छितं तस्य सुखं निर्द्ध्यते यतः ।  
 अरोचकस्य वैरस्य व्रणकण्ठोपलेपनात् ॥ १८ ॥  
 द्वाहादत्रैव वमनं प्रकुर्याद्योगविद्भरः ।  
 धारयेत् कवलानिष्टान् पित्तहानतिरोचकान् ।  
 भृष्टान् कलायानथवा मसूरान् वा प्रकल्पयेत् ॥ १९ ॥  
 ऊर्ध्वगं वमनैर्धीमान्धोगं रेचनैर्हरेत् ॥ २० ॥  
 वमने शोधने जाते यदि दोषो न शाम्यति ।  
 तदा वै शिशिरा लेपा अमृक्क्ष्मावश्च युक्तितः ॥ २१ ॥  
 कम्पप्रलापमूर्च्छाङ्गदाहृद्वृणास्रपित्तिनः ।  
 वातप्रकोपं तृष्णाञ्च रक्षन् शोधनमाचरेत् ॥ २२ ॥  
 चित्रकैरण्डमूलानि यवाश्च सयवासकाः ।  
 जलेन क्षयितं शीतं कोष्ठदाहृजापहम् ॥ २३ ॥  
 अभयापिप्यलीद्राक्षा सिताधन्वयवासकम् ।  
 मधुना कण्ठदाहघ्नं मम्लपित्तहरं परम् ॥ २४ ॥  
 निस्तुषयवधात्री च त्रिगन्धं क्षयितं पिबेत् ।

क्षौद्रयुक्तं निहन्त्याशु छर्दिं पित्ताम्नसम्भवाम् ॥ २५ ॥  
 द्विमोद्धवा निम्बपटोलपत्रं पलचिकं सुकथितं सुशीतम् ।  
 क्षौद्रान्वितं पित्तमनेकरूपं सुदारुणं हन्ति तदम्लपित्तम् ॥ २६ ॥  
 असृतानागरमुस्त किरातसमभागसाधितं यत्तोयम् ।  
 दारुणं तदम्लपित्तं जयत्यवर्ष्यं नृषां सद्यः ॥ २७ ॥  
 पटोलशुण्ठीयवपिप्पलीनां काथं पिबेन्माचिकसम्प्रयुक्तम् ।  
 तदम्लपित्तं विनिहन्ति शूलमग्नेश्च वृद्धिं भुजयोर्बलञ्च ॥ २८ ॥  
 वासासृतापर्पटकं निम्बभूनिम्बमार्कवैः ।  
 त्रिफला कुलकैः काथः सक्षौद्रसाम्लपित्तहा ॥ २९ ॥  
 इति दश्राङ्गकाथः ।

हिङ्गु, च कनकफलानि चिञ्चात्वचा धृतश्च पुटदग्धम् ।  
 शमयति तदम्लपित्तं मन्त्रभुजो यथोत्तरं द्विगुणम् ॥ ३० ॥  
 एलापटोलघनचन्दनधान्वधात्री-  
 वांशीवराङ्गदलनागकणाभयाभिः ।  
 लेहः सिताज्यमधुभिः सितया च पिण्डी  
 सम्यक् कृता शुभदिनेन सुमन्त्रपूता ॥ ३१ ॥  
 हन्यम्लपित्तवमनारुचिदाहमोह-  
 खालित्यमेहतिमिरत्रणशुकदोषान् ।  
 भुक्त्वा नरः सततमामलकीरसेन  
 वृद्धोऽप्यनेन तु भवेत्तरुणो रिरंसुः ॥ ३२ ॥  
 यवकृष्णपटोलामां काथं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।  
 नाशयेदम्लपित्तञ्च ह्यारुचिञ्च वमिन्तथा ॥ ३३ ॥  
 वासानिम्बपटोलत्रिफलासनयासयोजितो जयति ।  
 अधिककफमम्लपित्तं प्रयोजितो गुग्गुलुः क्रमशः ॥ ३४ ॥  
 इति वासादिगुग्गुलुः ।

त्रिकटुकसुकण्टकारीपर्पटकारिष्टकुटजवीजानाम् ।

सौराष्ट्रिकापटोलत्रायन्तीदारुमूर्वाणाम् ॥ ३५ ॥ ।  
 तिक्तामृणालमलयज कलिङ्गकैलाकिराततिक्तानाम् ।  
 सवचातिविषाकेशरदीप्यकमधुशिशुवीजानाम् ॥ ३६ ॥ ।  
 चूर्णं षट्ष्टमिदं पौतं शिशिरेण वारिणा प्रातः ।  
 लौढं चौद्रेण चाम्बपित्तं प्रायेणाधोगतं हन्ति ॥ ३७ ॥ ।  
 अधोगतेऽम्बपित्ते तु पैत्तिकीं ग्रहणीविधिम् ।  
 पाचनीं दीपनीञ्चैव वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥ ३८ ॥ ।  
 ज्वलन्तमिव चात्मानं मन्यते योऽम्बपित्तवान् ।  
 तस्य संशोधनं पथ्यं न शान्तिः शोधनं विना ॥ ३९ ॥ ।  
 अचिरोत्ये चिरोत्ये च वमनं तत्र कारयेत् ।  
 सवाते सविबन्धेऽस्मिन् हिता कंसहरीतकी ॥ ४० ॥ ।  
 क्षौरं तथा गुडञ्चैव सर्पिलेहोऽथवा पुनः ।  
 अम्बपित्ते प्रयोक्तव्यः कफपित्तहरो विधिः ॥ ४१ ॥ ।  
 गुडकूष्माण्डकं चैव तथा खण्डामलक्यपि ।  
 गुडक्षौरकणा मिञ्चं सर्पिरत्रापि योजयेत् ॥ ४२ ॥ ।  
 रक्तपित्तेऽपि यच्चोक्तं यच्छूले चापि पैत्तिके ।  
 तत्सर्वं कारयेद्बीमान् अम्बपित्ते विशिषतः ॥ ४३ ॥ ।  
 पिप्पलीकाथकल्कानां घृतं मिञ्चं मधुप्लुतम् ।  
 पित्रेव्यातः समुत्थाय ह्यम्बपित्तनिवृत्तये ॥ ४४ ॥ ।

इति पिप्पली घृत

शतावरीमूलकल्कं घृतप्रस्थं पयः समम् ।  
 पचेन्मृदग्निना सम्यक् क्षौरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ४५ ॥ ।  
 नाशयेदम्बपित्तञ्च वातपित्तोत्थितं ध्रुवम् ।  
 रक्तपित्तं तृषां मूर्च्छां श्वासं सन्तापमेव च ॥ ४६ ॥ ।

इति शतावरौघ

तिक्तकं षट्पलं सर्पिः पञ्चतिक्तमथापि वा ॥

गुग्गुलुतिक्तकं वापि अम्लपित्ते प्रयोजयेत् ॥ ४७ ॥

धात्रीशतावरीक्षौद्रं तुष्यं शर्करया समम् ।

लिहैत्तदनुपानेन पयसाथ घृतेन च ॥ ४८ ॥

अम्लपित्तं निहन्त्याशु बलिपलितनाशनम् ।

चक्षुष्यमायुष्यतमं चतुःसममुदाहृतम् ॥ ४९ ॥

इति चतुःसमचूर्णम् ।

त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रकं तथा ।

एषां संचूर्णितानान्तु प्रत्येकन्तु पलं भवेत् ॥ ५० ॥

कर्षद्वयं गन्धकस्य तद्वह्निं पारदस्य च ।

विडालपदमात्रन्तु लिह्यात्तन्मधुसपिषा ॥ ५१ ॥

शीतोदकं चानुपिवेत् क्रमाद्भव्यं पयस्तथा ।

अम्लपित्तमग्निमान्यं परिणामरूजं तथा ॥ ५२ ॥

कामलां पाण्डुरोगञ्च हन्यादेतद्रसासृतम् ।

इति रसासृतं चूर्णम् ।

कुडवं नारिकेलस्य जले सृष्टग्निना पचेत् ।

नारिकेलजलाभावे गव्ये पयसि तत्पिवेत् ॥ ५३ ॥

धान्यकं पिप्पली मुस्तं चातुर्जातं विचूर्णितम् ।

प्रत्यकं टङ्गमात्रन्तु श्येते तस्मिन् विनिःक्षिपेत् ॥ ५४ ॥

पलमात्रस्तदर्द्धोऽपि भक्षितः प्रत्यहं नरैः ।

नारिकेलकखण्डोऽयं पुंस्त्वनिद्राबलप्रदः ॥ ५५ ॥

अम्लपित्तं रक्तपित्तं शूलञ्च परिणामजम् ।

क्षयं क्षपयति क्षिप्रं शुष्कं दावानलो यथा ॥ ५६ ॥

इति नारिकेलखण्डः ।

प्रस्थन्तु नारिकेलस्य सूक्ष्मं दृषदि पेपितम् ।

निष्कुलीकृतकूष्माण्ड खण्डानामर्द्धमादकम् ॥ ५७ ॥

तद्वयं भर्जयेद्दध्यै घृते तु कुड्वोन्मते ।



ततस्तत्र क्षिपेच्छुद्धं गोदुग्धं चादकीञ्चितम् ॥ ५८ ॥  
 तत्रैव निक्षिपेद्भव्यां सितां प्रस्थदयोञ्जिताम् ।  
 पचेत्सर्वाणि चैकत्र मृदुना वज्जिना भिषक् ॥ ५९ ॥  
 सुपक्वे शीतले तत्र चूर्णीकृत्य विनिक्षिपेत् ।  
 सूक्ष्मैला धान्यकं धात्री पर्पटं जलदं जलम् ॥ ६० ॥  
 लशीरं चन्दनं द्राक्षा शृङ्गाटं च कसेरुकम् ।  
 त्वक् पत्रकञ्च कर्पूरं कर्षयुग्मं पृथक् पृथक् ॥ ६१ ॥  
 मर्वं समिश्रयेद्रक्षेद्भाजने मृगमये नवे ।  
 पलमात्रमिदं प्रातर्भक्षयेद्वा यथानलम् ॥ ६२ ॥  
 एतन्निषेवितं हन्ति रोगानेतान्न संशयः ।  
 अस्त्रपित्तं ज्वरं पित्तं रक्तपित्तमरोचकम् ॥ ६३ ॥  
 वातरक्तं तृषां दाहं पाण्डुरोगं च कामलाम् ।  
 क्षयं क्षपयति क्षिप्रं शूलञ्च परिणामजम् ॥ ६४ ॥  
 नारिकेलस्य खण्डोऽय मश्विभ्यां भाषितः पुरा ।  
 वर्णदो वृंहणी वृष्यः पुंस्त्वनिद्रा बलप्रदः ॥ ६५ ॥

इति वृद्धनारिकेलखण्ड

नारिकेलफलप्रस्थं पिष्टं घृतविभर्जितम् ।  
 प्रस्थं प्रस्थं समादाय शृण्णस्यूर्णञ्च तद् युतम् ॥ ६६ ॥  
 द्विप्रस्थं नारिकेलाम्बु तत्समं क्षीरमेव च ।  
 धात्र्याश्च स्वरसप्रस्थं खण्डस्यापि तुलां म्यसेत् ॥ ६७ ॥  
 एकीकृत्य पचेत्सर्वं शनैर्मृद्वग्निना भिषक् ।  
 सिद्धशीते प्रदातव्यं चूर्णं तत्र सुकण्ठितम् ॥ ६८ ॥  
 त्रिकटुः सचतुर्जातः प्रत्येकं तु पलोञ्जितम् ।  
 धात्रीजीरकयुग्मञ्च धान्यकं ग्रन्थिपर्णकम् ॥ ६९ ॥  
 तुगापयोदचूर्णानि त्रिकर्षञ्च पृथक् पृथक् ।  
 मधुनः पलानि चत्वारि स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥ ७० ॥

कर्षप्रमाणं कर्त्तव्यं रसं यूषं पिबेदनु ।  
 अम्लपित्तं निहत्याशु शूलं चैव सुदुस्तरम् ॥ ७१ ॥  
 परिणामभवं शूलं पृष्ठशूलं च नाशयेत् ।  
 अन्नोपरि भवं शूलं हृच्छूलं च सुदुस्तरम् ॥ ७२ ॥  
 सर्वशूलहरं श्रेष्ठं वायोर्वेगं यथागिरिः ।  
 कण्ठदाहं च हृद्दाहं कृदिं दृष्णां सुदारुणम् ॥ ७३ ॥  
 कासं पञ्चविधं चैव रक्तपित्तं सुदारुणम् ।  
 पीनसञ्च प्रतिश्यायं यच्छ्माणं विनिहन्ति च ॥ ७४ ॥  
 परं वाजीकरं श्रेष्ठं बलपुष्टिविवर्धनम् ।  
 अग्निसन्दीपनकरं रसायनमिदं शुभम् ॥ ७५ ॥  
 मूत्ररोगेषु सर्वेषु वातरोगेषु शस्यते ।  
 गुदजानि च सर्वाणि तांस्तान् रोगान्निहन्ति च ॥ ७६ ॥  
 रोगानौकविनाशाय लोकानुग्रहहेतुना ।  
 अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठममृताख्यं रसायनम् ॥ ७७ ॥

इति नारिकेलामृतम् ।

त्रिकटु त्रिफला मुस्त बीजं चैव विडङ्गजम् ।  
 एलापत्रं च सर्वाणि समभागानि कारयेत् ॥ ७८ ॥  
 यावन्त्ये तानि सर्वाणि लवङ्गं तत्समं भवेत् ।  
 सर्वचूर्णाद् द्विगुणितं द्विवृच्चूर्णं च कारयेत् ॥ ७९ ॥  
 यावन्त्ये तानि सर्वाणि तावती शर्करा भवेत् ।  
 सर्वमेकीकृतं पात्रे स्निग्धे चैव निधापयेत् ॥ ८० ॥  
 भोजनादौ ततो भक्षेन्माषाष्टकमिदं शुभम् ।  
 शौततोयानुपानञ्च नारिकेलोदकं तथा ॥ ८१ ॥  
 ततो यथेष्टमाहारं कुर्यात् क्षीरोदनञ्च वै ।  
 अम्लपित्तं हरत्याशु शूलदुर्नामनाशनम् ॥ ८२ ॥  
 प्रमेहं विंशतिञ्चैव मूत्राघातं तथाश्मरीम् ।

अतिबलकरं चूर्णमगस्तिमुनिभाषितम् ॥ ८३ ॥

इत्यतिकलकरं चूर्णम्

पिप्पल्याः कुडवं चूर्णं घृतस्य कुडवं द्वयम् ।

पलं षोडशकं खण्डाच्छतावर्ग्याः पलाष्टकम् ॥ ८४ ॥

शिवायाः खरसस्यापि पलं षोडशकं मतम् ।

क्षीरप्रस्थद्वये साध्ये लेहीभूतेऽत्र निक्षिपेत् ॥ ८५ ॥

त्रिजातकाभयाजाजी धान्यमुस्तशिवातुगाः ।

एतेषां कार्ष्णिकं चूर्णं कर्षाहं कृष्णजीरकम् ॥ ८६ ॥

नागरं नागरं जातीफलं समरिचं हिमम् ।

दत्त्वा पलत्रयं क्षौद्रं स्निग्धभाण्डे विनिःक्षिपेत् ॥ ८७ ॥

प्रातर्यथाबलं लिष्ट्वा दम्बपित्तप्रशान्तये ।

हृत्सासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनम् ॥ ८८ ॥

इति पिप्पल्याद्यवसेषः

कूष्माण्डकरसो ग्राह्यः पलानां शतमात्रकम् ।

रसतुल्यं गवां क्षीरं धात्रीचूर्णं पलाष्टकम् ॥ ८९ ॥

लघ्वग्निना पचेत्तावत् यावद्भवति पिण्डितम् ।

धात्रीतुल्या सिता योज्या पलाहं लेहयेदनु ॥ ९० ॥

खण्डकूष्माण्डकं ख्यात मन्त्रपित्तं नियच्छति ।

इति खण्डकूष्माण्डकम्

द्राक्षासृताशक्रपटोलपत्रैः सोशीरधात्रीघनचन्दनैश्च ।

त्रायन्तिका पद्मकिरातधान्यैः कल्कैः पचेत्क्षर्पिरुपेतमेभिः ॥

युञ्जीत मात्रां सहभोजनेन सर्वर्तुपानेऽपि भिषग्विदध्यात्

बलासपित्तं ग्रहणीं प्रवृद्धां कासाग्निसादं ज्वरमन्त्रपित्तम्

सर्वं निहन्याद् घृतमेतदाशु सम्यक् प्रयुक्तं ह्यसृतोपमञ्च ॥ ९१ ॥

इति द्राक्षाद्यं घृतम्

द्राक्षापथ्ये समे कृत्वा तयोस्तुल्यां सितां क्षिपेत् ।

सङ्ख्याच्चद्वयमितं पिण्डिकां कारयेन्निषक् ॥ ८३ ॥

तां खादेदन्नपित्तार्त्तां हृत्कण्ठदहनापहाम् ।

दृड्मूर्च्छाभ्रममन्दाग्निनाशिनीं चामवातहाम् ॥ ८४ ॥

इति द्राक्षादिगुटिका ।

इति वङ्गसेनसङ्घितः अन्नपित्तनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ विसर्पनिदानमाह ।

लवणान्नकटूणादि सेवनाद्दोषकोपतः ।

विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥ १ ॥

पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पा इन्द्रजास्त्रयः ।

वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः ॥

चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते इन्द्रजास्त्रयः ॥ २ ॥

आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थग्राह्यः कफवातजः ।

यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः ॥ ३ ॥

रक्तं लसीका त्वञ्जासं दूथं दोषास्त्रयो मलाः ।

विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः ॥ ४ ॥

तत्र वातात्सर्वीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥

शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्त्तं हर्षवान् ॥ ५ ॥

पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ।

कफात् कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥ ६ ॥

सन्निपातसमुत्पद्य सर्वरूपसमन्वितः ॥ ७ ॥

वातपित्तात् ज्वरहृदि मूर्च्छातीसारदृष्टभ्रमैः ।

अस्थिभेदोऽग्निसदन तमकारोचकैर्युतः ॥ ८ ॥

करोति सर्वदेहञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ।

यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत्तु सः ॥ ९ ॥

शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाशूपचीयते ।  
 अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वात् द्रुतं स च ॥ १० ॥  
 मर्मानुसारी वीसर्पः स्यात्ततोऽतिबलस्ततः ।  
 व्यथिताङ्गं हरेत्संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत् ॥ ११ ॥  
 हिष्माञ्चं स गतोऽवस्था मीदृशीं लभते नरः ।  
 क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्याशनादिषु ॥ १२ ॥  
 चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहसमुद्भवः ।  
 दुष्प्रबोधोऽश्रुते निद्रां सोऽग्निसर्प उच्यते ॥ १३ ॥  
 कफेन रुद्धः पवनो भित्वा तं बहुधा कफम् ।  
 रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्छिराम्नायुमांसगम् ॥ १४ ॥  
 दूषयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् ।  
 ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ं ज्वराम् ॥ १५ ॥  
 श्वासकासातिसारांश्च शोषहिक्कावमिभ्रमैः ।  
 मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गं भङ्गाग्निसदनैर्युतः ॥  
 इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ १६ ॥  
 कफपित्ताज्ज्वरस्तम्भो निद्रातन्द्रा शिरोरुजाः ।  
 अङ्गावसादविक्षेप प्रलापारोचकभ्रमाः ॥ १७ ॥  
 मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्यां पिपासेन्द्रियगौरवम् ।  
 आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां च विसर्पति ॥ १८ ॥  
 प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशे न चातिरुक् ।  
 पिङ्गकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ॥ १९ ॥  
 स्निग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोफवान् गुरुः ।  
 गन्धौरपाकः प्राज्योष्मासृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥ २० ॥  
 पङ्कवच्छीर्णमांसश्च सृष्टस्त्रायुशिरागणः ।  
 श्वगन्धी च वीसर्पः कर्दमाख्यमुशन्ति तम् ॥ २१ ॥  
 वाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ।

वीसर्पं माहृतः कुर्व्यात् कुलत्पसदृशैश्चितम् ॥

स्फोटैः शोथज्वररुजा दाहाब्धं श्यावशोषितम् ॥ २२ ॥

ज्वरातिसारी वमथुस्त्वङ्मांसदरणं क्षमः ।

अरोचकाविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः ॥ २३ ॥

सिध्यन्ति वातकफापित्तक्षता विसर्पाः

सर्वात्मकः क्षतक्षतश्च न सिद्धिमिति ।

पित्तात्मकोऽप्यन्नवपुश्च भवेदसाध्यः

क्ष्ण्णाश्च मर्मसु भवन्ति हि सर्व एव ॥ २४ ॥

तथाच ग्रन्थान्तरात् ।

दृष्ट्वासमांससङ्कोच दाहहिकामदज्वराः ।

विसर्पा मर्मसंरोधा स्तोषां प्रोक्ता ह्युपद्रवाः ॥ २५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सर्वेष्वेव विसर्पेषु कुर्व्यात्क्षुण्णरूक्षणम् ।

विरिकवमनालेप सेचनासृग्बिमोक्षणैः ॥

उपाचरेद्यथादोषं विसर्पानविदाहृभिः ॥ २६ ॥

पटोलपित्तुमर्दाभ्यां पिप्यन्त्या मदनेन वा ।

विसर्पे वमनं शस्तं तथा चेन्द्रयवैः सह ॥ २७ ॥

त्रिफलारससंयुक्तं सर्पिस्त्रिद्वयतया सह ।

प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं वीसर्पज्वरशान्तये ॥ २८ ॥

राक्षा नीलोत्पलं दाह चन्दनं मधुकं बला ।

दृतक्षौरयुतो लेपो वातवीसर्पनाशनः ॥ २९ ॥

शङ्खद्रसं पयो मूत्रं पञ्चमूलं च तत्क्षमम् ।

एतस्सुखीणाकं कार्यं विसर्पेऽनिलसम्भवे ॥ ३० ॥

दणवर्ज्यं विधातव्यं पञ्चमूलचतुष्टयम् ।

प्रदेहसेकौ सर्पिर्भिः विसर्पे वातसम्भवे ॥ ३१ ॥

॥४॥ यथाहा सुरदारु सुस्ता वाराहिकुस्तुम्बुरुक्षणगन्धाः ।

वातेऽर्कवंशार्त्तगलाश्च योज्याः सेके प्रलेपेषु तथा घृतेषु ॥ ३१

द्राक्षारग्वधकाश्मर्यत्रिफलैरण्णपीलुभिः ।

त्रिवृक्षरीतकीभिश्च विसर्पे शोधनं हितम् ॥ ३२ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ प्लक्षवेतसपीलुभिः ।

चन्दनहयमञ्जिष्ठा पद्मकोशीरगैरिकैः ॥ ३४ ॥

शतधीतघृतोन्मिश्रैर्लेपो रक्तप्रसादनः ।

दाहपाकरुजास्रावशोथनिर्वापणः परः ॥ ३५ ॥

शिश्रीषयष्टीनतचन्दनैलामांसीहरिद्राहयकुष्ठवालैः ।

लेपो दशाङ्गः सघृतः प्रयोज्यो विसर्पकुष्ठज्वरशोथहारी ॥३

इति दशाङ्गलेः

प्रपीण्डरीकं मञ्जिष्ठा पद्मकोशीरचन्दनैः ।

मयष्टीन्दौवरैः पौत्ते क्षीरपिष्टैः प्रलेपनम् ॥ ३७ ॥

कशेरुमृङ्गाटकपद्मगुन्द्रा सशैवलाः सोत्पलकर्दमाश्च ।

वस्तान्तराः पित्तकृते विसर्पे लेपो विधेयः सघृतः सुशीतः ।

मृणालचन्दनं लोध्रमृशीरं कमलोत्पलम् ।

शारिवा शल्लकी पथ्या प्रदेहाः पित्तमुद्धराः ॥ ३८ ॥

प्रदेहाः परिषेकाश्च शस्यन्ते पञ्चवल्कलैः ।

पद्मकोशीरमधुक चन्दनैर्वा प्रशस्यते ॥ ४० ॥

न्यग्रोधपादा गुन्द्रा च कदलीगर्भ एव च ।

विषग्रन्थिकलेपः स्याच्छतधीतघृतप्लुतः ॥ ४१ ॥

मांसीसर्जरसं रोध्नं मधुकं सह रेणुभिः ।

हरिणवो मसूराश्च मुद्गाश्चैव सशालयः ॥

पृथक् लेपाः विसर्पघ्नाः सर्वे वा सर्पिषा सह ॥ ४२ ॥

श्लैष्मिके वमनं पूर्वं रेचनं च कफापहम् ॥ ४३ ॥

मदनं मधुकं निम्बं वल्सकस्य फलानि च ।

वमनञ्च विधातव्यं विसर्पे कफसम्भवे ॥ ४४ ॥

गायत्रीसप्तपर्णाष्ट वासारग्वधदारुभिः ।

कूटन्नटैर्भवेत्लेपो विसर्पे श्लेष्मसम्भवे ॥ ४५ ॥

शजाश्वगन्धा सरलाथ कालसेकैः शिवा चाप्यथवाजशृङ्गी ।

गोमूत्रपिष्टैर्विहितः प्रदेहो हन्याद्विसर्पं कफजं च शीघ्रम् ॥ ४६ ॥

त्रिफलापद्मकोशीर समङ्गा करवीरकम् ।

नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥ ४७ ॥

काकजङ्घा शिरीषस्य पुष्पं श्लेष्मातकत्वचम् ।

कृतमालकपत्राणि चाश्वगन्धा प्रियङ्गवः ॥

प्रदेहः कफवीसर्पे कटूणाः सुप्रयोजितः ॥ ४८ ॥

आरग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मातकोद्भवाः ।

शिरीषपुष्पसहिता हिता लेपावचूर्णनैः ॥ ४९ ॥

मुस्तारिष्टपटोलानां काथः सर्वविसर्पनुत् ।

धात्रीपटोलसुहानामथवा घृतसंयुतः ॥ ५० ॥

अमृतघनपटोलं निम्बकल्कैरुपेतम् ।

त्रिफलखदिरसारं व्याधिघातञ्च तुल्यम् ॥

क्वथितमिदमशेषं गुग्गुलोः पादयुक्तम् ।

हरति विषविसर्पान् कुष्ठसङ्घातमाशु ॥ ५१ ॥

निम्बवासाकट, कापटोलं फलत्रिकं चन्दननिम्बसिद्धः ।

विसर्पदाहज्वरशीघ्रकण्डूविस्फोटदृष्टणावमिनुत्कषायः ॥ ५२ ॥

पटोलं पित्तुमर्दञ्च दार्वीं कटु, करोहिणीम् ।

यथ्याङ्गं त्रायमाणाञ्च दद्याद्द्वीसर्पशान्तये ॥ ५३ ॥

त्रायन्तीनिम्बदारु कुण्डलीधात्रीपटोलकटु, काभिः ।

काथो हन्ति विसर्पान्मकरन्दयुतो बद्धमूलान् ॥ ५४ ॥

त्रिदोषजां क्रियां कुर्याद्द्विसर्पे इन्द्रसम्भवे ।

सकफे रक्तपित्ते च त्रिफलां योजयेत् पुरैः ॥ ५५ ॥

दुरालभां पर्पटकं पटोलं कटु, कां तथा ।



कोष्णं गुग्गुलुसंमिश्रं पिबेद्वा खदिराष्टकम् ॥ ५६ ॥  
 वातपित्तप्रशमनमग्निवृद्धिसर्परोहणम् ।  
 कफपित्तप्रशमनं प्रायः कर्दमसंज्ञके ॥ ५७ ॥  
 वातपित्तहरं कर्म ग्रन्थिवीसर्पिणे हितः ।  
 मसूरिस्फोटकुष्ठनी क्रिया योज्या विसर्पिणाम् ॥ ५८ ॥  
 कुष्ठामयस्फोटमसूरिकोक्तं चिकित्सायाप्याशु हरेद्विसर्पान् ।  
 सर्वान्स्तु पक्वान् परिशोध्य धीमान् ब्रणक्रमणोपचरेद्यथोक्तम्  
 यच्च सर्पिर्महातिक्तं पित्तकुष्ठनिवर्हणम् ।  
 निर्दिष्टं तदपि प्राज्ञो दद्याद्द्वीसर्पशान्तये ॥ ६० ॥  
 वृषखदिरपटोलनिम्बपत्र त्वगमृतसुशिवाकषायकल्कैः ।  
 घृतमभिनवमेतदाशु पक्वं जयति खलु विसर्पकुष्ठगुल्मान् ॥

इति वृषाद्यं घृत

द्वे हरिद्रे स्थिरा मूर्वा शारिवा चन्दनद्वयम् ।  
 मधुकं मधुपर्णी च पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ ६२ ॥  
 उशीरमुत्पलं मेदा त्रिफला पञ्चवल्कलम् ।  
 कल्कैरक्षसमैरेभिर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६३ ॥  
 विषवीसर्पविस्फोट कोटिलूतात्रणापहम् ।  
 गौरवाद्यमिति ख्यातं सर्पिः श्रेष्ठमनुत्तमम् ॥ ६४ ॥

इति गौरवाद्यं घृत

कुष्ठेषु यानि सर्पिंश्चि ब्रणेषु विविधेषु च ।  
 विसर्पेषु प्रयोज्यानि सेकालेपनभोजनैः ॥ ६५ ॥  
 करञ्जसप्तश्लद लाङ्गलीकञ्जार्कदुग्धानलभृङ्गराजैः ।  
 तैलं निशामूत्रविषैर्विपक्वं विसर्पविस्फोटविचर्चिकाग्रम् ॥  
 इति करञ्जै

इति वङ्गवेनसङ्घटितः विसर्पनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

## अथ विस्फोटनिदानमाह ।

कटुक्षतीक्ष्णोष्णविदाहिरुक्ताचारैरजोर्णाध्यशनरतपैश्च ।  
 तद्यत्तुदोषेण विपर्ययेण क्षुब्धन्ति दोषाः पवनादयस्तु ॥ १ ॥  
 त्वचमात्रित्य ते रक्तं मांसास्थीनि प्रदूष्य च ।  
 घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुरःसरान् ॥ २ ॥  
 अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः ।  
 क्वचित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटक इति स्मृतः ॥ ३ ॥  
 शिरोरुक् शूलभूयिष्ठं ज्वरस्तृट् पर्वभेदनम् ।  
 सक्लृणवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥ ४ ॥  
 ज्वरदाहरुजास्त्रावपाकदृष्ट्याभिरन्वितम् ।  
 पीतलोहितवर्णश्च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥ ५ ॥  
 कृशरोचकजाद्यानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुता ।  
 श्वेदनश्चिरात्पाकी स विस्फोटः कफात्मकः ॥ ६ ॥  
 वातपित्तात्मको यस्तु कुरुते तीव्रवेदनाम् ॥  
 कण्डूस्तैमित्यगुरुभिर्जानीयात् कफवातिकम् ॥ ७ ॥  
 मध्ये निम्बोन्नतोऽन्ते च कठिनोऽल्पप्रपाकवान् ।  
 दाहरागदृषामोहच्छर्दिस्मूर्च्छांशजो ज्वरः ।  
 प्रलापो वेपथु स्तन्द्रा सोऽसाध्यः स्वाप्तिदोषजः ॥ ८ ॥  
 रक्तारक्तसमुत्थाना गुञ्जाफलनिभास्तथा ।  
 वेदितव्यास्तु रक्तेन प्रैत्तिकेन च ज्ञेयाना ॥  
 न ते सिद्धं समायान्ति सर्वैर्यागवरेरपि ॥ ९ ॥  
 एकदोषोत्थितः साध्यः क्लृप्त्साध्यो द्विदोषजः ।  
 सर्वरूपान्वितो घोर इत्यसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥ १० ॥  
 हिकाश्यासोऽरुचिस्तृष्णा चाङ्गमर्दी हृदि व्यथा ।  
 विसर्पज्वरदृक्क्षामा विस्फोटानामुपद्रवाः ॥ ११ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

लत्रादौ लङ्घनं कार्यं वमनं पथ्यभोजनम् ।  
 यथायुक्तं बलं वीक्ष्य युक्तमुक्तं विरेचनम् ॥ १२ ॥  
 पटोलेन्द्रयवारिष्ट वचामदनसाधितम् ।  
 वमनं तत्रदातव्यं विस्फोटे कफपैत्तिके ॥ १३ ॥  
 क्षुधितं लङ्घिते वान्ते जीर्णशालियवादिभिः ।  
 मुद्गादकौमसूराणां रसैर्वा विश्वसंयुतैः ॥ १४ ॥  
 सुनिषस्यकवेत्राग्रतण्डूलीयककेतकैः ।  
 कुलकाभीरुकैरेभिः सपर्पटकतीनकैः ॥ १५ ॥  
 कर्कोटकारवेक्ष्णैश्च कुसुमैर्निम्बवित्थजैः ।  
 तिक्तद्रव्यसमायुक्तं भोजनं संप्रयोजयेत् ॥ १६ ॥  
 द्विपञ्चमूलं रास्ना च दार्व्युशौरं दुरालभा ।  
 अमृता धान्यकं मुस्तं जयेहातसमुद्भवान् ॥ १७ ॥  
 द्राक्षाकाशमर्थ्यखर्जूरं पटोलेवारिष्टवासकैः ।  
 कटुकालाजदुःस्यर्शैः सितायुक्तं तु पैत्तिके ॥ १८ ॥  
 भूनिम्बनिम्बवासा च त्रिफलेन्द्रयवासकैः ।  
 पिचुमदं पटोलञ्च सच्चौद्रं कफजे हितम् ॥ १९ ॥  
 किराततिक्तकारिष्ट यष्ट्याह्वाम्बुदवासकम् ।  
 पटोलपर्पटोशौरत्रिफलाकौटजान्वितम् ॥  
 द्वादशाङ्गं तथैवैतत्सर्वविस्फोटनाशनम् ॥ २० ॥  
 पटोलामृतभूतिम्ब वासकारिष्टपर्पटैः ।  
 खदिराष्टयुतैः क्षाथो विस्फोटज्वरशान्तये ॥ २१ ॥  
 कुण्डलीपिचुमदर्दाम्बु खदिरैन्द्रयवाम्बुना ।  
 विस्फोटं नाशयत्याशु वायुर्जलधरानिव ॥ २२ ॥  
 अमृतवृषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णं  
 खदिरमसितवेत्रं निम्बपत्रं हरिद्रे ।

विविधविषविसर्पं कुष्ठविस्फोटकण्डू-

रपनयति मसूरीं शीतपित्तं ज्वरञ्च ॥ २३ ॥

पटोलत्रिफलारिष्ट गुडूचीमुस्तचन्दनैः ।

समूर्वा रोहिणी पाठा रजनी सदुरालभा ॥ २४ ॥

कषायं योजयेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

कण्डूत्वग्दोषविस्फोट विषवीसर्पनाशनम् ॥ २५ ॥

श्रीरोषयष्टी नतचन्दनैलामांसीहरिद्राद्वयकुष्ठबालैः ।

श्रीपो दशाङ्गः सष्टतः प्रयोज्यो विसर्पविस्फोटककण्डूहारी ॥ २६ ॥

इति दशाङ्गलेपः ।

चन्दनं नागपुष्पञ्च तण्डुलीयकशारिवे ।

श्रीरोषवल्कलं जातीलेपः स्याद्वाहनाशनः ॥ २७ ॥

विस्फोटव्याधिनाशाय तण्डुलाम्बुप्रपेषितैः ।

बीजैः कुटजवृक्षस्य लेपः कार्यो विजानता ॥ २८ ॥

उत्पलं चन्दनं लोभ्रं मुशीरं शारिवाह्वयम् ।

जलेन पिष्ट्वा लिम्पेत स्फोटदाहार्तिनाशनम् ॥ २९ ॥

श्रीरोषोशीरनागाह्वं हिंसाभिलेपनाद् द्रुतम् ।

विसर्पविषविस्फोटाः प्रशाम्यन्ति न संशयः ॥ ३० ॥

श्रीरोषचन्दनानन्ता तिन्त्रिडीवल्कपूरकैः ।

प्रलेपः सष्टतः कार्यो विस्फोटश्लेष्मनाशनः ॥ ३१ ॥

श्रीरोषोदुम्बरी जम्बु सेकालेपनयोहिताः ।

श्लेष्मातकत्वचो वापि प्रलेपाश्चोतने हिताः ॥ ३२ ॥

श्रीरोषपूगमञ्जिष्ठा चव्यामलकयष्टिकाः ।

सजातिपल्लवक्षीद्रा विस्फोटे कवलग्रहाः ॥ ३३ ॥

पद्मकं मधुकं लोभ्रं नागपुष्पञ्च केशरम् ।

हे हरिद्रे विडङ्गानि सूक्ष्मैला तगरं तथा ॥ ३४ ॥

कुष्ठं लाक्षापत्रकञ्च सिन्धूत्यं तुत्यमेव च ।

तोयेनालोच्य तत्कवं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३५ ॥

यांसं रोगान्निहन्थेतत् तान्निबोध महासुनि ! ।

सर्पकौटादिदृष्टेषु लूतामूत्रकृतेषु च ॥ ३६ ॥

विविधेषु च स्फोटेषु तथा कुष्ठविसर्पिषु ।

नाडीषु गण्डमालासु प्रभिन्नासु विशिषतः ॥ ३७ ॥

अगस्तिविहितं धन्यं पञ्चकं तु महाघृतम् ॥ ३८ ॥

इति पञ्चकं घृत

पटोलसप्तच्छदनिम्बवामा फलत्रिकच्छिन्नरुहाविपक्वम् ।

तत्पञ्चतिलं घृतमाशु हन्ति त्रिदोषविस्फोटविसर्पकण्डूः ॥

इति पञ्चतिलं घृत

कम्पिलकं विडङ्गानि वत्सकं त्रिफलां बलाम् ।

पटोलं पिचुमर्दञ्च लोभं सुस्तं प्रियङ्गुकम् ॥ ४० ॥

धातकीं खदिरं सर्जमेलां चागुरुचन्दनम् ।

पिष्ट्वा तैलं भवेत्साध्यं तत्तैलं व्रणरोपणम् ॥ ४१ ॥

इति कम्पिलकाद्यं तैल

पीत्वा घृतं मञ्जातिक्तं कौशिकेन च साधितम् ।

कटाचिद्रक्तमोक्षञ्च ज्ञात्वा दोषं प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

इति शीवङ्गसेनसङ्कलितः विस्फोटनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ स्नायुनिदानमाह ।

शाखासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत् ।

भित्त्वेव तं क्षते तत्र सोष्ममांसं विशोष्य च ॥ १ ॥

कुर्यात्तन्तुनिभं सूत्रं वृत्तं सितद्युतिं वह्निः ।

शनैः शनैः क्षतादेति छेदात्तत्क्षोपभावहेत् ॥ २ ॥

तत्पाताच्छीथशान्तिः स्वात्पुनः स्नानान्तरे भवेत् ।

स स्नायुकः परिख्यातः क्रियोक्तात्र विसर्पवत् ॥ ३ ॥

वाह्नोर्यदि प्रमादेन व्यथ्यते जङ्घयोरपि ।

सङ्कोचं खञ्जतां चापि छिन्नो नूनं करोत्वसौ ॥ ४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्रेहस्वेदप्रलेपादि कर्म कुर्याद्यथेषितम् ।

रामठं शीततोयेन पीतं तन्तुकरोगनुत् ॥ ५ ॥

मञ्जिष्ठयष्टीमधुकं पयस्या प्रपौण्डरीकं सह पद्मकेन ।

सौगन्धिकं चेति सुखं प्रलेपः शस्तो विसर्पे त्वथ तन्तुरोगे ॥ ६ ॥

इति मञ्जिष्ठादिलेपः ।

स्वेदात् स्नायुकमत्यग्रं भेकः काञ्चिकसाधितः ।

तद्दहव्वूलजं वीजं पिष्टं हन्ति प्रलेपनात् ॥ ७ ॥

गव्यं सर्पिस्त्यहं पीत्वा निर्गूण्डिस्वरसं व्रजम् ।

पिवेत् स्नायुकमत्यग्रं हन्त्यवश्यं न संशयः ॥ ८ ॥

मूलं सुखव्या हिमवारिपिष्टं पानादिकं तन्तुकरोगमुग्रम् ।

शान्तिं नयेत्सत्रणमाशु पुंसां गन्धर्वगन्धेन घृतेन पीतम् ॥ ९ ॥

प्रतिविषमुस्तकभागीं विश्वीषधपिप्यलीविभीतकीनाम् ।

वूर्णमिदं तन्तुन्नं पुंसामुष्णेन वारिणा पीतम् ॥ १० ॥

शिशूमूलदलैः पिष्टैः काञ्चिकेन ससैन्धवैः ।

लेपनं स्नायुकव्याधेः शमनं परमं मतम् ॥ ११ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः स्नायुकरोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ मसूरिकानिदानमाह ।

कटुम्ललवणक्षार विरुद्धाध्यशनाशनैः ।

दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः ॥ १ ॥

क्रुद्धग्रहे क्षणाच्चापि देहे दोषाः समुद्भवाः ।

जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः ॥  
 मसूराकृतिसंस्थानाः पिडकाः स्युर्मसूरिकाः २ ॥  
 तासां पूर्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरतिभ्रमः ।  
 त्वचि शोथः सवैवर्षी नेत्ररागस्तथैव च ॥ ३ ॥  
 स्फोटाः रुक्षारुणाः कृष्णास्तीव्रवेदनयान्विताः ।  
 कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवाः ॥ ४ ॥  
 सन्ध्यास्थिपर्वणां भेदः कासः कम्पोऽरतिः क्लमः ।  
 शोथस्ताल्बोष्ठजिह्वानां तृष्णा चार्चिसंयुता ॥ ५ ॥  
 रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः ।  
 भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ॥ ६ ॥  
 विड्भेदश्चाङ्गमर्दश्च तृष्णारत्यर्चिस्तथा ।  
 मुखपाकोऽक्षिपाकश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ॥  
 रक्तजायां भवन्त्येते विकाराः पित्तलक्षणाः ॥ ७ ॥  
 कफप्रसेकः स्तैमित्यं शिरोरुग् गात्रगौरवम् ।  
 हृत्लासारचितन्द्रार्त्तिर्निद्रालस्यसमन्विताः ॥ ८ ॥  
 श्वेताः स्निग्धा भृशं स्थूलाः कण्डूरा मन्दवेदनाः ।  
 मसूरिकाः कफोत्थाश्च चिरपाकाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ९ ॥  
 नीलाश्चिपिटविस्तौर्णा मध्ये निम्ना महारुजाः ।  
 चिरपाकाः पूतिस्रावाः प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥ १० ॥  
 कण्ठरोधोऽर्चिस्तन्द्रा प्रलापारतिसङ्गताः ।  
 दुश्चिकित्स्या समुद्दिष्टाः पिडकाश्चर्मसन्निताः ॥ ११ ॥  
 रोमकूपोन्नतिसमा लोहिताः कफवातजाः ।  
 कासारोचकसंयुक्ता रोमान्त्यो ज्वरपूर्विकाः ॥ १२ ॥  
 तोयबुद्दसङ्काशास्वग्गताश्च मसूरिकाः ।  
 स्वल्पदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोयं स्रवन्ति च ॥ १३ ॥  
 रक्तस्था लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः ।

साध्या नात्यर्थदुष्टाश्च भिक्षा रक्तं स्रवन्ति च ॥ १४ ॥  
मांसस्थाः कठिनाः स्निग्धाः चिरपाका घनत्वचः ।  
गात्रशूलानिशं कण्डूः तृष्णारुचिसमन्विताः ॥ १५ ॥  
मेटोजा मण्डलाकारा मृदवः किञ्चिदुन्नताः ।  
घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाः ॥  
सम्प्लोहारतिसन्तापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत् ॥ १६ ॥  
क्षुद्रा गात्रसमा रूक्षा क्षिपिटा किञ्चिदुन्नताः ।  
मज्जोत्था भृशसम्प्लोह वेदनारतिसंयुताः ॥ १७ ॥  
किन्दन्ति मर्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति च ।  
भ्रमररेणुव विद्वानि कुर्वन्त्यस्थोनि सर्वतः ॥ १८ ॥  
पक्वाभाः पिङ्काः स्निग्धाः सूक्ष्माश्चात्यर्थवेदनाः ।  
सौमित्यारतिसम्प्लोह दाहोन्मादसमन्विताः ॥ १९ ॥  
शुक्रजायां मसूर्यान्तु लक्षणानि भवन्ति हि ।  
निर्दिष्टं केवलं चिह्नं दृश्यते न हि जीवितम् ॥ २० ॥  
दोषमिन्नास्तु सप्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणैः ॥ २१ ॥  
लम्गता रक्तजाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा ।  
एता विनापि क्रियया प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥ २२ ॥  
वातजा वातपित्तोत्था श्लेष्मवातकृताश्च याः ।  
कृच्छ्रसाध्यमता स्तस्माद्यन्नादेता उपाचरेत् ॥ २३ ॥  
असाध्याः सन्निपातोत्था स्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ।  
प्रबालसदृशाः काश्चित् काश्चिज्जम्बूफलोपमाः ॥ २४ ॥  
लोहजालसमाः काश्चिदलसीफलसन्निभाः ।  
आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः ॥ २५ ॥  
कासो हिक्काप्रकोपश्च ज्वरस्तौत्रः सुदारुणः ।  
प्रलापश्चारतिर्मूर्च्छा तृष्णादाहो विघूर्णता ॥ २६ ॥  
सुखेन प्रसवेद्रक्तं तथा घ्राणेन चक्षुषा ।



कण्ठे घुर्वुरकं कृत्वा श्वसित्यत्यर्थदाकरणम् ॥ २७ ॥  
 मसूरिकाभिभूतस्व यस्यैतानि भिषग्वरः ।  
 लक्षणानीह दृश्यन्ते न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥ २८ ॥  
 मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निःश्वसेत् ।  
 स ध्रुवं त्यजति प्राणांस्तृषार्त्तो वायुदूषितः ॥ २९ ॥  
 मसूरिकान्ते शोथः स्यात् कूर्परे मणिबन्धके ।  
 तथांसफलके वापि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः ॥ ३० ॥  
 अथ अन्यग्रन्थान्तरात् ।

द्वित्रिलवणसंयुक्तो हृन्दोपद्रवसंयुतः ।  
 हृन्दजास्तु त्रयो ज्ञेया मनुष्याणां मसूरिकाः ॥ ३१ ॥  
 कफवातादिसम्भूतः कोद्रवो नाम संज्ञितः ।  
 लोके वदन्ति कक्षाकः स पाकं न च गच्छति ॥ ३२ ॥  
 यवशूकवदङ्गेषु विध्यति च विशेषतः ।  
 सप्ताहाद्वाद्दशाहाद्वा स्वस्थो भवति मानवः ॥ ३३ ॥

अथ चिकित्साभाह ।

मसूरिकायां कुष्ठोक्ता प्रलेपादिक्रिया हिता ।  
 पित्तश्लेष्मविसर्पोक्ता क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥ ३४ ॥  
 वेणुत्वक् सुरसा लाक्षा कर्पासास्थि मसूरिकाः ।  
 यवपिष्टं विषं सर्पिर्वचा ब्राह्मी सुवर्चला ।  
 धूपनार्थं यथालाभं धूममेतत् प्रयोजयेत् ॥ ३५ ॥  
 आदावेतत् प्रयोक्तव्यं नश्नन्त्याश्च मसूरिकाः ।  
 न गृह्णन्ति विषं केचित् यथालाभश्रुतेरिह ॥ ३६ ॥

इति धूपः ।

श्वेतचन्दनकल्केन हिलमोषाभवं रसम् ।  
 पिवेन्मसूरिकारम्भे नैस्त्रं वा केवलं रसम् ॥ ३७ ॥  
 विल्वपत्ररसेनैव मूर्च्छितः पारदो रसः ।

हिलमोचरसं पीतं हृन्ति माधिकसंयुतम् ॥ ३८ ॥  
 मसूरीं सर्वजां शीघ्रमस्त्रिजां सर्वदेहजाम् ।  
 वमने मरणं प्रोक्तां स्तब्धने जीवनं मतम् ॥ ३९ ॥  
 सर्वासां वमनं पूर्वं पटोलारिष्टवासकैः ।  
 कषायैश्च वचा बल्लयष्ट्याह्ण फलकल्कितैः ॥ ४० ॥  
 सत्तौद्रं पाययेन्नाह्वया रसं वा हिलमोचकम् ।  
 वान्तस्य रेचनं देयं श्रमनं वाऽवली नरे ॥ ४१ ॥  
 उभाभ्यां हृतदोषस्य विशुष्यन्ति मसूरिकाः ।  
 निर्विकाराश्चाल्पपूयाः पच्यन्ते चाल्पवेदनाः ॥ ४२ ॥  
 बाणौरविल्वजनितं क्वाथं पर्युषितमुत्तमे दिवसे ।  
 चैत्रस्य पापरोगं पिबेत्तां न भवे द्रुतं चैतत् ॥ ४३ ॥  
 नारीणां वामपादस्थं नराणामपसव्यगम् ।  
 पापरोगं त्यजेद्दूराच्छिरास्थिविनिवारणम् ॥ ४४ ॥  
 चैत्रसितभूतदिने रक्तपताका स्रुहीभवने ।  
 धवलितकलसे न्यस्ता पापरुजो दूरतो धत्ते ॥ ४५ ॥  
 पटोलं सारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ।  
 खदिरः पिचुमर्दश्च बला धात्री विकङ्कतम् ।  
 एषां कषायपानन्तु हन्ति वातमसूरिकाम् ॥ ४६ ॥  
 द्विपञ्चमूलं रास्ना च धातुशरीरं दुरालभा ।  
 सामृतं धान्यकं मुस्तं अयेद्वातमसूरिकाम् ॥ ४७ ॥  
 न्यग्रोधप्लक्ष्मश्चिष्टा शिरीषोदुम्बरत्वचाम् ।  
 ससर्पिष्कं मसूर्यान्तु वातजायां प्रलीपनम् ॥ ४८ ॥  
 गुडूचीं मधुकं रास्नां पञ्चमूलं कनिष्ठकम् ।  
 चन्दनं काशमर्थफलं बलामूलं विकङ्कतम् ।  
 पाककाले मसूर्यान्तु वातजायां प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥  
 गुडूची मधुकं द्राक्षा मोरटं दाडिमैः सह ।

पाककाले प्रदातव्यं भेषजं गुडसंयुतम् ॥ ५० ॥  
 तेन पाकं व्रजत्याशु न च वायुः प्रकुप्यति ॥ ५१ ॥  
 लिङ्घ्याददरचूर्णन्तु पाचनार्थञ्च गुडेन तु ।  
 कफवातकृतास्तेन पच्यन्ते च मसूरिकाः ॥ ५२ ॥  
 शोधनं पित्तजायान्तु कार्यं वैद्येन जानता ।  
 तत्रादौ तर्पणं कार्यं लाजचूर्णैः सशर्करैः ॥ ५३ ॥  
 भोजनं तिक्तयूषैश्च प्रतुदानां रसेन वा ।  
 भोजनं चाथवा कार्यं दुष्टव्रणविसर्पिणाम् ॥ ५४ ॥  
 आदावेव मसूर्यान्तु पित्तजायां प्रयोजयेत् ॥ ५५ ॥  
 निम्बपर्पटकं पाठा पटोलं चन्दनद्वयम् ।  
 वासा दुरालभा धात्री व्योषं कटुकरोहिणी ॥ ५६ ॥  
 एतत्फलं शृतं शीतं मधुशर्करयान्वितम् ।  
 मसूर्यान्तु प्रयोक्तव्यं पित्तजायां विजानता ।  
 दाहे ज्वरे विसर्पे तु व्रणे पित्ताधिके तथा ॥ ५७ ॥  
 द्राक्षा काश्मर्यखर्जूरपटोलारिष्टवासकैः ।  
 लाजामलकदुस्यर्शैः सितायुक्तन्तु पैत्तिके ॥ ५८ ॥  
 शिरीषोदुम्बराश्वत्थ पीलु न्यग्रोधवल्कलैः ।  
 प्रलेपः सष्टतः शीघ्रं व्रणवीसर्पदाहहा ॥ ५९ ॥  
 श्यामा पर्पटकारिष्ट चन्दनद्वयमूलकैः ।  
 धात्री तिक्तवृषोशीर यासैश्च कथितं जलम् ।  
 पीतं मसूरिकां हन्ति पित्तजां दाहसंयुताम् ॥ ६० ॥  
 मोरटं काश्मर्यफलं शृतशीतं सशर्करम् ।  
 लाजाचूर्णयुतं दद्यात् पित्तजायान्तु पाचनम् ॥ ६१ ॥  
 दुरालभा पर्पटकं पटोलं कटुरोहिणी ।  
 श्लैष्मिक्यां पित्तजायाश्च पाने निष्काप्य दापयेत् ॥ ६२ ॥  
 भूनिम्बो मुस्तकं वासा त्रिफलेन्द्रियवासकम् ।

पिचुमर्दः पटोलञ्च सक्षौद्रं योजितं हितम् ॥ ६३ ॥

खदिरारिष्टपत्रैश्च शिरीषोदुम्बरत्वचा ।

कुर्थांल्लेपं कफोत्थायां पित्तजायामथापि वा ॥ ६४ ॥

वृषस्य स्वरसं दद्यात् क्षौद्रयुक्तं कफाल्पके ॥ ६५ ॥

कफजायां मसूर्यान्तु कठिनायां विशेषतः ।

पाचनाय प्रदातव्यं लेपनं दधिस्तुभिः ॥ ६६ ॥

पटोलकुण्डलीमुस्त वृषधान्ययवामकैः ।

भूनिम्बनिम्बकटुका पर्पटैश्च शृतं जलम् ॥ ६७ ॥

मसूरीं शमयेदामां पक्वां चैव विशोधयेत् ।

नातःपरतरं किञ्चिद्विस्फोटज्वरशान्तये ॥ ६८ ॥

इति पटोलादिकाथः ।

पटोलमुस्तारुणतण्डुलीयकं पचेद्हरिद्रामलकल्लसंयुतम् ।

मसूरिविस्फोटविसर्पशान्तये तदेव रोमान्तिवमिज्वरापहम् ॥ ६९ ॥

निम्बपर्पटकं द्राक्षा पटोलं कटुरोहिणी ।

वासा दुरालभा धात्री चोशीरं चन्दनद्वयम् ॥ ७० ॥

एष निम्बादिकः क्वाथः पीतः शर्करयान्वितः ।

मसूरीं सर्वजां हन्ति ज्वरविसर्पसम्भवाम् ।

उत्थिता प्रविशेद्यातु पुनस्तां वाह्यतो नयेत् ॥ ७१ ॥

इति निम्बादिकाथः ।

काञ्चनारत्वचः क्वाथ स्ताप्यचूर्णावचूर्णितः ।

निर्घ्न्यान्तः प्रविष्टान्तु मसूरीं वाह्यतो नयेत् ॥ ७२ ॥

पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं तस्यैव धात्रीखदिरैश्च संयुतम् ।

पेक्जलेन कथितं सुशीतलं मसूरिकारोगविनाशनं परम् ॥ ७३ ॥

सुखवीपत्रनिर्घ्नासं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ।

रोमन्ती ज्वरवीसर्प मसूरीशान्तये पिवेत् ॥ ७४ ॥

दुरालभापर्पटकं पटोलं कटुरोहिणी ।

श्लेष्मपित्तमसूर्यान्तु क्वाथमेषां प्रयोजयेत् ॥ ७५ ॥  
 रसं पूतिकरञ्जस्य चामलक्या रसं तथा ।  
 पिबेत्सशर्कराक्षौद्रं शोफनुत्कफपैक्तिके ॥ ७६ ॥  
 अमृतादिकषायन्तु जयेत्पित्तकफात्मिकीम् ।  
 तथा शोणितसंसृष्टं जयेच्छोणितमोक्षणेः ॥ ७७ ॥  
 काश्चिद्दिना प्रयत्नेन सिद्धन्त्याशु मसूरिकाः ।  
 कच्छात् कच्छतराः काश्चित् काश्चित्प्रिध्यन्ति वा नवा ।  
 काश्चिन्नैव प्रसिध्यन्ति साध्यमानाः प्रयत्नतः ॥ ७८ ॥  
 सौवीरेण तु सम्पिष्टं मातुलुङ्गस्य केशरम् ।  
 प्रलेपात्पाचयत्याशु दाहं वापि नियच्छति ॥ ७९ ॥  
 पाददाहन्तु कुरुते पिडका पादजा भृशम् ।  
 तत्र सेकं प्रकुर्वीत बहुशस्तण्डुलाम्बुना ॥ ८० ॥  
 पाककाले तु सर्वांस्तान् विशोषयति मारुतः ।  
 तस्मात्संहृंहणं कार्यं नतु पथ्यं विशेषणम् ॥ ८१ ॥  
 लिह्याच्च वादरं चूर्णं पाचनार्थं गुडेन तु ।  
 अग्नेनाशु विपच्यन्ते वातपित्तकफात्मकाः ॥ ८२ ॥  
 शूलाधानपरीतस्य कम्पमानस्य वायुना ।  
 धन्वमांसरसाः शस्ता ईषत्सैन्धवसंयुताः ॥ ८३ ॥  
 दाडिमास्त्ररसैर्युक्ता यूषाः स्युस्त्वरुचौ हिताः ॥ ८४ ॥  
 पिबेदश्लेष्मस्तप्तशीतं भावितं खट्विरासनेः ॥ ८५ ॥  
 शीचे वारि प्रयुञ्जीत गायत्रिबहुवारजम् ॥ ८६ ॥  
 जातौपत्रसमञ्जिष्ठा दावीं पूगफलं शमी ।  
 धात्रीफलं समधुकं कथितं मधुसंयुतम् ॥  
 मुखत्रणे कण्ठरोगे गण्डूप्रार्थं प्रशस्यते ॥ ८७ ॥  
 अश्वतोः सेकं प्रशंसन्ति गवेष्टुमधुकास्त्रुना ॥ ८८ ॥  
 मधुकं त्रिफला मूर्वा दावीत्सङ्गीलसुत्पलम् ।

उशीरलोध्रमञ्जिष्ठा लेपाश्चाद्योतने हिताः ॥ ८८ ॥

नश्यन्त्यनेन दृग्जाता मसूर्या न भवन्ति च ।

प्रलेपमञ्चनं दद्याद्द्वहवारस्य बल्कलैः ॥ ८९ ॥

पञ्चवल्कलचूर्णेन क्लिन्ना स्राववती तथा ।

दशाङ्गलेपचूर्णेन चूर्णिता शान्तिमेति च ॥ ९१ ॥

कृमिपातभयाच्चापि धूपयेत्सरलादिभिः ।

वेदनादाहशान्थर्थं स्नुतानां च विशुद्धये ॥ ९२ ॥

तथाष्टाङ्गावलेहोऽत्र कबलश्चार्द्रकादिभिः ॥ ९३ ॥

नेशादयोशीरशिरीषमुस्तकैः सलोध्रमद्रश्रियनागकेशैः ।

सिद्धविस्फोटविसर्प कुष्ठदौर्गन्ध्यरोमान्तिहरः प्रदेहः ॥ ९४ ॥

पञ्चतिलं प्रयुञ्जीत पानाभ्यञ्जनभोजनैः ।

कुर्याद्द्वणविधानञ्च तैलादीन् वर्जयेच्चिरम् ॥ ९५ ॥

निम्बवव्वूरिकाशोकविम्बीवेतसवल्कलम् ।

शृतशोतं प्रयोक्तव्यं स्रावप्रञ्चालने सदा ॥ ९६ ॥

जपहोमोपचारेश्च दानस्वस्त्ययनादिभिः ।

घण्टाकर्णं द्विजान् गाश्च शिवं गीरीञ्च पूजयेत् ॥ ९७ ॥

अग्दानि विषघ्नानि रत्नानि च भिषग्वरः ।

धारयेद्वाचयेच्चापि वैनतेयस्य संहिताम् ॥ ९८ ॥

क्त्वा दार्वीकषायञ्च कल्कैरेभिः पचेद् दृढम् ।

दशमूलीबलापथ्या कुष्ठरास्ना विभीतकैः ॥ ९९ ॥

दार्वीत्वग्नक्तमालैश्च समञ्जिष्ठैः सुपेषितैः ।

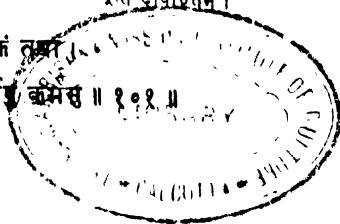
अपक्वाः पाचयत्वाश्च पक्वाश्चैव विशोधयेत् ॥

सुद्रास्तु शमयत्येतत् सेकादपि मसूरिकाः ॥ १०० ॥

इति दार्वीघृतम् ।

मसूरीषु प्रयुञ्जीत गौराद्यं पक्वकं तस्य

नेत्रं शैरीषिकं चापि भिषक् सर्वे कर्मसु ॥ १०१ ॥



कूर्परादिभवे शोथे यन्नास्तिङ्घ्रिः प्रजायते ।

व्रणशोथहरैर्योगैर्वातयोगहरैस्तथा ॥ १०२ ॥

दुष्टव्रणेषु तेष्वेव जलौकाभिर्हरैदसृक् ॥ १०३ ॥

इति श्रीवङ्गसेनसङ्घचितः मसूरिकानिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ क्षुद्ररोगनिदानमाह ।

स्निग्धाः सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभाः ।

कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिकाः ॥ १ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

तत्राजगल्लिकामामां जलौकाभिरुपाचरेत् ।

शुक्तिसौराष्ट्रिकाक्षारकल्कैश्चालेपयेन्मुहुः ॥ २ ॥

कठिनां क्षारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम् ।

श्यामालाङ्गलिकामूर्वाकल्कैर्वापि विलेपयेत् ॥

पक्वां ब्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥ ३ ॥

अथ निदानमाह ।

विहृतास्यां महादाहां पक्वोदुम्बरसन्निभाम् ।

प्रमण्डलां पित्तकृतां विहृतां नाम तां विदुः ॥ ४ ॥

पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिडिकाभिः समाचिताम् ।

इन्द्रवृहन्तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् ॥ ५ ॥

मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरत्तं पिडिकान्वितम् ।

रुजाकरीं गर्दभिकां तां विद्याद्वातपित्तजाम् ॥ ६ ॥

वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्निजः ।

स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः ॥ ७ ॥

कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिडिकामुग्रवेदनाम् ।

स्थिरां पनसिकां तान्तु विद्यादन्तः प्रपाकिनीम् ॥ ८ ॥

विसर्पवत्सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् ।  
 दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्दभः ॥ ८ ॥  
 पिडिकामुत्तमाङ्गस्थं वृत्तामुग्ररुजाकरीम् ।  
 सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवेन्निकाम् ॥ १० ॥  
 बाहुपार्श्वसकक्षेषु कृष्णस्फोटं सवेदनाम् ।  
 पित्तप्रकोपसंभूतां कक्षामित्यभिनिर्देशेत् ॥ ११ ॥  
 एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिडिकां स्फोटसन्निभाम् ।  
 त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचक्षते ॥ १२ ॥

अथ चिकित्साभाह ।

विवृतामिन्द्रवृद्धां च गर्दभीं जालगर्दभम् ।  
 इरिवेन्नीं गन्धनामां कक्षाविस्फोटकांस्तथा ॥  
 पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्विषक् ॥ १३ ॥  
 रोपयेत्सर्पिषा पक्वान् सिद्धेन मधुरौषधैः ॥ १४ ॥  
 सुरदारुशिलाकुष्ठैः स्वेदयित्वा प्रलेपयेत् ।  
 कफमारुतशोथघ्नो लेपः पाषाणगर्दभे ॥  
 परिपाकगतं भित्वा व्रणवत् समुपाचरेत् ॥ १५ ॥  
 नौलीपटोलयोर्मूलं जलपिष्टं घृतप्लुतम् ।  
 निहन्ति लेपनाम्नं जालगर्दभजां रुजम् ॥ १६ ॥

अथ निदानभाह ।

घनामवक्त्रां पिडिकामुन्नतां परिमण्डलाम् ।  
 शन्नालजौमल्पपूयां तां विद्यात्कफवातजाम् ॥ १७ ॥  
 यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता ।  
 पिडिकाश्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥ १८ ॥  
 ग्रथिताः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोन्नताः ।  
 कफानिलाभ्यां पिडिका ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ॥ १९ ॥



अथ चिकित्सांशः ।

अलजीं यवप्रख्याञ्च पनसीं कच्छपीं तथा ।  
पाषाणगर्दभश्चैव पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ॥ २० ॥  
मनःशिला देवदारु कुष्ठकल्कैः प्रलेपयेत् ।  
पक्वान् व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥ २१ ॥

अथ निदानमाह ।

गन्धौरामल्पसंरम्भां सवर्णांमुपरिस्थिताम् ।  
पादस्यानुशयीं तान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् ॥ २२ ॥

अथ चिकित्सांशः ।

श्लेष्मविद्रुधिकल्केन जयेदनुशयीं भिषक् ॥ २३ ॥

अथ विदारिकानिदानमाह ।

विदारिकन्द्वहृत्तां कक्षावङ्गणसन्धिषु ।  
विदारिकामिति वदेत् सरुजां सर्वलक्षणाम् ॥ २४ ॥

अथ विदारिकाचिकित्सांशः ।

रक्तावसेकैर्वह्नुभिः स्वेदनैरपतर्पणैः ।  
जयेद्द्विदारिकां लेपैः शिशुदेवद्रुमोज्ज्वैः ॥  
नगवृत्तिकवर्षाभू विल्वमूलैरथापि वा ॥ २५ ॥  
पक्वां विदार्य शस्त्रेण पटोलपिचुमर्दयोः ।  
कल्केन तिलयुक्तेन सर्पिर्मिश्रेण लेपयेत् ॥ २६ ॥  
बद्धा च क्षीरवृक्षस्य कषायैः खदिरस्य च ।  
व्रणं प्रक्षालयेच्छुद्धां ततस्तां रोपयेत्पुनः ॥  
रोपणार्थं हितं तैलं कषायमधुरैः शृतम् ॥ २७ ॥  
कच्छपिकां पनसिका मनेन विधिना भिषक् ।  
साधयेत्कठिनानन्याच्छीथान् दीपसमुद्भवान् ॥ २८ ॥

अथ शर्करावृन्दनिदानमाह ।

प्राप्य मांसं शिरां स्नायुं श्लेष्ममेदस्तथानिलः ।

प्रथिं करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम् ॥ २९ ॥

स्रवत्यास्रावमनिलस्तत्र वृष्टिं गतः पुनः ।

मांसं विशोथ्य ग्रथितां शर्करां जनयत्यतः ॥ ३० ॥

दुर्गन्धिं क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः ।

स्रवन्ति रक्तं स्रष्टसा तं विन्द्याच्छर्करावुदम् ॥ ३१ ॥

अथ शर्करावुदचिकित्सायाः ।

मेदोऽवुदविधानेन साधयेच्छर्करावुदम् ॥ ३२ ॥

कच्छा विचर्चिका पामालसकाः कुष्ठलिङ्गकाः ।

कुष्ठरोगोक्तविधिना एतांस्तादृदुपाचरेत् ॥ ३३ ॥

लेपश्च शस्यते सिकथ्यशताह्वागौरसर्षपैः ।

वचादावीसर्षपैर्वा तैलं वा नक्तमालजम् ॥

सारतैलमथाभ्यङ्गं कुर्वीत कटुकैः शृतम् ॥ ३४ ॥

अथ तिलकालकनिदानमाह ।

सममुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् ।

सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्मी जन्तुमणिस्तु सः ॥ ३५ ॥

श्रवेदनं स्थिरञ्चैव यस्मिन् गात्रे प्रदृश्यते ।

माषवत् कृष्णमुत्सन्न मनिलाभ्याषमादिश्रेत् ॥ ३६ ॥

कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि वा ।

वातपित्तकफोद्वेके तान्विन्द्यात् तिलकालकान् ॥ ३७ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

चर्मकीलं जन्तुमणिं माषकांस्तिलकालकान् ।

उत्कृत्य शस्त्रेण दह्येत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥ ३८ ॥

अथ निदानमाह ।

शास्त्रलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः ।

जायन्ते पिङ्गका यूनां विज्ञेया मुखदूषिकाः ॥ ३९ ॥

महदा यदि वास्यं स्वाच्छ्रावं वा यदि वा सितम् ।

नीरुजं मण्डलं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥ ४० ॥  
 क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ।  
 मुखमागम्य सहसा मण्डलं विमृजत्यतः ।  
 नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत् ॥ ४१ ॥  
 कृष्णमेवं गुणं गात्रे मुखे वा नीलिकां विदुः ॥ ४२ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

युवानपिडकान्यच्छनीलिकाव्यङ्गशर्कराः ।  
 शिराव्यधैः प्रलेपैश्च जयेदभ्यञ्जनैस्तथा ॥ ४३ ॥  
 अङ्गुलस्य चतुर्भागो मुखलेपो विधीयते ।  
 मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्द्धाङ्गुलो भवेत् ।  
 स्थितिकाले च शुष्कत्वं शुष्को दूषयति त्वचम् ॥ ४४ ॥

इति मुखलेपमात्रे ।

रोध्रधान्यवचालेपः तारुण्यपिडकापहः ।  
 तदद्गोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनात् ॥ ४५ ॥  
 मिद्धार्थकवचालोध्रसैन्धवैश्च प्रलेपनम् ।  
 वमनञ्च निहन्त्याशु पिडकां यौवनोद्भवाम् ॥ ४६ ॥  
 व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।  
 लेपः सनवनीतो वा श्वेताश्वखुरजा मषी ॥ ४७ ॥  
 रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा कुष्ठरोध्रप्रियङ्गवः ।  
 वटाङ्गुरमसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥ ४८ ॥  
 व्यङ्गानां लेपनं शस्तं रुधिरैश्च शशस्य च ।  
 व्यङ्गे मञ्जिष्ठया कुर्यात् लेपनं मधुसंयुतम् ॥ ४९ ॥  
 तिलतैलं प्रतिमर्षात् त्रिसप्ताहात् कृताभवम् ।  
 नश्यन्ति चण्डपिडकाः पयोत्या इव घर्मतः ॥ ५० ॥  
 मातुलुङ्गजटासर्पिः शिलागोशक्ततो रसः ।  
 मुखकान्तिकरो लेपः पिडका व्यङ्गकालजित् ॥ ५१ ॥

परिणतदधिशरपुङ्खैः कुवलयदलकुष्ठचन्दनोशीरैः ।  
मुखकमलकान्तिकारी पिङ्कान् तिलकालकान् जयति ॥ ५२  
त्रिभुवनविजयापत्रं मूलं स्थविरस्य शिंशपा चैभिः ।  
कल्पितमुहूर्त्तनं वै न्यच्छ्वयङ्गापहं सिद्धम् ॥ ५३ ॥  
अर्कक्षीरहरिद्राभ्यां मर्दयित्वा प्रलेपनात् ।  
मुखकार्णाग्रं शमं याति चिरकालोद्भवं ध्रुवम् ॥ ५४ ॥  
गोमयस्य रसः सर्पिः मातुलुङ्गं मनःशिला ।  
मुखस्य वर्णकरणं तिलकालकनाशनम् ॥ ५५ ॥  
वटस्य पाण्डुपत्राणि मालतीरक्तचन्दनम् ।  
कुष्ठं कालीयकं लोभ्रमेभिर्लेपं प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥  
युवानपिटिकानान्तु व्यङ्गानाञ्च विनाशनम् ।  
मुखं पद्मनिभं कुर्यात् नीलिकादिविवर्जितः ॥ ५७ ॥  
यवान् सर्जरसं लोभ्रमुशीरं चन्दनं मधु ।  
घृतं गुडञ्च गोमूत्रे पचेदादर्वीलेपनम् ॥ ५८ ॥  
तदभ्यङ्गान्निहन्त्याश्च नीलिकां व्यङ्गदूषिकाम् ।  
मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥ ५९ ॥  
कालोयकोत्पलाऽमयदधिसरवरास्थिमध्यफलिनौभिः ।  
लिप्तं भवति हि बदनं शाश्वतं सप्तरात्रेण ॥ ६० ॥  
रत्नोन्नशर्वरौह्यमञ्जिष्ठागैरिकाङ्गवस्तिपयः ।  
सिद्धेन लिप्तमाननमुद्यच्छरदिन्दुविम्बवद्धि भाति ॥ ६१ ॥  
प्रियङ्गुचन्दनं लोभ्रं कुष्ठं पाण्डुवटच्छदम् ।  
कालीयकान्वितं लेपात् कुर्याच्चन्द्रनिभं मुखम् ॥ ६२ ॥  
हरिद्राहययष्ट्याङ्गकालियककुचन्दनैः ।  
प्रपीण्डुरीकमञ्जिष्ठा पद्मकं कुष्ठकुङ्कुमम् ॥ ६३ ॥  
कपित्थतिन्दुकप्लक्षवटपत्रैः पयोऽन्वितैः ।  
पाचयेत् कल्कितैरैस्त्रैस्त्रैलं वाभ्यञ्जने चरेत् ॥ ६४ ॥

विप्लवं नीलिकाव्यङ्गतिलकाम्मुखदूषिकान् ।

नित्यसेवी जयेत् चिप्रं मुखं कुर्यान्मनोहरम् ॥ ६५ ॥

इति हरिद्राद्यं तैलम् ।

मञ्जिष्ठाकेशरं लाक्षा सर्षपालोध्रचन्दनम् ।

प्रपीण्डरीकं मधुकं पतङ्गं गैरिकं वचा ॥ ६६ ॥

कर्पासास्थिशिलामञ्जकपैः कल्केर्वयोऽन्वितैः ।

पचेत्तैलस्य कुडवं मञ्जाक्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ६७ ॥

सिद्धेऽवतारिते दद्यात् मधुच्छिष्टं द्विरंशकम् ।

स्रक्षयेन्मुखमेतेन सप्तरात्रमतन्द्रितः ॥ ६८ ॥

पिडकास्तेन शाम्यन्ति तिलका व्यङ्गकालिकाः ।

मुखकार्ण्यजन्तुमणि पद्मिनीकण्ठकास्तथा ।

मञ्जिष्ठाद्यमिदं तैलं मुखवर्णप्रसाधनम् ॥ ६९ ॥

इति मञ्जिष्ठाद्यं तैलम् ।

मधूकस्य कषायेण तैलस्य कुडवं पचेत् ।

कल्केः प्रियङ्गुमञ्जिष्ठा चन्दनोत्पलकेशरैः ॥ ७० ॥

कनकं नाम तत्तैलं मुखकान्तिकरं परम् ।

अभीक्ष्णनीलिकाव्यङ्गशोधनं परमर्चितम् ॥ ७१ ॥

इति कनकतैलम् ।

कुङ्कुमं चन्दनं पत्रं मुशीरं चन्दनोत्पलम् ।

गोरोचना हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ॥ ७२ ॥

पतङ्गं शारिवालोध्रं कुष्ठं गैरिककेशरम् ।

स्वर्णमाक्षीप्रियङ्गुश्च कालीयं रत्नचन्दनम् ॥ ७३ ॥

एतैरक्षसमैर्भागैस्तैलप्रस्थं त्रिपाचयेत् ।

अभ्यङ्गो राजपद्मीभ्यां ये चाभ्ये धनिनो नराः ॥ ७४ ॥

तिलकापिडकाव्यङ्गनीलिकामुक्षदूषिकाः ।

शर्कराश्च शरीरस्य दुग्ध्यायाश्च विसर्षणम् ॥ ७५ ॥

नाशयत्याश जनयेद्रूपञ्चापि मनोरमम् ।

पद्मकेशरवर्णाभिं मुखं भवति कान्तिमत् ॥ ७६ ॥

इति कुङ्कुमाद्यं तैलम् ।

अथ निदानमाह ।

कण्टकैराचितं वृत्तं मण्डलं पाण्डु कण्ठूरम् ।

पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ॥ ७७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पद्मिनीकण्टके रोगे कर्दयेन्निम्बवारिणा ।

तेनैव मिद्धं सक्षीद्रं सर्पिष्यातुं प्रदापयेत् ॥ ७८ ॥

निम्ब्वारगन्धकस्फैर्वा मुहुसहर्त्तनं हितम् ॥ ७९ ॥

अथ पाददारौनिदानमाह ।

परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः ।

पादयोः कुरुते दारौं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥ ८० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पाददार्थ्यां शिरां प्राञ्जी मोक्षयेत्तलशीधिनीम् ।

स्रहस्त्रेदोपपन्नौ तु पादौ वा लेपयेन्मुहुः ।

मधुच्छिष्टवसामज्जो घृतैः चारविमिश्रितैः ॥ ८१ ॥

सर्जाहसिन्धुवयोस्त्रुणं मधुघृताप्लुतम् ।

निर्मथ्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्जनम् ॥ ८२ ॥

मधुसिक्थकसैन्धवघृतगुडमहिषाख्यसालनिर्यासैः ।

गैरिकसहितैर्लेपः पादस्फुटनापहः सिद्धः ॥ ८३ ॥

खाखसजालीमुस्तकहविषा संलिप्य चरणमतिबहुशः ।

संसृज्य नयति नाशं पादस्फुटनाह्वयं रोगम् ॥ ८४ ॥

उपोदिकासर्षपनिम्बमोचकर्कारुर्कैर्वा रुकभस्मतीयैः ।

तैलं विपक्वं लवणांशयुक्तं तत्पाददारौं विनिहन्ति लेपात् ॥ ८५ ॥

इत्युपोदिकाद्यं तैलम् ।

उन्मत्तकस्य नीरेण माणकक्षारवारिणा ।

कटुतैलं विपक्वन्तु शीघ्रं हन्याद्विपादिकाम् ॥ ८६ ॥

इति उन्मत्ततैलम् ।

अथ निदानमाह ।

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।

ग्रन्थिः कीलवदुल्लसन्नी जायते कदरन्तु तत् ॥ ८७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

देहात्कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा ॥ ८८ ॥

अथ निदानमाह ।

नखमांसमधिष्ठाय वायुः पित्तञ्च देहिनाम् ।

कुरुते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिष्यमादिशेत् ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

चिष्यं शोणितमोक्षेण शोधनैश्चाप्युपाचरेत् ।

गतोष्माणं तथा चैनमुष्णाम्बुपरिषेचितम् ॥ ९० ॥

शस्त्रेणापि यथा योगमुत्कृत्य स्रावयेद् व्रणम् ।

व्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तं विचक्षणः ॥ ९१ ॥

शिलातेजोवती चैव रोचनाच रसाञ्जनम् ।

कल्कैरेतैरम्बुपिष्टैः शोधयित्वा व्रणञ्च तत् ॥ ९२ ॥

हरिद्रागुल्मकालीयकल्कैश्च सरसाञ्जनैः ।

मिष्टेन तिलतैलेन ततस्तु रोपयेद् व्रणम् ॥ ९३ ॥

टाडिमजकुसुमधन्वयासाभयाश्लक्ष्णचूर्णिता क्षिप्ता ।

नखकोटिपूतिभागं शमयति च शूलं तत्क्षणतः ॥ ९४ ॥

अन्तर्धूमनिदग्धस्य हरितालान्वितस्य च ।

तण्डुलीयकमूलस्य चूर्णं पूतिनखापहम् ॥ ९५ ॥

उद्धृत्य कोणात्समुपास्य कल्कं सिक्तं नखं पूयत्वगस्थिमज्जः ।

तैलप्रदानात्सततं नखाश्च रोहन्ति शुद्धा विगतामयाश्च ॥ ९६ ॥

स्वरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृत्वायसेऽभयाम् ।  
पिष्ट्वा तज्जोन कल्केन लिम्पेच्चिप्यं पुनः पुनः ॥ ८७ ॥

अथ निदानमाह ।

तदेवाल्पतरैर्दीर्घैः कुनखं परुषं भवेत् ॥ ८८ ॥

त्वान्तरे च ।

अभिघातात् प्रदृष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः ।  
भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुलिरमिति संज्ञितम् ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

श्लेष्मविद्रधिकल्केन कुनखं समुपाचरेत् ॥ १०० ॥

नखकोटिप्रविष्टेन टङ्कणेन न शाम्यति ।

कुनखञ्चेत्तदा भ्रान्तः शैलोऽपि प्लवते जले ॥ १०१ ॥

काश्मर्याः सप्तभिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितैः ।

अङ्गुलीवेष्टकः पुंसां ध्रुवमाशु प्रशाम्यति ॥ १०२ ॥

इति कुनखोपक्रमः ।

अथ निदानमाह ।

द्विन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूटाहरुजान्वितौ ।

दृष्टकर्दमसंस्पर्शादलसन्तं विभावयेत् ॥ १०३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पादौ सिक्कारणालेन लेपनं त्वलसे हितम् ।

कल्कैः कृतैर्निम्बतिल शिलाकाशीसरोचनैः ॥ १०४ ॥

लाक्षाभयारसालेपः कार्य्यं वा रक्तमोक्षणम् ॥ १०५ ॥

वृहतीरससिद्धेन तैलेनाभ्यज्य बुद्धिमान् ।

शिलारोचनकाशीस चूर्णैर्वा प्रतिसारयेत् ॥ १०६ ॥

करञ्जबीजं रजनी काशीसं पद्मकं मधु ।

रोचनाहरितालञ्च लेपोऽयमलसे हितः ॥ १०७ ॥



अथ निदानमाह ।

अरुंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्धनि ।

कफासृक् कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकाम् ॥ १०८ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

अरुंषिकां जलौकाभिर्याहयेद्बहुशो भिषक् ।

प्रक्षालयेन्मुहुस्तत्र सैन्धवक्त्राथवारिभिः ॥ १०९ ॥

अरुंषिकायां रुधिरेऽवसिक्ते शिराव्यधेनाथ जलौकसा वा ।

निम्बाम्बुसिक्ते शिरसि प्रलेपो देयोऽश्ववर्ची रससैन्धवाभ्याम् ॥ ११० ॥

मुहुर्मुहुस्ततो लिम्पेत् पटोलारिष्टवासकैः ।

खदिरारिष्टजम्बूनां त्वग्निर्वा मूत्रसंयुतैः ॥ १११ ॥

कुटजत्वक् च लवणं सम्प्रपिष्टं प्रलेपयेत् ।

गोशकृद्रसपिष्टं वा तालमूलं प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

निम्बोदकेन लवणैः प्रलेपोऽश्वशकृद्रसैः ॥ ११३ ॥

पुराणमथ पिण्याकं पुरौषं कुक्कुटस्य च ।

मूत्रपिष्टः प्रलेपोऽयं शौघ्रं हन्यादरुंषिकाम् ॥ ११४ ॥

कपालभृष्टकुष्ठं वा चूर्णितं तैलसंयुतम् ।

अरुंष्यां लेपनं क्लेददाहासञ्चरनाग्नम् ॥ ११५ ॥

सुहृत्कदुग्धधत्तूरपत्रं मूत्रविमिश्रितम् ।

लेपनं तैलसंयुक्तं हितं कण्डूशिरोव्रणे ॥ ११६ ॥

मुण्डयित्वा शिरः पूर्वं क्रियामेतां प्रयोजयेत् ॥ ११७ ॥

हरिद्राहयभूनिम्ब त्रिफलारिष्टचन्दनैः ।

एतत्तैलमरुंषीणां सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ॥ ११८ ॥

इति हरिद्राद्यं तैलम् ।

सुह्री सुपरशङ्खिन्ना शालिपर्श्वज्जम्बुत्तिका ।

एतेषां पलिकान् भागान् कर्षं स्यात् केशभस्मतः ॥ ११९ ॥

शफरीं विंशतिं तथात्तावतीं मात्तिकां क्षिपेत् ।

अरुंधिकां माशयति जयेद् दुष्टव्रणानपि ॥ १२० ॥

नखदन्तघ्नतोत्पन्नान् विच्छिन्नांश्च विसर्पिणः ।

अत्यन्तपूयबहुला अस्त्रावाः कुपिताश्च ये ॥ १२१ ॥

स्रक्त्रणाच्छोषयेत् ग्रीष्मं पल्लवाभोरुहान् यथा ।

शोधयेद्रोपयेच्चैव यथातिष्ठितभोजिनः ॥ १२२ ॥

इति सुहायं तैलम् ।

मांसीस्वरससंसिद्धं कटुतैलं चतुष्पलम् ।

मनःशिला तथा मांसं राजीयञ्च सगन्धकम् ॥ १२३ ॥

शाणमात्रैस्तदभ्यङ्गाद्वन्यवश्यमरुंधिकाम् ।

पामां विचर्चिकाश्चैव तथान्याच्छिरसो व्रणान् ॥ १२४ ॥

इति मांसीतैलम् ।

इन्द्रमुक्तविधिना तैलेनानेन वा जयेत् ।

अथ निदानमाह ।

दारुणा कण्डूरा रूक्षा केशभूमिष जायते ।

कफमारुतकोपेन विद्याहारुणकं भिषक् ॥ १२५ ॥

अथ चिकित्सानाह ।

दारुणे तु शिरां विध्येत् स्निग्धां खिन्नां ललाटजाम् ।

अवपीडंशिरोवस्तीनभ्यङ्गांश्चावचारयेत् ॥ १२६ ॥

कोद्रवाणां ढणचारपानीयं परिधावने ॥ १२७ ॥

कार्थो दारुणके मूर्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः ।

प्रियालबीजमधुककुष्ठमापैः ससैन्धवैः ॥ १२८ ॥

नीलोत्पलस्य किञ्चल्लकं घात्रीफलसमन्वितम् ।

यष्टीमधुकसंयुक्तं प्रलेपाहारुणं जयेत् ॥ १२९ ॥

गुञ्जाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन वा ।

कण्डूदारुणहृत्कुष्ठकपालव्याधिनाशनम् ॥ १३० ॥

इति गुञ्जातैलम् ।

कौचकानां पलैः पिष्टैः कटुतैलं विपाचयेत् ।

सगोमूत्रं तदभ्यङ्गात् कपालव्याधिनाशनम् ॥ १३१ ॥

इति कौचकाद्यं तैलम् ।

चित्रकं दन्तीमूलञ्च कोशातकौसमन्वितम् ।

कल्कं पिष्ट्वा पचेत्तैलं केशदद्दुविनाशनम् ॥ १३२ ॥

इति चित्रकाद्यं तैलम् ।

भृङ्गराजत्रिफलोत्पलशारि लोहपुरीषसमन्वितकारि ।

तैलमिदं पचदारुणहारि कुञ्चितकेशघ्ननिश्चरकारि ॥ १३३ ॥

इति भृङ्गराजतैलम् ।

अथ मिदानमाह ।

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।

प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥ १३४ ॥

रुणञ्चि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः ।

तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुञ्छेति च विभावयेत् ॥ १३५ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

इन्द्रलुप्ते शिरां मूर्ध्नि स्निग्धखिन्नस्य मोक्षयेत् ।

कल्कैः समरिचेर्दिग्धाच्छिलाकाशोसतुत्यकैः ॥ १३६ ॥

कुटबटादारुकल्कलेपनं वा प्रशस्यते ॥ १३७ ॥

तिक्तापटोलीपत्रस्वरसे घृष्ट्वा शमं याति ।

चिरकालजापि रुद्ध्वा नियतं दिनत्रयादेव ॥ १३८ ॥

अवगाढपदं वापि म्रत्तयित्वा पुनः पुनः ।

गुञ्जाफलैश्चिरं लिम्पेत् केशभूमिं समन्ततः ॥ १३९ ॥

इन्द्रलुप्तापहो लेपान्मधुना हृहतीरसः ।

गुञ्जामूलफलं वापि भङ्गातकरसोऽपि वा ॥ १४० ॥

गुञ्जापत्रं विषं तैलं तिला मधुककाञ्चिकम् ।

प्रतन्वयेनेन नो केशा लेपाद्रोहन्ति चाङ्गुतम् ॥ १४१ ॥

गीक्षुरं तिलपुष्पाणि तुष्ये च मधुसर्पिषी ।  
 शिरः प्रलेपितं तेन केशैः समुपचीयते ॥ १४२ ॥  
 हस्तिदन्तमर्षीं कृत्वा आजं क्षीरं रसाञ्जनम् ।  
 लोमान्यनेन जायन्ते नृणां पाणितलेष्वपि ॥ १४३ ॥  
 मधुकेन्द्रीवरं सृष्ट्वी तैलाज्यगोक्षीरभृङ्गलेपेन ।  
 अचिराद्भवन्ति केशा दृढमूलायता ऋजवः ॥ १४४ ॥  
 चतुष्पदानां त्वग्रोमनखशृङ्गास्थिभस्त्रभिः ।  
 तैलाक्ता केशभूमिश्चावृत्ता केशयुता भवेत् ॥ १४५ ॥  
 शीर्थेण वापि केशेषु बहुशो व्यधयेच्छिराम् ।  
 मूर्ध्नि तैलं प्रकुर्वीत नस्यकर्मविरचनैः ॥ १४६ ॥  
 मानतीकरवीराग्निनक्तमालैर्विपाचितम् ।  
 तेलमभ्यञ्जने शस्तमिन्द्रलुप्तहरं परम् ॥ १४७ ॥  
 सुहीपयः पयोऽर्कस्य लाङ्गलीमार्कवो विषम् ।  
 आजसूत्रं सगोमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारुणी ॥ १४८ ॥  
 सिद्धार्थकं तोक्ष्णगन्धागर्भं दत्त्वा विपाचितम् ।  
 वङ्गना सृदुना पक्वं तैलं खालित्यनाशनम् ॥ १४९ ॥  
 कूर्मपृष्ठसमानापि रूक्षा या रोमतस्करी ।  
 दिग्धा सानेन जायेत ऋक्षशारीरलोमशा ॥ १५० ॥

इति सुद्धादिखाखित्यहरं तैलम् ।

तैलं मयष्टीमधुकैः क्षीरे च त्रैफलैः शृतम् ।  
 नस्ये दत्तं जनयति केशान् श्मश्रूणि चाप्यथ ॥ १५१ ॥

इति यष्टीमधुकायं तैलम् ।

अथ निदानमाह ।

क्रोधशोकश्चमल्लतः शरीरोष्माशिरोगतः ।  
 पित्तञ्च केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥ १५२ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

धात्रीफलं हयं पथ्ये हे तथैकां विभीतकीम् ।

लोहचूर्णस्य कर्षन्तु दशार्धं श्रूतमञ्जतः ॥ १५३ ॥

पिष्ट्वा लोहमये पात्रे स्थापयेदुषितं निशाम् ।

लेपोऽयं हन्ति न चिरादकालपलितं महत् ॥ १५४ ॥

अयोरजो भृङ्गराजस्त्रिफला कृष्णशृत्तिका ।

स्थितमिच्छुरसे मासं समूलं पलितं जयेत् ॥ १५५ ॥

लोहमलामलकल्कैः सजयाकुसुमेनैरः सदास्त्रायी ।

पलितानीह न पश्यति गङ्गास्त्रायीव नरकाणि ॥ १५६ ॥

त्रिफला नीलिकापत्रं लोहभृङ्गरजः समम् ।

आविमूत्रेण संयुक्तं कृष्णीकरणमुत्तमम् ॥ १५७ ॥

निम्बस्य बीजानि हि भावितानि भृङ्गस्य तोयेन तथाशनस्य ।

तेलञ्च तेषां विनिहन्ति नस्यात् दुग्धान्नभोक्तुः परितं समूलम् १५८ ।

इति निम्बबीजतेलम् ।

केतकं भृङ्गनीलीका पार्थपुष्पं सवीजकम् ।

महचरं तिलाः कृष्णाः पिण्डीतकमयो रजः ॥ १५९ ॥

अमृता चोत्पलं श्यामा त्रिफलापद्मकर्दमैः ।

कल्कैरेभिः पचेत्तैलं त्रिफलाक्वाथमार्कवैः ॥ १६० ॥

अकालपलितं हन्ति नाशयेदुपजिह्विकाम् ।

केशाश्च तेन जायन्ते स्निग्धाद्याञ्जनसन्निभाः ॥ १६१ ॥

इति केतकादितैलम् ।

अञ्जनं मधुकं श्यामा तार्क्ष्यजं शारिवोत्पलम् ।

त्रिफला नीलिकापत्रं काशीसं मुस्तकं तिलाः ॥ १६२ ॥

आस्त्रास्थि तालपत्रञ्च फलं विभीतकस्य च ।

जम्बुआर्जुनपुष्पाणि कूर्मपित्तं सतुत्यकम् ॥ १६३ ॥

शिंशपा भूतकेशी च मार्कवश्च त्रिकण्टकम् ।

पृथक्कर्षसमान् भागान् तथा लोहरजः समम् ॥ १६४ ॥  
 तैलप्रस्थमजाक्षीरं धात्रीभृङ्गरसाढकम् ।  
 अक्षकस्य रसस्यापि लोहपात्रे विपाचयेत् ॥ १६५ ॥  
 पक्वं तल्लोहभाण्डस्थं शिरसोऽभ्यङ्गनस्ययोः ।  
 यत्रे न योजयेत्तैलं वराङ्गे विनिपातयेत् ॥ १६६ ॥  
 पतन्ति विन्दवो यत्र कृष्णं तदुपजायते ।  
 भवन्ति कुटिलाः शीघ्रं कचाः षट्पदकोपमाः ॥ १६७ ॥  
 खालित्यं पलितञ्चैव इन्द्रलुप्तञ्च नाशयेत् ।  
 मध्यं चक्षुष्यमायुष्यं बलवर्णकरं परम् ।  
 नीलपिण्डितिविख्यातं विश्वामित्रेण पूजितम् ॥ १६८ ॥

इति नीलविन्दुतैलम् ।

काशमर्यार्जुनजम्बू सहचरकुसुमानि चूतफलमध्यम् ।  
 पिण्डीतकफलत्रिफलातैलस्य फलाष्टकं विपाचयेत् ॥ १६९ ॥  
 दत्त्वा पयश्चतुर्गुणं मम्बुभृङ्गस्य मधुकफलरसमिश्रम् ।  
 सिद्धेन तेन दिग्धा भवन्ति धवलाप्यलिकुलनिभाः ॥ १७० ॥  
 कुन्देन्दुशङ्खधवलैश्चितमपि केशैः शीघ्रं मासेन ।  
 अञ्जनभृङ्गश्यामं भवति सदा नस्यतोऽद्भुतम् ॥ १७१ ॥

इति काशमर्याद्यं तैलम् ।

काशमर्या मूलमादौ सहचरकुमुमं केतकीनाञ्च मूलं  
 मायशूर्णे सभृङ्गं त्रिफलजलयुतं तैलनिभिः पचेद्यः ।  
 शला लोहस्य भाण्डे क्षितितलनिहितं स्थापयेन्मासमेकम्  
 शिवाः काशप्रकाशा भ्रमरकुलनिभा मन्त्राणादेव भान्ति ॥ १७२ ॥

इति केशरजनतैलम् ।

केतकी त्रिफला दार्वी तत्फलं सदनत्वचः ।  
 पान्नास्थिमञ्जुकुष्ठञ्च तिला भृङ्गरसोऽञ्जनम् ॥ १७३ ॥  
 पिण्डीतकमयशूर्णं नीलीपङ्कञ्च पद्मजम् ।

कल्कैरेतैः पचेत्तैलं वचाभृङ्गरसेन तु ॥ १७४ ॥  
 शिरोऽभ्यङ्गात्प्रणश्यन्ति दारुणं चेन्द्रलुप्तकम् ।  
 अकालपलितं कण्डू लूतिकां दद्रुमेव च ॥ १७५ ॥  
 करोति कुञ्चितान् केशान् भ्रमरोदरसन्निभान् ।  
 केतकाद्यमिदं नाम्ना विदेहादिप्रकीर्तितम् ॥ १७६ ॥

इति केतकाद्यं तैलम् ।

शिश्विपित्तविशाम्नास्थि मद्यन्यञ्जनोत्पलैः ।  
 मनीलभृङ्गकाशीसैस्तक्रे तैलं विपाचयेत् ॥ १७७ ॥  
 लोहभाण्डे स्थितं मासमकालं पलितं जयेत् ॥ १७८ ॥

इति मयूरपित्ताद्यं तैलम् ।

क्षीरात्ममार्कवरसाह्विप्रस्थं मधुके पले ।  
 विपचेत्तैलकुडवं तन्नस्यं पलितापहम् ॥ १७९ ॥

इति मधुकतैलम् ।

प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ।  
 सिद्धं धातौरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनन वा ।  
 सर्वान् मूर्द्धगतान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ १८० ॥

इति प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम् ।

अथ निदानमाह ।

कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारणाः ।  
 अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥ १८१ ॥  
 सप्ताहाद्वादशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम् ।  
 तामग्निरोहिणीं विद्यात् असाध्यां सान्निपातिकीम् ॥ १८२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पित्तवीसर्पविधिना साधयेदग्निरोहिणीम् ।  
 रोहिण्यां लङ्घनं कुर्याद्रक्तमोक्षं विरूक्षणम् ।  
 शरीरस्य च संशुद्धिस्तां त्यजेद्द्विधां पुनः ॥ १८३ ॥

अथ निदानमाह ।

प्रीवां सकक्षां करपाददेशे सन्धी गले वा त्रिभिरेव दोषैः ।

प्रत्यिः सवल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिम् ॥ १८४

पुत्रनेकैः सुततोदवद्भिर्विसर्पवत्सर्पति चोन्नताग्रैः ।

वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात् ॥ १८५

अथ चिकित्सासाह ।

शस्त्रेणोत्कृत्य वल्मीकं चाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ।

विधानेनावुर्दीक्तेन शोधयित्वा च रोपयेत् ॥ १८६ ॥

वल्मीकन्तु भवेद्यस्य नातिवृद्धस्य मर्मजम् ।

तत्र संशोधनं कृत्वा शोणितं मोक्षयेद्विषक् ॥ १८७ ॥

कुलत्यकाया मूलैश्च गुडूच्या लवणेन वा ।

आरग्वधस्य मूलैश्च दन्तीमूलैस्तथैव च ॥ १८८ ॥

श्यामामूलैः सपल्लवैः सक्तुमिश्रैः प्रलेपयेत् ।

सुस्निग्धैश्च सुखोष्णैर्वा भिषक्तमुपनाहयेत् ॥ १८९ ॥

पक्कं वातं विजानीयाद् गताः सर्वा यथाक्रमम् ।

अभिज्ञाय ततश्छित्वा प्रदहेन्मतिमान् भिषक् ॥ १९० ॥

संशोध्य दुष्टमांसांनि क्षारिण प्रतिसारयेत् ।

व्रणं विशुद्धं विज्ञाय रोपयेन्मतिमान् भिषक् ॥ १९१ ॥

मनःशिलालभक्षातसूक्ष्मै लागुरुचन्दनैः ।

जातिपल्लवतक्रैश्च निम्बतैलं विपाचयेत् ॥ १९२ ॥

वल्मीकं नाशयेत्तद्धि बहुच्छिद्रं बहुव्रणम् ।

पाणिपादोपरिष्ठात्तु छिद्रैर्बहुभिरावृतम् ।

वल्मीकं यत्सशोफं स्याद्वर्ज्यं तत्तु विजानता ॥ १९३ ॥

इति मनःशिलायं तैलम् ।

अथ निदानमाह ।

प्रवाहनातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदो वह्निः ।



रूतदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥ १८४ ॥

अथ चिकित्साभाङ्गः ।

गुदभ्रंशे गुदं स्विन्नं स्नेहेनाक्तं प्रवेशयेत् ।

प्रविष्टं रोहयेद्यत्नाद् गव्यं सच्छिद्रचर्मणा ॥ १८५ ॥

पद्मिनीकोमलं पत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम् ।

एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ १८६ ॥

गुदञ्च गव्यवसया म्रक्षयेदसक्त्नरः ।

दुष्प्रवेशो गुदभ्रंशो विशत्याशु न संशयः ॥ १८७ ॥

मूषकाणां वसाभिर्वा गुदभ्रंशे प्रलेपनम् ।

सुस्विन्नमूषिकामांसेनाथवास्त्रेदयेत् गुदम् ॥ १८८ ॥

वृक्षाम्लानलचाङ्गेरी विष्णु पाठा यवाग्रजम् ।

तत्रेण शीलयेत्पायुभ्रंशात्तोऽनलदीपनम् ॥ १८९ ॥

मूषिका कुडवं मांसं चित्रकस्य पलं तथा ।

दशमूलपलानाञ्च पलं भङ्गातकस्य च ॥ २०० ॥

त्रिफलायाः पलञ्चैषां कल्कं दत्त्वा चतुर्गुणे ।

क्षीरे तैलं पचेत्प्रथमभ्यङ्गाच्च प्रशाम्यति ॥ २०१ ॥

गुदनिःसरणं शूलं दुष्टव्रणविशोधनम् ।

मूषकाद्यमिदं तैलं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ २०२ ॥

इति मूषकाद्यं तैलम् ।

मूषिकामांसकुडवं दममूलं पलोन्मितम् ।

चित्रस्य द्वे पले वापि निष्क्वाथ्याष्टगुणेऽश्वसि ॥ २०३ ॥

पादशेषेण तेनैव तैलप्रस्थं पयः समम् ।

जीवनीयप्रतिवापं पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ २०४ ॥

अभ्यङ्गान्नाशयत्याशु गुदभ्रंशं सुदारुणम् ।

भगन्दरं गुदे शूलं नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥ २०५ ॥

इति द्वितीयमूषकाद्यं तैलम् ।

निरन्त्रं मूषिकं पक्का पञ्चमूलपयोयुतम् ।

तेलं वातहरैः सिद्धं गुदभ्रंशहरं परम् ॥ २०६ ॥

तुल्यमंशं समादय पञ्चमूलाब्जुमांसयोः ।

क्षीरपाकविधानेन विपाच्यैतत्समाहितः ।

पञ्चाद्वातहरैः कल्कैः पक्तव्यं मूषकादिकम् ॥ २०७ ॥

इति तृतीयमूषकाद्यं तैलम् ।

मूषकाणां पलशतं जलद्रीणे विपाचयेत् ।

पादशेषे पचेत्तैलं दुग्धं तैलचतुर्गुणम् ॥ २०८ ॥

मूषिकाणां शिरः कल्कं वस्तावभ्यञ्जने हितम् ।

गुदनिःसरणे शूले रक्तस्रावे च तद्धितम् ॥ २०९ ॥

इति चतुर्थमूषकाद्यं तैलम् ।

अथ निदानमाह ।

सदाहो रक्तपर्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः ।

कण्डूमान् ज्वरकारौ च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः ॥ २१० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सर्षपरजनीकल्कस्तालमूलीमंयुतो लेपात् ।

शमयति शूकरदंष्ट्रं पिडिकादाहान्वितं पुंसाम् ॥ २११ ॥

भङ्गराजस्य मूलस्य रजन्या सहितस्य च ।

चूर्णञ्च सहसा लेपादराहृद्विजनाशनम् ॥ २१२ ॥

रजनौमार्कवमूलं पिष्टं शीतेन वारिणा तुल्यम् ।

हन्ति विसर्पं लेपादराहृदशनाह्वयं घोरम् ॥ २१३ ॥

सूर्यावर्त्तजटां सूर्यवारिणोत्पाद्य बुद्धिमान् ।

पिष्ट्वा भङ्गाब्जना लेपादराहृद्विजनाशनम् ॥ २१४ ॥

विमर्षाक्तः प्रतीकारः कार्य्यः शूकरदंष्ट्रयोः ॥ २१५ ॥

मूलकवोजमुषृत्य चोन्मत्तकदलानि तु ।

सूर्यावर्त्तशुकाख्याञ्च मेध्यावीरसपाचितम् ॥ २१६ ॥

तैलं मेध्याविकं नाम वराहद्विजनाशनम् ।  
 कण्डूकुष्ठप्रशमनं कृच्छ्रं दद्रुविनाशनम् ॥  
 बलवर्णकरश्चैव कृष्णात्रेयेण भाषितम् ॥ २१७ ॥

इति मेध्याविकतेलम् ।

अथ निदानमाह ।

मर्दनात्पीडनाद्वापि तथैवाप्यभिघाततः ।  
 मेदूचर्मं यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरन् ॥ २१८ ॥  
 तदा वातोपसृष्टत्वाच्चर्मं तत्परिवर्त्तते ।  
 अवेदनः सदाहश्च पाको वर्धति चासक्तत् ॥ २१९ ॥  
 मणेरधस्तात् क्रीषश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते ।  
 परिवर्त्तिकेति तां विद्यात् मरुजां चार्त्तिसम्भवाम् ॥  
 सकण्डू कठिना वापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥ २२० ॥

अथ चिकित्सासाह ।

परिवर्तीं घृताभ्यक्तां सुस्त्रिन्नामुपनाहयेत् ।  
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा वातघ्नेः माल्वनादिभिः ॥ २२१ ॥  
 ततोऽभ्यज्य शनैश्चर्मं वेशयेत्पीडयेन्मणिम् ।  
 प्रविष्टे चर्मणि मणौ स्वेदयेदुपनाहनेः ॥ २२२ ॥  
 दद्याद्वातहरान् वस्तीन् स्निग्धान्यन्नानि भोजयेत् ॥ २२३ ॥

अथ निदानमाह ।

अल्पीयःखां यदा हर्षाद्दलाद्गच्छेत् स्त्रियं नरः ।  
 हस्ताभिवातादथवा चर्मण्युदत्तते बलात् ॥  
 यस्यावपाद्यते चर्मं तां विद्यादवपाटिकाम् ॥ २२४ ॥  
 वातात्परुषा रूक्षाभा सूक्ष्मा कृष्णा रूगन्विता ।  
 पिप्ताक्षपीता रक्ताभा दाहदृष्टणासमन्विता ।  
 श्लेष्मिकी कठिना स्निग्धा कण्डूमत्यल्पवेदना ॥ २२५ ॥

अथ चिकित्साभाह ।

स्नेहस्वेदैस्तथैवेनां चिकित्सेदवपाटिकाम् ॥ २२६ ॥

अथ निदानभाह ।

वातोपसृष्टे मेद्रे च चर्म संश्रयते मणिम् ।  
मणिसर्मीपनक्षस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ॥ २२७ ॥  
निरुद्ध प्रकशे तस्मिन् मन्दधारमवेदनम् ।  
मूत्रं प्रवर्तते जन्तोर्मणिर्विव्रियते न च ॥  
निरुद्धप्रकशं विद्यात्सरुजं वातसम्भवम् ॥ २२८ ॥

अथ चिकित्साभाह ।

निरुद्धप्रकशे नाडीं लौहीमुभयतो मुखीम् ।  
दारवीं वा जतुक्तां सष्टतां वा प्रवेशयेत् ॥ २२९ ॥  
परिषिञ्चेदसां मज्जां शिशुमारवराहयोः ।  
चुक्रतैलं तथा योज्यं वातघ्नद्रव्यसंयुतम् ॥ २३० ॥  
ब्रह्मात् स्थूलपरां सम्यङ्नाडीं मार्गं प्रवेशयेत् ।  
स्रोतः प्रवर्द्धयेदेवं स्निग्धमन्नञ्च भोजयेत् ॥  
भित्वा वा सेवनीं सुक्त्वा सद्यः क्षतवदाचरेत् ॥ २३१ ॥

अथ निदानभाह ।

वेगसन्धारणाद्वायुर्विहृतो गुदसंश्रितः ।  
निरुणद्धि महत्स्रोतः सूक्ष्मदारं करोति च ॥ २३२ ॥  
मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति ।  
सन्निरुद्धगुदं व्याधि मेनं विन्द्यात् सुदुस्तरम् ॥ २३३ ॥

अथ चिकित्साभाह ।

सन्निरुद्धगुदे तैलैः सेको वातहरैः हितः ।  
तथा निरुद्धप्रकाशक्रमः कार्थ्यी विजानता ॥ २३४ ॥

अथ निदानभाह ।

शक्नूत्समायुक्तेऽधीतिऽपाने शिशोर्भवेत् ।

स्त्रिन्नेवास्त्राप्यमाने वा कण्डू रक्तकफोद्भवा ॥ २३५ ॥  
 कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।  
 एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादह्निपूतनम् ॥ २३६ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

ततः संशोधनैः पूर्वं धात्रीस्तन्यं विशोधयेत् ॥ २३७ ॥  
 त्रिफलाखदिरकायैर्व्रणानां धावनं सदा ।  
 शङ्खसौवीरयद्याह्नैर्लेपः कार्थ्योऽह्निपूतने ॥ २३८ ॥  
 कण्डू रक्तोत्कटे कुर्याद्रक्तस्रावं जलीकसा ।  
 करञ्जत्रिफलातिक्तैः सर्पिः सिद्धं शिशोर्हितम् ॥ २३९ ॥  
 कासीशरोचना तुत्य हरितालरसाञ्जनैः ।  
 अम्बपिष्टैः प्रलेपोऽयं व्रणकण्डू ह्निपूतने ॥ २४० ॥  
 पटोलपत्रत्रिफला रसाञ्जनविपाचितम् ।  
 पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रमप्यह्निपूतनम् ॥ २४१ ॥

इति पटोबघृतम् ।

अथ निदानसाह ।

स्नानोत्सादनञ्चीनस्य मलो वृषणसंस्थितः ।  
 यदा प्रक्लिद्यते स्वेदात्कण्डू जनयति तदा ॥ २४२ ॥  
 कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।  
 प्राङ्मुखवृषणकण्डुं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥ २४३ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

भिषक् वृषणकण्डुं तु चिकित्सेत्पामरोमवत् ।  
 अह्निपूतननिर्दिष्टक्रियथापि च तां हरत् ॥ २४४ ॥  
 सर्जाङ्गकुष्ठसैन्धव सितसिद्धार्थैः प्रकल्पितो योगः ।  
 उद्वर्त्तनेन नियतं शमयति वृषणकण्डू तिमम् ॥ २४५ ॥

अथ निदानसाह ।

समुत्थाननिदानाभ्यां चर्मकीलं प्रकीर्तितम् ॥ २४६ ॥

कट्टीकापालिकामूलं पृतीकं सैन्धवं तथा ।  
 शम्बूकेन श्लक्ष्णपिष्टं चर्मकौलकनाशनम् ॥ २४७ ॥  
 प्रायेण क्षुद्ररोगेषु शस्त्रक्षारानलक्रिया ।  
 लेपनं शोणितस्रावमिति सामान्यसंग्रहः ॥ २४८ ॥

इति बद्धसेनसङ्कलितः क्षुद्ररोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ मुखरोगनिदानमाह ।

मुखरोगाः पञ्चषष्टिः सप्तस्वायतनेषु च ।  
 तत्र चायतनान्योष्ठौ दन्ता दन्तासनं तथा ॥ १ ॥  
 तालु कण्ठश्च जिह्वा च मुखं सर्वञ्च सप्तमम् ॥ २ ॥  
 श्रानूपिपिशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात् ।  
 मुखमध्ये गदान् कुर्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ॥ ३ ॥  
 कर्कशी परुषी स्तब्धी संप्राप्तानिलवेदनौ ।  
 दाह्येते परिपाद्ये ते चोष्ठौ मारुतकोपतः ॥ ४ ॥  
 चीयते पीडिकाभिश्च सरुजाभिः समन्ततः ।  
 मदाहृपाकपीडिकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥ ५ ॥  
 मवर्णाभिस्तु चीयेते पीडिकाभिरवेदनौ ।  
 भवतस्तु कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरू ॥ ६ ॥  
 मक्तु कृष्णौ सकृत्पोती मक्तुच्छेती तथैव च ।  
 मन्निपातेन विज्ञेयावनेकपीडिकान्वितौ ॥ ७ ॥  
 खर्जूरफलवर्णाभिः पीडिकाभिर्निपीडितौ ।  
 रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ८ ॥  
 मांसदुष्टौ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुन्नतौ ।  
 क्लमयञ्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥ ९ ॥  
 सर्पिर्मण्डप्रतिकाशी मेदसा कण्ठुरी गुरू ।

स्वच्छं स्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो भृशम् ॥  
 तयोर्ब्रणं न संरोहेन्मृदुत्वं न च गच्छति ॥ १० ॥  
 ओष्ठी पर्यवदीर्यते पात्यते चाभिधाततः ।  
 ग्रथितौ च तथा स्याता मोष्ठी कण्डूसमन्वितौ ॥ ११ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

मुखदन्तमूलदशनच्छटेषु रोगाः कफास्रभूयिष्ठाः ।  
 तस्मात्तेषामसक्तद्रुधिरं विस्त्रावयेद् दुष्टम् ॥ १२ ॥  
 स्नेहांस्तथोष्णान् परिषेकलेपान् घृतस्य पानं रसभोजनञ्च ।  
 अभ्यञ्जनस्वेदनलेपनानि चौष्ठे विदध्यात्पवनाभिभूते ॥ १३ ॥  
 चतुर्विधेन स्नेहेन मधूच्छेद्युतेन च ।  
 वातजेऽभ्यञ्जनं कुर्यान्नाड़ीस्वेदञ्च बुद्धिमान् ॥ १४ ॥  
 मस्तिष्के चैव नस्ये च तैलं वातहरं हृतम् ।  
 स्वेदोऽभ्यङ्गः स्नेहपानं रसायनमिहैष्यते ॥ १५ ॥  
 तैलं घृतं सर्जरसं ससिक्थं रास्त्रागुडं सैन्धवगैरिकञ्च ।  
 पक्वं समांशं दशनच्छदानां त्वग्भे दहन्तृ प्रवदन्ति लेपम् ॥ १६ ॥  
 श्लेष्मिकं सर्जरसं गुग्गुलुं सुरदारु च ।  
 यष्टीमधुकचूर्णञ्च विदध्यात्प्रतिसारणम् ॥ १७ ॥  
 वेधं शिराणां वमनं विरेकं तिक्तस्य पान रसभोजनञ्च ।  
 शौतान् प्रदेहान् परिषेचनञ्च पित्तापस्त्रष्टेधरेषु कुर्यात् ॥ १८ ॥  
 रक्तपित्तोपघातोत्थे जलौकाभिरुपाचरेत् ।  
 पित्तविद्रुधिवच्चापि क्रियां कुर्यादशेषतः ॥ १९ ॥  
 शिरोविरेचनं धूमं स्वेदः कवल एव च ।  
 हृतं रक्ते प्रयोक्तव्यमोष्ठपाके कफात्मके ॥ २० ॥  
 त्रिकटुस्वर्जिकाक्षारः क्षारश्च यवशूकजः ।  
 चौद्रयुक्तं विधातव्यमेतच्च प्रतिसारणम् ॥ २१ ॥  
 शूलं विवर्णं सलसीकमोष्ठं सकण्डूरं तीव्ररुजं प्रवातम् ।

लिखेच्च फेनद्विपलासबालैर्निष्पीष्य वातक्षतसारणे वा ॥ २२ ॥  
 जीवन्तिककल्कं पयसा समांशं तैलं विपक्त्वा मधुना विमिश्रम् ।  
 शोष्ठास्ययोः सर्जरसाष्टभागं व्रणं निह्न्यात् सक्तदेव लेपात् ॥ २३ ॥  
 मेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनो हितः ।  
 प्रियङ्गुत्रिफलालोघ्नं सक्षौद्रं लेपने हितम् ॥ २४ ॥  
 हितञ्च त्रिफलाचूर्णं मधुयुक्तं प्रलेपनम् ।  
 एतद्दोषप्रकोपाणां साध्यानां कर्म कौर्त्तितम् ॥ २५ ॥  
 खिन्नं क्षतोष्ठमुल्लिख्य पीडयेत् सुसमाहितः ।  
 शतधीतष्टताभ्यक्तं दद्यात्कवलिकाकृते ॥ २६ ॥  
 क्लिन्नव्रणे च तत्सर्वं त्यक्त्वा व्रणवदाचरेत् ॥

इत्योष्ठगतदीपीपक्रमः ।

अथ सामान्यमुखरोगलक्षणमाह ।

मुखामये मारुतजेतु शोषकार्कश्यरौच्याणि चलारुजश्च ।  
 कण्ठारुणं निष्पृतनं सशैत्यं प्रस्यन्दनं संसनतोददाहाः ॥ २७ ॥  
 दृशाज्वरस्फोटकदाहपाका धृमायनं चास्यविदीर्णता च ।  
 पिताक्षमूर्च्छा विविधा रुजश्च मुखं च पीतारुणवर्णयुक्तम् ॥ २८ ॥  
 कण्ठगुरुत्वं सितवज्जलत्वंस्नेहोऽरुचिर्जाड्यकफप्रसेके ।  
 शूलं शनं दालनभावतन्द्रा रुजश्च मन्दाः कफवक्त्ररोगे ॥ २९ ॥  
 द्विदोषलिङ्गानि भवन्ति यत्र द्विदोषजो वक्त्रगदः स वेद्यः ।  
 लिङ्गानि सर्वाणि मुखे च यस्य भवन्ति तस्यैव तु सन्निपातात् ॥ ३० ॥

इति तन्त्रान्तरात् सामान्यलक्षणमुक्तम् ।

अथ दन्तवैष्टरोगनिदानमाह ।

शोणितं दन्तवैष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्त्तते ।  
 दुर्गन्धौनि सक्त्वाणानि प्रक्लेदौनि सृदूनि च ॥ ३१ ॥  
 दन्तमांमानि शौर्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।  
 शोतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥ ३२ ॥



दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य जायते श्वयथुर्महान् ।  
 दन्तपुष्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ ३३ ॥  
 स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।  
 दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितमश्रवः ॥ ३४ ॥  
 श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः ।  
 लालाम्रावी स विज्ञेयः शीषिरो नाम नामतः ॥ ३५ ॥  
 दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते ।  
 यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशीषिरसंज्ञकः ॥ ३६ ॥  
 दन्तमांमानि शीर्यन्ते यस्मिन् छीवति चाप्यसृक् ।  
 पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥ ३७ ॥  
 वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च ।  
 अत्यर्दिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनाः ॥ ३८ ॥  
 आध्मायन्ते सुते रक्ते मुखं पृति च जायते ।  
 यस्मिन् सोपकुशीनाम पित्तरक्तकृतो गटः ॥ ३९ ॥  
 घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरन्धो जायते महान् ।  
 भवन्ति चञ्चला दन्ताः स वैदर्भीऽभिघातजः ॥ ४० ॥  
 मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।  
 खल्लिवर्द्धनमञ्जोऽमौ मञ्जाते रुक् च शाम्यति ॥ ४१ ॥  
 शनैः शनैः प्रकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रितः ।  
 कमालान् विकटान् दन्तान् करालो न च मिथ्यति ॥ ४२ ॥  
 हातव्ये पश्चिमे दन्ते महाच्छीथो महारुजः ।  
 लालाम्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥ ४३ ॥  
 दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ॥ ४४ ॥

अथ दन्तरोगनिदानमाह ।

दीर्यमाणेष्विव रुजा भृशं दन्तेषु जायते ।  
 दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥ ४५ ॥

कृष्णकिद्रक्षलस्रावी संसंभो महारुजः ।  
 अनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः ॥ ४६ ॥  
 वक्रं वक्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।  
 कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसञ्चितः ॥ ४७ ॥  
 शीतरूक्षप्रवातान् स्पर्शानामसहा द्विजाः ।  
 पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥ ४८ ॥  
 दन्तमांसमलैः सास्त्रैर्वाह्यतः श्वयथुर्महान् ।  
 सदाहरुक्स्त्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः ॥ ४९ ॥  
 मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः ।  
 शर्करैव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥ ५० ॥  
 कपालेष्विव दीर्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा ।  
 कपालिकेति सा ज्ञेया सदा दन्तविनाशिनी ॥ ५१ ॥  
 योऽसृष्टिश्चैव पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।  
 श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥ ५२ ॥  
 हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः ॥ ५३ ॥

अथ निदानमाह ।

सामान्येन निदानेन ये निर्दिष्टा मुखामयाः ।  
 तान् विदित्वा त्विदं कुर्याद्यथास्त्रं भेषजक्रियाम् ॥ ५४ ॥  
 तेजोह्वा मागधीमूलं समङ्गा कटुका घनम् ।  
 पाठा ज्योतिष्मती लोभ्रं दार्वीकुष्ठञ्च चूर्णयेत् ॥ ५५ ॥  
 दन्तानां घषणं कण्डू रक्तस्रावरुजापहम् ॥ ५६ ॥  
 शीतादे हृत्तरक्ते तु तोये नागरसर्षपान् ।  
 निष्काथ्य त्रिफलाञ्चापि कुर्याद्गण्डूषधारणम् ।  
 प्रियङ्गवश्च मुस्ता च त्रिफला च प्रलेपनम् ॥ ५७ ॥  
 काशीसं लोभ्रं कृष्णा मनःशिला सप्रियङ्गु तेजोह्वा ।  
 एषां चूर्णं मधुयुक् शीतादे पूतिमांसहरम् ॥ ५८ ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं त्रिफलोत्पलसाधितम् ।

तैलं घृतं वा वातघ्नं शीतादे संप्रशस्यते ॥ ५८ ॥

कुष्ठं दावीं लोध्रमब्दं समङ्गा पाठा तिक्ता तेजनी पीतिका च ।  
चूर्णं शस्तं घर्षणं तदुद्दिजानां रक्तस्रावं हन्ति कण्डू रूजाञ्च ॥ ६० ॥

पाठा लोध्रसमङ्गा पर्पटगदतेजनीनिशायुगलैः ।

कण्डू रूक्स्रावयुतं चूर्णीकृतैर्विघर्षयेच्छ्लेष्मैः ॥ ६१ ॥

दन्तपुष्पुटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ।

शिरोविरेकश्च हितो नस्यं स्निग्धञ्च भक्षणम् ॥ ६२ ॥

तिलभववीजपावकसिततरसिद्धार्यकल्पितः कवलः ।

उष्णाम्बुसंप्रयुक्तो द्विजतलसञ्जातशोथहरः ॥ ६३ ॥

विस्त्राविते दन्तवेष्टे ब्रणन्तु प्रतिसारयेत् ।

लोध्रपतङ्गमधुकलाचाचूर्णैः मधूत्तरैः ॥ ६४ ॥

गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्रघृतशर्कराः ॥ ६५ ॥

चलदन्तस्थिरकरं कार्यं वकुलचर्वणम् ॥ ६६ ॥

भद्रमुस्ताभयाव्योष विङ्गारिष्टपल्लवैः ।

गोमूत्रपिष्टैर्वटिकां छायाशुष्कां प्रकल्पयेत् ॥ ६७ ॥

तां निधाय मुखे सुप्याच्चलदन्तातुरो नरः ।

नातःपरतरं किञ्चिच्चलदन्तस्य भेषजम् ॥ ६८ ॥

इति भद्रमुस्तादिवटिका ।

दशमूलीकषायिण तैलं वा घृतमेव च ।

विपक्वं कवले शस्तं सक्षौद्रं दन्तधावने ॥ ६९ ॥

दन्तचाले दन्तहर्षे सुखरोगे च वातिके ।

सुखोष्णमथवा शीतं तैलकल्पोदकं हितम् ॥ ७० ॥

शौषिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्तारसाञ्जनैः ।

सक्षौद्रैः शस्यते स्लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः ७१ ॥

माक्षिकं पिप्पली सर्पिः मिश्रितं धारयेन्मुखे ।

दन्तशूलहरं प्रोक्तं प्रधानमिदमौषधम् ॥ ७२ ॥  
 हिङ्गुकटफलकाशीसखर्जिकाकुष्ठवल्कजम् ।  
 रदरुजं जयत्याशु वक्तस्यं दशने धृतम् ॥ ७३ ॥  
 शारिवोत्पलयष्ट्याह्नशारिवागुरुचन्दनैः ।  
 क्षीरे दशगुणे सिद्धं सर्पिनस्ये च पूजितम् ॥ ७४ ॥  
 क्रियां परिदरे कुर्याच्छीतादीक्षां विचक्षणः ।  
 संशोध्योभयतः कार्यं शिरस्योपकुशे तथा ॥ ७५ ॥  
 काकोदुस्वरिकापत्रैर्व्रणं विस्त्रावयेद्भिषक् ।  
 लवणैः क्षौद्रयुक्तैश्च सव्योषैः प्रतिसारयेत् ॥ ७६ ॥  
 पिप्पली सर्षपाः श्वेता नागरं नैचुलं फलम् ।  
 सुखोदकेन संसृष्टं कवलञ्चापि धारयेत् ॥ ७७ ॥  
 घृतं मधुरकैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ।  
 क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्याः कवलञ्चात्र कीर्तितः ॥ ७८ ॥  
 पटोलनिम्बत्रिफला कषायञ्चात्र धावने ।  
 शिरोविरेकश्च हितो धूमो वैरेचनश्च यः ॥ ७९ ॥  
 नाडीव्रणहरं कर्म दन्तनाडीषु कारयेत् ।  
 यहन्तमध्ये जायेत नाडी तं दन्तमुद्धरेत् ॥ ८० ॥  
 क्त्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत् ।  
 शोधयित्वा दहेच्चाग्नि चारेण ज्वलनेन वा ॥ ८१ ॥  
 भिन्नल्युपेक्षिते दन्ते हनुकास्थिगतिर्भ्रुवम् ।  
 समूलं दशनं तस्मादुद्धरेद्भ्रुवमस्थि च ॥ ८२ ॥  
 बहुते तूत्तरे दन्ते शोणितं संप्रसिच्यते ।  
 रक्तातियोगात् पूर्वाक्त्वा घोरा रोगा भवन्ति च ॥ ८३ ॥  
 काणः सञ्जायते जन्तुरदितं चास्य जायते ।  
 मलमप्युत्तरं दन्तमतो नापहरेद्भिषक् ॥ ८४ ॥  
 धावने जातिमदन स्नादुकण्टकखादिरम् ॥ ८५ ॥

कषायं जातिमदनकण्टकी स्वादुकण्टकैः ।  
 लोभ्रखदिरमञ्जिष्ठायष्याह्वैश्चापि तत्कृतम् ।  
 तैलं संशोधनं तद्धि हन्यादन्तगतां गतिम् ॥ ८६ ॥  
 कषायं परतः कृत्वा पिष्ट्वा लोभ्रादिकल्कितम् ।  
 कण्टकीमदनो योज्यः स्वादुकण्टो विकङ्कतः ॥ ८७ ॥  
 एभिः कृतं कषायमपि नाडौधावनार्थं योज्यम् ।

इति जात्यादितैलम् । इति दन्तवेष्टीपत्रम् ।

अथ दन्तीपत्रसमाह ।

सुखोष्णाः स्नेहकवलाः सर्पिषस्त्रिवृतस्य च ।  
 निर्यूहश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥ ८८ ॥  
 स्नेहिकश्च हितो धूमो नस्यं स्नेहिकमेव च ।  
 रसो रसयवाग्वश्च क्षीरं सन्तानिका घृतम् ॥  
 शिरोवस्ति हितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः ॥ ८९ ॥  
 दन्तानां तोदहर्षौ तु जायेत वाततस्तयोः ।  
 उष्णतैलाज्यवातघ्ननिर्यूहाः कवलग्रहाः ॥ ९० ॥  
 अहिंसन्दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्भिषक् ।  
 लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तां प्रतिसारयेत् ॥ ९१ ॥  
 दन्तहर्षक्रिया चापि कुर्यान्निरवशेषतः ।  
 कपालिका कञ्छतमा तत्राप्येषा क्रिया हिताः ॥ ९२ ॥  
 कृमिदन्तकमादौ तु सक्कमिं गुडपूरणम् ।  
 दहेच्छलाकया क्षीरमार्कवं कृमिनाशनम् ॥ ९३ ॥  
 जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकम् ।  
 तथावपीडैर्वीतपैः स्नेहगण्डूषधारणैः ॥ ९४ ॥  
 भद्रदार्वार्दिवर्षाभू लेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।  
 कृमिदन्तापहं कोष्णं हिङ्गुदन्तान्तरे स्थितम् ॥ ९५ ॥  
 दृष्ट्वा भूमिकादम्बी पञ्चाङ्गुलकण्टकारिका काथः ।

गण्डूषस्तैलयुतः कृमिदन्तकवेदनाशमनः ॥ ९६ ॥  
नीलीवायसजङ्घासृक् दुग्धीनान्तु मूलमेकैकम् ।  
सञ्चर्य दशनविधृतं दशनकृमिपातनं प्राहुः ॥ ९७ ॥  
बीजपूरकमूलस्य वाकूचीनां तथैव च ।  
भागाभ्यां तु समं कृत्वा पिष्ट्वा वर्त्तिन्तु कारयेत् ॥ ९८ ॥  
एषा रदस्थवर्त्तिस्तु दन्तैर्दन्तैर्निपीडयेत् ।  
सद्योऽवस्थितमात्रा तु कृमिदन्तरुजापहा ॥ ९९ ॥  
दन्तीसुवर्णदग्धा कामीसविङ्गवत्सकफलानाम् ।  
चूर्णैर्कम्बुह्योः पयोभिर्वा पूरणं श्रेष्ठम् ॥ १०० ॥  
चलमुद्धृत्य च स्थानं विदहेच्छुषिरस्य च ।  
ततो विदारोयध्याह्म शृङ्गाटककसेरुभिः ॥  
तैलं दशगुणे क्षीरे सिद्धं नस्ये हितं भवेत् ॥ १०१ ॥

इति विदार्यादितैलम् ।

हनुमोत्ते समुद्दिष्टां कुर्याददितवत् क्रियाम् ॥ १०२ ॥  
वकुलस्य फलं लोध्नं वज्रवल्लीकुरण्टकम् ।  
चतुरङ्गलवव्वोल वालिकर्णारिमाशनम् ॥ १०३ ॥  
तेषां तु क्वाथकल्काभ्यां तैलं पक्वं मुखे धृतम् ।  
स्थैर्यं करोति दन्तानां चलतां पवनेन च ॥ १०४ ॥

इति वकुलाद्यं तैलम् ।

पुलां धृतां नीलसहाचरस्य द्रोणेऽम्भसः संश्रययेद्यथावत् ।  
ति चतुर्भागरसे तु तैलं पचेच्छनैरर्द्धपलप्रयुक्तैः ॥ १०५ ॥  
क्लैरनन्ता खदिरा च मेदा जम्बूाम्रयष्टीमधुकोत्पलानाम् ।  
तैलमाश्वेव धृतं मुखेन स्थैर्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥ १०६ ॥

इति सहचराद्यं तैलम् ।

उभे हरिद्रे पिप्पल्यः सैन्धवं देवदारु च ।  
विङ्गं चित्रकं विल्वं रोहिषस्य च पल्लवाः ॥ १०७ ॥

गन्धं भीवर्चलं द्राक्षा मञ्जिष्ठा मधुकं बला ।  
 वेतमस्य च मूलानि पद्मकोशीरचन्दनैः ॥ १०८ ॥  
 विष्वप्रमाणैः कल्कैस्तु तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।  
 द्विगुणं च पयो दद्यात् तस्मिद्धं नश्यतां नयेत् ॥ १०९ ॥  
 श्लेष्मजं मन्निपातोत्थं शिरोरोगं नियच्छति ।  
 उपजिह्वां च मालाञ्च कण्ठशालूकमर्वुदम् ॥ ११० ॥  
 विटारिकां मांसपाकं मुखशोकं गलग्रहम् ।  
 दन्तचालं हनुस्तम्भं तैलमेतन्नियच्छति ॥ १११ ॥

इति हरिद्राद्य तैलम्

तैलं लाक्षारमं क्षीरं पृथक् प्रस्थं समं पचेत् ।  
 चतुर्गुणमितैः क्वाथैर्द्रव्यैश्च पलसंमितैः ॥ ११२ ॥  
 लोभ्रकट्फलमञ्जिष्ठा पद्मकेशरपद्मकैः ।  
 चन्दनोत्पलयष्ट्याहैः तैलं गण्डूषधारणम् ॥ ११३ ॥  
 टालनं दन्तचालञ्च दन्तमोक्षं कपालिकाम् ।  
 शीतादं पृतिवक्त्रञ्च ह्यरुचिं विरसास्यताम् ॥ ११४ ॥  
 हन्यादाशु गदानेतान् कुर्याद्दन्तानपि स्थिरान् ।  
 लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥ ११५ ॥

इति लाक्षाद्य तैलम्

इरिमेदत्वक् पलशतमभिनवमापोथ्य खण्डशः कृत्वा ।  
 तोयादकैश्चतुर्भिः निःक्वाथ्यश्चतुर्थशेषेण ॥ ११६ ॥  
 क्वाथेन तेन मतिमां स्तैलस्यार्द्धादकं पचेच्छनकैः ।  
 कल्कैरक्षसमांशैर्मञ्जिष्ठा लोभ्रमधुकानाम् ॥ ११७ ॥  
 इरिमेदखदिरकट्फल लाक्षान्यग्रोधमुस्तसूक्ष्मैला ।  
 कर्पूरागुरुपद्मकलवङ्गकङ्कीलजातीनाम् ॥ ११८ ॥  
 फलपतङ्गगैरिकवराङ्गगजकुसुमधातकीनाञ्च ।  
 मिद्धं भिषक् विदध्यादिदं मुखोत्थेषु रोगेषु ॥ ११९ ॥

परिशोणदन्तविद्रधि शौषिरशीताददन्तहर्षेषु ।  
 कृमिदन्तदरणचलित प्रदुष्टमांसावशीर्णेषु ॥ १२० ॥  
 मुखदौर्गन्ध्येषु च कार्थ्यं प्रागुक्तेष्वामयेषु तैलमिदम् ।

इति हरिमेदाद्यं तैलम् ।

खदिरस्य तुलां सम्यग् जलद्रोणे विपाचयेत् ।  
 शेषेऽष्टभागे तत्रैव प्रतिवापं प्रदापयेत् ॥ १२१ ॥  
 जातिकर्पूरपूगानि कङ्कोलकफलानि च ।  
 इत्येषा गुटिका कार्थ्या मुखसौभाग्यवर्धिनी ॥  
 दन्तीष्ठगलरोगेषु जिह्वा तात्वामयेषु च ॥ १२२ ॥

इति स्वल्पखदिरवटिका ।

गायत्रिसारतुलयारिमवस्कलानां  
 साङ्गं तुलायुगलमम्बुघटैश्चतुर्भिः ।  
 निःकाथ्य पादमवशेष सुवस्त्रपूतं  
 भूयः पचेदथ शनैर्मृदुपावकेन ॥ १२३ ॥  
 तस्मिन् घनत्वमुपगच्छति चूर्णमेषां  
 श्लक्ष्णं क्षिपञ्च कबलयहभागिकानाम् ।  
 एलासृणालसितचन्दनचन्दनानां  
 श्यामातमालविकसानललोहयष्टी ॥ १२४ ॥  
 लज्जाफलत्रयरसाञ्जनधातकौनां  
 श्रौपुष्यगैरिककटाह्वयकट्फलानाम् ।  
 पद्माह्वलोध्रवटरोह्यवासकानां  
 मांसीनिशासुरभिवल्कलसंयुतानाम् ॥ १२५ ॥  
 कङ्कोलजातिफलकोशलवङ्गकानां  
 चूर्णीकृतानि विदधोत पलांशकानाम् ।  
 शीतेऽवतार्य घनसारचतुष्पलञ्च  
 क्षिप्वा कलायसदृशीं गुटिकां प्रकुर्यात् ॥ १२६ ॥



शुष्का मुखे विनिहिता विनिवारयन्ति  
 रोगान् गलौष्ठरसनाधरतालुजातान् ।  
 कुर्यान्मुखे सुरभितां पटुतां रुचिञ्च  
 स्थैर्यान्वितञ्च दशनं रसनालघुत्वम् ॥ १२७ ॥

इति महाखदिरवटिका ।

फलान्यस्नानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम् ।  
 तथातिकठिनान् भक्ष्यान् दन्तरोगी विवर्जयेत् ॥ १२८ ॥

इति दन्तरोगीपक्रमः ।

अथ जिह्वारोगनिदानमाह ।

जिह्वानिलेन स्फूटिता प्रसृप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।  
 पित्तेन दृष्ट्यत्युपचीयते च दीर्घः सरत्तैरपि कण्ठकैश्च ॥ १२९ ॥  
 कफेन गुर्वी बहुला चिता च  
 मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्ठकाभैः ॥ १३० ॥

जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोल्लाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः ।  
 जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥ १३१ ॥  
 जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वा मुन्नम्य जातः कफरक्तमूलः ।  
 लालाकरः कण्डूयुतः स चोषः सातूपजिह्वा कथिता भिषग्भिः ॥ १३२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

जिह्वागतविकाराणां शस्तं शोणितमोक्षणम् ।  
 गुडूचौपिप्पलीनिम्ब कबलः कटुभिर्युतः ॥ १३३ ॥  
 पटोलकटकव्योष पाठासैन्धवगर्भिभिः ।  
 चूर्णैर्मधुयुतैर्लेपः कबलो मधुतैलिकः ॥ १३४ ॥  
 विडङ्गपिप्पलीभ्यां तु धावनं सरसाञ्जनम् ॥ १३५ ॥  
 ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम् ।  
 कण्ठकेश्वनिलोत्थेषु तत्कार्यं भिषजा खलु ॥ १३६ ॥  
 पित्तजेषु विष्टेषु निःसृते दुष्टशोणिते ।

प्रतिसारणगण्डूषं नस्यञ्च मधुरं हितम् ॥ १३७ ॥  
 कण्ठकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वृजः क्षये ।  
 पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्य्यस्तु प्रतिसारणे ॥ १३८ ॥  
 गृह्णीयात् कवलांश्चापि गौरसर्षपसैन्धवैः ।  
 पटोलनिम्बवार्त्ताकु क्षारयूषैश्च भोजयेत् ॥ १३९ ॥  
 उपजिह्वां तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ।  
 शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥ १४० ॥  
 व्योषक्षाराभयावह्निशूर्णमेतत्प्रघर्षणम् ।  
 उपजिह्वाप्रशान्थर्थमेभिस्त्रैलं विपाचयेत् ॥ १४१ ॥  
 वामाक्षाथो मात्तिकसैन्धवगृहधूममालतीयुक्तः ।  
 कुलत्पकेन निह्न्यादुपजिह्विकां कण्ठघर्षणतः ॥ १४२ ॥

इति जिह्वारोगः ।

अथ तालुरोगनिदानमाह ।

ग्राह्यभ्यां तालुमूलात् प्रवृद्धो दीर्घः शोथो धातवस्तिप्रकाशः ।  
 शाकासश्वासकृत्तं वदन्ति व्याधिं वैद्याः कण्ठशुण्डौति नान्ना १४३  
 शोथः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी  
 प्रागुक्ताभ्यां तुण्डौकेरी मता तु ।  
 शोथो मन्दो लोहितः शोणितोत्यो  
 ज्ञेयोऽभ्रूषः सज्वरस्तीव्ररुक् च ॥ १४४ ॥  
 त्रिष्वो वेदनो शीघ्रजन्मा रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा वा ।  
 कारं तालुमध्ये तु शोथं विद्याद्रक्तादर्वुदं पित्तलिङ्गम् ॥ १४५ ॥  
 मांसं नीरुजं तालुमध्ये श्लेष्माबद्धं मांससंघातमाहुः ।  
 क्स्यायी कोलमात्रः कफेन मेदोयुक्तः पुष्पुटस्तालुदेशे ॥ १४६ ॥  
 श्लेष्मणं दीर्यते चापि तालु श्वासश्चोग्रस्तालुशोषोऽनिलाच्च ।  
 कुर्यात् पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येवं तालुपाकं वदन्ति ॥ १४७ ॥

युञ्ज्यात् कफहरं शुण्ठ्या रसं गण्डूषधारणे ॥ १४८ ॥  
 कुष्ठोषणा वचासिन्धु कणापाठाप्लवैः सह ।  
 सक्षौद्रैर्भिषजा कार्यं गलशुण्ठीप्रघर्षणम् ॥ १४९ ॥  
 अङ्गुष्ठाङ्गुलीमन्दंशोनाक्लथ गलशुण्डिकाम् ।  
 क्हेदयेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु सस्थिताम् ॥ १५० ॥  
 नोत्कृष्टञ्चैव हीनञ्च त्रिभागं क्हेदयेद्भिषक् ॥ १५१ ॥  
 अत्यादानात् स्रवेद्रक्तं तन्निमित्तं म्रियेत च ।  
 हीनच्छेदाद्भवेच्छीथो लालास्रावो भ्रमस्तथा ॥ १५२ ॥  
 तस्माद्द्वैद्यः प्रयत्नेन दृष्टकर्मा विशारदः ।  
 गलशुण्ठीं क्हेदयित्वा कुर्यात्प्राप्तमिमं क्रमम् ॥ १५३ ॥  
 नातिमूलेन चाप्यग्रे सम्यक् क्हेदं समाचरेत् ।  
 क्लिप्त्वा तां व्योषसिन्धूग्रासक्षौद्रैः प्रतिमारयेत् ॥ १५४ ॥  
 गलशुण्ठी शमं याति वज्रीक्षीरेण लेपनात् ॥ १५५ ॥  
 वचामतिविषां पाठां रास्नां कटुकरोहिणीम् ।  
 निःक्वाथ्य पिचुमर्दञ्च कबलं तत्र योजयेत् ॥ १५६ ॥  
 चारसिद्धेषु मुद्गेषु यूषाद्याप्यशने हिताः ॥ १५७ ॥  
 इङ्गुदी किण्ठी दन्ती सरलं देवदारु च ।  
 पञ्चाङ्गां कारयेद्वर्त्तिमेतां गन्धोत्तरां भिषक् ॥  
 तस्या धूमं पिबेज्जन्तुर्द्विरङ्गः कफनाशनम् ॥ १५८ ॥  
 तुण्डिकैथ्यभ्रुपे कूर्मे सङ्घाते तालुपुष्पुटे ।  
 एष एव विधिः कार्थ्यी विशेषः शस्त्रकर्मणि ॥ १५९ ॥  
 तालुपाके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ।  
 चेहस्वेदौ तालुशोषे विधिश्चानिलनाशनः ॥ १६० ॥

अथ गलरोगनिदानसाह ।

गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ

प्रदूष्य मांसं च तथैव शोणितम् ।

गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-

र्निहन्यन्तु व्याधिरयं हि रोहिणी ॥ १६१ ॥

जिह्वासमन्ताद्भृशवेदनास्तु मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधनाः स्युः ।

सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥ १६२ ॥

क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजा तु ।

स्रोतोनिरोधन्यचलोन्नता च स्थिराङ्कुरा या कफसम्भवा सा ॥ १६३ ॥

श्वौरपाकिन्यनिवार्यवौर्या त्रिदोषलिङ्गा त्रितयोल्लिता तु ॥ १६४ ॥

प्रोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ॥ १६५ ॥

सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहाच्छेषसमुद्भवा ।

पञ्चाहात्पित्तसम्भूता सप्ताहात्पवनान्विता ॥ १६६ ॥

कीलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो ग्रन्थिर्गले कण्ठकशूकभूतः ।

धरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्तं कण्ठशालूकर्मात् भ्रुवन्ति ॥ १६७ ॥

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफाच्च जिह्वोपरिष्ठादपि रक्तमिश्रात् ।

त्रयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष विवर्जयेदागतपाकमेनम् ॥ १६८ ॥

लास एवायतमुन्नतञ्च ग्रन्थिं करोत्यन्नगतिं निवार्य ।

सर्वथैवाप्रतिवार्यवौर्यं विवर्जनोयं वलयं वदन्ति ॥ १६९ ॥

लोपरोधं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।

संच्छिदं दृस्तरमेतदाहुर्वलामसंज्ञं निपुणा विकारम् ॥ १७० ॥

तोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः सकण्ठुरोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च ।

सर्वैकहृन्दः परिकीर्तितोऽसौ व्याधिर्बलासन्नतजप्रसूतः ॥ १७१ ॥

मुन्नतं वृत्तममन्ददाहं तीव्रज्वरं हृन्दमुदाहरन्ति ।

द्यापि पित्तन्नतजप्रकोपात् क्षयं सतोदं पवनात्मकन्तु ॥ १७२ ॥

सर्वेना कण्ठनिरोधिनी तु चितातिमात्रं पिशितप्ररोहैः ।

अनेकरुक् प्राणहरी त्रिदोषात् श्लेया शतघ्नौ तु शतघ्निरूपा ॥१७॥  
 ग्रन्थिर्गलेत्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽल्परुक् यः कफरक्तमूर्त्तिः ।  
 मंलक्ष्यते सक्तमिवाशनञ्च स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंघ्नः ॥१७४॥  
 सर्वं गलं प्राप्य समुत्थितो यः शोथो रुजः सन्ति च यत्र सर्वाः ।  
 स सर्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजश्च ॥१७५॥  
 शोथो महानन्नजलावरोधी तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।  
 कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलीघः परिकीर्त्तितोऽसौ ॥१७६॥

यस्ताम्यमानः श्वमिति प्रसक्तं

भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।

कफोपदृष्टेष्वनिलायनेषु

ज्ञेयो स तोदः श्वसनात् स्वरघ्नः ॥ १७७ ॥

प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।  
 स मांसतानः कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत्सर्वकृतो विकारः ॥१७८॥  
 सटाहतोदं श्वयथुं सुताम्रमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।  
 पित्तेन विद्याददने विदारीं पार्श्वे विशेषात्स तु येन शंते ॥१७९॥

अथ चिकित्सासाह ।

साध्यानां रोहिणीनाञ्च हितं शोणितमोक्षणम् ।  
 कृदनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्यकर्म च ॥ १८० ॥  
 तथास्तर्वाञ्छतः स्वित्नां वातरोगिणिकान् लिपेत् ।  
 अङ्गुलीशस्त्रकेणाशु स्वटुचुकेण स्वेनवा ॥ १८१ ॥  
 वातकी तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिमारयेत् ।  
 सुखीणान् स्रहकवलान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥ १८२ ॥  
 विश्राव्य पित्तसम्भृतां मिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।  
 घर्षयेत् क्षौद्रपतङ्गैः शर्कराभिस्तथायुतैः ॥ १८३ ॥  
 द्राक्षापरुषकक्वाथो हितश्च कञ्जलयङ्गैः ।  
 सपाचरदेवमेतां सुवैद्यः पित्तसम्भवाम् ॥ १८४ ॥

आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ॥ १८५ ॥  
 श्वेताविडङ्गदन्तीभिस्तैलं सिद्धं ससैन्यवम् ।  
 नस्यकर्मणि दातव्यं कवलञ्च कफोच्छ्रये ॥ १८६ ॥  
 रोहिणीकण्ठशालूक तुण्डिकेरी गलायुषु ।  
 विद्रधौ वृन्दके अंष्टं रोचना तार्क्ष्यगैरिकाः ॥  
 मलोध्रमधुपतङ्गचौद्रैर्गण्डूषधारणम् ॥ १८७ ॥  
 विस्राव्य कण्ठशालूकं साधयेत्तूण्डिकेरिवत् ।  
 एककालं यवान्नञ्च भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ॥ १८८ ॥  
 उपजिह्वकवच्चापि साधयेदधिजिह्विकाम् ।  
 उन्नाम्य जिह्वामाकृष्य वडिशेनाधिजिह्विकाम् ॥  
 हृदयं नगण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादिभिः ॥ १८९ ॥  
 एकवृन्दं तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत् ।  
 गिलायुश्चापि यो व्याधिस्तच्च शस्त्रेण साधयेत् ॥ १९० ॥  
 श्रममस्थन्तु सम्पक्कं हृदयेद्वलविद्रधिम् ।  
 कण्ठरोगेष्वसृष्टोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादिकर्म च ॥ १९१ ॥  
 कायं पिवेच्च दावीं त्वक् निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजम् ।  
 हरीतकौकषायो वा हितो मान्दिकमंयुतः ॥ १९२ ॥  
 कटुकातिविषा दारु पाठामुस्तकलिङ्गकाः ।  
 गोमूत्रकथिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥ १९३ ॥  
 सृष्टीका कटुका व्योषं दावीं त्वक् त्रिफलाघनम् ।  
 पाठा रसाञ्जनं मूर्वा तेजोह्वेति सुचूर्णितम् ॥ १९४ ॥  
 चौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे भिषङ्गतम् ।  
 योगश्चैते त्रयः प्रोक्ता वातरक्तकफापहाः ॥ १९५ ॥  
 सितातमालपत्राभ्यां मरिचं द्विगुणं न्यसेत् ।  
 वेन सर्पिर्विपक्वन्तु नस्याद्दन्त्याद्वलग्रहान् ॥ १९६ ॥

गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योषं रसाञ्जनम् ।

तेजोह्वा त्रिफला लोभं चित्रकञ्चेति चूर्णितम् ॥ १८७ ॥

सच्चौद्रं धारयेदेतन्नलरोगविनाशनम् ।

कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तास्यगलरोगनुत् ॥ १८८ ॥

इति कालकं चूर्णम् ।

मनःशिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवम् ।

दावीत्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ॥ १८९ ॥

मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।

मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नाम कीर्तितम् ॥ २०० ॥

इति पीतकं नामचूर्णम् ।

यत्रायजं तेजवतीं सपाटां रसाञ्जनं दारु निशाञ्च कृणाम् ।

चौद्रेण कुर्याद्गुटिकां मुखेन तां धारयेत्सर्वगलामयेषु ॥ २०१ ॥

इति यवक्षारादिगुटिः ।

पञ्चकोलकतालीश पत्रैलामरिचत्वचः ।

पलाशमुष्ककक्षार यवक्षाराश्च चूर्णिताः ॥ २०२ ॥

गुडे पुराणे द्विगुणे कथिते गुटिकाः कृताः ।

कर्कशुमात्राः सप्ताहं स्थिता मुष्ककभस्मानि ॥ २०३ ॥

कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्याः स्वरमृतोपमाः ।

इति चारगुटिका । इति कण्ठरोगः ।

अथ सर्वमुखगतरीगनिदानमाह ।

स्फोटैः सतोदैर्बदनं समन्तात् यस्याऽऽचितं सर्वसरः स वातात्

रक्तेः सदाहैस्तानुभिः सपीतेर्यस्वाचितश्चापि स पित्तकीपात्

श्रवेदनैः कण्डुयुतैः सवर्णैर्यस्वाचितश्चापि सर्वै कफेन ॥ २०४ ॥

अथ चिकित्सायाह ।

वातात्सर्वसरं चूर्णैर्लवणैः प्रतिसारयेत् ।

तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्थयोः ॥ २०७ ॥

ततोऽसौ स्त्रैहिकं धूममिमं दद्याद्विचक्षणः ।  
 शालराजादनैरण्डसारेङ्गुदिमधूकजाः ॥ २०८ ॥  
 मज्जानो गुग्गुलुध्याम मांसीकालानुशारिवा ।  
 श्रीमर्जरमशैलेय मधुच्छिष्टानि वा हरेत् ॥ २०९ ॥  
 तत्सर्वं मुक्तं चूर्णं स्त्रेहेनालोष्य युक्तितः ।  
 टुण्डूकवृन्तं सच्चौद्रं मतिमांस्तेन लेपयेत् ॥ २१० ॥  
 एष सर्वसरे धूमः प्रशस्तः स्त्रैहिको मतः ।  
 कफघ्नो मारुतघ्नश्च मुखरोगविनाशनः ॥ २११ ॥

इति स्त्रैहिकी धूमः ।

पित्तात्मके सर्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।  
 सर्वः पित्तहरः कार्य्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥ २१२ ॥  
 प्रतिसारणगण्डूषधूममंशोधनानि च ।  
 कफात्मके सर्वसरे क्रमं कुर्यात् कफापहम् ॥ २१३ ॥

इति सर्वसरोपक्रमः ।

मुखपाके शिरावेधः शिरःकायविरचनम् ।  
 मधुमूत्रघृतक्षौरैः शीतैश्च कवलग्रहः ॥ १४ ॥  
 जातीपत्रामृता द्राक्षा यासदावीफलत्रिकैः ।  
 काथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ २१५ ॥  
 कार्य्यञ्च बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्वणम् ।  
 कृष्णजीरककुष्ठेन्द्रयवचर्वणतस्त्यहात् ।  
 मुखपाकव्रणक्लेददौर्गन्ध्यमुपशाम्यति ॥ २१६ ॥  
 पटोलनिम्बजम्बूाम्ब्रमालतीनवपल्लवैः ।  
 पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥ २१७ ॥  
 खरमः कथितो दार्ढ्याघनीभूतो रसक्रिया ।  
 सच्चौद्रा मुखरोगासृग्दोषनाडीव्रणापहा ॥ २१८ ॥  
 मसृग्दोशीरपटोलमुस्ताहरीतकी तिल्लकरोहिणीभिः ।



यथ्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च क्वाथं पिवेत्पाकहरं मुखस्य ॥ २१८ ॥

पटोलशुण्ठीत्रिफला विशाला

त्रायन्ति तित्तादिनिशामृतानाम् ।

पीतः कषायो मधुना निहन्ति

मुखे स्थितश्चास्य गदानशेषान् ॥ २२० ॥

तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ।

क्षौद्राद्यो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ २२१ ॥

आस्वादिता च सकृदपि मुखगन्धं सकलमपनयति ।

त्वम्बीजपूरफलजा पवनसुपक्कं च नाशयति ॥ २२२ ॥

जातीफलजातिपत्री फणिज्जवाक्षीककुष्ठसञ्चरिता ।

अपहरति पूतिगन्धं मुखविवरे संस्थिता गुटिकाः ॥ २२३ ॥

कुष्ठैलवालुकैला मुस्ताधान्यकयष्टीमधुकबलाः ।

हरन्ति मुखपूतिगन्धं रसोनमदिरादिगन्धञ्च ॥ २२४ ॥

हरिद्रानिम्बपत्राणि मधुकं नीलमुत्पलम् ।

तैलमेभिः विपक्तव्यं मुखपाकहरं परम् ॥ २२५ ॥

यष्टीमधुपलमेकं त्रिंशन्नीलोत्पलस्य तैलस्य ।

प्रस्थञ्च द्विगुणं पयो विधिना पक्कन्तु नस्येन ॥ २२६ ॥

निशिवदनस्य स्नावं क्षपयति गात्रस्य दोषसङ्घातम् ।

वपुः सवर्णत्वमवश्यं क्रमशोऽभ्यङ्गेन जन्तूनाम् ॥ २२७ ॥

इति यष्टीतेषम्

अथ मुखरोगेषु असाध्यमाह ।

ओष्ठप्रकोपे वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तत्रिदोषजाः ।

दन्तमूलेषु वर्ज्यौ च त्रिलिङ्गगतिशौषिरौ ॥ २२८ ॥

दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदानलभङ्गनाः ।

जिह्वागतेष्वलासस्तु तालुजेष्वर्बुदं तथा ॥ २२९ ॥

स्वरघ्नो बलयो वृन्दो बलासः सविदारिकः ।

गलौघो मांसतानश्च शतघ्नो रोहिणीगले ॥ २३० ॥

असाध्याः कीर्त्तिता ह्येते रोगा नवदशैव तु ।

तेषु चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ २३१ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः सुखरोगचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ कर्णरोगनिदानमाह ।

समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथा चरन् समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।

करोति दोषैश्च यथा स्वमाहृतः स कर्णशूलः कथितो दुराचरः ॥ १ ॥

कर्णस्रोतः स्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वरान् ।

भेरीसृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते ॥ २ ॥

यदा शब्दवह्नी वायुः स्रोत आहत्य तिष्ठति ।

शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि वाधिर्यन्तेन जायते ॥ ३ ॥

वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघ्नोषोपमं स्वनम् ।

करोति कर्णयोः क्ष्वेडः कर्णक्ष्वेडः स कीर्त्तितः ॥ ४ ॥

शरोऽभिघातादथवा निमज्जनाज्जले प्रपातादथवापि विद्वेषेः ।

भवेद्धि पूयं श्रवणोऽनिलार्दितः स कर्णसंस्नाव इति प्रकीर्त्तितः ॥ ५ ॥

मारुतः कफसंयुक्तः कर्णकण्ठं करोति च ।

पित्तोष्णशोषितः श्लेष्मा जायते कर्णगूथकः ॥ ६ ॥

कर्णगूथो द्रवतां यदा गतो विलायितो घाणमुखं प्रपद्यते ।

तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो भवेद्विकारः शिरसोऽर्द्धभेदकत् ॥ ७ ॥

यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तवः सृजन्यपत्यान्यथवापि मत्तिकाः ।

तदञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुध्यते भिषग्भिराद्यैः क्लमिकर्णको गदः ॥ ८ ॥

पतङ्गाः शतपद्यश्च कर्णस्रोतः प्रविश्य हि ।

अरतिं व्याकुलत्वञ्च भृशं कुर्वन्ति वेदनाम् ॥ ९ ॥

कर्णां निस्तुद्यते तस्य तथा फुरफुरायते ।

कीटे चरति रक्तौघ्रा निस्पन्दे मन्दवेदना ॥ १० ॥  
 चताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिर्भवेत्तया दोषकृतोऽपरः पुनः ।  
 सपीतनीलारुणमस्रमास्रवेत्प्रतोदधूमायनदाह चोषवान् ॥ ११ ॥  
 कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेदकृद्भवेत् ।  
 कर्णविद्रधिपाकाद्वा जायते चाम्बुपूरणात् ॥ १२ ॥  
 पूयं स्रवति वा पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ।  
 कर्णशोफावृद्धान्शि जानीयादुक्तलक्षणैः ॥ १३ ॥  
 नादोऽतिरुक्कर्णमलस्य शोषः स्रावस्तनुश्चाश्रवणञ्च वातात् ।  
 शोथः सरागोदरणं विदाहः सपीतपूतिस्रवणञ्च पित्तात् ॥ १४ ॥  
 वैश्रुत्यकण्डुस्थिरशोथयुक्ता स्निग्धा स्फुतिः श्लेष्मभवेऽल्परुक् च ।  
 सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात् स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्षः ॥ १५ ॥  
 मौकुमार्याञ्चिरोत्सृष्टे सहसैवातिवर्द्धते ।  
 कर्णे शोथो भवेत्पाल्यां सरुजः परिपोटवान् ॥  
 कृष्णारुणनिभः स्तब्धः स वातात्परिपोटकः ॥ १६ ॥  
 गुर्वाभरणसंयोगात्ताडनात् घर्षणादपि ।  
 शोथः पाल्यां भवेच्छ्रावो दाहपाकरुजान्वितः ॥  
 रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामृत्पातः सगदो मतः ॥ १७ ॥  
 कर्णं बलाद्दृश्यतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति ।  
 कफं मंगृह्य कुरुते शोफं स्तब्धमवेदनम् ॥  
 उन्मथकः सकण्डूको विकारः कफवातजः ॥ १८ ॥  
 संवर्द्धमाने दुर्विद्धे कण्डूदाहरुजान्वितः ।  
 शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्द्धनः ॥ १९ ॥  
 कफासृक् क्रिमयः क्रुद्धाः सर्षपाभा विसर्पिणः ।  
 कुर्वन्ति पीडिकाः पाल्यां कण्डूदाह समन्विताः ॥ २० ॥  
 कफासृक् क्रिमिसम्भूतः स विसर्पन्नितस्ततः ।  
 लिहञ्च सकलां पालीं परिलेह्यति स स्मृतः ॥ २१ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

- कर्णशूले कर्णनादे वाधिर्यं ध्वेङ् एव च ।  
चतुर्णामपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः ॥ २२ ॥  
स्निग्धं वातहरैः स्नेहैः नरं वापि विरेचयेत् ।  
भुक्तोपरिहितं सर्पिर्वस्तिकर्म च पूजितम् ॥ २३ ॥  
कोष्णं पयोऽनुपानञ्च त्विरात्रं पाययेद् दृढम् ॥ २४ ॥  
अश्वत्थपत्र खल्लं वा विधाय बहुपत्रकम् ।  
तैलाक्तमङ्गारपूर्णं निदध्याच्छ्रवणोपरि ॥ २५ ॥  
यत्तैलं च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारतापितात् ।  
तत्प्राप्तं श्रवणस्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ २६ ॥  
शृङ्गवेरञ्च मधुकं सैन्धवं तैलमेव च ।  
कटूष्णं कर्णयोर्द्वयमेतद्वा वेदनापहम् ॥ २७ ॥  
कपित्थमातुलुङ्गाम्ल शृङ्गवेररसैः शुभैः ।  
सुखोष्णैः पूरयेत्कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥ २८ ॥  
लशुनार्द्रकशिशूणां मुरङ्गासूलकस्य च ।  
कटल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कटूष्णं कर्णपूरणे ॥ २९ ॥  
कर्णं कोष्णेन शक्तेन पूरयेत्कर्णशूलिनः ।  
समुद्रफेनचूर्णेन शक्त्या वाप्यवचूर्णयेत् ॥ ३० ॥  
अर्काङ्गुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तान् लवणान्वितान् ।  
मन्निदध्यात् स्रुहीकाण्डे कौरिते तच्छटावृते ॥ ३१ ॥  
पुटपाकक्रमात् स्निग्धं पीडयेदारसागमात् ।  
सुखोष्णं तद्रसं कर्णं दापयेच्छूलशान्तये ॥ ३२ ॥  
महतः पञ्चमूलस्य काष्ठान्यष्टाङ्गुलानि च ।  
शौमेनावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादौपयेत्ततः ॥ ३३ ॥  
यत्तैलं च्यवते तेभ्यः सुखोष्णं तत्प्रदापयेत् ।  
त्रयं तद्दोषिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ ३४ ॥

एवं कुर्याद्भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारने ।

मतिमान् दीपिकातैलं कर्णशूलनिवारणम् ॥ ३५ ॥

इति दीपिकातैलम् ।

अर्कस्य पत्रं परिणामपीतमाज्येन लिप्तं शिखिनावतप्तम् ।

आपीड्य तोयं श्रवणे निषिक्तं निहन्ति शूलं बहुवेदनञ्च ॥ ३६ ॥

तीव्रशूलातुरे कर्णे सशब्दे लोदवाहिनि ।

छागमूत्रं प्रशंसन्ति कोष्णं सैन्धवसंयुतम् ॥ ३७ ॥

एरण्डपत्र पुटपाकविपाचिताम्बु-

तुल्याद्रकस्य सलिलं मधुकेन मिश्रम् ।

पक्त्वा च तैललवणेन युतं सुखोष्णं

कर्णे रुजं हरति तत्क्षणमेव दत्तम् ॥ ३८ ॥

विल्वैरण्डार्कवर्षाभूदधित्योन्मत्तशिग्रुभिः ।

वत्सगन्ध्याश्वगन्ध्याभ्यां तर्कारीयवरेणुभिः ॥ ३९ ॥

आरनालशृतैरेभिर्नाडीस्वेदः प्रयोजितः ।

कफवातममुत्थानं कर्णशूलं निवारयेत् ॥ ४० ॥

रास्त्रामृतैरण्डसुराह्वविश्वं तुल्यं गुडेनापि विमृद्य खादेत् ।

वातामयी कर्णाशिरोगदौ च नाडीव्रणी चैव भगन्दरी च ॥ ४१ ॥

इति रास्त्रागुग्गु

वंशावलेखमंयुक्ते मूत्रे वाऽऽजाविके भिषक् ।

तैलं पचेत्तन कर्णं पूरयेत्कर्णशूलिनः ॥ ४२ ॥

धारयेत् पूरणं कर्णं कर्णशूलं विमर्दयेत् ।

रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदनम् ॥ ४३ ॥

यावत्पर्यति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।

निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ॥ ४४ ॥

तैलं श्योनाकमूलेन मन्दाग्नी परिष्ठाधितम् ।

हृदिदाश त्रिदोषोत्थं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ ४५ ॥

इति श्योनाकतैलम् ।

हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठिभिः साध्यं तैलं ससाधपम् ।

कर्णशूले प्रधानं तत् पूरणं हितमुच्यते ॥ ४६ ॥

इति हिङ्गाद्यं तैलम् ।

देवदारुवचाशुण्ठिशताह्वाकुष्ठसैम्भवैः ।

तैलं सिद्धं हि गोमूत्रे कर्णशूलनिवारणम् ॥ ४७ ॥

इति देवदार्वादितैलम् ।

पिप्पल्यो विल्वमूलञ्च कुष्ठं मधुकमेव च ।

सूक्ष्मलादेवदारूणि मांसीव्याघ्रीनखोऽगुरु ॥ ४८ ॥

वर्गंगानेन तैलस्य प्रस्थं मृद्वाग्निना पचेत् ।

कैयूरमूलकरसी दद्यात् स्नेहेन संयुतौ ॥ ४९ ॥

तेन कर्णं पित्तुं दद्याद्दस्तिकर्म च कारयेत् ।

तेनोपशाम्यते क्षिप्रं कर्णशूलं सुदारुणम् ॥ ५० ॥

इति पिप्पल्याद्य तैलम् ।

वातरोगे च निर्दिष्टा क्रिया चात्र प्रयोजयेत् ।

स्नानं शीताम्बुसम्पानं मैथुनञ्च विवर्जयेत् ॥ ५१ ॥

पित्तजे शर्करायुक्तं घृतस्निग्धं विरचनम् ।

द्राक्षायष्टीशृतं क्षीरं शस्यते कर्णपूरणम् ॥ ५२ ॥

पित्तवद्रक्तजे कुर्याच्छिराया रक्तमोक्षणम् ।

कफजे मागधौसिद्धं हविर्दुग्धं प्रपीय च ॥

कुर्याद्दण्डूपसंस्वेदं धूपनं कफनाशनम् ॥ ५३ ॥

कर्णच्छेदं कर्णमादं कटुतैलेन पूरयेत् ।

नादवाधिर्ययोः कुर्यात् कर्णशूलोक्तमौषधम् ॥ ५४ ॥

कफजे चाचरेत् पूर्वं वमनाद्यैः क्रियाक्रमम् ।

वातजे कुष्ठजं वापि लाङ्गलीक्षीरमिश्रितम् ॥ ५५ ॥

दलेनाश्वत्थवृक्षस्य वेष्टितं सुविपाचितम् ।  
 सतैललवणं कोष्णं वाधिर्यं कर्णपूरणम् ॥ ५६ ॥  
 एरण्डशिशुवरुण मूलिकापत्रजे रसे ।  
 चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणान्विते ॥ ५७ ॥  
 यष्ट्याह्वक्षीरकाकोली कल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।  
 नादवाधिर्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणेः ॥ ५८ ॥

इति एरण्डादितैलं कर्णपूरणे ।

कल्कक्वाथेषु यष्ट्याह्व काकोलीह्वयमापकैः ।  
 शूकरस्य वसा पक्वा कर्णनादातिनाशिनी ॥ ५९ ॥

इति शूकरवसा ।

स्वर्जिकामूलकं शुष्कं हिङ्गु कृष्णामहोषधम् ।  
 शतपुष्पा च तैस्तैलं पक्वं शुक्ले चतुर्गुणे ॥ ६० ॥  
 प्रणादशूलवाधिर्यं स्रावं चाशु व्यपोहति ॥ ६१ ॥

इति स्वर्जिकातैलम् ।

मयूरनालगोमांसं लशुनं शुष्कमूलकम् ।  
 सशुक्तं साधितं तैलं कर्णनादार्त्तिनाशनम् ॥ ६२ ॥

इति मयूरनालाद्यं तैलम् ।

गवां मूत्रेण विल्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।  
 सजलञ्च सदुग्धञ्च वाधिर्यं कर्णपूरणम् ॥ ६३ ॥

इति विल्वतैलम् ।

अपामार्गचारजले तत् कृतकल्केन साधितं तैलम् ।  
 अपहरति कर्णनादं वाधिर्यं चापि पूरणतः ॥ ६४ ॥

इति अपामार्गतैलम् ।

बालमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गु सनागरम् ।  
 शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शिशु रसाञ्जनम् ॥ ६५ ॥

सौवर्चलं यवक्षारः स्वर्जिकोद्भिदसैन्धवम् ।  
 भूर्जग्रन्थिविडं सुस्तं मधुशुक्तं चतुर्गुणम् ॥ ६६ ॥  
 मातुलुङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च ।  
 तैलमेभिर्विपक्त्वयं कर्णशूलहरं परम् ॥ ६७ ॥  
 वाधिर्यं कर्णनादञ्च पूयसावश्च दारुणः ।  
 पूरणादस्य तैलस्य क्लमयः कर्णमाश्रिताः ॥ ६८ ॥  
 क्षिप्रं विनाशमायान्ति कृष्णात्रेयस्य शासनात् ।  
 क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखं कर्णामयापहम् ॥ ६९ ॥

इति क्षारतैलम् ।

जम्बीराणां फलरसः प्रस्थैकः कुडवोन्मितम् ।  
 माक्षिकं तत्र दातव्यं पिप्पली च पलोन्मिता ॥ ७० ॥  
 घृतभाण्डे विनिःक्षिप्य धान्यराशी निधापयेत् ।  
 मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम् ॥ ७१ ॥  
 एष एव विधिः कार्यः प्रणादे नस्यपूर्वकः ।  
 गुडनागरतोयेन नस्यं स्यादुभयोरपि ॥ ७२ ॥  
 कर्णसावे पूतिकर्णं तथैव क्लमिकर्णके ।  
 मामान्यं कर्म कुर्वीत योगान् वैशेषिकानपि ॥ ७३ ॥  
 शिरोविरेचनं चैव धूपनं पूरणं तथा ।  
 प्रसार्जनं धावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥ ७४ ॥  
 राजवृक्षादितोयेन सुरसादिजलेन च ।  
 कर्णप्रक्षालनं कार्यं चूर्णैरेतैस्तु पूरणम् ॥ ७५ ॥  
 चूर्णं पञ्चकषायणां कपित्थरससंयुतम् ।  
 कर्णसावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ॥ ७६ ॥  
 तिन्दुकान्यभया लोभं समङ्गा चामलक्यपि ।  
 पञ्चकषायशब्देन ब्राह्ममेतद्वि बोधितम् ॥ ७७ ॥

इति पञ्चकषायः ।



सर्जत्वक् चूर्णसंयुक्तं वीजपूररसं क्षिपेत् ।

कर्णस्त्रावे रुजा दाहाः प्रणश्यन्ति न संशयः ॥ ७८ ॥

सर्जत्वक् चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः ।

योजितो मधुना वापि कर्णस्त्रावे प्रशस्यते ॥ ७९ ॥

पुटपाकक्रमस्त्रिभो हस्तिविड्जातच्छत्रजः ।

रसः सतैलसिन्धूत्थः कर्णस्त्रावहरः परः ॥ ८० ॥

जम्बाम्रपत्रं तरुणं समांशं कपित्थकर्पासफलञ्च सान्द्रम् ।

क्षुण्वा रसं तन्मधुना विमिश्रं स्त्रावापहं तं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

एतैः शृतं निम्बकरञ्जतैलं ससार्पणं स्त्रावहरं प्रदिष्टम् ॥ ८१ ॥

इति जम्बायं तैलम् ।

अर्कस्य पत्रस्वरसं निर्गुण्डीस्वरसं तथा ।

राजहृत्तादितोयेन सूर्यावर्त्तरसं तथा ॥ ८२ ॥

चित्रकोङ्कवसंमिश्रं वञ्जीक्षीरं तथैव च ।

तथा हुलहुलतीयेन प्रस्थेकेन क्रमेण तु ॥ ८३ ॥

तेलप्रस्थं पचेत्तस्मिन् हरितालपलहयम् ।

मैन्धवञ्च पलं योज्यं विषं पाटांशकं तथा ।

एतत्तैलं हरेत् क्षिप्रं कर्णशूलञ्च दुस्तरम् ॥ ८४ ॥

इति विषगर्भतैलम् ।

मुमलीवाकुचीचूर्णं खादेहाधिर्यशान्तये ॥ ८५ ॥

इति गन्धान्तरादवीर्यम् ।

विल्वोदुम्बरजम्बूदधित्यचूतानां वल्कलैः सिद्धम् ।

श्रुतिरोधञ्च निहन्ति तैलं प्रपाकपूतिस्रुतिं जयति ॥ ८६ ॥

इति पञ्चवल्कलतैलम् ।

आम्रजम्बूप्रवालानि मधुकस्य वटस्य च ।

एभिः सुसाधितं तैलं पूतिकर्णोपशान्तये ॥ ८७ ॥

इति चतुष्पर्षतैलम् ।

वरुणाह्वकपित्याम्न जम्बूपल्लवसाधितम् ।  
पूतिकर्णापहं तैलं जातीपत्ररसोऽथवा ॥ ८८ ॥

इति चतुष्पल्लवतैलम् ।

निर्गुण्डीस्वरसे तैलं सिन्धुधूमरजो गुडः ।  
पूरणात् पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ॥ ८९ ॥  
जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित् ॥ ९० ॥  
घृष्टं रसाञ्जनं नार्याः क्षीरेण मधुसंयुतम् ।  
प्रशस्यते चिरोत्पेषु सन्नावे पूतिकर्णके ॥ ९१ ॥  
कुष्ठं हिङ्गुवचादारु शताह्वाविश्वसैन्धवैः ।  
पूतिकर्णापहं तैलं वस्तमूत्रेण साधितम् ॥ ९२ ॥

इति कुष्ठाद्यं तैलम् ।

शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् ।  
तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥ ९३ ॥

इति शम्बूकतैलम् ।

चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन  
मुष्यंशकेन कटुतैलपलाष्टकञ्च ।  
धत्तूरपत्ररसतुल्यमिदं विपक्वं  
नाडीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम् ॥ ९४ ॥

गन्धकादीनामत्र मिलित्वा पलं ग्राह्यम् ।

इति गन्धकाद्यं तैलम् । इति कर्णनाडीचिकित्सा ।

क्षमिकर्णविनाशाय क्षमिघ्नां कारयेत् क्रियाम् ।  
वार्त्ताकुधूमस्य हितः सर्षपस्नेह एव च ॥ ९५ ॥  
पूरणं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ।  
धूपने कर्णदौर्गन्ध्यं गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ९६ ॥  
सूर्यावर्त्तस्य स्वरसं सिन्धुवाररसं तथा ।  
लाङ्गलीमूलजरसं त्रूषणं चूर्णितं तथा ।

पूरयेत् कृमिकर्णन्तु जन्तूनां नाशनं परम् ॥ ८७ ॥

इति योगचतुष्टयम् ।

हलिरविभक्तियुषानेकीकृत्य प्रगालयेद् बद्धा ।  
 वसनेन तस्य रसेन श्रवणे परिपूरयेत् सुतराम् ॥ ८८ ॥  
 कर्णजलीकानियतं कृमिकीटपिपीलिकास्तथान्येऽपि ।  
 निपतन्ति निरवशेषाः कारण्डाश्चापि मुण्डस्थाः ॥ ८९ ॥  
 अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ।  
 ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्रोक्तां समाचरेत् ॥ १०० ॥  
 विद्रुधौ चापि कुर्वीत विद्रुध्युक्तं चिकित्सितम् ।  
 कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्यात् क्षतविमर्षवत् ॥ १०१ ॥  
 प्रक्लिय धौमान् तैलेन प्रविलाय्य च शोधयेत् ।  
 कर्णगूथन्तु मतिमान् भिषक् सम्यक् शलाकया ॥ १०२ ॥  
 स्नेहस्वेदौ च वमनं धूमो मूर्ध्नि विरेचनम् ।  
 विधिस्य कफहृत्सर्वः कर्णकण्डूमपोहति ॥ १०३ ॥  
 वाधिर्यं बालवृद्धोत्थं चिरोत्थञ्च विवर्जयेत् ॥ १०४ ॥

इति कर्णरोगचिकित्सा ।

अथ कर्णपालीचिकित्सासाह ।

पालीसंशोषणे कुर्याद्वातकर्णरुजः क्रियाम् ।  
 स्वेदयेद् यद्वतस्ताश्च स्निग्धां मम्बर्हयेत्तिलैः ॥ १०५ ॥  
 माहिषनवनीतयुतं सप्ताहं धान्यराशिपर्युषितम् ।  
 नवमूमलिकन्दचूर्णं वृद्धिकरं कर्णपालिनाम् ॥ १० ॥  
 शतावरीवाजिगन्धा पयस्यैरण्वीजकैः ।  
 तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत्परम् ॥ १०७ ॥

इति शतावरीतैलम् ।

कल्केन जीवनौयेन तैलं पयसि पाचितम् ।  
 श्रानूपमांसक्वाथेन पालीशोषणवर्द्धनम् ॥ १०८ ॥

एतेनैव हि तैलेन चिकित्सेद्विषजां वरः ।

हृतास्रं परिपोटञ्च चन्द्रिकाञ्च प्रयत्नतः ॥ १०६ ॥

इति जीवनीयतैलम् ।

श्रीतैलेपैर्जलीकाभिरुत्पातं समुपाचरेत् ॥ ११० ॥

गोपनीया बलायष्टी जम्बाम्प्रपल्लवोत्पलैः ।

सधान्यान्तैः समञ्जिष्ठैः खिलैर्लोध्रान्वितैः समैः ।

तैलमभ्यङ्गतः सिद्धं कर्णात्पातहरं परम् ॥ १११ ॥

त्रायन्त्यश्वगन्धार्कं वाकुचीबीजसिन्धुजैः ।

फलनीसुरसाभ्याञ्च गोधाकङ्कवमान्वितैः ॥

तैलमभ्यङ्गतः पक्कमुत्पातं नाशयेद् ध्रुवम् ॥ ११२ ॥

दुःखवर्द्धनकं सिक्त्वा जम्बाम्प्राशत्यपत्रजैः ।

काथैस्तैलेन सुस्निग्धं तच्चूर्णैरवचूर्णयेत् ॥ ११३ ॥

बहुशो गोमयपिण्डैः स्वेदितं परिलेहिकम् ।

मेघमारैः समालिम्पेद्दधिमूत्रेण कल्कितैः ॥ ११४ ॥

इति वङ्गधेनसङ्कलितः कर्णरोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ नासारोगाधिकारः ।

नह्यते यस्य विशुष्यते च प्रक्लिद्यते धूप्यति चैव नासा ।

वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येदिह पीनसेन ॥

शानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात्प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥१॥

पैर्विदग्धैर्गलतालुमूले संमूर्च्छितो यस्य समीरणस्तु ।

रिति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥२॥

णाश्रितं पित्तमहं पि कुर्व्याद्यस्मिन् विकारे बलवांश्च पाकः ।

नासिकापाकमिति व्यवस्येद्विक्लेदकोथावथवापि यत्र ॥३॥

पैर्विदग्धैरथवापि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तैः ।

नासा स्रवेत् पूयमसृग्विमिश्रं तं पूयवत्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥४॥  
 घ्राणाश्रितो मर्मणि सम्प्रदुष्टो यस्यानिलो नालिकया निरेति ।  
 कफानुयातो बहुशोऽतिशब्दस्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः ॥५॥  
 तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा भावान् कटूनर्कानिरीक्षणाहा ।  
 सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्माण्युद्धाटितेऽन्यः क्षवथुर्निरिति ॥६॥  
 प्रभ्रश्यते नामिकयैव यस्य सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु ।  
 प्राक् सञ्चितो मूर्धनि सूर्यतप्तस्तं भ्रंशथुं रोगमुदाहरन्ति ॥७॥  
 घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु विनिश्चरेद्भूम इवोर्ध्ववायुः ।  
 नासाप्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिन्तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥८॥  
 उच्छ्वासमार्गन्तु कफः सवातो रुन्ध्यात्प्रतीनाह मुदाहरत्तम् ।  
 घ्राणाहनः पीतमितस्तनुर्वा दोषः स्रवेत् स्रावमुदाहरत्तम् ॥९॥

घ्राणात् सपिच्छिलः श्लेष्मा अबलोद्रव उष्मणा ।

अजरः स्यन्दते घ्राणात्नासास्रावं तमादिशेत् ॥ १० ॥

घ्राणाश्रिते श्रोतसि मारुतेन पित्तेन गाढं परिशोषिते च ।  
 कृच्छ्राच्छसेदूर्ध्वमधश्च जन्तुर्यस्मिन् स नासापरिशोष उक्तः ॥१॥  
 दोषैस्त्रिभिर्वा पृथगेकशश्च ब्रूयात्तथाशींसि तथैव शोषान् ।  
 शालाकसिद्धन्तमवेक्ष्य चापि सर्वात्मकं सर्वगमर्वुदं स्यात् ॥१२॥

शिरोगुरुत्वमरुचिर्नामास्रावस्तनुस्वरः ।

क्षामः श्लोवत्यथोऽभीक्ष्ण मामपीनसलक्षणम् ॥ १३ ॥

श्रामलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेषु निमज्जति ।

स्वरवर्णविशुद्धिश्च परिपक्वस्य लक्षणम् ॥ १४ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

सर्वेषु पीनसेष्वादौ निवातागारगो भवेत् ।

शिरसोऽभ्यञ्जनैः स्वेदैर्नस्यैः कटुक्लृभोजनैः ॥

वमनैर्घृतपानैश्च नासारोगानुपाचरेत् ॥ १५ ॥

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं चित्रकश्च हरीतकी ।

सर्पिर्गुडः षडङ्गश्च यूषः पौनसशान्तये ॥ १६ ॥

सर्वेषु सर्वकालं पौनसरोगेषु जातमात्रेषु ।

मरिचं गुडेन दध्ना भुञ्जीत, नरः सुखं लभते ॥ १७ ॥

कटुत्रिकं चित्रकतिन्दिडिकं तालीशपत्रं च विकाम्बसंज्ञम् ।

विचूर्णितं जीरकचूर्णयुक्तमैलात्वचा तस्मुरभीकृतं च ॥

मिश्रं पुराणेन गुडेन दद्यात्तत्पौनसानां परिपाचनार्थम् ॥ १८ ॥

इति कटुत्रिकादिचूर्ण गटिका च ।

कटफलं शृङ्गवेरं च पिप्पलीमरिचानि च ।

शटौ पुष्करमूलश्च भार्गीमधुरसा वरा ॥ १९ ॥

अभया कृष्णलवणं शृङ्गीकर्कटकस्य च ।

एतच्चूर्णवरं प्रोक्तं क्वाथो वा मूत्रमूर्च्छितः ॥ २० ॥

पौनसे स्वरभेदे च तमके सहलीमके ।

सन्निपातेऽनिलकफे कासे श्वासे च शस्यते ॥ २१ ॥

इति कटफलादिचूर्णम् ।

सिंहिष्टे पूतिनस्ये च कुर्यात् स्नेहस्वेदी हृदंनं स्रसनं वा ।

क्तं भुक्तं तीक्ष्णमल्पं लघु स्यादुष्णं तोयं धूमपानञ्च कार्यम् ॥ २२ ॥

स्निग्धस्य हृदंनैर्दोषान् निर्हरेद्वातपौनसे ।

पित्ते सर्पिः पिवेत्सिद्धं शृङ्गवेरेण वा पयः ॥ २३ ॥

देयं कफघ्नमुष्णञ्च भोजनं रूक्षणं हितम् ।

विरिकं वमनं ह्यादौ लङ्घनं कफपौनसे ॥ २४ ॥

स्नेहसेकश्च वा कार्थ्यो लिप्ते शिरसि सर्षपैः ।

लशुनं मुद्गचूर्णैश्च व्योषत्तारयुतैर्हितः ॥ २५ ॥

मकासे पौनसे पूतिघ्राणे स्रावे सकण्डूरे ।

धूमः शस्तोऽवपीतश्च कटुभिः कफपौनसे ॥ २६ ॥

कफघ्नमन्नं वार्त्ताकु कुलत्याढकिमुद्गजाः ।

यूषाः प्रशस्ताः सब्योषास्तथा तोयोष्णसेवनम् ॥ २७ ॥

कलिङ्गहिङ्गुमरिचं लाक्षासुरसकटफलैः ।  
 कुष्ठोग्राशियुजन्तुघ्नैरवपीडः प्रशस्यते ॥ २८ ॥  
 तैरेव मूत्रसंयुक्तैः कटुतैलं विपाचयेत् ।  
 अपीनसे पूतीनस्ये शमनं कीर्तितं परम् ॥ २९ ॥  
 व्योषचित्तकतालीश तिल्लिङ्गिकास्तवेतसम् ।  
 मचव्याजाजीतुल्यांश मेलात्वक् पत्रपादिकाम् ॥ ३० ॥  
 व्योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडसंयुतम् ।  
 पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥ ३१ ॥

इति व्योषाद्यं चूर्णम्

व्याघ्रीदन्तीवचाशियु सुरसाव्योषसिन्धुजैः ।  
 पाचितं नाषनं तैलं पूतिनासागदापहम् ॥ ३२ ॥

इति व्याघ्रीतैलम्

त्रिकटुकविडङ्गसैन्धव बृहतीफलशियुसुरसदन्तीभिः ।  
 तैलं गोजलसिद्धं नस्यं स्यात् पूतिनस्यस्य ॥ ३३ ॥

इति त्रिकटुकाद्यं तैलम्

शियुसिंहानिकुम्भामां बीजैः सव्योषसैन्धवैः ।  
 विल्वपत्ररसे तैलं नावनं पूतिनस्यजित् ॥ ३४ ॥

इति शियुतैलम्

चित्तककषायपलशतमसृताजातीरसञ्च तुल्यांशम् ।  
 प्रक्षिप्य गुडशतञ्च द्विपञ्चमूलौकषायिण ॥ ३५ ॥  
 तत्तुल्येन च हरितक्याटकमेकं विपाच्य गुडपाकम् ।  
 अर्द्धप्रस्थं मधुनस्तस्मिन् दद्यात्ततो वैद्यः ॥ ३६ ॥  
 द्वे द्वे पले च दद्यादेलात्वक् पत्रत्रिकटुकानाम् ।  
 यवचारादर्द्धपलं प्रयोजयेदग्निवर्द्धनं पुंसाम् ॥ ३७ ॥  
 एतद्रसायनोत्तममश्विभ्यां निर्मितं सुविख्यातम् ।  
 उपयुक्तवतां पुंसां पाषाणकाष्ठान्यपि च जीर्यति ॥ ३८ ॥

अजितमपि भेषजशतैः पीनसरोगं त्रहाज्जयति ।

नृपतिरसायनमेत दाहारयन्त्रणारहितञ्च ॥ ३८ ॥

इति राजरसायनम् ।

मासापाके पित्तहृत्संविधानं कार्यं सर्वं वाह्यमाभ्यन्तरञ्च ।

इत्वा रक्तं क्षीरवृत्तत्वचश्च योज्याः सेकाः सष्टताश्च प्रदेहाः ॥ ४० ॥

पर्जाजुनीदुस्वरवत्सकानां त्वचां कषायैः परिधावनीयः ।

कषायकल्कैरपि चैभिरेव सिद्धं घृतं घ्राणविपक्वनुत्परम् ॥ ४१ ॥

पूयास्रे रक्तपित्तघ्नाः कषाया नावनानि च ।

पाकदाहादिरोगेषु शीतलेपादिकाः क्रियाः ॥ ४२ ॥

आन्ते सम्यक् चावपीडं विदध्यात्क्षीव्रं धूमं शोधनं चात्र नस्यम् ।

शैत्यं नस्यं मूर्ध्वैरेचनीयैर्नाड्या चूर्णं क्षुद्रदे भ्रंशथौ वा ॥ ४३ ॥

घृतगुग्गुलिमिश्रस्य सिकथकस्य प्रयत्नतः ।

धूमः क्षवथुरोगघ्नो भ्रंशथुघ्नश्च निर्दिशेत् ॥ ४४ ॥

पिप्पलीकुष्ठमहौषधानां विडङ्गमृद्दीककषायकल्कैः ।

लं विपक्वं क्षवथौ च नस्यं वसां पचेत्तैलमधो घृतञ्च ॥ ४५ ॥

इति पिप्पलीतैजम् ।

व्याणि यानि क्षवथौ प्रदिष्टान्येतानि सर्वाणि सकट्फलानि ।

एषानि कृत्वा प्रथमेत नस्ये शस्तञ्च दत्तं क्षवथुं निहन्यात् ॥ ४६ ॥

शुण्ठिकुष्ठकणाविल्व द्राक्षाकल्ककषायवत् ।

साधितं तैलमाज्यञ्च स्याद्धि क्षवथुरुग्जये ॥ ४७ ॥

इति शुण्ठीतैलं घृतं च ।

शैते रोगे पित्तहृत् संविधानं कार्यं सर्वं माधुरं शीतलञ्च ॥ ४८ ॥

स्यं हितं निम्बरसाञ्जनाभ्यां दौर्मे शिरः स्वेदनमल्पशस्तु ।

स्वे कृते क्षीरजलावसेकान् शंसन्ति भुञ्जीत च मुद्गयूषैः ॥ ४९ ॥

मानाहे स्नेहपानं प्रधानं स्निग्धा धूमा मूर्ध्ववस्तिश्च नित्यम् ।

सातैलं सर्वथैवापि युञ्ज्याद्दातव्याधावन्यदुक्तं च यद्यत् ॥ ५० ॥



नासास्रावे घ्राणतसूर्णसुक्तं

नाद्या देयं येऽवपीडाश्च पथाः ।

तीक्ष्णान् धूमान् देवदार्यग्निकाभ्यां

मांसं त्वाजं पथ्यमत्नादिशन्ति ॥ ५१ ॥

नाशाशोषे क्षीरसर्पिः प्रधानं सिद्धं तैलं चाणुकल्पेन नस्ये ।

सर्पिः पीतं भोजनं जाङ्गलैश्च स्नेहस्नेदी स्नेहिकश्चापि धूमः ॥

इति पीनसोपक्रमः ।

अथ प्रतिश्यायनिदानमाह ।

सन्धारणाजीर्णरजोऽतिभाथक्रोधर्तुवैषम्य शिरोऽभितापैः ।

प्रजागरार्त्तिस्वपनाम्बुशीतावश्यायकैर्मैथुनवाप्यसेकैः ॥

संस्थानदोषे शिरसि प्रवृद्धो वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत् ॥ ५२ ॥

चयङ्गता मूर्ध्नि मारुतादयः पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम्

प्रकुप्यमाना विविधैः प्रकोपनैर्नृणां प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि ॥

क्षयप्रवृत्तिः शिरसोऽतिपूर्णता स्तम्भोऽङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता ।

उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः ॥ ५३ ॥

श्रानद्धा पिहितानासा तनुस्रावप्रसेकिनौ ।

गलताल्बोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्खयोस्तथा ।

भवेत् स्वरुपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ॥ ५६ ॥

उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके ।

कृशोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो भवेदुष्णाभिपीडितः ॥

सधूममग्निं सहसा वमतीव च नासया ॥ ५७ ॥

घ्राणात्कफः कफकृते श्वेतः पाण्डुः स्रवेद्बहुः ।

शुक्लावभासः शूनाक्षो भवेद्गुरुशिरानरः ।

कण्ठताल्बोष्ठशिरसां कण्ठुभिरतिपीडितः ॥ ५८ ॥

भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्माद्दिनिवर्त्तते ।

संपक्वो वाप्यपक्वो वा स सर्वप्रभवः स्मृतः ॥ ५९ ॥

प्रक्लिद्यते पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति ।  
 पुनरानञ्जते वापि पुनर्विब्रियते तथा ॥ ६० ॥  
 निःश्वासे वाति दौर्गन्ध्यं नरो गन्धान्न वेत्ति च ।  
 एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात् कष्टसाधनम् ॥ ६१ ॥  
 रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तसावः प्रवर्तते ।  
 ताम्नाक्षस्तु भवेज्जन्तु ररोघातप्रपीडितः ॥  
 दुर्गन्धोच्छ्वासवदनो गन्धानपि न वेत्ति सः ॥ ६२ ॥  
 सर्व एव प्रतिश्याया नरस्त्रापतिकारिणः ।  
 दुष्टतां यान्ति कालेन तदाऽसाध्या भवन्ति च ॥ ६३ ॥  
 मूर्च्छन्ति चात्र क्लमयः श्वेताः स्निग्धास्तथाणवः ।  
 क्लमिजी यः शिरोरोगस्तुष्यं तेनास्य लक्षणम् ॥ ६४ ॥  
 वाधिर्यमान्ध्यमघ्नत्वं घोरांश्च नयनामयान् ।  
 शोथान्निःसादकासांश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥ ६५ ॥  
 अर्बुदं सप्तधा शोथश्चत्वारोऽर्शश्चतुर्विधम् ।  
 चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं घ्राणेऽपि तद्विदुः ॥ ६६ ॥  
 अर्शसामर्बुदानाश्च दोषकोपाकृतिः समा ॥ ६७ ॥  
 अर्शांसि गोस्तनाकाराश्चर्बुदं कोलसन्निभम् ॥ ६८ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

प्रतिश्यायेषु सर्वेषु गृह्यं वातविवर्जितम् ।  
 वस्त्रेण गुरुणोष्णेन शिरसो वेष्टनं हितम् ॥ ६९ ॥  
 विडङ्गं सैन्धवं ह्रिङ्गु गुग्गुलुः समनःशिलाः ।  
 प्रतिश्यायो वचायुक्तं चूर्णमाघ्राय नश्यति ॥ ७० ॥  
 अथवा सष्टताञ्जस्तून् कृत्वा मलकसम्पूटे ।  
 नवप्रतिश्यायवतां धूमो वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ ७१ ॥  
 घृततैलेन संयुक्तं शक्नुधूमं पिवेन्नरः ।  
 प्रतिश्यायहरं श्लोक्तं कासहिक्कानिवारणम् ॥ ७२ ॥

प्रतिश्याये पिवेद्भूमं सर्वगन्धसमायुतम् ।  
 चातुर्जातकचूर्णं वा घ्नयेत् वा कृष्णजीरकम् ॥ ६३ ॥  
 पुटपाकं जयापत्रं सिन्धुतैलसमन्वितम् ।  
 प्रतिश्यायेषु सर्वेषु शीलितं परमौषधम् ॥ ७४ ॥  
 भक्षयति भुक्तमात्रे सलवणं सुस्त्रिन्नमाषमत्युष्णम् ।  
 शमयति सर्वसमुत्थं चिरजातं च प्रतिश्यायम् ॥ ७५ ॥  
 शटी तामलकीव्योषचूर्णं सर्पिर्गुडान्वितम् ।  
 हन्ति घोरं प्रतिश्यायं पार्श्वहृद्दस्तिशूलनुत् ॥ ७६ ॥  
 कुलथयवधान्यान्म्लयूषं तिन्तिडिपत्रजम् ।  
 खेदोष्णञ्च हिमं भोज्यं पाचनाय प्रशस्यते ॥ ७७ ॥  
 गुडान्वितं चार्द्रमथादिशन्ति शुष्कोषितं तत्परिपाचनाय ॥ ७८ ॥  
 त्रूषणं गुडसंयुक्तं स्निग्धं दुग्धान्नभोजनम् ।  
 प्रतिश्यायहरं प्रोक्तं विशिषात्कफनाशनम् ॥ ७९ ॥  
 ततः पक्वं कफं ज्ञात्वा हरेच्छीर्षविरचनैः ।  
 पिप्पल्यः शिशुवीजानि विडङ्गं मरिचानि च ॥  
 अवपीडः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणः ॥ ८० ॥  
 शिरसोऽभ्यञ्जनं खेदो नस्यं कटुस्त्रभोजनैः ।  
 वमनैः कृतपानैश्च नान्यथा समुपाचरेत् ॥ ८१ ॥  
 वातके तु प्रतिश्याये पिवेत्सर्पिर्यथाबलम् ।  
 पञ्चभिर्लवणैः सिद्धं प्रथमेन गणेशेन च ॥ ८२ ॥  
 नस्यादिषु विधिं कृत्स्नमवेत्तेतार्दितेरितम् ॥ ८३ ॥  
 रक्तपित्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ।  
 परिषेकान् प्रदेह्यांश्च कुर्यादपि च शीतलान् ॥ ८४ ॥  
 युञ्जते कवलांश्चात्र विरेको मधुरैरपि ॥ ८५ ॥  
 हितं पित्तप्रतिश्याये पाचनार्थं शृतं पयः ।  
 शृङ्गवेरेण पयसा शृङ्गवेरमथापि वा ॥ ८६ ॥

धवत्वक् त्रिफला श्यामा तिल्वकैर्मधुकेन च ।  
श्रीपर्णी रजनीमिश्रैः क्षीरे दशगुणे पचेत् ॥  
तैलं कालोपयुक्तं तु नखं स्यादनयोर्द्वितम् ॥ ८७ ॥

इति धवाद्यं तैलम् ।

कफजे सर्पिषा स्निग्धं तिलमाषविपक्षया ।  
यथाग्वा वामयित्वा च श्लेष्मन्नं क्रममाचरेत् ॥ ८८ ॥  
उभे बले वृहत्थी च विडङ्गं सविकङ्कतम् ।  
श्लेतामूलं महाभद्रां वर्षाभू' चापि संहरेत् ॥ ८९ ॥  
तैलमेभिर्विपक्षन्तु नस्यमस्योपकल्पयेत् ॥

इति बलाहयाद्यं तैलम् ।

दार्वीङ्गदिनिकुम्भैश्च किण्णिष्ठा सरलेन च ।  
वर्तयोऽत्र कृता योज्या धूमपाने यथा विधिः ॥ ९० ॥  
सर्पिषि कटुसिद्धानि तीक्ष्णधूमाः कटूनि च ।  
भेषजान्युपयुक्तानि हन्युः सर्वप्रकोपजम् ॥ ९१ ॥  
रसाञ्जने सातिविषे मुस्तायां देवदारुणि ।  
तैलं विपक्षं नस्यार्थं विदध्याञ्चात्र बुद्धिमाम् ॥ ९२ ॥

इति रसाञ्जनाद्यं तैलम् ।

मुस्ता तेजोवती पाठा कट्फलं कटुका वचा ।  
सर्षपाः पिप्पलीमूलं पिप्पलीसैन्धवाग्निक्वी ॥ ९३ ॥  
तुल्यं करञ्जवौजश्च लवणं भद्रदारु च ।  
एतैः कृतं कषायश्च कवले तच्च धारयेत् ॥ ९४ ॥  
द्वितं शिरोविकारे च तैलमेभिर्विपाचयेत् ।

इति मुस्ताकादितैलम् ।

चौरमर्द्धजलं काथ्यं जाङ्गलैर्मृगपक्षिभिः ।  
पुष्यैर्विमिश्रं जलजैर्वातघ्नै रौषधैरपि ॥ ९५ ॥

ह्निमे क्षीरावशिष्टेऽस्मिन् घृतमुत्पाद्य यत्नतः ।  
 सर्वगन्धासितानन्ता मधुकं चन्दनं तथा ॥ ८६ ॥  
 अवाप्य विपचेत् भूयो दशक्षीरञ्च तद्घृतम् ।  
 नस्यप्रयुक्तमुद्रिक्तान् प्रतिश्यायान् व्यपोहति ॥ ८७ ॥  
 गोमूत्रपिष्टासोद्दिष्टा क्रियाः क्लमिषु योजयेत् ।  
 धावानि क्लमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥ ८८ ॥  
 शेषाणान्तु विकाराणां स्वयं कुर्याच्चिकित्सितम् ।  
 घ्राणार्तुदेऽधिमांसे च क्रियां शेषेषु वीक्ष्य च ॥ ८९ ॥  
 गृह्णधूमकणादारु चारनक्ताह्वसैन्धवैः ।  
 सिद्धं शिखरिवीजैश्च तैलं नासार्शसां हितम् ॥ १०० ॥

इति गृह्णधूमतेषम् ।

शिशुकान्तावचाव्योषद्राक्षासुरससैन्धवैः ।  
 नस्यदानाज्येत्सिद्धं तैलं नासागदे नृणाम् ॥ १०१ ॥

इति शिशुतेषम् ।

रक्तकरवौरपुष्यं जात्यशनमक्लिकायाश्च ।  
 एतैः समन्तु तैलं नासार्शीनाशनं श्रेष्ठम् ॥ १०२ ॥

इति करवीराद्यं तैषम् ।

व्योषं धान्यककुसुमं गण्डीरकमवस्त्राजं वीजम् ।  
 एभिस्तैलं पक्कं नासार्शीनाशनं सिद्धम् ॥ १०३ ॥

इति व्योषाद्यं तैषम् ।

इति वङ्गसेनसङ्घितः नासारोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

## अथ नेत्ररोगनिदानमाह ।

उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूररेक्षणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।  
 खेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च कूर्देर्विघाताद्दमनातियोगात् ॥ १ ॥  
 द्रवात्तथान्नाग्निशिसेवनाद्वा विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च ।  
 प्रसक्तसंरोदनशोककोपाच्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात् ॥ २ ॥  
 तथा ऋतूनाञ्च विपर्ययेण क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च ।  
 वाय्वग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ३  
 वातात्पित्तात्कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः ।

प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥ ४ ॥

निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्षं संहर्षपारुथ्यशिरोऽभिघाताः ।  
 विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ५ ॥  
 दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दो धूमायनं वाय्वसमुच्छ्रयश्च ।  
 उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ६ ॥  
 उष्णाभिनन्दो गुरुताक्षिशोथः कण्डूपदेहावतिशीतता च ।  
 प्रावो बहुः पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ७ ॥  
 तप्तश्रुता लोहितनेत्रता च राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च ।  
 पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ८ ॥

इति अभिष्यन्दचतुष्टयम् ।

वृद्धैरेतरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम् ।

तावन्तस्त्वधिमन्याः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥ ९ ॥

उत्पाद्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा ।

शिरसोऽर्द्धेच्च तं विद्यादधिमन्यं स्वलक्षणैः ॥ १० ॥

न्याद् दृष्टिं श्लैष्मिकः सप्तरात्रात्तद्वन्मन्यो रक्तजः पञ्चरात्रात् ।

डात्राद्वा वातिको वै निहन्यान्निष्याचारात्यैत्तिकः सद्य एव ११

उदौर्णवेदनं नेत्रं रोगोद्रेकसमन्वितम् ।

घर्षनिस्तीदशूलाशु युक्तमामान्वितं विदुः ॥ १२ ॥

मन्दवेदनताकण्डूः संरन्ध्राशुप्रशान्तता ।

प्रसन्नवर्णता चाक्षुः सम्पक्वं दोषमादिशेत् ॥ १३ ॥

कण्डूपदेहाशुयुतः पक्कोदुम्बरसन्निभः ।

संरन्धी पच्यते यस्तु नेत्रपाकः स शोथजः ॥ १४ ॥

शोथहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोथजे ॥ १५ ॥

उपेक्षणादक्षि यदाधिमन्यो वातात्मकः सादयति प्रसन्न ।

रुजाभिरुथाभिरसाध्य एष हताधिमन्यः खलु नाम रोगः ॥१६॥

वारंवारं च पर्येति भ्रुवौ नेत्रे च मारुतः ।

रुजश्च विविधास्तौत्राः स ज्ञेयो वातपर्येयः ॥ १७ ॥

यत् कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म सन्दह्यते चाविलदर्शनञ्च ।

सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं वदन्ति ॥१८॥

यस्यावटुः कर्णशिरो हनुस्थो मन्धागतो वाप्यनिलोऽन्यतो वा ।

कुर्याद्भुजं वै भ्रुवि लोचने च तमन्यतो वातमुदाहरन्ति ॥१९॥

श्यावं लोहितपर्यन्तं सर्वं चाक्षि प्रपच्यते ।

सदाहशोथं सास्त्रावमन्त्राभ्युषितमन्त्रतः ॥ २० ॥

अवेदना वापि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्नाः ।

मुहुर्विरज्यन्ति च याः स तादृग्व्याधिः शिरोत्पात इति प्रदिष्टः २१

मोहाच्छिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रोगः सशिराप्रहर्षः ।

ताम्नाशुमच्छं स्रवति प्रगाढं तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुश्च ॥२२॥

अथ चिकित्सामाह ।

अक्षिकुक्षिभवा रोगाः प्रतिश्यायव्रणञ्चराः ।

पञ्चैते पञ्चरात्रेण रोगाः शान्त्यन्ति लङ्घनैः ॥ २३ ॥

लङ्घनालेपनस्त्रेद शिराव्यधिविरेचनैः ।

उपाचरेदभिष्यन्दानञ्जनाद्यप्रोतनादिभिः ॥ २४ ॥

स्त्रेदः प्रलेपस्त्रिक्तांनं सेको दिनचतुष्टयम् ।

लङ्घनं चाक्षिरोगाणामामानां पाचनानि षट् ॥ २५ ॥

मारुतानशनास्त्रप्रक्रीधशोकसमुद्भवान् ।

न लङ्घयेदभिष्यन्दान् वातव्याधिपरांस्तथा ॥ २६ ॥

अभिष्यन्देऽधिमग्नये च वातोत्थे वातपर्यये ।

शुष्कपाकेऽन्यतो वाते सामान्यो वक्ष्यते विधिः ॥ २७ ॥

स्नेहस्वेदविधिः कृत्स्नो ग्राम्यानूपोदकामिषम् ।

नस्यं क्षीरघृताभ्याञ्च शिरावेधस्य शस्यते ॥ २८ ॥

अथवा वेदनार्त्तस्य न शिराव्यधनक्रमः ॥ २९ ॥

तत उपाचरेद्द्वैव्यः सामान्यविधिना नरम् ।

पुराणसर्पिषा चैव सम्यक् स्नेहविरचनेः ॥ ३० ॥

तर्पणैः पुटपाकैश्च धूमैराश्रयोतनैस्तथा ।

नस्यैः स्नेहपरिषेकैः शिरोवस्तिभिरेव च ॥ ३१ ॥

कुरण्टपुष्पयष्ट्याह्व सितविश्वैः समस्तुभिः ।

शृण्ठीसैन्धवयष्ट्याह्व लोघ्नभृष्टैर्घृतैरपि ॥ ३२ ॥

श्रीवासह्निशालोघ्नैश्चूर्णितैरल्पसैन्धवैः ।

अथक्तेऽक्षिगते कार्य्यं प्रीतस्त्रैर्गुण्डनं वह्निः ॥ ३३ ॥

धात्रीफलनिर्यासी नवदृक्कोपं निहन्ति पूरणतः ।

एरण्डपत्रसप्तकरसोऽथवा सैन्धवसंयुक्तः ॥ ३४ ॥

नवदृक्कोपशमनः क्षौद्रयुतः शिशुमूलरससेकः ।

नशत्यवश्यमथवा काञ्चिकपुनर्नवासैन्धवैर्विहितैः ॥ ३५ ॥

पित्तकफसन्निपातजां नेत्रयोर्बहुविधामपि व्यथाम् ।

प्रीमेव विनिहन्ति योजितः शिशुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥ ३६ ॥

गोमूत्रे कृगलरसेऽस्त्रकाञ्चिके च

स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।

यत्तुल्यं क्षलितमनेकशो निषिक्तं

तत्कुर्याद्भृशसमं नरस्य चक्षुः ॥ ३७ ॥



सूर्योपरागानलविद्युदादिविलोकनेनोपहृतेक्षणस्य ।  
सन्तर्पणं स्निग्धहिमादियोज्यं तथाञ्जनं माक्षिकहेमघृष्टम् ॥३॥  
करवीरतरुणकिसलयच्छिन्नोद्भवसातिसम्पूर्णम् ।

नयनयुगं भवति दृढं सहसैव तत्क्षणात् कुपितम् ॥ ३८ ॥

सैन्धवदारुहरिद्रागैरिकपथ्या रसाञ्जनैः पिष्टैः ।

दत्तो बहिः प्रलेपो भवत्यशेषाक्षिरोगहरः ॥ ४० ॥

वहिरवलिप्तं लोचनमभिकुपितमपि प्रसौदति क्षिप्रम् ।

लोध्ररसाञ्जनचन्दनमनःशिला कुष्ठपथ्याभिः ॥ ४१ ॥

भूम्यामलकीपिष्टासैन्धवगृहवारियोजिता ताम्बे ।

जाता घनत्वमक्षीर्जयति वह्निर्लेपतः पीडाम् ॥ ४२ ॥

आर्कञ्च मूलमापोत्प्य सुहृत्तं वारिणि न्यसेत् ।

एतदाश्चोतनं दृश्यं नयनामयनाशनम् ॥ ४३ ॥

निम्बस्य चोदुम्बरवल्कलस्य एरण्डयष्टीमधुचन्दनस्य ।

पिण्डी विधेया नयने प्रकोपिते कफेन पित्तेन समीरणे ॥४४॥

यद्यक्षिशूलं मन्येत सरुजं व्यक्तलक्षणम् ।

वेदनानिग्रहार्थञ्च कुर्यादाश्चोतनं तदा ॥ ४५ ॥

आश्चोतनमभिष्यन्दौ युञ्जीतार्वाक् दिनत्रयम् ।

अञ्जनं पक्वदोषस्य नेत्ररोगेऽनिलात्मके ॥ ४६ ॥

शोथञ्च दाहरोगञ्च क्लेदकण्डू तथारुणम् ।

अक्षोरस्रप्रसेकञ्च क्षिप्रमाश्चोतनं हरेत् ॥ ४७ ॥

ग्रीष्मे वर्षाशरत्काले ह्यस्रपित्तामयेषु च ।

सुहृर्मुहुः स्वादुशीतं क्रमादाश्चोतनं तथा ॥ ४८ ॥

वातश्लेष्मणि हिमन्ते वसन्ते शिशिरेषु च ।

तीक्ष्णोष्णमस्त्रशशैव कार्य्यमाश्चोतनं बुधैः ॥ ४९ ॥

पक्वे च श्लेष्मिके व्याधौ पाणिः शुक्तिश्च वातिके ।

आश्चोतने प्रमाणं स्याद् हे शुक्ती चाशु पैत्तिके ॥ ५० ॥

शष्ठी दश द्वादशविन्द्वस्तु संलेखनस्नेहनरोपणेषु ।

प्राश्नोतने च क्रमशो विधेया मात्रास्तु तिस्रो नयनामयेषु ॥ ५१ ॥

इति प्राश्नोतनमात्राविधिः ।

प्राश्नोतने मारुतजे क्वाथो विल्वादिभिर्हितः ।

कोष्णः सैरण्डवृहती तर्कारीमधुशिशुभिः ॥ ५२ ॥

शूलघ्नं वारुणीदीच्य यष्टीसैन्धवसाधितम् ।

ह्रीवैरचक्रमञ्जिष्ठोदुम्बरत्वक्षु साधितम् ।

साम्भसा पयसा तेन शूले चाश्नोतनं परम् ॥ ५३ ॥

सर्पिषाश्नोतनं श्रेष्ठं सर्पिषा चोपनाहनम् ।

परिषेकः मुखोष्णेन मूर्ध्नि तैलविधारणम् ॥ ५४ ॥

पूर्वभक्तं हितं सर्पिः क्षौरञ्चाप्यथ भोजनम् ।

जानीपुष्यं घृते भृष्टं चक्षुष्यमुपनाहनम् ॥ ५५ ॥

तथा श्रावरकं लोघ्नं घृतभृष्टं विडालकः ।

कार्यो हरीतकी तद्घृते घृतयुक्ता रुजापहा ॥ ५६ ॥

सुखाब्जुपिष्टैः संयुक्तं शर्करालोघ्नसैन्धवैः ।

दग्ध्वा ससैन्धवं लोघ्नं मधुच्छिष्टयुते घृते ।

पिष्टमञ्जनलेपाभ्यां सद्यो नेत्ररुजापहम् ॥ ५७ ॥

ततः सम्पक्वदोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् ॥ ५८ ॥

हेमन्ते शिशिरे चैव मध्याह्नेऽञ्जनमिष्यते ।

पूर्वाह्ने चापराह्ने च शीघ्रे शरदि चेष्यते ॥ ५९ ॥

वर्षास्वनभ्रं नात्युष्णो वसन्ते च सदैव हि ।

प्रातः सायं च तत् कुर्यान्न च कुर्यात्सदैव हि ॥ ६० ॥

हरेणुमात्रां कुर्वीत वर्त्तिस्तीक्ष्णाञ्जने भिषक् ।

प्रमाणं मध्यमे सार्द्धं द्विगुणं तु शूद्री भवेत् ॥ ६१ ॥

विडङ्गमात्रं त्वधमं मध्यं द्विश्नोतनम्वयम् ।

रसक्रियाणां वर्त्तिनां प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥ ६२ ॥

वैरेचनिकचूर्णं तु द्विशलाका विधीयते ।  
 मृदौ तु त्रिशलाका स्याच्चतस्रः क्षैहिकेऽञ्जने ॥ ६३ ॥  
 सुवर्णरूप्यताम्रायः कांस्या श्मास्थिमयाः शुभाः ।  
 शलाकाश्चाञ्जने कार्या अष्टाङ्गुलमिता बुधैः ॥ ६४ ॥  
 बृहत्पैरण्डमूलत्वक् शिशुमूलं ससैन्धवम् ।  
 अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्द्विर्वाताक्षीरोगनुत् ॥ ६५ ॥  
 हरिद्रां मधुकं पथ्यां देवदारु च पेषयेत् ।  
 आजैन पयसा अष्टमभिष्यन्दे तदञ्जनम् ॥ ६६ ॥  
 सैन्धवं दारु शुण्ठी च मातुलुङ्गरसो घृतम् ।  
 स्तन्योदकाङ्गं कर्त्तव्यं शुष्कपाके तदञ्जनम् ॥ ६७ ॥  
 शुष्काक्षिपाके हविषः पान मध्वाश्च तर्पणम् ।  
 घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन चाम्बुना ॥ ६८ ॥  
 यावन्नञ्जति पक्ष्माद्यं भ्रुवोरन्तरनेत्रयोः ।  
 तावच्च पूरयेन्नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनैः ॥ ६९ ॥  
 मारुते दश धार्याणि पित्तेऽष्टौ वा शतानि च ।  
 निर्दिष्टानि कफे षड्वा व्याधी व्याधिवशेन वा ॥ ७० ॥

इति तर्पणमात्रा ।

परिषेके हितं चात्र पयः कोष्णं ससैन्धवम् ।  
 रजनौदारुसिद्धं वा सैन्धवेन समायुतम् ॥ ७१ ॥  
 सर्पिर्पुक्तां स्तन्यघृष्टमञ्जनं च महौषधम् ।  
 वाताभिष्यन्दश्मनं हितं मारुतपर्यये ॥ ७२ ॥  
 वाताभिष्यन्दवञ्जात्र वाते मारुतपर्यये ।  
 पूर्वं तत्र हितं सर्पिः क्षीरं वाप्यथ भोजनम् ॥ ७३ ॥  
 वृक्षादन्यह्वया चैव पञ्चमूली महत्त्वपि ।  
 मक्षीरं कर्कटरसे सिद्धं वापि पिबेद् घृतम् ॥ ७४ ॥

इति वृक्षादन्याद्यं तैलम् । इति वाताभिष्यन्दः ।

अन्नैव विधानेन भिषक् तमपि साधयेत् ।

अभिष्यन्दमधिमन्य मन्यानपि च पित्तजान् ॥ ७५ ॥

व्याधीनुपाचरेद्धीमां स्त्रीक्षौः सुस्निग्धशोतलैः ।

आश्वरोतनैः परिषेकैः पुटपाकैः सतर्पणैः ॥ ७६ ॥

स्नेहैर्विरचनेर्लेपै रक्तस्य च विमोक्षणैः ।

प्रपुण्डरीकयष्ट्याह्व निशामलकपद्मकैः ॥

सितामधुसमायुक्तैः सकपित्तैश्च रोगनुत् ॥ ७७ ॥

तिष्ठस्य पत्रैः परिलिप्य लोभ्रं स्वेदाग्निना चूर्णमथापि कल्कम् ।

आश्वरोतनं मानुषदुग्धमिश्रं पित्तास्रवातापहमग्रमुक्तम् ॥७८॥

द्राक्षांमधुकमञ्जिष्ठा जीवनीयैः शृतं पयः ।

प्रातराश्वरोतनं पथ्यं शोथशूलाक्षिरोगनुत् ॥ ७९ ॥

चन्दनारिष्टपत्राणि यष्टीं दार्वीं ससैम्भवम् ।

पिष्टाभ्रसा भवेत्सेकः पित्तक्षौद्रसमन्वितः ॥ ८० ॥

पैत्तिके चन्दनानन्ता मञ्जिष्ठाभिर्विडालकः ।

कार्यैः सपद्मयष्ट्याह्व मांसीकालीयकेस्तथा ॥ ८१ ॥

धात्रीलोभ्रं घृते भृष्टं शिलायुक्तं सुवर्त्तितम् ।

प्रसृज्येद् गुटिकां कृत्वा कुपितं लोचने वह्निः ॥ ८२ ॥

उदुम्बरफलं लोभ्रं घृष्टा चात्यन्तधूपितम् ।

साज्यं समाक्षिकं दारु शूलरोगाशुजिह्ववेत् ॥ ८३ ॥

चन्दनं मधुकं लोभ्रं जातिपत्राणि गैरिकम् ।

प्रलेपो दाहुरोगघ्नस्तोदाभिष्यन्दनाशनः ॥ ८४ ॥

भृष्टा घृतेन नागरतिरीटधात्रीमनःशिलागुटिका ।

उपर्युपरिमारजनेन क्षपयति शूलं क्षणेनाक्ष्णोः ॥ ८५ ॥

द्रां शालिं सैम्भवं शैलभेदं दर्भामिच्छुं लोभ्रकं वेतसञ्च ।

दार्वीं द्राक्षां चन्दनं चोत्पलं वा स्त्रीणां स्तन्यं शर्करां क्षौद्रकञ्च ८६

आत्यत्रं यष्टिकाह्वं हरिद्रा तालानन्ते चापि संहृत्य सर्वान् ।

सिद्धं सर्पिः तर्पणे नावने च शस्तं क्षीरं श्योतने चैव सेवे ॥८७॥  
क्रियाः सर्वाः पित्तहर्त्यः प्रशस्तास्त्र्यहादूर्द्ध्वं क्षीरसर्पिषु नस्यम्  
पालाशं स्याच्छोणितश्चाञ्जनार्थं शलक्या वा शर्कराक्षौद्रयुक्तम्

तित्तस्य सर्पिषः पानं बहुशश्च विरेचनम् ।

अम्लाध्यषितशान्थर्थं कुर्यात्क्षेपान् सुशीतलान् ॥ ८८ ॥

तैल्वकं त्रैफलं सर्पिर्जीर्णं वा केवलं पिबेत् ।

शिराव्यधं विना कार्य्यः पित्तथन्दहरो विधिः ॥ ८० ॥

कोष्णस्य सर्पिषः पानं विरेकासेकलेपनैः ।

स्वादुशीतैः प्रशमयेच्छुक्तिकमञ्जनैस्ततः ॥ ८१ ॥

प्रवालमुक्तावैदूर्यं शङ्खस्फटिकचन्दनम् ।

सुवर्णरजतक्षौद्रमञ्जनं शक्तिकापहम् ॥ ८२ ॥

धूमदर्शी पिबेत्सर्पिः सर्वपित्तामयं जयेत् ॥ ८३ ॥

अभिथन्दमधिमथ्यं रक्तोत्थमथवार्जुनम् ।

शिशोत्पातं शिराहर्षमन्यान् वातोद्भवान् गदान् ।

इति पित्ताभिथन्दः ।

स्निग्धस्य कोष्णेनाज्येन शिरावेधैः शमं नयेत् ॥ ८४ ॥

तिरीटत्रिफलायष्टी शर्कराभद्रमुस्तकैः ।

पिष्टैः श्रौताम्बुना सेको रक्ताभिथन्दनाशनः ॥ ८५ ॥

लोभ्रचूर्णं घृते भृष्टं रुजमाश्रयोतनं हरेत् ।

शर्करात्रिफलाचूर्णमिदमाश्रयोतनं परम् ॥ ८६ ॥

लाक्षाभधुकमञ्जिष्ठा लोभ्रं कालानुशारिवा ।

प्रशीण्णरौकसंयुक्तः सेको रोगहरो हितः ॥ ८७ ॥

कशेरुमधुकानाञ्च चूर्णमम्बरसंभृतम् ।

न्यस्तमप्लव्ण्तरिचेषु हितमाश्रयोतनं भवेत् ॥ ८८ ॥

नीलोत्पलोशीरकटङ्कटेरीकालीययष्टीमधुमुस्तलोभ्रैः ।

सपञ्चकैर्धौतघृतप्रदिग्धैस्त्रिस्रः प्रसेकाः प्रहिता प्रयुक्तान् ॥ ८९ ॥

हजायाञ्चातिलीत्रायां स्वेदाश्च मृदवो हिताः ।  
 अक्षयोः समन्ततः कार्यं पातनञ्च जलौकसाम् ॥ १०० ॥  
 घृतस्य महतीं मात्रां पीत्वा चार्त्तिं नियच्छति ।  
 पित्ताभिष्यन्दशमनो विधिश्चाप्युपपादितः ॥ १०१ ॥  
 कशेरुमधुकानाञ्च चूर्णमम्बरसंभृतम् ।  
 ह्यागीचीरे घृते सेकः पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ १०२ ॥  
 श्रीपर्णी पाटला धात्री धातकी तिल्वकार्जुनात् ।  
 पुष्पाण्यथ वृहत्याश्च विम्बीलोभ्रश्च तुल्यशः ॥ १०३ ॥  
 समञ्चिष्ठानि मधुना पिष्टानीक्षुरसेन वा ।  
 रौधिरस्त्रन्दशाम्बर्थं मेतदञ्जनमिष्यते ॥ १०४ ॥  
 मृणालचन्दनोशीरपद्मकोत्पलयष्टिभिः ।  
 परिषेकं प्रकुर्वीत रक्तजेऽप्येतदेव तु ॥ १०५ ॥  
 सुमनःक्षारकं शङ्खं त्रिफलां मधुकं बलाम् ।  
 पित्तरक्तापहा वर्त्तिः पिष्ट्वा दिव्येन वारिणा ॥ १०६ ॥  
 दावीपटोलं मधुकं सनिम्बं पद्मकोत्पलम् ।  
 प्रपौण्डरीकं चैतानि पचेत्तोये चतुर्गुणे ॥ १०७ ॥  
 विपाच्य पादशेषन्तु तत् पुनः कुड्बं पचेत् ।  
 शौते तस्मिन्मधुसिते दद्यात्पादांशिके ततः ।  
 रसक्रियैषा दाहाशुरोगरक्तरुजापहा ॥ १०८ ॥  
 सर्पिः क्षौद्राञ्जनञ्च स्याच्छिरोत्यातस्य भेषजम् ।  
 तद्वत्सैम्बवकासीसं स्तन्यपिष्टञ्च पूजितम् ॥ १०९ ॥  
 शिराहर्षेऽञ्जनं कार्यं फाणितं मधुसंयुतम् ।  
 मधुना तार्क्ष्यशैलं वा कासीसं वा समाक्षिकम् ॥  
 वेतसाम्बं स्तन्ययुक्तं फाणितं तु ससैम्बवम् ॥ ११० ॥

इति रक्ताभिष्यन्दः ।

कफजे लङ्घनं स्वेदो नस्यं तिल्लादिभोजनम् ।

तीक्ष्णैः प्रथमनं कुर्यात्तीक्ष्णैरेवोपनाहनम् ॥ १११ ॥  
 उष्णैस्तथाश्च्योतनसंविधानैस्तथैव तीक्ष्णैः पुटपाकयोगैः ॥ ११२ ॥  
 अभिष्यन्देऽधिमन्ये च सञ्जाते श्लेष्मसम्भवे ।  
 स्निग्धस्त्रिन्नोत्तमाङ्गस्य स्निग्धतीक्ष्णैर्विरेचयेत् ॥ ११३ ॥  
 स्रावैः प्रपीडैः प्रथमैर्धूमैश्च विविधैर्मुहुः ।  
 रुक्षैस्तीक्ष्णविरेकैश्च मलं सम्यग्विनिर्हरेत् ॥ ११४ ॥  
 रसाञ्जनेन वा लेपः पय्याविश्वदलैरपि ।  
 वचाहरिद्राविश्वाभिस्तथा नागरगैरिकैः ॥ ११५ ॥  
 शिलाह्वा श्वेतमचिरं लोभ्रञ्च परिपूरितम् ।  
 सितवस्त्रेण संबद्धं शस्तमक्ष्णोः प्रघर्षणात् ॥ ११६ ॥  
 निम्बपत्रैः कृतं चूर्णं लोभ्रचूर्णममन्वितम् ।  
 वस्त्रबद्धं जले क्षिप्तं पूरणं नेत्ररोगनुत् ॥ ११७ ॥  
 फणिज्जकास्फोटकपित्तविल्वधत्तूरपीलुसुरसार्जभृङ्गैः ।  
 स्वेदं विदध्यादथवा प्रलेपं वह्निष्टशुण्ठीसुरदारुकुष्ठैः ॥ ११८ ॥  
 शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डः सुखोष्णः स्वल्पमैन्धवः ।  
 धार्थ्यश्चक्षुषि सन्नेपाच्छोथकण्ठव्यथापहः ॥ ११९ ॥  
 समैन्धवं लोभ्रमथाज्यभृष्टं सौवीरपिष्टं सितवस्त्रबद्धम् ।  
 आश्च्योतनं तन्नयनस्य कुर्यात्क्षर्वाक्षिरोगप्रशमार्थमेतत् ॥ १२० ॥  
 द्वी द्वी भागौ रजन्योश्च भागिकौ धूमसर्षपौ ।  
 कफाभिष्यन्दजिदु भृष्टं पिष्टमाश्च्योतमन्धसा ॥ १२१ ॥  
 लोभ्रं संपिथ्य सम्यक्तं खदिराजाजिसर्षपैः ।  
 नागरारिष्टसिन्धूलैर्युक्तं दृषदि चूर्णितम् ॥ १२२ ॥  
 सिते वाससि तद्वह्नं न्यसेत् स्वच्छाम्बकाञ्चिके ।  
 तदक्ष्णोः पूरणं कार्थ्यं चक्षुसंवर्त्मरोगजित् ॥ १२३ ॥  
 वल्कलं पारिजातस्य तैलसैन्धवकाञ्चिकम् ।  
 कफवाताक्षिशूलघ्नं तरुघ्नं कुलिशं यथा ॥ १२४ ॥

सौवीरं सैन्धवं तैलं मूर्वामूलं तथैव च ।  
 कांस्यपात्रे विष्टुष्टं स्यादृण्योः शूलनिवारणम् ॥ १२५ ॥  
 सैन्धवं त्रिफला ध्योषं शङ्खनाभिसमुद्रजः ।  
 फेनोग्रलेपकः सर्जो बर्त्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ १२६ ॥  
 निम्बार्कपत्रसम्पक्कं लोघ्रं भागचतुष्टयम् ।  
 धूमसर्षपयोर्भागैः कफसेकः सुखाखुना ॥ १२७ ॥  
 नागरं त्रिफलानिम्ब वासानिम्बरसः कफे ।  
 साज्यं विस्वच्छदं घृष्टं पात्रे ताम्रमये दृढे ॥  
 शोथहृद्दङ्गिना धूमं छागचौरपरिप्लुतम् ॥ १२८ ॥  
 विस्वपत्ररसः पूतः साज्यः सिन्धुभवान्वितः ।  
 शुल्बे वराटिकां घृष्ट्वा धूपितो गोमयाग्निना ॥ १२९ ॥  
 पयमा लोडितश्चाक्ष्योः पूरणाच्छोथशूलजित् ।  
 अभिष्यन्देऽधिमन्ये च रक्तसावे च शस्यते ॥ १३० ॥

इति विल्लाञ्जगम् ।

सलवणकटुतैलं काञ्चिकं कांस्यपात्रे  
 घनितमुपलघृष्टं धूपितं गोमयाग्नी ।  
 सपवनकफकोपं छागदुग्धावसित्तं  
 जयति नयनशूलं स्रावशोथं सरागम् ॥ १३१ ॥

इति कफाभिष्यन्दः ।

कोष्णमाश्चरोतनं मिश्रैर्भेषजैः सान्निपातिके ।  
 यष्टीं गुडूचीं त्रिफलां सदावीं मध्यामये सर्वगते पिवेद्वा ।  
 आश्चरोतनं सर्वरसेन दाव्याः शस्तं सदा क्षौद्रयुतं नराणाम् ॥ १३२ ॥  
 गुडूचीत्रिफलाक्वाथो मधुना सह योजयेत् ।  
 पीतः सर्वाक्षिरोगघ्नः कृष्णाचूर्णावचूर्णितः ॥ १३३ ॥  
 प्रपौण्डरीकयष्ट्याह्वदावींलोघ्रैः सचन्दनैः ।



ऐरण्डाम्बुयुतैः सेकः सर्वनेत्ररुजापहः ॥ १३४ ॥

श्वेतलोभं घृते भृष्टं चूर्णितं ताप्यतुल्यकम् ।

उष्णाम्बुना विमृदितं सेकः शूलहरः परः ॥ १३५ ॥

पिष्टैर्निम्बस्य पत्रैरतिविमलतरैः जातिसिन्धूत्यमिश्रा ।

अन्तर्गर्भं दधाना पटुतरगुटिका पिष्टोष्णेण भृष्टा ॥

तूलेः सौवीरकाट्रैरतिशयमृदुभिर्वेष्टिता सा समन्तात् ।

चक्षुः कोपोपशान्तिं चिरमुपरि दृशो भ्राम्यमाणा करोति ॥ १३६ ॥

यष्टीगैरिकसिन्धूत्यदावीतार्द्यैः समांशकैः

जलपिष्टैर्वहिलेपः सर्वनेत्ररुजापहः ॥ १३७ ॥

शिशुपल्लवनिर्यासः सुपिष्टस्तान्त्रसम्पुटे ।

घृतेन शोधुना पीतो हन्ति शोथान्नवेदनाः ॥ १३८ ॥

षोडशभिः सलिलपलैस्तथैव कण्टकार्याः पयः सिद्धाम् ।

शिलां चिरं विमृद्य तद्रसः सर्वनेत्ररोगहरः ॥ १३९ ॥

ऐरण्डपत्रवेष्टितविल्वच्छदकल्कनिक्षिप्तः लोभः ।

कुकूनपक्कः पिष्टः सुसिन्धूद्भवेन संयुक्तः ॥ १४० ॥

घनतरवस्त्रपरिस्रुतदारुहरिद्राकषायमध्यगतः ।

आश्रयोतनेन हन्यात्सर्वाण्येवाक्षिशूलानि ॥ १४१ ॥

अयमेव विधिः सर्वा मन्थादिष्वपि शस्यते ।

अधिमन्येषु सर्वेषु ललाटे व्यधयेच्छिराम् ॥

अशान्तौ सर्वथा मन्ये भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ १४२ ॥

इति सर्वाभिषद्यः ।

जलीकापातनं शस्तं नेत्रपाके विरेचनम् ।

शिराव्यधं वा कुर्वीत सेको लेपस्तु शक्रनुत् ॥ १४३ ॥

विभीतकशिवाधात्री पटोलारिष्टवासकैः ।

क्वाथो गुग्गुलुना पेयः शोथान्निपाकरोगनुत् ॥ १४४ ॥

पिप्पलञ्च सत्रणं शक्ररागादींश्च विनाशयेत् ।

एतैश्चापि घृतं पक्वं रोगांस्तांश्च व्यपोहति ॥ १४५ ॥

इति षडङ्गगुग्गुलुः काथः घृतश्च ।

आटरूषाभयानिम्ब धात्रीमुस्तकवल्कलैः ।

रक्तस्रावं कफं हन्ति चक्षुष्यं वासकादिकम् ॥ १४६ ॥

इति वासकादिः काथः ।

वासाघनं निम्बपटोलपत्रतिक्तामृताचन्दनवत्सकत्वक् ।

कलिङ्गधात्रीदहनं च शुण्ठी भूनिम्बधात्रीविजयाविभीतम् ॥ १४७

पीतः समांशैः कथितैः कषायो नृभिस्तु मुख्यानखिलाक्षिरोगान् ।

तैर्मिथ्यैकण्डूपटलार्बुदश्च शुकं तथा सव्रणमव्रणं च ॥ १४८ ॥

मदाहरागं सरुजं सपिप्पं हन्यात्समस्तानपि नेत्ररोगान् ।

पातामयान् पित्तकफामयांश्च वासादिकोऽयं मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ १४९

पथ्यास्त्रिस्रो विभीतक्यः षट्धात्रो द्वादशैव तु ।

प्रथार्द्धं सलिले क्वाथ्यमष्टभागावशेषितम् ॥ १५० ॥

पित्ताभिथ्यन्दमास्रावं रोगं वा तिमिरं जयेत् ।

संरम्भदाहशूलासृङ् नाशनं टृक् प्रसादनम् ॥ १५१ ॥

इति नेत्रपाकः । इति सर्वनेत्ररोगाः ।

अथ कृष्णगतरीगनिदानमाह ।

निमग्नरूपन्तु भवेद्धि कृष्णो सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यश्च ।

स्रावं स्रवेद्दृष्टमतीव यश्च तत्सव्रणं शुकमुटाहरन्ति ॥ १५२ ॥

दृष्टेः समीपे न भवेत् तु यश्च न चावगाढं न च संस्रवेच्च ।

अवेदनं वा न च युग्मशुकं तत्सिद्धिमायाति कदाचिदेव ॥ १५३ ॥

स्यन्दात्मकं कृष्णगतं सचोषं शङ्खेन्दुकुन्दप्रतिमावभासम् ।

विहायसास्त्रप्रतनुप्रकाशमथाऽव्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥ १५४ ॥

गभीरजातं बहुलञ्च शुकं चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कच्छम् ॥ १५५ ॥

विच्छिन्नमध्यं पिशिताहतं वा चलं शिरासूक्ष्ममदृष्टिकृञ्च ।

दिलगत्तं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितं चापि विवर्जनीयम् ॥ १५६ ॥

लक्षणाशुपातः पिडिका च नेत्रे यस्मिन् भवेन्मुहनिभश्च शुक्रम् ।  
तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्ये तु यत्तित्तिरिपक्षतुल्यम् ॥१५७॥  
श्वेतः समाक्रामति सर्वतो हि दोषेण यस्याऽसितमण्डलन्तु ।  
तमक्षिपाकात्ययमक्षिरोगं सर्वात्मकं वर्जयितव्यमाहुः ॥१५८॥

मिथ्योपचाराद्रोगाणां दोषादाघाततोऽपि च ।

अजका जायते नेत्रे कृष्णादृष्टिसमाऽसृजा ॥ १५९ ॥

अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलाशु ।  
विगृह्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तश्चाजकाजातमिति व्यवस्येत् ॥१६०॥

अजापुरीषसङ्काशा मृद्दौका फलसन्निभा ।

वातरक्तसमुत्थाना प्रायशस्त्वजका हि सा ॥ १६१ ॥

मूर्द्धाक्षिकर्णभ्रूगण्ड शङ्खचर्माश्रिताजका ।

जायते व्यथते नेत्रं मथ्यमानमिवान्तरा ॥ १६२ ॥

उष्णमसृक् सवत्यक्षि दूयते क्लिद्यते भृशम् ।

असाध्यरोगसम्भूतां दृष्टिजाञ्च विवर्जयेत् ।

स्वप्रभिन्नां च कठिनां चिरकालोत्थितामपि ॥ १६३ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

साध्यरोगसमुत्पन्नां कृष्णजान्त्वजकां जयेत् ॥ १६४ ॥

साध्यान्यवेक्ष्य शुक्राणि स्निग्धस्याऽसृग्विमोक्षणैः ।

आश्वीतनमुखालेप घर्षणाञ्जनवस्त्रिभिः ।

पुटपाकैश्च नस्यैश्च सामान्यं शुक्रभेषजम् ॥ १६५ ॥

धात्रीफलं निम्बकपित्यपत्रं यष्ट्याह्वलोध्रं खदिरं तिलाद्य ।

काथः सशैतो नयने निषिक्तः सर्वप्रकारं विनिहन्ति शुक्रम् ॥१६६॥

फणिल्लकरसे वीजं पलाशस्य विभावितम् ।

शोषयित्वा सुपिष्टं तत् चाञ्जनाञ्जुकृष्टत्परम् ॥ १६७ ॥

जात्याः प्रवालं मधुकं ससर्पिर्भृष्टं सुखीणाब्दु सुशीतरश्मिः ।

आश्वीतनं शुक्रहरं प्रदिष्टं शुक्रापहं स्त्रीपयसा महार्हम् ॥१६८॥

सैन्धवं वृहतीमूलं ताम्रचूर्णं सनागरम् ।  
 धात्रीरसेन पिष्ट्वा च ताम्रपात्रं प्रलेपयेत् ।  
 तत्पूते धूमयेच्चैनं शुद्धशुक्रं व्यपोहति ॥ १६८ ॥  
 शुद्धशुक्ले निशायष्टी शारिवाशावराश्रसा ।  
 सचयेन्नेत्रयोर्दृष्टीं कृष्णाश्लोमग्नजां तथा ॥ १७० ॥  
 क्षुत्पुत्रागपर्णेन परिभावितवारिणा ।  
 श्यामाकाथाश्वना वाथ सेवनं शुक्रनाशनम् ॥ १७१ ॥  
 सैन्धवं त्रिफला कृष्णा कटुकाशङ्कनाभयः ।  
 सताम्ररजसो वर्त्तिः शुद्धशुक्रविनाशिनी ॥ १७२ ॥  
 स्थिरशुक्ले घने चैव बहुशोऽपहरेदसृक् ।  
 शिरः कायविरैकांश्च पुटपाकांश्च कारयेत् ॥ १७३ ॥  
 समुद्रफेनसिन्धूत्य शङ्खदन्ताण्डवल्कलैः ।  
 शिशुबीजयुतैर्वर्त्तिः शुक्रादीञ्कस्त्रवलिखेत् ॥ १७४ ॥  
 वटचौरिण संयुक्तं श्लक्ष्णकर्पूरजं रजः ।  
 क्षिप्रमञ्जनतो हन्ति शुक्रं वापि घनोन्नतम् ॥ १७५ ॥  
 शिरौषवीजनिम्बैश्च पिप्पलीसैन्धवैरपि ।  
 शुक्ले प्रघर्षणं कार्यमथवा सैन्धवेन च ॥ १७६ ॥  
 वंशजारुष्करौ तालं नारिकेलञ्च तद्दहेत् ।  
 विस्त्राव्य क्षारवञ्चूर्णं भावयेत्करभास्थिजम् ।  
 बहुशोऽञ्जनमेतत्स्याच्छुक्रवैवर्त्थनाशनम् ॥ १७७ ॥  
 बहुशः पलाशकुसुमस्वरसैः परिभाविता जयत्यचिरात् ।  
 नत्ताह्वबीजवर्त्तिः कुसुमचयं दृत्तु चिरजमपि ॥ १७८ ॥  
 स्फटिकोषणयष्ट्याश्च शङ्खगोदन्तसैन्धवैः ।  
 पिष्टैः सचन्दनैर्वर्त्तिः शुक्रघ्नी शिशुवारिणा ॥ १७९ ॥  
 संष्ट्य पिप्पलीचूर्णं सफेनं कांस्थभाजने ।  
 स क्षौद्रं सैन्धवीपेत मञ्जनं शुक्रनाशनम् ॥ १८० ॥

समुद्रफेनमभयां क्लीवेरं सकुटन्नटम् ।

पिष्ट्वा धात्रीफलक्वाथे वर्त्तिः स्याच्छुक्रनाशिनी ॥ १८१ ॥

चन्दनं सैन्धवं पथ्या पलाशतरुशोणितम् ।

मधुनाञ्जनयोगाः स्युश्चत्वारः शुक्रनाशनाः ॥ १८२ ॥

त्रिफला चन्दनं व्योषं मञ्जिष्ठा नागरं निशा ।

प्रियङ्गु शारिवानन्ता यक्कदाजञ्च चूर्णितम् ॥ १८३ ॥

क्षौद्रसैन्धसर्पिर्भिः संयोज्य विधिवत्पचेत् ।

पुटपाकः प्रशस्तोऽयं शुक्राणां लेखनः परः ॥ १८४ ॥

इति त्रिफलादिपुटपाकाञ्जनम् ।

लामञ्जकोत्पलसिता चन्दनद्वयकार्षिकान् ।

क्षिप्त्वा च शारिवाप्रस्थं क्वाथयेत्सलिलाढकम् ॥ १८५ ॥

पादशेषं परिस्नाय्य पचेदादर्विलेपनात् ।

भाजने लोहशैले वा तत्रातः सायमञ्जनम् ॥ १८६ ॥

प्रधानमेतच्छुक्रघ्नं व्रणशुक्रं शमं नयेत् ॥ १८७ ॥

इति लामञ्जकायमञ्जनम् ।

व्रणशुक्रप्रशान्त्यर्थं षडङ्गं गुग्गुलुं पिबेत् ।

शिरसो वा हरेद्रक्तं जलीकाभिश्च लोचनात् ॥ १८८ ॥

ससैन्धवत्रिवृत्क्वाथे त्रीन् वारान् पाचितं घृतम् ।

पौत्वा सर्वेषु शुक्रेषु शीघ्रं कुर्याच्छिराव्यधम् ॥ १८९ ॥

यथाह्वदार्युत्पलपद्मलाक्षा प्रपौण्डरीकं नलदं लता च ।

आश्रयोतनं स्त्रीपयसा विपक्वं निहन्ति तत्सव्रणदाहशुक्रम् ॥ १९० ॥

श्यामामूलं कषायं वा मधुना व्रणशुक्रिणाम् ।

रत्नानि दन्ताः शृङ्गाणि धातवश्च फलतुटिः ।

करञ्जबीजं लशुनो व्रणघ्नादि च भेषजम् ॥ १९१ ॥

सव्रणा व्रणगन्धौर त्वक् शुक्रघ्नमथाञ्जनम् ।

हितान्येतानि सर्वाणि नराणां व्रणशुक्रिणाम् ॥ १९२ ॥

कतकस्य फलं शङ्खं तिन्दुकं रूप्यमेव च ।

कांस्थे निघृथ्य स्नान्येन क्षतशुक्रार्त्तिरोगजित् ॥ १८३ ॥

चन्दनं गेरिकं लाक्षा मालतीकलिकाः समाः ।

व्रणशुक्रहरी वर्त्तिः शोणितस्य प्रणाशनी ॥ १८४ ॥

इति चन्दनादिवर्त्तिः ।

दन्तैर्दन्तिवराहोद्भृगजाश्राजखरोद्भवैः ।

मशङ्कमौक्तिकाश्रोधिफेनेर्मरिचपादिकैः ॥ १८५ ॥

जलपिष्टैः कृता सर्वैर्दन्तवर्त्तिरिति स्मृता ।

तिमिरार्बुदकाचार्मव्रणशुक्रविनाशिनी ॥ २८६ ॥

इति दन्तवर्त्तिः ।

ताम्रे च मस्तुनोद्दृष्टं तुल्यकं श्यावतां गतम् ।

सर्वाभिष्यन्दशुक्रार्म शिराशूलजिदञ्जनात् ॥ १८७ ॥

दक्ष्णाण्डत्वक् शिलाशङ्ख रक्तचन्दनसैन्धवैः ।

तुल्यैरञ्जनयोगोऽयं पुष्पार्मादिविलेखनः ॥ १८८ ॥

गोशक्तत्कमयः सप्त पीताभाः क्षौद्रसंयुताः ।

दृष्टाः शुक्रहरा दृष्टाः क्षतजस्य विशेषतः ॥ १८९ ॥

एकं वा पुण्डरीकञ्च गवां क्षीरावशेषितम् ।

रागासृग्वेदनां हन्यात् क्षतपाकाजकास्तथा ॥ २०० ॥

सौवीरमञ्जनं तुल्यं ताप्यं धात्री मनःशिला ।

चतुर्हरेणुमधुकं लोहं शुक्रघ्नमञ्जनम् ॥ २०१ ॥

इति पेथमञ्जनम् ।

कुक्कुटाण्डकपालानि शङ्खकाचोऽपि चन्दनम् ।

सैन्धवार्क्षीशसंयुक्त मञ्जनं शुक्रलेखनम् । २०२ ॥

शङ्खोतोऽञ्जनं लाक्षा मरिचं समनःशिलम् ।

यवान्युदधिजं फेनं ताम्रचूर्णं समाक्षिकम् ।

श्यामावर्त्तिलिखत्येव शुक्रकाचार्मपिष्टकम् ॥ २०३ ॥

रसाञ्जनं सशैलेयं कुङ्कुमं सुमनःशिला ।

शङ्खश्च श्वेतमचिरे शर्करा चेति सप्तमम् ॥ २०४ ॥

एषा चन्द्रोदया नाम्ना वर्त्तिर्विद्येन निर्मिता ।

हन्यान् पित्तञ्च कण्ठञ्च शुक्रेण सतिमिरार्वुदम् ॥ २०५ ॥

अथः सयष्टिचिफला कणानां चूर्णानि तुल्यानि पुरेण नित्यम् ।  
सर्पिर्मधुभ्यां सह भक्षितानि सर्वाणि शुक्राणि निहन्ति शीघ्रम् २०

शङ्खस्य भागाश्चत्वारस्ततोऽर्द्धेन मनःशिला ।

मनःशिलार्द्धं मरिचं मरिचार्द्धेन सैन्धवम् ॥ २०७ ॥

एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं शुक्रयोस्तिमिरेषु च ।

पिञ्चटे मधुना योज्यमर्बुदे मस्तुना तथा ॥ २०८ ॥

इति चूर्णाञ्जनम् ।

स्नेहनस्याञ्जनैः शुक्रं निम्नमाशु समुद्धरेत् ।

शुक्रेण करोति निर्मूलं पुटपाकैः सलेखनैः ॥ २०९ ॥

पटोलं कटुकां दावीं निम्बं वासां फलत्रिकम् ।

दुरालभां पर्पटकं त्रायन्तीञ्च पलोन्मिताम् ॥ २१० ॥

प्रस्थमामलकानान्तु काथयेदुल्लण्डेऽश्वसि ।

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २११ ॥

कल्कैर्भूनिम्बकुटजमुस्तयष्ट्या ह्वचन्दनैः ।

सपिप्पलीकैस्तत्सिद्धं चक्षुष्यं शुक्रयोर्हितम् ॥ २१२ ॥

घ्राणकर्णाक्षिवर्त्मत्वङ्गु खरोगव्रणापहम् ।

कामलाज्वरवीसर्पं गण्डमालापहं परम् ॥ २१३ ॥

इति पटोलायं घृतम् ।

द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठा काकोलीद्वयजीरकैः ।

सिता शतावरी मेदा पुण्ड्रक्षमधुकोत्पलैः ॥ २१४ ॥

पचेज्जीर्णं घृतप्रस्थं ममक्षीरं विचूर्णितैः ।

हृन्ति तच्छुक्रतिमिरं रक्तराजीं शिरोरुजम् ॥ २१५ ॥

इति द्राक्षाद्यं तैलम् ।

कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकसिन्धुजम्ब-

विश्वीषधैः पयसि सिद्धमिदं कृगल्याः ।

तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरोऽक्षिशूल-

पाकात्ययान् जयति नस्यविधौ सुयुक्तम् ॥ २१६ ॥

इति कृष्णाद्यं तैलम् ।

न विना शोणितं शुक्रक्षतपाकात्ययोऽजकाः ।

भवन्ति रुधिरं तेन जलौकाभिरतो हरेत् ॥ २१७ ॥

इति त्रणशुक्रम् ।

अजकायां शिरां मुक्ता त्रिवृच्चूर्णैर्विरेचयेत् ।

वृत्तवातहरेः सिद्धमजकायां प्रयोजयेत् ।

सेके पाने तथाऽभ्यङ्गे भोज्ये दृष्टिविदांवरः ॥ २१८ ॥

पक्ववटपत्रपुटके विधाय मांसं वल्लूरकर्कट्योः ।

पुटवद्विदध्याद् बद्ध्वा तद्रससेको जयेदजकाम् ॥ २१९ ॥

गवामस्थित्वचं कांस्ये विनिष्टं सुखाम्बुना ।

पूरयेदक्षि तेनाशु प्रशाम्यत्यजकामयः ॥ २२० ॥

मैन्धवं वाजिपादञ्च गौरोचनसमायुतम् ।

शैलत्वग्रससंयुक्तं पूरणं वाजकापहम् ॥ २२१ ॥

शशकस्य कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कल्कं दद्यात्तु सक्षीरं यथोक्तान् कर्षसम्भितान् ॥ २२ ॥

शारिवा मधुकं लाक्षा चन्दनं नीलमुत्पलम् ।

बला चातिबला चैव मृणालं पत्रकं तथा ॥ २२३ ॥

कार्षिकं सविषालोभ्रं जीवनीयगणान्वितम् ।

घृतमेतत्प्रयोक्तव्यं पाने नस्ये च पूरणे ॥ २२४ ॥

अजकामर्जुनं काचं पटलं शुक्रमेव च ।



तथाचिरोगान् सकलान् वातपित्तोत्तरं जयेत् ॥ २२५ ॥

इति षड्विंशकाद्यं श्रुतम् । इति कृष्णगतरोगाः ।

अथ दृष्टिगतरोगनिदानमाह ।

प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्ट्यां व्यवस्थितः ।

अव्यक्तानि च रूपाणि कदाचिदथ पश्यति ॥ २२६ ॥

दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलङ्गते ।

मत्तकान् मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति ॥ २२७ ॥

मण्डलानि पताकांश्च मरीचीन् कुण्डलानि च ।

परिप्लवांश्च विविधान् वर्षमभ्रतमांसि च ॥ २२८ ॥

दूरस्थानि रूपाणि मन्यते स समीपतः ।

समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् ॥ २२९ ॥

यत्रवानपि चात्यर्थं सूचीपाशश्च पश्यति ॥ २३० ॥

जङ्घं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते ।

महान्त्रापि च रूपाणि क्वादितानीव चाम्बरैः ॥ २३१ ॥

कर्णनासाक्षिहीनानि विकृतानीव पश्यति ।

यथा दोषश्च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि ॥ २३२ ॥

अधःस्थे तु समीपस्थं दूरस्थं चोपरिस्थिते ।

पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थान्नेव पश्यति ॥ २३३ ॥

समन्ततः स्थिते दोषे सङ्कुलानीव पश्यति ।

दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्भ्रस्वश्च पश्यति ॥ २३४ ॥

दोषे दृष्ट्या स्थिते तिर्य्यगिकं वै मन्यते द्विधा ।

द्विधा स्थिते द्विधा पश्ये ह्यहुलञ्चानवस्थिते ॥ २३५ ॥

तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः ।

रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतःपरम् ॥ २३६ ॥

अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरुडे महागदे ।

चन्द्रादित्यौ सनच्चन्द्रा वन्तरिक्षे च विद्युतः ॥ २३७ ॥

निर्मलानि च रूपाणि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ।

स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंश्रितः ॥ २३८ ॥

वातेन चात्र रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति ।

आविलान्यरूणाभानि व्याविहानीव मानवः ॥ २३९ ॥

पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतडिङ्गणान् ।

नृत्यन्तश्चापि शिखिनः सर्धं नीलञ्च पश्यति ॥ २४० ॥

कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ।

सलिलप्लावितानीव जालकानीव मानवः ॥ २४१ ॥

पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ।

हरितान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ॥ २४२ ॥

सर्वापातेन चित्राणि विप्लुतानीव पश्यति ।

बहुधा च द्विधा वापि सर्वाख्येव समन्ततः ॥

हीनाधिकाङ्गान्यथवा ज्योतींष्यपि च भूयसा ॥ २४३ ॥

पित्तं कुर्यात्परिप्लावि मूर्च्छितं रक्ततेजसा ।

पीता दिशस्तथोद्यन्तमादित्यमिव पश्यति ॥

विकीर्यमाणा खद्योतैर्वृक्षांस्तेजोभिरेव च ॥ २४४ ॥

वक्ष्यामि षड्विधं रागैर्लिङ्गनाशमतःपरम् ॥ २४५ ॥

रागारुणो माकृतजः प्रदिष्टो स्नायी च नीलञ्च तथैव पित्तात् ।

कफास्रितः शोणितजश्च रक्तः समस्तदोषप्रभवे विचित्रः ॥ २४६ ॥

अरुणं मण्डलं दृष्ट्योः स्थूलकाचारुणप्रभम् ।

परिस्नायिनि रोगे स्यात् स्नायि नीलञ्च मण्डलम् ॥

दोषक्षयात् क्षयं चात्र कदाचित् स्वात्मदर्शनम् ॥ २४७ ॥

अरुणं मण्डलं वाताञ्चञ्चलं परुषं तथा ।

पित्ततो मण्डलं नीलं कांस्याभं पीतमेव च ॥ २४८ ॥

श्लेष्मणा बहुलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।

चलत्पद्मपलाशस्वः शुक्लो विन्दुरिवाश्रसः ॥ २४९ ॥

मृद्यमाने तु नयने मण्डलं तद्विसर्पति ।

प्रवालपद्मपद्माभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥ २५० ॥

दृष्टिरोगो भवेच्चित्तो लिङ्गनाशे त्रिदोषजे ।

यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ २५१ ॥

यथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः कफेन चान्यस्त्रिह धूमदर्शी ।

यो ऋस्रजात्यो नकुलाम्बता च गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥ २५२ ॥

षड्लिङ्गनाशाः षड्भिरे च रोगाः

दृष्ट्याश्रयाः षट् च षडेव च स्युः ॥ २५३ ॥

पित्तेन दुष्टेन यदा च दृष्टिः पीता भवेद्यस्य नरस्य किञ्चित् ।

पीतानि रूपाणि च मन्यते यः स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥ २५४ ॥

प्राप्ते तृतीयं पटलं च दोषे दिवा न पश्येन्नशि वीक्ष्यते सः ।

रात्रौ च शीतानुगृह्यैतदृष्टिः पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत् ॥ २५५ ॥

तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुक्लानि च मन्यते तु ॥ २५६ ॥

त्रिषु स्थितोऽल्पः पटलेषु दोषो नक्ताम्यमापादयति प्रसङ्ग ।

दिवा स सूर्यानुगृह्यैतदृष्टिः पश्येत् रूपाणि कफाल्पभावात् ॥ २५७ ॥

शोकज्वरायासशिरोऽभितापैरव्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।

स धूमकान् पश्यति सर्वभावान् स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥ २५८ ॥

यो ऋस्रजात्यो दिवसेऽतिकृच्छ्रादृक्स्वानि रूपाणि च तेन पश्येत्

रात्रौ पुनर्यः प्रकृतानि पश्येत्स ऋस्रजात्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ २५९ ॥

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यदहत् ।

चित्वाणि रूपाणि दिवा स पश्येत्स वै विकारो नकुलाम्बसंज्ञः ॥ २६० ॥

दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा सङ्कोच्यतेऽभ्यन्तरतस्तु याति ।

रुजावगाढं च तमच्चिरोगं गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २६१ ॥

वाङ्मौ पुनर्हाविह सम्प्रदिष्टौ निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ।

निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापादृष्टेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनः सः ॥ २६२ ॥

सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य ।

इत्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य स लिङ्गनाशस्वनिमित्तसंज्ञः ॥२६३॥  
 तत्राक्षिविस्मृतिवावभाति वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।  
 विभिद्यते सौदति ह्यीयते च नृणामभीघातहता च दृष्टिः ॥२६४॥  
 इति द्वादशदृष्टयः ।

अथासाध्यानाम् ।

वर्जयेदुपसर्गोत्थं गन्धीरं ऋस्वसंज्ञितम् ।  
 काचांस्तु याप्यते सर्वाङ्गकुलाभ्यं तथैव च ॥ २६५ ॥  
 तिमिरं नेत्ररोगेषु कष्टं तद्यत्नतो हरेत् ॥

अथ चिकित्सायाः ।

मूलं दृष्टिविनाशस्य तिमिरं समुदाहृतम् ।  
 ऋषिभिस्तूदितं तस्मात्तस्य कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ २६६ ॥  
 हे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे शिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।  
 तस्मिन्पञ्चाष्टादनलेपनादीन् पादप्रयुक्ताभयनं नयन्ति ॥२६७॥  
 मलोष्णसङ्घट्टनलेपनाद्यैस्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।  
 भजेन्नरो दृष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यञ्जनधावनानि ॥२६८॥  
 त्रिफलाष्टतमधुयवाः पादाभ्यङ्गः शतावरीमुद्गाः ।  
 चक्षुथः सन्निपाद्गर्गः कथितो भिषग्भिरयम् ॥ २६९ ॥  
 जीवन्ति शाकं सुनिषण्णकञ्च सतण्डुलीयं वरवास्तुकञ्च ।  
 चिल्लौ तथा मूलकपोतिका च दृष्टेर्हितं शाकुनजाङ्गलञ्च ॥२७०॥  
 पटोलकर्कोटककारवेङ्गवार्ताकतर्कारिकरीरजानि ।  
 शाकानि शिघ्रार्त्तगलानि चैव हितानि दृष्टेर्हितसाधितानि ॥२७१॥  
 कटुक्लृगुरुतीक्ष्णोष्णमाषनिष्ठावमैद्युनम् ।  
 मद्यं धन्तूरपिष्ट्याकं मत्स्यं शाकं विरूढकम् ॥  
 विदाहीन्यन्नपानानि नेत्ररोगी विवर्जयेत् ॥ २७२ ॥  
 शिन्धानि नस्याञ्जनशोधनानि पाकाः पुटानामथ तर्पणञ्च ।  
 घृतस्य पानान्यथ वस्तिर्कर्म कुर्यादभीक्ष्णं तिमिरेऽनिलोत्थे ॥२७३॥

रास्त्राफलत्रयकाथे दशमूलरसे शृतम् ।  
 कल्केन जीवनीयानां घृतं तिमिरनाशनम् ॥ २७४ ॥  
 वातिके तिमिरे पक्कं दशमूलरसे घृतम् ।  
 त्रिवृच्चूर्णसमायुक्तं वैरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ २७५ ॥  
 त्रिफलादशमूलानां निर्यूहं दुग्धमिश्रितम् ।  
 गन्धर्वतैलसंयुक्तं प्रयुञ्जीत विरेचनम् ॥ २७६ ॥  
 इति वाततिमिरम् ।

शीताञ्जनाश्चोतनतर्पणैश्च नस्यैर्विरेकैर्दुग्धैर्घृतैश्च ।  
 तिक्तप्रधानैस्तिमिरं निहन्यात्पित्तात्मकं शोणितमोक्षणैश्च ॥ २७७ ॥  
 पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयवरा शृतम् ।  
 पाययित्वा शिरां विध्येत्सितैलाकुम्भसम्भवेः ॥ २७८ ॥  
 चूर्णैर्माञ्छिकसंयुक्तैः रेचनं कारयेत्तराम् ।  
 शीतलान् स्लेपसेकांश्च शिरोवदनचक्षुषु ॥ २७९ ॥  
 बलाशतावरीवीरा सिलासैरेयकैः पचेत् ।  
 त्रिफलासहितं सर्पिस्तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥ २८० ॥  
 शारिवाशावरोशीरमुक्तापद्मकचम्दनम् ।  
 पिष्टं वर्त्तिकृतं हन्ति पित्तोत्थं तिमिरं नृणाम् ॥ २८१ ॥  
 इति पित्ततिमिरम् ।

तीक्ष्णानि नस्याञ्जनशोधनानि पाकाः पुटानामथ तर्पणानि ।  
 घृतानि वासात्रिफलापटोलसंज्ञानि कुर्व्यात्तिमिरे कफोत्थे ॥ २८२ ॥  
 कफोद्भवे वरा चव्या मृताकाथशृतं हविः ।  
 पाययित्वा शिरां विध्येद्रेचनं तिमिरे भिषक् ॥ २८३ ॥  
 यूथी पथ्या कणा शुण्ठी कुसुम्भस्याम्बुनिर्भरः ।  
 गोमूत्रकथिता शुण्ठी त्रिवृत्सिद्धं विरेचयेत् ॥ २८४ ॥  
 नस्यं मरिचयष्ट्याह्व विडङ्गामरदारुभिः ।  
 नैपालत्रिफलाशङ्ककान्ताव्योषश्च पेपिताः ॥

वर्त्तीः कृत्वा वलासोत्थमञ्जनं तिमिरं हरेत् ॥ २८५ ॥  
संसर्गं सन्निपाते च यथा दोषोदयक्रिया ।  
धात्रीरसाञ्जनं क्षौद्रं सर्पिर्भिस्तु रसक्रिया ॥  
पित्तानिलाक्षिरोगघ्नी तैमिर्थ्यपटलापहा ॥ २८६ ॥  
दद्यान्मसूरनिर्यूहं चूर्णितं कणसैन्धवम् ।  
तच्छृतं सघृतं भूयः पचेत् क्षौद्रं घने ततः ॥  
शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरे हितम् ॥ २८७ ॥  
मधुकामलकस्त्रानं पित्तघ्नं तिमिरापहम् ।  
वचाद्यैः स्नानमिच्छन्ति श्लेष्मणं तिमिरापहम् ॥ २८८ ॥  
स्नानं कण्ठतिलैश्चापि चक्षुष्यं तिमिरापहम् ।  
आमलैः सततं स्नानं परं दृष्टिबलावहम् ॥ २८९ ॥  
चित्रकमूलत्रिफला पटोलयवसाधितं पिषेदश्वः ।  
सघृतं निशि चक्षुष्यं तिमिराणि विशेषतो हन्ति ॥ २९० ॥  
कल्कः काथोऽथवा चूर्णं त्रिफलाया निषेवितम् ।  
मधुना हविषा वापि समस्ततिमिरान्शक्तम् ॥ २९१ ॥  
त्रिफलालोहचूर्णं वा माक्षिकं मधुयष्टिका ।  
सायं मध्वान्वितं भुक्तं सद्यस्तिमिरनाशनम् ॥ २९२ ॥

इति समाप्तताम्रटिका ।

कुष्ठमुत्पलयष्टी च पिप्पलीरक्तचन्दनम् ।  
अञ्जनचन्दनञ्चैव सद्यस्तिमिरनाशनम् ॥ २९३ ॥  
धात्रीसैन्धवकृष्णाभिस्तुष्याभिर्मरिचं समम् ।  
क्षौद्रयुक्तं निहन्त्याश्च पटलञ्च रसक्रिया ॥ २९४ ॥  
लिङ्घ्यात्सदा वा त्रिफलां सुचूर्णितां  
घृतप्रगाढां तिमिरेऽथ पित्तजे ।  
समीरणे तैलयुतां कफात्मके  
मधुप्रगाढां विदधीत युक्तितः ॥ २९५ ॥

सघृतं वा वराक्वाथं शीलयेत्तिमिरामये ।  
 पायसं वा वरीयुक्तं शीतं समधुशर्करम् ॥ २८६ ॥  
 शतावरीपायस एव केवलस्तथा कृतो वामलकेषु पायसः ।  
 प्रभूतसर्पिस्त्रिफलोदकोत्तरो यवीदनो वा तिमिरं व्यपोहति ॥ २८९ ॥  
 त्रिफलाया कषायस्तु धावनास्त्ररोगजित् ।  
 कवलाभ्रस्त्ररोगघ्नः पानतः कामलापहः ॥ २९८ ॥  
 अयस्थं त्रिफलाक्वाथं सर्पिषा सह योजितम् ।  
 भुक्तोपरि पिवेत्क्वायं मासेनाभ्योऽपि पश्यति ॥ २९९ ॥  
 पुराणसर्पिस्त्रिमिरेषु सर्वतो हितं भवेदायसभाजनस्थितम् ।  
 हितञ्च विद्यात्त्रिफलाघृतं सदा कृतञ्च यन्मेषविषाणनामभिः ॥ ३०० ॥  
 त्रिफलायाः कषायेण प्रातर्नयनधावनात् ।  
 जाता रोगा विनश्यन्ति न भवन्ति कदाचन ॥ ३०१ ॥  
 जलगण्डूषैः प्रातर्भूयोऽभ्योभिः प्रपूर्य्य सुखरन्म्रम् ।  
 निर्दयमुक्षन्नञ्चि क्षपयति तिमिराणि ना सद्यः ॥ ३०२ ॥  
 भुक्त्वा पाणितलं घृष्टा चक्षुषोर्यदि दीयते ।  
 अचिरेणैव तद्द्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ ३०३ ॥  
 त्रिफलाक्वाथयुक्तेन चौद्रमिश्रेण गुग्गुलुम् ।  
 युक्त्वा गन्धर्वतैलेन रेचनं तिमिरापहम् ॥ ३०४ ॥  
 अञ्जनं गैरिकं पत्रं कर्पूरं नीलमुत्पलम् ।  
 सनागपुष्पं मधुकमञ्जनं तिमिरापहम् ॥ ३०५ ॥  
 कतकस्य फलं घृष्टं मधुना सह योजयेत् ।  
 प्रभूततिमिरस्त्रावे धूपितञ्च प्रशाम्यति ॥ ३०६ ॥  
 त्रिफलापायसं चूर्णं क्वायित्वा विचक्षणः ।  
 घृतत्रिभागसंयुक्तमभयाकर्षमेव च ॥ ३०७ ॥  
 भक्तस्योपरि पानं स्यादथ मासेन भोजनम् ।  
 पटलं तिमिरं काचमर्वुदं कण्डुवेदनम् ॥

सप्तरात्रोपयोगेन अन्धोऽपि तेन पश्यति ॥ ३०८ ॥

कृष्णापथे क्रमाद्दृष्टे भृङ्गराजरसप्लुते ।

क्यायाशुष्के हतः सद्यस्तिमिरं वापि योजिते ॥ ३०९ ॥

त्रिंशद्भागन्तु नागस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ।

शुल्बतालकयोः द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनत्रयम् ॥ ३१० ॥

अधोमूषागतं ध्यातं पक्कं विमलमञ्जनम् ।

तिमिरान्तककृष्णोके द्वितीयो भास्करो यथा ॥ ३११ ॥

इति भास्करवर्तिः ।

सलिलमकरन्दसर्पिस्तैलेः प्रत्येकशस्तु सप्ताहम् ।

विनिहन्ति तिमिरमचिरादञ्जनतश्चन्दनं रक्तम् ३१२ ॥

कृष्णसर्पं मृतं न्यस्य चतुरश्रापि वृश्चिकान् ।

चीरकुम्भे त्रिसप्ताहं क्लृपयित्वा प्रमन्ययेत् ॥ ३१३ ॥

तत्र यन्नवनीतं स्यात्पुष्णीयात्तेन कुक्कुटम् ।

अन्धस्तस्य पुरीषेण पश्यति ध्रुवमञ्जनात् ॥ ३१४ ॥

इत्यन्धसुदर्शकमञ्जनम् ।

कतकस्य फलं शङ्खं त्रूषणं सैन्धवं सिता ।

फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥ ३१५ ॥

कुक्कुटाण्डकपालानि वर्तिरैषा व्यपोहति ।

तिमिरं पटलं काच मर्मशुक्रं सुखावती ॥ ३१६ ॥

इति सुखावती वर्तिः ।

शाणार्द्धं मरिचं द्वौ च पिप्पल्यर्णवफेनयोः ।

शाणार्द्धं सैन्धवाच्छोणात् सौवीरस्य जलेन च ॥ ३१७ ॥

पिष्टं सुसूक्ष्मं चित्रायां चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।

काचकण्डूकफार्त्तानां मलानाञ्च विशोधनम् ॥ ३१८ ॥

कृष्णसर्पवसाक्षौद्रं रसो धात्रया रसक्रिया ।

शस्ता सर्वाक्षिरीगेषु वैदेहपतिनिर्मिता ॥ ३१९ ॥



मुक्ताकर्पूरकाचा गुग्गुमरिचकणा सैन्धवैलाप्रवाला ।  
 शण्डीकङ्कोलकांस्य त्रपु रजनि शिला शङ्खनाभ्यभ्रतुत्यम् ॥  
 दक्षाण्डत्वक् च साक्षतजयुतशिवाक्कीतकं राजवर्त्तम् ।  
 जातीपुष्पं तुलस्याः कुसुममभिनवं बीजमस्यास्तथैव ॥३२  
 पूतीकनिम्बाञ्जनभद्रमुस्तं सताम्रसारं रसगर्भयुक्तम् ।  
 प्रत्येकमेषां खलु माषकैकं पाषाणपिष्टं मधुना च सूक्ष्मम् ॥३२  
 भवन्ति रोगा नयनाश्रिता ये नितान्तमात्रोपचिताश्च तेषाम् ।  
 विधीयते शान्तिरवश्यमेव मुक्तादिनानेन महाञ्जनेन ॥३२२॥

इति मुक्तादिमहाञ्जनम् ।

हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पलीमरिचानि च ।  
 विभौतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥ ३२३ ॥  
 सर्वमेतत्समं कृत्वा त्वजाच्चीरेण पेपयेत् ।  
 नाशयेत्तिमिरं कण्डू पटलान्यर्वुदानि च ॥ ३२४ ॥  
 अधिकानि च हीनानि यश्च रात्रौ न पश्यति ।  
 अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन शाम्यति ॥ ३२५ ॥  
 वर्त्तिष्वन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिविशोधिनी ॥

इति चन्द्रोदयावर्त्तिः ।

हरीतकी हरिद्रा च पिप्पलीलवणानि च ।  
 कण्डूतिमिरजिद्वर्त्तिर्न क्वचिप्यतिहन्यते ॥ ३२६ ॥

इति हरीतक्यादिवर्त्तिः ।

त्रिफलाकुक्कुटाण्डत्वक् काशीशमयसोरजः ।  
 नीलीत्यलं विडङ्गानि फेनश्च सरितां पतेः ॥ ३२७ ॥  
 आज्येन पयसा पिष्ट्वा भावयिन्ताम्रभाजने ।  
 सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्त्तयेत् ॥ ३२८ ॥  
 एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरभ्यस्याभिन्नचक्षुषः ।

इति त्रिफलाद्या वर्त्तिः ।

शङ्खस्य भागाश्चत्वारस्ततोऽर्धेन मनःशिला ।  
मनःशिलाच्च मरिचं मरिचाद्धेन सैन्धवम् ॥ ३२९ ॥  
वारिष्ठा तिमिरं हन्ति चार्बुदं हन्ति मस्तुना ।  
पिचुटं मधुना हन्ति स्त्रीचौरेण तथार्जुनम् ॥ ३३० ॥

इति शङ्खादिषट्ठी ।

कतकं चन्दनं लाक्षा मधुकं मरिचोत्पलम् ।  
तुल्याक्षामलकावीजं मनोह्वा सुमनासिता ॥ ३३१ ॥  
विडङ्गोदधिफेनेला शङ्खनाभिरसाञ्जनम् ।  
एषा दृष्टिप्रदा नाम्ना वर्त्तिर्वेद्येन निर्मिता ॥ ३३२ ॥  
निख्योपयोगात्पटलं तिमिरं शुक्रराजिकाम् ।  
शुकं शुकाल्मिरोगञ्च विहृद्धं वाऽर्म एव च ।  
निहन्ति सहसा रोगान् त्रिदोषामपि दुस्तरान् ॥ ३३३ ॥  
अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिर्मागधितण्डुलाः ।  
जातीकुसुमपञ्चाशन्मरिचानि च षोडश ॥ ३३४ ॥  
एषा कुसुमिका वर्त्तिर्गतं चक्षुर्निवर्त्तयेत् ॥

इति कुसुमिका वर्त्तिः ।

चन्दनत्रिफलापूग पलाशतरुशोणितैः ।  
जलपिष्टैरियं वर्त्तिरशेषतिमिरापहा ॥ ३३५ ॥

इति चन्दनाद्यावर्त्तिः ।

व्योषोत्पलाभया कुष्ठतार्क्ष्यैर्वर्त्तिः कृता हरेत् ।  
अर्बुदं पटलं काचं तिमिरार्माशुनिस्तुतिम् ॥ ३३६ ॥

इति व्योषाद्यावर्त्तिः ।

त्रिफलाव्योषसिन्धूत्य यष्टीतुत्यरसाञ्जनम् ।  
प्रपौण्डरीकं जन्तुघ्नं लोघ्नं ताम्रं चतुर्दश ॥ ३३७ ॥  
द्रव्याख्येतानि संचूर्ण्य वर्त्तिः कार्थ्या नभोऽम्बुना ।  
नागार्जुनेन लिखिता स्तम्भे पाटलिपुत्रके ॥ ३३८ ॥

नाशनी तिमिराणाञ्च पटलानां तथैव च ।

सद्यः कोपञ्च स्तन्येन स्त्रिया विजयते ध्रुवम् ॥ ३३८ ॥

किंशुकस्वरसेनाथ पिलुपुष्पकरक्ताता ।

अञ्जनाङ्गोध्रतोयेन आसन्नतिमिरं जयेत् ॥ ३४० ॥

चिरसंछादिते नेत्रे वस्तमूत्रेण संयुता ।

उन्मूलयत्य कृच्छ्रेण प्रसादं वाधिगच्छति ॥ ३४१ ॥

इति नागार्जुनाञ्जनम्

वर्त्यार्कतूलैः कृतया सशशचर्मगर्भया ।

प्रदीप्तया मधौ ग्राह्या सर्वनेत्रामयान्तकी ॥ ३४२ ॥

इति शशचर्मगर्भा मधौ

त्रपुगैरिककपूर् र यष्टीनीलोत्पलाञ्जनम् ।

नागकेसरसंयुक्तमशेषतिमिरान्तकत् ॥ ३४३ ॥

शतावरीसूर्यसमा प्रदेया एला तथा वारणमूर्ध्वतुल्या ।

देयं विडङ्गं वसुभिः समानमृतोः समं चामलकास्थिवीजम् ॥१॥

विष्णोर्भुजैस्तुल्यगुणं मरीचं तद्विक्रमैर्मागधिका प्रदेया ।

चूर्णं समध्वाञ्जनकर्षमर्द्धमध्यामयानां विनिवारणार्थम् ॥३॥

कण्डूं सधूमं तिमिरं सुघोरं मर्माणि काचं पटलं त्रिदोषम् ।

ये चापरे रक्तभवा विकारास्तांश्चामयांश्चूर्णवरो निहन्ता ॥३॥

इति शतावर्थादिचूर्णाञ्जनम्

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ ताभ्यां तुल्यमथाञ्जनम् ।

ईषत्कपूर्संयुक्तमञ्जनं नयनामृतम् ॥ ३४७ ॥

इति नयनामृताञ्जनम्

मनोह्रा तुल्यकस्तूरी मांसीमलयनागरम् ।

समांशं शङ्ककपूर् रमशीतिगुणमञ्जनम् ।

एतच्चूर्णोक्तं सर्वं षड्विधे तिमिरे हितम् ॥ ३४८ ॥

कृष्णसर्पवदने सहविष्कं दग्धमञ्जनमनिर्गतधूमम् ।

वृषितं नलदपत्रविमिश्रं भिन्नसारमपि रक्षति चक्षुः ॥३४८॥

वृषणं त्रिफलाचुक्र सैन्धवालमनःशिला ।

क्लंदोष्णदाहकण्डूघ्ना वर्त्तिः शस्ता कफापहा ॥ ३५० ॥

सौवीरमञ्जनं मिथं पथ्यमक्ष्योस्ततो भजेत् ।

पञ्चरात्राष्टरात्रं वा स्नावणार्थं रसाञ्जनम् ।

चक्षुस्तेजोमयं तेन भवेन्न श्लेषतो भयम् ॥ ३५१ ॥

सूतकं गन्धकोपेतं चाङ्गेरौरसमूर्च्छितम् ।

पञ्जनं दृष्टिदं नृणां नेत्रामयविनाशनम् ॥ ३५२ ॥

त्रिफलाभृङ्गमहौषध सर्पिर्गोमूत्रमध्वजाक्षीरे ।

नागं सप्त निषिक्तं करोति गरुडोपमं चक्षुः ॥ ३५३ ॥

त्रिफलाश्वसि भृङ्गरसे च हविषि मधुनि अजादुग्धे च पक्केन  
सक्तत्वः सीसेनोत्पादितमञ्जनं कार्यं प्रत्यहमञ्जनतश्चक्षुषा  
जिताशेषरोगेण वर्षायामपि पश्येत्पिपीलिकाष्टमयनमिति ।

त्रिफलसलिलयोगे भृङ्गराजद्रवे च

हविषि च विषकल्के क्षीरे अजे मधुग्रे ।

प्रतिपदमभितप्तं सप्तधा सीसमेकं

प्रणिहितगति पश्चात्कारयेत्तच्छलाकाम् ॥ ३५४ ॥

तिमिरपटलकण्डूस्रावरक्तप्रकोपान्

उपचितबहुरोगान् सन्धिवर्त्माभिजातान् ।

सवितुरुदयकाले साञ्जना व्यञ्जना वा

हरति नयनरोगाञ्छोध्यमाना शलाका ॥ ३५५ ॥

इति सीसकशलाका ।

शृङ्गेरं भृङ्गराजं यष्टीतैलेन मिश्रितम् ।

नस्यमेतेन दातव्यं महापटलनाशनम् ॥ ३५६ ॥

पिण्डीततरुमूलन्तु क्षौद्रेण सह योजयेत् ।

अपक्वं पटलं हन्यात् पक्कञ्च परिशोधयेत् ॥ ३५७ ॥

दिवा तु न प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनम् ।  
 विरेकदुर्बलादृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ॥ ३५८ ॥  
 तस्मात्साध्यं निशयान्तु ध्रुवमञ्जनमिथ्यते ।  
 रात्रभ्यगुणितं चापि पुथ्यत्यञ्जनकर्षितम् ॥ ३५९ ॥  
 दोषः प्रतिनिवृत्तस्तु हन्याद् दृष्टिबलं तथा ।  
 अधावनाद्दृष्टिस्तिष्ठन् भूयः सञ्जनयेद्भयम् ॥ ३६० ॥  
 श्रान्ते भीते प्रबृद्धिते मद्यपीते नवज्वरे ।  
 उष्णे वेगविघाते च अञ्जनं न प्रशस्यते ॥ ३६१ ॥  
 वैमल्यार्थं यथा दर्शं सतैलमवधारणम् ।  
 तद्ददञ्जनसंयोगा दक्ष्णोर्मलनिवर्हणम् ॥ ३६२ ॥  
 प्रसन्ना विमला शुद्धा स्थिरा दृष्टिर्भवेदतः ।  
 प्रातःकुर्यात्सदैवैतदञ्जनं व्याधिनाशनम् ॥ ३६३ ॥

अथ नेत्रनिर्माणप्रकारमाह ।

पुत्रिणी लिङ्गिनी लिङ्गं तन्नाशो लिङ्गनाशनः ।  
 सर्वेषु लिङ्गनाशेषु वेध्य एकः कफात्मकः ॥ ३६४ ॥  
 नोनविंशतिवर्षस्य नाशीत्यभ्यधिकस्य च ।  
 नाशुपूर्णस्य नोष्णे च लिङ्गनाशन्तु वेधयेत् ॥ ३६५ ॥  
 कामश्वासत्ततश्चीण कर्णशूलाक्षिरोगिणाम् ।  
 गर्भिणीक्षामभीरूणां दृष्णाभुक्तवतोऽन्यथा ॥ ३६६ ॥  
 मद्यतैलज्वराजीर्ण क्षयशुक्रविकारिणाम् ।  
 पटोलाद्येन संस्त्रिह्य त्रिफलाद्येन सर्पिषा ॥ ३६७ ॥  
 लिङ्गनाशे समुद्भूते यथावद्विधिपूर्वकम् ।  
 विद्धा दैवकृते क्रिद्रे नेत्रं स्तम्भेन सेचयेत् ॥ ३६८ ॥  
 ततो दृष्टेषु रूपेषु शलाकामपहृष्टनैः ।  
 नयनं सर्पिषाभ्यज्य वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥ ३६९ ॥  
 ततो गृहे निरावाधे शयीतोक्षाम एव च ॥ ३७० ॥

उद्धारवासः क्षवथुः श्ठीवनं कम्पनानि च ।  
 तत्कालं नाचरेदूर्ध्वं यन्मृणास्त्रेहपीतवत् ॥ ३७१ ॥  
 चहात्राहाञ्च धावेत कषायैरनिलापहैः ।  
 वायोर्भयात्त्रहादूर्ध्वं स्वेदयेदस्त्रि पूर्ववत् ॥ ३७२ ॥  
 दशरात्रस्थितं सम्यग् घृतं दृष्टिप्रसाधनम् ।  
 पञ्चात्कर्म च संसेष्यं लघून् चापि न स्त्रियः ॥ ३७३ ॥  
 रागः शोथोऽर्बुदक्षीषं बुहुदं केकराक्षिता ।  
 अधिमन्यादयश्चान्ये रोगाः स्युर्दुष्टवेधजाः ॥ ३७४ ॥  
 अहिताचारतो वापि यथास्वन्तानुपाचरेत् ।  
 रुजायामक्षिरोगे वा भूयो योगान्निबोध मे ॥ ३७५ ॥  
 सदुग्धा सष्टता दूर्वा यवगैरिकशारिवाः ।  
 सुखालेपः प्रयोक्तव्यो रुजारोगोपशान्तये ॥ ३७६ ॥  
 पयस्या शारिवापत्त्रैर्मस्त्रिष्ठा मधुकैरपि ।  
 अजाक्षीरान्वितैर्लेपः सुखोष्णः पथ्य उच्यते ॥ ३७७ ॥  
 लोभ्रमैश्वरसृष्टीका मधुकैः क्वागलं पयः ।  
 शृतमाश्चरोतने पथ्यं रुजारोगविनाशनम् ॥ ३७८ ॥  
 वातघ्नमह्वे पयसि सिद्धं सर्पिश्चतुर्गुणे ।  
 काकोल्यादिप्रतिवापं प्रयुञ्ज्यात् सर्वकर्मसु ॥ ३७९ ॥  
 शाम्यत्येवं नचेच्छूलं स्निग्धस्निन्नस्र्ख मीक्षयेत् ।  
 ततः शिरां दहेद्वापि मतिमान् कौत्सिनं यथा ॥ ३८० ॥  
 दृष्टेरतः प्रसादार्थमस्ननं शृणु मे शुभम् ।  
 मेघभृङ्गस्य पुष्याणि शिरीषधकयोरपि ।  
 मालत्याश्चैव तुल्यानि मुक्ता वैदूर्यमेव च ॥ ३८१ ॥  
 अजाक्षीरेण संपिथ्य ताम्ने सप्ताहमावपेत् ।  
 प्रणिधाय च तद्वर्त्तीं योजयेदस्त्रिने भिषक् ॥ ३८२ ॥  
 सोतोजं विद्रुमं केन सागरस्य मनःशिला ।

मरिचानि च तावन्ति कारयेद्वापि पूर्ववत् ॥ ३८३ ॥

मासैकेन समालिष्य पटलं गृध्रदृष्टिस्तत् ।

शम्बूकमांससञ्जातो रसः पीतोऽनुवासनम् ॥ ३८४ ॥

आढकीमूलमरिचहरितालरसाञ्जनैः ।

विद्धेऽक्षिणं सगुडावर्तिर्योष्या दिव्याम्बुपेषिता ॥ ३८५ ॥

त्रिफलाव्योषसिन्धूत्यैर्घृतं सिद्धं पिबेन्नरः ।

चक्षुष्यं भेदनं हृद्यं दीपनं कफनाशनम् ॥ ३८६ ॥

इति त्रिफलायं घृतम् ।

फलत्रिकाभीरुकषायसिद्धं दुग्धेन यष्टीमधुकल्कयुक्तम् ।

सर्पिः समं चौद्रचतुर्थभागं हन्यान्निदोषं तिमिरं सुदारुणम् ॥ ३८७ ॥

इति फलत्रिकायं घृतम् ।

त्रिफला व्रूषणं द्राक्षा मधुकं कटुरोहिणी ।

प्रपीण्डरीकं सूक्ष्मैना विडङ्गं नागकेसरम् ॥ ३८८ ॥

नीलोत्पलं शारिवे द्वे चन्दनं रजनीद्वयम् ।

कार्षिकैः पयसातुल्यैः त्रिगुणं त्रिफलारसम् ॥ ३८९ ॥

घृतप्रस्थं पचेदेतत् सर्वनेत्ररुजापहम् ।

तिमिरं दोषमासावं कामलां काचमर्षुदम् ॥ ३९० ॥

त्रिसर्पं पटलं कण्ठं तोदनं श्लथ्यं तथा ।

खालित्यं पलितश्चैव केशानां पतनं तथा ॥ ३९१ ॥

अन्ये च बहवो रोगा नेत्रजा वर्त्मजाश्च ये ।

तान् सर्वान् नाशयन्वाशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥ ३९२ ॥

न चैवास्मात्परं किञ्चिद्दोषजं काश्यपादिभिः ।

दृष्टिप्रसादनं दृष्टं यथा स्यात्त्रिफलाघृतम् ॥ ३९३ ॥

इति मध्यमत्रिफलायं घृतम् ।

त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च ।

हृषस्य च रसप्रस्थं शतावर्ष्याश्च तत्समम् ॥ ३९४ ॥

अजाक्षीरं गुडूच्याश्च ह्यामलक्या रसं तथा ।  
 प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥ ३९५ ॥  
 कल्कैः कणासिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत्पलम् ।  
 मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ॥ ३९६ ॥  
 तक्षाधु सिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् ।  
 ऊर्ध्वपानमधःपानं मध्ये पानञ्च शस्यते ॥ ३९७ ॥  
 यावन्तो नेत्ररोगास्तान् पानाद्देवापि कर्षयेत् ।  
 सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते चातिस्रुतेऽपि च ॥ ३९८ ॥  
 नक्ताभ्येतिमिरे काचे नीलिका पटलार्बुदे ।  
 अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पक्ष्मकोपे सुदारुणे ॥ ३९९ ॥  
 नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु च ।  
 घट्टिं मन्ददृष्टिञ्च कफवातप्रदूषिताम् ॥ ४०० ॥  
 स्रवतो वातपित्ताभ्यां सकण्ठासन्नदूरकृत् ।  
 गृह्णदृष्टिकरं सद्यो बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥  
 सर्वनेत्रामयं हन्यात् त्रिफलाद्यं मञ्जाष्टतम् ॥ ४०१ ॥

इति मञ्जात्रिफलाद्यं घृतम् ।

शतमेकं हरीतक्या त्रिगुणञ्च विभीतकम् ।  
 धात्रौफलानां चत्वारि हृषमार्कवयोः समम् ॥ ४०२ ॥  
 चतुर्गुणोटकं दत्त्वा शनैर्मृद्भस्मिना पचेत् ।  
 चतुर्भागस्थितं ज्ञात्वा तदेवमवतारयेत् ॥ ४०३ ॥  
 शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टी निदिग्धिका ।  
 काकोली क्षीरकाकोली त्रिफला नागकेसरम् ॥ ४०४ ॥  
 पिप्पली चन्दनं सुस्तं त्रायमाणा तथोत्पलम् ।  
 घृतप्रस्थं समं क्षीरं कल्कैरेतैर्विपाचयेत् ॥ ४०५ ॥  
 हन्यात् सतिमिरं काचं नक्ताभ्यं शुक्रमेव च ।  
 तथा स्रावञ्च कण्डञ्च शयथुञ्च कषायताम् ॥ ४०६ ॥



कलुषत्वञ्च नेत्रस्य विन्द्वर्मघटलापहम् ।  
 बहुनात्र किमुक्तेन सर्वान् नेत्रामयान् हरत् ॥ ४०७ ॥  
 यस्य चोपहृता दृष्टिः सूर्याग्निभ्यां प्रशस्यते ।  
 तस्मै तद्भेषजं प्रोक्तमूर्ध्वं जत्रगदापहम् ॥ ४०८ ॥  
 यथादर्शी मले नीते निर्मलत्वं नियच्छति ।  
 तद्वदेतेन पीतेन दृष्टिर्निर्मलतां व्रजेत् ॥ ४०९ ॥  
 वारिद्रोणहयञ्चैव हृषभृङ्गकयोस्तुले ॥ ४१० ॥

इति द्वितीयं महात्रिकलायं पत्रम्

कृष्णा सशर्करा द्राक्षा चतुर्मधुकयष्टिका ।  
 एकद्वित्रिचतुर्थांश भागाः सर्वेषु कल्पिताः ॥ ४११ ॥  
 सृष्टग्निना पचेद्दोमान् बहुदुर्घ्या विघ्नहृयन् ।  
 भास्करास्थमिदं सर्पिर्ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥ ४१२ ॥  
 तिमिरं शुक्लिकं हन्ति पिष्टं वाधुषितानि च ।  
 अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च दिवा नक्ताभ्यमिव च ॥ ४१३ ॥  
 अस्त्रोपयोगादत्यन्तं संहारादतिवर्त्तयेत् ।  
 वयस्तन्मनमायुष्यं बलीपलितनाशनम् ॥  
 प्रदरञ्च क्षयं श्वासं शुक्रमूत्रमलार्त्तिनुत् ॥ ४१४ ॥

इति भास्करायं पत्रम्

पटोलं कटुकं दार्वी निम्बवासा फलत्रिकम् ।  
 दुरालभा पर्यटकं द्रायक्नी घनचन्दनम् ॥ ४१५ ॥  
 किराततिक्तयष्ट्याङ्गे पिप्पली कौटजं फलम् ।  
 लामञ्जकं मृणालञ्च तत्फलं च समं भवेत् ॥ ४१६ ॥  
 एतैस्तु कार्षिकैः कर्कैर्विषचेत् सर्पिरुत्तमम् ।  
 भ्रामलक्या रसं देयं शतावर्ष्याः समन्वितम् ॥ ४१७ ॥  
 सुरदारुकषायञ्च भृङ्गराजरसं तथा ।  
 प्रस्थं प्रस्थञ्च गृह्णीयात् द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥ ४१८ ॥

पाने च भोजने दद्यात् सर्वमूर्द्धा मयापहम् ।  
विशेषादक्षिरोगघ्नं तिमिरं च त्रिदोषजम् ॥ ४१६ ॥

पटलं रक्तराजिञ्च व्रणशुक्रहरं तथा ।

काचार्मं नाक्त्यमान्यञ्च कण्ठूपिक्लामयान् हरेत् ॥ ४२० ॥

वर्त्मशोथहरं चैव दृष्टिरोगकुलापहम् ।

आसन्नतिमिराणाञ्च यश्च दूरान्न पश्यति ॥

अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च सर्वनेत्रामयापहम् ॥ ४२१ ॥

बलवर्णकरं धन्यं दृष्टिपुष्टिविवर्धनम् ।

महापटोलाद्यमिदं ख्यातं वैदेहनिर्मितम् ॥ ४२२ ॥

इति महापटोलाद्यं घृतम् ।

रास्नाफलत्रयक्वाथे दशमूले च तत्कृते ।

कल्के च जीवनीयानां घृतं तिमिरनाशनम् ॥ ४२३ ॥

इति रास्नाद्यं घृतम् ।

विभीतकशिवाधान्नी पटोलारिष्टवासकैः ।

षाढकौरसंसिद्धं तैलं तिमिरनुत्परम् ॥ ४२४ ॥

इति विभीतकाद्यं तैलम् ।

सम्पिथ त्रिफलालोघ्नं सुश्रीराणि प्रियङ्गुकम् ।

तैलमेतैर्विपक्वं स्याच्छुष्कैश्चिके नस्यमुत्तमम् ॥ ४२५ ॥

इति त्रिफलाद्यं तैलम् ।

पां शकृत् क्वाथविपक्वं मुत्तमं हितञ्च तैलं तिमिरे च नस्यतः ।

तं हितं केवलमेव पैत्तिके तथाणुतैलं पवनासृगुत्थयोः ॥ ४२६ ॥

इति गोमयतैलम् ।

शुक्रराजरसप्रस्त्रे यष्टीमधुपलेन च ।

तैलस्य कुडवं पक्वं सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ॥

नस्याहलीपलितघ्नं मासेनैतन्न संशयः ॥ ४२७ ॥

इति शुक्रराजतैलम् ।

भृङ्गप्रस्थं तैलात् कुडवं तथा पलञ्च मधुकस्यापि ।  
क्षीरप्रस्थविपक्वं गतमपि चक्षुर्विनिवर्त्तयेत् ॥ ४२८ ॥

इति द्वितीयभङ्गराजतैलम् ।

तैलस्य पचेत् कुडवं मधुकस्य पलेन कल्कपिष्टेन ।  
आमलकरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थेन संयुतं कृत्वा ॥ ४२९ ॥  
अजितं नाम्ना तैलं तिमिरं हन्यान्निमिप्रोक्तम् ।  
विमलां कुरुते दृष्टिं नष्टामप्यानयेन्नयने ॥ ४३० ॥

इति अजितं तैलम् ।

नीलोत्पलं मधुकनागरपुण्डरीक-  
द्राक्षासुयष्टीमधुकांशुमतीकणाश्च ।  
कण्टारिकामलकशावर चोशगन्धाः  
कासीसशर्करबलाहृषभाश्च रास्नाः ॥ ४३१ ॥  
मञ्जिष्ठया सह समैरपि सूक्ष्मपिष्टैः  
तैलं पचेत्तु पयसा च चतुर्गुणेन ।  
नस्यं नृणां तिमिरकाचनिशाम्ययुक्तान्  
पाकात्ययान् सपटलार्जुननीलिकांश्च ॥ ४३२ ॥  
पिल्लार्बुदार्मरुधिरस्रुतिवर्त्मकण्डून्  
स्यन्दं जयेद्विहितभोजनभङ्गराशाम् ।  
बाधिर्यमर्दितहनुग्रहदन्तचालं  
नासास्यपूयगलगण्डकृत्काटिकासान् ॥ ४३३ ॥  
कर्णाक्षिशूलदशनामथशौर्षरोगां  
जिह्वामयान् जयति कण्ठगतांश्च सर्वान् ।  
अभ्यञ्जनेन नियतं शिरसि प्रथत्नात्  
सर्वास्त्रिहन्ति वदनाक्षिशिरोविष्कारान् ॥ ४३४ ॥

इति नीलोत्पलाद्यं तैलम्

श्रीवर्षभकौ मेदा द्राक्षांशुमती निदिग्धिकाहृत्तौ ।

मधुकं बलाविडङ्गं मञ्जिष्ठा शर्कराराक्षा ॥ ४३५ ॥  
नीलोत्पलं श्वदंष्ट्रा प्रपीण्डरीकं पुनर्नवालवणम् ।  
पिप्पल्यः सर्वेषां भागैरक्षांशिकैः पिष्टैः ॥ ४३६ ॥  
तैलं वा यदि सर्पिर्दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणं पक्वम् ।  
आत्रेय निर्मितमिदं तैलं नृपवल्लभं नाम्ना ॥ ४३७ ॥  
तिमिरं पटकं काचं नक्ताभ्यमर्वुदं तथाभ्यञ्च ।  
श्वेतञ्च लिङ्गनाशं नाशयति नीलिकाव्यङ्गम् ॥ ४३८ ॥  
मुखनासादौर्गन्ध्यं पलितञ्च कालजं हनुस्तम्भम् ।  
श्वासं कासञ्च हिक्कां शोषं स्तम्भं तथान्याञ्च ॥ ४३९ ॥  
मुखजाभ्यमर्षभेदं रोगं बाहुग्रहं शिरः स्तम्भम् ।  
रोगानथोर्ध्वजत्वीः सर्वानक्षिरेण नाशयति ॥ ४४० ॥

इति नृपवल्लभं तैषम् ।

पिप्पलीमधुकं द्राक्षा शुभ्राजीवककर्षभौ ।  
सोत्पलं पुण्डरीकञ्च मधुपर्णीफलत्रयम् ॥ ४४१ ॥  
धावनी क्षीरकाकोली मञ्जिष्ठा वृहती बला ।  
पुनर्नवा शताह्वा च विडङ्गं गोल्लुरुस्थिरा ॥ ४४२ ॥  
एतान्यर्धपलानीह श्लक्ष्णपिष्टानि पाचयेत् ।  
त्रिफलाभृङ्गवासानां प्रपीड्य प्रस्थसम्मितान् ॥ ४४३ ॥  
वोजसारोवरस्तस्य प्रस्थमेकं तु दापयेत् ।  
गृष्टिक्षीरस्य प्रस्थौ च द्वौ द्वौ तस्य प्रदापयेत् ॥ ४४४ ॥  
सृहन्निना पक्षेत्पात्रे शनैः सम्यक् पचेद्भिषक् ।  
त्रिफलाद्येन पयसा सम्यग् दृष्टन्तु मानवम् ॥ ४४५ ॥  
मोदकेनाभयाद्येन कृत्वा संशोधनं ततः ।  
यथोक्तेन विधानेन भिषक्शुभं प्रदापयेत् ॥ ४४६ ॥  
तिमिरे च सनक्ताभ्ये शुक्रे काचि चतुर्विधे ।  
भासन्नं यो न पश्येत यच्च दूरात् पश्यति ॥ ४४७ ॥

प्रकाशमायतं वा यो नष्टदृष्टिश्च मानवः ।

मन्ददृष्टिः स्तब्धदृष्टि रधोदृष्टिश्च यो भवेत् ॥ ४४८ ॥

अतिरिक्ते प्रदुष्टे च रक्ते वाताश्रिते तथा ।

वातपित्तप्रदुष्टेऽपि पित्तश्लेष्मप्रदूषिते ॥ ४४९ ॥

कण्डूयते च स्रवति पित्तेनात्याकुलाक्षिता ॥ ४५० ॥

विद्युत् खद्योतवत्प्रशयेत् सूर्यचन्द्रसमप्रभाम् ।

सर्वदा चक्रता दृष्टिः सर्वनेत्रविकारनुत् ॥ ४५१ ॥

इति महापिप्पल्याद्यं तैलम् । इति तिमिरोपक्रमः ।

अथ कृचे काचचिकित्सायाः ।

काचे रक्तं जलीकाभिः हृत्वा पूर्वोक्तमाचरेत् ॥ ४५२ ॥

शाणार्धं मरिचं द्वौ च पिप्पल्यर्णवफेनयोः ।

शाणार्धं सैन्धवाच्छाणं नवसीवीरकाञ्चनात् ॥ ४५३ ॥

पिष्टं सूक्ष्मं शिलायाश्च चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।

कण्डूकाचकफार्त्तानां मलानाश्च विशोधनम् ॥ ४५४ ॥

इति मरिचादिचूर्णाञ्जनम् ।

समेधमृक्काञ्जनभागसम्मितः शङ्खाञ्जनः काचमलं व्यपोहति ॥ ४५५ ॥

इति मेघशङ्खाद्यञ्जनम् ।

शिलासैन्धवकासीस शङ्खव्योषरसाञ्जनैः ।

सञ्जीवैः काचशुक्रार्म तिमिरघ्नौ रसक्रिया ॥ ४५६ ॥

दोषान्धे तिमिरान्धे च तिमिरोक्तं क्रमं हितम् ॥ ४५७ ॥

वचा त्रिवृच्चन्दनकुण्डली च भूनिम्बनिम्बे रजनी सवासा ।

प्रस्थं जलस्य क्षयिताष्टभागं पिबेत्सुजीर्णं नकुलान्धरोगे ॥ ४५८ ॥

काचं निशान्धं तिमिरं तथाग्यान्नेत्रामयांस्तस्य च वर्त्मसन्धौ ।

चिरप्रवृत्तानचिरेण हन्ति वक्षो यथाद्रीन् सुरराजमुक्तः ॥ ४५९ ॥

अथ नक्ताम्बचिकित्सायाः ।

करञ्जपद्मकिञ्जल्कं चन्दनोत्पलगैरिकैः ।

गोशकृद्रससम्पिष्टैः नक्ताभ्योऽस्त्रनमिष्यते ॥ ४६० ॥  
 रसास्त्रं निशादाह जातिपत्ररसो मधु ।  
 नक्ताभ्यतास्त्रयेदेतदस्त्रं साधु योजितम् ॥ ४६१ ॥  
 रसास्त्रं हरिद्रे द्वे मालतीमधुपल्लवाः ।  
 गोशकृद्रससंयुक्ता वर्त्तीरात्रभ्रनाशिनी ॥ ४६२ ॥  
 जातीपत्ररसचौद्र निशाह्वयरसास्त्रनैः ।  
 नक्ताभ्रमस्त्रं हन्यात् कृष्णायागोमयान्वितम् ॥ ४६३ ॥  
 दध्ना विष्टुष्टं मरिचं रात्रभ्रमस्त्रनमिष्यते ।  
 पिप्पल्योऽपि हितास्तद्वह्नीशकृद्रसभाविताः ॥ ४६४ ॥  
 कणाकागयकृष्णमध्ये पल्ला तत्राणुपेषिता ।  
 अचिराद्दन्ति नक्ताभ्रं तद्वत्सचौद्रमूषणम् ॥ ४६५ ॥  
 पचेच्च गोधायकृदूर्ध्वपाटितं सुपूरितं मागधिकाभिरग्निना ।  
 निषेवितं तद्यकृदस्त्रमेव मिहन्ति नक्ताभ्रमसंशयं खलु ॥ ४६६ ॥  
 इति रात्रभ्रोपक्रमः ।

अथ दृष्टिरोगचिकित्सासाह ।

नीलोत्पलस्य क्लिप्तकं गैरिकञ्च शकृद्रसम् ।  
 गुटिकास्त्रनमेतस्याद्दिनरात्रभ्रयोहितम् ॥ ४६७ ॥  
 नदीकशङ्खत्रिकटून्यऽथास्त्रं  
 मनःशिलार्द्धं च निशे गवां शकृत् ।  
 सचन्दनेयं गुटिकाय चास्त्रमे  
 प्रशस्यते रात्रिदिनेष्वपश्यताम् ॥ ४६८ ॥  
 सूर्यदर्शनदग्धायां क्रियां शीतां प्रयोजयेत् ।  
 हिमं घृष्टं घृतोपेत मस्त्रनञ्चोपशस्यते ॥ ४६९ ॥  
 रसास्त्रं घृतं चौरं तालीसं स्वर्णगैरिकम् ।  
 गोशकृद्रससंयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये ॥ ४७० ॥  
 काश्मरोपुष्पमधुक दावीलोध्ररसास्त्रनैः ।

सञ्जीवमञ्जनं कुर्व्यात् पित्तव्याधिप्रशान्तये ॥ ४७१ ॥

इति दृष्टिगतरोगोपक्रमः ।

अथ शुक्लगतरोगनिदानमाह ।

प्रस्तार्थ्यर्मतनुस्तीर्णं श्यावं रक्तं निभं सिते ।

सखेतं मृदुशुक्लार्मं शुक्ले तद्वर्द्धते चिरात् ॥ ४७२ ॥

पद्माभं मृदुरक्तार्मं यन्मांसञ्जीयते सिते ।

पृथुमृद्वधिमांसार्मं बहुलञ्च यत्कृन्निभम् ॥ ४७३ ॥

स्थिरं प्रस्तारिमांसाख्यं शुष्कं स्याद्युर्मपञ्चमम् ॥ ४७४ ॥

श्यावाः स्युः पिशितनिभास्तु विन्द्वो ये ।

शुक्लवाभाः सितनियताः स शुक्तिसंघः ।

एको यः शशरुधिरोपमञ्च विन्दुः

शुक्लस्थो भवति तदर्जुनं वदन्ति ॥ ४७५ ॥

श्लेष्मामाकृतकोपेन शुक्ले मांसं समुन्नतम् ।

पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम् ॥ ४७६ ॥

जालाभः कठिनशिरो महान् सरक्तः

सन्तानः स्मृत इह जालसंश्रितस्तु ।

शुक्लस्थाः सितपिडिकाः शिराहृता या

स्ता ब्रूयादमितममीपजाः शिराजाः ॥ ४७७ ॥

कांस्याभोऽमृदुरथ वारिविन्दुकस्को

विज्ञेयो नयनसिते बलाससंघः ॥ ४७८ ॥

अथ चिकित्सायाह ।

प्रस्तार्थ्यर्मं च स्याद्युर्मं तथैवार्माधिसंघकम् ।

लोहितार्मं च शुक्लार्मं कृष्णं प्राप्तानि हृदयेत् ॥ ४७९ ॥

अर्मवाख्यं दधिनिभं मौलं रक्तमथापि वा ।

धूमरं तनु यश्चापि शुक्लवत्समुपाचरेत् ॥ ४८० ॥

कृष्णलोहरजस्ताम्रं शङ्खविट्टमसिन्धुजैः ।

समुद्रफेनकाशीश स्रोतोऽञ्जनसुमस्तुभिः ।  
 लेपनं वा कृतं नख्यं परमुत्तममर्मणि ॥ ४८१ ॥  
 पिप्पलीत्रिफलालाक्षा लोहचूर्णं ससैन्धवम् ।  
 भृङ्गराजरसे पिष्टं गुटिकाञ्जनमिष्यते ॥ ४८२ ॥  
 अमं सतिमिरं काचं कण्डूं शुक्रं तथार्जुनम् ।  
 अजकां नेत्ररोगांश्च हन्यान्निरवशेषतः ॥ ४८३ ॥  
 सञ्चूर्णं मरिचाक्षे च रजन्या रसमर्दिते ।  
 लेपनादर्मणां नाशं करोत्येष प्रयोगराट् ॥ ४८४ ॥

पुथाक्षतार्क्ष्यजसितोदधिफेनशङ्ख  
 सिन्धुत्यगैरिकशिलामरिचैः समांशैः ।  
 पिष्टैस्तु मात्तिकरसेन रसक्रियेयं  
 हन्यर्मकाचतिमिरार्जुनवर्त्मरोगान् ॥ ४८५ ॥

क्रियां शुक्त्यामये कुर्यात्पित्ताभिष्यन्दजिष्णुभाम् ॥ ४८६ ॥  
 बलासाह्वयपिष्टे तु कार्यं शोणितमोक्षणम् ।  
 कफाभिष्यन्दवत्सवं क्रमं कुर्याद्विचक्षणः ॥  
 अञ्जनं कटफलं व्योष बीजपूररसाञ्जनैः ॥ ४८७ ॥  
 अर्जुनं शर्करामस्तु क्षौट्रेराश्रोतनं हितम् ।  
 शङ्खः क्षौट्रेण संयुक्तः कतकः सैन्धवेन वा ॥  
 सितयार्णवफेनो वा पृथगञ्जनमर्जुने ॥ ४८८ ॥

इति शृङ्गलाः ।

षष्ठ सन्धिजानां निदानमाह ।

कः शोथः सन्धिजो यः सतोदः पूयसावी सोऽत्र पूयालसाख्यः ।  
 यिर्नाल्पो दृष्टिसन्धावपाकी कण्डूप्रायो नौरुजस्तूपनाहः ४८९  
 त्वा सन्धीनशुमार्गेण दोषाः कुर्युःस्त्रावाक्क्षणैः स्त्रैरुपेतान् ।  
 हि स्रावं नेत्रनाडीति चैके तस्या लिङ्गं कीर्त्तयिष्ये चतुर्धा ४९०  
 काकाम्बी संस्रवेद्यस्तु पूयं पूयसावोऽस्ती गदः सर्वजस्तु ।



श्वेतं सारं पिच्छलं यः सवेत्तु श्लेष्मास्रावः सविकारो मतस्तु ४८  
 रक्तास्रावः शोणितोत्थो विकारः रक्तं चोष्णं संस्रवेत्तप्रभूतम् ।  
 हारिद्राभं पीतमुष्णं जलाभं पित्तात् स्रावः संस्रवेत्सन्धिमध्यात् ४८  
 ताम्ना तन्वी दाहशूलोपपन्ना रक्तात् श्लेष्मा पर्वणीहृत्तशोथा ।  
 जाता सन्धी कृष्णशुक्लौ लज्जी स्यात्तस्मिन्नेव ख्यापिता पूर्वलिङ्गैः ४८  
 कृमिग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्ष्मणश्च कण्ठं कुर्युः कृमयः सन्धिजाताः ।  
 नानारूपावर्त्मशुक्लान्तसन्धी चरत्यन्तर्लोचनं दूषयन्तः ॥ ४८४ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

पुयालसे शिरां भित्वा ततस्तमुपनाह्य वा ।  
 नेत्रपाकविधिं कुर्यात् परं मुक्तास्त्रनं हितम् ॥ ४८५ ॥  
 भित्त्वोपनाहं कफजं पिप्पली मधु सेन्धवैः ।  
 विलिखेन्मण्डलाग्रेण प्रच्छेद्येद्वा समस्ततः ॥ ४८६ ॥  
 त्रिफलासृतकासीस सेन्धवैः सरमास्त्रनैः ।  
 रसक्रिया कृमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात्प्रतिसारणम् ॥ ४८७ ॥  
 पर्वणीं पिष्टिकां सन्धिभागे छिन्द्यादमंशयम् ।  
 हितं चाभ्यधिके छिन्ने श्योतनं मधुसेन्धवैः ॥ ४८८ ॥  
 स्रावेषु त्रिफलाकाथं यथादोषं प्रयोजयेत् ।  
 क्षौद्रेणाज्येन पिप्पल्या मिश्रं विध्वेच्छिरां तथा ॥ ४८९ ॥  
 पथ्याक्षधात्रीफलमध्यवीजैस्त्रिहेत्रकभागैर्विदधीत वर्त्तिम् ।  
 तयास्त्रवेदशुमतिप्रहृष्टमक्षोर्हरेत्कष्टमपि प्रकोपम् ॥ ५०० ॥  
 सप्ताह्ना शारिवानन्ता कालीयागरुचन्दनैः ।  
 शतपुष्याश्लगन्धानां चूर्णैस्त्रैलं विपाचयेत् ॥ ५०१ ॥  
 पयस्यष्टगुणे नस्यमेतदशुहरं परम् ॥ ५०२ ॥  
 चक्षुःस्राव प्रशान्त्यर्थं काष्ठीमेतन्महीषधम् ।  
 हिज्जलस्य फलं घृष्टा पानीये नित्यमस्त्रनम् ॥ ५०३ ॥  
 कर्पासी फलजम्बूात्रं जलेर्घृष्टं रसास्त्रनम् ।

मधुयुक्तं चिरोत्थञ्च चक्षुःसावमपोहति ॥ ५०४ ॥

इति सन्निगतरीजीषवचनः ।

अथ वर्त्मजानां निदानमाह ।

अभ्यन्तरमुखी ताम्बा वाह्यतो वर्त्मनश्च या ।  
 सोत्सङ्गोत्सङ्गपीडिका रक्तजा स्थूलकण्डूरा ॥ ५०५ ॥  
 वर्त्मन्ते पीडिकाधाता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च ।  
 भिषग्भिराद्यैस्ताः प्रोक्ताः कुम्भिकाः सन्निपातजाः ॥ ५०६ ॥  
 साविष्यः कण्डूरा गुर्वी रक्तसर्षपसन्निभाः ।  
 रुजावत्यश्च पीडिकाः पोथक्य इति कीर्त्तिताः ॥ ५०७ ॥  
 पीडिका या स्थिरा स्थूला सूक्ष्माभिरभिसंवृता ।  
 वर्त्मस्था शर्करा नाम स रोगो वर्त्मद्रूपकः ॥ ५०८ ॥  
 एर्वारुबीजप्रतिमाः पीडिका मन्दवेदनाः ।  
 श्लक्ष्णाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्त्यते ॥ ५०९ ॥  
 दीर्घाङ्गुरः खरस्पर्शी दारुणोऽभ्यन्तरोद्भवः ।  
 व्याधिरेषोऽतिविख्यातः शुष्कार्थ इति कीर्त्त्यते ॥ ५१० ॥  
 दाहतोदवती ताम्बा पीडिका वर्त्मसम्भवा ।  
 मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साञ्जननामिका ॥ ५११ ॥  
 वर्त्मोपचीयते यस्य पीडिकाभिः समन्ततः ।  
 सवर्णाभिः स्थिराभिश्च विद्याद्दुल्लवर्त्म तत् ॥ ५१२ ॥  
 कण्डूमताल्पतोदेन वर्त्मशोथेन यो नरः ।  
 न समं ह्लादयेदक्षि स भवेद्वर्त्मबन्धकः ॥ ५१३ ॥  
 मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्मं समं मेव च ।  
 अकस्माच्च भवेद्रक्तं कृष्णवर्त्मंति तद्दिदुः ॥ ५१४ ॥  
 क्लिष्टं पुनः पित्तयुतं शोषितं विदहेद्यदा ।  
 ततः क्लिप्तत्वमापद्यं मुच्यते वर्त्मं कर्दमम् ॥ ५१५ ॥

वर्त्म यद्वाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम् ।  
 तदाहुः श्वाववर्त्मंति वर्त्मरोगविशारदाः ॥ ५१६ ॥  
 अरुजं वाह्यतः शूनं वर्त्म यस्य नरस्य हि ।  
 प्रक्लिन्नवर्त्मं तद्विद्यात् क्लिन्नमत्यर्थमन्ततः ॥ ५१७ ॥  
 यस्य धौतान्यधौतानि सन्नह्यन्ते पुनः पुनः ।  
 वर्त्मन्युपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्मं तत् ॥ ५१८ ॥  
 विमुक्तसन्धिनिषेष्टं वर्त्मं यस्य न मौख्यते ।  
 एतद्वातहतं वर्त्मं सरुजं यदि वा रुजम् ॥ ५१९ ॥  
 वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् ।  
 विज्ञेयमर्बुदं पुंसां सरक्तमवलम्बि च ॥ ५२० ॥  
 निमेषिणीः शिरावायुः प्रविष्टो वर्त्म संश्रयः ।  
 चालयत्यथ वर्त्मनि निमेष इति तद्विदुः ॥ ५२१ ॥  
 वर्त्मस्थो यो विवर्द्धेत लोहितो मृदुरङ्गुरः ।  
 तद्रक्तजं शोणितार्शः क्लिन्नं क्लिन्नं विवर्द्धते ॥ ५२२ ॥  
 आपाकी कठिनः स्थूलो ग्रन्थिवर्त्मभवो रुजः ।  
 सकण्डूः पिच्छिलः कोल संस्थानो लगणस्तु सः ॥ ४२३ ॥  
 त्रयो दोषा बहिः शीथं कुर्युश्छिद्राणि वर्त्मनोः ।  
 प्रस्रवन्त्यन्तरुदकं विसुवद्विसवर्त्मं तत् ॥ ५२४ ॥  
 वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति यदा मलाः ।  
 तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः ॥ ५२५ ॥  
 प्रचालितानि वातेन पेश्मास्त्वन्धि विशन्ति हि ।  
 घृथन्त्येच्च मुहुस्तानि संरम्भं जनयन्ति च ॥ ५२६ ॥  
 असिते च सिते भागे मूलकोशात्पतन्त्यपि ।  
 पक्ष्मकोपः स विज्ञेयो व्याधिः परमदारुणः ॥ ५२७ ॥  
 वर्त्मं पक्ष्माशयगतं पित्तं रीमाणि शान्तयेत् ।  
 कण्डूदाहश्च कुर्वते पक्ष्माशातं तमादिशेत् ॥ ५२८ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

उक्तङ्गिनी वहलकर्दमवर्त्मनी च  
 श्वावच्च यच्च पठितं त्विह बन्धवर्त्म ।  
 क्लिष्टश्च पोथकियुतं खलु वर्त्म यच्च  
 कुम्भोकिनी च सह शर्करया च लेख्या ॥ ५२८ ॥  
 श्लेषोपनाहलग्नी च विसं च मेघम्  
 ग्रन्थिश्च यः क्लमिक्ततोऽञ्जननामिका च ॥ ५३० ॥  
 स्त्रिवां भित्वा विनिष्पीष्य भिषामञ्जननामिकाम् ।  
 शिलैस्नानतसिन्धुलैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ५३१ ॥  
 रसाञ्जनमधुभ्यां वा भित्वा शस्त्रेण कर्मवित् ।  
 प्रतिसार्थ्याञ्जनैर्युञ्ज्यादुष्णैर्दीपशिखोद्भवैः ॥ ५३२ ॥  
 स्नेदयेद् दृष्टयाङ्गुल्या हरिद्रां जलौकसा ।  
 करे सहृद्य दुर्वर्ण मञ्जयेन्नोचनं सुष्ठु ॥  
 द्विद्विवारं शमयति कण्ठं दोषान्विताञ्जनम् ॥ ५३३ ॥  
 रसाञ्जनं व्योषयुतं सम्यिष्य वटकीकृतम् ।  
 कण्ठपाकान्वितां हन्ति नूनमञ्जननामिकाम् ॥ ५३४ ॥  
 रोचनाक्षारतुत्यानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च ।  
 प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने लगण इष्यते ॥ ५३५ ॥  
 निमेषं नाशमायाति सर्पिस्तन च पूरणम् ॥ ५३६ ॥  
 स्नेदयित्वा विसर्गन्थिं क्षिद्राण्यस्य निराश्रयः ।  
 पक्वं भित्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेन च पूरयेत् ॥ ५३७ ॥  
 भालदाकवचा पिष्ट्वा सुरसापत्रवारिषा ।  
 क्षयाश्लक्षता वस्तिः क्लिन्नवर्त्मनिवारिणी ॥ ५३८ ॥  
 रसाञ्जनं सर्जरसो जातीपुष्पं मनःशिला ।  
 समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च ॥ ५३९ ॥  
 एतच्चमांशं मधुना पिष्ट्वा प्रक्लिन्नवर्त्मनि ।

अस्त्रनं क्लेदकण्डूघ्नं पञ्चमणाञ्च प्ररोहणम् ॥ ५४० ॥

अथ पिङ्गलचक्षमाह ।

पित्तश्लेष्मप्रकोपेण वर्त्मान्तः सम्प्रकुप्यति ।

नाम्नातिलोमशं वापि विक्लिष्टं पिङ्गमेव च ॥ ५४१ ॥

तस्य चिकित्सायाह ।

वर्त्मावलेखं बहुशस्तथा शोणितमोक्षणम् ।

पुनः पुनर्विरेकञ्च पिङ्गरोगातुरो भजेत् ॥ ५४२ ॥

पिङ्गीस्त्रिग्वधो वमेत्पूर्वं शिरया च सुतेऽसृजि ।

शिलारसाञ्जनव्योषगोपित्तैर्वर्त्तिरञ्जनम् ॥ ५४३ ॥

पिङ्गघ्नं छागमूत्रेण भावितं देवदारु च ॥ ५४४ ॥

हरितालवचादारु सुरसारसपेषितम् ।

अभयारससम्पिष्टं तगरं पिङ्गनाशनम् ॥ ५४५ ॥

काकमाचीफलेकेन घृतयुक्तेन बुद्धिमान् ।

धूपयैत्पिङ्गरोगार्त्तं पतन्ति क्रमयोऽचिरात् ॥ ५४६ ॥

तुल्यकस्य पलं श्वेतमरीचानि च विंशतिः ।

त्रिंशता काञ्चिकपलैः पिष्ट्वा ताम्ब्रे निधापयेत् ॥ ५४७ ॥

पिङ्गानपिङ्गान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ।

उत्सेकेनोपदेहाशु कण्डूशोथांस्य नाशयेत् ॥ ५४८ ॥

सैन्धवं गुहाम्बुयुक्तमपामार्गजटया ताम्ब्रे ष्टुष्ट्वा ।

वर्त्मं विलेखनं विधिना सप्ताहाच्चिपिटपिङ्गहरम् ॥ ५४९ ॥

काशीशजातिकालिका रसाञ्जनक्षौद्रमरिचतुल्यांशैः ।

अपनयति पिङ्गकत्वं पिष्टैः पयसाञ्जनं सद्यः ॥ ५५० ॥

ताम्ब्रेपात्रे गुहामूलं सिन्धूत्यं मरिचान्वितम् ।

आरनालेन संघृष्ट मञ्जनं पिङ्गनाशनम् ॥ ५५१ ॥

पुष्यकाशीशचूर्णं वा सुरसारसभावितम् ।

ताम्ब्रे दशाहं तत्पिङ्ग पञ्चशतनमञ्जनम् ॥ ५५२ ॥

प्रलेपाच्छमयेन्नूनं त्रिपिटाख्यं गटं मृणालम् ।  
 शटीपत्रकनिर्यासं रसपृष्ठं हरीतकी ॥ ५५३ ॥  
 लाक्षानिर्गुण्डीभृङ्गदावीरसेन  
 अष्टं कर्पासं भावितं सप्त कृत्वः ।  
 ढीपं प्रञ्चाख्य सर्पिषा तक्षमुत्था  
 अष्टा पिल्लानां रोपणार्थं मषी सा ॥ ५५४ ॥  
 याप्यः पक्ष्मोपरोधस्तु रोमोद्धरणलेखनैः ।  
 वर्त्मन्युपचितं लैख्यं स्वाभ्यमुत्क्षिष्टशोणितम् ॥ ५५५ ॥

अथ उपपञ्चलक्षणमाह ।

अन्तर्मुखानि पक्ष्माणि जनयन्ति मलास्त्रयः ।  
 वाधां कुर्वन्ति रोमाणि तमाङ्कुरपक्ष्मकम् ॥ ५५६ ॥

अथ तस्य चिह्नित्वामाह ।

प्रद्वहान्तर्मखं रोम सहिष्णोरुद्धरेच्छनैः ।  
 मन्दंशिनोद्धरेद् दृष्ट्यां पक्ष्मरोमाणि बुद्धिमान् ॥ ५५७ ॥  
 सर्पिषा शतधीतेन सेचयेद्द्वणरोपणैः ।  
 यष्टीमिद्धं घृतं सेकात् संथो हरति वेदनाम् ॥ ५५८ ॥  
 सेचनात् पाचितं कृत्वा गैरिकेणावचूर्णयेत् ।  
 रसाञ्जनाम्बुना सेकान् कुर्यात्त्राक्षारसैर्म ॥ ५५९ ॥  
 द्वौ च भ्रुवोरधोभागी पक्ष्मान्तादेकमेव च ।  
 भागं त्यक्त्वा तु शस्त्रेण व्यधेत्तिर्यग्गदं स्थितम् ॥ ५६० ॥  
 रक्तं वस्त्रेण गृह्णीयात् स्थिते रक्ते च सेचयेत् ।  
 मुद्गमात्मान्तरैर्भागेर्वन्ध्यात्पट्टं ललाटतः ॥ ५६१ ॥  
 सूथ्यग्रेणाग्निवर्णं रोमकूपाणि निर्दहेत् ।  
 प्रदेहाः शीतलाः कार्याः क्रिया पक्ष्मोपरोधनी ॥ ५६२ ॥  
 रक्तवस्त्रे देहेत्पक्ष्म तप्तलोहशलाकया ।

पक्ष्मकोपे पुनर्नैव कदाचिद्रोमसम्भवः ॥ ५६३ ॥

इति वर्त्मपञ्जरोनोपपन्नः ।

अथ सशैल्यनेदस्यचपमाह ।

स्रवत्स्यशुचयं नेत्रं वृत्तं लोहितराजिभिः ।

निमिषोन्मेषणाशक्तिं सशैल्यं तं विनिर्दिशेत् ॥ ५६४ ॥

तस्य चिकित्सायाह ।

नेत्रे त्वभिहते कुर्याच्छीतमाश्रोतनं हितम् ।

अन्तःस्त्रीस्तन्यसेकश्च रक्तमोक्षश्च शस्यते ॥ ५६५ ॥

दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्यात्

स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः ।

स्वेदाग्निधूमभयशोकरुजाभिघातैः

अव्याहतामपि तथैव भिषक् चिकित्सेत् ॥ ५६६ ॥

आगन्तुदोषं प्रसमीक्ष्य कार्यं वक्तोष्मणा स्वेदनमादितस्तु ।

आश्रोतनं स्त्रीपयसा तु सद्यो यच्चापि पित्तक्षतजापहं स्यात् ५६७

सूर्योपरागाम्बरविद्युदादि विलोडनेनोपहतेक्षणस्य ।

सन्तर्पणं स्निग्धहिमादिकार्यं सायं निषेव्यास्त्रिफलाप्रयोगाः ५६८

निशाब्दत्रिफलादार्वीं सितामधुसमन्वितम् ।

अभिघाताक्षिशूलघ्नं नारौक्षीरेण पूरणम् ॥ ५६९ ॥

उत्कटाङ्गुरजैस्तद्वत् स्वरसैर्नैत्रपूरणम् ॥ ५७० ॥

वटपत्रपुटे क्षिप्तं कलिङ्गं सष्टृतं पचेत् ।

तद्रसस्तर्पणे चाक्ष्णो रेवं स्युर्जाङ्गला रसाः ॥ ५७१ ॥

आजं घृतं क्षीरपानं मधुकं चोत्पलानि च ।

जीवकर्षभकौ मेदां पिष्ट्वा सर्पिर्विषाचयेत् ॥ ५७२ ॥

इत्थाजं घृतम् । इति नयनाभिघातः ।

सितमरिचनागरकेशर नीलोत्पलकल्कवर्जिता वर्त्तिः ।

शमयति सततं निद्रां सूर्यस्तमसां चयन्निव क्षणात् ॥ ५७३ ॥

बृहतीफलसैन्धव यष्टीमधुकल्कीकृतेर्नस्यम् ।

अतिविततामपि सततां निद्रामेव सततं हन्यात् ॥ ५७४ ॥

क्षीद्राश्वलालासंष्टैर्मरिचैर्नेत्रमञ्जयेत् ।

अतिनिद्रा शमं याति तमः सूर्योदयादिव ॥ ५७५ ॥

इति शीवङ्गसेनसङ्कलितः नेत्ररोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ शिरोरोगनिदानमाह ।

शिरोरोगास्तु जायन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभिः ।

सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा ॥ १ ॥

सूर्यावर्त्तानन्तवात शङ्खकोर्द्धावभेदकैः ।

एकादशविधस्यास्य लक्षणानि प्रचक्ष्यते ॥ २ ॥

स्थानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम् ।

श्लोपतापैश्च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स समीरणेन ॥ ३ ॥

स्थोष्णमङ्गारचितं तथैव धूप्येच्छिरो दहति चाक्षिनासा ।

पौतेन रात्रौ च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् ४

शिरो भवेद्यस्य कफोपदिग्धं गुरुप्रतिष्ठश्च मथो हिमश्च ।

गुनाक्षिनासा वदनञ्च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् ५ ॥

शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ।

सात्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च ॥ ६ ॥

सुखसा श्लेष्मसमीरणानां शिरोगतानामिह सङ्क्षयेण ।

शयः प्रवृत्तिः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम् ॥

सेदनच्छर्दनधूमनस्यैरसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमिति ॥ ७ ॥

गस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं सन्नश्यमाणं स्फुरतीव चान्तः ।

गणाश्च गच्छेद्दुधिरं सपूर्यं शिरोऽभितापः कृमिभिः स घोरः ॥ ८ ॥

सूर्योदये या प्रतिमन्दमन्द मच्चि भ्रुवोः रुक्मसुपैति गाढम् ।



विवर्धते चांशुमता सहैव सूर्यापहृत्ती विनिवर्त्तते च ॥ ९ ॥  
 शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाद्वा ।  
 सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं सूर्यापहृत्तं तमुदाहरन्ति ॥ १० ॥  
 दोषाः प्रदुष्टास्त्रय एवमन्यां सम्पीड्य गाढं सक्त्यां सुतीव्राम् ।  
 कुर्वन्ति चास्त्रि भ्रुवि शङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥ ११ ॥  
 गण्डस्य पार्श्वं तु करोति कर्म हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान् ।  
 अनन्तवातं समुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम् ॥ १२ ॥

रूक्षाशनाध्यशनप्राग् वातावश्याय मैथुनैः ।

वेगसन्धारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥ १३ ॥

केवलः सकफो वार्षं गृहीत्वा शिरसो बली ।

मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षि ललाटाह्रंतिवेदनाम् ॥

शस्त्रारणिभिर्भां कुर्यात् तीव्रां सोऽर्द्धावभेदकः ।

नयनं वाथवा श्रीत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ॥ १५ ॥

रक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ।

तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ १६ ॥

सशिरो विषवहेगो निरुध्याशु गलं तथा ।

त्रिरात्राञ्जीवितं हन्ति शङ्खको नामतः परम् ।

त्र्यहाञ्जीवति भैषज्यं प्रत्याख्यायास्य कारयेत् ॥ १७ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

वातिके शिरसो रोगे स्नेहस्वेदान् सनावनान् ।

पानाहारोपनाह्रांस्तु कुर्याद्वातामयापहान् ॥ १८ ॥

पिण्डोपनाहस्वेदश्च धन्वमांसकृतो हितः ।

वातघ्नदशमूलादि सिद्धक्षीरेण सेचनम् ॥ १९ ॥

धूमं चास्य यथाकालं योजयेत् सैद्धिकं भिषक् ॥ २० ॥

पानाभ्यस्नानमस्येषु वस्तिकर्मणि सेचने ।

विदध्यात् त्रैहृतं तैलं बलातैलमथापि वा ॥ २१ ॥

भृहान् माषान् कुलत्यांश्च खादेश्च निधि केवसान् ।  
 कटुकीष्णान् ससर्पिष्कानुष्णान् वापि पिवेत् पयः ॥ २२ ॥  
 पिवेद्वा पयसा तैलं तत्कालं चाति मानवः ।  
 पञ्चमूलीशृतं क्षीरं नस्ये दद्याच्छिरो गदे ॥ २३ ॥  
 कुष्ठमैरण्डमूलञ्च लेपात् काञ्चिकपेषितम् ।  
 शिरोऽर्त्तिं नाशयत्याशु पुष्यं वा मुचुकुन्दजम् ॥ २४ ॥  
 देवदारुनतं कुष्ठं नलदं विश्वभेषजम् ।  
 लेपः काञ्चिकसंपिष्टस्त्रैलयुक्तः शिरोऽर्त्तिनुत् ॥ २५ ॥  
 वातकोपभयादत्र नोक्तं रक्तावसेचनम् ।  
 आशिरोव्यापनञ्चर्मं कृत्वाष्टाङ्गुलमुच्छ्रितम् ।  
 तेनावेद्य शिरोऽधस्तात्प्राधकल्केन लेपयेत् ॥ २६ ॥  
 निखलस्योपविष्टस्य तैले रुण्णेः प्रपूरयेत् ।  
 धारयेदारुजः शान्तेर्यामं यामार्द्धमेव वा ॥ २७ ॥  
 शिरोवस्तिर्जयत्वेष शिरोरोगं मरुद्भवम् ।  
 हनुमन्याच्चिकर्णात्तिमर्दितं मूर्ध्नि कम्पनम् ॥ २८ ॥  
 तैलेनापूर्ये मूर्ध्नि पञ्चमात्राशतानि च ।  
 तिष्ठेत् श्लेष्मणि पित्तेऽष्टौ दश वाते शिरोगते ॥ २९ ॥  
 एष एव विधिः कार्यः तथा कर्णाच्चिपूरणे ।  
 विना भोजनमेवैष शिरोवस्तिः प्रयुज्यते ॥ ३० ॥  
 घटिकाधिकयामैकं वृद्धवैद्योपदेशतः ।  
 प्रयोज्यस्तु शिरोवस्तिः पञ्चाहं सप्त एव च ॥ ३१ ॥  
 ततः स्नेहमपनीय कर्णतो वस्तिबन्धनं विमोच्य शिरःस्कन्ध-  
 वापृष्ठललाटान् सुखञ्च पाणिभ्यां सृन्नीयात् । ततः सुखोष्ण-  
 लेन परिषिक्तगात्रः शालिषष्टिकादिभिर्जाङ्गलानूपरसैर्दा-  
 ष्मात्सैर्मात्रया भोजयेत् । इति शिरोवस्तिः ।  
 मत्सकाले शिशिरे वसन्ते सेव्यं हि मायूरमुशन्ति सर्पिः ।

उष्णो हि वर्धो विषभोजनश्च वर्षाशरदृशीभसुखेष्वप्रशः ॥३२॥

दशमूलबलापञ्चा मधुकैश्चिफलेः सह ।

मयूरं पक्षपिप्पलाग्धशक्त्यादास्यवर्जितम् ॥ ३३ ॥

जले पक्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।

मधुरैः कार्षिकैः कल्कैः शिरोरोगार्दितापहम् ॥ ३४ ॥

कर्णनासाच्चिजिह्वास्य गलरोगविनाशनम् ।

मायूरमिति विख्यातं सूक्ष्मं जलुगदापहम् ॥ ३५ ॥

दशमूलादिना तुष्यो मयूर इह शृङ्गते ।

अन्वेत्वाऽऽकृतिमानेन मयूरप्रहणं विदुः ॥ ३६ ॥

एषां जलदोषे पादावशेषः काथः

कर्त्तव्यः मधुराणि च जीवनीयानि दश ।

इति मयूरघृतम् ।

एतेनैव कषायेषु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ॥ ३७ ॥

समङ्गा चविका भार्गी काशमरीकुक्कुटाङ्गयैः ।

आत्मगुप्ता महामेदा तालखर्जूरमस्तुकैः ॥ ३८ ॥

सूक्ष्मालविश्वखर्जूरं मधुकैश्च सजीवकैः ।

शतावरीविटारीक्षु वृहतीशारिवायुगैः ॥ ३९ ॥

मूर्वा क्षदंष्ट्रा शार्दूल शृङ्गाटककशेरुकैः ।

स्थिरामलकरास्त्राभिः सूक्ष्मलाशटिपीप्परैः ॥ ४० ॥

पुनर्नवातुगाक्षीरो काकोलीइयवासकैः ।

सधुकाक्षीटवातास गुञ्जानाभिश्चकैरपि ॥ ४१ ॥

दृग्भैरेतैर्यथा लाभं पूर्वकल्केन साधितम् ।

एतन्ने वस्त्री तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

शिरोरोगेषु सर्वेषु कामे ष्वासेऽतिदाहणे ।

मन्वाट्टिपह्ने शोषे स्वरभेदे तस्मादितं ॥ ४३ ॥

शोथसकं शूलादीषु शस्यं बभ्याशुतप्रदम् ।

महामायूरमित्येतद् घृतमात्रेय पूजितम् ॥ ४४ ॥

इति महामायूरघृतम् ।

बलाविष्वग्भृते क्षीरे घृते मण्डं विपाचयेत् ।

तस्य शक्तिं प्रकुञ्चं वा नस्यं शीर्षगतेऽनिले ॥ ४५ ॥

इति बलादिघृतमण्डः । इति वातशिरोरोगः

पित्तात्मके शिरोरोगे स्निग्धं सम्यग्विरेचयेत् ।

मृद्दीकात्रिफलीक्षूणां रसैः क्षीरैर्घृतैरपि ॥ ४६ ॥

शर्कराक्षीरसलिलैः शिरस्य परिषेचयेत् ।

सर्पिषः शतधौतस्य शिरसा धारणं हितम् ॥ ४७ ॥

निमज्जनञ्च शिरसः शीतले शस्यते मुहुः ॥ ४८ ॥

कमलोत्पलपद्मानां शीतानां चन्दनाम्बुभिः ।

स्यर्षः स्निग्धश्च पवनः सेव्यो दाहार्त्तिनाशनः ॥ ४९ ॥

चन्दनोशीरयद्याह्व बलाव्याघ्रनखोत्पलैः ।

क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याच्छीतैर्वा परिषेचनम् ॥ ५० ॥

मृणालविसशालूक चन्दनोत्पलकेशरैः ।

स्निग्धैः शीतैः शिरो दिष्ट्या तद्वदामलकोत्पलैः ॥ ५१ ॥

यद्याह्वचन्दनानन्ता क्षीरसिद्धं हितं घृतम् ।

नावनं शर्करा द्राक्षा मधुकैश्चापि पित्तजे ॥ ५२ ॥

त्वक्पत्रशर्करा पिष्टा नावनं तण्डुलाम्बुना ।

क्षीरसर्पिर्हितं नस्यं जाङ्गला वा शुभा रसाः ॥ ५३ ॥

पद्मचन्दनकर्पूरं नागरं नीलमुत्पलम् ।

प्रदेहः सघृतः कार्यः शिरःशूलहरो नृणाम् ॥ ५४ ॥

इति पित्तशिरोरोगेष्वधिकारः ।

रक्तजे पित्तवत्सर्वं भोजनासौर्षसिद्धनम् ।

श्रीतोष्णयोश्च विन्यासो विशेषाद्रक्तमोक्षणम् ॥ ५५ ॥

इति रक्तशिरोरोगचिकित्सा

कफजे लेपनं स्वेदो रूक्षोष्णैः पाचनात्मकैः ।  
 तीक्ष्णावपीडा धूमाश्च तीक्ष्णाश्च कवला हिताः ॥ ५६ ॥  
 भुञ्जीत कटुतीक्ष्णोष्णै र्यूवैस्तिक्तोपसंभृतैः ।  
 पुराणयवगोधूमा ऋष्कमूलकसंयुतान् ॥ ५७ ॥  
 अच्छश्च पाययेत्सर्पिः पुराणं स्वेदयेत्ततः ।  
 मधुकसारैण शिरः स्निग्धश्चास्य विरेचयेत् ॥ ५८ ॥  
 हरेणुनतशैलेय मुस्तैलागुरुदारुभिः ।  
 रास्त्रास्थौणेयनलदै रूक्षोष्णैर्लेपयेच्छिरः ॥ ५९ ॥  
 सरलागुरुशार्ङ्गैश्च देवकाष्ठैः सरोहिषैः ।  
 चौरपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैर्लेपयेच्छिरः ॥ ६० ॥  
 कृष्णाब्दशुण्ठीमधुका शताह्नोत्पलपावकैः ।  
 जलपिष्टैः शिरोलेपः सद्यः शूलनिवारणः ॥ ६१ ॥  
 यवषष्ठिकयोष्टान्नं व्योषं चारममन्वितम् ।  
 पटोलमुद्गकौस्तुभै र्मात्रावद्भोजयेद्रसेः ॥ ६२ ॥  
 उभे हरिद्रे पिप्पल्यः सरलं देवदारु च ।  
 विडङ्गं चित्रको विल्वं रोहिषस्य च पञ्जवाः ॥ ६३ ॥  
 मन्थं सीवर्चलं द्राक्षा मञ्जिष्ठामधुकं बला ।  
 बेतसस्य च मूलानि पद्मकोशीरचन्दनम् ॥ ६४ ॥  
 एभिर्विल्वप्रमाणैस्तु तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।  
 दिगुणश्च पयो दद्यात् सिद्धं तन्नस्यतो जयेत् ॥ ६५ ॥  
 श्लेष्मजं सन्निपातश्च शीर्षरोगं नियच्छति ।  
 उपजिह्विकां गण्डमालां कण्ठशालूकमर्बुदम् ॥ ६६ ॥  
 विदारिकां मांसपाकं मुखशीर्षगलग्नहम् ।

शिरोरोगाधिकारः ।

७६८

दन्तचालं हनोःकम्पं तैलमितन्नियच्छति ॥ ६७ ॥

इति हरिद्राद्यं तैलम् । इति कफशिरोरोगचिकित्सा ।

सन्निपातभवे कार्या सन्निपातहरी क्रिया ।

पुराणसर्पिषः पानं विशेषेणादिशन्ति हि ॥ ६८ ॥

श्वासानागरमिश्रेण श्वेतस्यन्देन तत्क्षणात् ।

नाशयन्ति त्रिदोषोत्था शिरोऽर्त्तिः सम्प्रलेपनात् ॥ ६९ ॥

त्रिकटुकपुष्कररजनी रास्त्रासुरदारुतुरगगन्धानाम् ।

क्वाथः शिरोऽर्त्तिजालं नासापौतो निवारयति ॥ ७० ॥

नागरकल्कमिश्रं चीरं नस्येन योजितं पुंसाम् ।

नानादोषोद्भूतां शिरोरुजां हन्ति तीव्रतराम् ॥ ७१ ॥

सङ्कुन्दाः शर्करार्द्धांशा दाडिमीकलिकाः शुभाः ।

नश्यन्ति योजिताः सद्यः शिरःशूलहराः पराः ॥ ७२ ॥

करञ्जशिशुबीजानि पत्रकं शर्करा वचा ।

सर्वेषां शीर्षरोगाणां मितच्छीषविरचनम् ॥ ७३ ॥

नावनं सगुडं विश्वं पिप्पली वा ससैम्बवम् ।

भुजस्तम्भादिरोगेषु सर्वमूर्ध्वगदेषु च ॥ ७४ ॥

यष्टीमधुकविडङ्गैः सभृङ्गराजनागरैर्घृतं सिद्धम् ।

षड्विन्दुनस्यदानादेतच्छीर्षामयं हन्यात् ॥ ७५ ॥

पततां शिरोरुहाणां दन्तानां भ्रंशतां दृढीकरणम् ।

नेत्रसुपर्णप्रतिभं करोति वै दृढं बलञ्चापि ॥ ७६ ॥

इति षड्विन्दुघृतम् ।

एरुमूलं तगरं शताह्वा जीवन्तीरास्त्रा सह सैम्बवेन ।

इहं विडङ्गं मधुयष्टिका च विश्वीधधं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥ ७७ ॥

शापयस्तैलविमिश्रितञ्च चतुर्गुणे भृङ्गरसे विपक्वम् ।

विन्द्वो नासिकया विधेयाः सर्वाणि हन्त्युः शिरसो विकारान् ७८

नासं केशांशलितांश्च दन्तान् निर्बन्धमूलान् सुदृढीकरोति ।

सुपर्णदृष्टिप्रतिमं च चक्षुर्वाह्नोर्बलञ्चाप्यधिकं करोति ॥ ७९ ॥

इति षड्विन्दुतैलम् ।

शताक्षरैरुड्मूलोद्याचक्रव्याघ्रीफलैः शृतम् ।

तैलं न स्यात्परुच्छेत्प्रतिमिरोर्ध्वगदापहम् ॥ ८० ॥

इति शताह्वातैलम् ।

जीवकर्षभकौ द्राक्षा मितायष्टौबलोत्पलैः ।

तैलं नस्यं पयः पक्वं वातपित्तशिरोगदे ॥ ८१ ॥

इति जीवकायं तैलम् ।

बलाजीवन्तिनिर्यासैः पयोभिर्यमकं पचेत् ।

जीवनीयैश्च नस्यैश्च सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ८२ ॥

इति बलायं तैलम् ।

क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो वृंहणो विधिः ।

पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नैर्मधुरैः शृतम् ॥

क्षयकामापहं चात्र सर्पिः पथ्यतमं सदा ॥ ८३ ॥

कृमिजे व्योषनक्ताह्न शिशुवीजैश्च नावनम् ।

अजामूत्रयुतं नस्यं कर्त्तव्यं कृमिजित्परम् ॥ ८४ ॥

शोणितं नस्यतो दद्यात्तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ।

मताः शोणितगन्धेन समायान्ति यतस्ततः ॥ ८५ ॥

सुतीक्ष्णधूमनस्याभ्यां कुर्यान्निरहरणं भृशम् ।

पूतिमांसकृतान् धृमान् कृमिघ्नांश्च प्रयोजयेत् ।

भोजनानि कृमिघ्नानि पानानि विविधानि च ॥ ८६ ॥

ऋस्वशिशुकवीजैर्वा कांस्यनीलीसमायुतैः ।

कृमिघ्नै रवपीडैश्च मूत्रपिष्टैः समाचरेत् ॥ ८७ ॥

विडङ्गस्वर्जिकाटन्ती हिङ्गुगोमूत्रसंयुतम् ।

त्रिपक्वं मार्षपं तैलं कृमिघ्नं नस्यं मुत्तमम् ॥ ८८ ॥

इति विडङ्गतैलम् ।

अपामार्गफलं व्योषं निशाचारकरामठैः ।

सविडङ्गं शृतं सूत्रे तैलं नस्यं कृमिं जयेत् ॥ ८८ ॥

इति अपामार्गं तैलम् ।

सूर्यावर्तं विधातव्यं नस्यकर्मादि भेषजम् ।

पाययेत्सगुडं सर्पिं घृतपूरांश्च भक्षयेत् ॥ ८० ॥

सूर्यावर्तं शिरावेधो नावनं चीरमर्षिषा ।

हितः चीरघृताभ्यास स्नाभ्याश्चैव विरेचनम् ॥ ८१ ॥

चीरपिष्टैस्त्रिलैः स्वोदो जीवनीयैश्च शस्यते ॥ ८२ ॥

महौषधस्य स्वरसं वचापिप्पलिभिर्युतम् ।

अवपीडं प्रयोक्तव्यं सूर्यावर्तविभेदनम् ॥ ८३ ॥

शृङ्गराजरसम्हागचीरतुल्योऽर्कतापितः ।

सूर्यावर्तं निहन्त्याशु नस्येनैव प्रयोजितः ॥ ८४ ॥

जाङ्गलानि च मांसानि कारयेदुपनाहनम् ।

तेनास्य शाम्यते व्याधिः सूर्यावर्तः सुदारणः ॥ ८५ ॥

मयूरान् कुक्कुटान् छागान् चीरैश्चैव विपाचयेत् ।

तत्चीरात्समुद्भूतं नवनीतमथोद्धरेत् ॥ ८६ ॥

तत्चीरे षड्गुणं साध्यं जीवनीयीषधैः सह ।

तस्य नस्यं प्रदातव्यं सूर्यावर्तविनाशनम् ॥ ८७ ॥

कृतमालपल्लवरसैः खरिमञ्जरीमूलकल्कनवनीतम् ।

नस्येन जयति नियतं सूर्यावर्तं सुदारुणं पुंसाम् ॥ ८८ ॥

अर्धावभेदके पूर्वं स्नेहस्वेदो हि योजितः ।

विरेकः कायशुद्धिश्च धूमः स्निग्धोष्णभोजनम् ॥ ८९ ॥

तिलकल्करसं तैलं सच्चौद्रलवणान्वितम् ।

तैलस्य स्लेपनं शीर्षं मर्द्दभेदं व्यपोहति ॥ ९० ॥

विडङ्गानि तिलान् कृष्णान् समं कृत्वा तु पेषयेत् ।

नस्यकर्मणि दातव्यं मर्द्दभेदं व्यपोहति ॥ ९१ ॥



शालिपर्णश्रसा पिष्टा नस्त्रमर्द्धविभेदजित् ।  
 चक्रमर्दकवीजैर्वा लेपः काष्ठीकपेषितः ॥ १०२ ॥  
 यद्यस्ति ते शिरसि शूलमतीवगाढं  
 सूर्योदये समसितञ्च पयःपित्र त्वम् ।  
 नासापुटेन परमार्थमचिन्व्यशक्तिं  
 दृष्ट्वाऽऽमये तदनुभूतफलं सदेव ॥ १०३ ॥  
 शारिवोत्पलयच्छाह्ण कुष्ठैर्लेपोऽम्बुसंयुतैः ।  
 घृतपूराश्च सेव्या वा सूर्यावर्त्तार्द्धभेदयोः ॥ १०४ ॥  
 दशमूलीकषायन्तु सर्पिः सैन्धवसंयुतम् ।  
 नस्त्रमर्द्धविभेदघ्नं सूर्यावर्त्तशिरोऽर्त्तिनुत् ॥ १०५ ॥  
 भृष्टाज्ये कुङ्कुमं क्विञ्चित् पिहितं सितया समम् ।  
 पिष्टं कृगत्वा क्षीरेण भुक्तं पित्तविनाशकम् ।  
 एतदर्द्धविभेदघ्नं सूर्यावर्त्तं शिरोऽर्त्तिनुत् ॥ १०६ ॥  
 अपामार्गस्य वीजानि विश्वं सक्षौद्रशर्करम् ।  
 नस्त्रं प्रयोजयेन्नित्यं सूर्यावर्त्तार्द्धभेदयोः ॥ १०७ ॥  
 एष एव प्रयोक्तव्यः शिरोरोगे कफात्मके ॥ १०८ ॥  
 अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्यावर्त्तरितो विधिः ।  
 शिराव्यधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥ १०९ ॥  
 पाह्वारश्च विधातव्यो वातपित्तविनाशनः ।  
 मधुमिश्रकसयाव घृतपूरैश्च भोजनैः ॥ ११० ॥  
 शशर्करं कुङ्कुममाज्यभृष्टं नस्त्रं विधेयं पवनासृगुत्थे ।  
 भ्रूशङ्ककर्णाक्षिशिरोऽर्द्धशूले सूर्योदये शङ्ककसार्द्धभेदे ॥ १११ ॥  
 शिरोषमूलकफसैरवपीडश्च योजयेत् ।  
 अवपीडो हितो वा स्वाह्वापिप्पलिभिः क्षतः ॥ ११२ ॥  
 पीत्वा शशसुन्दरसं मरिचैरवचूर्णितं समभ्यस्तम् ।  
 सप्ताहं भक्त्वादी सूर्यावर्त्तार्द्धभेदकौ हन्यात् ॥ ११३ ॥

धात्राक्षपथ्या सनिशा गुडूची भूनिम्बनिम्बैः कथितः षडङ्गः ।  
 भ्रूशङ्ककर्णाक्षिशिरोऽर्क्षशूले सूर्यादये शङ्ककमर्षभेदे ॥ ११४ ॥  
 नक्ताभ्यकाचे पटले सशुक्रे पाकेऽशुपाते तिमिरेऽक्षिरोगे ।  
 पद्मप्रकोपे विनिहन्ति चैष सद्यो गदं वायुरिवाभ्रहृन्दम् ॥ ११५ ॥

शर्करा कुङ्कुमं द्राक्षा चतुर्थ्यांशेन निक्षिपेत् ।

नवनीते ततस्तेन कृत्वैक्यं नस्यमाचरेत् ॥ ११६ ॥

नस्यमेतत्प्रशंसन्ति सूर्यावर्त्तार्क्षभेदके ।

शिरोरोगे परं वापि वातपित्तसमुद्भवे ॥ ११७ ॥

सूर्यावर्त्तहरः कृष्णो विधिरप्यत्र शस्यते ॥ ११८ ॥

जीवकर्षभकौ द्राक्षा मधुकं मधुकं बला ।

नीलोत्पलं चन्दनञ्च विदारौ शर्करा तथा ॥ ११९ ॥

तैलप्रस्थं पचेदेभिः शनैः पयसि षड्गुणे ।

जाङ्गलस्य तु मांसस्य तुलाईस्य रसेन तु ॥ १२० ॥

सिद्धमेतद्भवेन्नस्यं तैलमर्द्धावभेदकम् ।

वाधिर्यं कर्णशूलञ्च तिमिरं गलशुण्डिकाम् ॥ १२१ ॥

वातिकं पैत्तिकञ्चैव शीर्षरोगं नियच्छति ।

दन्तचालं शिरश्चाल मर्दितञ्चापकर्षति ॥ १२२ ॥

इति जीवकायं तैलम् ।

सूर्यावर्त्तं हितं यत् तच्छङ्कके स्वेदवर्जितम् ।

चीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्ये पाने च शङ्कके ॥ १२३ ॥

शतावरीं कृष्णतिलान् मधुकं नीलमुत्पलम् ।

दूर्वां पुनर्नवां वापि लेपे साध्ववचापयेत् ॥ १२४ ॥

भद्राश्रयं पुण्डरीकं मधुकं नीलमुत्पलम् ।

पद्मकं चेतसं दूर्वां लामञ्जकमथापि वा ॥ १२५ ॥

दार्वीहरिद्रामञ्जिष्ठा फेनिलोशीरमेव च ।

पतदालेपनं कुर्यात् शङ्ककस्य प्रशान्तये ॥ १२६ ॥

सूर्यावर्त्तापहं चास्मिन्नवपीडं प्रयोजयेत् ॥ १२७ ॥  
 क्रीञ्चकादम्बहंसानां शरार्याः कष्टपस्य च ।  
 रसैः संवृद्धितस्याथ तस्य शङ्कुस्य सन्धिजाः ॥ १२८ ॥  
 शङ्कुस्य शिरां प्राज्ञो विध्येदेव न ताडयेत् ।  
 सर्पिषा क्षीरपानन्तु नस्येनापि मुखेन वा ॥ १२९ ॥  
 एष एव विधिः श्रेष्ठः शङ्कुके शर्करान्वितः ।  
 शर्कराक्षीरसलिलैः शिरश्च परिषेचयेत् ॥ १३० ॥  
 वातोरुक्षादिभिः क्रुद्धः शिरःकम्पमुदीरयेत् ॥ १३१ ॥  
 तत्रामृताबलारास्त्रा महास्नेहातिगन्धकैः ।  
 स्नेहस्वेदोऽतिवातघ्नं शस्तं नस्यश्च तर्पणम् ॥ १३२ ॥  
 दग्धमत्स्यं विनिष्पीड्य निर्द्रवीकृत्य यत्नतः ।  
 कण्डुरामूलनिर्य्यासो माषयूषावलोडितम् ॥ १३३ ॥  
 भक्षितं शमयेत् तूर्णं शिरःकम्पमसंशयम् ।  
 नस्यकर्म च कुर्वीत शिरोरोगेषु शास्त्रवित् ॥ १३४ ॥  
 कम्पदाहार्दिते कुर्यात् वातव्याधिक्रियाविधिः ॥ १३५ ॥  
 इति श्रीवङ्गसेनसङ्कलितः शिरोरोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ स्त्रीरोगाधिकारमाह ।

अथ प्रथमं नष्टकुसुमस्य प्रतिक्रियामाह ।

गृहचिरस्थितमङ्गल चूतदलैः संस्कृतं अलं पेयम् ।  
 मरिचासनोग्रमदिरा पानस्तारसलिलस्य ॥ १ ॥  
 इक्ष्वाकुबीजदन्ती क्षपलागुडमदनकिश्वयावशूकैः ।  
 सस्रुक् क्षीरैर्वर्त्तियोनिगता कुसुमसञ्जननी ॥ २ ॥  
 सलिलनिपतितं कुसुमं रक्तजवाया गुहाश्वसम्प्रीतम् ।  
 जनयति कुसुमं नार्थ्या षष्टं ज्योतिष्मतीपत्रम् ॥ ३ ॥

पङ्केरहाणां मूलं पिष्टकमशितं तथा सुराबीजम् ।

हिममलिलेन निपीतं भवतीह कुसुमाय नारीणाम् ॥ ४ ॥

इति कुसुमजननविधिः ।

अथ स्त्रीरोगनिदानमाह ।

विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रतापादतिमैथुनाच्च ।

पानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च ॥ ५ ॥

असृग्दरं भवेत्सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् ॥ ६ ॥

तस्यातिवृद्धौ दीर्घत्वं भ्रमो मूर्च्छा मदसृषा ।

दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाच्च वातजाः ॥ ७ ॥

श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैश्चतुःप्रकारं प्रदरं वदन्ति ।

प्राग्मं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डुं पुलाकतोयप्रतिमं कफात् ॥ ८ ॥

पीतनीलासितरक्तसुष्णं पित्तार्त्तियुक्तं भृशवेगि पिप्सात् ।

क्षारुणं फेनिलमल्पमल्पं वातार्त्तं वातात्पिशितोदकाभम् ॥ ९ ॥

सचौद्रसर्पिः हरितालवर्णं

मज्जः प्रकाशं कुण्ठं त्रिदोषम् ।

तं चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा

न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्सां ॥ १० ॥

शश्वत् स्रवन्तीमास्रावं तृष्णादाहज्वरान्विताम् ।

क्षौण्णरक्तां दुर्बलाञ्च तामसाध्यां विनिर्दिशेत् ॥ ११ ॥

मासान्निःपिच्छदाहार्त्तः पञ्चरात्रानुबन्धि च ।

नैवातिबहुलात्यल्पं मार्त्तवं शुद्धमादिशेत् ॥ १२ ॥

शशासृक् प्रतिमं यच्च यद्वा लान्धारसोपमम् ।

तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यद्दासो न विरञ्चयेत् ॥ १३ ॥

अथ चिकित्सायाह ।

असृग्दरः प्राणहरः स्त्रीणां सर्वत्र कीर्तितः ।

तस्मात्तस्य प्रशमने परं यत्नं समाचरेत् ॥ १४ ॥

नारीणां प्रदरार्त्तानां योगान् वक्ष्याभ्यतःपरम् ।  
 योनिशूलापहान् सिद्धान् गर्भसंस्थापनान् परान् ॥ १५ ॥  
 सर्वेषु पूर्वं वमनं प्रशस्तं रसेक्षुद्राक्षोदकतर्पणैश्च ।  
 सपिप्पलीभिमधुमण्डकल्कैर्मुस्ता यवानाञ्च गुडाब्जुमिश्रैः ॥  
 पद्मकोत्पलबीजानि आपुसानि शतावरी ।  
 विदारौ चेक्षुमूलञ्च पिष्ट्वा धीतघृतायुतम् ॥  
 योन्यां शिरसि गात्रे च प्रदेहोऽसृग्दरापहः ॥ १७ ॥  
 मुद्गपर्णीविपक्वेन तैलेन पिचुधारणम् ।  
 कर्तव्यं रक्तनाशाय मार्दवाय सुखाय च ॥ १८ ॥  
 दध्ना सौवर्चलाजाजी मधुकं नीलमुत्पलम् ।  
 पिबेत् क्षौद्रयुतं नारी वातासृग्दरपीडिता ॥ १९ ॥  
 तिलचूर्णं दधिघृतं फाणितं शौकरीं वसाम् ।  
 क्षौद्रेण संयुतं पेयं वातासृग्दरनाशनम् ॥ २० ॥  
 वाराहस्य रसो मेध्यः सकीलत्यो निशाधिकः ।  
 वातासृग्दरशान्त्यर्थं पिबेत् दध्ना वराङ्गना ॥ २१ ॥  
 पित्तासृग्दरशान्त्यर्थं पिबेद्विष्णुरसेन वा ॥ २२ ॥

इति वातासृग्दरः

पिबेदेण्यकं रक्तं शर्करामधुसंयुतम् ।  
 वामकस्वरसं पैत्ते गुडूच्या रसमेव वा ॥ २३ ॥  
 चन्दनोशीरपत्तुङ्ग मधुकं नीलमुत्पलम् ।  
 अपुसैर्वारुवीजानि धातकीकदलीफलम् ॥ २४ ॥  
 कोललाक्षावटारोह पद्मकं पद्मकेशरम् ।  
 एतान् कल्कान् मधुयुतान् पाययेत्तण्डुलाब्जुना ॥ २५ ॥  
 व्रहाव्यशमयेदेतत् योषितां पैत्तिकं रजः ॥ २६ ॥

इति चन्दनादिकम्बु

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं यक्ष्याङ्गं नागरं दधि ।

पयस्वीत्यलशालूक विसकालीयजं रजः ॥  
 पयसा शर्कराक्षौद्रयुतेनासृग्दरे पिबेत् ॥ २७ ॥  
 कपित्थवेणुपत्रञ्च सममिकत्र पेचयेत् ।  
 मधुना सह दातव्यं तीव्रप्रदरनाशनम् ॥ २८ ॥  
 अशोकबल्कलकायं शृतं दुग्धं सुशीतलम् ।  
 यथा बलं पिबेत्प्रातः स्त्रीप्रासृग्दरनाशनम् ॥ २९ ॥  
 क्षौद्रयुक्तं फलरसं काकोदुम्बरजं पिबेत् ।  
 असृग्दरविनाशाय मशर्करपयोऽम्भुक् ॥ ३० ॥

इति पितासृग्दरः ।

मधुकं त्रिफलालोघ्रं मुद्गं सौराष्ट्रिकां मधु ।  
 मद्यैर्निम्बगुडूच्चैः तु कफजेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ ३१ ॥  
 रोहितकाम्बूलकल्कं पाण्डुरेऽसृग्दरे पिबेत् ।  
 जलेनामलकीवीजकल्कं वा सप्तितामधु ॥  
 पिबेद्द्विनत्रयेणैव श्वेतप्रदरनाशनम् ॥ ३२ ॥  
 काकजङ्घाकमूलं वा मूलं कार्पासमेव वा ।  
 पाण्डुप्रदरनाशाय पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥ ३३ ॥  
 तक्राशनरता सम्यक् संपिबेन्नागकेशरम् ।  
 व्रह्मं तक्रेण संपीड्य श्वेतप्रदरशान्तये ॥ ३४ ॥

कलत्रिकं दारुवचा सवासा लाजा सदूर्वा कलशीसमङ्गा ।  
 शीद्रान्वितं क्वाथमिदं सुशीतं सर्वात्मकेऽप्यसृग्दरे हि ॥ ३५ ॥

दावीरसाञ्जनवृषाब्दकिरातविष्व-  
 भङ्गातकैरवकतो मधुना कषायः ।  
 पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं सशूलं  
 पौतासितारुणविलोहितनीलशुक्लम् ॥ ३६ ॥  
 लिप्ते ललाटपट्टे बलतरखञ्जनेत्रकल्केन ।  
 प्रदरः शाम्यति नित्यं विचित्रिता द्रव्यशक्तिरियम् ॥ ३७ ॥

आखोः पुरीषं पयसा निषेव्यं वज्जेर्वलादेक महर्ह्राहं वा ।  
 स्त्रियो महाशोणितवेगनद्याः क्षणेन पारं परमाप्नुवन्ति ॥ ३८ ॥  
 मधुना तार्क्ष्यसंयुक्तं मूलं स्यात्तण्डुलीयकम् ।  
 तण्डुलाम्बुयुतं पानात् सर्वप्रदरनाशनम् ॥ ३९ ॥  
 कुशमूलं समाहृत्य पाययेत्तण्डुलाम्बुना ।  
 एतत्पीत्वा त्र्यहं नारी प्रदरात्परिसुच्यते ॥ ४० ॥  
 प्रदरं शमयति नार्याः क्लृप्तः सलिलेन वा पयसा ।  
 मूलं वास्तुकाजयोः पीतं दिवसत्रयेणैव ॥ ४१ ॥  
 भूम्यामलकीवीजन्तु पीतं तण्डुलवारिणा ।  
 दिनद्वयत्रयेणैव स्त्रीरोगं नाशयेद् ध्रुवम् ।  
 दिनद्वयत्रयेणैव स्त्रीरोगं नाशयेद् ध्रुवम् ।  
 मेदुगं रुधिरस्रावं रक्तातिसारसुखणम् ॥ ४२ ॥  
 षसितोत्पलशालूकं निस्तुषा रक्तशालयः ।  
 यवानीगैरिकं यासाः समभागेन चूर्णिताः ।  
 क्षौद्रेण तांश्च संयोज्य लिङ्गात् प्रदरपीडिता ॥ ४३ ॥  
 तण्डुलीयकमूलञ्च सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।  
 रसाक्षनञ्च लाल्साञ्च क्वागिन पयसा पिबेत् ॥ ४४ ॥  
 प्रदरं हन्ति बलाया मूलं दुग्धेन समधुना पीतम् ।  
 कुशवाद्यानकमूलं तण्डुलसलिलेन रक्ताख्यम् ॥ ४५ ॥  
 दुग्धा मूषिकविष्टान्तु लोहिते प्रदरे पिबेत् ॥ ४६ ॥  
 शर्करायाः पलं पिष्ट्वा मधुकस्य चतुष्पलम् ।  
 तण्डुलोटकमंयुक्तं लोहितप्रदरे पिबेत् ॥ ४७ ॥  
 काश्मर्यवटशुङ्गानि पृथग्दस्थ्यास्तथैव च ।  
 घृतं सिद्धं भवेच्छ्रेष्ठं शोणितप्रदरे पिबेत् ॥ ४८ ॥

इति काश्मर्यादिघृतं त्रयम् ।

तरुस्त्राहितसेविष्यास्तदस्योपद्रवं भिषक् ।

रक्तपित्तविधानेन यथावत् समुपाचरेत् ॥ ४६ ॥  
 हितश्चात्र विशेषेण लेहोयं कुटजाष्टकः ॥ ५० ॥  
 पाठाजम्बाम्नयोर्मध्यं शिलाभेदं रसाञ्जनम् ।  
 अम्बष्टकीमोचरसः समङ्गापद्मकेसरम् ॥ ५१ ॥  
 वाङ्घ्रीकातिविषामुस्तं विष्वं लोघ्नं सगैरिकम् ।  
 कट्फलं मरिचं शुण्ठी सृष्टीका रक्तचन्दनम् ॥ ५२ ॥  
 कटुङ्गवत्सकानन्ता धातकीमधुकार्जुनम् ।  
 पुष्येणोद्धृत्य तुल्यानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ ५३ ॥  
 तानि चीद्रेण संयुज्य पाययेत्तण्डुलाम्बुना ।  
 असृग्दरातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥ ५४ ॥  
 दोषागन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।  
 योनिदोषं रजोदोषं श्वेतनीलं सपीतकम् ॥ ५५ ॥  
 स्त्रीणां श्यावारुणां यच्च तत् प्रसङ्गं निवर्त्तयेत् ।  
 चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेय पूजितम् ॥ ५६ ॥

इति पुष्यानुगं चूर्णम् ।

अशोकवल्कलप्रस्थं तीयाढकविपाचितम् ।  
 चतुर्भागावशिष्टेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५७ ॥  
 तण्डुलाम्बु त्वजाचीरं घृततुल्यं प्रदापयेत् ।  
 जीवकस्य रसश्चापि केशराजोद्भवस्तथा ॥  
 जीवनीयैः प्रियालैश्च परुषैः सरसाञ्जनैः ॥ ५८ ॥  
 यथ्याह्वाशोकमूलञ्च सृष्टीका च शतावरी ।  
 तण्डुलीयकमूलञ्च कल्कैरेभिः पलाञ्चिकैः ॥ ५९ ॥  
 शर्करायाः पलान्यष्टौ गर्भं दत्त्वा सुचूर्णितम् ।  
 पुष्ययोगेन तत्सर्पिः शनैर्मृद्गन्निना पचेत् ॥ ६० ॥  
 पौतमेतद् घृतं हन्यात्सर्वदोषसमुद्भवम् ।  
 श्वेतं नीलं तथा कृष्णं प्रदरं हन्ति दुस्तरम् ॥ ६१ ॥



कुक्षिशूलं कटिशूलं योनिशूलञ्च सर्वमम् ।  
 मन्दाग्निमरुचिं पाण्डुं कृशत्वं श्वासकासकम् ॥ ६२ ॥  
 आयुः पुष्टिकरं धन्यं बलवर्षप्रसादनम् ।  
 देयमेतद्धरं सर्पिर्विष्णुना परिकीर्त्तितम् ॥ ६३ ॥

इति अक्षीकृतम्

कुमुदं पद्मकोशीरं गोधूमा रक्तशालयः ।  
 मुरूपर्णी पयस्या च काशमरी मधुयष्टिका ॥ ६४ ॥  
 बलातिबलयोर्मूलमुत्पलं तालमस्तुकम् ।  
 विदारीशतमूली च शालपर्णी सजीवका ॥ ६५ ॥  
 फलं त्रपुसवीजानि प्रत्यग्रं कदलीफलम् ।  
 एषामर्हपलान् भागान् गवां घीरं चतुर्गुणम् ॥ ६६ ॥  
 पानीयं द्विगुणं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।  
 प्रदरे रक्तगुल्मे च रक्तपित्ते हलीमके ॥ ६७ ॥  
 बहुरूपञ्च यत्पित्तं कामलावातशोणिते ।  
 अरोचके ज्वरे जीर्णे पाण्डुरोगे मदे भ्रमे ॥ ६८ ॥  
 तरुणौ चाल्पपुष्या या या च गर्भं न विन्दति ।  
 अहन्यहनि च स्त्रीषां भवति प्रौतिवर्द्धनम् ।  
 शीतकल्याणकं नाम परमुक्तं रसायनम् ॥ ६९ ॥

इति शीतकल्याणककृतम् ।

शतावरौरसप्रस्थं क्षौद्रयित्वा च पीडयेत् ।  
 घृतप्रस्थसमायुक्तं क्षीरं द्विगुणितं तथा ॥ ७० ॥  
 अन्तः कल्कानिमान्दद्यात् क्वाधिकान् श्लक्ष्णपेषितान् ।  
 जीवनीयानि यान्यष्टौ यष्टौ चन्दनपद्मकं ॥ ७१ ॥  
 श्वदंष्ट्रा चात्मगुप्ता च बला नागबला तथा ।  
 शालपर्णी पृष्ठिपर्णी विदारौ शारिवाहयम् ॥ ७२ ॥  
 शकंरा च समा देया काशमर्याश्च फलानि च ।

सम्यक् सिद्धन्तु विज्ञाय तदेतदवतारयेत् ॥ ७३ ॥

रक्तपित्तविकारेषु घातपित्तकृतेषु च ।

वातरक्तं क्षयं श्वासं हृत्कां कासञ्च दुस्तरम् ॥ ७४ ॥

अङ्गदाहं शिरोदाहं रक्तपित्तसमुद्भवम् ।

असृग्दरं सर्वभूतं मूत्रकञ्च दारुणम् ॥

एतान् रोगान् शमयति भास्करस्तिमिरं यथा ॥ ७५ ॥

इति शतावरीष्टतम् ।

मुद्गमाषस्थ निर्यूहे रास्त्राचित्रकनागरैः ।

सिद्धं सपिप्पलीविश्वैः सर्पिः श्रेष्ठमसृग्दरे ॥ ७६ ॥

इति मुद्गष्टतम् ।

शाल्मलीपुष्पनिर्यासः पृश्निपर्णस्तथैव च ।

काश्मर्यं चन्दनश्लेषां कल्केन स्वरसेन च ॥ ७७ ॥

एभिः पचेद् घृतप्रस्थमवतार्य सुश्रीतलम् ।

पिवेत्सर्पिरिदं नारी सर्वप्रदरशान्तये ॥ ७८ ॥

इति शाल्मलीष्टतम् ।

काश्मरीवदरानन्ता गुडूचीमधुकैः शृतम् ।

आजेन पयसा सिद्धं मेतद् घृतमसृग्दरे ॥ ७९ ॥

इति काश्मरीष्टतम् । इति असृग्दरनिदानचिकित्सा ।

स्त्रीणामतिप्रसङ्गाद्वा शोकाद्वापि श्रमादपि ।

अतिसारकरोगाद्वा गरदोषात्तथैव च ॥ ८० ॥

आपः सर्वशरीरस्थाः क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च ।

तस्यास्ताः प्रच्युताः स्थानान्मूत्रमार्गं व्रजन्ति हि ॥ ८१ ॥

प्रसन्ना निर्मलाः श्रीता निर्गन्धा नीरुजाः सिताः ।

सर्वास्त चातिमात्रं ताः सा न शक्नोति दुर्बला ॥ ८२ ॥

वेगं धारयितुं तासां न विन्दति सुखं क्वचित् ।

शिरसः शिथिलत्वञ्च सुखतालुकशोषणम् ॥

मूर्च्छां जृम्भा प्रलापश्च त्वष्टून्ना चातिमात्रतः ॥ ८३ ॥

भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च तृप्तिं न लभते सदा ।

सोमरोग इति ज्ञेयो देहे सोमक्षयात् स्त्रियाः ॥ ८४ ॥

शरीरधारणाच्चापि सोमद्रव्याभिग्रब्धितः ।

तस्मात्सोमक्षयाद्देहो निश्चेष्टश्च भवेत्सदा ॥ ८५ ॥

अथ सोमरोगचिकित्सामाह ।

कदलीनां फलं पक्वं धात्रीफलरसं मधु ।

शर्करासहितं खादेत् सोमधारणमुत्तमम् ॥ ८६ ॥

माषचूर्णं समधुकं विदारीं मधुशर्कराम् ।

पयसा पाययेत् प्रातः स्वपां धारणमुत्तमम् ॥ ८७ ॥

कदलीनां फलं पक्वं विदारीञ्च शतावरीम् ।

क्षीरेण पाययेत् प्रातः स्वपां धारणमुत्तमम् ॥ ८८ ॥

स एव सरुजः सोमो मूत्रेण स्रवते मुहुः ।

तत्रैलापत्रचूर्णेन पाययेत्तर्षणीं सुराम् ॥ ८९ ॥

अथ सूत्रातिसारमाह ।

सोमलक्षणसंस्मृष्टा कालातिक्रान्तयोगतः ।

साऽतिक्रान्तक्रमेणैव स्रवेन्मूत्रमभीक्ष्णशः ॥ ९० ॥

इति स्त्रीणां सोमोपक्रमः ।

अथ स्त्रीणां विद्वेषमभिधास्ये स त्रिविधो विद्वेषः तद्यथा  
दैवकृतः अदक्षपुरुषत्वयोगकृतः सपत्नीकृतश्चेति । तत्र प्रथमो  
विरुद्धनक्षत्रकृतपरिणयतादिदोषात् आदित एव जायते ।  
द्वितीयश्च विदग्धपुरुषसंयोगात् । तृतीयस्त्वौषधकृत अनि-  
यत एव काले प्रजायते । तत्र प्रथमे विवाहकालक इति  
तद्धोमः कर्त्तव्यः । ततः प्रदोषे भक्तपुत्तलिकां कृत्वा गन्ध-  
धूपादिपूर्णितां वस्त्रावृतजीवन्तिकां दीपसहितां शुकपुष्प-  
मालार्चितां कुशचण्डिकां कोणेषु च चतुर्वर्णध्वजायुक्ताम् ।

श्या दर्शनं पूजनञ्च कृत्वा विनयान्वितो मन्त्रं जपेत्, ततः  
कुमारीञ्च पूजयेद्भोजयेच्च । ततः संपद्यते सुखं श्रीं द्रूं ह्रूं बं  
वशीकरणं कुरुष्व स्वाहा । इति वशीकरणमन्त्रः ।

द्वितीये च लज्जालुमूलेन गजान्वितेन कर्पूरमिश्रितेन  
वराङ्गे प्रलेपं कृत्वा प्रसिद्धनरनारीविभ्रमधूमधूपेन कृताङ्ग-  
धूपः । समालम्बनादिकृतशृङ्गारकावेशः । नारीं गृहसम्बन्ध-  
वद्वस्त्रियं चाटुवचनां विषयोचितां समाहितः पुरुषोऽनि-  
च्छन्तीमभिगच्छेत् कुमारीणाञ्च भोजनमुत्सृजेत् । ततः  
सम्पद्यते शुभम् ।

तृतीये प्रियङ्गुकमयूरशिखाश्वेतपुनर्नवामूलं पिष्ट्वा छाग-  
लपयसालोद्य योनिं प्रक्षालयेत् । पिष्टसूकरमांसेन रचितां  
स्त्रीप्रमाणां पुत्तलिकां कृत्वा गन्धादिना समालभ्य पूज-  
यित्वा स्त्रियं निर्मथयित्वा श्मशाने रात्रिप्रहरैकगते टाप-  
येत् । कुमारीञ्च पूजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् । श्रीं घोराख्यै  
प्रियजननि ह्रूं स्वाहा । इत्यपि वशीकरणमन्त्रः । इति नागा-  
र्जुनकृती योगसारे स्त्रीदोषचिकित्सा परिच्छेदः ।

अथ निदानमाह ।

विंशतिर्व्यापदो योने निर्दिष्टा रोगसंग्रहे ।

मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च ॥ ८१ ॥

जायन्ते वीजदोषाञ्च देवाञ्च शृणु ताः पृथक् ॥ ८२ ॥

सा फेनिलमुदावर्त्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति ।

बस्यां नष्टार्त्तवां विद्या द्विभ्रुतां नित्यवेदनाम् ॥ ८३ ॥

परिभ्रुतायां भवति ग्राम्यधर्मेण रुग्भृशम् ।

वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता ।

चतसृष्वपिचाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥ ८४ ॥

सदाहं क्षीयते रक्तं यस्यां सा लोहितक्षया ।

सवातमुद्गिरेद्वीजं कामिनी रजसायुतम् ॥ ९५ ॥  
 प्रसंसिनी संसते तु क्षोभिता दुःप्रजायिनी ।  
 स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसङ्घयात् ॥ ९६ ॥  
 अत्यन्तपित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता ।  
 चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ ९७ ॥  
 अत्यानन्दा न सन्तोषं ग्राम्यधर्मेण गच्छति ।  
 कर्णिन्यां कर्णिकायोनी श्लेष्मासृग्भ्याश्च जायते ॥ ९८ ॥  
 मैथुनाचरणात्पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते ।  
 बहुश्रद्धातिचरणा तयोर्वीजं न विन्दति ॥ ९९ ॥  
 श्लेष्मलापिच्छिलायोनिः कण्डूयुक्तातिशीतला ।  
 चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ १०० ॥  
 अनार्त्तवाऽस्तनीषण्डौ खरस्यर्शा च मैथुने ।  
 अतिकायगृहीताया स्तरुष्यास्वच्छिनी भवेत् ॥ १०१ ॥  
 विवृतातिमहायोनिः सूचीवक्रा तिसंवृता ।  
 सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा ॥ १०२ ॥  
 चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ।  
 पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ॥ १०३ ॥

अथ योनिरोगचिकित्सा ।

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं कर्त्तव्यं कर्म वातजित् ।  
 स्नेहस्वेदनवस्थादि विशेषाहातजासु च ॥ १०४ ॥  
 स्निग्धस्निग्धां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेच्च ताम् ।  
 मधुरौषधसंसिद्धान् वेसवरांश्च योनिषु ॥ १०५ ॥  
 निक्षिप्य धारयेच्चापि पिचुतैलं यथा बलम् ।  
 योनिशूलरुजादौःस्थ्य शोफसावप्रशान्तये ॥ १०६ ॥  
 कर्णिन्यां वर्त्तयो देया शोधनद्रव्यसंयुता ॥ १०७ ॥  
 संसर्नीं च घृताभ्यक्तां क्षीरस्निग्धां प्रशान्तयेत् ।

विधाय वेशवारैश्च ततो बन्धं समाचरेत् ॥ १०८ ॥  
 पाणिना नामयेज्जिह्वां संहृतां वर्षयेत् पुनः ।  
 प्रवेशयेन्निःसृताश्च विच्छिन्नां परिवर्जयेत् ॥ १०९ ॥  
 वचोपकुञ्चिकाजाजी कृष्णावृषकसैन्धवम् ।  
 अजमोदां यवघ्नारं चित्रकं शंकरान्वितम् ॥ ११० ॥  
 पिष्ट्वा प्रसन्नयालोच्च खादेत्तद् घृतभर्जितम् ।  
 योनिपार्श्वार्त्तिहृद्रोग गुल्मार्शीविनिवृत्तये ॥ १११ ॥  
 सुखं नारी पिवेत्काले योनिशूलनिपीडिता ।  
 राम्नाश्वगन्धावृषकैः शृतं शूलहरं पयः ।  
 गुडूचीत्रिफलादन्ती काथैश्च परिषेचनम् ॥ ११२ ॥  
 सुषवीमूलविलेपात् प्रविष्टयोनेस्तु भवति निःसरणम् ।  
 सूषकवसयाभ्यङ्गो निःसृतयोनेः प्रवेशाय ॥ ११३ ॥  
 गुडूचीत्रिफलाभीरु शुष्कनासानिशाह्वयैः ।  
 श्लोपणीशैर्यकद्राक्षा कासमर्दकविल्वकैः ॥ ११४ ॥  
 परुषकान्वितैरक्षसमैः प्रस्थो घृतः शृतः ।  
 योनिवातविकारघ्नो गर्भदः परमो भवेत् ॥ ११५ ॥

इति गुडूच्यादिघृतम् ।

तैलप्रस्थं गवां मूत्रे क्षीरे द्विगुणिते पचेत् ।  
 गुडूच्यादेस्तु कल्केन तद्युक्तञ्च भिग्वरः ॥  
 वातार्त्तायां पिचुं दद्याद्योनी सञ्चारयेत्सदा ॥ ११६ ॥

इति गुडूच्यादितैलम् ।

नतवार्त्ताकिनीकुष्ठ सैन्धवामरदारुभिः ।  
 तैलप्रसाधितो धार्यः पिचुर्योनी रुजापहः ॥ ११७ ॥

इति नताद्यं तैलम् ।

पित्तलानान्तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ।  
 शौताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनाथं घृतानि च ॥ ११८ ॥

वरीष्टतं बलातैलं युष्मन्नात्पित्तविकारनुत् ।  
 दोषं ज्ञात्वाऽजं योज्यं प्रदरघ्नं क्रियाक्रमम् ॥ ११८ ॥  
 काश्मरीकुटजकाथे सिद्धमुत्तरवस्तिना ।  
 रक्तयोन्यरजस्का याऽपुत्रा तासां हितं घृतम् ॥ १२० ॥  
 योन्यां ऽलासदुष्टायां सर्वं रूक्षीणमौषधम् ।  
 तैलं सिन्धुयवान्मञ्च यथारिष्टञ्च योजयेत् ॥ १२१ ॥  
 पिप्पल्याः मरिचैर्माषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।  
 वर्तित्सुल्या प्रदेशिन्या धार्या योनिविशोधिनी ॥ १२२ ॥  
 हिंसाकल्कन्तु वातार्ता कोष्णमभ्यज्य धारयेत् ।  
 पञ्चकल्कस्य पित्तार्ता श्यामादीनां कफार्दिता ॥ १२३ ॥  
 स्तब्धायां कर्कशायाञ्च कुर्यान्मार्दवकारकम् ।  
 सन्निपातसमुत्थायां क्रमं साधारणं हितम् ॥ १२४ ॥  
 एला सधातकीजम्बू समङ्गामोचसर्जकम् ।  
 दुर्गन्धे पिच्छले स्त्रिन्ने स्तम्भिते चूर्णमिष्यते ॥ १२५ ॥  
 दुर्गन्धानां कषायं स्यात् तैलं तु कल्क एव च ।  
 चूर्णा वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणम् ॥ १२६ ॥

अथ गर्भप्रदयोगानाह ।

लक्ष्मणाचन्दनं लोध्रं मुशीरं पद्मकं शटी ।  
 द्वे हरिद्रे वचा कुष्ठं पद्मकेशरमुत्पलम् ॥ १२७ ॥  
 शारिवे द्वे विडङ्गानि सुमनः कुसुमानि च ।  
 मांसोदारु खदंष्ट्रा च रेणुकं चोत्पलं तथा ॥ १२८ ॥  
 मधुकं शतपुष्पा च मात्रैषां कार्षिका भवेत् ।  
 एभिर्वाजघृतप्रस्थं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।  
 तत्कषायं दशगुणं स्नेहपाकविधौ पचेत् ॥ १२९ ॥  
 गुणांस्तस्य प्रवक्ष्यामि घृतस्यास्य महात्मनः ।  
 गर्भिणीनाञ्च नारीणां पानाभ्यञ्जनभोजनैः ॥ १३० ॥

बालानां ग्रहशुष्टानां घृतमेतत् प्रशस्यते ।

बन्ध्यापुष्टिप्रदं पौष्ट्य मपुत्राणाञ्च पुत्रदम् ॥ १३१ ॥

अष्टं वा योनिरोगे स्या दसृग्दरविनाशनम् ।

यन्मया निर्मितं श्लोत लक्षणायं घृतं महत् ॥ १३२ ॥

इति लक्षणायां घृतम् ।

सहचरे द्वे त्रिफलां गुडूचीं सपुनर्नवाम् ।

शुकनासां हरिद्रे द्वे रास्नां मेदां शतावरीम् ॥ १३३ ॥

कल्कोक्त्य घृतप्रस्थं पचेत् क्षीरचतुर्गुणम् ।

तस्मिद्धं प्रपिबेन्नारी योनिशूलनिपीडिता ॥ १३४ ॥

पौडिता चलिता योनिर्निःसृता विवृता च या ।

पित्तयोनिश्च विस्रस्ता षण्डयोनिश्च या स्मृता ॥ १३५ ॥

प्रपद्यन्ते तु ताः स्थानं गर्भं गृह्णन्ति चासक्तम् ।

एतत् फलघृतं नाम योनिदोषहरं परम् ॥ १३६ ॥

इति फलघृतम् ।

एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ।

अदुष्टे प्राक्तते वीजे वीजोपक्रमणे सति ॥ १३७ ॥

वीजस्य प्लवनं न स्यात् हृदि मूत्रञ्च फेनिलम् ।

पुमान् स्यान्नक्षणेरेतैर्विपरीतैस्तु षण्डकः ॥ १३८ ॥

शिशुः स्याच्छुक्रबाहुल्याद् दहित्री चार्त्तदाधिके ।

नपुंसकं तयोः साम्ये यथेच्छा परमेश्वरी ॥ १३९ ॥

सक्षीरशाल्यन्नभुजा तिलमाषोत्तराशना ।

प्रमदा समुदा सेव्या चेमे ह्यञ्चार्य्य मन्त्रके ॥ १४० ॥

श्रीं अहिरसि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वाद्घातु  
ह्यवर्चसे भवेदिति । श्रीं ब्रह्माप्रजापतिर्विष्णुः सोमः सूर्य-  
थाशिनौ । भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं दधतु मे सुतमितीमे  
मन्त्रे ।



षड्विज्ञाननदेहा स्त्री तिष्ठेद्रत्याः अमं त्यजेत् ।  
 एवं सा सुतमाप्नोति रूपायुर्बलशालिनम् ॥ १४१ ॥  
 पुष्ये पुत्तलिकां कृत्वा हैमां बङ्गप्रतापिताम् ।  
 क्षीरे निर्वाप्य सन्तप्तं पिवेद्दुग्धं पलाष्टकम् ॥ १४२ ॥  
 लक्ष्मणां वटशृङ्गान् वा पिष्ट्वा क्षीरेण विन्दुकाम् ।  
 भवर्त्तिं पुत्रकामायै सव्येतरपुटे क्षिपेत् ॥  
 सव्ये नासापुटे कन्यां लभेन्नारौमसंशयम् ॥ १४३ ॥  
 बलामतिबलां चैव शर्करां मधुयष्टिकाम् ।  
 क्षीरं मधुघृतं चैव पीतं गर्भप्रदं भवेत् ॥ १४४ ॥  
 नागकेसरपूगास्थिचूर्णं वा गर्भदं परम् ॥ १४५ ॥  
 क्वाथिन ह्यगन्धायाः साधितं सघृतं पयः ।  
 ऋतुस्नाताऽबला पीत्वा गर्भं धत्ते न संशयः ॥ १४६ ॥  
 पिप्पलीशृङ्गवेरञ्च मरिचं केशरं तथा ।  
 घृतेन सह पातव्यं बन्ध्यागर्भप्रदं परम् ॥ १४७ ॥  
 तिलतैलदुग्धफाणित दधिघृतमेकत्र पाणिना मथितम् ।  
 पीतं सपिप्पलीकं जनयति बन्ध्याप्यपत्यमाशु ॥ १४८ ॥  
 पत्रमेकं पलाशस्य गर्भिणीपयसान्वितम् ।  
 पीत्वा च लभते पुत्रं वीर्यवन्तमसंशयम् ॥ १४९ ॥  
 पुष्पोद्धतं लक्ष्मणाया मूलं पिष्ट्वा कन्यया ।  
 ऋत्वन्ते घृतदुग्धाभ्यां पीत्वाऽप्नोत्यबला सुतम् ॥ १५० ॥  
 तिलतैलकुडुवमेकं वृषसलिलसंयुतं पक्वम् ।  
 ऋतुकालान्ते पीत्वा गर्भं विदधाति बन्ध्यापि ॥ १५१ ॥  
 जीवकपुत्रकबीजं क्षीरेण पिवेत्सपत्रमूलञ्च ।  
 दारकनष्टा वनिता जनयति दीर्घायुषं पुत्रम् ॥ १५२ ॥  
 क्षीरेण श्वेतवृहतीमूलं नासिकया पिवेत् ।  
 दक्षिणयात्मजार्थं वा कन्यार्थं वामया तथा ॥ १५३ ॥

पुष्पोद्धृतं लक्ष्मणायास्रक्राङ्गायास्तु कन्यया ।

पिष्टं मूलं हविर्दुग्धं पीतमृतौ तु पुत्रदम् ॥ १५४ ॥

न्यग्रोधशुक्रासनकं प्रबालचूर्णञ्च सवर्णवत्सायाः ।

गोक्षीरं परिपीतं पुत्रं प्रकरोति पुष्यर्त्तं ॥ १५५ ॥

रोमराजिर्भवेद्यस्या वामपार्श्वेऽति मूर्च्छिता ।

कन्यां तस्या विजानीयाद्दक्षिणे च तथा सुतम् ॥ १५६ ॥

इति गर्भोत्पादनविधिः ।

मुस्ता कुष्ठं हरिद्रे हे पिप्पली कटुरोहिणी ।

काकोली क्षौरकाकोली विडङ्गं त्रिफला वचा ॥ १५७ ॥

मेदा राम्नाश्वगन्धा च विशाला च प्रियङ्गुका ।

हे शारिवे शताह्वा च दन्तीमधुकमुत्पलम् ॥ १५८ ॥

अजमोदा महामेदा चन्दनं रक्तचन्दनम् ।

जातीपुष्यं तुगाक्षीरी शर्करा ह्निङ्गु कट्फलम् ॥ १५९ ॥

चतुर्गुणेन पयसा विपचेद् गोमयाग्निना ।

नक्षत्रे पुष्यसम्पन्ने भाण्डे ताम्रमये दृढे ॥ १६० ॥

कलिशे वापि कल्याणे कृतकौतुकमङ्गलः ।

सर्पिरेव नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ॥ १६१ ॥

एतद्व्यापिबेन्नारी या च कन्याप्रजायिनी ।

या चैवास्थिरगर्भा स्यात् या च सूता पुनः स्थिता ॥ १६२ ॥

अनायुषं वा जनयेत् या वा जनयते मृतम् ।

सा नारी जनयेत्पुत्रं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥ १६३ ॥

रूपलावण्यमप्यन्न मजरश्च शतायुषम् ।

दृढकल्याणकं सर्पिर्भारहाजेन भाषितम् ॥ १६४ ॥

अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥

इति दृढकल्याणकग्रहणम् ।

मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ।

मेदा पयस्या काकोली मूलं चैवाश्रमगन्धजम् ॥ १६५ ॥  
 अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गु कटुकरोहिणी ।  
 उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोस्थी चन्दनद्वयम् ॥ १६६ ॥  
 एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।  
 शतावरीरसक्षीरं घृताद्देयं चतुर्गुणम् ॥ १६७ ॥  
 सर्पिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ।  
 पुत्रं जनयते नारी मेधाढ्यं प्रियदर्शनम् ॥ १६८ ॥  
 या चैवास्थिरगर्भा स्याद्या वा जनयते मृतम् ।  
 अल्पायुषं वा जनयेद्या च कन्यां प्रसूयते ॥ १६९ ॥  
 योनिदोषे रजोदोषे परिस्त्रावे च शस्यते ।  
 प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ १७० ॥  
 नाम्ना फलघृतस्रैतदश्विभ्यां परिकीर्तितम् ।  
 अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सिकाः ॥ १७१ ॥

इति वृद्धत्फलघृतम् ।

शतावर्या विदार्याश्च तथा माषात्मगुप्तयोः ।  
 श्वदंश्रायाश्च निःक्वाथेऽनुल्वणे च पृथक् पृथक् ॥ १७२ ॥  
 साधयित्वा घृतप्रस्थं पयश्चतुर्गुणे पचेत् ।  
 शर्करामधुसंयुक्तं मिलित्वा तत् प्रयोजयेत् ॥ १७३ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

वृद्धदारुकमूलेन घृतं पक्वं पयोन्वितम् ।  
 एतदृष्यतमं सर्पिः पुत्रकामः पिबेन्नरः ॥ १७४ ॥

अथ संजातगर्भलक्षणमाह ।

कृर्दिरस्त्रे रुचिर्नित्यं ष्ठीविका रोमराजिका ।  
 अरुचिस्तनयोः कार्श्यं ग्लानिराटोपवर्जितम् ॥  
 कुक्षेरक्ष्णोः पद्मलत्वं गर्भिणी स्फुटलक्षणम् ॥ १७५ ॥  
 यस्याः कुक्षी भवेद् ग्लानिः पुनराधानमेव च ।

गर्भिण्या दृश्यते गार्ध्याः तस्याः नागोदरं विदुः ॥ १७६ ॥  
 क्ष्वायस्वेदवर्जिण्या स्तस्या स्याद्द्वीद्वदं हितम् ॥ १७७ ॥

अथ गर्भजावपातयोरवधिपूर्वकलक्षणमाह ।

भयाभिघातात्तीक्ष्णोष्ण पानाशननिषेवणात् ।  
 गर्भं पतति रक्तास्य सशूलं दर्शनं भवेत् ॥ १७८ ॥  
 आचतुर्थात्ततो मासात् प्रसवेद्गर्भविद्रवः ।  
 ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥ १७९ ॥

अथ क्षावपातयोः चिकित्सामाह ।

सेकावगाहना लेपाः शस्यन्ते तत्र शीतलाः ।  
 जीवनाद्यैः कृतक्षीरं पानञ्चैव सशर्करम् ॥ १८० ॥

अकालपाते निदानपूर्वकं मूढगर्भलक्षणमाह ।

गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनाद्यैः  
 पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन ॥ १८१ ॥

अथ उचितकाले मूढगर्भलक्षणमाह ।

मूढः करोति पवनः खलु मूढगर्भं  
 शूलञ्च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम् ।  
 भुग्नोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः  
 संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम् ॥ १८२ ॥  
 हारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित्  
 कश्चिच्छरीरपरिवर्तनकुञ्जदेहः ।  
 एकेन कश्चिदपरस्तु भुजहयेन  
 तिर्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः ॥ १८३ ॥  
 पार्श्वोपवृत्तगतिरेति तथैव कश्चित्  
 इत्यष्टधा गतिरियं ह्यपरा चतुर्धा ॥ १८४ ॥  
 सङ्कीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ बीज-  
 स्तोषूह्वं बाहुचरणैः शिरसा च योनौ ।

सङ्गी च यो भवति कौलकवत् स कौलो  
 दृश्यैः स्रुरैः प्रतिस्त्रुरः स हि कायसङ्गी ॥ १८५ ॥  
 गच्छेद्भुजहृदयशिराः स च बीजकाख्यो  
 योनौ स्थितः सपरिघः परिघेन तुल्यः ॥ १८६ ॥

अथ असाध्यमूढगर्भगर्भिण्योर्लक्षणमाह ।

अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रया ।  
 नीलोद्भूतशिरा हन्ति सा गर्भं च स तां तथा ॥ १८७ ॥  
 गर्भास्पन्दनमावीनां प्रणाशः श्यावपाण्डुता ।  
 भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शूलतान्तमृते शिशौ ॥ १८८ ॥  
 मानसागन्तुभिर्मातु रूपतापैः प्रपीडितः ।  
 गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च निपीडितः ॥ १८९ ॥  
 योनिस्वरणं सङ्गः कुक्षौ मारुत एव च ।  
 हन्युः स्त्रियं मूढगर्भा यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ १९० ॥

इति मूढगर्भनिदानमाह

गर्भस्य गतयश्चित्रा जायन्तेऽनिलकोपतः ।  
 तत्रानल्पमतिर्वेद्यो वर्त्तते मतिपूर्वकम् ॥ १९१ ॥  
 मृतं गर्भं भिषक् प्राज्ञः कृत्वा कर्षेत्प्रयत्नतः ।  
 धान्वन्तरिमतात्प्राज्ञः साध्यन्नातश्च शक्यवित् ॥ १९२ ॥  
 अभिघाताभ्रतायास्तु गर्भः प्रस्पन्दते यदि ।  
 जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्वाङ्घ्रिरेच्छिशुम् ॥ १९३ ॥

गर्भाशयं परिहरन्नथ गर्भिणीञ्च  
 यत्नं करोति सहसा महदाशुकर्मा ।  
 वेद्यस्तु चेन्नवति शास्त्रगतिप्रवीणः  
 प्राप्नोति मित्रधनधान्ययशांसि लोके ॥ १९४ ॥  
 गर्भस्य सन्ति गतयोऽष्टविधाः पुरोक्ताः  
 भ्राम्यन्ति वैरतिषु वातगतिस्त्रभावात् ।

असे त्रिके शिरसि भूयसि तस्य शङ्का  
 उत्तानकाय विनिर्कुञ्चितसक्थिदेशे ॥ १८५ ॥  
 कथं समुन्नमित वाससि सन्निषण्ण-  
 स्त्रिग्देशसंस्त्रमथ पाणितले निजे च ।  
 मृच्छालालैर्घृतयुतैः परिमार्जयित्वा  
 गर्भं समानयति रक्षति योषिताञ्च ॥ १८६ ॥  
 सक्थ्या मतं सततमुन्नतमंसदेशं  
 स्त्रिग्धे समागतकपूर्वनिपीडितम् ।  
 सक्थि प्रसार्य परिधाय तथैव त्रि-  
 गुत्क्षिप्य यत्पथगतं ननु योनिमार्गम् ॥ १८७ ॥  
 पार्श्वगतस्य परिवृत्त्व शिरो निपीञ्च  
 पूर्वं समुन्नतिशिरोपरिणीय योन्याम् ।  
 हस्तोन्तं तं सपटितं तं परिलभ्य शस्त्रैः  
 छित्वा हरेन्मृतकगर्भशरीरदेशान् ॥ १८८ ॥

यद्यदङ्गं हि गर्भस्य तत्तत्सञ्जाति सङ्घिषक् ।  
 मय्यग्विनिर्हरेच्छित्वा रक्षेत्रारोञ्च यत्नतः ॥ १८९ ॥  
 सचेतनं तु शस्त्रेण न कथञ्चन दारयेत् ।  
 आत्मानं जननीञ्चैव हन्यादाशु ह्यचेतनः ॥ २०० ॥  
 नचोपेत्तेन मृतं गर्भं मुहूर्त्तमपि पण्डितः ।  
 स ह्याशु जननीं हन्ति निरुच्छासं पशुं यथा ॥ २०१ ॥  
 मण्डनाग्रेण कर्त्तव्यं हृद्यमन्तर्विजामता ।  
 वृद्धिपत्रन्तु तीक्ष्णाय न योनाववचारयेत् ॥ २०२ ॥

अथ प्रतिभासं सर्वदनागर्भिणीचिकित्सासाह ।

प्रथमाहादशं यावत् मासं गर्भच्युतौ रुजि ।  
 जानीयात् क्रामसञ्जातयोगानेताम् भिषग्वरः ॥ २०३ ॥  
 मधुकं शाकवीजन्तु पयस्या सुरदाह च ।

अश्वत्थकः कृष्णतिला स्तम्भवल्ली शतावरी ॥ २०४ ॥  
 वृक्षादनौ पयस्या च लता सौत्यलशारिवा ।  
 अनन्तशारिवा राज्ञा पद्माऽथ मधुयष्टिका ॥  
 शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कशेरुमधुकं सिता ॥ २०५ ॥  
 सप्तैतान् पयसा योगानर्द्धश्लोकसमापनान् ।  
 क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भं स्रवति योजयेत् ॥ २०६ ॥  
 कपित्थविल्ववृहती पटोलेक्षुनिदग्धिका ।  
 मूलानि क्षीरसिद्धानि पाययेद्भिषगष्टमे ॥ २०७ ॥  
 संप्रागे चाष्टमे मासे मैथुनं परिवर्जयेत् ।  
 यदि गच्छति दुर्मधाः काममोहादचेतनात् ॥ २०८ ॥  
 विपद्यते तदा गर्भं पतते नात्र संशयः ।  
 अन्धमूकादित्रिधरो जायते कुञ्ज एव च ॥ २०९ ॥  
 नवमे मधुकानन्तापयस्याशारिवाः पिबेत् ।  
 पयस्तु दशमे शुण्ठ्या शृतशीतं प्रशस्यते ॥ २१० ॥  
 मक्षीरा वा हिता शुण्ठी मधुकं देवदारु च ॥ २११ ॥  
 क्षीरिकासुतपलं दुग्धं समङ्गामूलकं शिवाम् ।  
 पिबेदेकादशे मासि गर्भिणीशूलशान्तये ॥ २१२ ॥  
 सिताविदारोकाकोलो क्षीरे चैव मृणालिका ।  
 गर्भिणीद्वादशे मासि पिबेच्छूलघ्नमौषधम् ॥  
 एवमाप्यायते गर्भः स्त्रियोरुक् चोपशान्त्यति ॥ २१३ ॥  
 कुशकाशोरुबूकानां मूलैर्गोक्षुरुकस्य च ।  
 शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलनुत्परम् ॥ २१४ ॥  
 कशेरुशृङ्गाटकजोवनौयेः पद्मोत्पलैरण्डशतावरीभिः ।  
 सिद्धं पयः शर्करया विमिश्रं संस्थापयेद्गर्भमुदीर्णशूलम् ॥ २१५ ॥  
 कशेरुशृङ्गाटकपद्मकोत्पलं समुद्गपर्णीमधुकं सशर्करम् ।  
 शूलगर्भस्रुतिपोडिताङ्गनापयोविमिश्रं पयसात्समुक्त्वा पिबेत् ॥ २१६ ॥

अवस्थिते च गर्भे गव्येनोदुम्बरशलाटुसिद्धेन पयसा भोज-  
येद्गर्भं पतिते तीक्ष्णं मद्यं पेयं तस्योपद्रवशान्त्यै । त्यागोप-  
वशाद्वा न पिबति मद्यं या तु सा च कोलसाधितां पेयामेवा-  
श्नातु अतीते स्नेहलवणवर्ज्याभिर्यवागूभिरुहालकादीनां  
पाचनीयोपसंस्कृताभिरुपक्रमेत् । यावन्तो मासा गर्भस्य  
तावन्त्यहानौति । इति गर्भशूलम् ।

अथ गर्भिणीज्वरचिकित्सासाह ।

मधूकचन्दनोशीरशारिवापद्मयष्टिकैः ।  
शर्करामधुसयुक्तः कषायो गर्भिणीज्वर ॥ २१७ ॥  
चन्दनं शर्करालोभं मृद्धीकाशर्करान्वितम् ।  
क्वाथं कृत्वा प्रदातव्यं गर्भिणीज्वरशान्तये ॥ २१८ ॥  
पिवेद्द्विषमजाक्षीरं नाशयेद्द्विषमज्वरम् ॥ २१९ ॥  
आम्रजम्बूत्वचं क्वाथ्य लेहयेन्नाजसक्तुभिः ।  
अनेन लौढमात्रेण गर्भिणीग्रहणीं जयेत् ॥ २२० ॥  
क्षीरेणऽरलुरक्तचन्दनबला धान्याकवत्सादनी  
मुस्तोशीरयवासपर्पटविषाक्वाथं पिवेद्गर्भिणी ।  
नानावर्णरुजातिसारकगदं रक्तसुती वा ज्वरं  
योगोऽयं मुनिभिः पुरा निगदितः सूत्यामये सत्तमः ॥ २२१ ॥  
गोधामांसं प्रयत्नेन गर्भिणीञ्च प्रदापयेत् ।  
वातपित्तकफोद्विक्ता ग्रहोत्था येऽप्युपद्रवाः ॥  
गर्भिण्युपद्रवान् सर्वान् गोधामांसं विनाशयेत् ॥ २२२ ॥  
समधुक्कागदुग्धेन कुलालकरमृत्तिका ।  
अवश्यं स्थापयेद्गर्भं बलिनं पानयोगतः ॥ २२३ ॥  
पारावतशक्त्यपीतं शालितण्डुलवारिणा ।  
गर्भपातान्तरोत्थे च गर्भस्रावनिवारणम् ॥ २२४ ॥



अथ गर्भिणीप्रसवविलम्बे चिकित्सायाः ।

जीवति गर्भे सूतिका गर्भनिर्हरणे प्रयतेत । निहर्तुमशक्यं  
 अवनान्मन्वानुपशृणुयात् । तान्बन्धामः ॥ २२५ ॥  
 इहामृतञ्च सोमञ्च चित्रभानुञ्च मामिनि ! ।  
 उच्चैः श्वाञ्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ २२६ ॥  
 इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघुगर्भमिमं विमुञ्चतुस्त्रि ।  
 तदनलपवनाकवासवास्ते सह लवणास्बुधरैर्दिशन्तु शक्तिम् २ः  
 मुक्ताः पशोर्विपाशाश्च मुक्ताः सूर्य्येण रश्मयः ।  
 मुक्तः सर्वभयाद्गर्भः एह्येहि माचिरं स्वाहा ॥ २२८ ॥  
 जलं च्यवनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितम् ।  
 पीत्वा प्रसूयते नारी दृष्ट्वा चोभयत्रिंशकम् ॥ २२९ ॥  
 इति च्यवनमन्त्राः ।

नाडी १६, ऋतु ६, वसुभिः ८, सहस्रं २,  
 दिग १०, षट्दश १८, भिरेव च । अर्क १२, भुवन  
 १४, वेद ४, सहितैरुभयत्रिंशकमाश्चर्य्यम् ॥ २३० ॥

१६	२	१२
६	१०	१४
८	१८	४

क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ।  
 ते गर्भं पातु नैरुज्यं वै शल्यञ्च दधत्वपि ॥ २३१ ॥  
 प्रसूयत्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टे शुभानने ! ।  
 कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितम् ॥ २३२ ॥  
 प्रसवकाले गर्भिण्याः कर्णं एतत् सप्तवारान् जप्तव्यम् ॥  
 परुषकशिफालेपः स्थिरामूलकतोऽपि वा ।  
 नाभिवस्तिभगे लेपः सुखं नारी प्रसूयते ॥ २३३ ॥  
 तुषास्वुपरिपुष्टेन कन्देन परिलेपयेत् ।  
 लाङ्गल्याखरणी सूते क्षिप्रमापन्नगर्भिणी ॥ २३४ ॥  
 मितया चर्वणं कृत्वा कोकिलाक्षस्य मूलकम् ।  
 तत्कर्णपूरणेनाशु सुखं नारी प्रसूयते ॥ २३५ ॥

श्यामासन्दर्शनाभ्यान्तु लताभ्यां परिकल्पितम् ।  
 क्षिपेत् कुडवकं मूर्ध्नि यावत्पादतलं व्रजेत् ॥  
 उद्धृत्य गात्रपीडायाः सुखप्रसवकारकम् ॥ २३६ ॥  
 अप्रामार्गशिखां योनिमध्ये निःक्षिप्य धार्यते ।  
 सुखं प्रसूयते नारी भेषजस्यास्य योगतः ॥ २३७ ॥  
 पाठामूलन्तु तद्वत्स्यादाटरूपकमूलकम् ।  
 लेपनाद्वारणाद्वापि सुखप्रसवकारकम् ॥ २३८ ॥  
 मूलञ्च शालिपर्ण्यास्तु पिष्टं वा तण्डुलाम्बुना ।  
 नाभिवस्तिभगालेपात् सुखं नारी प्रसूयते ॥ २३९ ॥  
 मितपिकलोचनवर्णं चर्वणपूर्वञ्च कर्णपूरतः ।  
 अपि विषमगर्भपीडितवनिता सुखं सूतिमभितनुते ॥ २४० ॥  
 पिष्ट्वा पाठापत्रं नारीक्षीरंण या पिवेदबला ।  
 सा गर्भमूढजनितव्यथया प्रविसुच्यते भटिति ॥ २४१ ॥  
 मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम् ।  
 घृतेन सह पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥ २४२ ॥  
 इक्षोरुत्तरदिङ्मूलं स्त्रीप्रमाणेन तन्तुना ।  
 बद्ध्वा कव्याञ्च नियतं सुखं नारी प्रसूयते ॥ २४३ ॥  
 तालस्य चोत्तरं मूलं स्त्रीप्रमाणेन तन्तुना ।  
 बद्ध्वा कव्याञ्च नियतं सुखं नारी प्रसूयते ॥ २४४ ॥  
 पञ्चाङ्गं हास्तिशौण्डं लोभ्रपत्राभ्यां विमिश्रितं कृत्वा ।  
 सर्पिषि विपाच्य पिष्टं भक्षितमात्रेण सूतिर्वनितायाः ॥  
 गङ्गाप्रवाहृतुल्यं रक्तं वै स्वास्थ्यमति कुरुते ॥ २४५ ॥  
 वेगाघाताद्वायुर्योनिं सन्धार्य वेदनां कुरुते ।  
 तत्र विधेयः कल्कः शतपुष्पायाः सलिलेन लेपन ॥ २४६ ॥  
 करङ्गीभूषणोमूर्ध्नि सूतिकाभवनोपरि ।  
 स्थापितस्तत् क्षणान्कार्याः सुखं प्रसवकारकः ॥ २४७ ॥

गोशिरः करङ्गौभूत मस्थिमात्रमेव स्थितम् ।

इति सूदगमंम् ।

कटुतुम्ब्राहिनिर्माक कृतवेधन सर्षपैः ।

कटुतैलान्वितैर्योनिर्धूमः पातयतेऽपराम् ॥ २४८ ॥

भूर्जुगुग्गुलुधूपेन श्रोण्याश्वास्याः प्रधूपनम् ।

अपरा पातनं शस्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ २४९ ॥

कचवेष्टतयाङ्गुल्या वृष्टे कण्ठे सुखं पतत्यपरा ।

मूलेन लाङ्गलक्याः मंलिप्ते पाणिपादे वा ॥ २५० ॥

कुष्ठं सशालिमूलञ्च सगोमूत्रञ्च पाययेत् ।

अपरा पतिता क्षिप्रं क्षिन्नं पक्षं वको यथा ॥ २५१ ॥

इति अपरापातनविधिः ।

हृङ्गपिप्पलीपाटल्यौ भार्गी मेदा महीषधम् ।

रास्त्रामतिविषाचञ्च मेभिर्दीषः प्रशाम्यति ।

योनिञ्च मृद्वी भवति योनिशूलञ्च शाम्यति ॥ २५२ ॥

विष्वमार्कवजं मूलं कल्कं मद्येन पाययेत् ।

तेन योनिगतं शूलमाशु शाम्यति योषिताम् ॥ २५३ ॥

शालिमूलाक्षमात्रन्यु मूत्रेणान्नेन वा युतम् ।

सोपकुञ्चिकां पिप्पलीं मदिरां लाभतः पिबेत् ॥

सौवर्चस्त्रेण संयुक्तं योनिशूलनिवारणम् ॥ २५४ ॥

अथापतन्तीमपरां पातयेत् पूर्ववद्भिषक् ।

इस्तेनापहरेद्वापि पार्श्वभ्यां परिपीड्य वा ॥ २५५ ॥

धुनुयाद्वा मुहुर्नारीं पीडयेद्वा सपिण्डिकाम् ।

तैलाक्तयोनिरेवं तां पातयेन्मतिमान् भिषक् ॥ २५६ ॥

प्रसूतिकुशला योषिद्विधिमेनं करोति या ।

एवं निहृत्तशल्यां तां मिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥ २५७ ॥

ततोऽभ्यक्तशरीराया योनौ स्नेहं निधापयेत् ।

एवं मृद्दी भवेद्योनि स्तच्छूलं चोपशाम्यति ॥ २५८ ॥

अथ मक्कलशूलस्य लक्षणमाह ।

वायुः प्रकुपितः कुर्यात् संरुध्य रुधिरं स्तुतम् ।  
 सूताया हृच्छिरोवस्ति शूलमक्कलसंज्ञितम् ॥ २५९ ॥  
 पृथिव्यां पतिते गर्भे योनौ पीडनमीथते ।  
 अप्रवेशो यथा वायोस्तस्य संरक्षणक्रिया ॥  
 हृदस्तिशूलमाधानं प्रविष्टे तत्र जायते ॥ २६० ॥

अथ चिकित्सा माह ।

सञ्चूर्णितयवक्षारं पिवेत्कोष्णेन वारिणा ।  
 सर्पिषा वा पिवेन्नारो मक्कलस्य निवृत्तये ॥ २६१ ॥  
 त्रिकटुचातुर्जातक कुस्तुम्बरीचूर्णसंयुक्तम् ।  
 खादेद् गुडं पुराणं नित्यं नारी मक्कदलनाय ॥ २६२ ॥  
 मातुलुङ्गस्य मूलन्तु मल्लिकामूलमेव च ।  
 विष्वमस्तमिदं लेपात् शिरोरोगविनाशनम् ॥ २६३ ॥  
 त्रूषणं पिप्पलीमूलं दारुचव्य सचित्रकम् ।  
 रजन्यौ हृषुषाजाजौ सक्षारलवणत्रयम् ॥  
 कल्कमुष्णाम्बुना पीत्वा सुखेनाशु विरिच्यते ॥ २६४ ॥

इति मक्कलशूलम् ।

अथ सूतिकारोगनिदानमाह ।

प्रलापो वैपथ्यस्याः सूतिका सा उदाहृता ॥ २६५ ॥  
 अङ्गमर्दी ज्वरः कम्पः पिपासा गुरुगात्रता ।  
 शोथः शूलातिसारी च सूतिकारोगलक्षणम् ॥ २६६ ॥  
 मिथोपचारात्संक्षेपाद्द्विषमाजीर्णभोजनात् ।  
 सूतिकायास्तु जायन्ते ये रोगास्ते सुदारुणाः ॥ २६७ ॥  
 ज्वरातिसारशोफाश्च शूलानाहवलक्षयाः ।  
 तन्द्राश्चिप्रसेकाद्याः कफवातामयोद्भवाः ॥ २६८ ॥

कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबलाश्रिताः ।

ते सर्वे सूतिका नाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः ॥ २६८ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

दशमूलकृतं तोयं कोष्णञ्च हविषान्वितम् ।

पथ्याशिन्या द्रुतं नार्थ्या पीतं सूतीरुजं जयेत् ॥ २७० ॥

कृत्वोपवासमबला सुतजन्मघस्त्रे

प्रातर्निपीय कृमिशत्रुभवं हि मूलम् ।

वासान्भमा किमथवा हविषापि पीत्वा

सूती जयेत् षडिति रोगसमूहमुग्रम् ॥ २७१ ॥

क्षुद्रैरण्डजटाशुङ्गी कणाशुगठी सुखसृश ।

सूतिका च प्रशान्त्यर्थं निःक्वाथ्य मधुना पिबेत् ॥ २७२ ॥

निम्बवल्कलवल्कस्तु सर्पिषा काञ्चिकेन तु ।

पीतः प्रशान्तयेन्नून मचिरात् सूतिकागदम् ॥ २७३ ॥

पञ्चमूलकषायन्तु सूतिका लवणान्वितम् ।

सुखोष्णं पाययेत् पूतं सूतिकारोगनाशनम् ॥ २७४ ॥

सूतिकारोगशान्त्यर्थं क्वाथैर्वातहरा क्रिया ।

स्वेदोपनाहनाभ्यङ्गैः सावगाहैः प्रशस्यते ॥ २७५ ॥

पञ्चमूलस्य वा क्वाथं तप्तलोहेन सङ्गतम् ।

सूतिकारोगनाशाय पिबेद्वातहरां सुराम् ॥ २७६ ॥

सुतप्तलोहमाक्वथ्य वारुण्यान्तु निधापयेत् ।

सूतिकोपद्रवान् सर्वान् हन्ति पीत्वा न संशयः ॥ २७७ ॥

वङ्गी तप्तेन लोहेन मुद्गयूषं सुवापितम् ।

पीत्वैव सूतिकानारी सर्वव्याधीन् व्यपोहति ॥ २७८ ॥

अमृतानागरसहचर भद्रोत्कटपञ्चमूलजलदजलम् ।

शीतं पीतं मधुना सह शमयति सूतिकान्तकम् ॥ २७९ ॥

सहचरकुलत्थपुष्कर वैकङ्कतदारुवेतसः क्वाथः ।

पीतः सङ्घ्नः लवणः श्रमयति शूलज्वरौ सूत्याः ॥ २८० ॥  
 सहचरमुस्तगुडूची भद्रोत्कटविश्ववालकैः कथितम् ।  
 पेयमिदं मधुमिश्रं सद्योज्वरशूलनुत् सूत्याः ॥ २८१ ॥  
 देवदारुवचाकुष्ठं पिप्पलीविश्वभेषजम् ।  
 कटफलं मुस्तभूनिम्ब तिक्ताधान्यहरीतकी ॥ २८२ ॥  
 गजकृष्णा च दुष्यर्शा गोक्षुरं धन्वयासकम् ।  
 बृहत्पतिविषाङ्गिका कर्कटं कृष्णजीरकम् ॥ २८३ ॥  
 समभागान्वितैरैतैः सिन्धुरामठसंयुतम् ।  
 काथमष्टावशेषन्तु प्रसूतां पाययेत् स्त्रियम् ॥ २८४ ॥  
 शूलकासज्वरश्वास मूर्च्छाकम्पशिशोऽर्त्तिनुत् ।  
 युक्तं प्रलापलड्दाह तन्द्रातीसारवान्तिभिः ॥  
 निहन्ति सूतिकारोगं वातपित्तकफोत्थितम् ॥ २८५ ॥  
 सिद्धं द्विपञ्चमूलाभ्यां पयः शर्करया युतम् ।  
 सूतिकोपद्रवान् हन्ति पीतमात्रं न संशयः ॥ २८६ ॥  
 कृष्णातम्बूलशुण्ठेयला हिङ्गुभार्गी सदीप्यकम् ।  
 वचामतिविषां राम्नां चञ्चं संचूर्णं पाययेत् ॥ २८७ ॥  
 स्त्रेहेन दोषशान्थर्थं वेदनोपशमाय च ।  
 काथश्चेषां तथा कल्कं चूर्णं वा स्त्रेहभर्जितम् ॥ २८८ ॥  
 शाकत्वग्घ्नितिविषा पाठाकटकरोहिणी ।  
 तथा तेजोवती चापि पाययेत् पूर्ववन्निषक् ॥ २८९ ॥  
 दशाहं भोजने देयं क्षीरं वातहरैः शृतम् ।  
 रसेनात्रं दशाहञ्च शिरीषो धावने हितः ॥ २९० ॥  
 प्राजापत्येन विधिना जातकर्मादि कारयेत् ।  
 पञ्चमेऽङ्गि हृतीये वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते ॥ २९१ ॥  
 प्रथमे दिवसे तस्मान्निश्चालं मधुसर्पिणी ।  
 षण्मासमिन्धिते मन्त्री पाययेद्ये रिते शिशुम् ॥ २९२ ॥

चत्वारः सागराः पुण्याः स्तनयोः क्षीरवाहिनः ।  
 भवन्तु सुभगे ! नित्यं बालस्यायुर्बलप्रदाः ॥ २८३ ॥  
 पिवन्बालोऽमृतसमं पयस्तव शुभानने ! ।  
 दीर्घमायुरवाप्नोति देवाः प्राश्यामृतं यथा ॥ २८४ ॥

इति क्षनाभिसन्धनम्

यष्टीनिशाविशेषेण कृतरक्षोबलिक्रियाः ।  
 जगर्जुर्बान्धवास्तस्य दधन्तः परमां मुदम् ॥ २८५ ॥  
 दशमे दिवसे पूर्णं विधिभिः कुशलोचितैः ।  
 कारयेत् सूतिकोत्यानं नाम बालस्य चार्चितम् ॥ २८६ ॥  
 तुम्बीपत्रं तथा लोभ्रं समभागानि कारयेत् ।  
 दद्याल्लेपं भगस्येदं प्रसूताप्यक्षता भवेत् ॥ २८७ ॥  
 वेतसस्य तु मूलानि काथयेत् मृदुवह्निना ।  
 भगः प्रक्षालितस्तेन गाढत्वमुपगच्छति ॥ २८८ ॥  
 मूषिकाणां वसायाश्च वल्लुनीनां तथैव च ।  
 योनिषु म्रच्छणं श्रेष्ठं कल्याणकरमुत्तमम् ॥ २८९ ॥  
 पलाशोदुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम् ।  
 मधुना योनिमालिप्य गाढीकरणमुत्तमम् ॥ ३०० ॥

इति योनिगाढीकरणम् ।

प्रसूतवनिता वृद्धिकुच्छिङ्गामाय सम्पिबेत् ।  
 प्रातर्मथितसन्मिश्रं त्रिसप्ताहं कणायुगम् ॥ ३०१ ॥  
 सूतायाः कुशमुदरं पीतं तक्रेण मालतीमूलम् ।  
 घृतमधुलीढा सहसा करोति धात्रीसमं निशा च ॥ ३०२ ॥  
 एकेन्दुचन्द्रानलवाणकुम्भी कलैकभागं क्रमशो विमिश्रम् ।  
 सूताभ्रगन्धोषणलोहशङ्खवनोत्पलाभस्त्र विषं सुपिष्टम् ॥ ३०३ ॥  
 प्रसूतचापानलदन्तबन्धान् पुरामृताब्दत्रिफलायुतोऽयम् ।  
 आर्द्राम्बुना वा किल सन्निपातान् गुदाङ्कुरान् वल्लमितोनिहन्ति ॥

निजातुपानैर्निजपथ्यभुक्तान् सर्वातिसारग्रहणीमदांश्च ।

प्रतापलङ्घेश्वरनामधेयोरसश्च प्रोक्तो गिरिराजपुत्रा ॥ ३०५ ॥

इति प्रतापलङ्घेश्वरी रसः ।

श्रृण्वन्निमूलं निर्गुण्डीमेषशृङ्गीप्रसारिणी ।

स्वरसः परिभृष्टः स्या द्विङ्गुजोरकसंस्नातः ॥ ३०६ ॥

कटुतैलेन या नारी नक्तं भुञ्जीत वा पिबेत् ।

निहन्ति सूतिकारोगान् वलमग्नेर्लभेत सा ॥ ३०७ ॥

यवकोलकुलत्यांश्च मुद्गमाषसमन्वितान् ।

द्विपञ्चमूलसहितान् काथयेत्सलिलादके ॥ ३०८ ॥

तत्काथे तक्रसंयुक्ते यूषं कृत्वा सजीरकम् ।

घृतं घृताक्षमात्रेण सैन्धवेन च योजितम् ॥ ३०९ ॥

एष यूषः प्रदातव्यश्चतुर्भागावशेषितः

एतेनैव समश्रीयात् पुराणाञ्छालिषष्टिकान् ॥ ३१० ॥

वातशूलं सविष्टम्बं हन्ति मक्कलसंज्ञितम् ।

सूतिकारोगशमनो यूषोऽयं परिकीर्तितः ॥ ३११ ॥

इति यवादिद्यूषः ।

यवकोलकुलत्यानां शालिमूलं तथैव च ।

शस्तोऽयं सूतिकातङ्गे यूषः सर्वज्वरापहः ॥ ३१२ ॥

इति यवादिर्षितीषोद्यूषः ।

पिप्पलीदेवकाष्ठञ्च भद्रमुस्तकमेव च ।

अगुरुपिप्पलीमूलं श्लक्ष्णपिष्टञ्च कारयेत् ॥ ३१३ ॥

तन्नेत्रेण सह संयुक्तं पचेद्यूषं विचक्षणः ।

अयन्तु घृतसंयुक्तः पीतमात्रो न संशयः ॥ ३१४ ॥

वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ।

सूतिकोपद्रवं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ ३१५ ॥

इति पिप्पल्यादिद्यूषः ।



यवकोलकुलत्यानां घालिमूलं तथैव च ।  
 क्वाथयेदप्रमत्तस्तु सुपूते सलिलादके ॥ ३१६ ॥  
 तत्पादावस्थितं क्वाथं सर्पिर्युक्तं सजीरकम् ।  
 पक्वं घृताक्षमात्रेण सैश्ववेन समायुतम् ॥ ३१७ ॥  
 एतेनैव च यूषेण चाग्नौयाच्छालिषष्टिकम् ।  
 सूतिकोपद्रवं हन्ति भुक्तमात्रेण संशयः ॥ ३१८ ॥

इति यथाद्यं घृतम् ।

पिप्पलीदेवकाष्ठञ्च आर्द्रकं गजपिप्पली ।  
 चित्रकं सैन्धवञ्चैव पिप्पलीमूलमेव च ॥ ३१९ ॥  
 सुखीष्णं योजयेदतत् सूतिकारोगशान्तये ।  
 वातिकान् पेंत्तिकांश्चैव श्लेष्मिकान् सान्निपातिकान् ॥  
 सूतिकोपद्रवान् हन्ति पीतं घृतञ्च संशयः ॥ ३२० ॥

इति पिप्पल्यादिक्वाथः ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।  
 चञ्चुश्च रजनी देया भद्रमुस्तवचाभयाः ॥ ३२१ ॥  
 धान्याकमजमोदा च सपञ्चलवर्णानि च ।  
 भद्रदारुयवानी च भार्गीकुटजतण्डुलाः ॥ ३२२ ॥  
 कण्टकार्याश्च मूलं वै वृहतीविल्वपेशिका ।  
 मरिचानि विडङ्गानि कल्कैरेतैश्च पादिकैः ॥ ३२३ ॥  
 यवकोलकुलत्यानां निर्यूहे च चतुर्गुणे ।  
 दधिप्रस्थं पयःप्रस्थं दस्वा प्रस्थं घृतं पचेत् ॥ ३२४ ॥  
 वातिकान् पेंत्तिकांश्चैव श्लेष्मिकाम् सान्निपातिकान् ।  
 सूतिकोपद्रवान् सर्वानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥ ३२५ ॥

इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

समूलपत्रशाखन्तु शतं भद्रोत्कटस्थ च ।  
 आरिद्रोथेन साध्यं स्नात् स्यात् पादावशेषितम् ॥ ३२६ ॥

घृतप्रस्थं विपक्तव्यं गर्भं दत्त्वा च कार्षिकम् ।  
 सव्योषं पिप्पलीमूलं चित्रको जीरकं तथा ॥ ३२७ ॥  
 पञ्चमूलं कनिष्ठन्तु रास्त्रैरण्डममायुतम् ।  
 बलासिन्धुयवक्षारं स्वर्जिकाकृष्णजीरकम् ॥ ३२८ ॥  
 सिद्धमेतद् घृतं सद्यो निहन्यात् सूतिकागदान् ।  
 ग्रहणीं पाण्डुरोगञ्च अर्शांसि जठरं तथा ॥  
 अग्निञ्च कुरुते दीप्तं स्त्रीणां स्तन्यस्य शोधनम् ॥ ३२९ ॥

इति भद्रोक्तटाषं घृतम् ।

जीरकं हृषुषा धान्यं शताह्वा वदराणि च ।  
 यवानीमिथिकाहिङ्गु पत्रिकाकासमर्दकम् ॥ ३३० ॥  
 पिप्पली पिप्पलीमूलं मज्जमोदाथ वाष्पिका ।  
 विद्रकञ्च पलांशानि तथा धान्यञ्चतुष्पलम् ॥ ३३१ ॥  
 कसेरुकं नागरञ्च यष्टीदीप्यकमिव च ।  
 गुडस्य च शतं दद्याद् घृतप्रस्थं तथैव च ॥ ३३२ ॥  
 चौरद्विप्रस्थसंयुक्तं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।  
 पञ्चजीरकमित्येतत् सूतिकाणां प्रशस्यते ॥ ३३३ ॥  
 गर्भार्थिनीनां नारीणां वृंहणीये समारुते ।  
 विंशतिं व्यापदो योनिः श्वासं कासं स्वरक्षयम् ॥ ३३४ ॥  
 हलोमकं पाण्डुरोगं दौर्वल्यं मूत्रकच्छ्रताम् ।  
 इन्ति पीतोन्नतकुचाः पद्मपत्रायतेक्षणाः ॥  
 उपयोगात् स्त्रियो नित्यमलक्ष्मीमलवर्जिताः ॥ ३३५ ॥

इति पञ्चजीरकगुडः । इति सूतिकाारीनाः ।

अथ स्तनरोगनिदानमाह ।

सञ्जीरी वाय्यदुग्धी वा प्राप्य दोषः स्तनी स्त्रियाः ।  
 प्रदूष्य मांसं रुधिरं स्तनरोगाय कल्पते ॥ ३३६ ॥  
 यत्सरत्तं तनुस्त्रावं रुधिरामिषगन्धकम् ।

शोथद्विसमायुक्तं सरुजञ्च पयोधरम् ॥ ३३७ ॥  
 पञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रधिं विना ।  
 लक्षणानि समानानि वाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ ३३८ ॥

अथ स्तनरोगचिकित्सासाह ।

शोथं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्याद्  
 यद्विद्रधावभिहितं बहुधा विधानम् ।  
 आमि विदाहिनि तथैव गते च पाकं  
 तस्याः स्तनी सततमेव विनिर्दुहीत ॥ ३३९ ॥  
 जलौकोभिर्हरेद्रक्तं न स्तनावुपनायेत् ।  
 दुःखस्तना तु या नारी सा शीघ्रं सुस्तनी भवेत् ॥ ३४० ॥  
 लेपो विशालमूलेन हन्ति पीडां स्तनोत्थिताम् ।  
 निशाकनककल्काभ्यां लेपश्चापि स्तनार्त्तिहा ॥ ३४१ ॥  
 लेपो निहन्ति मूलं बन्ध्याकर्कोटीभवं शीघ्रम् ।  
 निर्वाप्य तप्तलोहं सलिले तद्वा पिबेत्तत्र ॥ ३४२ ॥  
 यष्टिर्निम्बं हरिद्रा च निर्गुण्डीधातकीसमम् ।  
 चूर्णे स्तनत्रणे देयं रोपणं कुरुते भृशम् ॥ ३४३ ॥

इति स्तनरोगचिकित्साः

अथ स्तनरोगनिदानसाह ।

गुरुविदग्धाहारैस्तु दुष्टेर्दोषैः प्रदूषितम् ।  
 चीरं धात्र्याः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥ ३४४ ॥  
 लवणं तनु चाम्बुञ्च कटुकं फेनिलं तथा ।  
 मांसधावनसङ्काशं पीतकञ्च तथैव वा ॥ ३४५ ॥  
 एतत्सप्तविधं चीरमशुद्धं जीवकोऽब्रवीत् ।  
 करोति लवणं चीरं बालस्य मलनिर्गमम् ।  
 तनु चीरं कफं कुर्यादम्बुञ्च मुखपाकताम् ॥ ३४६ ॥  
 मांसधावनसङ्काशं कूर्दिञ्च कुरुते शिशोः ।

कैनिलं श्वासकासन्तु मूत्रलं कटुपीतकम् ॥ ३४७ ॥  
 कषायं सलिलप्लावि स्तन्यं मारुतदूषितम् ।  
 कटुश्चलवणं पीतराजिमत् पित्तसंयुतम् ॥ ३४८ ॥  
 कफदुष्टं घनं तोये निमज्जति सपिच्छिलम् ।  
 हिलिङ्गं हृद्भृजं विद्यात् सर्वलिङ्गं त्रिदोषजम् ॥ ३४९ ॥  
 अदुष्टं चाम्बुनि क्षिप्तमेकीभवन्ति पाण्डुरम् ।  
 मधुरञ्च विवर्णञ्च प्रसन्नं तत्रशस्यते ॥ ३५० ॥

अथ सन्यरोगचिकित्सासाह ।

तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलन्त्राहं पिबेत् ।  
 वातव्याधिहरं सर्पिः पीत्वा मृदु विरेचयेत् ॥ ३५१ ॥  
 वस्तिकर्म ततः कुर्यात् स्रेहादींश्चानिलापहान् ॥ ३५२ ॥  
 पित्तदुष्टेऽमृताभीरु पटोलं निम्बचन्दनम् ।  
 धात्री कुमारश्च पिबेत् काथयित्वा सशर्करम् ॥ ३५३ ॥  
 अथवा त्रिफलोशीर निम्बं कटुकरोहिणी ।  
 शरिवादिगणैः मिद्धं घृतं पीत्वा ततोऽनु च ॥  
 पित्तघ्नं रचनं कुर्याच्छीतं चाभ्यङ्गलेपनम् ॥ ३५४ ॥  
 कफदुष्टे घृतं पीत्वा यष्टीसैन्धवसंयुतम् ।  
 रामपुष्पैः स्तनौ लिम्पेच्छिशोश्च दशनच्छदी ॥  
 सुखमेवं वमेहाल स्तीक्ष्णैर्धात्रीञ्च वामयेत् ॥ ३५५ ॥

अथ अन्यदपिलचक्षमाह ।

स्तन्ये त्रिदोषसंदुष्टे शकृदाभं जलोपमम् ।  
 नानावर्णं हृजं चाहं विवहमुपवेश्यते ॥ ३५६ ॥  
 भ्रमारीचकवम्यास्यपाकस्तृष्णाज्वरादयः ।  
 सूर्यत्र तं विजानीयात् क्षीरालसकसंज्ञितम् ॥ ३५७ ॥  
 बालं तत्र च धात्रीञ्च मृदुरेकैर्विरेचयेत् ॥ ३५८ ॥  
 क्लमं पेयादिकञ्चैव मुस्तादि सम्ययोजयेत् ।

पेयादिकं क्रमं कृत्वा मुस्तादि पाययेद् घृतम् ॥ ३५८ ॥  
 धात्रीक्षीरविशुद्धार्थं मुद्गयूषरसाग्निनी ।  
 भार्गीदासुवचापाठाः पिबेत्सातिविषाः शृताः ॥ ३६० ॥  
 पाठामूर्वा च भूनिम्बटारुशुण्ठी कलिङ्गकाः ।  
 शारिवाशृततित्ताख्याः क्वाथः स्तन्यविशोधनः ॥ ३६१ ॥  
 हरिद्राद्यं वचाद्यं वा पिबेत् स्तन्यविशुद्धये ॥ ३६२ ॥  
 पटोलनिम्बासनदारूपाठाः मूर्वां गुडूचीं कटुरोहिणीञ्च ।  
 सनागरं वा क्वथितञ्च तोये धात्री पिबेत् स्तन्यविशुद्धिहेतोः ३।  
 इति स्तन्यविशुद्धिः

भूमिकूष्माण्डमूलं पिबति क्षीरेण या नारी ।  
 सशर्करणैव पुष्टा ह्यतिशयदग्धवती सा भवति ॥ ३६४ ॥  
 कमलस्य तण्डुलानां कल्कं क्षीरेण टधि पिबेदबला ।  
 सा भवति प्रचुरक्षीरा घनकुचयुगलापि वार्द्धक्ये ॥ ३६५ ॥  
 वनकर्पाभिकेत्तूणां मूलं मौवीरकेण च ।  
 विटारीकन्दस्वरसं पिबेद्वा स्तन्यवर्द्धनम् ॥ ३६६ ॥  
 पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यशुण्ठियवानिका ।  
 क्षीरके द्वे हरिद्रे च विडं मौवर्चलं तथा ॥ ३६७ ॥  
 एतेरेवीषधेः पिष्टैरारनालं विपाचयेत् ।  
 आमवातहरं वृथं कफघ्नं वङ्गिटीपनम् ॥ ३६८ ॥  
 वज्रकं काञ्चिकं नाम स्त्रोणामग्निप्रवर्द्धनम् ।

इति वज्रकाञ्चिकम्

स्वर्णशेफालिकापत्रं स्रुहीपत्रं तथैव च ।  
 चित्रकस्य च पत्राणि पत्रं शाखोटकस्य च ॥ ३६९ ॥  
 वासितं काञ्चिकाञ्चन वातश्लेष्मगदापहम् ।  
 पत्रकाञ्चिकमाख्यातं स्त्रीणां क्षीरविवर्द्धनम् ॥ ३७० ॥  
 इति पत्रकाञ्चिकम् । इति क्षीरवर्द्धनविधिः

अलम्बुषाकणाकल्कैः सिद्धं तैलं करोति वनितायाः ।

पिबुधारणनस्यदानात् कुचद्वयं श्रीफलाकारम् ॥ ३७१ ॥

इति अलम्बुषाद्यं तैलम् ।

श्रीपर्णारिसकल्काभ्यां तैलं सिद्धं तिलोद्भवम् ।

तत्तैलं तूलके न्यस्य स्तनयोः परिधारयेत् ॥ ३७२ ॥

पतितावुत्थितौ स्त्रीणां भवेयातां पयोधरौ ।

गजकुम्भसमाकारौ उत्पन्नौ परिमण्डलौ ॥ ३७३ ॥

इति श्रीपर्णीतैलम् ।

शङ्खचूर्णस्य भागौ द्वौ हरितालश्च भागिकम् ।

शुक्तेन सह संयुक्तं लोमशतनमुत्तमम् ॥ ३७४ ॥

तैलं कुसुम्भकस्याथ स्रुहीचीरं तथैव च ।

प्रगृह्यैकत्र मतिमांल्लोमशतनमुत्तमम् ॥ ३७५ ॥

कदलीदीर्घवृन्तानां भस्मालं लवणं शमी ।

बीजं शीताम्भसा पिष्टं लोमशतनमुत्तमम् ॥ ३७६ ॥

कासीसतुरगगन्धा सावरगर्जापप्ली विपक्वेन ।

तैलेन यान्ति वृद्धिं स्तनकर्णपालिलिङ्गानि ॥ ३७७ ॥

इति कासीसाद्यं तैलम् ।

हरितालभाग एको भागाः पञ्चैव शङ्खचूर्णस्य ।

भागः पलाशभस्मत एतल्लेपात् कचा न स्युः ॥ ३७८ ॥

करवीरशिखादन्ती त्रीणि कोशातकानि च ।

रश्माक्षारोदके तैलं प्रशस्तं लोमशतनम् ॥ ३७९ ॥

इति करवीराद्यं तैलम् ।

कर्पूरभस्मातकशङ्खचूर्णं क्षारो यवानां सुमनःशिला च ।

तैलं विपक्वं हरितालमिश्रं लोमानि निर्मूलयति क्षणेन ॥ ३८० ॥

इति कर्पूराद्यं तैलम् । इति लोमशतनप्रकारः ।

अथ योनिकन्दनिदानमाह ।

द्विवास्त्रप्रादतिक्रोधा ह्यायामादतिमैथुनात् ।  
 क्षताश्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा ॥ ३८१ ॥  
 पूयशोणितसङ्काशो लकुचाकृतिसन्निभः ।  
 उत्पद्यते तदा योनौ नाम्ना कन्दस्तु योजितः ॥ ३८२ ॥  
 रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकन्तु विनिर्दिशेत् ।  
 दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तत् ॥ ३८३ ॥  
 नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम् ।  
 सर्वलिङ्गसमायुक्तं मन्निपातात्मकं वदेत् ॥ ३८४ ॥

अथ योनिकन्दचिकित्सामाह ।

स्वेदयेद्वातिकं कन्दं पैत्तिकन्तु विरेचयेत् ।  
 कफजे वमनं भूयः सर्वजे सर्वमर्हति ॥ ३८५ ॥  
 त्रिफलायाः कषायिण मधुयुक्तेन सेचयेत् ।  
 प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते ॥ ३८६ ॥  
 गैरिकाञ्जनजन्तुघ्न कट्फलास्त्रास्थिचूर्णितैः ।  
 पूरयेत् सततं योनिं निशाचोद्रममायुतैः ॥ ३८७ ॥  
 पूरयेच्चाभयारिष्टं मध्वारिष्टमथापि वा ।  
 महामायूरमथवा वस्तौ पाने प्रयोजयेत् ॥ ३८८ ॥  
 कोलभेकस्य मांसेन कन्दः शाम्यति योषिताम् ।  
 मूषिकामांससंयुक्तं तैलमातपभावितम् ।  
 अभ्यङ्गाहन्ति कन्दं वा स्वेदं तन्मांससैन्धवैः ॥ ३८९ ॥  
 आस्त्रोर्मांसं सपदि बहुधा सूक्ष्मखण्डीकृतं यत्  
 तैले पाच्यं द्रवति नियतं यावदेतेन सम्यक् ।  
 तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिभागे दधानं  
 हन्ति व्रीडाकरभगफलं नात्र सन्देहबुद्धिः ॥ ३९० ॥  
 पिष्टं शम्बुकमांसञ्च पक्वं तिन्तिडिसंयुतम् ।

क्षेपमात्रेण नारीणां योनिकन्दहरं परम् ॥ ३८१ ॥  
 घोषकस्वरसः पीतो मस्तुना च समन्वितः ।  
 योनिकन्दं निहन्त्याशु तन्नाडी चैव धूपतः ॥ ३८२ ॥  
 मद्यो व्रीडाकरं कन्दं योनेर्वहुविकारजम् ।  
 शलाकया तप्तया वा दहते कुशलो भिषक् ॥ ३८३ ॥  
 एतत्कन्दस्य निर्दिष्टं ममासेन चिकित्सितम् ॥

इति बङ्गसेनसङ्कलितः स्त्रीरोगनिदानचिकित्साधिकारः ममासः ।

### अथ बालरोगनिदानमाह ।

त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्त्तकः ।  
 स्वास्थ्यं ताभ्यामदृष्टाभ्यां दृष्टाभ्यां रोगसम्भवः ॥ १ ॥  
 दन्तोद्भेदस्तु सर्वेषां रोगाणामपि कारणम् ।  
 विशेषाज्वरविड्भेद कामर्कटिशिरोरुजः ।  
 अभिष्यन्दश्च शोथश्च विमर्षश्चापि जायते ॥ २ ॥  
 पृष्ठभङ्गे विडालानां वर्हिणाञ्च शिखोद्भमे ।  
 दन्तोद्भेदे च बालानां न ते किञ्चिन्न दूयते ॥ ३ ॥  
 वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन्वातगुदातुरः ।  
 क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्यात् बडविण्मृतमारुतः ॥ ४ ॥  
 खिन्नो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् ।  
 दृष्णालुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥ ५ ॥  
 कफदुष्टं पिबेत् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् ।  
 निद्रार्दितो जडः शूलः शुक्लाख्यः कर्दनः शिशुः ॥ ६ ॥  
 इन्द्रजे इन्द्रजं रूपं सर्वजे सर्वलक्षणम् ।  
 शिशोस्तीव्रामतीव्राञ्च रोदनाल्लक्षयेद्भुजम् ॥ ७ ॥  
 सुदुरोगे च कथिते ह्यजगत्प्रहिपूतने ।



ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महतां ये पुरेरिताः ॥ ८ ॥  
 बालदेहेऽपि ते तद्वद्विज्ञेयाः कुशलैः सदा ।  
 अनुबन्धे यथा व्याधि प्रतिकुर्वीत कालवित् ॥ ९ ॥  
 यथा दोषं यथा रोगं यथोद्रेकं यथा बलम् ।  
 विभज्य देशकालादीं स्तत्र युज्येद् भिषग् हितम् ॥ १० ॥  
 भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं महतां यञ्चरादिषु ।  
 कार्यं तदेव भैषज्यं तेषु दाहाटिकं विना ॥ ११ ॥  
 त एव दद्याद् दोषाश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ये ।  
 अतस्तदेव भैषज्यं मात्रास्तस्य कनीयमौ ॥ १२ ॥  
 एकोऽधिकश्चर्मगतो विकारः कुक्कूणको नाम शिशोः प्रदिष्टः ।  
 नन्दिग्रहो नाम महानिहास्ति विज्ञाय तं वै शमयेद्यथावत् ॥ १३ ॥

अथ बालरोगचिकित्सासाह ।

विडङ्गफलमात्रन्तु जातमात्रस्य भेषजम् ।  
 मासि मासि प्रयोक्तव्यं विडङ्गानां प्रवर्द्धनम् ॥ १४ ॥  
 षष्ठादूर्ध्वं कुमारस्य दद्यात् कोलास्थिमात्रकम् ।  
 क्षीरान्नादः शिशोः कोलमन्नादो वदरोपमम् ॥ १५ ॥  
 क्षीरपस्थौषधं धात्राः क्षीरान्नादस्य चोभयोः ।  
 आत्मन्यन्नाशनैर्देयं सौषधं भेषजं सदा ॥ १६ ॥  
 यथारोगं स्तनौ लिम्पस्त्रौषधैः पाययेच्छिशुम् ।  
 मात्रया लङ्घयेद्वात्रीं शिशोर्नाक्तं विलङ्घनम् ॥ १७ ॥  
 सर्वं निवार्यते बाले स्तन्यं न प्रतिवार्यते ।  
 स्तन्याभावे पयः क्वागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ॥ १८ ॥  
 मृत्पिण्डेनाग्निवर्णेन क्षीरसिक्तेन सौषणा ।  
 स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशाम्यति ॥ १९ ॥  
 दग्धेन क्वागशक्लता नाभिपाकेऽवचूर्णनम् ।  
 त्वक्चूर्णैः क्षीरिणां वापि कुर्व्याच्चन्दनरेणुना ॥ २० ॥

नाभिपाके निशालोध्र प्रियङ्गु मधुकैः शृतम् ।  
 तैलमभ्यञ्जने शस्तमेभिर्वा ह्यवचूर्णनम् ॥ २१ ॥  
 बालो यः चिराज्जातः स्तन्यं न गृह्णाति तस्य सैन्धवधात्री-  
 मधुष्टुतपथ्या कल्केनोद्धर्षयेज्जिह्वाम् ।

कुष्ठाभया वचा ब्राह्मी कनकं चौद्रसर्पिषा ।  
 सपाठा मधुना लौढा स्तन्यदोष निवहेणा ॥ २२ ॥  
 प्रियङ्गु स्वर्जिका सिन्धु मधुना लेहयेच्छिशुम् ।  
 चीरामयं निहन्याशु विडङ्गेन युतं क्लीन् ॥ २३ ॥  
 पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ।  
 द्विवार्त्ताकौफलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत् ॥ २४ ॥  
 शर्करा चौद्रसंयुक्ता तिक्ता लौढा ज्वरं जयेत् ।  
 लिम्पेन्मृदुमुहुर्बालं तत्कल्केन च बुद्धिमान् ॥ २५ ॥  
 भद्रमुस्ताभया निम्ब पटोला मधुकैः कृतः ।  
 काथः सोष्णस्तु बालानामशेषज्वरनाशनः ॥ २६ ॥  
 पलङ्कषा वचा कुष्ठं गजचर्म विषर्म च ।  
 निम्बस्य पत्रं माक्षीकं सर्पिर्युक्तन्तु धूपनम् ॥  
 ज्वरवेगं निहन्याशु बालानान्तु विशेषतः ॥ २७ ॥

इति पलङ्कषादिधूपः ।

सर्पत्वक् सर्षपारिष्टपल्लवं तेजनौ वचा ।  
 रसो न हिङ्गुजा लोम शृङ्गी मरिचमाक्षिकैः ॥  
 धूपः सर्वग्रहघ्नोऽयं कुमाराणां ज्वरापहः ॥ २८ ॥

इति सर्पत्वगादिधूपः ।

मध्वरिष्टदलश्चेतसर्षपैर्योजितो ज्वरम् ।  
 बालानां शमयेद्दूपो मृतगोकुचिरोमजः ॥ २९ ॥  
 शाम्बत्वक् काञ्चजम्बूत्यकषाये पादशेषिते ।  
 शालिसिद्धां यवागूञ्च भुक्त्वा कुक्ष्यामयं जयेत् ॥ ३० ॥

समङ्गा शास्त्रलीवेष्टं धातकी पञ्चकेसरैः ।

पिष्टैरेतैर्यवागूः स्वादतीसारविनाशिनौ ॥ ३१ ॥

विल्वश्च पुष्पाणि च धातकीनां गजं सलोभ्रं गजपिप्पली च ।

काथावलेही मधुना विमिश्री बाह्येषु योज्यावतिसारितेषु ॥ ३२ ॥

इति बालविलादि काषीऽपसेहस्य ।

नागरातिविषा मृस्ता बालकेन्द्रयवैः शृतम् ।

जलं हन्ति कुमाराणां कुक्षिरोगमसंशयम् ॥ ३३ ॥

अङ्गोत्सूलधातकी विल्वपेशी महौषधम् ।

क्वथितं शीतलं पयं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ ३४ ॥

समङ्गा धातकी लोभ्रं शारिवाभिः शृतं जलम् ।

विवृद्धेऽपि शिशोर्दंयमतीसारं समाश्लिकम् ॥ ३५ ॥

पिष्ट्वा पटोलमूलञ्च शृङ्गवेरं वचामपि ।

विडङ्गान्यजम्बोदाश्च पिप्पली तण्डुलानि च ॥ ३६ ॥

एतान्यालोड्य सर्वाणि सुखतप्तेन वारिणा ।

आमप्रवृत्तेऽतीसारं कुमारं योजयेद्भिषक् ॥ ३७ ॥

पीडिताम्नास्थिकल्कोत्य स्वरसं मधुना सह ।

कोष्ठभेदी शिशुः शोर्णी न चिरात् स्वस्थतां व्रजेत् ॥ ३८ ॥

शान्तिपर्णी पृश्निपर्णी घोषात्वक् क्वथितं जलम् ।

क्षौद्रयुक्तं त्रिदोषघ्नं सर्वातिसारनाशनम् ॥ ३९ ॥

हरिद्राद्वययष्ट्याह्वसिंहौशक्रयवैः शृतम् ।

शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं श्वासकासवमीहरम् ॥ ४० ॥

धातकीविल्वधान्याक लोभ्रेन्द्रयवबालकैः ।

लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारघातनुत् ॥ ४१ ॥

लोभ्रेन्द्रयवधान्याक धात्रीङ्गीवेरमुस्तकम् ।

मधुना लेहयेद्दालं ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ४२ ॥

मधुसर्पिर्विडङ्गानि सरलं देवदारु च ।

पटोलकुटजारिष्ट सप्तपर्णयवानिका ॥

ज्वरं हृदिमतिसारं शमयेच्चूर्णकं त्विदम् ॥ ४३ ॥

कल्कः प्रियङ्गुकोलास्थि मधुमुस्ताञ्जनैः कृतः ।

क्षौद्रलोढः कुमारस्य हृदिदृष्ट्यातिसारनुत् ॥ ४४ ॥

बृहतीफलमूलत्वक् कृष्णाग्रन्यिकसम्भवः ।

तुगाक्षीरीयुतः काथः पौतो हन्ति शिशोर्वमिम् ।

मूर्च्छां श्वासं ज्वरं कासमतिसारञ्च पीनसम् ॥ ४५ ॥

धान्यमतिविषाशृङ्गी गजाह्वाश्लक्ष्णाचूर्णितम् ।

बालानां हृद्यतीसारं मधुना हन्ति लेहनात् ॥ ४६ ॥

क्षीविरशर्कराक्षौद्रं पीतं तण्डुलवारिणा ।

शिशोः सर्वातिसारघ्नं दृष्टहृदिज्वरनाशनम् ॥ ४७ ॥

श्लेतकमलकिञ्जल्कं सम्पिष्टं तण्डुलाम्बुना ।

मत्स्यण्डिमधुसंयुक्तं क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ ४८ ॥

विल्वमूलकषायेण लाजाशैव सशर्कराः ।

शालोद्य पाययेद्बालं हृद्यतीसारनाशनम् ॥ ४९ ॥

फलिन्यञ्जनमुस्तानां चूर्णं पीतं समाक्षिकम् ।

दृष्ट्यां हृदिमतीसारं शिशूनामुद्धतं हरेत् ॥ ५० ॥

शाम्रजम्बूप्रबालानि शालूकातिविषाणि च ।

क्षीरिणाञ्च प्रबालानि यष्टीमधुकमेव च ॥ ५१ ॥

दर्भमूलीगिरिचुक्र कथितानि जलेन तु ।

शर्करामधुसंयुक्तं दृष्ट्याच्छेदनमुत्तमम् ॥ ५२ ॥

दाडिमस्य तु वीजानि जीरकं नागकेशरम् ।

चूर्णः सशर्कराक्षौद्रो लेहस्तृष्णाविनाशनः ॥ ५३ ॥

हिङ्गुसैन्धवपालाश चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।

क्षौद्रं निवारयत्याशु शिशूनामुद्धतां दृष्टाम् ॥ ५४ ॥

शर्की समुस्तातिविषां विचूर्णं लेहं विदध्यान्मधुना शिशूनाम् ।

कासज्वरहृदिभिरर्दितानां समाक्षिकां चातिविषां तथैकाम् ॥५५

मुस्तकातिविषायासकणाशृङ्गीरजो लिङ्गन् ।

मुच्यते मधुना बालः कासैः पञ्चभिरुत्थितैः ॥ ५६ ॥

क्षीरादस्य शिशोः कासं शुष्कं दृष्ट्वा सुदारुणम् ।

माषयूषं पिबेद्वात्रो पिप्पलीवृतभर्जितम् ॥ ५७ ॥

द्राक्षां पिप्पलीशुण्ठीनां चूर्णं माक्षिकसर्पिषा ।

लीढं निवारयेच्छीघ्रं कासं पञ्चविधं शिशोः ॥ ५८ ॥

व्याघ्रीकुण्डुसञ्जात केशरैरवलेहिका ।

जम्घापि चिरजं जातं शिशोः कासं व्यपोहति ॥ ५९ ॥

धान्यं शर्करया युक्तं तण्डुलोदकसंयुतम् ।

पानमेतत्प्रदातव्यं कामश्वासापहं शिशोः ॥ ६० ॥

गुडोदकञ्च कथितं व्योषसैन्धवसंयुतम् ।

सुखोष्णं पाययेद्दालं कामरोगप्रशान्तये ॥ ६१ ॥

कुलीरशृङ्गीचूर्णञ्च मूलकस्य फलं तथा ।

युक्तोयं मधुमर्पिभ्यां लेहः श्वासापहः शिशोः ॥ ६२ ॥

कृष्णादुरालभाद्राक्षा कर्कटाख्या तुगाह्वया ।

चूर्णिता मधुमर्पिभ्यां लीढा हन्ति शिशोर्गदान् ॥

श्वासं कासं मतमकं ज्वरं वापि नियच्छति ॥ ६३ ॥

द्राक्षादुरालभा चैव पिप्पल्योऽथ हरीतकी ।

एतानि कृत्वा चूर्णानि योजयेन्मधुसर्पिषा ॥ ६४ ॥

द्विरात्रं पञ्चरात्रं वा चूर्णमेतन्निषेवितम् ।

कासः श्वासश्च बालानां तमकश्चोपशाम्यति ॥ ६५ ॥

हिङ्गुर्कर्कटशृङ्गी च गैरिकं मधुयष्टिका ।

तृटिः क्षौद्रं नागरञ्च हिक्काश्वासविनाशनम् ॥ ६६ ॥

चातुर्जातकसंयुक्तो गव्यस्य शक्ततो रसः ।

लेहोऽयं मधुना देयः हृदिप्रथमनः परः ॥ ६७ ॥

घृतप्रस्थं विपक्षव्यं गर्भं दत्त्वा च कार्षिकम् ।  
 मन्वोषं पिप्पलीमूलं चित्रको जौरकं तथा ॥ ३२७ ॥  
 पञ्चमूलं कनिष्ठन्तु रास्त्रैरण्डसमायुतम् ।  
 बलासिन्धुयवक्षारं स्वर्जिकाकृष्णजौरकम् ॥ ३२८ ॥  
 सिद्धमेतद् घृतं सद्यो निह्न्यात् सूतिकागदान् ।  
 ग्रहणीं पाण्डुरोगञ्च अर्शांसि जठरं तथा ॥  
 अग्निञ्च कुरुते दीप्तं स्त्रीणां स्तन्यस्य शोधनम् ॥ ३२९ ॥  
 इति भद्रीकटाद्यं घृतम् ।

जौरकं हृषुषा धान्यं शताह्वा वदराणि च ।  
 यवानीमेथिकाहिङ्गु पत्रिकाकासमर्दकम् ॥ ३३० ॥  
 पिप्पली पिप्पलीमूल मज्जमोदाथ वाष्पिका ।  
 चिन्नकञ्च पलांशानि तथा धान्यञ्चतुष्पलम् ॥ ३३१ ॥  
 कसेरुकं नागरञ्च यष्टीदीप्यकमेव च ।  
 गुडस्य च शतं दद्याद् घृतप्रस्थं तथैव च ॥ ३३२ ॥  
 जौराद्विप्रस्थसंयुक्तं अग्निर्मृदग्निना पचेत् ।  
 पञ्चजौरकमित्येतत् सूतिकानां प्रशस्यते ॥ ३३३ ॥  
 गर्भार्थिनीनां नारीणां हृंहणीये समारुते ।  
 विंशतिं व्यापदो योनिः श्वासं कासं स्वरक्षयम् ॥ ३३४ ॥  
 हलीमकं पाण्डुरोगं दीर्घव्यं मूत्रकृच्छ्रताम् ।  
 हन्ति पीतोन्नतकुचाः पद्मपत्रायतेक्षणाः ॥  
 उपयोगात् स्त्रियो नित्यमलक्ष्मोमलवर्जिताः ॥ ३३५ ॥  
 इति पञ्चजौरकमुडः । इति सूतिका रोगाः ।

अथ स्तनरोगनिदानमाह ।

सञ्जीरी वाप्यदुग्धी वा प्राप्य दोषः स्तनी स्त्रियाः ।  
 प्रदूथ मांसं रुधिरं स्तनरोगाय कल्पते ॥ ३३६ ॥  
 यत्करत्तं तनुस्त्रावं रुधिरामिषगन्धकम् ।

श्रीथद्विसमायुक्तं सरुजस्य पयोधरम् ॥ ३३७ ॥  
 पञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रधिं विना ।  
 लक्षणानि समानानि वाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ ३३८ ॥

अथ स्ननरोगचिकित्साभाह ।

श्रीथं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्याद्  
 यद्विद्रधावभिहितं बहुधा विधानम् ।  
 ग्रामे विदाह्नि तथैव गते च पाकं  
 तस्याः स्तनी सततमेव विनिर्दुहीत ॥ ३३९ ॥  
 जलीकोभिर्हरेद्रक्तं न स्तनावुपनायेत् ।  
 दुःखस्तना तु या नारी सा श्रीघ्नं सुस्तनी भवेत् ॥ ३४० ॥  
 लेपो विशालमूलेन हन्ति पीडां स्तनोत्थिताम् ।  
 निशाकनककल्काभ्यां लेपस्यापि स्तनार्त्तिहा ॥ ३४१ ॥  
 लेपो निहन्ति मूलं बन्ध्याकर्कोटीभवं श्रीघ्नम् ।  
 निर्वाप्य तप्तलोहं सलिले तद्वा पिबेत्तत्र ॥ ३४२ ॥  
 यष्टिर्निम्बं हरिद्रा च निर्गुण्डीधातकीसमम् ।  
 चूर्णं स्तनत्रणे देयं रोपणं कुरुते भृशम् ॥ ३४३ ॥

इति स्ननरोगचिकित्साः

अथ स्ननरोगनिदानभाह ।

गुरुविदग्धाहारैस्तु दुष्टेर्दोषैः प्रदूषितम् ।  
 क्षीरं धात्र्याः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥ ३४४ ॥  
 लवणं तनु चाम्बस्य कटुकं फेनिलं तथा ।  
 मांसधावनसङ्काशं पीतकस्य तथैव वा ॥ ३४५ ॥  
 एतत्सप्तविधं क्षीरमशुद्धं जीवकोऽव्रवीत् ।  
 करोति लवणं क्षीरं बालस्य मलनिर्गमम् ।  
 तनु क्षीरं कफं कुर्यादम्बस्य सुखपाकताम् ॥ ३४६ ॥  
 मांसधावनसङ्काशं कृदिंश्च कुरुते त्रिगोः ।

केनिलं श्वासकासन्तु मूत्रलं कटुपीतकम् ॥ ३४७ ॥  
 कषायं सलिलप्लावि स्तन्यं मासूतदूषितम् ।  
 कटुशूलवणं पीतराजिमत् पित्तसंयुतम् ॥ ३४८ ॥  
 कफदुष्टं घनं तोषे निमज्जति सपिच्छिलम् ।  
 हिलिङ्गं हृन्धजं विद्यात् सर्वलिङ्गं त्रिदोषजम् ॥ ३४९ ॥  
 अदुष्टं चाम्बुनि क्षिप्तमेकौभवन्ति पाण्डुरम् ।  
 मधुरञ्च विवर्णञ्च प्रसन्नं तत्प्रशस्यते ॥ ३५० ॥

अथ स्तन्यरोगचिकित्सासाह ।

तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलन्त्राहं पिबेत् ।  
 वातव्याधिहरं सर्पिः पीत्वा मृदु विरेचयेत् ॥ ३५१ ॥  
 वस्त्रिकर्म ततः कुर्यात् स्नेहादींश्चानिलापहान् ॥ ३५२ ॥  
 पित्तदुष्टेऽमृताभीरु पटोलं निम्बचन्दनम् ।  
 धात्री कुमारश्च पिबेत् क्वाथयित्वा सशर्करम् ॥ ३५३ ॥  
 अथवा त्रिफलोशौर निम्बं कटुकरोहिणी ।  
 शारिवादिगणैः मिद्धं घृतं पीत्वा ततोऽनु च ॥  
 पित्तघ्नं रचनं कुर्याच्छोतं चाभ्यङ्गलेपनम् ॥ ३५४ ॥  
 कफदुष्टे घृतं पीत्वा यष्टीसैन्धवसंयुतम् ।  
 रामपुष्पैः स्तनौ लिम्पेच्छिशोश्च दशनच्छदी ॥  
 सुखमेवं वमेहाल स्तीक्ष्णैर्धात्रीञ्च वामयेत् ॥ ३५५ ॥

अथ अत्यदपिलक्षणाह ।

स्तन्ये त्रिदोषसंदुष्टे शकृदासं जलोपमम् ।  
 नानावर्णरुजं चाङ्गं विवहमुपवेश्यते ॥ ३५६ ॥  
 भ्रमारोचकवम्यास्यपाकस्तृणाज्वरादयः ।  
 सूर्यत्र तं विजानीयात् क्षीरालसकसंज्ञितम् ॥ ३५७ ॥  
 बालं तत्र च धात्रीञ्च मृदुरैकैर्विरेचयेत् ॥ ३५८ ॥  
 कर्म पेयादिकञ्चैव मुस्तादि सम्प्रयोजयेत् ।



पेयादिकं क्रमं कृत्वा मुस्तादि पाययेद् दृढम् ॥ ३५८ ॥  
 धात्रीक्षीरविशुद्धार्थं मुद्गयूषरमाश्रिणी ।  
 भार्गीदारुवचापाठाः पिबेत्सातिविषाः शृताः ॥ ३६० ॥  
 पाठामूर्वा च भूनिम्बदारुशुण्ठी कलिङ्गकाः ।  
 शारिवाभृततित्ताख्याः काथः स्तन्यविशोधनः ॥ ३६१ ॥  
 हरिद्राद्यं वचाद्यं वा पिबेत् स्तन्यविशुद्धये ॥ ३६२ ॥  
 पटोलनिम्बासनदारुपाठाः मूर्वां गुडूचीं कटुरोहिणीञ्च ।  
 समागरं वा कथितञ्च तोये धात्री पिबेत् स्तन्यविशुद्धिहेतोः ३  
 इति स्तन्यविशुद्धिः

भूमिकूष्माण्डमूलं पिबति क्षीरेण या नारी ।  
 मशकंरणेव पुष्टा ह्यतिशयदग्धवती सा भवति ॥ ३६४ ॥  
 कमलस्य तण्डुलानां कल्कं क्षीरेण दधि पिबेदबला ।  
 सा भवति प्रचुरक्षीरा घनकुचयुगलापि वार्द्धक्ये ॥ ३६५ ॥  
 वनकर्पामिकेन्द्राणां मूलं मौवीरक्रेण च ।  
 विटारीकन्दस्वरमं पिबेद्वा स्तन्यवर्द्धनम् ॥ ३६६ ॥  
 पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यशुण्ठियवानिका ।  
 क्षीरके हे हरिद्रे च विडं मौवर्चलं तथा ॥ ३६७ ॥  
 एतेरेवीषधेः पिष्टैरारनालं विपाचयेत् ।  
 आमवातहरं वृथं कफघ्नं वङ्गिटीपनम् ॥ ३६८ ॥  
 वज्रकं काञ्चिकं नाम स्त्रोणामग्निप्रवर्द्धनम् ।

इति वज्रकाञ्चिकम्

स्वर्णशेफालिकापत्रं स्रङ्गीपत्रं तथैव च ।  
 चित्रकस्य च पत्राणि पत्रं शाखोटकस्य च ॥ ३६९ ॥  
 वासितं काञ्चिकास्त्रेण वातश्लेष्मगदापहम् ।  
 पत्रकाञ्चिकमाख्यातं स्त्रीणां क्षीरविवर्द्धनम् ॥ ३७० ॥  
 इति पत्रकाञ्चिकम् । इति क्षीरवर्द्धनविधिः

अलम्बुधाकणाकल्कैः सिद्धं तैलं करोति वनितायाः ।

पिबुधारणनस्यदानात् कुचद्वयं श्रीफलाकारम् ॥ ३७१ ॥

इति अलम्बुधायं तैलम् ।

श्रीपर्णीरसकल्काभ्यां तैलं सिद्धं तिलोद्भवम् ।

तत्तैलं तूलके न्यस्य स्तनयोः परिधारयेत् ॥ ३७२ ॥

पतितावुत्थितौ स्त्रीणां भवेयातां पयोधरौ ।

गजकुम्भसमाकारौ उत्पन्नौ परिमण्डली ॥ ३७३ ॥

इति श्रीपर्णीतैलम् ।

शङ्खचूर्णस्य भागौ द्वौ हरितालञ्च भागिकम् ।

शुक्तेन सह संयुक्तं लोमशतनमुत्तमम् ॥ ३७४ ॥

तैलं कुसुम्भकस्याथ स्रुहीचीरं तथैव च ।

प्रगृह्यैकत्र मतिमांश्लोमशतनमुत्तमम् ॥ ३७५ ॥

कदलीदीर्घवृन्तानां भस्मालं लवणं शमी ।

वीजं श्रीताम्बसा पिष्टं लोमशतनमुत्तमम् ॥ ३७६ ॥

कासीसतुरगगन्धा सावरगजपिप्पली विपक्वेन ।

तैलेन यान्ति वृद्धिं स्तनकर्णपालिलिङ्गानि ॥ ३७७ ॥

इति कासीसायं तैलम् ।

हरितालभाग एको भागाः पञ्चैव शङ्खचूर्णस्य ।

भागः पलाशभस्मत एतल्लेपात् कचा न स्युः ॥ ३७८ ॥

करवीरशिखादन्ती त्रीणि कोशातकानि च ।

रश्माक्षारोदके तैलं प्रशस्तं लोमशतनम् ॥ ३७९ ॥

इति करवीरायं तैलम् ।

कर्पूरभस्मातकशङ्खचूर्णं क्षारो यवानां सुमनःशिला च ।

तैलं विपक्वं हरितालमिश्रं लोमानि निर्मूलयति क्षणेन ॥ ३८० ॥

इति कर्पूरायं तैलम् । इति लोमशातनप्रकारः ।

अथ योनिकन्दनिदानमाह ।

दिवास्त्रप्रादतिक्रोधा ह्यायामादतिमैथुनात् ।  
 क्षताञ्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा ॥ ३८१ ॥  
 पूयशोणितसङ्काशो लकुचाकृतिमन्निभः ।  
 उत्पद्यते तदा योनौ नाम्ना कन्दस्तु योनिजः ॥ ३८२ ॥  
 रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकन्तु विनिर्दिशेत् ।  
 दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तत् ॥ ३८३ ॥  
 नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम् ।  
 सर्वलिङ्गसमायुक्तं मन्निपातात्मकं वदेत् ॥ ३८४ ॥

अथ योनिकन्दचिकित्सायाह ।

स्वेदयेद्वातिकं कन्दं पैत्तिकन्तु विरेचयेत् ।  
 कफजे वमनं भूयः सर्वजे सर्वमर्हति ॥ ३८५ ॥  
 त्रिफलायाः कषायेण मधुयुक्तेन सेचयेत् ।  
 प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते ॥ ३८६ ॥  
 गैरिकाञ्जनजन्तुघ्न कट्फलाम्नास्थिचूर्णितैः ।  
 पूरयेत् सततं योनिं निशाक्षोद्रसमायुतेः ॥ ३८७ ॥  
 पूरयेच्चाभयारिष्टं मध्वारिष्टमथापि वा ।  
 महामायूरमथवा वस्तू पाने प्रयोजयेत् ॥ ३८८ ॥  
 कोलभेकस्य मांसिन कन्दः शाम्यति योषिताम् ।  
 सूषिकामांससंयुक्तं तैलमातपभावितम् ।  
 अभ्यङ्गाङ्गान्ति कन्दं वा स्वेदं तन्मांससैन्धवैः ॥ ३८९ ॥  
 आखोर्मांसं सपदि बहुधा सूक्ष्मखण्डीकृतं यत्  
 तैले पाच्यं द्रवति नियतं यावदेतेन सम्यक् ।  
 तत्तैलाक्तं वमनमनिश योनिभागे दधानं  
 हन्ति व्रीडाकरभगफलं नात्र सन्देहबुद्धिः ॥ ३९० ॥  
 पिष्टं शम्बूकमांसञ्च पक्कं तित्तिडिसंयुतम् ।

श्लेपमात्रेण नारीणां योनिकन्दहरं परम् ॥ ३८१ ॥  
 घोषकस्वरसः पीतो मस्तुना च समन्वितः ।  
 योनिकन्दं निहन्त्याशु तन्नाडी चैव धूपतः ॥ ३८२ ॥  
 मद्यो व्रीडाकरं कन्दं योनेर्बहुविकारजम् ।  
 शलाकया तप्तया वा दहते कुशलो भिषक् ॥ ३८३ ॥  
 एतत्कन्दस्य निर्दिष्टं समामेन चिकित्सितम् ॥

इति बह्ममेनसङ्कलितः स्त्रीरोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ बालरोगनिदानमाह ।

त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्त्तकः ।  
 स्वास्थ्यं ताभ्यामदृष्टाभ्यां दृष्टाभ्यां रोगमन्भवः ॥ १ ॥  
 दन्तोद्भेदन्तु सर्वेषां रोगाणामपि कारणम् ।  
 विशेषाज्ज्वरविड्भेद कामर्कटिशिरोरुजः ।  
 अभिष्यन्दश्च शोथश्च विमर्षश्चापि जायते ॥ २ ॥  
 पृष्ठभङ्गे विडालानां वह्निणाञ्च शिखोद्भमे ।  
 दन्तोद्भेदे च बालानां न ते किञ्चिन्न दूयते ॥ ३ ॥  
 वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिवन्वातगुदातुरः ।  
 चामस्वरः कृशाङ्गः स्यात् बद्धविण्मूत्रमारुतः ॥ ४ ॥  
 स्त्रियो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् ।  
 दणालुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिवन् ॥ ५ ॥  
 कफदुष्टं पिबेत् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् ।  
 निर्दार्दितो जडः शूलः शुक्लाख्यः कृद्वर्नः शिशुः ॥ ६ ॥  
 इन्द्रजे इन्द्रजं रूपं सर्वजे सर्वलक्षणम् ।  
 शिशोस्तोत्रामतीव्राञ्च रोदनाल्लक्षयेद्गुजम् ॥ ७ ॥  
 सुद्ररोगे च कथिते ह्यजगत्स्यरहिपूतने ।

ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महतां ये पुरेरिताः ॥ ८ ॥  
 बालदेहेऽपि ते तद्विज्ञेयाः कुशलैः सदा ।  
 अनुबन्धे यथा व्याधिं प्रतिकुर्वीत कालवित् ॥ ९ ॥  
 यथा दोषं यथा रोगं यथोद्रेकं यथा बलम् ।  
 विभज्य देशकालादीं स्तत्र युज्वेद् भिषग् हितम् ॥ १० ॥  
 भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं महतां यज्ज्वरादिषु ।  
 कार्यं तदेव भैषज्यं तेषु दाहादिकं विना ॥ ११ ॥  
 त एव दृष्ट्वा दोषाश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ये ।  
 अतस्तदेव भैषज्यं मात्रास्तस्य कनीयसी ॥ १२ ॥  
 एकोऽधिकश्चर्मगतो विकारः कुकूणको नाम शिशोः प्रदिष्टः ।  
 नन्दिग्रहो नाम महानिहास्ति विज्ञाय तं वै शमयेद्यथावत् ॥

अथ बालरोगचिकित्सासाह ।

विडङ्गफलमात्रन्तु जातमात्रस्य भेषजम् ।  
 मासि मासि प्रयोक्तव्यं विडङ्गानां प्रवर्द्धनम् ॥ १४ ॥  
 अष्टादूर्ध्वं कुमारस्य दद्यात् कोलास्थिमात्रकम् ।  
 क्षीरान्नादः शिशोः कोलमन्नादो वदरोपमम् ॥ १५ ॥  
 क्षीरपस्त्रौषधं धात्र्याः क्षीरान्नादस्य चोभयोः ।  
 आत्मन्यन्नाशनैर्देयं मौषधं भेषजं सदा ॥ १६ ॥  
 यथारोगं स्तनौ लिम्पस्त्रौषधैः पाययेच्छिशुम् ।  
 मात्रया लङ्घयेद्वात्रीं शिशोर्नीक्तं विलङ्घनम् ॥ १७ ॥  
 सर्वं निवार्यते बाले स्तन्यं न प्रतिवार्यते ।  
 स्तन्याभावे पयः क्वागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ॥ १८ ॥  
 मृत्पिण्डेनाम्निवर्णेन क्षीरसिक्तेन सोषणा ।  
 खेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशाम्यति ॥ १९ ॥  
 दग्धेन क्वागशक्तता नाभिपाकेऽवचूर्णनम् ।  
 त्वक्चूर्णैः क्षीरिणां जापि कुर्याच्चन्दनरेणुना ॥ २० ॥

नाभिपाके निशालोध्र प्रियङ्गु मधुकैः शृतम् ।

तैलमभ्यञ्जने शस्त्रमेभिर्वा ह्यवचूर्णनम् ॥ २१ ॥

बालो यः चिराज्जातः स्तन्यं न गृह्णाति तस्य सैन्धवधात्री-  
मधुघृतपथ्या कल्केनोद्धर्षयेज्जिह्वाम् ।

कुष्ठाभया वचा ब्राह्मी कनकं चौरसर्पिषा ।

सपाठा मधुना लौढा स्तन्यदोष निवर्हणा ॥ २२ ॥

प्रियङ्गु स्वर्जिका मिन्धु मधुना लेहयेच्छिशुम् ।

क्षीरामयं निहन्त्याशु विडङ्गेन युतं कृमौन् ॥ २३ ॥

पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ।

द्विवार्त्ताकौफलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत् ॥ २४ ॥

शर्करा चौरमयुक्ता तिक्ता लौढा ज्वरं जयेत् ।

लिम्पेन्महुर्मुहुर्बालं तत्कल्केन च बुद्धिमान् ॥ २५ ॥

भद्रमुस्ताभया निम्ब पटोला मधुकैः कृतः ।

क्वाथः सोष्णस्तु बालानामशेषज्वरनाशनः ॥ २६ ॥

पलङ्कषा वचा कुष्ठं गजचर्म विषर्म च ।

निम्बस्य पत्रं माचीकं सर्पिर्युक्तन्तु धूपनम् ॥

ज्वरवेगं निहन्त्याशु बालानान्तु विशेषतः ॥ २७ ॥

इति पलङ्कषादिधूपः ।

सर्पत्वक् सर्षपारिष्टपल्लवं तेजनी वचा ।

रसो न हिङ्गुजा लोम शृङ्गी मरिचमाचिकैः ॥

धूपः सर्वग्रहघ्नोऽयं कुमाराणां ज्वरापहः ॥ २८ ॥

इति सर्पत्वगादिधूपः ।

मध्वरिष्टदलश्वेतसर्षपैर्योजितो ज्वरम् ।

बालानां शमयेद्भूपो मृतगोकुन्निरोमजः ॥ २९ ॥

षाम्बत्वक् काञ्चजम्बूत्यकषाये पादशेषिते ।

शालिसिद्धां यवागूश्च भुक्त्वा कुक्ष्यामयं जयेत् ॥ ३० ॥

समङ्गा शाल्मलीविष्टं धातकी पञ्चकेसरैः ।

पिट्टैरैर्यबागूः स्वादतीसारविनाशिनी ॥ ३१ ॥

विल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनां गजं सलोभ्रं गजपिप्पली च ।

क्वाथावलेहौ मधुना विमिश्री बाह्येषु योज्यावतिसारितेषु ॥३२

इति बालविलादि क्रावीऽवलेहश्च

नागरातिविषा मुस्ता बालकेन्द्रयवैः शृतम् ।

जलं हन्ति कुमाराणां कुक्षिरोगमसंशयम् ॥ ३३ ॥

अङ्गोटमूलधातक्यौ विल्वपेशी महीषधम् ।

क्वथितं शीतलं पेयं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ ३४ ॥

समङ्गा धातकी लोभ्रं शारिवाभिः शृतं जलम् ।

विहृष्टेऽपि शिशोर्देयमतीसारं समाच्छिकम् ॥ ३५ ॥

पिट्टा पटोलमूलञ्च शृङ्गवेरं वचामपि ।

विडङ्गान्यजमोदाश्च पिप्पली तण्डुलानि च ॥ ३६ ॥

एतान्यालोद्य सर्वाणि सुखतप्तेन वारिणा ।

आमप्रवृत्तेऽतीसारं कुमारं योजयेद्भिषक् ॥ ३७ ॥

पीडिताम्नास्थिकल्कोत्थ स्वरसं मधुना सह ।

कोष्ठभेदौ शिशुः शौर्णा न चिरात् स्वस्थतां व्रजेत् ॥३८॥

शालिपर्णी पृश्निपर्णी घोषात्वक् क्वथितं जलम् ।

क्षौद्रयुक्तं त्रिदोषघ्नं सर्वातिसारनाशनम् ॥ ३९ ॥

हरिद्राद्वययष्ट्याह्वसिंहीशक्रयवैः शृतम् ।

शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं श्वासकासवमीहरम् ॥ ४० ॥

धातकीविल्वधान्याक लोभ्रेन्द्रयवबालकैः ।

लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारवातनुत् ॥ ४१ ॥

लोभ्रेन्द्रयवधान्याक धात्रीक्षीवैरमुस्तकम् ।

मधुना लेहयेद्बालं ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ४२ ॥

मधुसर्पिर्विडङ्गानि सरलं देवदारु च ।

पटोलकुटजारिष्ट सप्तपर्णयवानिका ॥  
 ज्वरं हृदिमतिसारं शमयेच्चूर्णकं त्विदम् ॥ ४३ ॥  
 कल्कः प्रियङ्गुकोलास्थि मधुमुस्ताञ्जनेः कतः ।  
 क्षौद्रलीढः कुमारस्य हृदिदृष्ट्यातिसारनुत् ॥ ४४ ॥  
 वृहतीफलमूलत्वक् कण्ठाग्रन्यकसम्भवः ।  
 तुगाक्षीरीयुतः क्वाथः पीतो हन्ति शिशोर्वमिम् ।  
 मूर्च्छां श्वासं ज्वरं कासमतिसारञ्च पीनसम् ॥ ४५ ॥  
 धान्यमतिविषाण्डौ गजाङ्गाश्लक्ष्णचूर्णितम् ।  
 बालानां हृद्यतीसारं मधुना हन्ति लेहनात् ॥ ४६ ॥  
 क्षीवैरशर्कराक्षौद्रं पीतं तण्डुलवारिणा ।  
 शिशोः सर्वातिसारघ्नं तटहृदिज्वरनाशनम् ॥ ४७ ॥  
 श्वेतकमलकिञ्चल्कं सम्पिष्टं तण्डुलाश्वना ।  
 मत्स्यण्डिमधुसंयुक्तं क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ ४८ ॥  
 विष्वमूलकषायेण लाजाश्वैव शशर्कराः ।  
 आलोद्य पाययेद्दालं हृद्यतीसारनाशनम् ॥ ४९ ॥  
 फलिन्यञ्जनमुस्तानां चूर्णं पीतं समाक्षिकम् ।  
 दृष्ट्यां हृदिमतीसारं शिशूनामुद्धतं हरेत् ॥ ५० ॥  
 आस्रजम्बूप्रवालानि शालूकातिविषाणि च ।  
 क्षीरिणाञ्च प्रवालानि यष्टीमधुकमेव च ॥ ५१ ॥  
 दर्भमूलीगिरिचुक्र क्वाथितानि जलेन तु ।  
 शर्करामधुसंयुक्तं दृष्ट्याक्लिदेनमुत्तमम् ॥ ५२ ॥  
 दाडिमस्य तु वीजानि जीरकं नागकेशरम् ।  
 चूर्णः शशर्कराक्षौद्रो लेहस्तृष्णाविनाशनः ॥ ५३ ॥  
 हिङ्गुसैन्धवपालाश चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।  
 लौढं निवारयत्याश शिशूनामुद्धतां दृषाम् ॥ ५४ ॥  
 यक्षीं समुस्तातिविषां विचूर्ण्य लेहं विदध्यान्मधुना शिशूनाम् ।



कासञ्चरुद्धिभिर्दितानां समाक्षिकां चातिविषां तथै

मुस्तकातिविषायासकणाशुङ्गीरजो लिङ्गन् ।

मुच्यते मधुना बालः कासैः पञ्चभिरुत्थितैः ॥ ५६ ॥

क्षीरादस्य शिशोः कामं शुष्कं दृष्ट्वा सुदारुणम् ।

माषयूषं पिवेद्वात्रौ पिप्पलीवृतभर्जितम् ॥ ५७ ॥

द्राक्षां पिप्पलीशुण्ठीनां चूर्णं माक्षिकसर्पिषा ।

लीढं निवारयेच्छोघ्नं कासं पञ्चविधं शिशोः ॥ ५८ ॥

व्याघ्रीकुसुमसञ्जात केशरैरवलेहिका ।

जम्भापि चिरजं जातं शिशोः कामं व्यपोहति ॥ ५९ ॥

धान्यं शर्करया युक्तं तण्डुलोटकर्मयुतम् ।

पानमेतत्प्रदातव्यं कामश्वासापहं शिशोः ॥ ६० ॥

गुडोटकञ्च कथितं व्योषसैन्धवसंयुतम् ।

सुखोष्णं पाययेद्बालं कासरोगप्रशान्तये ॥ ६१ ॥

कुलीरशुङ्गीचूर्णञ्च मूलकस्य फलं तथा ।

युक्तोयं मधुमर्पिभ्यां लेहः श्वासापहः शिशोः ॥ ६२ ॥

कृष्णादुरालभाद्राक्षा कर्कटाख्या तुगाह्वया ।

चूर्णिता मधुमर्पिभ्यां लीढा हन्ति शिशोर्गदान् ॥

श्वासं कामं सतमकं ज्वरं वापि नियच्छति ॥ ६३ ॥

द्राक्षादुरालभा चैव पिप्पल्योऽथ हरीतकी ।

एतानि कृत्वा चूर्णानि योजयेन्मधुसर्पिषा ॥ ६४ ॥

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा चूर्णमेतन्निपेवितम् ।

कासः श्वासश्च बालानां तमकश्चोपशाम्यति ॥ ६५ ॥

हिङ्गुर्कर्कटशुङ्गी च गैरिकं मधुयष्टिका ।

द्रुतिः क्षौद्रं नागरश्च हिङ्गाश्वासविनाशनम् ॥ ६६ ॥

चातुर्जातकसंयुक्तो गव्यस्य शकृतो रसः ।

लेहोऽयं मधुना देयः हृदिप्रथमनः परः ॥ ६७ ॥

नागरं पिप्पलीपाठा भार्गी च मरिचानि च ।  
 लेहोऽयं मधुना कास श्लेष्महृदिनिसूदनः ॥ ६८ ॥  
 निशाकृष्णाश्लनं लाजा शृङ्गीमरिचमाक्षिकैः ।  
 लेहः शिशोर्विधातव्यः हृदिंकासरुजापहः ॥ ६९ ॥  
 पत्रैर्वदरचाङ्गेरौ काकमाचौकपित्तजैः ।  
 शिशोः रुग्न्म्यतीसार नाशनं मूर्धलेपनम् ॥ ७० ॥  
 भ्राम्नास्थिलाजसिन्धुसैः लेहश्चोद्रेण हृदिनुत् ।  
 शिशोर्यश्चुषणं पीतं बीजपूररसेन वा ॥ ७१ ॥  
 जम्बुकतिन्दुकानाञ्च पुष्पाणि च फलानि च ।  
 घृतेन मधुना लीढ्वा मुच्यते हिक्या शिशुः ॥ ७२ ॥  
 पिप्पलीमधुकानाञ्च चूर्णं समधुशर्करम् ।  
 रसेन मातुलुङ्गस्य हिक्काहृदिनिवारणम् ॥ ७३ ॥  
 चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजितम् ।  
 हिक्कां प्रशमयेत् क्षिप्रं हृदिं चातिचिरोत्थिताम् ॥ ७४ ॥  
 सुवर्णगैरिकस्यापि चूर्णानि मधुना सह ।  
 लीढ्वा सुखमवाप्नोति क्षिप्रं हि हृदिदितः शिशुः ॥ ७५ ॥

अथ निदानमाह ।

विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनो वस्तिशीर्षजः ।  
 पद्मवर्णो महापद्मो रोगो दोषत्रयोद्भवः ॥ ७६ ॥  
 शङ्खाभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् ॥ ७७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पटोलं त्रिफलारिष्टं हरिद्रां त्रिफलां पिबेत् ।  
 उतविस्फोटवीसर्पं ज्वराणां शान्तये शिशुः ॥ ७८ ॥  
 गारिवोत्पलकङ्कार भद्रश्रीमुस्तचन्दनैः ।  
 रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा यष्टीमधुकसर्षपैः ॥  
 कुमारणां प्रशस्तोऽयं लैपो वीसर्पनाशनः ॥ ७९ ॥

अभ्यङ्गविषये कार्यं बालानां पद्मकं घृतम् ।  
 विस्फोटरोगे निर्दिष्टं नात्र कार्य्या विचारणा ॥ १  
 न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थ प्लक्षवेतसजम्बुजैः ।  
 त्वग्भिर्यष्ट्याह्नमस्त्रिंशत् चन्दनोशीरपद्मकैः ॥ ८१ ॥  
 श्लक्ष्णपिष्टैः यथालाभं शिशोः कार्य्यं प्रलेपनम् ।  
 सदाहरागविस्फोटवेदनाव्रणशान्तये ॥ ८२ ॥  
 गृहधूमनिशाकुष्ठ सर्जकेन्द्रयवैः शिशोः ।  
 चन्दनोशीरपद्मैश्च सिंघापामाविचर्चिनुत् ॥ ८३ ॥  
 वचाकुष्ठविडङ्गानां कोष्णक्वाथावगाहनम् ।  
 कच्छूविचर्चिकाकण्डू दद्दुभिमुच्यते शिशुः ॥ ८४ ॥  
 तिलतण्डुलयोर्नाडी मूलाभ्यां लेपनाद्द्रुतम् ।  
 बालानां ब्राह्मणीयष्टी रोगः शाम्यति साम्प्रतम्  
 कणोषणसिताचीद्रसूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतैः ।  
 मूत्रग्रहे प्रदातव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥ ८५ ॥  
 घृतेन हिङ्गुविश्वैला हिङ्गुभार्गीरजो लिहन् ।  
 अनानाहं वातिकं शूलं हन्यात्तोयेन वा शिशोः ॥  
 पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतचीद्रपरिप्लुतम् ।  
 रुदते व्रस्यते वापि लेहं दद्यात् सुखावहम् ॥ ८६ ॥  
 कुङ्कुन्दरमलो माषा हरिद्रा विल्वपत्रकम् ।  
 इन्द्रं शिरोषपत्रञ्च धूमेनैतन्नयोजितम् ॥  
 निहन्ति रोदनं रात्रौ बालस्याशु न संशयः ॥ ८७ ॥

अथ कुकूष्कनिदानमाह ।

कुकूष्कः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि ।  
 जायते सरुजं नेत्रं कण्डूरं प्रसवेन्मुहुः ॥ ८० ॥  
 शिशोः कुर्यात्तलाटाच्च कूटुनासावघर्षणम् ।  
 न शक्नोऽर्कप्रभां द्रष्टुं न चाशुन्धीलनक्षमः ॥ ८१ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

ब्रह्मगोशक्ततोष्येण कुकूणं स्वेदयेत्ततः ॥ ८२ ॥  
 माटस्तन्यकटुस्रेहकाञ्चिकैर्भाषितो जयेत् ।  
 स्वेदाद्दीपशिखातप्तो नेत्रामयमलक्तकः ॥ ८३ ॥  
 द्विनिशालोभ्रयध्याङ्ग रोहिणी निम्बपङ्कवैः ।  
 कुकूणके हिता वर्त्तिः पिष्टैस्ताम्बरजोऽन्वितैः ॥ ८४ ॥  
 त्रिकं लोभ्रपुनर्नवे च समृङ्गवेरं वृहतीद्वयञ्च ।  
 नेपनं श्लेष्महरं सुखोष्णं कुकूणके कार्य्यमुदाहरन्ति ॥ ८५ ॥  
 षं समृङ्गं समनःशिलालं करञ्जवीजञ्च सुपिष्टमेतत् ।  
 र्दितानामथ वर्त्मनान्तु श्रेष्ठं शिशूनां नयने विदध्यात् ॥ ८६ ॥  
 खरसं वृहदारस्य मात्तिकेन समन्वितम् ।  
 प्राथमोतनेन बालानां कुकूणामयनाशनम् ॥ ८७ ॥  
 क्मिप्लालशिलादावीं लाक्षागैरिककाञ्चिकैः ।  
 चूर्णाञ्जनं कुकूणे स्याच्छिशूनां पोथकीषु च ॥ ८८ ॥  
 मनःशिलाशङ्खनाभिः पिप्पल्योऽथ रसाञ्जनम् ।  
 वर्त्तिः चौद्रेण संयुक्ता बालसर्वाच्चिरोगनुत् ॥ ८९ ॥

इति कुकूणकचिकित्सा ।

अथ परिगर्भिकनिदानसाह ।

मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि ।  
 कासाग्निसादवमथु तन्द्राकाश्याऽरुचिभ्रमैः ॥ १०० ॥  
 तुद्यते कौष्टवृहदा च तमाहुः पारिगर्भिकम् ।  
 रोगं परिभवास्थञ्च युञ्ज्यात्तत्राग्निदीपकम् ॥ १०१ ॥

तस्य चिकित्सासाह ।

पारिगर्भिकरोगे तु युज्यते वङ्गिदीपनम् ॥ १०२ ॥

अथ तालुकण्टकनिदानसाह ।

तालुमध्ये क्षफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।

तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥ १०३ ॥  
 तालुपातः स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शक्नुवम् ।  
 वृद्धचिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥ १०४ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

तालुपाके यवचारं मधुना प्रतिसारणम् ॥ १०५ ॥  
 हरौतकीवचाकुष्ठं कल्कं मात्तिकसंयुतम् ।  
 पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥ १०६ ॥  
 शारिवातिललोभाणां काषायो मधुकस्य च ।  
 विस्त्राविते मुखे शस्तो धावनार्थं शिशोः सदा ॥ १०७ ॥  
 मुखपाके तु बालानामाम्त्रसारमयो रजः ।  
 गैरिकं क्षौद्रसंयुक्तं भैषजं सरसाञ्जनम् ॥ १०८ ॥  
 अश्वत्थत्वग्दलक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ।  
 दार्वीयध्याभयाजाजी पत्रक्षौद्रैस्तथा परम् ॥ १०९ ॥  
 गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।  
 रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥ ११० ॥  
 शङ्खयष्ट्यञ्जनैस्त्रुणं शिशूनां गुदपाकनुत ॥ १११ ॥  
 गोजिह्वादन्तकालेपः पेयं वा सितचन्दनम् ।  
 शङ्खसौवीरयष्ट्याह्वैर्लेपो देयोऽहिपूतने ॥ ११२ ॥  
 गुदपाकोक्तटे कुर्याद्रक्तस्त्रावं जलीकसा ॥ ११३ ॥

अथ पञ्चाक्षरोगनिदानसाह ।

दुष्टं मलादिभिर्मातुः स्तन्यं संपिबतः शिशोः ।  
 यदा हि कुपितं पित्तं गुदं समभिधावति ॥ ११४ ॥  
 तदा सञ्जायते तत्र जलीकोदरसन्निभः ।  
 व्रणः सदाह आरक्तो ज्वरकासकरः परः ॥ ११५ ॥  
 करोति पीतकृच्छापि वर्चः स्तम्भं भवेदपि ।  
 व्रणः पञ्चाक्षको नाम व्याधिः परमदारुणः ॥ ११६ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

तत्र संपातयेद्युक्त्या जलीकस उदारधीः ।  
 क्षीरद्वन्द्वकषायेण किञ्चिदुष्णेन धावयेत् ॥ ११७ ॥  
 पिष्ट्वा मधुरकं वापि लेपः पश्चात्तके हितः ।  
 चन्दनं शारिवे द्वे च शङ्खनाभिसमायुतम् ॥  
 पश्चात्तके प्रलेपोऽयमेषां लेहश्च शस्यते ॥ ११८ ॥  
 अशनस्य तु पुष्पाणि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।  
 गुटिकां कारयेद्द्वैद्यस्तां च भक्तस्य वारिणा ॥  
 एतां पश्चात्तके दद्याद्दालेषु मतिमान् भिषक् ॥ ११९ ॥  
 अलम्बुषा जटाकल्कः सर्जचूर्णसमन्वितः ।  
 बहुधा कटुतैलेन मिश्रयित्वा च पाचितम् ॥  
 मन्दद्यात्तन्तुलीभावं गते विच्छा प्रलेपनम् ॥ १२० ॥  
 अभ्यज्य तिलतैलेन सर्जचूर्णावचूर्णिताम् ।  
 विच्छिन्नश्चेत् स्थिरैरण्डवीजाभ्याञ्च प्रलेपनात् ॥ १२१ ॥  
 आमलक्याः पलान्यष्टौ गोमूत्रे मस भावयेत् ।  
 भावयित्वातपे पश्चाद्द्विक्त्रिंशत्प्रशाम्यति ॥ १२२ ॥  
 मरिचं नवनीताद्यं शोथघ्नं भक्तयेच्छिशुः ।  
 मुस्ताकूष्माण्डवीजानि भद्रदारुकलिङ्गकान् ॥  
 पिष्ट्वा तोयेन लेपोऽयं शोथघ्नः परमः शिशोः ॥ १२३ ॥  
 अम्लकाञ्चिकसम्पिष्टं शतपुष्पा ससैन्यवम् ।  
 कुष्ठं स्नेहं तदत्युष्णं लोमशोदत्तनं शिशोः ॥ १२४ ॥  
 मसूरं गुह्यपानीये विरसं वाथ पेपितम् ।  
 सनिशं वाथवा तद्दद्यवचूर्णं शिशोर्हरेत् ॥ १२५ ॥

अथ अन्वद्रीगविशेषाणां निदानमाह ।

शङ्खलीग्रहपादो यः स्यात्स्यान्भक्तं निवेश्य तत् ।  
 क्तमूर्त्तार्थभूभागे जानुभ्यां धरणीं गतः ॥

तण्डुलीत्याय यः खादेत् स शय्यामूत्रणं त्यजेत् ॥ १२१ ॥

अथ तस्य चिकित्सासाह ।

कृतमूत्रार्थभूभागे मृदं भृष्टा तुषोदके ।

संचूर्णं मधुसर्पिभ्यां लीढ्वा तल्पविमूत्रणम् ॥

न करोति नरो जातु भृष्टमेनं निरन्तरम् ॥ १२७ ॥ .

इन्द्रगोपं समिद्धार्थं मधुसर्पिः समायुतम् ।

पक्वं कच्छपतैले तु पुष्ट्यायुर्वलवर्द्धनम् ॥ १२८ ॥

अथ निदानसाह ।

कपालयोनिना दुष्टा गर्भस्तस्याश्च जायते ।

सवर्णो निर्व्यथः शोथ स्तं विद्यादुपशीर्षकम् ॥ १२९ ॥

यथा दीषोद्भवं विद्यात्पिडिकार्वुदविद्रधीन् ।

अथ चिकित्सासाह ।

उपशीर्षं नावनं शस्तं वातव्याधिचिकित्सितम् ।

पक्वे विद्रधिवत्तस्मिन् क्रमं कुर्याद्यथोदितम् ॥ १३० ॥

व्योषशिवोश्रारजनीकल्कं वा पीतमथ पयसा ।

हनुर्निषिक्तं कुरुते पाण्डुताबलस्य चाभ्यस्तम् ॥ १३१ ॥

स्रोतःसु कफरुद्धेषु शिशोः शीतादिरचनात् ।

ज्वरेऽरुचौ प्रतिश्याये कासश्चसनसम्भवे ॥ १३२ ॥

प्रशुष्यति यदा बालः स्वस्थः स्निग्धमुखेक्षणः ।

पञ्चकोलकतिक्तानां चूर्णं मधुघृतं युतम् ॥

तदा तस्य प्रयोक्तव्यं ज्वरारुच्यादिशान्तये ॥ १३३ ॥

सैन्धवं व्योषशार्ङ्गं पाठागिरिकरञ्जकान् ।

शुष्यते मधुसर्पिभ्यां गुडूच्यादिश्च योजयेत् ॥ १३४ ॥

यदा तु दुर्बलीबालः क्षुधया पीडितोऽग्निवान् ।

विदारौकन्दगोधूम यवचूर्णं घृतप्लुतम् ॥

पाययेदनु च क्षीरं शृतं समधुशर्करम् ॥ १३५ ॥

अथ निदानमाह ।

दन्तमूलाश्रितो वायुर्दन्तवेष्टान् विशोषयन् ।  
यदा शिशोः प्रकुपितो नोत्तिष्ठन्ति तदा द्विजाः ॥ १३६ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

दन्तपालिन्तु मधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।  
धातकीपुष्पपिप्पल्योर्धात्रीफलरसेन वा ॥ १३७ ॥  
लावतित्तिरिवल्लूररजः पुष्परसप्लुतम् ।  
द्रुतं करोति बालानां दन्तकेसरवन्मुखम् ॥ १३८ ॥

अथ अकालदन्तोत्पातलक्षणमाह ।

दन्तोत्पातभवे रोगे न बालमतिपीडयेत् ।  
पाते दन्ते हि शाम्यन्ति स्वयं तद्दन्तका गदाः ॥ १३९ ॥  
मद्यो जातस्य दृश्येत यस्य दन्तस्य सम्भवः ।  
तं बालं राक्षसं विद्यात् सर्वलोकभयावहम् ॥  
अचिरिणैव कालेन माता तस्य विनश्यति ॥ १४० ॥  
एकमासे द्विमासे च त्रिमासे दन्तदर्शनात् ।  
पिता तस्य विनश्येत वैवस्वतममोहि मः ॥ १४१ ॥  
चतुर्थे भ्रातरं हन्याद्यदा दन्तस्य दर्शनात् ।  
मासे तु पञ्चमे हन्यान्भ्रातरं भ्रातरं तथा ॥ १४२ ॥  
षष्ठे मासे तु दन्तस्य दर्शनं हि यदा भवेत् ।  
मातापित्नोर्धनञ्चैव नष्टं भवति निश्चितम् ॥ १४३ ॥  
सप्तमे यदि दृश्येत दन्तानां हि समुद्भवः ।  
शिशोर्वा तपते चैव दासी दासान् गुरुंस्तथा ॥ १४४ ॥  
अष्टमे नवमे चैव दशमैकादशे तथा ।  
द्वादशे त्रयोदशे चैव तथा चैव चतुर्दशे ॥  
दन्ताञ्चैव हि दृश्यन्ते तदा दन्ताः शभावहाः ॥ १४५ ॥



अथ प्रायश्चित्तम् ।

सदन्तो जायते बालो जातेऽप्यस्य द्विजोद्भवः ।

कुर्वन्ति तस्मिन्नुत्पाते शान्तिं च द्विजजातयः ॥ १४६ ॥

शिशुं सदक्षिणं दद्यान्नैगमेश्च पूजयेत् ।

वत्सस्य मधुलाजानां प्राञ्जुखं दधिदीपयोः ॥

चुम्बेत्कुमारं त्रीन्वारान् प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥ १४७ ॥

नौकामारोहयेद्बालं सह धात्रया गजोत्तमम् ।

भोजयेद्भोजनं धात्रीं सर्पिषा पयसाऽथवा ॥ १४८ ॥

इति अकालदन्तोत्पातशान्तिप्रकरणम् ।

अथ निदानमाह ।

रूक्षाशिनो हि बालस्य चालयत्यनिलः शिराः ।

हन्वोः शय्याप्रसुप्तस्य दन्तैः शब्दं करोत्यतः ॥ १४९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

कर्कटशाकविपकं क्षीरेण चरणतललेपनादचिरात् ।

दन्तदंष्ट्रागत शब्दं शमयति बहुधैव दृष्टमिदम् ॥ १५० ॥

योषिद्भ्रूवो वत्सरादूर्ध्वं बालो नो याति दोषताम् ।

मन्दाग्निर्बहुविण्मूत्रो दृश्यमानास्थिपञ्जरः ॥ १५१ ॥

शुष्कः स्थिरमहद्रोगः पूर्वन्तं मृदु शोध्य च ।

कृष्णास्थिहृत्ययो मांसं वस्ती स्नेहं च योजयेत् ॥ १५२ ॥

पादकल्कोऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत् ।

घृतं पेयं कुमाराणां पुष्टिकृद्बलवर्द्धनम् ॥ १५३ ॥

इति अश्वगन्धाद्यं घृतम् ।

रास्नाश्वगन्धा काकोली पयस्यामुद्गपर्णिभिः ।

विडङ्गजीरकाभ्याश्च घृतमृषभकेन च ॥

शिशून्तमाङ्गनिर्यूहे सिद्धं पुष्टिविवर्द्धनम् ॥ १५४ ॥

इति रास्नाद्यं घृतम् ।

गीरीयष्टीवचालोभ्रं पथ्यीं राजादनं सिता ।  
 वन्दनं पद्मकं लाक्षा सपद्मं कुमुदोत्पलम् ॥ १५५ ॥  
 त्रीवकर्षभकौ मेदा काकोलीशारिवाहयम् ।  
 पञ्चत्वग्दशमूलास्यु क्षीरे प्रस्थं घृतं पचेत् ॥ १५६ ॥  
 प्रीजितं पित्तवीसर्पं मुखपाके ग्रहार्त्तिषु ।  
 ग्रस्तं गौर्यादिकं नाम बालानां सर्वरोगनुत् ॥ १५७ ॥

इति गौर्याद्यं घृतम् ।

लाक्षाकुष्ठविडङ्गानि सरलं रजनीहयम् ।  
 सूक्ष्मैलापद्मकं लोभ्रं पद्मकं नागकेशरम् ॥ १५८ ॥  
 दधित्यतुत्यशैरीष शैरेयोद्दालपत्रकम् ।  
 घृतप्रस्थं पचेदैतैर्यावत्पाकञ्च गच्छति ॥ १५९ ॥  
 कीटासुसर्पदष्टेषु स्फोटेषु विविधेषु च ।  
 विसर्पेषु कुमाराणां लूतामूत्रकतेशु च ॥  
 गण्डमालासु नारीषु सर्पिरेतद्यथामृतम् ॥ १६० ॥

इति लाक्षाद्यं घृतम् ।

अजाक्षीरसमं सर्पिश्चाङ्गेरी खरसाढके ।  
 समङ्गाधातकीलोभ्रं कपित्थोत्पलसैन्धवैः ॥ १६१ ॥  
 सथोषकुष्ठविल्वाब्दैः पिष्टैः प्रस्थोन्मितं घृतम् ।  
 पचेद् ग्रहण्यतीसारान् हन्ति पथ्यभुजः शिशोः ॥ १६२ ॥

इति चाङ्गेरीघृतम् ।

पाठामतिविषां कुष्ठं सरलं देवदारु च ।  
 तेजोवतीं द्विपिप्पल्यौ चित्रकं विश्वभेषजम् ॥ १६३ ॥  
 उभे हरिद्रे सरलं फलानि कुटजस्य च ।  
 गण्डीरीमजमोदाश्च विडङ्गं कटुरोहिणीम् ॥ १६४ ॥  
 वचां सर्पसुगन्धाश्च श्रेयसीं मरिचानि च ।  
 मातुलुङ्गस्य मूलानि दाडिमस्य रसेन तु ॥ १६५ ॥

श्लक्ष्णपिष्टानि संयोज्य क्षीरे सर्पिर्विपाचयेत् ।  
 मृद्वग्निर्यः कुमारः स्यात् कृमिकोष्ठश्च यो भवेत् ॥ १६५ ॥  
 अरोचकगृह्येतश्च तथा यश्चातिसार्यते ।  
 एतत्सर्पिः प्रयोक्तव्यं कुमारो बलवान् भवेत् ॥ १६७ ॥  
 पाण्डुरोगाश्च गुल्माश्च तथा श्वयथुसञ्चयात् ।  
 कृशभावाश्च दैन्याश्च स्वरभेदास्तथैव च ॥ १६८ ॥  
 प्रज्वालावर्णभेदाश्च क्षिप्रमेव विमुच्यते ।

इति पाठाद्यं वृत्तं

सिद्धार्थकवचान्नाक्षी शङ्खपुष्पीपुनर्नवा ।  
 पयस्या मधुयष्ट्याह्व कटुतैलफलत्रयम् ॥ १६९ ॥  
 शारिवे रजनीपाठा भृङ्गदारुसुवर्चला ।  
 मञ्जिष्ठात्रिफलाश्यामा हृषपुष्पं सगैरिकम् ॥ १७० ॥  
 एभिः पक्त्वा घृतप्रस्थं सम्यङ्मन्त्राभिमन्वितम् ।  
 दिमासं गर्भिणीनारी षण्मासानुपयोजयेत् ॥ १७१ ॥  
 सर्वज्ञं जनयेत्पुत्रं सर्वाभयविवर्जितम् ।  
 न ग्रहैरभिभूयेत बलवर्णान्वितः सुखी ॥ १७२ ॥  
 अस्य प्रयोगात् कुक्षिस्थः स्फुटवाग् व्याहरत्यपि ।  
 योनिदुष्टाश्च या नार्यः शुक्रदुष्टाश्च ये नराः ॥ १७३ ॥  
 बन्ध्यापि लभते पुत्रं शूरं पण्डितमानिनम् ।  
 खञ्जगद्गदमूकत्वं पानादेवापकर्षति ॥ १७४ ॥  
 सप्तरात्रिप्रयोगेण नरः श्रुतिधरो भवेत् ।  
 नाग्निर्दहति तद्देश्म न वज्रमपहन्ति च ॥  
 न तत्र म्रियते वालो यत्रास्ते सोमसंघ्नकः ॥ १७५ ॥  
 फलत्रयमत्र द्राक्षाकाश्लथ्यपहृषकाणि ॥

इति सोमघृतं

वचाकुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि वा ।

शारिवासैन्धवं चैव पिप्पलीष्टतमष्टमम् ॥ १७६ ॥

मेध्यं घृतमिदं सिद्धं पातय्यं मासमेव च ।

दृढश्रुतिः क्षिप्रमेधाः कुमारो बुद्धिमान् भवेत् ॥ १७७ ॥

न पिशाचा न रक्षांसि न दैत्या न च मानवाः ।

धाधन्ते च कुमाराणां पिवतामष्टमङ्गलम् ॥ १७८ ॥

इति अष्टमङ्गलघृतम् ।

शङ्खपुष्पीवचा ब्राह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह ।

द्राक्षा सशर्करा शुण्ठी जीवन्ती जीवकं बला ॥ १७९ ॥

शटी दुरालभा विष्वं दाडिमं सुरसा तथा ।

मुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली ॥ १८० ॥

एषां कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कषाये कण्टकार्य्याश्च चौरं तस्माच्चतुर्गुणम् ॥ १८१ ॥

एतत्कुमारकल्याणं घृतरत्नं सुखप्रदम् ।

बलवर्णकरं धन्यं कोष्ठाग्नेरतिवर्द्धनम् ॥ १८२ ॥

हायासर्वग्रहाऽलक्ष्मी क्षमिदन्तगदापहम् ।

सर्वबालामयहरं दन्तोद्भेदे विशेषतः ॥ १८३ ॥

वसामज्जाथवा तैलमेभिरेव विपाचितम् ।

पूर्वार्थक्यथा शाम्ये हेशकालोपपादितम् ॥ १८४ ॥

इति कुमारकल्याणकं घृतम् ।

खदिरार्जुनतालीस कुष्ठस्यन्दनजे रसे ।

सचौरं साधितं सर्पिः श्वयथुश्च नियच्छति ॥ १८५ ॥

इति खदिरायं घृतम् ।

वराहस्य, सिद्धार्थकवचापयस्याब्राह्मणपामार्गशतावरीशां-  
शपिप्पलीकुष्ठसैन्धवैः सिद्धं सर्पिः पातुं प्रयच्छति । सिद्धार्थ-  
यं घृतम् ।

रात्रादस्य, मधुकवचात्रिफलासिद्धम् । इति मधुकाव्यघृतम् ।

अन्नादस्य, द्विपञ्चमूलीचौरतगरभद्रदारुमरिचविडङ्ग  
कद्राक्षासिद्धम् । तेन बालस्यारोग्यबलमेधायुषि भवति  
इति द्विपञ्चमूलाद्यं घृतम् ।

वचाद्विद्वहतीपाठा कटुकातिविषाघ्नैः ।

मधुरैश्च घृतं सिद्धं शस्तं दशनजम्बनि ॥ १८६ ॥

इति वचाद्यं घृतम्

श्यामाजयासतिक्लानां पुष्याणां क्वाथसाधितम् ।

यष्टीगर्भं घृतं पीत्वा कासश्वासौ जयेच्छिशुः ॥

रक्तपित्तं पिपासाञ्च मूर्च्छां निरवशेषतः ॥ १८७ ॥

इति श्यामाद्यं घृतम्

नागरं सुवहाभार्गी नैचुलानि फलानि च ।

कल्कैरक्षसमैरेतैः प्रस्थाङ्गं सर्पिषः पचेत् ॥ १८८ ॥

द्विगुणेन जलेनैव जीर्णाहारः पिवेन्नरः ।

घृतमेतन्निहन्त्याशु कासश्वासापतन्त्रकान् ॥ १८९ ॥

इति नागराद्यं घृतम्

चौरहयं देवदारु विश्वाजाजी सदीप्यकम् ।

ग्रन्थिकं पिप्पलीतिक्ता द्रव्यैरेतैः समैर्घृतम् ॥ १९० ॥

इति चौरहयाद्यं घृतम्

मौवौरदधिमद्यैश्च कल्कैरेतैः पचेद्भिषक् ।

प्रयुक्तं हन्ति तत्सर्पिः शिशोः परिभवाख्यकम् ॥ १९१ ॥

इति चौरहयाद्यं घृतम्

विभीतकं वचा कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।

एभिः तैलं विपक्वान्तु बालानां पूतिकर्षके ॥ १९२ ॥

इति विभीतकाद्यं तैलम्

लाक्षारससमं तैलं सिद्धं मस्तुचतुर्गुणम् ।

रास्त्राचन्दनकुष्ठाब्द वाजिगन्धानिशा युतैः ॥ १९३ ॥

शताह्वा दारुकुष्ठाह्न मूर्वातिक्ताहरेणुभिः ।

त्रालानां ज्वररक्षोघ्न मभ्यङ्गाह्नलवर्णकत् ॥ १८४ ॥

इति लाक्षाद्यं तैलम् । इति बालकरोमचिकित्सा ।

अथ बालग्रहनिदानमाह ।

क्षणादुद्विजते बालः क्षणात्तस्यति रोदिति ।

नखैर्दन्तैर्दारयति धात्रीमात्मानमेव च ॥ १८५ ॥

ऊर्ध्वं निरोचते दन्तान् खादेत् कूजति जृम्भते ।

भ्रुवौ क्षिपति दृष्टीष्ठः फेनं वमति चामकत् ॥ १८६ ॥

क्षामोऽपि निशि जागर्त्ति शूलाङ्गी भिन्नविट् स्वरः ।

मांसशोणितगन्धश्च नचाश्नाति यथा पुरा ॥ १८७ ॥

सामान्यग्रहजुष्टानां लक्षणं समुदाहृतम् ।

अथ बालग्रहजुष्टचिकित्सामाह ।

रसोननिम्बपत्राणि जतुवंशावलेखनम् ।

सिद्धार्थनिम्बपत्राणि वंशद्यग् जतुना सह ॥ १८८ ॥

सर्पनिर्मोककोशानि निर्मात्यं गौरसर्षपाः ।

धूपत्रयं ससर्षिष्क मेतत्सर्वग्रहापहम् ॥ १८९ ॥

दोषिव्याघ्राहिसिंहर्क्षचर्मभिर्घृतमिश्रितैः ।

पृत्तिकरञ्जमिद्धार्थवचाभक्तातदीप्यकैः ॥

सकुष्ठैः सघृतैर्धूपैः सर्वग्रहविमोक्षणः ॥ २०० ॥

काकजङ्गामलाश्वेताकपित्तघ्नीरपादिकैः ।

सकरञ्जकदम्बैश्च धूपं स्नातस्य वाचरेत् ॥ २०१ ॥

अथ स्कन्दग्रहजुष्टनिदानमाह ।

एकनेत्रस्य गात्रस्य स्त्रावः स्पन्दनकम्पनम् ।

शर्षपेष्ट्या निरोक्षेत रक्तः सः रक्तगन्धिकः ॥ २०२ ॥

दन्तान् खादति विस्रस्तः स्तन्यं नवाभिनन्दति ।

स्कन्दग्रहगृहीतानां रोदित्वात्तमेव च ॥ २०३ ॥

अथ स्कन्दग्रहजुष्टचिकित्साभाष्यम् ।

स्कन्दोपग्रहजुष्टानां कुमाराणाञ्च शस्यते ।

वातघ्नद्रुमपत्राणां निष्कृथः परिषेचने ॥ २०४ ॥

तेषां मूलेन सिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

सर्वगन्धसुरामण्ड कैट्यर्वावापमिथ्यते ॥ २०५ ॥

देवदारुणि रास्त्रायां मधुरेषु गणेषु च ।

सिद्धं सर्पिश्च सत्तौरं पानमस्त्रे प्रदापयेत् ॥ २०६ ॥

सर्षपाः सर्पनिर्मोको वचाकाकादनीष्टतम् ।

उष्ट्राजाविगवां वापि रोमाण्युहूपनं शिशोः ॥ २०७ ॥

रक्तानि माल्यानि तथा पताका रक्ताश्च गन्धा विविधाश्च भक्ष्याः ।

अगृह्य च देवाय वलिर्निवेद्यः सकुक्कटः स्कन्दग्रहे हित इयम् ॥

स्नानं त्रिरात्रं निशि चत्वरेषु कुर्यात् परं शालियवैर्निवेद्यम् २०८

गायत्रिपूताभिरथाङ्गिरग्निं प्रज्वालयेदाहुतिभिश्च धीमान् २०९

सोमवल्लीमिन्द्रवल्ली वृन्दाकं विष्वजं शमीम् ।

मृगादन्याश्च मूलानि ग्रथितान्यथ धारयेत् ॥ २१० ॥

एलवालुकदार्यला कुष्ठलाक्षाहरणभिः ।

रास्त्रा शिला समञ्जिष्ठा क्लीवैरागुरुचन्दनैः ॥

स्कन्दग्रहे प्रलेपोऽयं अक्षणपिष्टैः समाहितः ॥ २११ ॥

विश्वान्निमन्यतर्कारोकासोसैरण्डपल्लवैः ।

पाटल्यास्फोतवामाभिः सायं पानं प्रशस्यते ॥ २१२ ॥

जौवनीयविपकन्तु घृतपानं प्रशस्यते ।

शतपुष्पादिभिः सिद्धं तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ २१३ ॥

रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां ग्रहनाशिनोम् ।

अहन्यहनि कर्त्तव्या याभिः षड्भिरतन्द्रितैः ॥ २१४ ॥

तपसां तैजसाञ्चैव वपुषां यशसां तथा ।

विधानं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु ॥ २१५ ॥

ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ।

देवसेनारिपुह्वरः पातु त्वां भगवान् गुहः ॥ २१६ ॥

देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ।

गङ्गीमाकृतिकानाञ्च स ते शर्मं प्रयच्छतु ॥ २१७ ॥

रक्तमाल्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः ।

रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः ॥ २१८ ॥

इति स्कन्दग्रहजुष्टधिक्रिया ।

अथ स्कन्दापस्मारजुष्टनिदानमाह ।

नष्टसंज्ञो वमेत् फेनं संज्ञावानतिरोदति ।

पूयशोणितगन्धित्वं स्कन्दापस्मारलक्षणम् ॥ २१९ ॥

अथ स्कन्दापस्मारजुष्टस्य चिकित्सासाह ।

विल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः ।

परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये ॥ २२० ॥

अथ सुरसादिगणसाह ।

सुरसा श्वेतसुरसा पाठा फल्ग्वी फणिज्जकः ।

मौगन्धिकं भूस्तृणको राजिका श्वेतवर्वरी ॥ २२१ ॥

कटफलं खरपुष्पा च कासमर्दश्च शल्लकी ।

विडङ्गमथ निर्गुण्डी कर्णिकार उदुम्बरः ॥ २२२ ॥

बला च काकमाची च तथा च विषमुष्टिका ।

कफकमिहरः ख्यातः सुरसादिरयं गणः ॥ २२३ ॥

वत्समूत्रविषकन्तु तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ २२४ ॥

चौरवृक्षकषाये तु काकोल्यादौ गणे तथा ।

विषक्तव्यं घृतञ्चापि पानीयं पयसा सह ॥ २२५ ॥

उत्सादनं वचा हिङ्गु युक्तं स्कन्दग्रहे हितम् ।

गुध्रोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखोद्धृतम् ॥

द्वयस्य तु रोमाणि योज्यान्पुष्पनेऽपि च ॥ २२६ ॥



अमन्तां कुनटीं विष्कीं मर्कटौञ्चापि धारयेत् ।  
 पक्कापक्वानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं तथा ॥ २२७ ॥  
 भूतौदनो निवेद्यश्च स्कन्दापस्मारिणे वटे ।  
 चतुष्पथे च कर्त्तव्यं स्नानमस्य यतात्मना ॥ २२८ ॥  
 स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा ।  
 विशाखसंज्ञश्च शिशोः शिवोऽस्तु विक्रताननः ॥ २२९ ॥

इति स्कन्दापस्माररक्षाप्रकारः ।

अथ शकुनियहजुष्टस्य निदानमाह ।

सस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः  
 साम्नावत्रणपरिपीडितः समन्तात् ।  
 स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकैः  
 विज्ञेयो भवति शिशुर्यतः शकुन्या ॥ २३० ॥

अथ शकुनियहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।

शकुनीग्रहजुष्टस्य कार्यं वैद्येन जानता ।  
 वेतसाम्नकपित्यानां क्वाथेन परिषेचनम् ॥ २३१ ॥  
 कषायमधुरैस्तैलं कार्यमभ्यञ्जने शिशोः ॥ २३२ ॥  
 मधुकोशीरङ्गोवेर शारिवोत्पलपद्मकैः ।  
 लोभ्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिशुम् ॥ २३३ ॥  
 व्रणेषूक्तानि चूर्णानि पथ्यानि विविधानि च ।  
 स्कन्दग्रहे धूपनानि तानीहापि प्रयोजयत् ॥ २३४ ॥  
 शतावरीमृगैर्वारुणागदन्तीनिदिग्धिकाः ।  
 लक्ष्मणां सहदेवौञ्च बृहतीञ्चापि धारयेत् ॥ २३५ ॥  
 तिलतण्डुलकं माल्यं हरितालं मनःशिला ।  
 बलिरेष करञ्जेषु निवेद्यो नियतात्मना ॥ २३६ ॥  
 निकुञ्जे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथाविधि ।  
 श्वेतशिरीषगन्धाष्टकुष्ठगुग्गुलुसर्षपैः ॥ २३७ ॥

सिद्धमभ्यञ्जने तैलं धारणं पूर्वमेव तु ।  
 शकुनिग्रहशान्त्यर्थं प्रदेहं कारयेद्वितम् ॥ २३८ ॥  
 स्कन्दापस्मारशमनं घृतञ्चापीह योजयेत् ।  
 कुर्याच्च विविधां पूजां शकुन्याः कुसुमैः शुभैः ॥ २३९ ॥  
 अन्तरीक्षचरा देवौ सर्वालङ्कारभूषिता ।  
 अधोमुखी तीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ २४० ॥

इति शकुनीग्रहजुष्टचिकित्सा ।

अथ रेवतीग्रहजुष्टस्य निदानमाह ।

व्रणैः स्फोटैश्चितं गात्रं पङ्कगन्धं स्रवेदसृक् ।  
 भिन्नवर्चा ज्वरी दाही रेवतीग्रहलक्षणम् ॥ २४१ ॥

अथ रेवतीग्रहजुष्टस्य चिकित्सा माह ।

अश्वगन्धाजशृङ्गी च शारिवाथ पुनर्नवा ।  
 सहा विदारौ च तथा कषाये परिषेचने ॥ २४२ ॥  
 तैलमभ्यञ्जने कार्यं कुष्ठे सर्जरसे तथा ।  
 पलङ्कषाये नलदं तथा गिरिकदम्बके ॥ २४३ ॥  
 धवाश्वकर्णककुभ धातकीतिन्दुर्कषु च ।  
 काकोल्यादौ गणे चापि पानीयं सर्पिरिष्यते ॥ २४४ ॥  
 कुलत्याः शङ्खचूर्णञ्च प्रदेहः सार्वगन्धिकः ।  
 गृध्रो लूकपुरीषाणि वचा यवफलं घृतम् ॥  
 सम्ययोरुभयोः कार्यमेतदुद्दूपनं शिशोः ॥ २४५ ॥  
 शुक्लाः सुमनसो लाजा पयः शाल्यादनं तथा ।  
 बलिर्निवेद्यो गोतीर्थं रेवत्यैः प्रयतात्मना ॥ २४६ ॥  
 सङ्गमे च भिषक् स्नानं कारयेत् स्त्रीकुमारयोः ॥ २४७ ॥  
 नानावस्त्रधरा देवौ चित्रमाल्यानुलेपना ।  
 चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥ २४८ ॥

इति रेवतीग्रहजुष्टचिकित्सा ।

अथ पूतनायहजुष्टस्य निदानमाह ।

अतिसारो ज्वरस्तृष्णा तिर्यक् प्रेक्षणरोदनम् ।  
नष्टनिद्रस्तथोद्विग्नो ग्रहपूतनया शिशुः ॥ २४८ ॥

अथ पूतनायहजुष्टचिकित्सा माह ।

कपोतवङ्गा श्योनाको वरुणः पारिभद्रकः ।  
आस्फोता चैव योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥ २५० ॥  
वचा वयस्था गोलोमी हरितालं मनःशिला ।  
कुष्ठं सर्जरसश्चैव तैलार्थं वर्ग इष्यते ॥ २५१ ॥  
हृत्तं घृतं तुगाक्षौर्यां सिद्धं मधुरकेऽपि च ॥ २५२ ॥  
कुष्ठ तालीशं तगरं चन्दनस्यन्दने तथा ।  
ब्राह्मप्रस्थिमूलसंयुक्तं कुशमूलञ्च सप्तकम् ॥ २५३ ॥  
दूर्वायाः पत्रकं वापि तण्डुलांश्चाक्षतांस्तथा ।  
धूपनात् पूतनां हन्ति स्तम्भो वाष्पपजायते ॥ २५४ ॥  
हस्त्यस्थिशकलं गृह्य वारिणा परिपपयेत् ।  
गात्रस्नेपात् कुमाराणां पानाद्वा पूतनां जयेत् ॥ २५५ ॥  
गन्धनाकुलीकुम्भीका मज्जानो वदरस्य च ।  
कुक्कुटास्थिघृतञ्चापि धूपनं सह सर्षपैः ॥ २५६ ॥  
धवः कदम्बः कुण्डले तथा गिरिकदम्बकः ।  
देवाह्वं रंगुका ह्रिङ्गु प्रलेपः पूतनाग्रहे ॥ २५७ ॥  
मस्योदनञ्च कुर्वति कृशरां पललं तथा ।  
गरावसम्पुटे कृत्वा बलिं शून्यगृहे भिषक् ॥ २५८ ॥  
काकादनीं चित्रफलां विम्बीं गुञ्जाञ्च धारयेत् ॥ २५९ ॥  
मलिनास्वरमंवीता मलिना रुचमूर्द्धजा ।  
शून्यागाराग्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥ २६० ॥

इति पूतनायहजुष्टचिकित्सा

अथ अन्धपूतनायहजृष्टस्य निदानमाह ।

कृद्धिः कासो ज्वरस्तृष्णा वसागन्धोऽतिरोदनम् ।  
स्नान्यद्वेषोऽतिसारश्च अन्धपूतनया भवेत् ॥ २६१ ॥

अथ अन्धपूतनायहजृष्टस्य चिकित्सामाह ।

तिक्तद्रुमाणां पत्रैस्तु काथः कार्थ्योऽभिषेचने ॥ २६२ ॥  
सुरा सौवीरकं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।  
तथा सर्जरसञ्चापि तैलार्थमुपसंहरेत् ॥ २६३ ॥  
पिप्पल्यः पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु ।  
शालिपर्णीवृहत्थ्यौ च घृतार्थमुपदिश्यते ॥ २६४ ॥  
सर्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रेष्वक्षणैश्च शीतलैः ॥ २६५ ॥  
पुरौषं कौक्कुटं केशाश्चर्मं सर्पभवन्तथा ।  
जोर्णञ्चाभीक्ष्णशो वामो धूपनायोपकल्पयेत् ॥ २६६ ॥  
काकादनौ मृगैर्वारु तुम्बी मत्रिफला वचा ।  
धारणं शिरसा शस्तमन्धपूतनया ग्रहे ॥ २६७ ॥  
कुक्कुटीं मर्कटीं विम्बोमनन्ताञ्चापि धारयेत् ॥ २६८ ॥  
ग्राममांसं तथाः पक्वं शोणितञ्च चतुष्पथे ।  
निवेद्यमन्तश्च गृहे शिशोः रत्नानिमित्ततः ॥ २६९ ॥  
शिशोश्च स्नपनं कुर्यात् सर्वगन्धादिकैः शुभैः ।  
कुङ्कुमागुरुकर्पूर कस्तूरीचन्दनैः समैः ॥  
सर्वगन्ध इति ख्यातो गणो ह्युत्तमगन्धकः ॥ २७० ॥  
कराला पिङ्गला मुख्ण्डौ कषायाम्बरवासिनौ ।  
देवौ बालमिमं प्रीता सरत्तन्धपूतना ॥ २७१ ॥

इति अन्धपूतनायहचिकित्सा ।

अथ शीतपूतनायहजृष्टस्य निदानमाह ।

षेपते कासते क्षीणो नेत्ररोगी विगन्धिवान् ।  
कृद्यतीसारयुक्तश्च शीतपूतनया शिशुः ॥ २७२ ॥

अथ शीतपूतनायहजुष्टस्य चिकित्सासाह ।

विम्बीं कपित्थं सुवह्नां तथा विष्वत्त्वचो बले ।  
 नन्दीं भस्मातकञ्चैव परिषेके प्रयोजयेत् ॥ २७३ ॥  
 वत्समूत्रं गवां मूत्रं मुस्तञ्चामरदारु च ।  
 कुष्ठञ्च सर्वगन्धञ्च तैलार्थमवचारयेत् ॥ २७४ ॥  
 रोहिणी सर्जं खट्विर पलाश ककुभत्वचः ।  
 निष्कृत्वाथ तस्मिन् निःक्वाथे सत्तीरं विपचेद् घृतम् ॥ २७५ ॥  
 प्रदेहः पूतनोक्तो यः स शस्तोऽत्र यदीषधम् ।  
 शीतपूतनया ग्रस्ते तदेव हितमुच्यते ॥ २७६ ॥  
 गृध्रोलूकपुरीषाणि वत्सगन्धामहित्वचम् ।  
 निम्बपत्राणि मधुकं धूपनार्थं प्रयोजयेत् ॥ २७७ ॥  
 धारयेदपि लम्बाञ्च गुञ्जां काकादनीन्तथा ।  
 नद्यां मुद्गोदनैश्चापि तर्पयेच्छीतपूतनाम् ॥ २७८ ॥  
 जलाशयान्ते बालस्य स्रपनञ्चोपदिश्यते ।  
 देव्यै देयञ्चोपहारो वारुणीरुधिरं तथा ॥ २७९ ॥  
 मुद्गोदनाशना देवी सुराशोणितपायिनी ।  
 जलाशयरता देवी पातु त्वां शीतपूतना ॥ २८० ॥

इति शीतपूतनायहजुष्टचिकित्सा ।

अथ मुखमण्डिकायहजुष्टस्य निदानसाह ।

प्रसन्नवर्णवदनः शिराभिरभिसंभृतः ।  
 मूत्रगन्धी शुष्ककामो मुखमण्डिकया ग्रहे ॥ २८१ ॥

मुखमण्डिकायह चिकित्सासाह ।

कपित्थविष्वतर्कारी वासागन्धर्वहस्तकाः ।  
 कुवेराक्षी च योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥ २८२ ॥  
 स्वरसेर्भृङ्गुञ्चाणां तथाजह्वयगन्धर्याः ।  
 नैलं वसाञ्च संयोज्य पषेदभ्यञ्जने शिशोः ॥ २८३ ॥

मधूलिकायां पयसि तुगाक्षीर्यां गणे तथा ।  
 मधुरे पञ्चमूले च कनीयसि घृतं पचेत् ॥ २८४ ॥  
 वचा सर्जरसः कुष्ठं सर्पिञ्चोद्भूपने हितम् ।  
 धारयेदपि जिह्वाश्च चाषचीरस्त्रिसर्पजाः ॥ २८५ ॥  
 वर्णकं चूर्णकं माल्य मञ्जनं पारदं तथा ।  
 मनःशिलां चोपहरेद्गोष्ठमध्ये वलिं तथा ॥ २८६ ॥  
 पायमं तु पुरोडाशं वल्यर्थमुपनाहयेत् ।  
 मन्त्रपूताभिरङ्गिश्च तत्रैव स्नपनं हितम् ॥ २८७ ॥  
 अलङ्कृता रूपवती सुभगा कामरूपिणी ।  
 गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां सुखमण्डिका ॥ २८८ ॥

इति सुखमण्डिकायज्ञजुष्टचिकित्सा ।

अथ नैगमेष्यहजुष्टस्य निदानमाह ।

हृदिस्यन्दनकण्ठास्यशोषो मूर्च्छाविगमिता ।  
 ऊर्ध्वं पश्येद्दृशेदन्तान्नैगमेषं ग्रहं वदेत् ॥ २८९ ॥

अथ चिकित्सायाह ।

विल्वान्निमन्यपूतीकाः कार्याः स्युः परिषेचने ।  
 सुरासीवीरधान्याकं परिषेके प्रशस्यते ॥ २९० ॥  
 प्रियङ्गुसरलानन्ता शतपुष्पा कुटन्नटैः ।  
 पचेत्तैलं मगोमूर्त्वेर्दधिमस्वस्त्रकाञ्जिकैः ॥ २९१ ॥  
 पञ्चमूलहृद्यकाथे क्षीरे च मधुके तथा ।  
 पचेद् घृतञ्च मतिमान् खर्जूर्या मस्तकेऽथवा ॥ २९२ ॥  
 वचां वयःस्थां गोलोमीं जटिलां वापि धारयेत् ।  
 उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मारनामनम् ॥ २९३ ॥  
 सिद्धार्थकं बचा ह्रिङ्गु कुष्ठं चैवाक्षतैः सह ।  
 भक्तातकाजमोदञ्च हितमुद्भूपनं शिशोः ॥ २९४ ॥  
 अथस्तात् क्षीरवृक्षस्य स्नापनं चोपदिश्यते ॥ २९५ ॥

मर्कटोलुकगृध्राणां पुरीषाणि प्रधूपयेत् ।  
 धूपः सुप्ते जने कार्यो बालस्य हितमिच्छता ॥ २८६ ॥  
 तिलतण्डुलकं माल्यं भक्ष्याणि विविधानि च ।  
 कुमारभृत्यै मेषाय वृक्षमूले निवेदयेत् ॥ २८७ ॥  
 अजाननश्चलाक्षिभूः कामरूपी महायशाः ।  
 बालं पालयिता देवो नैगमेषोऽभिरक्षतु ॥ २८८ ॥

अथ अथत् निदानमाह ।

यः कृशः सर्वदृग्वीक्षी लड्दाहाप्रतिघातकृत् ।  
 कुर्याच्च माहमं कर्म महमा कामपीडितः ॥ २८९ ॥  
 मशब्दं वीक्ष्यते रात्रौ यो नाश्राति बुभुक्षितः ।  
 शृष्कास्यो बलिकामेन स गृहीतोऽपि बाध्यति ॥ ३०० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सहामुण्डितिकोदीच्य कांथस्त्रानं ग्रहापहम् ।  
 सप्तच्छटाभयनिशा चन्दनैश्चानुलेपनम् ॥ ३०१ ॥  
 समूला मदला पिष्टा सूर्वा तिक्राममन्विता ।  
 शिशोरुदन्तनं कुर्यात् सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ३०२ ॥  
 सर्पत्वल्कशुनं सूर्वा मर्षपागिष्टपल्लवाः ।  
 विडालविडजारोम मेषशृङ्गी वचा मधु ॥  
 धूपः शिशोर्ज्वरघ्नोऽयमशेषग्रहनाशनः ॥ ३०३ ॥  
 मृतगोकुक्षिसंस्थेन गोमयेन च धूपनम् ।  
 हन्ति सर्वग्रहांश्चाशु ज्वरघ्नन्तु न संशयः ॥ ३०४ ॥  
 बालकाभीष्टकर्माणि कार्याणि ग्रहशान्तये ॥ ३०५ ॥  
 ग्रहेष्वधिपतिः स्कन्दः सर्वरोगेषु रेवती ।  
 पूजनीयौ ततस्तस्मात्तौ बालानां हितेच्छया ॥ ३०६ ॥  
 स्वस्ति ते षण्मखः स्कन्दो महाभागा च रेवती ।  
 दिशः सूर्योऽन्तरीक्षञ्च स्वस्ति कुर्वन्तु सर्वदा ॥ ३०७ ॥

तेजसा ब्रह्मणश्चाथ विष्णोरिन्द्रस्य तेजसा ।  
 सिद्धानां तेजसा चैव रक्षितोऽस्मिन् सुखी भव ॥ ३०८ ॥  
 मन्त्रैरेतैर्भिषक् पञ्चाद्रक्षां कुर्वीत बालके ।  
 भवन्ति निर्ग्रहा बालाः सुखिता रोगवर्जिताः ॥ ३०९ ॥  
 बालरोगाधिकारोक्त मष्टमङ्गलकं घृतम् ।  
 भिषजा तत् प्रयोक्तव्यमायुर्वेदविचारिणा ॥ ३१० ॥  
 ग्रहोपसृष्टवालास्तु दुश्चिकित्स्यतमाः स्मृताः ।  
 वैकल्यं मरणं वापि ध्रुवं स्कन्दग्रहे नृणाम् ॥ ३११ ॥  
 इति बालयज्ञचिकित्सा ।

इति बह्मसैनसङ्कलितः बालरोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ विषाधिकारमाह ।

कुलीनं धार्मिकं स्निग्धं सुभृतं मततोत्थितम् ।  
 अलुब्धमशठं भक्तं कृतज्ञं प्रियदर्शनम् ॥ १ ॥  
 क्रोधपारुष्य मात्सर्यं मदालस्य विवर्जितम् ।  
 जितेन्द्रियं क्षमावन्तं शुचिं शीलदयान्वितम् ॥ २ ॥  
 मधाविनमविश्रान्तं मनुरक्तं हितैषिणम् ।  
 पटं प्रगल्भं निपुणं दत्तं मायाविवर्जितम् ॥ ३ ॥  
 पूर्वोक्तैश्च गुणैर्युक्तं नित्यं सन्निहितागदम् ।  
 महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं तद्विद्यपूजितम् ॥ ४ ॥  
 प्रशस्तदिग्दं शकृतं शुचिभाण्डं महाशुचि ।  
 मजालकं गवाक्षाढ्य मात्मवर्गनिषेवितम् ॥ ५ ॥  
 विकचसृष्टसंसृष्टं सवितानं कृतार्चनम् ।  
 परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसम् ॥ ६ ॥  
 माहानसिकबोद्धारः सौपीदनिकपौपिकाः ।



भवेयुर्वेद्यवशगा यी चाप्यन्ये तु कीचन ॥ ७ ॥

इति माहानधिकस्य लक्षणम् ।

अथ विषलक्षणमाह ।

स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते ।

मूलाद्यात्मकमाद्यं स्यात् परं सर्पादिमन्त्रवम् ॥ ८ ॥

स्थावरञ्च ज्वरं हिकाम् दन्तघर्षं गलग्रहम् ।

फेनकुर्यरुचिश्वासं मूर्च्छाञ्च कुरुते विषम् ॥ ९ ॥

निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहं मपाकं लोमहर्षणम् ।

शोथं चैवातिसारञ्च कुरुते जङ्गमं विषम् ॥ १० ॥

अथ विषदानुलक्षणमाह ।

इङ्गितञ्चो मनुष्याणां वाक् चेष्टामुखवैकृतैः ।

जानीयाद्विषदातारमेभिलिङ्गैश्च बृद्धिमान् ॥ ११ ॥

न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्तुर्मोहमेति च ।

अपार्थं बलुमङ्गीर्णं भाषते चाग्निं मूढवत् ॥ १२ ॥

हमत्यकस्मात् स्फाटये टङ्गुलीर्विलिखेन्नहीम् ।

वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चक्रेकमौत्तरे ॥ १३ ॥

विवर्णवक्तोऽध्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिन्नत्यपि ।

वर्त्तते विपरीतश्च विषदाता विचेतनः ॥ १४ ॥

अथ विषयुक्तान्नपरीक्षाकणमाह ।

नृपभुक्ते भुवि न्यस्ते क्रीञ्चश्च मर्दान्च्छति ।

हृथ्येन्मयूरस्तद्वृष्टा क्रोशतः शुकशारिके ॥ १५ ॥

हंसः क्रीडति चात्यर्थं भृङ्गराजस्तु कूजति ।

शुनको विस्त्रजत्यस्तु विष्ठां मुञ्चति मर्कटः ॥ १६ ॥

उपक्षिप्तस्य भाद्रस्य वाष्पान्यर्धे विसर्पते ।

हृत्पीडोष्णं न तत्रत्वं शिरोदुःखञ्च जायते ॥ १७ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

तत्र स्वादक्ष्णने कुष्ठं लामज्जं नलदं मधु ।  
 कुर्याच्छिरीषरजनीचन्दमैत्र प्रलेपनम् ॥ १८ ॥  
 हृदि चन्दमलेपञ्च कृत्वा वै सुखमाप्नुयात् ।  
 प्राणिप्राप्तं पाणिदाहं नक्षशान्तिं करोति च ॥ १९ ॥  
 तत्र प्रलेपे श्यामेन्द्र गोपी श्यामोत्पलानि च ।  
 स चेतः प्रभवेत् मोह स्तदान्मुपसेवते ॥ २० ॥  
 ततोऽस्वाष्टीलवज्जिह्वा भवत्यरसवेदनी ।  
 तुष्यते दह्यते वापि श्लेष्मा चास्त्रे प्रवर्तते ॥ २१ ॥  
 तत्र वाष्पं रितं कर्म यच्च स्वाहातुकर्षितम् ॥ २२ ॥  
 मूर्च्छाहृदिभ्रमोदाहोह्यहम्यहनि एव च ।  
 दन्द्रियाणां च वैकृत्यं कुर्यादामाशये गतम् ॥ २३ ॥  
 तत्राशु मदनालावु विश्वघोषवतीफलैः ।  
 हृदनं दध्नुदश्चिदभ्या मथवा तच्छुलाम्बुना ॥ २४ ॥  
 कोशातक्वग्निक्कः पाठा सूर्यवर्णानृताभया ।  
 शैलं शिरोषक्किण्ही हरिद्रे वृहतीद्वयम् ॥ २५ ॥

अथ निदानसाह ।

उद्दष्टं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च ।  
 जृम्भणं वेपनं श्वासो ज्ञेयं पत्रविषेण तु ॥ २६ ॥  
 मुष्कशोथः फलविषैर्दाहोऽन्वहेष एव च ।  
 भवेत् पुष्पविषैः हृदिःश्लानं श्वास एव च ॥ २७ ॥  
 त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि ।  
 आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्य शिरोरुक् कफसंज्ञवाः ॥ २८ ॥  
 फेनागमः क्षीरविषै विडुभेदो गुरुजिह्वता ।  
 हृत्पीडनं धातुविषै मूर्च्छादाहश्च तालुषु ॥ २९ ॥  
 प्रावेच काशघातीनि विषाण्णेतानि निर्दिशेत् ॥ ३० ॥

अथ विषलिप्तशस्त्रहतस्य लक्षणमाह ।

सद्यः क्षतं पच्यते यस्य जन्तोः स्रवेद्रक्तं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम् ।  
 कृष्णोभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूतिं क्षतान्मांसं शीर्यते यस्य वापि ॥३१॥  
 तृष्णा मूर्च्छा ज्वरदाहौ च यस्य दिग्धाहतं तं मनुजं व्यवसेत् ।  
 लिङ्गान्येतान्येव कुर्यादमितैर्व्रणे विषं यस्य दत्तं प्रमादात् ॥३२॥

सवातं गृहधूमाभं पुरीषं योऽतिसार्थ्यते ।

फेनमुद्दमते चापि विषपीतं तमादिशेत् ॥ ३३ ॥

अथ जङ्गमविषलक्षणमाह ।

वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलराजिलाः ।

यथाक्रमं समाख्याता ह्यन्तरा हन्द्दरूपिणः ॥ ३४ ॥

दंशो भांगिकृतः कृष्णः सर्ववातविकारकृत् ।

पीतो मण्डलिनो शीथो मृदुः पित्तविकारवान् ॥ ३५ ॥

राजिलोत्थो भवेद्दंशो स्थिरशीथश्च पिच्छिलः ।

पाण्डुः स्निग्धोऽतिमान्द्रासृक् सर्वश्लेष्मविकारवान् ॥ ३६ ॥

लघ्वव्यक्तरमं सूक्ष्मं रूक्षोष्णाशु व्यवायि च ।

विकामि विशदं तीक्ष्णं विषं दशगुणं स्मृतम् ॥ २७ ॥

मघाद्राकृत्तिकाश्लेषाभरणेषु प्रयत्नतः ।

पूर्वासु मर्मदष्टस्य कस्यचिज्जीवनं भवेत् ॥ ३८ ॥

नवमी पञ्चमी षष्ठी तथा कृष्णचतुर्दशी ।

चतुर्थी सन्धिके द्वे च दष्टो ह्यत्र न जीवति ॥ ३९ ॥

अत्र सामान्यचिकित्सा माह ।

चन्दनं वृषणच्छेद दाहस्रावाः प्रकीर्त्तिताः ।

पूर्वं दष्टस्य पानञ्च हृदयावरणं घृतम् ॥ ४० ॥

अथ निदानमाह ।

अश्वत्थदेवायतनश्लशानवल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।

याम्ये च दष्टाः परिवर्जनीया ऋद्धे नरा मर्मसु ये च दष्टाः ॥

दर्वीकराणां विषमाशुघाति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति ॥४१  
 अजीर्णपित्तश्रमपीडितेषु बालेषु वृद्धेषु बुभुक्षितेषु ।  
 क्षीणे क्षते मेहनि कुष्ठजुष्टे रूचेऽवले गर्भवतीषु चापि ॥ ४२ ॥  
 शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति राज्यो लताभिश्च न सन्भवन्ति ।  
 शीताभिरङ्गिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ॥ ४३ ॥  
 जिह्वं मुखं यस्य च केशघातो नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः ।  
 कृष्णः सरक्तः श्वयथुश्च दंशो हन्वोः स्थिरत्वञ्च स वर्जनीयः ॥४४  
 वर्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्राद्रक्तं स्रवेदूर्द्धमधश्च यस्य ।  
 दंष्ट्राभिघाताश्चतुरश्च यस्य स चापि वैद्यैः परिवर्जनौयः ॥ ४५ ॥  
 उन्नतमत्यर्थमुपद्रुतञ्च हीनस्वरं वाप्यथवा विवर्णम् ।  
 मारिष्टमत्यर्थमवेगिनञ्च जह्यान्नरं तत्र न कर्म कुर्यात् ॥ ४६ ॥

अथ दूषीविषलक्षणमाह ।

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हृतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ।  
 स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥ ४७ ॥  
 वौर्याल्पभावान्न निपातयेत्तत्कफान्वितं वर्षगुणानुबन्धि ।  
 तनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो विगन्धवैरस्ययुतः पिपासी ॥  
 मूर्च्छां भ्रमं गद्गदवाग्बन्धित्वं विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद्वा ॥४८॥  
 ग्रामाशयस्थे कफवातरोगी पक्काशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ।  
 भवेत् समुद्भस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः ॥४९॥  
 स्थितं रसादिष्वथवा यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान् ।  
 कोपञ्च शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु पूर्वं शृणु तस्य रूपम् ॥५०॥  
 निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च विश्लेषहर्षावथवाङ्गमर्दम् ।  
 ततः करोत्यन्नमदा विपाकावरोचकं मण्डलकोठजम् ॥ ५१ ॥  
 सामञ्चयं पादकरप्रशोथं मूर्च्छां तथा कृदिमथ्यातिसारम् ।  
 दूषीविषं श्वासदृषाञ्चरांश्च कुर्यात्प्रवृद्धिं जठरस्य चापि ॥५२॥  
 आदमन्यज्जनयेत् तथान्यदानाहमन्यत् क्षयते च शुकम् ।

गह्वरमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥५३॥

दूषितं देशकालाच्च दिवास्वप्नैरभीक्ष्ण्यः ।

यस्मात् सन्दूषयेद्वातून् तस्माद् दूषीविषं स्मृतम् ॥ ५४ ॥

साध्यमात्मवतः सद्यो यार्थं संवत्सरोक्षितम् ।

दूषीविषमसाध्यं स्वात् क्षीणस्याहितसेविनः ॥ ५५ ॥

अथ गरविषमाह ।

सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदरजो नानाङ्गान् मनान् ।

शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमित्रितान् ॥ ५६ ॥

तैः स्यात्पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निः ज्वरश्चास्योपजायते ।

मर्मप्रधमनाङ्गान् हस्तयोः शोथलक्षणम् ॥ ५७ ॥

जठरं ग्रहणी रोगो यस्मिन्गुल्मयक्कञ्ज्वराः ।

एवंविधस्य चान्यस्य व्याघेर्लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ५८ ॥

अथ सूताविषनिदानमाह ।

यस्मात्सूतं त्वणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदविन्दवः ।

तस्मात्सूताः प्रभाषन्ते संख्ययास्त्राश्च षोडश ॥ ५९ ॥

ताभिर्दष्टे दंशकोऽथ प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।

ज्वरो दाहोऽतिसारश्च मदाः स्युश्च त्रिदोषजाः ॥ ६० ॥

पिडिका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च ।

शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाञ्जलास्तथा ॥

सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ॥ ६१ ॥

दूषीविषाभिर्लूताभिस्तं दष्टमिति निर्दिशेत् ॥ ६२ ॥

शोथाः श्वेताः मिता रक्ताः पीता सपिडिका ज्वराः ।

प्राणान्तिकाः प्रजायन्ते श्वासहिक्काशिरोग्रहाः ॥ ६३ ॥

अथ चासुविषलक्षणमाह ।

आदंशाच्छोषितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽह्वयिः ।

रोमहर्षश्च दाहश्चाप्यासुदूषीविषादिति ॥ ६४ ॥

मूर्च्छाङ्गशोथवैवर्ण्यं क्लेशशब्दाश्रुतिज्वराः ।

शिशोगुरुत्वं लालासृक् कृदिंशासाध्यमूर्षिकैः ॥ ६५ ॥

अथ कृकलासदष्टलक्षणमाह ।

कार्श्यं श्यावत्वमथवा नानावर्णत्वमेव च ।

व्यामोहो वर्चसो भेदो दष्टः स्यात् कृकलासकैः ॥ ६६ ॥

अथ वृश्चिकादिदष्टानां लक्षणमाह ।

दहत्यग्निरिवादी तु भिनत्तीवोर्ध्वमाशु च ।

वृश्चिकस्य विषं याति दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ६७ ॥

दष्टोऽसाध्यस्तु हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः ।

मांसैः पतङ्गिरत्यर्थं देदनात्तौ जहात्यशून् ॥ ६८ ॥

विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरञ्कृदिंरथापि वा ।

लक्षणं कणभेदं दंशश्चैव विशीर्यते ॥ ६९ ॥

हृष्टरोमोच्चिच्छिन्नस्त्वलिङ्गो भृशार्तिमान् ।

दष्टः शौतोदकनैव मिह्यात्तानि मन्यते ॥ ७० ॥

एकदष्टार्पितः शूनः नरुजः पीतकः सट्ट् ।

कृदिंनिद्रा च सविषैर्मण्डूकैर्दष्टलक्षणम् ॥ ७१ ॥

मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहं शोथं रुजं तथा ।

कण्डूशोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलीकमः ॥ ७२ ॥

विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदञ्च गृहगोधिका ।

दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्याच्छतपदी विषम् ॥ ७३ ॥

कण्डूमान्मशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ।

असाध्यकोटसदृश मसाध्यं मशकक्षतम् ॥ ७४ ॥

सद्यः प्रसावणी श्यावा दाहमूर्च्छा ज्वरान्विता ।

पिडिका मक्षिका दंशे तामान्तु स्थगिकाऽसुहृत् ॥ ७५ ॥

चतुष्पाङ्गिर्हिपाङ्गिर्वा नखदन्तविषञ्च यत् ।

शूयते पचते वापि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥ ७६ ॥

अथ अतारितविषलक्षणमाह ।

प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थं धातुमन्नाभिकामं सममूत्रविट्कम् ।  
प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥ ७७ ॥

अथ चिकित्सायाह ।

स्थावरेण विषेणात्तं नरं यत्नेन वामयेत् ।  
वमनेन समं नास्ति यतस्तस्य चिकित्सितम् ॥ ७८ ॥  
विषमत्यर्थमुष्णञ्च तीक्ष्णञ्च कथितं यतः ।  
अतः सर्वविषेषूक्तं वातशीताम्बुसेवनम् ॥ ७९ ॥  
पाययेन्मधुसर्पिभ्यां विषघ्नं भेषजं द्रुतम् ।  
यष्टीकायेन शीतेन घृतं वा मधुना पिबेत् ॥ ८० ॥  
अथवा गोपुरीषस्य रसेन मधुना सह ।  
हृदयावरणं सर्पिर्गवां चैव प्रयोजयेत् ॥ ८१ ॥  
रजनी सैन्धवक्षौद्रसंयुक्तं घृतमुत्तमम् ।  
पानं मूलविषाक्तस्य दग्धविद्धस्य चेक्षते ॥ ८२ ॥  
खादितं खाद्यमाने च खादितव्ये च यो विषे ।  
अश्वगन्धा जटां भुङ्क्ते तत्र नैव विषं क्रमत् ॥ ८३ ॥  
तुल्याज्यमधुपानान्ते लघुकोष्ठो घृतं पिबेत् ।  
ततो निम्बाम्बुपानं वा कृत्विमन्तु विनाशयेत् ॥ ८४ ॥

अथ निदानमाह ।

प्रायो वातोत्थना भेक मूषपिङ्गाः सप्तश्लिकाः ।  
वातपित्तोत्थनाः कौटाः श्लैष्मिकाः कणभादयः ॥ ८५ ॥  
यस्य यस्य च दोषस्य लिङ्गाधिक्यं प्रवर्तयेत् ।  
तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ ८६ ॥  
हृत्पीडा चानलस्तम्भः शिरायामोऽस्थिपर्वरुक् ।  
घूर्णनोद्देष्टनं गात्रे व्यामता वातिके विषे । ८७ ॥  
संज्ञानाशस्तु निःश्वासो हृद्वाहकटुकास्तथा ।

दन्तावदरणं शीथो रक्तापित्तश्च पैत्तिके ॥ ८८ ॥

हृद्यरोचकहृत्तासप्रसेकक्ले शगौरवैः ।

सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छ्लेष्माधिकं विषम् ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

घृतेन बहुलो लेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।

स्वेदनाङ्गीप्रलेपाद्यैर्हंघणश्च हितो विधिः ॥ ९० ॥

सुशोतैस्तम्भयेच्छेकैः प्रदेहैश्चापि पैत्तिके ।

लेपनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लेष्मिकं जयेत् ॥ ९१ ॥

शालयः षष्टिकाश्चैव कोरदूषाः प्रियङ्गवः ।

भोजनार्थं प्रशस्यन्ते लवणार्थं च सैन्धवम् ॥ ९२ ॥

तण्डुलीयकजीवन्ती वार्त्ताकुः सुनिषण्णकः ।

मण्डूकपर्णी कुलकं शाकवर्गे च शस्यते ॥ ९३ ॥

हरिणमुद्गी यूषार्थमन्धार्थं धात्री दाडिमम् ।

रसार्थश्च प्रशस्ता वा लावतित्रिपर्वताः ॥ ९४ ॥

विषघ्नौषधसंयुक्ता रसा यूषाश्च सस्कृताः ।

अविदाहीनि चान्नानि विषार्त्तानां च दापयेत् ॥ ९५ ॥

उष्णवर्ज्यो विधिः कार्थ्यो विषार्त्तानां विजानता ।

मुक्ता कौटविषं तच्च शीतेनातिप्रवर्द्धते ॥ ९६ ॥

दिवास्त्रप्रं व्यवायश्च व्यायामं क्रोधमातपम् ।

सुरातिलकुलत्यांश्च वर्जयेच्च विषातुरः ॥ ९७ ॥

अथ जङ्गमविषचिकित्सासाह ।

सर्वैरेवादितः सर्पैः शाखादुष्टस्य देहिनः ।

बभ्रूयाद्वाढमुपरि दंशन्तु चतुरङ्गुलम् ॥ ९८ ॥

श्लोतचर्मान्तवल्कानां मृदुनान्यतमेन च ।

न गच्छति विषं देह मरिष्टाभिर्निवारितम् ॥ ९९ ॥

देहेदंशमथोक्तृत्य यत्र बन्धो न जायते ।



आचूषणच्छेददाहाः सर्वत्रैव तु पूजिताः ॥ १०० ॥  
 प्रतिपूर्य्यं मुखं वस्त्रैर्हितमाचूषणं भवित् ।  
 स दष्टव्योऽथवा सर्पो लोष्टस्यापि हि तत्क्षणात् ॥ १०१ ॥  
 मूलं तण्डुलवारिणा पिबति यः प्रत्यङ्गिरासम्भवम्  
 निष्पिष्टं शुचिभद्रयोगदिवसे तस्याहिभीतिः कुतः ।  
 दर्पादेव फणी यदा दशति तं मोहान्धितो निष्पतन्  
 स्थाने तत्र तदैव याति नियतं वक्त्रं यमस्याचिरात् ॥ १०२ ॥  
 मसूरनिम्बपत्राभ्यां योऽस्ति मेषगते रवौ ।  
 अद्भमेकं न भीतिः स्याद्विषाक्तस्य न संशयः ॥ १०३ ॥  
 श्लेष्मणः कर्णरूढस्य वामनासिकया कृतः ।  
 लेपं हन्याद्विषं घोरं नृमूत्रसेवितं तथा ॥ १०४ ॥  
 कुलकमूलनस्येन कालदष्टोऽपि जीवति ॥ १०५ ॥  
 पिण्डोतगरकं नेत्रं पुष्पेणोत्पाद्य योजितम् ।  
 चालयत्यत्र नो चित्रं पुरुषं दष्टमृतं खलु ॥ १०६ ॥  
 शिरोषपत्रस्वरसे सप्ताहं मरिच सितम् ।  
 भावितं सर्पदष्टानां नस्यपानाञ्जनैर्हितम् ॥ १०७ ॥  
 बन्ध्याकर्कोटमूलञ्च क्वागमूत्रेण भावितम् ।  
 नस्यं काञ्जिकर्मपिष्टं विषोपहतचेतसः ॥ १०८ ॥  
 गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम् ।  
 अपि वासुकिना दष्टः पिवेद्द्विघृतप्लुतम् ॥ १०९ ॥  
 श्लेष्मातकी कट्फलमातुलुङ्गखेता गिरिह्वा किण्णी सिता च ।  
 सतण्डुलीयोऽगद एष मुखो विषेषु दर्वीकरराजिलानाम् ॥ ११० ॥  
 निर्गुण्डोसहितं पामात् सद्यः फणिविषापहम् ।  
 स्वरसेनैव मूलञ्च भावितं सिन्धुवारिजम् ॥ १११ ॥  
 सैश्ववं मरिचं तुल्यं निम्बवौजसमं कृतम् ।  
 मधुसर्पियुतं हन्ति विषं स्यात्वरजङ्गमम् ॥ ११२ ॥

मचतुर्मरिचः कर्षः चाङ्गेर्याः सह सर्पिषा ।

हन्ति पानप्रलेपाभ्यां चोषसर्पविषं भयम् ॥ ११३ ॥

पारावतामिषं शृण्ठी पुष्कराङ्गं सितं हितम् ।

गरुडणारुचिश्वास कासहिक्कापहं परम् ॥ ११४ ॥

द्रोक्षाश्वगन्धानगमृत्तिका च खेता च पिष्टा सदृशैः स्वभागैः ।

देवो विभागः सुरसाच्छदस्य कपित्थविल्वादपि दाडिमाश्च ।

एषोऽगदः क्षौद्रयुतो निहन्ति विशेषतो मण्डलिनां विषाणि ॥ ११५ ॥

प्रवीण्डरीकं सुरदारुमुस्ता कालानुसारी कटुरोहिणी च ।

श्लीषेयकं ध्यामकगुगुलूनि पुन्नागतालीसमुवर्चिकाश्च ॥ ११६ ॥

कुटन्नटैलासितसिन्धुवारशैलेय कुष्ठं तगरं प्रियङ्गु ।

लोभाञ्जनं काञ्चनगैरिकञ्च समाश्वगन्धं त्वथ सैन्धवञ्च ॥ ११७ ॥

सूक्ष्माणि चूर्णानि समानि कृत्वा शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ।

एषोऽगदस्तार्क्ष्यं इति प्रसिद्धो विषं निहन्यादपि तन्नकस्य ॥ ११८ ॥

इति तार्क्ष्योऽगदः ।

त्रिदृशिशाले मधुकं हरिद्रे मञ्जिष्ठवर्गी लवणाश्च सर्वे ।

कटुत्रिकं चैष विचूर्णितानि शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ॥ ११९ ॥

अयं गदो हृत्पययुज्यमानः पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः ।

प्रवार्यवीर्यो विषवेगहन्ता महागदो नाम महाप्रभावः ॥ १२० ॥

इति महागदः ।

विल्वपुष्पत्वचौ मांसी फलिनी नागकेसरम् ।

शिरीषं तगरं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ॥ १२१ ॥

एतानि समभागानि पेषयेत् सलिलेन तु ।

समभ्यङ्ग्य ततो गात्रं सर्पदष्टार्त्तिदारणः ॥ १२२ ॥

विषान् वा भक्षयेदुग्रान् गरांश्च विविधान् हरेत् ।

कन्यासंवरणं गच्छेद्युद्धे देवासुरीपमः ॥ १२३ ॥

राजदारेषु सर्वेषु धूपसैवापराजितः ।

वृहस्यतिरिति प्रोक्तो ब्रह्मणा निर्मितः स्वयम् ॥ १२४ ॥

नाग्निर्दहति तद्देशं प्रभवन्ति न राक्षसाः ।

न म्रियन्ते तथा बाला दशाङ्गो यत्र तिष्ठति ॥ १२५ ॥

इति दशाङ्गोऽभ्यङ्गी धूपः ।

वटशुङ्गं समञ्चिष्ठं जीवकर्षभकौ मितौ ।

काश्मर्यमुदकं चैव पानं मण्डलदष्टके ॥ १२६ ॥

कौन्ती कुष्ठं नतं व्योषं मधुकातिविषा मधु ।

गृहधूमश्च पानेन घ्नन्ति सर्पभवं विषम् ॥ १२७ ॥

सांभीचन्दनमिन्धूत्य कृष्णा यष्ट्रूषणोत्पलैः ।

अञ्जनं स्यात् मगोपित्तं विषसुप्तस्य बोधनम् ॥ १२८ ॥

नक्तमालफलं व्योषं विष्वमूलं निशाहयम् ।

सौरसं पत्रमाजश्च मूत्रं बोधनमञ्जनम् ॥ १२९ ॥

बीजकल्कं समिन्धूत्यं मयूरकशिरीषयोः ।

नस्यं यवफलं बीजं सपाठं वा प्रबोधकम् ॥ १३० ॥

सस्यङ्गध्कारेण गोमूत्रे भावितेन तु ।

दद्याद्विषहरं नस्यं सिध्घ्नश्च प्रलेपनम् ॥ १३१ ॥

मयूरपित्तेन च तण्डुलीयकं काकाण्डयुक्तं प्रपिवेदनल्पम् ।

विषाणि च स्थावरजङ्गमानि सोपद्रवाण्यप्यचिरेण हन्ति ॥१३२॥

शिरौषारिष्टनक्ताह्व त्वक्कीशातकीकट्फलैः ।

हन्ति गोमूत्रसंपिष्टैः विषं स्थावरजङ्गमम् ॥ १३३ ॥

वचोषणशिलादारु नक्ताह्व द्विनिशाञ्जनम् ।

शिरौषपिप्पलीयुक्तं गरदोषनिसूदनम् ॥ १३४ ॥

तिक्ततुम्बीजबीजानि गोपित्तं न प्रलेपयेत् ।

एष सर्वविषध्वंसो ब्रह्मपुत्रादिनाशनः ॥ १३५ ॥

मूलत्वक्पत्रपुष्पाणि बीजञ्चेति शिरौषतः ।

गवां मूत्रेण संपिष्टं भेषजं विषवारणम् ॥ १३६ ॥

मञ्जिष्ठेला निशा द्राक्षा मांसी यष्टी हरेणुका ।  
 क्षौद्रं चेति विषघ्नोऽय मगदः कौशिकोऽन्नवीत् ॥ १३७ ॥  
 लवणानि त्रिवृहन्ती विशाला त्रूषण निशा ।  
 मञ्जिष्ठा मधुकं शृङ्गं ह्यगदः सर्वकर्मकृत् ॥ १३८ ॥  
 चन्दनञ्च शिलाकुष्ठ त्वक्पत्रैलाब्दसर्षपाः ।  
 मांसी पद्मकवत्सासृक् सुरभीभवरोचना ॥ १३९ ॥  
 सृक्का हिङ्गुवृलामज्ज शतपुष्पा प्रियङ्गवः ।  
 पिष्ट्वा सर्वविषोन्माथी नान्ना चन्द्रोदयोऽगदः ॥ १४० ॥  
 इति चन्द्रोदयोऽगदः ।

श्यामेभ पाटली कृष्णा मञ्जिष्ठा किण्ठी शिला ।  
 कोविदारोपणे चक्रं निशे दध्यपराजितम् ॥ १४१ ॥  
 बृहती मधुकञ्चैव गोमूत्रे ण प्रपेषयेत् ।  
 एष सूर्योदयो नान्ना विषरक्षामयोऽगदः ॥ १४२ ॥  
 इति सूर्योदयोऽगदः ।

अपामार्गस्य वीजानि शिरीषस्य तथैव च ।  
 द्वे मेदे काकमाची च गवां मूत्रे ण पेषयेत् ॥ १४३ ॥  
 सर्पिरेतेषु संसिद्धं विषसंशमनं परम् ।  
 असृतं नाम विख्यात मपि सञ्जीवयेन्मृतम् ॥ १४४ ॥  
 इति असृतधृतम् ।

नागदन्ती त्रिवृहन्ती स्रुक्पयः पलिकैः समैः ।  
 गवां मूत्रादुके सिद्धं सर्पिः सर्वाविपापहम् ।  
 सर्पकौटविषार्त्तानां गरार्त्तानाञ्च शस्यते ॥ १४५ ॥  
 इति नागदन्त्याद्यं धृतम् ।

तण्डुलीयकमूलेन गृह्णधूमेन चैकतः ।  
 चोरेण सष्टतं सिद्धं समस्तं विषरोगनुत् ॥ १४६ ॥  
 इति तण्डुलीयधृतम् ।

मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदाहं हरेणवः ।  
 पुन्नागमैलवालूकं नागपुष्पोत्पलं सिता ॥ १४७ ॥  
 विडङ्गं चन्दनं पत्रं प्रियङ्गु ध्यामकं तथा ।  
 हरिद्रे हं वृहत्सौ च शारिवांशुमती बला ॥ १४८ ॥  
 कल्कैरेतैर्घृतं सिद्धं मजेयमिति विन्मुतम् ।  
 विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेवाजितं क्वचित् ॥ १४९ ॥  
 इति मजेयघृतम् ।

सरोध्रमभयाकुष्ठं मर्कटपुष्पीं तथोत्पलम् ।  
 नलकेतसमूलानि सरलं सुरसां तथा ॥ १५० ॥  
 सकालिन्दीं समञ्जिष्ठा मनस्तां सशतावरीम् ।  
 शृङ्गाटकं समङ्गाञ्च पद्मकेसरमित्यपि ॥ १५१ ॥  
 कल्कौक्त्य पचेत्सर्पिः पयो दध्वा चतुर्गुणम् ।  
 सम्यक् पक्वोऽवतीर्थे च शृतशीते विनिक्षिपेत् ॥ १५२ ॥  
 सर्पिस्तुष्यं भिषक् क्षौद्रं कृतरक्षं निधापयेत् ।  
 विषाणि हन्ति दुर्गाणि जङ्गमस्थावराणि च ॥ १५३ ॥  
 कृत्रिमाणि च यावन्ति गरदोषकृतानि च ।  
 स्यर्शादेव विषं हन्ति गरैरुपहतत्वचम् ॥ १५४ ॥  
 योगोऽयं तमकं कण्ठं मांसादञ्च विसंघ्नताम् ।  
 नाशयत्यञ्जनाभ्यङ्गं पानवस्त्रिषु भोजने ॥ १५५ ॥  
 सर्पकीटाखुलताभिदंष्टानां विषणुत्परम् ।  
 मृत्युपाशहरं नाम घृतमेतत् प्रकीर्तितम् ॥ १५६ ॥  
 इति मृत्युपाशापहं घृतम् ।

अथ दूषीविषचिकित्सासाह ।

दूषीविषात्तं सुस्निग्धमूर्धं चाध्वञ्च शोधितम् ।  
 पाययेदगदं मुख्यं मिदं दूषीविषापहम् ॥ १५७ ॥  
 पिप्यस्ती ध्यामकं मांसी लोध्रमेला सुवर्चसा ।

बालकं परिपेला च तथा कनकगैरिकम् ॥ १५८ ॥

क्षौद्रयुक्तोऽगदो ह्येष दूषीविषमपोहति ।

दूषीविषारिनामायं न कैश्चिदपि बाध्यते ॥ १५९ ॥

इति दूषीविषप्रिक्रिया ।

अन्यैरुपविषैस्तीव्रैरेकीकृत्वा तु भूरिभिः ।

कालान्तरजिघांसायै क्रियते च गरन्तु तत् ॥ १६० ॥

घृणालस्यारुचिश्वासं स्ततो वै चाग्निमार्दवम् ।

अविपाकाबलत्वञ्च कुर्यादुपचितो गरः ॥ १६१ ॥

अङ्कोटमूलं निःक्वाथ्य सफाणितघृतं लिहेत् ।

तैलाक्तः स्निग्धमर्वाङ्गो गरदोषविषापहम् ॥ १६२ ॥

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ।

लेहः प्रथमयत्युग्रं नानायोगकृतं विषम् ॥ १६३ ॥

वृषनिम्बपटोलानां क्वाथिनापि पचेद् घृतम् ।

अभयागभितं तोय मितदारोग्यदं परम् ॥ १६४ ॥

इति वृषाद्यं घृतम् ।

रजनौहयमञ्जिष्ठा पतङ्गगजकेशरेः ।

शीताम्बुपिष्टैरालेपः सद्यो लूतां विनाशयेत् ॥ १६५ ॥

कटभ्यर्जुनशेरीष शैलुक्षीरीद्रुमत्वचः ।

कपायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताव्रणापहाः ॥ १६६ ॥

चन्दनं पद्मकं कुष्ठं नतं क्षौद्रपाटले ।

निर्गुण्डीशारिवाशैलुलूताविषहरोऽगदः ॥ १६७ ॥

चन्दनं पद्मकोक्षीरं शिरीषं सिन्धुवारिणा ।

क्षौद्रशुक्ता नतं कुष्ठं शारिवोदीच्यपाटलाः ॥

शैलुम्बरौ च पिष्टोऽयं लूताया विषनाशनः ॥ १६८ ॥

फलिनोदिनिशाक्षौद्र सर्पिर्भिः पद्मकाह्वयैः ।

अशेषकीटलूतानां मगदः सर्वक्रामिकः ॥ १६९ ॥

करञ्जार्कपयो वाजिमारकैः सविषामलैः ।

साक्षौटस्वरसैः सिद्धं तैलं लूताव्रणापहम् ॥ १७० ॥

इति लूताविषचिकित्सा ।

हृदंनं जालिनीकाथैः शुकाख्याङ्कोटयोरपि ।

विरचने त्रिवृद्धन्ती त्रिफलाकल्क इष्यते ॥ १७१ ॥

शिरौषस्य च मूलं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।

अङ्कोटकस्य वा मूलं वस्तमूत्रेण कल्कितम् ॥

पानालेपनयोरुक्तं सर्वास्त्रुविषनाशनम् ॥ १७२ ॥

विशालाङ्कोटमूलञ्च तिलमूलं सितामधु ।

घृतेनास्त्रुविषं हन्ति पौतमात्रञ्च दुस्तरम् ॥ १७३ ॥

कुसुम्भपुष्पगोदन्त स्वर्णचौरीकपोतविट् ।

दन्तीत्रिवृद्धलैन्धवैला किण्णिही फाणितं तथा ॥

चौरेणास्त्रुविषं हन्ति पौता तिलकमञ्जरी ॥ १७४ ॥

त्रिकटुकायश्च हितो गोमयस्वरसोऽञ्जने ।

कपित्थगोमयसो सक्षौद्रो लेह इष्यते ॥ १७५ ॥

माज्जारकस्य पित्तेन पीतो मांसरसोऽसृजा ।

सोपद्रवमपि क्षिप्रं जयेन्मूषकजं विषम् ॥ १७६ ॥

गवाक्षौविल्बकाकोल तिलमूलाः सशर्कराः ।

मध्वाज्यसंयुताः पीताः मूषिकाविषनाशनाः ॥ १७७ ॥

विल्बकाकोलयोर्मूलं गिरिकर्णास्तिलस्य च ।

एतेषां मधुसर्पिर्भ्यां पानमास्त्रुविषापहम् ॥ १७८ ॥

तण्डुलीयकमूलेन सिद्धं सर्पिः पिबेन्नरः ।

मूषिकाणां विषं तेन नाशमायाति सत्वरम् ॥ १७९ ॥

इति चास्त्रुविषचिकित्सा ।

दंशस्त्रुलर्कदष्टस्य दुग्धयुक्तो न सर्पिषा ।

प्रसिञ्ज्यादगदैस्त्रैस्त्रीः पुराणञ्च घृतं पिबेत् ॥ १८० ॥

मूलस्य शरपुङ्खायाः कर्षं धत्तूरकान्वितम् ।  
 सतण्डुलोदकैः पिष्ट्वा छायोश्मत्तभवैर्दलैः ॥  
 पक्कालर्कविषेणार्तः स्वादेत्तद्विषनाशनम् ॥ १८१ ॥  
 पिवेत्तत्तूरकशिखां क्षीरेण परिपेषिताम् ।  
 अङ्गोलवंशजां वापि श्लविषघ्नीं प्रयत्नतः ॥ १८२ ॥  
 काकोदुम्ब्रमूलन्तु धत्तूरफलकान्वितम् ।  
 पिवेत्तण्डुलतोयेन सारमेयविषापहम् ॥ १८३ ॥  
 अङ्गोटोत्तरमूलोत्थं कषायस्य पलद्वयम् ।  
 सर्पिषश्च पलं पीत मलर्कविषनाशनम् ॥ १८४ ॥  
 रसेनोषणवैदेही वचागोपित्तकल्किताः ।  
 पाननस्याञ्जनालेपैः श्वदंष्ट्राविषहाः पराः ॥ १८५ ॥  
 जलवेतसवृक्षस्य मूलं कुष्ठं पचेज्जले ।  
 सक्ताथः शीतलः पेयः परश्च विषनाशनः ॥ १८६ ॥

इति अलर्कविषचिकित्सा ।

सद्यो वृश्चिकजं दंशं शुक्रतैलेन सेचयेत् ।  
 विदारिगन्धासिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ १८७ ॥  
 लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।  
 सिञ्चेत्कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ १८८ ॥  
 शिखिकुक्कुटवर्हाणि सैन्धवं तिलसर्पिषा ।  
 धूपो हन्ति प्रयुक्तस्तु कीटवृश्चिकजं विषम् ॥ १८९ ॥  
 घृतेन सैन्धवं पीत्वा वृश्चिकस्य विषं जयेत् ॥ १९० ॥  
 तालनिम्बदलं केशाजीर्णाश्च लवणं घृतम् ।  
 धूपो वृश्चिकविषस्य शिखिपत्रं घृतेन वा ॥ १९१ ॥  
 अर्कक्षीरेण संपिष्टं श्लेषाद्बीजं पलाशजम् ।  
 वृश्चिकार्तिं हरेत् कृष्णा सशिरीषफला तथा ॥ १९२ ॥  
 मनीषासैन्धवं हिङ्गु जातीपत्रं समागरम् ।



गोशकद्रससंपिष्टं गुटिका वृश्चिकार्त्तिनुत् ॥ १८३ ॥  
 जीरकस्य कृतः कल्को घृतसैन्धवसंयुतः ।  
 सुखोष्णो वृश्चिकार्त्तानां प्रलेपो मधुना सह ॥ १८४ ॥  
 गन्धमाघ्राय मृदितसूर्यावर्त्तदलस्य च ।  
 वृश्चिकैर्व्यधितो जन्तुः क्षणाद्भवति निर्विषः ॥ १८५ ॥  
 कासमर्दकपत्रञ्च मूलञ्च कुशकाशयोः ।  
 चर्वयित्वा च फूलारः कर्णे वृश्चिकजं हरेत् ॥ १८६ ॥  
 पारावत शकृत्पथ्या तगरं विश्वभेषजम् ।  
 वीजपूररसोपेतः परमो वृश्चिकागदः ॥ १८७ ॥

इति वृश्चिकविषचिकित्सा ।

सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ।  
 रजन्थी गैरिकालेपो नखदन्तविषापहः ॥ १८८ ॥  
 शमीनिम्बजटापत्रवल्कलैः कथितैर्जलैः ।  
 नखदन्तक्षतं पुंसां नाशाय परिषेचयेत् ॥ १८९ ॥  
 मञ्जिष्ठापद्मकोशीरै धान्यकैः परिषेधितैः ।  
 सघृतैर्लेपनं दद्यान्नखदन्तविषापहम् ॥ २०० ॥  
 द्विनिशागैरिकालेपो नखदन्तविषापहः ।  
 गोजिह्वामधुना लेपो नखदन्तविषप्रणुत् ॥ २०१ ॥

इति नखदन्तजं विषम् ।

लेपः प्रदोषतैलेन खर्जूरविषनाशनः ।  
 हरिद्राहयलेपो वा मगैरिकमनःशिलः ॥ २०२ ॥  
 कुङ्कुमं तगरं शिशु पद्मकं रजनीहयम् ।  
 अगदो जलपिष्टोऽयं शतपद्मिषनाशनः ॥ २०३ ॥  
 कृष्णवेत्रस्य निःक्वाथः कल्को वा घृतमिश्रितः ।  
 शृङ्गीमत्स्यविषं हन्ति धूमो वा वह्निपक्षजः ॥ २०४ ॥  
 कीटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्युर्जलौकषाम् ॥ २०५ ॥

श्रीरौषकटभीपार्थ शैलुक्षीरिद्रुमत्वचः ।

विषं जलीकषां घ्नन्ति प्रयुक्ताः पानलेपयोः ॥ २०६ ॥

इति जलीकोविषचिकित्सा ।

कीटघ्नन्तुलसीमूलं पीतं यष्टीसुकल्कितम् ।

मेघनादवृक्षन्मूलं तथा गव्येन सर्पिषा ॥ २०७ ॥

क्षीरिवृक्षत्वचालेपः कीटदष्टविषापहः ॥ २०७ ॥

हिङ्गुकुष्ठनतव्योष पाठाजन्तुघ्नसैन्धवैः ।

सच्चारतिविषैस्तुल्यै लेपः कीटविषप्रणुत् ॥ २०८ ॥

लाङ्गलीनिर्विषालावू जालिनीमूलबीजकैः ।

लेपो धान्याम्बुना पिष्टः पिण्डिका कीटनाशनः ॥ २१० ॥

वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ।

पाठाप्रतिविषाव्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ॥

दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ २११ ॥

इति कीटविषचिकित्सा ।

पिप्पलिकाभिर्दृष्टानां मल्लिकामशकैस्तथा ।

गवां सूत्रयुतो लेपः कृष्णवल्मीकमृत्कृतः ॥ २१२ ॥

दत्त्वा गुग्गुलुधूपं कोमलरविपत्रपिण्डिका सष्टता ।

बद्धा क्षतेऽतिलोहितकाचण्डादंशविक्रतिहरी ॥ २१३ ॥

सर्जरसेन सेको मन्दंशेनापि कण्टकोद्वरणम् ।

वरटीदंष्ट्रविषस्य प्रशमनमेतद्वयं दृष्टम् ॥ २१४ ॥

मरिचं नागरोपेतं सिन्धुसौवर्चलान्वितम् ।

फणिञ्जकरसं हन्त्याल्लेपनाद्वरटीविषम् ॥ २१५ ॥

शतपुष्पासमायुक्तं सैन्धवं परिपेषितम् ।

सष्टतं लेपनं दद्यान्मल्लिकाविषनाशनम् ॥ २१६ ॥

केशरं तगरं शुण्ठी मरिचञ्च प्रलेपनात् ।

मल्लिकादंशजा पीडा नाशं याति ध्रुवं नृणाम् ॥ २१७ ॥

इति मल्लिकविषचिकित्सा ।

स्रक्चौरपरिपिष्टेन वीजेन परिलेपनम् ।  
 शिरीषस्य व्रजत्वस्तं विषं दर्दुरजं क्षणात् ॥  
 दुर्वारापि व्यथा क्षिप्रं मत्स्यदंशान्तु तत्क्षणात् ॥ २१८ ॥  
 अङ्कोटपत्रधूपेन धूपिता संप्रशाम्यति ।  
 कटुतैलसक्तुकेशानां धूपाद्दंशस्य च व्यथा ॥ २१९ ॥  
 यवतिक्ततैललेपान्मीनजस्य विनश्यति ॥ २२० ॥

इति मत्स्यविषचिकित्सा ।

वृकश्याघ्नतरक्षकं शृगालहयशृङ्गकैः ।  
 दष्टानां तत्क्षणात्तैलस्रक्षणाच्च चिकित्सितम् ॥ २२१ ॥  
 घण्टावीजस्य पत्रं वा मूलं पिष्टं प्रलेपनात् ।  
 निहन्ति शूकजं घोरं विषं कूष्माण्डपत्रकम् ॥ २२२ ॥  
 सेक्षुसर्जरसोपेतं सर्षपापत्रकैः सह ।  
 सुवर्णभास्करतरोः कुसुमैरर्जुनस्य च ॥  
 धूपो वा धूपितो हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥ २२३ ॥  
 न तत्र कीटा न विषा दर्दुरा न सरीसृपाः ।  
 न कृत्यकर्म तत्र स्याद्भूपोऽयं यत्र दह्यते ॥ २२४ ॥  
 विल्वाङ्गकीयवक्षार पाटलावङ्गिकोत्पलम् ।  
 श्रीपङ्गीशाल्मलीयुक्ता निःक्वाथ्य प्रोक्षणं परम् ॥  
 नरः प्रोक्षणितस्तन सद्यो भवति निर्विषः ॥ २२५ ॥  
 कृत्वीमर्जरसश्चैव भवेद्रात्री तथा दिवा ।  
 तच्छया शब्दवितस्ताः प्रणश्यन्ति हि पन्नगाः ॥ २२६ ॥

असाध्यलक्षणमाह ।

मालास्यं पुलकावृतं प्रतिमुहुर्वक्त्रं समालोक्तम् ।  
 दन्तेनाधरपल्लवं दशति चेच्छीतान्वितः कूजति ॥  
 यस्तापं जहतामुपैति नितरामन्तश्च सोत्कण्ठते ।  
 तद्भस्मास्थि सितामलास्वरवती रौद्री श्मशानस्थली ॥ २२७ ॥

नेत्रे शक्ततरे च यस्य यदि वा सृत्वं ब्रजिह्वंशकः  
 सन्ध्यायाञ्च सुरेन्द्रगोपसदृशे रात्रौ च नीलप्रभे । •  
 दंशे रक्तजलाविलेऽतिसुभगे भक्तं न किञ्चिद्विशो  
 मात्रं मालभते तदेव नियतं पिप्पलालयं गच्छति ॥ २२८ ॥  
 नासावर्त्मं विहाय यस्य पवनो वक्त्रेण याति द्रुतम् ।  
 नेत्रे याति विकासिते बहति यो ग्रीवाञ्च वक्त्रामलम् ॥  
 चन्द्रं पश्यति भानुबिम्बसदृशं सूर्यं शशाङ्गाकृतम् ।  
 दष्टो याति स एव गेहमचिरात् कालाभिधानस्य वै ॥ २२९ ॥  
 विरुद्धाध्यशनक्रोध क्षुब्धयायासमैथुनम् ।  
 वर्जयेद्विषजुष्टोऽपि दिवास्वप्नं विशेषतः ॥ २३० ॥  
 इति श्रीवङ्गमेनसङ्कलित विषनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ जलदोषादियोगाधिकारमाह ।

भोजनादौ तु सम्भुङ्क्ते शृण्ठिराज्यभयोत्थितम् ।  
 कल्कन्तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥ १ ॥  
 महार्द्रकयवक्षारौ पीत्वा चैवोष्णवारिणा ।  
 नानादेशोद्भवञ्चैव वारिदोषमपोहति ॥ २ ॥  
 नागरङ्गफलचोचमातपे शोषितं तदनुचूर्णितमेकम् ।  
 कर्षमात्रमुपयुञ्ज्य गुडिन वारिकर्म कुरुते न कदापि ॥ ३ ॥  
 यो लेढि शयनसमये मधुमिश्रं बीजपूरदलचूर्णम् ।  
 स च पीडाकरवातप्रसरनिरोधात् सुखं स्वपिति ॥ ४ ॥  
 दक्षैव दुग्धभक्तं विप्रायोत्याज्य सितबलामूलम् ।  
 पुथे कन्यापिष्टं दत्तमनिच्छाह्वरं भक्ष्ये ॥ ५ ॥  
 भूयः स्वार्त्तवशोणित भावितगोरोचनरचिततिलकानि ।  
 कृत्वा नारी यं यं पश्यति पुरुषं तं तं वशीकुरुते ॥ ६ ॥  
 सुरदारुशर्वरीद्वयकमलोद्भवकेशरैः कृतो लेपः ।

दुर्जययोषिद्विहितो रुचिकर इति गीयते बहुभिः ॥ ७ ॥  
 जम्बूधातकिपर्णैस्तद्भवकल्कैश्च धूपितो योनिः ।  
 त्यजति समस्तविकारं जन्मान्तरसञ्चितञ्चापि ॥ ८ ॥  
 नालसमेतं कमलं पिष्ट्वा क्षीरेण वर्त्तिता गुटिका ।  
 योषिद्योनौ विहिता तदेव कन्याकरं चित्रम् ॥ ९ ॥  
 तालकचन्दन सहितं कुटजकदम्बोद्भवं फलं पिबति ।  
 आसवमिश्रं कान्ता या मा वम्या भवेन्नियतम् ॥ १० ॥  
 एकं मात्तिकमिश्रं लेपात्कोशातकीभवं चूर्णम् ।  
 योन्यां वराङ्गपाते कुरुते रेतः स्तुतिस्तस्याः ॥ ११ ॥  
 पथ्योपभोगविधिना परितः संदृष्ट्य वाससा त्रिभृताम् ।  
 विहिता जलीका योनौ पातस्तनयोः कदापि न स्यात् ॥ १२ ॥  
 चूर्णं हयगन्ध्याया सितया सहितञ्च सर्पिषा लीढम् ।  
 विदधाति नष्टनिद्रे निद्रामाश्वेव सिद्धमिदम् ॥ १३ ॥  
 किमत्र चित्रं यदि वज्रपर्णीवचाश्वगन्ध्या जलशूकचूर्णम् ।  
 अन्तर्विदग्धं नवनीतमिश्रं करोति मेढ्रं गजमेढ्रतुल्यम् ॥ १४ ॥  
 मुष्कशिराजं मूलं दृढमङ्गुल्या निषीद्य रतिकाले ।  
 चिन्तान्तरनिहितमनास्तम्भी रेतः च्युतिं जयति ॥ १५ ॥  
 शुष्केन्दौवरकुसुमं तण्डुलसहितं सदा शितं सायम् ।  
 तनुते सुगन्धिवदनं विकमितनीलोत्पलामोदम् ॥ १६ ॥  
 कोमलवरुणजपत्रं करमृदितं सदा स्तने निहितम् ।  
 तद्गतपुंसां वृद्धिं हरिद्रुतमिद्धमिदं दृष्टम् ॥ १७ ॥  
 कच्छपमस्तकचरणं तिलजे सिद्धं विनाशयत्यचिरात् ।  
 धातुक्षीणं षण्डं कुरुते बलं रतौ तथोग्रम् ॥ १८ ॥  
 शमयति गोक्षुरुचूर्णं छागक्षीरेण साधितं समधु ।  
 भुक्तं क्षपयति षण्डं यज्जनितं प्राक् प्रयोगिण ॥ १९ ॥  
 निर्गुण्डिकनक्रवाशा श्रीफलामलकासनोत्पत्राणि ।

गन्धर्वहस्तमूलं दूर्वा कुसुमं तथा रजनी ॥ २० ॥

मिद्वार्थिडगजत्वगिति ममभागं प्रक्षिप्य नवनीते ।

उदत्तनं विधेयं सततं बलिनाशनं दृष्टम् ॥ २१ ॥

इति शीवङ्गसेनसङ्कलितः जलद्रोषवीर्यसम्भादियोगाधिकारः समाप्तः ।

### अथ रसायनाधिकारमाह ।

माषस्थाढकमादाय जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अर्द्धांशशेषं तत्पूतं दत्त्वा चेक्षुरसं ततः ॥ १ ॥

आर्द्रकस्य रसञ्चैव प्रस्थत्रयसमन्वितम् ।

संयोज्यमेकतः कृत्वा स्थापयेद्भाजने दृढे ॥ २ ॥

त्रिरात्रे पञ्चरात्रे वा माषचूर्णं विनिक्षिपेत् ।

मासेन तज्जातरसं दशरात्रं स्थितं तथा ॥ ३ ॥

शुक्तञ्च तत्रयोज्यं स्यात्तैले वस्तौ घृतेऽपि वा ।

एतच्छुक्तं प्रसंशन्ति मन्दाग्नेर्दीपनं परम् ॥ ४ ॥

इति शुक्तम् ।

जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमधुसंयुतम् ।

मधुभाण्डे विनिक्षिप्य रमाद्धं तत्पिघापयेत् ॥

मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम् ॥ ५ ॥

इति मधुशुक्तम् ।

गुडमधुकाञ्चितकतक्रं यथोत्तरं द्विगुणभागसंहृतम् ।

न्यस्तान्तु धान्यराशौ त्रिदिवसमिति भवेच्छुक्तम् ॥ ६ ॥

इति गुडतक्रम् ।

पिप्पलीचीरसंसिद्धं सर्वरोगहरं घृतम् ।

कालीयकहरिद्राभ्यां कामलामेहनुत्परम् ॥ ७ ॥

दृढतौरसकल्काभ्यां दुष्टकासक्षयापहम् ।

गुड्चीरसकल्काभ्यां वातरक्तपिकारनुत् ॥ ८ ॥  
 खदिराष्टकसंसिद्धं श्वित्रकुष्ठविसर्पनुत् ।  
 मृद्दीकारसकल्काभ्यां रक्तपित्तज्वरान्ताहत् ॥ ९ ॥  
 पिप्पल्यादिघृतं षट्कं वैदेहाधिपकीर्त्तितम् ॥ १० ॥  
 भ्रानूपजो रमो मज्जा वमतैलं नवं घृतम् ।  
 रसक्षीरं पचेत्सम्यग्वाप्य मधुरं गणम् ॥ ११ ॥  
 अश्वगन्धामपामार्गं तथा लाक्षारसं समम् ।  
 अथ सिद्धञ्च पूतञ्च स्वानुगुप्तं निधापयेत् ॥ १२ ॥  
 तेनाभ्यङ्ग्य सदा कर्णपालिञ्च सुप्रमर्दयेत् ।  
 अनेन पाल्यो वर्द्धन्ते नीरुजा निरुपद्रवाः ॥  
 मृदुपुष्पसमाः स्निग्धा जायन्ते भूषणक्षमाः ॥ १३ ॥

इति पाखिवर्जनचतुःशतः ।

अथ शिवगुटिका ।

शिलाजतु षोडशपलं त्रिद्विवारं विभावयेत् ।  
 बलाया टशमूलस्य गुड्गुच्छाः कर्कटस्य च ॥ १४ ॥  
 वराया मधुयक्षाश्च रसमध्ये च वारिणा ।  
 क्षीरे सकृत् क्रमेणैव सप्त कृत्वा ततो द्रुतम् ॥ १५ ॥  
 काकोनियग्मघनपष्करवङ्गिरास्त्रा  
 मेदायुर्गर्हिचविकागजपिप्पलीनाम् ।  
 पाठाद्विज्जीरकनिकुम्भविदारियुग्म-  
 वीरावरीमधुपलांशुमतीहयानाम् ॥ १६ ॥  
 पलिकानामपां द्रोणे मिहानां पादशेषिते ।  
 क्वाथे भावितमित्यं वा गिरिजं द्विपलञ्च तत् ॥ १७ ॥  
 युष्मगात्कर्कटमृद्गीधान्नी व्योषतालीसकुडुवेन ।  
 चूर्णपलेन विदार्यार्षस्त्रक्क्षीर्या वा कर्षयुग्मेन ॥ १८ ॥  
 द्विपलेन चतुर्जाता सैलघृतक्षौद्रशर्कराभिश्च ।

तद्विपलाङ्घिगुष्पाभिः कुर्व्याद् गुटिका ततोऽक्षसमाः ॥ १९ ॥  
 ताः सिद्धा नवकुम्भे शुष्के जातिपुष्पाधिवासिते स्थाप्या ।  
 तासामेकां खादेत्यतिदिनमनुपानं पेयञ्च ॥ २० ॥  
 क्षीररसदाडिमाश्वः शीतजलमधुरासवान्यतमम् ।  
 जीर्णान्ने लघु भोज्यं यूपः पयांसि पिशितनिर्युहैः ॥ २१ ॥  
 सप्ताहमात्रमेवं सामान्यमतः क्रमं भवेत्परितः ।  
 भुक्तस्यान्ते प्राग्वा गुटिका न विरुध्यते चैषा ॥ २२ ॥  
 निष्पापा भूरिफला परिहार सुखोपयोजिता जयति ।  
 प्रबलवातशोणित मूरुस्तम्भं ज्वरं दीर्घम् ॥ २३ ॥  
 मलमूत्रशक्रदोषान् प्लीहार्शः पाण्डुहृद्यक्रदोषान् ।  
 व्रधं वमिगुल्मपीनस हिक्काकासारचिश्वासान् ॥ २४ ॥  
 विद्रधिमुदरं कृच्छ्रं श्लिञ्चं षण्डं क्षयं मदं मूर्च्छाम् ।  
 उन्मादमपस्मारं सुखरोगशिरोगदस्तम्भान् ॥ २५ ॥  
 श्रानाहमतीसारं हलीमककामलाग्रहणीरोगान् ।  
 ग्रन्थर्वुदांस्य पिण्डिकाभगन्दरं गण्डमालाञ्च ॥ २६ ॥  
 अतिकाश्र्यमतिस्थूल्यं स्वेदमतिश्लीपदं गुदे कौलान् ।  
 दंष्ट्राविषं समूलङ्गरप्रयोगान् सुघोरांश्च ॥ २७ ॥  
 मन्त्रौषधिप्रयोगान् विप्रमुक्तान् भौतिकांस्तथा भावान् ।  
 पाप्मालक्ष्मी चैयं गुटिका शिवा नाम्ना प्रथिता ॥ २८ ॥  
 वृथा बल्या धन्या कान्ति यशः श्रीवर्द्धनी मेध्या ।  
 कुरुते स्त्रीवल्लभतां जयं विवादे मुखस्थाञ्च ॥ २९ ॥  
 बलीपलितरोगरहितो ना भवति गात्रं सुवद्धमति चैव ।  
 वर्षद्वयप्रयोगाद्द्वर्षं शतचतुष्टयं जीवेत् ॥ ३० ॥

इति वृद्धिष्वागुटिका ।

अथ मुग्गुरसायनमाह ।

त्रिफलाशनखदिरामृतवर्षाभूष्टङ्गोशुद्धकाथे ।



सार्द्धाढके तु गुग्गुलु पलानि त्रिंशच्च लीहवद्विपचेत् ॥३१॥  
मधुघृतसिताविमिश्रं लिहेन्नरः कान्तिबलबुद्धियुक्तः ।  
तथा गदैर्विमुक्तो जीवति संवत्सरांस्त्रिंशतान् ॥ ३२ ॥

अथ गन्धककल्पमाह ।

चूर्णीकृत्य पलानि पञ्च नितरां गन्धाश्मनो यत्नतः  
तच्चूर्णं त्रिगुणे च मार्कवरसे छायाविशुष्कीकृतम् ।  
पथ्याचूर्णमथो तथा मधुघृतं प्रत्येकमेकं पलम्  
वृद्धो यौवनमेति प्राश्य युगलं खादेन्नरः प्रत्यहम् ॥ ३३ ॥

अथ गन्धकरसायनम् ।

गन्धकस्यार्द्धकपर्णन्तु मरिचं श्याणमात्रकम् ।  
असिताम्बरमष्टांशं शिलायां चूर्णितं शुभम् ॥ ३४ ॥  
एतच्चूर्णत्रयं तैले तिलजे दिवसत्रयम् ।  
वर्त्तित्रयं समारभ्य घृते वा स्थापितं तथा ॥ ३५ ॥  
तदुद्धृत्य क्षीरपात्रे दीपं प्रज्वाल्य बुद्धिमान् ।  
पातयेद्दत्तिमत्वं च तद्भवा रसरक्तिका ॥ ३६ ॥  
पर्णत्रयं समागोप्य तद्भवाद्भुञ्जकद्वयम् ।  
सम्पूच्छं भक्षयेत्प्रातः क्षेत्रपालवलिं ततः ॥ ३७ ॥  
दत्त्वा तु विधिना कृत्वा कामचारो भवेत्सदा ।  
न चात्र परिहारोऽस्ति विहाराय नृणां सदा ॥ ३८ ॥  
बलीपलितनाशाय वज्रैर्धूलिविवर्द्धनम् ।  
द्वितमं तत्सदा प्रोक्तं रसायनगुणैषिणाम् ॥ ३९ ॥

अथ गन्धकद्रुतिमाह ।

पलमिह गन्धकचूर्णं राजिकातः कर्षं कलितमादाय ।  
सिततररसननिरुद्धं हविषाद्भुतशोषितं वज्रौ ॥ ४० ॥  
तद्भवमाज्ये मग्नं त्रिकटुकचूर्णैककर्षं संयुक्तम् ।  
मिलितैकश्याणमात्रं प्रातः स्वाद्यं नियततपर्णम् ॥ ४१ ॥

वर्णबलयुतमेतज्जनयति कुरुते देहसुखम् ।

सतताभ्यासवशादति जनयति सुधाधामलावण्यम् ॥ ४२ ॥

अथ गन्धकयोगमाह ।

यो गन्धाश्म सुचूर्णितं पिबति ना तैलेन कर्षोन्मितम्

अभ्यङ्गीष्णजलावसेचनरतः पेयाभृतं प्रत्यहम् ।

सप्ताहान्नियतं निहन्ति सकलां पामादि सर्वां रुजम्

नित्याभ्यासवशाद्दिनष्टसकलक्ले शोपतापः पुमान् ॥ ४३ ॥

अथ गन्धककल्पमाह ।

यो वात्यग्रमतिः सुचूर्णितमिदं गन्धाश्म कृष्णासमम् ।

पथ्यातुल्यमथापि पूजितगुरुः भूतेशपूजारतः ॥

आहारादिषु यन्त्रणाविरहितः स्यात् पुष्टिशौर्यान्वितः ।

प्रोत्फुल्लाम्बुजनेत्र एव मजरश्चामोकराभाश्रयः ॥ ४४ ॥

भृङ्गराजरसेनैव लोहपात्रेऽग्निना पचेत् ।

द्रावयित्वा विनिक्षिप्य मायूर इव जायते ॥ ४५ ॥

जयाटलरसेनापि वर्द्धमानरसेन च ।

शुद्धवेररसेनापि काकमाच्या रसेन च ॥ ४६ ॥

रसगन्धद्वयं लब्धं लोहपात्रे प्रयोजयेत् ।

एकौकृतं च तावच्च खलयेदपि यत्नतः ॥ ४७ ॥

यावच्च नीलवर्णं स्यात् कोलाङ्गारैश्च पाचयेत् ।

गोमयस्थालबालेन स्थापिते कदलीदले ॥ ४८ ॥

ढालयेत्पाकवित् प्राञ्जस्ततस्तु प्राशयेन्नवम् ।

एवं सति सुखार्थाय पथ्यभुग्भिः प्रसेव्यते ॥ ४९ ॥

गन्धकपर्पटी चैषा सिद्धा कालस्य मिद्धिदा ।

दुर्नामग्रहणीमामशूलञ्च ग्रहणीगदम् ॥ ५० ॥

कामलां पाण्डुरोगञ्च भ्रीहगुल्मजलोदरम् ।

भक्षकं चामवातञ्च कुष्ठानि च भ्रुवं जयेत् ॥ ५१ ॥

एवमादीनि जित्वैव वपुषा निर्मलः सुखी ।  
जीवेद्वर्षशतं पूर्णं बलीपलितवर्जितः ॥  
सर्वव्याधिचिकित्सायां कल्कोऽयमतिदुर्लभः ॥ ५२ ॥

इति गन्धकरसर्पटो ।

तनुपत्नीकृतं ताम्रं नैपालं गन्धकं समम् ।  
दत्त्वा चोद्धुं मधो मध्ये स्थालिकामध्यसंस्थितम् ॥ ५३ ॥  
कृत्वा स्रल्पपिधानञ्च स्थालीमध्ये निधाय च ।  
शर्कराभक्तलेपेन लिप्ताः सन्धीस्तदूर्ध्वतः ॥ ५४ ॥  
बालुकापूरितस्थालीनिहितायां पुनस्तथा ।  
सुलिप्तायाञ्च यामैकमधोज्वालां प्रदापयेत् ॥ ५५ ॥  
तत आकृष्टताम्रस्य मृतस्य त्विह योजना ॥ ५६ ॥  
अथ कर्षं गन्धकस्य वङ्गस्थं लोहपात्रगम् ।  
शिलापट्टेन संमर्द्य द्रुतं घृष्टं पुनः पुनः ॥ ५७ ॥  
रसोऽप्लव्यमथितः शुद्धस्तावन्मानः प्रदीयते ।  
ततस्तथैव संमर्द्य पुनराज्यं प्रदापयेत् ॥ ५८ ॥  
अष्टविन्दुकमानञ्च मर्दयेन्मूर्च्छितं तथा ।  
सर्वं स्यात्तत आकृष्य शिलापट्टादिकं दृढम् ॥ ५९ ॥  
मंहुत्थालम्बुषरसप्रसृतेन विलोडितम् ।  
पुनस्तथैव वङ्गस्थे लोहपात्रे विमर्दयेत् ॥ ६० ॥  
यावद्रसक्षयः पश्चादाकृष्टं संप्रयोजयेत् ।  
अलम्बुषारसेनैव गोलकं संप्रकल्पयेत् ॥ ६१ ॥  
तं पिण्डं वस्त्रनिष्पीड्य पिण्डे त्रिकटुजे पुनः ।  
वसनान्तरिते दत्त्वा पोटलीं कारयेत् सुधीः ॥ ६२ ॥  
ततस्तां पोटलीमाज्ये मग्नां कृत्वा विधारिताम् ।  
सूत्रेण दण्डसंलग्नां पाचयेत् कुशलो भिषक् ॥ ६३ ॥  
यदा निष्फेनता चाज्ये गुटिका च दृढा भवेत् ।

तदा पक्वं तमाकथ्य पञ्चगुञ्जातुलाघृतम् ॥ ६४ ॥  
 त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं तुल्यं प्रातः प्रयोजयेत् ।  
 तक्रं स्यादनुपाने तु अस्त्रपित्तोच्छये पुनः ॥ ६५ ॥  
 त्रिफलैव समा देया कोष्णं वारि पिबेदनु ।  
 सप्तमे दिवसे रक्ती वृद्धिस्तास्त्रात्तु माषकम् ॥ ६६ ॥  
 यावत्प्रयोगस्तथैव ह्यपकर्षः पुनर्भवेत् ।  
 योगोऽयं ग्रहणीयस्त्र पक्तिशुलाम्बपित्तहा ॥ ६७ ॥  
 रसायनं समुद्दिष्टं गुदकीलादिनाशनम् ।  
 न चात्र परिहारः स्याद्विहाराहारकर्म्मसु ॥  
 ताम्ब्ररसायनमिदं सर्वव्याधिहरं परम् ॥ ६८ ॥  
 घृतमधुशर्करया हि तत् लेहवन्मर्दनीयम् ।

इति ताम्ब्ररसायनम् ।

कण्टकवेधनयोग्यं ताम्ब्रस्य पत्रं कृतं समादाय ।  
 कर्षाधिकपलमात्रं भस्माग्नी निर्दहेद्भिषक्कुशलः ॥ ६९ ॥  
 एवं पुनरपि वारद्वितयं विमर्द्य चातिगाढम् ।  
 प्रत्येकं मिलितेष्वपि तथैव वारत्रयं दद्यात् ॥ ७० ॥  
 इन्द्रस्वरसभावित गन्धकलिप्तन्तु ताम्ब्रकं कृत्वा ।  
 खैर्परसंपुटमध्ये विनिधाय मृदा तमुपलिम्बेत् ॥ ७१ ॥  
 हस्तप्रमाणवदने गर्ते चतुर्हस्तपरिमाणे ।  
 दत्त्वेन्धनङ्करीषन्तुषमध्ये दहनमादाय ॥ ७२ ॥  
 तदुपरि दत्त्वा ताम्ब्रसंपुटं निहितं पुनश्च करीषैः ।  
 संक्षाय तत्र वङ्गं प्रज्वालयेद्भिषग्विशङ्कः ॥ ७३ ॥  
 तावत् पुटं प्रदेयं यावत्ताम्ब्रञ्च मृत्युमायाति ।  
 मृतमधिगम्य च भाण्डे क्वचिदपि तत् स्थापयेत् पुटितम् ॥ ७४ ॥  
 तदनु तावत्प्रमाणपारदमादाय खल्लयन्निपुणः ।  
 खल्लशिलायां मध्ये गृह्णधूमनिशेष्टकाचूर्णैः ॥ ७५ ॥

पश्चाद्धारिविधानं पुनश्च त्रिकटुना खल्लयेन्निपुणः ।  
 खल्लितसूतस्यैवं पातनयन्त्रेण चोद्धारः ॥ ७६ ॥  
 समकृतगन्धकसहितं पुनरपि कृत्वा खल्लयेन्निदिनम् ।  
 एवं तन्मृतसूतकसृतमात्रकमिश्रितं कुर्यात् ॥ ७७ ॥  
 दुग्धपलाष्टकमाज्यं तक्षमश्च नारिकेलजलम् ।  
 द्विपलं कलितत्रिफलाकाथञ्च चतुर्गुणं दद्यात् ॥ ७८ ॥  
 सुदृढके ताम्रकटाहे मार्त्तं वा स्थापयेद्विविधविधिभिः ।  
 दर्श्या च ताम्रमय्याऽऽयस्या चाल्पं पुनः पचेद्द्वैद्यः ॥ ७९ ॥  
 ज्ञात्वा पाकं भूयो भ्रूटिति कटाहमवतारयेन्निपुणः ।  
 तदनु च तस्मिन्मृष्टलक्षणञ्च विश्राम्य क्रियतेऽपि ॥ ८० ॥  
 त्रिकटुत्रिफलालोहित चित्रकविडङ्गकभद्रमुस्तानाम् ।  
 जीरकयोः प्रत्येकं कर्षकलितचूर्णनिक्षेपः ॥ ८१ ॥  
 पुनरैलाकङ्गोललवङ्ग जातिफलजातिकोषाणाम् ।  
 चूर्णं गुडत्वचोऽपि माषाष्टपरिमितं दद्यात् ॥ ८२ ॥  
 ततः सुशीतं ताम्रं माषाष्टकमति विकीर्य घनसारम् ।  
 ताम्रमयादिनि भाण्डे स्निग्धे मार्त्तं वा स्थाप्यम् ॥ ८३ ॥  
 मनसि च विधाय सूर्यपूजां कृत्वा शुभे दिने चर्त्तं ।  
 आदायमाषमेकं दधिमधुना सह भक्षयेत्सुचिरम् ॥ ८४ ॥  
 तदनु च कण्ठप्रायः क्षीरं कार्यमनुपानमधिकाल्पम् ।  
 नक्तमनल्पं पुनरपि ताम्बूलं भक्षयेत्स्वरुजः ॥ ८५ ॥  
 रक्तीद्वयमथ त्रितयं पञ्चकं वृद्धेर्माषकं यावत् ।  
 स्थितमतश्चोपरिष्ठात्प्रतिलोमं ज्ञासयेत्तदनु ॥ ८६ ॥  
 खादितमेतन्नियतं यस्य न ताम्रं प्रवर्त्तते प्रायः ।  
 तत्रापि सयवच्चार स्त्रिफलाकाथोऽत्र पानीयः ॥ ८७ ॥  
 प्रारब्धे ऽस्मिंस्ताम्रे कतिचिद्दिवसात् भक्षयेन्मत्स्यान् ।  
 क्रोधञ्च दिवानिद्रां वेगनिरोधांश्चजेद्द्वैरम् ॥ ८८ ॥

शाकं चाम्लं वर्ज्यं दधि वहिरक्लं भक्षयेदेव ।  
जघ्नात्तिक्तकषायं जघ्नात्तात्कालिकीं पुष्टिम् ॥ ८८ ॥  
वृथं मधुरं शीतलमथ शाल्यन्नं मधुघृतमश्रीयात् ।  
मद्गुरोहितशकुलशशमृगैणादिकं मांसम् ॥ ८९ ॥  
खादन्नेतद्भेषजमजीर्णं च न भवति न जानाति ।  
जयति च कफमतिगाढं कासं श्वासं च निवारयति ॥ ९१ ॥  
विरचितमेतत्ताम्रं धर्माध्यक्षेण धर्मपालेन ।  
ब्रह्मावटीयः पिण्डित इव निबन्धचर्याभिः ॥ ९२ ॥

इति ताम्ररसायनम् ।

जातीफलं जातिपत्रं लवङ्गं केसरं तथा ।  
चातुर्जातकशुण्ठी च पिप्पलीवृषणानि च ॥ ९३ ॥  
चित्तकं पिप्पलीमूलं वरीमूलन्तु वंशजम् ।  
सर्वं पिष्ट्वा सुसूक्ष्मञ्च वाससा परिशोधयेत् ॥ ९४ ॥  
लोहचूर्णं तथाभ्रञ्च ताम्रभस्म च वङ्गकम् ।  
रसराजञ्च नागञ्च कल्कस्यार्द्धं प्रयोजयेत् ॥ ९५ ॥  
नागवल्लीरसेनैव अथवा मार्त्तिकेण च ।  
गुटिका तत्र संकार्या माषद्वयप्रमाणिका ॥ ९६ ॥  
षड्रसांश्चावभेदांश्च यथोक्तं भक्षयेद्बुधः ।  
गोदुग्धस्यानुपानञ्च उष्णं चैव विशेषतः ॥ ९७ ॥  
वर्द्धनं सप्तधातूनां वीर्यबुद्धिबलप्रदम् ।  
वल्लभा कान्तिरचिरमग्नेः सन्दीप्तिकारकम् ॥ ९८ ॥  
कफरोगहरश्चैव बुद्धिज्ञानस्य कारणम् ।  
ब्रह्मा च लभते गर्भं षण्ढोऽपि पुरुषायते ॥ ९९ ॥  
नपुंसको याति पुंस्त्वं रामाः कामायते शतम् ।  
वञ्चकायः शुचिर्धातुर्दिव्यदृष्टिस्तु जायते ॥

जराव्याधिर्विनिर्मुक्तो वर्षसेवी यदा भवेत् ॥ १०० ॥

इति पञ्चाशतनामरसः ।

गन्धकस्य पलं प्रीक्तं रसस्य द्विपलं तथा ।

मैपालस्य विशुद्धस्य ताम्ब्रस्य च पलं भवेत् ॥ १०१ ॥

ततो गन्धाईचूर्णेन ताम्ब्रं संयुज्य चूर्णयेत् ।

शेषाईगन्धकं कृत्वा पारदं खल्लयेन्निषक् ॥ १०२ ॥

रसेन हस्तिशुण्ड्याश्च लोहपात्रे पचेच्छनैः ।

कृत्वा पङ्कसमं पाकं ताम्ब्रेण सह योजयेत् ॥ १०३ ॥

तच्च गन्धकचूर्णेन संवेष्ट्य हविषा सह ।

पाचयेत् भिषक् प्राज्ञः पाकविन्दुवह्निना ॥ १०४ ॥

आलोढ्य मधुसर्पिभ्यां भुक्त्वा तक्रं पिबेदनु ।

अग्निमान्द्यमजीर्णञ्च ग्रहणीपाण्डुकामलाम् ॥ १०५ ॥

परिणामरुजं चाशु नाशयेत्तु प्रयोजितम् ॥

इति ताम्ब्रम्

जीर्णं ताम्ब्ररसं चैव गन्धकञ्च सुचूर्णितम् ।

स्वर्णमाक्षीकमादाय धत्तूरकरसे पचेत् ॥ १०६ ॥

यावत्पाकं तथा कृत्वा शास्त्रविश्वाम्बुवह्निना ।

त्रिफलापिण्डकावेष्ट्य विधिवत् सर्पिषा पचेत् ॥ १०७ ॥

ज्ञात्वा पाकं ममुत्तार्य शीते निष्कास्य भक्षयेत् ।

विमद्ये मधुसर्पिभ्यां नारिकेलं पिबेदनु ॥ १०८ ॥

पाण्डुरोगञ्च कामञ्च ज्वराञ्च विषमांस्तथा ।

गुल्मं प्लीहामयञ्चैव विनाशयति भक्षणात् ॥ १०९ ॥

इति द्वितीयताम्रम् ।

गन्धकं जीर्णताम्रञ्च सूतकञ्च समांशकम् ।

तण्डुलीयकमूलस्य रसे हि लवणस्य च ॥ ११० ॥

लोहपात्रे पचेत्तावद्यावत्तद्गुलिकायते ।

तदस्त्रे पीटलीं बद्धा वैष्टयेत्तां सुपिष्टया ॥ १११ ॥  
 आमलक्या ततः पक्त्वा सर्पिषा मृदुवह्निना ।  
 शर्करामधुसर्पिर्भ्यां मालोद्य विधिवन्निहेत् ॥ ११२ ॥  
 नारिकेलपयः पेर्यं तक्रं चानु यथाविधि ।  
 आचरेद् ब्रह्मचर्यन्तु हितार्थं वैद्यवत्सलः ॥ ११३ ॥  
 दुर्नामप्लीहपाण्डुत्व ज्वरकासादिकान् गदान् ।  
 अग्निमान्द्यक्तान् सर्वान्निहन्यात् क्षिप्रमेव तु ॥ ११४ ॥  
 इति ताम्बामृतास्त्र रसायनम् ।

रसगन्धकताम्राणां चूर्णं कृत्वा समांशकम् ।  
 पृटपाकविधौ पक्त्वा मधुनालोद्य संलिहेत् ॥ ११५ ॥  
 सर्वरोगहरश्चैतत्पट्टाख्यं रसायनम् ।  
 इति पट्टाख्यं रसायनम् ।

गन्धकं त्रिफलाभृङ्गी समभागन्तु कारयेत् ।  
 भक्षयेत्कर्षमात्रन्तु वर्षात् सृत्युजरापहः ॥ ११६ ॥  
 शङ्खगन्धपलान्यष्टौ मृततीक्ष्णं पलद्वयम् ।  
 सूर्यपाके त्रिसप्ताहं दत्त्वा कन्याद्रवं पचेत् ॥ ११७ ॥  
 कर्षकं पातयेत् क्षीरे वर्षमेकं निरन्तरम् ।  
 दिव्यदृष्टिर्भवेन्न्यर्त्यो जीवेच्चन्द्रार्कतारकम् ॥ ११८ ॥  
 मन्त्रमत्र प्रवक्ष्यामि गन्धराजस्य भक्षणे ॥ ११९ ॥  
 ओं हः अमृतीय अमृतशक्तीय अमृतगन्धोपजीवनिष्यद्  
 चन्द्रामृते आज्ञापनममृतत्वं कुरु स्वाहा ।

इति मन्त्रः ।

कुर्याद्गन्धकयोगानां क्षीरशाख्यन्नभोजनम् ।  
 केवलं वा पिबेत् क्षीरमन्यत् सर्वं विवर्जयेत् ॥ १२० ॥  
 इति गन्धकरसायनम् ।

अतिक्लृष्णमतिस्त्रग्धं वक्ष्यमञ्जनसन्निभम् ।



सर्वदोषपरित्यक्तं विशेषोपलवर्जितम् ॥ १२१ ॥  
 गिरिदोषोज्जितं शुद्धं प्रयुञ्ज्यात्सर्वकर्मसु ।  
 विहितं मस्तके नित्यं रसं रसायनादिषु ॥ १२२ ॥  
 एतद्विद्याख्यमाख्यातं सर्वदेवनमस्कृतम् ।  
 सर्वव्याधिहरं नूनमजरामरकारकम् ॥ १२३ ॥  
 तद्वत्तेनैव पञ्चत्वं कृत्वा च सुविचक्षणः ।  
 कृत्वाथ मृगमये भाण्डे दृढे संस्थाप्य बुद्धिमान् ॥ १२४ ॥  
 यथोक्तं मेघनादस्य निर्य्यासे याति संभ्रुतम् ।  
 स्थापयेद्दिवसं पञ्च चतुष्टयमथापि वा ॥ १२५ ॥  
 स्थापयेद्रससंस्कृतं क्वायया दिव्यमौषधम् ।  
 सतीक्ष्णमसृणायान्च शिलायां पेषयेत्ततः ॥ १२६ ॥  
 पिष्ट्वा तथैव संस्थाप्य संस्थानोपरिसंभृतः ।  
 अतः पुनः पञ्चदिने पुष्टयेत्सुदृढं तदा ॥ १२७ ॥  
 बलवांस्तद्रसेनैव पिष्ट्वा संस्थापयेत्ततः ।  
 एवमादिक्रमेणैव पेषणं क्रियते सदा ॥ १२८ ॥  
 पूर्वोक्तक्रमयोगेन धात्रीव्योषविडङ्गकैः ।  
 समिश्रं पेषयेद्दीरो यावन्निश्चन्द्रको भवेत् ॥ १२९ ॥  
 निश्चन्द्रकेऽतिसंपीड्य अङ्गुष्ठाग्रप्रमाणतः ।  
 गुटिकां कारयेत्सर्वां क्वायायाञ्चैव शोषयेत् ॥ १३० ॥  
 एकैकां भक्षयेत्प्राज्ञो वर्षमेकं निरन्तरम् ।  
 द्वितीये च पुनर्वर्षे भक्षयेद् गुटिकाद्वयम् ॥ १३१ ॥  
 एवं संवत्सरणैव एकैकां वर्षयेद् गुटीम् ।  
 अनेनैव विधानेन व्योम्नः शतपलं नरः ॥ १३२ ॥  
 अद्याङ्गवेन्न सन्देहो वज्रकायो महाबलः ।  
 मासत्रयेण रक्ताख्यं क्षयं कासं सुदारुणम् ॥ १३३ ॥  
 पञ्चकासञ्च हृच्छूलं ग्रहण्यर्शो गदांस्तथा ।

आमवातं तथा शोथं पाण्डुरोगं सुदारुणम् ॥ १३४ ॥  
 मृत्युकल्पं महाव्याधिं वातपित्तकफोज्ज्वम् ।  
 हृद्यष्टादशकुष्ठानि यथोक्तपथ्यसेवनात् ॥ १३५ ॥

( इति अश्वककल्पः )

गगनं कज्जलसन्निभं स्निग्धमदोषं वियोजितम् ।  
 बहुशो दूर्बालम्बुषमूलैर्युक्तं वस्त्रे विवद्वच्च ॥ १३६ ॥  
 दत्त्वा सलिलं तावत्कारेण घर्षन् च पङ्कतां नीतम् ।  
 निपुणं गृहीतमुदकादञ्जनपुञ्जघनीभूतम् ॥ १३७ ॥  
 द्विविवारपरिपुटितं रवितरुमथिताल्पदुग्धकादिरसे ।  
 चूर्णितमथितं शिलायां कुडवमेकं तदादाय ॥ १३८ ॥  
 प्रथमं चतुरष्टगुणे गोमूत्रे वा पचेन्मृदुज्वालम् ।  
 निपुणमनलं दत्त्वा समुद्रयाभ्रं तथा दुग्धे ॥ १३९ ॥  
 श्लक्ष्णं विडङ्गचूर्णं गगनाह्नं त्रिकटुसम्भवञ्च रजः ।  
 त्रिकटुसमं त्रिफलोत्थं पृथक् तदर्धञ्च बन्ध्यायाः ॥ १४० ॥  
 नतकरिकर्णीवृद्धदारुक रक्तानलनीलकानाञ्च ।  
 मूलस्य तालमूलोरक्ताश्वमारुचपुषाणाञ्च ॥ १४१ ॥  
 पत्रक सवाजिगन्धाशतावरीमूलसम्भवञ्चापि ।  
 अमलिन पुनर्नवार्कं तर्कारी सवाद्यालमूलस्य ॥ १४२ ॥  
 चूर्णं कण्टकपर्णी भवममृताभृङ्गराजस्य ।  
 त्रिवृताख्यायास्त्रिभुवनविजयस्य केशराजस्य ॥ १४३ ॥  
 सुविदितपाकं शीतं गगनचूर्णञ्च भाजने सर्वम् ।  
 समधुसितैरनुरूपैः सन्निभं मध्वाज्यकर्षणं ॥ १४४ ॥  
 पिष्टं तदनुशिलायां स्निग्धभाण्डे निधाय सुविधिञ्च ।  
 सोत्साहः सुविनीतो गृह्णीयाद्वराभ्रकं कल्पम् ॥ १४५ ॥  
 मृदुक्तं वमनविरकं वैद्य प्रदृष्टेन सात्मप्रयोगेन ।  
 याति शरीरविशुद्धिर्दीपितदेहानलो नीरुक् ॥ १४६ ॥

पूजितगुरुदेवानलातिथिसिद्धसाधुमान्यजनः ।  
 स्निग्धोदनपरिल्लप्तः दीनग्लानिरहितः सत्कृतः ॥ १४७ ।  
 स्थिरसङ्कल्पो विनीतसर्वेन्द्रियः प्रशान्तसर्वात्मा च ।  
 परिकृतपरोपकारः वासः समुज्झितो जितक्रोधः ॥ १४८  
 श्रद्धावानश्रीयाङ्गेषजराजस्य भाषकान्मष्टी ।  
 पुण्ये दिवसे कृत्वा गुटिकां तथा भक्षयेत् प्रातः ॥ १४९  
 अनुपानं शीतजलं सततमन्नातिभोजनं नाव ।  
 हृिताहिताद्यं सुखदं शाकाम्बुदधिपरिहीनञ्च ॥ १५० ।  
 अतितिक्तकटुकषायक्षाराभिष्यन्दि तीक्ष्णरूक्षाणि ।  
 वातलविदाहिदुर्जरगुरुख्यसेव्यानि वस्तूनि ॥ १५१ ॥  
 पानं दूराध्ययनं रतिमतिशीतलं दिवास्त्रप्रञ्च ।  
 प्रत्युपदेशं द्वेषं वातातपजागरणीकृतान् ॥ १५२ ॥  
 चिन्ताशोकविषादव्यायाम मदकरोन्मादकरान् ।  
 पिशितञ्चानूपदेशं शीतपानं वर्जयेदनिशम् ॥ १५३ ॥  
 लकरमयूरकलावक तित्तिरिशशकाजभेषसारङ्गम् ।  
 जाङ्गलं पिशितं श्यामं माषं पटोलञ्च वार्त्ताकुम् ॥ १५४ ॥  
 पथ्याशी पिशितं रसं सैन्धवं सप्ततकं सधन्याकम् ।  
 स्वस्तिकषष्टिकलोहित शालीनति निस्तुषाम्भुद्धान् ॥ १५५  
 क्रमुकफलानि द्राक्षापक्वाम्रफलानि चैवं शस्तानि ।  
 स्वाद् च परिणति मधुरं कलिकरञ्चापि वाऽऽसवन्तोयम् ॥  
 प्रतिमप्ताहकमेतत् क्रमाद्वा प्रवर्द्धयेद्बीमान् ।  
 युक्तिविचाराभिज्ञो भेषजस्य पर्यन्तं भवति ॥ १५७ ॥  
 रमायनराजं कुर्वन् मनुजो मनोऽभिलाषं प्राप्नोति  
 नागार्जुनोपट्टिष्टं षण्मासोपविहितविधिना च ॥ १५८  
 अपगतसकलव्याधिः बलिपलितवर्जितोऽति महत्तेजाः  
 शूरः प्राञ्चो घाग्मी त्रिवर्गफलभाजनो दक्षः ॥ १५९ ॥

मदमत्तकुञ्जरवलः सौकुमार्योत्साहसम्पन्नश्च ।  
 षोडशवर्षकरो बहु प्रसूतः सुचिरजीवनोपेतः ॥ १६० ॥  
 जीवेद्वर्षसहस्रं सतताभ्यासाच्च सर्वसम्पन्नः ।  
 चन्द्रकमनीयकान्तिः पवनवलो धामसमधामा ॥ १६१ ॥  
 शोषकदतिसार प्लीहापस्मारसिध्दयक्ष्णः ।  
 कासश्वासविसर्पग्रहणी गुल्माश्लीरोशोथान् ॥ १६२ ॥  
 प्रदरजलोदरभस्मकवमिपामाश्लीपदप्रमेहांश्च ।  
 विबन्धभगन्दरकुष्ठ विषमज्वरपाण्डुरोगांश्च ॥ १६३ ॥  
 श्रुतिवदनोदरलोचन मस्तकरोगान् समूत्रकृच्छांश्च ।  
 आशु रसायनराजः शमयति युक्त्या प्रयुक्तस्तु ॥ १६४ ॥

सामं समीरमुपहन्ति कफं सपित्तं  
 सास्रञ्च पित्तमथ जाठरवह्निमान्यम् ।  
 वातप्रकोपजनितान् कफजांश्च सर्वान्  
 पित्तोद्भवांश्च निखिलान् च गदांस्तथैव ॥ १६५ ॥  
 नागार्जुनोदितरमायनसंहिताया  
 मालोच्य चात्मनि समस्तरुजाविधाने ।  
 राजानमेनमुपयुज्य रसायनानां  
 श्रीविश्वरूपमुपसंस्कृतवान् कृतार्थः ॥ १६६ ॥

इति महाबलविधानाभक्तम् ।

गगनमुलूखलक्षुषं काञ्चिकदृष्टीव जलदनादरसैः ।  
 कुलीरसमुनिरसाभ्यां पिष्ट्वा प्रत्येकशः पुटितम् ॥ १६७ ॥  
 सौवीरादिरसेन सम्पन्नं प्राप्य रविकरैः शोथम् ।  
 मिलितत्रिफला त्रिकटुकविडङ्गचूर्णञ्च पादसमम् ॥ १६८ ॥  
 घृतमधुसिताविमिश्रं प्रातः कृत्वाष्टमाषपरिमाणम् ।  
 शिशिरसलिलानुपानं भोजनमिह मांसमुन्नादि ॥ १६९ ॥  
 साधितं यः सदा भुङ्क्ते पञ्चभूतमिदं नरः ।

अभ्रकमूचिमस्तत्र जायन्ते ये गुणानय ॥ १७० ॥  
घननिविडगूढसन्धिः श्वसनबलोन्मत्तकुञ्जरप्राणः ।  
सर्वहृन्धसहिष्णुर्द्विरष्टवर्षाकृतिश्चैव ॥ १७१ ॥

इति अथतमम्

रजनीकराक्षयपक्षे प्रशस्ततिथिनक्षत्रकरणयोगिन ।  
सितकुसुमाद्यैस्तु बलिं दद्यात्साधुप्रयत्नेन ॥ १७२ ॥  
अङ्गारराशिदहनज्वालातिघ्नातमग्निवर्णं तत् ।  
आकारदोषोत्थितैः पयसि सुवाप्य धारयेत्तदनु ॥ १७३ ॥  
असक्तत् कृतैकपत्रं मरिचजलेन त्रपहञ्च पर्युषितम् ।  
शुक्लामलमसृणायां शिलायां वर्त्तयेद्बहुशः ॥ १७४ ॥  
शुचिभाजनोदरस्थं सम्यक् सितविपुलवस्त्रसञ्छन्मम् ।  
परिपीतसकलसलिलं दिनकरकिरणैस्तु कुर्वीत ॥ १७५ ॥  
घनरजसः पलमेकं तण्डुलमेकञ्च परिगृह्य ।  
त्रिंशत्पलानि पयसो व्योषं सदुग्धघृतमन्नभुक् ॥ १७६ ॥  
मासेन गुणगणांश्च स प्राप्नोति नरस्तमाख्यातः ।  
घनकुञ्चितनीलकचो दुन्दुभि नादविरहितश्रवणः ॥ १७७ ॥  
स नरो वाग्मौ श्रुतिवान् शास्त्रविज्जीवेद्ब्रह्मणो दिवसम् ।

इति उभाभाषितमथकम् ।

अभ्रं चतुष्पलं ग्राह्य ममलं धीतशोषितम् ।  
पत्रितं लोहपात्रस्थं तण्डुलीयरसाम्नु तम् ॥ १७८ ॥  
गोजीरसेन समर्थं शृदुपङ्कसमं कृतम् ।  
वचाविडङ्गसूर्णेन तुल्यभागेन योजितम् ॥ १७९ ॥  
क्रिण्टीप्रवर्त्तकाकास भृङ्गराजतिलद्रवैः ।  
प्रत्येकं क्रमशो दत्त्वा प्रस्थाह्वं घट्टयेत्ततः ॥ १८० ॥  
पिष्टाष्टमासकं दत्त्वा वटिकान् वर्त्तयेद्द्विषक् ।  
क्रवर्णाद्यञ्च द्रव्यादि सप्ताहत्रितयं त्यजेत् ॥ १८१ ॥

ततो यथेष्टं कुर्वीत व्यवायाश्रमभोजनम् ।

हृत्थेतदस्त्रपित्तञ्च शूलामवातपाण्डुताः ॥

प्लीहाग्निसादशोथार्शो विष्टभ्रग्रहणीगदान् ॥ १८२ ॥

इति तृतीयमभक्तम् ।

कृष्णाभ्रकपलमेकं संकुट्योलूखले तु मुसलेन ।

अस्त्ररसायनमेतत् क्षेप्या टङ्कोन्मिता पथ्या ॥ १८३ ॥

आर्द्रकरसेन भाव्यं शुष्कं कृत्वैतत् क्षिपेच्चूर्णञ्च ।

त्रिकटुत्रिफलामुस्तकचित्रकपयसाञ्च पिचुमानम् ॥ १८४ ॥

कमिरिपु चाक्षद्वितयं प्रक्षेप्यं चात्र गगनमानमयः ।

कृत्वा तोयेन वटीं षण्माषोन्मितां भुक्त्वा च ॥ १८५ ॥

अस्त्रं वार्यनुपेयं दधिशुक्तं धार्यमनुदिवसम् ।

शूलं कफास्त्रपित्तं विनिहन्ति वातरुजां सद्यः ॥ १८६ ॥

इति पानीयभक्तवटी ।

त्रिफलात्रिकटुकमुस्तविडङ्गभक्तातककेसराणाम् ।

करिवर्त्तञ्छददन्ती तण्डुलिकापुनर्नवात्रिवृता ॥ १८७ ॥

चित्रद्विज्जीरकचूर्णान्येकत्र कर्षमितानि कार्याणि ।

गन्धतिलाः कर्षाङ्गं गगनपलशोधितं विधिवत् ॥ १८८ ॥

अस्त्रशुक्तं भक्तपयसी दत्त्वा कुर्यादर्द्धमाषिकां वटिकाम् ।

अस्त्रं वार्यनुपेयं कार्यं तदधिविहितपथ्यम् ॥ १८९ ॥

कफातिदुष्टवङ्गेर्नातःपरमत्र भेषजं दृष्टम् ।

हन्यात्तदामवातं ग्रहणीगदगुल्मशूलरुजः ॥ १९० ॥

इति द्वितीयपानीयभक्तवटी ।

ग्रन्थिकं त्रिफलाचित्रं त्रिवृल्लोहितकुम्भकी ।

एषां कर्षाङ्गं चूर्णं प्रत्येकं तावदुन्मितम् ॥ १९१ ॥

वृषणं लवणं पाक्यं विडङ्गं कार्ष्णिकं पृथक् ।

पलं कृष्णाभ्रकञ्चैव मन्तर्दग्ध्वा विनिक्षिपेत् ॥ १९२ ॥

तेनैव पेषणं कृत्वा सर्वमेकत्र योजयेत् ।

शिखर्यार्द्रकनिर्गुण्डी नागवल्लप्रस्थिसंज्ञता ॥ १८३ ॥

रसैर्द्विपलिकैरेषां वटी भाव्याक्षसम्भिता ॥

इति तृतीयपानीयभक्तवटी

विडङ्गं पिप्पलीमूलं त्रिफला मुनिजं फलम् ।

नोहकं गन्धकं चित्रं पलाञ्चं चूर्णितं पृथक् ॥ १८४ ॥

तूप्रणं चूर्णितं ग्राह्यं सार्द्धं द्विपलिकं पृथक् ।

अम्लशुद्धाभ्रकपलं कर्षाञ्च पारदस्य च ॥ १८५ ॥

प्रस्थिसंहारनिर्गुण्डी नागवल्लार्द्रकैः शुभैः ।

रसैश्चतुष्पलैरेवं भावयित्वा पृथक् पृथक् ॥ १८६ ॥

यथाग्निं भक्षयेदेतां वटीमनुपिवेज्जलम् ।

वारिभक्तञ्च भुञ्जीत कुर्यात् पूर्वोक्तकान् विधीन् ॥ १८७ ॥

इति चतुर्थपानीयभक्तवटी

गन्धार्द्रकरसस्तुल्यो विडङ्गमरिचार्द्रकैः ।

त्रिफलात्रिवृतावङ्गिः कणादन्तीपुनर्नवा ॥ १८८ ॥

त्वक्चौरं माणिकुलिश यवागूरागखण्डिकाः ।

प्रत्येकैकं पलं चूर्णं मुष्णपानीयकं हविः ॥ १८९ ॥

अभ्राञ्चतुष्पलं चूर्णमेकीकृत्यार्द्रकाम्बुना ।

त्रिफलापयसा भाव्या कोलाञ्चमानकी वटी ॥ २०० ॥

भक्तोदकानुपानेन सेव्या वङ्गिप्रदीपनी ।

अम्लपित्तामवातादीन् हन्ति पयसान्नभोजनम् ॥ २०१ ॥

इति पञ्चमपानीयभक्तवटी

भेकदलावरुणाद्रैर्दण्डोत्पलखण्डवरुणशिखरिभिः ।

वचाभृङ्गराजमानैस्तण्डुलीयकामरावतीभिः ॥ २०२ ॥

सूरणपुनर्नवाभिः गगनं पृथगेव भावितं नूनम् ।

खरतरणिकरार्पणं शोषणशुद्धिर्विधातव्या ॥ २०३ ॥

पलमेकं छिन्नरुहा कृष्णागुडूचीसत्वपलमेकम् ।  
 अभ्रकमानं त्रिफलात्रिकटुरजः पारदानाञ्च ॥ २०४ ॥  
 प्रथमञ्च मधुसर्पिर्भ्यां मूर्च्छितेन रसेन मर्दयेद्भवाम् ।  
 तदनु त्रिफलारजसा तदनु गुडूच्याः सत्वेन ॥ २०५ ॥  
 तदनु त्रिकटुरजोभूयिष्ठमवनितलमृदितमादाय ।  
 द्विग्वे निधाय भाण्डे रक्षन् सुवस्त्रपिहितमुखे ॥ २०६ ॥  
 खादेद्भोजनादौ मध्ये चान्ते च वारमेकैकम् ।  
 जलमपि पिवेद्रसाम्भं रक्षीवृद्ध्या द्विगुणमेव ॥ २०७ ॥  
 जीरं दधि चात्र घृतं सपूतमस्थि मांसानि ।  
 नाद्यादशेषशकं मद्यं जीर्णमन्नञ्च ॥ २०८ ॥  
 हरति चाम्बपित्तं ग्रहणीदुर्नामकामलादिरुजः ।  
 जनयत्यचिराद्गुधिरं जठरानलपुष्टिदं परम् ॥ २०९ ॥

इति अभ्रकमन्थानम् ।

मानकन्दोऽश्वकर्णञ्च त्रिहता मुस्तकं समम् ।  
 त्रिकटुत्रिफलाभृङ्गमपामार्गञ्च दाडिमम् ॥ २१० ॥  
 लावीवृहतिकाजाती द्वयञ्च शतपुष्पिका ।  
 सूर्यावर्तस्तालमूली चूर्णमेषाञ्च कार्षिकम् ॥ २११ ॥  
 विडङ्गचूर्णं द्विगुणं पादहीनञ्च गन्धकम् ।  
 चतुर्गुणाभ्रकं कार्यं गुडूचीमपि तद्गुणाम् ॥ २१२ ॥  
 सुचूर्णमभ्रकं वस्त्रगालितं कार्षिके क्षिपेत् ।  
 अन्ते पयसि वा पञ्चादुद्धरेत्वञ्चमेऽहनि ॥ २१३ ॥  
 मण्डूरपेषितं पिष्ट्वा वंशपत्ररसेन च ।  
 ततः पुटानि देयानि वक्ष्यमाणैर्महीषधैः ॥ २१४ ॥  
 वंशपत्ररसैः पूर्वं पुटयेदातपे भिषक् ।  
 मण्डूरपर्णीचित्रञ्च दन्तीरसं पुनर्नवा ॥ २१५ ॥  
 त्रिहता तालपटोलं चास्थिसंहार एव च ।



आर्द्रकं तालमूली च सूर्यावर्तञ्च शिम्बिका ॥ २१६ ॥  
 केशराजो मृङ्गराजः शतमूली च मुस्तकम् ।  
 ततः प्रक्षिप्य चूर्णानि ह्रिङ्गनाथ चतुष्टयम् ॥ २१७ ॥  
 मसधा पेषयेद्गाढं त्रिफलाक्वाथवारिणा ।  
 तेनैव गुटिका कुर्यान्माषैकैकप्रमाणिका ॥ २१८ ॥  
 वटिकाहितयं भक्ष्यमस्त्रवार्थ्यनुपानतः ।  
 वयोऽवस्थामग्निबलं व्याधिं प्रकृतिमेव च ॥ २१९ ॥  
 दृष्ट्वा मात्रां प्रयुञ्जीत यथा क्षेपः प्रदीयते ।  
 ग्रहणीमस्रपित्तञ्च पित्तश्लेष्माणमेव च ॥ २२० ॥  
 अर्शांसि वद्धिमादञ्च प्लीहानमरुचिन्तथा ।  
 वटिकेयं निहन्त्याशु नात्र कार्या विचारणा ॥ २२१ ॥  
 निर्वापयेच्च मण्डूरं त्रिफलाया रसे शुभे ।  
 सूर्यावर्तरसे वाथ उभयत्र च वा भिषक् ॥ २२२ ॥  
 तत्तु सुचूर्णितं वस्त्रगालितं स्थापयेद्भिषक् ।  
 ततः काञ्चिकनिक्षेपं समुद्धारादिमंस्कृतम् ॥ २२३ ॥

इति षष्ठौ पानीयभक्तवटिका ।

अथ लोह्रसायनमाह ।

सर्वेषां लोह्रजातीनां कान्तं भवति कान्तिदम् ।  
 तथा कान्तं विशेषेण भवेत्तद्गुणदं स्मृतम् ॥ २२४ ॥  
 एकान्ते च पचेल्लोह्रमादौ शस्ते टिने ततः ।  
 धात्रीपिण्डारकोद्भूतस्वरसेनार्करश्मिभिः ॥ २२५ ॥  
 स्थापयेद्यद्भवेच्चूर्णं ग्राहयेत्तु पृथक् पृथक् ।  
 उच्चटास्वरसेनैव पूर्वोक्तैर्नैव भावयेत् ॥ २२६ ॥  
 धात्रश्वगन्धयोः पिण्डारकस्यापि रसेन च ।  
 मिलित्वैवं पुनर्भाव्यं प्रचण्डरविरश्मिभिः ॥ २२७ ॥  
 काकमाचीरसेनैव स्थापनीयं पुनः पुनः ।

भावनास्ते च सर्वत्र खल्लितव्यं प्रयत्नतः ॥ २२८ ॥

पश्चाच्चूर्णं विधातव्यमप्रमत्तेन धीमता ।

इदं सूर्यमयूखेन मारणं परिकीर्तितम् ॥ २२९ ॥

धात्रीपिण्डारकरजः स्वरसेन प्रकल्पयेत् ।

नारिकेलस्य पात्रे तु भावना विधिरिष्यते ॥ २३० ॥

इति सूर्यमयूखेन लोहमारणम् ।

एकपत्रीकृतं कृष्णमभ्रकं वज्रसंज्ञिकम् ।

भावयेद्विद्विदिवसं जम्बीररसकाञ्चिकैः ॥ २३१ ॥

त्रिफलाया रसे भाव्यं ततः शिशुरसे पुनः ।

प्रत्येकशः शोधितव्यं सूक्ष्मं खल्लेन बुद्धिमान् ॥ २३२ ॥

ततो लज्जालुकरसे वाजिगन्धारसे तथा ।

भावनं खल्लके कार्यमिति चाभ्रकमारणम् ॥ २३३ ॥

भावना नारिकेलस्य पात्रे नान्यत्र शस्यते ।

इति सूर्यमयूखेनाभ्रकमारणम् ।

त्रिवृता चित्रकं मुस्तं त्रिफला वृषणं तथा ।

एकैकशो मतो भागस्तदङ्गं रसगन्धयोः ॥ २३४ ॥

लोहाभ्रकविडङ्गानां भागश्च द्विगुणो भवेत् ।

एतत्सकलचूर्णन्तु चूर्णयित्वा विचक्षणः ॥ २३५ ॥

त्रिफलायाः कषायेण गुटिकां कारयेद्विषकम् ।

तत्रैकां भक्षयेत्प्रातर्भक्तवारि पिबेदनु ॥ २३६ ॥

पक्तिशूलं त्रिदोषोत्थमम्लपित्तं वमिं तथा ।

हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वस्तिकुक्षिगुदारुजम् ॥ २३७ ॥

कासं श्वासं तथा कुष्ठं ग्रहणौदोषमामजम् ।

यक्तप्लीहोदरं गुल्मं यक्ष्माणं ग्रहमेव च ॥ २३८ ॥

विष्टम्भमामदौर्वल्यमग्निसादं नियच्छति ।

सर्वानितान् शमयति भास्करस्तिमिरं यथा ॥ २३९ ॥

इति सप्तमी पानीयभक्तवटिका ।

गव्येन नवनीतेन स्वर्णमासिकवृश्चिकी ।  
 निष्पिथ्य लेपयेज्जोहं कान्तपाण्ड्रादिभ्रसवम् ॥ २४० ॥  
 धापयेत्कर्मकाराग्नी सिक्ता सिक्ता पुनः पुनः ।  
 त्रिफलाक्वाथतोयेन ततो निर्वापयेत्सुधीः ॥ २४१ ॥  
 पश्चात् संपिथ्य तत् लोहं दाहयेत् पुटवङ्गना ।  
 अग्नेराकृष्य विधिना जलधीतं च कारयेत् ॥ २४२ ॥  
 श्लक्ष्णचूर्णं ततः कृत्वा बहुष्टन्तु कारयेत् ।  
 पलं चतुष्टयं तस्य मधूकस्यापि तत्समम् ॥ २४३ ॥  
 पथ्याधात्रीविभीतक्या रसश्च त्रिकटोस्तथा ।  
 वचावङ्गिविडङ्गानि कृष्णजीरकजीरके ॥ २४४ ॥  
 दन्तीपुनर्नवामूली प्रत्येकं पलसंख्यया ।  
 एलायाः कर्षकं दद्यात् कार्षिकं कटुरोहिणी ॥ २४५ ॥  
 एलाङ्गं गन्धकं देयं पलाङ्गं गुग्गुलुत्वचम् ।  
 चूर्णयित्वा विधानेन सर्वमेकत्र कारयेत् ॥ २४६ ॥  
 घृतमष्टपलं दत्त्वा क्षीरं चतुःशरावकम् ।  
 चतुर्विंशपलक्वाथ त्रिपलशेषवारिणा ॥ २४७ ॥  
 वस्त्रपूतेन विधिवत् पाचयेत्ताम्रभाजने ।  
 दार्वीं लोहमयीं गृह्य पाकं कुर्याद्विपाकवित् ॥ २४८ ॥  
 शीतलश्च ततः कुर्यात् स्निग्धे भाण्डे निघापयेत् ।  
 रक्तिकादिक्रमेणैव घृतेन मधुना नह ॥ २४९ ॥  
 संमर्य लोहदण्डेन लोहपात्रे च भक्षयेत् ।  
 क्षीरानुपानं दातव्यं पित्तदुष्टाय रोगिणे ॥ २५० ॥  
 तथा मकोष्टिने दद्याद्यवचारस्य वारिणा ।  
 मूर्च्छार्कदिं वृषा रक्तपित्तशुलादिसम्भवे ।  
 क्षीरं शर्करया मिश्रं क्षानुपानं प्रयोजयेत् ॥ २५१ ॥  
 चतुर्धा ग्रहणी ज्ञेया वातपित्तकफोद्भवा ।

ज्ञात्वा कुक्षी मनाक् शूल मामगन्धं सलोहितम् ॥२५२॥

कुक्षी दक्षिणतः शूलं नाभिमण्डलकोपरि ।

वातपित्तनिदानं हि लक्षयित्वा प्रदीयते ॥ २५३ ॥

नारिकेलञ्च समधु पानञ्च हितमिच्छता ।

रक्तकृद्यां विगन्धत्व मीघत्पानन्तु पैत्तिके ॥

क्षीरं शर्करया युक्तं मनुपानन्तु दापयेत् ॥ २५४ ॥

कटिशूले त्रिकशूले कुक्षिशूले अरोचके ।

आमवातनिदाने च सुखस्त्रावे प्रकीर्तितम् ॥ २५५ ॥

त्रिकशूले पार्श्वशूले नाभिमण्डलकोपरि ।

ज्वरे सशूले सामे च वायुमामं निवर्त्तयेत् ॥ २५६ ॥

क्वचिन्नाभेरधः शूले वामपार्श्वे क्वचिद्भवेत् ।

शूले वा परिणामे च भ्रमे पृष्ठे क्वचित् क्वचित् ॥ २५७ ॥

शीतलेन यवक्षारमनुपानञ्च वारिणा ।

प्रकम्पञ्चोर्द्ध्वायुञ्च हस्तकम्पं मुहुर्मुहुः ॥

कुक्षिशूलं मूर्द्ध्वा शूलं मूर्द्ध्वा धूमञ्च नश्यति ॥ २५८ ॥

हरितकीयवक्षारं सैन्धवं सितशर्करा ।

हिङ्गुप्लुतं नारिकेलजलेन त्वनुपानकम् ॥ २५९ ॥

शक्राश्मरीशुकस्त्रावे मूर्द्ध्वाशूलञ्च पंक्तिकम् ।

कुक्षी नाभौ भवेच्छूलं मेहत्वं परिणामकम् ॥ २६० ॥

रसं कूष्माण्डमज्जाया यवक्षारं सशर्करम् ।

एकौकल्याणुपानन्तु दद्यादश्मरिरोगिणे ॥ २६१ ॥

शर्कराक्षागलं क्षीरं शृङ्गाटककरीरकौ ।

विफलाया रसं ग्राह्यं मूलमाम्नातकस्य च ॥

एकौकल्याणुपानेन शास्येच्छुक्रप्रमेहकम् ॥ २६२ ॥

इति सर्वती भद्रबीजः ।

त्रिगुणं चायसञ्चूर्णं त्रिपलं चाभ्रकाद्रसात् ।

द्विरष्टभागिनि वारिख्यष्टशिष्टन्तु कारयेत् ॥ २६३ ॥  
 तेन पादावशेषेण समेनाज्येन यत्नतः ।  
 रसेन बहुपुत्रायाः द्विगुणक्षीरसम्मितम् ॥ २६४ ॥  
 लोहमय्या कृतं भव्ये पात्रे चायसि मृगमये ।  
 दिव्यौषधहतं लोहं प्रहर्तुं सम्पुटादिभिः ॥ २६५ ॥  
 पचेत्पाकविधिन्नस्तु वङ्कना मृदुना शनैः ।  
 अभ्रकं निहतं कृष्णं सूतकञ्च विमूर्च्छितम् ॥ २६६ ॥  
 अयसश्चार्द्धभागञ्च त्वादी पाके प्रयोजयेत् ।  
 रसेन त्रिफलादन्ती विडङ्गं जीरकद्वयम् ॥ २६७ ॥  
 पलाशबीजं हपुषा चित्रकं वृहदारुकम् ।  
 लतापलाशमूलञ्च वृहत्पत्रं गुडत्वचम् ॥ २६८ ॥  
 व्योषं समं ग्रन्थिकञ्च गुडूचीतालमूलकम् ।  
 शिशुमन्थौ तथा यास स्तथा च क्षीरकञ्चुकी ॥ २६९ ॥  
 कापालिकाकलिङ्गाख्यं गन्धनिम्बयवानिकम् ।  
 चूर्णीकृत्य क्षिपेद्यन्नालोहाभ्रकसमं भिषक् ॥ २७० ॥  
 वातश्लेष्मप्रधानस्य संस्कृतं नागरेण च ।  
 निहन्ति वातसन्दिग्धं कफजुष्टं तथैव च ॥ २७१ ॥  
 सद्यो वङ्ककरं ह्येतद्वलपुष्टिकरं तथा ।  
 रसायनमिदं दिव्यं ममृताख्यं परं शुभम् ॥ २७२ ॥

इति वातश्लेष्मप्रकृतौ रसायनम्

कफपित्तविनाशाय लिख्यते चाधुना पुनः ।  
 अरुचिं सकलां पुंसां व्यपोहति वरः सदा ॥ २७३ ॥  
 मधुकं पिण्डखर्जूरं धान्यकं जीरकद्वयम् ।  
 व्योषं हृविथमाजियं शर्करा च पलद्वयम् ॥ २७४ ॥  
 तित्कं वकञ्च तालीशं सविडङ्गं गुडत्वचम् ।  
 मेघाक्षच्छदवीजञ्च चविकञ्चैलकं तथा ॥ २७५ ॥

गुडूची त्रिवृता दन्ती वचा च चविकास्तथा ।  
 बलापलाशशिशुञ्च कुङ्कुमं वृद्धदारुकम् ॥ २७६ ॥  
 ग्रन्थिकं चिचिकं वापि कलिङ्गं भद्रमुस्तकम् ।  
 वृहत्पत्रं पृथुलिकां काकजङ्घां पुनर्नवाम् ॥ २७७ ॥  
 संचूर्ण्य चूर्णमादाय गगनं द्विगुणं मतम् ।  
 रसायनविधियुक्तं सर्वोपद्रवनाशनम् ॥ २७८ ॥  
 मन्दाग्निग्रहणीदोषाः कफपित्तभवाश्च ये ।  
 भस्मत्वं यान्ति वै क्षिप्रं काष्ठराशिर्यथाग्निना ॥ २७९ ॥

इति कफपित्तप्रकृतौ रसायनम् ।

तस्मिद्धं सिद्धनाथेन निर्मितं सत्वहेतुना ।  
 आमवातादिनाशाय लिख्यते चाधुना रसः ॥ २८० ॥  
 धान्यनागरविडङ्गं गुडूची जीरकद्वयम् ।  
 पलाशबीजं कोलञ्च पिप्पली मुस्तकन्तथा ॥ २८१ ॥  
 त्रिवृच्च त्रिफला दन्ती एलका वृहतीद्वयम् ।  
 चविका ग्रन्थिका चित्रं सवचं वृद्धदारुकम् ॥ २८२ ॥  
 पञ्चायसः पलानाञ्च प्रत्येकं तद्विकार्षिकम् ।  
 आमवातघ्नचूर्णञ्च यथाविधि निषेवितम् ॥ २८३ ॥

इत्यामवातादिव्याधौ रसायनम् ।

शिरः शूलमुखश्वास कफपित्तापनुत्तये ।  
 लिख्यते चाधुना दिव्यं रसायनमनुत्तमम् ॥ २८४ ॥  
 शर्करामधुकं द्राक्षा मूसली त्रायमाणकम् ।  
 वासा गुडूची कालिङ्गः व्योषञ्च त्रिफला त्रिवृत् ॥ २८५ ॥  
 दन्तकमिहरं चूर्णं वृद्धदारं पलोम्बितम् ।  
 मृदुपाके विनिक्षिप्तं क्षिप्रपाकमनाकृति ॥ २८६ ॥  
 सेवितं हरते नित्यं रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥

इति श्वासादिव्याधौ रसायनम् ।

वातरक्ते महाकुष्ठे जङ्घोर्वीः स्तब्धतां गते ।  
 सर्वाङ्गके तथा वाते क्रियमाणं रसायनम् ॥ २८७ ॥  
 अभ्रकेण समं गन्धं नवनीतामलच्छवि ।<sup>०</sup>  
 मूर्च्छितञ्च तथा सूतं त्रिकटु त्रिफला वचा ॥ २८८ ॥  
 विडङ्गं जीरके हे च पलाशबीजमैलकम् ।  
 वृद्धदारत्वचं कन्दं सविडङ्गं सचित्रकम् ॥ २८९ ॥  
 श्यामाकं शिग्रु दन्ती च त्रिवृता वर्गदूषिका ॥ २९० ॥  
 प्रत्येकं कार्षिकं मानं पाके खरतरं क्षिपेत् ।

इति वातरक्तादिव्याधौ रसायन

प्लीहोदरं यकृद्गुल्मं शस्त्रक्षाराग्निभिर्विना ।  
 विनाशाय प्रयोज्यानि चूर्णीनीमानि देहिनाम् ॥ २९१ ॥  
 कन्दं कापालिका चव्यं विडङ्गं सवृद्धहृलम् ।  
 शरपुङ्खा च पाठा च चित्रकं समह्रीषधम् ॥ २९२ ॥  
 एषान्तु पलिकां मात्रां क्षिपेत्प्लीहरसायने ।  
 लवणानि च सर्वाणि सक्षारं वृद्धदारकम् ॥ २९३ ॥  
 दीप्यकञ्च प्रयुञ्जीत पाकार्थमभयासुरी ।  
 प्लीहोदरविनाशाय हे पले च पृथक् पृथक् ॥ २९४ ॥  
 मानेन दण्डकर्णेन सूरणेनाधिकं पुनः ।

इति प्लीहोदरव्याधौ रसायनम्

राजयक्ष्मणि श्वासे च कासे रक्तोत्वणे हितम् ।  
 महीषधं सतालीशं काकणं नागकेशरम् ॥ २९५ ॥  
 जीवन्तिमभयां नृद्दीं सर्वाभ्यो द्विगुणान्तथा ।  
 शर्कराञ्च क्षिपेत्तत्र गुडूचीसत्वमेव च ॥ २९६ ॥

इति राजयक्ष्मादिव्याधौ रसायनम् ।

त्रिफलायाः प्रकुर्वीत प्रत्येकं पलसप्तकम् ।  
 वारिण्यष्टगुणे पक्त्वा पञ्चभागेन शेषयेत् ॥ २९७ ॥

षट्शरावास्तु दुग्धस्य हविषः पलपञ्चकम् ।  
 पुटितादायसः पञ्च शङ्खाभ्रस्य पलद्वयम् ॥ २९८ ॥  
 विडङ्गं त्रिफला जीरद्वयं त्रिकटु चूर्णितम् ।  
 लोहचूर्णं समं ग्राह्यं गुणद्वयं ततः पचेत् ॥ २९९ ॥  
 ग्रहणीगदमत्युग्रं हन्येतद्वारिसम्भवम् ॥

इति वातशङ्ख्यां रसायनम् ।

बिभीतक्यभया धात्री प्रत्येकं तु पलाष्टकम् ।  
 वारिष्यष्टगुणे साध्यं षडङ्गेनावतारिते ॥ ३०० ॥  
 अतः पलानि पञ्चैव पयसोऽष्टौ शरावकान् ।  
 सर्पिषो दशपलान्यत्र दत्त्वा लोहं विपाचयेत् ॥ ३०१ ॥  
 त्रिकटु त्रिफलाचूर्णं प्रत्येकं तु द्विकार्षिकम् ।  
 विडङ्गं भद्रमुस्तञ्च जीरकं द्वयमेव च ॥ ३०२ ॥  
 पृथगर्षपलं ग्राह्यं कुर्यात्पाकन्तु मध्यमम् ।  
 पैत्तिके ग्रहणीरोगे योजयेन्मतिमान् भिषक् ॥ ३०३ ॥

इति पित्तशङ्ख्यां रसायनम् ।

प्रत्येकं षट्पलं धात्री शिवा वैभीतकत्वचम् ।  
 उदकानां शरावैस्तु षड्विंशत्या विपाचयेत् ॥ ३०४ ॥  
 पञ्चभागावशिष्टेन लोहं पञ्चपलानि च ।  
 तावद्दत्त्वा दधि तस्मिन् खरपाकं विपाचयेत् ॥ ३०५ ॥  
 त्रिकटु त्रिफलाबद्धि विडङ्गं भद्रमुस्तकम् ।  
 चूर्णं लोहसमं चात्र प्रक्षिपेदवतारिते ॥  
 श्लैष्मिकं ग्रहणीदोषं हन्यादेतद्रसायनम् ॥ ३०६ ॥

इति श्लेष्मशङ्ख्यां रसायनम् ।

लोहं पूर्वं पुटेच्छुद्धं गृहीत्वा पलपञ्चकम् ।  
 पुनर्नवावरीमूलं त्रिफलापुटितं पुनः ॥ ३०७ ॥  
 वराचतुर्गुणं लोहं पचेदष्टगुणे जले ।



सप्तभागावशेषेण द्विशरावं पयः क्षिपेत् ॥ ३०८ ॥  
 शतावरौरसञ्चापि लोहतुल्यं प्रदापयेत् ।  
 पलानि दश चाज्यस्य मृदुपाकेऽवतारिते ॥ ३०९ ॥  
 द्विजौरकं विडङ्गञ्च पलाशवीजमेव च ।  
 चूषणं त्रिफला चञ्च चूर्णमेषां पयः समम् ॥ ३१० ॥

इति वातपित्तघृण्यां रसायनम्

अष्टादश पलान्यत्र त्रिफलाया विपाचयेत् ।  
 सलिले द्वादशके चास्मिन्नवभागावशेषितम् ॥ ३११ ॥  
 विपचेत् पूर्ववज्जोहं पुटितं वक्ष्यमाणकैः ।  
 वरायाः केशराजस्य चार्द्रकस्य रसेन च ॥ ३१२ ॥  
 एतत्पञ्चपलं ग्राह्यं सर्पिर्दशपलानि च ।  
 शतावरौरसस्याष्टौ नारिकेलोदकस्य च ॥ ३१३ ॥  
 पलाहं मरिचं कृष्णा नागरं पलसम्मितम् ।  
 षड्विंशमाषकं चूर्णं त्रिफलायाः प्रकल्पयेत् ॥ ३१४ ॥  
 त्रिचत्वारिंशता माषैरधिकं चूर्णितं पलम् ।  
 चित्रकस्य विडङ्गस्य पचेत्याकखरं ततः ।  
 वातश्लेष्मोत्तरे चैव कुच्चिरोगे तथा घृतम् ॥ ३१५ ॥

इति वातघ्नं अथघृण्यां रसायनम्

मूर्च्छितं पुटितं शुद्धमायसः पलपञ्चकम् ।  
 शतावरौरसे सम्यक् पुटितं पञ्चधा पुनः ॥ ३१६ ॥  
 अष्टौ पलानि गृह्णीयात्त्रिफलायाः पृथक् पृथक् ।  
 सलिलस्यार्मणे पक्त्वा पादशिष्टेऽवतारिते ॥ ३१७ ॥  
 द्वात्रिंशच्च पलान्यत्र सर्पिरेष्टादशैव तु ।  
 मध्यपाकं ततः पक्त्वा चैषां कर्षद्वयं पृथक् ॥ ३१८ ॥  
 त्रिकटुं त्रिफलां वक्त्रं विडङ्गं भद्रमुस्तकम् ।  
 पलाशस्य च वीजानि क्षिप्त्वा कुर्याद्रसायनम् ॥

पित्तश्लेष्माधिकश्चैव निहन्त्याद् ग्रहणीगदम् ॥ ३१६ ॥

इति पित्तश्लेष्माद्विषयम् ।

आज्यं चतुष्पलं शुद्धं घनं तान्तवविस्तृतम् ।

क्षुद्रार्द्रारिष्टवृक्षीव मधूकपर्णिकादिभिः ॥ ३२० ॥

तिग्मांशुकरसं पक्वं पुटिताम्नचतुष्पलम् ।

प्रस्थाद्धं पयसो दद्यान्नारिकेलोदकस्य च ॥ ३२१ ॥

पचेत्याकविधानज्ञो वज्जिना मृदुना शनैः ।

त्रिफलां त्रिकटु वज्जिं विडङ्गं जीरकद्वयम् ॥ ३२२ ॥

जातीफलं जातौकोषं लवङ्गं भद्रमुस्तकम् ।

कङ्कोलकञ्च सञ्चूर्ण्यं श्राणमात्रं क्षिपेत् पृथक् ॥ ३२३ ॥

पाकं ज्ञात्वा समुद्धृत्य भ्रामराष्टपलान्वितम् ।

रसकादिविधानेन खादेन्माषाष्टकं पुनः ॥ ३२४ ॥

सर्वव्याधिनिविनिर्मुक्तो जीवेद्दर्पशतं सुखी ।

नागार्जुनेन रचितं रसाख्यमिदमुत्तमम् ॥ ३२५ ॥

विनापि परिहाराद्यैर्लोहीदितफलप्रदम् ॥

इति खीहाभकम् ।

शङ्खस्य नाभिचूर्णञ्च सुराक्षारञ्च सैन्धवम् ।

टङ्गणञ्च खटीशुभ्रा वराटोभयमाक्षिकम् ॥ ३२६ ॥

शणं गुडञ्च यशदं पूर्वोक्तं शुभताम्नकम् ।

तुरटौधूमसारञ्च नवसारं निशा सिता ॥ ३२७ ॥

सर्वं समं गृह्णीत्वा तु ह्येकविंशतिभिर्दिनेः ।

जलोपितञ्च तत्सर्वं स्थापयेद्द्विधिविद्विषक् ॥ ३२८ ॥

तत उद्धृत्य सङ्कुट्या शिलायां पेषयेन्नरः ।

पिष्ट्वा पिष्ट्वा पुनः पिष्ट्वा स्निग्धां पिष्टिं प्रकारयेत् ॥ ३२९ ॥

शरैषु ताञ्च संलेप्य कोष्ठिकायन्त्रगे पचेत् ।

तौत्राग्निना दिनैकेन पक्वं पक्वं समाहरेत् ॥ ३३० ॥

एतद्रसायनं दिव्यं खर्पराख्यं महोत्तमम् ।

सर्वनेत्रामयान् हन्ति विषमज्वरनाशनम् ॥ ३३१ ॥

इति खर्पराख्यं रसायनं

हनुमन्यास्तभार्दितशिरः-कम्पभ्रमशङ्कतोदश्रवण-दश  
लावभेदशयननयनेन्द्रलुप्तघ्राणादक्षेढवाधिर्यपीनस-पूयरक्त  
नाह घ्राणाक्षिग्रौवातिमिराभिष्यन्दमूर्द्धहतानाम् । वि  
वस्तिः प्रधानः अनाश्रये पीठे स्थापयित्वा पादाभ्यङ्गः ६  
पुरा भुक्तवतां वस्तिचर्म गव्यं माहिषं वा कषायमष्टाङ्ग  
च्छितं द्विमुखं शिरःप्रमाणमादाय तं निर्बलीकं कृत्वा ल  
सूत्रेण बद्ध्वा सुखोष्णाम्बुपरिक्लिन्नमाषपिष्टानुलिप्तम  
स्त्रावीकृत्य ततोऽस्य यथाव्याधिदोषहृद्वितभेषजमिदं  
तरं स्नेहमासिञ्चेत् । केशभूमेरुपरि अष्टाङ्गुलं तावच्च ६  
यावत्कर्णमृगनामाभ्यः स्नेहस्त्रावो वेदनोपशमो वा न ।  
विशेषतस्तु वातविकारिषु अष्टादशमात्रा सहस्राणि पित्त  
जेषु अष्टौ षट्कफजेषु सहस्रमारोग्यं प्रति सर्वकालप्रतिदि  
प्रयोज्यस्तु शिरोवस्ति चण्डाणि पञ्चाहानि समदिनानि  
ततः पानीयन्तु स्नेहं विमोच्य वस्तिं शिरः स्कन्धग्रीवा  
ललाटादीननुमुखं पाणिभ्यां मृद्नीयात् । ततः सुखोष्ण  
परिषिक्तगात्रं शालिपिष्टकादीनां जाङ्गलानूपरसेन द  
मास्त्रैर्मात्रां भोजयेत् ।

सर्वेन्द्रियाणां हि बलं केशानां दृढमूलताम् ।

करोति वाग्विशुद्धिञ्च मूर्ध्नि तैलाम्बुसेचनात् ॥ ३३२ ॥

इति शिरोवस्ति प्रकारः

सप्तोत्तरं मर्मशतम् । तानि मर्माणि पञ्चात्मका  
तद्यथा मांसमर्माणि, शिरामर्माणि, स्नायुमर्माणि, ५

र्माणि, सन्धिमर्माणि चेति । तत्रैकादश मांसमर्माणि,  
 कचत्वारिंशत् सिरामर्माणि । सप्तविंशतिः स्नायुमर्माणि,  
 ष्ठी अस्थिमर्माणि । विंशतिःसन्धिमर्माणि, तदेतत् सप्तोत्तरं  
 मंशतम् । तेषामेकादशैकस्मिन् सक्थि भवन्ति । एतेनेत-  
 सक्थिवाह च व्याख्यातौ । उदरोरसोर्द्वादश चतुर्दश पृष्ठे  
 षोडश प्रत्यूङ्गं सप्तत्रिंशत् । तत्र सक्थिमर्माणि क्षिप्रतल-  
 दयकूर्चकूर्चशिरो गुल्फेन्द्रवस्तिजान्वाख्यूर्वीलोहिताक्षाणि  
 षट्पञ्चेति । एतेनेतरसक्थि व्याख्यातम् । उदरोरसस्तु गुदव-  
 स्तनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहितापलापान्यपस्तम्भौ चेति ।  
 धमर्माणि तु कटिकतरुणकुकुन्दरनितम्बपार्श्वसन्धिवृह-  
 सफलान्यसौ चेति । बाहुमर्माणि तु क्षिप्रतलहृदयकूर्च  
 र्चशिरो मणिबन्धेन्द्रवस्तिकूर्परखाख्यूर्वी लोहिताक्षाणि  
 षडधरञ्चेति । एतेनेतरो बाहुर्व्याख्यातः । जत्यूङ्गं मर्माणि  
 तस्यो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृत्वाटिके द्वे विधुरे द्वौ  
 षोडशो हावपाङ्गौ हावावर्त्तौ हावुत्तपौ द्वौ शङ्खावेका स्थपनी  
 षोडशो सीमन्ताश्चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिरिति । तत्र तल-  
 दयेन्द्रवस्तिगुदस्तनरोहितानि मांसमर्माणि । नीलधमनी-  
 तृका शृङ्गाटकापाङ्गस्थपनी फणस्तनमूलापलापापस्त-  
 हृदयनाभिपार्श्वसन्धिवृहतौलोहिताक्षोर्व्यः शिरामर्माणि ।  
 षण्विष्टपकक्षधरकूर्चकूर्चशिरोवस्ति क्षिप्रसविधुरोत्तपः  
 युमर्माणि । कटिकतरुणनितम्बसफलकशङ्खास्त्वस्थिम-  
 णि । जानुकूर्परसीमन्ताधिपति गुल्फमणिबन्धकुकुन्द-  
 र्त्तिकाटिकाश्चेति सन्धिमर्माणि । तान्येतानि पञ्चविक-  
 नि मर्माणि भवन्ति । तद्यथा, सद्यः प्राणहराणि, काला-  
 प्राणहराणि, विशल्यघ्नानि, वैकल्यकराणि, रजाकरा-  
 णि । तत्र सद्यः प्राणहराण्येकोनविंशतिः कालान्तरप्राण-

हराणि त्रयस्त्रिंशत्, त्रीणि विशल्यघ्नानि चतुश्चत्वारिंशद्वैः  
कराणि, अष्टौ रुजाकराणीति । उक्ताश्च श्लोकाः ।

शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरोगुदम् ।

हृदयं वस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्यो हतानि च ॥ ३३३ ॥

वक्षोमर्माणि सीमन्ततलक्षिप्रेन्द्रवस्तयः ।

कटौकतरुणे सन्धी वृहत्पौ ये च पार्श्वयोः ॥

नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि च ॥ ३३४ ॥

उत्क्षेपी स्थापनी चैव विशल्यघ्नानि निर्दिशेत् ॥ ३३५ ॥

लोहिताक्षाणि जानूर्वीः कूर्चा विटपकूर्पराः ।

कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे मल्लकाटिके ॥ ३३६ ॥

अमांसफलकापाङ्गानीले मन्ये फणे तथा ।

वैकल्यकरणान्याहु रावर्त्तौ द्वौ तथैव च ॥ ३३७ ॥

गुल्फौ द्वौ मणिवन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्चशिरोसि च ।

रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् ॥ ३३८ ॥

सद्यः प्राणहरं हन्ति मप्ताहाभ्यन्तरे हितम् ।

कालान्तरहरं पक्षान्मासाद्वा हन्ति वै क्वचित् ॥ ३३९ ॥

यथा चानुविशल्यघ्नं वैकल्यञ्च रुजाकरम् ।

पूर्वमुद्धतशल्येन मृत्युदं ये रुजाकरे ॥ ३४० ॥

विद्धमन्ते तु मर्मैतदन्यं यच्चान्तराकृतम् ।

कदाचिद्वैकल्यकरं क्षिप्रं हन्याद्वह्निश्चरतम् ॥ ३४१ ॥

इन्द्रियार्थेषु संवित्तिर्मनोबुद्धिविपर्ययः ।

रुजश्च तीव्रा विविधा भवन्त्याशुहरे हते ॥ ३४२ ॥

हते कालान्तरहरे ध्रुवो धातुक्षये नृणाम् ।

ततो धातुक्षयाज्जन्तुर्वदनाभिश्च पीड्यते ॥ ३४३ ॥

हते वैकल्यजनने केवलं वैद्यनैपुणात् ।

शरीरक्षयमासाद्य विकलत्वमवाप्नुयात् ॥ ३४४ ॥

विश्लेषेषु विज्ञेयं पूर्वोक्तं यच्च कारणम् ॥ ३४५ ॥

रुजाकराणि मर्माणि क्षतानि विविधा रुजः ।

कुर्वन्ति तानि वैकल्यं कुवैद्यवशगो यदि ॥ ३४६ ॥

क्षेदभेदाभिघातेभ्यो दहनाद्धारणात्तथा ।

उपघातं विजानीयान्मर्मणां तुल्यलक्षणम् ॥ ३४७ ॥

अग्निः सोमोऽनिलः सत्त्वं रजस्य तम एव च ।

प्रायेण मर्मसु नृणां भूतात्मा चावतिष्ठते ॥

तस्मान्मर्मस्वभिहता न जीवन्ति शरीरिणः ॥ ३४८ ॥

क्षिन्नेषु पाणिचरणेषु सिरा नराणां

सङ्कोचमीयुरसृगल्पमतो निरेति ।

प्राप्याऽमितव्यसनमुग्रमतो मनुष्याः

संक्षिन्नशाखतरुवन्निधनं न यान्ति ॥ ३४९ ॥

क्षिप्रेषु तत्र सतलेषु हतेषु चोग्रं

गच्छत्यसृग्बहुरुजं च करोति वायुः ।

एवं विनाशमुपयान्तिह तत्र विद्धाः

किञ्चल्लकपत्रमथनादिव पङ्कजानि ॥ ३५० ॥

मर्मस्यधिष्ठाय हि ये विकारा मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम् ।

प्रायेण ते कञ्चतमा भवन्ति नरस्य यत्नैरभिसेव्यमानाः ॥ ३५१ ॥

इति मर्मनिर्देशः ।

अशीतिर्वातजा रोगाः स्वरभेदो विपादिकम् ।

पादशूलं पाददाहं पादयोर्भङ्गसुप्तते ॥ ३५२ ॥

गुल्फग्रहं पिङ्कार्त्तिर्जानुनोर्भेदनं तथा ।

उरुस्तम्भोरुसादौ च पाङ्गुल्यं गुल्फगृध्रसी ॥ ३५३ ॥

गुदभ्रंशी गुदस्वार्त्तिराक्षेपी मुष्कयोरपि ।

शिरः स्तम्भो बङ्गणार्त्तिः श्रोणिभेदोऽथ खञ्जता ॥ ३५४ ॥

उदावर्तः सविड्भेदः कुञ्जत्वं वामनं तथा ।

त्रिकपृष्ठग्रहौ कुक्षौ वैष्टकौ पार्श्वमर्दकः ॥ ३५५ ॥  
 हृद्भेदो हृद्ग्रहस्यैव हर्षभेदौ च वक्षसः ।  
 ग्रीवास्तम्भो बाहुशोषो मन्यास्तम्भश्च कम्परुक् ॥ ३५६ ॥  
 हनुग्रहौष्ठ श्यावी च दन्तशैथिल्यभञ्जने ।  
 वाक्सङ्गो मूकता चैव शोषश्चास्य कषायता ॥ ३५७ ॥  
 रमानामनभिज्ञत्वं गन्धनाशोऽथ कर्णरुक् ।  
 उच्चैःश्रवणवाधिर्यं मशब्दश्रवणं तथा ॥ ३५८ ॥  
 वर्त्मनीः स्तम्भमङ्गोक्षौ तिमिरं नेत्रशूलिनम् ।  
 अक्षिभ्रूवोः स्फुरणश्च भेदः शङ्खललाटयोः ॥ ३५९ ॥  
 शिरोऽक्षिः केशविस्फोटोऽर्दिताक्षेपप्रदण्डकाः ।  
 एकसर्वाङ्गुली च स्तम्भः पक्षवधः श्रमः ॥ ३६० ॥  
 जृम्भणश्च स्मितत्वञ्च प्रलापो स्वप्नवेपथुः ।  
 विश्वाचीरीक्ष्यपारुष्यौ ग्लानिः श्यावारुणाभताः ॥ ३६१ ॥  
 चत्वारिंशच्च पित्तजा ओष्ठशोषोऽथ धूमकः ।  
 अन्नको वमथुर्दाहो विपाकः प्रवलोष्णता ॥ ३६२ ॥  
 अन्तर्दाहोऽग्निसादश्च अतिस्वेदोऽग्निगन्धता ।  
 अयं कदेशदरणं क्लेदो मांसासृजोरपि ॥ ३६३ ॥  
 त्वग्दाहो रक्तपित्तश्च दारणं मांसमर्मणोः ।  
 कोठमण्डलविस्फोटाः रक्तास्यं हरितालता ॥ ३६४ ॥  
 हरिद्रागुलिकाकारं चक्षुः तृष्णा मकामला ।  
 तिक्तास्यता पूतिमुखं मामगन्धि भवेत्तनु ॥ ३६५ ॥  
 तमः प्रवेशनं चास्य गुदमेट्टाक्षिपक्तयः ।  
 हरिद्रमूत्रता वक्त्रं जिह्वाधानमट्ठसिता ॥ ३६६ ॥  
 विंगतिः श्लेष्मजा तन्द्रा तृप्तिर्निद्राङ्गुलीरवम् ।  
 आलस्यं मुखमाधुर्यं स्तिमितत्वं मुखस्रवः ॥ ३६७ ॥  
 श्लेष्मोद्धारो मुख्वाधिक्यो वलासो धमनीचयः ।

सुरःकण्ठप्रलापी च गलगण्डोऽतिनिद्रता ॥ ३६८ ॥

खेताभो मूत्रबाहुल्य सुर्ददः शीतवह्निना ।

अमी ख्याता समानोक्त्य अष्टौ च गुणकर्मभिः ॥ ३६९ ॥

इत्यशीतिर्वातजाश्च चत्वारिंशच्च पित्तजाः ।

विंशतिः कथितं पूर्वंः श्लेष्मरोगोपदर्शनम् ॥ ३७० ॥

इति वातपित्तश्लेष्मरोगाणां गणना ।

त्रिक्लिप्तं वातहरं पथ्यमाधनमौषधम् ।

प्रायश्चित्तप्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥ ३७१ ॥

यज्जरा व्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम् ।

दीर्घमायुर्धृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ॥ ३७२ ॥

प्रभां वणं स्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलप्रदम् ।

वाक्सिद्धिं प्रचुरां कान्तिं लभतेऽन्यात्रसायनात् ॥ ३७३ ॥

पूर्वं वयसि मध्ये वा शुद्धकायः समाचरेत् ।

नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रसायनो विधिः ॥

न भाति वाससि स्नानं रङ्गयोग इवार्पितः ॥ ३७४ ॥

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ।

त्रिशः समस्तमथवा प्राक्पौतं स्थापयेद्वयः ॥ ३७५ ॥

एडुकपर्ण्याः स्वरसः प्रभाते प्रयोज्य यष्टौमधुकस्य चूर्णम् ।

सो गुडूच्यास्तु समूलपुष्पः कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्प्याः ३७६

प्रायुः प्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।

स्थानि चैतानि रसायनानि मेध्याविशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥ ३७७

मधुकेन तुगाक्षीर्या पिप्पल्या लवणेन च ।

त्रिफलासितया वापि युक्तिसिद्धं रसायनम् ॥ ३७८ ॥

असिततिलसमेतैश्छिन्नपत्रस्य भृङ्गैः

प्रतिदिनमपि युक्तैः स्यान्नरः कामरूपः ।

असृतफलसिताद्यैश्चूर्णितैस्त्रैर्दिमासात्



प्रहतगदसमूहः कृष्णकेशश्चिरायुः ॥ ३७९ ॥

चूर्णीकृतं भृङ्गरजस्य पत्रं कृष्णैस्त्रिलैरामलकैश्च सार्धम् ।

सितासमं भक्षयतां नराणां न व्याधयो नैव जरा न मृत्युः ।

सम्यग् भृङ्गरजः क्षुषं वस्त्रपूतः प्रयत्नतः ।

क्षीरन्तु समभागेन मासमेकं नियोजयेत् ॥ ३८१ ॥

वर्षेणाम्बो गमनरहितो भक्तमातङ्गगामी

मूको वाग्मी श्रवणरहितो दूरशब्दानुश्रावी ।

षण्डः पुत्री भवति पलितो नीलजीभूतकेशो

जीर्णा दन्ताः पुनरपि दृढा यज्रदेहा भवन्ति ॥ ३८२ ॥

तिस्रस्त्रिसस्तु पूर्वाह्णे भुक्त्वा वा भोजयेन्नरः ।

पिप्पल्यः किंशुकक्षार भाविता घृतभर्जिताः ॥ ३८३ ॥

प्रयोज्या मधुसर्पिर्भ्यां रसायनगुणैषिणा ।

जेतुं श्वासं क्षयं शोथं हिक्कां कामं गलग्रहम् ॥ ३८४ ॥

अर्शांश्च ग्रहणीरोगं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।

वैस्वर्यं पीनसं शोथं गुल्मवातबलामकम् ॥ ३८५ ॥

सिन्धूल्यशर्कराशुण्ठी कणामधुगुडैः क्रमात् ।

वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा ॥ ३८६ ॥

ग्रौष्णे तुल्यगुडां ससैन्धवयुतां मेघावनद्वास्वरे

साहं शर्करया शरद्व्यमलया शुण्ठ्या तुषारागमे ।

पिप्पल्या शिशिरे वमन्तसमये क्षौद्रेण संयोजिता

राजन् भुङ्क्ते हरीतकीं प्रतिदिनं नश्यन्तु ते व्याधयः ॥ ३८७ ॥

जरणान्तेऽभयामेकां प्राग्भुङ्क्ते च विभीतकम् ।

भुङ्क्ते तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्य्यामलकानि च ॥ ३८८ ॥

प्रयोजयेत् मासमेकं त्रिफलाया रसायनम् ।

जीवेद्द्वर्षशतं पूर्णमजराव्याधिरिव च ॥ ३८९ ॥

विडङ्गासनधात्रीणां चूर्णं लोहरजो घृतम् ।

एतत्संप्राश्य वृद्धोऽपि तारुण्यमधिगच्छति ॥ ३६० ॥

कृमिघ्नामलका पथ्या कृष्णालोहरजो घृतम् ।

तैलान्वितं रजो लीढा जरया नाभिभूयते ॥ ३६१ ॥

मासं वचाञ्चाप्युपसेव्यमाना क्षीरेण तैलेन घृतेन वापि ।

भवन्ति रक्तोभिरघृष्टरूपा मेधाविनो निर्मलवर्ष्यवाचः ॥ ३६२ ॥

तीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्त्तिः यः सोमराजीं नियतञ्च खादेत् ।

संवत्सरं कृष्णतिलं द्वितीयं स सोमराजीव वपुर्विधत्ते ॥ ३६३ ॥

पुनर्नवस्यार्द्धपलं नवस्य पिष्ट्वा पिबेद्यः पयसार्द्धमासम् ।

मासत्रयं तद्विगुणं समं वा जीर्णोऽपि भूयः सः पुनर्नवः स्यात् ३६४

ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् ।

श्रीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः समाः शतं जीवितमाप्नुवन्ति ॥ ३६५ ॥

पतावरौमुण्डतिकागुडूची सहस्त्रिकर्णा सह तालमूली ।

एतानि कृत्वा समभागयुक्त्या सर्पिर्मधुभ्यां सततं विलिङ्घ्यात् ३६६

जरारुजामृत्युविमुक्तदेहो भवेन्नरः कान्तिबलादियुक्तः ।

विभाति देवोपम एव नित्यं शुद्धामयो भूरिविशुद्धबुद्धिः ॥ ३६७ ॥

पौताऽश्वगन्धा पयसार्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखास्त्रुना वा ।

कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य शस्यस्य यथास्ववृष्टिः ॥ ३६८

आभाञ्च सोमराजीञ्च समभागविचूर्णिताम् ।

नरः क्षीरेण संपीत्वा स कृशः स्थूलतां व्रजेत् ॥ ३६९ ॥

देहकम्पे च शोषे च योगमेतत् प्रयोजयेत् ।

मासमात्रोपयोगेन मतिमान् जायते नरः ॥

मेधावी स्मृतिमांश्चैव बलीपलितनाशनः ॥ ४०० ॥

अश्वगन्धातसौशुण्ठी निर्गुण्डीमागधौ तथा ।

पट्टाऽपरराजिताञ्चैव समभागानि कारयेत् ॥ ४०१ ॥

कर्षेकं भक्षयेन्नित्यं पयसाञ्चं पिबेदनु ।

सन्धिवातं निहन्त्याशु साध्यासाध्यं न संशयः ॥

रसायनमिदं प्रोक्तं बलीपलितनाशनम् ॥ ४०२ ॥

इहदारकमूलन्तु योजयेन्मधुसर्पिषा ।

सप्ताहात् क्षीरभक्षाशी किन्नरैः सह गीयते ॥ ४०३ ॥

हस्तिकर्णरजः खादेत्प्रातस्तथाय सर्पिषा ।

यथेष्टाहारचारोऽपि महसायुर्नरो भवेत् ॥ ४०४ ॥

मेधावी बलवान् कामी स्त्रीशतानि व्रजत्यमौ ।

मधुना त्वश्ववेगः स्याद्हरिष्टः स्त्रीसहस्रगः ॥ ४०४ ॥

अयं मन्त्रः प्रयोक्तव्यो भिषजा वाऽभिमन्त्रणे ।

श्रीं नमो महाविनायकाय अमृतं रक्ष रक्ष मम फलसि  
देहि रुद्रस्य वचनेन स्वाहा ।

गुडूच्यपामार्गविडङ्गशङ्खिनी वचाभयाशुगिहशतावरी समा ।

घृतेन लोढा प्रकरोति मानवं त्रिभिर्दिनेऽश्लोकमहस्रधारिणम् ४

ब्राह्मीवचाभयावासा पिप्पली मधुसंयुता ।

अस्य प्रयोगात्सप्ताहात् किन्नरैः सह गीयते ॥ ४०७ ॥

पञ्चाङ्गमिन्द्राशनश्लक्ष्णचूर्णं पलाशकं सप्त मितापलानि ।

मितार्द्धमानं मधु तस्य चार्द्धं घृतं क्षिपेत्सर्वमिदं विमिश्रम् ॥ ४०८ ॥

कृत्वा नरो मामचतुष्टयं यत् पयोऽन्नभक्षी पयसा च भुङ्क्ते ।

विहाय रोगान् समलाभनीषी जीवेश्वरं यौवनसंस्थितश्रीः ४०

द्रोणीमार्द्रपलामस्य सपिधानं निरूपितम् ।

धात्रीफलसहस्रेण नीरुजा ब्रह्मदारुणी ॥ ४१० ॥

नीरम्भ्रं निर्दहेन्मन्दं गोमयस्य च वङ्कना ।

स्त्रिन्नमामलकं क्षुण्णं पश्चाद्दुहृत्य चूर्णकम् ॥

श्रीण्छीतण्डुलचूर्णानामप्येवाढकमंयुतम् ॥ ४११ ॥

तत्तुल्येन शिलार्द्धे च विडङ्गस्याढकेन च ।

सर्पिर्माक्षिकतैलानां माढकानां पृथक् पृथक् ॥ ४१२ ॥

तत्संस्थाप्य त्रिसप्ताहं सुभाण्डे घृतभाविते ।

ततोऽग्निबलमालोक्य प्रयुञ्जीत यथाविधि ॥ ४१३ ॥

एतद्रसायनं श्रेष्ठं महामुनिनिषेवितम् ।

अनेनाब्दशतं पूर्णं वपुस्तिष्ठति निर्जरम् ॥ ४१४ ॥

अङ्गानाञ्च न शैथिल्यं न च लावण्यशून्यता ।

जायते न च वैकल्यमिन्द्रियाणां कदाचन ॥ ४१५ ॥

कासश्वासातिसारज्वरपिङ्ककटीकुष्ठमेदोविकारान् ।

सूत्राघातोदरार्शः श्वयथुगलशिरः स्रावशूलान्तिरोगान् ॥ ४१६ ॥

ये चान्ये वातपित्तश्चमजकफकृता व्याधयः सन्ति जन्तोः ।

तांस्तानभ्यासयोगादपनयति पयः पौतमन्ते निशायाः ॥ ४१७ ॥

अम्लसः प्रसृतान्यष्टौ रवावनुदिते पिवेत् ।

वातपित्तकफान् हत्वा जीवेद्वर्षशतं नरः ॥ ४१८ ॥

व्यङ्गबलीपलितघ्नं पीनस वैस्वर्थ्यं कासशोथघ्नम् ।

रजनीक्षयेऽम्बुनस्यं रसायनं दृष्टिजननञ्च ॥ ४१९ ॥

विगतघननिशीथे प्रातरुत्थाय नित्यं

पिबति खलु नरो यो घ्राणरन्ध्रेण वारि ।

स भवति मतिपूर्णश्चक्षुषा तार्क्ष्यतुल्यो

बलिपलितविहीनः सर्वरोगैर्विमुक्तः ॥ ४२० ॥

।मसदृष्टिर्दृढदन्तकेशः शशाङ्कवक्त्रः पलितैर्विहीनः ।

पेडौका विनाशः कमलास्यगन्धो नस्योपसेवी भवतीह मर्त्यः ४२१

तस्मिन्फलाम्बुनिशिस्थं बलीपलितहरं दृष्टिजननञ्च ।

प्रसृतत्रयं प्रपेयं नासिकरन्ध्रेण नैशिकं तोयम् ॥ ४२१ ॥

दुर्नामश्वासकासज्वरवमथुत्तषापाण्डुता नेत्ररोगान्

हिक्काकुष्ठातिसारभ्रममदसदृशाजीर्णशूलप्रदोषान् ।

दृष्ट्याशूलास्रपित्तं ज्वरविगतजरारोचकानाहवातान्

हन्यादेतानवश्यं मधुनि परिगता पूतना चास्त्रपित्तम् ॥ ४२२ ॥

इति मधुहरीतकी ।

अथः पलं गुग्गुलुरत्र योज्यं पलत्रयं व्योषपलानि पञ्च ।

पलानि चाष्टौ त्रिफलारजश्च कर्षं लिहन् यात्यमरत्वमेव ॥४

इति लोहगुग्गुलुः

त्रिकण्टविदारिनिस्तुष तिल बहुपत्री रजश्चतुःप्रस्थम् ।

भल्लातकप्रस्थयुतं तप्तमानं गुडूच्याश्च ॥ ४२५ ॥

पञ्चत्रिंशन्मधुनो व्योषस्याष्टौ पलानि दशवङ्गि ।

द्विगुणवाराही सप्त दशगुण शर्करा सष्टता च ॥ ४२६ ॥

खादेद्यथाग्निर्हन्तुं रोगानीकं चयं कासम् ।

अश्मर्युं दरकुष्ठबलीपलितपीनसाम्यम् ॥ ४२७ ॥

नरसिंहसदृशविक्रममन्यान्यप्यभिवाञ्छितानि लभते ।

बलवर्णस्वरकान्तिं पुष्ट्युत्साहसत्वसंयुक्तम् ॥ ४२८ ॥

उपयुञ्ज्य चूर्णमिदं सर्वरोगहरश्च नरसिंहाख्यम् ।

पुत्रान् जनयति वीरान् नरसिंहपराक्रमानरोगान् ॥४२९॥

वाराहमूर्धवत्कन्दो वाराहीकन्दमञ्जितः ।

भिषजा तदलाभेऽपि चर्मकारालुको मतः ॥ ४३० ॥

इति नरसिंहचूर्णम्

अश्वगन्धापलं त्रिंशच्चूर्णयित्वा विचक्षणः ।

द्वहदारकचूर्णेन समभागन्तु कारयेत् ॥ ४३१ ॥

स्थापयित्वा घटे दिव्यं सपिपा परिभाविते ।

कर्षमेकं समश्रीयाच्चूर्णस्य पयसा सह ॥ ४३२ ॥

अवाहिकस्य स्वेदस्य परिहारो न विद्यते ।

करौव नित्यं स्रवति सर्वदोषविवर्जितम् ॥ ४३३ ॥

तेजसा प्रभवत्युग्रो रश्मिवानिव भास्करः ।

भवत्येव चतुर्मासैर्बलीपलितवर्जितः । ४३४ ॥

इति अश्वगन्धाद्यं चूर्णम्

द्वहदारकचूर्णवत्कन्दो कदम्बाजुनगोक्षुराः ।

बाध्यालकाजकणीं च वाजिगन्धा शतावरी ॥ ४३५ ॥  
 कार्पासी पृश्निपर्णी हे वल्लिखैवापराजिता ।  
 कञ्चुकी तालमूली च वृहत्पत्नी पलाशिका ॥ ४३६ ॥  
 ग्रन्थिकं चित्रकं चैव विश्वेदेवा वचासृता ।  
 वाणपुष्पी च पाठा च विम्बीवरुण एष च ॥ ४३७ ॥  
 शिग्रुः कुलिशभृङ्गी च मुण्डी च कोकिलारुच्यकः ।  
 अर्कक्षीरं शताह्वा च बचाचव्यफलत्रिकम् ॥ ४३८ ॥  
 यवानो चाजमोदा च द्विजीरं धान्यतण्डुलाः ।  
 विडङ्गमुस्ततालीशं निशि लवणपञ्चकम् ॥ ४३९ ॥  
 एलापुष्करनागाह्व त्वक्पत्रं हस्तिपिप्पली ।  
 फलीकुष्ठं शटी रेणु जलहिङ्गु सवालकम् ॥ ४४० ॥  
 पापाणभेदो वृक्षास्त भद्रोत्कटवितुन्नकः ।  
 पलिका भागतो ग्राह्या गुडूचीविश्वदारुकात् ॥ ४४१ ॥  
 सृहीपलाशमृत्युपर्श्वं शिखरीविडकं कणा ।  
 सर्जिका यावशूकाख्या चैषां क्षारः पलोन्मितः ॥ ४४२ ॥  
 अभ्रकस्य पलान्यष्टौ चत्वारि गन्धकस्य च ।  
 पलद्वयरसं ग्राह्यं लोहं चाष्टपलं तथा ॥ ४४३ ॥  
 गवाक्षी भृङ्गकेशी च शालिश्च केशराजकम् ।  
 माणकन्दः कटिल्लश्च दहनो हस्तिकर्णकः ॥ ४४४ ॥  
 भल्लातमुसलीशुण्ठी त्रिफला वज्रवल्लरपि ।  
 एषां रसे पृथग्लोहं पृष्टयेन्मर्दयेत्तथा ॥ ४४५ ॥  
 ग्रन्थिमान्मारिषश्चैव क्षारं वृहत्तिका तथा ।  
 उत्कटो लोहितो वल्लि माणो वाणरसैः शुभैः ॥ ४४६ ॥  
 पृष्टयेदभ्रकश्चैव मयसथ यथाविधिः ।  
 काकमाचिकपिण्डेन पयसा संयुतेन च ॥ ४४७ ॥  
 यावत्पिण्डो भवेत्तावच्छास्त्रविन्दुवर्जिता ।

एकीकृत्य शुभे भाण्डे स्थापयेत् रसगोपितम् ॥ ४४८ ॥  
 सर्पिषा मकरन्देन भक्षयेत्प्रत्यहं तु तत् ।  
 अनुपिवित्पयः क्षीरं यूषं मांसरसं तथा ॥ ४४९ ॥  
 भोजनं चाग्निसापेक्षं कार्यञ्चैव सहं तथा ।  
 विहितञ्च मितं चाद्यादौषधे पाकमागते ॥ ४५० ॥  
 आहारेण समं कार्यं नित्यमेवाल्पवह्निना ।  
 अग्निवृद्धिकरः कार्यी रोगाणां चापहारकः ॥ ४५१ ॥  
 वाते पित्ते कफे शूले हृद्रोगे श्वासकासयोः ।  
 क्षये च विविधे घोरे शोथे चैवाङ्गसङ्गमे ॥ ४५२ ॥  
 आमवाते त्रिकशूले सक्लिशूले च सर्वगे ।  
 अम्लपित्ते सशूले च शोथे सर्वोदरे तथा ॥ ४५३ ॥  
 अयमेव हितो नित्यं शुक्रवृद्धिकरः परः ॥ ४५४ ॥

इति वृद्धदारुसूक्तम्

जगति ज्योतिष्मती प्रसिद्धगुणिनी, तस्यास्तैलं निष्क  
 यित्वा जीर्णपुराणशाल्यन्नेन मत्स्यण्डिमधुरेण पाणितल  
 संवृद्ध्या प्रत्यहं भक्षयेच्च वर्द्धयेत्पलं यावत् नातःपरतरं विहं  
 कार्या मांसस्थितिश्चैषा पलमप्युत्तममात्रा हृतभुग्वलानुरो  
 भिषजा नानुकल्पनीया एवं तैलाढकमुपयुज्य महाबलो म  
 प्राणः षोडशवर्षाकृति नीरोगो भवति ।

इति ज्योतिष्मतीतैलपानविधिः

विडङ्गसारो मेघाख्यो रक्तवह्णिररुष्करः ।  
 हस्तिकर्णः सितार्कस्तु श्वेतवर्षासमुद्भवम् ॥ ४५५ ॥  
 वाकुचीमुण्डिकाभृङ्गो राजको वृद्धदारकः ।  
 गुडूच्यतिबला राम्ना तालमूली शतावरी ॥ ४५६ ॥  
 पिण्डारकश्चैडमजी वैडालः केशराजकः ।

एकैकं पलमेतेषां ग्राह्यं समधुना घृतम् ॥ ४५७ ॥  
 रसस्यैकं पलं ग्राह्यं लोहस्य पलविंशतिः ।  
 चत्वारिंशत्तथाभ्रस्य शुक्लं चापि चतुष्पलम् ॥ ४५८ ॥  
 गन्धकस्य पलान्यष्टौ षट्पलानि मनःशिला ।  
 स्वर्णमात्रिकस्य चत्वारि षट्पलानि शिलाजतोः ॥ ४५९ ॥  
 त्रिफलात्रिकटूनाञ्च प्रत्येकञ्च पलत्रयम् ।  
 सर्वाण्येतानि संचूर्ण्य घृतेन मधुना सह ॥ ४६० ॥  
 स्निग्धभाण्डे समालोच्य स्थापयित्वा विचक्षणः ।  
 भक्षयेत् क्रमयोगेन लोहं सर्वरसायनम् ॥ ४६१ ॥

इति लोहरसायनम् ।

पारदं विधिना शुद्धं पलद्वितयसम्मितम् ।  
 चतुष्पलं लोहचूर्णं चतुर्विंशपलं सिता ॥ ४६२ ॥  
 मनोह्वा गन्धपाषाणं हरितालञ्च शुद्धकम् ।  
 कासीसं हिङ्गु कुष्ठञ्च वचोशीररसाञ्जनम् ॥ ४६३ ॥  
 सारं खरिदद्वयस्य जातीफलसमन्वितम् ।  
 द्विपलं सूक्ष्मचूर्णन्तु सर्वेषां परिकीर्तितम् ॥ ४६४ ॥  
 गगनाद्विपलं कृष्णाङ्गोहवत्पुटितात् क्षुतात् ।  
 शस्त्रोक्तपृथगुद्दिष्टैः संयुज्य विधिनोचितम् ॥ ४६५ ॥  
 त्रिंशच्च त्रैफले तोये प्रस्थेन सर्पिषा सह ।  
 शृङ्गवेररसप्रस्थं निष्कृष्य वक्ष्यमाणकैः ॥ ४६६ ॥  
 त्रिवर्णोदितचित्रञ्च चास्थिसंहारसूरणम् ।  
 नागवर्षः सगोधूम भूमिकूष्माण्डतण्डुलाः ॥ ४६७ ॥  
 सौभाञ्जनं तालमूली मोरटं शङ्खपुष्पिका ।  
 पृथगष्टपलञ्चैषां वारिद्रोणे विपाचयेत् ॥ ४६८ ॥  
 अष्टभागावशिष्टेन कषायं कारयेत्सुधीः ।  
 मधुनो द्वात्रिंशत्पलं क्षिपेत्तत्र सुशौतले ॥ ४६९ ॥



त्रिकटु त्रिफला सिन्धु विडं सौवर्चलं तथा ।  
 टङ्गुणी यावशूकञ्च सुरदारुपरम्पराः ॥ ४७० ॥  
 अश्ववेतसमृद्धौका सहार्द्रमधुयष्टिका ।  
 शृङ्गी दुरालभा मुस्तं विडङ्गं रक्तचन्दनम् ॥ ४७१ ॥  
 जीरकञ्च मधन्याकं चूर्णं पलाहिकं पृथक् ।  
 टासरसायनं प्रोक्तं नराणां हितकाम्यया ॥ ४७२ ॥  
 न चात्र परिहारोऽस्ति विहाराहारयन्त्रणे ।  
 अन्नपानानि सर्वाणि भक्ष्यभोज्यानि यानि च ॥ ४७३ ॥  
 तानि प्रकृतिभेदज्ञो बुद्धिपूर्वं प्रदापयेत् ।  
 सर्वस्याधिहरञ्चेतत् स्वस्थास्वस्थहितं मदा ॥ ४७४ ॥

इति टासरसायनं लोह

नागाङ्गुली मुनीन्द्रः शशास यज्ञोद्देशास्त्रमतिगहनम् ।  
 तय्यार्थस्य स्मृतये वयमेतद्विशदाक्षरैर्वक्ष्यामः ॥ ४७५ ॥  
 मर्न मुनिः स्वतन्त्रे भूयः पाकं न पलपञ्चकादर्वाक् ।  
 सत्रहप्रशामदोषादूर्हञ्च न पलत्रयोदशकात् ॥ ४७६ ॥  
 तत्रायमि पचनीये पञ्चपलादौ त्रयोदशपलकान्ते ।  
 लोहाच्चिगुणा त्रिफला ग्राह्या षड्भिः पलैरधिका ॥ ४७७ ॥  
 मारणपुटनस्थालीपाकास्त्रिफलैकभागसम्पाद्याः ।  
 त्रिफलाभागद्वितयं ग्रहणौयं लोहपाकार्थम् ॥ ४७८ ॥  
 सर्वत्रायः पुटने यथैषां मशरावसंख्यानाम् ।  
 प्रतिपलमेव त्रिगुणं पाकार्थं क्वाथमादेयम् ॥ ४७९ ॥  
 सप्तपलादौ भागे पञ्चदशान्तेऽश्रमां शरावैश्च ।  
 त्रयाद्येकादशकान्तैरधिकं तद्वारि कर्त्तव्यम् ॥ ४८० ॥  
 तत्राष्टमो विभागः शेषः क्वाथस्य यत्नतः स्थाप्यः ।  
 तेन हि मारणपुटनस्थालीपाका भविष्यन्ति ॥ ४८१ ॥  
 पाकार्थं तु त्रिफला भागद्वितये शरावसंख्यातम् ।

प्रतिपलमम्बुससं स्यादधिकं द्वाभ्यां शरावाभ्याम् ॥ ४८२ ॥

तत्र चतुर्थी भागः शेषो निपुणैः प्रयत्नतो ग्राह्यः ।

अयसः पाकार्थत्वात् स च सर्वस्मात् प्रधानतमः ॥ ४८३ ॥

पाकार्थमश्रमसारे पञ्चपलादौ त्रयोदशपलान्ते ।

दुग्धशरावद्वितयं पादैरेकाधिकैरधिकम् ॥ ४८४ ॥

पञ्चपलादिमात्रा तदलाभे तदनुसारतो ग्राह्यम् ।

चतुरादिकमेकान्तं शक्तावधिकं त्रयोदशकात् ॥ ४८५ ॥

त्रिफलात्रिकटुकचित्रककान्तक्रामकविडङ्गचूर्णानि ।

अन्यान्यपि देयानि पलाशस्य च बीजानि ॥ ४८६ ॥

जातीफलजातीकोषैलाकङ्गोलकलवङ्गानाञ्च ।

मितकृष्णजीरकयोरपि चूर्णान् पयसा समानि स्युः ।

त्रिफलात्रिकटुविडङ्गा नियता ह्यन्ये यथा प्रकृतिः ॥४८७॥

कालायसदोषहृते जतीफलादेर्लवङ्गकान्तस्य ।

क्षेपः प्रज्ञानुरूपः सर्वस्योनस्य चैकाद्यैः ॥ ४८८ ॥

कान्तिक्रामकमेकं निःशेषदोषमपहरत्ययसः ।

द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमाज्यं यथा प्रकृति ॥ ४८९ ॥

यदि भेषजभूयस्त्वं स्तोक्तत्वं वा तथापि चूर्णानाम् ।

अयसा साम्यं संख्या भूयोऽल्पत्वेन भूयोऽल्पा ॥ ४९० ॥

इति साध्यसाधनविधिः ।

गजकर्णपत्रमूलैः शतावरीभृङ्गकेशराजरसैः ।

आद्यस्थालीपाकं दद्यात् प्रत्येकमेकं वा ॥ ४९१ ॥

इति स्थालीपाकभेषजानि ।

त्रिफलाम्बुभृङ्गकेशर शतावरिकाकन्दमाणसहजरसैः ।

भङ्गातककरिकर्ण छदमूलपुनर्नवा स्वरसैः ॥ ४९२ ॥

इति पुटभेषजानि । इति नागार्जुनी लिङ्ग ।

समूलपत्रामुत्पाद्य ब्राह्मीं प्रक्षाल्य वारिणा ।

उलूखले क्षौद्यित्वा रसं वस्त्रेण गालयेत् ॥ ४८३ ॥  
 रसे चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।  
 भेषजानि च पेष्याणि तत्रेमानि प्रदापयेत् ॥ ४८४ ॥  
 हरिद्रामलकं कुष्ठं त्रिवृतां सहरोतकीम् ।  
 एतेषां पलिकान् भागाच्छेषांस्तु कार्षिकान् विदुः  
 पिप्पल्योऽथ विडङ्गानि सैन्धवं शर्करं वचा ।  
 सर्वमेतत्समालोद्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ४८६ ॥  
 एतत्प्राशितमात्रेण वाग्विशुद्धिश्च जायते ।  
 सप्तरात्रप्रयोगेण श्रुतमात्रन्तु धारयेत् ॥ ४८७ ॥  
 हन्याष्टादश कुष्ठानि क्षर्शांसि षड्विधानि च ।  
 पञ्चगुल्मान् प्रमेहान्श्च कासं पञ्चविधं जयेत् ॥ ४८८ ॥  
 बन्ध्यानाञ्चैव नारीणां नराणामल्परेतसाम् ।  
 घृतं सारस्वतं नाम वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ॥ ४८९ ॥

इति सारस्वतं ६

गुडूच्यपामार्गविडङ्गशङ्खिनी वचाशतावर्थ्यभयामहौषधैः  
 घृतं विपक्वं पिबतां प्रशस्तं वचस्तु येषां विकलश्च जातम्

इति गुडूचादि ७

यत्कन्दनालदलकेसरवद्विपक्वं

नीलोत्पलस्य तदपि प्रथितं द्वितीयम् ।

मर्पिश्चतुष्कबलयं सहिरण्यपात्रं

मध्यं गवामपि भवेत्किमु मानुषाणाम् ॥ ५०१ ॥

इति चतुष्कबलयष्टं

आजं पयः शृङ्गवेरं वचाशिशुहरीतकी ।

पिप्पल्यो मरिचं पाठा सैन्धवं दशमं घृतम् ॥ ५०२ ॥

शृङ्गबेरादयो भागा लवणास्ताः पलायकम् ।

चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५०३ ॥

एतव्याश्रितमात्रेण किञ्चरैः सह गीयते ।

जङ्गलदम्बकत्वं पानादेव प्रशाम्यति ॥ ५०४ ॥

नष्टञ्च स्मरते ग्रन्थं श्रुतिश्चाप्युपजायते ।

एतस्त्वारस्त्रतं नाम स्मृतिमेधाविवर्द्धनम् ॥ ५०५ ॥

इति द्वितीयसारस्त्रतं पृथम् ।

मण्डूकीं सवचां सशङ्कुसुमां सब्रह्मसौवर्चलाम् ।

गुञ्जां श्वेतवतीं शतावरियुतां ब्राह्मीं गुडूचीं तथा ॥ ५०६ ॥

पिष्टांशैः पलिकैरिमानि विधिवद्द्रव्याणि प्रस्त्रावयेत् ।

सर्पिष्प्रस्थमथादकेन पयसा युक्तिं पचेत्पाचनम् ॥ ५०७ ॥

नाम्नाष्टाङ्गमिदं विदेहरचितं ख्यातं पिबेद्यो घृतम्

स श्लोकस्य सहस्रमेकदिवसेनैवाखिलं धारयेत् ।

अक्षीणाप्रतिहीनवाचि मधुरस्यष्टाभिधायी सदा

लोके शुक्रवृहस्पतिसमनृणां पूज्यश्च नित्यं सदा ॥ ५०८ ॥

इति अष्टाङ्गसङ्गलं पृथम् ।

सतताध्ययनं वादः परतन्त्रावलोकनम् ।

सद्विद्याचार्यसेवा च बुद्धिमैधाकरो गणः ॥ ५०९ ॥

आयुर्थं भोजनं जीर्णं वेदानामविधारणम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसानि च वर्जयेत् ॥ ५१० ॥

न केवलं दीर्घमथायुरश्रुते रसायनं यो विधिवन्निषेवते ।

गातिं स दिव्यां मुनिसेवितां शुभां प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षयम् ५११

इति वङ्गसेनसङ्कलितः रसायननिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ वाजीकरणाधिकारमाह ।

रक्तेन कुण्ठपं श्लेष्म वाताभ्यां ग्रन्थिसन्निभम् ।

पूयाभं रक्तपित्ताभ्यां क्षीणं मारुतपित्ततः ॥ १ ॥

कच्छ्राण्येतान्यसाध्यन्तु त्रिदोषं भूतविड्निभम् ।  
 तेष्वद्याञ्चक्रदोषास्तान् स्नेहस्वेदादिभिर्जयेत् ॥ २ ॥  
 क्रियाविशेषैर्मतिमां स्तथैवोत्तरवस्तिभिः ।  
 पाययेत्सरुजं सर्पिर्भिषक् शोणितशोषिणाम् ॥ ३ ॥  
 धातकीपुष्पखदिर दाडिमार्जुनसाधितम् ।  
 कुण्णपाख्ये पिबेत्सर्पिः शालिसारादिसाधितम् ॥ ४ ॥  
 ग्रन्थिभूते पिबेत्सर्पिश्चित्रकोशीरह्निङ्गुभिः ।  
 सिग्धं वान्तविरिक्तञ्च निरूहमनुवासितम् ॥ ५ ॥  
 योजयेच्चक्रदोषार्त्तं सम्यगुत्तरवस्तिना ।  
 विधिमुत्तरवस्त्वन्तं कुर्यादार्त्तवशुद्धये ॥ ६ ॥  
 स्त्रोणां स्नेहादियुक्तानां चतसृष्वार्त्तवार्त्तिषु ।  
 कुर्यात्कल्कमिमञ्चापि पथ्यानां वमनानि च ॥ ७ ॥  
 ग्रन्थिभूते पिबेत्पाठां त्रूपणं वृक्षकाणि च ।  
 दुर्गन्धे पूयसङ्काशे मज्जस्तुल्ये तथार्त्तवे ॥ ८ ॥  
 पिबेद्भद्राश्रयः काथं चन्दनकाथमेव च ।  
 शक्रदोषहराणाञ्च यथास्वमवधारणम् ॥ ९ ॥  
 योगैः समस्तैः सृष्टैस्त्रैले पूपालिकां पचेत् ।  
 तां भक्षयित्वा नीत्वाऽनुशर्करामधुना पयः ।  
 नरश्चटकवङ्गच्छेदु शतवारं निरन्तरम् ॥ १० ॥  
 चूर्णं विदार्थाः सुकृतं स्वरसेनैव भावितम् ॥  
 सर्पिः क्षौद्रयुतं लीढ्वा दश गच्छेन्नरोऽङ्गनाः ॥ ११ ॥  
 एवमामलकचूर्णं स्वरसेनैव भावितम् ।  
 शर्करामधुसर्पिभ्यां युक्तं लीढ्वा पयः पिबेत् ।  
 एतेनाशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यते ॥ १२ ॥  
 विदारीकन्दकल्कञ्च घृतेन पयसा नरः ।  
 उदुम्बरसमं खादेदृष्टोऽपि तरुणायते ॥ १३ ॥

अश्वत्यफलशङ्काग्रमूलं त्वग्निः शृतं पयः ।  
 पीत्वा सशर्करश्चैव वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ १४ ॥  
 स्वयं गुप्ताखुखसयोर्वीजचूर्णं सशर्करम् ।  
 पयसा च नरः पीत्वा धातो न हि क्षयं व्रजेत् ॥ १५ ॥  
 माषाणां पलमेकस्तु संयुक्तं मधुसर्पिषा ।  
 तं लीढानुपिवेत् क्षीरं तेन वाजी भवेन्नरः ॥ १६ ॥  
 कर्षं मधुकचूर्णन्तु घृतक्षीद्रसमन्वितम् ।  
 पयोऽनुपानं यो लिह्यात् स गच्छेद्दृश चाङ्गनाः ॥ १७ ॥  
 गृष्टीनां वृद्धवत्सानां माषवर्णभृतां गवाम् ।  
 यत् क्षीरं तत्रशंसन्ति बलकामिषु जन्तुषु ॥ १८ ॥  
 शर्करायास्तुलैकं स्यादेकं गव्यस्य सर्पिषा ।  
 पक्त्वा पूपालिकां खादेत् बह्व्यः सूर्यस्य योषितः ॥ १९ ॥  
 इति पूपालिका ।

दध्नीऽर्द्धाढकमीषदन्तमधुरं खण्डस्य चन्द्रद्युतेः  
 प्रस्थं क्षीद्रपलं पलञ्च हविषः शृगठ्याश्चतुर्माषकम् ।  
 अक्षाहं मरिचाद्द्विडङ्गत इह द्वी माषकावेकतः  
 कृत्वा शुकपटाच्छनैः करतलेनोन्मथ्य विस्रावयेत् ॥ २० ॥  
 मृद्गाण्डे मृगनाभिचन्दनरसस्पृष्टेऽगुरुधूपिते  
 कर्पूरेण सुगन्धितां तदखिलां संलोड्य संस्थापयेत् ।  
 या पीता मधुरस्वरेण सुरसा सेयं रसाला तथा  
 ख्याता मन्मथदीपनी सुरचिता कान्तेव नित्यं प्रिया ॥ २१ ॥  
 इति रसावा ।

शभेऽङ्गि देशसम्भूतं पलशतं सम्यगश्वगन्ध्यायाः ।  
 पुथेऽहनि संक्षुप्तं द्रोणेऽभसि पचेत् सुविद्वान् ॥ २२ ॥  
 ज्ञात्वाष्टभागशेषं गृह्णीयात्तद्रसं सुपरिपूतम् ।  
 हे चैवात्र पलशते दद्याच्छागस्य शुद्धमांसस्य ॥ २३ ॥

सर्पिः प्रखमथैकं मेध्यं गोपयश्चतुर्गुणं दद्यात् ।  
 कल्कानक्षसमांशानूर्ध्वमतः संप्रवक्ष्यामि ॥ २४ ॥  
 काकोली द्वे मृद्दी द्वे मेदे जीरकं स्वयं गुप्तम् ।  
 ऋषभकमेलं मधुकं मृद्दीकां शूर्पपर्णीञ्च ॥ २५ ॥  
 जीवन्तीं सोपकुल्यां बलां विदारिणीं शतावरीञ्चापि ।  
 दत्त्वा सम्यग्विपक्षेत्सर्पिरथोद्धृत्य पीत्वा च ॥ २६ ॥  
 मधुशर्करयोः कुडुवं दत्त्वा भाण्डे स्थितं मृदितम् ।  
 लौढा तत्पाणितलं यथेष्टाहारमश्रीयात् ॥ २७ ॥  
 क्षीणक्षतशिशुवृद्धाः क्षीणेन्द्रिया हीनमांसाश्च ।  
 प्राश्य प्राप्नुयुः सद्यो पुष्टिबलारोग्यतेजांसि ॥ २८ ॥  
 उपयुज्य सर्पिरेतत्क्षतवर्षोऽपि युवेव भूत्वा ।  
 बह्वृशः स्त्रियोऽभिगच्छेत् न चात्र शुक्रक्षयं लभते ॥ २९ ॥  
 पुत्रार्थिनी च नारी लभते पुत्रान् वयस्यतीतेऽपि ।  
 बन्ध्यापि लभते पुत्रं प्रयोगादश्वगन्धायाः ॥ ३० ॥  
 उपयुंक्ते यः पुरुषस्त्रिमासं सार्द्धमासं वा  
 नारीशतं स गच्छेन्नैव भजेद्योषितां तृप्तिम् ॥  
 खालित्यबलीपलितैर्न चास्य देहोऽभिभूयते क्षिप्रम् ॥३१॥  
 वातव्याधिभिरार्त्तास्तथैव हृहस्तिशूलात्ताः ।  
 भुञ्जानाः सर्पिरिदं नरा नीरोगा भवन्तीह ॥ ३२ ॥  
 एवं जगद्धितार्थं सर्पिरिदं वाजिगन्धायाः ।  
 श्रेष्ठं वाजीकरणं निर्दिष्टं पूर्वमश्विभ्याम् ॥ ३३ ॥

इति षष्ठदशगन्धाद्य षटमं

अश्वगन्धाप्रस्थमेकं दुग्धञ्चैवाढकं द्वयम् ।  
 घृतप्रस्थमिदं दद्याच्छनेर्मृदग्निना पचेत् ॥ ३४ ॥  
 त्रिकटुकं चतुर्जातं विडङ्गं जातिपत्रकम् ।  
 बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा वृद्धदारुकम् ॥ ३५ ॥

पलैकश्च प्रदातव्यं लोहं वङ्गं तथाभ्रकम् ।  
 प्रस्थाङ्गं माञ्जिकं दद्यात् प्रस्थाङ्गं शर्करां शुभाम् ॥ ३६ ॥  
 सर्वमेतद्विनिक्षिप्य स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।  
 द्वौ कालौ भक्षयेद्विष्यं समीच्याग्निबलं यथा ॥ ३७ ॥  
 अर्द्यं वातं हनुस्तम्भं मन्यास्तम्भं कटिग्रहम् ।  
 शोषसन्धिगतं वातमस्थिभङ्गञ्च गृध्रसीम् ॥ ३८ ॥  
 अग्निदोषञ्च त्वग्दोषं पाददोषं तथैव च ।  
 गर्भप्रसवजान्दोषानामगर्भस्रवाञ्च यत् ॥ ३९ ॥  
 पाण्डुत्वमामवातञ्च शुक्रदोषञ्च षण्डताम् ।  
 सर्ववातान्निहन्त्ये तद्यथा सिंहो गजानिव ॥  
 अश्वगन्धादिविख्यातं सर्ववातरुजापहम् ॥ ४० ॥

इति अश्वगन्धादि वृत्तम् ।

शृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे शृतम् ।  
 रेतः शुद्धिकरं तच्च शस्तं चाप्यार्त्तवार्त्तिषु ॥ ४१ ॥  
 यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्याद्वाजीव सुरतक्षमम् ।  
 तद्वाजीकरमाख्यातं मुनिभिर्भिषजां वरैः ॥ ४२ ॥  
 क्लीवः स्यात् सुरताशक्तस्तदुभावः क्लीव्यमुच्यते ।  
 तच्च समविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते ॥ ४३ ॥  
 तैस्तैर्भावेरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्लृते ।  
 ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लीव्यं समुपजायते ॥  
 द्वेषस्त्रीसम्प्रयोगाच्च क्लीव्यं तन्मानसं स्मृतम् ॥ ४४ ॥  
 अश्वैरन्धोष्णलवणैरतिमात्रेण सेवितैः ।  
 सौम्यधातुक्षयो दृष्टः क्लीव्यं तस्मात् प्रजायते ॥ ४५ ॥  
 अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।  
 ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥ ४६ ॥  
 महता मेढुरोगेण चतुर्थी क्लीवता भवेत् ।



वीर्यवाहिशिराच्छेदात् मेहनानुन्नतिर्भवेत् ॥ ४७ ॥  
 बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद् ब्रह्मचर्यतः ।  
 षष्ठं क्लैब्यं स्मृतं तप्तं शुक्रसम्भनिमित्तकम् ॥ ४८ ॥  
 जन्मप्रभृति यत् क्लैब्यं सहजं तद्धि सप्तमम् ॥ ४९ ॥  
 असाध्यं सहजं क्लैब्यं मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत् ।  
 साध्यानामवशिष्टानां कार्थीं वाजीकरो विधिः ॥ ५० ॥  
 नरो वाजीकरान्धत्ते सम्यक् शुद्धो निरामयः ।  
 आसप्ततिं प्रकुर्वीत वर्षादूर्ध्वं तु षोडशात् ॥ ५१ ॥  
 न तु वै षोडशादर्वाक् सप्तत्याः परतो न च ।  
 आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ ५२ ॥  
 शष्कं रूक्षं यथा काष्ठं जन्तुकोटविजर्जरम् ।  
 धृतमाशु विशीर्येत तथा वृद्धः स्त्रियं व्रजन् ॥ ५३ ॥  
 शोथकामञ्चरार्शांसि स्वरकार्ष्यातिपाण्डुताः ।  
 अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्च क्षयकादयः ॥ ५४ ॥  
 आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विताः ।  
 स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥ ५५ ॥  
 त्रिभिस्त्रिभिरहोभिश्च सेवेत प्रमदां नरः ।  
 सर्वर्तुषु नरो ग्रीष्मे पक्षाद्योषां भजेद्बुधः ॥ ५६ ॥  
 म्लानिः अमश्च दीर्बल्यं धात्विन्द्रियबलक्षयः ।  
 क्षयवृद्धपदंशाद्या रोगाद्यातीव दुर्जयाः ॥  
 अकालमरणश्च स्याद्भ्रजतः स्त्रियमन्यथा ॥ ५७ ॥  
 रजस्वलामकामाश्च मलिनामप्रियामपि ।  
 वर्णहीणां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम् ॥ ५८ ॥  
 ह्योनाङ्गीं मलिनां ह्येषां योनिदोषसमन्विताम् ।  
 स्वगोत्रां गुरुपत्नीश्च तथा प्रव्रजितामपि ॥  
 सन्ध्ययोः पूर्वकाले च नोपेयात् प्रमदां नरः ॥ ५९ ॥

रजस्वलां गतवतो नरस्त्रासंयतात्मनः ।  
 दृष्ट्यायुस्त्रोजसां हानि रधर्मश्च ततो भवेत् ॥ ६० ॥  
 लिङ्गिनीं गुरुपत्नींश्च स्वगोत्रामथ पर्वसु ।  
 वृद्धां वा सन्ध्ययोश्चापि गच्छन् प्राप्नोति संक्षयम् ॥ ६१ ॥  
 वयोरूपगुणोपेतां तुल्यशीलगुणान्वयाम् ।  
 अभिकामोऽभिकामाख्यां हृष्टो हृष्टामलङ्कृताम् ॥  
 सेवित प्रमदां नित्यं वाजीकरणसेवनः ॥ ६२ ॥  
 स्नानं सशर्करं क्षीरं मांसं भोज्याश्च गौडकाः ।  
 सुजलं स्वप्नसेवा च व्यवायान्ते हितानि तु ॥ ६३ ॥  
 स्त्रीष्वक्षयं सृगयतां वृद्धानां च रिरंसताम् ।  
 क्लीवानामल्पशुक्राणां योगा वाजीकरा हिताः ॥ ६४ ॥  
 इक्षुरगोक्षरकः शतमूली वानरिनागबला च ।  
 चूर्णमिदं पयसा निशि पेयं यस्व गृहे प्रमदाशतमस्ति ६५  
 माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णं  
 पथ्या शिलाजतुविडङ्गष्टानि लिङ्गात् ।  
 एकाधिविंशति महानि गदार्दितोऽपि  
 चाशोतिकोऽपि रमयेत्प्रबलो युषेव ॥ ६६ ॥  
 गवां विरूढवल्गानां सिद्धं पयसि पायसम् ।  
 गोधूमैस्तस्त्रिताक्षीद्र सर्पिर्मिश्रं सुशीतलम् ।  
 मुक्ता वाप्यतिजीर्णोऽपि दशदारा व्रजत्यपि ॥ ६७ ॥  
 पिप्पलीलवणोपेतौ वस्त्राण्डी क्षीरसर्पिषा ।  
 साधितौ भक्षयेद्यस्तु स गच्छेत्प्रमदाशतम् ॥ ६८ ॥  
 वस्त्राण्डसिद्धे पयसि भावितानसक्तत्तिलान् ।  
 यः खादेत्स नरो गच्छेत् स्त्रीणां शतमपूर्ववत् ॥ ६९ ॥  
 कुलीरकूर्मनक्त्राणा मण्डान्येवं हि भक्षयेत् ॥ ७० ॥  
 षष्ठाट्चूर्णमर्घ्येवं क्षीरशोक्तममुच्यते ।

शतावर्युञ्चटाचूर्णं पेयमेव सुखास्वना ॥ ७१ ॥  
 घृतलिप्तं माषविदलं दुग्धे सिद्धं सिताज्यसंयुक्तम् ।  
 भुक्तं तदेव कुरुते रमणशक्तिं शतयोषित्सु ॥ ७२ ॥  
 त्रिकण्टकात्मगुप्तानां बीजचूर्णं सशर्करम् ।  
 क्षीरेण यः पिबेद्भच्छेद्दशवारं निरन्तरम् ॥ ७३ ॥  
 घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत् ।  
 शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तं तद्दृश्यमुच्यते ॥ ७४ ॥

इति शतावरीषु

माषाणामात्मगुप्तानां बीजानामाढकत्रयम् ।  
 जीवकर्षभकौ मेदे वीराहृष्टौ शतावरी ॥ ७५ ॥  
 मधुकं चाश्वगन्धा च साधयेत् कुडुवोन्मितम् ।  
 तथैवास्मिन् घृतप्रस्थे द्रव्याद्दशगुणं पयः ॥ ७६ ॥  
 विदारिणो दशप्रस्थं प्रस्थमिन्दुरसस्य च ।  
 दत्त्वा सृद्दग्निना साध्यं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ॥ ७७ ॥  
 शर्करायास्तुगाक्षौर्याः क्षौद्रस्य च पृथक् पृथक् ।  
 भागांश्चतुष्पलांश्चात्र पिप्यत्याश्च द्वयं पलम् ॥ ७८ ॥  
 पलपूर्वमतां लौढा ततोऽन्नमुपयोजयेत् ।  
 यदौच्छेदक्षयं शुक्रं शेषसथोत्तमं बलम् ॥ ७९ ॥

इति माषषु

गोधूमाच्च पलशतं निःक्वाथ्य सलिलाढके ।  
 पादावशेषे पूते च द्रव्याणीमानि दापयेत् ॥ ८० ॥  
 गोधूमं युञ्जातफलं माषद्राक्षापरूषकम् ।  
 काकोलीक्षीरकाकोली विदारौ च शतावरी ॥ ८१ ॥  
 अश्वगन्धा सखर्जूरा मधुकं त्रूषणं सिता ।  
 भक्तातकं चात्मगुप्ता समभागानि कारयेत् ॥ ८२ ॥  
 घृतप्रस्थं पचेदेवं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

शुद्धग्निनाथ सिद्धेऽस्मिन् द्रव्याख्येतानि निक्षिपेत् ॥ ८३ ॥

त्वगीला पिप्पलीधान्यं कर्पूरं नागकेसरम् ।

यथालाभं विनिक्षिप्य मिताक्षौद्रपलाष्टकम् ॥ ८४ ॥

दत्त्वेच्छुखण्डमालोष्य विधिवद्दिनियोजयेत् ।

शाल्योदनेन भुञ्जीत पिबेन्मांसरसेन वा ॥ ८५ ॥

केवलं वा पिबेदस्य पलमात्रं प्रयत्नतः ।

न तस्य लिङ्गशैथिल्यं न च शुक्रक्षयो भवेत् ॥ ८६ ॥

बल्यं परं वातहरं शुक्रसञ्जननं परम् ।

परमोजःकरञ्चैव पुष्टिवर्णबलप्रदम् ॥ ८७ ॥

वातपित्तहरं वृथं पित्तगुल्महरं परम् ।

मूत्रकृच्छ्रप्रशमनं वृद्धानां चापि शस्यते ॥ ८८ ॥

पलहयं तदग्नीयाद्दशरात्रमतन्द्रितः ।

स्त्रीणां शतं च भजते पीत्वा ह्यनुपिवेत्पयः ॥ ८९ ॥

अश्विभ्यां निर्मितं चैव गोधूमाद्यं रसायनम् ॥ ९० ॥

जलद्रोणे तु गोधूमक्वाथे तच्छेषमाढकम् ।

युञ्जातकस्य स्थाने तु तद्गुणं तालमस्तकम् ॥ ९१ ॥

इति गोधूमाद्यं षट्मम् ।

जीवन्म्यतिबलामेदा काकोलीहयजौरकैः ।

साभयातिकृता कृष्णा काकनासारसायनैः ॥ ९२ ॥

स्वयङ्गुप्ता शटी मृङ्गी जीरकं शारिवाहयैः ।

सहाचरवराविश्वपिप्पलीमूलभर्जनैः ॥ ९३ ॥

पिष्टैस्तेलं घृतं पक्वं क्षीरेणाष्टगुणेन च ।

दत्त्वानुवासनैर्ज्ञेयं शुक्राग्निबलवर्द्धनम् ॥ ९४ ॥

वृंहणं वातपित्तघ्नं गुल्मानाहहरं परम् ।

मस्यैः पानैश्च संयुक्तं मूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ९५ ॥

इति जीवन्वीथमष्टकम् ।

कृष्णाण्डकात्पलशतं सुखिन्नं निष्कलीकृतम् ।  
 प्रस्थं च घृततैलस्य तस्मिन् तमे निधापयेत् ॥ ८६ ॥  
 त्वक्पत्रधान्यकव्योष जीरकैलार्द्रकं पलम् ।  
 षड्ग्रन्थाचव्यमातङ्गः पिप्पलीमृङ्गवेरकम् ॥ ८७ ॥  
 मृङ्गाटकं कशेरुश्च प्रलम्बं तालमस्तकम् ।  
 चूर्णीकृतं पलाशश्च गुडस्य तु तुलां पचेत् ॥ ८८ ॥  
 शीतीभूते पलान्वष्टौ मधुनः सम्प्रदापयेत् ।  
 कफपित्तानिलहरं मन्दाग्नीनां च दीपनम् ॥ ८९ ॥  
 कृशानां हृहणं श्रेष्ठं वाजीकरणमुत्तमम् ।  
 प्रमदासु प्रमत्तानां ये च स्युः क्षीणरेतसः ॥ ९० ॥  
 क्षयेण च गृह्येतानामितश्च भेषजं मतम् ।  
 कामं श्वासं ज्वरं हिक्कां हन्ति हृदिमरोचकम् ॥  
 गुडकृष्णाण्डकं ख्यातमग्निभ्यां समुदाहृतम् ॥ ९१ ॥

इति गुडकृष्णाण्डकम्

यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं जीवनं तर्पणं गुरु ।  
 हृषणं मनसश्चैव सर्वं तद्वृथ्यमुच्यते ॥ १०२ ॥  
 अभ्यङ्गाच्छादनस्नानगन्धमाख्यविभूषणैः ।  
 गृह्यशय्यामनसुखं वामोभिर्विदितैः प्रियैः ॥ १०३ ॥  
 विहङ्गानान्तु तैरिष्टैः स्त्रीणां वाऽऽभरणस्त्रनैः ।  
 संवादनैर्वरस्त्रीणां मिष्टानाञ्च वृषायते ॥ १०४ ॥  
 सुरूपा यौवनावस्था लक्षणैर्वा विभूषिता ।  
 या वश्या शिक्षिता चैव सा स्त्री वृष्यतमा स्मृता ॥ १०५ ॥  
 जरया वृत्तया शुक्रं व्याधिभिः कर्मकर्षणात् ।  
 नराणां मरणं शस्त मभिघातादसेवनात् ॥  
 क्षयाद्गयादधिस्रावात् स्तोकात् स्त्रीदोषकर्षणात् ॥ १०६ ॥

द्रीर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं भ्रमः ।

क्लैब्यं शुक्रविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् ॥ १०७ ॥

इति वज्रसेनसंरक्षितः बाजीकरणनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

### अथ स्नेहपानाधिकारमाह ।

तत्र प्रथमरोगाऽनुत्पादनक्रममाह ।

हिताभिर्जुहुयान्नित्यमन्तराग्निं समाहितः ।

अन्नपानसमिद्धिर्वा मात्राकालविचारवित् ॥ १ ॥

तत्र नित्यं प्रयुञ्जीत स्वस्थान् न परिहार्यं च ।

अज्ञातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरं हितम् ॥ २ ॥

सर्वमन्यत्परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।

तदभावे हि भावानामभावश्च शरीरिणाम् ॥ ३ ॥

नरो हिताहारविहारसेवी समीच्यकारी विषयेष्वसक्तः ।

दाता शमी सत्यपरः क्षमावानाप्तोपसेवौ च भवत्यरोगः ॥४॥

मतिश्च वै कर्मसुखानुबन्धे सत्वं विधेयं विशदा च बुद्धिः ।

ज्ञानं तपः सत्यरतोवयोगो यस्यास्ति तन्नाभिभवन्ति रोगाः ॥५॥

अथश्वलभ्येषु कृतप्रयत्नः कृतादरो नित्यमुपायवत्सु ।

जितेन्द्रियं नानुतपन्ति रोगा स्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् ७

नागरो नगरस्यैव रथस्यैव रथी यथा ।

स्वशरीरस्य मेधावौ कृतेष्ववहितो भवेत् ॥ ७ ॥

इति रोगानुत्पादनप्रकरणम् ।

वमनं रेचनं नस्यं निरूहस्थानुवासनम् ।

प्रेयं पञ्चविधं कर्म विधानं तस्य कथ्यते ॥

आपो यथा विरुध्यन्ते स्निग्धाप्तान्नादयत्नतः ।

तथा संशोधनद्रव्यैः स्निग्धत्कोष्ठात्कफं नयेत् ॥ ८ ॥

मलापहं रोगहरं बलवर्णप्रसादनम् ।  
 पीत्वा संशोधनं सम्यगायुषाम् पूज्यते चिरम् ॥ १० ॥  
 कट्यूहजङ्घपादस्थे वाते स्त्रे हं विशेषतः ।  
 पिवेत्प्राग्भोजनाज्जन्तुः कट्यादीनां मलापहम् ॥ ११ ॥  
 पिबेत्संशोधनादूर्ध्वं सूर्ध्वजत्वुनिले गदे ।  
 बलितेनेन्द्रियाणाञ्च वैकल्यं चोपजायते ॥ १२ ॥  
 पक्षाघातं सहृद्दोगं मेव्यमानं निहन्ति च ।  
 महास्त्रेणाग्निः स्त्रे ह्यो बलवर्णकरः परः ॥ १३ ॥  
 सोपानक्ललघी कोष्ठे निरामे वीक्ष्य पावकम् ।  
 पाययित्वा भिषक स्त्रे हं कटूष्णं वारि पाययेत् ॥ १४ ॥  
 यथा दोषं यथा कालं यथा व्याधिर्यथा बलम् ।  
 स्त्रे हं पक्वमपक्वं या पाययित्वा चिकित्सकः ॥ १५ ॥  
 सर्पिः शरदि पातव्यं वसामञ्जा च माधवे ।  
 तैलं प्राहृषि नात्युष्णं शीते स्त्रे हं पिवेन्नरः ॥ १६ ॥  
 जलमुष्णं घृते पेयं युषस्तेलीषु शस्यते ।  
 वसामञ्जमि मण्डस्तु सर्वेषूष्णमथाभ्यु वा ॥ १७ ॥  
 ऋते भङ्गातकस्त्रे हात्तत्र तोयं सुशीतलम् ।  
 त्रिकर्पादर्शकर्षेण वृद्धिः सार्धपलं तथा ॥ १८ ॥  
 ततः कर्षाभिवृद्धिश्च भवेद्यावत्पलत्रयम् ।  
 ततोऽपि च पलाहंन वृद्धिर्यावच्च षट्पलम् ॥ १९ ॥  
 मात्रयं स्त्रे ह्यपानस्य जघन्यमध्यमोत्तमाः ॥ २० ॥  
 एकाहमुत्तमा पेया त्रहमेव तु मध्यमा ।  
 स्त्रे हमात्रा यथायोगं सप्ताहन्तु कनौयसी ॥ २१ ॥  
 अहोरात्रेण महती जीर्यत्यङ्घ्रि तु मध्यमा ।  
 दिनाहं चापराः तिस्रः स्त्रे हमात्राः प्रमाणतः ॥ २२ ॥  
 केवलं पैक्षिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम् ।

देयं बहुकफे तैलं व्योषत्तारसमायुतम् ॥ २३ ॥  
 शीतकाले दिवास्नेहमुष्णकाले पिवेत्रिभिः ।  
 वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ॥ २४ ॥  
 पिवेत्पित्तकफे चोष्णं स्नेहमूर्च्छादृषापहम् ।  
 शीतं वातकफार्त्तस्य गौरवारुचिशूलकृत् ॥ २५ ॥  
 स्युः पच्यमाने तड्डाहभ्रमोमूर्च्छारुचिस्तमः ।  
 परिपिच्छगोऽप्यमुष्णाद्भिर्जीर्णस्नेहो यतो नरः ॥ २६ ॥  
 यवागूं प्राशयेदुष्णां कृतां पष्टिकतण्डुलैः ।  
 अल्पस्नेहां विलेपौच्च जीर्णस्नेहे सुखोदनम् ॥ २७ ॥  
 वृद्धस्य स्नेहसिद्धेन यूषेणाल्पशृतेन वा ।  
 पिवेत्संशमनं स्नेहमन्नकाले प्रकाङ्क्षितम् ॥ २८ ॥  
 मिद्धार्थं पुनराहारि नैशे जीर्णं पिवेन्नरः ।  
 स्नेहमात्म्यः क्लेशसहो दृढकाले च शीतले ॥ २९ ॥  
 अच्छमेव पिवेत् स्नेहमच्छपानं हि शोभनम् ।  
 द्रव्याख्यमनभिष्यन्दि भोज्यमन्नं प्रमाणतः ॥ ३० ॥  
 नातिस्निग्धमसङ्कीर्णं सुस्नेहं पातुमिच्छता ।  
 पिवेत् चरुहं चतुरहं पञ्चाहं षडहानि वा ॥ ३१ ॥  
 सप्तरात्रात् परं स्नेहं सात्म्यभावाय कल्पते ।  
 सृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निग्धत्वच्छोपसंवया ॥  
 स्निग्धति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ॥ ३२ ॥  
 मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यते ।  
 विष्टभ्य वापि जीर्येत वारिणोष्णेन वामयेत् ॥  
 ततः स्नेहं पुनर्दद्यात्क्षुकोष्ठाय देहिने ॥ ३३ ॥  
 स्नेहाजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिवेत् ।  
 तमोहारी भवेच्छुद्धो रुचिरश्च भवेत्प्रति ॥ ३४ ॥  
 स्नेहपीतस्तु दृषणायां पिवेदुष्णोदकं नरः ।



एवं चानुपशाम्यन्तं स्नेहमुष्णाम्बुनोद्धरेत् ॥ ३५ ॥  
 स्नेहद्विषः शिशून् वृद्धान् सुकुमारान् कृशानपि ।  
 दृष्णालुं चोष्णकाले च सहभक्तेन पाययेत् ॥ ३६ ॥  
 बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ।  
 योगानिमाननुद्देगान् सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥  
 प्राग्भ्य मांसरसान् स्नेहान् पेया वा स्नेहभर्जिताः ।  
 पिवेत्सुखोष्णं मनुजः सद्यः स्नेहनं मुच्यते ॥ ३८ ॥  
 धारोष्णं स्नेहसंयुक्तं पीत्वा सलवणं पयः ।  
 दध्नी रसं मारगुडं पीत्वा स्निह्यति मानवः ॥ ३९ ॥  
 सर्पिष्मती बहुतिला तथैव स्वल्पतण्डुला ।  
 सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनं मुच्यते ॥ ४० ॥  
 शर्कराघृतसंस्त्रष्टे दुह्याद् गां कलसेऽथवा ।  
 पाययेदक्षमेतद्धि सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ ४१ ॥  
 विवर्जयेत् स्नेहपानं मजीर्णीं तरुणज्वरी ।  
 दुर्बलोऽरोचकी स्थूलो मूर्च्छार्त्ती मदपौडितः ॥ ४२ ॥  
 कृर्द्याभिभूतस्तृषितः अन्तःपानक्लमान्वितः ।  
 वस्तिदत्तो विरिक्तश्च वान्तो यद्यापि मानवः ॥ ४३ ॥  
 अकाले च प्रसूता स्त्री स्नेहपानं विवर्जयेत् ।  
 स्नेहपानाद्भवेदेषां नृणां नानाविधो गदः ॥ ४४ ॥  
 गदा वा कृच्छ्रतां यान्ति न सिध्यन्ति तथा पुनः ।  
 उष्णादकोपचारौ स्यात् ब्रह्मचारी क्षपाशयः ॥ ४५ ॥  
 वेगरोधनव्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ।  
 वर्जयेत्प्रयतो नित्यं सेवयेच्छयनासनम् ॥ ४६ ॥  
 स्नेहं पीत्वा पुनः स्नेहं प्रतिभुञ्जानमेव च ।  
 स्नेहपथ्यापचाराद्धि जायन्ते दारुणा गदाः ॥ ४७ ॥  
 पुरीषं ग्रन्थितं रुद्धं वायुरप्रगुणी विटम् ।

पक्त्वा खरत्वं रौक्ष्यञ्च गात्रस्यास्त्रिग्लक्षणम् ॥ ४८ ॥  
 वातानुलोम्यं दौषाग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहितम् ।  
 मार्दवं स्निग्धता चाङ्गे स्निग्धानामुपजायते ॥ ४९ ॥  
 पाण्डुता सदनं तन्द्रा पुरीषस्य विपक्वता ।  
 उत्कृष्टेशो जाड्यमरुचिः स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥ ५० ॥  
 मिथ्याहारादिना लोके स्नेहः पीतो ज्वरादिकृत् ।  
 प्रकुर्याल्लङ्घनं तत्र मलं ज्ञात्वा विरेचितम् ॥ ५१ ॥  
 रूक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरिति स्नेहस्य रूक्षणम् ।  
 श्यामाककोरदूषान्न तक्रपिण्याकसक्तुभिः ॥ ५२ ॥  
 शीतान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्ययधातुर्बलवर्णयुक्तः ।  
 इंद्रियो मन्दज्वरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः । ५३ ॥  
 स्नेहमेव परं विद्याद् दुर्बलानलदीपनम् ।  
 बलं स्नेहसमिद्धिञ्च समायातः सुदुर्बलः ॥ ५४ ॥  
 स्नेहे व्यायामसंशीत वेगाघातप्रजागरान् ।  
 दिवास्वप्नमभिष्यन्दि रूक्षान्नञ्च विवर्जयेत् ॥ ५५ ॥  
 इति ब्रह्मसेनसङ्कलितः स्नेहपानाधिकारः समाप्तः ।

### अथ स्वेदाधिकारमाह ।

येषां नस्यं विधातव्यं वस्तिश्चैवापि देहिनाम् ।  
 शोधनीयाश्च ये केचित् पूर्वं स्वेद्यास्तु ते मताः ॥ १ ॥  
 पश्चात् स्वेद्या हृते शल्ये मूढगर्भाद्युपद्रवाः ।  
 मस्यक् प्रजाताऽकाले च पश्चात् स्वेद्यैव यत्नतः ॥ २ ॥  
 स्वेद्यः पूर्वं च पश्चाच्च भगन्दर्थ्यर्शसस्तथा ।  
 अशर्म्या चातुरो जन्तुः शेषांश्चास्त्रे प्रचक्ष्महे ॥ ३ ॥  
 स्नेहस्निग्धशरीराय तैलाभ्यक्ताय देहिने ।

दोषादात्तवकालघ्नो घनस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

नानभ्यक्तो नापि चास्त्रिग्धदेहे स्वेदो योग्यः स्त्रे हवद्भिः कथञ्चित् ।  
दृष्टं लोके काष्ठमस्त्रिग्धमाशु गच्छेद्भङ्गं स्वेदयोगैर्गृहीतम् ॥ ५ ॥

मांसमाषतिलादीनां बालुकानामथापि वा ।

कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदान्नायःप्रस्तरसङ्करात् ॥ ६ ॥

वातघ्नैर्दंशमूलैर्वा शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ।

वृषणी हृदयं दृष्टी स्वेदयेद्भृदु वा न वा ॥

मध्यमं वङ्गणी शेषमङ्गावयवमिष्टतः ॥ ७ ॥

स्वेदो हितस्वनाग्नेयो वाते मेदःकफावृते ।

निवातगृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम् ॥ ८ ॥

उपनाहाह्वयक्रोधभूरिपानक्षुधातपाः ।

स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणावृते ॥ ९ ॥

सर्वान् स्वेदान्निवाते च जीर्णोऽन्ने वा च कारयेत् ॥ १० ॥

व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महावले ।

दुर्वले दुर्वलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो मतः ॥ ११ ॥

सवले रुक्षणः स्वेदो रुक्षस्त्रिग्धः कफानिले ।

कफमेदोवृते वाते सेवेत् कोष्णं गृहं रविम् ॥ १२ ॥

तत्र तापोष्णस्वेदो विशेषतः श्लेष्मणी । उपनाहस्वेदो वातघ्नः

अन्यतरस्मिन् पित्तसंसृष्टे द्रवस्वेद इति कफमेदोऽन्विते वायौ

निवातगृहातपगुरुप्रावरणादिभिः स्वेदमुत्पादयेदिति ।

स्नेहक्लिन्ना धातुसंस्थाश्च दोषाः स्वस्थानस्था ये च मार्गेषु लिप्ताः ।

सम्यक् स्वेदैर्योजितैस्ते द्रवत्वं प्राप्ताः कोष्ठं यान्ति देहादशेषात् ॥ १३ ॥

शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।

सञ्जाते मार्दवे देहे स्वेदनादिरतिर्मता ॥ १४ ॥

अग्नेर्दीप्तिं मार्दवं त्वक् प्रसादं

भक्त्यद्वां स्रोतसां निर्मलत्वम् ।

कुर्यात् खेदो हन्ति निद्रां सतन्द्रां

सन्धीन् स्तब्धांश्चेष्टयेदाशु युक्तः ॥ १५ ॥

संदसावो व्याधिहानिर्लघुत्वं शीतार्थित्वमार्दवं चातुरस्य ।

सम्यक् स्वप्ने लक्षणं प्राहुरेतत् मिथ्यास्वप्ने व्यत्यये नैतदेव ॥ १६ ॥

स्रोतोत्पत्तिः पित्तरक्तप्रकोपो मूर्च्छा भ्रान्तिर्दाहदृष्ट्याक्लमाशु ।

प्रतिस्विन्नं सन्धिपीडादृष्टा च क्रियां शीतां तत्र कुर्याद्विधिघ्नः १७

प्रतिस्विन्ननराणाञ्च शीताम्बुप्राशनं हितम् ।

स्नानमुष्णाम्बुना चापि स्नानभिष्यन्दि भोजनम् ॥ १८ ॥

पाण्डुमंहीरक्तपित्ती दृषार्त्तः क्षामो जीर्णो चोदरार्त्तो विषात्तः ।

दृक्कृद्दार्त्तो गर्भिणी पीतमद्यो नैते खेद्या यश्च मर्त्योऽतिसारी १९

खेदादेषां यान्ति देहा विनाशञ्चासाध्यत्वं यान्ति चेषां विकाराः ।

खेदैः साध्या दुर्वलाजीर्णभक्ती यदि स्यातां खेदनीयी ततस्त्वौ २०

इति वक्रसेनसङ्कलितः खेदाधिकारः समाप्तः ।

### अथ वमनाधिकारः ।

शरत्काले वसन्ते च प्राहृट् काले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत् कुशलो भिषक् ॥ १ ॥

कफे कफोत्खण्डे चापि वमनं मम्रशस्यते ॥ २ ॥

वामयेदतिसारात्तं मधःपित्तास्ररोगिणाम् ।

ग्रन्थिमेहापचीकुष्ठश्लीपदोन्मादरोगिणः ॥ ३ ॥

समस्तदोषपरीसर्पं श्वासकासोद्ध्वं रोगिणः ।

नवज्वरगृहीतश्च हृत्सासार्त्तं विशेषतः ॥ ४ ॥

न वामयेत्तैमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डूदररोगपीडितम् ।

सूलक्षतचीरकृशातिवृद्धानर्शोऽर्दिताक्षेपकपीडितांश्च ॥ ५ ॥

इवे प्रमेहे तरुणे च गर्भे गच्छत्यथोर्ध्वं रुधिरं च तीव्रे ।

दुष्टे च कोष्ठे क्लमिभिर्मनुष्यं वर्चोऽभिधाते न च वामयेत् ॥६॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये च विषातुराः ।

अत्युत्खणकफा ये च ते च स्युर्मधुकाशुना ॥ ७ ॥

अवम्यावमनात् क्रोधात् कृच्छ्रतां यान्ति देहिनः ।

असाध्यतां वा गच्छन्ति मैते वाम्यास्वतिस्तुताः ॥ ८ ॥

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।

जिताः संशोधनैर्ये तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥ ९ ॥

योऽखिलैर्विविधैरभैर्दोषानुत्क्लिश्य देहिनः ।

स्निग्धस्त्रिन्नाय वमनं दत्तं सम्यक् प्रवर्त्तते ॥ १० ॥

निशि सुप्तञ्च पूर्वाह्ने जीर्णाहारकृते क्षणम् ।

वमनं पाययित्वा तु जानुमात्रासने स्थितम् ॥

कण्ठं गन्धर्वनालेन स्पृशन्तं वामयेद्भिषग् ॥ ११ ॥

ललाटं वमतः पंसः पाश्र्वाँ हस्तेन बोधयेत् ॥ १२ ॥

कफञ्च कटुतीक्ष्णोष्णैः पित्तं स्वादुहृिभैर्वमेत् ।

सस्वादुलवणास्त्रोष्णैः संसृष्टं वायुना कफम् ॥ १३ ॥

पानद्रव्यरमस्योक्तः स्वरसः पलमिष्यते ।

वमनं रेचनं चाक्षं स्त्रेहादिशमनं परम् ॥ १४ ॥

क्वाथ्यद्रव्यस्य कुडवं अपयित्वा जलादके ।

अर्द्धभागावशिष्टञ्च वमनेष्ववचारयेत् ॥ १५ ॥

यष्टीमधु वचा कुष्ठं बीजानां कुटजस्य च ।

कल्केरालोद्य निम्बस्य कषायं पाययेद्भिषक् ॥ १६ ॥

प्रवृत्तलालाह्वक्लामं वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।

कृष्णोद्भयवसिन्धूत्य राठकल्कयुतं पिबेत् ॥

यष्टीकषायं सक्षौद्रं तेन साधु वमत्वलम् ॥ १७ ॥

निम्बकषायोपेतं फलिनीगदमदनमधुसिन्धूत्यम् ।

मधुयुतमेतत्पानं कफपरिपूर्णाशये शस्तम् ॥ १८ ॥

तण्डुलसलिलनिपिष्टं यः पीत्वा वमति नरः पूर्वाह्ने ।  
 फलिनीवल्कलकल्कं हरति गदं कफपित्तमारुजम् ॥ १९ ॥  
 आटरुषवचानिम्बं पटोलं फलिनीत्वचम् ।  
 काथयित्वा पिबेत्तोयं वान्तिक्लन्मदनान्वितम् ॥ २० ॥  
 जीमूतकफलेत्स्वाकु कुटजाः कृतवेधनः ।  
 धामार्गवश्च संयोज्यः सर्वथा वमनेष्वमी ॥ २१ ॥  
 मदनफलमज्जसिद्धं क्षीरं दधितां गतं तत्समं वा ।

वमनाय कफप्रसेके वमनं कफेषु च प्रयुञ्ज्यात् ॥ २२ ॥  
 तत्र सुकुमारं कर्षं बालं वृद्धं भीरुं वा वमनसाध्येषु विकारेषु  
 क्षीरदधितक्रयवागूनाम् अन्यतमेनाकण्ठं पाययित्वा वामयेत् ।  
 कफप्रसेकं हृदयाविशुद्धिः कण्डूश्च दुर्वामितलिङ्गमाहुः ।  
 पित्तातियोगश्च विसंज्ञताश्च हृत्कण्ठपौडामपि चातिवान्ते ॥ २३ ॥  
 पित्ते कफस्यानुगुणं प्रवृत्ते शुद्धेषु हृत्कण्ठशिरःसु चापि ।  
 लघौ च देहे कफसंश्रये च स्थिते सुवान्तं पुरुषं व्यवस्येत् ॥ २४ ॥  
 पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादूर्ध्वं कफान्तश्च विरेकमाहुः ।  
 द्वित्रीन् सविट्कानपनौय वेगान् क्षेयं विरेके वमने तु पीतम् २५  
 सम्यग्वान्तं चैनमभिवीक्ष्य स्त्रीं हि कवैरेचनिकोपशमनीया-  
 नामन्यतमं धूममाकण्ठं सामर्थ्यतः पाययित्वा आचारिक-  
 मुपदिशेत् ।

वान्यर्थमौषधे पीते वान्तिर्भवति नो यदि ।  
 पिबेद्वात्रीकशानिम्बकषायमुष्णवारिणा ॥ २६ ॥  
 वमनस्यातियोगे तु शीताम्बुपरिसेवनः ।  
 पिबेत्कटुरसैर्मण्डं सष्टतक्षीद्रशर्करम् ॥  
 वमनेऽतिप्रवृद्धे च हृद्यं कार्यं विरेचनम् ॥ २७ ॥  
 सोहारायां भृशं कृद्यां मूर्च्छायां याममुस्तयोः ।  
 समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयन्मधुसर्पिषा ॥ २८ ॥

वमतोऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहः ।

निःश्रिताञ्च तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ॥ २६ ॥

ततोऽपराङ्गे सुविशुद्धदेहं मुष्णाभिरग्निः परिपिक्तगात्रम् ।

कुलत्थमुद्गाढकजाङ्गलानां यूपैरसेर्वाप्युपभोजयेत्तम् ॥ ३० ॥

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूपं रसं त्रीनुभयं तथैकम् ।

क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ ३१ ॥

धान्यकल्केन संशुद्धा नागरेण समन्विता ।

सुलघ्नी दीपनी पेया वातरक्ते च शस्यते ॥ ३२ ॥

यथाणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः सन्धुक्षमाणो भक्ति क्रमेण ।

महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥ ३४ ॥

कफप्रसेकस्वरभेदनिद्रा तन्द्रास्यदीर्गम्यविषोपसर्गाः ।

गुरुत्वकण्डूग्रहणौप्रदोषा न सन्ति जन्तोर्वमतः कदाचित् ॥ ३४ ॥

क्लिन्ने तरो पुष्पफलप्रवाला यथा विनाशं सहसा व्रजन्ति ।

तथा हृते श्लेष्मणि कृर्दितेन तज्जा विकारा विलयं व्रजन्ति ॥ ३५ ॥

वमनादिविधानेषु यावत्कालस्तु गच्छति ।

तावद्धि परिहर्तव्यं शीततोयातिमैथुनम् ॥ ३७ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कल्पितः वमनाधिकारः समाप्तः ।

### अथ विरेचनाधिकारमाह ।

ऋतौ वसन्ते शरदि देहशुद्धौ विरेचयेत् ।

अन्यदात्ययिके काले शोधनं शीलयेद् बुधः ॥ १ ॥

पित्तं विरेचनं युञ्ज्याद्दोषे पित्तोत्खणेऽपि च ।

पित्तमत्युत्खणीकृत्य स्र हे स्वेदे कृते सति ॥ २ ॥

वमने च कृते पूर्वं ततः समग्विरेचयेत् ।

अन्यथा योजितं कुर्यान्नन्दान्निं गौरवारुचौ ॥ ३ ॥

पित्ताधिको मृदुः कोष्ठः पयसापि विरिच्यते ।  
 वातेन श्लेष्मणा क्रूरो दुर्विरेच्यः स उच्यते ॥ ४ ॥  
 समदोषो मध्यमः साधारण इति । तत्र मृदौ मृद्धौ मात्रा  
 क्रूरे तीक्ष्णा मध्ये मध्यमा कर्त्तव्येति ।  
 मृदुमध्यक्रूरकोष्ठे कर्षमर्द्धपलम्यलम् ।  
 उष्णोदकानुपानन्तु पलं द्वे च पलत्रयम् ॥ ५ ॥  
 तदर्द्धम्पाययेच्चूर्णं मनुपानञ्च तादृशम् ।  
 क्वाथे क्वाथविधिः कार्य्यस्तदर्द्धः स्वरसोऽपि च ॥  
 पित्तं दद्यात्तथा स्नेहं पलाद्धं पलमेव वा ॥ ६ ॥

इति विरेचनमात्रा ।

यथा वमने प्रसेकौषधपित्तानिलाः क्रमेणायान्ति तथा  
 विरेचने पुरीषपित्तौषधकफा इति ।

स्नेहस्वेदावकृत्वाग्रे यस्तु संशोधनं पिबेत् ।  
 दारु शुष्कमिवानाम्य तद्देहमतिपातयेत् ॥ ७ ॥  
 स्नेहस्वेदैः प्रचलिता रसैः स्निग्धैरुदीरिता ।  
 दोषाः कोष्ठगता जन्तोः सुखा हर्त्तुं विरेचनैः ॥ ८ ॥  
 शारदे सौक्ष्म्यप्रतैक्ष्ण्यग्राहा विकाशित्वाद्द्विरेचनम् ।  
 वमनं च हरेद्दोषं सम्यगुक्तं तथान्यथा ॥ ९ ॥  
 यात्यधो दोषमादाय पच्यमानं विरेचनम् ।  
 गुणोद्रेकाङ्गजेदूर्ध्वं मपक्वं भेषजं पुनः ॥ १० ॥  
 मृदुकोष्ठस्य दीप्ताग्नेर्दत्तं सम्यग्विरेचनम् ।  
 न सम्यग्निर्हरेद्दोषानतिमात्रप्रधावितम् ॥ ११ ॥  
 दृष्टत् सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमस्त्रैः पिबेन्नरः ।  
 वातार्दितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा ॥ १२ ॥  
 पित्तोत्तरे त्रिहृच्चूर्णं स्वादुक्ताथादिभिः पिबेत् ॥ १३ ॥  
 भित्त्वा द्विषेत्तुं परिलिप्य कल्कैस्त्रिमण्डजातैः परिवेष्य रज्जा ।



पक्कन्तु सम्यक् पुटपाकयुक्त्या खादेत्तु तां पित्तगदी सुशीताम् १४  
 हरीतकीविडङ्गानि सैन्धवं नागरं त्रिवृत् ।  
 मरिचानि च तत्सर्वं गोमूत्रेण विरेचनम् ॥ १५ ॥  
 त्रिवृच्छाणत्रयसमा त्रिफला तत्समानि च ।  
 चारुक्णाविडङ्गानि तच्चूर्णं मधुमर्षिषा ॥ १६ ॥  
 लिच्छाद्रुनेन गुटिकां कृत्वा वाप्युपयोजयेत् ।  
 कफवातकृतान् गुल्मान् प्लीहोदरभगन्दरान् ।  
 हृत्पित्तानपि चाप्येतन्निरुपायं विरेचनम् ॥ १७ ॥  
 त्रिफलाकाथमूत्रैश्च सव्योषं कफपीडितः ।  
 कृष्णाशुगठीत्रिवृत्चारु चूर्णं क्षौद्रेण लेहयेत् ॥ १८ ॥  
 एतद्विरेचनं मुख्यं सर्वश्लेष्मविकारिणाम् ॥ १९ ॥  
 शर्कराक्षौद्रमयुक्तं त्रिवृच्चूर्णावचूर्णितम् ।  
 रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचान्वितम् ॥ २० ॥  
 पथ्यामैन्धवकृष्णानां कल्कमुष्णाम्बुना पिबेत् ।  
 विरेकः सर्वदोषघ्नः श्रेष्ठो नाराचसंज्ञितः ॥ २१ ॥  
 त्रिवृत्पिप्पलिसिन्धुत्थैरन्वितं गुग्गुलुं पिबेत् ।  
 फलत्रिककषायेण रेचनं सर्वदोषनुत् ॥ २२ ॥  
 पिप्पलीनागरचारु श्यामास्त्रिवृतया सह ।  
 लेहयेन्मधुना माद्वं कफव्याधौ विरेचनम् ॥ २३ ॥  
 हरीतक्यास्तु कर्षाद्वं कर्षाद्वं त्रिवृतस्तथा ।  
 शीताम्बुना ममस्मिद्धा भर्जयेत्कर्षिषा मनाक् ॥ २४ ॥  
 तद्रव्यं शीतलं ज्ञात्वा सिताकर्षणं योजयेत् ।  
 भुक्त्वा विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ॥ २५ ॥

इति एतावत्येकदिनमात्रा ।

हरीतकीभिः कथितं सुवीरं दन्त्यग्निक्णाविडङ्गचूर्णयुक्तम् ।  
 विरेचनं वा रुवुतैलमिश्रं निरत्ययं योज्यमथामयन्नम् ॥२६॥

त्रिवृता कौटजं वीजं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ।  
 समृद्धीकारसं च्छीद्रं वर्षाकाले विरेचनम् ॥ २७ ॥  
 त्रिवृददुरालभामुस्ता शर्करोदीच्यचन्दनम् ।  
 द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याहं शीतलञ्च घनात्यये ॥ २८ ॥  
 त्रिवृता शर्करा तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।  
 त्रिवृतां हवुषां दन्तीं सप्तलां कटुरोहिणीम् ॥ २९ ॥  
 स्वर्णक्षीरीश्व कम्पिल्लं गोमूत्रे भावयेत्प्रहम् ।  
 एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहा ॥ ३० ॥  
 सक्षीद्रां शर्करां पक्त्वा कुर्यान्मृद्भाजने नवे ।  
 दद्याच्छीते त्रिवृच्चूर्णं त्वक्पत्रमरिचैः सह ॥  
 लिङ्घान्तं मातृया लेहमीश्वराणां विरेचनम् ॥ ३१ ॥  
 अभयापिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।  
 त्वक्पत्रपिप्पलीमुस्त विडङ्गामलकानि च ॥ ३२ ॥  
 एतानि समभागानि दन्ती च त्रिगुणा भवेत् ।  
 त्रिवृदष्टगुणा देया षड्गुणा चात्र शर्करा ॥ ३३ ॥  
 मधुना मोदकान् कृत्वा चाक्षमात्रान् प्रमाणतः ।  
 एकैकं भक्षयेत्प्रातः शीतं चानु पित्तज्वलम् ॥ ३४ ॥  
 तावद्द्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ।  
 पानाहारविहारेषु भवेन्निर्यन्त्रणः सदा ॥ ३५ ॥

पाण्डुत्वकासविषमज्वरवाङ्गसादान्  
 जङ्घोरुपृष्ठजघनोदरपार्श्वशूलान् ।  
 दुर्नासमण्डलभगन्दरशोफगुल्मान्  
 यक्ष्मोदरभ्रमविदाहकमूत्रकृच्छान् ॥ ३६ ॥  
 प्लीहाक्षिरोगयकृदश्मरिकुष्ठमेहान्  
 हन्याद्रसायनमिदं भिषजा प्रयुक्तम् ।  
 अल्पव्ययं बहुफलं सततं प्रयोज्य-

मायुष्करं पलितनाशनमस्त्रिदृष्टम् ॥ ३७ ॥

इति षमयायी मीदकः ।

विडङ्गमारामलकाभयानां पलं पलं स्याच्चिहृतस्त्रयश्च ।  
गुडस्य षड्हादशभागयुक्ता मानेन त्रिंशद्दुटिका विधेयाः ॥ ३८ ॥  
निवारणे यत्तवरेण सृष्टः समाणिभद्रः किल शाक्यभिचवे ।  
अयं हि कुष्ठक्षयकासनाशनो भगन्दरप्लीहगुदोदरार्त्तिजित् ॥ ३९ ॥  
यथेष्टचेष्टान्नविहारसेवी ह्यनेन वृषस्तरुणो भवेच्च ॥

इति साणिभद्रमीदकः ।

गुडस्याष्टपलं पथ्या विंशतिः स्युः पलानि च ।  
दन्तीचित्रकयोः कर्षाः पिप्पलीत्रिवृतोर्दशः ॥ ४० ॥  
कृत्वैतान्मोदकानेकं दशमे दशमेऽहनि ।  
सङ्घादेदुष्णसेवी चाहारे निर्यन्त्रणास्त्वमी ॥  
दोषघ्ना ग्रहणीपाण्डु रोगार्शः कुष्ठनाशनाः ॥ ४१ ॥  
विरिकायीषधं पीतं न सम्यग्याद रचयेत् ।  
पिवेदुष्णाम्भसा तत्र मैश्ववं दोषशान्तये ॥ ४२ ॥

इति गुडयायीमीदकः ।

हृत्कुच्यशुद्धिः परिदाहकण्डूविशमूत्रसङ्घाश्च न सहिरिक्ते ।  
मूर्च्छागुदभ्रशकफातियोगाः शूलोद्गमश्चातिविरिक्तलिङ्गम् ॥ ४३ ॥  
गतेषु दोषेषु कफान्वितेषु लालालघुत्वे मनसश्च तुष्टौ ।  
गतेऽनिले चाप्यनुलोमभावं सम्यग्विरिक्तमनुजं व्यवस्येत् ॥ ४४ ॥  
मन्दाग्निमक्षीणमसहिरिक्तं न पाययेत्तद्विषे यवागूम् ।  
क्षीणं तृषान्तं सुविरचितञ्च तन्वीं सुखोष्णां लघु पाययेत्ताम् ॥ ४५ ॥  
हृदितीक्ष्णं क्रमं सर्वं धूपं मुक्ता प्रयोजयेत् ।  
शीणितस्त्रावसंशुद्धिस्तै ह्योजनलङ्घनेः ॥ ४६ ॥  
वह्निर्यस्य ततो मन्दः स्याद्वैद्यस्तमुपाचरेत् ।  
मद्यपो वातपित्ताढ्यो योऽल्पपित्तकफाश्रयः ॥ ४७ ॥

पेयादिरहितस्तस्य तर्पणादिक्रमं दिशेत् ।  
 आस्थाप्य स्नेहितं तीक्ष्णैः रेचयेद्धीनरेचितम् ॥ ४८ ॥  
 पद्मकोशीरनागाह्वचन्दनानि प्रयोजयेत् ।  
 अतियोगे विरेकस्य पानलेपनसेचनैः ॥ ४९ ॥  
 सौवीरपिष्टः सहकारकल्को नाभिप्रलेपादतिसारहन्ता ॥ ५० ॥  
 कल्कं शाल्मलीमूलस्य मस्तुना सह संपिवेत् ।  
 गङ्गाप्रवाहतुल्यं हि नाशयेद् ग्रहणीगदम् ॥ ५१ ॥  
 अञ्जनं चन्दनोशीरं मज्जास्रं चातियोगनुत् ।  
 लाजचूर्णैः पिवेन्मृत्यमतियोगहरं परम् ॥ ५२ ॥  
 दध्यारनालधात्री चूर्णयुताः शक्तवः प्रलेपेन ।  
 सन्तापारुचिदृष्ट्या वमनविरेकातियोगहराः ॥ ५३ ॥  
 क्षीणत्रयोरः क्षतबालवृद्धा दीनोऽथ शोषी भयशोकतप्तः ।  
 शान्तस्रृषार्त्ता परिजीर्णभक्तो गर्भिण्यधो गच्छति यस्य चासृक् ५४  
 नवप्रतिश्यायमदात्ययी च नवज्वरी या च नवप्रसूता ।  
 शल्यादिताश्चाप्यविरेचनीयाः स्नेहादिभिर्यत्वनुपस्कृताश्च ॥ ५५ ॥  
 अर्थपित्ताभिपरीतदेहा विरेचयेत्तानपि मन्दीर्वीर्यैः ।  
 विरेचनेर्यान्ति नरा विनाशमन्नप्रयुक्तैरविरेचनीयाः ॥ ५६ ॥  
 नचातिस्निग्धकायस्य दद्यात् स्नेहविरेचनम् ।  
 दोषाः प्रच्याविता भूयो लीयन्ते तेन वर्त्मसु ॥ ५७ ॥  
 विषाभिघातपिडिका शोफपाण्डुविसर्पिणः ।  
 नातिस्निग्धा विशोध्या स्युस्तथा कुष्ठप्रमेहिणः ॥ ५८ ॥  
 विरूक्षस्नेहसात्मन्तु भूयः संस्नेह्य रेचयेत् ।  
 तेन दोषा हृतास्तस्य भवन्ति श्लथबन्धनाः ॥ ५९ ॥  
 बुधैः प्रसादम्बलमिन्द्रियाणां घातोः स्थिरत्वं ज्वलनाभिद्विष्टम् ।  
 चिराच्च पाकं वयसः प्रकुर्व्याद्विरेचनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ ६० ॥  
 यथौदकानां स्थिरजङ्गमानां जलेऽपनीते ध्रुवमेव नाशः ।

पित्ते हृतेत्वेवमुपद्रवाणां पित्तात्मकानां ध्रुवमेव नाशः ॥ ६१ ॥  
 सव्योषं पिप्पलीमूलं त्रिहृहन्ती सचिचकम् ।  
 तच्चूर्णं गुडसन्मिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥ ६२ ॥  
 एतद्गुडाष्टकं चूर्णं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।  
 शोथोदावर्त्तगुल्मघ्नं प्लीहपाण्डुमयापहम् ॥ ६३ ॥  
 पश्चाद्विरिक्तो वान्तश्च ततश्चापि निरूहणम् ।  
 निरूढस्त्वनुवास्यः स्यात् समरात्राद्विरेचितः ॥ ६४ ॥  
 कृतः शिराव्यधो यस्य कृतं यस्य च शोधनम् ।  
 मासं परिहरेज्जन्तुर्यावन्नो बलवान् भवेत् ॥ ६५ ॥  
 क्रोधायासौ मैथुनञ्च दिवास्वप्नोच्चभाषणे ।  
 पानं यानासने स्थानं चिरञ्चक्रमणं हिमम् ॥ ६६ ॥  
 सम्भोगतोययोः सेवा प्रवातातपयोस्तथा ।  
 विरूढाध्यशनासात्म्य भोजनानि विशेषतः ॥ ६७ ॥

इति वज्रसेनसङ्कलितः विरेचनाधिकारः समाप्तः ।

### अथ वस्तिकर्माधिकारमाह ।

वस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते ।  
 संसर्गे सन्निपाते च वस्तिरेव सदा हितः ॥ १ ॥  
 समुद्धते वायुवेगे नान्या वस्तिमृते क्रिया ।  
 पवनाविद्धतोयस्य वेला वेगमिवोदधेः ॥ २ ॥  
 वाते बातोल्बणे व्याधौ वस्तिः शस्तः स च त्रिधा ।  
 निरूहोन्वासनाख्यश्च लिङ्गे चोत्तरसंज्ञितः ॥ ३ ॥  
 कपायक्षीरतो वस्तिर्निरूहः स निगद्यते ।  
 यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासनसंज्ञकः ॥ ४ ॥

वस्तिभिर्दीयते यस्मात्तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः ।

निरूहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्थापनं बुधैः ॥ ५ ॥

निरूहो दोषहरणाद्रोहणादथवा तनोः ।

आस्थापयेदयो देहं यस्मादास्थापनः स्मृतः ॥ ६ ॥

निशानुवासनात् स्नेहोऽन्वासनश्चानुवासनः ॥ ७ ॥

विरिक्तसम्पूर्णहृिताशनस्य आस्थाप्य शय्यामनुदीयते यत् ।

तदुच्यते वाप्यनुवासनञ्च तेनानुवासञ्च बभूव नाम ॥ ८ ॥

उत्कृष्टावयवे दानाद्वस्तिरुत्तरसंज्ञितः ।

निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वत्सरात् परम् ॥ ९ ॥

प्रकुञ्चद्विः प्रत्यब्दं यावत् षट्प्रसृतास्ततः ।

प्रसृतं वर्द्धयेदूर्ध्वं द्वादशाष्टादशावधि ॥ १० ॥

आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृतं परम् ।

यथायथं निरूहस्य पादोमात्रानुवासने ॥ ११ ॥

सुवर्णरूप्यत्रपुताम्बरीति कांस्यायसास्थिद्रुमवेणुदन्तैः ।

नलेर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैः कार्याणि नेत्राणि सुकर्णिकानि ॥ १२ ॥

षट्द्वादशाष्टाङ्गुलसम्मितानि षड्विंशतिर्द्वादशवर्षजानाम् ।

स्युर्मुद्गकर्कशुसतीनवाहि छिद्राणि वर्त्या पिहितानि चापि ॥ १३ ॥

यथा वयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।

ऋजृनि गोपुच्छसमाकृतीनि श्लक्ष्णानि च स्युर्गुटिकामुखानि ॥ १४ ॥

स्यात्कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते वस्तिनिबन्धने हे ।

जारहवो माहिषहारिणौ वा स्याच्छैकरो वस्तिरजस्य वापि ॥ १५ ॥

दृढस्तनुर्नष्टशिरोविगन्धः कषायरक्तः सुमृदुस्तु सिद्धः ।

नृणां वयो वीक्ष्य यथानुरूपं नेत्रेषु योज्यस्तु सुबद्धसूत्रः ॥ १६ ॥

नेत्राभावे हिता नाडी नलवंशास्थिसम्भवा ।

वस्यभावे हितं चर्म वस्त्रं वापि हितं घनम् ॥ १७ ॥

द्वादशाङ्गुलकं नेत्रं कलाय यवरन्ध्रकम् ।

अङ्गुली कर्णिकायुक्तं मुखे वृत्तं समं मृदु ॥ १८ ॥

इति नेत्रपरिमाणविधिः ।

विरेचनाद्वते सप्तरात्रे जातबलाय वै ।

कृताहाराय मायाङ्गे वस्तिर्देयोऽनुवासनः ॥ १९ ॥

उत्तमस्य पलैः षड्भिर्मध्यमस्य पलैस्त्रिभिः ।

तदर्द्धेन च हीनस्य त्रिधा मात्रानुवासने ॥ २० ॥

प्रसृतस्य पलाद्धेन पलस्य पित्तुना तथा ।

तदर्द्धस्यार्द्धकर्षेण वृद्धिः कार्या यथा क्रमम् ॥ २१ ॥

षट्पलं त्रिपलं सार्द्धम्पलं पूर्णं यथा भवेत् ॥ २२ ॥

देवदारुवचारास्त्रा शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।

अवचूर्णम्प्रदातव्यं षट्चतुर्द्वयमाषकैः ॥ २३ ॥

यदा सैन्धवचूर्णेन शताह्वेन च संयुतम् ।

चूर्णं माषं पले स्त्रिहे सिन्धुजम्बशताह्वयोः ॥ २४ ॥

क्षीरं न चेद्द्वैतरणं प्रदाय द्व्यह्वेत्र्यह्वे वाप्यनुवासनीयः ॥ २५ ॥

उत्सृष्टानिलविण्मूत्रे नरे वस्तिं निधापयेत् ।

अन्यथा निहितो वस्तिर्नैवान्तः सम्प्रपद्यते ॥ २६ ॥

प्रसृतं वामपार्श्वेन कृतान्नमनुवासयेत् ॥ २७ ॥

वामाश्रया हि ग्रहणोगुदञ्च तत्पार्श्वमंस्थस्य गुदोपलब्धिः ।

लीयन्त एवम्बलयश्च तस्मात्सव्ये च पार्श्वे हितवस्तिदानम् ॥ २८ ॥

प्रसारितैकजङ्घेन कार्याऽन्योपरिकुञ्चिता ।

वस्तिं सव्ये करे कृत्वा दक्षिणे नावपौडयेत् ॥ २९ ॥

तथास्य नेत्रं प्रणयेत् क्षिण्धे स्त्रिन्नमुखं गुदे ।

उच्छ्वास्य वस्तेर्वदमं बह्वं हस्तमकम्पयन् ॥ ३० ॥

पृष्ठवंशम्पति ततो नातिद्रुतविलम्बितम् ।

नातिवेगं नातिमन्दं सकृदेव प्रपौडयेत् ॥ ३१ ॥

सावशेषमकुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ।

निरूहदानेऽपि विधिरयमेव समीरितः ॥ ३२ ॥  
 शीते वसन्ते च दिवानुवास्यो रात्रौ शरङ्गीष्वनागमेषु ॥ ३३ ॥  
 स्नेहवस्तिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः ।  
 स्नेहवीर्य्यन्तथा दत्ते देहं नानुविसर्पति ॥ ३४ ॥  
 अशुद्धमपि वातेन केवलेनातिपीडितम् ।  
 अहोरात्रस्य कालेषु सर्वेष्वेवानुवासयेत् ॥ ३५ ॥  
 ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाक्शतं भवेत् ।  
 प्रसारितैः सर्वगात्रैस्तथा वीर्य्यं प्रसर्पति ॥ ३६ ॥  
 आकुञ्चयेच्छनैस्त्रींस्त्रीञ्चक्षिबाहु ततःपरम् ।  
 ताडयेत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन्वारान् शनैः शनैः ॥ ३७ ॥  
 स्मिजोश्चैनं ततः श्रेणीं शय्यां त्रींस्तूत्क्षिपेद्बुधः ।  
 एवं प्रणिहिते वस्तौ मन्दायासोऽथ मन्दवाक् ॥ ३८ ॥  
 स्वास्तीर्णं शयने काम मासौताचारिके ततः ।  
 कूर्परे जानुनी चैव कुर्यात्क्षीणि गतागतम् ॥ ३९ ॥  
 पाणिपादबले चास्य हन्तव्ये मुष्टिना तदा ।  
 त्रिकसञ्चालनं चापि कुर्याद्धारत्रयं ततः ॥ ४० ॥  
 भवेत् सुखोष्णश्च तथा निरेति सहसा सुखम् ।  
 यथोचितात्पादहीनं भोजयित्वानुवासयेत् ॥  
 नित्यमेकान्तरे वापि दोषकायान्यपेक्षया ॥ ४१ ॥  
 स्नेहेन पाष्णप्रङ्गुलिपिण्डिकाद्या ये चापि गात्रावयवा रुगार्ताः ।  
 तांश्चावसृञ्जीत सुखं ततश्च निद्रामुपासीत कृतौपधानः ॥ ४२ ॥  
 अनुवासिताय दातव्यमितरेऽङ्गि सुखोदकम् ।  
 धान्यशुण्ठीकषायं वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम् ॥ ४३ ॥  
 पित्तोत्तरे कटूष्णाश्वस्तावन्मात्रं पिबेदनु ।  
 स्नेहाक्षीर्णं शमयति श्लेष्माणं तद्भिनत्ति च ॥ ४४ ॥  
 पवनस्यानुकूलत्वं कुर्यादुष्णोदकं नृणाम् ।



काथार्क्षमात्रया प्रातर्धान्यशूण्ठीजलं पिबेत् ॥ ४५ ॥  
 यस्यानुवासनो दत्तः सकृदत्र अमं व्रजेत् ।  
 अत्युष्णो वातिशीतो वा वायुना वा प्रपीडितः ॥ ४६ ॥  
 अमात्रोऽधिकमात्रो वा गुरुत्वाद्बहुभेषजः ।  
 तस्यान्योऽल्पतरो देयो न हि स्निह्यति तिष्ठति ॥ ४७ ॥  
 वीन्यस्य यामाननुवर्त्तते च स्नेहो नरः स्यात्स विशुद्धदेहः ॥ ४८ ॥  
 अशुद्धमपि वातेन केवलेनातिपीडितम् ।  
 स्नेहप्रगाढैर्मतिमान्निरूहैः समुपाचरेत् ॥ ४९ ॥  
 रूक्षस्य बहुवातस्य ह्यौ त्रीन्वाप्यनुवासनान् ।  
 दत्त्वा स्निग्धतनुं ज्ञात्वा ततः पश्चान्निरूहयेत् ॥ ५० ॥  
 न चाभुक्तवतः स्नेहः प्रणिधेयः कथञ्चन ।  
 सूक्ष्मत्वात् शून्यकोष्ठस्य क्षिप्रमूर्ध्वमधो नयेत् ॥ ५१ ॥  
 एकं तथा त्रीन् कफजे विकारे पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वापि ।  
 वाते तु चैकादशधा पुनर्वा वस्तीनयुग्मान् कुशलो विदध्यात् ॥ ५२ ॥  
 सदानुवासयेद्भुक्तं सार्द्रपाणिं नरं भिषक् ।  
 ज्वरं विदग्धभुक्तस्य कुप्यात् स्नेहः प्रयोजितः ॥ ५३ ॥  
 न चातिस्निग्धमशनं भोजयित्वानुवासयेत् ।  
 मन्दं मूर्च्छाञ्च जनये द्विधास्नेहः प्रयोजितः ॥ ५४ ॥  
 स्नेहवस्तिं निरूहं वा नैकमेवाभ्यसेच्चिरम् ।  
 स्नेहात्पित्तकफोत्क्लेशौ निरूहात्पवनाद्भयम् ॥ ५५ ॥  
 तस्मान्निरूढोऽनुवास्या निरूह्याञ्चानुवासितः ।  
 नैवं पित्तकफोत्क्लेशौ स्यातां न पवनाद्भयम् ॥ ५६ ॥  
 निरूहशोधितैर्मार्गैः स्नेहः सम्यग्विसर्पति ।  
 अपेतसर्वदोषासु नाडीष्विव बहिर्जलम् ॥ ५७ ॥  
 अहोरात्रादपि मूत्रं प्रत्यागच्छन्न दुष्यति ।  
 कुर्याद्भिस्तिगुणांश्चापि जीर्णस्त्वल्पगुणो भवेत् ॥ ५८ ॥

यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवस्तिरनिःसृतः ।  
 सर्वोऽस्यो वाहृतो रीच्यादुपेष्यः संविजानता ॥ ५८ ॥  
 अनायात्ममहोरात्रात् स्नेहं सोपद्रवं हरेत् ।  
 स्नेहवस्तावनायाति मान्यः स्नेहः प्रशस्यते ॥ ६० ॥  
 कुष्ठकमुककल्कस्तु पाययेत्तक्रसंयुतम् ।  
 श्लेष्मणान्तेक्ष्णयात् सरत्वाच्च वस्तिं तस्यानुलोमयेत् ॥  
 गीमूत्रेण त्रिवृत्पय्याकल्कं वातानुलोमनम् ॥ ६१ ॥  
 अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।  
 तदाङ्गसदनाधाने शूलं श्लासश्च जायते ॥ ६२ ॥  
 पक्वाशयगुरुत्वञ्च तदा दद्यान्निरूहणम् ।  
 तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैरेव सिद्धं चाप्यनुवासनम् ॥ ६३ ॥  
 भयोन्माददृष्टाशोषाजीर्णां च प्रमेहिनः ।  
 मूर्च्छाकुष्ठोदरस्थौल्यकासश्वासक्षयातुराः ॥ ६४ ॥  
 शोषभ्रममदच्छेर्दियुताः वस्त्रसहाऽबलाः ।  
 नास्थाय्या नानुवास्याश्च वातरोगाटते नराः ॥ ६५ ॥  
 उदरौ च प्रमेहौ च कुष्ठौ स्थूलश्च मानवः ।  
 अवश्यं स्थापनीयाश्च नानुवास्याः कथञ्चन ॥ ६६ ॥  
 अनेन विधिना सप्त तथाष्टौ वा नवैव वा ।  
 विधया वस्तयो नृणामन्तरान्तर्निरूहणम् ॥ ६७ ॥  
 विष्टम्भानिलविस्मृत्तः स्नेहहीनोऽनुवासनः ।  
 दाहक्लमपिपासार्त्तिकरश्चाप्यनुवासनः ॥ ६८ ॥  
 मानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य वा ।  
 शोषचोषो विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः ॥ ६९ ॥  
 शहस्य दूरानुगते स्नेहे स्नेहस्य दर्शनम् ।  
 मुखे सर्वेन्द्रियाणां वाप्युपलेपोऽवसादनम् ॥ ७० ॥  
 स्नेहगन्धिं सुखञ्चापि कासश्वासावरोचकाः ।

अतिपीडितवत्तत्र विधिरास्त्रापनं तथा ॥ ७१ ॥

गले निष्पीड्य तत्राशु कम्पयेत्तं प्रयत्नतः ।

कार्यं नस्यं सुतीक्ष्णञ्च तीक्ष्णं वापि विरेचनम् ॥ ७२ ॥

उत्क्लेशो ग्लानिरङ्गस्य सादः पर्वव्यथारुचिः ।

निरेति स्नेहसंमिश्रं पुरीषं बहुशो मृदु ॥ ७३ ॥

ईषत्स्थूल्यं भवेत् कुक्षिं गुदवङ्गणवस्तिषु ।

स्निग्धस्यैतानि लिङ्गानि जानौयादनुवासने ॥ ७४ ॥

जीर्णाश्रमथ सायाङ्गे स्नेहप्रत्यागते पुनः ।

लघुभ्रं भोजयेत् कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि ॥ ७५ ॥

दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेद्वस्तिवङ्गणौ ।

सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु कोष्ठस्थमनिलं जयेत् ॥ ७६ ॥

बलवर्णौ च जनयेत्तृतीयस्तु प्रयोजितः ।

रसं चतुर्थो रक्तान्तु पञ्चमः स्नेहयेदपि ॥ ७७ ॥

षष्ठस्तु स्नेहयेन्नासं मेदः स्निह्यति सममः ।

अष्टमो नवमश्चास्थि तथा मज्जानमेव च ॥ ७८ ॥

एवं शुकगतान् दोषान् द्विगुणः साधु साधयेत् ।

अष्टादशाष्टादशकान् यो वस्तीनां निषेवते ॥

यथोक्तेन विधानेन परिहारक्रमेण तु ॥ ७९ ॥

म कुञ्जरबलोऽश्वस्य जवतुल्योऽमरप्रभः ।

वीतपाप्मा श्रुतधरः सहस्रायुर्नरो भवेत् ॥ ८० ॥

आपादतलमूर्ध्नि स्थान् दोषान् पक्वाशयस्थितः ।

वीर्येण वस्तिरादत्ते मेषादित्यो रसानिव ॥ ८१ ॥

पक्वाशयाद्वस्तिवीर्यं स्वदेहमनुसर्पति ।

वृक्षमूले निषिक्ताना मपाम्यूर इव द्रुमम् ॥ ८२ ॥

म चापि वस्तिः सहसा केवलः समलोऽपि वा ।

प्रत्येति वीर्यं त्वनिलै रपानाद्यैः प्रणीयते ॥ ८३ ॥

मूले निषितो हि यथा द्रुमः स्यान्नीलच्छदः कोमलपङ्कवश्च ।  
 काले बृहत्पुष्पफलानुबन्धस्तथा नरः स्यादनुवासनेन ॥ ८४ ॥  
 मून्धाश्च ये सङ्कुचिताश्च केचित् ये पङ्कवो येऽपि च भग्नगात्राः ।  
 येषाञ्च शाखासु चरन्ति वाताः शस्तो विशेषेण हि तेषु वस्तिः ८५  
 आत्मापिते प्राग्ग्रथिते पुरीषे शूले च भक्तानभिनन्दने च ।  
 एवंप्रकाराश्च भवन्ति कुक्षौ य आमयास्तेषु च वस्तिरिष्टः ॥ ८६ ॥  
 याश्च स्त्रियो वातकृतोपसर्गा गर्भञ्च विन्दन्ति नृभिः समेताः ।  
 क्षीणेन्द्रिया ये च नरा कशाश्च वस्तिः प्रशस्तः परमो हि तेषु ८७  
 लणाभिभूतेषु तथातिश्रीतान् श्रीताभिभूतेषु तथा सुखोष्णान् ।  
 तत्रत्यनीकेऽथ समुक्तयुक्त्या सर्वत्र वस्तीन् प्रविभज्य दद्यात् ॥ ८८ ॥  
 न वृंहणीयान्विदधीत वस्तीन् विशोधनीयेषु गदेषु वैद्यः ।  
 कुष्ठप्रमेहादिषु मेदुर्गेषु नरेषु ये चापि विशोधनीयाः ॥ ८९ ॥  
 क्षीणक्षतानामविशोधितानां न शोषिणां नो क्लृप्तदुर्बलानाम् ।  
 न मूर्च्छितानां विदधीत वस्तिं येषाञ्च दोषाः पुनरुद्धृगाः स्युः ९०  
 शाखागतान् कोष्ठगतांश्च रोगान्धमेद्धि सर्वावयवार्द्धगांश्च ।  
 ये सन्ति दोषा न तु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ९१  
 विष्णुत्वपित्तादिमलाशयानां वातापहः सौख्यकरश्च यस्मात् ।  
 यस्मान्न वातैकसमाश्रयाणां वस्तिं विना भेषजमन्यदस्ति ॥  
 यस्मान्चिकित्सार्थमिति ब्रुवन्ति सर्वां चिकित्सामपि वस्तिमेके ॥ ९२

गुडूच्येरण्डपूतौक भार्गीवृषक रौहिषम् ।

शतावरीं सहचरं काकनासा पलोन्मितान् ॥ ९३ ॥

यवमाषातसीकोलकुलत्यान् प्रसृतोन्मितान् ।

चतुर्द्रीणेश्वसः पङ्का द्रोणशेषेण तेन च ॥ ९४ ॥

पचेत्तैलाढकं पेष्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत् ॥ ९५ ॥

इति गुडूचीतैलम् ।

जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ।

जीवकर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥ ८६ ॥

• स्वगुमां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शटीं वषाम् ।

पिष्ट्वा तैलं घृतं क्षीरे साधयेत्तु चतुर्गुणे ॥ ८७ ॥

हंघणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्धनम् ।

मूत्ररेतोरजो दोषान् हरत्तदनुवासनात् ॥ ८८ ॥

इति जीवन्त्याद्यं यमकम् । इत्यनुवासनवस्तिविधिः ।

अथ निरूहविधिमाह ।

निरूहवस्तिर्बहुधा भिद्यते कारणान्तरैः ।

तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुङ्गवैः ॥ ८९ ॥

वातव्याधावदावत्तं वातासृग्विषमज्वरे ।

मूत्रकृच्छ्रोदरानाह मूत्रदोषाश्मरीषु च ॥ १०० ॥

वृद्धासृग्दरमन्दाग्नि प्रमेहेषु निरूहणम् ।

शूलेऽस्त्रपित्ते हृद्रोगे योजयेद्द्विधिवद् बुधः ॥ १०१ ॥

मधुस्रग्जनकल्काख्याः कषाया वा मताः क्रमात् ।

त्रौणि षड्हादश त्रौणि पलान्यनिलरोगिषु ॥ १०२ ॥

पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्वे चैव चतुष्टयम् ।

षट्त्रौणि हादशत्रौणि कफे चापि निरूहणम् ॥ १०३ ॥

नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचपादं सपादपीठं शयनं प्रशस्तम् ।

प्रधानसृग्दास्तरणोपपन्नं प्राक् शीर्षकं शुकुपटोत्तरीयम् ॥ १०४ ॥

प्रक्षिप्य वस्तीं मथितं खजेन सुवहपुच्छानननिर्बलीकम् ।

अङ्गुष्ठमभ्येन मुखं पिधाय गृह्णीत वैद्यो निजसव्यहस्ते ॥ १०५ ॥

तैलाक्तगण्डं कृतमूत्रविट्कं नातिक्षुधासं शयने ममुष्यम् ।

समे सुदंशे नतशीर्षकञ्च नात्युच्छ्रितोनास्तरणोपपन्ने ॥ १०६ ॥

सव्येन पार्श्वेन सुखं शयानं कृत्वर्जुदेहञ्च भुजोपपन्नम् ।

निष्कुष्य सव्येतरमस्य सकथि वामं प्रसार्य प्रणयेच्च वस्तिम् ॥ १०७ ॥

स्निग्धं गुदे नेत्रचतुर्थभागं स्निग्धैर्जनैरक्षितपृष्ठवंशम् ।

आकम्पनावेपनलाघवादीन् पाण्डोर्गुणीश्चापि हि दर्शयद्भिः १०८

प्रपौद्य चैकग्रहणेन दत्ते नेत्रं शनैरेव ततोऽपकर्षेत् ।

तिर्थेकं प्रणीते न गता च धारा गुदं प्रणश्येच्चलिते च नेत्रे ॥ १०९

दत्तः शनैर्नाशयमेति वस्तिः कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितस्तु ।

शीतस्तु विष्टभ्य करोति दाहं सूच्छाच्च तापन्वतिमात्रमुष्णः ११०

स्निग्धोऽग्निनाशं पवनं विरुद्धस्तथाल्पमात्रोऽलवणस्त्वयोगम् ।

करोति मात्राभ्यधिकोऽतिरोगं क्षामन्तु सान्द्रः सुचिरेण चैति १११

दाहातिसारौ लवणोऽतिकुर्यात्तस्मात् सुयुक्त्या सममेव दद्यात् ।

विद्वातवेगश्च विधार्थं दत्ते निष्कृष्यमुक्ते प्रणयेच्च शेषम् ॥ ११२ ॥

अनुवासितमभ्यक्तं स्निग्धं स्नेहैर्निरूहयेत् ।

अनुवास्य स्निग्धतनं तृतीयेऽङ्गं निरूहयेत् ॥

मध्याङ्गे किञ्चिदावृत्ते निरूहन्तु समाचरेत् ॥ ११३ ॥

सव्यं प्रसारयेत् सकथि दक्षिणञ्चोपकुञ्चयेत् ।

मध्याङ्गे सुमना जीर्णं निरन्नो वाग्यतो नरः ॥ ११४ ॥

वस्तिं सव्ये करे कृत्वा दक्षिणेनावपीडयेत् ।

एकेनैवावपोडेन न द्रुतं न विलम्बितम् ॥ ११५ ॥

ततो नेत्रमपनीय त्रिंशन्मात्राः पीडनकालादवेद्योत्तिष्ठ

इति आतुरं ब्रूयात् । आतुरमुपवेशयेदुत्कटकं वस्तिरागमना-

येति निरूह प्रत्यागमनकालो मुहूर्त्तो भवति ।

यावत्प्रत्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।

निमेषोन्मेषकालश्च सा मात्रा परिकीर्त्तिता ॥ ११६ ॥

अनेन विधिना दद्याद्वस्तिं वस्तिविशारदः ।

द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथार्हतः ॥ ११७ ॥

सम्यग्निरूढलिङ्गे तु प्राप्ते वस्तिं निवारयेत् ।

अपि हीनं क्रमं कुर्यान्नैव कुर्यादतिक्रमम् ।

विशेषात् सुकुमाराणां हीन एव क्रमो मतः ॥ ११८ ॥

मृदुर्वस्तिः प्रयोक्तव्यो विशेषाद्बालवृद्धयोः ।

तयोस्तीक्ष्णः प्रयुक्तस्तु ध्रुवं हन्याद्वलीजसी ॥ ११९ ॥

सस्त्रेह एकः पवने निरूही द्वौ स्नादुशीतो पयसा च पित्ते ।

तयः समूचाः कटुकोष्णरूक्षाः कफे निरूहा न परे विधियाः ॥ १२० ॥

एकोऽपकर्षत्यनिलं स्रमार्गात्पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ।

प्रत्यागते कोष्णजलावसिक्तः शाल्यन्नमद्यात्तनुना रसेन ॥ १२१ ॥

जीर्णं च सायं लघु चाल्पमात्रं भुक्तानुवास्यः परिवृंहणार्थम् ।

निरूहणार्हागमनेन तैलेनाम्बानिलघ्नौषधसाधितेन ॥ १२२ ॥

दत्त्वा स्फिजौ पाणितलेन तालं स्त्रेहस्य शीघ्रागमनाय वैद्यः ॥ १२३ ॥

अल्पाल्पवेगोविड्वातहीनो हीननिरूहणः ।

मूर्च्छाशूलकफप्रायो महावेगोऽतिशब्दितः ॥ १२४ ॥

यस्य मूत्रं पुरीषञ्च कफो वायुश्च गच्छति ।

क्रमेण लघुता चैव सुनिरूढः स मानवः ॥ १२५ ॥

सुनिरूढं ततो जन्तुं स्नातं भुक्तगमौदनम् ।

यथोक्तेन विधानेन योजयेत् स्त्रेहवस्तिना ॥ १२६ ॥

तदहस्तस्य पवनाद्भयं बलवदिष्यते ।

रमौदनोऽनुशस्तश्च तदहस्थानुवासनम् ॥ १२७ ॥

सम्यग्निरूढं तैलाक्तं जलेनोष्णेन सेचितम् ।

अल्पस्त्रेहं जाङ्गलेन रसेनार्दन्तु भोजितम् ॥ १२८ ॥

याजयेदल्पमात्रेण तत्क्षणं स्त्रेहवस्तिना ।

पश्चादग्निबलं ज्ञात्वा पवनस्य विचेष्टितम् ॥

अन्नोपस्तम्भिते कोष्ठे स्त्रेहवस्तिर्विधोयते ॥ १२९ ॥

दाहे त्राहे चाङ्गत्रय पञ्चमे च दद्यान्निरूहादनुवासनञ्च ॥ १३० ॥

विविक्तता मनस्तुष्टिः स्त्रिग्धता व्याधिनिग्रहः ।

आस्थापने स्थेहवस्ती सम्यग्दत्ते तु लक्षणम् ॥ १३१ ॥

अनायान्तं मुहूर्त्तान्तं निरूहं शोधनेर्हरेत् ।  
 निरूहेरेव मतिमान् चारमूत्रास्त्रसंयुतैः ॥ १३२ ॥  
 विगुणानिलविष्टम् चिरं तिष्ठन्निरूहणम् ।  
 शूलारतिज्वराटोपान्मरणञ्च प्रपद्यते ॥ १३३ ॥  
 न तु भुक्तवते देयमास्थापनमिति स्थितिः ।  
 आमं तदुद्धरेद् भुक्तं कृदिं वा जनयेद् भृशम् ॥ १३४ ॥  
 कोपयेत्सर्वदोषान्वा तस्माद्दद्याद्भोजिने ॥ १३५ ॥  
 आवस्थिकं क्रमं चापि मत्वा कार्यं निरूहणम् ।  
 मलेऽपकृष्टे दोषाणां बलवत्त्वं न विद्यते ॥ १३६ ॥  
 अतिप्रपीडितो वस्तिः प्रकम्यामाशयं गतः ।  
 वातेरितो नासिकाभ्यां मुखतो वा प्रपद्यते ॥ १३७ ॥  
 कृदिं हृत्प्रासमूर्च्छादौन् प्रकुर्याद्वाहमेव च ।  
 तत्र तूर्णं गलापौडं प्रकुर्यादवधूननम् ॥ १३८ ॥  
 शिरःकायविरिकी च तीक्ष्णैः सेकांश्च शीतलान् ।

अथ द्वादशप्रसृतानाह ।

टत्त्वादौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम् ।  
 विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतत्रयम् ॥ १३९ ॥  
 एकौभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं त्रिपेत् ।  
 संमूर्च्छिते कषायन्तु चतुःप्रसृतसम्मितम् ॥ १४० ॥  
 वितरेच्च तथा वापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् ।  
 एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥ १४१ ॥  
 धारयेदौषधं पाणिं न तिष्ठत्यवलिप्य च ।  
 न करोति च सीमन्तं सुनिरूहः प्रयोजितः ॥ १४२ ॥

इति निरूहणविधिः ।

वातघ्नौषधनिःक्वाथाः सैन्धवप्रसृता युताः ।  
 साम्नाः सुखोष्णा देयाः स्युर्वस्तयः कुपितेऽनिले ॥ १४३ ॥



न्यग्रोधादिगणक्वाथः काकोल्यादिसमायुतः ।  
 विधेया वस्तयः पित्ते सक्षौद्रघृतशर्कराः ॥ १४४ ॥  
 न्यग्रोधादिगणक्वाथाः पिप्पल्यादिसमायुताः ।  
 सक्षौद्रमूत्रा देयाः स्युर्वस्तयः कुपिते कफे ॥ १४५ ॥  
 शर्करेक्षुरसक्षौद्र घृतयुक्ताः सुशीतलाः ।  
 क्षौरिष्ठकषायाब्धाः वस्तयः शोणिते हिताः ॥ १४६ ॥  
 प्रियङ्गादिगणक्वाथा अम्बुष्ठादिसमायुताः ।  
 सक्षौद्राः सघृता वापि वस्तयो ग्राहिणो हिताः ॥ १४७ ॥  
 विदारोरावतीशैलु शाल्मलीधन्वनाङ्कुराः ।  
 क्षौरसिद्धाः क्षौद्रयुक्ता नाम्ना पिच्छिलवस्तयः ॥ १४८ ॥  
 वाराहमाहिषोरभ्र वैडालैण्यकीकृटम् ।  
 सद्यस्कमसृगाजं वा देयं पिच्छिलवस्तिषु ॥ १४९ ॥  
 मात्रा पिच्छिलवस्तीनां पलैर्द्वादशभिर्मता ॥ १५० ॥

इति पिच्छिलवस्तयः ।

दद्यादनुत्केशनं पूर्वं मध्यं दोषहरं पुनः ।  
 पश्चात्संशमनीयञ्च वस्तिं दद्याद्विचक्षणः ॥ १५१ ॥  
 एरण्डमूलं मधुकं पिप्पलीसैन्धवं वचा ।  
 हृषुपाफलकल्कश्च वस्तिरुत्केशनः स्मृतः ॥ १५२ ॥

इत्युत्केशनवर्षिः ।

शताह्वा मधुकं विल्बं कीटजं पलमेव च ।  
 सकाञ्चिकः सगोमूत्रो वस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥ १५३ ॥

इति दोषहरवर्षिः ।

प्रियङ्गुर्मधुकं सुस्तं तथैव च रसाञ्जनम् ।  
 सक्षौरः शस्यते वस्तिर्दोषाणां शमनः स्मृतः ॥ १५४ ॥  
 शोधनद्रव्यनिःक्वाथास्तत्कल्कैः स्त्रेहसैन्धवैः ।

युक्त्या खजेन मथिता वस्तयः शोधनाः स्मृताः ॥ १५५ ॥

इति शोधनवस्तिः ।

त्रिफलाक्वाथगोमूत्रैः क्षौद्रक्षारसमायुताः ।

ऊषकादिप्रतीवापा वस्तयो लेखनाः स्मृताः ॥ १५६ ॥

इति लेखनवस्तिः ।

वृंहणद्रव्यनिःक्वाथाः कल्कैःसंधुरकैर्युताः ।

सर्पिर्मांसरसोपेताः वस्तयो वृंहणाः स्मृताः ॥ १५७ ॥

इति वृंहणवस्तिः ।

शताह्वा शिशु सिद्धार्थं वक्राक्रौञ्चवचाघनैः ।

राठेन्द्रयवसिन्धुस्यैः पिष्टैर्वस्तिः प्रकल्पितः ॥ १५८ ॥

दशमूलैरसक्षौद्र तैलकाष्ठीकयोगतः ।

शोधनो दोषनाशाय पुष्टिवर्णाग्निवर्द्धनः ॥ १५९ ॥

चत्वारो मदनाः पिष्टाः क्षौद्रतैलचतुष्पलम् ।

कुडवं मांसनिर्य्यासाहृत्वाहं रुचकाङ्गवेत् ॥ १६० ॥

बलवर्णकरो वस्तिवृथो मांसबलप्रदः ।

वातशोषितदेहानां वृंहणः स्त्रैर्यकारकः ॥ १६१ ॥

पटोलनिम्बभूनिम्ब रास्नासप्तच्छदाश्वसः ।

चत्वारः प्रसृता ह्येको घृताक्षर्षपकल्कतः ॥

निरूहः पञ्चतक्तोऽयं मेहाभिथ्यन्दनाशनः ॥ १६२ ॥

विडङ्गत्रिफलादन्ती मुस्ताखुपर्णिकास्तथा ।

कषायाः प्रसृताः पञ्च तैलादेको विमथ्य तान् ॥

विडङ्गादिकषायेण निरूहः कफनाशनः ॥ १६३ ॥

इति विडङ्गादिनिरूहः ।

मधुतैलात् प्रकुञ्चाः षट् षट् चैरण्डकषायतः ।

युक्तः सैन्धवकर्षण शताह्वाहंपलेन च ॥ १६४ ॥

बन्धो वृथो निरूहोऽयं मलहृन्मधुतैलिकः ।

गुल्मोदावर्त्तहृद्दार्शो मेहहन्ता निरत्ययः ॥ १६५ ॥  
 एरण्डक्वाथतुल्यांशं मधुतैलपलाष्टकम् ।  
 शतपुष्पापलाह्नं सैन्धवाक्षेण संयुतः ॥ १६६ ॥  
 बलवर्णकरो वस्तिर्हृथो दीपनहृहणः ।  
 मेदो गुल्मकृमिघ्नीह गुदोदावर्त्तनाशनः ॥ १६७ ॥  
 मधुतैले समे स्यातां क्वाथश्चैरण्डमूलजः ।  
 पलाह्नं शतपुष्पाया स्ततोऽह्नं सैन्धवस्य च ॥ १६८ ॥  
 पलेनैकेन संयुक्तः खजेन तु विलोडितः ।  
 देयः सुखोष्णो भिषजा मधुतैलिकसंज्ञकः ॥ १६९ ॥  
 तदेव मधुतैलञ्च क्वाथः सरससैन्धवः ।  
 पिप्पलीफलसंयुक्तो वस्तिर्युक्तरथः स्मृतः ॥ १७० ॥  
 चतुष्पलं तु मधुनः तैलस्यापि चतुष्पलम् ।  
 एरण्डमूलक्वाथस्य तथा देयं पलाष्टकम् ॥ १७१ ॥  
 पलाह्नं शतपुष्पाया स्ततोऽह्नं सैन्धवस्य च ।  
 मदनस्य पलञ्चैकं योज्यं युक्त्या विमर्दयेत् ॥ १७२ ॥  
 रमचीरान्नमूत्राणां माज्यञ्च पलमात्रकम् ।  
 खजेनालोडितः कोष्णो मधुतैलिकसंज्ञितः ॥ १७३ ॥  
 पादहीनोऽपि देयः स्याद्वस्तिर्लेखनहृ हणः ।  
 दीपनो गाढविट्कघ्नः कृमीणां नाशनः परः ॥ १७४ ॥  
 पाचनो निष्परिहारः सुखदो निरुपद्रवः ।  
 पुटकैकप्रदानेन सिद्धोऽयं वस्तिरुत्तमः ॥ १७५ ॥

इति मधुतैलिकनिरुहवर्णनम्

क्षीद्राज्यक्षीरतैलानां प्रसृतं प्रसृतं भवेत् ।  
 हृषुषासैन्धवाक्षांशो वस्तिः स्याद् यापनः परः ॥ १७६ ॥

इति यापनवर्णनम्

गोमूत्रस्य पलान्यष्टौ गुडात्यन्त्रकयोः पलम् ।

शताह्वासैन्धवे स्याता मक्षमात्रे प्रमाणतः ॥ १७७ ॥

देय आम्रेऽनिले रूक्षस्तद्वत्तैलपलान्वितः ।

उदावर्त्ते वातकोष्ठे सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥ १७८ ॥

इति सिद्धवस्तिः ।

सैन्धवाच्च समादाय शताह्वाचसमन्वितम् ।

गोमूत्रस्य पलान्यष्टावस्त्रिकायाः पलद्वयम् ॥ १७९ ॥

गुडस्य तु पले द्वे तु सर्वमालोद्य यत्नतः ।

वस्त्रपूतं सुखोष्णञ्च वस्तिं दद्याद्विचक्षणः ॥ १८० ॥

शूलं विट्सङ्गमानाहं मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम् ।

क्रिम्युदावर्त्तवातादीन् सद्यो हन्यात्प्रयोजितः ॥ १८१ ॥

इति चारवस्तिः ।

अष्टौ पलानि मूत्रस्य खवुक्ताथाञ्चतुष्पलम् ।

पलद्वयं तु तैलस्य माक्षिकप्रसृतं तथा ॥ १८२ ॥

रसकक्षोरसौवीर तिमिन्तिडीकं पलम्यलम् ।

गुडादेकं पलं दद्यान्मदनस्य पलं तथा ॥ १८३ ॥

शतपुष्पा वचा राम्ना कुष्ठदारु घनं निशा ।

सिद्धार्थकं विख्वपेऽश्रीयवानी सैन्धवं बला ॥ १८४ ॥

कर्षान्वितं श्लक्ष्णपिष्टं खजेनाशु प्रमथ्य च ।

युञ्ज्यान्निरूहवत्याञ्चो निरपायं महद्गुणम् ॥ १८५ ॥

मूत्रवस्तिरिति ख्यातः सर्वव्याधिहरः परः ।

इति मूत्रवस्तिः ।

सिन्धूद्भवस्य कर्षमस्त्रिकायाः पलं गुडाह्वपलम् ।

सुरभीपयसः कुडवः सर्वैरेतैः कृतो वस्तिः ॥ १८६ ॥

द्वेषत्तैलयुतोऽयं भुक्ते दत्ते निहन्ति रोगगणम् ।

कव्युरुपृष्ठशोथं शूलं चामानिलं घोरम् ॥ १८७ ॥

चिरभवमूरुस्तम्भं गृध्रसिरोगं च जानुसङ्कोचम् ।

विषमज्वराणि घोरं क्लेश्यञ्च विनाशयत्याशु ॥ १८८ ॥

वस्तिर्वेतरणोक्तो गुणगणयुक्तः सुविख्यातः ॥ १८९ ॥

भोजयित्वा च सायाह्ने सूर्यस्यायं प्रशस्यते ।

अथ चेद्वलवान् जन्तु रभुक्तापि तदा क्वचित् ॥ १९० ॥

इति वैतरण्यनि ।

दशमूलीकषायस्य पलान्यष्टौ पलद्वयम् ।

तैलस्य मधुनश्चाथ शताह्लात्तं प्रयोजयेत् ॥ १९१ ॥

अक्षञ्च सैन्धवस्येष्टं वस्तिरेभिर्महागुणः ।

आत्रेयानुमतो ह्येष भुक्तो योज्यो विचक्षणैः ॥ १९२ ॥

नित्यमेकान्तरं वापि परिहारविषर्जितः ।

सुकुमारेषु वृद्धेषु स्त्रीषु यन्त्रणभीरुषु ॥

दौयमानो निहन्त्याशु टोषानीकान् सुदुस्तरान् ॥ १९३ ॥

वातरक्तं क्षयं कामं कुष्ठञ्च विषमज्वरम् ।

अश्मरीश्व्रतकृच्छञ्च गुल्मप्लीहहलीमकम् ॥ १९४ ॥

वातपित्तभवात्रोगान् कफजान् मास्रिपातिकान् ।

तान् सर्वान्नाशयत्याशु बलवर्णाग्निवर्द्धनः ॥ १९५ ॥

नैरुहिकेषु सर्वेषु वस्तिषु प्रवरो मतः ।

शुक्रमञ्जननो वृथ्यश्चार्द्धमात्रिकसंज्ञकः ॥ १९६ ॥

शतशः सन्ति निरूहाः सुश्रुतचरकादिमुनिगदिताः ।

भिषजां पुनरमुनैव व्यवहारश्चार्द्धमात्रेण ॥ १९७ ॥

इति चर्द्धमात्रिकनिर्णयः ।

परण्डमूलं त्रिफला पलांशा इस्त्वानि मूलानि पलानि पञ्च ।

राम्नाश्वगन्धा सबलागुडूचीपुनर्नवारगवधदेवदारु ॥ १९८ ॥

भागाः पलांशा मदनाष्टयुक्ता जले द्विकंसे क्षयिताष्टशेषे ।

पेथा शताह्ला हृषुषा प्रियङ्गु सपिप्पलीकं मधुकं वचा च ॥ १९९ ॥

रसाञ्जनं वासकवीजमुष्टमक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।

समाक्षिकस्रैलयुतः समूत्रो वस्तिकृणां लेखनदीपनीयः ॥२००॥  
 जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठशूलं कफाहतं मारुतविग्रहञ्च ।  
 विरामूत्रवातग्रहणं मशूलमाधानकं साश्रमरिशर्कराञ्च ॥ २०१ ॥  
 श्रानाहमश्रीग्रहणीप्रदोषानेरण्डवस्तिः शमयेत् प्रयुक्तः ।

इति परण्डाद्यो निरुहः ।

स्रं हं गुडं मांसरसं पयश्च ह्यस्त्रानि सूत्रं मधुसैन्धवञ्च ।  
 पतान्यनुक्तान्यपि दापयेच्च निरुहयोगे मदनात् पलञ्च ॥२०२॥  
 लवणं कार्पिकं दद्यात् पलमेकन्तु मादनम् ।  
 दाते गुडः सिता पित्ते कफे सिद्धार्थकादयः ॥ २०३ ॥  
 विट्श्लेष्मपित्तानिलसूत्रकर्षाद्दार्ढ्यावहः शुक्रबलप्रदश्च ।  
 विट्कं स्थितं दोषचयं निरस्य सर्वान् विकारान् शमयेन्निरुहः २०४  
 ज्वरे कुर्यात्तौमारि गूढशल्यादिर्देषु च ।  
 हृदोयज्ञं कृताहारं दुर्बले व्याधिकर्षिते ॥ २०५ ॥  
 क्षौणे रक्तात्तिसारे च तथा सूच्छातिकर्षिते ।  
 प्रथितानां नराणाञ्च निरुहो न प्रशस्यते ॥ २०६ ॥  
 पौतस्त्रे हस्य वान्तस्य विरिक्तस्य सुतासृजः ।  
 निरुहितस्य कायाग्निर्मन्दो भवति देहिनः ॥ २०७ ॥  
 म चाल्पैर्लघुभिश्चान्नैरुपयुक्तैर्विवर्द्धते ।  
 काष्ठैरणुभिरल्पैश्च मन्भुञ्जित इवानलः ॥ २०८ ॥  
 युक्तेऽग्नी जौवति चिरं रोगी स्याद्विकृतिं गते ।  
 शान्त पञ्चत्वमायाति टेहे रक्ष्योऽनलः सटा ॥ २०९ ॥

कालस्तु वस्तुष्वनुयाति यावत्तावद्भवेदं परिहारकालः ।  
 अत्याशनस्थानवचांसि पानं स्वप्नं दिवामैथुनवेगरोधान् ॥  
 श्रौतांश्च वातातपशोकरोषांस्त्यजिदकालाहितभोजनञ्च ॥२१०॥

इति निरुहकल्पनाविधिः ।

अथ उत्तरवस्त्रविधिमाह ।

वस्त्रोत्तरसंज्ञस्य विधिं वक्ष्याम्यतः परम् ।  
द्वित्रयास्थापनतः शुद्धौ निदध्याहस्तिमुत्तरम् ॥ २११ ॥  
आतुराङ्गुलिमानेन नेत्रन्तु द्वादशाङ्गुलम् ।  
हृत्तं गोपुच्छवस्त्रं मध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥ २१२ ॥  
मिद्वार्थवाहिच्छिद्राद्य हेमरूप्यादिनिर्मितम् ।  
चतुर्दशाङ्गुलं नेत्रं तत्र कार्यं विजानता ॥ २१३ ॥  
मालतीपुष्पवृन्ताभं कर्त्तव्यं छिद्रमेव च ।  
मेढ्रायामसमं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः ॥ २१४ ॥  
स्नेहप्रमाणं परमं प्रकुञ्चं चात्र कौर्त्तितम् ॥ २१५ ॥  
पञ्चविंशतिवर्षाणामधो मात्रा द्विकार्षिकी ।  
तदूर्ध्वम्यलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः ॥ २१६ ॥  
निविष्टकर्णिकं मेढ्रे नारीणां चतुरङ्गुलम् ।  
मूत्रस्रोतः परीणाहं मुह्रवाहि दशाङ्गुलम् ॥ २१७ ॥  
तामामपत्यमार्गं तु निदध्याच्चतुरङ्गुलम् ।  
द्वाङ्गुलं मूत्रमार्गं तु कन्यानां त्वेकमङ्गुलम् ।  
विधेयञ्चाङ्गुलञ्चासां विधिवद्वक्ष्यते यथा ॥ २१८ ॥  
स्नेहस्य प्रसृतं चात्र स्वाङ्गुलीमूलमम्भितम् ।  
एवं प्रमाणं विहितमर्थात् बुद्धिविकल्पितम् ॥ २१९ ॥  
औरभ्रः शीकरो वापि वस्त्रराजश्च पूजितः ।  
तदलाभे नियुञ्जीत गलचर्मं च पक्षिणाम् ॥ २२० ॥  
अथातुरमुपस्त्रिगंधं सुस्विन्नं प्रथिताशयम् ।  
यवागूं सष्टतक्षीरां पीतवन्तं यथाबलम् ॥ २२१ ॥  
निषण्णमाजानुसमे पीठे स्थानाश्रये समे ।  
स्वभ्यक्तवस्त्रिमूर्द्धानं तैलेनीष्णेन युक्तितः ॥ २२२ ॥  
ततः समं स्थापयित्वा नालमस्य प्रहर्षितः ।

पूर्वं शलाकयान्विस्य मार्गं नेत्रमनन्तरम् ॥ २२३ ॥  
 शनैःशनैर्घृताभ्यक्तं निदध्यादङ्गुलानि षट् ।  
 ततोऽवपीडयेद्वस्तिं शनैर्नेत्रञ्च निर्हरत् ॥ २२४ ॥  
 ततः प्रयोजितस्नेहमपराह्णे विचक्षणः ।  
 पयसा भाजयेदनं यूषैर्मांसरसेन च ॥ २२५ ॥  
 अन्नं विधिना दद्याद्वस्तीं स्त्रींश्चतुरोऽपि वा ।  
 ततः प्रत्यागते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ॥ २२६ ॥  
 स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्याद्दृशाङ्गुलम् ।  
 मूत्रकच्छ्विकारिषु बालानां त्वेकमङ्गुलम् ॥ २२७ ॥  
 योनिमार्गेषु नारीणां स्नेहमात्रा द्विपालिकौ ।  
 मूत्रमार्गं पलोन्माना बालानाञ्च द्विकार्षिकी ॥ २२८ ॥  
 उत्तानायै स्त्रियै दद्याद्दूर्द्ध्वजान् वै समाहितः ।  
 कन्येतरस्यै कन्यायै तद्वत्सम्यग्निपीडयेत् ॥ २२९ ॥  
 त्रिकार्णिकेन नेत्रेण दद्याद्योनिमुखं प्रति ।  
 गर्भाशयविशुद्धयर्थं स्नेहेन द्विगुणेन तु ॥ २३० ॥  
 अप्रत्यागच्छति भिषग्वस्तावुत्तरसंज्ञके ।  
 भूयो वस्तिं निदध्यात्तु संयुक्तं शोधनीषधैः ॥ २३१ ॥  
 पायौ वस्तिं निदध्यात्तु प्रोक्तं गुल्मचिकित्स्वित्ने ।  
 प्रवेशयेद्वा मतिमान् फलवर्तिं तु योनिगाम् ॥ २३२ ॥  
 सूत्रैर्विशिष्टान्तां स्निग्धां शोधनद्रव्यसंयुताम् ।  
 पीडयेद्वाप्यधो नाभेर्वस्तेरुपरि वेष्टिताम् ॥ २३३ ॥  
 आरग्वधस्य पत्रेण निर्गुण्ड्याः स्वरसेन च ।  
 कुर्यात् गोमूत्रपिष्टेन वर्त्तिञ्चापि ससैन्धवाम् ॥ २३४ ॥  
 मुद्गैलासर्षपसमां प्रविभद्य वयांसि च ।  
 वस्ते रागमनार्थाय तां निदध्याच्छलाकया ॥ २२५ ॥  
 आगारधूमवृहतीफलपिप्पलीसैन्धवैः ।



त्रिवृताशक्तगोमूत्रसुरापिष्टैः सनागरैः ॥ २३६ ॥

दह्यमाने भिषग्वस्ती पायी वस्तिं प्रदापयेत् ;

चौरिवृत्तकषायिण पयमा शीतलेन च ॥ २३७ ॥

शर्करामधुमिश्रणेण शीतेन मधुकाखना ।

वस्तिः शक्ररुजः पुंसां स्त्रीणामार्त्तवजा रुजः ।

हन्यादुत्तरवस्तिस्तु नोचितो मेहिनां क्वचित् ॥ २३८ ॥

शक्रं दुष्टं शोणितं चाङ्गनानां कष्टं शान्तिं याति चासृग्दरञ्च ।

मूत्राघातं मूत्रदोषान् प्रवृद्धान् योर्नर्दोषाद्यापराऽपातसंज्ञम् २३९

शक्राघातं शर्करामश्रमरौञ्च शस्त वस्तो वङ्गणे मेहने च ।

घोरानन्यान् वस्तिजातांश्च रोगांश्चार्त्तमेहादुत्तरो हन्ति वस्तिः २४०

सम्यग्दत्तस्य लिङ्गञ्च व्यापदः क्रम एव च ।

वस्तेरुत्तरसञ्चस्य समानं स्त्री हवस्तिना ॥ २४१ ॥

घृताभ्यक्ते गुटे क्षेप्या श्लेष्णा स्वाङ्गुष्ठमन्निभा ।

मलप्रवर्त्तिनी वर्त्तिः फलवर्त्तिश्च सा स्मृता ॥ २४६ ॥

इत्युत्तरवस्तिविधिः

इति वक्रसेनमुद्रितः वस्यधिकारः समाप्तः ।

### अथ धूमपानाधिकारमाह ।

प्रायोगिकः कामहरश्च धूमो वैरेचनः स्त्रीहिकवामनीयी ।

पञ्चप्रकारा गटिताश्च धूमाः सिद्धान्तविद्धिर्मनिभिश्च वैद्यैः ॥१॥

एनादिना कुष्ठनतोऽङ्गितेन क्षीम प्रलिप्याङ्गुलकाष्टमाना ।

प्रायोगिकं वर्त्तिरियञ्च नेत्रमष्टाङ्गुलं षड्गुणितं प्रशस्तम् ॥ २ ॥

वृहत्या त्र्यवणं शृङ्गी सेङ्गुटो त्वड्मनःशिला ।

एषा कामहरा वर्त्तिर्नेत्रं षोडशकाङ्गुलम् ॥ ३ ॥

शिरोवैरेचनेर्वर्त्तिर्नेत्रं हस्तामितं सतम् ॥ ४ ॥

स्निग्धसंज्ञैर्मधूच्छिष्टस्त्रे हृग्गुलुसर्षपैः ।

स्रैहिके वर्त्तिरेभिस्तु नेत्रं द्वात्रिंशदङ्गुलम् ॥ ५ ॥

वामनीये तु वज्रूरस्त्रायुस्थिखुरचर्मभिः ।

वर्त्तिदशाङ्गुलं नेत्रं धूमः पञ्चविधो मतः ॥ ६ ॥

अथ सुखोपविष्टः सुमना ऋज्वधोदृष्टिः अतन्द्रितः स्नेहाक्तां  
प्रदीप्तायां वर्त्तिं स्रोतसि प्रणिधाय धूमं पिबेत् ।

मुखेन तं पिबेत् पूर्वं नासिकाभ्यां पुनः पिबेत् ।

मुखपीतं मुखेनैव वमेत्योतच्च नासया ७ ॥

यो वमेन्नस्यतो धूमं नस्यपीतं मुखेन वा ।

स नेत्रकर्णनासास्यसंश्रयान् लभते गदान् ॥ ८ ॥

तत्र प्रायोगिकं त्रींस्त्रीनुच्छासान् आददीत मुखनासिका-  
भ्याञ्च पर्यायांस्त्रीञ्चतुरो वेति । मुखनासाभ्यां पीतं स्रैहिकं  
यावदशुप्रवृत्तिरिति । नासिकाभ्याञ्च पीतं वैरेचनिकमादोष-  
दर्शनात् । मुखेनैव कासान्तकरो ग्रासान्तरेषु च । वामनी-  
यञ्च मुखेनैव तिलतण्डुलकृतां यवागूं पीत्वा वामनीयो यथा  
योगम् ।

हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिर्लाघवं शिरसः शमः ।

यथैरितानां दोषाणां सम्यक् पीतस्य लक्षणम् ॥ ९ ॥

वाधिर्यमाभ्यं मूकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ।

अकाले चातिपीतञ्च धूमः कुर्यादुपद्रवान् ॥ १० ॥

तत्रेष्टं सर्पिषः पानं विरेकी रक्तमोक्षणम् ॥ ११ ॥

तस्य योगातियोगी विज्ञातव्यौ । तत्र योगी रोगोपशमन-  
मिति । अतियोगी तालुशोषपरिदाहपिपासामदमूर्च्छार्कण-  
स्वेददीर्घव्यमिति ।

स्रैहिकं धूमकं दोषे वायौ पित्तानुगे यदि ।

श्रीतन्तु रक्तपित्ते स्यात् स्नेहपित्ते विरुक्षणम् ॥ १२ ॥

न विरिक्तः पित्रेष्टुमं न कृते वास्तुकर्माणि ।  
 न रक्ते न विषे नाक्तो नाशक्तो न च गर्भिणी ॥ १३ ॥  
 न श्मं न मर्दं नामं न पित्तं न प्रजागरे ।  
 न मूर्च्छाभ्रमल्लणासु न क्षीणं नापि च क्षतं ॥ १४ ॥  
 न मद्यदुग्धे पीत्वा च न वा स्नेहश्च मात्तिकम् ।  
 धूमं न भुक्त्वा दध्ना च न रुजः क्रुद्ध एव च ॥ १५ ॥  
 न तालुशोषे तिर्मरे शिरस्यऽभिहते न च ।  
 न शङ्कं न रोहिण्यां न रोगं च महात्यये ॥ १६ ॥  
 एषु धूममकाले च माहात्पवति यो नरः ।  
 रोगास्तस्य प्रवर्हेन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ॥ १७ ॥

तत्र शोकश्मभयामधीष्णविपरक्तपित्तमदमूर्च्छादाह  
 पिपासा पाण्डुरोगतालुशोषर्द्धिमूर्द्धाभिघातोद्धारमहोदराध्वा  
 नोर्ध्वातात्त बाल वृद्धदुबेलविरिक्तास्थापित-जागरित-गर्भिणी  
 रुजक्षतक्षीण मधु-वृत्तदधि-दुग्धमत्स्यमद्ययवागूपीताल्पकफाश्च  
 धूमं न संवर्त्तति ।

गोरवः शरनः शूलं पीनमार्द्धावभेदकी ।  
 कर्णाक्षिशूल कामश्च हिक्काश्वासो गलग्रहः ॥ १८ ॥  
 दन्तदाह्न्यमास्रावः श्वातन्नाणाक्षिदोषजः ।  
 पूतिस्रावश्च र्द्धिश्च दन्तशूलमरोचकः ॥ १९ ॥  
 अनुमन्याग्रहः कण्डूः क्लमयो मुखपाण्डुता ।  
 श्लेष्मप्रमेका वषट्क्यं गलगुण्डुपजिह्विका ॥ २० ॥  
 खालित्य पिञ्जरत्वञ्च केशानां पतनं तथा ।  
 क्ष्वयश्चातितन्द्रा च बुद्धमार्द्धोऽतिनिद्रता ॥ २१ ॥  
 धूमपानात्प्रशास्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ।  
 शिरारुहकपालानामिन्द्रियाणां रसस्य च ॥ २२ ॥  
 न च वातकफात्मानो दलिनोऽप्यूर्ध्वजतुजाः ।

धूमरिक्तकपालस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः ॥ २३ ॥  
 धूमप्रयोगात्पुरुषः प्रसन्नान्द्रियवाङ्मनाः ।  
 दृढकेशहि जश्मशुः प्रसन्नविशटाननः ॥ २४ ॥  
 प्रयोगपाने तस्याष्टौ कालाः सम्परिकीर्तिताः ।  
 स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य क्षुत्वा दन्तान्निवृष्य च ॥ २५ ॥  
 नावनाञ्जननिदान्तं चात्मवान् धूमपो भवेत् ।  
 वातश्लेष्मसमुत्क्षेपः कालेष्वेषु हि लक्ष्यते ॥ २६ ॥  
 अङ्गुष्ठपरिणाहेन मध्य स्थूलोऽन्तयोस्तनुः ।  
 पङ्भागो धूमनेत्रस्य वर्च्या मानं प्रशस्यते ॥ २७ ॥  
 ऋजुत्रिकोणकलितकोलाख्यप्रमाणितम् ।  
 वस्तिनेत्रममद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते ॥ २८ ॥  
 शरावसम्पुटयुतं व्रणधूमं नयेद्ब्रह्मण ।  
 धूमनेत्रेण मतिमान् वेदना स्नावशान्तये ॥ २९ ॥

इति बह्मसैनमङ्गलितः धूमपानाधिकारः समाप्तः ।

### अथ कवलाधिकारमाह ।

चतुर्धा कवलः स्र हो प्रसादी शोधिरोपणी ।  
 सिग्धाणः स्र हिंको वात स्वादुशोतः प्रसादनः ॥ १ ॥  
 पित्तं कटुश्चलवर्णः रूक्षः संशोधनः कफे ।  
 कषायतिक्तमधुरैः कटुकां रोपणी व्रणे ॥ २ ॥  
 वचा त्रिकटुकैश्चैव सिद्धार्थैः कल्करोपितैः ।  
 तैलमूलसुरायुक्तैर्मधुनान्यतमेन च ॥ ३ ॥  
 सहितैः स्विन्नमृदितस्निग्धभालकपालकः ।  
 मुखे गृहीत्वा कवलं मात्रयाऽनन्यमानसः ॥ ४ ॥

तिष्ठेद्यावन्मुखं पूर्णं स्नावश्च घ्राणवस्तुषोः ।  
 ततस्त्यक्त्वाऽपरो ग्राह्यो यावदाऽऽदोषसंचयः ॥ ५ ॥  
 एवं स्नेहपयः चौद्ररसमूत्रान्नसंयुताः ।  
 कषायोष्णोदकाभ्याश्च कवला दोषतो हिताः ॥ ६ ॥  
 मुखं सञ्चार्यते यातु सा मात्रा कवले स्मृता ।  
 असञ्चार्या तु सा मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्त्तिता ॥ ७ ॥  
 तावद्धारयितव्योऽनन्यमनसाऽनुन्नतदेहेन यावद्दोषपरि-  
 पूर्णकपोलत्वं नासास्रोतो नयनपरिप्लवश्च भवति तदा विमो-  
 क्तव्यः । पुनश्चान्यो ग्रहीतव्य आशुद्धिलिङ्गमिति ।  
 व्याधेरपचयस्तुष्टिर्विशयं वक्त्रलाघवम् ।  
 इन्द्रियाणां प्रमादश्च कवले शुद्धिलक्षणम् ॥ ८ ॥  
 हौन जाड्यकफोत्क्लेशा वरसञ्ज्ञानमेव च ।  
 अतियोगे मुखे पाकः शोषस्तृष्णारुचिः क्लमः ॥ ९ ॥  
 शोधनीये विशेषेण भवन्त्ये तत्तु, लक्षणम् ॥ १० ॥  
 तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा चौरमेव च ।  
 सत्तीदो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो दाहनाशनः ॥ ११ ॥  
 कवलस्य विधिर्दोष समासेन प्रकीर्त्तितः ।  
 विभज्य भेषजं बुद्ध्या कुर्वीत प्रतिसारणम् ॥ १२ ॥  
 कल्कोरमक्रिया चौद्र चूर्णं चेति चतुर्विधम् ।  
 अङ्गुल्यप्रणीतं तु यथास्त्वं मुखरोगिषु ॥ १३ ॥  
 तस्य योगातियोगश्च कवलोक्तं विभावयेत् ।  
 तान्येव शमयेद् व्याधीन् कवलोऽयं प्रयोजितः ॥ १४ ॥  
 दोषघ्नमनभिष्यन्दि भोजयेच्च तथा नरम् ॥ १५ ॥

इति वक्त्रसेनसङ्घितः कवलाधिकारः समाप्तः ।

## अथ नस्याधिकारमाह ।

प्रतिमर्शाऽवपोडश्च नस्यं प्रधमनं तथा ।

शिरोविरेचनं पञ्च नस्यभेदाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १ ॥

हारं हि शिरसो नासा तेन तद्व्याप्य हन्ति तान् ॥ २ ॥

श्रीषधमौषधपक्षो वा स्नेहो नामिकाभ्यां दीयत इति  
स्यम् । नस्यं तद्विधिविधं शिरोविरेचनं स्नेहनञ्च तद्विधिविध-  
पि पञ्चधा । तद्यथा,—प्रतिमर्शा विरेचन विकल्पोऽव-  
वपोडः प्रधमनं चेति ।

ये तु वातात्मका रोगाः शिरःकम्पःटितादयः ।

शिरसस्तर्पणं तेषु नस्यकर्म प्रशस्यते ॥ ३ ॥

स्तम्भसुप्तिगुरुत्वाद्या श्लेष्मिका ये शिरोगदाः ।

शिरोविरेचन तेषु नस्यकर्मप्रशस्यते ॥ ४ ॥

शर्करेक्षरमक्षीरं घृतमांसरसान् पृथक् ।

क्षोणानां नस्यतो दद्याद्रक्तपित्तगदेषु च ॥ ५ ॥

वातपैत्तिकेषु वातपित्तहरद्रव्यमिडेन स्नेहेनेति ।

यथा दाषोदये काले रागिणो नावनं भिषक् ।

शरहमन्तयोः स्वस्थं पूर्वाह्ने संप्रयोजयेत् ॥

वर्षाषु शिशिरे शीघ्रे मायं मध्यन्दिनेऽथवा ॥ ६ ॥

भुक्तवानपतर्पितोऽत्यर्थतरुणप्रतिश्यायौ गर्भिणो स्नेहा-  
कमद्यद्रवपीतोऽजीर्णो दत्तर्वास्तः क्रुद्धो गरान्तस्तृष्णाभ-  
रुतोबालावृद्धः श्रान्तोविगावराधितः शिरःस्नातः स्नातुकामश्च  
नस्यकर्म्मार्हे इति । तस्य स्नेहननस्यस्य प्रमाणमष्टौ  
षण्डवः प्रदेशिनी पर्वहयनिःसृता प्रथममात्रा द्वितीया-  
त्रितीया पाणिशुक्तिरित्येतास्त्रिमात्रा यथाबलं  
याज्याः । तत्रोच्चारितवातमूत्रपुरीषाय भुक्तवते व्यभ्रं  
काले पाणितापोपस्वेदितगलकपोलललाटप्रदेशाय वातातप-

रजोहीनवेश्मनि उत्तानशायिने प्रसारितकरचरणाय किं  
 अलम्बितशिरसे वस्त्राच्छादितनयनाय वामहस्तप्रदेशिन्यरं  
 क्षामितनासाग्राय विशुद्धस्रोतसि दक्षिणहस्ते न स्नेहमुष्णा  
 तप्तं रजत-सुवर्ण-ताम्र-मृत्पात्र-शुक्तीनामन्यतमस्थं शुक्त  
 पिचुना वा सुखोष्णमद्भुतं विच्छिन्नधारया सिञ्चेत् । य  
 नेत्रेन प्राप्नोति तथा प्रयतेत इति ।

स्नेहेन मिञ्चति शिरो न कथञ्चन कम्पयेत् ।

न भाषेत न कुप्येत न ब्रूयात्त हसेत्तथा ॥ ७ ॥

एवं हि विहितः स्नेहो नैवान्तः प्रतिपद्यते ।

ततः कामप्रतिश्याय शिरोऽक्षिगदसम्भवः ॥ ८ ॥

शृङ्गाटकमभिप्लाव्य स्थापयेन्न गिलेत् द्रवम् ।

पञ्चमसदशैव स्यर्मात्रा नस्यविधारणे ॥ ९ ॥

उपविश्याथ निष्ठीवेन्नासावक्त्रान्तगं द्रवम् ।

वामदक्षिणपार्श्वीभ्यां निष्ठीवेत्सम्मुखं न हि ॥ १० ॥

ललाटस्वेदनं कुर्याद्यदि नो वहिराव्रजेत् ॥ ११ ॥

नीते नस्ये मनस्तापं रजः क्रोधादिकं त्यजेत् ।

शयीत निद्रां त्यक्त्वा च प्रोक्त्वा नो वाक्शतं नरः ॥ १२ ॥

तथा तैरेचनस्यान्ते धूमो वा कवलो हितः ।

व्यवभुक्तवते नस्यं करस्त्रिन्नाय दापयेत् ॥ १३ ॥

स्नेहस्य विन्दवो ह्यष्टौ प्रदेया नस्यकर्मणि ।

शक्तिश्च पाणिशक्तिश्च तिस्रो मात्राः प्रकीर्त्तिताः ॥ १४ ॥

हात्रिं शद्विन्दवश्चापि शक्तिरित्यभिधीयते ।

हे शक्ती पाणिशक्तिश्च क्षयात् कुशलैर्नरैः ॥ १५ ॥

चत्वारो विन्दवः षड् वा तथाष्टौ वा यथा बलम् ।

शिरोविरेचने योज्या ऊर्ध्वं जत्रुविकारिणाम् ॥ १६ ॥

शिरोऽभिघाते त्वरुचौ स्वरभङ्गे गलग्रहे ।

कासे नासामयेऽपथ्यां नस्यं देयं विरेचनम् ॥ १७ ॥

शिरौषशिशुसिन्धूत्य रुचकद्रूपणादयः ।

हिंम्वार्द्रकरमाश्चैव प्रयोज्या नस्यकर्मणि ॥ १८ ॥

लाघवं शिरसो योगे सुखस्वप्नावबोधनम् ।

विकारोपशमः शुद्धिरिन्द्रियाणां मनःसुखम् ॥ १९ ॥

लाघवं शिरसः शुद्धिः स्रोतसां व्याधिसंचयः ।

चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धिलक्षणम् ॥ २० ॥

कण्ठप्रदेहौ गुरुता स्रोतसां कफसंस्रवः ।

हीने विशुद्धे शिरसि लक्षणं सम्प्रकौर्त्तितम् ॥ २१ ॥

मस्तुलुङ्गागमो वातदुष्टिरिन्द्रियविभ्रमः ।

शून्यता शिरसश्चापि मूर्ध्नि गाढं विरेचिते ॥ २२ ॥

हीने विशुद्धे शिरसि कफवातघ्नमाचरेत् ।

मस्यग्नियोजिते वापि सर्पिर्नस्ये नियोजयेत् ॥ २३ ॥

प्रतिमर्शस्तु चतुर्दशसु कालेषूपादेयो भवति । तद्यथा,

तपोत्यितेन प्रक्षालितमुखेन गृहान्निर्गच्छता व्यवायव्याया-  
माध्वपरिश्रान्तेन मूत्रोच्चारकबलाञ्जनान्ते भुक्तवता क्वर्दित-  
धना दिवास्वप्नोत्थितेन सायं चेति ।

ईषदुत्सिञ्चितः स्नेहो यदा वक्त्रं प्रपद्यते ।

नस्ये निषिक्तं तं विद्यात्यतिमर्शं प्रमाणतः ॥ २४ ॥

उत्सिञ्चन्न पिबेत् स्नेहं निष्ठोविन्मुखमागतम् ।

चीणे तृणास्य शोषार्त्ते बाले वृद्धे च युज्यते ॥ २५ ॥

तेन रोगाः प्रशाम्यन्ति नराणामूर्ध्वजत्रुजाः ।

इन्द्रियाणाञ्च वैमल्यं कुर्यादास्यं सुगन्धि च ॥ २६ ॥

हनुदन्तशिरोग्रीवा त्रिकबाह्वरसां बलम् ।

बलीपलितखालित्य व्यङ्गानां चाप्यसम्भवः ॥ २७ ॥

तैलं कफे सवाते च केवले पवने वसाम् ।



दद्यान्नस्तः सदा पित्ते सर्पिर्मज्जानमेव च ॥ २८ ॥

चतुर्विधस्य स्नेहस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।

श्लेष्मस्थानां विरोधित्वात्तेषु तैलं प्रशस्यते ॥ २९ ॥

अवपीडः प्रधमनं ह्यै भेदावपरौ स्मृतौ ।

शिरोविरेचनस्यात्र तौ तु द्यौ यथायथम् ॥ ३० ॥

कल्कीकृतादौषधाद्यः पीडितो निःसृतो रसः ।

अवपीडः स निर्दिष्ट स्तीक्ष्णद्रव्यममुद्भवः ॥ ३१ ॥

षडङ्गुलादिद्विवक्त्राया नाडीचूर्णं तथा धमेत् ।

तीक्ष्णं कोलमितं वक्त्रवातैः प्रधमनं हितम् ॥ ३२ ॥

ऊर्ध्वं जत्रुगते रोगे कफजे स्वरमद्भये ।

अरोचके प्रतिश्याये शिरःशूले च पीनसे ॥ ३३ ॥

शोफापस्मारकुष्ठेषु नस्यं वैरेचनं हितम् ।

भौरुस्त्रीकुशवालानां नस्यं स्नेहनमिष्यते ॥ ३४ ॥

गलरोगं मन्निपाते निद्रायां विषमज्वरं ।

मनाधिकारं कृमिषु युज्यते चावपीडनम् ॥ ३५ ॥

अत्यन्तोत्कटदोषेषु विमज्जेषु च दीयते ।

चूर्णं प्रधमनं धीरेस्तद्वि तीक्ष्णतरं यतः ॥ ३६ ॥

वैरेचनं नस्यं यथा ।

नस्यं स्याद्गुणैः शूलैः पिप्पल्या सैन्धवेन वा ।

जनपिष्टेन तेनाक्षि कर्णनामाशिरोगदाः ॥

मन्याहनुगलोद्भूता नश्यन्ति भुजपृष्ठगाः ॥ ३७ ॥

मधुकमारकृष्णाभ्यां वचामरिचसैन्धवैः ।

नस्यं कोष्णजलैः पिष्टं दद्यात् मज्जाप्रबोधनम् ॥ ३८ ॥

रोहितमद्व्यपित्तं न भावितं मरिचं वचाः ।

कटफलं चैति तच्चूर्णं द्यौं प्रधमनं बुधैः ॥ ३९ ॥

इति वक्त्रेणसङ्कलितः नस्याधिकारः समाप्तः ।

## अथ स्वस्थवृत्ताधिकारमाह ।

उत्यायात्मवता ब्राह्मे स्वस्थेनारोग्यमिच्छता ।  
 धीमता यदनुष्ठेयं तत्सर्वं सम्प्रवक्ष्यते ॥ १ ॥  
 प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्येकादशीषु च ।  
 दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्याऽऽसप्तमं कुलम् ॥ २ ॥  
 कनिष्ठाग्रसमस्थूलमायतं द्वादशाङ्गुलम् ।  
 प्रातरुत्याय मतिमान् भक्षयेदन्तधावनम् ॥ ३ ॥  
 करञ्जकरवीरार्कं मालतीककुभाशनाः ।  
 खट्विराम्नातकी शुद्धौ सहकारकपित्तकौ ॥ ४ ॥  
 शस्यन्तं दन्तधावना ये चाप्येवंविधा द्रुमाः ॥ ५ ॥  
 आयुर्यशोबलं वर्णं प्रजापशुवसूनि च ।  
 ब्रह्मपञ्चाश्व मघाश्च त्वं नो देहि वनस्पते ॥  
 इत्यादि श्रुतिवाक्येन गृह्णीयात् सुवनस्पतिम् ॥ ६ ॥  
 द्वादशाङ्गुलमाद्यानां क्षत्रियाणां दशाङ्गुलम् ।  
 अष्टाङ्गुलन्तु वैश्यानां शूद्राणान्तु षडङ्गुलम् ॥ ७ ॥  
 दन्तकाष्ठन्तु नारीणां विधिवच्चतुरङ्गुलम् ।  
 तदग्रेण ग्रनैर्दन्तान् घर्षयेत्तानपीडयन् ॥ ८ ॥  
 निहन्ति गन्धं वैरस्यं जिह्वादन्तास्यजं मलम् ।  
 निरस्य श्चिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥ ९ ॥  
 मुखवैरस्य वैगन्ध्य शोषजाध्यपहं सुखम् ।  
 दृढीकरञ्च दन्तानां स्नेहगण्डूषधारणम् ॥ १० ॥  
 विस्मूत्राखिलदोषधातुशमनाकाङ्क्षाक्षपाने रुचिः  
 भुक्तं जीर्यति पुष्टये परिणतिः स्वप्नावधीते सुखम् ।  
 गृह्णीते विषयान् यथास्वमुचितान् वृत्तानतो वृत्तितः  
 स्वस्थस्याभिहितं चतुर्दशविधं जन्तोरिदं लक्षणम् ॥ ११ ॥

दध्याज्यादर्शसिद्धार्थविल्वगोरोचनास्रजाम् ।  
 दर्शनं स्पर्शनं कार्यं प्रवृत्तमशुभापहम् ॥ १२ ॥  
 पञ्चरात्रास्रखश्मशु केशलोमानि कर्त्तयेत् ।  
 केशश्मशुनखादीनां कर्त्तनं सम्प्रसाधनम् ॥  
 पौष्टिकं धन्यकायुष्यं शौचकान्तिकरं परम् ॥ १३ ॥  
 उत्पाटयेन्न लोमानि नामायास्तु कथञ्चन ।  
 दृष्टिदौर्बल्यतिमिरमभीक्ष्णोद्धरणाद्भवेत् ॥ १४ ॥  
 ताम्बूलपत्रसत्कारं पूगाढ्यञ्च कफापहम् ।  
 चूर्णं कफानिलहरं खदिरः कफपित्तनुत् ॥ १५ ॥  
 मंयोगतो दोषहरं कान्तिसौष्ठवकारकम् ।  
 पथ्यं सुप्तोत्थिते भुक्ते वान्ते श्रान्ते च मानवे ॥ १६ ॥  
 ताम्बूलञ्च विषात्तानां मूर्च्छाक्षयास्रपित्तिनाम् ।  
 रूक्षदुर्बलमत्तानामहितं चास्यशोषिणाम् ॥ १७ ॥  
 देहदृक्केशदन्ताग्नि श्रोत्रवर्णबलक्षयः ।  
 शोषः पित्तानिलास्रं स्यादतिताम्बूलभक्षणात् ॥ १८ ॥  
 पर्णमूले वसेद्ग्राधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।  
 चूर्णपर्णं हरत्यायुः शिरा बुद्धिविनाशिनो ॥ १९ ॥  
 आयुरग्रे यशोमूले मध्ये लक्ष्मीर्व्यवस्थिता ।  
 तस्मादग्रञ्च मध्यञ्च मूलं पर्णं विवर्जयेत् ॥ २० ॥  
 केशभूमिगतात्रोगाच्छिरोऽभ्यङ्गोऽपकर्षति ।  
 केशानां सृदुतां स्नेहमक्षिशान्तिं करोति च ॥ २१ ॥  
 करोति शिरसस्तृप्तिं केशानां दृढतामपि ।  
 तर्पणं चेन्द्रियाणाञ्च दत्तोऽभ्यङ्गस्तु मूर्ध्वनि ॥ २२ ॥  
 केशप्रसाधनो केश्या रजो जन्तुमलापहा ।  
 हनुमन्या शिरः कर्णं शूलघ्नं कर्णपूरणम् ॥ २३ ॥  
 अभ्यङ्गो मार्दवकरः कफवातविनाशनः ।

धातूनां पुष्टिजननो मृजावर्णबलप्रदा ॥ २४ ॥  
 पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम् ।  
 दृष्टिप्रसादनं हृद्यं रक्तोन्नं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ २५ ॥  
 निद्राप्रदो देहसुखसन्नप्यः पादरोगहा ।  
 पादत्वग्मृदुकर्त्ता च पाटाभ्यङ्गः प्रशस्यते ॥ २६ ॥  
 उद्वर्त्तनं वातहरं कफमेदोविलायनम् ।  
 स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक् प्रसादकरं तथा ॥ २७ ॥  
 तन्द्रापाप्मोपशमनं तुष्टिदं पुष्टिवर्द्धनम् ।  
 रक्तप्रसादनं चापि स्नानमग्नेश्च दीपनम् ॥ २८ ॥  
 तस्त्रातिमारज्वरितकर्णशूलार्दितादिषु ।  
 आधानारोचकाजीर्णं भुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥ २९ ॥  
 श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ।  
 वृथं सौगन्ध्यमायुथं काम्यं पुष्टिबलप्रदम् ॥ ३० ॥  
 सौमनस्य मलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवणम् ॥ ३१ ॥  
 पद्मलं विशदं कान्त्य मङ्गोरञ्जितमञ्जनम् ।  
 नेत्रमञ्जनसंयोगाद्भवेन्निर्मलताकरम् ॥ ३२ ॥  
 चक्षुथं स्पृशनाहंश्च पदयोर्व्यमनापहम् ।  
 वल्यं पराक्रमसुखं वृथं पादत्रधारणम् ॥ ३३ ॥  
 घर्मानिलरजोऽम्बुघ्नं कृत्रधारणमुच्यते ॥ ३४ ॥  
 सुखस्थानप्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निषेधनम् ।  
 अवष्टम्भनमायुथं भयघ्नं दण्डधारणम् ॥ ३५ ॥  
 अग्निर्वातकफस्तम्भशैतवेपथुनाशनः ।  
 आमाभिष्यन्दशमनो रक्तपित्तप्रकोपनः ॥ ३६ ॥  
 आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारकः ।  
 शक्त्यायुः शुक्रमत्त्वौजस्तोजसां च विवर्द्धकः ॥ ३७ ॥  
 अपि शाकं जलास्त्रिघ्नं लवणस्त्रेहभर्जितम् ।

बुभुक्षितस्य कल्पं स्यात् स्वादुः स्वाहं हणं तथा ॥  
 तत्तु षट् रससम्यक् मन्दाग्निर्भोजनञ्च यत् ॥ ३८ ॥  
 क्षत्सम्भवति जीर्णेषु मलदोषरसेषु च ।  
 उचितोऽनुचितो वापि सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ ३९ ॥  
 यः प्रमादः परोऽन्नस्य परं जीर्णस्य सर्वशः ।  
 रमस्याञ्जलयस्तत्र नव देहेषु देहिनः ॥ ४० ॥  
 रक्तस्याञ्जलयस्त्वष्टी शकृतः मम सर्वशः ।  
 पित्तस्याञ्जलयः पञ्च षट्कफस्य प्रचक्षते ॥ ४१ ॥  
 सूत्रस्य विद्याञ्चत्वारो वमायाश्चाञ्जनितयम् ।  
 हावञ्जली मेटमस्तु मज्जश्वैवाञ्जलिर्मतः ॥ ४२ ॥  
 शुक्रस्याप्यञ्जलिर्ज्ञयो मस्तिष्कस्यौजमस्तथा ।  
 चत्वारोऽञ्जलयः स्त्रीणां रजसः प्रकृतिस्थितिः ॥ ४३ ॥  
 हावञ्जली प्रसूतायास्तन्यस्यापीह योषिताम् ।  
 एवं तस्य परं मान मनिर्देश्यं प्रचक्षते ॥ ४४ ॥  
 प्रमाणमेतद्वातनामदृष्टानामुदाहृतम् ।  
 ह्योनाः स्वेन प्रमाणेन विविधाश्चापि धातवः ॥  
 योजयन्ति विकारैश्च दोषा बृद्धाः क्षयप्रदाः ॥ ४५ ॥  
 बालव्यजनमोजस्यं मत्तिकाटीन् व्यपोहति ॥ ४६ ॥  
 संवेत विषयान् काले मृक्त्वा तत्परतां वशी ।  
 नातिजागरणं निद्रां सर्वभूतहितैषिताम् ॥ ४७ ॥  
 देवगोत्राङ्गणार्थ्यगुरुबृहान् सदर्चयेत् ॥ ४८ ॥  
 चतुष्पथनमस्कृत्ता दाता यष्टा प्रियंवदः ।  
 क्रुद्धानामनुनेता च टीमानामनसूयकः ॥ ४९ ॥  
 आश्वामकश्च भीतानां बन्धुवत्सर्वदेहिनाम् ।  
 रागद्वेषनिदानानां ह्यन्ता धर्मपरायणः ॥ ५० ॥  
 नित्यं द्विनाहारविहारसेवो समीक्ष्यकारी विषयेष्वमत्तः ।

दाता समः सत्यपरः क्षमावानामोपमेवी च भवत्यरोगः ॥५१॥  
 पृष्ठतोऽर्कं निषेवेत जठरेण हुताशनम् ।  
 स्वामिनं सर्वभावेन पुण्यश्लोकममायया ॥ ५२ ॥  
 भुञ्क्ष्व वास्तूकशक्तेन तक्रं सलवणं पिब ।  
 राजन् ! हरीतकीं भुञ्क्ष्व नश्यन्तु भवती गदाः ॥ ५३ ॥  
 न वेगान्धारयेद्दीमान् वातविण्मूत्ररतसाम् ।  
 जृम्भाकासक्षवोद्धार श्वासदृष्ट्यावमीक्षुधाम् ॥ ५४ ॥  
 धारितेष्वेषु जायन्ते तन्मार्गस्थानजा गदाः ।  
 धार्या विगस्तु शस्तानां मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥ ५५ ॥  
 न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ।  
 अनुजायात्यतिपदं सर्वधर्मेषु तुल्यताम् ॥ ५६ ॥  
 स्त्रियं श्रियं धनञ्चापि परस्याभिलषेन्न हि ।  
 न कुर्याच्चञ्चलं चेतो न कालमतिवाहयेत् ॥ ५७ ॥  
 प्रणयेनापि नो वाच्यं वचनं परतापि यत् ।  
 अहिंसा सततं कार्या धार्या चेतस्यऽनित्यता ॥ ५८ ॥  
 ह्रिताभिर्जुहुयान्नित्य मन्तरग्निं समाहितः ।  
 अन्नपानसर्माङ्गिर्ना मात्राकालौ विचारयन् ॥ ५९ ॥  
 तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते ।  
 अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् ॥ ६० ॥  
 सर्वमन्यत्परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।  
 तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम् ॥ ६१ ॥  
 मतिर्वचः कर्म सुखानुबन्ध सत्त्वं विधियं विशदा च बुद्धिः ।  
 ज्ञानं तपस्त्वपरता च योगी यस्यास्ति तं नानुपतन्ति रोगाः ६२  
 अर्थेष्वलभ्येष्वक्तप्रयत्नं कृतादरं नित्यमुपायवत्सु ।  
 जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगास्तत्कालयुक्तं याद नास्ति दैवम् ६३  
 कफे प्रच्छर्दनं पित्ते विरको वस्तिरौरणे ।

शस्यते त्रिष्वपि हितो व्यायामो दोषपाचनः ॥

भुक्तं विरुद्धमप्यन्नं व्यायामान्न प्रदुष्यति ॥ ६४ ॥

अशाकभोजी घृतमत्ति योऽन्धसा पयोरमान् सेवति नातियोऽन्धः ।

निरामभुग्वातकृतां विदाह्निनां न च प्रभुग्जीर्णभुगल्परुक्मः ६५

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी सदा ।

स्वशरीरस्य मेधात्री कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ ६६ ॥

इति ब्रह्मसेनसङ्ग्रहितः अनागतामयप्रतिषेधाधिकारः समाप्तः ।

### अथ द्रव्यगुणाधिकारमाह ।

चक्षुष्यो मधुरो वृष्यो बल्यो धातुविवर्द्धनः ।

अम्लोरमोमतो हृद्यः क्लेदी दौषनपाचनः ॥ १ ॥

दौषनो ज्वरलक्षणाघ्न स्तिक्तः शोधनरोपणः ।

पोडनो लेखनः स्तम्भी कषायो ग्राहिरोपणः ॥ २ ॥

रमवीर्यविपाकानामाश्रयाद्द्रव्यमुत्तमम् ।

उत्तरोत्तरसंश्लेषादितरेषां प्रधानता ॥ ३ ॥

मतिक्रान्तवणं कुष्ठं स्वल्पवातविषापहम् ।

स्वादुपाकरमो ज्ञेय स्तगरः कुष्ठवद्गुणैः ॥ ४ ॥

बल्याश्वगन्धा वातघ्नी कामश्वासक्षये हिता ।

देवदारु भवेत्तद्वत्कामश्चाममयापहम् ॥ ५ ॥

मोषां लघु च शीतञ्च सुगन्धि कटुकं गुरु ।

वातपित्तहरा बल्या वृष्या संघ्राहिणी बला ॥ ६ ॥

श्रीफलैरण्डमूलानि शूले वातकफोल्बणे ।

पृश्निपर्णी खिरा चैव पित्तश्लेष्मातिमारिणाम् ॥ ७ ॥

वातभोजनसंस्कारे शस्यते वातभूयसाम् ।

चक्षुषं वातपित्तघ्नं बल्यं लोहितचन्दनम् ॥ ८ ॥

क्लीवेरं कृदिहृत्नास लृष्णातीसारनाशनम् ।  
 पाचनं दीपनं वृष्यं शूलघ्नं विश्वभेषजम् ॥ ८ ॥  
 वातश्लेष्महरं हृद्यं मुस्तं पित्ताऽविरोधि च ।  
 पिप्पली म्लीहगुल्मार्शी जठरेषु विधीयते ॥ १० ॥  
 दीपनी पाचनी हृद्या नात्युष्णा कटुका मता ।  
 मरिचं नातिशीतोष्णं पित्तलं कफवातजित् ॥ ११ ॥  
 मंग्राहि रोचनं मुस्तं दीपनं दोषपाचनम् ।  
 मतिक्तातिविषा मोक्षणा मंग्राहिष्यामपाचनी १२ ॥  
 गुडचो वातपित्तघ्नो मेहघ्नो पाचनी मरा ।  
 कृदिकुष्ठज्वरश्वास कामारोचकनाशिनी ॥ १३ ॥  
 किराततिक्तकस्तिको रक्तपित्तज्वरापहः ।  
 यावद्गुणैरसैस्तिक्ता प्रोक्ता भृनिम्बवत्सरा ॥ १४ ॥  
 किराततिक्तवत् क्षं ये त्रायमाणादुरालभे ।  
 कफवातज्वरकृदि क्लम्यरोचकनाशने ॥ १५ ॥  
 कफपित्तहरो तिक्ता वरिष्टखटिरद्रुमी ।  
 लृष्णारोचकवीमर्ष कण्डूकुष्ठविनाशनी ॥ १६ ॥  
 वामकः कामवैश्वर्य्य रक्तपित्तकफापहः ।  
 मेव्यः पित्तकफस्वेद टाहदौर्गम्यनाशनः ॥ १७ ॥  
 कफवातहरी पथ्या बुद्ध्यायुः स्वरवर्द्धिनी ।  
 विबम्बश्वासकासासहिक्कामारुचिनाशिनी ॥ १८ ॥  
 कफवातहरं केश्यमक्षमक्षिबलप्रदम् ।  
 वयसः स्थापनं वृष्यं शस्तमामलकं त्रिषु ॥ १९ ॥  
 ककुभो भग्नरुग्घातो कटरो दन्तदार्य्य कृत् ।  
 कण्डूरोगापचौषिल्ले विशिषाद्रजनो हिता ॥ २० ॥  
 तहदावीं विशेषेण कफाभिष्यन्दनाशिनी ।  
 पाश्वरुक्कासश्वासार्त्ति हिक्काघ्नं पीष्करमृतम् ॥ २१ ॥



मूलं कर्कटकस्यापि शृङ्गीकुक्ष्यनिले हिता ।  
 जीरकैलाहयं पृथ्वी चव्या दीपनपाचनी ॥ २२ ॥  
 भेदनं पिप्पलीमूलं दीपनं शूलनाशनम् ।  
 कट्फलो मुखरोगघ्नः कासश्वासकफापहः ॥ २३ ॥  
 कर्पूरः शीतलः पाके चक्षुष्यः कफनाशनः ।  
 सुगन्धिः कटुको हृद्यः कंकोलः कफवातजित् ॥ २४ ॥  
 तद्वाज्जातीफलं प्रोक्तं लवङ्गकुसुमानि च ।  
 चक्षुष्यं मधुरं सेव्यं पुण्डरीकं च शस्यते ॥ २५ ॥  
 कुङ्कुमं तूष्णवीर्यं स्याद्वातघ्नं विषनाशनम् ।  
 नात्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्यतो मरिचं सितम् ॥ २६ ॥  
 कण्डूघ्नं रोचन हृद्यं वृष्यं चैवार्द्रकं स्मृतम् ।  
 स्निग्धं तीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविवम्भजित् ॥ २७ ॥  
 तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्द्धनम् ।  
 कटुश्लेष्मानिलहरं गन्धाढ्यं जीरकं हितम् ॥ २८ ॥  
 आर्द्रां कुस्तुम्बरीं कुर्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम् ।  
 सा शुष्का मधुरा पाके तृष्णादाहरुजापहा ॥ २९ ॥  
 जम्बीरः पाचनस्तीक्ष्णः कृमिवातकफापहः ।  
 सुरभिर्दीपनो हृद्यो मुखवैशद्यकारकः ॥ ३० ॥  
 कफानिलविषश्वास कासदौर्गन्ध्यनाशनः ।  
 पित्तहृत्पार्श्वशूलघ्नः सुरसः समुदाहृतः ॥ ३१ ॥  
 कफघ्ना लघवस्तीक्ष्णा वीर्योष्णाः पित्तवर्द्धनाः ।  
 कटुतिक्तरमाश्चैव सुमुखार्जकभूसृणाः ॥ ३२ ॥  
 कटुः सत्त्वारमधुरः शिशुस्तिक्तोऽतिपिच्छिलः ।  
 मधुशिशुः परस्तिक्तः शोषघ्ना दीपनः कटुः ॥ ३३ ॥  
 हंसः स्वादुरसं प्रोक्तं वर्णायुर्वलवर्द्धनम् ।  
 अस्त्रस्तिक्तरसः प्रोक्तो रजतोऽम्बरसः पुनः ॥ ३४ ॥

कृष्णायः पाण्डुरोन्नं पित्तलं चापि तदगुणम् ।  
 स्रोतोर्जं रक्तपित्तघ्नं तद्वत्काञ्चनगैरिकम् ॥ ३५ ॥  
 सौवीरमञ्जनं पथ्यं परं दृष्टिप्रसादनम् ।  
 विलायनं विशेषेण चक्षुष्यं त्रपुसौमकम् ॥ ३६ ॥  
 रक्तपित्ते चतोरस्के शस्तं खर्जूरमस्तकम् ।  
 विदारिकन्दो वृष्यश्च वातपित्तहरस्तथा ॥ ३७ ॥  
 माणकं स्वादु शीतञ्च गुरु चापि प्रकीर्तितम् ।  
 मकन्दलसुनोऽत्युष्णः शूरणो गुटकीलहा ॥ ३८ ॥  
 चक्षुष्यं सैन्धवं वृष्यं विशेषात् शमनं स्मृतम् ।  
 सौवर्चलं विबन्धघ्नं मुष्णं हृच्छूलनाशनम् ॥ ३९ ॥  
 उष्णं शूलहरं तीक्ष्णं विडं वातानुलोमनम् ।  
 रुचकं वङ्गकृत्तीक्ष्णं सामुद्रं क्लेदनं गुरु ॥ ४० ॥  
 हृत्पाण्डुररोगघ्नो यवक्षारोऽतिदीपनः ।  
 दहनो दीपनस्तोक्ष्णः खर्जक्षारोऽतिदीपनः ॥ ४१ ॥  
 अग्निदीपिकरस्तीक्ष्णष्टङ्गणः क्षार उच्यते ॥ ४२ ॥  
 या गन्धं केतकीनां बहति परिमलं वर्णतः पिञ्जराभा ।  
 स्वादे तिक्ता कटुर्वा परिलघुतुलिता मर्दिता चिकणाभा ॥  
 भस्मत्व नैति दग्धा क्विमिक्विमि कुरुते चमगन्धाहुतान्ते ।  
 सा शृङ्गा शोभनीया वरतनुसृगजाराजयोग्यप्रशस्ता ॥ ४४ ॥  
 करनलजलमध्ये स्थापयित्वा महद्भिः  
 पुनरपि तदवश्यं चिन्तनीयं महद्भिः ।  
 भवति यदि सरत्तं तज्जलं पीतवर्णं  
 न भवति सृगनाभिः क्विमोऽसौ विकारः ॥ ४४ ॥  
 सौवर्चलन्तु काचाभं सैन्धवं स्फटिकप्रभम् ।  
 करमर्दफलाकारा द्राक्षा सा मध्यमा स्मृता ॥ ४५ ॥  
 उन्नमा सैव विज्ञेया या भवेन्नोस्तनाकृतिः ।

रक्तचन्दनमत्यन्तं लोहितं चोत्तमं मतम् ॥ ४६ ॥  
 हरिद्राकुङ्कुमाभा तु श्रेष्ठा पीता तु मध्यमा ।  
 अतिपीता प्रशस्ता तु ज्ञेया दारुनिशा बुधैः ॥ ४७ ॥  
 खण्डश्च विमलं श्रेष्ठं चन्द्रकान्तसमप्रभम् ।  
 रुद्रपुष्पसुमङ्गाशा मनोह्रा चोत्तमा मता ॥ ४८ ॥  
 श्वेतचन्दनमत्यन्तं श्रेष्ठं गुरु सुगन्धि च ।  
 सुवर्णकृविकं ज्ञेयं धातुमाक्षिकमुत्तमम् ॥ ४९ ॥  
 श्रेष्ठं शिलाजतु ज्ञेयं यत्क्षिप्रं न विशीर्यति ।  
 तोयपूर्णं कांस्यपात्रे प्रतामेन विवर्द्धते ॥ ५० ॥  
 स्निग्धः काञ्चनमङ्गाशः पक्कजम्बूफलोपमः ।  
 नृतनो गुग्गुलुः प्रोक्ताः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः ॥ ५१ ॥  
 शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव वर्णान्यत्वमुपागतः ।  
 गुग्गुलुः स तु विज्ञेयः पुराणो वीर्यवर्जितः ॥ ५२ ॥  
 शशिकान्तनिभं श्रेष्ठं तथा स्फटिकसन्निभम् ।  
 कर्पूरं स्निग्धमत्यर्थं मुद्गतुल्या हरेणुका ॥ ५३ ॥  
 समं शुभ्रं गुरु स्निग्धं फलं जात्याः प्रशस्यते ।  
 एला सूक्ष्मफला श्रेष्ठा प्रियङ्गुः श्यामपाण्डुरा ॥ ५४ ॥  
 मुरा पीता वरा प्रोक्ता सुस्तमानूपमश्ववम् ।  
 अविकारा लघुदीर्घा लताकस्तूरिका मता ॥ ५५ ॥  
 मरलत्वक् कृविर्ज्ञेया नलिकाश्वत्यपिच्छिला ।  
 सुगन्धि गुरु रूक्षश्च सुरदारु प्रकीर्तितम् ॥ ५६ ॥  
 मरलं स्निग्धमत्यर्थं सुगन्धि च मनोहरम् ।  
 मृगशृङ्गनिभं कुष्ठं शिरोच्छेदे वचारुणा ॥ ५७ ॥  
 कनिष्ठाङ्गुलिमङ्गाश मुत्तमं ग्रन्थिपर्णकम् ।  
 सुसूक्ष्मकमरा स्निग्धा मांसी पिङ्गजटाकृतिः ॥  
 काकतुण्डनिभः स्निग्धः श्रेष्ठः स्यादगुरुर्गुरुः ॥ ५८ ॥

वर्तुला मांसला स्वच्छा श्रेष्ठा पूतिः प्रकीर्त्तिता ।  
सुगन्धि शीतं चोशीरं कौर्त्तितं गन्धकर्मणि ॥ ५८ ॥  
वराहमूर्ध्ववल्कन्दो वाराहीकन्दसंज्ञितः ।  
भिषजा तदलाभे तु चर्मकारालुको मतः ॥ ६० ॥  
सूक्ष्मास्थिमांसला पथ्या सर्वकर्मणि सम्प्रता ।  
क्षिप्ताश्मि च या मज्जेद्भ्रजातक्यभया च सा ॥ ६१ ॥  
एतेषामपरिषाच्च नवता प्रवरो गुणः ॥ ६२ ॥  
अक्षोड़कश्च वातामं मुञ्जातो भिषुकस्तथा ।  
पारावतं पीलुफलं लवलीफलमेव च ॥  
नामान्येतानि सर्वाणि प्रसिद्धान्युक्तनामभिः ॥ ६३ ॥

अथ प्रतिनिधिद्रव्याधिकारमाह ।

शक्नुद्रसो गोमये स्याच्चन्दन रक्तचन्दनम् ।  
सिद्धार्थे सर्षपः प्रोक्तः सैन्धवं लवणे मतम् ॥ ६४ ॥  
मधु यत्र न विन्देत तत्र जीर्णगुडो मतः ।  
क्षीराभावे भवेन्मीत्रो रसो मासूर एव वा ॥ ६५ ॥  
वराहकान्तकाभावेस्तश्चने विकसा मता ।  
चित्तकाभावतो दन्तीक्षारः शिखरिजोऽथवा । ॥ ६६ ॥  
दद्यात्कङ्कुकं वैद्यः सुवर्णक्षीर्यभावतः ।  
अभावादम्बवेत्रस्य पक्वं चुक्रं प्रयोजयेत् ॥ ६७ ॥  
अकंपर्णादिपयसो ह्यभावे तद्रसो मतः ।  
रसाञ्जनस्याभावे तु सम्यग्दार्वी प्रयुज्यते ॥ ६८ ॥  
नीलोत्पलस्याभावे तु कुमुदं देयमिष्यते ।  
रक्तचन्दनकाभावे नवोशीरं विदुर्वुधाः ॥ ६९ ॥  
शीखण्डचन्दनाभावे देयं कर्पूरमिष्यते ।  
कर्पूराभावतो देयं ग्रन्थिपर्णं विशेषतः ॥ ७० ॥

रुचकाभावतो दद्यात्सवणं विडमुत्तमम् ।  
 शङ्खक्यभावतो देयं शिखिपिच्छञ्च तद्गुणम् ॥ ७१ ॥  
 अभावे हिङ्गुपत्रास्तु हिङ्गु तद्गुणकारकम् ।  
 ऊषरा भावतो देयं लवणं पांशु पूर्वकम् ॥ ७२ ॥  
 अन्योन्याभावतोऽन्योऽन्यं देयं वैद्येन जानता ।  
 मिताभावे भवेत् खण्डः शाल्यभावे च षष्टिकः ॥ ७३ ॥  
 सुवर्णमथवा रूप्यं योगे यत्र न लभ्यते ।  
 तत्र लौहेन कर्माणि भिषक्कुर्याद्विचक्षणः ॥ ७४ ॥  
 तालीशपत्राभावे तु स्वर्णताली प्रशस्यते ।  
 अभावान्नागपुष्पस्य पद्मकेसर मुच्यते ॥ ७५ ॥  
 मोराद्राभावतो ज्ञेया कठिनी गुणकारिणी ।  
 अभावे लक्षणायास्तु नीलकन्दशिखा मता ॥ ७६ ॥  
 यूथिकाभावतो ज्ञेया जाती तद्गुणकारिणी ।  
 मयूराभावतो दद्याच्छशङ्गमाखुकानपि ॥ ७७ ॥  
 कक्कोलाभावतो जाती शस्ता तस्या अभावतः ।  
 नवङ्गकुसुमं देयं यतो दृष्टं तदर्थकृतम् ॥ ७८ ॥  
 वन्धुकाभावतो देयं पुष्पं पुत्रागसम्भवम् ।  
 वकुलाभावतो देयं कङ्कारोत्पलपङ्कजम् ॥ ७९ ॥  
 माञ्जिकस्यायभावे तु प्रदद्यात् स्वर्णगौरिकम् ।  
 अभावे सोमराज्यास्तु प्रपुत्राटफलं मतम् ॥ ८० ॥  
 टारुहरिद्राभावे तु हरिद्रा दीयते बुधैः ।  
 अहिस्नाया अभावे तु मानकन्दः प्रकौर्तितः ॥ ८१ ॥  
 तुम्बुरुतैलाभावे तु हितमारुष्करं तथा ।  
 यदा न पोष्करं मूलं कुष्ठं योज्यं तदा बुधैः ॥ ८२ ॥  
 लाङ्गल्यभावतो वङ्गपत्री दद्याद्भिषग्वरः ।  
 असम्भवे तु द्राक्षायाः काशमर्ष्याः फलमिष्यते ॥ ८३ ॥

नयोरभावे पुष्यन्तु मधूकस्य समीरितम् ।  
 न भवेद्वाङ्मिं यत्र वृक्षात् तत्र योजयेत् ॥ ८४ ॥  
 चविकागजपिप्पल्यौ पिप्पलीमूलवत् स्मृते ।  
 अभावे पृश्निपर्ण्यास्तु सिंहपुच्छी विधीयते ॥ ८५ ॥  
 मूलाभावे त्वचं ग्राह्यं लता जिङ्गिन्यसम्भवे ।  
 नते तगरपादौ स्यादभावे कुष्ठमिथ्यते ॥ ८६ ॥  
 युञ्जातः पश्चिमे स्यातं ग्राह्यं तालस्य मस्तकम् ।  
 भङ्गातकामहत्वे तु रक्तचन्दनमिथ्यते ॥ ८७ ॥  
 रसवैर्यधिपाकाद्यैः समं द्रव्यं विचिन्त्य च ।  
 युञ्जात्तद्विधमन्यत्तु द्रव्यज्ञानविशारदः ॥ ८८ ॥

इति द्रव्यस्य भाषाभाषी

पयः सर्पिः प्रयोगे च गन्धमेव प्रशस्यते ।  
 मूत्रे गोमूत्रमध्येवं विशेषो यत्र नेरितः ॥ ८९ ॥  
 मारः स्यात् खदिरादीनां निम्बादीनां त्वचस्तथा ।  
 फलन्तु टाङ्गिमादीनां पटोलादेः शूदस्तथा ॥ ९० ॥  
 महान्ति यानि मूलानि काष्ठगर्भाणि यानि च ।  
 तेषान्तु बल्कलं ग्राह्यं ह्रस्वमूलानि कृत्स्नशः ॥ ९१ ॥  
 कुर्मपृष्ठवदाकारा मध्ये निम्बा समा चला ।  
 दुर्गन्धा शब्दसंयुक्ता शिला नेष्टा तु पेषणे ॥ ९२ ॥

इति वक्त्रसेनसङ्घातः प्रतिनिधिद्रव्याधिकारः समाप्तः ।

अथ द्रव्यगणपाठाधिकारमाह ।

स्थिरापुनर्नवैरण्ण शङ्खसर्पपत्नीवकाः ।  
 खदंद्वाभीरुलाङ्गूली विदारोहंसपादिकाः ॥ १ ॥  
 वृहत्स्यौ पृश्निपर्णी च विश्वे देवा महाबला ।

स्यात्शुगालविन्ना च वृश्चिकाली महासहा ॥  
 शोषगुल्मानिलश्वासकासपित्तहरो गणः ॥ २ ॥  
 आरश्वधो निशाश्वष्ठा करकस्तापसद्रुमः ।  
 तद्रश्वेता महाश्वेता वृश्चिकालीत्ययं गणः ॥  
 व्रणकुष्ठविषश्वास कृमिमेदः कफापहः ॥ ३ ॥  
 सुरसाकाममर्दश्च फणिज्जार्जकभूस्तृणम् ।  
 निर्गुण्डीसुरसाफञ्जी कुलाहलसुगन्धिकाः ॥ ४ ॥  
 त्रवकः कालमालश्च क्षवपुष्टिः प्रचौवलः ।  
 विडङ्गः काकमाची च मरिचो मूषिकर्णिका ॥ ५ ॥  
 स्रपर्णी चेति वर्गोऽयं कृमिश्लेष्मविनाशनः ।  
 कामारुचिप्रतिश्याय श्वासहा व्रणशोधनः ॥ ६ ॥  
 कुष्ठकं विफलाराठं वृश्चिकाग्निः स्रुहीपयः ।  
 वातारिरप्यपामार्गो मेदोऽर्शोऽश्मरिमेहहा ॥ ७ ॥  
 पिप्यत्यग्निवचावासा कालग्रन्थिकमुस्तकम् ।  
 भार्गोमूर्वा महानिम्बं पाठायष्टो च सर्षपाः ॥  
 हिङ्गुतिक्ता विडङ्गश्च वातश्लेष्महरो गणः ॥ ८ ॥  
 पलाचक्राह्वकौन्तीत्वक् पत्ररोमाह्वरोचकाः ।  
 चण्डाश्वफलपुत्राग टारुमर्जरसो नतम् ॥ ९ ॥  
 गक्रशक्तिदधिध्याम कुन्दुरुव्याघ्रहस्तजाः ।  
 पलादिः पिङ्काकण्ठुविषानिलकफान्तकृत् ॥ १० ॥  
 वचाजलजदेवाह्वा नागरातिविषाभयाः ।  
 हरिद्राहययष्ट्याह्व कलशीकुटजोद्भवा ॥ ११ ॥  
 वचाह्रिद्रादिगणौ वातातीसारनाशनौ ।  
 मेदः कफाक्षयवन स्तन्यदोषनिवर्हणौ ॥ १२ ॥  
 मूर्वाघण्टामृताराठ पाठाभूनिम्बकूलकाः ।  
 करञ्जवरशैरीय सुषवी सकटिककाः ॥

मेहकुष्ठस्वरच्छर्दिं विषश्लेष्महरो गणः ॥ १३ ॥  
 सालस्यन्दनकालीय धवसर्जार्जुनासनाः ।  
 शिरीषशिंशपाभूर्ज खदिरं चन्दनहयम् ॥ १४ ॥  
 कदरो वाजिकर्णश्च करञ्जः केम्बुकोऽगुरु ।  
 गन्धोऽयं कफपाण्डुत्व कुष्ठमेहविनाशनः ॥ १५ ॥  
 वारुणीतगराभीरुविल्खजातौविषाणिकाः ।  
 मैरेय वृहतीयुग्म दर्भपूतीकशिंशपाः ॥ १६ ॥  
 जयाग्निमन्यविल्वाग्नि नक्तमालाग्निमोरटाः ।  
 वर्गोऽन्तर्विद्रधिश्लेष्म मेदो गुल्मशिरोऽर्त्तिनुत् ॥ १७ ॥  
 वौरहृत्तोऽग्निमन्यश्च काशहृत्तादनीकुशाः ।  
 मोरटेन्दौवरीसूर्यभक्तादण्डकगोक्षुराः ॥ १८ ॥  
 वसुको वसिरो दर्भ मैरेयाश्मकभेदकाः ।  
 अश्मरीशर्कराक्तत्स्र मारुतार्त्तिहरो गणः ॥ १९ ॥  
 रोध्रहयग्नवाशोक जम्बुशैलेय बालुकाः ।  
 कदम्बो जिङ्गिणी चैव श्रीपर्णी च बहुस्रवा ॥ २० ॥  
 वर्गो लोभ्रादिको नाम्ना कफमेदोविशोषणः ।  
 पानटोषहरो बल्यः स्तम्भीसर्वविषापहः ॥ २१ ॥  
 अर्कालकैन्दुपुष्पी च करञ्जो नागदन्तिका ।  
 रास्त्रामधुकमायूरपाद एष गणः शुभः ॥  
 मेदः कफाक्यपवन स्तन्यदोषविनाशनः ॥ २२ ॥  
 श्यामादन्तीद्रवन्ती च यवाश्यामामृतामृताः ।  
 सप्तला शङ्खिनी खेता राजहृत्तः सतिल्वकः ॥ २३ ॥  
 कम्पिल्लकः करञ्जश्च हेमचीरीत्ययं गणः ।  
 उदावर्त्तादरानाह विषगुल्मविनाशनः ॥ २४ ॥  
 हृहतीघातकीपाठा यष्टौमधुकलिङ्गकाः ।  
 दौपनीयो हृहत्यादिः कृच्छ्रदोषत्रयापहः ॥ २५ ॥



पटीलं चन्दनं सूवी पाठातिक्तामृताघनः ।  
 पित्तश्लेष्मानिलकृदिं ज्वरकण्डविषापष्टः ॥ २६ ॥  
 काकोत्थी मधुकं शृङ्गी मेदे हे जीवकर्षभौ ।  
 प्रपौण्डरीकमृद्धीका ऋद्धिवृद्धी तुगासहा ॥ २७ ॥  
 पयस्या पद्मकं क्लिन्नैत्येष वर्गोऽतिहंशयः ।  
 स्तन्यञ्च जीवनीवृत्तः पित्तास्रानिलनाशनः ॥ २८ ॥  
 उषमैश्वकाशीम इयह्निङ्गुशिलाजतु ।  
 तुत्यकं चेति मेदोघ्नः शर्कराश्रमरिहृद्गणः ॥ २९ ॥  
 सारिवापद्मकोशौर मधुकं चन्दनद्वयम् ।  
 काशमरीमधुकं चेति सारिवाटिरयं गणः ॥ ३० ॥  
 रक्तपित्तं विहन्त्याशु तृष्णां चातिप्रमाथिनीम् ।  
 तीव्रपित्तज्वरामर्दं सर्वटाहविनाशनः ॥ ३१ ॥  
 अञ्जनं फलिनीमांसी पद्मोत्पलरमाञ्जने ।  
 एलामधुकनागाह्वा विषाम्तर्दाहपित्तनुत् ॥ ३२ ॥  
 परूषो दाडिमं द्राक्षा काशमरी काकजं फलम् ।  
 राजादनं मधात्रीकं कतकेन समन्वितम् ॥ ३३ ॥  
 परूषकादिको नाम्ना गणो वातामयापष्टः ।  
 हृद्यो रुचिप्रदस्तृष्णा मूत्रदोषविनाशनः ॥ ३४ ॥  
 प्रियङ्गु-समङ्गा-धातकीलोध्रपद्मागचन्दनकुचन्दनमीचरमा  
 ञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवल्गो दीर्घमूला चेति ।  
 अश्वठाधातकीलोध्र समङ्गापद्मकेसरम् ।  
 मधुकारलुबिखञ्च गणौ मुनिभिरीरितौ ॥ ३५ ॥  
 प्रियङ्गुश्वष्टकादी च पक्कातीसारनाशनी ।  
 मन्थनीयौ हितौ पित्ते व्रणानां चातिरोपणौ ॥ ३६ ॥  
 न्यग्रोधोदुम्बराश्लथ मधुकप्लवतिन्दुकाः ।  
 प्रियालषदरीपार्थ नन्दीवृक्षाम्नाजम्बलाः ॥ ३७ ॥

पलाशोऽरुष्करः श्वेतं लोभ्रं जम्बूरयं गणः ।  
 पित्तासृग्मे हनुदं ब्रण्यो योनिदाहनिवारणः ॥ ३८ ॥  
 गुडूचीनिम्बधान्याकं मधुकं चन्दनान्वितम् ।  
 तृष्णादाहारुचिर्दुर्दिं सर्वज्वरहरो गणः ॥ ३९ ॥  
 उत्पलं कुमुदं पद्मं कङ्कारं लोहितोत्पलम् ।  
 मधुकं चेति पित्तास्रं विषर्दुर्दिं हरो गणः ॥ ४० ॥  
 मुस्ता पाठा हरिद्रे द्वे तिक्ता हैमवतीव चा ।  
 द्रवन्त्यतिविषा कुष्ठं भल्लातकफलत्रयम् ॥ ४१ ॥  
 मास्वष्टं चेति वर्गोऽयं कफरोगनिषूदनः ।  
 शोधनः पाचनः स्तन्यो योनिदोषहरो गणः ॥ ४२ ॥  
 अक्षधात्रभया हान्ति त्रिफला विषमज्वरम् ।  
 चक्षुष्या दीपनी पित्तं कुष्ठमेहकफान्तकृत् ॥ ४३ ॥  
 आमलक्यभयाकृष्णा चित्रकश्चेत्ययं गणः ।  
 सर्वज्वरकफघ्नश्च भेदो दीपनपाचनः ॥ ४४ ॥  
 त्रपुताम्रमयः मीस हैमरूप्यश्च तन्मयः ।  
 वर्गश्च शूलहृद्रोगपाण्डुमेहगदापहः ॥ ४५ ॥  
 लाक्षा रेवतकुटजाऽश्वमारकट्फलहरिद्राद्वयनिम्बसप्तच्छ-

दमालत्यस्त्रायमाणा चेति ।

कषायतिक्तमधुरः कफपित्तात्तिनाशनः ।  
 कुष्ठकमिहरश्चैव दुष्टव्रणविशोधनः ॥ ४६ ॥  
 विल्बोऽग्निमन्यः श्योनाकः श्रीपर्णीपाटलामहत ।  
 दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिति स्मृतम् ॥ ४७ ॥  
 पृश्निपर्णी स्थिरा चैव वृहतीद्वयगोक्षुरम् ।  
 वृंहणं कफवातघ्नं पञ्चमूलं कनिष्ठकम् ॥ ४८ ॥  
 विदारौसारिवाक्काग शृङ्गीवत्साटनी निशा ।  
 कृष्णपित्तानिलहरं वल्लोजं मूलपञ्चकम् ॥ ४९ ॥

गृध्रनखो श्वदंष्ट्रा च शैरेय करमर्दिका ।  
 एतच्छ्लेष्मानिलौ हन्ति कण्ठकं मूलपञ्चकम् ॥ ५० ॥  
 कुशः काशद्वयं दर्भो नलक्षेति तृणोद्भवम् ।  
 पित्तज्ञच्छहरं पञ्च मूलं वस्तिविशोधनम् ॥ ५१ ॥  
 एतैस्त्रैलानि सर्पींषि प्रलेपं पानकान्यपि ।  
 गणैर्विभक्ष्य कुर्वति यथाविधि भिषग्वरः ॥ ५२ ॥  
 एकद्विद्रव्यज्ञीनोऽपि क्रियायोग्यो बृहन्नृणः ।  
 हृत्वा तु तत्समं द्रव्यं मथ योज्योऽल्पभेषजः ॥ ५३ ॥

इति बृहत्समीपसङ्कलितः द्रव्यगणाधिकारः समाप्तः ।

### अथ संशोधनसंशमनरसद्रव्यादीनां वर्गाधिकारमाह ।

मदन-कुटज-जीमूतेष्वाकुधामागवलोध्न-कृतवेधन-सघप-  
 विडङ्ग-पिप्पली-करञ्जप्रपुत्राटकोविदारपौलुकर्चरनतकटुभ्रग-  
 रिष्टाश्वगन्धाजगन्धाविदुलबन्धुजीवकश्वेता शतपुष्पाविम्बीव-  
 चैर्वारुकचित्रा चेत्यूर्ध्वभागहराणीति । तत्र कोविदारपूर्वाणां  
 फलानि कोविदारादीनां मूलानि । तिष्ठच्छामादन्ती-  
 द्रवन्तीसप्तलाशङ्खिनीविषाणिकागवाक्षीकृगलान्ध्रीस्रुहीसुवर्ण-  
 चोरीचित्रककिण्ठीकुशकाशतिस्वक-कम्पिलकचम्पकरम्पक-  
 पाटलापृगहरीतक्यामलकविभीतकनीलिनीचतुरङ्गलपूतीका-  
 रग्वधमहावृक्षसप्तकृटार्कज्यातिषती चेत्यधोभागहराणि ।  
 तत्र तिस्वकपूर्वाणां मूलानि तिस्वकादीनां पाटलान्तानां  
 त्वचः । कम्पिलकफलरज इति । पूगादीनामेरुण्डान्तानां  
 फलानि । पूतीकारग्वधयोः पत्राणि । शेषाणां क्षीराणीति ।  
 कोशातकीसप्तलाशङ्खिनीदेवदालीकारवेल्लिका चेत्युभयती

भागहराणि एषां स्वरसा इति । पिप्पलीविडङ्गापामार्ग-  
 शिश्रुश्रीष-सिद्धार्थकसरिचकरवीरविम्बीगिरि-कर्णिकाकिण-  
 हीवचा-ज्योतिष्मती-करञ्जाकार्कलकलसुनातिविषा-शृङ्गवेरताली  
 मतमाल-सुरमार्जकेङ्गुदीमेष-शृङ्गी-मातुलुङ्गीमुरुङ्गी-पौलुजाती-  
 मालतालमधूकलाक्षाहृङ्गलवणमद्यगोशकद्रसमूत्राणि चेति  
 शिरोविरचनानि । तत्र करवीरपूर्वाणां फलानि करवीरादी-  
 नामकान्तानां मूलानि तालीमपूर्वाणां कन्दाः । ताली-  
 मादीनामर्जकान्तानां पत्राणि । इङ्गुदीमेषशृङ्गीस्त्वक् मातु-  
 लुङ्गीमुरुङ्गीपौलुजातीनां पुष्पाणि । मालतालमधूकानां  
 माराः । लाक्षाहृङ्गुनिर्व्यामी । लतणानि पार्थिवविशेषाः ।  
 मद्यमासवसंयोगाः । गोशकद्रसमूत्रे मलाविति ।

संशमनानि षत ऊर्ध्वं वच्चामः ।

तत्र भद्रदारुकुष्ठहरिद्रा वरुणमेषशृङ्गीबलातिबलातग-  
 रान्तगलकच्छुराश्लकीकुवेराक्षीवीरतरुसहचराग्निमन्य-वल्गा-  
 दनीश्वदंष्ट्राशमभेदकालकार्कशतावरी-पुनर्नवावसुकवसिरकर्वर-  
 भार्गीकार्पासीवृश्चिकालीपत्तूरवदरयवकोलकुलत्यप्रभृतीनि वि-  
 टारिगन्धादिश्च द्वे चाद्यं पञ्चमूल्या समासेन वातसंशमनो  
 वर्गः । चन्दनकुचन्दनक्रीवरीश्रीरमञ्चिष्ठापयस्यावदारीशता-  
 वरीगुन्द्राशेबालकङ्गारकोकनटोत्पलकदलीट्टुर्वाप्रभृतीनि का-  
 कोल्यादिः सारिवादिर्न्यग्रोधदिरुत्पलादिस्तृणपञ्चमूलमिति  
 समासेन पित्तसंशमनो वर्गः । कालौयकागुरुतैलपर्णिकुष्ठ-  
 हरिद्राशैतशिवशतपुष्पासरलरास्त्राप्रकीर्य्यादकौर्य्यङ्गुदीसुमनः  
 काकादनौलाङ्गलकीहस्तिकर्णसञ्जातताललामञ्जक-प्रभृतीनि  
 वल्लोकगटकपञ्चमूली पिप्पल्यादिहृहृत्वादिवेचादिमेषकादिः  
 सुरमादिरारग्वधादिरिति समासेन श्लेष्मसंशमनो वर्गः ।  
 काकोल्यादिः क्षीरघृतवसामञ्जाशालिषट्कयवगोधममाप-

शृङ्गाटक-कशेरुकतपुसैर्वारकालावुकालिन्दक-कर्कारुककतको-  
 द्यालुकप्रियाल-पुष्कर-बीजकाशमर्थमधूकद्राक्षाखर्जूरतालनारि-  
 केलेक्षुविकार-बलाति-बलात्मगुप्ताविदारौपयस्यागोक्षुरक-क्षीर-  
 कक्षीरमोरटमधूलिकाकूष्माण्डकप्रभृतीनि समासेन मधुरो-  
 धर्गः । दाडिभामलकमातुलुङ्गाम्रातककपित्यकरमर्दवदर-  
 कोलप्राचीनामलकतिन्तिडीककोशाम्बभथपारावतवेत्रफल-  
 कुचाम्बवेतसदन्तशठदधितक्रसुराशुक्त-सौवीरकतुपोदक-धान्या-  
 म्नप्रभृतीनि समासेनाम्बो वर्गः । सैन्धवसौवर्चलविडपाक्य-  
 रोमकसामुद्रकपक्लिमयवक्षारोषरसुवर्चिकाप्रभृतीनि समासेन  
 लवणो वर्गः । पिप्पल्यादिः सुरसादिर्मधुशिशुमूललसुनसुपुङ्ग-  
 शीतशिव-कुष्ठदेवदारुहरेणुकावलाजफल-चण्डागुम्लमुस्ताना-  
 ङ्गलकौशुकनाशापीलुप्रभृतीनि शालसारादिश्च प्रायशः कटुको  
 वर्गः । आरग्वधादिर्गुडुच्यादिर्मण्डकपर्णीवेत्रकरीरहरिद्रा-  
 हयन्द्यववरुणस्वादकण्टकसप्तपर्णवृहतीहयशङ्खिनी द्रवन्ती-  
 त्वित्तृक्ततवेधनकर्कोटककारवेल्लकवार्त्ताककरीरकरवीरसुमनः-  
 शङ्खपुष्पापमार्गत्रायमाणाऽशोकरोहिणीवैजयन्तीपुनर्नवावृश्चि-  
 कालीज्योतिष्मतीप्रभृतीनि समासेन तिक्तको वर्गः । न्यशो-  
 ध्रादिरम्बष्ठदिः प्रियङ्गादिर्लोभादिस्त्रिफलाश्लकीजम्बा-  
 म्बास्थितिन्दुकादीनि कतकशाकफलपाषाणभेदकवनस्पति-  
 फलानि आमलक्यादिः शालसारादिश्च प्रायशः कोविदार-  
 कुरुवकजीवन्तीचिक्लीपालङ्गीसुनिषस्यप्रभृतीनि नीवारचण-  
 काटयो मुद्गाटयश्च समासेन कषायो वर्गः । पिप्पलीपिप्पली-  
 मूलचव्यचित्रक-शृङ्खेरास्त्रवेतसमरिचाजमोदा-भल्लात-कार्शि-  
 हिङ्गुनिर्व्यासा इति दशैमानि दीपनीयो वर्गः ।

इति चक्रसंनसङ्कलितः सशोधनसशमनरसद्रव्यादीनां वर्गाधिकारः समाप्तः ।

## अथ ऋतुचर्याधिकारमाह ।

भूवाष्यान्मघनिःस्यन्दात्याकादस्त्राज्जलस्य च ।  
 वर्षास्त्रिग्नबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः ॥ १ ॥  
 तस्मात्साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु वक्ष्यते ।  
 उदमन्यं दिवास्त्रापमवश्यायं नदीजलम् ॥ २ ॥  
 व्यायाममातपं चैव व्यवायं चात्र वर्जयेत् ।  
 दिव्यं कथितकूपोत्थं वाप्यं सारसमेव वा ॥ ३ ॥  
 प्राहृषि व्याकुले वज्री भोज्यमक्लेदि वातजित् ।  
 परिशुष्कं लघु स्निग्ध मुष्णाम्ललवणञ्च यत् ॥ ४ ॥  
 प्रायोऽन्नपानं सचीद्रं संस्कृतञ्च घनोदये ।  
 पुनः संरक्षता चाग्निं यवगोधूमशालयः ॥ ५ ॥  
 पुराणा जाङ्गलैर्मासैर्भोग्या यूषेद्य संस्कृतैः ।  
 पिबेत् क्षौद्रान्वितं चाल्पं माध्वीकारिष्टमेव वा ॥ ६ ॥  
 सविषप्राणिविषमूत्र लालानिष्ठौवनादिभिः ।  
 सदाद्भुतं तदा तोयं नवकं विषसन्निभम् ॥ ७ ॥  
 वायुना विषजातेन तत्पूर्वेण च धर्षितम् ।  
 वर्ज्यं सर्वोपयोगेषु तस्मिन् काले विपश्चिता ॥ ८ ॥  
 सोपदंशं निषेवेत माध्वीकारिष्टमाधवम् ।  
 पिबेत्प्राहृषि धीरोऽल्पं रात्रौ तदपि वर्जयेत् ॥ ९ ॥  
 निरूहैर्वस्तिभिश्चान्यै रथान्यैर्मारुतापहैः ।  
 कुपितं शमयेद्दातं वार्षिकं वा चरेद्दिधम् ॥ १० ॥  
 भूयो वर्षासु सयोगो गङ्गायां दक्षिणे तटे ।  
 ततः प्राहृष्य वर्षाख्यां हृतू तेषां प्रकीर्त्तितौ ॥ ११ ॥  
 तस्या एवोत्तरे देशे बह्वृशो हिमसङ्कुले ।  
 भूयः शीतमतस्तत्र हिमन्तशिशिराबुभौ ॥ १२ ॥

ततो व्यतीते वर्षर्तौ नीलमेघावगुण्ठिते ।  
 व्योम्नि प्रसन्नदिङ्मार्गे लब्धप्रसरभास्करे ॥ १३ ॥  
 शक्रस्त्वलब्धसन्दर्शं जातमाममदस्ततः ।  
 आक्रामति रवेर्लक्ष्मीं तिरस्कृत्य घनाम्बलान् ॥ १४ ॥  
 द्राक्षेत्तुक्षीरसेवी च भवेत्तत्र नराधिपः ।  
 वर्षासूपचितं चित्तं निर्हरेच्च विरेचनैः ॥ १५ ॥  
 तिरक्तसर्पिः प्रयोगैर्वा शिराणां चापि मोक्षणैः ।  
 टिवासूर्यांशुसन्तप्त निशि चन्द्रांशुशीतलम् ॥  
 कालेन पक्वं निर्दोषमगस्त्येनाविषीकृतम् ॥ १६ ॥  
 हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं शुचि ।  
 स्नानपानावगाहेषु हितमस्य यथाश्रुतम् ॥ १७ ॥  
 शारदानि च माल्यानि वामांसि विविधानि च ।  
 इक्षवः शालयो मुद्गाः सरोऽम्भः कथितं पयः ॥ १८ ॥  
 शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चेन्दुरश्मयः ॥ १९ ॥  
 हेमन्ते शिशिरे चाशं विमर्गादनयोर्वलम् ।  
 शरद्दमन्तयोर्मध्यं ह्रीनं वर्षानिटाघयोः ॥ २० ॥  
 शीते शीतानिलस्पर्शमंरुद्धो बलिनां बली ।  
 पक्ता भवति हेमन्ते मात्रा द्रव्यगुरुत्तमः ॥ २१ ॥  
 स यदा नेम्बनं युक्तं लभते देहजं तदा ।  
 रसं हिनस्थतो वायुः शीते शीतः प्रकुप्यति ॥ २२ ॥  
 तस्मात्तृषारसमये स्निग्धास्त्रलवणान् रसान् ।  
 श्रोतृकानूपमांसानाम्प्रेधानामुपयोजयेत् ॥ २३ ॥  
 विलेशयानां मांसानि प्रसंज्ञानां मृतानि च ।  
 भक्षयेन्मदिरां मीधु मधुरान्नं पिवेन्नरः ॥ २४ ॥  
 गारमानिक्षुविकृतीर्वसातैलं नवीदनम् ।  
 हेमन्ते भजतस्तोय मुष्णमायुर्न ह्यीयते ॥ २५ ॥

शस्ता रसाला हेमन्ते पीतधूमो मदोल्कटः ।  
 चीलकौशेय संवीत स्वाशये कुथकास्तृते ॥ २६ ॥  
 कुङ्कुमागुरुदिग्धाङ्को निर्वाते भूमिगह्वरे ।  
 शयीत शयने चापि सुविस्तीर्णं मनोरमे ॥ २७ ॥  
 तत्रापनीतदारास्तु प्रिया नार्थः स्वलङ्कृताः ।  
 रमयेत्तु यथाकामं बलादपि मदोल्कटाः ॥ २८ ॥  
 प्रवातं प्रमिताहार मुदमन्यं हिमागमे ।  
 वर्जयेच्छीतसंस्पर्शं शीतान्युपवनान्यपि ॥ २९ ॥  
 एष एव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि सदा बुधैः ।  
 हेमन्तशिशिरी तुल्यौ शिशिरेऽल्पं विशेषणम् ॥ ३० ॥  
 रौच्यमादानजं शीतं मेघमारुतवर्षजम् ।  
 तस्माद्धैमन्तिकः सर्वः शिशिरे विधिरिष्यते ॥ ३१ ॥  
 निवातमुष्णं त्वधिकं शिशिरे गृहमाश्रयेत् ।  
 कटुतिक्तकषायाणि वातलानि लघूनि च ॥  
 वर्जयेदन्नपानानि शिशिरे शीतलानि च ॥ ३२ ॥  
 वसन्ते निचितः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरोरितः ।  
 कायाग्निं बाधते रोगां स्ततः प्रकुरुते बहून् ॥ ३३ ॥  
 तस्माद्दसन्ते कर्माणि वमनादौनि कारयेत् ।  
 गुर्वस्त्रस्त्रिग्वधमधुरं दिवास्त्रप्रश्च वर्जयेत् ॥ ३४ ॥  
 यष्टिकान्वा नवाञ्छालीन् मुद्गनीवारकोदवान् ।  
 लावादिविष्कररसैर्दद्याद्गृष्टैश्च युक्तिः ॥ ३५ ॥  
 पटोलनिम्बवार्त्ताकैस्त्रिस्तैश्चान्यैर्हिमात्ययैः ॥ ३६ ॥  
 शचिशुक्लाम्बरधरशन्दनागुरुधूपितः ।  
 पौनस्तनोरुजघनां रूपयीदग्शालिनोम् ॥ ३७ ॥  
 काननेषु विचित्रेषु सर्वालङ्कारभूषिताम् ।  
 कामयेद्यावदुत्साहं सुमनाः कुसुमागमे ॥ ३८ ॥



व्यायाममञ्जनं धूपं तीक्ष्णञ्च कवलग्रहम् ।  
 तैष्ण्ययुक्तांश्च सर्वान् वा सेवेत कुसुमागमे ॥ ३९ ॥  
 मयूखैर्जगतस्तेजो ग्रीष्मे यत् पीयते रविः ।  
 स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥ ४० ॥  
 शीतं सशर्करं मन्यं जाङ्गलान्मृगपक्षिणः ।  
 घृतमप्ययः सशाख्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥ ४१ ॥  
 व्यायाममुष्णामायासं मैथुनं परिदाहि च ।  
 रसांश्चापि गुणोद्भिक्तान्विशेषेण विवर्जयेत् ॥ ४२ ॥  
 सर्पिः खण्डगुडाक्तांश्च सहकारसमन्वितान् ।  
 प्रातराशं पिबेत्तत्र न च शीतोत्तरं ततः ॥ ४३ ॥  
 यवगोधूमविकृतौष्णालींश्च विविधानपि ।  
 प्रसहानूपमांसानि वृथाख्यान्यानि यान्यपि ॥ ४४ ॥  
 मद्यमल्पं न वा योज्यमथवा सुबह्णदकम् ।  
 लवणान्मृकटूष्णानि व्यायामं चात्र वर्जयेत् ॥ ४५ ॥  
 दिवा शीतगृहे निद्रां निशि सोमांशुशीतले ।  
 भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवातं हर्म्यमस्तके ॥ ४६ ॥  
 व्यजनैः पाणिभस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलेः ।  
 सेव्यमागो भजेदस्यां मुक्तामणिविभूषितः ॥ ४७ ॥  
 काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।  
 ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुर्नाहरतो नरः ॥ ४८ ॥  
 व्यायाममातपं यासं व्यवायं चात्र वर्जयेत् ।  
 पानभोजनसंस्कारान् प्रायः क्षौद्रान्वितान् भजेत् ॥ ४९ ॥  
 सरांसि वाप्यः सरितो वनानि रुचिराणि च ।  
 चन्दनानि जलार्द्रांश्च स्रजश्च कमलोष्णलाः ॥ ५० ॥  
 तालवृक्षानि नीहारास्तथा शीतगृहाणि च ।  
 घर्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥ ५१ ॥

ऋत्वोरन्धादिमसाहात् ऋतुमन्धिरिति स्मृतः ।  
 तत्र पूर्वो विधिस्थाय्यः सेवनीयः परः क्रमात् ॥ ५२ ॥  
 मतां वृत्तोपपन्नेन विधिना वर्त्तते च यः ।  
 घोरान् ऋतुकृतान् दोषान्नाप्नुयात् स कदाचन ॥ ५३ ॥  
 कार्तिकस्य दिनान्यष्टौ तथाग्रहायणस्य च ।  
 यमदंष्ट्रा इति प्रोक्ता स्वल्पाहार्यत्र जीवति ॥ ५४ ॥  
 वर्षासु मद्यमल्पं वा समन्तादुदकं पिबेत् ।  
 उष्णमेव वसन्ते च कामं शीघ्रेषु शीतलम् ॥ ५५ ॥  
 हेमन्ते च वसन्ते च शीतमिष्टं पिबेन्नरः ।  
 शृतशीतपयो शीघ्रे प्राहृटकाले रसं पिबेत् ॥ ५६ ॥  
 नित्यं वर्षागमस्यान्ते प्रपिवेच्छीतलं जलम् ।  
 अतिस्निग्धकटुप्रायं हितमश्वो घनक्षये ॥ ५७ ॥  
 ममदोषः ममाग्निश्च ममधातुमलक्रियः ।  
 प्रमन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ ५८ ॥

इति बभ्रुसेनमङ्कलितः ऋतुषय्याधिकारः समाप्तः ।

### अथ धान्यवर्गाधिकारमाह ।

रूक्षः शालिस्त्रिदोषघ्नस्त्रुष्णामेदो निवारणः ।  
 महाशालिः परं वृष्यः कलमः श्लेष्मपित्तहा ॥ १ ॥  
 शीतो गुरुस्त्रिदोषघ्नो मधुरो गौरयष्टिकः ।  
 किञ्चिद्धीनो सितस्तस्मात्परोऽयं रसपाकतः ॥ २ ॥  
 दम्भायामवनौ जाताः शालर्यो लघुपाकिनः ।  
 कषाया बह्विण्मूत्रा रूक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः ॥ ३ ॥  
 स्थलजाः कफपित्तघ्नाः कषायाः कटुकान्वयाः ।  
 किञ्चित्क्षतिक्तमधुराः पवनानलवर्द्धनाः ॥ ४ ॥

कैदारा मधुरा वृथा बल्याः पित्तनिवर्हणाः ।  
 ईषत्कषायाल्पमला गुरवः कफशुक्रलाः ॥ ५ ॥  
 रोप्यातिरोप्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः ।  
 विदाहिनो दोषहरा बल्या मूत्रविवर्धनाः ॥ ६ ॥  
 शालयो दग्धरूढा ये रूक्षास्ते वद्धवचंसः ।  
 श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः श्लेष्मपित्तहा ॥ ७ ॥  
 तद्विप्रियङ्गुनीवाराः कोरदूषाः प्रकीर्त्तिताः ।  
 बहुमूत्राः कफहराः कषाया वातकोपनाः ॥ ८ ॥  
 सूपानामुत्तमा मुद्गा लघीयांसोऽल्पमारुताः ।  
 हरितास्तैवपि वरा आढकी कफपित्तनुत् ॥ ९ ॥

रूक्षः कषायो विषदोषशुक्र बलासदृष्टिजयकृद्धिदाहो ।  
 कटुर्विपाके मधुरस्तु शिखिः प्रभिन्नविण्मारुतपित्तलक्ष ॥ १० ॥  
 उष्णः कुलत्यो रमतः कषायः कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ।  
 कुष्ठाश्मरौगुल्मनिषूदनश्च संग्राहकः पौनसकासहन्ता ॥ ११ ॥  
 आनाहर्मदो गुदकीलहिकाश्वासापहः शोणितपित्तकृच्च ।  
 बलामहन्ता नयनामयघ्नो विशेषतो वन्यकुलत्य उक्तः ॥ १२ ॥  
 दन्त्योऽग्निर्मधाजननोऽल्पमूत्रः स्तन्योऽथ केश्योऽनिलहा गुरुः ।  
 तिलेषु सर्वैश्चमितः प्रधानो मध्यः सितो ह्येनतरास्तथान्ये ॥ १३ ॥  
 पाके रमे चापि कटुः प्रादिष्टः मिहार्थकः शोणितपित्तकोपी ।  
 स्निग्धोऽणुतौक्ष्णः कफवातहन्ता तथागुणश्चासितसर्षपोऽपि ॥ १४ ॥  
 माषो गुरुर्भिन्नपरीपमूत्रः स्निग्धोऽतिवृथ्यो मधुरोऽनिलघ्नः ।  
 सन्तर्पणः स्तन्यकरो विशेषाद्वलप्रदः शुक्रकफावहश्च ॥ १५ ॥

अत्रुष्यः श्लेष्मपित्तघ्नो राजमाषोऽनिलार्त्तिकृत् ।  
 अत्रलाजः मैडगजो निष्पावा वातपित्तलाः ॥ १६ ॥  
 काकाण्डीमात्मगुप्तानां माषवत् फलमादिशेत् ।  
 मम्रा मधुराः पाके याहिणी रूक्षशीतलाः ॥ १७ ॥

मक्रुष्टकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ।

चणकाश्च मसूराश्च षण्डीकाः सहरेणवः ॥ १८ ॥

गुरवः शीतमधुराः सकषाया विरूक्षणाः ।

पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते सूषेष्वालेपनेषु च ॥ १९ ॥

यवः कषायो मधुरो हिमश्च कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।

व्रणोऽतिपथ्यस्तिलवच्च नित्यं प्रवह्नमूत्रो बहुवातवर्चाः ॥ २० ॥

स्यैर्याग्निमेधास्वरवर्णकश्च सुपिच्छिलः स्थूलविलेपनश्च ।

मेदोमरुत्तृशमनोऽथ रूक्षः प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥ २१ ॥

एतैर्गुणैर्हीनतरांश्च किञ्चिद्द्विद्याद्यवेभ्योऽतियवानशेषैः ॥ २२ ॥

गोधूम उक्तो मधुरो गुरुश्च बल्यः स्थिरः शुक्ररुचिप्रदश्च ।

स्निग्धोऽतिशीतोऽनिलपित्तहारी सन्धानकृच्छ्रैश्चहरः मरश्च ॥ २३ ॥

तेषां मसूरः संग्राही कलायो वातलः परम् ।

अनात्तवव्याधिहरमपथ्यागतमेव च ॥ २४ ॥

अभूमिजं नवं चापि धान्यं न गुणवंत् स्मृतम् ।

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोपितम् ॥ २५ ॥

विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढं वातकोपनम् ॥ २६ ॥

इति बहसेनसद्विहितः शिम्बिधान्यशुक्रधान्यवर्गाधिकारः समाप्तः ।

### अथ मांसवर्गाधिकारमाह ।

संग्राही दीपनः शीतः कषायो मधुरो लघुः ।

लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः ॥ १ ॥

ईषद्गुरुस्तु मधुरो वृथो मेधाग्निवर्द्धनः ।

तिक्तिरिः सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः ॥ २ ॥

रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः ।

कफोत्थेषु च रोगेषु मदे वाते च शस्यते ॥ ३ ॥

वातपित्तहरा बल्या मेधाग्निबलवर्धनाः ।  
 लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः ॥ ४ ॥  
 कषायः स्वादुलवणस्त्वच्यः केश्यो रुचिप्रदः ।  
 मयूरः स्वरमेधाग्नि दृकश्चोत्रेन्द्रियटाढ्यं कृत् ॥ ५ ॥  
 स्निग्धोष्णोऽनिलहा वृथः स्वेदस्वरबलावहः ।  
 हंङ्गणः कुकटो वन्यस्तददृश्याभ्यो गुरुर्मतः ॥ ६ ॥  
 सृगाः सर्वप्रकाराश्च पित्तश्लेष्महराः स्मृताः ।  
 किञ्चिहातकराश्चापि लघवो बलवर्धनाः ॥ ७ ॥  
 कषायो मधुरो हृद्यः पित्तासृक् कफवातहा ।  
 मंत्राह्नी रोचनो बल्यस्तेषामिणो ज्वरापहः ॥ ८ ॥  
 मधुरोऽमधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदीपनः ।  
 शीतलो बडविण्मूत्रः सुगन्धिर्हरिणो लघुः ॥ ९ ॥  
 कषायः स्वादुलवणो गुरुः काणकपोतकः ।  
 रक्तपित्तप्रशमनो विशदोऽपि कषायकः ॥ १० ॥  
 कषायो मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः ।  
 कुलिङ्गो मधुरः स्निग्धः कफशकृद्विवर्धनः ॥  
 मन्निपातहरो वेश्मकुलिङ्गस्त्वतिशक्लः ॥ ११ ॥  
 प्रमहाःश्लोषगुल्मार्शा ग्रहणीदोषिणां हिताः ।  
 सर्वदोषहरास्तेषां मेदस्तु बलदूषकम् ॥ १२ ॥  
 वृषमिंहकपिव्याघ्र भाममार्जारमूषिकाः ।  
 तरक्तु कुररश्येन शशघ्नीजम्बुकाटयः ॥ १३ ॥  
 गुहाशया वातहरा गुरुणा मधुराश्च ते ।  
 स्निग्धा बल्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यां वकारिणाम् ॥ १४ ॥  
 नकुलः शकृकोगोधा शशश्चापि भुजङ्गमाः ।  
 श्वामकामानिलहरा भूशयाः कफपित्तलाः ॥ १५ ॥  
 कषायमधुरस्तेषां शशः पित्तकफापहः ।

नातिशीतलवीर्यत्वाद्वातसाधारणो मतः ॥ १६ ॥  
महिषो गवयः खड्गो वराहश्चमरो रुरुः ।  
आनूपाः मधुरा बल्या गुरुस्निग्धाः कफप्रदाः ॥ १७ ॥  
नातिस्निग्धाश्चमर्यस्तु मदपित्तकराः स्मृताः ।  
रुगलस्वनभिष्यन्दी तथा पीनसनाशनः ॥ १८ ॥  
वृंहणं मांसमौरभं पित्तश्लेष्मकरं गुरु ।  
मेदः पुच्छोद्भवं वृष्य मौरभ्रसदृशं गुणैः ॥ १९ ॥  
श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम् ।  
गव्यं श्रमात्यग्निहितं दुष्याकमनिलापहम् ॥ २० ॥  
शौरभ्रवत्सलवणं मांसमेकशफोद्भवम् ।  
हंसकारणवक्रौञ्च मङ्ग भल्लाह्वारसाः ।  
नन्द्यावर्त्ता बलाकाश्च श्लेष्मला गुरवः प्लवाः ॥ २१ ॥  
मत्स्यः कर्कटकः कूर्मः शिशुमारोऽथ शृङ्गायः ।  
शङ्खाश्च गुरवः स्निग्धाः शीता वृष्या जलेशयाः ॥ २२ ॥  
सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः ।  
उष्णा वातहरा वृष्या वर्षश्लेष्मविवर्द्धनाः ॥ २३ ॥  
बलावहा विशेषेण मत्स्याशित्वात्समुद्रजाः ।  
समुद्रजेभ्यो नादेया वृंहणत्वाद् गुणोत्तराः ॥ २४ ॥

इति ब्रह्मसिद्धसंज्ञितः मांसवर्गाधिकारः समाप्तः ।

### अथ फलवर्गमाह ।

पाठामूर्वाशटीशाकं वास्तूकं सुनिषसकम् ।  
विद्याद् ग्राहि त्रिदोषघ्नं मार्कवं चिक्षिवास्तुकम् ॥ १ ॥  
संघाही क्षवकः प्रोक्तः स्निग्धः पञ्चाङ्गुलः सरः ।  
फिण्टी वल्गादनौ फञ्जी वातघ्नी लघुदोषनी ॥ २ ॥

काकमाचौ त्रिदोषघ्नी स्नान्या वृथा कलस्त्रिका ।  
 चाङ्गेरी कफवातघ्नी सार्धं सर्वदोषकृत् ॥ ३ ॥  
 सार्धं च सकौसुभं राजिकैकान्तपित्तला ।  
 नाडीकः कफवातघ्नः कटुर्मधुरशीतलः ॥ ४ ॥  
 सतीनशाकं श्लेष्मघ्नं त्रैपुटं वातकृन्मतम् ।  
 श्रौहस्तिनी सपत्नूरा मूत्रलाश्मरिभेदिनी ॥ ५ ॥  
 कालशाकन्तु कटुकं दीपनं कफशोथजित् ।  
 वृथा स्निग्धा च शीता च मृत्युघ्नी चाप्युपोदिका ॥ ६ ॥  
 रूक्षो विषमदघ्नश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम् ।  
 मधुरोऽमधुरः पाके शीतलस्तण्डुलीयकः ॥ ७ ॥  
 वर्षाभ्वी कफवातघ्नी हृत्ती शोफोदरेऽर्शमि ॥ ८ ॥  
 कटुतिक्तरसा हृद्या रोचना वृद्धिदौपनी ।  
 सर्वदोषहरी लघ्वी कण्ठ्या मूलकपोतिका ॥ ९ ॥  
 महत्तद्गुरुविष्टम्भि तीक्ष्णमामञ्च दोषलम् ।  
 तदेव स्नेहमिद्वन्तु वातनुत्कफपित्तजित् ॥ १० ॥  
 शृष्कन्तु शोथशमनं गरदोषहरं लघु ।  
 विष्टम्भि वातलं श्याकं शृष्कमन्यत्र मूलकात् ॥ ११ ॥  
 पुष्यञ्च पत्रञ्च फलं तथैव यथोत्तरन्ते लघवः प्रदिष्टाः ।  
 तेषान्तु पुष्यं कफवातघ्नन्तु फलं निह्न्यात्कफमारुतो च ॥ १२ ॥  
 रक्तपित्तहरी शोफकुष्ठघ्नी हिलमोचिका ।  
 कफापहं शाकमुक्त वरुणप्रपुनाटयोः ॥ १३ ॥  
 स्निग्धोष्णतीक्ष्णः कटुर्पिच्छिलश्च गुरुः सरः स्वादुरसोऽथ त्र्यम्बुः ।  
 वृथश्च मेधास्वरवर्णचक्षुर्भग्नास्थिमन्वानकरो रसोनः ॥ १४ ॥  
 हृद्रोगजीर्णज्वरकुत्तिशूलबिबन्धगुल्मार्चिकासशोषान् ।  
 दुर्न्नामकुष्ठानिलमादजन्तु ममीरणश्वामकफांश्च हन्ति ॥ १५ ॥  
 नात्युष्णवोर्व्याऽनिलहा कटुश्च तीक्ष्णो गुरुर्नातिकफावहश्च ।

बलावहः पित्तहरोऽथ किञ्चित्पलाण्डुरग्नेश्च विवृद्धिकारी ॥१६॥  
स्निग्धोऽथ रुच्यः स्थिरधातुकर्ता बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदाता ।  
स्वादुर्गुरुः शोणितपित्तशस्तः सपिच्छिलः क्षीरपलाण्डुरक्तः ॥१७॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ प्लक्षपद्मादिपल्लवाः ।

कषायाः स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् ॥१८॥

शंसनं कटुकं पाके कफघ्नमनिलापहम् ।

शोथघ्नमुष्णवीर्य्यञ्च पत्रं पूतिकरञ्जजम् । १९ ॥

वेणोः करीराः श्लेष्मघ्नाः कटुका रमपाकतः ।

विट्वाहिनो नातिबलाः सकषाया विरूक्षणाः ॥ २० ॥

कफशोणितपित्तघ्नं रोचनं कारवेल्लकम् ।

कारवेल्लकवज्जत्रयं फलं कर्कोटकस्य च ॥ २१ ॥

पटोलपत्रं पित्तघ्नं नालं तस्य कफापहम् ।

फलं त्रिदोषशमनं मूलं तस्य विरचनम् ॥ २२ ॥

पित्तनुत्तेषु कूष्माण्डं बालं मध्यं कफापहम् ।

शुष्कं लघूष्णं सक्षारं दौषनं वस्तिशोधनम् ॥ २३ ॥

मर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं चेतोविकारिणाम् ।

बालं सनीलं त्रपुमं तत्तु पित्तहरं स्मृतम् ॥ २४ ॥

तत्पलाण्डुकफक्तज्जीर्णमस्त्रं वातविनाशनम् ।

एवीरुकं सकर्कारुसंपक्वं कफवातजित् ॥ २५ ॥

सक्षारं मधुरं रुच्यं तच्चोक्तं नातिपित्तलम् ।

सक्षारमधुरं भेदि शोर्णवृन्तं कफापहम् ॥ २६ ॥

कण्डूकुष्ठकमिघ्नानि कफापित्तहराणि च ।

फलानि वृहतीनान्तु कटुतिक्तलघूनि च ॥ २७ ॥

कफवातहरं तिक्तं रोचनं कटुकं लघु ।

वार्त्ताकुदौषणं प्रोक्तं जीर्णं सक्षारपित्तलम् ॥ २८ ॥

अत्यर्थमधुरा रुच्या पित्तघ्नी मधुकर्कटी ।



कर्कशुकोलवदरमन्त्रं वातविनाशनम् ॥ २८ ॥  
 पक्कं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरम् ।  
 पुराणं तटप्रशमनं अमघ्नं दीपनं परम् ॥ ३० ॥  
 सौवीरं वदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित् ।  
 आमं कपित्थं वैश्वर्यं ग्राहि मधुरवातलम् ॥ ३१ ॥  
 कफानिलहरं पक्कं मधुरानुरसं गुरु ।  
 दोषलं पित्तकृत्पाण्डु जम्बीरमतिपित्तलम् ॥ ३२ ॥  
 गुल्मवातकफश्वासकासघ्नं वीजपूरकम् ।  
 केसरं मातुलुङ्गस्य दीपनं कफवातजित् ॥ ३३ ॥  
 वातपित्तहरं मांसं त्वक्स्निग्धोष्णानिलापहा ।  
 अत्यर्थमधुरा रुच्या पित्तघ्नौ मधुकर्कटी ॥ ३४ ॥  
 पित्तमारुतकृद्दालं पित्तलं बहुकेशरम् ।  
 हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसवलप्रदम् ॥ ३५ ॥  
 कषायानुरसं स्वादु वातघ्नं वृंहणं गुरु ।  
 पित्ताविरोधिमम्यकमास्त्र शक्रविवर्द्धनम् ॥ ३६ ॥  
 वृंहणं मधुरं बल्यं गुरु विष्टभ्य जीर्यति ।  
 आम्रातकफलं वृथं मस्रेहं कफवर्द्धनम् ॥ ३७ ॥  
 त्रिदोषविष्टम्भकरं लकुचं शक्रनाशनम् ।  
 अम्लं तृष्णाहरं रुच्यं पित्तकृत्करमर्दकम् ॥ ३८ ॥  
 हृद्यं स्वादु कषायाम्लं भव्यमास्यविशोधनम् ।  
 गरदोषहरं नौपं प्राचीनामलकं तथा ॥ ३९ ॥  
 वातापहं तिन्त्रिङ्गीक मामं पित्तबलासकत् ।  
 ग्राहि सन्दीपनं हृद्यं मम्यकं कफवातनुत् ॥ ४० ॥  
 तस्माटल्पान्तरगुणं कोशास्त्रफलमुच्यते ।  
 अस्त्रिकायाः फलं तद्वत् पक्कं भेदि तु केवलम् ॥ ४१ ॥  
 अम्लं समधुरं हृद्यं वृथमेतत्तु रोचनम् ।

वातघ्नं दृजरं प्रोक्तं नागरङ्गफलं गुरु ॥ ४२ ॥  
 कषायानुरसं चैषां दाडिमं नातिपित्तलम् ।  
 दीपनीयं रुचिकरं हृद्यं वर्चोविवन्धनम् ॥ ४३ ॥  
 द्विविधं तत् विज्ञेयं मधुरं वास्त्वमेव च ।  
 त्रिदोषघ्नन्तु मधुरमस्त्रं वातकफापहम् ॥ ४४ ॥  
 अश्वत्थोदम्बरप्लक्ष न्यग्रोधानां फलानि च ।  
 कषायमधुरास्त्रानि वातलानि गुरुणि च ॥ ४५ ॥  
 वृत्तमायुष्करं स्वादु पित्तघ्नं शोषवञ्जित् ॥ ४६ ॥  
 अत्यस्त्रं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफवातजित् ॥ ४७ ॥  
 आमं कषायं संग्राहि तिन्दुकं वातकोपनम् ।  
 विपाके गुरु सम्यक् मधुरं कफपित्तजित् ॥ ४८ ॥  
 मधुरं च कषायञ्च स्निग्धं संग्राहि चालुकम् ।  
 स्थिरोकरञ्च दन्तानां वाकुलं फलमुच्यते ॥ ४९ ॥  
 अत्यस्त्रमीषन्मधुरं कषायानुरसं लघु ।  
 वातघ्नं पित्तजननमामं विद्यात्परूपकम् ॥ ५० ॥  
 तदेव मधुरं पक्वं वातपित्तनिवर्हणम् ।  
 विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ ५१ ॥  
 पौष्करं स्वादु विष्टम्भि बल्यं कफहरं परम् ।  
 कफानिलहरं तीक्ष्णं स्निग्धं संग्राहि दीपनम् ॥ ५२ ॥  
 कटुतिक्तकषायोष्णं बालं विष्वमुदाहृतम् ।  
 तदेव विद्यात्सम्यक् मधुरानुरसं गुरु ॥ ५३ ॥  
 विदाहि विष्टम्भकरं दोषकृत्यूतिमारुतम् ।  
 पनसं सकषायन्तु स्निग्धं स्वादु हिमं गुरु ॥ ५४ ॥  
 मौचं स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलम् ।  
 रक्तपित्तहरं वृष्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥ ५५ ॥  
 फलं स्वादुरसं चैव तालजं गुरुपित्तजित् ।

तद्बीजं स्वादुपाकञ्च मूत्रलं वातपित्तजित् ॥ ५६ ॥  
 हृद्यं मूत्र विबन्धनं पित्तासृग्वातनाशनम् ।  
 केश्यं रसायनं मेध्यं काशमर्थ्यफलमुच्यते ॥ ५७ ॥  
 क्षतक्षयापहं हृद्यं हृंहणं तर्पणं गुरु ।  
 स्निग्धं हृथ्यं समधुरं खर्जूरं रक्तपित्तजित् ॥ ५८ ॥  
 हृंहणीयमहृद्यञ्च मधू ककुसुमं गुरु ।  
 वातपित्तप्रशमनं फलं तस्योपदिश्यते ॥ ५९ ॥  
 कषायं कफपित्तघ्नं किञ्चित्तिक्तं रुचिप्रदम् ।  
 हृद्यं सुगन्धिं साम्बुञ्च लवलीफलमुच्यते ॥ ६० ॥  
 शमीफलं गुरु स्वादु रूक्षीर्णं कफनाशनम् ।  
 गुरु श्लेष्मातकफलं कफकृन्धधुरं हिमम् ॥ ६१ ॥  
 कर्ञ्चकिंशुकारिष्ठं फलं जत्रू प्रमेहनुत् ।  
 प्रियानमज्जामधुरो हृथ्यः पित्तानिलापहः ॥ ६२ ॥  
 वैभीतको मटकरः कफवातविनाशनः ।  
 कषाय मधुरो मज्जा कोलानां पित्तनाशनः ॥ ६३ ॥  
 टण्णाकुर्यनिलघृथ तद्दटामलकस्य च ।  
 वी ॥ पूरकसम्पाको मज्जाकोशास्त्रसम्भवः ॥ ६४ ॥  
 स्वादुपाकोऽग्निबलदः स्निग्धः पित्तानिलापहः ।  
 शीतं कषायमधुरं टङ्गं मारुतकद गुरु ॥ ६५ ॥  
 यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशम् ।  
 तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥ ६६ ॥  
 धान्येषु मांसेषु फलेषु चैव शाकेषु चानुक्तमपि प्रमीह्यात् ।  
 आस्वादतो भूतगुणैर्गृहीत्वा तदादिशेद्ब्रह्ममनल्पबुद्धिः ॥ ६७ ॥

इति वक्त्रसेनमङ्कलितः फलवर्गाधिकारः समाप्तः ।

अथ व्यञ्जनमांसव्यञ्जनयोरधिकारमाह ।

वातश्लेष्महरश्चैव रक्तपित्तप्रदूषणम् ।

अग्निसन्दीपनं हृद्यमुष्णावन्तु प्रशस्यते ॥ १ ॥

घृतः सुविमलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिः समः ।

स्निग्धः सुप्रसृतस्तृष्णो विशदस्यौदनो लघुः ॥ २ ॥

शीतलं तर्पणं हृद्यं मधु, अमहरं परम् ।

लघुद्रुतविपक्कन्तु सद्योऽन्नं वारिभावितम् ॥ ३ ॥

त्रिदोषकोपणं रूक्षं मलकन्मूत्रशोधनम् ।

स्वादुमेदः कफोत्क्लेदि वार्यन्नं निशि संस्थितम् ॥ ४ ॥

मधुरं शीतलं सान्न्नं तृष्णाघ्नं दीपनं परम् ।

आमघ्नन्तर्पणं हृद्यं घोलभक्तं रुचिप्रदम् ॥ ५ ॥

भोजनाग्रे सदा पथ्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।

अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ॥ ६ ॥

वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं पाचनं परम् ।

विशेषादामवातघ्नं लवणं काञ्चिकार्द्रकम् ॥ ७ ॥

दीपनं तर्पणं रुच्यमामघ्नमनुलोमनम् ।

मन्दाग्नीनां सदा पथ्यं विल्वं काञ्चिकसंस्थितम् ॥ ८ ॥

कषाय मधुरो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ।

श्लेष्मपित्तप्रशमनो मुद्गयूषोत्तमो मतः ॥ ९ ॥

सुस्निग्धो निस्तृष्णो भृष्ट ईषत् सूपो लघुर्मतः ।

माषः समधुरो रुच्यो विदाहो चान्नपित्तकृत् ॥ १० ॥

वातघ्नो दीपनश्चैव चान्नभाषो गुरुः सरः ।

स्निग्धं निष्पीडितं शाकं हितं स्यात् श्लेष्मसंस्तृतम् ॥ ११ ॥

वातपित्तहरं वृष्यं पुष्टिकृद्दलवर्द्धनम् ।

कफमेदोऽनिलहरं सरं सुलघु दीपनम् ॥ १२ ॥

वार्त्तिकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम् ।

हितं ततो गुरुतरं सतैलं लवणान्वितम् ॥ १३ ॥

वृद्धं कूष्माण्डकं खिन्नं घृतभृष्टं सुपाचितम् ।

पक्वं चिञ्चाफलं तक्रगुडयुक्तं सुभावितम् ।

त्रिकटुत्रिसुगन्धिभ्यां मोदितं दोषनाशनम् ॥ १४ ॥

सुखिन्नमग्नौ घृतपाचितञ्च गुडान्वितं क्षीरविलोडितञ्च ।

त्रिजातयुक्तं च सकेसरं च दुग्धाम्बमेतत्परिकीर्तितञ्च ॥ १५ ॥

वृथञ्च पुष्टिञ्च करोति कान्तिं निषेव्यमाणं बलमादधाति ॥ १६ ॥

लघवो वृंहणा रूच्याश्छर्दिघ्ना रागखाण्डवाः ।

रमाला पाचनी वृथा वातघ्नत् सगुडं दधि ॥ १७ ॥

गुरवः पैष्टिका भक्ष्या वृंहणा वातनाशनाः ।

वातपित्तहरो वृथो घृतपूरोऽग्निनाशनः ॥ १८ ॥

वृंहणा समिता भक्ष्या बक्ष्याः पित्तानिलापहाः ।

पिशितैर्वेशवाराद्यैः सम्पूर्णा गुरुतर्पणाः ॥ १९ ॥

वैटला श्लेष्मला ज्ञेया गुरवो भिन्नवर्चसः ।

वातपित्तहरा वर्ष्णा वृष्टिटा घृतपाचिताः ॥ २० ॥

भक्ष्यास्तैलकृता वृष्टिवातघ्नाः पित्तकोपनाः ।

तोयेनालोडिता भक्ष्याः खिन्नाद्याम्भमि दुर्जराः ॥ २१ ॥

गुरवो वृंहणा वृथा ये च क्षीरोपमाधिताः ।

अत्युष्णा मण्डलाः पच्याः शीतला गुरवो मताः ॥ २२ ॥

लाजाञ्छर्दिहाराः शीता वृथा गुर्वी च शष्कुली ।

पिष्टकं गुरुविष्टम्भि विदाहि कफपित्तलम् ॥ २३ ॥

कपालाङ्गारपक्वाः स्युः किञ्चिन्नघृतगन्ध ते ।

कुष्माघा वातला रूक्षा गुरवो भिन्नवर्चसः ॥ २४ ॥

शक्तवो वातला रूक्षा वातवर्चीऽनुलोमिनः ।

तर्पयन्ति नरं शीघ्रं पीताः सद्यो बलाश्च ते ॥ २५ ॥

मधुरा लघवः शीताः शक्तवः शालिमश्रवाः ।  
 घ्राहिणी रक्तपित्तघ्ना स्मृणाकृटिञ्चरापहाः ॥ २६ ॥  
 पूषका वा यवैर्घोलमोदकाः पित्तनाशनाः ।  
 विष्टम्भी पयसा बन्धो मेदःकफकारो गुरुः ॥ २७ ॥  
 कफपित्तकरा बल्या कशरानिलनाशिनी ।  
 पाचनी दीपनः पथ्यो मण्डः स्वाङ्गुष्टतण्डुलैः ॥ २८ ॥  
 लाजमण्डो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः ।  
 वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः ॥ २९ ॥  
 वातानुलोमनी लघ्नी सोष्णा तन्वो ज्वरापहा ।  
 घ्राहिणी तर्पिणी हृद्या विलेपी बलवर्द्धिनी ॥ ३० ॥  
 शाकमांसफलैर्युक्ता विलेप्योऽन्नाद्य दुर्जराः ।  
 दाडिमामलकैर्युषो वङ्गकहातपित्तहा ॥ ३१ ॥  
 श्वासकासप्रतिश्याय कफघ्नो मूलकैः कृतः ।  
 यवकोलकुलत्यानां यूषः कण्ठोऽनिलापहा ॥ ३२ ॥  
 कपित्ततक्रचाङ्गैरोमरिचाजाजिचित्रकैः ।  
 कफवातहरो ह्येष खण्डो दीपनपाचनः ॥ ३३ ॥  
 ग्रीषणः प्राणजननः श्वासकासक्षयापहा ।  
 रक्तपित्तश्रमहरो हृद्यो मांसरसः स्मृतः ॥ ३४ ॥  
 रोचनी पाचनी हृद्या सास्त्रा वातकफापहा ।  
 जम्बीरसाधिता चैव कलम्बी च निगद्यते ॥ ३५ ॥  
 अम्लं सुमधुरं हृद्यं रोचनं वातकोपनम् ।  
 वार्त्तिकं दीपनं हृद्यं तिल्लिङ्गीगुडसाधितम् ॥ ३६ ॥  
 रक्तपित्तहरं रुच्यं स्नेहेन परिभाषितम् ।  
 वातपित्तहरं बन्धं रोचनं वङ्गिदीपनम् ॥ ३७ ॥  
 संप्राहि पुष्टिदं त्र्ययं कदलीमूलसाधितम् ।  
 क्लमिकुष्ठहरं रुच्यं हरिद्रानाडिकायुतम् ॥ ३८ ॥

सुगन्धि मधुरं सान्त्वं दुर्जरं तक्रभावितम् ।  
 रुच्यं वातहरश्चैव मागरङ्गस्य केसरम् ॥ ३८ ॥  
 ईषत्तित्तं सुमधुरं हृद्यं रोचनदीपनम् ।  
 वार्त्ताकं कटुकं पाके सतीनदलसाधितम् ॥ ४० ॥  
 वातलं रोचनं हृद्यं कलायदलसाधितम् ।  
 अम्लं सुमधुरं हृद्यं रोचनं कण्ठशोधनम् ॥  
 वातघ्नं दुर्जरं चैव नष्टक्षीरप्रसाधितम् ॥ ४१ ॥  
 दुर्जरा मधुरा रुच्या वटका माषकादिभिः ।  
 चिञ्चाफलेन संसिद्धा रोचनाश्च विशेषतः ॥ ४२ ॥  
 कफवातहरं रुच्यं दीपनं चानुलोमनम् ।  
 ज्वरितानां हितं मांसं पटोलफलसाधितम् ॥ ४३ ॥  
 रक्तपित्तविसर्पघ्नं कुष्ठमेहज्वरापहम् ।  
 रोचनश्च विशेषेण वेत्नाशपरिसाधितम् ॥ ४४ ॥  
 वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं चानुलोमनम् ।  
 ज्वरकुष्ठहरं मांसं ऋस्रवार्त्ताकुसाधितम् ॥ ४५ ॥  
 कफपित्तप्रशमनं ज्वरकुष्ठविनाशनम् ।  
 कृमिमेहहरं हृद्यं मांसं केम्बुकसाधितम् ॥ ४६ ॥  
 कफवातहरं हृद्यं तृणारोचकनाशनम् ।  
 अमघ्नं तर्पणं मांसं सिद्धं वटशुण्ठकैः ॥ ४७ ॥  
 आर्द्रामामलकैः सिद्धं त्रिदोषशमनं लघु ।  
 ज्वरहृच्चाममेदोघ्नं मांसं वङ्गप्रदीपनम् ॥ ४८ ॥  
 वातश्लेष्महरं हृद्यं मनुलोम्यग्निदीपनम् ।  
 गलरोगप्रशमनं शुष्काम्बुफलसाधितम् ॥ ४९ ॥  
 रुच्यं प्रीतिकरं हृद्यं मांसमाम्बुण साधितम् ।  
 कफपित्तप्रशमनं व्रणशोधनरोपणम् ॥ ५० ॥  
 अग्निसन्दीपनं मांसं कारवेल्कसाधितम् ।

- कफवातहरं हृद्यं दीपनं चानुलोमनम् ॥ ५१ ॥  
 रोचनं बलकान्नामं बालमूलकसाधितम् ।  
 प्रक्षीणबलमांसस्य वातेनाभिहतस्य च ॥ ५२ ॥  
 रुच्यं पुष्टिकरं हृद्यं मृगमांसं हितं नृणाम् ।  
 वातहृद्भ्रूलगण्डास्यरोगशोथविनाशनम् ॥ ५३ ॥  
 स्नेहनं रोचनं दीप्यं मांसं दाधिकमुच्यते ।  
 मांसन्तु कफपित्तघ्नं तोड़कादिकसाधितम् ॥ ५४ ॥  
 कासश्वासहरं हृद्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णदम् ।  
 हृद्यं वातहरं रुच्यं वृष्यं पुष्टिघ्नप्रदम् ॥ ५५ ॥  
 श्रेष्ठं पथ्यतमं मांसं करमर्दकसाधितम् ।  
 शूलघ्नं दीपनं मांसं सिद्धं चिञ्चाफलेन तु ॥  
 कफपित्तहरं रुच्यं बालचिञ्चाकसाधितम् ॥ ५६ ॥  
 रुच्यं कफानिलहरं विबन्धानाहभेदनम् ।  
 शूलघ्नं दीपनं हृद्यं पक्वचिञ्चाफलेन तु ॥ ५७ ॥  
 वातश्लेष्महरं हृद्यमर्शः कुष्ठविनाशनम् ।  
 विबद्धमौषन्मधुरं मूलकैः सह जाङ्गलम् ॥ ५८ ॥  
 वातश्लेष्मानिलहरं मेहकुष्ठविषापहम् ।  
 धातूनां वृंहणं वृष्यं करीरैः सह साधितम् ॥ ५९ ॥  
 गुर्बुर्विपाके मधुरो रुच्यो मांसवटः स्मृतः ।  
 उदावर्त्तानिलहरो हृद्यो मूलकसाधितः ॥ ६० ॥  
 कफपित्ताविरोधी स्याद्वात्ताकेन प्रसाधितः ।  
 पिष्टः सिद्धः पटोलस्य पत्रैः जीर्णञ्ज्वरापहः ॥ ६१ ॥  
 कफपित्तहरो रुच्यो ग्रीष्मसुन्दरसाधितः ।  
 त्रिदोषकोपनं सर्वं पूतिमांसं प्रकीर्त्तितम् ॥ ६२ ॥  
 कफपित्तहरं हृद्यं दीपनं कृमिनाशनम् ।  
 मांसं वङ्गकरं विद्यादारुकेण प्रसाधितम् ॥ ६३ ॥



## अथ समत्स्यव्यञ्जनगुणाधिकारमाह ।

गुरवो वृंहणाः सर्वे मत्स्याः शुकबलप्रदाः ।  
 विपाके मधुराद्योष्णा कफपित्तविवर्धनाः ॥ १ ॥  
 दोष्माग्नीनां हृिताः पंसां मैथुनप्रतिषेविनाम् ।  
 मत्स्याटं नाभिबाधन्ते रोगा वातमसुद्धवाः ॥ २ ॥  
 मधुरो वृंहणो वृथो वातहा वृद्धिदीपनः ।  
 दग्धमत्स्यो रुचिकरो जम्बीरपरिभावितः ॥ ३ ॥  
 दग्धमत्स्यो भवेच्छ्रेष्ठो बलपुष्टिविवर्धनः ।  
 क्षतक्षीणाश्च ये केचित् ये भग्ना जर्जरीकृताः ॥  
 दग्धमत्स्या हृितास्तेषां सतैललवणान्विताः ॥ ४ ॥  
 हृद्यः प्रीतिकरो रुच्यो वातहृज्जर्जराम्नकः ।  
 वातानुलोमनो हृद्यः पुष्टिकृत् बलवर्धनः ॥  
 अत्यग्नीनां नृणां शस्तः सस्त्रेहः शाकमत्स्यकः ॥ ५ ॥  
 विपाके मधुरो हृद्यो विष्टम्भी वातकोपनः ।  
 रोचनस्तु विशेषेण मूलकेन प्रसाधितः ॥ ६ ॥  
 आरवेतैः सिद्धमत्स्य आमवातविनाशनः ।  
 कटीशूलहरः सम्यग्विड्बिबन्धोऽर्शसां हितः ॥ ७ ॥  
 कफवातहरो हृद्यो दीपनो भक्तरोचनः ।  
 आरनालशृतो मत्स्यो हृद्यश्चैव गुणोत्तरः ॥ ८ ॥  
 वातश्लेष्महरो हृद्यो दीपनो भक्तरोचनः ।  
 अस्त्रेस्तु संस्कृतो मत्स्यो विबन्धानिलनाशनम् ॥ ९ ॥  
 विष्टम्भी रोचनो हृद्यो राक्षमाषप्रसाधितः ।  
 कफघ्नः पित्तशमनो हृद्यः पथ्योऽग्निवर्धनः ॥ १० ॥  
 शोथसंशमनश्चैव मत्स्यो वार्त्ताकुसाधितः ।  
 अस्त्रीकया शृतो मत्स्यो विबन्धानाहशूलनुत् ॥ ११ ॥

दधितक्रारनालैश्च सिद्धा मत्स्या रुचिप्रदाः ॥ १२ ॥  
 त्रिदोषशमनी हृद्या रुच्या पुष्टिविवर्द्धिनी ।  
 मधुरा कटभी प्रोक्ता सतीनदलसाधिता ॥ १३ ॥  
 वातहा रोचनो हृद्यः पालङ्घ्येन प्रसाधितः ।  
 वातघ्नो गुरुरुच्यस्तु मत्स्यघण्टो बलप्रदः ॥ १४ ॥  
 विष्टम्भी भिन्नवर्चास्तु शाकघण्टो बलप्रदः ।  
 रोचनो मधुरो हृद्यः पित्तघ्नः शीर्णवृन्त्युक् ॥ १५ ॥  
 मूत्रलो गुरुपाकश्च कथितो दधिमत्स्यकः ।  
 कफपित्तहरो रुच्यः कर्कोटेन प्रसाधितः ॥ १६ ॥  
 कर्कटी मधुरा हृद्या रुच्या मत्स्येन साधिता ।  
 कफपित्तहरो रुच्या निम्बेन परिपाचिता ॥ १७ ॥  
 मधुरो रोचनो हृद्यो मत्स्यः कूष्माण्डघण्टितः ॥ १८ ॥  
 मूत्रला भिन्नविट्का च गुर्वी रुच्या कफापहा ।  
 अलावूर्मधुरा प्रोक्ता निर्गुण्डीसाधिता बुधैः ॥ १९ ॥  
 रोचनः कफपित्तघ्नः कम्बुनाडीप्रसाधितः ।  
 रोचनः कफहृत् ज्ञेयः कूष्माण्डाग्रप्रसाधितः ॥ २० ॥  
 कषाय ईषन्मधुरो रुच्यो हृद्यः कफापहः ।  
 टण्णाघ्नो गुरुपाकश्च कदलीनाडिका शृतः ॥ २१ ॥  
 कफघ्नः कटुकः पाके पिच्छिलो दीपनः परम् ।  
 रुच्यः पित्तहरो ज्ञेयः पिप्पलीनाडिका शृतः ॥ २२ ॥  
 मधुरो रोचनो हृद्यो दृष्टिर्वाङ्गविनाशनः ।  
 ज्ञेयः सिद्धफलैर्नैव साधितः कृमिवर्धनः ॥ २४ ॥  
 वातघ्नो मधुरो हृद्यो रोचनः शिम्बिसाधितः ॥ २५ ॥  
 कफपित्तहरस्तिक्तो रोचनस्तु विशेषतः ।  
 शुष्कपत्रेण मत्स्यान्नः सर्वेषां परिकीर्तितः ॥ २६ ॥  
 अर्शोघ्नो दीपनो ग्राही रुच्यो मधुरपाकतः ।

कफवातामशूलघ्नस्वार्ङ्गीरौतक्रसाधितः ॥ ३७ ॥  
 संग्राही दीपनो हृद्यो रुच्यो वातानुलोमनः ।  
 कफवातहरः सास्त्रस्तिग्निङ्गीकप्रसाधितः ॥ २८ ॥  
 कफपित्तहरो रुच्यः स्वादुक्लहातकोपनः ।  
 विपाके दर्जरः प्रोक्तो राजिका परिसाधितः ॥ २९ ॥  
 अम्लः सुमधुरो हृद्यो रोचनश्चाग्निवर्धनः ।  
 वातानुलोमनश्चैव मत्स्यशुक्रेण साधितः ॥ ३० ॥  
 मधुरो दर्जरः प्रोक्तो मत्स्यः कूष्माण्डशुण्ठकैः ।  
 गुर्वी विपाके मधुरा वटिका वा कृता स्मृता ॥ ३१ ॥  
 वातश्लेष्महरो हृद्यो बलकृत्पित्तकारकः ।  
 क्षये क्षीणे मद्यपाने त्रिषु मत्स्यः सदा हितः ॥ ३२ ॥  
 संग्राही दीपनो हृद्यः शूलघ्नो रक्तनाशनः ।  
 वातघ्नो मधुरः प्रोक्तो मत्स्यः कञ्चटसाधितः ॥ ३३ ॥  
 कपायो मधुरो हृद्यः पित्तघ्नो रोचनस्तथा ।  
 दीपनो वातहा ग्राही हृद्यः कञ्चटघण्टिकः ॥ ३४ ॥  
 शूलघ्नो दीपनो हृद्यः कफवातामनाशनः ।  
 संग्राही च विशेषेण पाठापत्रेण साधितः ॥ ३५ ॥  
 संग्राही दीपनो हृद्यः कासमर्दकसाधितः ।  
 कफपित्तहरो हृद्यो मूलिकाशण्टिसाधितः ॥ ३६ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः समन्वयघ्ननगुणाधिकारः समाप्तः ।

### अथ द्रवद्रव्याधिकारमाह ।

तन्नादी तीक्ष्णममाह ।

पानादिष्वव्यक्तरसं सुशीतं तर्षनाशनम् ।

अच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥ १ ॥

नादेयं वातलं रूचं दीपनं लघुलेखनम् ।  
नदेऽभिष्यन्दि मधुरं सान्द्रं गुरुकफावहम् ॥ २ ॥  
ट्षणाघ्नं दीपनं हृद्यं कषायं मधुरं गुरु ।  
ताड़ागं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च ॥ ३ ॥  
वातश्लेष्महरं वाप्यं सक्षारं कटुपित्तलम् ॥ ४ ॥  
चौड्यमग्निकरं रूचं मधुरं कफपित्तकृत् ।  
कफघ्नं दीपनं हृद्यं लघु प्रस्रवणोद्भवम् ॥ ५ ॥  
सक्षारं पित्तलं कौषं श्लेष्मघ्नं वज्रिदीपनम् ।  
मधुरं पित्तशमनमविदाह्वीद्भिदं मतम् ॥  
वैकिरं लघु सक्षारं कफघ्नं वज्रिदीपनम् ॥ ६ ॥  
कैदारं मधुरं प्रोक्ता विपाके गुरु दोषलम् ।  
तद्वत्पाखलमुद्दिष्टं विशेषाद्दोषलन्तु तत् ॥ ७ ॥  
सामुद्रमुदकं क्लिष्टं लवणं सर्वदोषकृत् ।  
अनेकदोषमानूपं वार्थ्यभिष्यन्दि गर्हितम् ॥ ८ ॥  
परिदोषैरसंयुक्तान्निरवद्यं तु जाङ्गलम् ।  
पाके विदाहि ट्षणाघ्नं प्रशस्तं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ ९ ॥  
दीपनं स्वादु शीतञ्च तोयं साधारणं लघु ॥ १० ॥  
नद्यः शौत्रवहा लघ्व्यः प्रोक्ता यास्वामलोदकाः ।  
गुव्यः शैबालसंस्कृताः कलुषा मन्दगाश्च याः ॥ ११ ॥  
प्रायेण नद्यो मरुषु सुतिक्तलवणान्विताः ।  
लघ्व्यः सुमधुराश्चैव पीरुषियावलीहिताः ॥ १२ ॥  
दिवाकंकिरणैर्जृष्टं जुष्टमिन्दुकरैर्निशि ।  
अरूक्षमनभिष्यन्दि तत्तुल्यं गगनाम्बुना ॥ १३ ॥  
गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत् सुभाजने ।  
बल्यं रसायनं नेत्रं पात्रापेक्षि ततःपरम् ॥ १४ ॥  
मूर्च्छापित्तासदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।

क्लमभ्रमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥  
 ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमभ्रः प्रशस्यते ॥ १५ ॥  
 पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ।  
 आधाने स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धौ नवज्वरे ॥  
 ह्रिक्कायां स्नेहपीते च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥ १६ ॥  
 कफमेदोऽनिलघ्नञ्च दीपनं वस्तिशोधनम् ।  
 कामश्वासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं निशि ॥ १७ ॥  
 अरोचके प्रतिश्याये प्रमेहे श्वयथौ क्षये ।  
 मन्देऽग्नावुदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा ॥  
 व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥ १८ ॥  
 चन्द्रकान्तमणिः सृष्टः शुभ्रैश्चन्द्रांशुभिर्निशि ।  
 यन्मुञ्चेन्निर्मलं वारि तद्विद्यादसृतोपमम् ॥ १९ ॥  
 स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं वस्तिशोधनम् ।  
 वृथं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेलोदकं गुरु ॥ २० ॥

इति तीर्थवर्ग

अथ क्षीरवर्गमाह ।

अल्पाभिष्यन्दि गोक्षीरं गुरु स्निग्धं रसायनम् ।  
 रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥ २१ ॥  
 अल्पास्वूपानव्यायाम कटुतिक्ताऽशनैर्लघु ।  
 आजं शोषज्वरश्वास रक्तपित्तातिसारनुत् ॥ २२ ॥  
 महिषोणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।  
 स्नेहादूनमनिद्राणामत्यग्नीनाञ्च तद्धितम् ॥ २३ ॥  
 रूक्षोष्णमीषल्लवणमौष्टं सन्दौपनं लघु ।  
 शस्तं वातकफानाह क्लमिशोथोदरार्शसाम् ॥ २४ ॥  
 नारोणां मधुरं क्षीरं कषायानुरमं हिमम् ।  
 नस्यास्योतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ॥ २५ ॥

कषायतिक्तानुरसं कासशोथज्वरापहम् ।  
 श्रीरभ्रं मधुरं स्निग्धं मुष्णं पित्तकफापहम् ॥ २६ ॥  
 पयोऽभिष्यन्दि गुर्वाभं प्रायशः परिकीर्तितम् ।  
 तदेवोष्णं लघुतरं तदभिष्यन्दि चाशृतम् ॥ २७ ॥  
 वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यभामं तद्वि गुणोत्तरम् ।  
 धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ॥ २८ ॥  
 अग्निष्टग्न्धमस्तश्च विवर्णं विरसश्च तत् ।  
 वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यश्च पर्युषितं भवेत् ॥ २९ ॥

इति क्षीरवर्गः ।

अथ दधिवर्गमाह ।

स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ।  
 वातापहं पवित्रश्च गव्यं दधि रुचिप्रदम् ॥ ३० ॥  
 दध्याजं कफवातघ्नं लघु पाके क्षयापहम् ।  
 दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेश्च दीपनम् ॥ ३१ ॥  
 विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।  
 बलासवर्द्धनं स्निग्धं विशेषाद्दधि माहिषम् ॥ ३२ ॥  
 विपाके कटु सत्तारमल्लं भेद्यौष्टिकं दधि ।  
 वातमर्शांसि कुष्ठानि क्लमीन् हृत्क्युदराणि च ॥ ३३ ॥  
 चक्षुष्यमग्निदोषघ्नं दधि नार्यं गुणोत्तरम् ।  
 लघु पाके बलासघ्नं वीर्योष्णं पक्लिनाशनम् ॥ ३४ ॥  
 रसे पाके च मधुरं कषायं वातपित्तनुत् ।  
 कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नाश्चाविकं दधि ॥ ३५ ॥  
 पीनसे चातिसारे च शीतकै विषमज्वरे ।  
 अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥ ३६ ॥  
 शरद्व्रीषवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।  
 हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥ ३७ ॥

वातघ्नं कफक्षत् स्निग्धं वृंहणं वातपित्तक्षत् ।  
 कुर्याद्भक्ताभिलाषञ्च दधि यत् सुपरिस्तुतम् ॥ ३८ ॥  
 शृतक्षीरात्तु यत् जातं गुणवद्दधि तत् स्मृतम् ।  
 वातपित्तहरं वृष्यं धात्वग्निबलवर्द्धनम् ॥ ३९ ॥  
 दध्नः सरो गुरुवृष्यो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।  
 वक्त्रेर्विवर्द्धनश्चापि कफशकृद्विवर्द्धनः ॥ ४० ॥  
 दधित्वमारं रूक्षन्तु ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ।  
 दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ॥ ४१ ॥  
 दृणाक्लमहरं मस्तु लघुस्त्रीतो विशोधनम् ॥ ४२ ॥

इति दधिवर्गः ।

अथ तक्रवर्गमाह ।

ग्रहणीदोषशीफार्शी ग्रहातीमारगुल्मनुत् ।  
 त्रिदोषशमनं तक्रमुद्धृतस्त्रेहमादिशेत् ॥ ४३ ॥  
 शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्प्रेषामयेषु च ।  
 मार्गावरोधे दुष्टे च वायी तक्रं प्रशस्यते ॥ ४४ ॥  
 वातेऽन्नं मैत्र्यवोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम् ।  
 पिवेत्तक्रं कफे वापि व्योषन्नारममायुतम् ॥ ४५ ॥  
 न तु तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले ।  
 न मूर्च्छाभ्रमटाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥ ४६ ॥  
 ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्जगा तक्रकूर्चिका ।  
 गुरुः किलाटोऽनिलहा पंस्वनिद्राबलप्रदः ॥ ४७ ॥  
 मधुरो वृंहणो वृष्यो तद्वत्प्योषमोरटी ॥ ४८ ॥

इति तक्रवर्गः ।

अथ नवनीतवर्गमाह ।

नवनीतं नवं ग्राहि हृद्यं रोचनदीपनम् ।  
 क्षयार्च्यर्दितप्लीह ग्रहण्यर्शा विकारनुत् ॥ ४९ ॥

क्षीरोद्भवं हिमं ग्राहि रक्तपित्ताक्षीरोगनुत् ।  
 स्मृतिवुष्टग्निशक्रौजः कफमेदो विशोधनम् ॥ ५० ॥  
 विपाके मधुरं सर्पिर्वातपित्तविकारनुत् ।  
 गव्यं मेध्यञ्च चक्षुष्यं तत्संस्काराक्षिदोषनुत् ॥ ५१ ॥  
 अयस्मारगरोन्माद मूर्च्छाघ्नमनवं घृतम् ।  
 अजावौनान्तु सर्पीषि विद्यात् स्वक्षीरवद्गुणैः ॥ ५२ ॥

इति घृतवर्गः ।

अथ तैलवर्गमाह ।

क्लिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्ट मथितक्षतपिञ्जिते ।  
 भग्नस्फुटितविद्वाग्निदग्धविस्त्रिष्टदारिते ॥ ५३ ॥  
 तथाभिहतनिर्भग्ने सृगव्याघ्रादिभिः क्षते ।  
 मेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥ ५४ ॥  
 तद्वहस्तिषु पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।  
 अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ ५५ ॥  
 क्लमिन्नं सार्षपं तैलं कण्डूकुष्ठापहं लघु ।  
 कफमेदोऽनिलहरं लेखनं कटुदीपनम् ॥ ५६ ॥  
 विपाके कटुकं तैलं कौमुधं सर्वदोषहृत् ।  
 क्षीमं तैलमचक्षुष्यं पित्तकृदातनाशनम् ॥ ५७ ॥  
 फलोद्भवानि तैलानि यान्यनुक्तानि तानि च ।  
 गुणात्कर्म च विज्ञाय फलैस्तान्यपि निर्दिशेत् ॥ ५८ ॥  
 यावन्तः स्थावराः स्नेहाः समासात्यरिकीर्तिताः ।  
 सर्वे तैलगुणा ज्ञेयाः सर्वे चानिलनाशनाः ॥ ५९ ॥

इति तैलवर्गः ।

अथ मधुवर्गमाह ।

त्रिदोषघ्नं मधु प्रोक्तं मेध्यं शंसन्ति वातलम् ।  
 हिक्काश्वासक्लमिच्छर्दि मेहदृष्ट्या विषापहम् ॥ ६० ॥



मेदः स्थौल्यापहं ग्राहि पुराणमतिलेखनम् ।  
दोषत्रयहरं पक्वमाममन्त्रश्च दोषलम् ॥ ६१ ॥

इति मधुवर्गः ।

अथेक्षुवर्गमाह ।

इक्षुवो रक्तपित्तघ्ना बल्या वृथाः कफप्रदाः ।  
स्वादुपाकरसाः स्निग्धाः गुरवो मूत्रलाहिमाः ॥ ६२ ॥  
अविदाही कफकरो वातपित्तनिवर्हणः ।  
वक्त्रप्रच्छादनो हृद्यो दन्तनिष्पीडितो रसः ॥ ६३ ॥  
गुरुर्विदाही विष्टम्भी यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तितः ॥ ६४ ॥  
मूलाग्रजस्तु जग्धादिपीडनाम्बलसङ्करात् ।  
किञ्चित्कालविधृत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः ॥ ६५ ॥  
फाणितं गुर्वभिथन्दि बलकम्बूत्रशोधनम् ।  
नातिश्लेष्मकरः स्निग्धः सृष्टमूत्रशकृद्गुडः ॥ ६६ ॥  
पित्तघ्नो मधुरः स्निग्धो वातहासृक्प्रसादनः ।  
स पुराणोऽधिकगुणो गुडः पथ्यतमो मतः ॥ ६७ ॥  
खण्डं वृथं सरं स्निग्धं स्वादसृक् पित्तवातजित् ।  
वातपित्तप्रशमनी रक्तपित्तहरी सिता ।  
कृदगतीसारहृष्योक्ताङ्गादिनी मधुशर्करा ॥ ६८ ॥

इतीक्षुवर्गः ।

अथ मद्यवर्गमाह ।

सर्वम्पित्तकरं मद्यमन्त्रं रोचनदीपनम् ।  
भेदनं कफवातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनम् ॥ ६९ ॥  
काशार्थं ग्रहण्यैरोग मूत्राघातानिलापहा ।  
स्नान्यरक्तक्षयहिता सुरा दीपनवृद्धणी ॥ ७० ॥  
रक्तपित्तकरास्तीक्ष्णाः सुक्तसीवीरजातयः ।

पित्तदाहनुदो वाग्ने स्थिताः शीतकराः स्मृताः ॥ ७१ ॥

इति मद्यवर्गः ।

अथ सूत्रवर्गमाह ।

गोमूत्रं कटु, तीक्ष्णोष्णं सञ्चारत्वाच्च वातलम् ।

लघुन्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥ ७२ ॥

शुलगुल्मीदरानाहविरेकाख्यापनादिषु ।

मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥ ७३ ॥

हृत्सासोदरगुल्मेषु कुष्ठमेहविशद्विषु ।

आनाहशोथाम्नीलासु पाण्डुरोगेषु माह्विषम् ॥ ७४ ॥

कासश्वासापहं शोथकाम्बलापाण्डुरोगनुत् ।

कटुतिक्तान्वितं छाग भौषण्यारुतकोपनम् ॥ ७५ ॥

प्लीहोदरहरं श्वासशोथवर्धोपहे हितम् ।

सञ्चारतिक्तकटकमुष्णं वातक्षमाविकम् ॥ ७६ ॥

दीपनं कटु तीक्ष्णोष्णं वातरतोविकारनुत् ।

आश्वं कफहरं रुचं क्षमिदद्गुविनाशनम् ॥ ७७ ॥

सतिक्तलवणं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनम् ।

तीक्ष्णं क्षारे किलासे च नागमूत्रं प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥

गररतोविकारघ्नं तीक्ष्णं अठरोगनुत् ।

दीपनं गर्दभं मूत्रं क्षमिवातकफापहम् ॥ ७९ ॥

शोथकुष्ठोदरोन्माद मारुतक्षमिनाशनम् ।

अर्थोन्नं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम् ॥ ८० ॥

इति सूत्रवर्गः ।

इति वङ्गशेखरविरचितः द्रवद्रव्याधिकारः समाप्तः ।

## अथारिष्टाधिकारमाह ।

फलाग्निजलवृष्टीनां पुष्पधूमाब्जुदा यथा ।  
 ख्यापयन्ति भविष्यत्वं तथारिष्टानि पञ्चताम् ॥ १ ॥  
 तानि सौक्ष्म्याद्यमादाद्वा तथैवाशु व्यतिक्रमात् ।  
 अज्ञानाच्च न गृह्यन्ते सुमूर्धोर्न त्वसम्भवात् ॥ २ ॥  
 न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते ।  
 मरणञ्चापि तत्रास्ति यत्वारिष्टं पुरःसरम् ॥ ३ ॥  
 ध्रुवं त्वरिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः ।  
 रसायनपरैर्जाप्यं तत्परैर्वा निवार्यते ॥ ४ ॥  
 असिद्धिं प्राप्नुयाल्लोके प्रतिकुर्वन् गतायुषः ।  
 तन्माद्यत्ने नारिष्टानि लक्ष्येत् कुशलो भिषक् ॥ ५ ॥  
 वैद्यारिष्टानि सिद्धार्थं भविष्यं मरणं स्फुटम् ।  
 कथयन्त्यातुरगतं शुभञ्चाशुभमेव च ॥ ६ ॥  
 नक्षत्रोद्भवपीडा च यथाकालं विपच्यते ।  
 ग्रहिरिष्टपाकन्तु तथा ब्रुवते बहवो जनाः ॥ ७ ॥

अथ द्रुतलक्षणमाह ।

द्रुतस्य गच्छतो वैद्य मानेतुं रोगिणः क्लृते ।  
 प्रदीप्तं शोभनं प्रोक्तं सौम्यं न शक्नुनं शुभम् ॥ ८ ॥  
 उत्तमस्यापि नीचोऽपि नीचस्वाप्युत्तमो जनः ।  
 नरो विक्रतवेपथु न द्रुतः शुभशूचकः ॥ ९ ॥  
 पाषण्डाश्रमवर्णानां सवर्णः कर्मसिद्धये ।  
 त एव विपरीताः स्युर्द्रुताः कर्मविपत्तये ॥ १० ॥  
 नपुंसकः स्त्रीबहवोऽनेककार्य्याभिसूचकाः ।  
 पाशदण्डायुधधराः पाण्डुरेतरवाससः ॥ ११ ॥  
 आर्द्रजीर्णापसव्यैकमलिनोद्भूतवाससः ।

रूक्षनिष्ठुरवत्तारस्त्वमङ्गल्याभिधायिनः ॥ १२ ॥  
 न्यूनाधिकाङ्गा उद्विग्ना विकला रौद्ररूपिणः ।  
 छिन्दन्तस्तृणकाष्ठानि सृशन्तो नासिकास्तनम् ॥ १३ ॥  
 वस्त्रान्तागामिकाकेशनखरोमदशासृशः ।  
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ १४ ॥  
 कपालोपलभस्मास्त्रि तुषाङ्गारकराश्च ये ।  
 विलिङ्गन्तो मर्ही केचिन्मुञ्चतो लोष्ट्रभेदिनः ॥ १५ ॥  
 तेलकर्दमदिग्धाङ्गा रक्तस्रगनुलेपनाः ।  
 फलं पक्वमसारं वा गृह्णीत्वान्यच्च तद्विधम् ॥ १६ ॥  
 नखैर्नखान्तरं वापि करेण चरणी तथा ।  
 काष्ठोपानञ्चर्महस्ता विकृता व्याधिपीडिताः ॥ १७ ॥  
 वामाचारा हृदन्तो वा श्वासिनो विकृतेक्षणाः ।  
 यास्यां दिशि प्राञ्जलयो विषमैकपदस्थिताः ॥ १८ ॥  
 टैन्धमाङ्गुल्यचिह्नानि दधतश्चापरात्यपि ।  
 दक्षिणाभिमुखं देशे मलिनं क्रूरकर्मणि ॥ १९ ॥  
 ज्वालयन्तं पठन्तं वा क्षुरकर्मणि चोद्यतम् ।  
 भूमौ शयानं नग्नं वा वेगोत्सर्गेषु वा शुचिम् ॥ २० ॥  
 प्रकोर्णकेशमभ्यक्तं क्लिप्तं क्लान्तमथापि वा ।  
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ २१ ॥  
 पित्रे च ऋतुकार्ये वा तथा चोत्पातदर्शने ।  
 मध्याह्ने चाहिरात्रे च सम्ययोः कृत्तिकासु च ॥ २२ ॥  
 आर्द्राश्लेषामघामूलपूर्वासु भरणीषु च ।  
 चतुर्थ्याञ्च नवम्याञ्च षष्ठ्यां सन्धिदिनेषु च ॥  
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ २३ ॥  
 खिन्नाभितप्ता मध्याह्ने ज्वलनस्य समीपतः ।  
 गर्हिताः पित्तरोगेषु दूता वैद्यमुपागताः ॥ २४ ॥

ते वातकफरोगेषु कर्मसिद्धिकरा मताः ।  
 रक्तपित्तातिसारेषु प्रमेहेषु विशेषतः ॥  
 पूजिता गलरोगे च वैद्यं दूता उपागताः ॥ २५ ॥  
 शूलवासो गौरशुचि श्यामा वा प्रियदर्शनाः ।  
 स्वस्यां जाती स्वगोत्रे वा दूताः कार्यकराः स्मृताः ॥ २६ ॥  
 अथङ्गाः पटवो दूताः शुभ्रलेपाम्बरस्रजः ।  
 हृषवाजिसमारूढाश्चारुचेष्टाः सुजातयः ॥ २७ ॥  
 भिषजः समये प्राप्ताः सजौवदिशमाश्रिताः ।  
 जनसंख्याः प्रशस्ताः स्याद् रोगिणः सुखहेतवः ॥ २८ ॥  
 यस्यां प्राणानिलो वाति सा नाडी जीवसंयुता ।  
 टिग्धिभागीऽपि तस्यायुः सजीवः स निगद्यते ॥ २९ ॥  
 स्वस्थं प्रासृष्टमासीनं समे देशे शुचौ शुचिम् ।  
 उपमर्पन्ति ये वैद्यं ते च कार्यकराः स्मृताः ॥ ३० ॥

इति द्रुतलक्षणानि ।

अथ ब्रह्मलक्षणमाह ।

वैद्यस्य गच्छतः कर्तुं चिकित्सां रोगिणी भवेत् ।  
 सिद्धिदं शकुनं सौम्यं दीप्तं नैव प्रशस्यते ॥ ३१ ॥  
 मांभोटकुम्भातपत्रविप्रवारणगोहृषाः ।  
 शूलवर्णाश्च पून्यन्ते प्रस्थाने दर्शनं गताः ॥ ३२ ॥  
 स्त्रीपुत्रिणी सवत्सा गौर्वर्धमानाः खलङ्कृताः ।  
 कन्या मत्स्याः फलं चामं स्वस्तिकी मोदका दधि ॥ ३३ ॥  
 हिरण्याक्षतदूर्वाश्च रत्नानि सुमनो नृपः ।  
 अप्रशान्तोऽनलो वाजी चाधो हंसः शिखी तथा ॥ ३४ ॥  
 भवन्ति दर्शनादेव भिषजः कार्यसिद्धिदा ।  
 ब्रह्मदुन्दुभिनिर्घोषः शङ्खवेणुरथस्वनाः ॥ ३५ ॥  
 सिंहगोहृषनादोऽयम्होषितं गजहृदितम् ।

शस्त्रं हंसरुतं नृणां वाचस्य हृदयप्रियाः ॥ ३६ ॥

पत्रपुष्पफलोपेताः सञ्जीरा नीरुजो द्रुमाः ।

आश्रिता वा नभो वेश्म ध्वजतोरणवेदिकाः ॥ ३७ ॥

दिक्षु शान्तासु वक्त्रारो मधुरं पृष्ठतोऽनुगाः ।

वामा वा दक्षिणा वापि शकुनाः कर्मसिद्धये ॥ ३८ ॥

दक्षिणाहामगगनं प्रशस्त्रं श्वशृगालयोः ।

भासकौशिकयोश्चैवं नोभयं शशमर्षयोः ॥ ३९ ॥

दर्शनं वा रुतं वापि न गोधाकुकलासयोः ।

ग्रन्थर्वदादिषु सदा छेदशब्दः प्रशस्यते ॥ ४० ॥

विद्रध्युदरगुल्फेषु भेदशब्दस्तथैव च ।

रक्तपित्तातिसारेषु रुद्धशब्दश्च पूजितः ॥ ४१ ॥

दीर्घनस्यञ्च वैद्यस्य यात्रायां नैव पूजितम् ।

वैद्यासनावसादोवा आतुरो वाप्यधोमुखः ॥ ४२ ॥

वैद्यसम्भाषणाङ्गानि कुड्यमास्तरणानि च ।

प्रमृज्याद्वा धुनीयाद्वा कंठी पृष्ठं शिरस्स्थी ॥ ४३ ॥

हस्तं चाकथ्य वैद्यस्य न्यसेच्छिरसि चौरसि ।

न स सिद्धयति वैद्यो वा गृहे यस्य न पूज्यते ॥ ४४ ॥

वैद्यं यश्चोन्मुखं पृच्छेत्पाणिं वा स्वाङ्गमातुरः ।

भूयः संपूज्यते यस्य गृहे वैद्यः स सिद्धयति ॥ ४५ ॥

शुभं शुभेषु दूतादिष्वशुभं ह्यशुभेषु च ।

आतुरस्य भुवं तस्माद् दूतादींस्तत्रयेद्भिषक् ॥ ४६ ॥

इति शकुनसम्भाषानि ।

अथ दुःस्वप्नानाह ।

स्वप्नाध्यायं प्रवक्ष्यामि मरणाय शुभाय च ।

पश्यन्ति सुहृदो यांस्तु स्वप्नान् स्वयमथापि वा ॥ ४७ ॥

सोहाभ्यक्तशरीरस्तु करभव्यालगर्दभैः ।

मार्जारकपिशार्दूल शृगालैर्नारकेण च ॥ ४८ ॥  
 तरस्वीहासृगाभ्याश्च भङ्गुकेन शुनापि वा ।  
 वराहैर्महिषैर्वापि यो यायादक्षिणामुखः ॥ ४९ ॥  
 कृष्णा रक्ताम्बरधरा हसन्ती रक्तमूर्धजा ।  
 यं चाकर्षति बद्धा स्त्री नृत्यन्ती दक्षिणामुखम् ॥ ५० ॥  
 अन्यावसायिभिर्यो वा कृष्यते दक्षिणामुखः ।  
 परिष्वजेयुर्यं वापि प्रेताः प्रव्रजितास्तथा ॥ ५१ ॥  
 आप्रायते यश्च मुहुः श्वापदैर्विकृताननैः ।  
 पिबेन्मधु च तैलं वा यो वा पङ्केऽवसीदति ॥ ५२ ॥  
 पङ्कप्रलिप्तगात्रो वा नृत्येद्वापि हसेत्तथा ।  
 निरम्बरश्च यो रक्तां शिरसा धारयेत् स्रजम् ॥ ५३ ॥  
 यस्य वंशीनलो वापि तालो वोरसि जायते ।  
 यं मत्स्यादिर्गसेत् यो वा नीरेऽम्नौ वा विलीयते ॥ ५४ ॥  
 उच्चादधः पतेद्यस्तु श्वापदैर्वा निहन्यते ।  
 ह्रियते स्रोतभा यो वा यो वा मोहमवाप्नुयात् ॥ ५५ ॥  
 पराजीयेत बध्येत काकाद्यैर्वाभिभूयते ।  
 पतनं तारकादीनां प्रणाशं दीपचक्षुषोः ॥ ५६ ॥  
 यः पश्येद्देवतानां वा प्रकम्पमवनेस्तथा ।  
 यस्य हृदिविरंको वा दशनाः प्रपतन्ति वा ॥ ५७ ॥  
 शाल्मलीं किंशुकं यूषं वल्मीकं पारिभद्रकम् ।  
 पुष्पाब्जं कोविदारं वा चितां वा योऽधिरोहति ॥ ५८ ॥  
 कर्पासतैलपिष्ट्याक लोहानि लवणं तिलान् ।  
 लभेताश्राति वा पक्वं मांसं यश्च पिबेत्पुराम् ॥ ५९ ॥  
 यः स्वप्नेषु नरः पश्येत् रक्तकृष्णाम्बराहतान् ।  
 कृष्णांश्च विकृतान्ब्रह्मान्दण्डपाशधरानपि ॥ ६० ॥  
 कुर्वतो भर्त्सनं त्रासं दक्षिणाशं समाश्रितान् ।

म स्वस्थो लभते रोगं व्याधितो मृत्युमृच्छति ॥ ६१ ॥  
यथास्वं प्रकृतिं स्वप्नो विस्मृतो विहितस्तथा ।  
चिन्ताकृतो दिवा दृष्टो भवन्त्यफलदास्तु ते ॥ ६२ ॥  
ज्वरितानां श्रुता सख्यं शोषिणां कपिभिस्तथा ।  
उन्मादे राक्षसैः प्रैतै रपस्मारे प्रवर्त्तनम् ॥ ६३ ॥  
मेहातिसारिणां तोयपानं स्नेहस्य कुष्ठिनाम् ।  
गुल्मेषु स्थावरोत्पत्तिः कोष्ठे मूर्ध्नि शिरोरुजि ॥ ६४ ॥  
पिपासा श्वासयोश्छर्द्यां शष्कुल्याश्चैव भक्षणम् ।  
हरिद्राभक्षणं वापि यद्भवेत्पाण्डुरोगिणः ॥  
रक्तपित्ती पिबेद्यस्तु शोणितं स विनश्यति ॥ ६५ ॥  
क्रव्यादाक्रमणं श्मशानगमनं पातस्तथोच्चादधो-  
रक्तस्रग्वसनं विवाहकलहौ क्षीरं विरेको वमिः ।  
बन्धं लीहकपर्दलाभनटनं पङ्काशसोर्मस्जनं  
दन्ताक्षिग्रहपादचर्मपतनं स्वप्ने गदादिप्रदम् ॥ ६६ ॥  
स्वप्नानेवं विधान् दृष्ट्वा प्रातरुत्थाय यत्नवान् ।  
दद्यान्माषांस्तिलांश्लौहं विप्रेभ्यः काञ्चनं तथा ॥ ६७ ॥  
जपेद्वापि शुभान्मन्त्रान् गायत्रीन्त्रिपदीं तथा ।  
दृष्ट्वा तु प्रथमे यामे स्वप्नान्ध्यायेत्युनः शुभम् ॥ ६८ ॥  
जपेद्दान्यतमं वेदं ब्रह्मचारी समाहितः ।  
नचाऽऽचक्षीत कस्मैचिद् दृष्ट्वा स्वप्नमशोभनम् ॥ ६९ ॥  
देवतायतने चैव वसेद्रात्रिद्वयं तथा ।  
विप्रांश्च पूजयेन्नित्यं दुःस्वप्नात्परिमुच्यते ॥ ७० ॥  
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रशस्तस्वप्नदर्शनम् ।  
देवान् द्विजान् गोहृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ॥ ७१ ॥  
समिद्धमग्निं साधूंश्च निर्मलानि जलानि च ।  
पश्येत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७२ ॥



युद्धे चात्मजयं दृष्ट्वा नरः सुखमवाप्नुयात् ।  
 तुरगो वृश्चिको मृङ्गो मच्चिकाश्च जलौकसः ॥  
 स्वप्ने दशन्ति यं तस्य धनारोग्ये विनिर्दिशेत् ॥ ७३ ॥  
 मांसं मद्यं स्रजः श्वेत वासांसि च फलानि ।  
 लभेत् कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७४ ॥  
 वीणाद्यादर्शसुश्वेतवसनातपवारणम् ।  
 गुर्वङ्गणादिभोगो यः सोऽर्थदो गदनाशनः ॥ ७५ ॥  
 विषस्यापक्वमांसस्य गवादीनां विशेषतः ।  
 भक्षणं विड्डिलेषश्च रोदनं मरणं निजम् ॥  
 दृष्ट्वा जागरणं कुर्यादर्थलाभाय रोमहृत् ॥ ७६ ॥  
 नदीनदसमुद्राश्च क्षुभितान् कलुषोदकान् ।  
 तरेत् कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७७ ॥  
 वृषाश्वगजसौधाय नौ शैलार्द्रवनस्पतीन् ।  
 आरोहेद्भ्रूयलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७८ ॥  
 इत्यादिकान् शुभान् स्वप्नान् दृष्ट्वा फलसमृद्धये ।  
 स्तुत्वा देवान् द्विजातिभ्यो दद्यात् स्वर्णं च भोजनम् ॥ ७९ ॥  
 भूयो दृष्टश्रुतध्याताऽनुभूतेष्टैकगोचराः ।  
 स्वप्नो निरर्थकाजीर्णाच्छिष्टभावादिसम्भवः ॥ ८० ॥

इति स्वप्नप्रकरणम् ।

अथ वाक्प्रज्ञानम् ।

अकस्माच्छीलविकृतिरकस्माद्गुरुत्तमम् ।  
 अकस्मादिन्द्रियोत्पत्तिः सन्निपाताग्रलक्षणम् ॥ ८१ ॥  
 शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् ।  
 तदरिष्टं समासेन व्यासतश्च निबोध मे ॥ ८२ ॥  
 व्यञ्जनानि सुतो विद्या बुद्धिर्मेदो धनं यशः ।  
 स्रज्ये वयसि यस्यैतत् न स जीवेच्चिरन्तरः ॥ ८३ ॥

भक्तिः शीलं स्मृतिस्थागो मेधाबलमनुत्तमम् ।  
 भजन्ति वा निवर्तन्ते षड्भिर्मासैर्मरिष्यतः ॥ ८४ ॥  
 शृणोति विविधान् शब्दान् यो दिव्यानसतो बह्वन् ।  
 समुद्रपुरमेघानामसम्पत्तौ च निष्ठुरान् ॥ ८५ ॥  
 तान् स्वरान्नावगृह्णीते गृह्णीते चान्यशब्दवत् ।  
 श्याम्यारण्यस्वनांश्चापि विपरीतान् शृणोति च ॥ ८६ ॥  
 द्विषच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्देषु कुप्यति ।  
 यथाकस्मान्न शृणुते स गतायुरिति स्मृतः ॥ ८७ ॥  
 यस्तूष्णसमये शीतं मुष्णं जानाति शीतके ।  
 सञ्जातशीतपिटको यश्च दाहे न पीष्यते ॥  
 दाहार्त्तो यश्च रोमाञ्ची पञ्चत्वं तस्य निश्चितम् ॥ ८८ ॥  
 उष्णगात्रोऽतिमात्रश्च यश्च शीतंन वेपते ।  
 प्रहारं नाभिजानाति स याथायममन्दिरम् ॥ ८९ ॥  
 पांशुनेवावकीर्णानि यस्तु गात्राणि मन्यते ।  
 नानावर्णाश्च रात्र्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि ॥ ९० ॥  
 स्नानानुलिप्तं यं वापि सेवन्ते नीलमल्लिकाः ।  
 सुगन्धिर्वाति चाकस्मान्तं ब्रुवन्ति गतायुषम् ॥ ९१ ॥  
 सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धं सुरभिं तथा ।  
 विपरीते न गृह्णाति भावान्यस्योपसेवितान् ॥ ९२ ॥  
 क्रमोपयुक्ताश्च रसा यस्य दोषाभिहृद्ये ।  
 यस्य दोषाग्निसात्म्यश्च कुर्युर्मिथ्योपयोजिताः ॥  
 यो वा रसाच्च संवेत्ति तं वदन्ति गतायुषम् ॥ ९३ ॥  
 शृणोत्या पीडिते कर्णे न यो धुकधुकध्वनिम् ।  
 यो वा गन्धं न गृह्णाति शान्तदीपस्य मानवः ॥ ९४ ॥  
 दिवाण्योतीषि यश्चापि ज्वलितानीव पश्यति ।  
 चन्द्रं सूर्यमिवाचष्टे सूर्यं वा चन्द्रवर्चसम् ॥ ९५ ॥

अमेघोपप्लवे चापि शक्रवापतडिदुग्णान् ।  
 तडिहन्तो मितान् वापि निर्मले गगने घनात् ॥ ८६ ॥  
 विमानयानप्राणाद्वैर्यञ्च सङ्कुलमम्बरम् ।  
 यसानिलं मूर्त्तिघनं सन्तरिक्षे च पश्यति ॥ ८७ ॥  
 उष्णशीतादिक्लान् भावान् कालावस्थादिशस्तथा ।  
 विपरीते न गृह्णाति भावानभ्याञ्च यो नरः ॥ ८८ ॥  
 धूमनोहारवासोभिवाहृतास्त्रिमेदिनीम् ।  
 प्रदोषमिव चाकाशं यो वाङ्गतमिवाश्रमि ॥  
 भूमिमष्टादशाकारां रिक्षाभिर्यञ्च पश्यति ॥ ८९ ॥  
 अरुन्धतीं ध्रुवस्यैव विष्णोरपि पदत्रयम् ।  
 न पश्येत् स गतायुः स्वास्तुर्यन्मातृमण्डलम् ॥ ९० ॥  
 रमन्नारुन्धती ज्ञेया प्राणायामं च ध्रुवं विदुः ।  
 भ्रुवोर्मध्यं पदं विष्णोस्तारकामातृमण्डलम् ॥ ९१ ॥  
 ज्योत्स्नादर्शीणातोयेषु क्रायां यस्य न पश्यति ।  
 पश्यत्येकाङ्गहीनां वा विक्लतां बान्यसत्वजाम् ॥ ९२ ॥  
 श्वकाककङ्कशृङ्गाणां प्रेतानां यत्तरत्तसाम् ।  
 पिशाचोरगनागानां भूतानां विक्लतामपि ॥ ९३ ॥  
 ङ्गीत्रियौ नश्यतो यस्य बृहिसिंधो स्मृतिस्तथा ।  
 अकस्मात् यं भजन्ते च स परासुरसंशयम् ॥ ९४ ॥  
 यस्याधरौष्ठः पतितः क्षिप्तसौहृत्सयोत्तरः ।  
 उभौ वा जास्ववाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ९५ ॥  
 आरक्ता टशना यस्य श्यावा वाय पलन्ति च ।  
 गृह्णन्प्रतिमा वापि तं गतायुषमादिशेत् ॥ ९६ ॥  
 अकस्माद्दहनं यस्य कुङ्कुमाभं प्रजायते ।  
 अङ्गकम्पो गतिभ्रंशो यदि वा स न जीवति ॥ ९७ ॥  
 पीद्यते कुण्डली यस्य नाभिस्थाहारबन्धना ।

दृश्यते यस्य चाहारः स वर्षेण मृतिं व्रजेत् ॥ १०८ ॥  
 अकस्माद्यः कृशः स्थूलो भवेत् स्थूलोऽथवा कृशः ।  
 प्रकृतिं वा त्यजेच्छीघ्रमष्टमासाम् स जीवति ॥ १०९ ॥  
 कृष्णास्त्रिंशद्वलिमा च जिह्वाशूना च यस्य वै ।  
 कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्दिज्जहात्यसून् ॥ ११० ॥  
 कुटिला स्फुटिता वापि प्रसृप्ता यस्य नामिका ।  
 भग्ना विस्फुरिता वापि स परासुरसंशयम् ॥ १११ ॥  
 केशाः सौमन्तिनो यस्य संक्षिप्ते विनते भ्रुवौ ।  
 लुनन्ति चाक्षिपद्भ्याणि स परासुरसंशयम् ॥ ११२ ॥  
 न धारयति यः शीर्षेणाह्वरत्यश्रमास्यगम् ।  
 नखाङ्गलितयं चापि दन्ताः शुष्यन्ति यस्य च ॥  
 एकाग्रदृष्टिर्मूढात्मा स परासुरसंशयम् ॥ ११३ ॥  
 बलवान् दुर्बलो वापि सम्प्लोहं योऽधिगच्छति ।  
 उल्थाप्यमानो बहुशः स परासुरसंशयम् ॥ ११४ ॥  
 उत्तानः सर्वदा शंते पादौ विकुरुते च यः ।  
 विप्रसारणशीलो वा स परासुरसंशयम् ॥ ११५ ॥  
 शीतपादकरोच्छ्वासश्चोच्छ्वासश्च यो भवेत् ।  
 काकोच्छ्वासश्च यो मर्त्यः स परासुरसंशयम् ॥ ११६ ॥  
 निद्रा न क्षिद्यते यस्य यो वा जागर्ति सर्वदा ।  
 मुह्येद्वा वक्तुकामश्च प्रत्याख्येयः स जामता ॥ ११७ ॥  
 खेभ्यः सरोमकूपेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्तते ।  
 पुरुषस्या विषार्त्तस्य स परासुरसंशयम् ॥ ११८ ॥  
 अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुद्भवः ।  
 पुरुषं हन्ति नारीन्तु गृह्यजो मुखजो हयम् ॥ ११९ ॥  
 अतीसारो ज्वरो हिक्का हृदिः शूलाङ्गमिदनम् ।  
 कासिनः श्वासिनो वापि यस्य तं परिकर्जयेत् ॥ १२० ॥

स्नेहोदाहश्च बलवान् हिक्का म्नासस्तायेव च ।  
 बलवन्तमपि प्राणैर्वियुञ्जीत न संशयः ॥ १२१ ॥  
 श्यावा जिह्वा भवेद्यस्य सर्वश्चाक्षि निमज्जति ।  
 मुखं च जायते पूति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १२२ ॥  
 वक्त्रमापूर्यतेऽसूभ्यः खिद्यते चरणी तथा ।  
 चक्षुश्चाकुलतां याति यमराट् गमिष्यतः ॥ १२३ ॥  
 अतिमात्रं लघूनि स्फुर्गात्राणि गुरुकाणि च ।  
 यस्माकस्मात् स विज्ञेयो गन्ता वै यमशासनम् ॥ १२४ ॥  
 पङ्कमत्स्रवसातैलघृतगन्धाश्च ये नराः ।  
 पूतिगन्धाश्च ये चाति गन्तारस्ते यमालयम् ॥ १२५ ॥  
 ज्वरातिशारशोथाः स्युर्यस्मान्योऽन्यावसादिनः ।  
 प्रक्षीणबलमांसस्य स न शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ १२६ ॥  
 यूकाललाटमायान्ति बलिं नाम्नन्ति वायसाः ।  
 येषां चापि रतिर्नास्ति गतास्ते यममण्डिमम् ॥ १२७ ॥  
 क्षौबस्य यस्य क्षुत्तृणो हृद्यैर्मिर्ष्टैर्हितैस्तथा ।  
 अन्नपानैर्न शान्भ्येते तस्य मृत्युरपस्त्रितः ॥ १२८ ॥  
 प्रवाहिकाशिरः शूलं कोष्ठं शूलश्च दाहणम् ।  
 पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरपस्त्रितः ॥ १२९ ॥  
 निवर्तते महाध्याधिः सहसा यस्य देहिनः ।  
 उत्पद्यते च वा यस्य सहसा स विनश्यन्ति ॥ १३० ॥  
 न चाहारबलं यस्य दृश्यते स विनश्यति ।  
 नासाभङ्गो भवेद्यस्य सप्तरात्रं स जीवति ॥ १३१ ॥  
 चिकित्स्यमानः सम्यक् च विकारो योऽभिवर्द्धते ।  
 प्रक्षीणबलमांसस्य लक्ष्यन्तद्भ्रताशुचः ॥ १३२ ॥  
 यस्माच्छे निर्गते मेदुमुच्छिन्नमथवान्मथा ।  
 अशिरान् ज्ञानज्ञानं मासं भूषिं चिरादपि ॥ १३३ ॥

भ्रामण्डलं न पश्येद्यो मारुजिते नयने नरः ।  
 विह्वलं वायु सम्पश्येत् स गतायुरिति ध्रुवम् ॥ १३४ ॥  
 भ्रुवौ केशाः ससीर्मन्ताः सावर्त्ता अपि मृत्यवे ।  
 कपोतो वायसो गृध्रः काकोलो यस्य मूर्धनि ॥  
 क्रव्यादो वापि लीयन्त घस्मासायुः स उच्यते ॥ १३५ ॥  
 व्याप्यते पांशुवर्षेण काकपक्षैश्च ताद्यते ।  
 स्वप्नेऽपि यो नरस्तस्य मृतिर्मासचतुष्टयात् ॥ १३६ ॥  
 यस्याभिषिक्तमात्रस्य हृदि नीरं प्रशुष्यति ।  
 पितृतोऽपि जलं शोषः स्वाहृशाहं स जीवति ॥ १३७ ॥  
 स्थापयित्वा करं भूमौ निरुन्म्यान्मध्यमाङ्गुलिम् ।  
 प्रहरेण भवेन्नृत्यु र्यद्युत्तिष्ठेदनामिका ॥ १३८ ॥  
 मध्याह्ने विमलेऽम्बरे दिनमणेर्विम्बं जले निर्मले  
 पश्येत्पात्रगते यदा गदयुतः पूर्णस्तदा स्वाच्छुभम् ।  
 हीनं दक्षिणपश्चिमोत्तरपुरोभागेषु मासैः क्रमात्  
 षट्त्रिंशत्कमितैर्दिनैश्च दशभिश्चिद्दं मधुमं दिनात् ॥ १३९ ॥  
 हस्तयोः पादयोश्चापि कनिष्ठायाश्च मन्थयः ।  
 चत्वारो यस्य भिद्यन्ते तुल्यं मासास्त मृत्युभाक् ॥ १४० ॥  
 कपोलमांसविच्छेदो मृत्युः स्वात्पञ्चरात्रतः ।  
 चक्षुर्नासिकयोर्मध्ये स्यन्दाभावेन पञ्चमे ॥ १४१ ॥  
 मृत्युः स्वादथ गात्राणां स्तम्भत्वादेकवासरे ।  
 ललाटस्य त्रिरेखाणां नानुशास्त्रपुरहस्तये ॥ १४२ ॥  
 सप्ताहाभ्युत्थुरङ्गस्य शीततार्क्षस्य चोष्णता ।  
 अकस्माद्दृषणं ह्रिम् पञ्चाभ्युत्थुप्रदं भवेत् ॥ १४३ ॥  
 शीवायाः स्कन्धयोर्नाड्योर्विच्छेदादपि पञ्चतः ।  
 अकस्मात् कृष्णरेखा स्याज्जिह्वाया यदि मध्वतः ॥  
 हृदो वा दन्तसन्ध्यास्तदा मृत्युस्त्रिरात्रतः ॥ १४४ ॥

रात्राविन्दुवधं पश्येद्दिवा नक्षत्रमण्डलम् ।  
 अमेधे विद्युतं पश्यन् स्फुरन्तीं दक्षिणाश्रिताम् ॥  
 जले चेन्द्रधनुर्जीवेद् द्वित्रिमासान् सं मानवः ॥ १४५ ॥  
 दिवाच्छायां न यः पश्ये दुष्कायाः पतनं तथा ।  
 हंसकाकमयूराणां पश्येदेकत्र मेलनम् ॥ १४६ ॥  
 चन्द्रदन्धं द्विसूर्यं वा स्वशिरोज्वलनं तथा ।  
 गन्धर्वनगरं वापि वृक्षाद्ये शिखरे गिरौ ॥ १४७ ॥  
 पश्येत्तत्र पिशाचानां रूपमन्यच्च भीषणम् ।  
 प्रकम्पितो भृशं चैव मूर्च्छितो वा भवेन्मृदुः ॥ १४८ ॥  
 कर्दमूत्रं पुरीषं वा सुवर्णरजतप्रभम् ।  
 प्रत्यक्षं यदि वा स्वप्ने दृश्यमानान् न जीवति ॥ १४९ ॥  
 कण्ठीष्ठतालुरसना दन्तं यस्य पृथक् पृथक् ।  
 शयत्यभीक्ष्णं पण्मासात्तस्य मृत्युं विनिर्दिशेत् ॥ १५० ॥  
 ममर्षिचन्द्रनक्षत्रदिशां रात्रावदर्शनात् ।  
 क्रलङ्गरहितं चन्द्रं सूर्यं रश्मिविवर्जितम् ॥ १५१ ॥  
 अग्निं तेजोविहीनञ्च सोमश्चाप्यपरश्मिकम् ।  
 रात्री सूर्यं दिवा चन्द्रं स्वनेत्रे ज्वलनं तथा ॥ १५२ ॥  
 नाभौ ह्रिक्रां गुटे राजीं वर्णम्पद्मोपमं मुखे ।  
 गण्डेऽतिरिक्तपिडकां गात्रे वर्णत्रिचिह्नाम् ॥ १५३ ॥  
 हृदये स्फुरणं चाशु प्रकम्पमथ तालुचि ।  
 चन्द्रकिद्रं रविकिद्रं पश्येद्भूमौ तथाम्बरे ॥  
 आत्मनैव हि यः पश्येन्मृत्युं त्रिपक्षतः ॥ १५४ ॥  
 मूत्रशक्रपुरीषाणि तुल्यकालं पतन्ति चेत् ।  
 वर्षामृत्युर्भवेत्तस्य भेषजादिक्रिया ह्यथा ॥ १५५ ॥  
 कर्णयोर्यदि नो शब्दस्तर्जनीभ्यां निरुहयोः ।  
 जायते प्राप्तकालस्य लक्षणं तत्समादिशेत् ॥ १५६ ॥

सर्वाङ्गशीतलत्वञ्च दशाहान्मरणं वदेत् ॥ १५७ ॥  
 कर्दमे पांशुदेशे वा पुरतः पृष्ठतोऽपि वा ।  
 खञ्जपादोदये नूनं मृत्युर्मासचतुष्टयात् ॥ १५८ ॥  
 श्रुतिबाधिर्यतो मृत्युश्चतुर्मासान्तरे भवेत् ।  
 स्वस्थेन्द्रियस्य पततो मृत्युर्मासत्रयाद्भवेत् ॥ १५९ ॥  
 भ्रूमध्ये ज्योतिषो दृष्टौ द्विमन्साद्यमदर्शनम् ।  
 एकमासान्तथा मृत्युर्धर्षणे गोलकक्षयात् ॥ १६० ॥  
 जिह्वाया अपतत्तौ च दशाहान्मृत्युसङ्गमः ।  
 दक्षिणाशां गतां ह्याया मात्मनो यदि पश्यति ॥  
 अद्यैव मृत्यु रस्माकमिति पश्येदनित्यताम् ॥ १६१ ॥  
 स्वस्थस्य स्थूलजिह्वा चेन्निःस्पर्शा रसवर्जिता ।  
 यावत्पञ्चदिनं मृत्युः पञ्चाशद्विवसेऽथ वा ॥ १६२ ॥  
 अम्नादित्वञ्च रसतो नीलादित्वञ्च वर्णतः ।  
 विकारे शुक्रमूत्राणां षण्मासाद्यमदर्शनम् ॥ १६३ ॥  
 युगत्रिपञ्चधारं वा वच्चावर्त्तिसुगन्धि वा ।  
 मूत्रं यस्य भवेत्तस्य मृत्युः षण्मासमध्यतः ॥ १६४ ॥  
 स्थिरत्वेऽपि स्वदेहस्य तच्छाया चञ्चला यदि ।  
 चतुर्मासात् भवेन्मृत्यु रित्यागमविदो विदुः ॥ १६५ ॥  
 ज्वरो यस्य तु पूर्वाह्ने श्लेष्कासश्च दारुणः ।  
 बलमांसविहीनस्य दुर्लभन्तस्य जीवितम् ॥ १६६ ॥  
 ज्वरो यस्याऽपराह्णे तु श्लेष्कासश्च दारुणः ।  
 प्रक्षीणबलमांसस्य दुर्लभन्तस्य जीवितम् ॥ १६७ ॥  
 प्रेतैः सह पिवेन्मद्यं स्वप्ने यः क्लथते शुना ।  
 स घोरं ज्वरमासाद्य सद्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ १६८ ॥  
 सहसा ज्वरसन्ताप स्तृणामूर्च्छा बलक्षयः ।  
 विश्लेषणं च सन्धीनां सुमूर्धुरूपजायते ॥ १६९ ॥



गोसर्गं वदनात् यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशम् ।  
 लेपज्वरोपसृष्टस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १७० ॥  
 देवह्विजसुहृद्द्वैद्यगुरुन् यो हेष्टि यस्य वा ।  
 मज्जन्यप्सु, शकच्छ्लेषरेतांसि स न जीवति ॥ १७१ ॥  
 इत्यादिलक्षणैर्ज्ञात्वा मरणं समुपस्थितम् ।  
 लोकद्वयसुखप्राप्त्यै धर्ममेव समाचरेत् ॥ १७२ ॥  
 सौम्याकारेन्द्रियः श्रोतो द्रष्टा वक्त्रा च विन्दति ।  
 सम्यक् स्पृशं रसं गन्धं रोगी रोगात्प्रमुच्यते ॥ १७३ ॥  
 स्वल्पो ज्वरो भवेद्यस्य जिह्वा भवति कोमला ।  
 उष्णो पादौ तथा पाणी स रोगी सुखमाप्नुयात् ॥ १७४ ॥  
 ज्वरः स्वेदविहीनः स्यात् कण्ठः कफविवर्जितः ।  
 नामामार्गगतिः प्राणो यस्य रोगी स जीवति ॥ १७५ ॥  
 भवेन्निद्रासुखं यस्य स्मृतिभ्रंशो न जायते ।  
 नाकारवर्णहानिः स्यात् स रोगी जीवति ध्रुवम् ॥ १७६ ॥  
 यस्यादरो भवेद्द्वैद्ये प्रीतिर्भेषज्यकर्मणि ।  
 पथ्ये रुचिः सृष्ट्वा धर्मं स रोगी जीवति ध्रुवम् ॥ १७७ ॥  
 इत्यादिनक्षत्रैर्वेद्यः साध्यं विज्ञाय रोगिणम् ।  
 आयुर्वेदोक्तमार्गेण चिकित्सां सम्यगाचरेत् ॥ १७८ ॥

इति काकशानम् ।

अथ नेत्रपरीक्षामाह ।

रौद्रे रूढे च धूम्राभे नयने स्तब्धचञ्चले ।  
 तथाभ्यन्तरक्लृष्णाभे भवतो वातरोगिणः ॥ १७९ ॥  
 पित्तरोगे तु पीताभे नीले वा रक्तवर्णके ।  
 सन्तप्ते भवतो दीपं सहेते नावलोकितुम् ॥ १८० ॥  
 ज्योतिर्हीने च शुक्लाभे जलपूर्णं सगीरवे ।  
 मन्दावलोकने नेत्रे भवतः कफकोपतः ॥ १८१ ॥

तन्द्रामोहाकुली श्यामे निर्भुम्ने रुक्षरौद्रके ।  
 रक्तवर्णे च भवती नेत्रे दोषत्रयोदये ॥ १८२ ॥  
 दोषत्रये भवेच्चिह्नं नेत्रयोस्तु त्रिदोषजम् ।  
 दोषद्वयप्रकोपे तु भवेद्दोषद्वयोद्भवम् ॥ १८३ ॥  
 एकं दृष्टौ यदा नेत्रे स्वाधीनं न च रोगिणः ।  
 उन्मीलिते च भवतः क्षणादेव निमीलिते ॥ १८४ ॥  
 सततोन्मीलिते नेत्रे यदा नित्यं निमीलिते ।  
 विलुप्तकण्णतारे च भ्रमद्बुम्बोघतारके ॥ १८५ ॥  
 बहुवर्णे च भवतो विकृतानेकचेष्टिते ।  
 नेत्रे सृत्वं कथयतो रोगिणो नात्र संशयः ॥ १८६ ॥  
 सौम्यदृष्टौ प्रसन्नाभि प्रकृतिस्थे मनोरमे ।  
 नेत्रे क्रथयतः शीघ्रं रोगशान्तिञ्च रोगिणः ॥ १८७ ॥

इति नेत्रपरीक्षा ।

अथ मुखपरीक्षा ।

वातकोपे मुखं रुक्षं स्तब्धं वक्त्रं गतप्रभम् ।  
 पित्तकोपे भवेद्रक्तं पीतं वा परितप्तकम् ॥ १८८ ॥  
 कफकोपे गुरु स्निग्धं भवेच्छूनमिवाननम् ।  
 त्रिलिङ्गञ्च त्रिदोषे स्यात् द्विलिङ्गञ्च द्विदोषके ॥ १८९ ॥

इति मुखपरीक्षा ।

अथ जिह्वःपरीक्षा ।

वातकोपे प्रसृप्तेव स्फुटिता मधुरा भवेत् ।  
 स्वाभावर्णेव हरिता जिह्वा लालां प्रमुञ्चति ॥ १९० ॥  
 पित्तकोपे तु रक्ताभा तिक्ता दग्धेव जायते ।  
 जिह्वा दाहान्विता विह्वला कण्ठकैरिव सर्वतः ॥ १९१ ॥  
 कफोदये भवेज्जिह्वा स्थूला गुर्वी विलेपनी ।  
 सुस्थूलकण्ठकोपिता क्षारा बहुकफावहा ॥ १९२ ॥  
 दोषद्वये द्विदोषोक्तलक्षणा रसना भवेत् ।

सर्वचिह्ना त्रिदोषे स्थाद्विकृतानेकलक्षणा ॥ १८३ ॥

इति जिह्वापरीक्षा ।

अथ मूत्रपरीक्षा ।

रात्रेश्चतुर्थयामस्य घटिकानां चतुष्टये ।

उत्थाप्य रोगिणं वैद्यो मूर्त्वीत्सर्गन्तु कारयेत् ॥ १८४ ॥

आद्यन्तधारां सन्त्यज्य मध्यमां काचभाजने ।

कारयेत्कांस्यपात्रे वा कुर्यात्पात्रं पटावृतम् ॥ १८५ ॥

ततः सूर्योदये जाते प्रकाशे सति भाजने ।

स्थितं मूत्रं समालोक्य कुर्यात्तस्य परीक्षणम् ॥ १८६ ॥

वाते तीयसमं मूत्रं रूक्षं बहुतरं भवेत् ।

रक्तवर्णं भवेत्पित्ते पीतं वा स्वल्पमेव च ॥ १८७ ॥

कफे श्वेतं घनं मूत्रं स्निग्धं सञ्जायते तथा ।

द्विदोषे हृन्धचिह्नं स्यात् सर्वलिङ्गं त्रिदोषजे ॥ १८८ ॥

सुलक्षितं गृहीतं यन्मूत्रं घर्मं निधाय तत् ।

तैलविन्दुं क्षिपेत्तत्र निश्चले वैद्यसत्तमः ॥ १८९ ॥

जायन्ते बहुदा यत्र विकारः सोऽस्ति पित्तलः ।

रूक्षञ्च श्यामलच्छायं वाते मूत्रं प्रजायते ॥ २०० ॥

तरीमुपरि बध्नाति तैलविन्दुस्तथात्र वै ।

मूत्रं श्लेष्मणि जायेत समं पल्लवारिणा ॥ २०१ ॥

मूत्रेण सार्द्धमिलितस्तैलविन्दुः प्रजायते ।

सिद्धान्ततैलसदृशं मूत्रं वै पित्तमारुते ॥ २०२ ॥

श्वेतधारा मद्गाधारा पीतधारा तदा ज्वरः ।

रक्तधारा ज्वरे दीर्घे कृष्णा च मरणाय वै ॥ २०३ ॥

श्लेष्मवाते भवेन्मूत्रं काष्णिकेन समन्तथा ।

पाण्डुरं श्लेष्मपित्ते च पीतञ्चैव परीक्षयेत् ॥ २०४ ॥

सन्निपाते च यन्मूत्रं कृष्णं तल्लक्षयेद् बुधः ।

- क्वाञ्चिकेन समं मूत्रं मातुलुङ्गसमप्रभम् ॥ २०५ ॥  
 पानीयेन समं मूत्रं सुपाकसहितं भवेत् ।  
 रक्तवातेन रक्तं स्यात् कौसुमं रक्तपित्ततः ॥ २०६ ॥  
 तैलतुल्यं भवेन्मूत्रं नित्यं सहजपित्ततः ।  
 कफप्रकृतितो मूत्रं तुल्यं पख्वलवारिणा ॥ २०७ ॥  
 वातप्रकृतितो मूत्रं नीराभं बहुलं भवेत् ।  
 अधो बहुलमारक्तं मूत्रमालोक्यते यदा ॥  
 बदनं तदतीसारलिङ्गं तल्लिङ्गवेदिनः ॥ २०८ ॥  
 जलोदरसमुद्भूतं मूत्रं घृतकणोपमम् ।  
 आमवातवशात् मूत्रं तक्रतुल्यं प्रजायते ॥ २०९ ॥  
 मलेन पौतवर्णञ्च बहुलञ्च निगद्यते ।  
 पौतवर्णं यदा मूत्रं तैलतुल्यं सवहुदम् ॥  
 तदप्यमाध्यमादिष्टं सङ्घिवैद्यकवेदिभिः ॥ २१० ॥  
 अजीर्णं भवेन्मूत्रं श्वेतञ्चापि तथारुणम् ।  
 अजामूत्रसमं मूत्रमजीर्णत्वाच्च जायते ॥ २११ ॥  
 मूत्रन्तु कृष्णतां याति क्षयरोगे तथा किल ।  
 क्षयरोगे यदा श्वेतमसाध्यं तद्विनिर्दिशेत् ॥ २१२ ॥  
 पौतमच्छञ्च जायेत मूत्रं पित्तोदये सति ।  
 ममघातोः पुनः कूपजलतुल्यञ्च कथ्यते ॥ २१३ ॥  
 ऊर्ध्वं श्रीलमधोरक्तं रुधिरिणं प्रजायते ॥ २१४ ॥  
 प्रवर्तते यदा मूत्रं म्लिग्धं तैलसमप्रभम् ।  
 आहारादुदरं तस्य वृद्धिं याति तदा किल ॥ २१५ ॥  
 ऊर्ध्वं पौतमधोरक्तं मूत्रं चेद्रोगिणस्तदा ।  
 पित्तप्रकृतिसम्भूतं सन्निपातं वदेद्भिषक् ॥ २१६ ॥  
 यस्येक्षुरससङ्काशं मूत्रं नेत्रे च पिच्छरे ।  
 रसाधिक्यं विजानीयात्कृष्णं तस्य निर्दिशेत् ॥ २१७ ॥

रक्तं स्वच्छञ्च यन्मूत्रं तज्ज्वराधिक्यलक्षणम् ।  
 धूम्रवर्णं यदा मूत्रं ज्वराधिक्यं तदादिशेत् ॥ २१८ ॥  
 कृष्णमच्छञ्च जानीयात् सन्निपातज्वरोद्धवम् ।  
 उपरिष्ठात्पीतवर्णमधःकृष्णं सबुद्बुदम् ॥  
 मूत्रं प्रभूतदोषेण संशयो नात्र कश्चन ॥ २१९ ॥  
 आपीतफेनरक्ताद्यमसितेक्षुरसोपमम् ।  
 पित्ते कफेऽनिले मूत्रे निरामे च ज्वरे भवेत् ॥ २२० ॥  
 यदा प्रसारमाप्नोति तैलं क्षेमं तदादिशेत् ।  
 विन्दुरूपं यदा तैलममाध्वत्वाय रोगिणः ॥ २२१ ॥  
 प्रसरेत्यूर्वदिग्भागे पश्चिमे वा तथोत्तरे ।  
 तैलविन्दुस्तदा रोगविमुक्तिं रोगिणो दिशेत् ॥ २२२ ॥  
 दक्षिणस्यामर्थशाने आग्नेये नैर्ऋते तथा ।  
 वायव्ये चापि दिग्भागे प्रसरन्मृत्युसूचकः ॥ २२३ ॥  
 निमज्जति यदा मूत्रे भ्रमहा नैव सर्पति ।  
 तदारिष्टं विजानीयाद्रोगिणो नात्र संशयः ॥ २२४ ॥  
 तैलप्रसारणाम्नात्त्रे विकृताकारमूर्त्तयः ।  
 हलकूर्मखरोष्ट्रादेर्भवन्ति मृत्तिसूचकाः ॥ २२५ ॥  
 यदि मूत्रगते तैले हंसकृत्वादिकं भवेत् ।  
 रोगी रोगविमुक्तः स्यात्तदायुष्वाप्तुयाच्चिरम् ॥ २२६ ॥

इति मूत्रपरीक्षा ।

इति वक्रसेनसहस्रितः चरिटाधिकारः समाप्तः ।

अथ दीपनपाचनद्रव्यलक्षणाधिकारमाह ।

पचेन्नामं वङ्गिहृद्यहीपनं तद्यथा मिसिः ।

पचत्वात्तत्र यत् कुर्ष्यादगलं तच्च पाचनम् ॥

नागकेसरवह्निद्याञ्चितो दीपनपाचनः ॥ १ ॥  
'न शोधयति न द्वेष्टि समान्दोषांस्तथोद्धतान् ।  
समीकरोति यत् स्रेयं शमनन्तद्यथाभ्युत्थता ॥ २ ॥  
कृत्या पाकमलानां यद्भित्वा बन्धमधो नयेत् ।  
तच्चानुलोमनं श्रेयं यथाऽप्रोक्ता हरीतकी ॥ ३ ॥  
पक्त्वा यदपक्त्वा व श्लिष्टं कोष्ठे मलादिकम् ।  
नयत्यधः संसनन्तद्यथा स्यात् कृतमालकः ॥ ४ ॥  
मलादिकमवहं यद्दहं वा पिण्डितमम्लैः ।  
भित्वाधः पातयति तद्देदनं कटुको यथा ॥ ५ ॥  
विपक्त्वा यदपक्त्वा वा मलादि द्रवतान्नयेत् ।  
रेचयत्यपि तत् स्रेयं रेचनं त्रिवृता यथा ॥ ६ ॥  
अपक्त्वापि तन्नेष्माणं बलादूर्ध्वं नयेत्तु यत् ।  
वमनं तद्दि विज्ञेयं मदनस्य फलं यथा ॥ ७ ॥  
स्थानाद्बहिर्नयेदूर्ध्वं मधो वा मलसञ्चयम् ।  
देहे संशोधनन्तद्व्याद्देवदालीफलं यथा ॥ ८ ॥  
श्लिष्टान् कफादिकान्दोषानुष्मूलयति यद्दलात् ।  
क्षेदनन्तद्यथा क्षारो मरिचानि शिलाजतु ॥ ९ ॥  
धातून्मलान्वा देहस्य विशोषोक्तेष्वयेषु यत् ।  
लेखनन्तद्यथा क्षौद्रन्नीरमुष्णं वचा यवाः ॥ १० ॥  
दीपनं पाचनं यत्स्याद्दुष्णत्वाद्भवशोषकम् ।  
द्याहि तच्च यथा शुण्ठी जीरकं गजपिप्पली ॥ ११ ॥  
रौक्ष्याच्छैत्यात्कषायत्वात्तुपाकाच्च यद्भवेत् ।  
स्तम्भकत् स्तम्भनन्तद्व्याद्यथा टुटुकवत्सकी ॥ १२ ॥  
रसायनञ्च तज्ज्ञेयं यज्जराव्याधिनाशनम् ।  
यथाभ्युत्थता रुदन्ती च गुग्गुलुश्च हरीतकी ॥ १३ ॥  
यस्माद्भव्याद्भवेत् स्त्रीषु हर्षो वाजीकरञ्च तत् ।

यथः नागवलाद्याः स्युर्वीजश्च कपिकच्छुजम् ॥ १४ ॥  
 यस्माच्छुक्रस्य वृद्धिः स्वाच्छुक्रस्य तदुच्यते ।  
 यथाभ्रगन्धामुशली शर्करा च शतावरी ॥ १५ ॥  
 प्रवर्त्तकानि कथ्यन्ते जनकानि च रेतसः ।  
 दुग्धं माषाश्च भक्तात फलमन्नाऽऽमलानि च ॥ १६ ॥  
 प्रवर्त्तनी स्त्रीशुक्रस्य रचनं वृद्धतीफलम् ।  
 जातीफलं स्नाभनं स्यात् कालिन्दं क्षयकारि च ॥ १७ ॥  
 देहस्य सूक्ष्मकिद्रेषु विशेत्तत्सूक्ष्ममुच्यते ।  
 तद्यथा सैन्धवं चौरं निम्बस्तैलं क्ववूङ्गवम् ॥ १८ ॥  
 पूर्वं व्याप्याखिलं कार्यं ततः पाकश्च गच्छति ।  
 व्यवायि तद्यथाभङ्गा फेनं चाहिसमुद्भवम् ॥ १९ ॥  
 सन्धिवन्धांस्तु शिथिलान् यत्करोति विक्राशि तत् ।  
 विश्लेषीजश्च धातुभ्यो यथाक्रमुकोद्रवी ॥ २० ॥  
 बुद्धिं लुम्पति यद्द्रव्यं मदकारि तदुच्यते ।  
 तमोगुणप्रधानश्च यथा मद्यसुरादिकम् ॥ २१ ॥  
 व्यवायि च विक्राशि स्यात् सूक्ष्मकेदि महावहम् ।  
 आम्नेयं जीवितहरं योगवाहि स्मृतं विषम् ॥ २२ ॥  
 निजवीर्येण यद्द्रव्यं स्रोतोभ्यो दोषसञ्चयम् ।  
 निरस्यति प्रमाथि स्यात्तद्यथा मरिचं वचा ॥ २३ ॥  
 पैच्छिस्थान्नीरवाद्द्रव्यं रुचा रसवहाः शिलाः ।  
 घस्ते यद्नीरवं तत्स्यादभिष्यन्दि यथा दधि ॥ २४ ॥

इति ब्रह्मसिद्धसङ्घितः दौपनपाचमादिकर्षाधिकारः समाप्तः ।















